

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLETEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LI

Sa. 200

Ağustos 1987

ELLİNCİ YIL
200. SAYI

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
2001

BELLETEN

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1

06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: 310 23 68 (11 Hat)

Fax: 310 16 98

Internet: <http://www.ttk.gov.tr>

email: yusuf@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

İkinci Baskı

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

Sayın Belleten Okurlarına

BALKAN, KEMAL: Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması (6 resimle birlikte)	417
ÖZGÜÇ, NİMET: Samsat Mühürleri (18 resimle birlikte)	429
YILDIRIM, YRD. DOĞ. DR. RECEP: Urartu At Gemleri (46 şekille birlikte) ...	441
———: Urartäische Tensen	469
IŞIK, PROF. DR. FAHRİ: Şirinlikale. <i>Eine unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens</i> (53 resimle birlikte)	497
ÖZGÜNEL, COŞKUN: Selçuk Arkeoloji Müzesinde Saklanan Miken Pyxisi ve Düşündürdükleri (8 resimle birlikte)	535
IŞIK, CENGİZ: Habibuşağı Nekropolü (44 resimle birlikte)	549
———: Die Nekropole von Habibuşağı	565
KODAN, HAMDİ: Kayseri Müzesindeki Eski Tunç Çağı Definesi (42 resim, 1 harita ile birlikte)	581
ÖZET, AYNUR: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Cam Örnekleri İle Antik Çağda Cam Yapımı (23 figür ile birlikte)	587
ONAT, AYŞE: Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M. Ö. 206-M. S. 220)	611
ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: İslam Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları	625
———: An Outline of Islamic Law and Different Applications of Some of its Rules by the Ottomans	637
SÜMER, PROF. DR. FARUK: Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin ..	651
AKIN, YRD. DOĞ. DR. HICRAN: XV. Yüzyıl Lâtince Macar Kroniği Chronica Hungarorum'un Türk Tarihi Bakımından Değeri	667
———: Les Turcs dans les Chroniques Hongorises du XV ^e Siècle de Thuröczy (Résumé)	758
ARIKAN, ZEKİ: Divriği Sancağı Kanunnameleri	761

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
İLHAN, DR. MEHMET MEHDİ: The Katif District (<i>Livā</i>) During the First Few Years of Ottoman Rule: A Study of the 1551 Ottoman Cadastral Survey (5 belge ile birlikte)	781
———: Özet	799
İHSANOĞLU, PROF. DR. EKMELEDDİN: 19. Yüzyıl Başında Kültür Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi	801
MERT, ÖZCAN: Osmanlı Belgelerine Göre Banco Di Roma'nın Trablusgarb' daki Faaliyetleri	829
GÜREL, ZİYA: Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk VII.....	849
ERDENTUĞ, DOÇ. DR. AYGEN: Yılbaşı Ağacı ve Noel Baba: Toplumumuzda Bir Kültürel Alıntı Örneği (8 resimle birlikte)	863
Konferanslar :	
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: XVI-XVII. Yüzyıl Edebî Metinlerinde Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplum Düzenine Ait Bazı Görüş ve Bilgiler	897
KÖPRÜLÜ, DR. ORHAN F.: Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri	927
SOYSAL, İSMAİL: General De Gaulle'ün Türkiye'yi Ziyareti (25-30 Ekim 1968)	949
Çeviriler :	
AUBIN, J. (Çev.: YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR): Timurlular'ın Şiraz'da Bilim ve Sanat Koruyuculuğu	965
KOSOGOVSKI, V. A. (Çev.: EREN, Ö. CENAP): Tahran Notları	981
ABRAHAMOWICZ, ZYGUNT (Çev: ÖZKAYA, DOÇ. DR. TÜTEN): Polonya'da Türkoloji: Başarıları ve Gelecekteki Gelişimi İle İlgili Bazı Sorunlar	1003
CRISPUS, C. SALLUSTIUS (Çev.: VARINLIOĞLU, GÖNGÖR): "İugurtha Savaşı"nın Önsözü	1027
DAVISON, RODERIC H. (Çev.: SEYİTDANLIOĞLU, ARŞ. GÖR. MEHMET): Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim	1031
CAHEN, PROF. CLAUDE (Çev.: KAYAOĞLU, İSMET): İslâm ve Haçlılar	1045
1986 Yılı'nın Birinci Yarısında Kitaplığımıza Gelen Kitap ve Dergiler	1053

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	Page
BALKAN, KEMAL: Les Fiançailles des Petites Filles chez les Assouriens et les Peuples de l'Anatolie ancienne (en turc, avec 6 illustrations) ...	417
ÖZGÜÇ, NİMET: Les Sceaux de Samosate (en turc, avec 18 illustrations) ...	429
YILDIRIM, YRD. DOÇ. DR. RECEP: Les Freins de Cheval Ourartiens (en turc, avec 46 illustrations)	441
———: Urartäische Tensen (en allemand)	469
IŞIK, PROF. DR. FAHRİ: Şirinlikale. <i>Eine unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens</i> (en allemand, avec 53 illustrations)	497
ÖZGÜNEL, COŞKUN: Observations sur la Pyxide Mycénienne conservée au Musée Seldchoukide d'Archéologie (en turc, avec 8 illustrations) .	535
IŞIK, CENGİZ: La Nécropole de Habibuşağı (en turc, avec 44 illustrations) ...	549
———: Die Nekropole von Habibuşağı (en allemand)	565
KODAN, HAMDİ: Le Trésor de l'Epoque de Bronze ancienne au Musée de Kayseri (en turc, avec 42 illustrations, 1 carte)	581
ÖZET, AYNUR: Spécimen d'Objets en verre au Musée de Civilisations Anatoliennes d'Ankara et la Fabrication du Verre dans l'Antiquité (en turc, avec 23 figures)	587
ONAT, AYŞE: Les Relations économiques entre les Huns et les Chinois à la Période des Hans (206-220 ap. J. Ch) (en turc)	611
ÇAĞATAY, PROF. DR. NEŞET: Les Lignes générales du Droit Musulman et la Modification dans l'Application de Certaines Règles de celui-ci (en turc)	625
———: An Outline of Islamic Law and Different Applications of Some of its Rules by the Ottomans (en anglais)	637
SÜMER, PROF. DR. FARUK: Le Prince Afchine de l'Asie centrale dans l'Histoire des Abbassides (en turc)	651
AKIN, YRD. DOÇ. DR. HİCRAN: La Valeur de "Chronica Hungarorum", La Chronique Hongroise du XV ^e Siècle, rédigée en Latin, du point de vue de l'Histoire Turque (en turc)	667

İÇİNDEKİLER

	<u>Page</u>
—————: Les Turcs dans les Chroniques Hongroises du XV ^e Siècle de Thuröczy (Résumé) (en français)	758
ARIKAN, ZEKİ: Les Textes de Lois en vigueur dans les Sandjak (en turc) ...	761
İLHAN, DR. MEHMET MEHDİ: The Katif District (<i>Livā</i>) During the First Few Years of Ottoman Rule: A Study of the 1551 Ottoman Cadastral Survey (en anglais, avec 5 documents)	781
—————: Résumé (en turc)	799
İHSANOĞLU, PROF. DR. EKMELEDDİN: La Vie culturelle et la Société Scientifique de Beşiktaş au Début du XIX ^e Siècle (en turc)	801
MERT, ÖZCAN: Les Activités du "Banco di Roma" à Tripoli Occidental selon les Documents Ottomans (en turc)	829
GÜREL, ZİYA: Le Chemin de Fer pendant la Guerre d'Indépendance (VII) (en turc)	849
ERDENTÜĞ, DOĞ. DR. AYGEN: L'Arbre de Noël et le Père Noël; Un Exemple d'Emprunt culturel dans la Société Turque (en turc, avec 8 illustrations)	863
Conférences :	
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: Certaines Vues et Connaissances relatives à la Structure d'Etat et l'Ordre social dans les Textes littéraires du XVI ^e et XVII ^e Siècles (en turc)	897
KÖPRÜLÜ, DR. ORHAN F.: Les Relations Turco-Américaines dans l'Histoire (en turc)	927
SOYSAL, İSMAİL: La Visite du Général de De Gaulle en Turquie (les 25-30 Octobre 1968) (en turc)	949
Traduction :	
AUBIN, J. (Traduit par YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR): La Protection de Science et d'Art par les Turbourides de Chirase (en turc)	965
KOSOGOVSKI, V. A. (Traduit par EREN, Ö. CENAP): Les Notes de Tahéran (en turc)	981
ABRAHAMOWICZ, ZYGMUNT (Traduit par ÖZKAYA, DOĞ. DR. TÜTEN): La Turcologie en Pologne, Certains Problèmes relatifs à son Succès et à son Progrès dans l'Avenir (en turc)	1003
CRISPUS, C. SALLUSTIUS (Traduit par VARINLIOĞLU, GÜNGÖR) : "L'Introduction de la Guerre de Jugurtha" (en turc)	1027
DAVISON, RODERIC H. (Traduit par SEYİTDANLIOĞLU, ARŞ. GÖR. MEHMET): L'Education occidentale dans la Turquie ottomane (en turc)	1031
CAHEN, PROF. CLAUDE (Traduit par KAYAOĞLU, İSMET): L'Islam et les Croisades (en turc)	1045
Livres et revues reçus à la Bibliothèque de la Société de l'Histoire Turque dans la première moitié de 1986	1053

SAYIN BELLETEN OKURLARINA

Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na baēlı BÜYÜK ATATÜRK'ün kurduēu ve Türk Milletine emanet ettiēi TÜRK TARİH KURUMU'nun bu yayın organının ilk sayısı 1 Ocak 1937 tarihini taşımaktadır.

Adı, Türk Milleti için tek yol gösterici ATATÜRK tarafından bizzat konulan *Belleten*, çeşitli yönleriyle Türk, Türkiye tarihi ve arkeolojisi ile ilgili çalışmaları bilim dünyasına duyurmaktadır. Bu gün yalnız ölkemizde deēil dünyanın önde gelen kütüphanelerinde, Üniversitelerin tarih, Türkoloji ve arkeoloji seminerlerinde, araştırma kurumlarında uzun raflar doldurmaktadır; ve tarihimiz ile ilgili bilimsel araştırma ve incelemelerde her zaman başvurulması gereken vazgeçilmez bir kaynak özelliēinin doruēuna ulaşmış bulunmaktadır.

Türk Tarih Kurumu'nun en deēerli yayınlarından biri niteliēini taşıyan *Belleten*, hem içerik, hem de şekil ve baskı yönünden, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra sürekli gelişme gösteren modern bilim ve basım tarihimizde bilimsel deēeri tartışılmaz bir yer işgal etmektedir.

Belleten, aynı zamanda, ATATÜRK'ün ta eski çağlardan günümüze kadar Türk ve Türkiye tarihinin araştırılmasında yep yeni ufuklar açan teşvik ve direktifleriyle, Türkiye Cumhuriyeti Devletinde süratle gelişmeye başlayan tarih ve arkeoloji sahasındaki çalışmalarda, modern bilimsel düşüncenin nasıl yerleştiēini gösteren, bir tarihi belgedir.

İftiharla söylemeliyiz ki, bu gün 50. yaşını dolduran *Belleten*, 200. sayısına ulaşmış bulunmaktadır. Biz *Belleten*'i yayına hazırlayanlar olarak kıvançlıyız ve gururluyuz. Dergimiz, başlangıçta yılda dört sayı, 1983 yılından beri yılda üç sayı olarak hiç aksamadan yayınlanmaktadır. Böyle bir devamlılıēa Türkiye ve Dünya'da pek ender dergi ulaşabilmiştir.

Atatürkçü Türk tarih ekolünün temsilcisi *Belleten*'e daha nice yıllar dileēiyle.

Saygılarımla

Türk Tarih Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Yaşar Yücel

B E L L E T E N

Cilt: LI

Ağustos 1987

Sayı: 200

ESKİ ASUR VE ANADOLU'DA
KIZLARIN ÇOCUK YAŞINDA NİŞANLANMASI *

KEMAL BALKAN

Sū'ine'a'nın oğlu Pūšu-kīn, tüccar olan amcaları adına ticaret yapmak üzere genç yaşında Anadolu'ya, Kaniş şehrine (Kültepeye) gelmişti ¹. Pūšu-kīn, Asurda oturan Bayan Lamassī ile haberleşmekte idi. Bu kadının Pūšu-kīn'in eşi olduğu görüşü ² bizce pek te olası değildir; herhalde onun, Asurda oturan bir akrabası olsa gerektir. Kadın, Anadolu'da seyrek bulunan, veya hiç mevcut olmayan kumaş ve diğer kıymetli ticaret mallarını Anadolu'da satılmak ve böylece biraz para kazanmak üzere, Pūšu-kīn'e göndermekte idi. Lamassī'nin Pūšu-kīn'e yolladığı mektuplara ilâve ettiği pasajlarda, yetişmesine gayret sarfettiği bir *šuḫārtum* (kız) hakkında bilgi vermektedir. Bu mektuplardan BIN 4.9: 20 ve devâmı genç kızın durumunu şu sözlerle dile getirmektedir: *śu-ḫa-[ar]-tum* (21) *ir-ti-bi₄ ku-la-bi₄-it-ma* (22) *al-kam-ma a-na sū-un* (23) ⁴*A-šūr šu-ku-š* "Kız büyüdü (ve) buna göre buraya (= Asur şehrine) gelmekle (bize) şeref bahşet ve kızı Tanrı Aššur'un kucağına koy." BIN 6. 7: 6 ve devâmında aynı Lamassī, Pūšu-kīn'e şu tavsiyede

* Bu araştırma Profesör Hans Gustav Güterbock'un yetmiş beşinci yaş günü münâsebetiyle dostları ve öğrencileri tarafından hazırlanan Kanişuvar, 1986 (Assyriological Studies. No. 23) adlı hâtıra kitabında S. 1-12'de "Betrothal of Girls during Childhood in Ancient Assyria and Anatolia" adıyla yayınlanmıştır.

¹ Eisser-Lewy, MVAEG 35/3 S. 31 ve devâmı; H. ve J. Lewy, HUCA 17 (1942-43) S. 82 v.d. not 237; Landsberger, Türk Tarih, Arkeologya... Dergisi 4 (1940) 15 not 1; J. Lewy, HUCA 27 (1956) 79 ve not 333; Garelli, Les Assyriens, index; Veenhof, Aspects, index; Larsen, The Old Assyrian City-State and its Colonies, Copenhagen, 1976, index.

² Garelli, RA 59 (1965) 158 "Toutes ces allusions, ..., invitent à croire que Lamassī était la femme de Pūšu-kīn"; Larsen, Old Assyrian Caravan Procedures 55, 60 "perhaps... wife (of Pūšu-kīn)"; diğer bazı bilginlere göre de bu kadın Pūšu-kīn'in karısı idi: Veenhof, Aspects 90, 111 v.d., 116 v.d.; Matouš, BiOr 32 (1975) 334; Larsen, The Old Assyrian City-State..., index; M. Darga, Eski Anadolu'da Kadın, 11 v.d. "kesinlikle".

bulunmaktadır: *ku-ta-bi-it-ma* (7) *ku-ur-ši-kà pá-ri-ir* “(Asur şehrine gelerek bizi) şereflendir, (oradaki bütün) bağlantılarını kır (kopar)”. Bu sözlerle bakarak, Lamassî'nin Pūšu-kīn'e, kızı, Tanrı Aššur'un kucığına koyması için telmihte bulunduğunu farzedebiliriz. Pūšu-kīn'e yazılan başka bir mektup olan CCT 3. 20: 17 v.d. da Lamassî, genç kızın (evlenecek yaşa kadar) yeter derecede büyüdüğünü şu sözlerle vurgulamaktadır: *ki-ma šú-ḫa-ar-t[um]* (18) *i-ir-ta-bi-ú-ni* “kız büyüdüğü için...”. Aynı mektupta Pūšu-kīn'e Lamassî, 38inci satır v.d. da, şu hususu da bildirmektedir: *šú-ḫa-ar-tum da-ni-iš* (39) *ir-ti-bi té-eb-a-ma a-tal-kam a-na sú(!)-ni A-šur* (40) *šu-ku-ši ú šé-ep i-lí-kà ša-ba-at* “Ve kız (gerçekten) iyice büyüdü. Kalk ve buraya (= Asur şehrine) gel, onu (= kızı) Tanrı Aššur'un kucığına koy ve kendi tanrının ayağını tut.”

MAH 16209³ mektubunda ise Bayan Lamassî, Pāšu-kīn'e, genç kız ile ilgili konuda bir başka biçimde yaklaşmaktadır. Burada söze doğrudan doğruya şöyle başlamaktadır: *ta-ša-mi-ma ta-ni-iš(!)-tum* (4) *il₅(!)-té-mi-in* (5) *a-ḫu-um a-na a-ḫi-im* (6) *a-na ḫa-lá-tim i-za-az* (7) *ku-ta-bi-it-ma* (8) *ú al-kam-ma ku-ur-ši-kà* (9) *pá-ri-ir šú-ḫa-ar-lám* (10) *a-na sú-un A-šur* (11) *šu-ku-un* “Sen de işitiyorsun ki insanlık (gerçekten) kötü oldu. Kardeş kardeşi yutmağa hazırdır⁴. (Buna göre, bize) şeref bahşet ve buraya (= Asur şehrine) gel ve (Kaniş'teki) bağlantılarını kır (= kes), (ve) kızı Tanrı Aššur'un kucığına koy.”

³ Cenevre'de Musée d'art et d'histoire'da muhafaza edilmektedir. Bakınız: Garelli, RA 59, 156-160.

⁴ *ḫalātum* = 'alātum “yutmak”, Garelli, adı geçen eser, S. 160; CAD A/1 ve AHw'de bu kelimenin geçtiği bahse bakınız. Kültepe tabletlerinde Eski Asurcada *ḫ*'nin ifâde edilebilmesi konusunda yayınlanmamış şu örnekler zikredilebilir:

(a) *ḫ* fonemi, (= *alef*) ile verilmiştir. Bu konuda dikkati çeken örnek *arpum* “kilden bir zarfa konmuş (tablet)” (CAD A/2 292; karşılaştırınız: AHw 69); Kültepe b/k 499: 8 v.d. “(Kaniş'te bulunan) Koloni'ye 1/3 mine altın borçluyum. (10)...*ik-ri-bu* (11) *ḫa-lá-lá ḫup-pt-i* (12) *ḫa-l-ma-am ú-ká-lu* “(Koloni'nin) elinde tuttuğu, adakların konusunda (kil) bir zarfa konmuş tabletimi...”

(b) *mašāḫum*'da görülen *ḫ* için bakınız: CAD M/1 360 v.d.'da *mašāḫum* kelimesi, “güç kullanmak suretiyle bir şeyi bir kimsenin elinden almak, bir kimseyi soymak”; AHw 624 v.d. *mašāḫum* “bir şeyi kuvvet kullanmak suretiyle ele geçirmek, soymak, kapmak”. Bu örneklerle yayınlanmamış Kültepe tabletlerinden şu misaller de ilâve edilebilir: Kültepe a/k 548 b (tablet): 8 v.d. *a-ta a-ma-kam* (9) *mí-li-kà ú-lá ta-āš-ta-pár* (10) *ki-ma ḫ-lí-il₅-ma-ad* (11) *[i]m-šu-ḫi-ni ú* 5 MA.NA (12) KÜ.BABBAR *ḫa-al-qú-ni* “Sen orada, ‘İli-ilmad beni soydu, benden 5 mine gümüş kayboldu...” diyerek düşündüklerini bana bildirmedin”; Kültepe c/k 45: 9 v.d. *um-ma a-ta-ma* (10) *ni-ma-lam ú-ša-ar-ša-kà* (11) *a-pu-ūḫ ni-me-lim ḫa-ar-šu-im* (12) *{ḫa-ar-šu-im} a-ta-ma i-na* 13) *É-ti-kà ta-am-ta-āš-ḫa-ni* (14) 2/3 MA.NA KÜ.BABBA[R] (15) *ta-āš-ku-nam-ma...* (28) *mí-na a-nim i-na ḫa-al-pá a-na* (29) *bí₄-tá-kà ta-am-šu-ḫa-ni ú-lá a-we-lu-um* (30) *ḫa-al-pu-um...* “Sen şöyle

Pūšu-kīn'e insanlığın tutumunu anımsatmakla Bayan Lamassī, görünüşe göre, Pūšu-kīn'i, verdiği bir sözü tutmamaktan doğacak hoş olmayan bir takım sonuçlardan korumak istemiş olsa gerektir. Aksine bir davranış ise namuslu bir tüccar için genellikle ciddi bir durum yaratabilirdi.

Kültepede Pūšu-kīn arşivinde şu âna kadar sözü edilen genç kızla ilgili başka bir belge ortaya çıkmamıştır. Yukarıda sayılan mektuplar kızla ilgili konunun çözülmesine belki bir yol gösterebilir (Karşılaştırınız: ATHE. 31: 8, 11 v.d.; S. 7).

dedin: 'sana bazı kâr(lar) sağlayacağım.' Bana kâr sağlayacak {sağlıyacak} yerde bizzat sen evinde beni soydun. Bana 2/3 mine gümüş (zararına) sebep oldun (metin: koydun)... Bütün bunları Zalpa şehrindeki evin için benden gasbettin, (fakat ben) lânetlenmiş bir adam değilim."; Kütepe c/k 1229: 31 v.d. *u₄-me-e ša-na-at* (32) *ir-ša-ni-ma-ra-mi-ni* (33) *lā ú-ma-ša-aḫ* "Benden yılın günlerini sorunuz (metin: isteyiniz; emir kipi, çoğul: yâni, yılın hangi günü veya, yılın kaç gün olduğunu sorunuz, fakat) o beni soymamalı idi."; Contenau, TTC 27: 13 *ú-ma-ša-aḫ-kā* (karşılaştırınız: CAD M/1 361a); *meššum*, "soyma, hırsızlık etme"; *maššatum* (çoğul). Kültepe c/k 45: 38 v.d. *ki-ma i-a-ti me-št-ḫ-tám* (39) *ú-KU-ur-šu-ma ú a-na* (40) *me-št-ḫi-tim a-wi-lam ú-kā-an* "benim vekilim olarak soygunu ona ...cağım ve, soyguna karşı ben (doğru) adamı atayacağım." Kültepe c/k 1604: 4 v.d. *um-ma A-šur-ma-lik-ma* (5) *ha-ra-ni a-mi-ša-am* (6) *ki-ma a-wa-tim* (7) *ma-āš-ḫa-tim* (8) *āš-la-na-me-ú* (9) *e-ra-ba-am* (10) [*lā*] *a-mu-a-am* "Aššur-mâlik şöyle söyledi: 'benim yolum (size) oraya doğru idi, (fakat) dâimî olarak işittiğim hoş olmayan olayların cereyan etmesinden dolayı oraya varamadım (metin: giremedim).'"

(c) *ušū'udum* "ikaz etmek, güç gösterisi ile tehdit etmek"; *šū'ūdum* (***ādum*, CAD A/1 136a; *ādu*, AHW 14a): Kültepe a/k 1368b (tablet): 18 v.d. ...5 MA.NA ŠÍG.ĦI.A (19) *ku-nu-uk-ma a-na A-ki-a* (20) *šé-bi₄-lam-ma* ITU.2.KAM *st-ki* (21) *ú-kā-il₅-ma e-mu-qā-tám* (22) *e-ba-ru-ti-a ú-ša-ḫi-du-šu-ma* (23) *ú-šé-ra-ni* "orada 5 mine yünü mühürle ve orada Akia'ya gönder ve iki aydanberi o benim eteğimi tutuyordu (benim hakkımda dâvâ açıyordu, fakat) meslekdaşlarım onu kuvvet uygulayarak tehdit ettiler ve (bunun üzerine) o beni serbest bıraktı."

(d) *ušū'um* kelimesi herhalde *ú-ús-e-en* (dual) kelimesi ile (İrişum kitabesi, Belleten 14 (1950) 174: 13) aynıdır. İrişum kitabesinde çift olarak zikredilen *hubūrum* bira kaplarının her birisine birer talent ağırlığında birer *us'um* takılmıştır (2 *ú-ús-e-en* 1 GÍN.TA (14) *i-[n]a qar-bi₄-šu-nu a-dí*). Böylece *us'um* kelimesinin Sumerceden alınma olduğu ve "ördek" mânâsına geldiği (AHW 1438b, *usu(m)*) II sözüne bakınız bilinmektedir. Kilden yapılmış kaplara takılmış hayvan şekilleri için bakınız: T. Özgüç, Kültepe Kazısı Raporu, 1948 (Türk Tarih Kurumu Yayınlarında, V. Seri' No. 10) Ankara-1950; resim No. 313a, b-314; T. Özgüç, Kültepe-Kaniş (Türk Tarih Kurumu yayınlarından V-19), Ankara-1958; resim 85, levha 33 2, 39 1, 40 1a-1b, 41 2, karşılaştırınız: levha 31 1, 3, 47 1-2.

ušū'um kelimesi Kültepe c/k 1517 tabletinde de geçmektedir (OLZ 60, 1965, 160, metin B) 1 v.d. RI-bu-um 1 *ús-ḫi-um* (2) *ta-āp-šu-ḫu-um* (devamı OLZ'de anılan yerde). Bu yerdeki *ušū'um*, herhalde, ördek biçiminde bir figürdür. Metinde zikredilen bütün objeler bronzdan (ZABAR, karşılaştırınız: metin B, satır 17) yapılmışlardır. Kültepede h/k 87 (OLZ'de adı geçen yerde, 160, metin C'de satır 2'deki [...] silinmelidir) satır 3'te şunlar okunmaktadır: 2 *ús-ḫi-ú ša bi-št-ni* "lamba fitili için ördek biçiminde 2 figür"; burada da *ušū'um*'lar bronz'dan (satır 22) yapılmıştır. Kültepede Kaniş Kolonisinde yapılan kazılarda kilden yapılmış ve kaideye

Zikredilen Lamassî mektuplarından bir sonuç çıkarmadan önce, Kültepe i/k 120 adlı (legal) protokol (mahkeme zaptı) metnini gözden geçirelim. Söz konusu tablet Kültepede, yâni Eski Anadolu Kaniş kolonisinde yürütülen Türk kazılarında 2nci tabakada bulunmuştur. Bu yeni tablette dâvâcı kişi Aḫu(w)-waqar, dâvâ edilen ise Zuba'dır. Bunların her ikisi de Asurlu kimselerdir⁵. Metinde şunları okuyoruz:⁶

yapıştırılmış ördek biçiminde bir figür taşıyan bir tas ortaya çıkarılmıştır; bakınız: T. Özgüç, Kültepe Kazısı Raporu. 1948; levha 48 No. 224. S. 80'de bu kap şöyle tasvir edilmiştir: "Ağız çapı 9,5 sm.'i bulan kuşulu ince fincanın yalnız kuşusu ve ağız kenarları kısa hatlarla süslenmiştir (şek. 224). Ufak boyunlu sivri kuyruklu kuğu, isli fincanın tam ortasına sonradan eklenmiştir. Bu eşsiz bir vesikadır."

T. Özgüç tarafından târif edilen şekle uyan Kültepe h/k 87 metninde satır 3'te okuduğumuz *uṣṣi'û ṣa bişinni* ifâdesi -fitili pek tabîî korunamamış olan- Kültepe tipi lambayı kasdetmiş olsa gerektir. Kappadokyada bu çeşit lambalar anlaşıldığına göre şu kısımlardan oluşmaktadır: *bīt bişinni*, "lamba" (CAD B 348b 3; AHw 143, 2) ve fitil (*bişinnum*). CAD B 348'e ve AHw 143'e göre *bişinnum* bitkisi *Verbascum thapsus* olup bunun yaprakları lamba fitili olarak kullanılıyordu. [Ed.-Karşılaştırınız: CHD 3: 45'teki *lappina*-(^{SAR}).]

Yeni ortaya çıkarılmış bir Kültepe kontratında *bişinnum* sözcüğü, Eski Babil belgelerinde (AHw 143) olduğu gibi, doğrudan lamba anlamında kullanılmaktadır. Bu kontratta (Kültepe d/k 38a, b) bir evi satın alan kimse, evi satan kimseye, bu evde bir başka kişinin hak talebinde bulunup ona verilmesi halinde, *bişinum*'u (lambayı) kendisine ödemesini şart koşturmaktadır: Kültepe d/k 38b (tablet): 11 v.d. IGI *Ta-li-a* (12) IGI *Hu-zi-û-ma-an* (13) *be-zi-nam ú-ṣa*]-*ba* "Şahit: Talia; şahit: Huziuman. O (evi satan kimse) lamba bakımından (da onu, yani Peruwa'yı) tatmin edecek (lambayı ödeyecek)." Ayrıca karşılaştırınız OIP 27 19 A: 18 [IG]I [*Kam*]-*ma-li-[a]* *be-el bi-ṣi-* [*nim?*] (yahut *be-el bi-tim?*).

⁵ Kültepe tabletlerinde bir kişi ad: olarak geçen *Zuba*, görünüşe göre, hem Asurlular tarafından hem de Anadolu halkınca kullanılmaktadır. Aynı kişiler olan *Zuba* adlı kimseler, Asurca adlar taşıyan şu şahısların oğullarıdır: *Aṣṣur-idi* (Kültepe f/k 35: 13); *Aṣṣur-rēum* (Yayınlanmamış tablet B 9: 9); *Aṣṣur-tāb* (ICK 2. 125: 37); *E-lā-li* (Kültepe c/k 125: 2 [AS. No. 23, S. 4 not 5'te eksik olan kaynak bu şekilde tamamlanmalıdır]); *Iddin-abum* (BIN 4. 189: 15); *Ṣtar-palil*: BIN 4. 174 (= MVAeG 33 No. 61): 3-4; TCL 4. 86 (= MVAeG 35/3 No. 305): 1, 13-14; BIN 6. 174 (= MVAeG 33 No. 6): 3; ICK 2. 132: 35; 305: x + 17; Kültepe a/k 906: 12; Kültepe c/k 487: 13-14; Kültepe c/k 512: 9; *Puzur-Ṣtar* (TCL 4. 30: 16).

Elama adlı biri ile *Zuba* isimli bir kimse bir *ḫamūṣtum* olarak görülmektedir (ICK 1 56: 5; Kültepe a/k 206: 4-5). *Zuba* adında bir kişi ise bir *muṣāridum* (CAD M/2 260a; karşılaştırınız: *muṣarriṭ/tum*, AHw 681b) memuru şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Bazı Kültepe tabletlerinde *Zuba* şu yerli kişilerin oğlu olarak görülmektedir: *Wa-ar-ki-ti-iṣ* (Kültepe f/k 166: 14; f/k 168: 17); *Gazana* (Kültepe f/k 73 (tabl.): 20-21, (bu tabletin zarfı) Kültepe f/k 76: 3-4; *Sadaḫṣu* (Kültepe f/k 158: 3); karşılaştırınız: *Zuba ṣa Ilaktiṣka* (Kültepe c/k 183: 15).

Zuba adına aşağıdaki Kültepe metinlerinde de rastlanmaktadır: I 552: 17 (diğer Anadolu'lu kişilerle birlikte şahittir; Studies Ladsberger [AS 16] 177'de zikredilmiştir); OIP 27 49 A: 4, B: 7); passim. Karşılaştırınız: ^m*Zuba*, Hititçe yazılmış tabletlerde de geçmektedir (Laroche, Cat. No. 1572),

⁶ Satır 4, 7, 15'e göre; satır 1: *Zu-ba{-ma}*. Bazı intizamsızlıklar satır 22-23'te de gözlenebilir.

(Önyüz) (1) *A-ḥu-wa-qar ù Ṣu-ba-ma* (2) *iṣ-bu-tù-ni-a-tí-ma* (3) *um-ma A-ḥu-wa-qar-ma* (4) *a-na Ṣu-ba-ma a-ḥa-tí* (5) *ir-tí-bi₄ ba-a-am* (6) *a-ḥa-tí i-na Kà-ni-iṣ* (7) *a-ḥu-úz um-ma Ṣu-ba-ma* (8) [*l*]u *tù-ṣí-ib* (9) [*u*]m-ma *A-ḥu-wa-qar-ma* (10) [*i*]-na *Kà-ni-iṣ* (Alt kenar) (11) [*dí-i*]n *kà-ri-im dí-ṣu* (Arkayüz) (12) *Ṣé-ep-kà ru-qá-at* (13) *a-dí-ma-tí a-ḥa-tí* (14) *lu tù-ṣí-ib* (15) *um-ma Ṣu-ba-ma a-lik* (16) *a-ḥa-at-kà a-ṣar* (17) *li-bi-kà a-na mu-tim* (18) *dí-in* IGI *En-nam-A-ṣur* (19) DUMU *Bu-da-tim* (20) IGI ^dAB-ba-ni DUMU *A-ba-ba* (21) *a-na a-wa-tim a-ni-a-tim* (22) {*A-ḥu-wa-qar*} *kà-ru-um* (23) *Té-ga-ra-ma im-ḥu-ur-ni-a-tí-ma* {*ú* (silik yer üzerine)} (Alt kenar) (24) *kà-ru-um* (Sol kenar) (25) *i-dí-in-ni-[a]-[tí-ma]* (26) *ṭup-pá-am* [*ṣa*] *ṣí-[bu-l]í-[n]* (27) *i-ba-áb* DINGIR *ni-dí-i[n]* (tablet sonu). sonu).

(1) “Aḥu-waqar ve Zuba (2) (şahit olarak) bizi tuttular ve (3) Aḥu-waqar (4) Zuba’ya (3) şöyle dedi: (4) ‘kız kardeşim (5) (şimdi artık) büyüdü (= evlilik çağına ulaştı), buraya gel, (6) (ve) Kaniş şehrinde kız kardeşimi (7) eş olarak al⁷ (= kız kardeşimle evlen)’. Zuba şu cevabı verdi: (8) ‘O (= kız kardeşin, orada) otursun.’ (9) Aḥu-waqar şöyle konuştu: (10) ‘Kaniş şehrinde (11) (kız kardeşim hakkında) onu⁸, Koloni (= *kārum*) mahkemesinin [kara]rını ver. (12) Senin ayağın uzaktır (= sen uzakta olan bir yerde bulunuyorsun)⁹. (13) Kız kardeşim ne zamana kadar (14) (Kaniş şehrinde) otursun (beklesin)?’ (15) Zuba (buna) şöyle cevap verdi: ‘Git! (16) Kız kardeşini gönlünün istediği yere (= kimseye) kocaya (18) ver’¹⁰. Şahit: ^{10a} Ennam-Aṣṣur, (19) Budatum’un oğlu; (20) şahit: ^dAB-bāni,

⁷ *aḥāzum* fiil kökünden yapılmış emir kipi; bakınız: CAD A/1 175b, 176b.

⁸ Hecker, Grammatik der Kültepe-Texte § 49 a; bakınız: Kültepe d/k 48b (Studies Güterbock, 1974, 35): (21) *I-li-dí-na-ṣu* “tanrım onu (= çocuğu) ona ver; yayınlanmamış olan Kültepe metni: Ankara c 33: 6.

⁹ AHW 971a *rēqu(m)* “uzakta olmak, uzaklaşmak”; CAD M/1 417 (*mātu* 1 kelimesine bakınız), *rūqtum* (fem. tekil) “uzakta”; *ruqūtu*; ARM 4. 70: 17 *ina eqlim ru-qí-im*; Geç Babil’de, AHW 971b “ayaklar için uzak bir yerde”; karşılaştırınız, Landsberger, Türk Tarih, Arkeologiya... Dergisi 4: 15, not 1; J. Lewy, HUCA 27: 79, not 333; aynı yazar, OrNS 29 (1960) 25 v.d. Aşağıdaki yayınlanmamış metin de göz önünde bulundurulmalıdır: Kültepe c/k 1046: 8 v.d. *eq-lam ru-qām* (9) *a-lá-ak lá té-té-qām-ma* (10) *lá ta-na-ma-ar* “uzak bir yere gidiyorum, (fakat) sınırı aşmak istemeyeceksin ve (beni) dâima görmek istemeyeceksin (sınırı aşmıyacak ve beni her zaman görmeyeceksin).”

¹⁰ *ana mutim nadānum* “(bir kızı) kocaya vermek” (CAD M/2 314 v.d. (*mutum* maddesinde); CAD § 230a, 236 (*ṣuhārtu*, *ṣuḥru* maddelerinde); Kültepe c/k 137 de bu misallere katılabilir: (Öy) 1 v.d. *i-nu-mi ṣu-ḥa-ar-tām* (2) *a-na mu-tim* (3) *a-dí-nu* 10 GİN (4) KU.BABBAR *Ṣu-Ku-bu-um* (5) *ub-lam* (Ay) (6) 2 GİN (7) *E-lá-ma* (8) *ub-lam* (tablet sonu) “Kızı kocaya verdiğim zaman, Şu-Kubum bana 10 şekel gümüş getirdi; Elama (da) bana 2 şekel (gümüş) getirdi”. Karşılaştırınız: BIN 6. 20: 22 v.d. *mí-ṣu ṣa...* (23)...ir adam ile (birlikte kalmağa) gitti(ği)n(i) işitiyorum.”

^{10a} Metinde ifade şöyle anlaşılmalıdır: “(söz konusu olan) PN (mahkeme) huzurunda”

Ababa'nın oğlu. (21) Bu sözler üzerine (22-23) {Ahu-waqar} Tegarama şehri Kolonisi bizi (şahit olarak) kabul etti ve { (silinmiş yüzeye yazılmıştır) ve } (24) Koloni (25) bi[ze] emretti ve (26) biz şa[hi]tliği[miz] hakkındaki tableti (= yazılı belgeyi) (27) Tanrı Kapısında verd[i]k (= düzenledik)."

Adli protokoller (mahkeme zabıtları) genellikle Asurlular¹¹ tarafından açılan dâvalârda ve az sayıda olmak üzere Anadolu halkı olan kişiler¹² tarafından açılırdı. Koloni mahkemesinin, özellikle kolonilerin başı olan Kaniş Kolonisi mahkemesinin kararı genellikle Asurlular tarafından elde edilmiştir (bakınız: MVAeG 33 No. 273 v.d.). *Žuba*, Anadolu halkından bir kişi olarak ta kabul edilebilirse de (karşılaştırınız: Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, 130 v.d.) belgemizde o, daha ziyade bir Asurlu olsa gerektir (karşılaştırınız: yukarıda not. 5).

Bu mahkeme zaptına göre genç kızın erkek kardeşi, herhalde ağabeyi Ahu-waqar, dâvâlı olan Zuba'yı kız kardeşi ile mahkeme huzurunda evlenmeye dâvet etmiştir, çünkü genç kız artık büyümüş, evlilik çağına ulaşmıştır. Kızın erkek kardeşinin bu zorlaması, genç kızın dâvâlıya, daha küçük yaşta iken, herhalde çocukluk çağında, söz verilip nişanlandığını açık olarak ortaya koymaktadır. Genç kızla nişanlanmış olan erkek te herhalde çok genç bir kişi idi. Şimdi onun evlenmekten çekinmesi, zorlanınca da evlenmekten vaz geçmesi böyle bir yorumlama lehindedir.

Anılan mahkeme zaptında erkeğin mahkeme huzurunda sözlü bir beyânı, başka bir deyimle evlenmekten vazgeçmesi, aradaki nişanın bozulmasına kâfi gelmiştir. Şu hususu da hemen belirtelim ki Kültepe tabletleri içinde bir nişan akdi konusunda yazılı bir kontrat ele geçmemiştir; anlaşıldığına göre, nişan aileler arasında akdedilmekte, herhangi yazılı bir belge gerekmemekte idi. Fakat ele aldığımız adli protokolde bir nişanın bozulduğunun resmî bir belge ile saptandığı hakkında elimizde kesin bir kanıt bulunmaktadır.

¹¹ Eisser-Lewy, MVAeG 33, Sayfa 244 v.d.; passim.

¹² Adli protokolü akdeden taraflardan yalnız biri yerlidir, MVAeG 33 No 252: 1 (*Ša-ar-ni-ga-at*), 4, 10 (-ga); ICK 1. 61: 2, 7, 16 (-ga); *Du-iḫ-ni-iš*: MVAeG 33 No. 261: 1, 8, 12; MVAeG 35/3 No. 292 (= CCT 5. 17a): 2, 8 ((f) *Žu-uš-ga DAM Ū-zu-a*), 21 (-na), duplikat TCL 21. 266: 1 (-na), 9 (-ga), 23 (-na); MVAeG 35/3 No. 303 A: 1 *Ma-li-wa-aš-ḫa/li*: 1 (*Ma-li-wa-aš-ḫi*), 12 (-aš-ḫa), B: 5 (*Ma-li-a-wa-aš-ḫi*). Aşağıdaki adli protokolde iki taraf ta yerlidir: MVAeG 35/3 No. 297: x + 3, x + 7, x + 14, x + 19 (Š.) ve x + 20, x + 28 (N.), metninde protokol *Ša-ak-tū-nu-wa* ile *Ni-ki-li-i-wi-i-it*, *Ni-ki-li-e-it* arasında akdedilmektedir.

Res. 1 - Önyüz Kültepe i/k 120

Res. 2 - Alt kenar

Kemal Balkan

Res. 3 - Arka yüz

Res. 4 - Üst kenar

Res. 5 - Sol kenar

Res. 6 - Sağ kenar

Nişanın görüldüğü şekilde erkek tarafından resmî bir beyânla bozulması, erkeği, ailesi tarafından kızın ailesine verildiğini düşünebileceğimiz nişan hediyelerini geri almak hakkından herhalde yoksun bırakmaktadır. Bununla beraber Kültepe tabletlerinde herhangi bir nişan hediyesi söz konusu edilmemiştir. Kültepe metinlerinde *irtibi* ("kız büyüdü") deyiimi (klausel'i) herhalde kızlarla erkekler arasında akdedilen bir nişana delâlet etse gerektir. Buna göre kız daha çocuk yaşında iken, onun sosyal durumu ile ilgili bir anlaşma yapılmıştır. Ayrıca karşılaştırınız: ARM I 64 (I. Şamši-Adad'ın, oğlu Iasmaḫ-Adad'a mektubu): satır 7 v.d. SAL.TUR.MEŞ *ša Ia-aḫ-du-li-im* (8) *ša a-di-na-kum* (9) SAL.TUR.MEŞ *ši-na ir-ta-bé-e* "İahdu-Lim'in sana vermiş olduğum genç kızları, (işte şimdi) o genç kızlar büyüdüler(!) (metinde tekil: 'büyüdü')."

Bir husus daha özellikle vurgulanmalıdır: yukarda sözü edilen mektuplarda geçen *irtibi*-klausellerinde bu ifâde, "onu (= kızı), Tanrı Aššur'un kucağına koy" cümlesi ile sürmüştür. Fakat sözünü ettiğimiz mahkeme zaptında ise *irtibi*-klauselinden ¹³ sonra "kız kardeşimi eş olarak al", başka bir deyimle, "kız kardeşimle evlen" cümlesi gelmektedir. Anlaşıldığına göre, "kızı Tanrı Aššur'un kucağına koy" deyiimi ile, "çok olası olduğu gibi, onun, kızın "dini consécration'una" telmihte bulunduğu ^{13a} kabul edilemez. Çünkü Lamassī, Pūšu-kīn'e, "kızı Tanrı Aššur'un kucağına koy"ması hakkında en az dört mektup yazmak suretiyle, Tanrı, uzun zaman bekletilmekle, Pūšu-kīn bir sacrilège (dine küfreden kişi) durumuna düşürülmektedir. Namuslu bir tüccar olan Pūšu-kīn ise böyle bir davranıştan şiddetle kaçınacaktı. Pūšu-kīn, Lamassī vasıtası ile yapılan bir dâvete gitmemek suretiyle hem Tanrı Aššur'a, hem Asur memleketinin baş Tanrısı olan Aššur'un tapınağına, hem de bu tapınakta, belki daha sonra, bir râhibe, *kubabtum* (*ugbabtum*), olan kendi (= Pūšu-kīn) öz kızı Aḫaḫa'ya (NIN.DINGIR, MVAeG 33 No. 11: 15-16, 22; ATHE 24 A: 11-12, 34-35, B: 14-15, 25-26) karşı büyük bir saygısızlıkta bulunmuş olacaktı. Biz, "bir kızı Tanrı Aššur'un kucağına koymak" deyiimi ile, "bir kızla evlenmek" tâ'biri arasında bir paralellik bulunduğunu kabul ediyoruz.

¹³ Karşılaştırınız: TCL 19. 35: 19 *i-il₅-tum i-ir-ti-bi* "tanrı zaten kızdı." CAD I/J 89b, fakat AHW 191b (*i'iltum*) "Opferverpflichtung wurde gross." BIN 4. 88: 18 *a-wi-lum ar-ti-bi* "bir adam (olarak) ben büyüdüm."

^{13a} Garelli, RA 59, 1965, S. 157: "Et c'est très vraisemblablement à sa consécration religieuse que se réfèrent les textes précédentes: on devait la présenter au dieu, à cette occasion, sans qu'on puisse savoir s'il y avait une initiation sexuelle véritable, ou une cérémonie symbolique."

Yalnız Eski Asur diyalekti ile yazılmış metinlerde geçen “bir kızı Tanrı Aşşur’un kucağına koymak” ifâdesi herhalde Tanrı Aşşur’un koruması altında ¹⁴ “bir kızı eş olarak almak; bir kız ile evlenmek” anlamında kullanılan güzelleştirici bir deyim (bir euphemismus)dir.

Adı belirtilmeyen yalnız Pūšu-kîn’in eşi olduğu söylenen kadının (ATHE 31: 8,11) yukarıda değinildiği gibi, Lamassî ile aynı kişi mi olduğu, Pūšu-kîn’in oğullarının, biraz yukarıda adı anılan kızının annesi mi olduğu aydınlatılmalıdır. Aynı problem, adı söylenmeyen, Pūšu-kîn’in ölmüş eşi olduğu (TCL 4. 30: 3-4) bildirilen kadın için de söz konusudur. Başka bir deyimle Tanrı Aşşur’un kucağına konulması istenen *şuhārtun* ile aynı olup olmadığı açığa çıkarılmalıdır. Bu problemin açıklığa kavuşması, daha aydınlatıcı bir Kültepe belgesi bulunmasına bağlıdır.

Kültepede evvelce bulunmuş olan VAT 9230 ¹⁵ ve BIN 6. 104 mektuplarında iki ayrı çiftin evlenmelerinden bahsedilmektedir. Bunlardan VAT 9230’da, Asur şehrinde oturmakta olan tanınmış banker Šu-Ḫubur, Kaniš şehrinde ticaretle meşgul olan meslekdaşı Pūšu-kîn’den kendi (= Šu-Ḫubur) oğlu, daha doğrusu dâmâdı genç tüccar Ennum-Aşşur’u, Asur şehrine yollamasını rica etmektedir. Mektuptan anlaşıldığına göre Ennum-Aşşur, Šu-Ḫubur’un kızı ile Asur’da bir evde evlenecek ve onu (= kızı) yeni evine götürecektir ¹⁶.

BIN 6. 104 mektubu, Puzur-Aşşur adında bir genç tarafından Bayan Nuḫšātum’a yazılmıştır. Mektuba genç adam, kızın babasının onunla (= kız ile) evlenmesini ¹⁷ istediğini bildirmekte; mektubun devamında şunu özellikle belirtmektedir: “Sen (= Nuḫšātum) mektubumun sana okunduğunu işitince (= mektubun içeriğini öğrenince) babandan (doğru olup olmadığını) araştır ve ... buraya (Anadoluda) Kaniš şehrine gel ...”. Mektubun sonunda, aslen Asurlu olan Puzur-Aşşur, Bayan Nuḫšātum’a Kaniš şehrine, eşi olmak üzere gelmezse, ne gibi bir düşüncede olduğunu şu sözlerle açıkça bildirmektedir: “... Waḫšušana şehriden (eş olarak) Waḫšušana’lı bir kız alacağım.” Bu mektuptan Asurda bulunan Bayan Nuḫšātum’un evlenmeğe ehil bir çağa geldiği gözlenmektedir. Buna göre

¹⁴ CAD Ş 230a, BIN 4. 9: 20’yi ve CCT 3. 20: 38’i “onu (kızı) Aşşur’un kucağına koy (yâni: onu Aşşur’a ithaf et?)”, fakat (CAD K 18’de *kutabbutu* maddesinde) BIN 4. 9: 20’deki ifâdeyi “onu (kızı) Aşşur’un kucağına koy” şeklinde tercüme etmektedir. Aynı ifâde AHw 1059b’de (*sûnu* maddesinde) şöyle verilmiştir “c) Schutz auf dem Schoss. a) v Gott....”.

¹⁵ J. Lewy tarafından ArOr 18/3 (1950) 374, not 49’da yayınlanmıştır.

¹⁶ 20 v.d. *a-na-kam i-na Êtim* (21) *šú-ḫa-ar-tám e-ḫa-az* (22-27)... (28) *šú-ḫa-ar-tám li-it-ru*.

¹⁷ 3 v.d. *a-bu-ki a-šû-mi-ki [a-na]* (4) *šé-ri-a a-na a-ḫ[a-zi-ki]* (5) *iš-pu-ra-am*.

müstakbel kocası olmasına evvelce karar verilen Ennum-Aššur, Bayan Nuḫšātum ile evlenmeğe hazırdır, fakat son bir hak tanıyarak bu kızın kendisi ile (= Puzur-Aššur'la) evlenmek isteyip istemediğini sormaktadır. Erkeğin bu davranışı sonuç olarak şu hususu da ortaya koymakta olsa gerektir: kızın reddetmesi ile de bir nişan kolayca bozulabilmektedir. Kappadokya metinlerinde bir nişan hediyesi söz konusu edilmemiştir, fakat kızın erkeği koca olarak kabul etmemesi, her halde bir kızı, erkeğin ailesi tarafından kızın ailesine verildiği farzedilecek nişan hediyeleri üzerindeki tasarrufundan mahrum bırakmaktadır.

Akkadca'nın bir diyalekti olan Eski Asurca'da, İ.Ö. 2000'den sonraki çağda, *aḫāzum* infinitifi "bir kadını eş olarak almak, bir kızla evlilik bağı kurmak, bir kızla evlenmek"¹⁸ anlamındadır. Kelime yalnız koca tarafından yapılan bir işi gösterir. Kadın bu işte yalnız bir objedir, süje değildir (bakınız not 10).

VAT 9230 metninde işaret ettiğimiz gibi, burada bahis konusu evlilik Asurda bir evde meydana gelmektedir. Erkek ve kadının, erkeğe ait bir evde birleşmeleri ile evlilik bağının kurulduğu anlaşılmaktadır. VAT 9230, kadının erkeğin evine götürülmesi ile evliliğin amacına ulaştığı hakkında Koschaker'in görüşü (ArOr 18/3 (1950) 214 not 11) lehindedir.

MVAeG 33 No. 1 (= TCL 4. 67) metni, bir nişanlanmaya delâlet edemez¹⁹, çünkü burada *aḫāzum* ("bir kızla evlenmek") işlemi çoktan yerine getirilmiştir (satır: 6-7)²⁰.

Neufeld, Hitit Kanunlarından²¹ §§ 28-29'da²² iki türlü nişanın söz konusu olduğuna işaret etmektedir. § 28'de kızlar için, "(evlenmek üzere) söz verilmiş, sözlü, va'dedilmiş"²³ anlamında *taranza* sözü kullanılmaktadır.

¹⁸ CAD A/1 175b. CAD § 229-230a, TCL 4. 67: 6-7 şu şekilde düzeltilmelidir: "kız ile nişanlanmıştır"; AHw 19a; Driver-Miles'in The Assyrian Laws 169 v.d. "(sexually) to marry" tercümesine dikkat ediniz; Koschaker ArOr 18/3 (1950) 214, not 11 (S. 238).

¹⁹ Eisser-Lewy, MVAeG 33 No. 1 "Verlobung?"; CAD § 229-230a için yukarda not 18'e bakınız.

²⁰ Eski Babil çağındaki kullanım için karşılaştırınız: Driver-Miles, The Babylonian Laws, cild I 250, 262; Orta Asur çağındaki kullanım için ise bakınız: Driver-Miles, The Assyrian Laws 183, § 43: 29.

²¹ The Hittite Laws (1951) 143 v.d.

²² Friedrich. Die hethitische Gesetze (1959), 24-25, 94-95.

²³ Goetze, KI² 112, not 8; Friedrich, HG 24 v.d., 135b; Koschaker, ArOr 18/3: 214 v.d. "Söz verilmiş" ("versprochen"); Neufeld, The Hittite Laws § 28 "va'd edilmiş", ("promised"), 143 "ilân edilmiş, ("declared"); diğer bilginlerin bu husustaki görüşleri için Neufeld'in adı geçen eserinde S. 143'e bakınız.

§ 29'da ise “bağlanmış”²⁴ anlamında olmak üzere *hamenkanza* terimi geçmektedir. Herhalde, Koschaker'in görüşü (ArOr 18/3: 216 not 11) aksine, kızın ve erkeğin yaşları Hititlileri iki ayrı form kullanmağa mecbur etmiştir. *Taranza* deymi kızın ailesi tarafından, erkeğin ailesine oğulları için ilerde bir eş olarak seçilebileceği vaad edilmiş olduğuna işâret etmektedir. § 28'de kızın (DUMU.SAL) daha evlenemeyecek bir yaşta, belki de henüz küçük bir çocuk olduğunu kabul edebiliriz. Erkeğin (LÚ) de, çok genç bir çağda olduğunu düşünebiliriz (karşılaştırınız: Goetze, Kl² 112).

Bir taraftan Eski Asur yazılı belgelerinde (belki de Eski Anadolu âdetlerinde) *irtibi*-klauselli ifâdelerde kız ve erkeğin yaşları çok küçük olduğu için evlenmelerine müsaade edilmediği akla gelmekte, diğer yandan birçok eski uygulamalar Türkiyenin bazı bölgelerinde bugün de yaşamakta olan Beşik Kertmesi veya Beşik Nişanı âdetini²⁵ düşündürmektedir. Bu gibi uygulamalara doğu ülkelerinden bazılarında herhalde hâlâ daha rastlanmaktadır.

Hitit Kanunu § 29'da kız için kullanılan *hamenkanza* (“bağlanmış”) deymi, kızın bir adamın eşi olduğu anlamına gelmez (karşılaştırınız: Goetze, Kl² 112). *hamenkanza*'da kıza verilen nişan hediyesi *kušata* (= *TIRHĀTU*) gerekte olup ancak yetişkin yaştakiler arasında bir nişanlanmaya işâret etmektedir.

Erkeğin, daha doğrusu erkeğin ailesinin, kıza, kızın ailesine verdiği bildirilen § 28'de zikredilen hediyeye belirli bir ad verilmediğine, bunların daha ziyade, hititçede *kuit kuit* [*piešta*] (serbest olarak tamamlanmıştır) “(ilk nişanlının kıza) [verdiği] her türlü nesne (hediye)” biçiminde anıldığına dikkat edilmelidir. Görünüşe göre, § 28, kızın kendisi hakkında serbestçe karar verme yaşına ulaşmasından sonra, birinci adamın verdiği nişan hediyelerini ödemesi halinde ikinci bir şahıs ile evlenmek üzere uzaklaşmasına cevaz vermektedir.

²⁴ Güterbock, ArOr 18/3, not 49 da (S. 260) Koschaker tarafından yazılmış olan makalede, ve Friedrich, HG 24 v.d., 120'de zikredilen kelimeyi “bağlanmış” (“gebunden”) olarak tercüme etmişlerdir. Aynı kelime, Neufeld, The Hittite Laws 9'da “nişanlanmış” (“affianced”) 143'te “bağlanmış” (“bound”) şeklinde verilmiştir. Goetze, Kl² 112'de bu hususta şunları yazmaktadır: “Das bedeutet nicht in jedem Falle den Beginn der ehelichen Gemeinschaft. Ehen sind offenbar zuweilen schon im Kindesalter geschlossen worden.” Aynı konuda diğer bilgilerin görüşleri için Neufeld'in yukarıda zikrolunan eserinde S. 143'e bakınız.

²⁵ Bu hususta şu yazılara bakınız: E. Ercan, Beşik Kertme, Folklor Doğru 30: 28-30; A. Petekçi, Bozkır İlçesinde Beşik Kertme, Türk Folklor Araştırmaları 271: 6223; S. V. Örnek, Türk Halk Bilimi 187 v.d.; aynı yazar, Geleneksel Kültürümüzde Çocuk 206: 195 v.d.; M. Tezcan, Beşik Kertmesi, Kongre Bildirileri 11: 498 v.d.

Bu satırların yazarı, bu yazıyı hocası Profesör Hans Gustav Güterbock'a ithaf etmekten özel bir kıvanç duymaktadır. Profesör Güterbock yıllar önce Ankarada Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Hititoloji okutmuştur. Türkiye'nin eski kültürleri hakkında bilgi araştıranlar Profesör Güterbock'u dâima yanlarında bulmuşlardır. Biz Sayın Profesöre Eski Anadolu araştırmalarına yaptığı katkılardan dolayı kendimizi çok minnettar hissetmekteyiz²⁶.

²⁶ Bu makalenin AS 23 S. 1-11'de yayınlanan İngilizce tercümesinde bazı hatâlar meydana gelmiş olup bunları aşağıda görüldüğü biçimde düzeltiyoruz.

Some phrases and citations appeared wrong in As 23, are to be corrected as follows:

Page 1, note 2, l. 4: 20.11 ff. to be deleted;	90, 111 ff. 116 ff.
p. 2 line 2: <i>i-lî-ka</i>	<i>i-lî-kâ</i>
p. 2 note 4 (b) l. 7:	
<i>û-ša-ar-šî-kâ</i>	<i>û-ša-ar-ša-kâ</i>
l. 8: <i>ta-am-ta-āš-ḫu-ni</i>	<i>ta-am-ta-āš-ḫa-ni</i>
l. 8: (at the end of the line) (14)	(15)
l. 14: you	he
(c) l. 2: 14a;	14a);
l. 3: <i>še-bi₄-lam-ma</i>	<i>še-bi₄-lam-ma</i>
l. 3: <i>e-mu-qú-tám</i>	<i>e-mu-qā-tám</i>
p. 3 (d) l. 3: <i>qar-bi-šu-nu</i>	<i>qar-bi₄-šu-nu</i>
l. 12: <i>is-ḫi-ums</i>	<i>us-ḫi-ums</i>
(from the bottom) l. 7: (AHw (163)	(AHw 143)
(from the bottom) l. 2: IGI <i>Ka-ma-</i>	[IGI] [<i>Kam</i>]- <i>ma-</i>
p. 4, l. 18:	
(i.e., the decision about her).	(i.e.) the decision of the Colony (about her).
p. 4, l. 18: note 5 l. 3: (Kultepe 125: 2)	(Kultepe c/k 125: 2)
p. 5 note 10 l. 8: CAD A/2 302b	CAD A/2 301b
p. 6 note 13: <i>e/i'llum</i>	<i>e/i'llum</i>
note 5: AnOr	ArOr
p. 7 note 16: (22) <i>šú-ḫa-ar-tám li-it-ru.</i>	(22-27).... (28) <i>šú-ḫa-ar-tám li-it-ru.</i>
note 18: TCL 4. 67: 6	TCL 4. 67: 6-7
l. 18: the subject, not the object	the object, not the subject
l. 23: [1950] 216	(1950) 214
p. 8 note 23: ArOr 18/3: 216ff.	ArOr 18/3 214ff.
p. 9 l. 1: Kultepe	Kultepe

SAMSAT MÜHÜRLERİ

NİMET ÖZGÜÇ

Orta Doğu Teknik Üniversitesi adına kurulumuz tarafından yürütülmekte olan Samsat kurtarma kazılarında, höyük ve aşağı şehirde, kesiksiz bir yaşamı ortaya koyan tarih ve öntarih katlarını geniş ölçüde incelemek mümkün olmuştur. Höyüğün güney-batısında (b-f/ 15-18) XVIII., doğu ocağında (q-r/ 14-15) XXIV. kata ulaşıldı. Doğu ocağının Demir ve Orta Tunç çağları, Orta çağların görkemli surunun yapımı sırasında tahrip ve tesviye edilmiştir. Surun kalıntıları kaldırıldığında tesviye esnasında, Eski Tunç çağının en son safhasına kadar derinleşildiği görülmüştür. Bu ocağın Öntarih katları, Orta Tunç kültürü ile bir bağlantı kurulamadığı için, geçici olarak, harflerle ifade edilmişti. 1986 kazı mevsiminde, Orta çağlardan başlayarak, Samsat'da yaşanmış evrelerin kesiksiz ve düzenli bir biçimde takip edilebildiği güney-batı ocağında, XVI. katta Eski Tunç çağına erişilmiştir. Bu katta bulunmuş olan eserler, Doğu ocağının "A" katı ile tam bir paralellik kurmamıza yarayan türlerdendir. Böylece Doğu ocağının "i" seviyesine kadar inmiş olduğumuz dokuz mimari katı, Samsat'ın tarihi akışı içindeki yerine yerleşmiştir. Burada XVI-XX. katlar Eski Tunç, XXI-XXIV. katlar Geç Kalkolitik çağların çeşitli safhalarını temsil etmektedir ¹.

Bu yazımızda sunduğumuz mühürler Orta çağlardan başlayarak M.Ö. dördüncü bin yılına kadar uzanan, aşağı yukarı 5500 yıllık bir zamanın çeşitli safhalarından seçilmiştir.

Öntarih Çağlarına Ait Mühürler

Öntarih çağlarının en eski grubunu, kazılarımızda henüz erişemediğimiz fakat yüzey buluntuları ile varlığını bildiğimiz Ubeyd ve Halaf safhalarına ait mühürler teşkil eder. Bunlardan ikisi Samsat

¹ T. Goell, Samosata Archaeological Excavations, Turkey, 1967 (National Geographic Society Research Reports, 1967 Projects, Washington, 1974) s. 85; Mehmet Özdoğan, satıhtan derlediği seramiklere ve höyüğün kesitine göre Samsat'da Kalkolitik çağın bütün evrelerinin temsil edildiğini, ve kültürün 20 m. lik bir kalınlığı oluşturduğunu ifade etmektedir. Yığıntı kalınlığı hakkındaki müşahedesi abartmalı olmasına rağmen, Geç Kalkolitik safhasında inceleyebildiğimiz seviyeler, bu kültürün gelişimini düzenli bir biçimde takip edebileceğimizi göstermiştir. (M. Özdoğan, Aşağı Fırat Havzası 1977, Yüzey araştırmaları, İstanbul, 1977 s. 105).

höyüğünün doğusundaki yamaçlarda, yüzeyde bulunmuş, üçüncüsü Samsat'lı Bay Ziya Toprak tarafından Adıyaman Müzesine hediye edilmiştir.

1. St. 82-128 (Res. 1). Damga mühür. Steatit. y. 1.3, uz. 4.2, g. 3.6 cm. dir. Samsat höyüğünün doğu yamacında, yüzeyden. Tutamak kulbu, yatay olarak delinmiştir. Kalınca kaidesi, kelebek biçiminde işlenmiştir. Mühür yüzünün tümü kafes motifi ile kaplıdır. Kanatların ve mührün ortasında birer çukur mevcuttur. Matkapla yapılmış bu beş çukur baskıda yuvarlak kabartılar olarak çıkmaktadır.

2. St. 84-97 (Res. 2). Damga mühür. Steatit. y. 0.7, kaide 2 x 2 cm. Samsat höyüğünün doğu yamacında, yüzeyden. Tutamak kulbu yatay olarak delinmiştir. Kalınca kaidesi kare biçiminde olup, mühür yüzü kafes motifi ile kaplıdır. Köşesi hafif kırıktır.

3. St. 85-363 (Res. 3). Damga mühür. Diyorit. y. 1.3, çap. 2.4 cm. Bay Ziya Toprak armağanı. Yarım küre biçiminde. Yuvarlak kaidesinin sağ tarafı hafif kırık. Mühür yüzünde çam ağacına benzer bir bitki motifi mevcuttur.

Pierre Amiet'nin iyi bir şekilde ² ortaya koyduğu gibi, bütün Önasya'da Neolitik çağlardan başlayarak Kalkolitik devirlerin erken safhalarında damga mühür kullanılmıştır. Malatya, Elazığ bölgesinde de durum böyledir. Geometrik desenli damga mühürler Anadolu'da Neolitik devirden başlayarak, Eski Tunç çağı boyunca kullanılmış olmasına rağmen ³, biz bu üç mührü bölge geleneklerine bağlı olarak Erken Kalkolitik çağa tarihlemek istiyoruz.

Geç Kalkolitik-Geç Uruk Çağı Mühürleri

Geç Uruk kültürünü oluşturan XXIV-XXI. seviyelerin üçünde mühürlere rastlanmıştır.

Samsat'ın bugüne kadar erişilebilen en eski katı XXIV. de bir silindir mühür bulunmuştur.

St. 86-291 (Res. 4). Silindir mühür. Pişmiş toprak. XXIV. kat. y. 2.3, çap. 1.9 cm. Mika katkılı hamuru siyah. Silindirin yüzünde çizilerek

² Pierre Amiet, *La Glyptique Mésopotamienne Archaique*, Paris, 1961, Lev. 1,3; A.J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Philadelphia, London, 1950, Lev. CLVIII-CLIX, 1-30; L. Mallowan, J.C. Rose, *Excavations at Tall Arpachiyah*, 1933 (Iraq II, 1935), Lev. VII, a; R.,L. Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch*, Chicago, 1960 (OIP LXI) s. 63, Fig. 37,68,101, 141-153, 167.

³ J. Mellaart, *Çatal Höyük*, London, 1967, Lev. 121; H.H. von der Osten, *The Alishar Hüyük*, Seasons of 1930-32, Part I (OIP XXVIII), Fig. 87, 186.

düzensiz biçimde işlenmiş ortaları çukur iç içe ikiye eşkenar dikdörtgenler ve kenarlardaki açılardan oluşmuş geometrik motiflerle kaplıdır.

XXIII. katta iki damga mühür ele geçirilmiştir.

1. St. 86-207 (Res. 5). Damga mühür. Mermer. XXIII. kat. y. 1.3, uz. 5.4, g. 3.4 cm. Dikdörtgen prizma biçimindedir. Yatay ip deliğinin yarısı kırık. Mühür yüzünde, başları mührün kenarlarına dönük, aksi istikamette yatmış iki hayvan mevcuttur. Gövdeleri matkapla ve yontularak işlenmiştir. Aynı teknik, doldurma motiflerinde de uygulanmıştır.

2. St. 86-206 (Res. 6). Damga mühür. Steatit. y.1, uz. 1.6, g. 1.4 cm. XXIII. kat. Yarım küre biçimindedir. Mühür yüzüne paralel olarak delinmiştir. Üst kısmından bir parçası kırıktır. Mühür yüzünde, düzensiz olarak serpiştirilmiş onbeş çukur mevcuttur.

XXII. katta bir damga mühür bulunmuştur.

St. 86-76 (Res. 7). Damga mühür. Steatit. r/14, XXII. kat. y. 0.7, g. 1.6, uz. 2.1 cm. Dikdörtgen prizma biçimindedir. Yatay olarak açılmış delik ortada kapalıdır. Üst yüzde iki derin yiv mevcuttur. Dikdörtgen mühür yüzünde, ayakları dar kenarlara gelecek biçimde, ters yönde oturmuş antilop cinsi iki hayvanın başları geriye dönüktür. Kuyrukları çok kısadır.

Uruk kültürünün geç safhasına ait iki silindir mühür höyüğün yüzeyinde bulunmuştur.

St. 83-300 (Res. 8). Silindir mühür. Steatit. Höyüğün batı yamacında b/14 plankarede, 435 m. kotta açılan küçük ocağın⁴ hizasındaki kesitten. y. 1.6, çap 1.5 cm. Üstünde iki kulp deliği mevcut. Mühür tasvirleri, bir hizada oturmuş antilop cinsi üç hayvanla, birinin sırtı üzerinde bir merdivenle çarpma işareti, diğerinin merdivenle kuş, üçüncüsünde küçük, oturmuş bir hayvandan oluşmaktadır.

St. 81-6 (Res. 9). Silindir mühür. Siyah taş. Höyüğün batı yamacında, yüzeyde. Mühür tasvirleri sola doğru yürüyen ikisi büyük, ortadaki küçük antilop cinsi üç hayvandan ve sağdakinin sırtı üzerindeki merdivenden ibarettir.

Bu grupta incelediğimiz mühürlerin, paralellerini, Aşağı Fırat bölgesiyle, Kuzey Suriye'de yapılmış sistemli kazılarda açığa çıkarılmış çağdaş katlarda bulmak mümkündür⁵. Samsat'ın XXIV-XXI seviyelerin-

⁴ Aliye Özten, Samsat'da bulunmuş olan Geç Kalkolitik çağa ait iki kap (Anadolu (Anatolia) XX, 1976/77) s. 261, p. 267.

⁵ Mührümüzün yakın benzerleri Hasek Höyük'te, Habuba Kabira'da çağdaş katlarda bulunmuştur. Behm Blanke ve koleğleri, Hasek Höyük (Istb. Mittlg. 34, 1984) Lev. 12,1 ve 5.

de mühürlerle beraber bulunmuş olan malzeme, bu kültür evresinin karakteristik eserleridir.

M.Ö. II. Binin İlk Yarısına Ait Mühürler

Samsat'ın Eski Tunç katlarında şimdiye kadar mührre rastlanmamıştır. Höyüğün güney-batısında b-f/15-18 plankarelerinde, çeşitli evreleri XV-XI. katlarla temsil edilen Orta ve Geç Tunç çağlarının üç seviyesinde mühürlere rastlanmıştır.

XIV. kat, mimarisi ve küçük eserleri bakımından, höyüğün önemli bir evresi görünümündedir. Saray olması muhtemel bir yapının 2.25 m. kalınlığındaki duvarının, ocağı boydan boya kesmesine rağmen, ancak bir kısmı elimizdedir. Bu 18 m. uzunluğundaki kısmın ortasında 4 m. genişliğinde bir kapı mevcuttur. Binaya, höyüğün kenarı boyunca uzanan iri çakıl döşeli geniş bir avludan girilir. Duvarın iç yüzünde siyah, beyaz renkli freskin bir kısmı korunmuştur.

XIV. katı Orta Anadolu'ya, Assur bölgesiyle, Suriye'ye bağlayan küçük eserler yanında, bir damga mühür, görkemli yapının tarihlenmesinde önemli rol oynamaktadır.

St. 85-362. (Res. 10). Damga mühür. Steatit. y. 2.3, çap. 1.8 cm. XIV. kat. Tepesi yuvarlak koni biçiminde. Tepesi yatay olarak delik. Koni gövdesi satırlıdır. Kurs biçimli kaidesinin yuvarlak mühür yüzünde, saç örgüsü, çift hilal ve dört spiralden oluşan çerçeve içinde, sağa dönük olarak oturmuş bir grifonla bir kuş tasviri mevcuttur. Saç örgüsü ve spiraller özensiz yapılmıştır. Grifonun başı ve kanadı oldukça şematiktir. İki kanadı açık olarak işlenmiş kuş başını geriye çevirmiştir; ayakları gösterilmemiştir.

Şekli ve tasvirleriyle mühür, Orta Anadolu kültürlerinin bir evresini bol örneklerle simgeleyen tiptedir. Kültepe'de Kaniş Karumu Ib de, Alishar ve Boğazköy'de çağdaş katlarda bulunmuş olan zengin malzeme, bu tür mühürleri M.Ö. 18. yüzyıla tarihlenmemizde şüphe bırakmamıştır⁶.

E. Strommenger, Habuba Kabira-Qannas (Syria 52, Res 43 alttaki), *Journal für Geschichte* 2 (1980), Heft 4, s. 42 alttaki; Land des Baal, Syrien-Forum der Völker und Kulturen, Mainz am Rhein, Res. 20-21 (E. Strommenger). Ashmolean Collection'da korunmakta olan Tel Başar kökenli dört silindirik mühür, Samsat örneğinin en yakın paralelidir. O.G. Hogarth, *Hittite Seals*, Oxford, 1920, s. 27, No. 25-28, Lev. 11, 25-28; H. Frankfort, *Cylinder Seals*, London, 1939, Lev. I, c.

⁶ Nimet Özgüç, Kaniş Karumu Ib katı Mühürleri ve Mühür Baskıları, Ankara 1968, Lev. XXX-XXXV; H.H. von der Osten, *The Alishar Hüyük, Seasons of 1930-32, Part II (OIP XXIX)* Chicago, 1937, Figs. 49-51; T. Beran, *Die Hethitische Glyptik von Boğazköy*, Berlin, 1967 (WVDOG 76), Taf. 2-5.

Acemhöyük saraylarında ve Karahöyük'de Ib katı ile çağdaş yapılarda keşfedilmiş olan mühür baskılarının çoğunun bu tip mühürlere aidiyeti şüphesizdir ⁷.

Milattan önce ikinci binin ilk çeyreğinde grifon, sfenkslere bakınca, az tasvir edilmekte ise de, değişik vasıflarda karşımıza çıkmaktadır. Kültepe'de Kaniş Karumu'nun II. katında bulunmuş olan zarflar üzerindeki Anadolu grubu mühür baskılarında, Dağkoyunlu tanrıçanın çevresinde bir cesede basarken ve diğerini gagasında taşıırken tasvir edilmiştir ⁸. Acemhöyük'ün 18. yüzyıla ait damga mühür baskılarında, "signe royal" taşıyıcısı, ve geyik boynuzlu olarak tasvir edildiği örnekte hayvanlar hâkimidir ⁹. Bazı damga mühürlerde de, örneğimizde olduğu gibi mührün ana konusudur ¹⁰.

Samsat'da XIII. kat geniş bir alanda incelenmiştir. Güney-batı ocağının hemen hemen tümünü kaplamıştır. Kuzey-batı, güney-doğu yönünde uzanmış, küçük çakıllarla döşeli bir yolun iki tarafında yer alan evlerden, höyüğün kenarında kalanlarının, erozyon sebebiyle, çok zarar gördüğü, yalnız yola bakan ana duvar ve üç odanın ona bağlanan küçük parçaları elimize geçmiştir. İç tarafta, üç evin varlığı saptanmıştır; üç odalı olanı oldukça sağlamdır. Bu evlerde bir çekiç mühür parçası ile bir silindir mühür bulunmuştur.

St. 85-33. Mühür parçası. Kireçtaşı. f/ 18, XIII. kat. Çekiç başlı damga mührün baş kısmı ve kulbunun yarısı korunmuş olup, başın ortasında üç adet paralel kabartma hatlı, kulba birleştiği yer bileziklidir. Kulp sekiz yüzeyli olarak özenle işlenmiştir.

St. 85.361 (Res. 11). Silindir mühür. Steatit. uz. 2.2, çap. 1 cm. e/17 XIII. kat. Üst kenarının bir kısmı hafif zedeli. Bir bitkinin iki tarafında ayakta duran birer figür, arkalarında birer iksir kabı yer almıştır. İki iksir kabı arasında tanınamayan şekiller vardır.

⁷ Nimet Özgüç, *Seal Impressions from the Palaces at Acemhöyük (Ancient Art in Seals, edited by Edith Porada, Princeton, 1980) Figs. 23-55; Sedat Alp, Zylinder-und Stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya, Ankara, 1968, Ab. 41-134, Lev. 49-98.*

⁸ N. Özgüç, *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu*, Ankara, 1965, s. 30 Res. 7, Lev. XXIV, 74.

⁹ Bk. not 7, Figs. 48, 49, a-b.

¹⁰ E. Schmidt, *The Alishar Hüyük, Seasons of 1928 and 1929 (OIP XIX, Chicago, 1932), Fig. 182, b1478; H.H. von der Osten, OIP XXIX, Fig. 249, b, 1478; N. Özgüç, Two Hittite Seals (Artibus Asiae 10, 1947), s. 234-240; H.H. von der Osten, Altorientalische Siegelsteine der Sammlung Hans Silivius von Aulock, Upsala, 1957, No. 90; T. Beran, aynı eser, s. 23, No. 61-62.*

Çekiç mühürler, tepesi yuvarlak koni biçimindeki tipten türemiştir. İlk örnekleri M.Ö. 18. yüzyılda yapılmıştır¹¹. Gövdeleri, silindir, küb, koni biçiminde, kaideleri ise, yuvarlak, dört köşeli veya dilimli olarak işlenmiştir¹². En yoğun olarak Eski Hitit Devleti zamanında üretilmiştir¹³. Hitit İmparatorluğu çağında da kullanılmış olduğu bilinmektedir¹⁴. Samsat'da XIII. katta bulunmuş olan parça tipini ve çağını saptamamıza yardım edemeyecek kadar küçüktür.

Özenli bir işçilik göstermeyen silindir mührün yakın benzeri M.Ö. 14. yüzyıla ait Ugarit mühürleri arasında mevcuttur¹⁵. Bu paralellik Samsat'ın XIII. katının tarihini belirleyen önemli bir ipucudur.

Samsat'ın II. bin yılına ait en geç mührü X. katta bulunmuştur.

St. 84-311 Hematit. Çekiç başlı damga mühür. y. 3.2, uz. 1.6, g. 1.5, baş uz. 1.7, kaide y. 1.3 cm. e/16, X. kat. Çekiç başının iki ucu kalınlaştırılmış, ortası boğumlu. Baştan kulba geçişte kabartma bir halka mevcut. Kesik koni biçimindeki kulbu sekiz satırlıdır. Kurs biçimli yüksek kaidesinin yanları hafif içbükeydir. Mühür yüzündeki tasvirler tamamen silinmiştir.

Bu mührün, Geç Hitit devrine geçişi temsil eden X. kata ait olması şüphelidir. Silinmiş olan mühür tasvirleri de, onun ikinci defa kullanıldığını gösterir.

Kummuh Dönemi Mühürleri

Kummuh kiralığının yurdu, Adıyaman vilayetinin tümünü, Nizip'den İslahiye'ye çekilen çizginin, kuzeyini, Kahraman Maraş'ın doğusunu içine alan bereketli topraklardır. Assur kaynaklarına göre M.Ö. II. binin sonundan itibaren varlığı bilinen Kummuh'ye, Kummuh'a Urartulular, Qumaha derler. Yeni Babil devrindeki adı ise Kimuhi'dir. Kuzeyinde Melid (Malatya), batı ve güney-batısında Gurgum (Maraş) ve muhtemelen Sam'al (Zencirli) ve Arpad, güneyde Kargamış kiralıkları ile komşudur. Assur kralı II. Sargon M.Ö. 712 de Til-Garimmu ve Kammanu ülkelerini

¹¹ H.H. von der Osten, OIP XXIX, Fig. 251, d975x.

¹² R.M. Boehmer, *Kleinasiatische Glyptik* (W. Orthmann, *Der Alte Orient, Propyläen Kunstgeschichte*, 14) No. 374,e, 375; Beran, aynı eser, No. 79, 82, 134.

¹³ Boehmer, aynı eser, Res. 375, b-d.

¹⁴ T. Beran, aynı eser, Lev. III, 134.

¹⁵ C.F.A. Schaeffer, *Ugaritica IV*, Paris, 1962 (Mission de Ras Shamra, XV) s. 117, Fig. 77; B. Buchanan, *Catalogue of Ancient Near Eastern Seals in the Ashmolean Museum*, Vol. I, *Cylinder Seals*, Oxford 1966, Pl. 60, 971'deki mührü, Ras-Şamra örneği ile mukayese etmiştir (s. 190). Onun verdiği örnek de Samsat mührünü andırır.

zaptettiğinde, baş şehir Melid'i, güvenini kazanmış olan, Kummuh kralı Mutallu'ya vermişti. Kısa bir süre sonra Mutallu'nun ihaneti anlaşıncı, 708 yılında Sargon Kummuh ülkesinin tümünü zaptederek, diğer Geç Hitit krallıklarında yaptığı gibi, bir Assur eyaleti haline getirdi.

Milattan önce 9. yüzyılın ortalarından itibaren M.Ö. 732 yılına kadar Kummuh'un devre devre Assur Devletine itaat ettiği ve başta sedir ağacı olmak üzere, çeşitli değerli mallardan oluşan yüklü vergilere bağlandığı bilinmektedir ¹⁶.

Kummuh kiral adlarına göre Hititli karakterini en iyi koruyan bir ülkedir. Kırallığın aynı adı taşıyan başkentinin Samsat olabileceği E. Forrer tarafından ileri sürülmüştür ¹⁷. Landsberger ve Honigmann, bu konuda, ihtiyatlı olmak gerektiğini vurgular ¹⁸. J. Hawkins aday olarak görür; fakat, bu problemin Samsat kazılarında Demir Devrinin incelenmesi ile açıklığa kavuşacağını düşünür ¹⁹. Höyüğün güney-batısındaki geniş ocakta 1983 yılındanberi yürütülen çalışmalarda VII-IX. katların, Kummuh krallığı zamanını, Demir devrini temsil ettiği saptanmıştır. Kazılarımızda daha geç katlarda yapı malzemesi olarak elimize geçen, bazalt ve kireçtaşından yapılmış altı adet küçük hiyeroglifli parça, Dr. Hatice Gonnet tarafından yayımlanacaktır (St. 83-344; 383, 400; St. 84-19, 146; st. 86-298). Ayrıca Adıyaman Müzesi'ndeki Adıyaman kökenli olarak kayıtlı iki stelin, Samsat'da bulunduğu, kasaba halkı tarafından, yerleri gösterilerek, ifade edilmektedir. Müzedeki üçüncü stelin Samsat'dan getirildiği uzun zamandan beri bilinmektedir. Steller ve yazıt parçaları dışında, VII-IX. katlardaki özenli yapılarla, yerli ve Assurlu mühürler ve diğer eserler, Kummuh şehrinin başka bir yerde düşünülemeyeceğini, yeteri kadar kanıtlar.

IX. Kat Mühürleri

Bu katta biri damga, diğeri silindir, iki mühür bulunmuştur.

¹⁶ E. Honigmann, Kommagene (Pauly-Wissowa, RE Suppl IV, 1924, 978 v.d.; J.D. Hawkins, Von Kummuh nach Kommagene, Antike Welt 6 (1975) Sondernummer, Kommagene (ed. F.K. Dörner) s. 5-10; Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie (1980) s. 338 v.d., Kummuh maddesi: Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene (Anatolian Studies XX, 1970) s. 69 v.d.; Assyrians and Hittites (Iraq, XXXVI, 1974) s. 79. F.K. Dörner, Kommagene, Götterthron und Königsgräber am Euphrat (1981) s. 142 v.d.

¹⁷ E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig 1920, s. 79.

¹⁸ Honigmann, s. 979; B. Landsberger, Sam'al, Ankara, 1948, s. 20 (Sam'al, Studien zur Entdeckung der Ruinenstaette Karatepe, Ankara 1948, s. 21).

¹⁹ J. D. Hawkins, RLA VI, 1983 s. 338; Antike Welt, 6, 1975 s. 10.

St. 84-121 (Res. 12). Damga mühür. Kireçtaşı. y. 1.8, çap. 3.5 cm. e/15, IX. kat. Kurs biçiminde ve yatay deliklidir. Deliğin altında ve üstünde birer yiv mevcuttur. Her iki mühür yüzünde, stilize birer hayvanla, iğ biçiminde motifler yer almıştır.

St. 84-189 (Res. 13). Silindir mühür. Saydam Kadıköytaşından (kalseduan). y. 3.6, çap. 1.4 cm. f/17, IX. kat.

Mühür yüzündeki tasvirlerin konusu, bir kayık içindeki podyum üzerinde sağa dönük olarak ayakta duran bir tanrıya tapan kıraldır. Tanrı kayığının uçları helezon biçiminde içeri doğru kıvrılmıştır. Helezonların bitimi bileziklidir. Kayığın gövdesinde dört çukur vardır. Podyum dikey çizgilerle altı alana bölünmüştür. Daha geniş olan üç bölmenin ortaları çukurlaştırılmıştır. Tanrının tacı alçak külah biçimindedir. Çift boynuzu alın hizasından çıkıntı yaparak yükselmektedir. Şakağını da örten dört köşeli uzun sakalı, uçları bir sıra stilize lüle ile biten dört kalın telden oluşmuştur. Yatay olarak ortadan ikiye bölünmüştür. Beş kalın kavisli tel olarak gösterilen saçlarının ucunda, bazıları tellerden ayrı, yuvarlak kabartmalar, stilize uç buklelerini temsil eder. Her iki figürün de yüzü şematik olarak işlenmiştir. Kaşları kalındır. Tanrının gözü, üst kapak, göz bebeği, ve alt kapaktan yalnız uç kısmında küçük bir parça ile ifade edilmiştir. Tapanın göz çerçevesi ve bebeği tamdır. Her ikisinin burnu, boşlukta, ucu kalınlaştırılmış bir aç biçimindedir; alna, üst çeneye bağlı değildir. Tanrının elbisesi bir üstlük, kısa etekten oluşmuştur. Üstlük sağ bacağı örter. Dik pililer çift paralel üç kabartma hatla beşe bölünmüştür. İki figürün de kemerleri üç paralel çizgiden ibarettir. Tanrının dizine kadar inen kısa eteği yatay çizgilerle bezelidir. Açıkta kalan sol bacakta, diz, baldır ve baldırı ayağa bağlayan kaslar belirgindir. Tanrı sağ elinde bir ay, solunda bir omega işareti tutmaktadır. Her iki sembolün de çubuk biçiminde birer sapı vardır.

Tapanın külahı sadedir. Kısa kollu, belden kemerle tutturulmuş elbisesinin etek kısmı, bilekler hizasında bir kavis yaparak önde birleşmektedir. Etekliğinin uç kısımları ile, kalça ve diz hizası, kavisle inen merdiven band biçiminde, stilize saçaklarla bezelidir.

Samsat mührü, Ay tanrısının ikinci alâmetinin omega olduğunu öğreten tek misaldir. Eski Babil devrine ait serpantinden yapılmış Babil kökenli bir silindir mühürde, sakallı bir tanrının yüzü hizasında, A. Moortgat'ın Ninmah sembolü olarak tanımladığı bir "omega" vardır²⁰.

²⁰ A. Moortgat, Vorderasiatische Rollsiegel, Berlin, 1940, Lev. 58,477. s. 127.

Biz bu işaretin sakallı tanrıya ait olduğunu ve kitabede adı geçen Sin'i (Ay tanrısı) temsil ettiğini düşünüyoruz.

Kaniş Karumunun Ib katı ile çağdaş bir Eski Suriye silindir mühründe, tahtına oturmuş tanrı, sağ elinde "ankh, hayat" sembolünü değil omega biçimli işareti tutmaktadır²¹. Omega Orta Assur devri mühürlerinde²², ve Kas kudurrularında²³, diğer tanrı sembolleri, bilhassa astral semboller arasında yer almaktadır. Sayıları belli başlı tanrı sembollerine bakınca, daha azdır.

Anadolu'da, mührün ana konusunu "omega"nın oluşturduğu fayanstan yapılmış küçük damga mühürler, geniş bir alana yayılmıştır²⁴. Aynı karakterdeki bu küçük eserlerin bir atölyede, seri halinde imal edilmiş oldukları şüphesizdir. Büyük ihtimalle, esas görevleri amulet olmaktadır. Fakat Konya Karahöyük²⁵ ve Acemhöyük'de bulunmuş olan baskılardan, mühür olarak da kullanıldıkları anlaşılmıştır.

Samsat örneğinde fonksiyonu iyice belli olan sembolün, uzun zamandan beri düşünülenin aksine²⁶, tanrıça Ninhursag ile değil, Ay tanrısı ile ilişkili olduğu açıktır.

²¹ E. Porada, *Ancient Near Eastern Seals in North American Collections* (Bollingen Series XIV) Washington, 1948, Lev. CXXXVII, 910.

²² Ilse Fuhr, *Ein altorientalisches Symbol*, Wiesbaden, 1967, s. 23 Res. 30, 30a, s. 24, Res. 32, s. 25, Res. 32a, Lev. 1 res. 31; E. Porada, *Remarks on Mitannian (Hurrian) and Middle Assyrian Glyptic Art* (Akkadica 13, 1979) s. 8 v.d. Fig. 14, 13b.

²³ M.J. Hinke, *A New Boundary Stone of Nebuchadrezzar I from Nippur*, Philadelphia, 1907 Fig. 7, 11, 12, 13, 31, 48; L.W. King, *Babylonian Boundry-Stones and Memorial Tablets in the British Museum*, London, 1912; J.B. Pritchard, *The Ancient Near East in Pictures*, Princeton, 1954, s. 176, Res. 520.

²⁴ OIP 29, 419 Fig. 479, c 600; M.J. Mellink, *A Hittite Cemetery at Gordion*, Philadelphia, 1956 s. 42, Pl. 23, mn; B. Tezcan, *Aksaray Çevresinde Derlenen Eserler* (Belleten XXII, 88, 1958) s. 517; S. Alp, *Aynı eser*, 162-164; von der Osten, *von Aulock*, Res. 6 No. 57 s. 60; Kültepe'de beş adet bulunmuştur. Bunlardan biri mezarda, diğerleri Kaniş Karumu Ib katında veya höyüğün çağdaş seviyesinde ele geçirilmiştir. Acemhöyük kazılarında bir mühür Sarıkaya sarayında, bir oval baskı Hatipler sarayında keşfedilmiştir: T. Özgüç, *Glazed faience objects from Kanish*, *Bibliotheca Mesopotamica*, c. 21, Malibu, 1986 (Insight through Images, *Studies in Honor of Edith Porada*, s. 206 v.d.). M. van Loon'un mührün sembolünü Ninhursag işareti olarak tanımladığı eser, Anadolu örneklerinin ilginç bir paralelidir (Hammam et-Turkman on the Balikh, *First Results of the University of Amsterdam's 1982 Excavations*, *Akkadica* 35, 1983, s. 6, Fig. 9a).

²⁵ S. Alp, *ay. es. Res.*, 164.

²⁶ H. Frankfort, *A Note on the Lady of Birth* (*Journal of Near Eastern Studies* III, Chicago, 1944), s. 199-200; E. Douglas van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*, Roma, 1945 s. 106 v.d.; U. Seidl, *Organ maddesinde a, Uterusu (rahim) şüphe ile*

Mühür Geç Assur katlarında bulunmuştur. Bu kat büyük bir ihtimalle M.Ö. dokuzuncu yüzyıla aittir. Bu konuda güvenilir bir sonuca, ancak bitişik alanda yürüttüğümüz ve güney-batı ocağını çok genişletecek kazılarda varacağımızı umuyoruz. Mühürdeki tasvirlerin üslubu, ve kıyafetleri Orta Assur devri tasvirlerine bağlıdır²⁷. En yakın paralel Tyre mühründeki Adad tasviridir²⁸. Şimdilik, mührün Orta Assur devrine ait olup, IX. yüzyıl katında kullanıldığını düşünmekteyiz.

Sekizinci katta bulunmuş olan bir mührde tasvirler çok siliktir. Sola doğru yürüyen ve kolunu ileri uzatmış bir figür sezilmektedir. Figürler eserin üslubunu ve devrini tayin etmemize yaramazlar.

St. 84-59 (Res. 14). Silindir mühür. Diorit. y. 2, çap. 1.1 cm. d/15, VIII. kat.

İki damga mühür, ait olduklarından daha geç katlarda ele geçmiştir. Bunlardan biri geç Assurlu, diğeri yeni Babillidir.

St. 85-360 (Res. 15). Damga mühür. Mavi tüf. y. 2.1, g. 1.8, uz. 2.8 cm. u/9, kat VI. Tutamak biçimindeki küçük kulbu kırık. Gövdesi oval. Mühür tasvirlerinin konusu, tahtında oturan tanrıçaya tapan bir kadın. Şematik olarak tasvir edilen figürlerden, tanrıça, sol elini yukarı kaldırmış, sağ elini dizi hizasında öne doğru uzatmıştır. Piliseli elbisesi, birbirine paralel üç kabartma kavisle bezelidir. Yüksek arkalıklı tahtının arkasında dik olarak dizilmiş dört yıldız vardır. Tapanla, tanrıçanın başlarının üst tarafında, ortada bir kursla sekiz ışınlı bir yıldız yer almıştır. Tapanın bir eli gösterilmiştir.

Biçimi bakımından, yeni Babil mühürlerine benzeyen örneğimiz Geç Assur sanatının en son evresine²⁹, damga mühürlerin çok arttığı M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına, Kummuh'un Assur eyaleti olduğu zamana aittir.

karşılama haklıdır, RLA III, s. 489. Ur'un arkaik mühür baskılarından birinde (L. Legrain, *Ur Excavations III, Archaic Seal-Impressions*, New York, 1936, Lev. 23, 430) omega'ya benzer bir şekil mevcuttur. Bu hakikaten omega işareti ise Ay kültürünün merkezinde bulunması ilginçtir. J. Duchesne-Guillemin, *Le saros et le signe Oméga* (CRAI, Nisan-Haziran 1986) konulu makalesinde Omega işaretini Ay'la ilgili gören düşüncesi, mührümüzle en iyi bir biçimde desteklenmektedir.

²⁷ E. Strommenger, M. Hirmer, *The Art of Mesopotamia*, London, 1962, s. 188 üstteki.

²⁸ E. Porada, *Akkadica* 13, 1979, 13b, 14.

²⁹ L. Delaporte, *Catalogue des Cylindres Orientaux, Fouilles et Mission*, Paris, 1920, Lev. 54, 11, a (D. 79); E. Porada, *Corpus*, No. 792a; Yıldızlı, tahtta oturan tanrıçanın paralellerinden bazı örnekler için: D.J. Wiseman, *Götter und Menschen*, Prag, 1958, s. 75; B. Teissier, *Ancient Near Eastern Cylinder Seals from the Marcopoli Collection*, Berkeley, 1984, Lev. 167, 217-221; H. Frankfort, *ay.es. Lev. XXXIII*, g; A. Moortgat, *ay. es. Lev. 72,605*.

1

a

b

3

4

5

6

7

8

9

10

11

a

b

c

13

14

15

16

17

a

b

18

Yeni Babil devrine ait örnek, Mezopotamya ve Güney-Doğu Anadolu'da yaygın bulunan türdendir.

St. 84-190 (Res. 16). Damga mühür. Damarlı mermer. y. 2.8, g. 1.6, uz. 2 cm. t/12, IV. kat. Konik gövdesinin üst kısmının yarısı kırık. Mühür yüzünde matkap tekniği ile işlenmiş sahnede, sola dönük bir figür, çift kaideye yerleştirilmiş olan bir kürekle iki stylustan oluşan tanrı sembollerine tapmaktadır³⁰. Kürek tanrı Marduk'u, stylus ise tanrı Nebu'yu temsil etmektedir.

e/15 VII. katta bulunmuş olan kireçtaşından bir damga mühür (St. 84-20), basık yarım küre biçiminde kulplu, kurs şeklindedir.

Burada sunduğumuz Samsat mühürlerinden son iki örneğin biri Sasaniler zamanına ait bir damga mühür, diğeri ise M.S. XII-XIII. yüzyıla ait katta bulunmuş olan Arapça yazılı bir yüzük mühürdür.

St. 83-47 (Res. 17). Damga mühür. Taş. y. 1.8, g. 2, çap. 1.5 cm. j/16, IV. kat. Yarım küre biçiminde. Yatay olarak delinmiştir. Mühür yüzünde, sola dönük takkeli, sakallı bir figürün büstü işlenmiştir. Başı ile mührün kenarı arasında sekiz ışınlı bir yıldız vardır³¹.

St. 83-49 (Res. 18, a-b). Yüzük mühür. Gümüş. çap. 2.1 yüzük, k. 0.2, kaşın uz. 1.3, g. 1 cm. g/16, I. kat. Üstü bombeli, oval mühür yüzü düz kesitlidir. Kaşın iki yanında ve üst kısmında, oval iki çıkıntı üzerinde bitki motifleri çizilerek işlenmiştir. Mühür yüzünü tamamen kaplayan Arapça yazı: Birs el-fahri, sikke uzmanı Tahsin Saatçi tarafından okunmuştur.

³⁰ L. Delaporte, Louvre I. Lev. 54, 18-20 (D. 88-90), 26 (D. 96); von der Osten, von Aulock, No. 144-145; L. Legrain, The Culture of the Babylonians from their Seals in the Collections of the Museum, Philadelphia, 1925, Lev. XXXIV, 680, 690, 695, 696 vs.

³¹ L. Delaporte, Louvre II, Lev. 111, 39-40.

URARTU AT GEMLERİ

Yrd. Doç. Dr. RECEP YILDIRIM

Çeşitli koleksiyonlarda ve müzelerdeki Urartu eserleri arasında değişik formlarda gemlere rastlanır. Bunlardan kitabeli olanlarını açık bir şekilde Urartu gemi olarak kabul etmek zorundayız. Fakat kitablesiz olanların kesinlikle Urartulara ait olduğunu söylemek oldukça zordur.

Bu çalışmamızdaki Urartu gemleri, yayınlanmış olan Adana, Van Bölge Müzeleri ve Gaziantep müzesindeki bir kısım gemler ile Elazığ müzesindeki gemlere göre tasnif edilmiştir¹. Bu malzemeye dayanarak Urartu gemlerinin özelliklerini tesbit etmeye çalıştık.

I — *Hareketli Yanaklıklılı Gemler*

IA — Yanaklıklılı Dört Halkalı Gemler

IB — Yanaklıklılı Üç Halkalı Gemler

IC — Yanaklıklılı İki Halkalı Gemler

ID — Nor Areş Tipi Gemler

IE — Yanaklıklılı Üzerinde Delikler Bulunan Gemler

II — *Sabit Yanaklıklılı Gemler*

IIA — Yanaklıklılı Düz Gemler

IIB — Yanaklıklılı Tasvirli Gemler

II C — Ağızlıklılı Üç Parçalı Gemler

III — *Yanaklıksız (Kantarma) Gemler*

IIIA — Burmalı Gemler

IIIB — Düz Gemler

Gemlerin Genel Özellikleri

Yukarıdaki tasnife göre, aslında genel olarak iki tip gem vardır: Yanaklıklılı Gemler ve Kantarma Gemler. Kantarma gem, bir ağızlık ve uçlarında iki dizgin halkasından meydana gelir (şek. 42-44). Yanaklıklılı gemlerde ağızlığın yanı sıra, yanaklıklar vardır (şek. 1-41)

Ağızlık: Gemin, atın ağzının içinde bulunan kısmıdır. Ağızlık formu çok fazla bir değişiklik göstermez; ya düz çubuk formunda ya da çengel ve

¹ Bu tasnif her ne kadar tiplerine göre yapılmış ise de kronolojik sıra gözönüne alınmıştır.

halka şeklinde birbirine geçmiş iki parçalı katlanan formda yapılırlar. İki parçalı katlanan tipteki ağızlıklar, bazan burmalı şekil gösterirler. Bir gurup gemlerin ağızlıkları birbirine geçmiş üç halkalıdır ve bu ağızlık halkaları üzerinde sivri olmayan dikenimsi çıkıntılar bulunmaktadır.

Yanaklık: Gemin ağızlık parçalarının yanlarında, atın ağzının dışında kalan kısımlarına denir. Yanaklıklara dizgin ve başlık kayışları bağlanır. Bu kayış bağlama özelliğinden dolayı yanaklıklar üzerinde delikler yahut halkalar bulunmaktadır. Yanaklıkların çeşitli tip ve süsleme özelliği gösteren şekillerine paralel olarak bu halka ve delikler de değişik formlar gösterir. Gemlerin yanaklık uzunlukları ortalama 15 cm. dir. Dizgin halkaları dahil ağızlık genişlikleriye 10-20 cm civarında değişir².

I—Hareketli Yanaklıklı Gemler

Bu gurubun gemlerinde yanaklıklar, orta kısımlardaki boru şekilli delik sayesinde ağızlık çubukları üzerinde sağa ve sola rahatlıkla hareket etmektedir. Ancak ağızlığın dış halkaları (dizgin halkaları) geniş olduğundan yanaklıkların çıkması sözkonusu değildir.

IA—Yanaklıkları Dört Halkalı Gemler

Bu gurubun gem yanaklıkları üzerinde ikişer halkalı ve iki gurup halinde dört tane başlık kayış halkası vardır. Bu gemlerin yanaklıkları üzerinde Urartu kralı Menua'nın ismini taşıyan birer kitabe bulunmaktadır.

Şekil 1: Erivan-Ermenistan Tarihi Müzesi, Env. no: 2010-77, bronz, Karmir Blur'da 1952 yılında bulunmuştur.

Bu gemin yanaklıkları düz çubuk formudur; uç kısımları sivri ve dışa dönüktür. Yanaklıkların ortası delik ve dışa doğru boru gibi biraz uzar. Bu kısımdan ağızlık çubukları geçer ve yanaklıklar bu ağızlık çubukları üzerinde hareket edebilir. Her iki yanaklık üzerinde başlık kayışlarının bağlanması için birbirine çok yakın, ikişerden dört tane küçük halka vardır. Gemin ağızlığı, düz çubuk formu ve katlanan tiptedir. Ağızlık parçaları ortada çengel şeklinde halka oluşturarak birbirine takılmıştır. Ağızlık uçlarında geniş dizgin halkaları bulunmaktadır. Yanaklıklar üzerinde çivi yazısı ile "SA ¹Me-nu-a" okunmaktadır³.

² Ağızlık genişliği 10 cm olan gemler, küçük cins atlar için kullanılmıştır. Buna örnek olarak Khorsabad'da II. Sargon'un sarayındaki Asur kabartmalarında, ayrıca Persepolis'te Kserkses'in sarayında Pers kabartmalarındaki tasvirlerde bir savaş arabasının önündeki son derece küçük atlar gösterilebilir (Potratz 1941, 6).

³ Piotrovski 1955, 43 res 34; Piotrovski 1969, res 77; Azarpay 1968, 14 fig. 3; Yıldırım 1977, 9 şek. 11; Belli 1983, 379; Gropp 1981, 100, 101.

Şekil 2: Gaziantep Müzesi, Env. no: 1.55.77, bronz, a.g.: 20,3 cm. y.u.: 17 cm. dir.

Gemin ağızlığı düz çubuk formudur ve katlanan tiptedir. Ağızlığın çubukları ortada çengel şeklinde birer halka oluşturmuşlar ve birbirine takılmışlardır. Ağızlığın uçları muntazam yuvarlak halkalar şeklindedir. Yanaklıkları çubuk formudur ve ağızlık çubukları üzerinde hareket edebilir. Yanaklıkların üzerinde başlık kayışlarının bağlanması için, birbirine çok yakın ikişerden dört tane halka bulunmaktadır. Her iki yanaklık üzerinde çivi yazısı ile SA ¹Me-nu-a okunmaktadır ⁴.

Şekil 3: Adana Bölge Müzesi, Env. no: (?) ⁵, bronz, y.u.: 17,3

Bir gemin, bir yanaklık ve ağızlık çubuklarından birini oluşturmaktadır. Ağızlık çubuğunun uç kısmında bulunması gereken geniş dizgin halkası kaybolmuştur. Uçları hafif kıvrık olan düz çubuk formu yanaklığın üzerinde ikişerden dört küçük başlık kayış halkası bulunmaktadır. Yanaklığın üzerinde Menua ismini taşıyan bir kitabeye rastlıyoruz.

Şekil 4: Adana Bölge Müzesi, Env. no: (?) ⁶, bronz, a.g.: 11,2 cm. y.u.: 13,2 cm.

Şekil, bir gemin yarı kısmına aittir. Bir ağızlık çubuğu ve ucundaki dizgin halkası oldukça sağlam ele geçmiştir. Ancak yanaklığın uçları kırılmıştır. Yanaklık üzerinde ikişerden dört tane küçük başlık kayış halkası vardır. Bu halkaların arasında Menua isminin yer aldığı çivi yazılı kitabe bulunmaktadır.

Şekil 5: Elazığ Müzesi, Env. no: 75.24.10, demir, y.u.: 17 cm. a.g.: 20,5 cm.

Bu demirden yapılmış gem oldukça paslıdır. Yukarıda bahsedilen bronz gemlerin tıpkısıdır. Ancak belki de çok tahrip olduğundan kitabeye rastlanmamıştır. Yanaklıklar üzerindeki dört başlık kayış halkası bariz bir şekilde görülmektedir. Ancak bir yanaklık ucu kırıktır.

IB—Yanaklıkları Üç Halkalı Gemler

Bu gurubun gemlerinde yanaklıklar üzerinde üç başlık kayış halkası bulunmaktadır. Yine yanaklıklar üzerinde Urartu kralı Menua'nın ismini taşıyan çivi yazılı birer kitabe bulunmaktadır.

⁴ Yıldırım 1977, 9 şek. 12; Belli 1983, 378 şek. 5.

⁵ Adana Bölge Müzesinde araştırma yaptığımız esnada henüz bu gemin envanter numarası verilmemiştir.

⁶ Bak. d.n. 5.

Şekil 6: Van Bölge Müzesi, Env. no: 3.1.78, bronz, a.g.: 22,5 cm. y.u.: 16,5 cm.

Gemin ağızlığı iki parçalı katlanan tiptedir. Ağızlığın uçlarında muntazam yapılmış geniş dizgin halkaları bulunmaktadır. Yanaklıklar hafif yay şeklinde yapılmışlardır. Bu yanaklıklar, ağızlık çubukları üzerinde hareket edebilirler. Yanaklıklar üzerinde eşit aralıklarla dizilmiş üç tane başlık kayış halkası bulunur. Bu halkalar, gem atın ağızına yerleştirildiğinde üstte bulunacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Bu durumda halkaların aksi istikametine, yani yanaklıkların alta gelen kısımlarına çivi yazılı birer kitabe kazınmıştır ve ⁷'Me-nu-a-i-ú-ri-iş-hi yazısı okunmaktadır ⁷.

Şekil 7: Van Bölge Müzesi, Env. no: 3.2.1978, bronz, y.u.: 16,5 cm.

Üzerinde üç başlık kayış halkası bulunan bir gem yanaklığıdır. Ortasından kırılmış, ancak tamir görmüştür. Yanaklık, ince uzun ve yay şeklindedir. Başlık kayış halkalarının bulunduğu kısmın aksi yönünde ise ⁸'Me-nu-a-i-ú-ri-iş-hi" çivi yazısı vardır ⁸.

Şekil 8: Yurt dışında özel bir koleksiyondadır. (Doğu Anadolu'dan) bronz, y.u.: 16,6 cm.

Bu gemin ağızlığı katlanan tiptedir. Yanaklıkları hafif yay şeklinde ve ağızlık çubukları üzerinde hareket edebilir durumdadır. Yanaklık üzerinde üç başlık kayış halkası ve bunların aksi yönünde ise yani alt yüzlerinde ⁹'Me-nu-a-i-ú-ri-iş-hi" çivi yazısı bulunmaktadır ⁹.

Şekil 9: Yurt dışında özel bir koleksiyondadır. (Doğu Anadolu'dan) bronz ve demir, y.u.: 17 cm.

Bir gemin yarı kısmını oluşturmaktadır. Ağız parçası demirden yapılmıştır. Ağızlığın iç halkası aşınarak kaybolmuştur. Yanaklık ise bronz ve oldukça sağlamdır. Yay şeklindeki yanaklık üzerinde üç başlık kayış halkası bulunmaktadır. Yanaklık üzerindeki çivi yazılı kitabe, ¹⁰'Me-nu-a-i-ú-ri-iş-hi" okunmaktadır ¹⁰.

Şekil 10: Yurt dışında özel bir koleksiyondadır. Bronz, y.u.: 14 cm. y. çapı: 1,4 cm dir.

Bir gemin iki yanaklığından ibarettir. Yanaklıklar düz çubuk şeklindedir, üzerinde üçer tane döküm başlık kayış halkası bulunmaktadır.

⁷ Belli 1983, 374 res. 1

⁸ Belli 1983, 376 res. 2.

⁹ V. Berghe-de Meyer 1982, 146 kat no: 57; Özgen 1984, 101 fig. 25.

¹⁰ V. Berghe-de Meyer 1982, 146 kat no: 58; Özgen 1984, 101.

Buradaki yanaklıkların diğerlerinden farklı olarak uçları küt ve tamamen düzdür, kesiti yarım daire formundadır. Yanaklıklar üzerinde u-ri-x-is-he Me-nu-a-i çivi yazısı okunmaktadır¹¹.

I C — Yanaklıkları İki Halkalı Gemler

Bu gurubun gem yanaklıkları üzerinde eşit aralıklı iki başlık kayış halkası bulunmaktadır.

Şekil 11: Elazığ Müzesi, Env. no: 85. TMKC 1.22, bronz, y.u.: 17 cm.

Bir gemin yarı kısmıdır (Ağızlık çubuğunun bir parçası ile bir yanaklıktan ibarettir). Yanaklığın uçları yay gibi hafif kıvrıktır, dört ve üç halkalı ve kitabeli gemlerin yanaklıklarına çok benzemektedir. Yanaklık üzerinde iki tane başlık kayış halkası vardır. Ağızlığın dizgin halkası ve katlanan çubuklardan birisi sağlam, ancak ucundaki çengel yahut halka kırıktır.

Şekil 12: Philadelphia University Museum (Doğu Anadolu'dan), Env. no: UM. 67.39.28, bronz, y.u.: 15 cm. a.g.: 22 cm.

Gemin yanaklıkları düzdür, uçlarına yakın kısımlarında iki başlık kayış halkası bulunmaktadır. Yanaklığın ortasında ağızlık çubuğunun geçtiği dışa doğru borumsu bir çıkıntı vardır. Ağızlık çubukları düzdür, ortada çengel şeklinde birbirine takılmıştır. Ağızlığın dizgin halkası yanında üç bilezik (set) vardır¹².

Şekil 13: Elazığ Müzesi, Env. no: 75.16.17-18 bronz, y.u.: 16,5 cm. (her biri)

Bir çift gem yanaklığıdır. Yanaklıklar üzerinde iki başlık kayış halkası vardır. Bu halkalar, yukarıdaki gem yanaklıkları üzerinde görülen yuvarlak şekilli halkaların aksine yarım daire şeklindedir. Yanaklıklar, yukarıdakilerde olduğu gibi, hafif yay şeklinde olmakla birlikte, ortasında bulunan ve ağızlığın geçmesine yarayan delik, dikdörtgen biçimlidir.

Şekil 14: Gaziantep Müzesi, Env. no: (?), bronz-demir, y.u.: 13,3 cm.

Tek yanaklıktan ibarettir. Formu yay şeklinde eğridir; uçları mantar biçimlidir. Yanaklık ortasındaki delik paslıdır. Bu kalıntıya göre bu gemin ağızlığı demirden yapılmış olmalıdır. Yanaklık üzerinde yarım daire şeklinde iki halka bulunmaktadır. Bir halka ile mantar biçimli uç arasında incise çizgilerle yapılmış zikzak bezemeler görülür.

¹¹ Gropp 1981, 95 vd. pl. la; Özgen 1984, 101.

¹² Özgen 1984, 101 fig. 24 dn. 4 ve 50.

Şekil 15: Gaziantep Müzesi, Env. no: (?), bronz-demir, y.u.: 10,5 cm (kırıktır).

Bir gem yanaklığıdır. Bir ucu kırık olan bu yanaklığın sağlam tarafının ucu, mantar biçimlidir. Yanaklık, yay şeklindedir, üzerinde orta kısmı daire şeklinde olan iki başlık kayış halkası bulunmaktadır. Bu halkalardan birisi ortasından kırılmıştır. Sağlam halka ile mantar biçimli uç arasında, incise çizgili zikzak bezemeler vardır.

Bu yanaklıklarla birlikte müzeye getirilmiş olan bir halkanın bu gem yanaklıklarından birinin dizgin halkası olması ihtimali vardır. Bu halkanın içerisinde demir ağızlığın uç kısmı yerleştirilmiştir; kırılan ağızlık ucu burada perçinlenmiş durumdadır.

1 D—Nor-Areş Tipi Gemler

Bu grupta tek örnekle incelediğimiz Urartu gemindeki yanaklıklar üzerinde, başlık kayışları için halka yerine delikler açılmıştır.

Şekil 16: Nor-Areş (Erebuni) mezarlığının 1. gömüsünde bulunmuştur¹³.

Bu gemin iki düz çubuk formlu yanaklarından birinin bir ucu kırıktır. Dışa doğru hafif yay şeklinde olan yanaklıkların uçları yarım küre (mantar) şeklindedir. Yanaklıklar üzerinde başlık kayışları için ikişer delik vardır. Bu deliklerin bulunduğu kısımlar, normal yanaklık bünyesinden biraz daha geniştir. Yanaklıkların ortasından ağızlık çubukları geçer; kalınca bir tel halindeki bu çubuklar ortada çengel şeklinde birbirine bağlanmıştır. Ağızlığın dıştaki uçlarında geniş dizgin halkaları vardır; ancak birisi kırılmış ve kaybolmuştur. Yanaklıklar, bu ağızlık çubukları üzerinde hareketlidir.

1 E—Yanaklıkları Üzerinde Delikler Bulunan Gemler

Bu tür gemlerin bugüne kadar sadece yanaklıkları ele geçmiştir. Ağızlık kısımları yoktur. Muhtemelen bu tür gemlerin ağızlıklarının, metal değil, belki de deri, sıırım yahut da kalın ipler şeklinde olduğu düşünülmektedir¹⁴. Bu tür gem yanaklıkları üzerinde eşit aralıklı ve aynı yönde üç delik bulunur. Bunlardan ortadaki ağızlık, yanlardakiler ise başlık kayışları için yapılmış olmalıdır. Yanaklık üst uçları da, geometrik ya da stilize hayvan başları gibi değişik şekiller gösterir.

Şekil 17: Elazığ Müzesi, Env. no: 75.16.15-16, bronz, y.u.: 17 cm.

Bir çift gem yanaklığıdır. Yanaklıkların üst kısımları eğridir, uç kısımları ise yuvarlak şekillidir. Ancak bu yuvarlak kısmın yanlarında

¹³ Barnett 1963, 194 res. 45; Yıldırım 1977, 10.

¹⁴ Özgen 1984, 103 (Type C Bits figs. 27, 28).

birkaç mm. lik kalınlığı bulunan daire şeklinde bir plastik süsleme görülür. Yanaklıkların gövdeleri üç boğumludur, boğumların üzerinde dikdörtgen şekilli üç delik bulunur. Alt kısmı ise çubuk şeklinde uzanır.

Şekil 18: Elazığ Müzesi, Env. no: 76.5.120, bronz, y.u.: 18,8 cm.

Bir gem yanaklığıdır. Yanaklık genel olarak fazla eğri olmayan bir yay şeklindedir. Üst ucundaki yuvarlak şekilli kısmın yanlarında helezonik bir süsleme vardır. Gövde üzerinde üç boğum ve boğumlar üzerinde ise dikdörtgen şekilli üç delik yer alır.

Şekil 19: Elazığ Müzesi, Env. no: 76.18.188-189 demir, y.u.: 19,2 ve 19,8 cm.

Bir çift gem yanaklığıdır. Bu yanaklıklar ince levha şeklindedir. Üst kısımları eğri ve yuvarlak şekillidir. Ancak herhangi bir süsleme ve plastiki durum yoktur. Gövde üzerinde dikdörtgen şekilli üç delik vardır. Ortadaki delik daha küçüktür.

Şekil 20: Philadelphia University Museum, Env. no: UM 67.39.32 bronz, 17-18 cm. (Doğu Anadolu'dan)

Bir çift gem yanaklığıdır. Yanaklığın üst kısmı eğri ve uçları stilize hayvan başı şeklindedir. Yanaklık üzerindeki üç boğum ortasında elips formlu delikler bulunur¹⁵.

Şekil 21: Philadelphia University Museum, Env. no: 67.39.33 bronz, 16 cm. (Doğu Anadolu'dan)

Bir gem yanaklığıdır. İki ucu dikdörtgen kesitlidir. Yanaklık üzerindeki boğumlar ve ortadaki delikler yuvarlaktır¹⁶.

YORUM

Yukarıdaki tasnifte görüldüğü üzere, "Hareketli Yanaklıklı Gemler" gurubundaki yanaklıkları dört ve üç halkalı gemlerin en önemli özelliklerinden birisi, yanaklıklar üzerinde çivi yazılı bir kitabenin bulunmasıdır.

IA gurubundaki yani yanaklıkları dört halkalı gemlerin ortak özellikleri, yanaklıkları üzerinde SA ¹Me-nu-a çivi yazısının bulunması¹⁷ ve başlık kayış halkalarının birbirine çok yakın ikişerden dört tane

¹⁵ Özgen 1984, 103, 144 şek. 28.

¹⁶ a.y. şek. 27.

¹⁷ Bu tümcenin anlamı "onun sahibi-Menua'nın eşyası" bu konuda bakınız: Belli 1983, 379 d.n. 7.

olmasıdır. Bu halkalar ağızlık dizgin halkalarıyla aynı yöndedir. Ancak şek. 5'teki Elazığ müzesinde bulunan demir gem üzerinde kitabe görülmemektedir (belki de çok tahrip olduğu için).

I B gurubundaki (yanaklıkları üç halkalı gemler) gemlerin yanaklıkları üzerinde ise ¹⁸Me-nu-a-i u-ri-is-hi kitabesi yer almaktadır ¹⁸. Ayrıca bu gem yanaklıkları üzerindeki başlık kayış halkaları, dizgin halkasına dik ve eşit aralıklı olup üç tanedir. Gropp, Martirosyan tarafından erken Urartu Dönemine (İ.Ö. 9-8. yy) tarihlendirilen Sevan Gölü yakınındaki Astxadzor'da bulunmuş üç başlık kayış halkalı bir gemden bahseder ve çizimini verir ¹⁹. Yanaklıkları levha şekilli bu gemin ağızlıkları üzerindeki bilezikler (setler), yanaklığın ortaya doğru kaymasını önler. Belki de bu şekliyle sabit yanaklıklı gemlerin bir prototipi niteliğindedir (şek. 22).

I C Gurubunda (Yanaklıklarında ikişer halka bulunanlar) yeralan gemlerin yanaklıkları üzerinde kitabelere rastlanmamıştır. Ancak bunlar, esas itibariyle kitabeli Menua Dönemi gemlerin özelliklerine sahiptirler. Bu gurubun ilk iki geminin yanaklıklarındaki halkalar, kitabeli Menua Dönemi gemlerindekiyle, daha sonraki gemlerin yanaklıklarındaki halkalar ise, II. ana gurupta göreceğimiz Sardur Dönemi gemlerinin başlık kayış halkalarına benzemektedir. Bu arada şek. 13'deki yanaklıkların ağızlık deliğine bakılırsa, bunun, yuvarlak şekilli madeni bir ağızlığın geçemeyeceği kadar dar ve dikdörtgen şekilli olduğu görülür. Bu gemin ağızlığı sırtım veya ip türünden olmalıdır. Bu gem yanaklıklarını "Yanaklıkları Üzerinde Delikler Bulunan Gemler" gurubuna geçiş dönemine tarihlendirebiliriz kanaatindeyim.

Menua Dönemi at gemleri, tespit edebildiğimiz kadarıyla Urartularda en eski gem örnekleridir. İ.Ö. 9. yüzyılda Asur gemlerindeki yanaklıklar, çift yüzlü balta şeklindeyken, yanaklıkların Menua Dönemi gem yanaklıkları gibi çubuk formunda yapılması, Tiglatpilesar III (İ.Ö. 745-727) ve Sargon II (İ.Ö. 721-705) Dönemlerinde görülür ²⁰. Anderson'un da bahsettiği gibi ²¹, İ.Ö. 8. yy'ın sonundan önce görülmeye başlayan, önceleri dikdörtgen şeklindeyken, sonraları yarım ay şeklinde kıvrık yapılmış olan Asur gem yanaklıklarını, biz daha önce İ.Ö. 9. yy'ın sonunda Urartu'da Menua Döneminde görüyoruz. Eğer bu tipin İ.Ö. 800 yıllarından itibaren görüldüğü düşünülecek olursa, en eski örnekler, belki hatta bu tarihten önce yapılmaya başlamış olan Menua Dönemi gemleridir.

¹⁸ Bak. Belli 1983, 377.

¹⁹ Gropp 1981, 99 abb. 2.

²⁰ Hrouda 1965, 134.

²¹ Anderson 1961, 66.

Menua Döneminin ilk gurup gemlerinde, her yanaklıkta ikişerden dört tane başlık kayış halkası varken, ikinci gurup gem yanaklıklarında bu halkaların sayısı üçe inmiştir. Ayrıca başlık kayış halkalarının daha rahat bağlanabilmesi için halkalar ilk gurupta olduğu gibi yanaklığın yanında değil, üst kısmına alınmıştır. Üçüncü gurupta ise gem yanaklıklarında bu halkaların sayısı ikiye inmiş ve halkalar yine yanaklığın üst kısmında yer almıştır. Daha sonraki dönemlerde yapılmış gem yanaklıkları üzerinde dört yahut üç başlık kayış halkası görülmemektedir. Buna göre, bu halkaların Menua Döneminde azalması, bir gelişme özelliğidir.

I C gurubu içinde zikrettiğimiz ilk iki gemin, kitabeli Menua Dönemi gemlerinin çok yakın benzeri olduğuna değinmiştik. Aynı gurup içinde Gaziantep gem yanaklıklarındaki halkalar biraz değişik bir formda olmalarına rağmen, bu gem yanaklıklarıyla birlikte müzeye getirilen ve muhtemelen bu yanaklıklardan birisine ait olan dizgin halkası, Menua Dönemi gem dizgin halkalarının tıpkısıdır. Keza yanaklıkların ortasında ağızlığın geçmesine yarayan dış doğru boru gibi uzama yapan delik, yine Menua Dönemi gem yanaklıklarının ağızlık deliğine çok benzemektedir. Başlık kayış halkalarının kitabeli Menua Dönemi gem halkalarına göre azalması ve bu dönem gemlerine benzemesi bu Gaziantep gem yanaklıklarının, muhtemelen Menua Dönemi gemlerinden hemen sonra yapılmış olduğunu düşündürüyor.

I C gurubu gemlerine benzeyen bir gem, Kuzey Kafkasya'da Kabarda Beşdağ Bölgesinde bulunmuştur. Ancak bu gem Krupnov tarafından 11-8. yy gibi geniş bir döneme tarihlendirilmiştir²².

Gaziantep'teki gem yanaklıklarının çok yakın bir benzeri, Batı Gürcistan'da Zekari iskân yerinde bulunmuştur²³. Yine Gürcistan'da Atskhuri (Aşkuri) iskân yerinde bulunan bir gem parçasının kayış halkaları ve bir açığı teşkil eden yanaklıkları, Gaziantep gem yanaklıklarına çok benzer. Ancak bu yanaklık, sabit yanaklıklı bir gеме aittir²⁴.

Gaziantep gem yanaklıkları uçlarının mantar biçiminde olduğunu belirtmiştik. Anderson bu tür yanaklık uçlarını phallus'a benzetmektedir ve hızlı koşan bir aygırın timsali olarak nitelemektedir²⁵. Boğazköy II.

²² Krupnov 1960, 136.

²³ Kuftin 1941, 59 res 57 b.

²⁴ aynı eser, s. 60 res 58 a/5.

²⁵ Anderson 1961, 70.

tabakada bir Frig evinde bir at gemi bulunmuştur²⁶. Bu gemin yanaklık uçları da mantar şeklindedir. Ancak bu yanaklıkların üst kısımları dışa dönük, alt kısmı ise düzdür. Yanaklıklar üzerinde ikişer başlık kayış halkası vardır. Fakat ağızlıkları yanaklıklara bağlayan çengelli halkaların eğri ve mantar formu çubuklarına Urartularda rastlamak mümkün olmamıştır.

Genel olarak I C gurubu gemlerine benzeyen bronzdan yapılmış bir başka gem, Azerbeycanda Hasanlu'da bulunmuş olup Tahran Müzesindedir²⁷. Fakat Ghirshman'ın yayınında çok kötü bir resim verilmiştir. Bundan dolayı bu gemi tam detaylı bilmiyorsak da yanaklıklar üzerinde ikişer tane başlık kayış halkaları görülmektedir. Yine bu son gurubumuzdaki gemlere benzeyen bir gurup Luristan gemi, Amerika ve Avrupa müzelerine dağılmıştır²⁸.

ID gurubunda tek örnekle incelediğimiz Nor-Areş gemi, yukarıda bahsettiğimiz hareketli yanaklıklı gemlere benzemekle birlikte, farklı olarak başlık kayış halkaları (delikleri), yanaklıklara ekli halkalar halinde değil, yanaklıklar üzerinde delikler şeklindedir. Yanaklık uçları Gaziantep gem yanaklıklarında olduğu gibi mantar şeklindedir. Terenojkin, bu gemin bulunduğu mezarlığı İ.Ö. 8. yy'a tarihlendirmiştir²⁹. Azarpay'a göre bu gem İ.Ö. 8. yy'dan sonraya tarihlenmelidir³⁰. Nor-Areş'te bulunan bu gemin en yakın benzeri Kafkasya'da Gürcistan Bölgesindeki Tak Kilise'de bulunmuştur³¹. Yanaklıkları hareketli, uçları yuvarlak şekilli olan bu Tak Kilise geminin (şek. 23) dizgin halkaları da enli şerit halindedir.

Tak Kilise'de ayrıca mızrakların arka ucuna takılan tunç parçalar da bulunmuştur³². Bunlardan biri Tiflis yakınında Musi Yeri'nde bulunmuş bir parçaya³³, diğeri de Beştaşhani'de bulunmuş olan bir örneğe çok benzer³⁴. Musi Yeri ve Beştaşhani'de bulunmuş iğnelerin de çok yakın benzerleri Urartular'da vardır. Bunlar İ.Ö. 7. yy'a tarihlenmiştir³⁵. Yine

²⁶ Boehmer 1972, 162 şek. 1694 Bu gem Boehmer'e göre Kimmerler ile Anadolu'ya gelmiştir. Bu durumda tarihi İ.Ö. 676-585 olmalıdır.

²⁷ Ghirshman 1964, 279, 280 res 339.

²⁸ Azarpay 1968, 15; Ghirshman 1939, 244 lev. 25/1; Schaeffer 1948, res 252/26, 299 (Bu Luristan gemleriyle Transkafkaya gemlerinde ağızlık uçlarının insan yumruğu şeklinde gösterilmesi bakımından bir benzerlik söz konusudur.

²⁹ Terenojkin 1971, 79.

³⁰ Azarpay 1968, 104 dn. 146.

³¹ Kuftin 1941, 58; Schaeffer 1948, 274.

³² aynı eser, lev. 34; aynı eser, a.y.

³³ de Morgan 1889, 98.

³⁴ Schaeffer 1948, fig. 280.

³⁵ Yıldırım 1983, 138, 175.

Tak Kilise'de bulunmuş bir diğrenin³⁶ çok yakın benzerleri, Baki Öğün tarafından kazılan Patnos yakınındaki Urartu mezarlarında³⁷, Tepe Sialk³⁸ ve Musi Yeri'nde³⁹ bulunmuştur.

Nor Areş ve Tak Kilise gemlerine benzer bir seri gemler, Transkafkasya'da Paradiesfestung⁴⁰ ve Mingecaur Kurganlarında⁴¹ elde edilmiştir. Bu gemlerin düz çubuk şeklinde yanaklıkları ve katlanan tipte ağızlıkları vardır. Yanaklık uçları düğme şeklindedir. Yanaklık uçlarına yakın kısımlarda ortadaki deliğe dikey yönde birer delik açılmıştır. Bunlar başlık kayışlarının bağlanması için yapılmıştır. Aralarında sadece detaylarıyla ayrılan bu gemlerin bulunduğu kurganlar, Mingecaur ile ilgili eserler yazan yazarlara göre, Merkezi Kafkasyanın Geç Bronz Çağına tarihlendirilmişlerdir⁴². Ancak Terenojkin, Mingecaur Kurganlarını burada ortaya çıkan çok sayıdaki demir eşyaya ve bunlar arasından bazılarının İskit eserleriyle olan benzerliklerine dayanarak İ.Ö. 7. yy.'ın II. yarısına tarihlendirmiştir⁴³.

Mingecaur I ve II nolu kurganlarda ortaya çıkan bu gemlere benzer bazı gemler, Mingecaur kurganlarından daha erken bir devre tarihlenen Arçadzor kurganlarında da bulunmuştur⁴⁴. Terenojkin, Martirosyan'ın Arçadzor kurganlarından daha eski kurganlarda bu cins gemlere rastlanmadığını yazdığını bildirmektedir⁴⁵. Yine Terenojkin, Kuftin'in Asur ve Urartu çevresindeki bu cins gemleri İ.Ö. 9. ve kısmen de 8. yy.'a tarihlendirdiğini yazmaktadır⁴⁶. Bu durumda Mingecaur ve Arçadzor tipi gemlerin İ.Ö. 8-7. yy.'da Urartuların Kafkasya'da hakimiyet kurdukları

³⁶ Schaeffer 1948, fig. 274/16.

³⁷ Öğün 1978, CLXII/38; Öğün 1978 a, 67 abb. 10.

³⁸ Ghirshman 1939, lev. 57.

³⁹ de Morgan 1889, 137 (Diğer yerlerde bulunmuş diğrenler hk. da daha geniş bilgi için bak. Boehmer 1972, 139-143).

⁴⁰ Frühe Bergvölker in Armenien und im Kaukasus Berliner Forschungen des 19. Jahrhunderts s. 52 şek. 41 (Berlin 1983).

⁴¹ Terenojkin 1971, 79; Kossack 1983, 132 Abb. 20.

⁴² Terenojkin 1971, 79.

⁴³ Terenojkin bu yazarları eleştirerek: "...herhalde bu konuda yazanlar mezardaki demir eşya buluntularının gerçek bilimsel önemini azaltmak veya üstü kapalı bir şekilde geçmek için elden gelen bütün gayreti göstermişlerdir..." demektedir.

⁴⁴ Terenojkin 1971, 79.

⁴⁵ a.y.

⁴⁶ a.y.

devirde görüldüklerini düşünmek daha akla yakındır⁴⁷. Nitekim Azarpay düz yanaklı olmaları bakımından Mingечаур gemlerine “İ.Ö. 7. yy’a yakın bir tarihten olmalıdır” demektedir⁴⁸.

Öte yandan gerek Tak Kilise buluntuları, gerekse Baki Öğün tarafından İ.Ö. 8. yy’ın son çeyreği veya 700 yıllarına tarihlenen Nor-Areş’teki fibula⁴⁹, bu yerlerde bulunmuş olan mezarların, daha büyük ihtimalle İ.Ö. 8. yy’ın II. yarısından olduklarını göstermektedir. Yanaklık uçlarıyla Gaziantep gem yanaklıklarına benzeyen Nor Areş geminin eski gelenekte yapılmış olduğunu, yahut da İ.Ö. 9. ve 8. yy’da yaygın kullanımı olan hareketli yanaklıkları gemlerin daha sonraki yıllarda da kullanılmış olabileceğini söyleyebiliriz.

İ E Gurubundaki gemlerin bugüne kadar sadece yanaklıkları ele geçmiştir. Yukarıda deskripsiyonları verilen gem yanaklıklarının benzeri diğer yanaklıklar ise Mainz, Römisch-Germanischen Zentral Museum⁵⁰ ve München, Prachistorische Staatssammlung’da⁵¹ bulunmaktadır.

Üzerinde üç delik bulunan gem yanaklıklarına Rusya’da Milskey Bozkırındaki Maliy Kurganında, değişik türden eşyalar arasında rastlıyoruz. Terenojkin, Jessen’in aynı mezardaki üç kanatlı bronz ok ucuna bakarak bu kurganı İ.Ö. 7. yy’ın II. yarısına tarihlendirdiğini yazmaktadır⁵². Bu ok uçları İ.Ö. 7. yy ve kısmen de 6. yy eski ok çubuğu için karakteristiktir. Fakat bu iskit ok uçlarından birisi, Boğazköy II a tabakasında bulunmuştur⁵³. Daha başka ok uçları yine Boğazköy’de II a ve I b tabakalarında ele geçmiştir⁵⁴. Bu kovanlı ok uçlarının en eskileri, Boğazköy’de bulunan örneklerdir; bu örneklerden anlaşılabacağı üzere, kovani dışarı doğru olanlar erken örneklerdir. Bu örnekler İ.Ö. 7. yy.’ın

⁴⁷ Terenojkin Mingечаур kurganlarında ele geçen çok sayıdaki eserleri sıralarken, *hiç fibulanın bulunmayışı dikkatimizi çekmiştir*. Fibulanın Kafkaslarda İ.Ö. 8. yy’ın son çeyreğinden sonra yayıldığını düşünürsek, bu kurganın İ.Ö. 8. yy içinden olması ihtimali daha çok kuvvet kazanır.

⁴⁸ Azarpay 1968, 104 dn. 147.

⁴⁹ Barnett 1963, 163 fig. 42; Öğün 1979, 180 (Öğün bu fibula için verdiği bu tarihi özel bir konuşmasında söylemiştir).

⁵⁰ V. Berghe-de Meyer 1982, 147 şek. 60; Mainz Römisch-Germanischen Zentral Museum’daki yanaklıkların resminde araya hayali bir ağızlık yerleştirilmiştir. Bu kanımca yanlıştır. Ağızlığın geçtiği delik, diğer deliklerden farklı değil, dikdörtgen şeklindedir.

⁵¹ V. Berghe-de Meyer 1982, 147 şek. 61; Katalog Urartu, München 1976 83 nr. 211; Gropp 1981, 106, pl. IIb.

⁵² Terenojkin 1971, 71.

⁵³ Boehmer 1972, 110.

⁵⁴ a.y.

başları ve daha muhtemel olarak 7. yy.'ın II. çeyreğinden ve 6. yy.'dandır. Boğazköy II a'nın tarihi İ.Ö. 650 yıllarından önce olduğuna göre, İskitler'in hiç olmazsa Anadolu'ya gelmeden en az 10 yıl kendi memleketlerinde bu ok uçlarını kullandıklarını da düşünecek olursak, Maliy Kurganı ve buradaki gem ve gem yanaklıklarını İ.Ö. 7. yy'ın ilk yarısına tarihlendirmemiz mümkündür. Aynı şekilde Kafkasya'da Mingечаур kurganlarında ve Japotin Kemens Köyü yakınında 524 nolu Kurganda bulunan zengin eşyalar yanında kantarma gem ve bazı gem yanaklıkları ele geçmiştir.

524 nolu kurgandaki gem yanaklıkları çubuk formudur. Üzerlerinde başlık kayışları ve ağızlık için üçer delik vardır. Yanaklıkların bir ucu sivrice, diğer ucu şişkindir. Bu mezardaki diğer eşyaya ve özellikle üç kanatlı ok ucuna bakarak Terenojkin, bu kurganı İ.Ö. 7. yy'ın II. yarısına tarihlendirmektedir⁵⁵.

Keza bu tür gem yanaklıkların İran platolarındaki merkezlerde ve Luristan Bölgesinde⁵⁶ yaygın şekilde rastlandığını biliyoruz. Luristan'da ele geçen bir çift gem yanaklığının uçlarında stilize kuş tasviri vardır. İran'daki diğer gem yanaklıklarından bir kısmı Tepe Sialk B nekropolünde 15 nolu mezarda bulunmuştur. Bunların bir tarafı sivrice, diğer tarafı eğik ve ucu topuzludur. Bu gem yanaklıklarının muhtemelen İ.Ö. 8. yy sonlarından daha eski olamayacakları, bu mezarda bulunan malzemenen anlaşılmaktadır. Öte yandan Boehmer'in Tepe Sialk mezarları için verdiği 820-670 tarihini⁵⁷, Baki Ögün biraz değiştirmekte, başlangıcının İ.Ö. 750'den pek fazla erken olmayacağını, sonunun ise 650 yıllarına kadar indirilebileceğini düşünmektedir⁵⁸. Nitekim bu mezarların sona erdiği tarih konusunda Dyson da aynı kanıdadır⁵⁹. Yine aynı şekilde Terenojkin de bu mezarlar için, İ.Ö. 7. yy'ın II. yarısından daha geç değil, demektedir⁶⁰.

Böylece Vanden Berghe ve de Meyer'in İ.Ö. 8-7. yy. gibi geniş bir tarihe verdikleri München ve Mainz müzesindeki gem yanaklıklarını ve bu gurubumuzdaki eserler İ.Ö. 7. yy'a tarihlendirilmiş olmaktadır.

⁵⁵ Terenojkin 1971, 73-75.

⁵⁶ Ashmolean Museum -Department of Antiquities- Exhibition of Ancient Persian Bronzes, From the collection of mrs. Brenda Bomford, october 10-30 1966 s. 15, plate. V, res. 36.

⁵⁷ Boehmer 1972, 162.

⁵⁸ Şahsi konuşmada bunu belirtmiştir.

⁵⁹ Dyson 1965, 208; "...The evidence strongly favors a terminal date for Sialk B in the Middle Seventh Century".

⁶⁰ Terenojkin 1971, 78.

II— Sabit Yanaklıklılı Gemler

Sabit yanaklıklılı gemler gurubunda, gemin ağızlığı ile yanaklıklar birbirine perçinlenmiş, yahut da ağızlık parçalarıyla yanaklıklar birlikte dökülmüşlerdir. Gemlerin bu durumu, kullanımda kolaylık sağlamaktadır. Muhtemelen sabit yanaklıklılı gemler, bir stil gelişimini müteakip hareketli yanaklıklılı gemlerden sonra kullanılmışlardır. Bu tip gemlerin ağızlıklılı ya katlanan formda burmalı veya üzeri dikenlidir; yahut da birbirine geçmeli üç büyük halka ağızlığı meydana getirmiştir.

Bu gurubun içinde, kitabeli olan II. Sardur Dönemi gemlerini ⁶¹ ve yanaklıklılı uçları hayvan başları ve uzuvlarıyla süslenmiş II. Argıştı Dönemi gemlerini görüyoruz.

II A — Yanaklıklılı Düz Gemler

Bu guruptaki gemlerin yanaklıklılı düz ve eski gelenekte diyebileceğimiz şekilde, yani Menua Dönemi gemlerinin yanaklıklılına çok benzer.

Şekil 24: Karmir Blur'da bulunmuş-Leningrad Ermitage Müzesi Env. no: K. 395, bronz, y.u. 17 cm ⁶².

Bir gemin iki yanaklığıdır. Yanaklıklılı uçları hafif sivri ve dışa dönüktür. Yanaklıklar bronzdan, ağızlık ise muhtemelen demirden olmalıydı. Çünkü çürüyüp kaybolmuş olan demir ağızlığı izleri yanaklıklar üzerinde görülür. Yanaklıklar üzerindeki dizgin halkaları da tahrip olmuştur. Yanaklıklılı üzerinde II. Sardur Dönemine ait olduğunu belirten bir kitabesi vardır.

Şekil 25: Adana Bölge Müzesi-bronz-demir, y.u. 18 cm a.g. 19 cm

Gemin yanaklıklılı bronzdan yapılmıştır; uçları hafif sivri ve dışa dönüktür. Ağızlık çubukları burmalıdır ve kısmen tahrip olmuştur. Yanaklığıın yan kısımlarında, yani ağızlık uçlarında dizgin halkaları vardır. Yanaklıklılı üst yüzeyinde ve uçlara yakın kısımlarda başlık kayışlarının bağlandığı iki küçük halka, alt yüzlerinde ise Urartu çivi yazılı kitabe (sardur'a ait) bulunur ⁶³.

Şekil 26: Adana Bölge Müzesi, bronz-demir, y.u. 18 cm a.g. 19 cm.

Bu gemin ağızlık ve yanaklıklılı birbirine kaynamıştır. Ağızlık burmalı, katlanan formu ve demirden yapılmıştır. Yanaklıklar ise

⁶¹ Karmir Blur ve Adana Bölge Müzesinde bulunan II. Sardur gemleri yayınlanmış; ancak kitabelerin detaylı açıklaması yapılmamıştır (Azarpay 1968, 42; Piotrovski 1970 fig. 56; Taşyürek 1975, 153).

⁶² Piotrovski 1970, fig. 56; V. Berghe-de Meyer 1982, 147.

⁶³ Taşyürek 1975, 153 şek. XXXIV/b; Yıldırım 1977, 15.

bronzdandır ve birisinin yarısı noksandır. Yanaklıkların ortasında ve yan kısımlarında geniş dizgin halkaları bulunur. Dizgin halkalarının her iki tarafında ve dizgin halkalarına dik olarak yapılmış birer başlık kayış halkası vardır. Her iki yanaklığın alt yüzeyinde ise çivi yazılı kitabe (sardur'a ait) kazınmıştır⁶⁴.

Şekil 27: Elazığ Müzesi, Env. no: 85.1.20 demir, y.u. 21 cm. a.g. 20 cm.

Gemin yanaklıkları Menua Dönemi gem yanaklıklarına benzer, hafif yay biçimindedir ve uçları gittikçe sivrilir. Yanaklığın ortasında büyük bir dizgin halkası, yanlarında ise iki küçük başlık kayış halkası bulunmaktadır. Ağızlık burmalı ve katlanan tiptedir. Ağızlık çubuklarından birisinin ortadaki halkası çürüyüp kaybolmuştur.

Şekil 28: Elazığ Müzesi, Env. no: 85.1.21 demir, y.u. 21 cm. a.g. 21,5 cm.

Bu gemin yanaklık uçları, dışa doğru dönük ve yay şeklindedir. Yanaklık ortalarında yer alan dizgin halkaları yuvarlak şekillidir, fazla büyük değildir. Yanaklıklar üzerinde dikdörtgen biçimli ikişer başlık kayış halkası vardır. Ağızlık düz çubuklar halinde ve katlanan tiptedir.

Şekil 29: Elazığ Müzesi, Env. no: 76.18.205 demir, y.u. 17 cm. a.g. 19,5 cm.

Bu gemin yanaklık uçları mantar formudur (konik şekilli). Yanaklıklar üzerindeki başlık kayış delikleri dörtgen şekillidir. Bu deliklerin bulunduğu yanaklık gövdesindeki kısımlar, biraz genişlemiştir. Ağızlık ise burmalı katlanan tiptedir. Dizgin halkaları geniş ve yuvarlaktır. Ağızlığın ortasındaki birbirine geçen halkalar tahrip olmuştur.

Şekil 30: Elazığ Müzesi, Env. no: 76.18.203 demir, y.u. 19 cm. a.g. 22 cm.

Bu gem çok paslıdır ve oldukça tahrip olmuştur. Yanaklıklar yay şeklindedir, uçları mantar formudur (konik şekilli). Yanaklık gövdesi üzerinde bulunan ikişer başlık kayış deliğinin bulunduğu kısımlar biraz geniş tutulmuş, delikler ise dikdörtgen şekilde yapılmıştır. Ağızlık, burmalı çubuklardan oluşur, katlanan tiptedir. Dizgin halkaları geniş ve yuvarlak şekillidir. Bir dizgin halkası kırıktır.

II B—Yanaklıkları Tasvirli Gemler

Sabit yanaklıkları gemlerin ikinci gurubunu, yanaklık uçlarında zoomorf başların (at, boğa ve kuş protomları) görüldüğü gemler teşkil etmektedir.

⁶⁴ aynı yer. şek. XXXIV/a; aynı yer.

Şekil 31: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Env. no: 13203 Altuntepe III nolu oda mezar, bronz, y.u. 16 cm. a.g. 21,5 cm.

Bu gemin ağızlığının katlanan formda ve burmalı olduğunu görüyoruz. Ağızlık parçaları yanaklıklara sabit bir şekilde bağlıdır. Yanaklıklar ince uzundur; birer ucunda at, diğer ucunda boğa protomları tasvir edilmiştir. At başlarının iri gözleri, düz ve dalgalı hatlarla belirtilmiş yeleleri vardır. Boğa protomları, alındaki tüyleriyle karakterize edilen baş ve boyun kıvrımının bittiği yerde, iki yanda kazıma çizgi tekniğiyle yapılmış, geriye kıvrılmış durumda tek bir boğa bacağı ve ayağı ile belirtilmiştir. Yanaklıkların ortasında büyükçe dizgin halkaları vardır. Başlık kayış halkaları ise yanaklık bünyesi üzerinde ikişer tane ince uzun yarıklar şeklindedir⁶⁵.

Şekil 32: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Env. no: 99.56.64 Altuntepe III nolu Mezar, bronz, y.u. 15 cm.

Bu gemin yanaklık uçlarının her birinde bir kartal protomu tasvir edilmiştir. Kartalların boynu zarif bir şekilde kıvrılmış ve çengel şeklinde bir gaga ile son bulmuştur. Kartalların gözlerini, kazıma tekniğiyle yapılmış, tek merkezli üç halka çevreler⁶⁶.

II C — Ağızlıkları Üç Parçalı Gemler

Bu tip gemlerin ağızlıkları ve yanaklıkları birlikte dökülmüştür. Üç parçalı olan ağızlığın yanlardaki parçaları yanaklığa ekli, ortadaki parça ise bu iki sabit ağızlık parçasını birbirine bağlamaktadır.

Şekil 33: Adana Bölge Müzesi, Env. no: 1975 77. grup, bronz, y.u. 20,5 cm, a.g. 10 cm.

Bir gemin yanaklığı ve bir ağızlık parçasından oluşmuştur. Bunda ağızlık kısmının bir parçasıyla, dizgin halkası ve yanaklık birlikte dökülmüştür. Yanaklık uçlarından birisi boğa (?) toynağı, diğeri ise mantar şeklinde tasvir edilmiştir. Toynağın tabanında uzun bir çentik vardır. Tırnağın üzerinde ayrı bir çentik vardır. Bundan dolayı bu toynak boğa toynağı olmalıdır. Yanaklık yay şeklindedir. Yanaklığın genişlediği ortaya yakın kısımlarında başlık kayışları için iki düzgün delik açılmıştır. Dizgin halkası yuvarlak formludur. Gemin ağızlık kısmını oluşturan halkalardan birisi, kalın bir eklenti ile yanaklığa bağlıdır. Bu bağlantı parçası üzerinde dikenimsi çıkıntılar vardır.

⁶⁵ Özgüç 1961, 257 res. 17; Azarpay 1968, 43 lev. 22; Anadolu Medeniyetleri I cilt s. 293.

⁶⁶ Özgüç 1969, 97 lev. 25/2; Maalesef bu gemin tamamını gösteren ne bir fotoğrafına ne de bir çizimine rastladım. Bundan dolayı gem hakkındaki bilgimiz sınırlıdır.

Şekil 34: Adana Bölge Müzesi, Env. no: 1975 yılı 77- gurup bronz, y.u. 18 cm. a.g. 10 cm.

Bir gemin yanaklığı ve bir ağızlık parçasından oluşmuştur. Bu parçalar birlikte dökülmüşlerdir. Bu yanaklığın uçlarından birisi toynak şeklinde tasvir edilmiştir. Yanaklığın diğer ucu kırıktır. Muhtemelen bundan önceki şekilde görüldüğü gibi mantar tasvir edilmiştir. Ağızlık halkası yanaklığa ekli ve üzeri dikenlidir. Yanaklık üzerinde başlık kayışları için muntazam iki delik açılmıştır.

YORUM

Bu incelememizde deskripsiyonunu yaptığımız II A gurubu gemlerden Adana Bölge Müzesinde bulunan iki gem ile 1954 yılında Karmir Blur'da 48 nolu odada bulunmuş ve çeşitli yerlerde yayınlanmış olan yanaklıklar Sardur kitabelidirler. Bu gemler hem şekil yönünden, hem de başlık kayış halkalarının biçimlendirilmesi yönünden Menua Dönemi II. gurup gemlerine çok benzerler. Ancak şekillerde de görüldüğü gibi, bu Sardur Dönemi gemlerinde ikişer başlık kayış halkası bulunmaktadır. Yanaklıklarındaki kitabeler Menua Dönemi gemlerinde olduğu gibi halkaların bulunduğu kısmın aksi yönündedir. Bu gemlerin ağızlıkları da burmalı çubuklar şeklindedir.

II A gurubu içinde incelediğimiz, kitabeli II. Sardur Dönemi gemlerine benzeyen ve bundan dolayı muhtemelen aynı döneme tarihlendirilebileceğini düşündüğümüz iki gem, bunlardan farklı olarak tamamen demirden yapılmışlardır ve kitablesizdirler. Birbirlerine çok benzeyen bu gemlerin ağızlıkları birinde burmalı diğerinde ise düz çubuklar şeklindedir. Başlık kayış halkaları da ilk gemde yuvarlak şekilli olduğu halde diğerinde dörtgen şeklindedir. Bu iki gemin yanaklıklarındaki halkaların bağlantısı, Yanaklıklarında dört halka bulunan Menua Dönemi I. gurup gemlerinde olduğu gibi, dizgin halkasıyla aynı yöndedirler.

Ayrıca bu gurup içinde iki örnekle belirtilmiş birbirinin aynı bir gurup gem, Elazığ Müzesine satın alma yoluyla kazandırılmıştır. Bu gurup gemlerin tamamı demirdendir, yanaklık uçları mantar veya konik şeklindedir. Yanaklıklar üzerinde bulunan ve başlık kayışlarının bağlanmasına yarayan delikler dikdörtgen şeklindedirler.

Bilindiği gibi hareketli yanaklıkları gemler, Transkafkasya'da Geç Bronz Çağı denen evrede ve sonraki yıllarda görülen çok yaygın bir tiptir. II A gurubu içinde zikrettiğimiz yanaklıkları düz ve sabit gemler, daha geç devirlerde yapılmış, genellikle İ.Ö. 8. yy'ın ortasından itibaren

Transkafkasya ve Asur'da görülen ağızlık ve yanaklık parçaları birlikte dökülmüş gemlerle Urartularda Menua Dönemi gem tipini birleştiren bir ara tiptir.

Altuntepe'deki Urartu mezarlarında bulunmuş, yanaklık uçları at, boğa ve kartal protomlarıyla süslenmiş II B gurubu içinde incelediğimiz gemlerin tarihi, büyük bir ihtimalle II. Argiştı Dönemine (İ.Ö. 713-685) verilmektedir⁶⁷. Yanaklık uçları hayvan protomu şeklinde biten diğer bir gem, "Adam" Koleksiyonunda yer almaktadır⁶⁸. Bronzdan yapılmış bu gemin ağızlık parçaları incise çizgilerle süslüdür. Yanaklıkların birer ucu toynak şeklinde, öteki uçları ise kuş protomu şeklindedir. Moorey, bu gemin Batı Asya'da İ.Ö. 8. yy'da görülen bronz gemlerin gurubundan olduğunu belirtmektedir⁶⁹.

Kuzey Kafkasya'da Koban (Osetia) Bölgesinde Adam Koleksiyonundaki gem yanaklıklarına benzer yanaklıkların, Krupnov tarafından genel olarak İ. Ö. 7.-4. yy.'lar arasından olduğu bildirilmiştir⁷⁰. Ayrıca yine Kafkasya'da ve Güney Rusya'da yanaklık uçları kuş protomlu ve at toynaklı gemler, Ghirshman tarafından İ.Ö. 8-7. yy'lara tarihlendirilirler⁷¹.

Asur'da ise Sanharip Döneminde (İ.Ö. 704-681) dört nala giden at formlu gem yanaklıkları ortaya çıkmıştır⁷². Bunun yanı sıra Asurbanipal Döneminde (İ.Ö. 668-626) eski tip yanaklıklar korunmuş⁷³, bunlara ilâve olarak kuş protomlu yanaklıkları olan gemler imal edilmiştir.

Luristan bronz eserleri arasında da at gemlerine çok raslanır. Bu gemlerin büyük bir kısmı hayvan tasvirli yanaklıklara sahiptirler. Bu hayvanlar protomdan ziyade bütün olarak tasvir edilmişlerdir⁷⁴.

İskit gemlerinde ise hayvan tasvirlerine çok rastlanır. Bunlar gem yanaklıklarının uçlarını süsleyen, başlarını geriye çevirmiş ördek protomları, koç protomları, dört nala giden aslan tasvirleri ve karışık yaratıklara ait protomlardır⁷⁵.

⁶⁷ Özgüç 1969, 24; Azarpay 1968, 14.

⁶⁸ Moorey 1974, 87 no: 52.

⁶⁹ a.y.

⁷⁰ Krupnov 1960, 136, 137 arasındaki tablo s. 436 lev. 14/5-6 bak: şekil: 32b.

⁷¹ Ghirshman 1964, şek. 337.

⁷² Hrouda 1965, 98.

⁷³ a.y.

⁷⁴ Godard 1931, 165-180; Moortgat 1932, 8-9; Nagel 1963, 48; Calmeyer 1964, 31, 33; Porada 1979, 82-83.

⁷⁵ Charriere 1971, şek. 261, 262, 267, 268; Jettmar 1980, 90 fig. 53-56.

Ziwiye'de bulunmuş ve halen New York Metropolitan müzesinde korunan kemikten bir gem yanaklığının bir ucunda bir karışık yaratık protomu, diğer ucunda ise bir at toynağı tasvir edilmiştir. Bu gem yanaklığı Porada tarafından İ.Ö. 7. yy'a tarihlendirilmiştir ⁷⁶.

Görüldüğü gibi Urartularda II. Argiştî Döneminde başlayan tasvirli gemlerin kullanımı, İ.Ö. 7. yy'da komşusu kültürlerde de yaygın şekilde görülmektedir.

II C gurubu içinde iki örnekle incelediğimiz ve Adana Bölge Müzesinde bulunan ağızlıkları üç parçalı gem yanaklıkları, müzeye diğer bazı Urartu eserleriyle gelmişlerdir. Muhtemelen bundan dolayı Urartu gemlerinin parçasıdır. Ancak genel olarak İ.Ö. 7. yy'a tarihlenen Asur gemlerine çok benzemektedirler. Bu iki yanaklık, detaylarında birbirlerinden farklıdır ve iki ayrı gеме aittirler.

Bu yanaklıklar üzerindeki başlık kayış delikleri Nor Areş geminde olduğu gibidir. Yanaklık uçlarında mantara yahut da phallus'a benzettiğimiz şekil, Nor Areş geminin yanaklık uçlarındaki yarım küre yahut mantar şekillerinden daha muntazam yapılmışlardır. Yukarıda Gaziantep gem yanaklıklarında da aynı tür yanaklık uçlarını görmüştük. Yanaklık uçlarında toynak şeklini, bir ucu kuş protomu şeklinde biten "Adam" Koleksiyonundaki gem üzerinde görüyoruz ⁷⁷. Ayrıca Kafkasya'da Staropol bölgesinde Alekseyev'deki bir mezarda bulunan eşyalar arasında üç delikli eğik ucunda şişlik (?) diğer ucunda toynak bulunan yanaklıklar ele geçmiştir. Jessen, Alekseyev'deki buluntuları İ.Ö. 7. yy'ın ikinci yarısı ile 7. yy ve 6. yy sınırı olarak tarihlendirmektedir ⁷⁸.

Yunanistan'da Atina Akropolünde de perslerin tahrip ettiği tabakada bir gem bulunmuştur ⁷⁹ (şek. 35). Şekil olarak bu gem, bu gurupta incelediğimiz Adana Bölge Müzesinde bulunan yanaklıklara benzer. Bu Pers gemi, bulunduğu yerden ötürü İ.Ö. 6. yy'ın sonlarından olmalıdır. Bu gemlerin ağızlık parçaları üzerinde bulunan dikenimsi çıkıntılar, uysal olmayan atlarda kontrolü sağlamak için yapılmış olmalıdır. Bu tipin Asur'lu örnekleri Nimrut ve Mısır'da bulunmuştur. Nimrut'daki gem (şek. 36-36a), buluntu yerine göre II. Sargon Dönemine tarihlenmiştir ⁸⁰. Ayrıca diğer bir

⁷⁶ Porada 1979, 128 fig. 70.

⁷⁷ Moorey 1974, 87 no: 52 bak. Şekil. 32a.

⁷⁸ Terenojkin 1971, 74.

⁷⁹ Potratz 1941, 20 şek. 43: Tallgren İ.Ö. 7. yy sonlarına tarihlenen Kazbek hazinesi buluntuları arasındaki gemleri bu Pers gemi ile karşılaştırmıştır (Tallgren 1930, 167).

⁸⁰ Potratz 1941, 18 şek. 33; Kuftin 1941, 61.

Asur gemi, Paris'te Louvre Müzesindedir (şek. 37)⁸¹. Bu gemin yanaklık uçları dışa dönük ve eğridir. Yanaklıklar üzerindeki delikler küçüktür ve ağızlığı, geçmeli üç halkadan oluşmuştur. Persepolis'te bulunmuş bir örnekte (şek. 38) yanaklıklar çubuk formu ve ağızlık parçalarıyla birlikte dökülmüşlerdir. Ağızlık üzerinde küçük yumru ve dikenimsi çıkıntılar vardır. Nagel, bu gemi takriben İ.Ö. 800 yıllarına tarihleniyor⁸². Anderson ise aynı gem için İ.Ö. 331'den önce demekle yetinmiştir⁸³.

Diğer bazı Transkafkasya gemleri Azarpay tarafından İ.Ö. 7. yy'a tarihlendirilmiştir⁸⁴. Bunlar ağızlık ile yanaklık birlikte dökülmüş Gürcistan ve Azerbeycan Bölgesinde çeşitli örneklerini gördüğümüz hemen hepsi dikenli ağızlıklı gemlerdir. Bunların en tipik örneği Azarpay tarafından İ.Ö. 7. yy'a tarihlendirilmiş olan Azerbeycanda Dolanlarda bulunmuş gemdir⁸⁵ (şek. 39). Kuftin, bu gemle birlikte bulunmuş eşya ile Gürcistan'da Atskhuri'de bulunmuş benzer bir gemin yanında çıkan eşyaların Koban eserleriyle benzerlik gösterdiğine işaret etmiştir⁸⁶. Tallgren'e göre Kazbek hazinesi buluntuları arasında bu tür gemler vardır⁸⁷. Aynı tip gemlere Kuzey Suriye'de Deve Höyük'te rastlanmıştır⁸⁸ (şek. 40). Deve Höyük mezarlarında İ.Ö. 5. yy. Yunan seramiği bulunmuştur. Fakat bunların bütün mezarlığın tarihlendirilmesinde geçerli olamayacağını Woolley'de itiraf etmiştir⁸⁹.

Ayrıca Deve Höyük'te fibulalar da bulunmuştur. Bunlar İ.Ö. 700 yıllarına tarihlenen Zincirli'de bulunmuş fibulalara benzerlik gösterirler. Potratz Deve Höyük fibulalarını İ.Ö. 8. yy sonu 7. yy başlarına vermek istiyor. Burada bulunmuş gemler de fibulalara dayanarak tarihlendiriliyor⁹⁰.

Asur, Transkafkasya, Gürcistan, Devehöyük ve Akropolis gemleri gözönünde bulundurulacak olursa birbirlerine bu kadar yakın benzeyen bu gemlerin şekillerinin yüzyıldan fazla bir zaman hiç değişmediğini kabul etmek gerekecektir.

⁸¹ Potratz 1941 şek. 34.

⁸² Nagel 1963, lev. 79.

⁸³ Anderson 1961, lev. 35/c.

⁸⁴ Azarpay 1968, 42 bak: burada. Şekil 41.

⁸⁵ aynı yer.

⁸⁶ Kuftin 1941, 62.

⁸⁷ Tallgren 1930, 167.

⁸⁸ Potratz 1941, 19; Kuftin 1941, 60; Potratz 1966.

⁸⁹ Potratz 1941, 19.

⁹⁰ Potratz 1941, 23-24; Asur gemleri için bak. geniş bilgi, Potratz 1966.

III—Yanaklıksız (*Kantarma*) *Gemler*

Bu tür gemlerin yanaklıkları yoktur. Kantarma gemler, yuvarlak kesitli, uçları çengel veya halkalar halinde birbirine bağlı iki düz çubuktan yahut da tel şeklindeki parçaların burulmasıyla meydana getirilmiştir. Bu iki parça, katlanabilir formdadır. Bu parçaların dıştaki uçları (dizgin halkaları) ortadaki halkalara göre biraz daha büyüktür. Bu halkalara dizginlerin yanı sıra başlık kayışları da bağlanabilmektedir. Bu tür gemler muhtemelen uysal atlar için kullanılmıştır.

III A — Burmalı Gemler

Urartularda çok kullanılan burmalı çubuklardan oluşan kantarma gemlere müzelerde sık olarak rastlanmaktadır.

Şekil 42: Ankara Müzesi (Anadolu Medeniyetleri Müzesi), Adilcevaz kazılarında bulunmuştur, bronz.

Bu kantarma gem iki tunç dövme telin burulmasıyla yapılmıştır. Katlanan tiptedir. Dışta kalan dizgin halkaları geniştir. Ortadaki halkalar birbirine geçirilmiştir.

Şekil: 43: Elazığ Müzesi, Env. no: 75.16.19, bronz, u. 21,5 cm.

İki parçalı katlanan tipte bir kantarma gemdir. Üç ince telin burulmasıyla meydana gelmiştir. Kenarda kalan dizgin halkaları ortadaki halkalara göre oldukça geniştir.

Şekil 44: Adana Bölge Müzesi, Env. no: (?)bronz, u. 18 ve 22 cm.

Adana Bölge Müzesine gelen Urartu eserleri arasında birbirine benzeyen, fakat ölçüleri yönünden farklı iki geme rastlanmıştır. Her iki gemin ağızlık çubukları tellerin burulmasıyla oluşmuştur. Ortada bu parçalar birbirine geçmiş iki halka oluşturmuşlardır. Kenardaki dizgin halkaları muntazam yapılmıştır.

YORUM

Urartu kantarma gemlerin benzerlerine çağdaşı diğer kültürlerde de rastlıyoruz. Boğazköy'de I. tabakada Frig katında bir kantarma gem ele geçmiştir. Fakat bu gem, Urartular'da yaygın görülen bronz gemlerin aksine, demirden yapılmıştır⁹¹. Bir başka gem ise İran'ın kuzey batısında Urmiye Gölünün güneyindeki Hasanlu'da bulunmuştur⁹². Ghirshman, bu

⁹¹ Boehmer 1972, 162 (Ancak Elazığ müzesinde, çok paslı olduklarından bu çalışmaya alınmayan bir grup demir Urartu gemi var.

⁹² Ghirshman 1964, 417.

gem için İ.Ö. 9.-8. yy gibi geniş bir tarihleme yapmıştır. “Adam” Koleksiyonunda da bu tip bir gem vardır. Birbirine bağlı iki burmalı ağızlık parçasından oluşan ve uçlarında geniş dizgin halkaları bulunan bu gem⁹³, Adilcevaz ve diğer deskripsiyonunu verdiğimiz gemlerin çok yakın benzeridir. Bunlara benzeyen başka bir gem İran’da BabaJan’da İ.Ö. 7. yy’a ait bir at mezarında bulunmuştur⁹⁴.

Jessen, Kuzey Kafkasya’da bu tür kantarma gemlerin esas olarak İ.Ö. 7. yy’ın ilk yarısında kullanıldığını öne sürmüştür⁹⁵. Terenojkin Kafkasya’da Mils koy Bozkırındaki Maliy Kurganında kantarma gemin bulunmasından hareket ederek “bu tür gemlerin İ.Ö. 7. yy’ların sonlarına kadar kullanıldığı anlaşılabılır” demektedir⁹⁶.

Bu tür gemlerde yanaklığın kullanılmadığını yukarıda belirtmiştik. Fakat Moorey bu tür gemlerde yanaklığın kullanılmış olabileceğinden söz etmektedir⁹⁷. Kafkasya’da Maliy kurganında ve Mingçaur II. kurganında ele geçen kantarma gemin yanında üzerinde üç delik bulunan yanaklıklara rastlanmıştır⁹⁸. Ayrıca Nagel de, Kalekent’te ele geçen kantarma gemin çiziminin yanına aynı yerde bulunmuş üç delikli yanaklıkları yerleştirmiştir⁹⁹.

III B—Düz Gemler

Urartularda, iki düz çubuktan oluşan düz kantarma gemler diğer komşu kültürlerinin aksine ele geçmemiştir. Adilcevaz kazısında ve müzelerdeki karışık Urartu eserleri arasında sadece burmalı çubuklardan oluşan kantarma gemlere rastlanmıştır.

İki düz çubuktan oluşan kantarma gemlere Luristan ve Tepe Sialk kültürü ile çeşitli Kafkas kültürlerinde rastlanmaktadır¹⁰⁰. Kafkaslar’daki düz çubuklu bazı kantarma gemlerin dizgin halkaları özengi tipindedir. Ghirshman, bunları İ.Ö. 8.-7. yüzyıllara tarihlendirmektedir¹⁰¹.

⁹³ Moorey 1974, 86.

⁹⁴ Goff 1969, res. 7/5 (Bu gem de demirden yapılmıştır).

⁹⁵ Terenojkin 1971, 73.

⁹⁶ aynı yer.

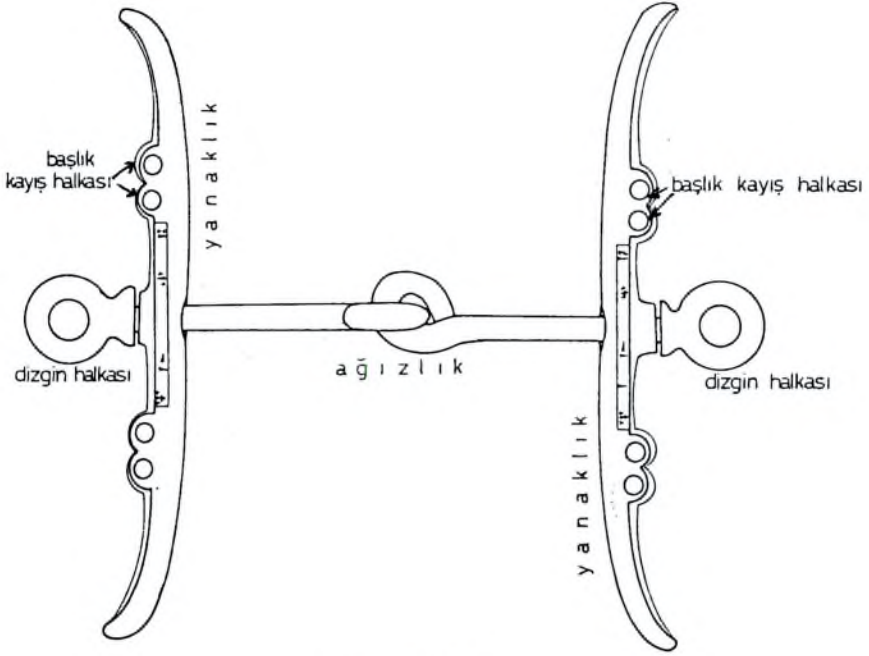
⁹⁷ Moorey 1974, 86.

⁹⁸ Terenojkin 1971, 71-73.

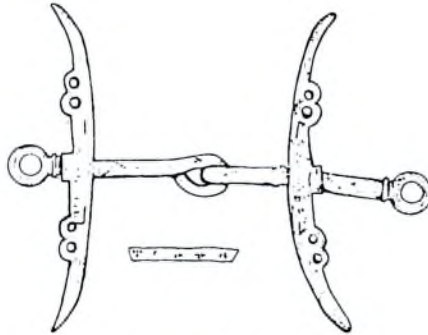
⁹⁹ Nagel 1963, 54 lev. 79.

¹⁰⁰ Frühe Bergvölker in Armenien und im Kaukasus: s. 50 fig. 40; Ghirshman 1939, 233 vd. lev. 56, 62.

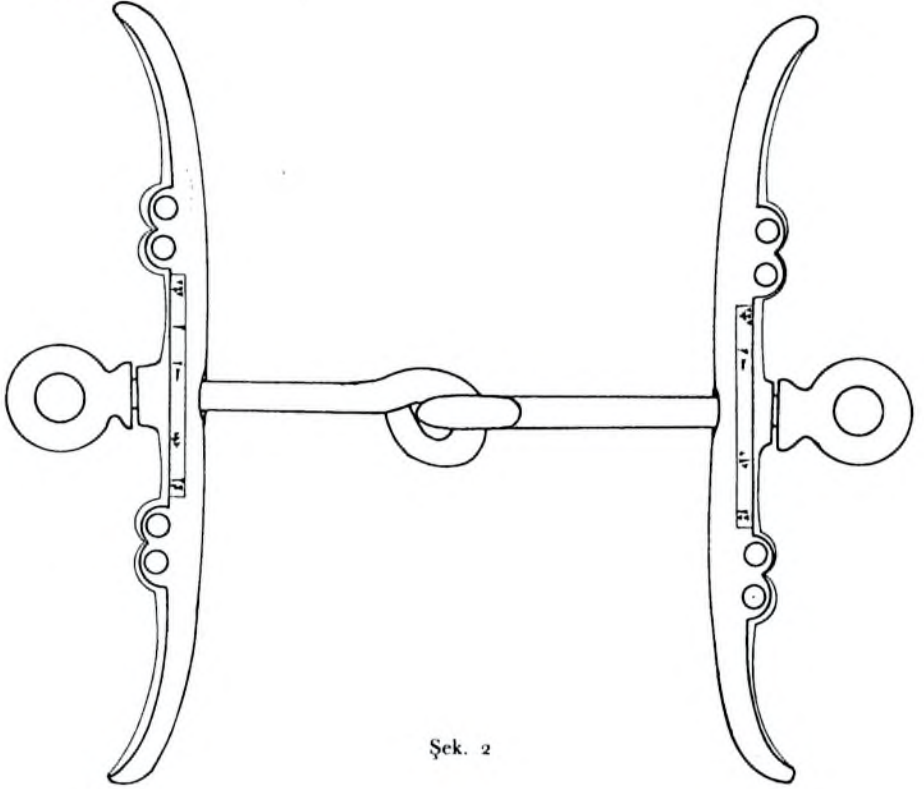
¹⁰¹ Ghirshman 1964, 278.

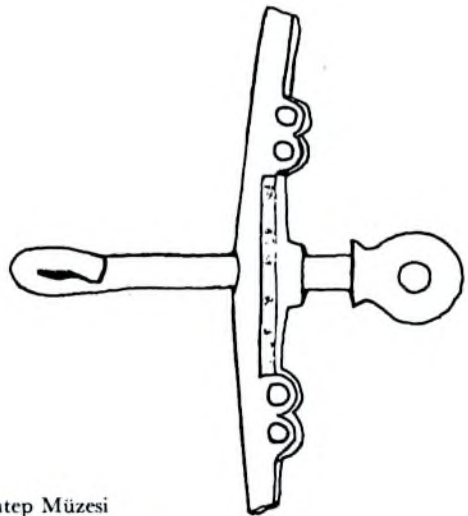
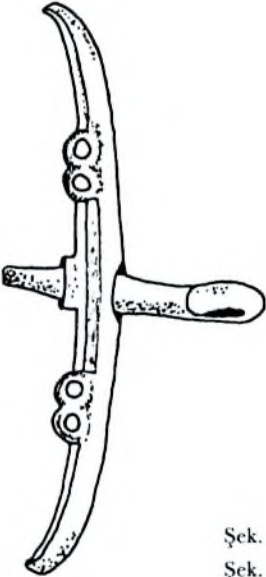
Gem ve Kısımları

Şek. 1 - (Karmir Blur)

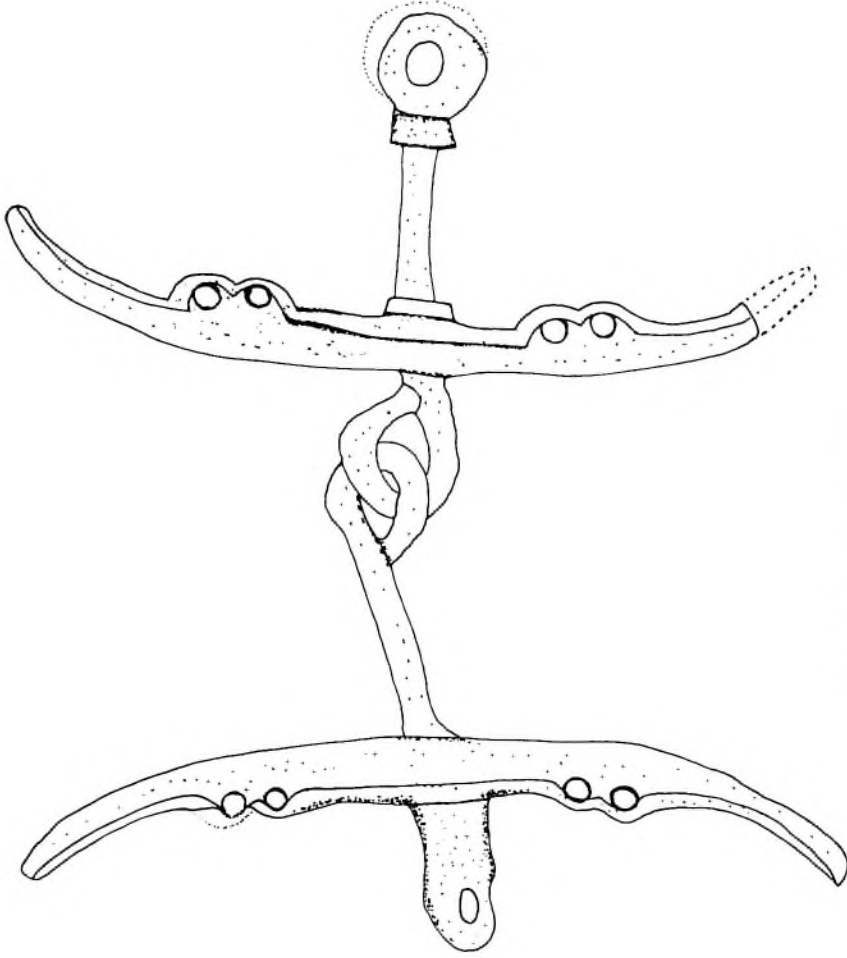

Şek. 2

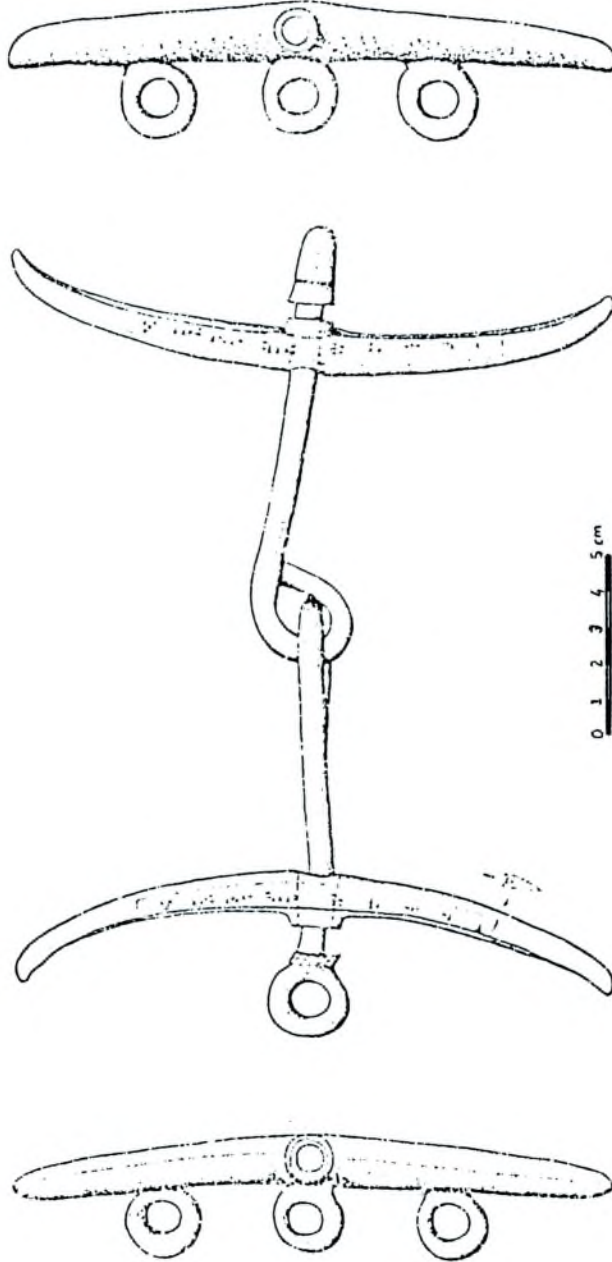

Şek. 2 : Gaziantep Müzesi

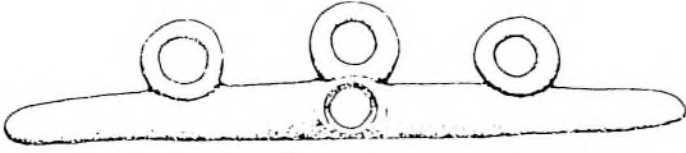
Şek. 3-4 : Adana Bölge Müzesi

0 1 2 3 4 5
Şek. 5 - Elazığ Müzesi

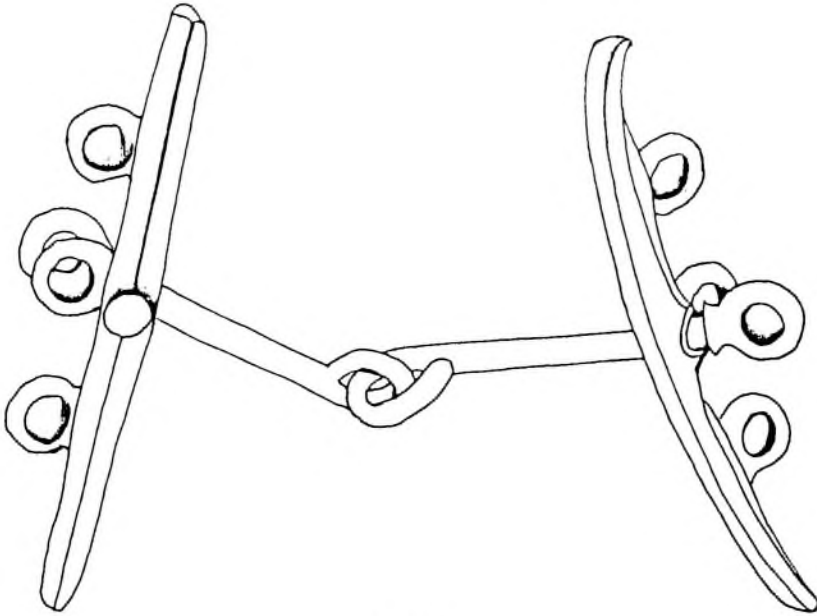

Şek. 6 - Van Bölge Müzesi

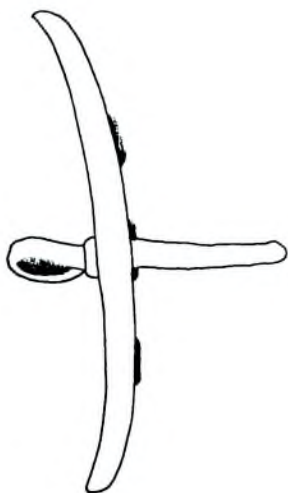

0 1 2 3 4 5 cm

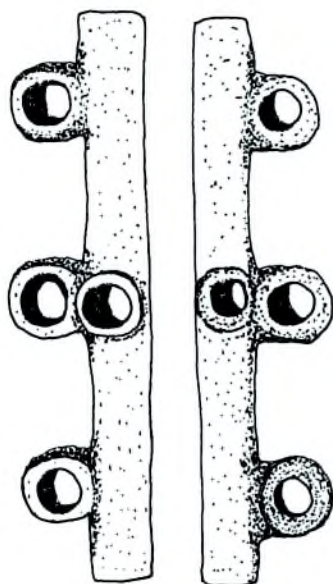
Şek. 7 - Van Bölge Müzesi

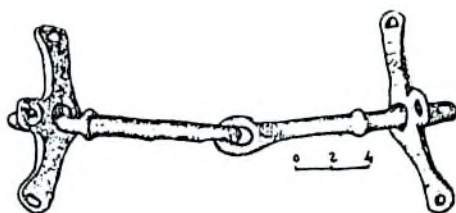
Şek. 8

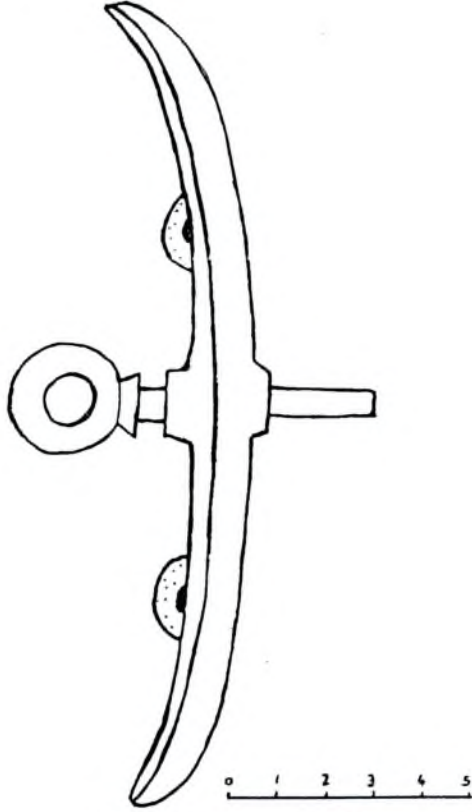
Şek. 9

Şek. 10

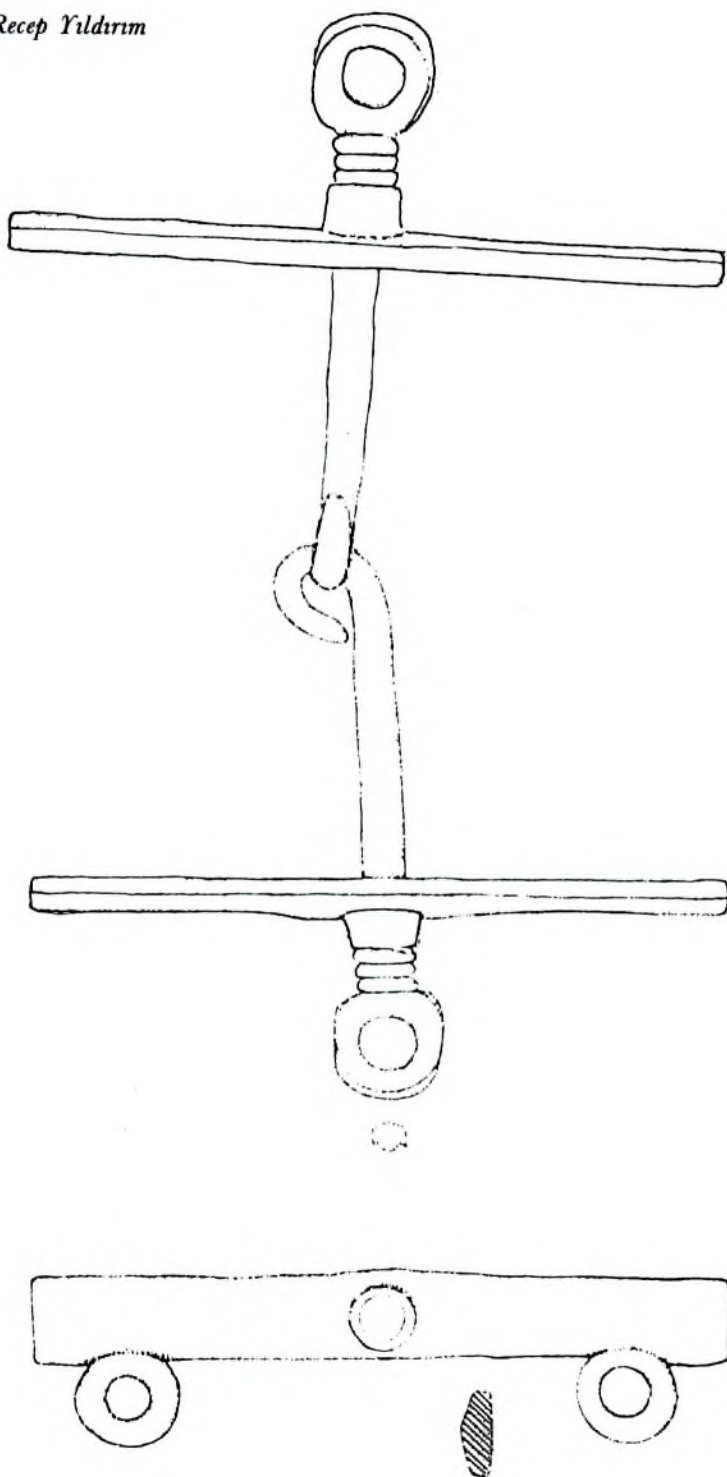

Şek. 22 - Astxadzor

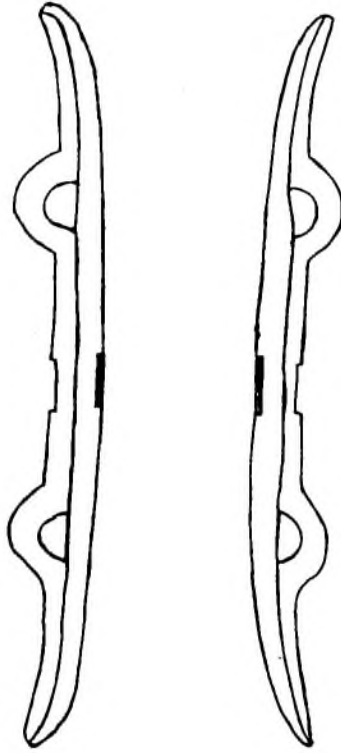

Şek. 11 - Elazığ Müzesi

Recep Yıldırım

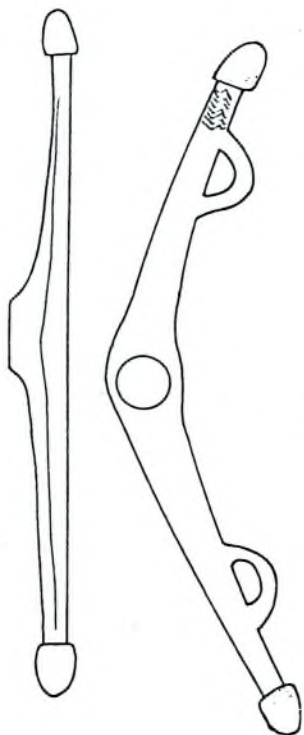
Şek. 12

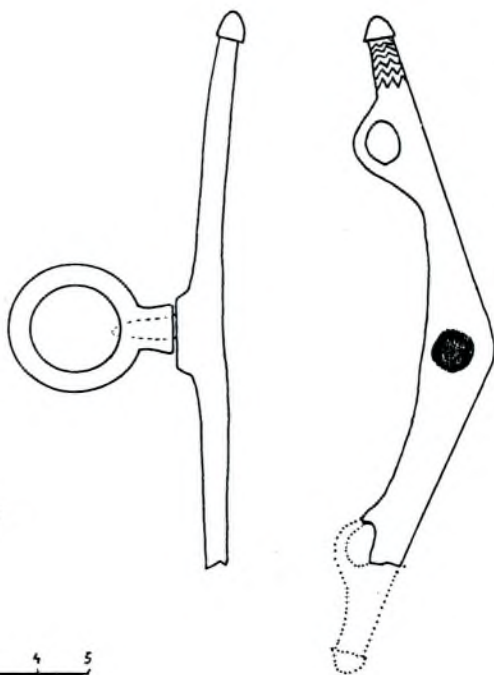
0 1 2 3 4 5

Şek. 13 - Elazığ Müzesi

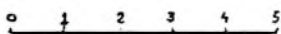
Recep Yıldırım

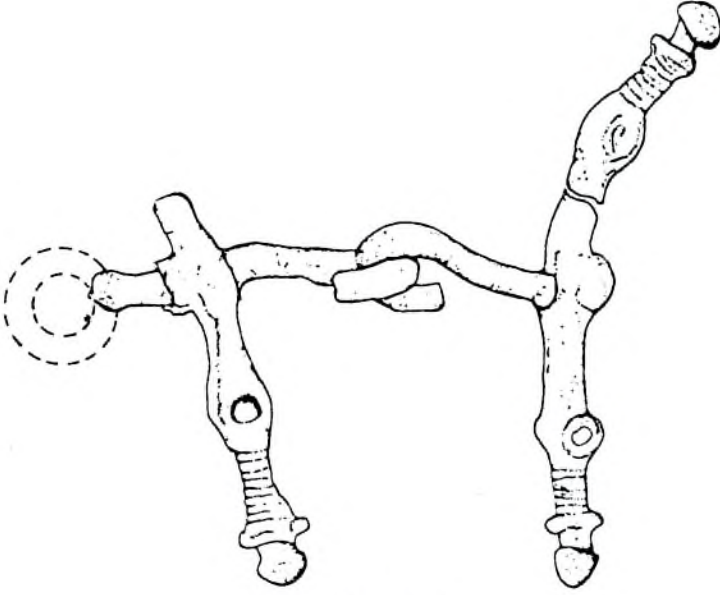
Şek. 14

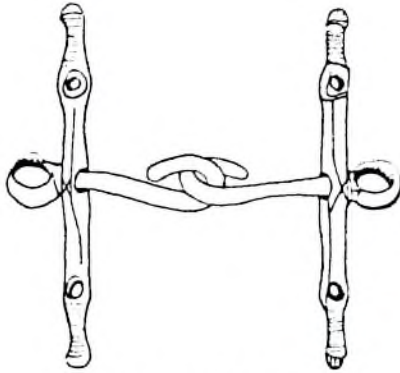
Şek. 15

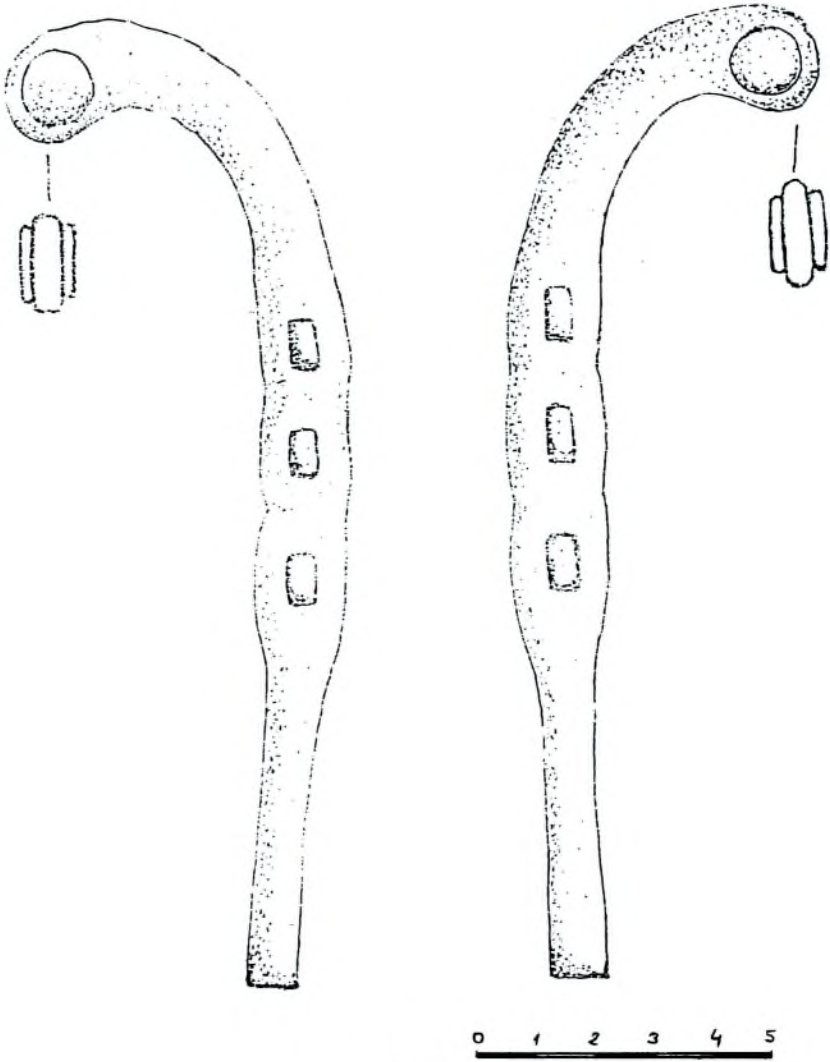
Şek. 14-15 - Gaziantep Müzesi

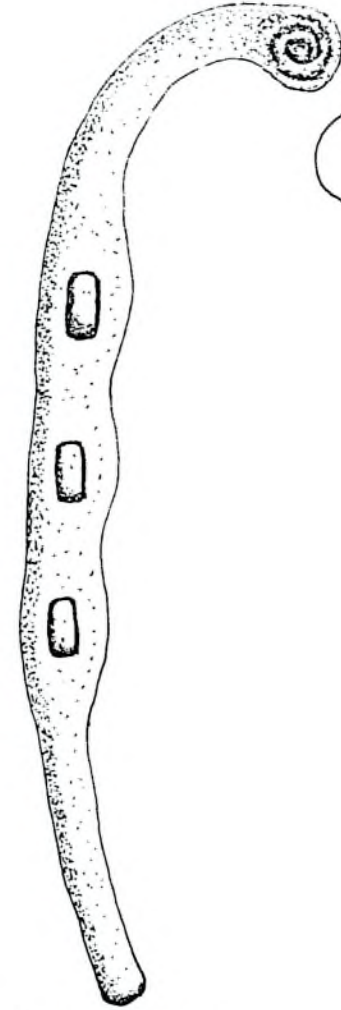
Şek. 16 - Nor Areş

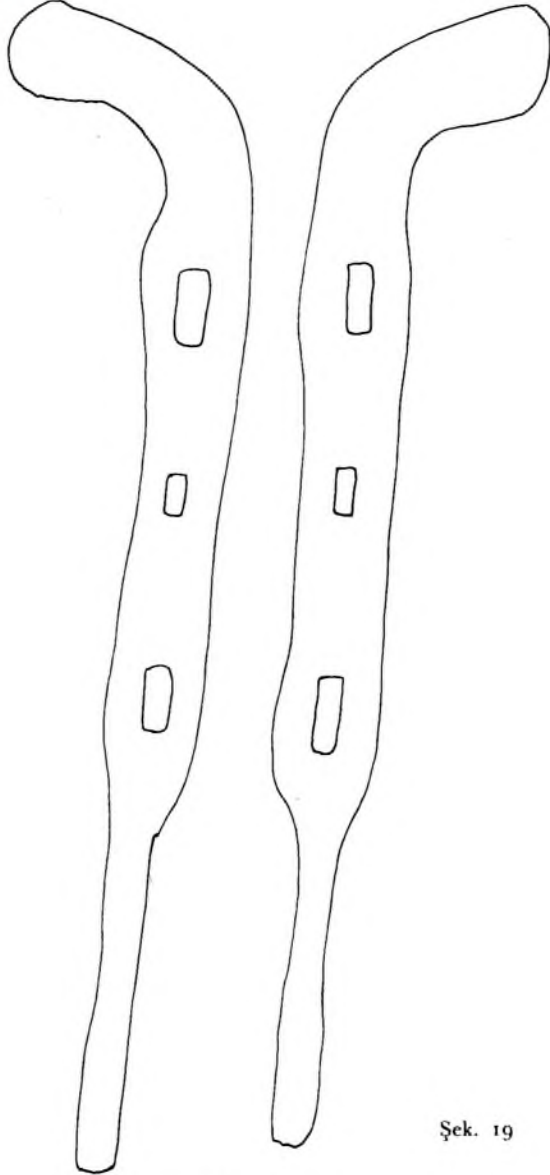
Şek. 23 - Tak kilise

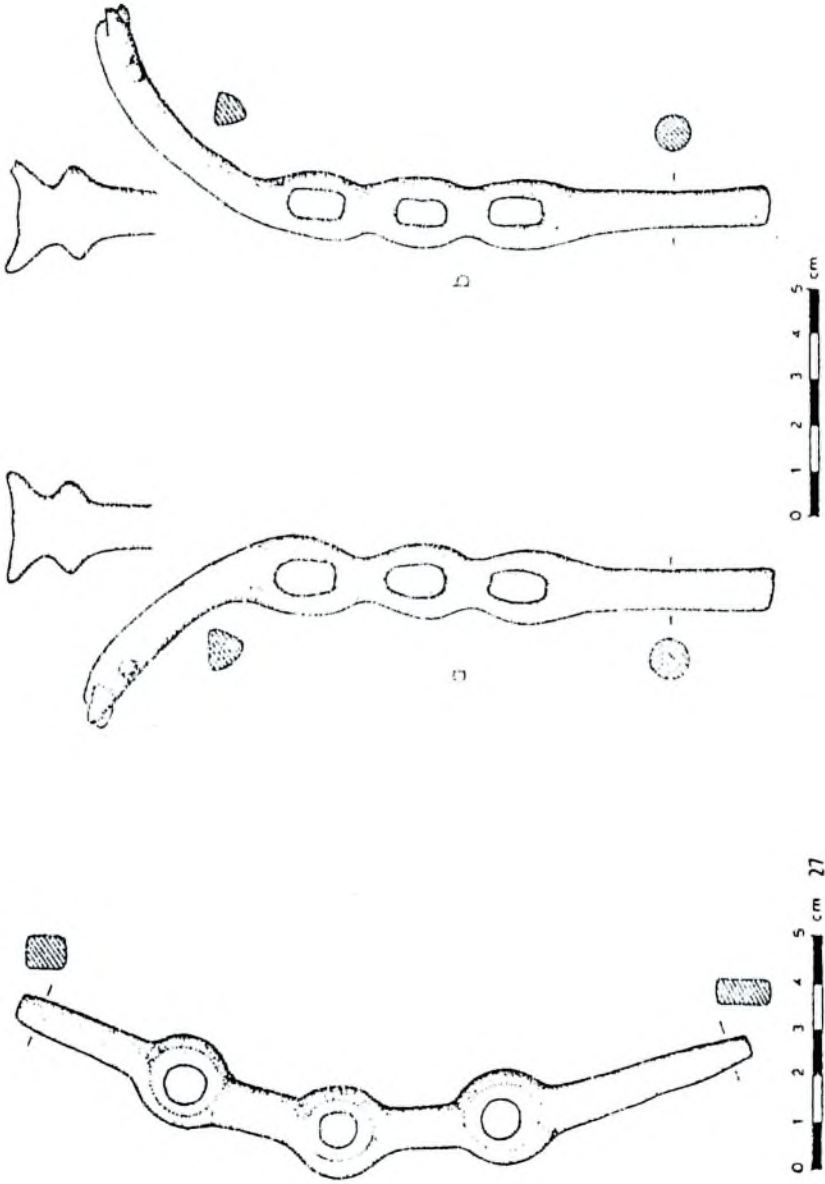
Şek. 17- Elazığ Müzesi

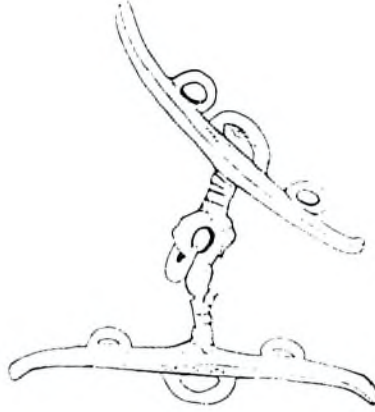

Şek. 18

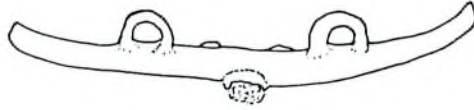

Şek. 19

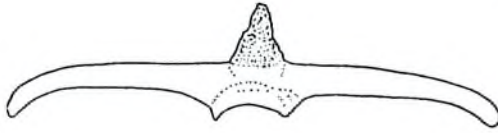

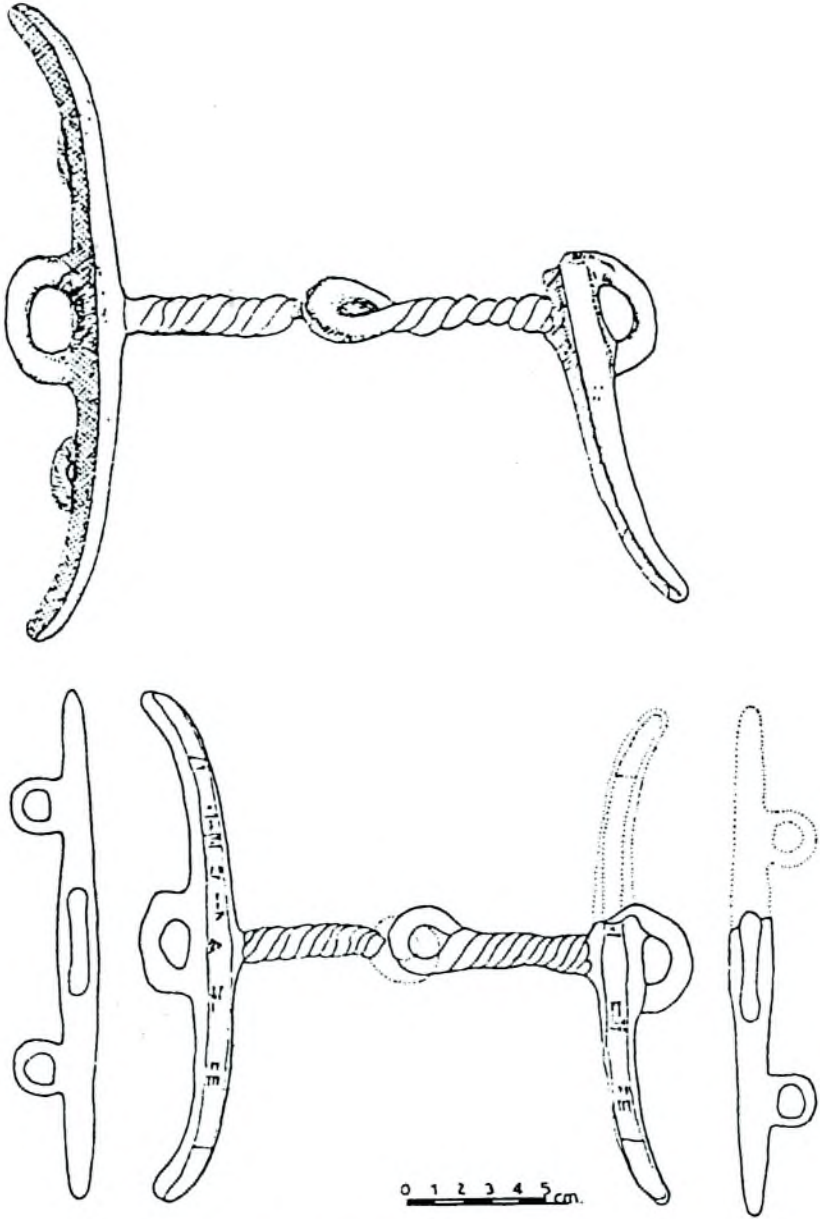

Şek. 25 - Adana Bölge Müzesi

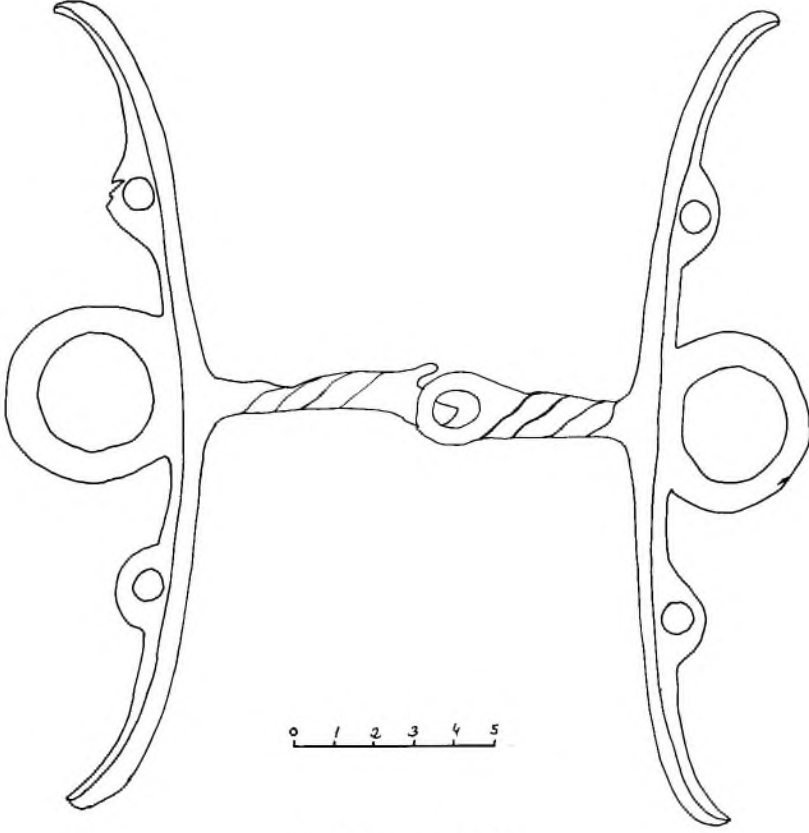

Şek. 24

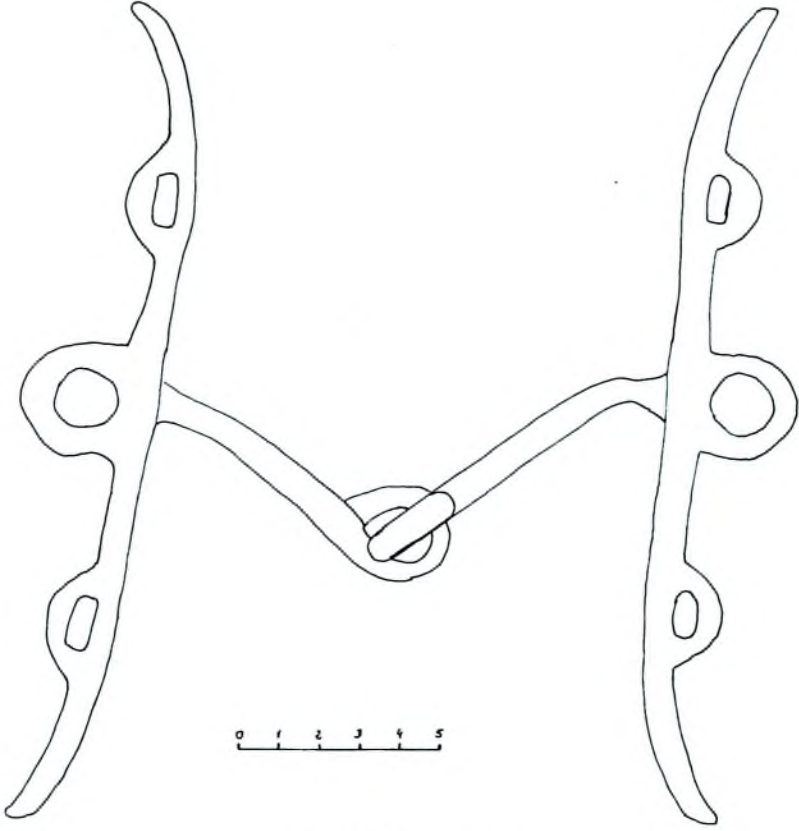

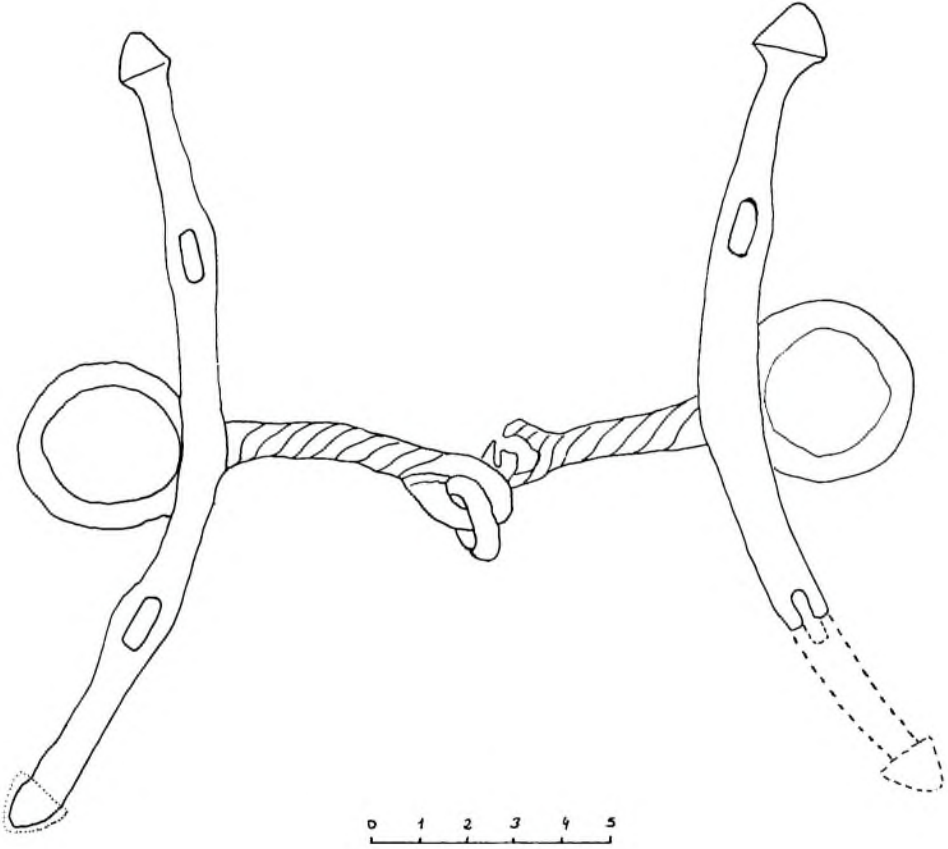
Şek. 26 - Adana Bölge Müzesi

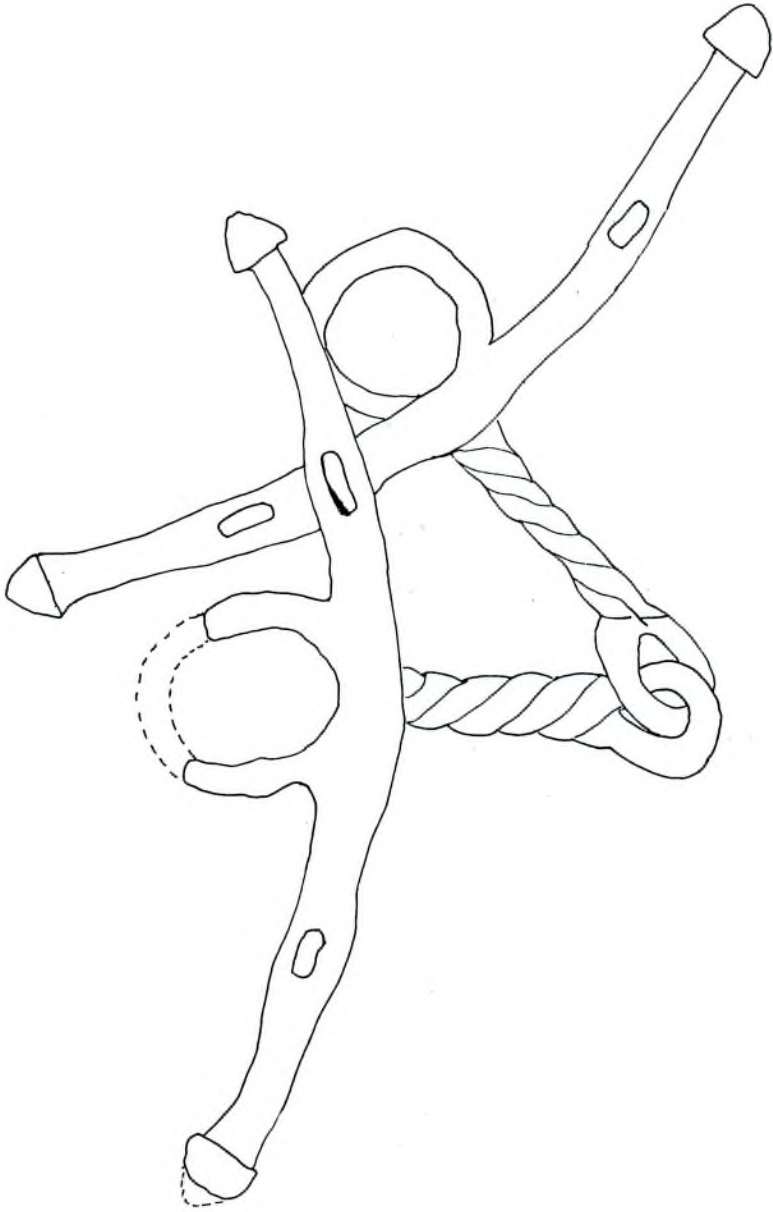
Şek. 27 - Elazığ Müzesi

Şek. 28 - Elazığ Müzesi

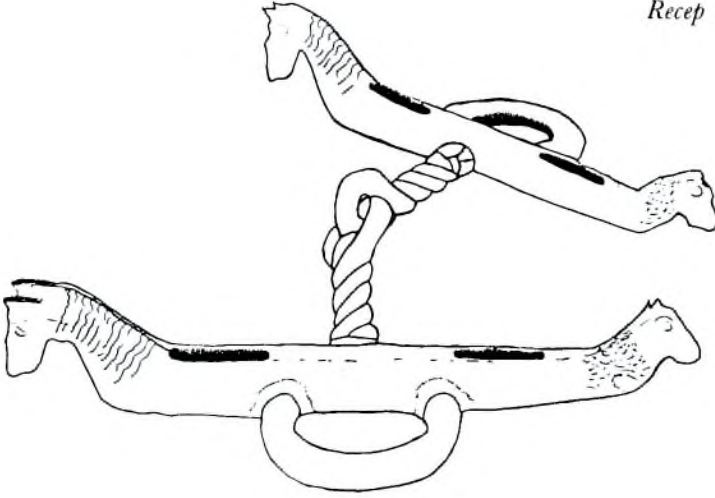

Şek. 29 - Elazığ Müzesi

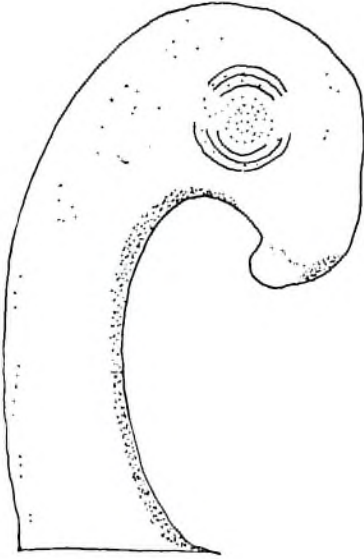

0 1 2 3 4 5

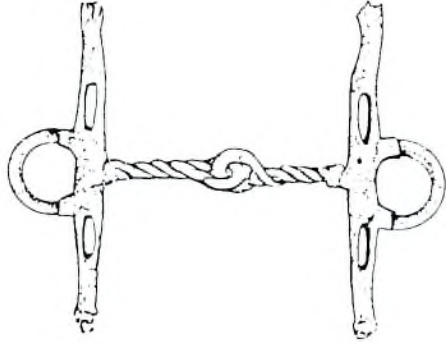
Şek. 30 - Elazığ Müzesi

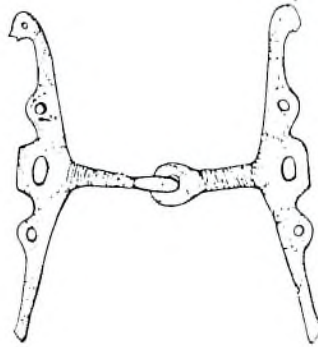
Şek. 31

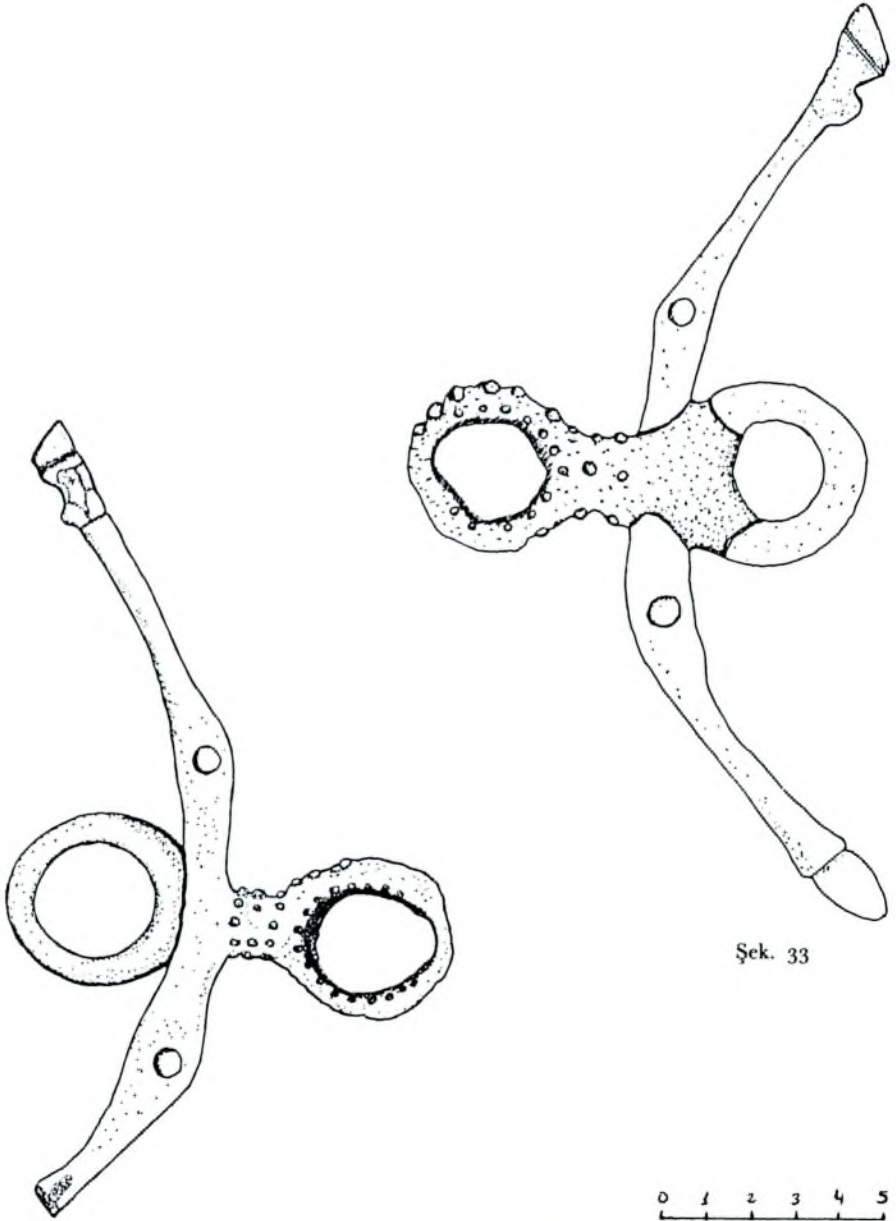
Şek. 32

Şek. 32a

Şek. 32b

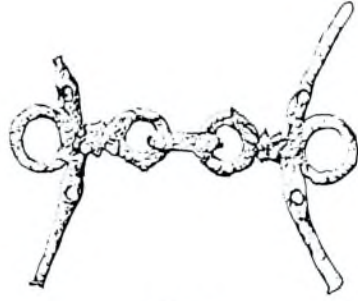

Şek. 33

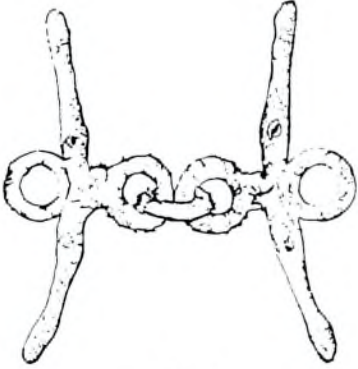
Şek. 34 - Adana Bölge Müzesi

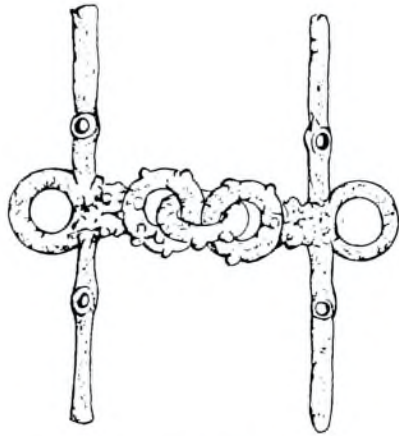
Şek. 36

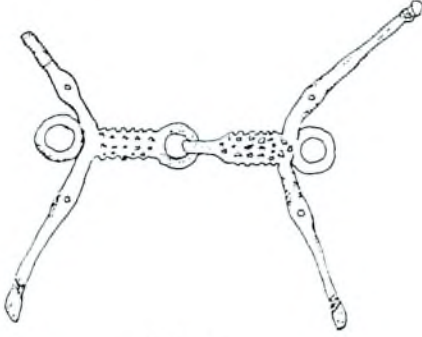
Şek. 36a

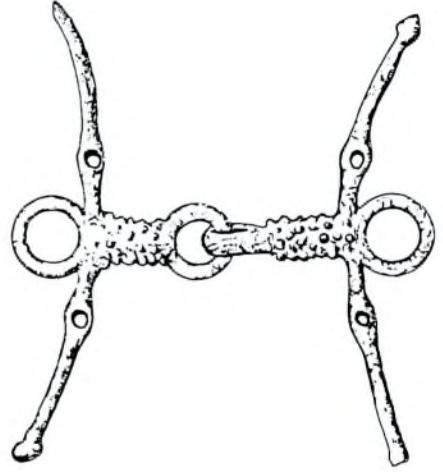
Şek. 37

Şek. 38

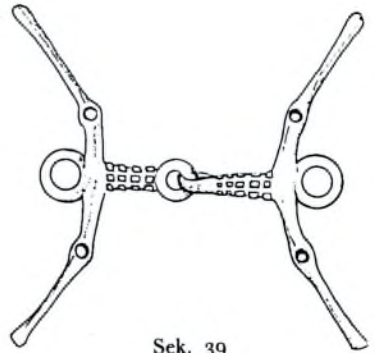
Şek. 35

Şek. 40

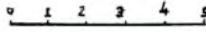
Şek. 41

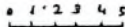
Şek. 39

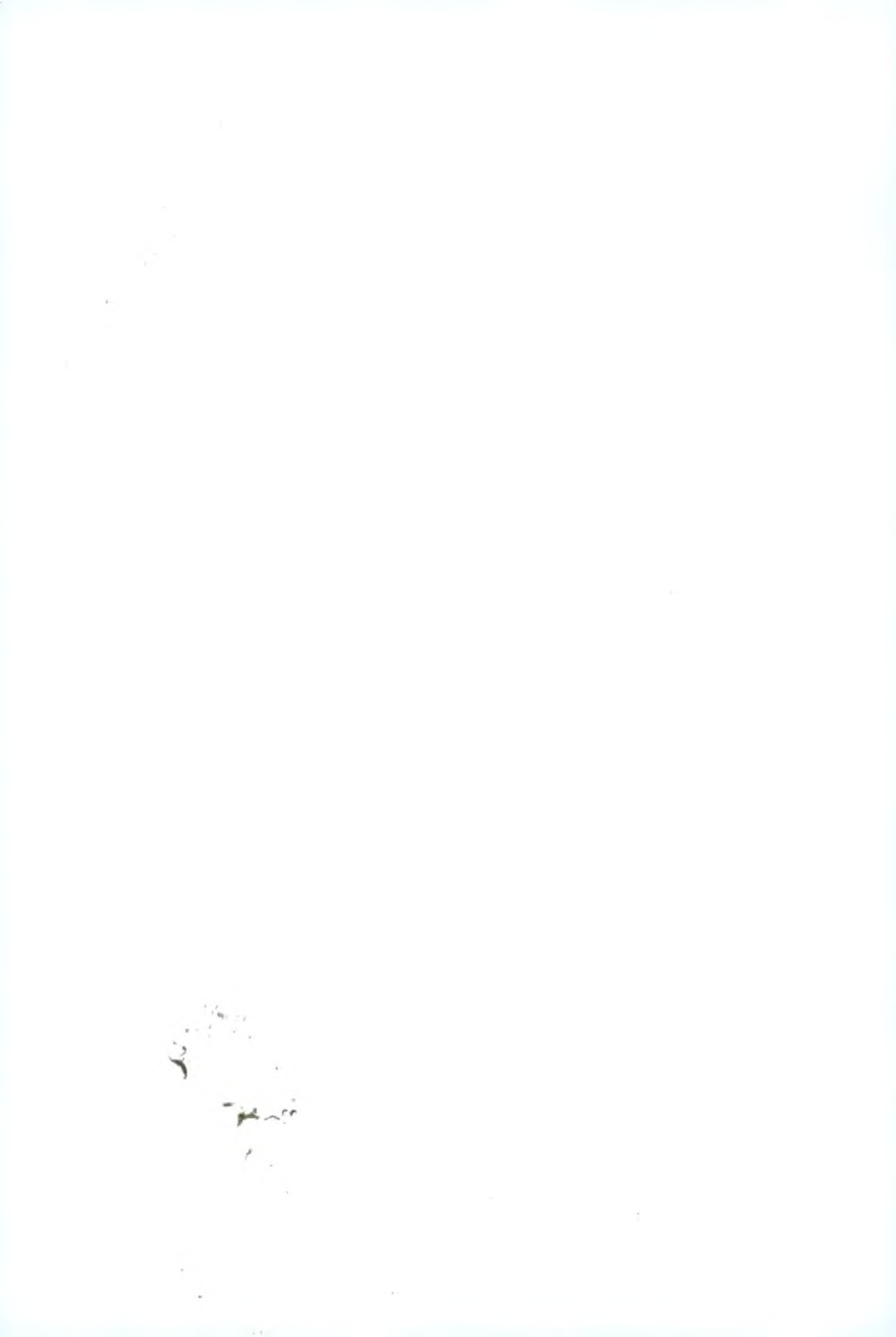
Şek. 42

Şek. 43

Şek. 44

Norşuntepe’de yapılan kazılarda üç at gömüsüne rastlanmıştır. Bu gömülerde at koşum takımlarıyla ilgili bazı parçalarla beraber bir özengi tipi gem de ele geçmiştir. Hauptman “...bu gemin en iyi paralelleri İ.Ö. 700 yıllarından sonraya ait Güney Rusya mezarlarıdır...” demektedir¹⁰². Özellikle bu gemle birlikte bulunan grifon başı şeklindeki kayış bağlantı parçası, Hauptmanın da belirttiği gibi, İskit tesirini göstermektedir¹⁰³.

Burmali yahut düz kantarma gemlerde yanaklıklar kullanılmamış olmalıdır. Bazı yerlerde beraberinde bulunan yanaklıklar başka gemlere ait olmalıdır. Çünkü Kantarma gemler ayrı bir gem tipidir. Nitekim Terenojkin de bu tür gemlerde yanaklığın bulunmadığını yazmıştır¹⁰⁴.

SONUÇ

Gemler, atçılık tarihi bakımından son derece önemli malzemelerdir. Başlangıçta kemik (boynuz) ve ahşaptan yapılan gemlerin sonraları metalden yapıldıklarını öğreniyoruz.

Etüdümüzün başından beri incelediğimiz gemler arasında yazıtlarıyla tanıdığımız gemlere yalnız Urartu kültüründe rastlanmaktadır. Yazıtlarıyla tarihlenen bu gemler, yanındaki arkeolojik belgelerin ve diğer gemlerin stilistik yönden tarihlendirilmesine yardımcı olmaktadır. Özellikle Kafkasya ve İran’da Erken ve Orta Demir Çağlarında iyi tarihlendirilmiş başka arkeolojik malzemenin bulunmaması, yazıtlı Urartu gemlerinin önemini artırmış olmaktadır.

Bu incelememizde ortaya çıkan bazı noktaları burada belirtmek istiyoruz:

1) İ.Ö. 9. yy sonu-8. yy başında kullanılan, yanaklarında dört ve üç başlık kayış halkası bulunan gemler, İ.Ö. 8. yy, ortalarından itibaren (yani Menua Döneminden sonra) kullanılmıyor. Bu tarihten sonra, yanaklıklarında yalnız iki halka yahut delik bulunan gemler kullanılmıştır.

2) Şimdiye kadar elimize geçen malzemeye göre, yazıtlı gemler yalnız Menua (İ.Ö. 810-780) ve II. Sardur (İ.Ö. 760-730) Dönemlerinde yapılmıştır.

3) Astxadzor’da ele geçen, yanaklığında üç başlık kayış halkası bulunan gem, muhtemelen Menua Dönemi sonundandır; ağızlık üzerindeki çıkıntılarla sabit yanaklıkları gemlere bir adım olmalıdır.

¹⁰² Hauptman 1972, 91.

¹⁰³ aynı yer. Ayrıca, bu tür İskit gemi için bak. Kossack 1983, 167.

¹⁰⁴ Terenojkin 1971, 73.

4) Sabit yanaklılı gemlerin yapımı, muhtemelen II. Sardur Döneminde başlamaktadır. Bu arada eski tipin (Hareketli Yanaklılı Gemlerin) kullanımı devam etmektedir.

5) Yanaklılı gemlerde ağızlıkların burmalı yapılması Sabit Yanaklılı Gemlerde görölmektedir. Bu arada sabit yanaklılı gemlerde düz ağızlılı çubuklarına da rastlıyoruz.

6) Yanaklılı uçları hayvan protomlarıyla süslü Urartu gemleri, muhtemelen II. Arğışti Döneminde görölmektedir; İskitler'de ve Luristan'da tam hayvan tasvirli yanaklılıları olan gemlerin prototipini oluşturmaktadır.

7) Urartu Kantarma gemleri burmalı katlanan tiptedirler. Yayınlar-da görölen ağızlılı parçaları düz çubuklardan meydana gelen kantarma gemler, muhtemelen Urartulu değıl, bilakis komşusu költörlere aittir.

Yukarıda belirttiğimiz üzere, yakın zamana kadar İ.Ö. II. bin yılına tarihlenmiş olan Kafkasya gemleri, Rus bilginlerinden Jessen ve son olarak da Terenojkin tarafından İ.Ö. 8.-7. yy'lara tarihlendirilmiştir.

Gerek Kafkasya'da ve gerekse Urartular'da, gemlerle birlikte bulunan eşyanın incelenmesi ve bazı Urartu, Frig, Asur, İran (Luristan ve Tepe Sialk) ve Kafkasya gemlerinin birbirlerinden farklı sayılamıyacak kadar birbirleriyle benzerlerinin tespit edilmiş olması, kronoloji yönünden olduğı kadar, bu költörlöer arasındaki ilişkiler bakımından da son derece önemlidir.

KISALTMALAR VE BİBLİOGRAFYA

AfO: Archiv für Orient Forschung

Anadolu Medeniyetleri III Cilt

AnAr: Anadolu Araştırmaları

AnatSt: Anatolien Studies

Anderson 1961: J.K. Anderson, Ancient Greek Horsemanship, Los Angeles, 1961

Ashmolean Museum, Department of Antiquities, Exhibition of Ancient Persian Bronzes, From the collection of Mrs. Brenda Bomford, 1966

Azarpay 1968: G. Azarpay, Urartian Art and Artifacts A Chronological Study, Los Angeles, 1968

Barnett 1963: R.D. Barnett, "The Urartian Cemetery at Iğdır" *AnatSt* 13 1963, s. 153-198.

Belli 1983: O. Belli, "Oynar Yanaklıklı Urartu At Gemleri" *AnAr IX 1983* s. 373-384

Boehmer 1972: R.M. Boehmer, Die Kleinfunde von Boğazköy, Berlin 1972

Calmeyer 1964: P. Calmeyer, Altiranische Bronze der Sammlung Bröckelschen, Berlin 1964

Charriere 1971: G. Charriere, L' Art Barbare Scythe, Paris 1971

Dyson 1965: R.H. Dyson, "Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu" *JNES* 24 1965 s. 193-215

ESA: Eurasia Septentrionalis Antiqua

Frühe Bergvölker in Armenien und im Kaukasus-Berlin 1983

JNES: Journal of Near Eastern Studies

Ghirshman 1939: R. Ghirshman, Fouilles de Sialk II, Paris 1939

Ghirshman 1964: R. Ghirshman, Iran, Protoiranier Meder und Achameniden, München 1964

Godard 1931: A. Godard, Les Bronzes du Luristan, Paris 1931

Goff 1969: C. Goff, "Excavations at Baba Jan 1967" *Iran* 7, 1969

Gropp 1981: G. Gropp, "Ein Prefdegeschirr und Streitwagen aus Urartu" *Iranica Antiqua XVI 1981*, s. 95 vd.

Hauptman 1972: H. Hauptman, "Norşuntepe Kazıları 1970" *Keban Projesi 1970 çalışmaları 1972*, s. 87-119

- Hrouda 1965: B. Hrouda, Die Kulturgeschichte des Assyrischen Flachbildes, Bonn 1965
- Jettmar 1980: K. Jettmar, Die Frühen Steppenvölker, Baden Baden 1980
- Kossack 1983: G. Kossack, "Tli Grab 85 Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus" *Beiträge zur Allgemeinen und vergleichenden Archäologie Band 5* 1983, s. 89 vd.
- Krupnov 1960: E.I. Krupnov, Drevnyaya Istoria Severnoga Kavkasa, Moskova 1960.
- Kuftin 1941: B.A. Kuftin, Archaeological Excavations in Trialeti I, Erivan 1941 (Rusca, İngilizce özetle)
- Moorey 1974: P.R.S. Moorey, Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection, London 1974
- Moortgat 1932: A. Moortgat, Bronzegeräte aus Luristan, Berlin 1932
- de Morgan 1889: J. de Morgan, Mission Scientifique au Caucase Paris 1889
- Nagel 1963: W. Nagel, Altorientalisches Kunsthandwerk, Berlin 1963
- Öğün 1978: B. Öğün, "Die Urartäischen Bestattungsbräuche" *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65 Geburtstag am 28 Februar 1976* s. 639-678
- Öğün 1978 a: B. Öğün, "Die Urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos" *Reprinted from the Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology. Ankara 1978* s. 61-67
- Öğün 1979: B. Öğün, "Urartäische Fibeln" *Akten des VII. Internationaler Kongresses für Iranische Kunst und Archäologie München 7-10 September 1976 AMI Ergänzungsband 6*, s. 178 vd.
- Özgen 1984: E. Özgen, "The Urartian Chariot Reconsidered" *Anatolica XI* 1984 s. 91 vd.
- Özgüç 1961: T. Özgüç, "Altuntepe Kazıları" *Belleten XXV* 1961 s. 253-267
- Özgüç 1969: T. Özgüç, Altuntepe II, Mezarlar-Depo ve Fildişi Eserler, Ankara 1969
- Piotrovski 1955: B.B. Piotrovski, Karmir Blur III, Erivan 1955
- Piotrovski 1969: B.B. Piotrovski, The Ancient Civilisation of Urartu, Geneva 1969
- Piotrovski 1970: B.M. Piotrovski, Karmir Blur, 1970
- Porada 1979: E. Porada, Alt Iran, Baden Baden 1979
- Potratz 1941: A.H. Potratz, "Die Pferdegebisse des zwischenstromländischen Raumes" *AfO Band 14* 1941, s. 1 vd.

- Potratz 1966: A.H. Potratz, "Die Pferdetransen des Alten Orient" *Analecta Orintalia* 41, 1966
- S A: Sovetskaya Arkheologiya
- Schaeffer 1948: C.F.A. Schaeffer, Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale, Oxford 1948
- Tallgren 1930: A.M. Tallgren, Caucasian Monuments The Kazbek Treasure" *ESA V* 1930 s. 111-182
- Taşyürek 1975: A. Taşyürek, "Some Inscribed Urartian Armour" *Iraq XXXVII*, 1975 s. 151-155
- Terenojkin 1971: A.I. Terenojkin, "Date Mingec'aursk Udil" *SA* 4 1971, s. 71-84
- V. Berghe-de Meyer 1982: L. Vanden Berghe-L. De Meyer, Urartu een vergeten cultuur uit het Bergland Armenie 1982
- Yıldırım 1977: R. Yıldırım, Urartu At Gemleri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1977
- Yıldırım 1983: R. Yıldırım, Urartu İğneleri (Basılmamış Doktora Tezi) Elazığ 1983

Diğer Kısaltmalar

a.g.: Ağzılık genişliği

y.u.: Yanaklık uzunluğu

d.n.: Dip not

a.y.: Aynı yer

URARTÄISCHE TRENSEN

Yrd. Doç. Dr. RECEP YILDIRIM

In Museen und Sammlungen findet man viele verschiedene Formen urartäischer Trensen. Von diesen sind nur die mit Inschrift versehenen als urartäisch gesichert, alle anderen können nur zugewiesen werden.

Einen Teil der von mir herausgegebenen Trensen habe ich in den Museen von Adana, Van und Gaziantep klassifiziert¹, einen Teil im Museum von Elaziğ. Von diesem Material ausgehend habe ich die folgenden Merkmale urartäischen Trensen feststellen können:

I — *Trensen mit beweglichem Knebel*

I A — Trensen mit 4 Ring-Knebel

I B — Trensen mit 3 Ring-Knebel

I C — Trensen mit 2 Ring-Knebel

I D — Nor-Areş Typen Trensen

I E — Trensen mit gelochten Knebeln

II — *Trensen mit festem Knebel*

II A — Trensen mit geradem, unverziertem Knebel

II B — Trensen mit verziertem Knebel

II C — Trensen mit dreiteiligem Mundstück

III — *Trensen ohne Knebel*

III A — zweiteilig gebrochenes, gedrehtes Mundstück

III B — zweiteilig gebrochenes, gerades Mundstück

Allgemeine Merkmale von Trensen

Nach der obengenannten Klassifizierung kann man ganz allgemein zwei Typen von Trensen unterscheiden: solche mit Knebel und solche ohne Knebel (Kantarma). Trensen ohne Knebel haben ein Mundstück und an den Enden zwei Zügelringe, Trensen mit Knebel haben neben dem Mundstück zusätzlich den Knebel.

¹ Obwohl diese Einteilung nach bestimmten typischen Merkmalen vorgenommen wurde, ist die chronologische Abfolge dabei ebenfalls beachtet worden.

Mundstück heisst der Teil der Trense, der sich im Maul des Pferdes befindet. Das Mundstückteil hat im Laufe der Zeit keine grossen Änderungen erfahren: es ist entweder zwei-oder dreiteilig: die zweiteilig gebrochenen haben gerade Mundstückstangen, die glatt oder kordelartig gedreht sein können; die dreiteilig gebrochenen bestehen aus drei ineinandergesteckten Ringen, die z.T. mit dornähnlichen Ausbuchtungen versehen sind.

Knebel heissen die Teile der Trensen, die senkrecht zum Mundstück aussen an dem Maul des Pferdes angebracht sind. An den Knebeln werden die Riemen für Zügel und Zaumzeug angeknötet. Zu diesem Zweck befinden sich an den Knebeln Löcher und Ringe. Entsprechend den unterschiedlichen Typen von Knebeln und Verzierungen, sind auch die Löcher und Ringe in unterschiedlicher Weise gestaltet.

Die Backenstücke der Trensen haben eine ungefähre Länge von 15 cm. Zügelringe und Mundstücke haben insgesamt eine Breite von 10 bis 20 cm ².

I — Trensen mit beweglichen Knebeln

Diese Trensen sind folgendermassen konstruiert: in der Mitte der Knebel befindet sich eine röhrenförmige Öffnung durch die das jeweilige Ende des Mundstücks hindurchgesteckt ist. Von aussen sind auf die Enden der Mundstücke die Zügelringe aufgesteckt, so dass die Knebel zwar nach rechts und links freibeweglich sind, sich aber nicht von dem Mundstück lösen können.

IA — Trensen mit 4 Ring-Knebel

Die Knebel dieser Trensen haben je zwei Ringe zu beiden Seiten des Zügelrings, die Kopfriemenösen. Auf dem Teil des Knebels zwischen den beiden Ösenpaaren ist eine Inschrift angebracht mit dem Namen des urartäischen Königs Menua.

Abb. 1: Erivan, historisches Museum von Armenien, Inventarverzeichnis Nr. 2010-77, Bronze, gefunden 1952 in Karmir Blur.

Die Knebel dieser Trensen sind stangenförmig, ihre Enden spitz und nach aussen gebogen. Sie sind in der Mitte durchbohrt und weisen nach aussen einen röhrenförmigen Ansatz um die Durchbohrung auf. Durch

² Die Trensen von nur 10 cm Mundstücksbreite waren für kleine Pferde bestimmt. Ein gutes Beispiel hierfür findet man in dem Palast Sargon II in Chorsabad und im Palast des Xerxes in Persepolis unter den Darstellungen der Kriegswagen, die von ziemlich kleinen Pferden gezogen werden (Porratz, 1941,6).

dieses Rohr sind die Mundstücksstangen gesteckt, so dass die Knebel beweglich sind. Die Knebel haben zu beiden Seiten dieser mittleren Durchbohrung je zwei Ringe um die Kopfriemen zu befestigen. Das Mundstück der Trense ist gerade und stangenförmig, vom zweiteilig gebrochenen Typ. Die beiden Mundstückteile sind in der Mitte mit je einem hakenförmigen Ring ineinandergesteckt. An den äusseren Enden der Mundstückstangen befindet sich je ein breiter Zügelring. Auf den Knebeln ist in dem Bereich zwischen den beiden Ösenpaaren in Keilschrift die Inschrift angebracht: "SA 1Me-nu-a"³.

Abb.2: Museum Gaziantep, Inventarverzeichnis Nr. 1.55-77, Bronze, Mundstückbreite: 20,3 cm. Knebellänge: 17 cm.

Das Mundstück der Trense ist gerade und stangenförmig, vom gebrochenen Typ. Die Mundstückstangen bilden in der Mitte hakenförmige Ringe, die ineinandergesteckt sind. Auf die Mundstückenden sind regelmässig geformte Ringe aufgesetzt. Die Knebel sind stangenförmig und gegenüber den Mundstücksstangen beweglich. Die beiden Ösenpaar zum Befestigen der Kopfriemen sind sehr nahe beieinander angebracht. Auf beiden Knebeln ist die Inschrift in Keilschrift angebracht: "SA 1Me-nu-a"⁴.

Abb.3: Regionalmuseum Adana, Inventarverzeichnis Nr. (?)⁵, Bronze, Knebellänge: 17,3 cm.

Von dieser Trense ist nur eine Hälfte erhalten, ausserdem ist der Zügelringaufsatz verloren. Der stangenförmige Knebel ist an den Spitzen leicht gebogen hat je zwei kleine Kopfriemenringe zu beiden Seiten der Mitteldurchbohrung. Auf dem Knebel ist wie bei Nr. 1 und Nr. 2 die Inschrift angebracht mit dem Namen des Menua in Keilschrift.

Abb.4: Regionalmuseum Adana, Inventarverzeichnis Nr. (?)⁶, Bronze, Mundstückbreite: 11,2 cm, Knebellänge: 13,2 cm.

Die Trense ist nur zur Hälfte erhalten und die beiden Spitzen des Knebels sind abgebrochen. Der Knebel ist mit je zwei kleinen Kopfriemenringen zu beiden Seiten des Zügelrings versehen. Zwischen ihnen ist wie auf den vorigen Stücken in Keilschrift der Name des Menua angebracht.

³ Piotrovski 1955,43 Abb.34; Piotrovski 1969 Abb.77; Azarpay 1968,14 Fig.3; Yıldırım 1977,9 Abb.11; Belli 1983,379; Gropp 1981,100,101.

⁴ Yıldırım 1977,9 Abb.12; Belli 1983,378 Abb.5.

⁵ Bei unseren Untersuchungen im Regionalmuseum Adana war die Inventarverzeichnissnummer nicht festzustellen.

⁶ Siehe Fussnote 5.

Abb.5: Museum Elazığ, Inventarverzeichnis Nr. 75.24.10, Eisen, Mundstückbreite: 20,5 cm. Knebellänge: 17 cm.

Diese Trense gleicht formal den vorigen, allerdings ist das Eisen stark angerostet, eine Knebelspitze ist abgebrochen. Die Kopfriemenösen an den Knebeln sind noch deutlich erkennbar.

IB—Trensen mit 3 Ring-Knebel

An den Knebeln dieser Trensen befinden sich 3 Kopfriemenösen. Auf den Knebeln ist in Keilschrift der Name des uratäischen Königs Menua angebracht.

Abb.6: Regionalmuseum Van, Inventarverzeichnis Nr. 3.1.78, Bronze, Mundstückbreite: 22,5 cm. Knebellänge: 16,5 cm.

Das Mundstück der Trense gehört zum zweiteilig gebrochen Typus. An den Enden des Mundstücks sind gut gearbeitete breite Zügelringe angebracht. Die Knebel sind leicht bogenförmig, sie sind wie die bisherigen beweglich mit den Mundstückstangen verbunden. Auf den Knebeln sind in gleichmässigen Abständen drei Kopfriemenösen angebracht. Beim Einsetzen der Trense in das Maul des Pferdes wurden diese Ringe nach oben gestellt, sie befinden sich im rechten Winkel zum Zügelring. Auf die Unterseite des Knebels ist die Inschrift in Keilschrift "Me-nu-a-i ú-ri-iš-hi" geschrieben ⁷.

Abb.7: Regionalmuseum Van, Inventarverzeichnis Nr. 3.2.1978, Bronze, Knebellänge: 16,5 cm.

Auf dem Knebel befinden sich drei Kopfriemenösen. Der Knebel ist in der Mitte gebrochen und repariert, er ist dünn, lang und bogenförmig. In Gegenrichtung zu den Kopfriemenösen ist die Inschrift "Me-nu-a-i ú-ri-iš-hi" zulesen ⁸.

Abb.8: Privatsammlung Ausland (Objekte aus Ostanatolien), Bronze, Knebellänge: 16,6 cm.

Das Trensenmundstück gehört zum gebrochenen Typus. Der Knebel ist leicht bogenförmig und gegenüber den Mundstücken beweglich. Auf den Knebeln befinden sich drei Kopfriemenösen und auf seinem unteren Teil die Inschrift in Keilschrift "Me-nu-a-i ú-ri-is-hi" ⁹.

⁷ Belli 1983,374 Abb.1.

⁸ Belli 1983,376 Abb.2.

⁹ Vanden Berghe-de Meyer, 1982,146, Kat. Nr. 57; Özgen 1984,101, Fig.25.

Abb.9: Privatsammlung Ausland (Objekte aus Ostanatolien), Bronze und Eisen, Knebellänge: 17 cm.

Nur die Hälfte der Trense ist erhalten. Das Mundstück besteht aus Eisen. Der innere Ring des Mundstücks ist verloren. Der Knebel ist aus Bronze, stabil und gut erhalten. An dem bogenförmigen Knebel sind drei Kopfriemenösen angebracht. Die Inschrift auf dem Knebel in Keilschrift lautet "Me-nu-a-i ú-ri-is-hi"¹⁰.

Abb.10: Privatsammlung Ausland, Bronze, Knebellänge: 14 cm Durchmesser: 1,4 cm.

Erhalten sind die beiden Knebel der Trense. Sie sind gerade und stangenförmig, auf ihnen sind je drei gegossene Kopfriemenösen angebracht. Diese Knebel unterscheiden sich von den anderen dadurch, dass sie keine Spitzen haben, sondern gerade, stumpfe Enden. Der Durchmesser ist halbkreisförmig. Auf den Knebeln ist die Inschrift in Keilschrift "u-ri-x-is-he Me-nu-a-i" angebracht¹¹.

1C—Trensen mit 2 Ring-Knebel

Bei dieser Form von Trensen befinden sich an jedem Knebel in regelmässigem Abstand je zwei Kopfriemenösen.

Abb.11: Museum Elaziğ, Inventarverzeichnis Nr. 85.1.22, Bronze Knebellänge: 17 cm.

Von der Trense ist nur ein Teil des Mundstücks und ein Knebel erhalten. Die Knebelspitzen sind leicht gebogen, die Form ähnelt sehr derjenigen der 4 und 3 Ring-Knebel mit Inschrift. Auf dem Knebel sind zu beiden Seiten der Mitte je eine Kopfriemenöse angebracht, der Zügelring ist besonders gross und stabil, der innere Hakenring des Mundstücks ist abgebrochen.

Abb.12: Universitätsmuseum Philadelphia, Herkunft Ostanatolien, Inventarverzeichnis Nr. UM 67.39.28, Bronze, Knebellänge: 15 cm Mundstückbreite: 22 cm.

Die Trense hat gerade Knebel, an denen kurz vor dem Ende die beiden grossen Kopfriemenösen angebracht sind. Auf der Durchbohrung in der Mitte der Knebel ist ein rohrartiger Aufsatz angebracht, durch den die Mundstückstange hindurchgeht. Die Mundstückstangen sind gerade und in

¹⁰ Vanden Berghe-de Meyer, 1982,146, Kat. Nor. 58; Özgen 1984,101.

¹¹ Gropp 1981,95 f. Tf.1a; Özgen 1984,101.

der Mitte hakenförmig zusammengesteckt. Zwischen den Ende der Mundstückstange und dem Zügelring befinden sich drei Wülste¹².

Abb.13: Museum Elaziğ, Inventarverzeichnis Nr. 75.16.17-18, Bronze Knebellänge: 16,5 cm (jede davon).

Nur die Knebel der Trense sind erhalten. Sie haben je zwei Kopfriemenösen mit halbkreisförmiger Öffnung. Die Backenstücke sind leicht gebogen. Die Durchbohrung für das Mundstück ist viereckig.

Abb.14: Museum Gaziantep, Inventarverzeichnis Nr. (?), Bronze-Eisen. Knebellänge: 13,3 cm.

Ein Knebel ist erhalten. Die Form ist bogenförmig, die Spitzen haben pilzförmige Kappen. Das Loch in der Mitte des Knebels ist angerostet. Abgesehen von diesem Rest war das Mundstück aus Eisen. Die Kopfriemenösen werden durch zwei halbkreisförmige Ringe gebildet. An einer Seite befinden sich zwischen dem stabilen halbkreisförmigen Ring und der pilzförmigen Spitze dünne Zickzacklinien.

Abb.15: Museum Gaziantep, Inventarverzeichnis Nr. (?), Bronze-Eisen, Knebellänge: 10,5 cm (einseitig abgebrochen).

Ein Knebel der Trense ist erhalten, eine Spitze ist abgebrochen. Die andere Spitze ist stabil und pilzförmig gestaltet. Der Knebel ist bogenförmig mit zwei kreisförmigen Ringöffnungen als Kopfriemenösen. An einer Seite befindet sich zwischen dieser und der pilzförmigen Spitze eine Zickzackverzierung aus dünnen Linien.

Der aussergewöhnlich grosse Ring, der mit dem Knebel zusammen ins Museum gelangte, kann wohl als dessen zugehöriger Zügelring angesehen werden. In das Aufsatzstück dieses Rings ist die Spitze des eisernen Mundstücks eingesetzt, die jetzt abgebrochene Mundstückspitze war dort vernietet gewesen.

ID—Nor-Areş Typ Trensen

Bei diesem Trensentyp, von dem wir ein Exemplar untersucht haben, sind für die Kopfriemen an Stelle der Ringe oder Ösen Durchbohrungen angebracht.

Abb. 16: Aus dem ersten Grab von Nor-Areş (Erebuni Gräber)¹³.

Von dem einen der beiden stangenförmigen Knebel ist ungefähr 1/3 weggebrochen. Die Spitzen der Knebel sind leicht nach aussen gebogen, sie

¹² Özgen 1984,101 Fig.24, Fussnote 4 und 50.

¹³ Barnett 1963,194 Abb.45; Yıldırım 1977,10.

sind kugel/pilzförmig. Auf jedem Knebel sind je zwei Löcher für die Kopfriemen vorhanden, der Knebel weist an dieser Stelle eine Verdickung auf. In der Mitte des Knebels befinden sich wie üblich die Durchbohrungen, durch die die Mundstücke geführt sind, die dadurch beweglich sind. Die Mundstücke sind dicke, Stangen, die in der Mitte hakenförmig verbunden sind. An den äusseren Enden der Mundstücke sassen breite Zügelringe, von denen nur einer erhalten ist.

IE — Trensen mit gelochten Knebeln

Von diesem Trensentyp sind bisher nur Knebel gefunden worden, Mundstücke sind nicht erhalten. Vielleicht waren die Mundstücke dieser Trensen nicht aus Metall, sondern bestanden aus Lederriemen¹⁴. Die Knebel sind in gleichem Abstand und auf der gleichen Linie mit drei Löchern versehen, von denen wohl das mittlere für das Mundstück und die beiden seitlichen für die Kopfriemen bestimmt waren. Die Spitzen der Knebel haben unterschiedliche Formen, vom rein geometrischen bis zu stilisierten Tierköpfen.

Abb.17: Museum Elazığ, Inventarverzeichnis Nr. 75.16.15-16, Bronze, Knebellänge: 17 cm.

Beide Knebel sind erhalten. Die Enden sind unterschiedlich gestaltet: die eine Seite ist hakenförmig gebogen mit abgerundeter Spitze, an deren Ende eine kreisförmige plastische Verzierung aufgebracht ist. Das andere Ende der Knebel hat einen geraden, unverzierten Abschluss. Die Knebelstangen weisen je drei rechteckige Löcher auf. An diesen Stellen sind die Stangen jeweils knotenförmig verdickt.

Abb.18: Museum Elazığ, Inventarverzeichnis Nr. 76.5.120, Bronze, Knebellänge: 18,8 cm.

Ein Knebel ist erhalten, er ist wie der vorige hakenförmig gebogen an der einen Seite, an der anderen gerade abgeschlossen. Die Spitze des gebogenen Endes ist abgerundet und mit einem Spiralmuster versehen. Die Knebelstange weist drei rechteckige Löcher auf. An diesen Stellen ist die Stange knotenförmig verdickt.

Abb.19: Museum Elazığ, Inventarverzeichnis Nr. 76.18.188-189, Eisen, Knebellänge: 19,2 cm und 19,8 cm.

Beide Knebel der Trense sind erhalten. Sie sind dünn, schildförmig und wie die vorigen an einem Ende gebogen mit runder Spitze, jedoch ohne

¹⁴ Özgen 1984,104 (Typ C Trensen, Fig. 27-28).

Verzierung. Von den drei rechteckigen Löchern in den Knebelstangen ist das mittlere Loch jeweils nur halb so gross wie die beiden anderen.

Abb.20: Universitätsmuseum Philadelphia, Inventarverzeichnis Nr. UM 67.39.32, Bronze, Knebellänge: 17-18 cm. (aus Ostanatolien).

Beide Knebel der Trense sind erhalten. Der eine Teil der Knebel ist bogenförmig gekrümmt, die Spitzen sind tierkopffartig stilisiert; das andere Ende hat einen geraden Abschluss. In der Mitte der drei Verdickungen befinden sich ellipsenförmige Löcher¹⁵.

Abb.21: Universitätsmuseum Philadelphia, Inventarverzeichnis Nr. 67.39.33, Bronze, Knebellänge 16 cm (aus Ostanatolien).

Ein Knebel der Trense ist erhalten. Beide Enden haben einen rechteckigen Durchschnitt, der ganze Knebel ist zu den beiden Enden hin bogenförmig gebogen. Die Verdickungen auf dem Knebel und die darin befindlichen Löcher sind kreisförmig¹⁶.

KOMMENTAR

Wie bereits oben bei der Klassifizierung dargelegt, ist eines der wichtigsten Merkmale der Trensen mit vier und drei Ringen und beweglichem Mundstück die Inschrift in Keilschrift auf den Knebeln.

In der Gruppe I A (Knebel mit 4 Ringen) sind die gemeinsamen Merkmale die Inschrift "SA ¹Me-nu-a" in Keilschrift auf den Knebeln¹⁷ und die eng nebeneinander angebrachten Kopfriemenringe. Diese Ringe zeigen in die gleiche Richtung wie die an den Enden der Mundstücke angebrachten Zügelringe. Auf dem Stück aus Eisen Abb.5 aus dem Museum Elaziğ ist die Inschrift nicht mehr erkennbar, wahrscheinlich wegen der starken Korrosion des Stückes.

Auf den Knebeln der Trensengruppe I B (Trensen mit 3 Ringen) lautet die Inschrift "¹Me-nu-a i-ú-ri-is-hi"¹⁸. Die Kopfriemenringe dieser Trensen (drei Stück und in gleichem Abstand) stehen senkrecht zu den Zügelringen. Gropp erwähnt dies und gibt eine Zeichnung des Knebels mit den drei Kopfriemenringen, die in Astxadzor, in der Nähe des Sevan Sees gefunden wurde und von Martirosyan in die Zeit des urartäischen Reiches (9.-8. Jh.)

¹⁵ Özgen 1984, 103, 144 Fig. 28.

¹⁶ Özgen 1984 Fig. 27.

¹⁷ Die Übersetzung dieser Inschrift lautet: "Sache des Menua". Dazu siehe Belli 1983, 379 Fussnote 7.

¹⁸ Belli 1983, 377.

datiert wurde¹⁹. Die Verdickung auf den Mundstücken hindert die Knebel daran, auf die Mitte zu verrutschen. Vielleicht kann man in dieser Trensenform einen Prototyp der Trensen mit unbeweglichem Knebel sehen (Abb.22).

Auf den Knebeln der Trensengruppe I C ist keine Inschrift angebracht, Menua. Die Ringe der ersten beiden Knebel dieser Gruppe ähneln denen der Menuazeit, die folgenden mehr den Ringen der Sardurzeit, der zweiten Hauptgruppe, die anschliessend besprochen wird. In das schmale und rechteckige Loch der Knebel von Abb.13 würden die üblichen runden Mundstücke nicht hineinpassen, sodass man für das Mundstück dieser Trensen nicht erhaltene Lederriemen annehmen muss. Meiner Ansicht nach können wir diese Trensen zeitlich zu der Gruppe "Trensen mit gelochtem Knebel" rechnen.

Die Trensen aus der Zeit des Menua sind, so weit wir dies feststellen konnten, die älteste Art urartäischer Trensen. Im 9. Jh.v.Chr. waren die Trensen aus Assyrien doppelstellig und beilförmig. Zur Zeit Tiglatpilesar III (745-727 v.Chr.) und Sargon II (721-705 v.Chr.) waren die Trensenknebel wie in der Zeit des Menua stangenförmig²⁰.

Nach Anderson²¹ kommen die Knebel der assyrischen Trensen, die zuerst viereckig, dann halbmondförmig gebogen sind, bereits am Ende des 9.Jh's vor, zur Zeit des Menua in Urartu.

Bei den Trensen der ersten Gruppe aus der Zeit des Menua hat jeder Knebel je vier Kopfriemenringe. Bei der zweiten Gruppe ist die Zahl der Ringe verringert. Um das Knüpfen der Kopfriemenringe zu erleichtern, sind die Ringe nicht wie in der ersten Gruppe an der gleichen Seite wie die Zügelringe, sondern senkrecht zu den Zügelringen angebracht. In der dritten Gruppe ist die Anzahl der Ringe noch einmal verringert auf je zwei und auch diese senkrecht zum Zügelring angebracht. An den Trensen späterer Zeit sind Knebel mit vier oder drei Ringen nicht mehr anzutreffen, so kann man also die Verringerung der Anzahl der Kopfriemenringe als ein Merkmal des Fortschritts werten.

Die ersten beiden Trensen in der Gruppe I C ähneln sehr den Trensen der Menuazeit. Obwohl die Ringe der Knebel aus Gaziantep eine etwas andere Form haben, gleicht doch der Zügelring, der mit den Trensen

¹⁹ Gropp 1981,99 Abb. 2.

²⁰ Hrouda 1965,134.

²¹ Anderson 1961,66.

zusammen ins Museum gelangte und sicher zugehörig ist, den Zügelringen der Menuazeit. Die schlauchartige Ausstülpung um die Mitteldurchbohrung für die Mundstücke ähnelt derjenigen der Menuazeit. Die Kopfriemenringe sind gegenüber der Menuazeit an Zahl geringer und so können wir schliessen, dass diese Trensens aus Gaziantep unmittelbar nach der Zeit des Menua hergestellt wurden.

Eine Trense, die Ähnlichkeit mit der Gruppe I C hat, ist im Nordkaukasus im Gebiet von Kabarda Besdağ gefunden worden. Sie wurde jedoch von Krupnov nur sehr ungenau in die Zeit vom 11. bis zum 8. Jh.v.Chr. datiert²².

Ähnliche Trensens wie die aus Gaziantep sind in Westgeorgien bei der Siedlung Zekari gefunden worden²³. Die Kopfriemenringe eines ebenfalls in Georgien, bei Atskhur, gefunden Trensensstücks²⁴ und ein winkelförmiger Knebel haben grosse Ähnlichkeit mit den Trensens aus Gaziantep, sie gehören jedoch zu dem Typus mit feststehendem Knebel.

Wir hatten oben erwähnt, dass die Spitzen der Knebel aus Gaziantep pilzförmig gestaltet sind. Anderson bezeichnet sie als phallusförmig und sieht in ihnen das Symbol für den schnell rennenden Hengst²⁵. In eindeutig phrygischem Schutt in Boğazköy wurde ebenfalls eine Trense gefunden²⁶. Die Knebelspitzen dieser Trense sind auch pilzförmig, die oberen Teile der Knebel sind nach aussen gebogen, die unteren Teile gerade. Auf dem Knebel befinden sich je zwei Kopfriemenringe. Diese Art Haken mit pilzförmiger Spitze auf der einen Seite und einem Ring, der das Mundstück mit dem Knebel verbindet auf der anderen Seite, sind aus Urartu nicht bekannt.

Eine andere Trense aus Bronze, die in Hasanlu, Aserbeidschan, gefunden wurde und sich Museum Teheran befindet²⁷, hat grosse Ähnlichkeit mit Trensens der Gruppe I C. Auf dem Foto in der Publikation von Ghirshman sind die Einzelheiten nicht genau zu unterscheiden, sicher ist jedoch, dass sich auf den Knebeln je zwei Kopfriemenringe befinden. Die

²² Krupnov 1960, 136.

²³ Kuftin 1941, 59 Abb. 57/b.

²⁴ ebenda s. 60 Abb. 58 a/5.

²⁵ Anderson 1961, 70.

²⁶ Boehmer, 1972, 162, Abb. 1694. Nach Boehmer ist diese Trense mit den Kimmeriern nach Anatolien gekommen (676-585 v.Chr.).

²⁷ Ghirshman 1964, 279, 280 Abb. 339.

Trensen dieser Gruppe haben Ähnlichkeit mit den Trensen aus Luristan, die auf viele Museen in Amerika und Europa verteilt sind ²⁸.

Aus der Gruppe I D, die wir an einem Beispiel untersucht haben, hat die Nor-Areş Trense Ähnlichkeit mit den oben genannten Trensen mit beweglichen Knebeln. Unterschiedlich gestaltet sind die Kopfriemenringe, die nicht als Ringe auf dem Knebel aneinandergefügt sind, sondern in den Knebel hineingebohrt. Die Knebelspitzen sind wie bei den Trensen aus Gaziantep pilzförmig. Das Gräberfeld, in dem man diese Trense gefunden hat, wurde von Terenojkin ins 8. Jhr.v.Chr. datiert ²⁹. Nach Meinung von Azarpay muss diese Trense später als das 8. Jahr.v.Chr. datiert werden ³⁰. Die Trense aus Nor-Areş hat grosse Ähnlichkeit mit der Trense, die in Nordkaukasien/Georgien, in Tak Kilise gefunden wurde ³¹. Diese hat kreisförmige Spitzen, bewegliche Knebel und die Zügelringe dieser Trense von Tak Kilise (Abb. 23) sind breit und bandförmig.

In Tak Kilise hat man auch Bronzeteile gefunden, in die man die hintere Spitze der Lanze hineinsteckte ³². Eines von ihnen ähnelt einem in der Nähe von Tiflis bei Mussi Yeri gefundenen Teil ³³ und einem anderen in Bestashani gefundenen ³⁴. In Mussi Yeri und Bestashani gefundene Nadeln haben eine nahe Ähnlichkeit mit Nadeln aus Urartu, die ins 7.Jh.v.Chr. datiert wurden ³⁵. Ackerbaugerät, wie man es in Tak Kilise gefunden hat ³⁶ wurde auch in dem urartäischen Gräberfeld in der Nähe von Patnos ausgegraben ³⁷, ebenso in Tepe Sialk ³⁸ und Mussi Yeri ³⁹.

Zahlreiche Trensen, die Ähnlichkeit mit denen aus Nor-Areş und Tak Kilise haben sind in Transkaukasien in der Paradiesfestung ⁴⁰ und im

²⁸ Azarpay 1968, 15; Ghirshman 1939, 244 Taf. 25/1; Schaeffer 1948 Abb. 252/26, 299 (Bei den Trensen aus Luristan und Transkaukasien hat das Ende des Mundstücks Ähnlichkeit mit der menschlichen Faust).

²⁹ Terenojkin 1971, 79.

³⁰ Azarpay 1968, 104 Fussnote 146.

³¹ Kuftin 1941, 58; Schaeffer 1948, 274.

³² ebenda Taf. 34, gleiche Seite.

³³ de Morgan 1889, 98.

³⁴ Schaeffer 1948, Fig. 280.

³⁵ Yıldırım 1983, 138, 175.

³⁶ Schaeffer 1948, Fig. 274/16.

³⁷ Ögür 1978, CLXII/38; Ögür 1978 a, 67 Abb. 10.

³⁸ Ghirshman 1939, Taf. 57.

³⁹ de Morgan 1889, 137 (für weitere Angaben zu Ackerbaugerät aus anderen Orten siehe Boehmer 1972, 139-143).

⁴⁰ Frühe Bergvölker in Armenien und im Kaukasus, Berliner Forschungen des 19. Jh.'s, S. 52 Fig. 41, Berlin 1943.

Mingecaur Kurgan⁴¹ ans Tageslicht gekommen. Diese Trenszen haben gerade, stangenförmige Knebel und gebrochene Mundstücke. Die Knebelspitzen sind knopfförmig, in der Nähe der Knebelspitze, befindet sich senkrecht zur Mittelloch je eine Durchbohrung, die zum Binden des Kopfriemens diente. Nach den Autoren, die über Mingecaur schreiben, sind die in den Kurganen gefunden Trenszen in die späte Bronzezeit Zentralkaukasiens zu datieren⁴². Terenojkin jedoch hat die Mingecaur Kurgane wegen der vielen dort gefundenen Eisenobjekte, von denen einige Ähnlichkeit mit Stücken aus Iskit haben, in die zweite Hälfte des 7. Jh.'s datiert⁴³.

Manche Trenszen, die mit den aus Mingecaur I und II stammenden Kurganen Ähnlichkeit haben, sind in den früher datierten Arcadzor Kurganen gefunden worden⁴⁴. Terenojkin berichtet, dass nach Martirosyan diese Trenszen in den Kurganen, die älter als Arcadzor sind, nicht anzutreffen sind⁴⁵. Wieder berichtet Terenojkin, dass Kuftin die aus Assur und Urartu stammenden Trenszen dieser Art ins 9. und teilweise ins 8. Jh.v.Chr. datiert⁴⁶. Wenn dies stimmt, ist es denkbar, dass die Urartäer im 8. und 7. Jh.v.Chr. als sie in Kaukasien ihre Herrschaft gründeten, die Trenszen vom Mingecaur -und vom Arcadzortyp kennenlernten⁴⁷.

Azarpay rückt die Mengecaur Trenszen wegen der geraden Knebel in die Nähe des 7. Jh.'s v.Chr.⁴⁸. Dazu kommen die Funde aus Tak Kilise und die von Baki Ögün ins letzte Viertel des 8. Jh.'s v.Chr. oder um 700 datierte Fiebel aus Nor Arę⁴⁹. Die in diesen Orten gefunden Gräber stammen mit grosser Wahrscheinlichkeit aus der zweiten Hälfte des 8. Jh.'s v.Chr. Die

⁴¹ Terenojkin 1971,79; Kossak 1983,132 Abb. 20.

⁴² Terenojkin 1971,79.

⁴³ Terenojkins Kritik lautet wie folgt: "Es sieht so aus, als ob die Autoren in Bezug auf dieses Thema alles getan hätten, um die Bedeutung der Eisenfunden in den Ausgrabungen herunterzuspielen..."

⁴⁴ Terenojkin 1971,79.

⁴⁵ ebenda

⁴⁶ ebenda

⁴⁷ Unter den zahlreichen, von Terenojkin in den Mingecaur Kurganen gefunden Objekten befanden sich keine Fiebeln. Wenn man bedenkt, dass sich die Fiebeln in Kaukasien im letzten Viertel des 8. Jh.'s v.Chr. verbreitet haben, so ist es wahrscheinlich, dass dieser Kurgan ohne Fiebeln mit grosser Wahrscheinlichkeit ins 8. Jh.v.Chr. zu datieren ist.

⁴⁸ Azarpay 1968,104 Fussnote 147.

⁴⁹ Barnett 1963, Fig. 42; Ögün 1979,180 (Das Datum dieser Fiebel verdanke ich einer privaten Mitteilung Ögüns).

Knebelspitzen und die Nor-Ares Trensen, die eine Ähnlichkeit mit den Gaziantep Trensen haben, wurden nach der herkömmlichen Überlieferung im 9. und 8. Jh. v. Chr. hergestellt. Die häufig verwendeten beweglichen Knebel wurden auch noch in späterer Zeit verwendet.

Von den Trensen der Gruppe I E sind bis heute nur Knebel gefunden worden. Ein mit dieser Gruppe vergleichbares Stück befindet sich im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz⁵⁰ und in der Prähistorischen Staatssammlung München⁵¹.

Im Maliy Kurgan der Milskoysteppe in Russland befinden sich unter den unterschiedlichen Arten von Funden auch Knebel mit 3 Löchern. Terenojkin weist auf die Pfeilspitze hin, die Jessen in dem gleichen Grab gefunden hat und betont, dass Jessen diesen Kurgan in die zweite Hälfte des 7. Jh.'s v. Chr. datiert hat⁵². Diese Pfeilspitzen sind für das 7. und teilweise auch für das 6. Jh. v. Chr. charakteristisch. Eine von diesen Iskit Pfeilspitzen ist in Boğazköy Schicht IIa gefunden worden⁵³. Andere Pfeilspitzen sind ebenfalls in Bogazköy Schicht IIa und Ib gefunden worden⁵⁴. Diese Stücke aus Bogazköy sind die ältesten Pfeilspitzen mit Seitendorn. Diese Beispiele sind vom Anfang des 7. Jh.'s v. Chr. oder noch wahrscheinlicher vom zweiten Viertel des 7. Jh.'s v. Chr. und aus dem 6. Jh. v. Chr. Wenn wir Boğazköy IIa vor 650 v. Chr. ansetzen und bedenken, dass die Skythen 10 Jahre zuvor nach Anatolien gekommen sind und diese Pfeilspitzen benutzt haben, dann können wir für den Maliy Kurgan und auch für die Trense eine Datierung in die erste Hälfte des 7. Jh.'s v. Chr. annehmen. In den Mingecaur Kurganen in Kaukasien und in dem Kurgan Nr. 524 in der Nähe des Dorfes Jabotin Kemens hat man neben zahlreichen Funden auch (Kantarma) Trensen und viele Knebel gefunden.

Die Knebel der Trensen auch dem Kurgan Nr. 524 sind stangenförmig. Sie haben je drei Löcher für Kopfriemen und Mundstück. Ein Ende der

⁵⁰ Vanden Berghe -de Meyer 1983, 147 Abb. 60. Auf dem Bild des Knebels aus dem Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz hat man ein imaginäres Mundstück hindurchgesteckt, obwohl das Loch rechteckig ist und wie ich oben ausgeführt habe, wahrscheinlich mit einem ledernen Mundstück versehen war- nicht zuletzt auch wegen der Tatsache, dass zu diesem Typus keine Mundstücke erhalten sind.

⁵¹ Vanden Berghe-de Meyer 1983, 147 Abb. 61; Katalog Urartu München 1976, 83. Nr. 211; Gropp 1981, 106 Taf. IIb.

⁵² Terenojkin 1971, 71.

⁵³ Boehmer 1972, 110. Taf. XXXI.

⁵⁴ ebenda.

Knebel ist verdickt, das andere spitz. Unter Berücksichtigung der anderen Funde der Gräber, insbesondere der dreiflügeligen Pfeilspitze, datiert Terenojkin diesen Kurgan in die zweite Hälfte des 7. Jh.'s v. Chr.⁵⁵.

Es ist bekannt, dass diese Art Trensenknebel in Inneren der iranischen Hochebene und im Gebiet von Luristan⁵⁶ häufig anzutreffen ist. Einige Spitzen der in Luristan gefundenen Knebel enden in einem stilisierten Vogel. Andere vergleichbare Trensenknebel hat man im Iran im Grab Nr. 15 in der Nekropole von Tepe Sialk B gefunden. Die eine Seite dieser Knebel ist spitz, die andere Seite gebogen mit einer keulenartigen Verdickung an der Spitze. Nach den anderen Funden dieser Gräber ist es wahrscheinlich, dass diese Trensen nicht älter als das 8. Jh. v. Chr. anzusetzen sind. Die von Boehmer für die Gräber von Tepe Sialk angegebene Datierung von Tepe Sialk auf 820-670 v. Chr.⁵⁷ korrigiert Baki Ögün geringfügig, indem er die Ansicht vertritt, dass der Beginn nicht vor 750 v. Chr. sein kann, während man das Ende bis 650 v. Chr. herabsetzen sollte⁵⁸. Mit dieser Datierung des Endes der Gräber stimmt auch Dyson überein⁵⁹. Terenojkin sagt über diese Gräber, dass sie nicht später als in die zweite Hälfte des 7. Jh.'s v. Chr. anzusetzen sind⁶⁰.

Vanden Berghe und de Meyer haben die Trensen aus München und Mainz in die lange Zeitspanne vom 8.-7. Jh. v. Chr. datiert und die Stücke aus unserer Gruppe ins 7. Jh. v. Chr.

II — Trensen mit festem Knebel

In dieser Gruppe von Trensen sind das Mundstück und die Knebel entweder vernietet oder zusammen als ein Stück gegossen worden, was die Benutzung erleichtert. Diese Art Trensen tritt in der Entwicklung nach den Trensen mit beweglichem Knebel auf. Die Mundstücke bestehen entweder aus kordelförmig gedrehten Stangen, die in der Mitte miteinander verhakt sind oder aus drei ineinandergehängten Ringen.

⁵⁵ Terenojkin 1971, 73-75.

⁵⁶ Ashmolean Museum Oxford, Department of Antiquities, Exhibition of Ancient Persian Bronzes from the Collection of Mrs. Brenda Bomford, October 10-30 th 1966, S. 15 Taf. V Abb. 36.

⁵⁷ Boehmer 1972, 162.

⁵⁸ Private Mitteilung von B. Ögün.

⁵⁹ Dyson 1965, 208: "...The evidence strongly favors a terminal date for Sialk B in the Middle of the Seventh Century".

⁶⁰ Terenojkin 1971, 78.

Zu dieser Gruppe gehören Trensen mit Inschrift aus der Zeit Sardur II⁶¹ und Trensen aus der Zeit Argisti II, deren Knebelspitzen mit Tierköpfen oder Pferdehufen verziert sind.

II A — Trensen mit geradem, unverziertem Knebel

Die Trensen dieser Gruppe haben gerade Knebel und ähneln in der Form den Trensen der Menua Zeit.

Abb.24: Leningrad Eremitage (aus Karmir Blur), Inventarverzeichnis Nr.K.395, Bronze, Knebellänge: 17 cm⁶².

Nur die beiden Knebel sind erhalten. Die Knebelspitzen sind leicht nach aussen gebogen und angespitzt. Die Knebel bestehen aus Bronze, während die Mundstücke, von denen an jedem Knebel Ansatzreste erhalten sind, wahrscheinlich aus Eisen waren. Die Zügelringe der Knebel sind ebenfalls nicht erhalten. Die Inschrift auf dem Knebel verweist das Stück in die Zeit Sardur II.

Abb.25: Regionalmuseum Adana, Bronze und Eisen, Knebellänge: 18 cm, Mundstückbreite: 19 cm.

Der Knebel besteht aus Bronze, die Spitzen sind leicht angespitzt nach aussen gebogen. Die Mundstückstangen sind kordelförmig gedreht und teilweise zerstört. Gegenüber der Mundstückbefestigung befinden sich die Zügelringe auf den Knebeln. Senkrecht dazu auf der Oberseite der Knebel ist rechts und links der Mitte je ein kleiner Ring für die Kopfriemen angebracht. Auf der unteren Fläche des Knebels gibt die Inschrift in urartäischer Keilschrift den Namen Sardur an⁶³.

Abb.26: Regionalmuseum Adana, Bronze und Eisen, Knebellänge: 18 cm, Mundstückbreite: 19 cm.

Das Mundstück und der Knebel dieser Trense sind zusammengeschweis. Die Mundstückstangen sind kordelförmig gedreht und mittels eines Ringes beweglich ineinandergesteckt, sie sind aus Eisen und die Knebel wieder aus Bronze. Ein Knebel ist ganz, der andere nur halb erhalten. Senkrecht zu den breiten Zügelringen befindet sich auf jeder Seite je ein Kopfriemenring. Auf die untere Seite der Knebel ist in Keilschrift eine Inschrift eingeritzt, die Sardur nennt⁶⁴.

⁶¹ Die Trensen der Zeit Sardur II aus dem Regionalmuseum Adana und aus Karmir Blur sind zwar veröffentlicht, es fehlt jedoch eine detaillierte Untersuchung der Inschriften.

⁶² Piotrovski 1970, Fig. 56: Vanden Berghe-de Meyer 1982, 147.

⁶³ Taşyürek 1975, 153 Abb. XXXIV/b; Yıldırım 1977, 15.

⁶⁴ Taşyürek 1975, 153 Abb. XXXIV/a; Yıldırım 1977, 15.

Abb.27: Museum Elaziğ, Inventarverzeichnis Nr. 85.1.20, Eisen, Knebellänge: 21 cm, Mundstückbreite: 20 cm.

Die Knebel dieser Trense haben Ähnlichkeit mit Trensen aus der Menua Zeit, sie sind leicht nach aussen gebogen und spitz zulaufend. In der Mitte der Knebel befindet sich ein aussergewöhnlich grosser Zügelring, ihm zur Seite je ein kleiner Kopfriemenring. Die Mundstückstangen sind kordelförmig gedreht und in der Mitte mit je einem Ring beweglich miteinander verbunden. Der Verbindungsring der einen Mundstückstange ist nur zur Hälfte erhalten.

Abb.28: Museum Elaziğ, Inventarverzeichnis Nr. 85.1.21, Eisen, Knebellänge: 21 cm, Mundstückbreite: 21 cm.

Die Knebelspitzen dieser Trense sind leicht nach aussen gebogen. In der Mitte der Knebel befinden sich die nicht sehr grossen Zügelringe, ihnen zur Seite je eine Kopfriemenöse mit rechteckiger Öffnung. Die Mundstückstangen sind gerade und unverziert und mittels ihres ringförmigen Endes ineinandergesteckt.

Abb.29: Museum Elaziğ, Inventarverzeichnis Nr. 76.18.205, Eisen, Knebellänge: 17 cm, Mundstückbreite: 19,5 cm.

Die Spitzen der bogenförmigen Knebel sind pilzförmig. Für die Kopfriemenlöcher sind die Knebel zu beiden Seiten des Zügelrings mit je einer rechteckigen Durchbohrung versehen. An diesen Stellen weisen die Knebel jeweils eine Verdickung auf. Die Zügelringe sind sehr gross, die ineinandergesteckt waren, sind teilweise zerstört.

Abb.30: Museum Elaziğ, Inventarverzeichnis Nr. 76.18.303, Eisen, Knebellänge: 19 cm, Mundstückbreite: 22 cm.

Die Trense ist stark angerostet und teilweise zerstört. Die bogenförmigen Knebel haben pilzförmige Spitzen. Für die Kopfriemenlöcher sind die Knebel zu beiden des Zügelrings mit je einer rechteckigen Durchbohrung versehen. An diesen Stellen weisen die Knebel jeweils eine Verdickung auf. Die Zügelringe, von denen einer nur halb erhalten ist, sind sehr gross. Die Mundstückstangen sind kordelförmig gedreht und mit Ringen ineinandergesteckt.

II B—Trensen mit verzierten Knebeln

Diese zweite Gruppe der Trensen mit festem Knebel hat Knebelspitzen mit Tierprotomen (Pferde-, Stier- und Vogelprotome)

Abb.31: Ankara, Museum der anatolischen Kulturen, Inventarverzeichnis Nr. 13203, aus Altintepe Graben Nr. III, Bronze, Knebellänge: 16 cm, Mundstückbreite: 21,5 cm.

Die Knebel dieser Trense sind lang und dünn, an der einen Spitze befindet sich ein Pferdeprotom, an der anderen ein Stierprotom. Die Pferdeköpfe haben grosse Augen, die Mähnen sind mit geraden und welligen Strichen angegeben. Bei den Stierprotomen ist der Kopf mit Stirnhaar charakterisiert und am Ende der Halsfalte mit eingetiefter Strichtechnik, die ein nach hinten geklapptes Stierbein mit Stierhufen angibt, gestaltet. In der Mitte der Knebel befindet sich ein grosser Zügelring. Die ihm gegenüberliegenden Mundstückstangen sind kordelförmig gedreht und mittels Ringen ineinandergesteckt. Die Kopfriemenlöcher bestehen aus schmalen, spaltenförmigen Durchbohrungen der Knebelstangen⁶⁵.

Abb.32: Ankara, Museum der anatolischen Kulturen, Inventarverzeichnis Nr. 99.56.64, aus Altintepe, Graben Nr. III, Bronze, Knebellänge: 15 cm.

An jeder Knebelspitze dieser Trense befindet sich ein Adlerprotom. Der Hals des Adlers ist sanft geschwungen, der Schnabel hakenförmig, die Augen werden durch drei konzentrische Kreise gebildet, das Zentrum ist mittels einer eingetieften Strichtechnik gestaltet⁶⁶.

II C — Trensen mit dreiteiligem Mundstück

Bei diesem Trensentyp wurden je ein Teil des Mundstücks und die Knebel als ein Stück gegossen. Ein beweglicher mittlerer Ring verbindet die beiden mit dem Knebel festverbundenen anderen Mundstückringe.

Abb.33: Regionalmuseum Adana, Inventarverzeichnis Nr. Jahr 1975, Gruppe 77, Bronze, Knebellänge: 20,5 cm, Mundstückbreite: 10 cm.

Es ist nur ein Knebel mit Mundstückring erhalten. Beide wurden als einn Stück gegossen. Die eine Knebelspitze ist als Stierhuf gestaltet, die andere pilzförmig. Auf der Sohle des Hufes ist eine lange Einkerbung, was den Huf als Stierhuf charakterisiert. Eine andere Einkerbung markiert den Abschluss des Hufes gegebenüber dem Bein. Der Knebel ist bogenförmig, je eine kleine runde Durchbohrung für die Kopfriemen befindet sich zu beiden Seiten des kräftigen Zügelrings. Der eine Ring des Mundstücks ist mit einem

⁶⁵ Özgüç 1961, 257 Abb.17; Azarpay 1986, 43 Taf. 22; Anadolu Medeniyetleri Bd. I, 293.

⁶⁶ Özgüç 1969, 97 Taf. 25/2. Leider war es mir nicht möglich, ein Foto oder eine Zeichnung zu finden, die die ganze Trense zeigen, so sind nur begrenzte Aussagen möglich.

verstärkenden Überzug an dem Zügelring befestigt. Dieser Überzug ist mit einer Art von Dornen oder Knubbeln besetzt.

Abb.34: Regionalmuseum Adana, Inventarverzeichnis Nr. Jahr 1975, Gruppe 77, Bronze, Knebellänge: 18 cm, Mundstückbreite: 10 cm.

Ein Knebel der Trense mit gleichzeitig gegossenem Mundstückteil ist erhalten. Der Knebel ist bogenförmig, die eine Spitze ist abgebrochen, die andere in Form eines Hufes gestaltet. Vielleicht war die abgebrochene Seite wie im vorigen Beispiel pilzförmig. Rechts und links des Zügelrings befindet sich eine kleine runde Durchbohrung für die Kopfriemen. Die Oberfläche des Zügelrings + Ansatz ist wie im vorigen mit Ansätzen von kleinen Dornen besetzt.

KOMMENTAR

Die in der Gruppe II A beschriebenen Trensen, zwei Trensen aus dem Regionalmuseum Adana, die 1954 in Raum Nr. 48 in Karmir Blur gefundene Trense und die Knebel aus verschiedenen anderen Orten haben eine Inschrift mit dem Namen des Sardur. Diese Trensen haben Ähnlichkeit mit denen aus der Zeit des Menua in Bezug auf die Form und die Gestaltung der Kopfriemenringe. Die Trensen aus der Zeit des Sardur haben jeweils zwei Kopfriemenringe. Die auf dem Knebel angebrachte Inschrift ist wie bei den Trensen der Menua Zeit auf der senkrecht zum Zügelring stehenden Seite angebracht. Die Mundstücke dieser Trensen sind kordelförmig gedreht und stangenförmig.

Zwei Trensen, die diesem Typus entsprechen aber ganz aus Eisen und ohne Inschrift sind, datieren wir deshalb ebenfalls in die Zeit Sardur II. Die Mundstücke der einen Trense sind kordelförmig gedreht, die der anderen gerade und stangenförmig. Die Kopfriemenösen der ersteren sind rund, die der anderen rechteckig. Die Anbringung der Knebelringe ist bei diesen beiden Trensen wie bei den vier Ring-Knebeln der Menua Zeit in der gleichen Richtung wie die Zügelringe.

Zu dieser durch die beiden Beispiele vertretenen Gruppe gehört eine Gruppe gleichartiger Trensen, die durch Ankauf ins Museum Elaziğ gelangte. Alle Trensen dieser Gruppe sind aus Eisen, die Spitzen der Knebel pilzförmig, die Kopfriemenösen rechteckig.

Trensen mit beweglichem Knebel sind bekanntlich in der späten Bronzezeit und danach in Transkaukasien ein häufig anzutreffender Typus. Trensen mit geradem und festem Knebel aus unserer Gruppe II A stellen einen Zwischentypus dar, der besonders ab der Mitte des 8.Jh.'s v.Chr.

üblich wurde und die aus Transkaukasien und Assur stammenden Trensen, bei denen Mundstück und Knebelteile als ein Teil gegossen wurden, mit dem Menuazeitlichen Trensotyp der Urartäer verbindet.

Die aus den urartäischen Gräbern von Altintepe stammenden Trensen, bei denen die Knebelspitzen mit Pferde-, Stier- oder Adlerprotomen verziert sind und die wir in Gruppe II B untersucht haben, stammen mit grosser Wahrscheinlichkeit aus der Zeit Argisti II (713-685 v. Chr.)⁶⁷. Eine Trense, bei der die Knebelspitzen ebenfalls in Tierprotomen enden, befindet sich in der Sammlung "Adam"⁶⁸. Die Mundstückteile dieser Trense aus Bronze sind mit dünnen Linien verziert, je eine Spitze der Knebel ist hufförmig, die andere mit einem Vogelprotom versehen. Moorey meint, dass diese Trense zu einer Gruppe von Bronzetrensen aus Westasien aus dem 8. Jh. v. Chr. gehören⁶⁹. Von Trensen aus dem Koban-Gebiet (Osetia) im nördlichen Kaukasien, die Ähnlichkeit mit der Trense aus der Sammlung "Adam" haben, berichtete Krupnov. Er setzte diese Trensen zwischen dem 7. und dem 4. Jh. v. Chr. an⁷⁰. Trensen aus Kaukasien und Südrussland, die Knebelspitzen mit Vogelprotomen und Pferdehufen habe, werden von Ghirshman ins 8.-7. Jh. v. Chr. datiert⁷¹.

Aus Assyrien aus der Zeit des Sanherib (704-681 v. Chr.) sind Trensen bekannt, deren Knebel mit galopierenden Pferden geschmückt sind⁷². In der Zeit des Assurbanipal (668-626 v. Chr.) wurde aber auch noch der alte Trensotyp mit Vogelprotomen an den Knebeln benutzt⁷³.

Unter den Luristan-Bronzen befinden sich viele Trensen. Der grösste Teil dieser Trensen ist mit Tierdarstellungen geschmückt, die Tiere sind jedoch nicht als Protoma wiedergegeben sondern in ganzer Gestalt⁷⁴.

Auch skythische Trensen haben häufig Tierdarstellungen: entenprotome (mit nach hinten gewandtem Kopf), Schafprotome, galopierende Löwen und Protomo verschiedener Mischwesen⁷⁵.

⁶⁷ Özgüç 1969, 24; Azarpay 1968, 14.

⁶⁸ Moorey 1974, 87 Nr. 52.

⁶⁹ ebenda.

⁷⁰ Krupnov 1960, 136-137 Abb. S. 436, Taf. 14/5-6.

⁷¹ Ghirshman 1964, Abb. 337.

⁷² Hrouda 1965, 98.

⁷³ ebenda.

⁷⁴ Godard 1931, 165-180; Moortgat 1932, 8-9; Nagel 1963, 48; Calmeyer 1964, 31, 33; Porada 1979, 82-83.

⁷⁵ Charriere 1971, Abb. 261, 262, 267, 268; Jettmar 1980, 90 Abb. 53-56.

Der Teil einer Trense aus Knochen (es ist nur ein Knebel erhalten), der angeblich aus Ziwiye stammt und sich jetzt im Metropolitan Museum of Art in New York befindet, wird von Porada ins 7. Jh. v. Chr. datiert. Der Knebel ist auf der einen Seite mit dem Protom eines Mischwesens mit dem typisch skythisch herzförmigen Ohr verziert, die andere Seite endet in einen Pferdehuf⁷⁶.

Aus den angeführten Beispielen wird klar, dass die von uns beschriebenen urartäischen Trensens aus der Zeit des Argisti II im 7. Jh. v. Chr. auch in den benachbarten Kulturgebieten verbreitet waren.

Die in der Gruppe II C zusammengefassten beiden Knebel mit dreiteiligem Mundstück aus dem Regionalmuseum Adana sind zusammen mit anderen urartäischen Objekten ins Museum gelangt. Die beiden Knebel sind sehr ähnlich gestaltet, unterscheiden sich jedoch in einigen Einzelheiten, so dass man wohl annehmen muss, dass sie zu zwei verschiedenen Trensens gehörten. Sie ähneln assyrischen Trensens aus dem 7. Jh. v. Chr.

Die Kopfriemenringe dieser Knebel entsprechen denen der Nor-Areş Trense. Die Knebelspitzen, die pilz- oder phallusförmig gestaltet sind, sind solider und ausgeprägter in der Form als die Knebelspitzen der Nor-Areş Trense mit halbkreis- oder pilzförmigen Ende. Vergleichbare Formen kommen auch bei den Trensens aus Gaziantep vor, wie weiter vorne beschrieben wurde.

Knebelspitzen, die in Huf-Form enden, befinden sich auch, wie oben bereits gesagt, an der Trense aus der Sammlung "Adam"⁷⁷. Unter den in den Gräbern von Alekseyev im kaukasischen Staropolgebiet gefundenen Objekten befindet sich auch ein Knebel mit einer gekrümmten Spitze auf der einen Seite und einem Huf auf der anderen. Die Mitte des Knebels ist verdickt und mit drei Durchbohrungen für die Kopfriemenlöcher versehen. Die Funde aus Alekseyev datiert Jesse in die zweite Hälfte des 7. Jh. v. Chr. oder auf die Wende vom 7. zum 6. Jh. v. Chr.⁷⁸

Aus Griechenland stammt eine Trense, die in der persischen Zerstörungsschicht auf der Akropolis in Athen gefunden wurde (siehe Abb. 35)⁷⁹. In der Form erinnert die Trense an die Stücke aus dem

⁷⁶ Porada 1979, 124 Fig. 70.

⁷⁷ Moorey 1974, 87 Nr. 52. Siehe Abb. 32a.

⁷⁸ Terenokina 1971, 74.

⁷⁹ Potratz 1941, 20 Abb. 43. Tallgren hat dieses Stück mit persischen Trensens verglichen und möchte sie zu den ins 7. Jh. v. Chr. datierten Funden aus dem Kazbekschatz stellen.

Regionalmuseum in Adana. Diese persische Trense aus Griechenland muss wegen ihres Fundorts ans Ende des 6. Jh. s v. Chr. gehören. Die dornartigen Ausbuchtungen der Mundstücke dienten wohl zur besseren Kontrolle unruhiger Pferde.

Andere Beispiele dieses Typs wurden in Nimrud und in Ägypten gefunden. Die Trense aus Nimrud (Abb. 36-36a) ist auf Grund des Fundorts in die Zeit des Sargon II datiert worden⁸⁰. Eine weitere assyrische Trense (Abb. 37) befindet sich im Louvre in Paris⁸¹. Die Knebelspitzen dieser Trense sind leicht nach aussen gebogen, die beiden Löcher für die Kopfrimen sind sehr klein, das Mundstück besteht aus drei ineinander gesteckten Ringen. Ein entsprechendes in Persepolis gefundenes Beispiel (Abb. 38) hat gerade, stangenförmige Knebel, die mit einem Teil des Mundstücks zusammen gegossen wurden. Auf dem Mundstück befinden sich die schon mehrfach erwähnten dornähnlichen, stacheligen Ausbuchtungen. Nagel datiert diese Trense um 800 v. Chr.⁸², Anderson setzt diese Trense vor das Jahr 331 v. Chr.⁸³.

Einige transkaukasische Trensens (Abb. 41) wurden von Azarpay ins 7. Jhr.v. Chr. datiert⁸⁴. Bei ihnen sind Mundstück und Knebel zusammen gegossen, wie bei einigen Beispielen aus Georgien und Aserbeidschan; die Mundstücke haben ebenfalls dornartige Ausbuchtungen. Ein typisches Beispiel ist die in Dolanlar, Aserbeidschan gefundene Trense (Abb. 39), die von Azarpay ins 7. Jh. v. Chr. datiert wird⁸⁵. Die mit dieser Trense zusammen gefundenen Objekte und die Objekte, die zusammen mit einer ähnlichen Trense in Atskhuri, Georgien gefundenen wurden, haben Ähnlichkeit mit Funden aus Koban, wie Kuftin bemerkt⁸⁶. Nach Tallgren befinden sich Trensens dieser Art unter den Funden aus dem Schatz von Kazbek⁸⁷. Trensens gleichen Typs (Abb. 40) hat man auch in Deve Höyük in Nordsyrien gefunden⁸⁸. In den Gräbern von Deve Höyük hat man griechische Keramik des 5. Jh. s v. Chr. gefunden, was aber nach Wolley

⁸⁰ Potratz 1941, 18 Abb.33; Kuftin 1941, 61.

⁸¹ Potratz 1941, Abb. 34.

⁸² Nagel 1963, Taf. 79.

⁸³ Anderson 1961, Taf. 35/c.

⁸⁴ Azarpay 1968, 42.

⁸⁵ ebenda.

⁸⁶ Kuftin 1941, 62

⁸⁷ Tallgren 1930, 167.

⁸⁸ Potraz 1941, 19; Kuftin 1941, 60; Potratz 1966.

nicht für die Datierung der gesamten Gräber ausreicht⁸⁹. In deve Höyük wurde auch ein Fibel gefunden, die Ähnlichkeit hat mit Fibeln aus Zincirli, die um 700 v. Chr. datiert werden. Potratz möchte diese Fiebeln ins Ende des 8. jh. s v. chr. oder zu Beginn des 7. Jhr. s v. Chr. datieren, die Trensens werden nach den Fibeln datiert⁹⁰.

Wenn wir die Formen der Trensens aus Assyrien, Transkaukasien, Georgien, aus Dev Höyük und von der Akropolis in Athen nebeneinander sehen, müssen wir feststellen, dass sie sich während mehr als hundert Jahren nicht verändert haben.

III — Trensens ohne Knebel (Kantarma)

Dieser Typ Trensens besteht nur aus zwei Mundstückteilen, er besitzt keine Knebel. Die Mundstücke bestehen aus zwei kordelförmig gedrehten Stangen, die jeweils in der Mitte durch eine ringförmige Erweiterung miteinander verhakt sind. An den äusseren Enden befinden sich die doppelt so grossen Zügelringe. An diesen Ringen konnten ausser den Zügeln auch die Kopfriemen befestigt werden. Wahrscheinlich wurde dieser Typ Trensens für ruhige Pferde benutzt.

III A — Zweiteilig gebrochenes, gedrehtes Mudstück

Dieser Typus war in Urartu sehr verbreitet und ist mit zahlreichen Beispielen in den Museen vertreten.

Abb.42: Ankara, Museum für anatolische Kulturen, aus Adilcevaz, Bronze.

Die Mundstücke sind aus geschmiedetem Bronzedraht kordelartig gedreht, in der Mitte sind sie mit kleinen Ringen ineinandergesteckt, die Zügelringe sind verhältnismässig gross.

Abb.43: Museum Elazığ, Inventarverzeichnis Nr. 75. 16.19, Bronze, Mundstückbreite: 21,5 cm.

Zweiteiliger Typ aus drei Drähten zusammengedreht, die Zügelringe sind doppelt so gross wie die kleinen inneren Ringe.

Abb. 44: Regionalmuseum Adana, Inventarverzeichnis Nr. (?), Bronze, Mundstückbreite: 18 und 22 cm.

Unter den urartäischen Trensens des Regionalmuseums Adana gibt es zwei sehr ähnliche Stücke. Sie sind wie die oben beschriebenen aus

⁸⁹ Potratz 1941, 19.

⁹⁰ Potratz 1941, 23-24. Für zusätzliche Informationen über assyrische Trensens siehe Potratz 1966.

Bronzedraht zusammengedreht und bei beiden ist das eine Mundstückteil etwas kürzer als das andere.

KOMMENTAR

Nur aus Mundstücken bestehende Trensen, die diesen urartäischen ähneln findet man zeitgleich auch in anderen Kulturen. In der ersten phrygischen Schicht in Boğazköy wurde eine Ringtrense mit zweiteiligem Mundstück gefunden, die jedoch nicht wie in Urartu aus Bronze sondern aus Eisen besteht⁹¹. Eine andere Ringtrense wurde im nordwestlichen Iran, südlich des Urmia Sees in Hasanlu gefunden⁹². Ghirshman hat für diese Trense eine Datierung ins 9./8. Jh. v. Chr. vorgeschlagen. In der Sammlung Adam befindet sich eine vergleichbare Trense aus einem zweiteiligen, gedrehten Mundstück mit grossen Zügelringen⁹³. Sie hat eine besondere Ähnlichkeit mit der Trense auch Adilcevaz. Eine andere, vergleichbare Trense wurde in einem Grab des 7. Jh.' s v. Chr. in Babajan im Iran gefunden⁹⁴.

Nach Jessen hat man diese Art Ringtrense mit zweiteiligem Gebiss in der ersten Hälfte des 7. Jh.' s v. Chr. in Nordkaukasien benutzt⁹⁵. Terenojkin weist darauf hin, das auch das zweieilige Mundstück aus einem Pferdegrab beim Maliy Kurgan in der kaukasischen Milskoj Steppe den Gebrauch dieser Art von Trensen am Ende des 7. Jh.' s v. Chr. bestätigt⁹⁶.

Wie bereits oben erwähnt wurde bei dieser Art Trensen kein Knebel benutzt. Moorey dagegen meint, dass man auch bei diesen Trensen Knebel verwandt haben könnte⁹⁷. In dem zweiten Kurgan von Mingecaur und im Kurgan von Maliy in Kaukasien wurden neben den zweiteiligen Mundstücken Knebel mit drei Löchern gefunden⁹⁸. Nach einer Zeichnung von Nagel hat man in Kalakent an der gleichen Stelle wie eine Ringtrense Knebel mit drei Löchern gefunden⁹⁹.

⁹¹ Boehmer 1972, 162. Eine urartäische Eisentrense aus dem Museum in Elaziğ wurde in die hiesige Arbeit nicht aufgenommen, weil sie zu stark korrodiert ist.

⁹² Ghirshman 1964, 417.

⁹³ Moorey 1974, 86.

⁹⁴ Goff 1969 Abb. 75. Diese Trense besteht aus Eisen.

⁹⁵ Terenojkin 1971, 73.

⁹⁶ ebenda.

⁹⁷ Moorey 1974, 86.

⁹⁸ Terenojkin 1971, 71-73.

⁹⁹ Nagel 1964, 54 Taf. 79.

III B—Zweiteilig gebrochenes, gerades Mundstück

Im Gegensatz zu den benachbarten Kulturen wurden in Urartu keine Ringtrensen mit geradem Mundstück gefunden. Sowohl unter den Funden aus Adilcevaz wie unter den zahlreichen urartäischen Funden in den verschiedenen Museen, befinden sich nur Ringtrensen mit gedrehten Mundstücken.

Mundstücke von Ringtrensen mit geraden Mundstückstangen stammen aus dem Bereich von Tepe Sialk und aus dem kaukasischen Kulturkreis¹⁰⁰. Die Zügelringe einiger Trensen mit geraden Mundstückstangen sind in der Form von Steigbügeln geformt. Ghirshman datiert diesen Typ ins 8./7. Jh. v. Chr.¹⁰¹.

Bei den Grabungen vom Norşuntepe hat man drei Pferde gefunden und im Zusammenhang mit dem Zaumzeug auch eine Trense vom Steigbügeltyp. Hauptmann sagt: "... Die ersten Parallelen für diese Trensen findet man in südrussischen Gräbern aus der Zeit um 700 v. Chr."¹⁰². Besonders der mit dieser Trense gefundene greifenförmige Riemenbindungsteil weist, wie auch Hauptmann sagt, skythischen Einfluss auf¹⁰³.

Bei den unter III A und B behandelten Trensen mit kordelförmig gedrehtem oder geradem Mundstück ist ein Knebel nicht unbedingt erforderlich. Die an einigen Stellen im Fundzusammenhang erhaltenen Knebel gehören wahrscheinlich zu anderen Trensen. Auch Terenojkin vertritt die Ansicht, dass diese Art Trensen ohne Knebel waren¹⁰⁴.

Ergebnis (Zusammenfassung)

Für die Geschichte der Pferdezucht haben die Trensen eine grosse Aussagekraft. Zu Beginn wurden sie aus Knochen (Horn ?) oder Holz hergestellt, später aus Metall.

Die Trensen mit Inschrift, die wir zu Beginn unserer wissenschaftlichen Untersuchung behandelt haben, sind nur in der urartäischen Kultur anzutreffen. Die durch ihre Inschriften datierten Trensen können dazu beitragen, andere Trensen wie auch andere Funde stilistisch einzuordnen. Besonders im Kaukasus und im Iran der frühen und mittleren Eisenzeit gibt

¹⁰⁰ Frühe Bergvölker in Armenien und aus dem Kaukasus, Berlin 1983, 50 Fig. 40; Ghirshman 1939, 233 Taf. 56, 62.

¹⁰¹ Ghirshman 1964, 278.

¹⁰² Hauptmann 1972, 91.

¹⁰³ ebenda. Zu dieser Art skythischer Trensen siehe auch Kossack 1983, 167.

¹⁰⁴ Terenojkin 1971, 73.

es keine wirklich gut datierten Funde, was die Bedeutung der inschriftlich datierten urartäischen Trensens unterstreicht.

Einige Ergebnisse dieser Untersuchung möchten wir im folgenden kurz zusammenfassen:

1. Trensens mit vier und drei Kopfriemenringen am Knebel, die am Ende des 9. und Anfang des 8. Jh. s v. Chr. üblich waren (in der Zeit des Menua), sind ab der Mitte des 8. Jh.'s ausser Gebrauch gekommen. Danach wurden nur noch Trensens mit zwei Ringen oder zwei Durchbohrungen in der Knebelstange benutzt.
2. Nach den Objekten, die uns zur Zeit zur Verfügungen stehen, gab es inschriftlich bezeichnete Trensens nur in der Zeit des Menua (810-780 v. Chr.) und in der Sardur II (760-730 v. Chr.).
3. Die in Astxadzor gefundenen Knebel mit drei Kopfriemenringen stammen wahrscheinlich vom Ende der Menua Zeit. Sie scheinen ein Bindeglied in der Entwicklung zu Trensens mit festem Knebel zu sein.
4. Die Herstellung von Trensens mit festem Knebel beginnt wahrscheinlich in der Zeit Sardur II. Die Benutzung der Trensens vom alten Typ (mit beweglichem Knebel) läuft aber noch weiter.
5. Die Mundstücke der Trensens mit festem Knebel sind in der Regel kordelartig gedreht, selten glatt stangenförmig oder sie bestehen aus drei ineinandergehängten relativ grossen Ringen.
6. Die urartäischen Trensens, deren Knebelspitzen mit Tierprotomen geschmückt sind, stammen wahrscheinlich aus der Zeit des Argisti II. Trensens mit vollständigen Tierdarstellungen findet man bei den Skythen und in Luristan.
7. Urartäische Trensens ohne Knebel (Kantarma) haben ein kordelartig gedrehtes, zweiteiliges Mundstück. Entsprechende Trensens mit geraden Mundstückstangen scheinen nicht urartäisch zu sein sondern aus den benachbarten Kulturgebieten zu stammen.
8. Trensens aus dem Kaukasus, die bisher ins 2. Jht. v. Chr. datiert wurden sind von dem russischen Wissenschaftler Jessen und nach ihm auch von Terenojkin ins 8./Jh. v. Chr. umdatiert worden.

In unserer genauen Untersuchung der urartäischen Trensens konnten wir grosse Ähnlichkeiten feststellen zwischen Trensens aus Urartu und solchen aus Assyrien, Iran (Luristan, Tepe Sialk) und aus dem Kaukasus. Dies lässt Schlussfolgerungen hinsichtlich der Chronologie und in Bezug auf die Beziehung zwischen den einzelnen Kulturen zu.

ABKÜRZUNGS VERZEICHNIS UND BIBLIOGRAPHIE

- Afo: Archiv für Orient Forschung
 Anadolu Medeniyetleri III Cilt
 AnAr: Anadolu Araştırmaları
 AnatSt: Anatolien Studies
 Anderson 1961: J. K. Anderson, Ancient Greek Horsemanship, Los Angeles, 1961
 Ashmolean Museum, Department of Antiquities, Exhibition of Ancient Persian Bronzes, From the collection of Mrs. Brenda Bomford, 1966.
 Azarpay 1968: C. Azarpay, Urartian Art and Artifacts, A Chronological Study, Los Angeles, 1968
 Barnett 1963: R.D. Barnett, "The Urartian Cemetery at Iğdır" *AnatSt* 13 1963, s. 153-198
 Belli 1983: O. Belli, "Oynar Yanaklıklılı Urartu At Gemleri" *AnAr IX* 1983 s. 373-384
 Boehmer 1972: R.M. Boehmer, Die Kleinfunde von Boğazköy, Berlin 1972
 Calmeyer 1964: P. Calmeyer, Altiranische Bronze der Sammlung Bröckelschen, Berlin 1964
 Charriere 1971: C. Charriere, L' Art Barbare Scythe, Paris 1971
 Dyson 1965: R.H. Dyson, "Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu" *JNES* 24 1965 s. 193-215
 E S A: Eurasia Septentrionalis antiqua
 Frühe Bergvölker in Armenien und im Kaukasus-Berlin 1943 Berlier Forschungen des 19. Jh. s.
 JNES: Journal of Near Eastern Studies
 Ghirshman 1939: R. Ghirshman, Fouilles de Sialk II, Paris 1939
 Ghirshman 1964: R. Ghirshman, Iran, Protoiranier Meder und Achameniden, München 1964
 Godard 1931: A. Godard, Les Bronzes du Luristan, Paris 1931
 Goff 1969: C. Goff, "Excavations at Baba Jan 1967" *Iran* 7, 1969
 Gropp 1981: G. Gropp, "Ein Pferdegeschirr und Streitwagen aus Urartu" *Iranica Antiqua XVI* 1981, s. 95 vd.

- Hauptmann 1972: H. Hauptman, "Norşuntepe Kazıları 1970" *Keban Projesi 1970 çalışmaları 1972*, s. 87-119
- Hrouda 1965: B. Hrouda, Die Kulturgeschichte des Assyrischen Flachbildes, Bonn 1965
- Jettmar 1980: K. Jettmar, Die Frühen Steppenvölker, Baden Baden 1980
- Kossack 1983: C. Kossack, "Tli Grab 85 Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus" *Beiträge zur Allgemeinen und vergleichenden Archäologie Band 5* 1983, s. 89 vd.
- Kropnov 1960: B. I. Kropnov, Drevnyaya Istoria Severnogo Kavkaza, Moskova 1960.
- Kuftin 1941: B.A. Kuftin, Archaeological Excavations in Trialeti I, Erivan 1941 (*Ruşa, İngilizce özetle*)
- Moorey 1974: P. R. S. Moorey, Ancient Persian Bronzes in the Adam Collection, London 1974
- Moortgat 1932: A. Moortgat, Bronzegeräte aus Luristan, Berlin 1932
- de Morgan 1889: J. de Morgan, Mission Scientifique au Caucase Paris 1889)
- Nagel 1963: W. Nagel, Altorientalisches Kunsthandwerk, Berlin 1963
- Öğün 1978: B. Öğün, "Die Urartäischen Bestattungsbräuche" *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65 ten Geburtstag am 28 Februar 1976* s. 639-678
- Öğün 1978 a: Die Urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos "Reprinted from the Proceedings of the X th International Congress of Classical Archaeology. Ankara 1978 s. 61-67
- Öğün 1979: B. Öğün, "Urartäische Fibeln" *Akten des VII. Internationaler Kongresses für Iranische Kunst und Archäologie München 7-10 September 1976 AMI Ergänzungsband 6*, s. 178 vd.
- Özgen 1984: E. Özgen, "The Urartian Chariot Reconsidered" *Anatolica XI* 1984 s. 91 vd.
- Özgüç 1961: T. Özgüç, "Altuntepe Kazıları" *Belleten XXV* 1961 s. 253-267
- Özgüç 1969: T. Özgüç, Altuntepe II, Mezarlar-Depo ve Fildişi Eserler, Ankara 1969
- Piotrovski 1955: B.B. Piotrovski, Karmir Blur III, Erivan 1955
- Piotrovski 1969: B.B. Piotrovski, The Ancient Civilisation of Urartu, Geneva 1969
- Piotrovski 1970: B.B. Piotrovski, Karmir Blur, 1970
- Porada 1979: E. Porada, Alt Iran, Baden Baden 1979

- Potratz 1941: A. H. Potratz, "Die Pferdegebisse des zwischenstromlandischen Raumes", *AfO Band 14* 1941, s. 1
- Potratz 1966: A.H. Potratz, "Die Pferdetranssen des Alten Orient" *Analecta Orientalia* 41, 1966
- S A: *Sovetskaya Arkheologiya*
- Schaeffer 1948: C.F.A. Schaeffer, *Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale*, Oxford 1948
- Tallgren 1930: A. M. Tallgren, *Caucasian Monuments, The Kazbek Treasure ESA V* 1930 s. 111-182
- Taşyürek 1975: A. Taşyürek, "Some Inscribed Urartian Armour" *Iraq XXXVII*, 1975 s. 151-155
- Terenojkin 1971: A.I. Terenojkin, "Date Mingecavursk Udil" *SA* 4 1971, s. 71-84
- Vanden. Berghe-de Meyer 1982: L. Vanden Berghe-L.D. Meyer, *Urartu een vergeten cultuur uit het Bergland Armenie* 1982
- Yıldırım 1977: R. Yıldırım, *Urartu At Gemleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1977
- Yıldırım 1983: R. Yıldırım, *Urartu İğneleri* (Basılmamış Doktora Tezi) Elazığ 1983

ŞİRİNLİKALE

EINE UNBEKANNTE URARTÄISCHE BURG und BEOBACHTUNGEN ZU DEN FELSDENKMÄLERN EINES SCHÖPFERISCHEN BERGWOLKS OSTANATOLIENS

Prof. Dr. FAHRİ IŞIK

Yitirdiğimiz Müzeci Dost'ların anısına

Trotz der seit einer Generation in Ostanatolien geführten systematischen Forschungen¹ scheinen die Entdeckungen neuer Plätze eines mächtigen Bergvolkes wie der Urartäer nicht zu Ende zu gelangen. Diese Unerschöpflichkeit liegt nicht nur an der Grösse des Territoriumsgebiets des Reiches, das sich im Höhepunkt seiner Macht in der Zeit von Sardur II. vom Sevan-See im Norden bis Aleppo im Süden und vom Urmia-See im Osten bis an das Ufer des Firsats bei Malatya im Westen ausdehnte², sondern vielmehr an der geographisch unwegsamen Beschaffenheit des Heimatlandes im atemberaubend faszinierenden, gebirgigen Hochland Ostanatoliens. So führen die Survey-Unternehmungen des archäologischen Seminars der Atatürk-Universität mit der Zusammenarbeit des Museums von Erzurum zu neuen Entdeckungen³. Şirinlikale, dessen Benennung von

¹ Zur urartäischen Forschungsgeschichte s. zuletzt zusammenfassend, Türk Ansiklopedisi 33 Lief. 263, 36 f. s.v. Urartu'lular (E. Bilgiç).

² K. Bittel, Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens (1950) 2 78; A. Goetze, Kleinasien (1957) 187 ff.; M.N. van Loon, Urartian Art (1966) 1. ff.; B. Piotrovski, Il regno di Van (1966) 57 ff.; ders., Urartu (1969) 51 ff.; Burney-Lang 255 ff.; Türk Ansiklopedisi 33 Lief. 263, 37 ff. s.v. Urartu'lular (E. Bilgiç); A. Erzen, Eastern Anatolia und Urartians (1984) 73 ff.; A. Çilingiroğlu, Urartu ve Kuzey Suriye. Siyasal ve Kültürel İlişkiler (1984) 3 ff.

³ Dadurch bisher entdeckt worden sind die urartäischen Plätze: Günbuldu, Soran, Seyrankale und Toklucak bei Diyadin, N. Koçhan-C. Başaran, Atatürk Üni. Fen-Ed. Fak. Araş. Der. 14, 1986, 235 ff.; Taniktepe bei Doğubeyazıt mit einem grossartigen unterirdischen Felsgrab und Kızılkaya bei Aşkale mit zwei Felstunneln. Diese werden mit den noch unpublizierten Stätten Küçükçağdarış bei Aşkale und Atabindi bei Tutak sowie Pertek am -

der im Osten besonders beliebten, völkischen Liebeserzählung "Ferhat und Şirin" abgeleitet worden ist⁴, verdankt seine Entdeckung einer solchen Studienreise durch das Gebiet von Karasu, des oberen Fırats⁵.

Die Festung liegt rund 50 km. süd-östlich von Tercan und ist erreichbar durch eine von dort nach Çat führende Landstrasse (Abb. 1): In Tercan überquert man erst den Karasu, biegt dann seinem Ufer folgend nach Süden und beim Kreuz im Dorf Kurukol nach Süd-Osten in die Richtung von Yalınkaya ab; man kommt dann über die Dörfer Yaylayolu, Göktaş und Beşgöze ans Ufer von Tuzlaçay, wo die Strasse nach rechts zu Çifteler Kom'u, heute Esenevler, von dort durch einen Fahrweg wiederum nach rechts in die Richtung Konarlı abzweigt. Etwa im 3. km., wo der Weg wegen der Verengung des Tales nach Osten biegt, stösst man am anderen Ufer von Şıhköyderesi, des Seitenlaufes des Tuzlaçay, auf die emporragende Burg Şirinlikale (Abb. 3).

Die Ost- und Südseite des am oberen Teil felsigen und vom Flussbett aus gesehen über 50 m hohen Burghügels fällt zur tiefen Schlucht steil ab. Das Gelände des 1625 m hoch über dem Meeresspiegel liegenden und im

ehemaligen- Murat zusammen von meinen Kollegen im Einzelnen zur Publikation für "Belleten" vorbereitet. Die zwei Hügel, Uzunahmet östlich von der Hasankale-Ebene und Eskişehir Tepesi am östlichen Rand von Erzurum (Abb. 1), werden von S. Güneri nach Oberflächenfunden als "urartäische Siedlungen" in seiner Erzurumer Magister-Arbeit vorgestellt. Dabei wirken auch unsere aus Ostanatolien stammenden Studenten mit; so wurde neulich ein bisher in der Forschung ebenso unbekannter "urartäischer Platz" mit architektonischen Bauresten im Süd-Osten von Horasan beim Dorf Iğır-Bığır Kalesi von F. Eraslan und H. Özkorucuklu entdeckt und als Diplom-Arbeit vorgelegt. Eine Studienreise in die Umgebung von Karayazı, Tekman und Hınıs ist von unserem Institut als nächstes Ziel vorgeplant.

⁴ Die Einheimischen glauben, in den durch den Felsen hindurchgetriebenen Wassergängen in Şirinlikale die dramatische Tätigkeit von Ferhat zu erkennen.

⁵ Dafür sei hier S. Yaylali, der Direktorin, und M. Güngör, dem Assistenten des Museums von Erzurum, herzlich gedankt; unter den auf der Studienreise mich begleiteten Kollegen danke ich dem Geographen Ö. Yılmaz für die Zeichnungen der geographischen Karten in Abb. 1-2, A. Diler und N. Çevik für die der Anlagen in Abb. 6. 9 und 48, M. Karaosmanoğlu für die Abfertigung der Abzüge und besonders C. Işık nicht nur für die zeichnerische Schilderung des grossen Felsgrabs von Atabındı in Abb. 12, sowie B. Karamağaralı für die freundliche Zuschickung von Photos in Abb. 50-52. Dem Landrat, Y. Güneri, und Bürgermeister, H. Özelgöl, von Tercan sowie B. Akalın, dem Bürgermeister von Tutak und vor allem Prof. A. Çakır, dem Dekan unserer Fakultät, möchte ich für ihren freundlichen Beistand bei unseren Studienreisen, R. Adam für die schriftliche Verbesserung des Textes und schliesslich Prof. Y. Yücel, dem Direktor der TTK für die Publikation dieser umfassenden Abhandlung in Belleten, hier meine herzliche Dankbarkeit aussprechen.

Rücken durch untiefe, aber doch steile Felsen abgeschirmten Felsplateaus fällt im Norden zum Flusstal hin schräg ab, während es im Westen zur Ebene hin sanfter abfällt (Abb. 2). Auffallend ist noch im Süd-Westen ein höher gelegener Berg, der für die Zitadelle, ähnlich wie der Schlucht, einen weiteren natürlichen Schutz bot; so bietet der Platz von Şirinlikale geographisch am Endpunkt eines Tales eine gerade für urartäische Festungen besonders günstige Lage (Abb. 3).

Trotz der -auch auf dem der Festung genau gegenüberliegenden Hügel am östlichen Ufer des Flusses gefundenen- zahlreichen Fragmente feiner, rotpolierter, typisch urartäischer Keramik neben einfacher, rauher Gebrauchsware, die als ein Kapitel für sich an einer anderen Stelle untersucht werden, sind auf der Steinfestung keine Spuren von Mauern erhalten geblieben; die Existenz solcher Anlagen kann nur aus einigen wenigen einzelnen Felsarbeiten, die zur Mauergründung angelegt worden sind, entnommen werden. Ein imposanter Rest von der Befestigungsmauer am nördlichen Rand des Zitadellenhügels stammt aus dem Mittelalter und weist darauf hin, dass auch in der Urartu-Zeit eine solche zum Schutze der Burg erforderliche Anlage im Westen und Norden des Felsplateaus zu erwarten ist. In Bezug auf die für Urartu charakteristischen, aus den Felsen gehauenen architektonischen Anlagen aber vermittelt Şirinlikale ein vollständiges, buntes Bild (Abb. 2.4): Die zwei in Form eines Vorratsgefäßes ausgehöhlten Vorrichtungen im Norden des Felsplateaus und die Felstunnel im Norden und Süden des östlichen Abhangs der Zitadelle gehören zu den originellen Errungenschaften urartäischer Festungsbauten; ursprünglich urartäischen Charakters sind ebenso auch die zwei Felsgräber, die in einen im Osten dem Zitadellenmassiv vorgelagerten steilen Felsklotz eingearbeitet worden sind (Abb. 4).

Nun zu den Beschreibungen, Eigenarten und Deutungen der einzelnen Denkmälergattungen in Şirinlikale und zu ihren Beziehungen mit Urartu:

FELSGRÄBER

Von den sich in Şirinlikale befindlichen zwei Felsgräbern liegt das GRAB I am Fuss der hohen, glatten Felswand zwischen dem Grab II links und dem Felstunnel B rechts (Abb. 2.4). Sein Eingang öffnet sich heute am oberen Rand des östlichen Abhangs (Abb. 5). Die aussen einfach profilierte Grabtür mit einer Schwelle ist rund 1.00 m lang, 0.70 m breit und 1.20 m

hoch. Das Grab hat zwei Kammern und gehört daher zu der "mehrkammerigen" Gruppe dieser bekannten urartäischen Denkmälergattung (Abb. 6a-b) ⁶.

Die erste Kammer A weist ungefähr eine rechteckige Form auf, in der die Rückwand mit 2.70 m um 0.20 m breiter ist als die vordere. Die Nebenwände haben fast die gleiche Länge; sie messen im Süden 3.55 m, im Norden 3.60 m. Auch die Decke liegt hinten um 0.10 m höher über dem Boden als vorne, wo sie 2.15 m misst. Nicht ganz sorgfältig gearbeitet sind auch die Wände und die Decke der Kammer; die Wände sind nicht gut geglättet und die Decke ist nicht ebenmässig. Ebenso ein unregelmässiges Rechteck bildet die in der Türachse und gegen die Mitte des Raums angebrachte Eintiefung, die eine Grösse von 0.20-0.25 x 0.35 m aufweist. Vor der Südwand der Kammer befinden sich im Boden sechs in der Form gleichartige, also kleine und rundliche Eintiefungen.

Der Durchgang zu der Kammer B liegt im südlichen Ende der Westwand der Kammer A. Bis auf das Fehlen einer Schwelle ist dieser in der Form und Grösse ähnlich wie die Eingangstür gebildet und nur um 0.10 m höher als diese angelegt. Dagegen weist die Kammer B selbst in der Form, in der Einrichtung und im Format solche Besonderheiten auf, wodurch sie sich von der Kammer A grundsätzlich unterscheidet: In der Form ist sie fast quadratisch, ihre Wände sind durch Nischen reichlich gegliedert und im Format ist sie räumlicher und ungleichmässiger als die erste Kammer. Die verzerrte Gestaltung des Quadrats entsteht durch die leicht schräge Verbreiterung der Ost- und Nordwand nach Nordosten; daher ist die 3.95 m lange Westwand um 0.20 m kürzer als die Ost-, und die 3.80 m lange Südwand um 0.10 m kürzer als die Nordwand. Ihr Fussboden liegt tiefer als der der Kammer A und die anfänglich 2.10 m hohe Decke ist genau so wie dort bis zur Rückwand allmählich um 0.10 m über dem Boden erhöht. Die

⁶ Zu der Gruppe urartäischer Felsgräber mit "mehreren Kammern" s. Ögün 639 ff. 641 Nr. 3 Textabb. 2 (in Kale Köyü/Mazgirt); D. Huff, *IstMitt* 18, 1968, 61 ff. Abb. 1 (in Doğubeyazıt); Kleiss 8 ff. Abb. 6-7 (in Sangar); C. A. Burney, *AnatSt* 16, 1966, 101 ff. Abb. 22 (in Kayalidere); M. F. Charlesworth, *AMI* 13, 1980, 93 ff. Abb. 4 (in Palu); A. Çilingiroğlu, *Anadolu Araş* 8, 1980, 198 Taf. 4-5 (in Umutdum). B. Piotrovski, *Il regno di Van* (1966) 361 ff. Abb. 58-60. 62-63; W. König, *Handbuch der chaldäischen Inschriften* (1967) ² 261 ff. Taf. 126-127. 128 o.; M. T. Tarhan, III. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (1985) 308 ff. Nr. 1-3. 5 Abb. 16-17. 20. 24 (in Tuşpa). Als ein prächtiges Beispiel der Gruppe ist das grosse Felsgrab von Atabindi erwähnenswert (Abb. 12); ebenso unpubliziert ist das Grab I in Pekerç und die Anlage in Taniktepe, die ähnlich wie die von Altuntepe, s.u. Anm. 17, zu den mit Steinen verkleideten unterirdischen Beispielen der Gattung zu zählen ist.

Decke und die Wände sind rauh geglättet; sorglos ausgeführt sind auch die insgesamt sechzehn Nischen, von denen sich je fünf in der Ost-, Süd- und Westwand, nur eine am östlichen Abschluss der Nordwand befinden, wobei die dritte und die vierte Nische in der Ostwand starke Zerstörungen aufweisen. Ausgenommen von der 1.15 m hohen, 0.65 m breiten, 1.00 m tiefen und nur 0.15 m über dem Boden liegenden Hauptnische inmitten der Westwand zeigen die anderen eine mehr oder weniger grundsätzlich miteinander ähnliche, homogene Bildung; diese liegen rund 1.20 m über dem Boden, sind 0.40 bis 0.50 m breit, 0.25 bis 0.30 m tief und 0.40 bis 0.50 m hoch, trennen sich voneinander durch unregelmässige Abstände von 0.10 bis 0.35 m, und schliessen sich ähnlich wie die Hauptnische oben rundbogenförmig ab. In diesen - in Bauernhäusern Ostanatoliens heute noch als "Taka" zum Einlegen der täglichen Gebrauchsware dienenden- rauhwandigen Wandnischen ist je eine ebenso unregelmässige und am oberen Abschluss gerundete Eintiefung angebracht. So gibt Grab I von Şirinlikale auch im Inneren seiner beiden Kammern die charakteristischen Formen eines urartäischen Felsgrabs wieder, worauf auch im Anschluss an die Beschreibung des Grabs II, mit den auch dort zu belegenden weiteren Einrichtungen zusammen, im Einzelnen zu sprechen kommen werde.

Das GRAB II von Şirinlikale ist südlich bzw. links vom eben beschriebenen Grab I in einen unten schräg auslaufenden, rauhen Fuss desselben Felsmassivs eingearbeitet (Abb. 2.4). Der nur am unteren Teil teilweise vollständig erhaltene und oben bis zur Südwand und Decke ausgebrochene Eingang im Osten scheint ähnlich wie der des Grabs I mit einem einfachen Profil versehen worden zu sein (Abb. 7). Die Tür, die von der Achse der Kammer um 0.25 m nach Süden verschoben ist, ist 0.70 m breit, 1.10 m hoch und 0.30 m tief.

Durch eine vor der Schwelle liegende, 0.20 m breite Stufe tritt man in die 3.90 m lange und 3.15 m breite, von der Mitte an 2.05 m über dem Boden hohe, rechteckige und einzige Grabkammer ein (Abb. 8-9a-b). Die Decke ist bis zur Mitte roh und unregelmässig gelassen und liegt im Osten rund 0.20 m tiefer als in der westlichen Hälfte. An der Westwand zieht eine 0.30 m breite und 0.30 m hohe Felsbank entlang. Im mittleren Teil ist diese Wand durch eine 2.10 m breite und 1.90 m tiefe, grosse Nische von 1.80 m Höhe durchbrochen; sie zentriert sich in der Westwand so genau, dass ihr Abstand von den Nebewänden der Kammer je 0.50 m, von der Decke und der Felsbank je 0.20 m beträgt (Abb. 8.10). Die Decke der Nische ist durch eine Leiste gegliedert; vor ihrer rückwärtigen Wand sind im Boden in zwei Reihen je sieben, am oberen Abschluss leicht gerundete vierzehn

Eintiefungen mit einem Durchmesser von 0.10 m angebracht (Abb. 10). Je eine, in der Bildung und Grösse ähnliche Eintiefung befindet sich auch in den äusseren Enden der Felsbank (Abb. 9a-10-11); in der Nord-Westecke der Kammer, vor der Felsbank und unterhalb der kleinen Eintiefung dort ist eine weitere, 0.30 m lange und 0.25 m breite, etwa quadratische Grube eingearbeitet (Abb. 11). Die Wände, vor allem aber die Decke und der Fussboden der Grabkammer weisen eine nicht ganz sorgfältige Glättung auf, wobei die Kammer selbst durch ihren Plan unter der an Zahl geringen einkammerigen Gruppe von Felsgräbern Urartus einen besonderen Platz einnimmt⁷.

Der Erwartung entsprechend finden die beiden Felsgräber von Şirinlikale in ihrem Gesamtplan im Urartu-Land bisher keine genaue Parallele⁸; sie ähneln ja -genau so wie die königlichen Gräber in Tuşpa⁹ oder fürstlichen Beispielen in Palu¹⁰ - nicht einmal einander¹¹. Denn beim

⁷ Vgl. mit den weiteren in der Forschung bekannten Exemplaren der Gruppe, Kleiss 36 f. Abb. 26-27 (Karnıyarık), "vielleicht klassisch armenisch" (!); V. Sevin, *Anadolu Araş* 8, 1980, 159 ff. Abb. 1-3 Taf. 1,1 (Tuşpa); ders., *Anadolu Araş* 10, 1986, 336 ff. Taf. 8-10 Abb. 21-24 (Kalecik); F. Işık, *AnatSt* 37, 1987 Abb. 7 Fig. 1 (Alyar/Malazgirt) und Abb. 9 (Dayıpınarı bei Tutak) im Druck. Die zwei Exemplare der Gruppe, Grab II und III, in Pekerç bei Mercan, von Gall 516 zu Nr. 49, sind von geringer Qualität (Abb. 34-35). Mit dem grossen, dreikammerigen Exemplar zusammen von A. Diler und N. Çevik publiziert wird auch das kleine einkammerige Felsgrab von Atabindi; ebenso unpubliziert sind die beiden Anlagen in Bağın, Ögün 643, und ein Felsgrab im Dorf Hanseli bei Harput ist mir nur durch einen lokalen Reiseführer, N. Ardiçoğlu, Harput Tarihi (1964) 3. Abb., bekannt.

⁸ Vgl. o. mit den Exemplaren der beiden Gruppen in Anm. 6 und 7.

⁹ S.o. Anm. 6; B. Ögün, *AA* 1967, 482 Abb. 2 b. 3.

¹⁰ S.o. Anm. 6. Bedauerlicherweise bedürfen die drei Felsgräber von Palu einer neuen, genauen Untersuchung, denn die Publikation von Charlesworth basiert auf den oberflächlichen Beobachtungen und daher vermittelt sie uns von diesen qualitätsvollen Schöpfungen Urartus im Murat-Tal kein wahrheitsgetreues Bild; dort wurde das dritte Grab mit zwei Kammern nur erwähnt und der "Sketchplan" des Grabs I in Abb. 4 ist nicht einmal als eine Skizze richtig gezeichnet. Ihre neue, gründliche Publikation von N. Çevik als eine Erzurumer Magister-Arbeit ist in Vorbereitung; zu der inhaltlich sehr bedeutenden Felsnische links von dem Eingang des Grabs III s. hier Abb. 14.

¹¹ Die Ähnlichkeiten des Grabs I mit dem Grab II von Palu, M. F. Charlesworth, *AMI* 13, 1980, 94 f., liegen nur im Grundschema mit einer Haupt- und drei Nebenkammern in derselben Richtung, wobei aber die Formen von unvollendeten Nebenkammern des Grabs II andersartig ausgeführt worden wären. Dieser Vorgang gilt ja beim Vergleich der hinteren Kammergruppe des "Gründergrabs", B. Piotrovski, *Il regno di Van* (1966) 308 Abb. 62; W. König, *Handbuch der chaldäischen Inschriften* (1967)² Taf. 126; M. T. Tarhan, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (1985) 308 f. Abb. 16, mit der des Grabs von "Sardur II.", Piotrovski 309 Abb. 63; König Taf. 127; Tarhan 309 Abb. 20, in Tuşpa.

Entwurf und bei der Gestaltung der Felsgräber und ihrer Einrichtung spielt nicht nur der soziale Stand von Grabherrn sondern auch die Zahl der dort begrabenen königlichen bzw. fürstlichen Familien eine entscheidende Rolle; als Folge von diesem Charakter dieser Denkmäler werde ich nun versuchen, den urartäischen Ursprung der beiden Schöpfungen von Şirinlikale in einzelnen Formen nachzuweisen:

Der Eingang der beiden Gräber durch eine aus der geglätteten Felswand gehauene und mit einem einfachen Profil versehene Tür ist für Urartu bezeichnend (Abb. 5.7); darin findet die gut erhaltene Eingangsöffnung des Grabs I¹² ihre beste Parallele beim königlichen Grab des "Sardur II." in Tuşpa¹³ oder bei den fürstlichen Gräbern in Palu. Der Regel entsprechend ist der Eingang des Grabs I im Gegensatz zu dem Durchgang zur Nebenkammer auf die Achse der Hauptkammer gezogen und die Kammern sind zueinander parallel eingeordnet (Abb. 6a)¹⁴. Genau so wie ihre königlichen Vorbilder in Tuşpa und im Urartu-Land überhaupt sind die Wände auch hier möglichst rechtwinklig und die Decke flach eingearbeitet (Abb. 8).

Die kleinen Wandnischen, die die Wände der Kammer B des Grabs I stark gliedern (Abb. 6), treten in sämtlichen Kammern des Arğişti-Grabs von Tuşpa, in den 3. und 5. Kammern des Grabs von Kayalıdere und in der Hauptkammer des Grabs III von Palu und in den Kammern A und B des grossartigen Exemplars von Atabindi bei Tutak (Abb. 12) ähnlich wie hier an verschiedenen Wänden und in grösser Zahl auf¹⁵; an Zahl geringer ist diese Einrichtung in den Felsgräbern wie z.B. von Sangar mit drei-, von Doğubeyazıt, Tuşpa und Alyar jeweils mit zwei Wandnischen¹⁶. Die daraus

¹² Die einst geglättete Felswand des Grabs II, wo diese Arbeitsweise am gut erhaltenen Teil links unten vom Eingang noch zu sehen ist, ist durch die Korrosion der Oberfläche des Felsens und vor allem durch den gewaltigen Bruch des Eingangs mit der südlichen Ostwand zusammen, stark zerstört worden.

¹³ M. Riemschneider, *Das Reich am Ararat* (1966) 61 f. 68 Abb. 9-10; E. Akurgal, *Orient und Okzident* (1966) 162 Abb. 44; V. Sevin, *Anadolu Araş 8*, 1980, 157 Taf. 2, 1; Tarhan a.O. 337 f. Abb. 21-23.

¹⁴ Darin bildet das -ausserdem noch in der zu den beiden Hauptkammern I und II schrägen Anordnung von Nebenkammern eigenartige- sechskammerige Felsgrab in Kayalıdere, Burney 101 ff. Abb. 22, eine bekannte Ausnahme.

¹⁵ Arğişti-Grab: Piotrovski a.O. 303 Abb. 58; König a.O. Taf. 127; Tarhan a. O. 339 Abb. 24; Burney 107; Ögün 641. Kayalıdere: Burney 103 ff. Abb. 22; Ögün 645. Das Grab III von Palu ist von M.F. Charlesworth, *AMI* 13, 1980, 91 ff., nicht untersucht worden, s.o. Anm. 10.

¹⁶ Sangar: Kleiss 9 Abb. 6. Doğubeyazıt: D. Huff, *Istmitt* 18, 1968, 61 ff. Abb. 1. Das "Menua-Grab" in Tuşpa: Piotrovski a.O. 305 Abb. 60; König a.O. Taf. 126; Tarhan a.O. 335 Abb. 17 und in Alyar: F. Işık, *Anatst* 37, 1987 Fig. 1 (im Druck).

hervorgehende Tatsache, dass diese architektonische Einrichtung eine von den kennzeichnenden Merkmalen urartäischer Felsgräber ist, bestätigt sich auch durch ihre Wiedergabe bei den anderen Gruppen der Gattung, wie den unterirdischen Gräbern in Ostanatolien: So sind die aus Quadern sorgfältig gebauten unterirdischen Prinzen-Gräber von Altuntepe mit zahlreichen Wandnischen versehen worden¹⁷; ihre volkstümlicheren Vertreter in Alishar, Liç, Dağalan und Kamışlı bleiben davon nicht verschont¹⁸. In einer Kammer des in der Forschung noch unbekannten, mit Steinen verkleideten unterirdischen Felsgrabs von Taniktepe bei Doğubeyazıt und der von B. Ögün zusammengestellten Beispiele der Gruppe in Yukarı Göçmez und Dedeli bei Patnos und in Adilcevaz, wurde dieser Tradition beliebt weitergefolgt¹⁹.

Ein Blick auf diese Vergleichsbeispiele wird gleich zeigen, dass die Wandnischen Urartus in der Regel eine rechteckige Form aufweisen und sich dadurch von den bogenförmig abschliessenden Nischen der Kammer B des Grabs I von Şirinlikale unterscheiden. Obwohl die Nischen mit Rundbogenabschluss unter den Exemplaren der oben erwähnten Gruppen urartäischer Gräber auch nicht völlig fehlen²⁰, lässt sich besonders ein bisher unpubliziertes, im Urartu-Land überhaupt einmaliges, grosses Felsgrab von Atabindi bei Tutak (Abb. 12) durch seine in allen Wänden der geräumigen Hauptkammer und der Kammer B eingearbeiteten und mit Rundbogen abschliessenden zahlreichen Nischen den urartäischen Charakter dieser Form, die nach C.A. Burney später als die mit geradem Abschluss entstanden sein sollte²¹, unzweideutig nachweisen.

Im grossen Felsgrab von Atabindi sind ausserdem noch in den Boden der Nische sich an die Regel haltend - genau so wie im Grab I von Şirinlikale je eine kleine Grube eingelassen, die, wie Ögün-T. Özgüç folgend-trefflich

¹⁷ T. Özgüç, Altuntepe II. Tombs, Storehouse and Ivories (1969) 65 ff. Abb. 4-26 Taf. 15-17; Burney 107; Ögün 643 ff.

¹⁸ Ögün 646 ff. "Gruppe II A" Textabb. 3.

¹⁹ Ögün 657 ff. "Gruppe II B" Tektabb. 6-8.

²⁰ Zu den mit Rundbogen abschliessenden Nischen im Grab von Kayalıdere s. Burney 107 Taf. 23 c. 24 c; in ähnlicher Form gebildet sind die Nischen in der Südwand des Grabs III von Palu; im Grab I von Altuntepe, Özgüç a.O. 11 f. Abb. 5-7 Taf. 2-3; im Kammergrab I von Yukarı Göçmez, Ögün 659 Textabb. 6, und im Gräberfeld A von Dedeli, Ögün 664 Textabb. 8 Taf. 157, 15.

²¹ Burney-Lang 292. Wenn auch diese Behauptung stimmen würde, kann es freilich nicht bedeuten, dass alle Gräber mit gerade abschliessenden Wandnischen früher zu datieren sind als die in Rundbogenform wiedergegebenen.

beobachtet hat, zur Aufstellung von Urnen dienten²². Die sechs vor der Südwand in den Boden der Kammer A desselben Grabs von Şirinlikale eingelassenen und in der Form und Grösse gleichartigen Eintiefungen dienten sicherlich auch für desselben Zweck (Abb. 6), und finden ihre beste Parallele in der Kammer 6 des Grabs von Kayalıdere²³. Dazu kommt noch, dass diese beiden Kammern mit keiner Nische ausgestattet worden sind, was funktionell die gleiche Deutung zulassen würde; d.h., dass diese Kammer ohne Nische die Funktion der Kammer ein und desselben Grabs mit Nischen durch ihre nun in den Boden eingelassenen schalenförmigen Gruben erfüllten²⁴.

Diese Tatsache bestätigt sich durch ein anderes Verfahren der urartäischen Grabkunst im einkammerigen Grab II von Şirinlikale, wo dieselben Eintiefungen als Mittel demselben Zweck dienend -zur Aufstellung von Urnen also- innerhalb einer eigenartigen architektonischen Mischform, nämlich einer kammerartig gebildeten geräumigen "Nische" in der Rückwand des Grabs angebracht worden sind (Abb. 8-10). Hier sind insgesamt vierzehn kleine Gruben in zwei ordentlichen Reihen in den Boden vor der Rückwand der grossen Nische eingelassen; dieser Vorgang lässt sich sowohl in der Form der einzelnen Grube als auch in der Anordnung der Gesamtanlage mit denjenigen an der Nordwand der Kammer 6 des Grabs

²² Ögün 645. 675 Taf. 157, 15; vorher T. Özgüç a.O. 67 zu Taf. 8. Dagegen Burney 107 und Burney-Lang 310, wo diese Eintiefungen als für die Aufnahme von Flüssigkeiten erklärt worden sind.

²³ Burney 105. 107 Abb. 22 "no less than thirty-three" an Zahl; Ögün 645.

²⁴ Dagegen s. Burney 107, wonach "the character and function of Rooms, which lock niches, may well have been very different from that of Room, which has niches". Diese These kann ausserdem noch dadurch widerlegt werden, dass unter den fürstlichen Gräbern von Palu nur das Grab III, königlichen Bauten von Tuşpa vor allem das Argıştı-Grab, o. Anm. 15, die Wandnischen aufweist, obwohl sie alle letzten Endes für einen bestimmten Zweck, für Bestattungen der Grossen des Landes errichtete Bauwerke sind. In den Gräbern ohne Nische und Eintiefungen in den Boden der Kammer dürften entweder die Urnen, die ohne Hilfe solcher Gruben hatten stehen können und uns aus den volkstümlichen Gräbern bekannt sind, Ögün 646 ff. Taf. 156 ff., aufgestellt gewesen sein, oder die Leichen könnten wie in Altintepe, T. Özgüç, Altintepe II. Tombs, Storehouse and Ivories (1969) 69 Abb. 21-24. 27 Taf. 15-17, in Sarkophagen bestattet gewesen sein. Dazu s. auch Özgüç 71, "some of these rock chambers have places clearly prepared to hold sarcophagi", Ögün 645 und V. Sevin, Anadolu Araş 10, 1986, 337; zum möglichen Auflegen eines Sarkophags auf den Nischenpodest des Felsgrabs in Sangar s. Kleiss 9, und zum aus Patnos stammenden Tonsarkophag selbst s. Sevin a. O. 337 Taf. 10 Abb. 25. in den Podesten eingearbeitet worden sind die sarkophagförmigen Mulden in den Felsgräbern von Kayalıdere, Burney 103 f., und von Kalecik, Sevin a.O. 336 f. sowie im kleinen Grab von Atabindi.

von Kayalıdere vergleichen²⁵. Besser vergleichbar sind sie aber darin mit denen im einkammerigen "Kremations-Grab" in Tuşpa, wo in den Boden von drei, inmitten der Nord-, Ost- und Westwand der Kammer fast der ganzen Länge nach eingearbeiteten schmalen Nischen ebenso in zwei ordentlichen Reihen zahlreiche kleine Mulden eingelassen worden sind²⁶.

Auch als eine architektonische Form für sich betrachtet, steht diese räumliche "Nische" im Urartu-Land nicht allein: Im östlichen Teil der Rückwand der Hauptkammer "B" des Felsgrabs in Sangar, im iranischen Ort an der nördlichen Grenze zu der Türkei, ist eine "2.30 m breite und 1.30 m tiefe Nische von knapp 2.00 m Höhe" angelegt²⁷, die in dem Gesamtentwurf mit der "Nische" des Grabs II von Şirinlikale identisch ist. Eine weitere, der in Şirinlikale ähnlich breite (2.00 m) und hohe (1.80 m) aber ziemlich flache (0.50 m) "Wandnische", liegt inmitten der Rückwand der Kammer 2 des Grabs I von Palu²⁸. Auch in der Nordwand der beiden Kammern des Felsgrabs von Kale Köyü bei Mazgirt befindet sich je eine verhältnismässig grosse, "1.55 m breite und 1.00 m tiefe" Nische²⁹, von der die in der Hauptkammer ausserdem noch in ihrer Stellung in der Mitte der Rückwand mit dem Beispiel in Şirinlikale eine gewisse Verwandtschaft aufweist. Sicherlich nicht umsonst differenziert sich die mittlere Nische in der Rückwand der Kammer B des Grabs I von Şirinlikale selbst durch ihr 1.15 m hohes, 0.65 m breites und 1.00 m tiefes Format, sowie ihre 0.15 m über dem Boden liegende Plazierung von den übrigen kleinen Wandnischen in demselben Raum (Abb. 6). Und schliesslich weist das in den Felsen gehauene unterirdische Kammergrab I von Dedeli mit seiner ebenso in der Mitte der Rückwand eingearbeiteten, "0.70 m breiten 0.70 m tiefen und 0.65 m hohen, für eine rund "2.50 m lange und 1.80 m breite" Grabkammer recht gross wirkenden Nische unzweideutig darauf hin³⁰, dass die Betonung der Rückwand einer Kammer durch dieses architektonische Element eine Eigenart urartäischer Gräber ist. Unter den monumentalen Beispielen dieser Form, zu denen offensichtlich auch der tief und breit einspringende und durch einen Vorsprung auch von der Nord-Ostwand differenzierte Raum in der linken Hälfte der Süd-Ostwand der Hauptkammer des grossen

²⁵ S.o. Anm. 23.

²⁶ V. Sevin, *Anadolu Araş* 8, 1980, 159 ff. Abb. 1-3. Zur Kremation als eine Bestattungsform bei den Urartäern s. Ögün 675 f.; Sevin a.O. 161 f.

²⁷ Kleiss 9 Abb. 6-7 Taf. 3.

²⁸ M.F. Charlesworth, *AMI* 13, 1980, 94 Abb. 4 Taf. 19, 3; vgl. o. Anm. 10.

²⁹ Ögün 643 Textabb. 2.

³⁰ Ögün 665 Textabb. 8.

Grabs von Atabindi zu zählen ist (Abb. 12), nimmt die "Nische" des Grabs II von Şirinlikale durch ihre Gestaltung und zentrale Stellung einen besonderen Platz ein; dieser darin grundsätzlich am nächsten kommende vorbildliche Einrichtung dürfte wohl schon an dem königlichen "Menua-Grab" in Tuşpa angelegt worden sein³¹.

Diesem in ihrem monumentalen Format und Plazierung in den Hauptkammern von den einfachen Nischen deutlich unterschiedenen und daher vielmehr als "Grabschrein" zu bezeichnenden Element in den Felsgräbern wie von Şirinlikale, Sangar und Atabindi, muss unter den Bestandteilen dieser Denkmäler funktionell eine besondere Bedeutung beigemessen werden. Seine Vorrangstellung bestätigt sich vor allem durch das Beispiel in Sangar, wo nach W. Kleiss in die rückwärtige Wand der Nische "unter Umständen eine Totenstele eingelassen" worden ist³². Stele - auch in den Nischen-, wovon Libationen in Verbindung mit dem Totenkult ausgeführt wurden, ist ja neulich von C. Işık trefflich als ein symbolischer Gegenstand für diese bedeutende Kulthandlung Urartus interpretiert worden³³. Den architektonischen Beleg dafür liefert das zu den königlichen Zeremonien dienende offene Totensanktuar Analıkız am nördlichen Abhang der hauptstädtischen Festung von Tuşpa durch seine ähnlich wie im Grab von Sangar mit einer Stele ausgestatete Felsnische (Abb. 13)³⁴; "A niche construction was incorporated in the northwest wall behind the stela" ebenso auf dem mit dem Totenkult in Verbindung stehenden offenen Sanktuar von Altintepe³⁵. So müssen diese drei Plätze auch funktionell miteinander identisch sein. Und die Richtigkeit dieser Deutung lässt sich

³¹ Soweit ich aus dem älteren, B. Piotrovski, *Il regno di Van* (1966) 305 Abb. 60, und neuesten Plan, M.T. Tarhan, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı (1985) 335 Abb. 17, entnehmen kann, dürfte mit dem Versuch, in der Westwand der Nebenkammer im östlichen Teil der Hauptkammer dieses wegen der steilen Felswand schwer betretbaren königlichen Grabs in Tuşpa, in dem die Nord- und Südwände vor dem Abschluss eine leichte rechtwinklige Biegung nach innen aufweisen und dadurch eine der grossen Wandnische in Şirinlikale ähnliche Form entstehen lassen, wohl eine gewaltige Nische gemeint sein; hier scheint ausserdem das Niveau über dem Boden erhöht und folglich ein Nischenpodest gebildet worden sein, was zum Charakter dieses architektonischen Gebildes urartäischer Felsgräber gehört. Zum Nachweisen dieser Beobachtungen ist es mir nicht gelungen, das Grab selbst zu betreten.

³² Kleiss 9 Abb. 7 a-c, Taf. 3, 2.

³³ C. Işık, *JdI* 101, 1986, 1 ff. 22.

³⁴ M. Riemschneider, *Das Reich am Ararat* (1966) 62 f. Abb. 16; F. W. König, *Handbuch der chaldäischen Inschriften* (1967) 2 Taf. 128 u.; Tarhan a.O. 306 Abb. 14-15; C. Işık a.O. 6; F. Işık, *AnatSt* 37, 1987 Abb. 24 (im Druck).

³⁵ T. Özgüç, *Altintepe II. Tombs, Storehouse and Ivories* (1969) 73 Abb. 31-32.

nun ausserdem durch ein anderes, bisher unbeachtetes Exemplar, eine ähnlich wie von Analıkız bogenförmig abschliessende und möglicherweise einst mit einer Stele ausgestatete grosse Felsnische links neben dem Eingang des Felsgrabs III in Palu unzweideutig nachweisen (Abb. 14).

Eine grosse Felsnische neben kleineren steht an der südlichen Felswand auf der zum Kultplatz dienenden Spitze der Burg von Pertek mit einem Stufenaltar in Verbindung und weist damit auf die vielseitige religiöse Deutung dieser bedeutenden Einrichtung im Urartu-Land hin (Abb. 15).

Ich denke, dass auch die "Grabschreine" -wenigstens- ohne feste, aus dem gewachsenen Felsen gehauene Stele wie von Şirinlikale und Atabindi von dieser Gruppe zweckdienlich nicht zu trennen sind; nicht zuletzt deswegen, da eine andere bekannte Gattung von Kultdenkmälern Urartus, nämlich die Felsnischen von Yeşilaliç und Meher-Kapı -sowie von Pertek (Abb. 15) und Küçükçağdarış (Abb. 15a)- auch mit oder ohne Stele sein konnten³⁶, sondern auch wegen der folgenden gegenständlich gemeinsamen Gründe: Rechts vor der unterhalb des "Schreins" des Grabs II von Şirinlikale liegenden Felsbank, vor ihrem Schnittpunkt mit der Nordwand also, ist eine fast quadratische Einarbeitung im Format von 0.30 x 0.25 m im Fussboden der Kammer sichtbar (Abb. 11), die in der Gestalt grundsätzlich an die in der Achse des Eingangs der Hauptkammer des Grabs I ebenso im Boden eingetiefte Grube (Abb. 6a) erinnert und daher zu den kennzeichnenden Bestandteilen urartäischer Felsgräber zu zählen ist. Da eine Monographie über diese Denkmälergattung immer noch fehlt³⁷ und über den urartäischen Totenkult schriftlich nichts überliefert ist³⁸, wird die Interpretation dieser eigenartigen Einrichtung schwer möglich sein.

³⁶ Yeşilaliç: T. Tarhan-V. Sevin, *Belleten* 155, 1975, 407 ff. Abb. 8. 11; V. Sevin-O. Belli, *Anadolu Araş* 4-5, 1976-1977, 385 Abb. 2 Taf. 7, 1-2; C. Işık a.O. 3; F. Işık, *AnatSt* 37, 1987 zu Abb. 20. 22 (im Druck). Meherkapı: F. W. König, *Handbuch der chaldischen Inschriften* (1967)² 51 ff. Nr. 10 Taf. 124, 10; Tarhan-Sevin a.O. 407 ff. Abb. 11; Sevin-Belli a.O. 381 ff. Taf. 5, 2. 4; 6; F. Işık a.O. zu Abb. 18. Die Kulthandlungen in Pertek Kale und Küçükçağdarış sind in der Forschung nicht bekannt. Die in der Mitte der südlichen Felswand der Burgspitze von Küçükçağdarış eingearbeitete und heute nur am unteren Teil erhaltene Nische ist 2.70 m breit, 1.90 m hoch und 1.30 m tief. Die Kulthandlungen spielten sich hier offensichtlich auf dem vor der Nische gelegenen ebenen Vorplatz ab; die unmittelbar westlich dieser Anlage liegenden, aus demselben Felsen gehauenen Bänke dienten wohl zum Abstellen von Votivgeschenken (?).

³⁷ Eine Monographie über diese für die Kunst Anatoliens vielseitig bedeutenden Monumente wird in einer Erzurumer-Dissertation von N. Çevik vorbereitet.

³⁸ D. Huff, *IstMitt* 18, 1968, 64. Als erster, begrüssungswerter Versuch über diese Frage an Hand von Darstellungen auf den urartäischen Rollstempelsiegeln s. C. Işık, *JdI* 101, 1986, 1 ff.

Dennoch scheint mir auch diese Frage mit der oben an Hand von Beispielen mit Stelen nur mit dem Totenkult in Verbindung gebrachten Funktion des "Grabschreins" zusammenhängend zu klären sein: Etwa in der Mitte des mit einer Stele versehenen "Schreins" bzw. vor einer "Stufe" und links davon befinden sich im Boden der Hauptkammer des Felsgrabs von Sangar ebenso zwei solche runde Einarbeitungen³⁹. Als Folge der Bestimmung dieser Kammer für den Totenkult, für die vor einer Stele in der Nische ausgeführte Libationshandlung, dürfte auch diese zur Vollziehung des Rituals dienend als Libationsgruben für Trank- oder ähnliche Opfer angelegt worden sein; so würden diese Gruben die kultische Funktion des vor den Stelen auf dem offenen Totentempel von Altintepe liegenden Libationssteins übernehmen⁴⁰. Sonst hätte eine solche zur Vollendung der Libation unentbehrliche Anlage in den für diese Handlung vorgesehenen Hauptkammern wie von Sangar und Şirinlikale gefehlt⁴¹. Diese inhaltlichen Beobachtungen sind besonders durch das prächtig ausgestattete Beispiel von Atabindi nachzuweisen (Abb. 12); denn hier sind sämtliche Formen von Gruben in den urartäischen Felsgräbern vollständig vertreten: die kleineren, "zur Aufstellung von Urnen bestimmten", in den kleinen Wandnischen; die riesig Grösste, vielleicht ähnlich wie bei den Hethitern in Verbindung mit dem Totenreich zur chthonischen Opfergrube dienende⁴², in der nord-

³⁹ Kleiss 9 f. Abb. 6 Taf. 3, 2.

⁴⁰ Zu den Libationshandlungen vor den Stelen von Altintepe s. zuletzt C. Işık a.O. 12 f. und vgl. dort Abb. 13.

⁴¹ Für diesen Zweck sind ja von C.A. Burney, Burney 107; Burney-Lang 311, die kleinen Gruben in den kleinen Wandnischen vorgesehen, die ich oben B. Ögün folgend, Ögün 645 f. 675, mit dem Aufstellungsprozess von Urnen erklärt habe.

⁴² Das markante Beispiel von diesem riesig grossen "bothroiförmigen" Schacht liefert das Felsgrab in Kayahdere, wo sie in den Boden der Kammer III und V eingetieft worden sind; ein weiteres Exemplar stammt aus Palu im Raum 3 des Felsgrabs I, F. M. Charlesworth, AMI 13, 1980, 94 Abb. 4 Taf. 20, 1; zu einem anderen eingetieften Schacht im "Argiştı-Grab" von Tuşpa, o.Anm. 15, s. Ögün 641 Nr. 1; Burney-Lang 291. Die Funktion dieser sakralen Einrichtung wurde von Burney, 107, mit dem Wasserkult oder Pferdeopfer zusammenhängend zu erklären versucht; nach M.N. van Loon, *Urartian Art* (1966) 61, dienten sie "zur Aufnahme von Votivgeschenken", nach Ögün, 646, "zur Aufnahme der frühen Skelett- und Opfergrubenreste".

Am östlichen Ende des sich in der Ost-Westrichtung austreckenden Felsmassivs auf der Spitze der Burg Pertek befindet sich eine ähnliche, über 4.00 m tiefe Aushöhlung mit einer oberen runden Öffnung von 0.90 m Weite, die wegen des religiösen Charakters des Platzes durch seine kultisch bedingten Anlagen, wie den offenen Kultplatz, das Felstor, die Nischen und Felsaltäre mit Schalen, schwerlich als "Vorratsgrube", zum profanen Zweck dienend also, erklärt werden kann. Folglich ist es berechtigt zu fragen, ob auch diese urartäische Schöpfung von Pertek nicht eher zur chthonischen Opfergrube gedient haben könnte?

westlich von der Hauptkammer liegenden Kammer C; und schliesslich die in mittlerer Grösse, also hier für "Libationsgrube" erklärte, dort, wo sie kultisch zu brauchen ist, nämlich im Podest des "Grabschreins" selbst.

Wiederum gerade dort, wo die Handlungen zum Totenkult stattfanden, vor dem "Schrein" des Grabs II von Şirinlikale also, zieht an der Westwand eine schmale und niedrige Felsbank entlang (Abb. 8-10), die an ihren beiden Enden je eine kleine, zur Aufstellung von Urnen dienende Grube enthält (Abb. 11). Dies bedeutet aber nicht, dass diese Einrichtung, die Bank, die zu den bekannten architektonischen Elementen urartäischer Gräber⁴³ und Tempel⁴⁴ gehört, eigentlich zu diesem Zweck angelegt worden ist; sie diente offensichtlich zum Abstellen von Votivgeschenken bzw. Grabbeigaben⁴⁵. Diese - genau so wie der unmittelbar daneben liegende "Schrein" und die Libationsgrube im Grab II- mit dem Totenkult in Verbindung stehende Funktion der Felsbank bestätigt sich unzweideutig durch ihre auffallenden Beispiele beim offenen Totensanktuar Analıkız (Abb. 13)⁴⁶ und dem prächtigen Felsgrab von Atabindi (Abb. 12), wo sie den Kultplatz im Freien bzw. in der Hauptkammer von allen Seiten umgeben; dieselbe Funktion übernehmen im Grab von Sangar wohl die auf das "Nischenpodest führenden zwei Stufen" oder dieser Podest selbst⁴⁷.

Damit seien die architektonischen Bestandteile urartäischer Felsgräber an Hand von in Şirinlikale belegten Formen gegenständlich und inhaltlich

Zu der Deutung ähnlicher Gruben in den hethitischen Texten s. H. Gonnert-Bağana, IX. Türk Tarih Kongresi I (1986) 277, und zu dem weiteren förmlichen und inhaltlichen Einfluss von Hethitern auf Urartu in der Anlage "Felschalen" bzw. "Felsaltären" s. u, Text.

⁴³ Mit Felsbank ausgestattet sind die Felsgräber wie z.B. in Karnıyarık, Kleiss 36 Abb. 27 Taf. 12, 2, in Umudum, A. Çilingiroğlu, AnadoluAraş 8, 1980, 198 Taf. 5, 1, in Kalecik, V. Sevin, AnadoluAraş 10, 1986, 336 Taf. 8 Abb. 21 und in Tuşpa, wo diese Einrichtung in den königlichen Gräbern, s.o. Anm. 6, in verschiedenen Formen vertreten ist; sie ist auch in den unterirdischen Kammergräbern wie im Grab I von Yukarı Göçmez bei Patnos, Ögün 658 Textabb. 6, am Fuss der Wände -ähnlich wie beim kleinen Felsgrab I von Bağın- sogar allseitig belegt. Eine aus dem Felsen gehauene, grobe Felsbank an einer Ecke enthält eine grottenartige, wohl für ein Grab bestimmte, Anlage auf dem bisher unbekannten Hügel mit Mauerresten in Kasrik, heute Taşkonak, bei Çavuştepe. Zu dieser Einrichtung im Grab von Alyar s. F. Işık, AnatSt 37, 1987 Fig. 1 (im Druck).

⁴⁴ Vgl. z.B. mit der Felsbank im urartäischen Tempel von Altuntepe, T. Özgüç, Altuntepe I. Architectural Monuments and Wall Paintings (1966) 40 Taf. 13, 1.

⁴⁵ Zu dem ähnlichen Vorgang bei den Hethitern im Felsheiligtum von Yazılıkaya s. K. Bittel, Die Hethiter, Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus (1976) 210 Abb. 241.

⁴⁶ S.o. Anm. 34.

⁴⁷ Kleiss 9 f. Abb. 6 Taf. 3, 2.

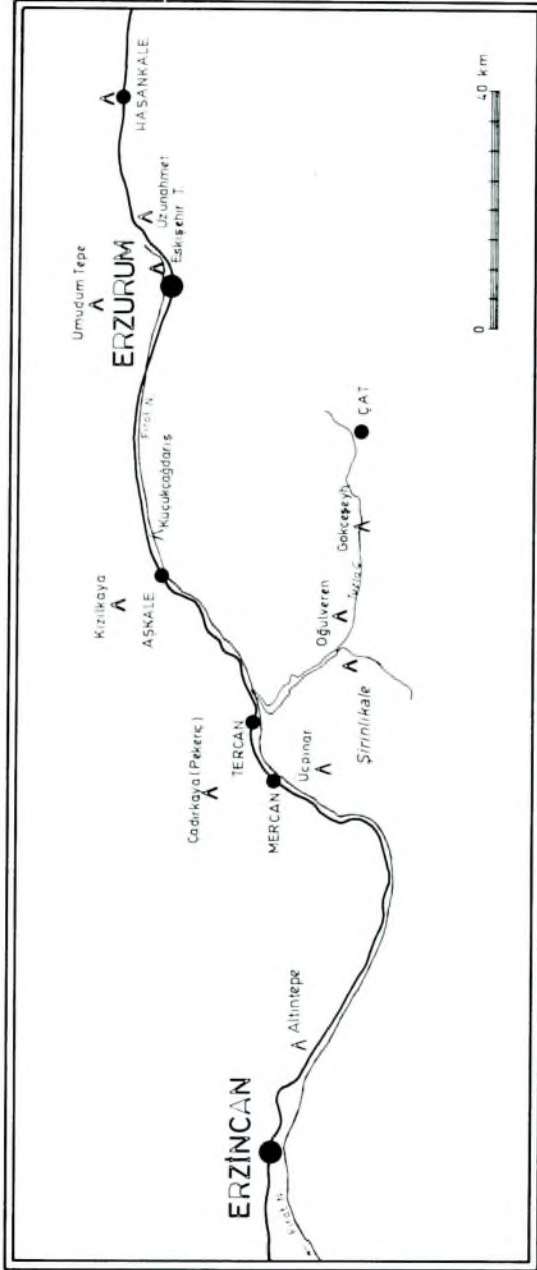

Abb. 1 — Kartenskizze von Şirnikale

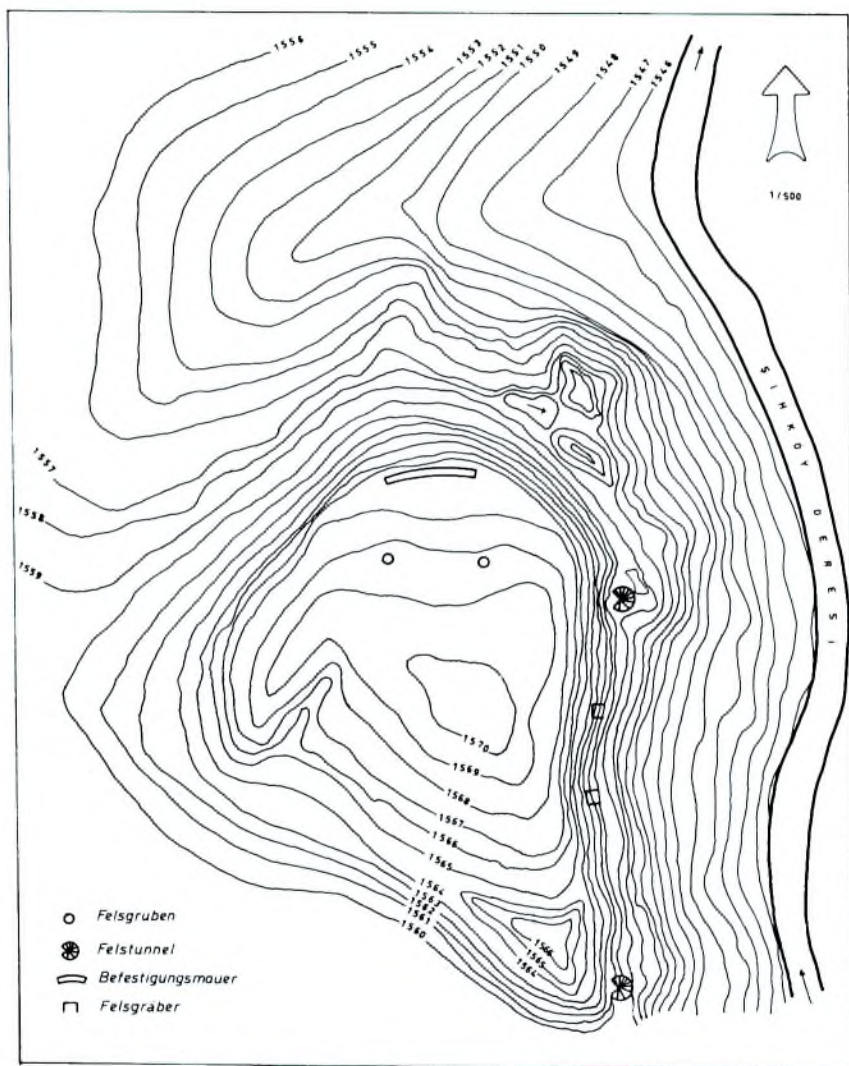

Abb. 2 — Plan von Şirinlikale

Abb. 3 — Die Lage von Şirinlikale

Abb. 4 — Gesamtansicht von Şirinlikale

Abb. 5 — Grab I von Şirinlikale

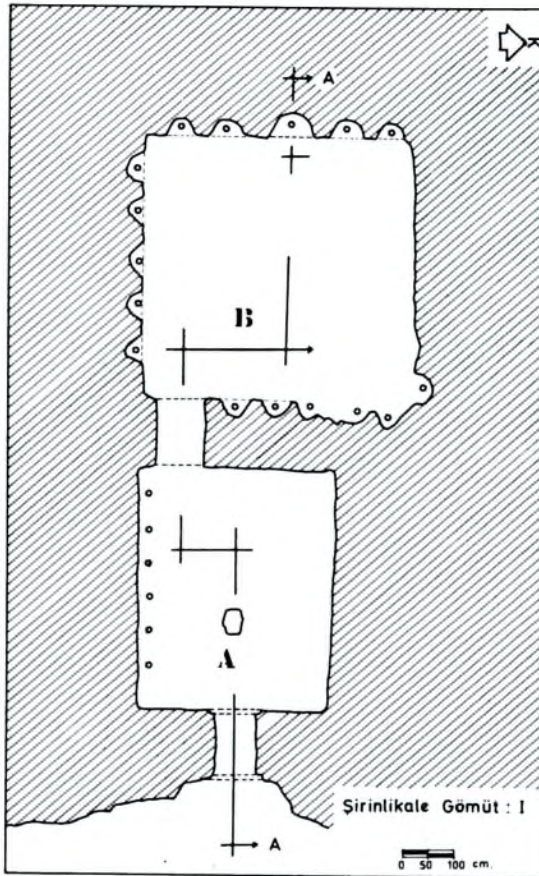

Abb. 6a—Grundriss des Grabs I von Şirinlikale

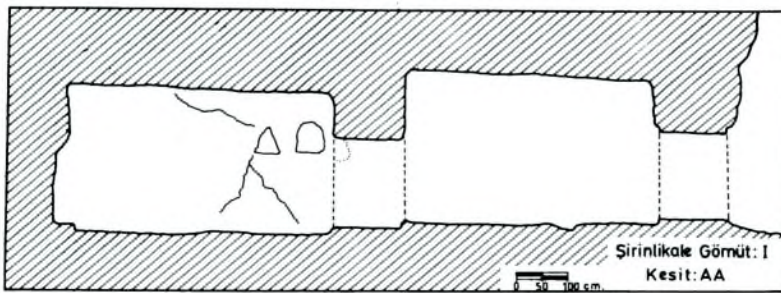

Abb. 6b—Längsschnitt des Grabs I von Şirinlikale

Abb. 7— Aussebenansicht des Grabs II von Şirinlikale

Abb. 8— Innenansicht des Grabs II von Şirinlikale

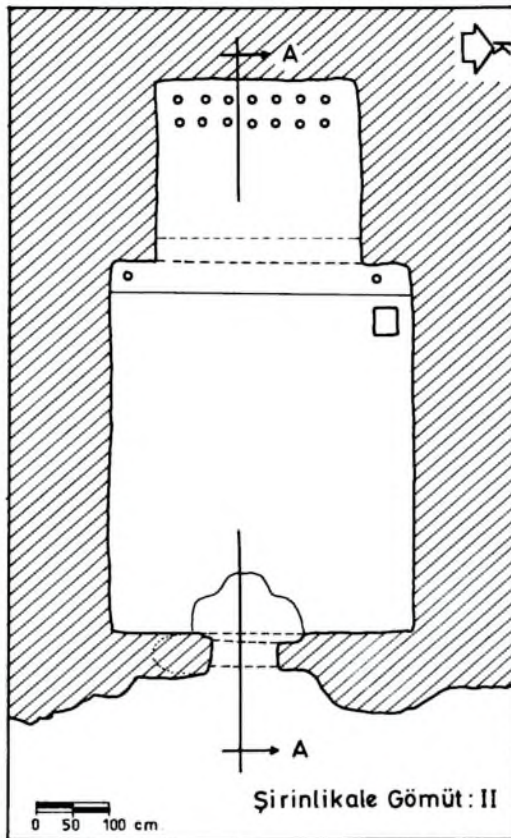

Abb. 9a — Grundriss des Grabs II von Şirinlikale

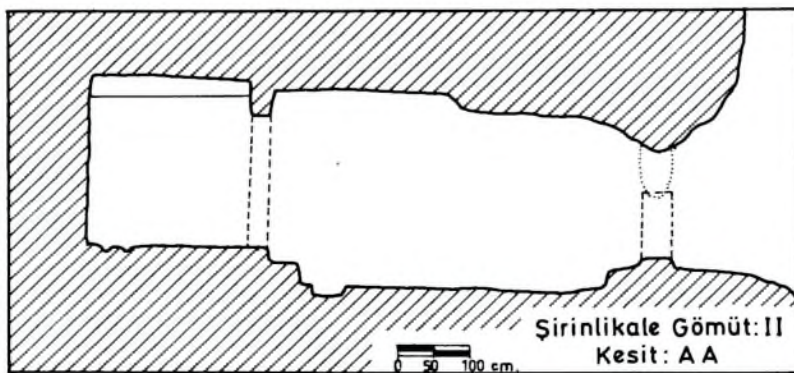

Abb. 9b — Längsschnitt des Grabs II von Şirinlikale

Abb. 10 — Die Nische und die Felsbank im Grab II von Şirinlikale

Abb. 11 — Nordwestecke des Inneren von Grab II in Şirinlikale

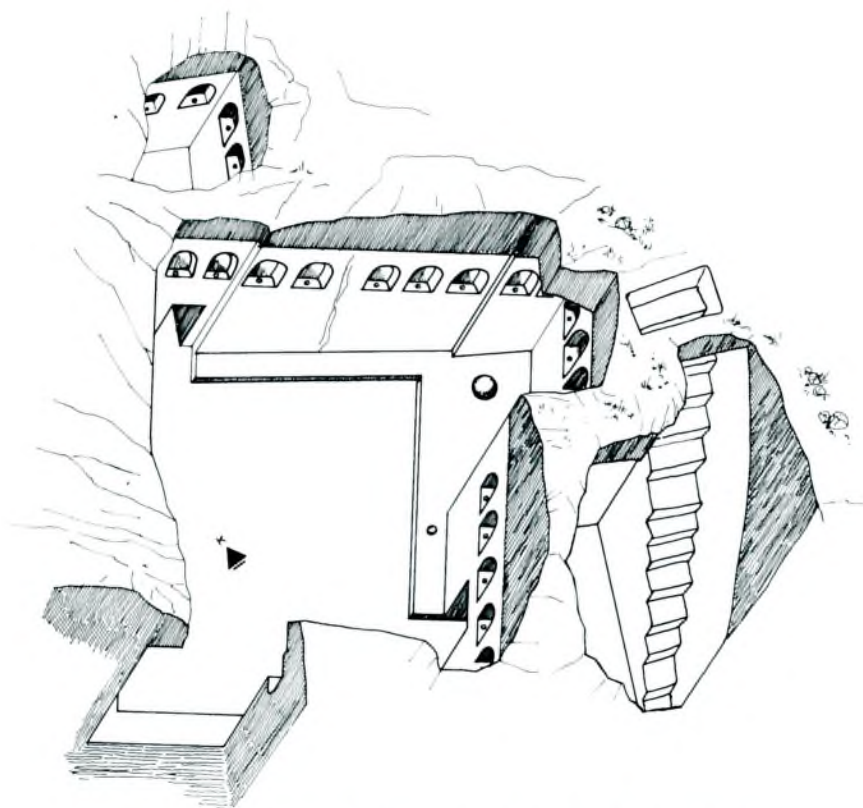

Abb. 12 — Zeichnung des grossen urartäischen Felsgrabs in Atabindi

Abb. 13 — Die Felsnische von Anahkiz

Abb. 15 — Die Felsnische mit dem Stufenaltar von Pertek

Abb. 14 — Die Felsnische neben Grab III von Palu

Abb. 16 — Der Eingang zu Tunnel A von Şirinkale

Abb. 15a — Die Felsnische von Küçükçağdaş

Abb. 17—Treppentunnel B von Şirinlikale

Abb. 18—Pekeriç von Nord-Westen

Abb. 20 — Kızılkaya von Süd-Osten

Abb. 19 — Der Treppentunnel von Pekerç

Abb. 22 — Die Felspälte von Kızılkaya mit
Tunneleingang B

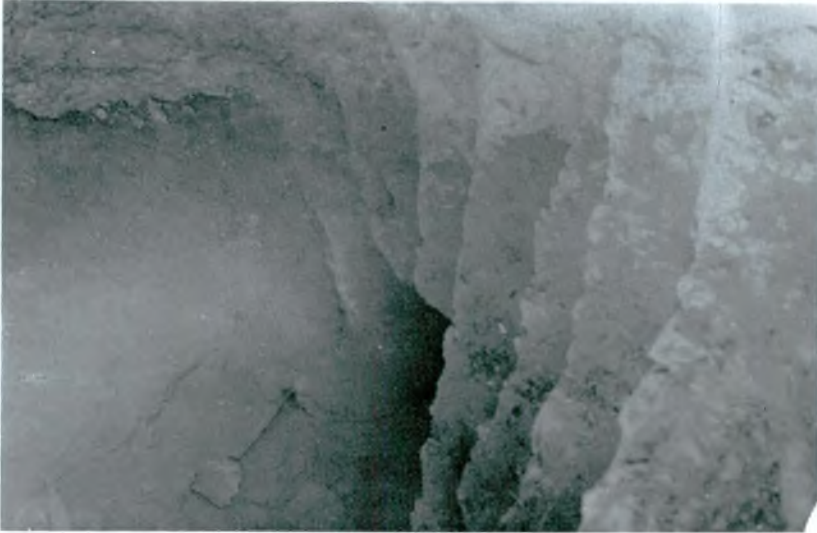

Abb. 21 — Treppentunnel A von Kızılkaya

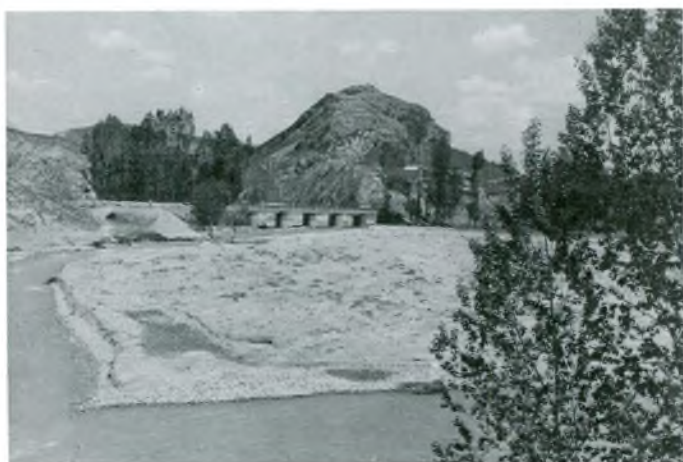

Abb. 23 — Blick auf Küçükçağdarış vom Fırat aus

Abb. 24 — Der Treppentunnel von Küçükçağdarış

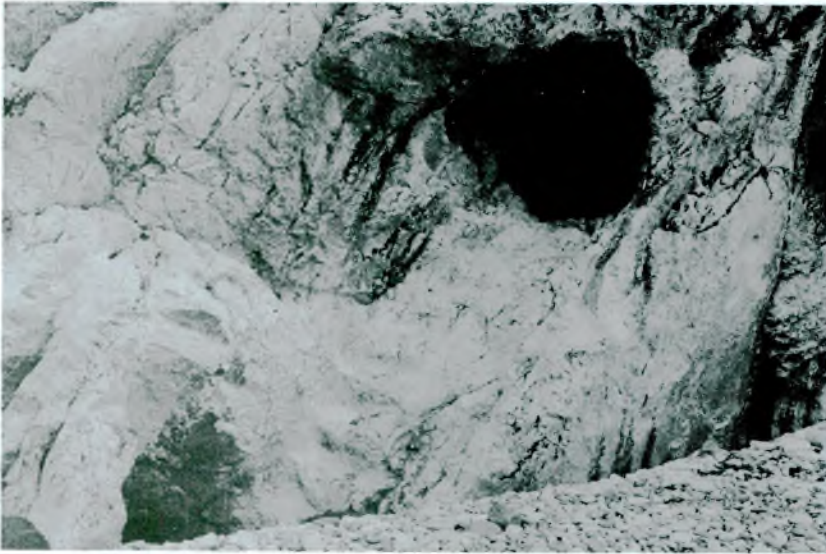

Abb. 25 — Festunnel A von Bağın

Abb. 26 — Felsgrube A von Şirinlikale

Abb. 27— Felsgrube B von Şirinlikale

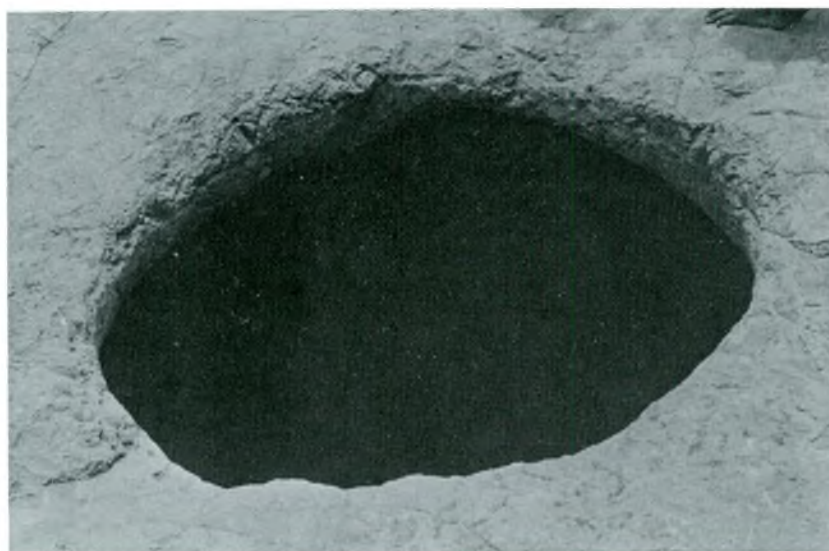

Abb. 28— Die Felsgrube von Pekerç

Abb. 30 — Die Felsgrube von Küçükcağdarış

Abb. 29 — Innenansicht der Felsgrube von Pekerç

Abb. 31 — Felsgrube von Bağın

Abb. 32 — Die Felsgrube von Harput

Abb. 33 — Die mittelalterliche Befestigungsmauer
in Şirinlikale von Norden

Abb. 34 — Eingang des Grabs II von Pekeriç

Abb. 35 — Eingang des Grabs III von Pekerîç

Abb. 36 — Der Kultplatz mit den Felszeichen von Pekerîç

Abb. 37—Die Felszeichen über dem grossen Felsgrab von Atabindi

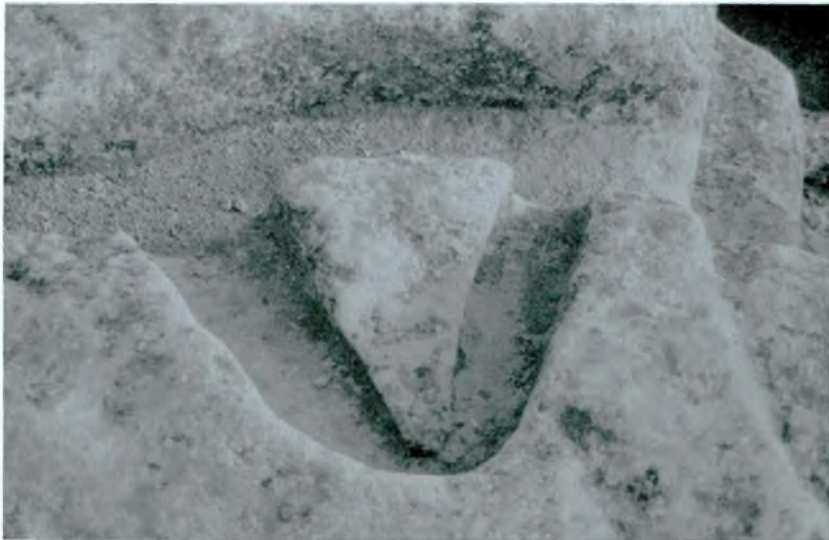

Abb. 38—Das Felszeichen mit dem Abflusskanal von Atabindi

Abb. 39—Das Felszeichen von Deliçay

Abb. 40—Der Kältplatz von Harput

Abb. 41 — Das Felstor von Pertek

Abb. 42 — Die Felsnischen am Kultplatz von Harput

Abb. 43 — Die Felschalen von Umudum

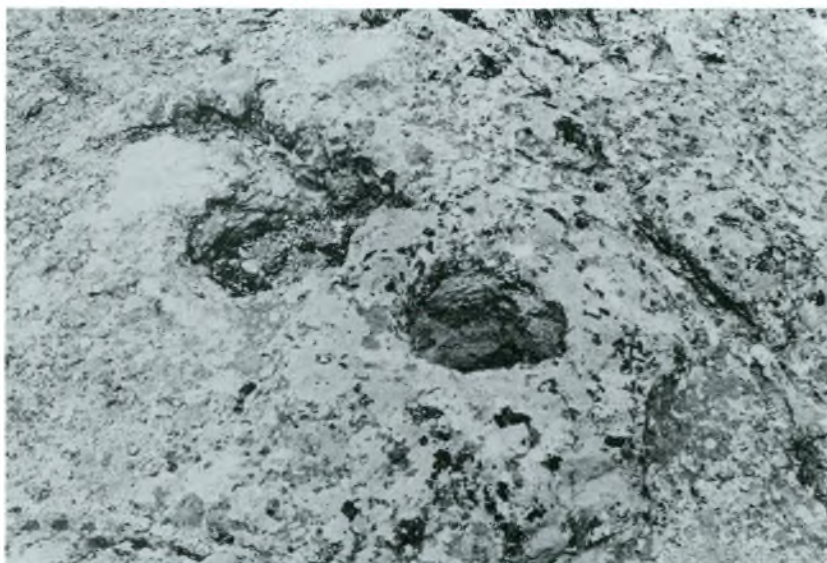

Abb. 43a — Die Felsschalen von Avnik

Abb. 44—Die Felsschalen von Pertek

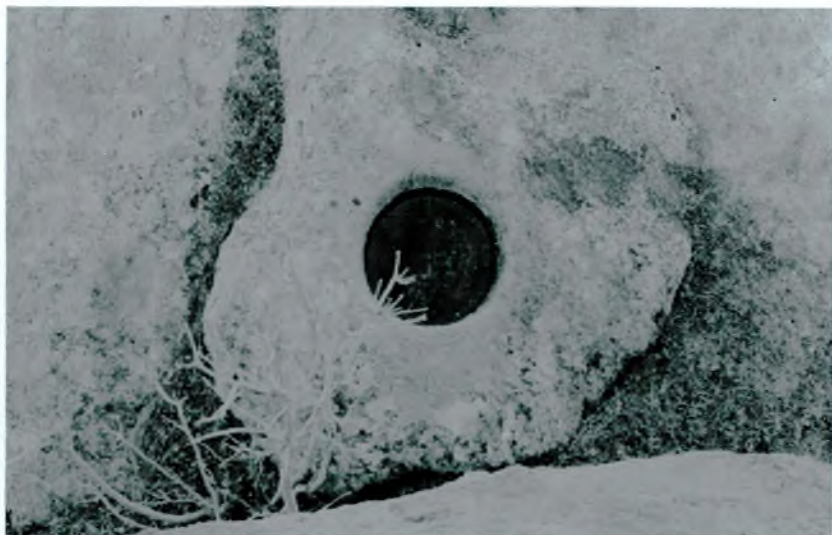

Abb. 45—Die Felsschale vor dem Felsaltar von Pertek

Abb. 46a — Die Kultnische von Umudum

Abb. 46 — Der Felsaltar von Pertek

Abb. 47—Rückansicht der Stelen-Gruppe von Vank

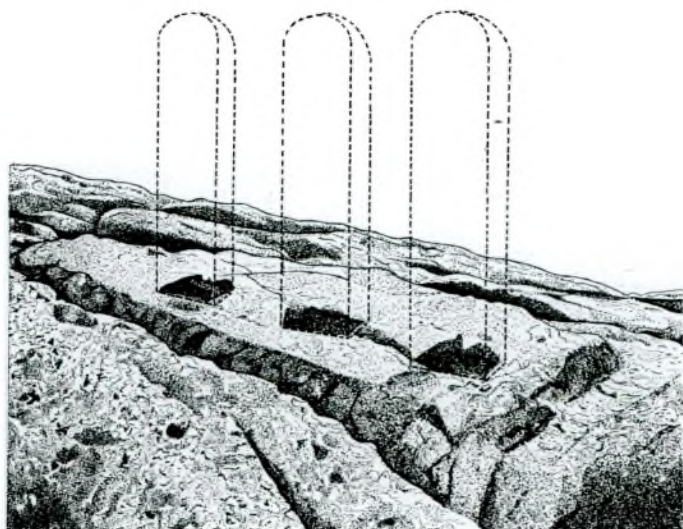

Abb. 48—Rekonstruktion des urartäischen Kultplatzes von Yeşilalıç mit stelen

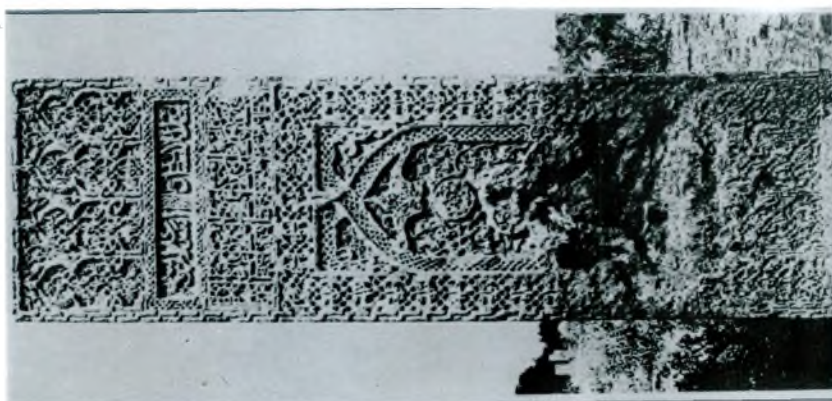

Abb. 50—Seldschukischer Grabstein von Ahlat
aus dem Jahr 1277 n. Chr.

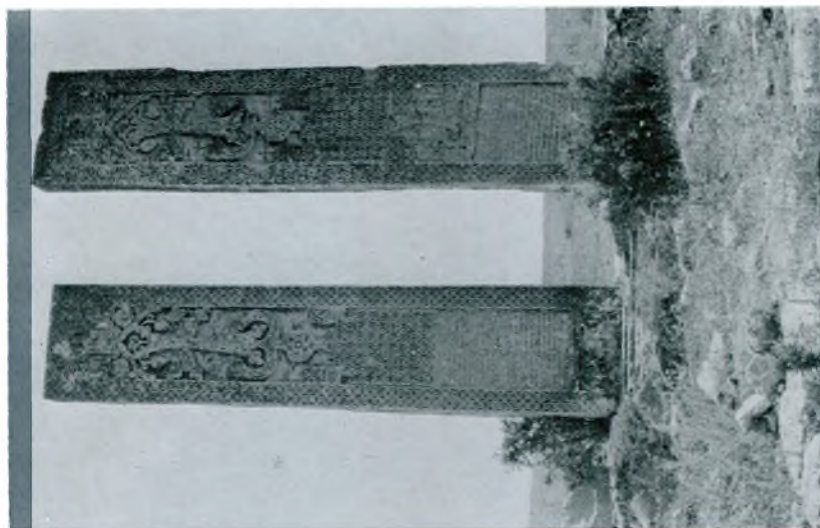

Abb. 49—Der armenische Kultplatz von Vank mit Stele

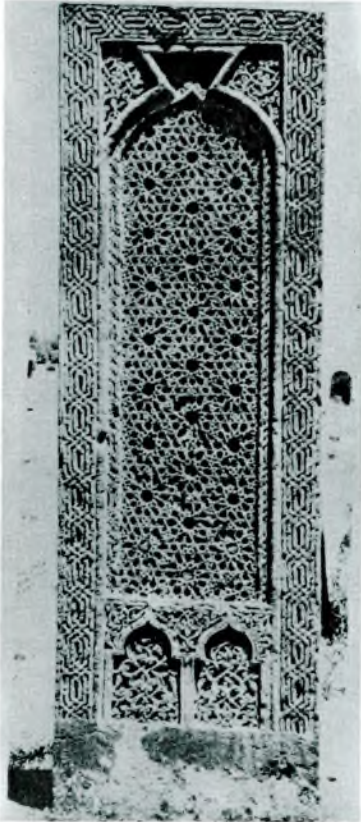

Abb. 51 — Seldschukischer Grabstein von Ahlat
aus dem Jahr 1291 n. Chr.

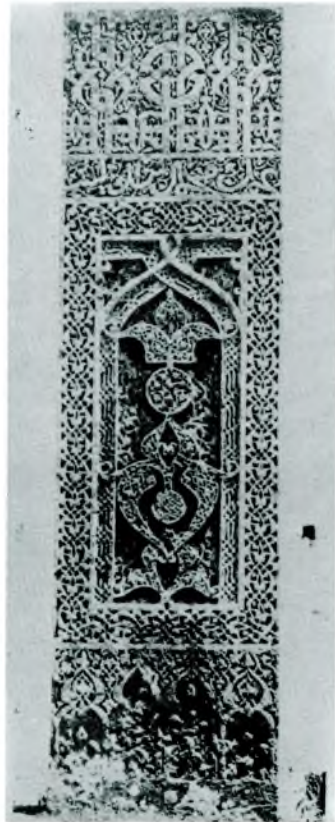

Abb. 52 — Seldschukischer Grabstein von Ahlat
aus dem Jahr 1314 n. Chr.

Abb. 53—Die seldschukische Bauinschrift ander rechten Stele von Vank mit Datum 1293 n. Chr.

zum ersten Mal in der Forschung eingehend untersucht. Es ist nun zu hoffen, dass Fragen über die hier vorgeschlagenen Deutungen einzelner Elemente einer derartig faszinierenden Denkmälergattung, die ja als eine von den prächtigsten und zukunftsreichsten Schöpfungen Urartus in der Kunstgeschichte Anatoliens von grosser Bedeutung ist⁴⁸, durch die Kritik fachmännischer Forschungen zu endgültiger Lösung gelangen.

FELSTUNNEL

Mit zu den eindrucksvollsten Denkmälern dieses in der Felstechnik besonders begabten und erfindungsreichen Bergvolks Altanatoliens zu zählen ist auch die Gattung der Felstunnel mit Treppen⁴⁹; davon befinden sich in Şirinlikale zwei, die an beiden Seiten von Felsgräbern durch den steilen Nord- bzw. Südrhang des Burghügels hindurchgetrieben sind (Abb. 2).

Die südliche Tunnelsanlage A mit einem durch Profile betonten, etwa 2.20 m breiten Eingang weist am Beginn eine sorgfältige Meisselarbeit auf und hat eine senkrecht geglättete Felswand mit einem bogenförmigen Abschluss (Abb. 16). Sie biegt kurz danach, in der oberen Hälfte in Bogenform herausragend und fast hufeisenförmig, steil nach Osten in die Richtung zum Flussbett hinab, führt aber über stark abgetragene Stufen in einem 2.30 m breiten, unförmigen Raum zu einem Ende. Dieser Fall könnte wohl mit einer späteren Verschüttung der Öffnung erklärt werden, wenn aber die Beschaffenheit der Felshöhle an dieser Stelle dafür geeignet erscheinen würde; daraus kann man doch vielmehr erschliessen, dass die Bautätigkeit des Tunnels hier aus technischen Gründen eine zwangsläufige Unterbrechung erfuhr. Hinzu kommt, dass an der Krümmung des Tunnels ein ebenso vergeblicher Versuch gemacht wurde, durch eine zweite

⁴⁸ Dazu F. Işık, *AnatSt* 37, 1987 (im Druck).

⁴⁹ Dazu s. zunächst zusammenfassend von Gall 504 ff. 516 f. 520 f. und u. Anm. 61. Wegen der meist blinden Endung dieser Felsmonumente Anatoliens wurde ihre Bezeichnung als "Tunnel" in der Forschung mit Recht diskutiert, F.K. Dörner- Th. Goell, *Arsameia am Nymphaios*. Die Ausgrabungen im Hieron des Mithridates Kallinikos von 1953-1956, *IstForsch* 23 (1963) 140 Anm. 25; von Gall 504. Da sie -wenn auch nur selten- auch im Urartu-Land im wörtlichen Sinne tunnelartig durch eine Öffnung zu einem Fluss hinabführen konnte, werde ich die in der Forschung geläufige Bezeichnung als "Tunnel" hier wie von Gall, 504 Anm. 1, weiterhin beibehalten.

Galerie⁵⁰ mit einer rund 3.00 m breiten Öffnung in der Südwand voraussichtlich zum Flusslauf in der tiefen Schlucht zu gelangen.

Obwohl die Festungen mit zwei Felstunneln im Urartu-Land auch noch durch die Beispiele von Palu, Bağın İzoli und Kızılkaya belegt sind⁵¹, dürfte die Errichtung einer zweiten Anlage, des Tunnels B, in Şirinlikale (Abb. 17) wohl als Ersatz für den misslungenen ersten Versuch einem Bedürfnis abgeholfen haben. Dafür wurde der dem Tunnel A gegenüberliegende Platz im nord-westlichen Winkel des Abhangs ausgewählt, wo das Felsmassiv mit einem Knick nach Osten biegt (Abb. 2.4). Der Tunnel bildet -wie gewöhnlich- eine Bogenform mit steilen Wänden, die wegen der heterogenen Beschaffenheit des Felsmassivs in bestimmten Abständen gewaltige Spalten aufweisen; davon ist die Decke besonders stark betroffen. Der etwa 3.00 m breite, geräumige, zum Norden hin steil eingetiefte Treppentunnel führt heute über 52 Stufen mit einer Höhe von je 0.25 m zu einem verschütteten, feuchten Ende. Folglich sind unsere Kenntnisse über die Gesamtanlage nicht vollständig. Dennoch konnte der Gang nicht zum Flusslauf hinab geführt haben, denn er führt offensichtlich nach Norden, zum Flussbett parallel (Abb. 2), und daher auch ist am Fuss des nord-östlichen Abhangs keine Spur vom Durchbruch zu sehen. Die Anlage müsste also zur Speicherung des trinkbaren Grund- bzw. Quellwassers bestimmt gewesen sein und daher bis zum unterirdischen wasserführenden Horizont hineingetrieben worden sein⁵².

Die Errichtung von urartäischen Felstunneln als Mittel zu diesem lebenswichtigen profanen Zweck, zum Gelangen des nie versiegenden, täglichen Grundwassers, ist durch die freigelegten Exemplare in

⁵⁰ Darin vgl. mit dem Exemplar in Toklucak u. Anm. 54. 56.

⁵¹ Von den "doppelten" Tunnelanlagen in Palu und Bağın ist in der Literatur, s.u. Anm. 61. 62, keine Rede. Zu den Felstunneln in İzoli s. demnächst C. Işık, der über die architektonischen Reste in dieser bekannten urartäischen Festung am Fırat einen Ausgrabungsbericht für Belleten vorbereitet. Die von uns neu entdeckten Felstunnel von Kızılkaya bei Aşkale (Abb. 21-22) sind noch unpubliziert. Wohl urartäischen Ursprungs sind die beiden Felstunnel am östlichen Abhang der Bayburt Kale, von Gall 507. 516 Nr. 42. Zu den späteren anatolischen Burgen mit mehreren Tunnelanlagen s. von Gall 513 ff. Nr. 9 (Gümüşlükale), Nr. 23 (Süleymanköy), Nr. 25 (Amasya), Nr. 27 (Bayram Kalesi), Nr. 29 (Gökçeli Kale), Nr. 32 (Kaleköy), Nr. 34 (Mahalle Kalesi), und Nr. 50 (Şebinkarahisar).

⁵² Zu diesem Charakter der Hauptgruppe von urartäischen bzw. anatolischen Felstunneln überhaup s. von Gall 509.

Toprakkale⁵³ und Toklucak bei Diyadin⁵⁴ nachweisbar. Im Vergleich zu dem königlichen Monument von Toprakkale, dessen riesiger Saal an der Sohle u.a. auch ein 8.00 m langes und 3.50 m breites sowie voraussichtlich 1.00 m tiefes Quellbassin enthält⁵⁵, endet die aus drei Galerien bestehende provinzielle Schöpfung von Toklucak mit einer einfachen schachtartigen Grube, die einst sicherlich für unterirdisches Quellwasser als Bassin diente⁵⁶. Eine ähnliche Anlage ist auch beim Felstunnel am südlichen steilen Abhang des Felshügels von Harput und beim südlichen Wassergang am östlichen Abhang der Bayburt Kale^{56a} wahrzunehmen.

Zu einem ähnlich schachtartigen Ende auf dem Niveau des Grundwassers müssen auch diejenigen Gruppen von Felstunneln Urartus geführt haben, deren Öffnung zum Flusslauf als natürliche Folge der geographischen Lage der Festung oder der Richtung dieser Anlage selbst nicht in Frage kommen kann. So ragt z.B. die von H. von Gall irrtrümmlicher Weise für "armenisch" gehaltene urartäische Burg Pekiç⁵⁷, heute Çadırkaya (Abb. 1), landschaftlich in einem Gelände empor, in dessen Umkreises keinen Fluss gibt (Abb. 18); und daher schliesst sich die Möglichkeit aus, dass der hiesige, unten verschüttete Felstunnel (Abb. 19) durch einen Durchbruch zum Flusslauf geführt hätte; tatsächlich ist eine solche Öffnung des nach Westen führenden Treppentunnels am Fuss des

⁵³ C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* II, 2 (1926) 464 ff. mit Abb.; C.A. Burney, *AnatSt* 7, 1957, 41 Taf. 3 b; von Gall 517 Nr. 51; und vor allem A. Erzen, *Anadolu Araş* 4-5, 1976-1977, 19 ff. Abb. 19 Taf. 13, 1 sowie F. Işık, *AnatSt* 37, 1987 Abb. 26 (im Druck).

⁵⁴ N. Koçhan-C. Başaran, *Atatürk Üni. Fen-Ed. Fak. Araştırma Der* 14, 1986, 244 ff. Abb. 4.

⁵⁵ Erzen a.O. 22, der die Anlage jedoch als "Zisterne" bestimmen möchte; zur trefflichen Verbesserung dieses Ausdrucks s. von Gall 509. Die Anlage wurde von Gall, 520, fälschlich "Menua-Saal" genannt; dagegen s. Erzen a.O. 20 Anm. 25.

⁵⁶ Dagegen s. Koçhan-Başaran a.O. 252, wo die beiden von Dorfbewohnern freigelegten Galerien des unterirdischen Wassergangs in Toklucak versehentlich als "durch einen Durchbruch zum Flusslauf öffnend" erklärt worden sind.

^{56a} Der Tunnel scheint unterhalb der Einbruchstelle in der mittleren Höhe des Abhangs mit einem Quellbassin zu enden, das im Mittelalter mit einem Mörtelgewölbe überdeckt worden ist. Ich habe bis zum Fluss hin weder "verschiedene hohle Stellen", von Gall 507, noch eine Spur vom Durchbruch an der Sohle des steilen Abhangs am Çoruh feststellen können, was für die Öffnung des Wassergangs zum Fluss sprechen könnte. Über den zweiten, nördlich davon liegenden, stark zerstörten Felstunnel von dort ist nichts Näheres zu sagen.

⁵⁷ von Gall 520. Zum urartäischen Charakter der Festung und ihrer Felsmonumente s.u. den Text "Das mittelalterliche Şirinkale".

Burghügels auch nicht festzustellen⁵⁸. Bei einem anderen Fall liegt zwar der Platz, wie das von uns neu entdeckte Kızılkaya bei Aşkale (Abb. 1), am westlichen Rand eines Flusstals (Abb. 20), die Treppen seiner beiden unten verschütteten Felstunnel am süd-östlichen Abhang des steilen Felsmassivs (Abb. 21) und in der nördlich davon schräg liegenden gewaltigen Aufspaltung (Abb. 22) führen aber Wassergänge zu den dem Flussbett entgegengesetzten Richtungen hin; nämlich zum Süden bzw. zum Westen. Dies bedeutet, dass diese beiden Anlagen nur für den Gang eines unterirdischen Grundwassers bestimmt gewesen sind, nicht für das am Fuss des Hügels laufende Flusswasser. Derselbe Vorgang gilt für die Beispiele am nordwestlichen Abhang von Palu am Murat und am östlichen Abhang von Izoli am Fırat sowie für die innerhalb der nord-östlichen Bastion nur teilweise erhaltene und wohl daher bisher nicht bemerkte Anlage von Pertek am -ehemaligen- Murat.

Und schliesslich weisen nicht einmal diejenigen Anlagen, die deutlich zum Flusslauf hin gerichtet worden sind, an ihrer Sohle unbedingt einen zum Bett de Flusses sich öffnenden Durchbruch auf. Den besten Beleg dafür liefert der in der Forschung bisher unbekannte Felstunnel von Küçükçağdarış bei Aşkale (Abb. 1), wo die zwei Flüsse, Serçeme im Süden und Çağdarış im Norden eine imposante Landzunge, einen geradezu für Urartäer geeigneten Platz, bildend bald darauf im Westen zum Fırat, Karasu, münden (Abb. 23). Der von Schatzsuchern teilweise und sauber freigelegte, geräumige Felstunnel liegt im auslaufenden Westteil des Burghügels und führt über stark abgenützte Stufen zum Norden, zum unmittelbar darunter liegenden Flusstal von Çağdarış hin steil hinab (Abb. 24), wobei an seiner Sohle am Fluss unerwartet kein Durchbruch vom künstlerischen Charakter festgestellt werden kann. Folglich muss es sich auch dabei um einen zu einer wohl auf dem Niveau des Flussbeckens oder etwas tiefer liegenden unterirdischen Quelle führenden Wassergang handeln. Ein ähnlicher Vorgang gilt auch für weitere bekannte Exemplare dieser Gruppe wie z.B. für die westliche, steil zum Fırat hin tunnelierte Anlage in Izoli⁵⁹, oder für die -zu einer oberirdischen Felstreppe parallel-

⁵⁸ von Gall 516 Nr. 49 Abb. 14-15; nach ihm: J.G. Taylor, *Journal of the Royal Geographical Society* 38, 1868, 282 f.; R. Leonhard, *Paphlagonia* (1915) 237 Nr. 27. F.K. Dörner-Th. Goell, *Arsameia am Nymphaios. Die Ausgrabungen im Hieron des Mithridates Kallinikos von 1953-1956*, *IstForsch* 23 (1963) 141 f.

⁵⁹ H. Hauptmann, in: *Keban Project 1970 Activities* (1972) 113 Anm. 57; vor allem. C. Işık (o. Anm. 51).

zum ziemlich entfernten Murat hin gerichtete zweite monumentale Schöpfung am südwestlichen Abhang von Palu⁶⁰.

Aus der Tatsache, dass sich unter den bisher entdeckten zahlreichen Felstunneln Urartus⁶¹ nur einige wenige Exemplare wie die beiden Anlagen in Bağın am Perisu (Abb. 25)⁶² und je ein Beispiel in Deliktaş am Murat⁶³, oder in Eğil am Tigris⁶⁴ -durch einen Durchbruch zum Flusslauf hin öffnen, geht deutlich hervor, dass die Urartäer schon zur Sicherstellung ihrer Befestigung ihren täglichen Wasserbedarf womöglich durch die bis zu einer unterirdischen Wasserader eingetieften und im Felsen blind endenden Tunnelanlagen von monumentaler Ausführung decken mochten. Diese Beobachtungen bestätigt in vollkommener Weise die heute als "Tausend-

⁶⁰ C. A. Burney, *AnatSt* 7, 1957, 53; von Gall 516 Nr. 48; Hauptmann a.O. 113, wo wohl diese zweite Anlage irrtümlicherweise als "zum Bett des Flusses führend" beschrieben wurde.

⁶¹ Zu den bisher bekanntgegebenen urartäischen Tunnelanlagen in Ostanatolien s. zuerst die von H. von Gall zusammengestellte Liste, von Gall 516 f. "Liste VII": Nr. 42 (Bayburt), Nr. 43 (Bağın), Nr. 44 (Eğil), Nr. 48 (Palu), Nr. 49 (Pekerç) und Nr. 51 (Toprakkale). Dieser sind von H. Hauptmann, a.O. 113 Anm. 57, die weiteren Beispiele von Kaleköy, Mazgirt, Harput, Izoli und Deliktaş nachgetragen worden. Hinzukommen nun unsere neuen Entdeckungen in Toklucak bei Diyadin, o. Anm. 54, Şirīnlıkale bei Tercan (Abb. 16-17), Küçükçağdarış (Abb. 24) und Kızılkaya (Abb. 21-22) bei Aşkale sowie in Pertek und Oltu. Die von von Gall, 516 Nr. 45, "nach der auf der Burg gefundenen urartäischen Stelenbasis vielleicht noch urartäisch" bezeichnete schmale, mit Mörtelgewölbe bedeckte Anlage von Hasankale ist u.a. auch der Bautechnik nach frühestens mittelalterlich. Der urartäische Ursprung dieser strategisch bedeutenden Burg in der Pasinler-Ebene ist durch einen bisher unbeachteten kyklopischen Mauerrest an dem Südatnachhang belegbar. Zu den in der Literatur nicht erwähnten zweiten Tunnelanlagen von Izoli, Palu und Bağın s.o. Anm. 51; bisher unbekannt ist ebenso der im Jahre 1973 mit Schutt bedeckte Tunnel auf der Burg Çırpılı bei Tutak.

⁶² C.A. Burney, *AnatSt* 7, 1957, 41; N. Ardiçoğlu, *Harput Tarihi* (1964) 4. Abb.; von Gall 516 Nr. 43; Hauptmann a.O. 113. Der Durchbruch des heute schwer erreichbaren zweiten Felstunnels von Bağın blieb während meiner Studienreise im März bis zum oberen Teil unter dem Wasser von Perisu. Die südlich davon liegende erste Anlage hat an der Sohle des Tunnels eine in der Wand bis in den Boden hinein eingetiefte Grube, die am Fuss des steilen Felsmassivs bzw. einer vom Durchbruch zum Ufer führenden Felstreppe noch einmal auftaucht (Abb. 25). Die Grube am Ufer diente wohl während des fallenden Wasserstands des strömenden Flusses Perisu als Bassin. Ob auch die obere dagegen während des Anstiegs des Wassers zu demselben Zweck angelegt worden ist, ist nicht auszuschliessen, denn die Dorfbewohner erklären das Ansteigen von Perisu bis zur Hälfte des Durchbruchs des Tunnels vor allem im Späthfrühling für gewöhnlich. Dennoch dürfte die Funktion dieser eigenartigen Anlagen als zum Kult dienende, unförmige "Nische" nicht ganz ausser acht gelassen werden. Vgl. u. Anm. 66. 68 f.

⁶³ Hauptmann a.O. 113 Taf. 70, 2-3; 80, 2-3.

⁶⁴ von Gall 508. 516 Nr. 44; nach ihm: J.G. Taylor, *Journal of the Royal Geographical Society* 35, 1865, 36; *JRGS* 38, 1868, 295. Hauptmann a.O. 113.

treppen" genannte Anlage am südlichen Abhang der hauptstädtischen Burg von Tuşpa, wo eine oberirdische steile Felstreppe, ähnlich wie die unterirdische von Toprakkale, der neuen Hauptstadt, von der Höhe der Burg zu einer heute noch entspringenden und "unabhängig vom Niederschlag in Vierjahrzeiten den Bedarf der Festung deckenden, wasserreichen Felsquelle" führt⁶⁵.

Schliesslich sollte eine mögliche sakrale Nebenfunktion eines im profanen Zweck derartig bedeutenden "Lebensquells" auch im Lande der Erfinder dieser eindrucksvollen architektonischen Denkmälergattung Altanatoliens nicht unerwähnt bleiben⁶⁶. Dafür scheint nicht nur die monumentale Ausgestaltung der Anlage selbst⁶⁷, sondern auch sachlich die eigenartige architektonische Einrichtung des riesigen Saals an der Sohle des königlichen Felstunnels von Toprakkale wichtige Hinweise zu geben: die sich am Fuss der drei Seitenwände und am Rand des grossen Quellbeckens befindliche Felsbank, und die im nördlichen Teil der Ostwand angelegte 7.00 m breite und über dem Boden 0.80 m erhöhte Wandnische⁶⁸ sind bekanntlich Formen gewesen, die zu den kultischen Handlungen dienten und hier in einem "lebensspendenden" und daher wohl heiligen Raum-in dem Falle- ohne weiteres zum Wasserkult gedient haben könnten. So sei nicht nur die bisher "unverständliche" Funktion des architektonisch reichlich ausgestateten Saals in Toprakkale sondern auch die des mit insgesamt 21 -wohl zu den Libationshandlungen dienenden- kleinen Felsschalen versehenen, geräumigen Eingangsraums des oberen Felstunnels von Palu geklärt⁶⁹; damit zusammenhängend auch noch die mögliche sakrale Nebenfunktion der Gattung überhaupt⁷⁰.

⁶⁵ A. Erzen, *Anadolu Araş* 4-5, 1976-1977, 22 Taf. 13, 2.

⁶⁶ Zu der "vermutlichen" religiösen Nebenbedeutung der monumentalen Treppengänge Kleinasiens s. zusammenfassend von Gall 521 ff.

⁶⁷ Dazu auch von Gall 526.

⁶⁸ Erzen a.O. 20 Abb. 19.; vgl. o. Anm. 55 und Anm. 62.

⁶⁹ Zu den unterschiedlichen Meinungen über die Funktion und die Lage dieses eigenartigen Raums selbst s. zusammenfassend und mit älterer Literatur Erzen a.O. 20 f.

⁷⁰ "Eine bestimmte kultische Funktion besass "auch die hethitische Quellgrotte in Boğazköy, deren von einer Erdaufschüttung überdeckter, also tunnelartiger Treppenabgang zu einem Wasserbecken führt, P.Neve, *IstMitt* 19/20, 1969/1970, 97 ff. 104 ff. Abb. 7-8 Taf. 15-18.

FELSGRUBEN

Die Identifizierung der Felsestiegen in Şirinlikale mit dem Zweck zur Gewinnung des Quellwassers lässt die Funktion einer anderen, bisher oft als "Zisterne" gedeuteten Einrichtung, dort genauer festlegen. Es handelt sich bei dieser ebenso ursprünglich urartäischen Anlage um eine in Form eines räumlichen Vorratsgefässes aus dem gewachsenen Felsen herausgehauenen Grube; und davon sind auf dem Burghügel von Şirinlikale zwei Exemplare belegt (Abb. 26-27).

Diese bilden -ausgenommen von einigen wenigen Felsestiegen- die einzig auf der Oberfläche heute noch fassbaren architektonischen Reste urartäisches Kulturguts auf dem Felsplateau, das nach Norden zu ein leichtes Gefälle bekommt und am unteren Rand mit einer nur teilweise erhaltenen mittelalterlichen Befestigungsmauer endet (Abb. 4). Die beiden Felsgruben liegen unweit von diesem späteren Mauerrest und voneinander in Ost-West-Richtung (Abb. 2) und sind nur an ihren in den Felsen gehauenen oberen, runden Öffnung zu erkennen; denn der Hohlraum ihrer Schächte ist bis unterhalb des Mundlochs mit Schutt ausgefüllt. Daher fehlen jegliche Kenntnisse über die Form und Ausdehnung der Anlagen. Dennoch geben die Form und die Grösse der Öffnung selbst, die bei der Felsgrube A (Abb. 26) 0.80 m und B (Abb. 27) 0.70 x 0.80 m misst und sich nach innen hin allmählich zu einer regelmässigen Wölbung auszuweiten scheint, für die Bestimmung dieser Anlage konkrete Anhaltspunkte:

Die urartäischen Bauten von dieser Art sind uns aus verschiedenen Festungen Ostanatoliens bekannt, und eine von den mit denen aus Şirinlikale gut vergleichbaren und voll ausgeräumten Exemplaren befindet sich im benachbarten Ort Pekerîç bei Tercan (Abb. 18)⁷¹. Die nur ein paar Schritt östlich vom Eingang des Treppentunnels (Abb. 19) in den gewachsenen Felsen eingetiefte Anlage hat eine runde Öffnung, die 1.10 x 1.00 m misst (Abb. 28); ihr Hohlraum mit gut geglätteter Wandung gibt die Form eines rundlichen Pithos wieder und erreicht am Boden eine Ausdehnung von 3.20 m und eine Tiefe von 2.20 m. Ausserdem enthält er in der Nordwand eigenartigerweise eine kleine Nebenkammer (Abb. 29). Eine andere, bisher unbekannte Felsgrube befindet sich auf der urartäischen Burg Küçükçağdarîş bei Aşkale (Abb. 23). Sie liegt unmittelbar südlich bzw. oberhalb vom Felstunnel dort (Abb. 24) und bildet in Form und Format

⁷¹ von Gall 509. 516 zu Nr. 49.

Die weiteren in der Literatur nicht bekannten Beispiele der Gattung stammen aus Bağın, Pertek, Palu und Harput. Von den auf der Burg von Bağın am Perisu in den Felsen eingetieften vier Felsgruben befinden sich je zwei auf der kleinen felsigen Spitze und dem nördlich davon und innerhalb der mittelalterlichen Befestigungsmauer -mit urartäischen Resten und einer kleinen urartäischen Inschrift- liegenden Burgplateau: Die runde Öffnung der südlichen Anlage auf der Spitze ist 1.10 m, die der nördlichen 1.40 m breit; sie liegen 0.75 bzw 2.50 m tief. Die nord-westlich auf dem Burgplateau unten eingetiefte Felsgrube (Abb. 31) hat eine 1.80 m breite Öffnung und weist eine zum Einsetzen eines Deckels bestimmte flache Höhlung am Rand auf; ihre -wie gewöhnlich teilweise mit Erde bedeckte- Tiefe beträgt 2.50 m. Die Öffnung des letzten, östlich davon liegenden Beispiels misst 1.60 m.

Unter den zwei ähnlich wie die von Bağın gestalteten Felsgruben könnte der Grössten mit einer 0.90 m. breiten, runden, profilierten Öffnung und 4.15 m tiefem Ausmass auf der Felspitze von Pertek -dem inhaltlich kultischen Charakter des Platzes mit Kultstelle, Felstor, Nischen und Felsaltären folgend- ähnlich wie die in den Felsgräbern vielleicht eine religiöse Bedeutung, eine "chthonische Opfergrube" also, beigemessen werden⁷². Doch zum profanen Zweck gedient hätte die zweite Anlage ausserhalb der Befestigungsmauer am östlichen Abhang des Hügels, wenn aber, die 0.55 m breite und 1.20 m tiefe Felsgrube her neben einer kultisch bedingten kleinen Felsschale nicht gelegen hätte und sich östlich davon, am Ende des Felsmassivs, mit Abstand noch fünf Felsnäpfchen nicht befunden hätten. C. Işık versucht, die Funktion je einer "Felsschale" an beiden Vorratsgruben in İzoli mit Recht als zum Einsetzen eines kleinen Gefässes während des Umfüllungsprozesses von Getreide dienend zu erklären; ob derselbe Vorgang auch für den Fall in Pertek gelten dürfte, bleibt offen.

Das einzige Exemplar in Palu ist mit einem Stück Felsblock zusammen ausgebrochen, und liegt südlich vom oberen Burgplateau. Im Urartu-Land überhaupt bisher einzigartig ist die Felsgrube in Harput (Abb. 32), die offensichtlich der Gestalt des langen und schmalen Felsblocks folgend durch einen "dromosartigen" Teil nach Osten hin verlängert worden ist. Eine Einlassung am Rand des verschütteten Felsschachtes, die nur als Auflager zum Einsetzen einer Abdeckplatte bestimmt gewesen sein kann, schliesst die einstige Verwendung der Anlage als "Zisterne" aus. Ähnlich wie die in Pekerç und Küçükçağdarış in den näheren Nachbarschaften sowie die in

⁷² S.o. Anm. 42.

Bağın, Pertek, Palu und Harput am oberen Fırat- und Murattal dürften auch die Hohlräume der beiden Felsgruben von Şirinlikale (Abb. 26-27) gestaltet gewesen sein; in Form eines gewaltigen Vorratsgefäßes also.

Nach von Gall "sind Zisternen gelegentlich -wie in Pekerîç- mit einem Deckel versehen, der das Herunterlaufen des Regenwassers gerade verhindern sollte. Nach dem Verbrauch müssen also die eigentlichen Zisternen neu aufgefüllt werden, sie regenerieren sich nicht von selbst" ⁷³. Eine Einlassung um die Schachtmündung der Felsgrube A von Şirinlikale diente offensichtlich auch als Auflager zum Einsetzen einer Abdeckplatte (Abb. 26); die Einrichtung selbst konnte aber kaum als "Zisterne" gedient haben. Deswegen nicht, weil, wie oben dargelegt wurde, die Bevölkerung von Şirinlikale ihr Wasser durch die zu einer nie versiegenden unterirdischen Quelle führende monumentale Anlage, den Treppentunnel (Abb. 17), besorgte, und daher eine zweite Anlage dafür, die sogar von der ersten abhängig immer wieder mühselig "neu aufgefüllt" werden sollte, nicht brauchte ⁷⁴. Dieser Fall gilt freilich auch für die anderen, mit den Gruben von Şirinlikale identischen Exemplare von Pekerîç (Abb. 28-29), Küçükçağdarış (Abb. 30), Bağın (Abb. 31), Pertek, Palu und Harput (Abb. 32) sowie von İzoli, wo eben wenigstens je ein Felstunnel den Wasserbedarf der Einwohner deckte (Abb. 19.24-25). Im wörtlichen Sinne als Zisternen dienten z.B. die unterhalb der Palastanlage in den Felsen gehauenen und mit Mauerwerk ausgekleideten drei riesig grossen Schächte auf der unteren Burg von Çavuştepe ⁷⁵, wo gerade ein Treppentunnel, eine zur Versorgung des täglichen Trinkwassers bestimmte Anlage, fehlt.

"Die einfache Art der Vorratshaltung ist das Einlagern der Getreidekörner in natürliche Mulden. Sind nicht genügend solcher Mulden vorhanden, so legen die Bewohner auch zylindrische und kegelförmige Gruben an. Auch diese werden mit Laub, Stroh, Lehm oder Holz abgedeckt. Sie waren ursprünglich in ganz Anatolien verbreitet... Es verwundert nicht, dass diese Art der Vorratshaltung nur noch in Dörfern

⁷³ von Gall 509.

⁷⁴ Nach von Gall, 509, soll "ein Wassergang der beschriebenen Art auf einer Kale - Treppentunnel mit nie versiegendem Wasserreservoir also- meist überhaupt erst die Möglichkeit bieten, Zisternen mit Wasser aufzufüllen", was mir gerade höchst überflüssig erscheint.

⁷⁵ A. Erzen, *TürkAD* XIV 1-2, 1965, 144 mit Abb. auf S. 146; ders., *TürkAD* XVII-2, 1968, 83; ders., *Belleten* 131, 1969, 409 ff.; ders., *Çavuştepe I. MÖ. 7-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü* (1978) 9 Taf. 8 a.

Ostanatoliens gebräuchlich ist”⁷⁶; es dürfte auch nicht verwundern, wenn diese von E. Peters für unsere Zeit festgestellte praktische Verwendung der Felsgruben in Ostanatolien auf die uralte Tradition von Jahrhunderten zurückgeführt wird und ursprünglich im Urartu-Land verwurzelt gewesen ist. Denn die offensichtlich auch mit Deckel versehenen Felsgruben Urartus sind ja grundsätzlich in Form einheimischer Vorratsgefässe gebildet und auch im Format nicht viel grösser als diejenigen; ein Vergleich mit den “Pithoi” aus Çavuştepe, die fast 2.00 m hoch und 1.50 m breit sind⁷⁷, bestätigt es.

Den besten Beleg für die Bestimmung dieser Anlage liefern V. Sevin und O. Belli in dem bekannten urartäischen Platz Yeşilalıç bei Özalp, wo die insgesamt sieben Gruben in Form eines Tonpithos teils aneinander, teils voneinander isoliert, in den Felsen des Burghügels eingetieft worden sind⁷⁸, und können schon von der Zahl her anstelle eines Magazins mit zahlreichen “Pithoi”⁷⁹ nur als Vorratsgruben gedient haben; die Bewohner von Yeşilalıç besorgten ja das Wasser durch einen tief aus dem gewachsenen Felsen walzenförmig herausgehauenen grossen Brunnen am südlichen Abhang des Hügels, am Pagan Çay⁸⁰.

Daher soll z.B. auch die “in eine Abplattung eingetieft, 1.30 m tiefe und maximal 1.20 m breite Aushöhlung in Form eines Vorratsgefässes mit einer oberen, runden Öffnung von 0.50 m Weite” in Sangar⁸¹ dieselbe Funktion erfüllt haben, und die Ansicht von C. Işık, der in seinem sich in Vorbereitung befindlichen Beitrag über die Ausgrabungen von Izoli die ähnlichen Anlagen dort ebenso als Vorratsgruben zu erklären versucht, richtig sein.

Und schliesslich, wenn die zwei in Form eines Kegelstumpfs eingetieften und von W. Kleiss als Vorratsgruben bezeichneten -wohl

⁷⁶ E. Peters in: Keban Project 1973 Activities (1979) 136 f. Taf. 86, 1-2.

⁷⁷ A. Erzen Çavuştepe I (1978) 11 Anm. 60 Taf. 9 a. Vgl. auch mit den “Pithoi” in den Vorratsräumen von Adilcevaz: E. Bilgiç-B. Ögün, Anadolu 9, 1965, 13 ff. Taf. 1-6. 8. 13-14; B. Ögün, AA 1967, 485 ff. Abb. 5-8, von Altuntepe: T. Özgüç, Altuntepe II. Tombs, Storehouse and Ivories (1969) 75 ff. Abb. 35 Taf. 28, 2; 29, 1-2; 31, 1-2, von Karmir-Blur: B. Pjotrowski, Urartu (1969) 156 ff. Abb. 61, und von Bastam: W. Kleiss, Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975, TeherForsch 4 (1979) 77 Abb. 86-88 Taf. 21, sowie von Kayahdere: Burney-Lang 307 Abb. auf S. 162.

⁷⁸ V. Sevin-O. Belli, AnadoluAraş 4-5, 1976-1977, 387 f. Taf. 3; 8, 1-2.

⁷⁹ Vgl. o. Anm. 77.

⁸⁰ Sevin-Belli a.O. 388 Taf. 3; 8,3.

⁸¹ Kleiss 7.

mittelalterlichen- Einrichtungen auf der Oberburg von Bastam⁸² ihre genaue Entsprechung bei einer modernen Schöpfung aus unserer Zeit in Alişam bei Elaziğ finden⁸³, und ein anderes Beispiel in Arsameia am Nymphaios "im Mittelalter wiederverwendet" worden ist⁸⁴, dürfte somit auch die Durchführung dieser Einrichtung im Osten, sogar ursprünglich im Urartu-Land, durch das durch die Jahrhunderte hindurch unabhängig von ethnischen Voraussetzungen durchsetzte Traditionsbewusstsein der einheimisch ostanatolischen Bevölkerung nachgewiesen sein.

DAS MITTELALTERLICHE ŞİRİNLİKALE

Solche ineinander verflochtene Verbindungen ostanatolisches Kulturguts zwischen der Vergangenheit und der Gegenwart dürfte eigentlich kein Wunder sein, denn viele von den urartäischen Plätzen sind u.a. auch im Mittelalter weiterhin besiedelt worden⁸⁵; als markante Beispiele seien hier die alte ehrwürdige Hauptstadt Tuşpa, Çavuştepe, Palu, Bastam und andere kleine Siedlungen im Iran⁸⁶ und in der Osttürkei genannt. Zu diesen kulturpflanzenden urartäischen Zentren zählt sich auch Şirinlikale, wo ein imposanter Rest einer Befestigungsmauer am nördlichen Rand des Burghügels (Abb. 2.4) als historischer Zeuge seiner mittelalterlichen Existenz da steht (Abb. 33). Abgesehen davon und von den Keramikscherben, haben die nachfolgenden Besiedler hier keine konkreten Spuren in Bezug auf die materielle Kultur hinterlassen; in der Felsarchitektur haben sie offensichtlich Urartus Hinterlassenschaft angetreten, und dieser Vorgang ist sicherlich auch für die weiteren nachbesiedelten urartäischen Festungen der Fall gewesen.

So ist mir unverständlich, wie "man in dem Schluss wohl kaum fehlgehen wird, dass diese -Felstunnel und Felsgruben- und andere

⁸² W. Kleiss, Bastam I, TeherForsch 4 (1979) 93 Abb. 107.

⁸³ E. Peters, in: Keban Project 1973 Activities (1979) 136 Taf. 86, 2.

⁸⁴ F.K. Dörner-Th. Goell, Arsameia am Nymphaios. Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithridates Kallinikos von 1953-1956, IstForsch 23 (1963) 182 Abb. 23. Nach Goell "mag er als Silo für Getreide, als Zisterne oder auch als Kühlraum gedient haben". Seine "pithosartige" Form vgl. mit den Vorratsgefäßen von Altuntepe, o. Anm. 77, Abb. 35. Vgl. ihn darin auch mit ähnlichen Anlagen in Beyköy, die von H. Gonnet-Bağana, IX. Türk Tarih Kongresi I (1986) 277, m.E. fälschlich für "Opfergruben" gehalten worden sind.

⁸⁵ Burney-Lang 383 ff.

⁸⁶ Kleiss 3 ff.

Anlagen" in Pekiç nur wegen "des bedeutendsten Mithrasheiligtums des armenischen Altertums und der davon abhängigen wichtigen Rolle der Stadt in der späteren klassisch-armenischen Geschichte" einfach als "von den alten Armeniern angelegt" erklärt werden könnte⁸⁷. Über den urartäischen Charakter des Treppentunnels (Abb. 19) und der Vorratsgrube (Abb. 28-29) von dort besteht, wie oben im Vergleich mit ihren Pendants in Şirinlikale (Abb. 17) und Küçükçağdaş (Abb. 24) eindeutig dargelegt wurde, kein Zweifel. Auch drei Felsgräber am Fuss des Felsklotzes im Süden der Festung⁸⁸ können nur urartäischen Ursprungs sein (Abb. 34-35): Sie sind -ausgenommen vom Grab I im Westen mit zwei Kammern- im Typus einkammerig, in der Gesamtanlage klein und in der Technik rauhwandig und einfach ausgeführt, und bilden in der Form unregelmässige Ecken. Ein augenfälliges Merkmal, die planmässige Bereicherung der Anlagen durch einen in den Felsen winklig eingetieften Vorraum vor der niedrig gestalteten Eingangstür, wodurch sich diese lokalen Schöpfungen von Pekiç von den bekannten Felsgräbern Urartus unterscheiden, kann auch kein Argument sein, diese sakralen Bauten "der späteren klassisch-armenischen Kunst" zuzuschreiben; denn es gehört ebenso zu den unzerrtrennlichen Bestandteilen der unterirdischen Gräber Urartus, die sich ausserhalb einer Befestigung befinden und u.a. auch in den Felsen gehauen werden konnten⁸⁹. Der Grabtypus mit einem Vorraum, "Dromos", bleibt ausserdem noch unter den ähnlich wie in Pekiç am Fuss eines Burgbergs in den Felsen hineingemeisselten Exemplaren nicht ohne Beispiel; den Beleg dafür bietet die bekannte urartäische Zitadelle Sangar im Iran⁹⁰, vor allem aber das volkstümliche Felsgrab von Kalecik bei Tuşpa⁹¹.

Diese Beobachtungen bestätigen sich durch eine andere bekannte Kunstübung Urartus; nämlich durch die am Fuss des süd-östlichen Abhangs unterhalb des Graäberfelds in die schrägen und glatten, ausgewachsenen Felsen eingemeisselten Zeichen (Abb. 36). Diese auf einen grossen Platz

⁸⁷ von Gall 520.

⁸⁸ S.von Gall 516 zu Nr. 49.

⁸⁹ S. dazu zuletzt ausführlich Ögün 646 ff. die Beispiele der "Gruppe II-A" und vor allem "II-B" Textabb. 3-4. 6-8; ders., in: Türk Ansiklopedisi 33 Lief. 263, 60 f. Mit "Dromos" bereichert worden sind auch die unterirdischen Gräber wie z.B. die fürstlichen Bauten in Altintepe, T. Özgüç, Altintepe II. Tombs, Storehouse and Ivories (1969) 67 Abb. 10. 12. 18, oder das unpublizierte Exemplar in Toklucak bei Doğubeyazıt.

⁹⁰ Kleiss 8 f. Abb. 6 "Raum A", Taf. 2, 1.

⁹¹ V. Sevin, AnadoluAraş 10, 1986, 336 Taf. 8-9 Abb. 21. 23.

verstreuten und in halbkreis-, haken-, L- oder I- Form eingearbeiteten Felsrinnen finden ihre beste Parallele in zwei Gruppen, ebenso zahlreich und in verschiedenen Formen am Rand des Burghügels von Atabindi bei Tutak; einmal auf dem glatten Felsen vor dem vom Burghügel durch eine Treppe herunterführenden Eingang des monumentalen Felsgrabs (Abb. 12. 37-38), und ein anderes Mal wiederum oben, über dem westlich davon liegenden kleinen Felsgrab. Daher muss diese eigenartige Anlage durch ihre mit den beiden Gräbern unmittelbar in Verbindung stehende Plazierung eine sepulkrale Bedeutung, eine auf religiösen Vorstellungen oder Kultvorschriften basierende Funktion haben. Nicht anders als diese muss also die Einrichtung von Pekerîç interpretiert werden, die ja nur wegen der ungünstigen Beschaffenheit des Felsmassivs oberhalb der Gräber dazu auf einer für kultisches Zeremoniell geeignete Stelle unterhalb der Felsgräber angelegt werden musste; eine Felsbank an der unteren Grenze der Anlage links (Abb. 36) diene offensichtlich wie in den Felsgräbern Urartus zu diesem kultischen Zweck. Dies kann ausserdem noch in Atabindi durch den mit einem mit diesem "Zeichen" in Verbindung stehenden und zur Eingangstreppe des grossen Felsgrabs führenden Abflusskanal (Abb. 38), der im Urartu-Land bekanntlich mit Opferhandlungen auf dem Kultplatz in Zusammenhang gebracht wird⁹², argumentiert werden. Ich möchte eine ähnliche Erscheinung auf dem kleinen urartäischen Platz Deliçay am Van-See bei Erciş, wo am östlichen Abhang des Hügels in einigen voneinander abstehenden kleinen Felsblöck je ein kreisrundes "Zeichen" eingetieft worden ist (Abb. 39), ebenso als eine Art zu den Libationshandlungen dienender Altar und mit Gräbern zusammenhängend erklären⁹³. Folglich sei auch die "Datierung und Zweckbestimmung des im Bereich des östlichen Befestigungsgürtels in den Felsen eingearbeiteten, eines kreisrunden und daneben eines sichelförmigen Zeichens" in Bastam geklärt⁹⁴.

Daraus geht deutlich hervor, dass weder "die Felsanlagen von Pekerîç von den alten Armeniern angelegt worden sind" noch "eine Vermittlerrolle

⁹² C. Işık, JdI 101, 1986, 13 Anm. 48.

⁹³ Zu dieser Deutung von "Felszeichen" Urartus und zu den anderen an oder in der Nähe von Bestattungsplätzen belegten Beispielen s. C. Işık a.O. 15 Anm. 56. Hinzukommt noch das in Palu.

⁹⁴ Kleiss 27 Abb. 14; ders., Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975, TeherForsch 4 (1979) 68 Abb. 39. 72-73. Zu den zusammengestellten "Felszeichen" im Iran und ihren unterschiedlichen Deutungen s. W. Kleiss, AMI 14, 1981, 26 f. (Hinweis C. Işık).

der klassisch-armenischen Kunst bei der Verbreitung der Felstreppe in Anatolien" ⁹⁵ in Frage kommen kann. Es waren ja -wie ich an einer anderen Stelle ausführlich dargelegt habe- ⁹⁶ die Phryger gewesen, die die Kunst der Felsbearbeitung, sei es als Felsgrab oder Felsnische oder auch Felstunnel bzw. Felstreppe und "Stufenaltar" ⁹⁷, von dieser darin besonders fähigen und schöpferischen Grossmacht Ostanatoliens der frühen Eisenzeit gelernt und als ihre zeitgenössische, in der Kunst und Politik mächtige Nachbarn die Zwischenglieder zwischen der urartäischen Vorbildern und anatolischen Nachschöpfungen übermitteln haben.

Diese Feststellung lässt sich nun ausserdem noch an Hand von einer anderen bekannten Gattung von Felsdenkmälern Phrygiens untermauern: Während meiner vor kurzem unternommenen Studienreise in der Umgebung von Elaziğ stiess ich östlich von der ursprünglich urartäischen Felsburg Harput auf eine eigenartige Anlage, in der eine steile Felstreppe mit zahlreichen Stufen im Norden zu einer aus dem gewachsenen Felsen heraus gemeisselten, rund 2.00 x 3.00 m grossen Plattform mit Felsbank führt (Abb. 40), und in dem Gesamtentwurf gleich an die in der archäologischen Literatur als "Stufenaltäre" bekannte Gruppe phrygischer Denkmäler ⁹⁸ erinnert. Anders als dort ist, dass die durch niedrige und ungleichmässige, geglättete Wände an drei Seiten einen in sich geschlossenen, nischenartigen Raum bildende Plattform in Harput dahinter durch eine profilierte Öffnung über der hohen Felsbank mit einem zweiten, kleineren Platz in Verbindung zu stehen scheint. Trotz dieser nur nebensächlichen Unterschiede ist die förmliche und funktionelle Abhängigkeit der phrygischen Beispiele von urartäischen unverkennbar; dieses diente genau so wie die im phrygischen Lande offensichtlich zum offenen Kultplatz. Dafür sprechen nicht nur die Felsbank und das Felstor, das im Vergleich zu den nischenartig gebildeten "Scheintoren" Meherkapı and Yeşilaliç bei Van ⁹⁹ richtig durchbrochen ist, und sein weiteres, sogar mit Wandnischen in Verbindung stehendes Pendant auf der hauptsächlich für

⁹⁵ von Gall 520 f.

⁹⁶ F. Işık, "Zur Entstehung phrygischer Felsdenkmäler" in: *AnatSt* 37, 1987 (im Druck).

⁹⁷ Mit Recht auf den urartäischen Einfluss zurückgeführt ist die Entstehung von Felstunneln und Felstritten Phrygiens schon von K. Bittel, *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasien* (1950) ² 85. Zur Datierung von Felsdenkmälern Phrygiens so spät wie in die klassische Epoche ins "5. und 4. Jh. v. Chr." also s. von Gall 517; dagegen F. Işık a.O.

⁹⁸ E. Akurgal, *Phrygische Kunst* (1955) 96 ff. Abb. 55 Taf. 44; A. Gabriel, *Phrygie IV. La Cité de Midas, Architecture* (1965) 43 ff. Abb. 26 Taf. 14. 18. 20-21; C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments* (1971) 93 ff. Abb. 19. 28-31 (mit Literatur).

⁹⁹ S.o. Anm. 36.

einen offenen Kultplatz bestimmten höchsten Spitze der imposanten Burg Pertek findet (Abb. 41), sondern auch die beiden kleinen, im phrygischen Lande auch mit "Steinmonument" zusammenhängend belegten¹⁰⁰ Felsnischen an der Aussenseite der Felswand des die Anlage unmittelbar in Westen begrenzten kleinen Felsmassivs (Abb. 42).

Als Folge dieser auch von grundsätzlich ähnlichen religiösen Vorstellungen bedingten engen kulturellen Beziehungen zwischen den beiden Völkern Altanatoliens wird man in dem Schluss wohl kaum fehlgehen, dass auch die von H. Gonnet-Bağana mit den "gleichzeitigen" hethitischen Vorbildern in Zusammenhang gebrachten kultischen "Felschalen" im phrygischen Lande¹⁰¹ -in Yumrutepeler sogar mit Gräbern in Verbindung stehend- in der Tat als phrygische Schöpfungen vielmehr ein Verdienst des Gedankenguts Urartus erklärt werden können. Denn die ähnlichen Eintiefungen sind im Urartu-Land auf den Felsen unterhalb des Felsgrabs von Umudum in der Erzurum-Ebene (Abb. 43) wohl in ähnlicher Funktion wie die "Felszeichen" (Abb. 36-39) dreimal belegt¹⁰²; sie dienten also auch beim Bestattungs- oder Totenkult zur Aufnahme von Trankopfern und weisen förmlich und funktionell offensichtlich auf eine enge Beziehung zu den früheren hethitischen Felschalen- an oder in der Nähe von Bestattungsplätzen- in Boğazköy hin¹⁰³.

¹⁰⁰ Vgl. z.B. Gabriel a.O. Taf. 14. 18; Haspels a.O. 97 Abb. 30. 600, 9.

¹⁰¹ H. Gonnet-Bağana, IX. Türk Tarih Kongresi I (1986) 273 ff. Taf. 108-109 vor allem Abb. 4-6. Zu den phrygischen Beispielen in Midasstadt s. Gabriel, a.O. 24 f. Abb. 14 Taf. 5.

¹⁰² Ein anderes Beispiel davon befindet sich am Abhang des von S. Güneri untersuchten urartäischen Hügels in Uzunahmet in der Hasankale-Ebene (Abb. 1); bisher unbekannt sind ebenso die -ähnlich wie bei den Hethitern und Phrygern-, u. Anm. 103 f., auch unabhängig von Gräbern angelegten Beispiele in Avnik, wo die Mulden u.a. am nord-östlichen Abhang des Burghügels einmal eine dreier- Gruppe bilden (Abb. 43a) und ein anderes Mal eine Mulde im Süden auf einer geglätteten Felsoberfläche vor der Felswand mit einer kleinen Kultnische in Verbindung steht, vgl. hier mit Abb. 46a, bzw u. Anm. 104 a. Die Beziehung der phrygischen Anlage zu der urartäischen bestätigt sich schon durch den -wenn auch mittelbaren- Vergleich einer "Felschale" in Yumrutepeler von H. Gonnet-Bağana, a.O. 275 Taf. 109 Abb. 6, mit dem bekannten Opferaltar vom Haldi-Tempel auf Toprakkale, W. Kleiss, *IstMitt* 13-14, 1963-1964, 14 Abb. 12-13, im "Museum von Istanbul", indem sie aber die Form dieses Altars, "kleinen Beckens", Urartus vergeblich von einer hethitischen Badeanlage in Tilmen Höyük, *TürkAD* XII-1, 1962 Taf. 4 Abb. 7-8, abzuleiten versucht.

¹⁰³ P. Neve, *IstMitt* 27-28, 1977-1978, 61 ff. vor allem Abb. 2-3 Taf. 11-12; mit den "Felsnäpfchen" in Umudum (Abb. 43) vgl. insbesondere diejenigen in Osmankayası bei Boğazköy, Neve a.O. Taf. 112. Zu den hethitischen Felschalen s. auch Gonnet-Bağana a.O. 276; D. Ussishkin, *AnatSt* 25, 1975, 85 ff. Abb. 1-3 (Fraktin), Abb. 4-6 (Sirkeli) und Abb. 8-9 (Yazılıkaya).

“Entsprechend wird man auch die Schalenfelsen -in hethitischer Welt- als Opferplätze erklären dürfen, wenn sie nicht gar als Felsaltäre zu bezeichnen sind. Dieser Begriff könnte vor allem auf die völlig umgestalteten Anlagen, wie Fels 2, Kızlarkayası und evt. auch Kayıkaya in Hattuša -zutreffen- zumal ihnen gewisse Parallelen zu den späteren Felsaltären von Kalehisar und Midasstadt nicht abzusprechen sind”. Die Zwischenstufe zwischen diesen von P. Neve zitierten¹⁰⁴ hethitischen Vorbildern und phrygischen Nachfolgern von Felsaltären mit Schalen ist im Urartu-Land belegt: In Pertek am ehemaligen Murat sind zahlreiche Mulden von der Grösse zwischen 0.12 m bis 0.40 m im Durchmesser und zwischen 0.20 m bis 0.30 m in der Tiefe über die Felsoberfläche wahllos verteilt; davon befinden sich sechs am süd-östlichen Abhang des Felshügels und eine Reihe an der, süd-westlich der Burgspitze liegenden, schrägen Felswand links von der zur Spitze hin führenden Rampe (Abb. 44).

Die weiteren drei Schalen auf der Spitze der Burg bieten durch ihre Verbindung mit zwei in einen Altar umgestalteten kleinen Felsmassiven zu den hethitischen eine gewisse Parallele. Die Felsschale im Süd-Osten liegt auf der abgearbeiteten Oberfläche eines gewachsenen Felsblocks, zu dem im Norden eine kleine Treppe führt. Noch beeindruckvoller ist die Anlage am westlichen Ende der Burgspitze: Das hier über dem felsigen Boden aufragende Felsmassiv enthält auf seiner geglätteten Oberfläche (Abb. 46) und am Fuss seiner glatt abgearbeiteten, steilen Felswand im Süden (Abb. 45) je eine sorgfältig geführte Schale; die Felsabtreppungen an der süd-östlichen Kante des Felsmassivs weisen unzweideutig darauf hin, dass es für Urartäer in Pertek ähnlich wie bei ihren hethitischen Vorgängern und phrygischen Zeitgenossen in Anatolien zum Felsaltar diene. Auf der urartäischen Festung von Umudum in der Erzurum-Ebene befinden sich zwei Felsschalen diesmal auf dem offenen Kultplatz vor einer nördlich davon liegenden grossen Felsnische mit Felsbank und Felsmulde (Abb. 46a)^{104a}; eine kleine armenische Kapelle bestätigt den ursprünglich heiligen Charakter des Platzes.

Dennoch ist es kein Wunder, wenn die Armenier in der Felsarchitektur im späten Mittelalter den Höhepunkt erreichten; dies muss einen Anfang haben, und dieser Anfang geht offensichtlich auf ihre erste Bekanntschaft

¹⁰⁴ Neve a.O. 71.

^{104a} A. Çilingiroğlu, *Anadolu Araş* 8, 1980, 195 Taf. 1,3 “... and some niches emphasize the importance of Umudum Tepe”. Vgl. Sie mit der grundsätzlich ähnlichen Felsanlage in Avnik o. Anm. 102.

mit den urartäischen Felsdenkmälern bzw. auf die durch Urartäer hochentwickelte ältere Tradition der Felstechnik im Osten zurück¹⁰⁵. Kein Wunder ist aber auch die Tatsache, warum aus diesem fruchtbaren Erbe eines schöpferisch erfindungsreichen und künstlerisch einflussreichen Bergvolks im Osten eine konkrete eigenständig "klassisch-armenische Kunst" nicht entstehen konnte? Der Grund dafür liegt vielmehr in ihrer Geschichte selbst: denn dieses Volk blieb in der Antike politisch unter der Herrschaft von Grossmächten Persiens¹⁰⁶, den eigentlichen Kulturerben urartäischer Kunstfertigkeiten also, und konnte sich daher auch künstlerisch kaum verselbständigen. Eine eigenständige Kunst von Armeniern -wie ihre eigene Schrift- bildete sich vor allem im Bereich der Sakralbauten erst nach ihrer Christianisierung, oft als Vasallentum im Territoriumsgebiet mächtiger Völker Vorderasiens, der Sassaniden, Araber, Byzantiner und schliesslich Seldschuken¹⁰⁷. Trotz eines so grossen zeitlichen Abstands von ihrer künstlerisch dunklen Vergangenheit scheinen jedoch manche unter der Herrschaft von Persern entfaltete Begabungen für einheimische Kunstübungen nicht haben erlöschen können; so ist die Entstehung der Felsstadt Wardzia im späten 12. Jh. n. Chr. zu verstehen¹⁰⁸, und so kann auch die meisterhafte Treibtechnik der Georgier in der Metallbearbeitung nur als Fortführung der uralten Tradition von kaukasischen Völkern und Urartäern verstanden werden¹⁰⁹; und gerade deswegen liessen die Seldschuken für ihre Bauten die zur Steinarbeit fähigen einheimischen Meister arbeiten¹¹⁰.

Ob folglich auch die aus drei in den ausgewachsenen Felsen eingelassenen monumentalen Stelen bestehende kultische Anlage von Armeniern oberhalb des Klosters Vank (Abb. 47.49) in der Nähe von Üçpınar bei Tercan (Abb. 2) förmlich und inhaltlich auf die urartäischen Vorbilder zurückgeführt werden dürfte, scheint zuerst einmal wegen des Fehlens von Zwischengliedern innerhalb der so grossen Zeitspanne zwischen den Schöpfungen beider Völkerschaften schwer nachzuweisen sein. Sonst

¹⁰⁵ von Gall 520 f.; Burney-Lang 493 ff. Nach C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* II-2, 697, "haben die Armenier niemals eine Vorliebe dafür erworben".

¹⁰⁶ Dazu s. zuletzt Burney-Lang 369 ff.

¹⁰⁷ Burney-Lang 410 ff.

¹⁰⁸ Burney-Lang 494 f.

¹⁰⁹ von Gall 521; Burney-Lang 511 ff. Dazu s. auch u. Anm. 120.

¹¹⁰ R.H. Ünal, *Vakıflar Dergisi* 11, 1976, 123; F. Işık, *MarbWPr* 1983, 269 Anm. 50.

¹¹¹ T. Özgüç, *Altuntepe II. Tombs, Storehouse and Ivories* (1969) 73 f. Abb. 29-33 Taf. 26-27; C. Işık, *JdI* 101, 1986, 7. 20 Abb. 13.

könnte ein Vergleich mit der bekannten urartäischen Stelengruppe auf dem offenen Sanktuar von Altintepe¹¹¹, vor allem aber mit der aus den in derselben Technik wie in Vank direkt in die aus dem Felsen gehauenen Zapfenlöcher hineingesteckten Stelen bestehenden Kultanlage von Yeşilalıç (Abb. 48)¹¹² zeigen, dass sie auch in der Anordnung der Gesamtanlage mit mehreren, aneinander gereihten Stelen, von denen die dritte in Vank umgestürzt ist (Abb. 49 links), miteinander identisch sind. Ausserdem weisen eine aus dem Felsen gehauene dreistufige Treppe in der Achse der mittleren Stele und die Stellung einer anderen allein stehenden und weniger prunkvollen Stele am Eingang des Vorhofs der Kapelle südwestlich von dieser Einrichtung darauf hin, dass diese Anlage ähnlich wie bei den Urartäern für eine Kulthandlung im Freien bestimmt war.

Trotz dieser Übereinstimmung in der Gesamtanlage unterscheiden sich die armenischen Stelen in Vank in der Gestaltung der Einzelnen von den urartäischen erstens durch ihren glatt abgeschnittenen Abschluss bzw. ihre dadurch entstandene rechteckige Form; und zweitens weichen sie in der prunkvollen Gestaltung und aus zumeist mit üppig verzierten Kreuzen und geometrischen Steinschnittornamenten bestehenden reichlichen Ausschmückung von den schmucklosen urartäischen ab, und identifizieren sich dadurch völlig mit den "chatschkar" oder "Kreuzsteinen" aus dem späten Mittelalter¹¹³. Eine förmliche Ableitung dieses architektonischen Elements von den älteren urartäischen schliesst sich also unzweideutig aus.

Diese Tatsache bestätigt sich auch dadurch, dass diese "Totengedenksteine" in Vank in der Technik der Hinstellung, der Form, im klossalen Ausmass und in dem das ganze Bildfeld wie eine Häkelspitze prunkvoll verzierten, rein ornamental-geometrischen Stil der Dekoration auf den direkten Einfluss von der auch inhaltlich vergleichbaren bekannten Denkmälergattung eines anderen Kulturkreises Anatoliens, von seldschu-

¹¹² O. Anm. 36. Zu dem mit den urartäischen Stelen in Verbindung gebrachten, F. Işık, *AnatSt* 37, 1987 (im Druck), phrygischen Beispiel von Boğazköy, P. Neve, *TürkAD* XVIII-2, 1969, 156 Abb. 9a-d, nachzutragen ist nun eine sogar in der Grundform ähnlich wie die Stelengruppe von Yeşilalıç eingerichtete Anlage aus der frühen Eisenzeit auf der Keşlik-Ebene bei Niğde, A. Çınaroğlu, IX. Türk Tarih Kongresi I (1986) 329 Fig. 4-5 Taf. 137, 1-2; 138. Ebenso in das aus dem gewachsenen Felsen gehauene Zapfenloch hineingesteckt worden ist die zweite Keşlik-Stele "mit der Darstellung einer sitzenden späthethitischen oder phrygischen" Göttin auf dem offenen Kultplatz, Çınaroğlu a.O. 326 f. Fig. 1 Taf. 135, 1.

¹¹³ Burney-Lang 507 f.

¹¹⁴ "In den rein ornamental-geometrischen Mustern neigten die Armenier sehr dem geometrisch strengen Stil des Islam zu, wogegen die Georgier sinnlicheren, gerundeten und geschwungenen Formen, vor allem in Verbindung mit der Palmette und der Weinranke, den Vorzug gaben": Burney-Lang 509; dazu s. auch B. Karamağaralı, *Ahlat Mezartaşları* (1972) 56 f.

kischen Grabsteinen zurückgehen ¹¹⁴. Ein Vergleich mit den aus den Jahren 1277 n. Chr. (Abb. 50) und 1291 n. Chr. (Abb. 51) sowie 1314 n. Chr. (Abb. 52) stammenden Prunkexemplaren aus Ahlat am Van-See ¹¹⁵ wird die Ableitung dieser armenischen Stelen bzw. Grabsteine aus den seldschukischen in der Form, Gestaltung, Dekoration und sogar im Stil nachweislich bewiesen ¹¹⁶; denn von den bilingualen Bauinschriften datiert die seldschukische mit arabischer Schrift an der Schmalseite der rechten Stele von Vank (Abb. 47. 53) die armenische Anlage tatsächlich so spät wie in das Jahr 1293 n. Chr. ¹¹⁷, in die Zeit der türkischen Herrschaft in Ostanatolien.

Dies bedeutet freilich nicht, dass auch der Grundgedanke, wodurch die Gesamtanlage von Vank entstanden ist, schon aus den religiösen Gründen in derselben islamischen Quelle zu suchen wäre. Die Anlage mit den "Totengedenksteinen" im Freien diene bei den armenischen Christen wohl zum Totenkult, und daher ist ihre inhaltliche Verbindung mit den urartäischen Einrichtungen in Altuntepe, Yeşilalıç (Abb. 48) und Tuşpa (Abb. 13) mit mehreren Stelen oder einer einzelnen Stele unverkennbar ¹¹⁸; dazu kommt noch, dass die kaukasischen Georgier -trotz derselben religiösen Vorstellungen- diese Form des Gedenksteins nicht kannten ¹¹⁹. "The Urartians disappeared from the scene of history some 2565 years ago. Their tradition held on, however, for centuries, influencing strongly the

¹¹⁵ Karamağaralı a.O.: Der Grabstein aus dem Jahr 1277 n. Chr.: 158 f. Kat. Nr. 52 Taf. 87 Abb. 194; 1291 n. Chr.: 165 f. Kat. Nr. 57 Taf. 91 Abb. 204; 1314 n. Chr.: 189 f. Kat. Nr. 72 Taf. 106-107 Abb. 235-235a. Zum zentralasiatischen Ursprung der seldschukischen Grabsteine s. dort 75 ff.

¹¹⁶ Dieser Vorgang bestätigt sich ausserdem noch dadurch, dass die ursprünglich auf die alttürkischen Traditionen zurückzuführenden und in Ostanatolien u.a. auch in Ahlat aufgefundenen Grabsteine in Tierform ebenso von den Türken übernommenen, "wurzellosten" Typen von Armeniern gehören, Karamağaralı a.O. 30. 261 f.

Die seldschukischen Motive an den Stelen und anderen Sakralbauten in Vank, wie das Kettenmotiv an der Eingangstür der Kapelle, werden im Einzelnen von H. Yurttaş untersucht und in einem Beitrag bekannt gemacht.

¹¹⁷ Für die nur mit freundlichen Anstrengungen geleistete Entzifferung der teilweise schwer lesbaren arabischen Schrift sei hier Z. Bayburtluoğlu und A. Bingöl sehr herzlich gedankt. Die Bauinschrift an der Stele wird von Bayburtluoğlu durch einen Beitrag über "die mehrsprachigen Inschriften an türkisch-islamischen Bauten in Anatolien" vollständig bekannt gemacht.

¹¹⁸ Altuntepe: T. Özgüç, Altuntepe II. Tombs, Storehouse and Ivories (1969) 73 f. Abb. 29-33 Taf. 26-27; Yeşilalıç: o. Anm. 36; Analıkız in Tuşpa: o. Anm. 34. Zur Deutung der "Totenstele" Urartus "als ein symbolischer Gegenstand für eine bedeutende Kulthandlung in Verbindung mit dem Totenkult" s. C. Işık o. Anm. 33.

¹¹⁹ Burney-Lang 508.

architecture of the area, the workmanship in gold, silver, iron and copper"; nun, dieser trefflichen Bemerkung von T. Özgüç¹²⁰ folgend, dürfte es auch von dieser Gattung der Architektur innerhalb der zwischen den Urartäern und mittelalterlichen Armeniern liegenden dunklen Jahrhunderten doch Zwischenglieder gegeben haben, die bisher an uns nicht gekommen sind. So ist es dann ein typischer Vorgang anatolischer Kunst, die ihre schöpferische Kraft unabhängig von der Abstammung und Religion der historischen Synthese zwischen den fest verwurzelten unerschöpflichen Schätzen der einheimischen und den eigenen Kunstübungen der auf dem fruchtbaren Boden dieses Landes heimisch werdenden neuen Kulturen verdankt¹²¹, an einer und derselben architektonischen Form zu belegen; nämlich die treibende Kraft der heidnisch urartäischen und islamisch seldschukischen Formsprache an einer christlich armenischen Einrichtung: an der Kultanlage in Vank.

DIE DATIERUNG

Die nähere zeitliche Bestimmung der urartäischen Anlagen in Şirinlikale innerhalb einer bestimmten Epoche dieser Grossmacht Ostanatoliens vom 9. bis 6. Jh. v. Chr. könnte nur durch eine königliche Inschrift möglich gewesen. Ein solcher historischer Beleg existiert in der Stadt selbst oder überhaupt in der Umgebung von Tercan nicht. Nichts erhalten ist ausserdem von den Mauern, die nach ihrer Bautechnik wenigstens die Gründung der Festung zeitlich grob einschränken könnte; und kaum ein datierbares Indiz liefern auch die Scherben, die auf der Oberfläche des Besiedlungsgebiets zusammengelesen worden sind.

Das, was zur zeitlichen Stellung des Burghügels annähernd beitragen kann, ist die allgemeine alte Geschichte Ostanatoliens bzw. des Landstrichs bei Tercan, worüber wir durch Annalen urartäischer Könige gut informiert sind; sie lautet bei Burney-Lang zusammenfassend wie folgt: "Im Nordwesten Urartus, nördlich der Ebenen von Erzurum und Erzincan

¹²⁰ Özgüç a.O. 64.

¹²¹ Zu der Synthese zwischen den Seldschuken und Armeniern bzw. Georgiern in Bezug auf die andere Gattung der Architektur, nämlich Kuppelgräber, s. F. İşik, MarbWPr 1983, 262 ff. Dazu s. auch Burney-Lang 507, wo aber dieser Vorgang irreführend als "ein weiteres interessantes Beispiel für die Verbreitung ganz oder teilweise von den Armeniern erfundenen Architekturelemente" erklärt wurde, als ob das Kuppelgrab ursprünglich nicht eine seldschukische Bauart gewesen wäre.

scheint der Hauptgegner das Königreich von Diauehi gewesen zu sein. Menua und Argiṣti I. führen dieses Gebiet in ihren historischen Inschriften unter der Bezeichnung 'Passländer' auf. Mit grösser Wahrscheinlichkeit handelt es sich dabei um die zwischen Aşkale und Tercan gelegene Gegend. Zum Königreich von Diauehi muss aber auch die Ebene von Hasankale gehört haben, die unmittelbar östlich von Erzurum liegt" ¹²². Nach den historischen Inschriften von Yazılıtaş bei Hasankale und von Zivin bei Horasan dürfte der östliche Teil dieses Staats wohl bis zur Erzurum-Ebene hinein (Abb. 1) von Menua erobert gewesen sein ¹²³; und "der Erfolg mit der vollständigen Unterwerfung dieses mächtigen Gegners Urartus blieb Argiṣti I. in seinem zweiten Regierungsjahr vorbehalten... Aus der Tatsache, dass aus der Zeit nach Argiṣti I. in den Königsinschriften der Urartäer keine Hinweise auf Diauehi mehr enthalten sind, ergibt sich der Hinweis, dass Urartu dieses Gebiet nunmehr so eng an sich anschloss" ¹²⁴. Damit gewinnen wir für die Gründung der urartäischen Plätze bzw. urartäischen Besiedlung der Festungen von Diauehi bei Tercan (Abb. 1), darunter auch der Burg von Şirinlikale, um die Zeit 780 v. Chr. einen terminus ante quem. Auch der archäologische Befund, wonach die bekannte urartäische Stadt Altuntepe westlich von Şirinlikale in der Erzincan-Ebene (Abb. 1) unmittelbar danach, erst in der Zeit von Sardur II. gegründet werden konnte ¹²⁵, bestätigt diese historische Tatsache.

Die Festung Şirinlikale diente offensichtlich zur Sicherung dieses schwer eroberten Interessengebiets Urartus; denn wir stellten nur zufällig nach Süden hin durch das Tuzlaçay-Tal hinauf in der Richtung von Çat, dem Landkreis von Erzurum, noch zwei alte Siedlungen, Oğulveren und Gökçeşeyh ¹²⁶, fest, die auf eine antike Strasse zwischen Çat und Tercan hinweisen (Abb. 1). Die Burg Şirinlikale liegt, vom südlichen Endpunkt eines sich zum Tuzlaçay hin öffnenden Tals des Nebenflusses Şıhköy Deresi aus die bizarre Landschaft beherrschend, an dieser wichtigen Verkehrsader (Abb. 3), und die urartäische Geschichte dort dürfte aus diesen strategisch bedeutenden Gründen kaum mehr später als auf die Einnahme dieses Territoriumsgebiets von Diauehi durch Argiṣti I. erfolgt gewesen sein. Die

¹²² Burney-Lang 273. Dazu s. auch A. Çilingiroğlu, *Anadolu Araş* 8, 1980, 197.

¹²³ Çilingiroğlu a.O. 197 f.

¹²⁴ Burney-Lang 274; Çilingiroğlu a.O. 197 f.

¹²⁵ Özgüç a.O. 71.

¹²⁶ A. Diler, "Gökçeşeyh Buluntuları Işığında Protomlu Boynuz Rhytonların Kökeni ve Gelişimi", *Belleten* (im Druck).

Burg scheint tatsächlich auch aufgrund des archäologischen Befundes, vor allem der nur für Grosse des Landes zukommenden zwei qualitätvollen Felsgräber, die die Festung als bedeutend ausweisen, im Gebiet von Tuzlaçay-Tal eine besonders wichtige Rolle gespielt und diese Vorrangsstellung bis zum Mittelalter hinein beibehalten zu haben. So wäre es durchaus naheliegend anzunehmen, dass die Felsanlagen auf der Burg von Şirinlikale eher in der goldenen Epoche Urartus im 8. Jh. v. Chr. angelegt worden sind als im 7. Jh. Die Gründung der Stadt aber könnte als Folge ihrer strategisch wichtigen Stellung auf eine frühere Zeit zurückgehen und die Burg selbst könnte schon vorher gegen die Eroberungszüge Urartus zum Stützpunkt des mächtigen Pufferstaats Diauehi gedient haben¹²⁷; auf die Existenz einer vorurartäischen Besiedlung des Ortes weisen tatsächlich die Oberflächenfunde hin¹²⁸.

Dies war ein Versuch, eine einsam in einer atemberaubend bizarren Landschaft gelegene Festung eines mächtigen Bergvolks der Vergessenheit zu entreissen und damit der prächtigen Kulturgeschichte Ostanatoliens in der frühen Eisenzeit eine neue Seite beizufügen. Die Stadt auf den Bergen ist eigentlich nie in Vergessenheit geraten: durch eine scharfsinnige Analogie mit den Wassergängen fand ich sie im Gedächtnis von Eingeborenen als dramatischen "Schauplatz" der beliebten Liebeserzählung "Ferhat und Şirin" so lebendig wie vor Jahrtausenden; und so lebendig ist auch die Kultur Urartus in der heute noch zu beobachtenden Geschicklichkeit der Kupferschmiede von Erzincan in der Treibtechnik, die als ein Symbol des Traditionsbewusstseins der Ostanatolier zwischen der jahrtausendealten Vergangenheit und der Gegenwart kunstgeschichtlich eine feste Brücke schlägt.

Erzurum 1987

¹²⁷ Ein ähnlicher Vorgang dürfte wohl auch für weitere Festungen im Gebiet von Diauehi, wie z.B. für die von Umudum, Çilingiroğlu a.O. 195 ff., in Betracht kommen; denn ein "Hauptgegner" von Urartu ohne Festungen kann nicht einmal mit dieser historischen Tatsache übereinstimmen.

Als historischer Beleg dafür s. die urartäische Königinschrift von Yazılıtaş bei Horasan, F.W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften (1967) ² 61 f. Nr. 23, III: "Menua spricht: ich brachte an mich das Land des Diau-iden, (Die Stadt) Şasilu (ni), die Königs-Stadt, brachte ich an mich mit Kämpfen?, das Land verbrannte ich samt? den BURGEn, ich beendete (den Zug) an der Grenze? in den 'Pass-Ländern' (Şeşetili), in (der Stadt) Zua..."; vgl. auch König a.O. 62 f. Nr. 23 V, wo sogar von "befestigten Burgen" die Rede ist.

¹²⁸ Die keramischen Oberflächenfunde von Şirinlikale werden von S. Güneri an einer anderen Stelle ausführlich behandelt.

Abkürzungen:

- Burney : C.A. Burney, A first season of excavations at the urartian citadel of Kayalıdere, AnatSt 16, 1966, 55 ff.
- Burney-Lang : C. Burney-D.M. Lang, Die Bergvölker Vorderasiens. Armenien und der Kaukasus von der Vorzeit bis zum Mongolensturm (1975).
- von Gall : H. von Gall, Zu den kleinasiatischen-Treppentunneln, AA 1967, 504ff.
- Kleiss : W. Kleiss, Urartäische Plätze in Iranisch-Azerbaidjan, IstMitt 18, 1968, 1 ff.
- Öğün : B. Öğün, Die Urartäischen Bestattungsbräuche, in: Festschrift für F.K. Dörner II (1978) 639 ff.

SELÇUK ARKEOLOJİ MÜZESİNDE SAKLANAN MİKEN PYXİSİ VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

COŞKUN ÖZGÜNEL

60'lı yıllarda Batı Anadolu kıyı kesiminde ve içlerinde yapılan yeni kazı ve araştırmalar, Anadolu'nun Geç Bronz Çağ'ında karşılaştığımız kimi sorunlara bizleri tekrar yöneltmektedir ¹.

Özellikle II. binin 2. yarısından itibaren Kıta Yunanistan - Argolis kökenli kültür kalıntıları, Batı Anadolu kıyılarında karşımıza çıkar. Kültür ve ticari alış verişle oluşan bu kalıntılar, sorunları daha da güncelleştirmiştir. Konumuzun içeriğini oluşturan Miken-Akha kültür izleri ve kalıntıları Batı Anadolu'da, önceleri Girit-Minos ilişkileriyle başlar. Sonra Miken-Akha ticari egemenliğini yaşar. Ayrıca Ege ile Batı Anadolu-Hitit ilişkileri de günümüz arkeolojisinde göz ardı edilmemiştir. Nitekim bilim adamları yıllardır önemini korumakta olan bu oluşum üzerine ilgilerini yoğunlaştırmışlardır ².

Daha önceki bir araştırmamızda, Batı Anadolu'daki Miken etkinliklerini irdelemiş, yayınlanmamış kimi özgün buluntuları arkeoloji dünyasına duyurmuştuk ³. Bu çalışmamızda yine bir yüzey araştırması sırasında Ionia içlerinde ele geçen Miken pyxisini incelemek ve bazı sorunlara değinmek arzusundayız. Batı Anadolu'da son yıllarda gün ışığına çıkarılan üç önemli nekropol, problemlerini de beraberinde getirmiştir. Bunlar; kazısı 60'lı yıllar içinde bitmiş olan Müskebi (Ortakent-Halikarnassos yarımadası), 80'li yıllar içinde başlayan ve kazısı devam eden Troas bölgesindeki Beşik Tepe ile Menemen-Panaztepe gömütlükleridir ⁴.

¹ Y. Boysal, "Müskebi Kazısı 1963 Kısa Raporu" ¹ Belleten 121 1967 67ff.; "Katalog der Vasen im Museum in Bodrum, Mykenisch-Protogeometrisch" ² Ankara 1969; "New Excavations in Caria" ³ Anatolia 11 1971 1ff.; C. Mee, "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in Second Millenium B.C." ⁴ Anat-St. 28 1978 140 ff.; C. Özgünel, "Anadolu'da Miken Seramiği" ¹ Doçentlik tezi, Ankara 1979 baskıya hazırlanmakta; "Batı Anadolu ve İçlerinde Miken Etkinlikleri" ² Belleten 187 1983 697ff.

² Bu çalışmamızda Ahhiyava sorununa değinmek istemiyoruz.

³ C. Özgünel ², lev. VII-XII, XXX-XXXV.

⁴ Ibid., 705; A. Erkanal-H. Erkanal, "A New Archaeological Excavations in Western Anatolia" ¹ Turkish Review Quarterly, Ankara 1986 Spring, 67ff.; M. Korfmann, "Beşik-Yassitepe ve Beşik-Sivritepe 1983 Ön Raporu" ² VI. Kazı Sonuçları Toplantısı İzmir 1984

Bu araştırmada kimi sorunlarına öncelikle değinmek istediğimiz merkez, Müskebi'dir.

Anadolu'da Miken yerleşmesi diyebileceğimiz merkezler bugün için çok azdır ⁵. Ancak Emporio'ların varlıkları bilinmektedir. Yine de tabakaya bağlı Miken kültür belgeleriyle Miletos, bir Miken yerleşmesi olarak bilinenlerin en önemlisidir. Aynı zamanda Miletos'un bir Girit-Minos kuruluşu olması da önemini arttırmaktadır ⁶. Miletos'a oranla, batısındaki Iasos, zayıf bir yerleşme olarak görülür. Miken öncesi Iasos'daki en eski Yunan-Ege kökenli malzeme, Girit-Minos içeriklidir ⁷. Ancak kıta Yunanistan'daki topografyaya uygun şato-kale anlamında korunan, kyklopien biçimde sur duvarlarının çevrelediği yerleşim merkezleri Anadolu'da henüz bulunamamıştır. Buna karşın Miletos'ta bir sur duvarı, bu tanıma uygun bir koruma olarak bilinmektedir. Diğer taraftan Müskebi yakınındaki Assarlık kenti; topografyası ve akropolündeki kyklopien biçimine yakın duvar örgülü kule kalıntısı ile bugüne değin koruna gelmiştir. Acaba Assarlık Sub-Miken evresinden bu yana eski Miken geleneğini sürdüren bir yerleşim merkezi olarak görülebilir mi? ⁸ Miletos ve

107ff.; "Beşik-Yassitepe ve Beşik Mezarlığı 1984 Ön Raporu" VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1985 229ff.; "Beşik Tepe New Evidence for the Period of the Trojan Sixth and Seventh Settlements" Troy and Trojan War, A Symposium held at Bryn Mawr College October 1984, Edited by Machteld J. Mellink, Bryn Mawr College 1986 17ff.

⁵ Bu konuda son yıllarda kimi yayınlarda yanlış anlamalar ve aktarmalar görülmektedir. K. Bittel "Karabel" MDOG 98 1967 5ff., adlı makalesinde, s. 19 dipnot 25 no. 8'de şöyle demektedir: "Dirmil, in Lykien, 72 km nordöstlich von Fethiye: TürkAD XIII 2 1964 125 ohne genaue Spezifizierung als mykenischer Fundort genannt." Bittel büyük bir olasılıkla Bodrum yarımadası Yalıkavak yakınlarındaki Dirmil-Gökçebel (Burgaztepe) ile yöreyi yanlış anlatım yüzünden karıştırmış olmalıdır. Bittel'in kaynak göstererek verdiği yer, bizce Ayasoluk kazıları sırasında (1963), Dirmil-Gökçebel'de bulunan tholos biçimli protogeometrik mezar ve buluntuları olmalıdır. Fethiye-Dirmil'in ve Bodrum-Dirmil'inde bugüne değin Miken izlerini ortaya koyan belgeler ele geçmemiştir. Bk. C. Özgünel, "Carian Geometric Pottery I" Ankara 1979 4ff. G.F. Bass, "Mycenaean Tombs in Halicarnassus" AJA 67 1963 355ff. Y. Boysal ³. Ancak gerçek hata H. Gültekin-M. Baran'ın "The Mycenaean Grave Found at the Hill of Ayasoluk" TürkAD XIII 2 1964 122ff. adlı makalede Anadolu'daki Miken buluntu merkezlerini sıralarken (Milas, Iasos, Miletos ve Dirmil) Müskebi yerine büyük bir olasılıkla Bodrum-Dirmil'i vermeleridir.

⁶ Birinci derecede, Miletos zamanımıza dek kesintisiz süregelen yerleşimi ile önemli bir İon kenti olarak görülür. C. Özgünel ², 729ff., dipnot 211-215.

⁷ Minos-Miken ve Protogeometrik ve sonrası yerleşmeleri ile Iasos önemli bir Karia kenti olarak görülür. C. Özgünel ², 730ff. dipnot 218-233.

⁸ W.R. Paton, "Excavations in Caria" JHS VIII 1887 64ff.; W.R. Paton-J.L. Myres, "Carian Sites and Inscriptions" JHS XVI 1896 188 ff.; V.R.d'A. Desborough, "The Last Mycenaeans and Their Successors" Oxford 1966 21 f.

Iasos gibi kentler anayurttan gelenler tarafından mı yerleşime açıldılar, yoksa salt ticaretin etkin olduğu ve çevrelerine dağıtımı sağlayan gerçek birer emporio mu idiler? Diğer yönden olayı, biraz geç evrelere kaydırırsak, Karanlık Çağ evresi sonunda yeni yurtlar kurmaya giden Batı Anadolu, Kıtali göçmenlerin, yurt seçiminde ve kolonize hareketleri sırasında topografya benzerliklerine çoğu zaman özen gösterdiklerini biliyoruz⁹. Acaba bu yöneliş, Bronz Çağ'da yok muydu?

1963 yılında başlayan, Bodrum yarımadasının güney kesiminde yeralan Müskebi (Ortakent) nekropol kazıları, bilindiği gibi 50'ye yakın özgün Miken oda gömütü ve 300'ü aşkın armağanları ile önemli bir merkez olarak karşımıza çıkar¹⁰. Ancak gömüt ve armağanlarının yanında Müskebi, cevaplanması zor olan kimi sorunları da kazısı ile birlikte getirmiştir. Şimdiye dek Müskebi kazıları ile ilgili yayınlarda, bu kadar çok gömüt sahiplerinin günlük yaşamları, yerleşme yerleri ile ilişkili hiçbir bilgi ve habere rastlanılmamıştır. Hiç kuşkusuz kazıcısı tarafından Müskebi ve çevresinde yüzeysel araştırmaların yapılmış olması gerekir. Eğer yerleşmeyi içeren izler saptanmış olsaydı, bilim dünyasının bundan haberi olurdu¹¹. Yerleşmeye ait bir kalıntının olmaması, bizim için üzerinde düşünülmesi gereken ve çözülmesi bilim açısından çok önemli bir sorundur. Ancak Müskebi Kazısı Başkanı Y. Boysal son çalışmalarından birinde şöyle demektedir: "Die karischen Töpfer haben in mykenischer Zeit Vasen hergestellt, die sich von mykenischen Vorbildern in nichts unterscheiden. Musterbeispiele dieser Art der Produktion bietet die Nekropole von Müskebi, wo sich kein Stück gefunden hat, das vom mykenischen Formenkanon abweicht"¹². Bu kadar kesin bir ayırım ve yargı bizce çok tehlikelidir. Birbirlerinden ayırma olanağı olmayan bir malzemeyi, hangi ölçülere göre özgün ve yöresel olarak tanımlayabiliriz? Ayrıca yöresel Miken taklitleri olarak Müskebi malzemesini görecektir olursak, (ki Batı Anadolu için kimi merkezlerde Miken üretimi söz konusudur) bunları üretenlerin konutları, çömlekevrlerinin olması gerekmez mi?¹³.

⁹ C. Roebuck, "Ionian Trade and Colonization"² New York 1959 105ff.

¹⁰ Bakınız dipnot 1

¹¹ Hooker, Müskebi ile ilgili haberinde kaynak göstermeden, yörenin bir Miken yerleşmesi olmadığından söz eder. J.T. Hooker, "Mycenaean Greece" London 1976 115ff.

¹² Y. Boysal, "Einige neue Gefaesse der Dark Ages aus Karia" Lebendige Altertumswissenschaft, Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann VETTERS, Wien 1985 16ff.

¹³ C. Özgünel¹; C. Özgünel², 732ff. Diğer taraftan Müskebi buluntuları içinde Girit'ten gelmiş olduğunu sandığımız bir üzengi kulplu koku kabının da olduğunu anımsatmamızda yararlar görmekteyiz. Bk. Y. Boysal², 12 f. Env. no. 697 lev. XIV a,b.

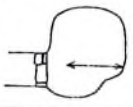
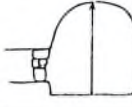
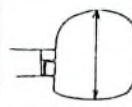
1963 yılında ilk kazı çalışmalarına katılan bir öğrenci ve daha sonra bu konularda çalışan bir kişi olarak, bu konuya acaba değişik yorumlar getirebilir miyiz? Yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmalar sırasında Müskebi' de bilinçsiz olarak ve kişisel çabamızla tuttuğumuz kimi not ve eskizlerin ışığı altında, unutulmakta olan bir takım bilgileri de, aşağıdaki satırlarda aktarmak ve belgelemek isteriz¹⁴.

Müskebi gömütlükleri bugünkü modern köy yerleşmesinin dışında, köyün kuzey yükseltileri eteğinde, aşağı yukarı 1-1,5 km. uzağında yer almaktaydı. 1963 yılı kazılarındaki çalışma alanı, kazı açıcısı Hüseyin Akgün'e ait incir ve zeytin ağaçlarının yer aldığı bahçe (B) ile, güneyinde kalan Hasan Canbakan'ın palamutluğu (A) içindedir. H. Akgün bahçesi (B), doğal üç setten oluşur. Gömütlerin çoğu orta sette bulunuyordu (Çizim 1). Yöredeki toprak, beyaz renkte olup, yüksek oranda kil ve kaolen (özellikle H. Canbakan'ın palamutluğu) içermektedir. Yakın zamana dek beyaz toprak, Bodrum ve çevresinde çimento gibi katıksız siva olarak kullanılmıştır. Su geçirgenliği az olan bu toprak, Müskebi gömütlerinin bozulmasına olanak vermemiştir. Verdiğimiz krokiden de (Çizim 1) görüleceği gibi, gömütler birbirlerine paralel-yanyana sıralanmıştır. Gömütler mimari tasarım yönünden üç ana bölümden oluşur: 1. Dromos (mezara giden yol), 2. Kapı, 3. Gömüt odası (Çizim 2). Eğimli araziye oyulan gömütlerde yapılaşma bizce; önce dromosun açılması, daha sonra kapı ve kapı alınlığının oyulması ile yapılır. Son olarak kubbeye yakın eğim içine oyulan çatı örtüsü ve kareye yakın gömüt tabanından oluşur (Çizim 3). Ölü ve armağanlar gömüte konduktan sonra, kapı çevreden toplanan taşlarla örülür (Çizim 4). Özellikle gömüt örtüsünü oluşturan kubbemsi çatı, oda tabanı ve dromos aynı topraktan yapılmış siva ile sıvanır. Bu siva olayına çoğu gömütlerde rastlanılır.

Müskebi gömütleri kendi aralarında tasarım ve yapılaşma yönünde her zaman bir bütünlük gösterir. Fakat kimi örneklerde ölçü yönünden ayrılıklar vardır. Çok küçük gömütler yanında, büyük ölçüde olanlarının varlığı, yapılan ölçümlerden anlaşılır. (Tablo 1).

¹⁴ 1963 yılında başlayan Müskebi kazılarına 1. sınıf öğrencisi olarak katılmış bulunuyoruz. Bugün Erzurum Üniversitesinde çalışmakta olan Prof. Dr. Fahri Işık ile Doç. Dr. Abdullah Yaylalı da ilk kazı çalışmalarına katılan öğrenciler arasında bulunuyorlardı.

Tablo 1:

B Bölgesi Gömütleri				
6 nolu Gömüt	1.40 m.	1.10 m.	1.80 m.	S — N
7 " "	1.30 m.	0.50 m.	1.95 m.	"
8 " "	1.20 m.	0.80 m.	1.50 m.	"
9 " "	1.00 m.	1.00 m.	1.30 m.	"
10 " "	0.78 m.	1.40 m.	0.98 m.	"
11 " "	1.60 m.	1.10 m.	1.95 m.	"
12 " "	1.78 m.	1.60 m.	1.56 m.	"

Tasarım yönünden Müskebi gömütleri, Kıta Yunanistan örnekleri dışında, yakın çevresindeki İstanköy ve Rodos Miken oda mezarları ile çok yakın benzerlikler gösterir¹⁵. Gömütlerin yer aldığı alan ve sıralanması, Rodos-Apsaktrias Miken nekropolüne çok benzer¹⁶. Gömüt armağanlarında da aynı yakınlıklar söz konusudur. Çanak-çömlek dışında görülen kama, mızrak, bıçak gibi kesici-öldürücü aletlerle, boncuk ve benzeri süs eşyaları da, Müskebi gömütlerinde, özellikle Rodos ve İstanköy Miken mezar armağanlarına çok yakın paralellikler gösterir¹⁷.

Tekrar yerleşme problemlerine dönersek; Batı Anadolu'daki kimi yörelerde Müskebi gömütlerindeki Miken kökenli armağanları içeren nekropoller bulunmuştur. Anadolu kültür geleneklerine bağlı olan bu nekropollerde, Miken etkinlikleri, kesin olmayan biçimde, Miken çanak-çömleği ile temsil edilir. Bunlardan, Manisa ili sınırları içinde, Hermos (Gediz) nehri yakınındaki Çerkes Sultaniye'de bulunan armut biçimli küçük Miken amphorasının, yerli monokrom seramikle birlikte Anadolu geleneğindeki bir pithos gömütte ele geçtiğini daha önce belirtmiştik¹⁸. Olasılıkla yöresel bir yerleşmeye bağlı olan diğer Miken gömüt armağanları Troas bölgesinden gelmektedir. M. Korfmann tarafından 80'li yıllarda başlatılan Troia yakınındaki Beşik Tepe kazısı, daha çok pithos biçimi

¹⁵ S. Dietz, "Lindos IV1, Excavations and Surveys in Southern Rhodes: The Mycenaean Period" Denmark 1984: L. Morricone, "Eleona e Langada: Sepolcreti della Tarda Età del Bronzo a Coo" ASAtene 43-44 1965-66 5ff.

¹⁶ S. Dietz, a.o., 5off.

¹⁷ Ibid.,: C. Özgünel¹: L. Morricone, a.o.

¹⁸ C. Özgünel², 738ff. Lev. XXIX.

mezarları içeren bir nekropole sahiptir¹⁹. Batı Anadolu'nun kuzey kıyısında, Kaikos (Bakırçay) nehri-ovası yakınındaki Pitane (Çandarlı), yine yöresel geleneğe bağlı pithos gömütü ve verdiği Miken üzengi kulplu testiciği ile diğer bir örnektir²⁰. Hermos nehri yanında, Menemen ilçesinin batısındaki Panaztepe nekropolü; buluntularıyla, son yılların önemli merkezidir. Panaztepe, bugüne değin ele geçen buluntuları ile, bir Miken yerleşmesine henüz olanak vermemiştir. Panaztepe gömütleri, yapısal yönden Anadolu geleneğini anımsatmaktadır. Miken seramiği ile birlikte, madeni silahlar ve kadınlara ait kimi altın vb. boncuk gibi süs eşyaları da ele geçmiştir. İthal malzemenin dışında, Panaztepe mezarlarında bol miktarda yöresel çanak-çömlek bulunmuştur. Yöre, gelecek yıllarda yapılacak kazılarla, Batı Anadolu'daki kimi Bronz Çağ yerleşmelerinin problemlerine ışık tutacaktır²¹. Panaztepe'de 1985 yılında başlayan arkeolojik kazılar 1986 yılında da devam etmiştir. Ancak iki yıllık çalışma, buranın kolonize hareketleri ile kurulmuş bir Miken yerleşmesi olabileceğine veya düşüncesine henüz olanak vermemiştir²². Yine de akropol olarak görebileceğimiz yer, ileriki yıllarda, nekropolün üzerinde-arkada yükselen tepede yapılacak kazılarla, belki de Miken şato-kalelerinde görüldüğü gibi bir mimari yapılaşma ile karşımıza çıkabilir²³.

¹⁹ Bk. Dipnot 4: M. Korfmann, a.o.

²⁰ G. Perrot-C. Chipiez, "History of Art in Primitive Greece Mycenaean Art Vol. II" London 1894 390ff., fig. 480, 482: C. Özgünel², 705ff., dipnot 52-63 lev. I-V.

²¹ A. Erkanal-H. Erkanal, a.o.

²² Ibid.,

²³ Manisa Arkeoloji Müzesi'ne satın alma yolu ile gelen ilk Panaztepe soygun buluntuları, yörenin açık seçik yerli bir kültürü içerdiğini ortaya koymaktadır. Çünkü Miken gömüt armağanlarının yanında, sayısal yönden Anadolu kökenli çanak-çömlek fazladır. Manisa Müzesi'ndeki soygun buluntuları Y. Ersoy tarafından yayınlanmaktadır. Söz konusu buluntular Miken IIIA:2-III B evresini içerir. 1985 yılı kazıları ve soygun buluntuları, yörenin Batı Anadolu'da önemli bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak önceki buluntular ve 1985-86 yıllarında A. Erkanal tarafından sürdürülen kazılarda gün ışığına çıkarılan Miken çanak-çömleği ve diğer Anadolu dışı buluntularını çakıştıracakımız bir Miken yerleşmesi, Panaztepe'de bugünkü koşullar altında henüz yoktur. Yörenin büyük bir olasılıkla, belirli bir zaman dilimi içinde önemli bir ticaret merkezi (emporio) olabileceği akla gelebilir. Diğer taraftan, Hermos nehri boyunca yeralan yakın yerleşmeleri de, bu ticari ilişkiler içinde akıldan çıkarmamak gerekir. Nitekim Panaztepe yakınında, içerde kuzey-doğuda, Hermos'un yanında yeralan Larisa kentinde, II. bin tabakalarında Anadolu üretimi çanak-çömlek bulunmuştur. Ayrıca tabaka ve yerleşime direkt bağlı olmaksızın Miken IIIC:1 evresine ait bir parça Miken seramiği bulunmuştur (C. Özgünel², 709f., dipnot 72, 73). Larisa'dan sonra Hermos içlerinde Dr. R. Meriç tarafından yapılan yüzey araştırmalarından, akarsu boyundaki kimi yerleşmelerde, Miken seramiğine rastlanıldığını öğrenmekteyiz (Bk. dipnot 30). Menemen

Bu çalışmamızda tanıtmak istediğimiz Selçuk Arkeoloji Müzesi'nde saklanan Tire-Ahmetler Halkaköy Miken pyxisi de, yine Miken izlerinin etkin bir biçimde görülmediği Kaystros (K. Menderes) nehri içlerinden gelmektedir. Söz konusu kap, yöresel gelenekte bir pithos gömütte bulunmuştur. Bu arada tanıtmak istediğimiz pyxisi bulanlar, çevrede

ovasının denize açılan bu kesiminde yeralan Panaztepe'nin bugünkü koşullarda adı bilinmemektedir. Larisa ile olan yakınlığının ışığı altında yörenin, ozan Homeros'un aşağıdaki dizelerinin yorumu ile; erken verilen bir düşüncenin irdelemesini yapabiliriz: Bizce ele geçen buluntular ile Panaztepe'nin henüz Ahhiyava ile yakın ilişkide veya Ahhiyava olacağı düşündürücüdür (A. Erkanal-H. Erkanal, 73ff.). Acaba Panaztepe, eski çağlarda Larisa kentinin bir limanını mı idi? Bu sorunun cevabını Homeros'da bulabilir miyiz?

Homeros, İlyada II 841 ve 301:

“Ünlü kargıcı Pelasg soylarına komuta eder Hippothoos,
otururlar toprağı bereketli Larisa'da”

“Hippothoos yüzüstü yıkıldı ölünün üstüne.

Uzaktaydı bereketli Larisa'dan”

12 Aeol kentinden biri olan Larisa'yı Homeros'un dizelerinde sözü geçen Larisa ile özdeşleştirmek olanaklıdır. Pelasg'ların 13. yüzyılda Hermos çevresini ve deltasını kontrolleri altında tuttuklarını düşünürsek; topografik yönden Larisa'nın yükseklerden, Menemen ovasını da kontrol ettiğini, zamanımızda da ovanın bereketini koruduğunu görürüz. Pelasg'ların Troia'lıların yanında, Akha'lara karşı savaşa katıldıklarını, yine Homeros'tan biliyoruz. Eğer dediğimiz gibi, Pelasg soyundan gelen Larisa'lılar, Panaztepe'yi Ege denizine açılan bir liman yeri olarak kullanmış iseler; doğal olarak Ahhiyava'yı burunlarının dibinde herhalde istemezlerdi. Diğer taraftan Erkanal'lar ele geçirdikleri kimi Mısır kökenli scrabeller ve olasılıkla linear B içerikli buluntularıyla, Ahhiyava sorununa yeni düşünceler getirmek istemişlerdir (A. Erkanal-H. Erkanal, 73ff.). Ancak Mısır çıkışlı scrabellerin bulunmaları, bizce Batı Anadolu kıyı ilişkilerinin Doğu Akdeniz'e dek uzandığını göstermeyebilir. Ticari ilişkilerde karşılıklı alışverişler önemlidir. Herhalde Mısırlı tüccarlar Panaztepe'ye dek gelip, yalnızca scrabellerini satmadılar. Eğer Mısır ticaretinin Girit-Minos ve Miken ilişkilerini anımsarsak, her iki tarafın da karşılıklı mallarını sattıklarını ve sanatsal yönden de birbirlerini etkilediklerini görürüz. Bu konuda W. Helck bizlere derli toplu bilgiler vermektedir. Örneğin, Mısır'da bulunan Minos ve Miken kaplarının Geç Minos I evresinde başladığı görülür. Miken III B evresi içlerine dek bu ilişkiler sürer. Bu alışverişlerin Amarna zamanında Miken III B'de çözüldüğü anlaşılmaktadır (W. Helck, “Die Beziehungen Aegyptens und Vorderasiens zur Aegeis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.” Darmstadt 1979 83ff.) Mısır'ın karşı ticaretine göz atacak olursak: Geç Minos II zamanında Mikenlilerin Knossos'u kontrolleri altına aldıklarını görürüz. Bu evreden sonra, Mısır kozmetik mallarının büyük bir ilgi gördüğü, ele geçen buluntular ile saptanmaktadır. Kozmetik naklinde etkin olan ve gerçek Mısır üretimi alabasterler, geniş bir alanda karşımıza çıkar. Minos'un yanında Kıta'da da; örneğin, Mykenai, Argos Heraion'u, Dendra, Chalkis ve Vaphio'da söz konusu kaplar bulunmuştur. III. Thutmosis'in adını içeren bir alabaster vazo ise, Katsaba (Heraklion)'da bir mezarda gün ışığına çıkarılmıştır. Bu örnekleri çoğaltmak olanaklıdır. Asine'de bulunan kazbaşı biçimindeki merhem kaşığı tutamağı, yine Mykenai'da ele geçen maymun figürü, gerçek Mısır eserleridir. Maymun figüründe ise, II. Amenophis'in

yaptıkları yüzey araştırmaları sırasında, yörenin Anadolu kültürlerinin ağır bastığı bir yerleşme olduğunu saptamışlardır. Halkaköy'de olduğu gibi, doğrudan Miken yerleşmelerine bağlı olmaksızın, yakın yörelerden de geleneklere bağlı mezarlıklardan Miken kapları gelmektedir. Pisidia bölgesinden gelen Burdur-Yarışlı Gölü Miken ithal ve yöresel taklitleri ile Dereköy buluntularının da Anadolu geleneğindeki gömütlüklerden çıktığını daha önceki araştırmamızda bildirmiştik²⁴. Son yıllarda Stratonikeia'da ele geçen Sub Miken gömüt armağanları da Anadolu'nun çok sevdiği pithos biçimli mezarlarda bulunmuştur²⁵. İç Anadolu'da Kayseri yakınlarındaki Fıraktin'de bulunan üzengi kulplu Miken testiciği de, yine yöresel gelenekteki bir gömütte ele geçmiştir²⁶.

Yukarıda değindiğimiz yöresel nekropollerden gelen ve yerli yerleşmelere ait olan buluntularla ele geçen Miken örnekleri, büyük bir olasılıkla ticaretin etkinliğini ortaya koymaktadır. Söz konusu merkezlerden gelen kapların, Mikenli tüccarlar tarafından Anadolu içlerine götürülmüş olması ilk anda akla gelebilir. Bunun yanında Anadolu tüccarların da kıyı emporiolarla ticari ilişkilerde bulundukları, özellikle dönüşlerinde armağan olarak, parfüm-krem gibi malzemelerin saklandığı küçük kapları alıp beraberlerinde getirmiş olmaları, bizce daha uygun gözükmektedir. Nitekim son yıllarda bir Hitit merkezi olarak saptanan Maşat Höyük'te (Tapigga) gün ışına çıkarılan Miken koku kapları, bu ilişkilerin en güzel kanıtlarıdır²⁷.

kartuşu yeraltı (W. Helck, 93ff.). Birçok scrabe örneklerinin Girit ve Kıta Yunanistan'daki Miken yerleşmelerinde bulunduğu bilinmektedir. Panaztepe'de de Erkanal'ların haberlerine göre, gömütlerden scrabeler ele geçmiştir (A. Erkanal-H. Erkanal, 73ff.). Ancak scrabelerin dışında Mısır kökenli başka buluntular henüz bulunamamıştır. Bu da, olayın Mısırlı tüccarlardan direkt değil de, bize göre büyük bir olasılıkla, Mikenli tüccarlardan kaynaklanmış olabileceğini akla getirmektedir. Aynı zamanda Helck'in değindiği gibi, scrabeler direkt tarihlendirmede yeterli değildir. Örneğin, III. Thutmosis'in scrabeleri daha sonraki evrelerde çok taklit edilmişlerdir (W. Helck, 94ff.). Mısır etkinliklerine diğer bir kanıt olarak, fayans figürünlerin dağılışı da önemlidir. Ayrıca büyük bir olasılıkla, III. Amenophis'in Mykenai ilişkileri için saraya bir Mısır odasını hediye etmesi de, Mısır Mykenai ilişkileri için önemli bir belgedir (W. Helck, 97 f.). Bu ilişkilerin kanıtlarını çoğaltmak olanaklıdır. Sonuç olarak; şimdilik sadece scrabeler aracılığı ile bir senteze gitmek, Panaztepe buluntuları aracılığıyla yeterli değildir. İleride çıkabilecek yeni buluntular, kazıcıların düşüncelerine yeni boyutlar getirebilir.

²⁴ C. Özgünel², 739ff.

²⁵ Ibid., 736ff., dipnot 251.

²⁶ T. Özgüç, Belleten 45 1948, 264ff.; N. Özgüç, Belleten 75 1955 295ff.,

²⁷ T. Özgüç, Belleten 151 1974 545ff.; AJA 78 1974 115f.; "Maşat Höyük Kazıları ve

a

Tire-Ahmetler Halkaköy (Selçuk Ark. Müzesi Env. No. 1/27/73) Pyxisi

b

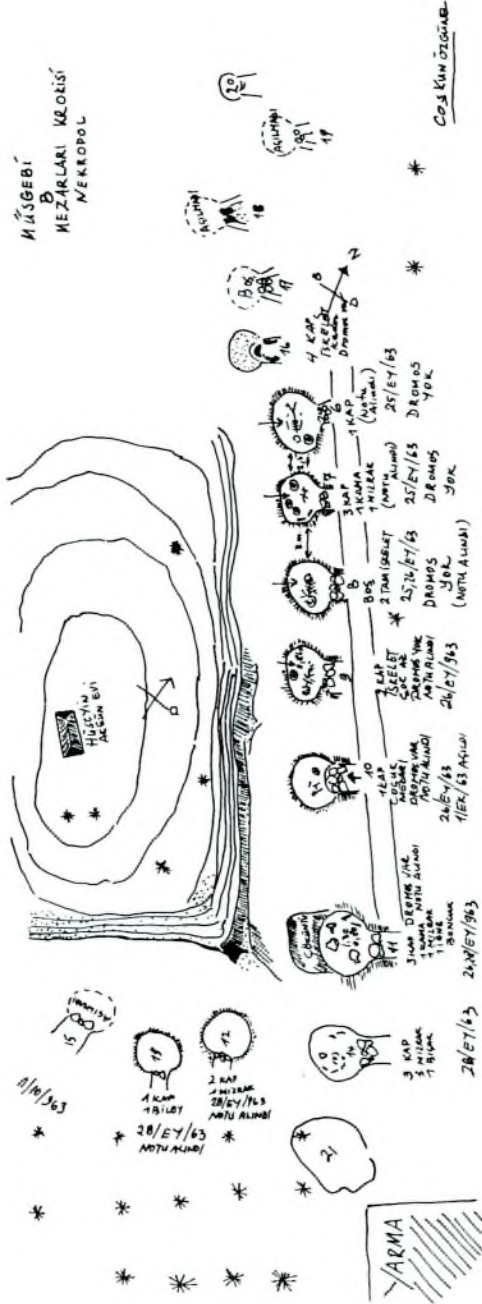

a

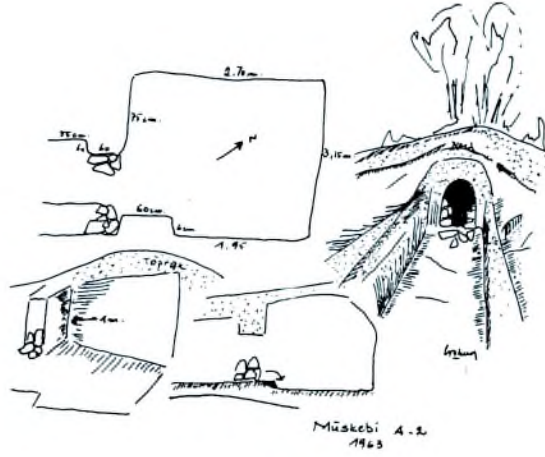

b

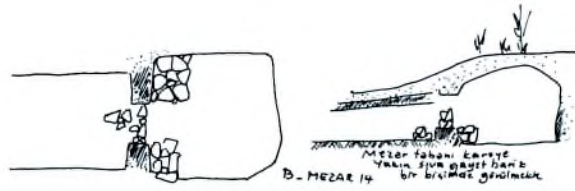
MÜSBEİ
B
MEZARLARI KROKİSİ
NEKROPOL

Çizim. 1

Çizim. 2

Çizim. 3

Çizim. 4

Müskebi nekropolündeki olay, bizim için değişik boyutlarda olmalıdır. Daha önce de değindiğimiz gibi, Rodos-İstanköy Miken gömütlükleri ile olan benzerlikler ilgi çekicidir. Bugüne değin Müskebi ve yakın çevresinde bir Miken yerleşmesinin bulunamaması, yörede ele geçen bu kadar çok gömüt ve sahipleri ile ilgili bir takım değişik düşüncelere-varsayımlara bizleri zorlamaktadır. Zamanımızda, ülkemizin kimi büyük ovalarında karşımıza çıkan göçmen-işçi olayı, acaba 3500 yıl önce, Karia bölgesinin güney kıyılarında da yaşandı mı? Günümüzde, yaz ve sonbahar aylarında Çukurova ve Söke ovalarına işçi-göçerler çalışmaya gelirler. Doğa koşullarının elverişli olmasından yararlanan işçiler, yaşantılarını, beraberlerinde getirdikleri çadır ve benzeri korunaklarda geçirirler. İşlerin bitiminde ise, işçiler çadırlarını söker ve geldikleri yurtlarına dönerler. Çalışma süreleri boyunca göçer işçilerin yaşamında ölüm olayına rastlanılır. Bugün eski çağlardakinin aksine, geleneklerimiz uyarınca, özellikle kırsal kesimde ölen kişinin, doğup-büyüdüğü topraklarda gömülmesi kaçınılmaz bir olgudur. Onun için göçmen işçilere ait gömütlüklerin çalıştıkları ovalarda görülmesi, bugün için, gelenek yönünden olanaksızdır. Çok ilkel koşullarda süren yaşam, bizlere doğal olarak kimi kültür belgeleri de bırakamaz.

Eski çağlarda sanatkâr ve ustaların bir takım ekonomik ve politik nedenlerden dolayı belirli sürelerde başka ülkelere çalışmaya, yapıtlarını üretmeye gittiklerini biliyoruz. Özellikle Persepolis'te İ.Ö.V. yüzyılda çalışan İonialıların varlığını arkeolojik belgeler kanıtlamaktadır²⁸.

Yukarıda kısa olarak değindiğimiz örneklerin ve düşüncelerin ışığı altında; acaba göçmen-işçi olayını Müskebi gömütlerinin sahiplerine de indirgeyebilir miyiz? Onların büyük bir olasılıkla aynı kültürü paylaştıkları karşı adalardan gelen mevsimlik işçiler olabileceğini varsayabilir miyiz? Bodrum yarımadasının özellikle kıyı-güney kesiminin yaz ve sonbahar aylarında çok sıcak geçtiğini biliyoruz. Eğer söz konusu Müskebi mezarlarının sahipleri, varsaydığımız göçmen işçilerse, onların da zamanımızdaki çağdaşları gibi, çadır ve benzeri çardak işlevini gören mevsimlik barınaklarda yaşamış olmaları akla uygun düşmektedir. İşlerin sonunda çadırların sökölüp götürülmesi olanaklıdır. Çardak için kullanılan ahşap malzemenin ise, daha sonra odun olarak kullanılması veya gelecek

Çevresindeki Araştırmalar - Excavations at Maşat Höyük and Investigations in its Vicinity" Ankara 1978 15, 120 f. Lev. 83 la, b; 84 "Excavations at the Hittite Site, Maşat Höyük: Palace, Archives, Mycenaean Pottery" AJA 84 1980 305ff.

²⁸ D. Kaptan, "Daskyleion Bullaları" A. Üni. Master Tezi 1985 12 ff., dipnot 6.

yıllara bırakılması olasıdır. Müskebi ve yakın çevresinde hiçbir mimari kalıntıya rastlanılmaması, söz konusu varsayımın olasılığını kuvvetlendirmektedir. Eğer bu işçiler deniz aşırı-adalardan gelmişlerse, çalıştıkları yörede ölen yakınlarını da hemen gömme gereksinimini duymuş olmalıydılar. Çünkü o dönemdeki ulaşım zorlukları ve doğa koşulları, sıcakın etkin olduğu mevsimlerde cesetlerin saklanması ve deniz yolculuğu ile anayurtlarına götürülmelerine olanak vermemiştir. Müskebi nekropolü uzun bir zaman dilimi içinde oluşmuştur. Gömütler çeşitli evrelerdeki insanlara aittir. Bu da yerinde gömme olayına ve işçi göçünün uzun yıllar devam ettiğine, bizce bir işarettir. Diğer taraftan gömüt buluntularındaki ayrılıklar ise, kişilerin statülerini belirlemektedir. Nitekim Çukurova'da çalışan işçilerin başında "Elçi" denen ve işveren yanında sorumlu olan kişi veya kişilerin varlığı bilinmektedir. Bu kişiler işlerin bulunuşunda ve eşgüdümünde etkindirler. Ekonomik yönden işçilerden farklı olan "Elçiler", sınıfları içinde sözleri dinlenen kişiler olarak da güçlüdürler. Aynı düzenin Müskebi göçer-işçileri arasında da olması; ele geçen gömüt armağanlarından sezinlenebilir. Şöyleki; Müskebi kimi mezarları, mızrak ucu, kama-kılıç benzeri silahları diğer armağanlarla birlikte vermişlerdir. Anımsadığımız "B bölgesi" gömütlerinden 7. (bir kama ve mızrak ucu), 11. (bir kama ve mızrak ucu) ve 12. (mızrak ucu) mezarlardan söz konusu silahlar gün ışığına çıkarılmıştır. Bu mezarlardaki diğer buluntuları silahlarla karşılaştıracak olursak, zaman yönünden de 7,11 ve 12 nolu gömütlerin arasında bir ayırımın varlığı görülür²⁹.

Sınırlı olarak örneklediğimiz gömüt-silahların sahipleri, büyük bir olasılıkla işçilerin başları ve aynı zamanda onların koruyucuları olmalarını akla getirmektedir. Bu varsayım ve düşüncelerden sonra, yöreye gelmiş olması düşünülen işçilerin daha önce de vurguladığımız gibi, adalı ağaların-beylerin halkları olmaları gerekir. Kuvvet ve ticari ilişkiler yönünden Rodos ve İstanköy adaları, eski çağlarda Akdeniz'de stratejik konumlarını koruyagelmişler ve deniz yolları ile yakın karayı da kontrol etmişlerdir. Diğer taraftan gömütlerden gelen armağanlara tekrar dönersek, bunlar, Karia'ya özgü ve yöresel olmayan, değişik bir kültürün (Miken) öğelerini açık seçik belgeleyen buluntulardır.

Bu konuda ikinci bir görüş olarak şunları da düşünmek olanaklıdır: Yöreye belirli zamanlarda mallarını satmak için gelen tüccarlar da aynı

²⁹ Y. Boysal² 17f. Mezar 7 Lev. 20/6 (IIIA:2-IIIB), 21ff., lev. 25/3 (IIIA:2); 3f. Mezar 11 lev. 1/1 (IIIA: 2), 6f. Lev. 5/2 (IIIA:2); Mezar 12 lev. 18/4 (IIIA:2 geç-IIIB), 25f. Lev. 29/2 (IIIA:2 geç).

koşullarda yaşamış olmalıdır. Ancak yöreyi bir emporio olarak düşündüğümüz zaman, böyle bir dağıtım-ticari merkezden Karia içlerine veya yakın çevresine, söz konusu malzemenin ulaşması ve çok sayıda buluntu ve kanıtın olması gerekir. Gelecek yıllarda tekrar yapılacak araştırma ve kazılar, yukarıda irdelediğimiz varsayımlara değişik boyutlar kazandırabilir. Ayrıca bugüne değin gün ışığına çıkarılamayan yerleşmenin de bulunması olasıdır. Ancak, biz eldeki bulgu ve kanıtların ışığı altında göçmen-işçi olayının olabilirliğine değinmiş olduk. Bu oluşumun temelinde, yine ekonomik ilişkiler yatmaktadır.

Konumuza tekrar dönersek; Selçuk Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Tire-Ahmetler Halkaköy'den gelen pyxisin ortaya koyduğu düşüncelere eğilmemiz gerekir. Bulunuş yöresi ile Tire-Halkaköy pyxisi (Env. no. 1/27/73, Lev. I, II), Kaystros (K. Menderes) nehrine yakın bir yerden gelmektedir. Bu da ilk bakışta aklımıza Miken etkinliklerinin Ionia içlerine dek uzanabileceğini getirmektedir. Diğer taraftan söz konusu pyxis ile kimi ticari ilişkilerin de varlığı düşünülebilir. Selçuk Arkeoloji Müzesi'ne ikinci elden kazandırılan Halkaköy pyxisi, olasılıkla yöresel gelenekteki bir pithos gömütün armağanıdır. Bu gözlem, daha sonra yörede araştırmalarda bulunan Selçuk Arkeoloji Müzesi Uzman Arkeoloğu Cengiz İçten'le İzmir 9 Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Recep Meriç'in saptamalarına dayanmaktadır. C. İçten yörede pyxis'e ait bir ağız parçası bulmuş, daha sonra müzede bu parçayı yerine monte etmiştir. R. Meriç'in yaptığı araştırmalar sırasında ise, pyxisin bulunduğu yerde, pithos gömüyü kanıtlayacak parçalar görülmüştür. Bu belgelerin ışığı altında Halkaköy'de Bronz Çağı içeren bir yerleşme ile nekropolünün olabileceği bulunmaktadır. Yörede yaşayan toplumun söz konusu pyxis ile Miken kültürünü tanımış olmaları akla gelmektedir. Bu tanıma daha çok ticari yönden olabilir. Fakat bu ilişkinin hangi yollardan Halkaköy'e ulaştığı ise düşündürücüdür. Bir buluntu ile bir senteze varmak güçtür. Yöredeki yerleşmenin boyutlarını saptamadan, Müskebi gömütlükleri üzerine ilişkin varsayımların yanında, yine de bir takım öneriler ileri sürülebilir.

Bronz Çağ'da Kaystros nehrinin düzenli bir debisi olabileceğini düşünersek, Ege kıyısı ile bir su yolu bağlantısının olabilirliği akla gelebilir. Bu noktadan hareketle kıyı yerleşmelerinden su yollarını kullanarak içlere ticaretin yapılması olasıdır. Nitekim R. Meriç'in son yıllarda Hermos nehri boyunca yaptığı araştırmalar, bu konu üzerinde yeni ipuçlarını içerir³⁰.

³⁰ R. Meriç, "1984 yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırmaları" III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ank. 1985 199ff. R. Meriç, Menemen ilçesine bağlı Yahşelli köyünün

Su yollarının antik çağlarda ticari amaçlarla kullanılmış olabileceği varsayımına, Aydın çevresindeki kimi buluntu veren yöreleri de katmamız olanaklıdır. Aydın ili sınırları içinde, Bozdoğan ilçesine bağlı Kavaklıkahve'de ele geçen buluntular içinde Miken seramiğine rastlanılmıştır³¹. Söz konusu yer, Nazilli - Bozdoğan karayolunun 20 km. ve yolun 10 m. doğusunda yeralan bir höyüktür. Prehistorik çanak-çömleğin bol sayıda ele geçmesi, yörenin Bronz Çağ'da yerleşime uğradığını ortaya koymaktadır. Meander (B. Menderes) nehrini oluşturan Harpasos (Akçay) bu yöreden akmaktadır. Bugün Aydın Müzesi'nde saklanan söz konusu höyükten toplanan çanak-çömlek içinde Miken evresine koyabileceğimiz Miken seramiği ile, yörenin ticari ilişkiler içinde olduğu aklı gelmektedir. Karia sınırına dek uzanan bu ilişkiler, herhalde Karia'nın güney-batı köşesinden buralara ulaşmamıştır. Hermos boyu yerleşmelerinde olduğu gibi, bu ilişkilerin Meander nehri üzerinden Aydın bölgesine ulaşması, su yollarının kullanılmasından kaynaklanabilir. Ancak yine de su yolları üzerinde yapılacak geniş kapsamlı araştırmalar, sorunlu olan bu varsayıma yeni bakışlar getirebilir.

Selçuk Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Tire-Ahmetler Halkaköy pyxisi (Env. no. 1 / 27 / 73, Lev. I, II), biçimsel yönden Furumark dizilerinde yeralan F 19 T 94, 95 kümelerine yakın benzerlikler gösterir³². Furumark F 19 T 94, 95 kümelerinde yeralan Aegina örneği ile³³, Berbatı³⁴ ve Müskebi Env. no. 1008³⁵ pyxisleri ile biçimsel benzerlikler göstermektedir. Söz konusu pyxis, hamur bakımından özgün Miken toprağına benzer. Aynı

güneyinde, Hermos (Gediz) nehrine yakın bir yerde bulunan Kumtepe üzerinde küçük bir kent yerleşimine ait izler bulunduğundan sözeder. Yüzeyden topladığı seramikler içinde I.Ö. II. bine ait parçaların yanında Miken çağına ait iki kap parçasına dikkati çeker. Yine Hermos nehrinin Menemen boğazını geçip denize döküldüğü ve aşağı Aeolis ya da Güney Aeolis olarak tanımlanan yörede, Foça ilçesine bağlı ve Hermos yakınındaki Geren köyünün sırtını dayadığı yüksekçe, üstü düz bir tepede I.Ö. II. bin seramik parçalarının bulunduğu bildirilmektedir. Diğer yönden daha önce değindiğimiz Manisa Çerkeş Sultaniye Miken kabı da Hermos boyu yerleşmelerinin boyutlarını ortaya bir kez daha koymaktadır (C. Özgünel², 738ff., dipnot 276).

³¹ Bu konuda yaptığı araştırmalar üzerine bilgi veren Arkeolog Şükrü Tül'e teşekkür ederiz. Ş. Tül, "Büyük Menderes Ovasında Prehistorik Yerleşimler" A.Ü. DTCF. Bitirme Tezi 1981 21f.

³² A. Furumark, "Mycenaean Pottery I, Analysis and Classification" Stockholm² 1972 599ff.

³³ S. Hiller, "Alt-Aegina IV1 lev. 30/277.

³⁴ G. Säfllund, "Excavations at Berbatı, 1936/37" Uppsala 1965 63f., fig. 42.

³⁵ Y. Boysal², 21f., lev. 25/2

Yakınlıklar Rodos bulunuşlu bazı pyxislerde de karşımıza çıkar³⁶. Biçimsel yönden Rodos benzerleri ile de yakınlık kuran Halkaköy pyxisinin, Argolis üretimi olması olasıdır. Pyxis biçimi, Anavatan'a oranla, Rodos ve çevresindeki merkezlerde çok sayıda ele geçmiştir. Halkaköy pyxisinin, olasılıkla Argolis kontrolünde çalışan bir yöresel (Rodos) üretim evinin işi veya reexport olarak Halkaköy'e gelmiş olması akla gelmektedir. Tire Halkaköy pyxisi, büyük bir olasılıkla Miken IIIA: 2 geç (1375-1300) evresinden olmalıdır³⁷.

³⁶ Bk. dipnot 32, katalog.

³⁷ Selçuk Arkeoloji Müzesi, Env. no. 1/27/73. Açık deve tüyü-yeşilimsi hamur, aynı renk dış astar, kahve rengi bezeme. Ağız-boyunun büyük bir bölümü kayıp, omuz üzerindeki üç kulp kırık-kayıp. Ağız Çapı: 8.4 cm., Yük. 9 cm., Çeper 0.35-0.4 cm. Bu arada, C. İçten, 1983 yılında Efes yakınındaki Pygela kenti, kent suru dışında bir üzengi kulplu kabın yalancı boyun üzengi bölümünü içeren Miken seramiği bulmuştur.

HABİBUŞAĞI NEKROPOLÜ

CENGİZ IŞIK

Herbert Müller'in anısına

Habibuşağı, Elazığ ilinin Baskil ilçesine bağlı yaklaşık 30 hanelik bir köydür. Verimli Fırat vadisi üzerinde kurulmuş olan köy, ilçeye bağlı yerleşim birimlerinin nehrin akışına doğru en son olanıdır. Aynı vadi üzerinde köye yakın yerleşim birimleri olarak batıya doğru Kadıköy, İmikuşağı, Bilaluşağı ve Kale Köy; karşı kıyıda Pirod ve Gökçer (Köşker Baba) sayılabilir¹.

Malatya-Elazığ karayolunun 50. kilometresindeki Kömürhan köprüsünü geçince hemen soldaki Jandarma karakolunun yanından batıya doğru, vadiye inen stabilize bir yol Fırat'ın sol kıyısında kurulmuş yukarıda adı geçen merkezleri birbirine bağlamaktadır. Bugün eski Kömürhan Köprüsü, Jandarma Karakolu ve yol baraj gölünün suları altındadır. Yörenin adı eski kaynaklarda *Izolu* veya *Izoli* olarak geçmektedir².

Bugün *Yazılıkaya Tepesi* olarak bilinen Kale³, köyün hemen güney-batısında yer almaktadır (Çiz. 1 Res. 1)⁴. Karayoluna yakınlığı ve özellikle aşağıda değineceğimiz kitabesiyle, kale hakkındaki ilk bilgileri daha 19. yüzyılın ortalarına doğru bulmaktayız⁵. Fakat ilk ciddi yüzey

¹ Habibuşağı ve komşu köylerin hepsi bugün Karakaya Barajı'nın suları altındadır. Habibuşağı/Yazılıkaya Tepesi'nde arkeolojik araştırma yapma olanağı sağlayan ODTÜ Tarihî Eserleri Kurtarma ve Değerlendirme Araştırma Merkezi Yönetim Kurulu'na ve kazı izni veren Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkürü bir borç biliriz.

1982 mevsimi çalışmaları 20 Ekim-7 Kasım tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Plân çalışmaları, buluntuların konservasyonu ve çizimleri 17 Kasım'a kadar sürmüştür. Prof. Dr. Baki Ögün'ün başkanlığında yapılan kazıya Dr. Recep Yıldırım, Arş. Gör. Adnan Diler, H. Yaşar Özbek, Serdar Akerdam ve Bakanlık temsilcisi Konya Müzesi asistanlarından Necip Çay yardımcı eleman olarak katılmışlardır.

² C.F. Lehmann-Haupt, Armenien, Einst und Jetzt (1910) 470; T. Beran, IstMitt 7, 1957, 133.

³ 1:25.000 ölçekli Genel Kurmay Haritasında Kale, "Yazılıkaya Tepesi" olarak bir mağara işaretiyle gösterilmiştir.

⁴ 1:5000 ölçekli topografik haritanın sağlanmasında yardımlarını esirgemeyen zamanın Baskil Kaymakamı Sayın Süleyman Oğuz'a içtenlikle teşekkür ederiz.

⁵ H. Mühlbach, Monatsberichte über die Verhandlung der Gesellschaft 1839-1840, 1840, 70-75.

araştırmaları, yörede kurulması plânlanan Karakaya Barajı nedeniyle yapılmıştır⁶.

Yazılıkaya 713.73 m kodundadır. Fırat nehrinden yüksekliği yaklaşık 84 m; köy yönünde tabandan yüksekliği ise 61 m kadardır. Kalenin konumu stratejik açıdan çok önemlidir: Fırat'ın Kömürhan'dan sonra batıya doğru olan ilk geçit yerine yakındır ve bu noktayla birlikte vadi boyunca uzanan ekilebilir geniş alanı rahatlıkla kontrol altında tutabilmektedir (Res. 2). Kuzeydeki tepelerle doğrudan bir bağlantısı yoktur; kodu daha yüksek olan batısındaki Har Tepe'den bir yarla ayrılmaktadır (Res. 1).

Kale dört bir yandan sarp kayalıklarla çevrilidir (Çiz. 2 Res. 3-4). Kayalar tepeye doğru, Özellikle güney yönündeki küçük düzlükleri doğal bir sur gibi kuşatmaktadır. Kalenin üzeri, kuzey-batıdaki küçük yerleşim alanının önü tabii bir teras şeklindedir. Kalede biri kuzey, diğeri güney yönündeki kayalığın içine açılmış merdivenli iki tünel vardır (Res. 5-6)⁷. Bunlardan güneydekine Kalenin üzerinden başlayarak hayli sarp kayalık

⁶ Ü. Serdaroğlu, Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975 (1977) 29 v.d.; M. Özdoğan, Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüze Araştırmaları (1977) 71 v.d.

⁷ Bildiğimiz kadarıyla Kale, Urartuların batı bölgesi içinde kayaya oyulmuş merdivenli iki tünelli olan tek örnektir. Kuzey yönündeki tünel, kale üzerindeki yerleşim alanına yakın bir yerdedir. Tünel girişinin yüksekliği 2.70 m. alt kısımda genişlik 1.50 m. ve üstü tonoz şeklindedir. Başlangıçtaki üç basamak girişin önünde kalmaktadır; bunların yüksekliği 35 cm., genişliği 53 cm. civarındadır. Sonraki yedi basamakla merdiven sahanlığından geniş bir alana inilmektedir. Buradan itibaren tünel sağa kıvrılarak devam eder ve yaklaşık 5 m. sonra da dolgu toprağıyla tamamen kapalıdır.

Güneydeki merdivenli tünelin girişi, kuzeydeki gibi kayalığın yan yüzüne değil, aksine doğrudan üzerine açılmıştır. Giriş 1.40 x 1.40 m. boyutlarında kare plânlıdır; kesiti yumurta kabuğu formundadır. Tünel yüksekliği 1.55 m. dolgu kısmına kadar olan derinliği ise 8 m'yi bulmaktadır. Buraya kadar tünel içinde 13 basamak sayılmaktadır; bunlar ortalama olarak 30-40 cm. yüksekliğinde 25 cm. genişliğinde ve 1.65 cm. uzunluğundadır.

Ana kayanın kesilmesiyle meydana getirilmiş merdivenli tüneller Urartuların batıya yayıldıkları alan içerisinde hemen bütün kalelerde görülür. Bunlar arasında Karakoçan-Bağın, Palu, Deliktaş, Harput, Baskil-Kale Köy ve Mazgirt-Kale Köy sayılabilir (bkz. W. Kleiss-H. Hauptmann, Topographische Karte von Urartu [1976], Harita 1: 46, 47, 96, 100, 101 ve 141 numara ile işaretlenmiş kaleler). Hemen bütün merdivenli tünellerin içi yüzyıllar boyu süregelen toprak akmalarıyla kapanmıştır. Bu nedenle tünellerin içinde sona kadar giderek neye ulaştığını gözlemek mümkün değildir. Genel inanış şudur ki, bunlar kalenin üstünden ya akarsu yatağına (H. Hauptmann, KebanPr 4, 1972, 113), ya da su sarnıçlarına ulaşmaktadır (Lehmann-Haupt, Armenien II (1931) 464 v.d.; A. Erzen. TAD 25, 1980, 46 v.d.). Yeni bir teklif de bunların gizli birer geçit olması ihtimalidir (N. Koçan-C. Başaran, ArOr (Araştırma Dergisi) 14, 1986, 253). Toklucak kalesinin çevresinde bugün değil bir akarsu, binlerce yıl önce akmış olabilecek bir derenin yatağına ait iz bile yoktur. Bu nedenle kayalık

yüzüne işlenmiş kaya basamaklarıyla ulaşılmaktadır (Res. 7)⁸. Anıtsal Sardur yazıtı ise kayalığın güney-doğusuna kazınmıştır (Res. 8-9)⁹.

üzerine kurulmuş olan Kalenin özellikle kuşatma sırasında su ihtiyacının karşılanması imkânsızdır. Buna dayanarak bu Kale'deki merdivenli tünelin sarnıçlara inmesi daha çok muhtemeldir. Nitekim Kale'yi ziyaretimiz sırasında bu tek girişi olan tünelin her iki kolunun da birer kuyu önünde bittiği gözlenmiştir. Bunların yanı sıra, Ağrı ilinin Tutak ilçesine bağlı Atabindi köyü sınırları içindeki Kale'de bu tünellere benzer, fakat daha küçük boyutlarda merdivenli bir inişin alttaki mezar odalarına ulaştığı da bir başka gerçektir.

⁸ Yazılıkaya Tepesi'nin güney ucunda bulunan kaya basamakları yaklaşık 1 m. genişliğindedir; yükseklikleri ise 20 cm. civarındadır. Bunlar güneydeki sarp yamaca doğru olan eyimli alanda inişi daha da kolaylaştırmaktadır. Güneydeki tünelin bulunduğu düzlüğe kadar inen kayalığın bu yöndeki sarp yüzüne sekiz basamak oyulmuştur; uzunlukları 50-60 cm., yükseklikleri 15-20 cm. ve genişlikleri ise 25-40 cm. arasında değişmektedir. Öyle görünüyor ki, bu kaya merdiveni paralelini Toprakkale'de bulmaktadır (Lehmann-Haupt (bkz. d.n. 7) 464 v.d. ve aynı sayfadaki resim; Erzen (bkz. d.n. 7) 47 v.d. Lev. 5.1).

⁹ *Argiştî*'nin (yaklaşık 789-766) oğlu *Sardur* (765-733) tarafından 754 veya 753 yılında yazdırılmıştır (T. Beran, *IstMitt* 7, 1957, 137 v.d.; G.A. Melikşvili, *Urartian Cuneiform Inscriptions* (1960) 306). Daha 19. yüzyılın ortalarından itibaren tanınan yazıt, özellikle *Tarihi Coğrafya* için önemi nedeniyle günümüze kadar araştırmacıları meşgul etmiştir (Melikşvili, a.g.e., 306 v.d.; F.W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften*, AfO, Beih. 8 (1955-1957) 130 v.d.; M. Kalaç, *Belleten* 20, 1956, 349 v.d.; Beran, a.g.e., 133 v.d. M. van Loon, *Festschrift Güterbock* (1974) 187 v.d.; M. Salvini, *Das Reich Urartu*, *Xenia* 17, 1986, 39 v.d.). Yazıtta adı geçen coğrafi isimler arasında bugün tartışmalı olanı Yazılıkaya'nın kıralın karşı kıyıya geçtiği, *Tumeşki* kenti olup olmadığıdır (Kalaç, a.g.e., 353; Salvini, a.g.e., 39; A. Çilingiroğlu, *Urartu Kırallığının Kuzey Suriye'ye Yayılımı* (yayınlanmamış doçentlik tezi) 1981, 28 v.d.). Yazıtın 11. satırında:

ka-a-di^{LU} A.SI MEŞ^{-si} URU tu-me-iş-ki-ni-ka-i

"Tumeşki önünde, askerlerimin arasında geçtim."

denilmektedir. Her şeyden önce *Tumeşki*'nin Fırat'ın hangi kıyısında olduğu açık değildir. Bu kent nehrin sol kıyısında olabileceği gibi, sağ kıyısında da aranabilir. Fırat'ı Yazılıkaya'nın yaklaşık 2 km. doğusudaki Kömürhan mevkiinde bir köprü olmaksızın geçmek mümkün değildir. Çünkü nehir yatağı Kömürhan yarmasına girdiğinde hayli daralır ve yarın hemen önündeki Baskil deresinin oluşturduğu birikinti konisi akıntıyı bu noktada daha da hızlandırır. Yazılıkaya önünde ise akıntı yamaçların yüksekliği nedeniyle hızlıdır ve derinlik de fazladır. Yaklaşık 8 km. batıda, sağ kıyıda Pirod, sol kıyıda Kadıköy yerleşim birimlerinin hemen önündeki kum adası nehrin akış hızını kesmektedir. Fırat bu noktada yayılmış, çok rahatlamıştır. Bu nedenle durgun akmaktadır. Öyle görünüyor ki, bu kesim Kömürhan'dan batıya doğru nehrin geçilmesine en uygun yerdir. Nitekim Evliya Çelebi, Malatya'dan Harput'a giderken nehrin bu noktada, *Izolu*'da geçtiğini yazmaktadır (T. Temelkiran-N.Aktaş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* [1976] 1110 v.d.). Bugün *Izolu* bir bölge ismi olarak kalmıştır. Bu bölge içinde yerleşim birimleri olarak Pirod Kadıköy, Habibuşağı, Kuşsarayı ve Pınarlı köyleri sayılabilir. Fakat bugün bile hâlâ '*Izolu*' dendiğinde Malatya halkı Pirod'u, Baskil halkı Kadıköy'ü akla getirmektedir. Ramsay Malatya'dan geçen büyük ticaret yolunun Fırat'ı

Kalenin etekleri ile etrafındaki tepelerde yapılan yüzey çalışmaları sırasında toplanan çanak-çömlekler, Kaledeki arkeolojik çalışmalarda çıkartılan seramikler gibi ¹⁰ daha çok EDÇ seramiği karakteri göstermektedir. Yüzeyde aşağı şehre ait hiç bir mimari kalıntıya raslanmamıştır ¹¹.

Nekropoldeki çalışmalara geçmeden önce, Kaledeki kısa süren araştırmaların sonuçlarına öz de olsa değinmek istiyorum.

Kalenin doğu yönünde, yukarda da sözünü ettiğimiz geniş ve düz alanda yaklaşık 20 cm. lik dolgu toprağı temizlendikten sonra özel olarak düzeltilmiş ve hatta çoğu yerde tıraşlanmış anakayaya ulaşılmıştır (Res. 10). Bu alanda anakayaya oyulmuş irili ufaklı çukurcuklar ve iki büyük çukur, bu mekânın bir ön avlu olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Kuzey yöndeki büyük çukurun ağzı 2.45 x 1.35 ölçülerindedir, derinliği ise 2.15 m dir (Res. 11). Bunun yaklaşık 5.5 m güney-doğusunda yeralan ikinci büyük çukurun ağzı, çapı 1.80 metreyi bulan bir daire formundadır; derinliği ise kuzey yönde 2 m. (Res. 12). Büyük bir ihtimalle her iki çukur, Yeşil Alıç'ta yakın örneklerini bulduğumuz ¹² erzak depolamak için açılmıştır ¹³.

Tomisa'dan geçtiğini yazmaktadır (Ramsay, Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası [1960] 56, 300). *Tumeşki* ile *Tomisa* arasında bir isim yakınlığına işaret edilmektedir (Serदारoğlu (bkz. d.n. 6) 29; Salvini (bkz. d.n.9) 39). *Tumeşki* gerçekte *Tomisa* ise bu kenti, Fırat'ın köprü olmaksızın geçit verdiği bölgede, Pirot ve Kadıköy çevresinde aramak gerekir. Ve *Sardur* bu bölgeyi ele geçirip idaresi altına aldıktan sonra, Fırat üzerindeki bu ilk geçitle birlikte vadiyi kontrolü altında bulundurmak için kendine bu önemli stratejik noktayı, bugünkü Yazılıkaya'yı seçmiş olmalıdır kanısındayız.

¹⁰ Habibuşağı seramiği Prof. Dr. Baki Öğün tarafından ayrıca incelenmektedir.

¹¹ Habibuşağı köyünden Kömürhan yönüne gidildiğinde, köy çıkışından yaklaşık 1 km. ilerde, sağda kalan vadi boyunca uzanan bahçeler içinde bazı yapı kalıntıları gözlenmiştir. Bunlar daha çok Bizans dönemi yıkıntılarıdır. Nitekim buradan taşındığı söylenen ve köy evlerinden birinin önünde bulunan başlıklar bunun için önemli bir kanıttır (Res. 30).

¹² V. Sevin-O. Belli, AnAr 4-5, 1976-1977, 1977, 376 Lev. 8.

¹³ Biz Urartu kralı *Menua*'nın Bostankayası'nda ele geçen bir kitabesinden bu kiralın kayalar içine oyulmuş sarnıçlar inşa ettirdiğini biliyoruz (F. W. König, Handbuch der Haldischen Inschriften, AfO, Beih. 8 (1955-1957) 71, 39). Öğün, bu kitabe söz edilen sarnıçlarla, Çavuştepe'deki gibi büyük odaların anlatılmak istendiğini belirtmektedir (B. Öğün, Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamran Kanalı [1970] sayfa 18'deki 24 numaralı dip not). Buna dayanarak Yazılıkaya tepesindeki her iki çukurun da birer sarnıç olabileceği düşünülebilir. Yalnız belirtmek gerekir ki bunlar Çavuştepe'dekiler kadar büyük değildir. Ayrıca Kale'nin su ihtiyacı merdivenli iki tünelle sağlanmaktadır. Bu nedenle iki büyük çukur daha çok hemen bütün Urartu kalelerindeki depo odalarında bulunan büyük küplerin işlevini görüyor olmalıydılar (E. Biliç - B. Öğün, Anadolu (Anatolia) 9, 1965 Lev. 3-5; aynı, Anadolu (Anatolia) 11, 1967, 3 v.d. Lev. 1, 3-5; A. Erzen, Çavuştepe 1 (1978) 11 Lev. 9a; C.A. Burney,

Bunların etrafına serpiştirilmiş, çapları 20-40 cm. arasında değişen çukurcuklar ise herhalde farklı büyüklükteki taşınabilir kaplar için oturma yuvaları olmalıdır (Res. 13a, b) ¹⁴.

Kalenin kezey-batıdaki en yüksek noktasında, yaklaşık 12 m² lik bir alan daha önce eski eser arayıcıları tarafından tahrip edilmiştir (Res. 14a, b). Bu alandaki kerpiç duvarların yüksekliği 2 m. yi geçmektedir; kerpiç boyutları ise değişmektedir: 26 x 10 cm. Tahrip yalnız tabana doğru değil, aynı zamanda duvarları oyarak da yapılmıştır.

1982'deki ilk kazı mevsiminde kuzey-batı, güney-doğu doğrultusunda 4 x 10 m. boyutunda bir yarma açılmıştır (Res. 15a, b, c). Burada güney-doğu noktasında birleşen biri kuzey, diğeri kuzey-batı yönünde iki duvarın taş temeli açığa çıkarılmıştır (Res. 16); yükseklikleri çok az yerde iki taş sırasına kadar korunmuş ve genişlikleri 50-60 cm. arasında değişmektedir. Bağlayıcı eleman olarak çamur harç kullanılmıştır. Zamanın yetersizliği nedeniyle maalesef bu alanda daha derine inilememiştir. Gerek sözü edilen açmadan ve gerekse antikacıların tahrip ettiği alandaki temizlik sırasında ele geçen çanak-çömlek parçaları Ögün'e göre, aralarında tipik urartu kırmızı astarlı seramiğinin de bulunduğu ¹⁵ DÇ içinde iki evrenin varlığına işaret etmektedir ¹⁶.

NEKROPOL ÇALIŞMALARI

Habibuşağı - Yazılıkaya Tepesi sakinlerinin nekropol için kullandıkları yer, kalenin yaklaşık 300 m. kuzey-doğusunda ve köy yerleşim birimlerin kuzey-batı sınırındadır (Çiz. 1). Kazı alanı olarak köy sakinlerinden Nazmi

AnatSt 16, 1966, 83 v.d. Lev. 14 Res. 14; T. Özgüç, Altın-tepe II (1969) 34 v.d. Lev. 27.2; 29, 1.2 Res. 34; B.B. Piotrovskii, Karmir-Blur III (1955) Lev. 3-4; aynı, Karmir-Blur I (1950) Lev.5-8; aynı, Karmir-Blur I (1950) Lev. 5-8; aynı, Karmir-Blur II (1952) Lev. 2-9; K.L. Ohanesyan, Karmir-Blur IV (1955) Res. 22-23; aynı, Arin-Berd I (1961) Res. 18, 21-22).

¹⁴ Bu çukurcuklar, daha doğrusu yuvaların Urartu gömütlerinde (Özgüç, a.g.e., Lev. 8.2; Burney, a.g.e., Res. 22) urne yuvaları olarak kullanıldıkları Ögün tarafından ileri sürülmüştür (B. Ögün, Festschrift für F.K. Dörner [1978] 675). Osmankaya ve Yazılıkaya'da ise çukurcuklar ölü gömme veya ölü kültüyle ilgili görülmektedir (K. bittel, Die hethitischen Grabfunde von Osmankaya, WDOG 71 (1958) 4; P. Neve, IstMitt 27/28, 1977/78, 61 v.d.).

¹⁵ A. Erzen, TAD 25/1, 1980, 48.

¹⁶ bkz. d.n. 10

Bakış'ın ahır binasının önü seçilmiştir (Res. 17) ¹⁷. Burada açılan 2 x 10 m. boyutlarındaki bir açmada 25 cm. derinliğe inilmesine rağmen sonuç alınmadığından, kazı bu alanın kuzeyini sınırlayan yaklaşık 2 m. yükseklikteki düzlüğe kaydırılmıştır. Doğuya, köy mahallesine doğru alçalarak inen bu meyilli arazinin yapısı, aralarında irili-ufaklı çakıl taşlarının da bulunduğu killi topraktır.

Burada 2.90 x 2.10 m. boyutunda bir sondaj çukuru açılmıştır (Çiz. 3). Satihtan 70 cm. aşağıdan itibaren arazinin doğu yönüne doğru eyime uygun olarak yer yer kümelenmiş veya tek olarak dağılmış taşlı bir tabakaya raslanmıştır. Hiç bir şekilde plân vermeyen dağınık durumdaki taşlar kaldırılmış, geriye üç ayrı yerde ve seviyede bulunan kümelenmiş taşlar bırakılmıştır (Çiz. 4 Res. 1). Bunlardan doğudaki kümenin altında, yüzeyden 1.20 m. aşağıda ters kapatılmış, ağız kenarında tek bir sıra yiv bulunan büyük bir çanak ağıza çıkarılmıştır (Çiz. 3-4 Res. 19). Bu çanağın 90 cm. kuzey-batısında ve 40 cm. kadar daha yükseklikteki taş yığını ise, çift kulplu bir urneyi örtüyordu (Çiz. 3-4 Res. 20a, b); urnenin üstü, ağız kenarında iki yiv sırası bulunan bir çanaklar kapatılmıştı. Buna benzer bir gömüt, bu defa bir mızrak ucuyla birlikte çift kulplu kabın 55 cm. doğusunda ve ondan 65 cm. aşağıda bulunmuştur (Çiz. 3-4 Res. 18). Iğdır, Liç ve Adilcevaz Urartu nekropollerindeki tek urneli gömütlerde ¹⁸ ve hatta bu sınırların dışında, Assur'da bulunan bir gömütte ¹⁹ olduğu gibi burada da urneler gömüt çukuruna dik konulmuşlardır ²⁰. Urne olarak kullanılan kaplar öyle anlaşılıyor ki, bir Hitit gömütlüğü olan Ilıca'dakine benzer biçimde ²¹ toprak içine açılmış çukurlara yerleştirilmiş, etrafı ve üzeri

¹⁷ Bir köy evinin çöplüğünde bulunan ve Prof. Ögün tarafından Urartu eseri olduğu teşhis edilen bir kılıç ve bazı seramik parçaları bu gömütlüğü bulmamızda ipucu olmuştur. Kılıç özellikle kabzasının biçimiyle bugüne kadar ele geçmiş Urartu kılıçlarının yakın bir örneğidir. Evin sahibi Nazmi Bakış'tan öğrendiğimize göre kılıç ahırın hemen önünde daha büyük mekân elde etmek amacıyla yapılan kazı sırasında içinde kemikler bulunan bir küp ile birlikte bulunmuştur. Kılıç ve urne 10 yıl kadar evde korunmuş ve biz oradayken dışarı, çöplüğe atılmıştır. Çöplükten dikkatle toplanan bütün seramik parçaları urneyi maalesef ancak omuz kısmının altına kadar profil verecek şekilde tamamlanmasını sağlamıştır (Çiz. 14).

¹⁸ R. D. Barnett, AnatSt 13, 1963 Res. 5-11; Ögün (bkz. d.n. 14) Res. 10, 12, Lev. 157, 15; 158, 18.

¹⁹ A. von Haller, Gräber und Gräfte von Assur (1954) 52 v.d.; bunlar arasındaki Gömüt 673, gömüt tarzıyla Liç örneğine öylesine benzemektedir ki, burada belki Urartu bölgesinden gitmiş ve orada ölmüş bir yabancıнын gömütü olabileceği aklı gelmektedir.

²⁰ Altuntepe oda gömütlerinin nişleri içindeki yuvaların (Özgüç, bkz. d.n. 13, 27 Lev. 8, 1.2) açık bir şekilde belirlediği gibi, Kayalıdere'deki kaya gömütünün bir odasında, tabanda görülen yuvalar da urneler için açılmış olmalıdır (Burney, bkz. d.n. 13, 105 Res. 22).

²¹ W. Orthmann, Das Gräberfeld bei Ilıca (1967) 35 v.d.

toplama iri taşlarla tamamen örtülmüştür. Taşlar bir taraftan gömütü gizlerken, diğer taraftan da ölü küllerini içinde saklayan urneleri dış etkilerden korumaktadır. Urartu bölgesi içinde bugüne kadar bilinen tek urneli gömütlerin bulunduğu nekropollerden Adilcevaz, Liç²² ve Iğdır nekropollerinin ilk ikisinde durum biraz farklı iken, Iğdır'daki örnekler²³ Habibuşağı'ndaki urnelerin bu tarz gizlenmesine en yakın paralellerdir.

Yukarda adı geçen nekropollerde urneler farklı yerleştirilmişlerdir: urne ya tek olarak başlı başına bir gömüttür²⁴, ya birden fazla gruplar halindedir²⁵, ya da gömüt odalarının içinde diğer iskelet gömmeler ve başka urnelerle biraradadırlar²⁶. Urnelerin farklı yerleştirilmeleri bu defa Frig gömütlüklerinde de gözlenmektedir²⁷.

Özellikle Iğdır ve Liç'te ele geçen çoğu urnelerde olduğu gibi²⁸, Habibuşağı nekropolünde de urnelerin ağzı ters çevrilmiş bir çanakla kapatılmıştır (Çiz. 4 Res. 18, 20a). Demir Çağ'ında Assur'da²⁹ ve İran'da da³⁰ görülen bu geleneğin Anadolu'daki öncüleri Ilıca ve Osmankaya gömütlüğünün sakinleri olmalıdır³¹.

3 no'lu gömütteki urnenin omuzu üzerinde tek bir delik dikkati çeker (Res. 21). Bu urne üzerinde anlamsız değildir; çünkü yeni araştırmalarla ortaya çıkartılan gömütlüklerde ele geçen, içinde yakılmış cesedin külü ve kemik artıklarının konulduğu farklı formdaki pişmiş toprak veya bronzdan kapların hemen hepsinde bazan omuzda, bazan da karın hizasında tek ya da çift delikler dikkati çekmektedir³². Bu, Anadolu'da daha EBÇ. dan

²² Liç nekropolünde açığa çıkartılan tek urneli gömütlerde, urne dört düz taşın sınırladığı bir mekân içine konulmuştur (Öğün, bkz. d.n. 14, 672 Res. 12). Adilcevaz'da ise volkanik kayalara kovuk şeklinde oyulmuş ve buraya yerleştirilmiştir (Öğün, a.g.e., 670 Res. 10).

²³ Barnett (bkz. d.n. 18) Res. 10.

²⁴ Öğün (bkz. d.n. 14) Res. 10, 12; Barnett (bkz. d.n. 18) Res. 5, 8.

²⁵ Barnett (bkz. d.n. 18) Res. 6, 9, 10.

²⁶ Öğün (bkz. d.n. 14) Res. 7 Lev. 156, 14; Özgüç (bkz. d.n. 13) 27.

²⁷ T. Özgüç, *Belleten* 41, 1974, 49; P. Neve, *TAD* 22/2, 1975, 94 Res. 3; E.L. Kohler, bkz. R.S. Young adı altında, *From Athens to Gordion*, 65 v.d.

²⁸ Barnett (bkz. d.n. 18) Res. 5-7, 9-10; Öğün (bkz. d.n. 14) Res. 12; urne bir kapakla kapatılmıştır (Öğün, a.g.e., 673 Lev. 160, 26; krş. Özgüç (bkz. d.n. 13) 27.

²⁹ Haller (bkz. d.n. 19) Res. 42-46.

³⁰ O.W. Muscaralle, *Metropolitan Museum Journal* 9, 1974, 75 Res. 50.

³¹ Orthmann (bkz. d.n. 21) 36; Bittel (bkz. d.n. 14) Lev. 10, 4.

³² Öğün (bkz. d.n. 14) Lev. 157, 15; 159, 21, 23; aynı, *Anma Kitabı* (1974) Res. 21; Barnett-Gökçe, *AnatSt* 3, 1953, 124 Lev. 16, 3-4; Özgüç (bkz. d.n. 13) 27; Barnet (bkz. d.n. 18) 193; K. Emre, *Belleten* 33, 1969, 283.

itibaren³³ Urartulara kadar devam eden bir ölü gömme geleneğidir. Barnett bu deliklerin fonksiyonunu "... *apparently for the soul to emerge.*" olarak açıklamaktadır³⁴. Onun bu düşüncesi bu kez Grek dünyasında, özellikle gömüt armağanı olarak kullanılmış beyaz zeminli lekythoslar üzerinde tasvir edilmiş sahnelerle desteklenmektedir³⁵. Böyle bir inanışın Grek dünyasında açık bir şekilde resimlenmesi, öteki dünya anlayışıyla ilgili doğu-batı kültürleri arasındaki düşünce alışverişinin bir başka somut belgesidir³⁶.

1 ve 3 no'lu gömütte kremasyondan sonraki artıklar bir küp içinde korunmaya alınmışken, 2 no'lu gömütte durum farklıdır: Büyükçe bir çanak küller üzerine ters çevrilerek kapatılmıştır (Res. 19). Bu gömüt biçimine zaman bakamından da uyan örnekler Assur'da bulunmuştur³⁷. Bugünkü bilgilerimize göre İran'da, Godin Tepe yakınında Şeh Gabi'deki bir gömüt³⁸, bu tarzın en eski örneği olarak karşımıza çıkar. Ancak hemen belirtelim ki, son iki örnekte çanaklar kül ya da kemik artıkları üzerine değil, aksine doğrudan ceset üzerine kapatılmıştır.

Habibuşağı nekropolünde urne olarak kullanılan kaplar farklı formdadırlar (Çiz. 5, 6, 7). Ağızlarına kapatılan çanaklar da dahil bütün bu kaplar cidarları kalın, çok az iri taneli kum ve mikalı, açık kahverengi ve açık kırmızı kahveye varan renklerde hamur özelliğine sahiptir. Gerek Adilcevaz, gerek Liç ve Iğdır, gerekse Dedeli nekropollerinde urne olarak kullanılan kaplar toplu olarak incelendiğinde, bunların da aynı gömütlüklerde ele geçen adak eşyalarıyla form bakımından farklı olmadığı gözlenmiştir. Bu nedenle urne olarak kullanılan kaplarda özel bir formun söz konusu olmadığı ve büyük bir olasılıkla bunların daha çok -hititlerde olduğu gibi³⁹- kullanım kapları oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Diğer Urartu nekropollerinde ortaya çıkartılan gerek oda ve gerekse tek urneli gömütler bir hayli zengin ölü hediyesiyle doluyken⁴⁰, Habibuşağı'nda yalnız 3 no'lu gömütte bir mızrak bulunmuştur (Çiz. 4, 11

³³ B. Alkım - H. Alkım, Belleten 30, 1966, 14; Bittel (bkz. d.n. 14) 23; Orthmann (bkz. d.n. 21) 35 v.d.

³⁴ Barnett (bkz. d.n. 18) 194; B. Ögün, Sümerbank Dergisi 152, 1975, 9.

³⁵ M.P. Nilsson Geschichte der Griechischen Religion (Erster Band 1976) 196 ve 224 v.d., 475 ve 597 Lev. 33, 3.

³⁶ C. Işık, Urartäisch- griechischer Gedankenaustausch- gezeigt an der Darstellung einer Kultszene, Festschrift Akurgal (Baskıda).

³⁷ Haller (bkz. d.n. 19) Res. 13.

³⁸ J.R. Young, Excavations of the Godin Project (1974) 10 Res. 16 Lev. 9, 10.

³⁹ Bittel (bkz. d.n.14) 23.

⁴⁰ Ögün (bkz. d.n. 32 [1974]) 445 v.d.; aynı (bkz. d.n. 34) 9.

Res. 18). Burada daha önce köylüler tarafından bir urnenin yanında bulunan kılıcı da saymamız gerekir. Mızrak ucu sağlam ve iyi korunmuştur. Buna karşın kılıç bilinçli olarak ortadan bükülmüş durumda zamanımıza ulaşmıştır (bk. d.n. 17 Çiz. 10 Res. 25). Bu iki ölü hediyesinin durumu bizi bir başka sonuca götürmektedir: diğer Urartu nekropollerinde gözlendiği gibi⁴¹, armağanlar ya olduğu durumda, ya da bilerek kullanılmaz hale getirildikten sonra gömütlüğe bırakılmıştır. Bu da yine Anadolulu bir inancın Urartu ölü gömme adetindeki bir başka kuvvetli etkisidir⁴². Yine Urartu nekropollerinden öğrendiğimize göre, ister gömüt odalarına, isterse urneler içine veya yanına konulan ölü hediyesinin çokluğu veya azlığı ile birlikte, onların kalitesi de ölünün sosyal durumuyla yakından ilgili olmalıdır. Bu Hitit⁴³ ve Frig⁴⁴ kremasyon gömütleri için de geçerlidir.

Çok az miktarda kül ile birlikte yanmış kemik artıkları yalnız 3 no'lu gömütün urnesi içinden çıkmıştır (Res. 21). Diğer urne ve ters kapatılmış çanağın altında elenmiş kadar ince toprağın dışında, kemik kalıntılarına ait tek bir parça dahi bulunmamıştır. Bunun yanında toprakların belli bir kısmında, daha çok beyaza çalan bir renk değişikliği gözlenmiştir. Bu değişiklik muhakkak ki, cesedin kül haline gelmiş artıklarının karışımından kaynaklanmaktadır. Cesetlerin Friglerde olduğu gibi⁴⁵ takı ve giysiyle birlikte mi yakıldığı sorusuna kesin cevap vermek güçtür. Adilcevaz nekropolünde ortaya çıkartılan urnelerin içinde ele geçen takıların bir yanmaya uğradığı söylenemez. Yalnız Dedeli'de açmış olduğumuz, içinde urnelerin de bulunduğu bir oda gömütünde, ölü elbisesiyle ve takılarıyla birlikte yatırılmıştır⁴⁶. Habibuşağı urnelerinden de kemik artıkları ya da küllerin çıkması şaşırtıcı değildir. Çünkü Adilcevaz, Dedeli ve Liç'te de benzer durumla karşılaşmıştır. Bu da bizi cesetlerin farkı ısıda yakılmış olabileceği görüşüne götürmektedir⁴⁷. 3 no'lu gömütten günümüze kalan kemik artıkları incelenmiş ve bunların yetişkin bir erkeğe ait olduğu saptanmıştır⁴⁸. Yanına bırakılan mızrak ucu da bu sonucu desteklemektedir.

⁴¹ Ögün (bkz. d.n. 32 [1974]) 446.

⁴² Bittel (bkz. d.n. 14) 23.

⁴³ Bittel (bkz. d.n. 14) 23.

⁴⁴ Neve (bkz. d.n. 27) 94.

⁴⁵ Neve (bkz. d.n. 27) 94.

⁴⁶ Ögün (bkz. d.n. 34) 9 v.d.

⁴⁷ Hitit gömütlüğünde de benzer bir durum için bkz. Bittel (d.n. 14) 23.

⁴⁸ Adilcevaz, Liç, Dedeli ve Habibuşağı nekropolünden dikkatle toplanan iskelet ve kremasyon artığı kemikler Prof. Dr. Eşref Deniz tarafından incelenmektedir. Habibuşağı gömütlüğündeki 3 no'lu urne içinde bulunan kemikler hakkındaki düşüncelerini sözlü olarak bildirmesinden dolayı kendisine teşekkür ederiz.

Habibuşağı gömütlüğünde geleneğin kremasyon olması her ne kadar “*Urartu büyüklerinin ceset olarak, halkın da yakıldıktan sonra küllerinin urneler içinde gömüldüğü...*”⁴⁹ görüşüne uyar gibi görünüyorsa da, yalnız başına bu sav, bizi meydana çıkardığımız urnelerin halktan insanlar, ya da esirler⁵⁰ olduğu sonucuna götürmez.

Her şeyden önce Liç nekropolünde, Altuntepe’de bulunanlara benzer gömüt odaları ile tek urneli gömütlerin yanında, buluntularıyla Urartulu olduğundan şüphe edilmeyen, doğrudan toprak içine konmuş ceset gömme⁵¹ ile Iğdır’da benzer bir örnek⁵², yukardaki görüşe karşıdır. Bu örnekleri Adilcevaz’daki gömütlerle çoğaltmak mümkündür⁵³. Ayrıca 2. bine ait yazılı belgeler⁵⁴ ve Iliada⁵⁵, daha bu dönemde Anadolu’da kiral ailesine ait soylu kişilerin de yakılmış olduğu gerçeğini vurgulamaktadır. Son yıllarda Urartu nekropollerinde yapılan araştırmalardan öğreniyoruz ki, özellikle içindeki bir hayli zengin malzemeye Prens ya da soylu kişiler değilse bile, sosyal durumları iyi olanların yaptırdıkları gömüt odalarında da tıpkı Altuntepe, ve belki Alishar ile Kayalıdere oda gömütlerinde olduğu gibi⁵⁶ urneler cesetlerle biraradadır⁵⁷. Bütün bunlardan Urartularda da kremasyon ve ceset gömmenin, kişinin sosyal durumu ve rutbesiyle değil, aksine ölü gömme geleneğindeki bir inanışla ilgili olduğu sonucuna varılmaktadır. Nitekim böyle bir durum, Orta Anadolu’nun 2. bindeki sakinleri⁵⁸ ile Urartuların çağdaşı Friglerin⁵⁹ gömüt anlayışında da açıkça ortadadır. Öyle anlaşıyor ki, yalnızca ölü hediyesi bakımından urnelerin fakırlığı Habibuşağı nekropolündeki kişilerin, sosyal durumları pek de iyi olmayan halktan insanlar olabileceği görüşünü desteklemektedir.

⁴⁹ Özgüç (bkz. d.n. 13) 27.

⁵⁰ M.N. van Loon, *Urartian Art* (1966) 64.

⁵¹ Ögün (bkz. d.n.14) 674 Res. 13 Lev. 158, 18.19; 152, 4-5.

⁵² Barnett (bkz. d.n. 18) 155 Res. 2.

⁵³ Volkanik kayalığa oyulmuş yuvalara bir taraftan içinde yanmış artıkların bulunduğu urneler yerleştirilirken, daha büyük açılmış kovuklara iskeletler doğrudan konulmuştur (Ögün, bkz. d.n. 14, 668 v.d. Lev. 58; aynı, bkz. d.n. 32 (1974) 444 Res. 2-6).

⁵⁴ H. Otten, *MDOG* 78, 1940, 3 v.d.; A. Goetze, *JCS* 11, 1957, 67 v.d.; W. F. Albright, *BASOR* 118, 1950, 17.

⁵⁵ *Iliada* XXIII, 112 v.d.; XXIV, 777 v.d.

⁵⁶ Özgüç (bkz. d.n. 13) 27; B.B. Piotrovskii, *Urartu* (1967) 84; C.A. Burney, *AnatSt.* 16, 1966, 13 Res. 22.

⁵⁷ Ögün (bkz. d.n. 32 (1974) 447; aynı (bkz. d.n. 34) 9.

⁵⁸ Orthmann (bkz. d.n. 21) 63; Bittel (bkz. d.n. 14) 23 v.d.

⁵⁹ Neve (bkz. d.n. 27) 94.

Habibuşağı gömütlüğü, gösterdiği ölü gömme gelenegini tüm özellikleriyle kazılarla açığa çıkartılan Adilcevaz, Dedeli, Liç ve Iğdır'daki Urartu halk nekropollerindeki urneli gömütlerle çok yakın benzerlikler göstermektedir. Zaman olarak da bu merkezlerden daha eskidir. Bunlar arasındaki tek fark, yalnızca urnelerin korunmaya alınışında karşımıza çıkar. Bu da nekropol alanının jeolojik yapısıyla doğrudan ilgilidir.

Urartu ölü gömme adetlerinin devletin sınırları içinde bir yandan daha eskiden bilinen kuzey-doğu sınır bölgesinde Alişar⁶⁰ ve Nor Aresh'te⁶¹, öte yandan şimdi batı sınırındaki Habibuşağı'nda, merkezî bölgedeki adetlerle aynı özellikler gösterdiğini saptamış bulunuyoruz. Bugün biz Hurrilerde ve Hititlerde ölü yakma adetinin varlığını ele geçen yazılı metinlerden öğrendiğimiz gibi, ayrıca Eski Hitit dönemine ait daha çok kremasyon gömütlerin yer aldığı iki nekropol tanıyoruz: Osmankaya ve Ilıca. Yukarda açık bir şekilde vurgulandığı gibi, bu iki merkezdeki gömüt anlayışı detaylarına varıncaya kadar Urartuların yakarak ölü gömme adetlerine çok yakın benzerlikler göstermektedir. Bu yakın benzerlikler uzun zaman farkına rağmen iki farklı kültür arasındaki ilişkinin derinliğini yalnız çanak-çömlek, mühürler ve iğnelerle değil, ölü gömme geleneğinde de belirgin bir biçimde ortaya koymaktadır. Öte yandan ölü yakma adetinin Anadolu'da sadece Hurrilerde, Hititlerde, Urartularda ve Friglerde değil, Troya⁶² ve yine aynı bölgede Geometrik dönem sonunda Neandria'da⁶³, Arkaik Çağlarda Thymbra'da⁶⁴, güney-batı Anadolu'da Karia bölgesi Myken gömütlerinde⁶⁵, Protogeometrik ve Geometrik Çağlarda İassos'ta⁶⁶ varlığına işaret etmek gerekir. Bunun yanında Kargamış⁶⁷ ve yakınındaki Deve Höyük⁶⁸ ile Elmalı/Karaburun da⁶⁹ yine DÇ içinde geleneğin Anadolu'daki yaygınlığını belgeleyen merkezlerdir.

⁶⁰ Piotrovskii (bkz. d.n. 56) 84.

⁶¹ I. M. Diakonoff, *ArOr* 27, 1959, 145; Barnett (bkz. d.n. 18) 194.

⁶² K. Bittel, *Prähist. Forschungen in Kleinasien* (1934) 29.

⁶³ J. M. Cook, *Troad* (1973) 206.

⁶⁴ E. Caner, *Fibeln in Anatolien I* (1983) 21.

⁶⁵ V.R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and their Successors* (1964) 71; J.N. Coldstream, *Geometric Greece* (1977) 258.

⁶⁶ D. Levi, *TAD* 19/2, 1970, 161 v.d.; C. Laviosa, *TAD* 21/1, 1974, 104.

⁶⁷ C.L. Woolley, *Carchemish III* (1952) 250 v.d.; aynı. *LAAA* 6, 1914, 94 v.d.

⁶⁸ P.R.S. Moorey, *Cemeteries of the First Millennium B.C. at Deve Höyük* (1980) 5 v.d.

⁶⁹ M.J. Mellink, *AJA* 76, 1972, 257 v.d.

NEKROPOL BULUNTULARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Gerek gömütlükte kullanılan urneler ve çanaklar, gerek ölü hediyelerinin azlığı, malzemenin toplu olarak birlikte değerlendirilmesine olanak tanımamaktadır. Buna rağmen, pişmiş topraktan elle yapılmış kaplarda bazı ortak özellikler saptanabilmektedir; iyi pişirilmiş, cidarları oldukça kalın, hamurları ince kumlu, çok az iri taneli ve mikalıdır. Perdahlanmış vazo yüzeyleri açık kahverengiden açık kırmızı kahverengiye kadar değişmektedir. Urne kapağı olarak kullanılan çanaklar (Çiz. 7-9 Res. 22-24) aşağıda tek tek inceleyeceğimiz gibi, form itibarıyla ve özellikle ağız kenarının altındaki tek veya daha fazla sayıdaki paralel yiv sıralarıyla, benzerleri daha çok yine aynı bölgede, Altınova'da EDÇ kapları arasında bulunmaktadır⁷⁰. Urneler de dahil kapların hepsi elle yapılmış olmalarına rağmen çarkten çıkmış gibi dengeli ve yüzeylerinin düzgün olmalarıyla dikkati çeker. Malzemenin bu özelliği, Winn'in görüşüne dayanarak⁷¹ onların EDÇ.'ğin geç bir döneminde yapıldıklarına işaret etmektedir. Buna karşın son yıllarda Aşağı Fırat Bölgesi'nde yapılan kazılarla EDÇ için karakteristik olan ağız kenarı altındaki yatay yivlerin ODÇ'da da devam ettiği saptanmıştır⁷². Bu durumda Habibuşağı nekropolünün zamanının sağlıklı olarak belirlenmesi, öyle anlaşıyor ki, büyük ölçüde diğer buluntuların, özellikle köylüler tarafından bu alanda bulunan kılıcın incelenmesiyle mümkündür (Çiz. 12 Res. 25)⁷³.

Kılıcı karakterize eden en önemli özellik, yüzün arka ucuna kabzanın takviyesi için geçirilmiş tunç parçada kendini gösterir (Res. 26): bu parça kılıç yüzünü her iki taraftan, ortada ince bir açıklık bırakarak kelepçe gibi sıkılmaktadır. Bu özelliğe sahip kılıçları bugüne kadar daha çok urartu devletinin yayılış alanı içinde tanıyoruz. Bunlardan dört tanesi Karmir-Blur'da bulunmuştur⁷⁴. Tarafımızdan Dedeli gömütlüğünde ele geçen bir kısa kılıcın, daha doğrusu hançerin kabzası da aynı şekilde yapılmıştır (Çiz.

⁷⁰ H. Hauptmann, *IstMitt* 19-20, 1969-1970, 58; aynı, *KebanPr.* 1970' (1972) 91; M.M.Winn, bkz. M. van Loon, *Korucutepe* 3 (1980) 156.

⁷¹ Winn, a.g.e., 156.

⁷² V. Sevin, V. Kazı Sonuçları Toplantısı (1984) 140 Res. 7; aynı, VII Kazı Sonuçları Toplantısı (1986) 166 Res. 6; U. Esin, V. Kazı Sonuçları Toplantısı (1984) 74 Res. 6.

⁷³ Demir Kılıç. 73 x 3 cm.; Habibuşağı 3 no'lu gömüte hediye olarak bırakılmıştır. En. no: Hbu 82.11; Elazığ Arkeoloji Müzesinde. Kabzası üzerinde görülen bronzdan üç perçin çivisi, bu kısmın ağaç veya kemikten kaplandığına işaret etmektedir.

⁷⁴ B.B. Piotrovskii, *Karmir-Blur I* (1950) Res. 19; aynı, *Karmir-Blur* (1970) Res. 51, 52; aynı, *Karmir-Blur III* (1955) Res. 32.

12 Res. 27)⁷⁵. Bu hançerle detaylarına varıncaya kadar benzerlik gösteren bugün Berlin Müzesi'nde korunan bir kılıç⁷⁶ ile özel koleksiyondaki bir başka kılıç⁷⁷ Urartu'dan gitmiş olmalıdır. Son yıllarda Elazığ Müzesi'ne satın alma yoluyla gelen diğer üç örnek de kabzasında aynı formu göstermektedir⁷⁸. Adana Müzesi'ndeki bir kılıcın (Çiz. 13)⁷⁹ çok yakın benzeri ise Karmir-Blur'da ele geçmiştir⁸⁰. Bu benzerliğe dayanarak Adana örneğinin de yapıcısı Urartulu bir usta olmalıdır. Bütün bu örneklerden sonuç olarak söylenebilir ki, kılıçların kabzasında görülen bu özel form Urartu kültürünün kendine özgü bir karakteristiğidir ve devletin kuzey-doğu sınırından batı sınırına kadar yayılmış durumdadır. Transkafkasya'da, Samthavro'da bulunan benzer kılıçlar bu sınırın dışından gelen örneklerdir⁸¹. Özellikle kabzanın kılıç yüzüne bağlanış tekniğiyle bu örnekler, yukarda anlatılanlardan hiç bir şekilde ayrılmaz. bu nedenle Samthavro kılıçları da bunlarla birlikte düşünülmeli ve Urartu kültürünün ürünleri olarak kabul edilmelidirler⁸².

Habibuşağı kılıcının yeri, açık bir şekilde yukardaki örnekler arasındadır. Bu durumda Urartuların Habibuşağı çevresinde kısa süre de olsa ne zaman yerleştikleri sorusu önem kazanmaktadır. Bu konuda kalenin güney-doğu kayalık yüzündeki yazıt önemli bir belgedir. Burada Urartu kralı *Argišti*'nin oğlu *Sardur*'un (ca. 765-733) Malatya kralı *Şahu*'nun oğlu *Hilaruanda*'ya karşı yaptığı sefer ve bu arada aldığı kaleler anlatılmaktadır⁸³. Bunun yanında bir diğer önemli anlatım, kendisinden önce hiç bir urartu kralının buraya kadar ulaşamadığı ve Fıratı geçmeyişiştir⁸⁴. *Sardur*

⁷⁵ Ögün (bkz. d.n. 14 Lev. 162, 41.

⁷⁶ Frühe Bergvölker in Armenien und im Kaukasus. Ausstellung Berlin (1983) 38 Res. 25.

⁷⁷ Römisch-germanisches Zentralmuseum. Arbeitsbericht (1985) Res. 35. Bu not için Dr. Imma Kilian'a candan teşekkür ederim.

⁷⁸ Bu üç kılıcın fotoğrafını bana gösteren ve burada site etmem iznini veren Dr. Recep Yıldırım'a kalben teşekkür ederim.

⁷⁹ Demir Kılıç. 67 x 3 cm; Adana Arkeoloji Müzesi. Envantersiz. Kılıcın kabzası kemikle kaplanmıştır. Bu, gümüşten dört perçin çivisiyle tutturulmuştur. Kın, bronz ve ahşaptan yapılmıştır. Kının bronzdan ucu iyi korunmuştur.

⁸⁰ Krş. B.B. Piotrovskii, Karmir-Blur I (1970) Res. 51.

⁸¹ G. Kossack, Beiträge zur Allgemeinen und vergleichenden Archäologie 5, 1983, 150 Res. 32,2. Aynı eser dip not 120'de site edilen Samthavro'dan diğer kılıçları görme olanağını maalesef bulamadım.

⁸² Krş. Kossack, a.g.e., 156.

⁸³ T. Beran, IstMitt 7, 1957, 133 v.d.; M. van Loon, AnatSt. Presented to H.G. Güterbock (1974) 187 v.d.; M. Kalaç, Belleten 20, 1956, 349 v.d.

⁸⁴ Beran (bkz. d.n. 83) 141, satır 7; van Loon (bkz. d.n. 83) 189, Satır 7.

bu seferini araştırmacılara göre 743 tarihinden önce yapmış olmalıdır⁸⁵. Hâttâ daha yakın bir tarih olarak 754-753 yılları teklif edilmektedir⁸⁶. Eğer bu seferin tarihi için verilen teklif kabul edilecek olursa -ki öyle görünüyor- o takdirde Habibuşâğı nekropolünden gelen malzemenin tarihine ilişkin üst sınır olarak 8. yüzyılın ortaları kabul edilmelidir.

⁸⁵ Beran (bkz. d.n. 83) 136 v.d.

⁸⁶ Beran, (bkz. d.n. 83) 138.

Habibuşağı Mezar Buluntularının Kataloğu

Amphora (Çiz 5): 1 no'lu gömütte urne olarak kullanılmıştır. Kazı en. no: 1982.15. Pişmiş toprak. Y. 26 cm., AÇ. 11.7 cm., KÇ. 9.5 cm.

Açık kırmızı kahverengindeki hamur, ince kumlu, çok az çakıl, kireç taneli ve mikalıdır. Elle yapılmıştır; iyi pişirilmiştir⁸⁷. Sathı çok az perdahlanmıştır. Amphora'nın karakteristiği omuzu üzerindeki çift kulpudur. Bu özelliğiyle kabın paralelini Kordlar Tepe⁸⁸, Norşun Tepe⁸⁹, Değirmen Tepe⁹⁰, Hasanlu⁹¹ ve Baba Jan'da⁹² buluyoruz. Büyük bir ihtimalle en erken olan Kordlar Tepe örneği de dahil⁹³, bütün bu kaplar DÇ'nin ürünleridir. Bunlar arasında özellikle ağız ve boyun formuyla Habibuşağı örneğine en yakın olanı Norşun Tepe amphorasıdır.

Çanak (Çiz. 8 Res. 22): 1 no'lu gömütte urne kapağı olarak kullanılmıştır. Elazığ, Arkeoloji Müzesi. Kazı en. no: 1982.10. Pişmiş toprak. Y. 9.8 cm., AÇ. 11.6 cm.

Açık kahverengindeki hamur, ince kumlu ve çok az mikalıdır; içinde iri çakıl ve kireç parçaları vardır. Elle yapılmıştır; iyi pişirilmiştir. Ağız kenarının altında elle yapılmış iki paralel yiv sırası vardır. Ağız kenarı altında az sayıda yiv sırası bulunan yuvarlak gövdeli çanakların örneklerini Altınova malzemesi vermektedir⁹⁴. Habibuşağı çanağıyla yakınlık gösteren derin kaplar Norşun Tepe'nin EDÇ tabakasında bulunmuştur⁹⁵.

Büyük Çanak (Çiz. 7 Res. 23): 2 no'lu gömüt. Elazığ, Arkeoloji Müzesi. Kazı en. no: 1982.9. Pişmiş toprak. Y. 15 cm., AÇ. 35.5 cm., KÇ. 15 cm.

⁸⁷ Urne gün ışığını gördüğü andan itibaren dağılmıştır. Bütün parçaları toplanmış olduğu halde çoğunun cidarları ufalanıp dökülmüş olduğundan yapıştırılamamıştır. Bu nedenle vazo Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde alçıyla tamamlanmıştır.

⁸⁸ A. Lippert, AMI 12 (N.F.) 1979 Res. 5, 1.

⁸⁹ Hauptmann (bkz. d.n. 70) Lev. 12.5; aynı, KebanPr. 1969 (1971) Lev. 59. 5.

⁹⁰ Esin (bkz. d.n. 72) Res. 6, 7.

⁹¹ T.Y. Jr. Young, Iran 3, 1965 res. 2, 9.

⁹² C.G. Meade, Iran 6, 1968, 124 Res. 10, 16.

⁹³ Çift kulplu amphoranın bulunduğu IV. tabaka C 14 ile 1280-1380 tarihleri arasında verilmiştir (Lippert, bkz. d.n. 88, 137).

⁹⁴ Hauptmann (bkz. d.n. 70) Res. 18.6; aynı, (bkz. d.n. 70 [1976] Res. 55. 3.

⁹⁵ H. Hauptmann, KebanPr. 1972 (1976) 50.

Açık kahverengindeki hamur, ince kumlu, çok az iri taneli ve mikalıdır. İyi pişirilmiştir; az perdahlıdır. Elle yapılmış tek yiv, ağız kenarının hemen altını çevrelemektedir.

Urne (Çiz. 6 Res. 28): 3 no'lu gömütte urne olarak kullanılmıştır. Elazığ, Arkeoloji Müzesi. Kazı en. no: 1982.8. Pişmiş toprak. Y.30.3 cm., AÇ. 13.4 cm.

Açık kahverengindeki hamur ince kumludur. Elle yapılmıştır; iyi pişirilmiştir. Anadolu'dan yayınlanmış DÇ malzemesi arasında form bakımından yakın bir paralelini tanımıyoruz. Ona karşı Azarbeycan bölgesinden bir örnek⁹⁶, özellikle boyun formuyla karşılaştırılabilir.

Çanak (Çiz. 9 Res. 24): 3 no'lu gömütte urne kapağı olarak kullanılmıştır. Elazığ, Arkeoloji Müzesi. Kazı en. no: 1982.9. Pişmiş toprak. Y. 13 cm., AÇ. 24.5 cm.

Hamuru açık kahverengindedir; ince kumlu ve az mikalıdır. İyi pişirilmiştir; elle yapılmıştır. Ağız kenarının hemen altında üç yiv sırası vardır.

Çanağın form bakımından yakın benzeri daha çok Norşun Tepe'nin EDÇ'a tarihlenen çanak-çömleği arasındadır⁹⁷. Biri yine aynı bölgeden, İmikuşağı'ndan⁹⁸, diğeri Urartu devletinin merkezi sınırları içinde, Dedeli'den⁹⁹ iki örnek, bu formun DÇ içinde moda olduğunun kanıtıdır.

Mızrak Ucu (Çiz. Res. 29): 3 no'lu gömüte hediye olarak bırakılmıştır. Elazığ, Arkeoloji Müzesi. Kazı en. no: 1982.12. Demir U. 35.5 cm.

⁹⁶ S. Kroll, *Keramik urartäischer Festungen in Iran*, AMI, Ergbd. 2 (1976) Res. 17.8.

⁹⁷ Hauptmann (bkz. d.n. 95) Lev. 46, 2.5.

⁹⁸ Sevin (bkz. d.n. 72 [1986]) Res. 6 d.

⁹⁹ Çanak, Dedeli'de 2 no'lu gömüt odasına bırakılan urnenin ağzına kapatılmış olarak bulunmuştur (Yayınlanmamıştır).

DIE NEKROPOLE VON HABİBUŞAĞI

CENGİZ IŞIK

In memoriam Herbert Müller

Das Dorf Habibuşağı liegt in der fruchtbaren Ebene des Euphrates nahe an der Brücke Kömürhen. Westlich des Dorfes des breiten und grünen Tales befindet sich die Dörfer Kadıköy, İmikuşağı, Bilaluşağı und Kaleköy. Pirot und Gökçer (Köşkerbaba) sind die wichtigste Orte am anderen Ufer des Flusses ¹.

Die alte, heute geflutete Brücke zwischen Malatya und Elazığ liegt an der Stelle ca. 50 km von beiden Städte entfernt, wo sich die Gendarmeriewache befindet, während die Neue etwa 30 m südlich von der alten Brücke über das Wasser führt. Von hier ging ein Verkehrsweg zu den erwähnten Siedlungen am linken Euphratufer. In der älteren Literatur wird die Gegend *Izolu* oder *Izoli* genannt ².

Die als *Yazılıkaya Tepesi* bezeichnete Kale (Burg) ³ erhebt sich am Südwestrand des Dorfes Habibuşağı, heute unter Wasser (Zeich. 1 Abb. 1) ⁴. Die ersten neuzeitlichen Erwähnungen finden sich schon in der

¹ Habibuşağı und die nachbarene Dörfer sind heute unter Wasser des Staudammes Karakaya. Für die finanzielle Unterstützung durch die Projektleitung und für die freundlich erteilte Grabungserlaubnis durch die Generaldirektion der Antiken und Museen in Ankara haben wir zu danken.

Die Ausgrabung von Habibuşağı in der Provinz Elazığ, die im Rahmen des 'Unteren-Euphrat-Projektes' stattfindet, wurde im Jahre 1982 von 20. September bis 7. November fortgesetzt. Die Aufnahmearbeiten am Grabungsort, die Katalogisierung, die Bearbeitung der Funde und Planaufnahme wurden am 17. November beendet. Dank schulde ich für die Publikationserlaubnis dem Grabungsleiter Herrn Prof. Dr. Baki Ögün und für ihren tatkräftigen Einsatz auf der Grabung den Mitarbeitern dieser Kampagne, Herren Dr. Recep Yıldırım, Adnan Diler, H. Yaşar Özbek, Serdar Akerdem und dem Regierungsvertreter Herrn Necip Çay vom archäologischen Museum in Konya.

² C.F. Lehmann-Haupt, *Armenian, Einst und Jetzt* (1910), 470; T. Beran, *IstMitt* 7, 1957, 133.

³ Auf der topographischen Karte des Generalstabes wurde Kale als "Yazılıkaya Tepesi" bezeichnet.

⁴ Dem Landrat, Herrn Süleyman Oğuz, gilt unser herzlicher Dank, besonders für die Unterstützung und Hilfe bei der Beschaffung der topographischen Karte im Maßstab 1: 5000.

Reiseliteratur des 19. Jhs. n. Chr.⁵; sie beziehen sich vor allem auf die Felsinschrift Sardurs und die Ortslage nahe der alten Verkehrsverbindung zwischen Tomisa und Harput. Intensive Forschungen über die Siedlung auf dem Felsen begannen erst im Rahmen des Aşağı-Fırat-Projektes⁶.

Die Kale erhebt sich an dieser Stelle auf 713.73 m Höhe über dem Meeresspiegel und 84 m über dem Talniveau der Euphratebene. Ihre strategische Lage ist bedeutend, besonders wegen einer in der Nähe lokalisierten antiken Euphratfuhr. Dieser Flussübergang sowie die gesamte fruchtbare Ebene liess sich von ihr hervorragend kontrollieren (Abb. 2). Der Burghügel ist von den sich im Norden ausdehnenden Bergen ebenso wie vom Hartepe im Westen durch einen tiefen Taleinschnitt getrennt.

Die exponierte Lage der Kale wird durch an allen Seiten steil abfallende Felsen gebildet (Zeich. 2 Abb. 3-4), die auf der südseite flache Terrassen bilden. Auf der Kale dehnt sich ein breites Plateau aus, auf dessen Nordwestseite eine Siedlung liegt. Die Kale besitzt zwei Felsentunnel (Abb. 5-6)⁷; der südliche führt vom Plateau aus, der nördliche vom Hang in den

⁵ H. Mühlbach, Monatsberichte über die Verhandlungen der Gesellschaft 1839-1840, 1840, 70-75.

⁶ Ü. Serdaroğlu, Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975 (1977) 29ff.; M. Özdoğan, Aşağı Fırat Havzası Araştırmaları (1977) 71ff.

⁷ Nach unseren heutigen Kenntnissen ist die Kale von Habibuşağı das einzige Beispiel unter den Kale im westlichen urartäischen Gebiet, das zwei Felsentunnel besitzt. Der Nördliche ist von dem Siedlungsareal auf der Kale nicht weit entfernt. Das Oberteil des Einganges ist auf etwa 2.70 m Höhe und 1.50 m Breite bogenförmig ausgehauen; Drei in Stein gehauene Stufen -jede etwa 53 cm lang und 35 cm breit ist- befinden sich ausserhalb des Tunnelleinganges. Die weiteren 7 Treppe führen zu einem Absatz, an dem der Tunnel nach einem Rechtsknick in spitzem Winkel noch 5 m weiter in den Fels hineinführt. Von diesem Punkt ab ist der Tunnel zugeschüttet.

Der Eingang des südlichen Treppentunnels befindet sich auf dem Plateau in den Felsen gehauen, seine Masse betragen 1.40 m x 1.40 m. Das Schnittprofil des Tunnels ist oval; seine Höhe beträgt 1.55 m. Ab der dreizehnten Stufe ist der Tunnel völlig zugestüttet; jede Stufe ist etwa 30-40 cm hoch, 25 cm tief und 1.65 cm breit.

In den Fels gehauene Treppentunnel kommen auf fast jeder westurartäischen Gebietes vor. Darunter sind die Kale von Bağın, Palu, Deliktaş, Harput, Kale Köy (Baskil) und Kale Köy (Mazgirt) bekannt (s. W. Kleiss-H. Hauptmann, Topographische Karte von Urartu [1976], Karte 1; die mit Nr. 46, 47, 96, 100 und 101 bezeichnete Kale). Fast jeder Felsentunnel ist im Lauf der Zeit verschüttet worden. Deswegen ist es nicht möglich, den weiteren Verlauf des Tunnels zu beobachten.

Man glaubt im allgemeinen, dass diese monumentalen Anlagen meistens von der Höhe der Kale entweder zum Bett des Flusses (H. Hauptmann, *KebanPr* 4, 1972, 113) zu einer Quelle oder Zisterne (Lehmann-Haupt, *Armenien* 2 (1931) 464ff.; A. Erzen, *TAD* 25, 1980, 46ff.)

Berg hinein. Den südlichen Tunnel erreicht man über in die Felsenwand geschlagene Treppen, die zu seinem Eingang hinabführen (Abb. 7)⁸. An der Südostseite der Kale befindet sich eine aus dem Fels gearbeitete geglättete Fläche, die den bekannten Keilschrifttext trägt (Abb. 8-9)⁹.

führen. Nach neuerem Vorschlag haben sie als Ausfallstor gegen den Angreifer dienen sollen (N. Koçan-C. Başaran, *ArDer* (Araştırma Dergisi) 14, 1986. 253). In der Umgebung der Kale von Toklucak gibt es heute kein Wasser und ist keine Spur eines Flussbettes zu erkennen. Daher kann man vermuten, dass die beiden Tunnel auf der Kale von Toklucak in Diyadin von Provinz Ağrı, die einen gemeinsamen Eingang besitzen, zu je einer Zisterne führen. Denn bei unserem Besuch der Kale konnten wir bis zum Schluss der beiden Tunnel durchgehen, wo sich die Schöpfbecken befinden. Andererseits muss man auch die Tatsache in Betracht ziehen, dass eine andere, diesmal aber noch kleinere Felsentreppe von Atabindi in der Provinz Tutak-Ağrı zu einer in den Fels hauen Grabkammer führt.

⁸ Auf dem südlichen Fels der Kale von Habibuşağı befindet sich einige ausgehauene Felsstufen in unregelmässigen Abständen. Ihre Breite beträgt etwa 100 cm ihre Höhe 20 cm. Sie erleichtern den Weg, der von der Siedlung auf der Kale bis zum Anfang der anderen Felsstufengruppe führt. Die erwähnte Felsstufengruppe an der südlichen Felswand besteht aus acht Stufen, jede etwa 50-60 cm lang, 15-103 cm hoch und 25-40 cm breit ist. Es ist Wahrscheinlich, dass solche Stufen ehemals von der Kale zum Eingang des südlichen Treppentunnels hinabführten. Diese Treppenanlage erinnert uns an die Felsstufe von Toprakkale (Lehmann-Haupt a.O. (s.o.Anm. 7) 464ff; und das Bild auf demselben Blatt; Erzen a.O. (s.o.Anm. 7) 46ff. Taf. 5,1).

⁹ *Sardur* (765-733 v. Chr.), der Sohn des *Argišti* (ca. 789-766 v. Chr., hat die Keilinschrift in der Zeit 754 oder 753 v. Chr. schreiben lassen (T. Beran, *IstMitt* 7, 1957, 137ff.; G.A. Melikišvili, *Urartian Cuneiform Inscriptions* (1960) 306). Schon seit dem 19. Jh. beschäftigen sich die Epigraphiker mit dieser monumentalen Inschrift bzw. besonders mit darin topographischen Angaben (Melikišvili a.O. 306ff.; F.W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften*, AfO, Beih. 8 (1955-1957) 130ff.; M. Kalaç, *Belleten* 20, 1956, 349.; Beran a.O. 133ff.; M. van Loon, *Festschrift Güterbock* (1974) 187ff.; M. Salvini, *Das Reich Urartu*, *Xenia* 17, 1986, 39f.). Die Forschung ist sich noch nicht im klaren, ob die heutige Yazılıkaya die Stelle ist, an der der König *Sardur* den Euphrat überschritten hat (Kalaç a.O. 353; Salvini a.O. 39; A. Çilingiroğlu, *Urartu Kırallığının Kuzey Suriye'ye Yayılımı* (Habilitationarbeit, nicht publiziert) 1981, 28ff).

In der elften Zeile wird es folgendes vermeldet:

ka-a-di LU A.SI MEŠ -si URU tu-me-iš-ki-ni-ka-i

“(Und) ich drang vor mit (meinen) Truppen vor die Stadt *Tumeški*.”

Vor allem ist nicht gesichert, auf welchem Euphratufer die Stadt *Tumeški* liegt. Grundsätzlich kann diese Stadt auf beiden Ufern des Euphrates gelegen haben. Ohne Brücke ist das Überschreiten bei Kömürhan unmöglich, wo es nun eine moderne Brücke gibt. Denn dort verengt sich das Flussbett, während Euphrat in die Schlucht hinfließt und die Aufschüttungskegel des Baskil-Baches gerade vor der Kömürhansschlucht lassen die Strömung des Flusses noch stärker werden. Vor der Kale von Habibuşağı ist die Strömung durch die seitlichen Erhebungen immer noch stark und auch die Tiefe des Flusses erheblich. Ca. 8 km

Surveyforschungen in der Umgebung haben Keramikfunde ergeben, die ebenso wie die bei Grabungen auf der Kale gefundene Scherben in die frühe Eisenzeit datiert werden können¹⁰. Dagegen haben sich kleinerlei antike Mauerreste gefunden¹¹.

Bevor ich mich nun den Grabungsergebnissen der im Dorf gelegenen Nekropole zuwende, möchte ich kurz auf die Grabung auf der Kale eingehen.

Auf dem Plateau stiessen wir bereits nach 20 cm unter dem Boden auf nackten Fels. Die aus dem Felsen geschlagenen kleinen schalenförmigen Vertiefungen und grösseren Gruben erweisen diesen Teil des Plateaus als offenen, nicht überbauten Platz (Abb. 10). Die nördliche Grube hat eine annähernd rechteckige Öffnung von 2.45 x 1.35 m und ist 2.15 m tief (Abb. 11). Südöstlich von ihr in 5.5 m Entfernung befindet sich die zweite Grube. Ihre kreisförmige Öffnung hat einen Durchmesser von 1.80 m und sie ist bis zu 2 m tief (Abb. 12). Die grossen Gruben dürften ähnlich wie die von

westlich, vor den beiden seitlichen Siedlungen des Flusses bzw. Pirot auf rechten und Kadıköy auf linken Euphratufer, ist eine ganz flache Sandinsel verlandet, die die Flussströmung dämpft. Deswegen weitet sich der Euphrat an diese Stelle und fliesst ruhiger. Ohne Zweifel ist es gerade diese Stelle, an der westlich der Kömürhansschlucht das Überschreiten des Euphrates besonders günstig ist. So berichtet auch Evliya Çelebi, dass die damalige Strasse zwischen Malatya und Harput an dieser Stelle bzw. in *Izolu* den Euphrat überschreitet (T. Temelkiran-N. Aktaş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi [1976], 1110ff.). Der Name *Izolu* ist bis heute als eine Art Gauname der Umgebung erhalten geblieben. Hier befinden sich die Dörfer Pirot, Kadıköy, Habibuşağı, Kuşsaray, Pınarlı. Wenn aber nun '*Izolu*' gesagt wird, verstehen die Einwohner von Malatya das Dorf Pirot, aber die Einwohner von Baskil dagegen ein anderes Dorf bzw. Kadıköy auf der linken Seite des Flusses. Nach Ramsay überschritten die grossen Handelsstrassen den Euphrat in *Tomisa* (Ramsay, Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası (1960) 56, 300). Neulich glaubte man mit Recht, dass es sich um eine enge Verbindung zwischen den Namen von *Tumeşki* und *Tomisa* handelt (Serdaroğlu a.O. (s.o. Anm. 6) 29; Salvini a.O. (s.o. Anm. 9) 39). Wenn die in der Inschrift genannte Stadt *Tumeşki* in der Tat das römische *Tomisa* ist, dann muss man diese Stadt in der Umgebung von Pirot und Kadıköy suchen, wo man den Fluss das einzige mal zwischen Kömürhan und Izolu ohne Brücke überschreiten kann. Nach seinem Sieg über Malatya wird *Sardur* diese strategische Kale von Habibuşağı ausgewählt haben, um sowohl die erste Furt und als auch die fruchtbare Ebene des Euphrates zu kontrollieren.

¹⁰ Die Scherben von Habibuşağı werden von Prof. Dr. Baki Ögün untersucht und publiziert.

¹¹ Während der Grabung auf der Kale haben wir in der Umgebung des Dorfes Habibuşağı einen Survey unternommen. Dabei haben wir ca. 1 km östlich des Dorfes auf der Ebene des linken Euphratufers einige Baureste entdeckt. Sie gehören mit grosse Wahrscheinlichkeit zu einem byzantinischen Bau. Die vor einem Haus in Dorf befindlichen Kapitelle (Abb. 30), die nach Aussage der Dorfbewohner dorthier stammen, deuten darauf hin.

Yeşilaliç¹² zur Vorratshaltung gedient haben¹³. Die schalenartigen Vertiefungen dagegen waren anscheinend zum Abstellen tragbaren Kannen gemacht worden (Abb. 13a, b)¹⁴. Im nordwestlichen Teil des Plateaus befindet sich auf einem Areal von 12 m² Raubgrabung (Abb. 14a, b). In ihr kamen Lehmziegelmauerreste von bis zu 2 m Höhe zutage; jeder Ziegel hat die Masse von 26 x 10 cm. Die Schatzsucher durchbrachen die Mauer und gruben hinter ihr eine Höhle aus dem Boden.

In der ersten Kampagne im Jahre 1982 wurde eine Grabungsfläche von 4 x 10 m gegraben (Abb. 15a, b). Dabei stiessen wir auf die Reste zweier Mauern, die am Südrand spitzwinkelig zusammentreffen, die eine zum nördlichen, die andere zum nordwestlichen Rand fortlaufend (Abb. 16). Ihre Fundamente bestehen aus Steinen von 50 bis 60 cm Breite, die durch Mörtel gebunden waren. Aus Zeitmangel konnten wir noch tiefere Schichten nicht freilegen. Keramikfunde sowohl in der Raub- als auch in unserer Versuchsgrabung, darunter typisch urartäische Stücke¹⁵, gehören

¹² V. Sevin-O. Belli, *AnAr* 4-5, 1976-1977. 376 Taf. 8.

¹³ Durch eine Inschrift aus Bostankayası aus der Zeit *Menua* erfahren wir, dass der König *Menua* die Zisterne in den Fels hauen liess (F.W. König, *Handbuch der haldischen Inschriften*, *AO*, Beih. 8 (1955-1957) 71, 39). Nach Baki Ögün soll es sich bei der in der Inschrift genannten Zisterne um grosse Felsenräume wie in Çavuştepe (B. Ögün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Samram Kanalı* (1970) s. Anm. 24 auf der Seite 18). Doch darf man nicht ausschliessen, dass auch die beiden Felsengruben auf der Kale von Habibuşağı als Zisterne genutzt wurden. Dennoch muss man betonen, dass diese Gruben nicht so gross wie in Çavuştepe sind. Ausserdem gibt es auf der Kale zwei Felsentunnel, die unter von Umständen von der Burg zum Wasser führen haben. Daher haben die beiden Felsengruben mit grosser Wahrscheinlichkeit als Vorratsgefässe gedient, wie wir sie in den Magazinräumen fast aller urartäischen Burgen kennen (E. Bilgiç-B. Ögün, *Anadolu (Anatolia)* 9, 1965 Taf. 3-5; ders., *Anadolu (Anatolia)* 11, 1967, 3ff. Taf. 1, 3-5; A. Erzen, *Çavuştepe I* (1978) 11, Taf. 9a; C.A. Burney, *AnatSt* 16, 1966, 83ff. Taf. 14 Abb. 14; T. Özgüç, *Altuntepe II* (1969) 34ff. Taf. 27.2; 29, 1.2 Abb. 34 B.B. Piotrowskii, *Karmir-Blur III* (1955) Taf. 3-4; ders. *Karmir-Blur I* (1950) Taf. 5-8; ders. *Karmir-Blur II* (1952) Taf. 2-9; K.L. Ohanesyan, *Karmir-Blur IV* (1955) Abb. 22-23; ders. *Arin-Berd I* (1961) Abb. 18, 21-22).

¹⁴ Ähnliche Schalenfelsen kommen auch in den meisten urartäischen Kammergräbern vor (Özgüç, a.O. Taf. 8, 2; Burney, a.O. Abb. 22). Nach der Meinung Prof. Ögün dienten sie als Ablagen für die Urnen (B. Ögün, *Festschrift für F.K. Dörner* (1978) 675). Die im hethitischen Bereich bzw. in Osmankayası und Yazılıkaya entdeckten Schalenfelsen wird man mit den dort ausgeübten Bestattungs- oder Totenkulten in Verbindung bringen dürfen (K. Bittel, *Die hethitischen Grabfunde von Osmankayası*, *WDOG* 71 (1958) 4; P. Neve, *IstMitt* 27/28, 1977-78, 61 ff.).

¹⁵ A. Erzen, *TAD* 25/1, 1980, 48.

nach Ansicht von Ögün zwei verschiedenen Besiedlungsphasen der Eisenzeit an¹⁶.

DIE UNTERSUCHUNG DER NEKROPOLE

Die Nekropole, ca. 300 m nördlich der Kale, diente offensichtlich deren Bewohnern als Bestattungsplatz (Zeich. 1). Als Grabungsareal wurde in Platz von der Scheune des Nazmi Bakış ausgewählt (Abb. 17)¹⁷. Da die Grabung auf einer Fläche von 2 x 10 bis 20 cm Tiefe keine Ergebnisse brachte, wurde sie nach Norden hin auf einem ca. 2 m höher liegenden Bodenniveau fortgesetzt. Die Tonerde ist von kleinen Steinchen durchsetzt. Die Versuchsgrabung an dieser Stelle dehnte sich 2.90 x 2.10 m aus (Zeich. 3). In ca. 70 cm Tiefe fanden sich unregelmässige Steinhaufen. Einzelliegende Steine wurden entfernt, aufeinandergeschichtete *in situ* belassen (Zeich. 4 Abb. 18). Im Ostteil des Grabungsareal legten wir in ca. 1.20 m Tiefe eine grosse Schale frei, die mit der Öffnung nach unten auf dem Boden stand (Zeich. 3-4 Abb. 19). Ein von dieser Schale 90 cm in Nordwestrichtung entfernter Steinhaufen bedeckte eine Urne mit zwei Henkeln. Auf die Öffnung der Urne ist als Deckel eine Schale gestülpt, die unterhalb ihres äusseren Randes durch zwei Rille verziert ist (Zeich. 3-4 Abb. 20a, b). 55 cm östlich der Urne fanden wir auf einem um c. 65 cm tieferem Niveau ein ähnliches Grab mit einer Lanzenspitze als Beigabe (Zeich. 3-4 Abb. 18).

Die Gräber lassen weder hinsichtlich ihrer horizontalen noch vertikalen Verteilung eine Ordnung erkennen (Zeich. 3-4 Abb. 18). Gleich den urartäischen Nekropolen von Iğdır, Liç und Adilcevaz¹⁸ sowie der ausserurartäischen Nekropole in Assur¹⁹ stehen die Urnen hier in

¹⁶ s. Anm. 10.

¹⁷ Das im Müllplatz eines Hauses im Dorf von uns zusammen mit einigen urartäischen Scherben gefundene und von Prof. Ögün als urartäisch eingeordnete Schwert war für uns ein Anhaltspunkt, um die Nekropole von Habibuşağı zu finden. Durch die charakteristische Arbeit des Griffes steht das Schwert den anderen typisch urartäischen Schwertern ganz nahe. Nach Auskunft wurde das Schwert von Nazmi Bakış, dem Besitzer des Hauses, vor seiner Scheune zusammen mit einer Urne gefunden, die Knochen- und Aschenreste enthalten haben soll. Urne und mitgefundenes Schwert sind 10 Jahre lang zu Hause aufbewahrt, während der Ausgrabung jedoch auf den Müllplatz geworfen worden. Die gesammelten Scherben der Urne erlauben das ganze Gefäss nur bis zum Bauch zu restaurieren (Zeich. 14).

¹⁸ R.D. Barnett, AnatSt 13, 1963 Abb. 5-11; Ögün, a.O. (s. o. Anm. 14) Abb. 10, 12 Taf. 157, 15; 158, 18.

¹⁹ A. von Haller, Gräber und Gräfte von Assur (1954) 52ff.; Ein Grab in Assur (besonders Abb. 63 im erwähnten Buch) wird man durch seine Grabform mit den Urnengräbern von Liç in Zusammenhang bringen dürfen. Diese Ähnlichkeit ist so gross, dass es sich bei dem Fund in Assur um ein Grab eines dort gestrobenen Urartäer handeln könnte.

senkrechter Position statt zu liegen²⁰. Dieser Befund lässt darauf schliessen, dass die Urnen -wie in der hethitischen Nekropole von Ilca²¹- in Vertiefungen eingesenkt und dann mit Steinhäufen überdeckt worden sind. Die Steine dienen dazu, die Graburne zu verdecken, während die Urne selbst Asche bzw. Knochenreste des Verstorbenen barg. Die engsten Parallelen zu dieser Grabformen finden sich in dem schon genannten Iğdır²². Die Urnengräber von Liç und Adilcevaz hingegen weisen hierzu einige Unterschiede auf²³.

Sowohl in Adilcevaz und als auch in Iğdır sind die Urnen auf verschiedene Weise in den Erdboden gesetzt: Man fand sie isoliert²⁴ oder in Gruppen vereint²⁵, aber auch in Kammergräbern neben den Skelettresten vor²⁶. Die verschiedenen Urnenstellungen konnte man ausserdem auch in phrygischen Nekropolen feststellen²⁷.

Eine Gemeinsamkeit der Bestattungen in den urartäischen Nekropolen bzw. in der Nekropolen von Iğdır und Liç²⁸ besteht darin, dass eine auf die Öffnung der Urne gestülpte Schale als Deckel dient (Zeich. 4 Abb. 18, 20a). Für diese Bestattungsform, die sich auch in den eisenzeitlichen Gräbern in Assur²⁹ und im Iran³⁰ findet, kommen als Vorbilder die hethitischen Gräber von Ilca und Osmankayası³¹ in Frage.

²⁰ Wie die Schalensteine auf dem Nischenboden in den Kammergräbern von Altintepe zeigen (Özgüç, a.O. (s.o. Anm. 13) 27 Taf. 8, 1.2), waren die Näpfchen auf dem Boden des Felsengrabes von Kayalıdere sicherlich zum Ablagen von Urnen bestimmt (Burney, a.O. (s.o. Anm. 13) 105 Abb. 22).

²¹ W. Orthmann, Das Gräberfeld bei Ilca (1967) 35ff.

²² Barnett, a.O. (s.o. Anm. 18) Abb. 10.

²³ Die in Liç freigelagerten Urnengräber bestehen aus einem kleinen rechteckigen an allen vier Seiten von grossen, flachen Steinen umgebenen Raum, worin die Urne steht (Ögün, a.O. (s.o. Anm. 14) 672 Abb. 12). Dagegen wurden die Urnen der Nekropole von Adilcevaz in die kleinste Höhle der Felsenwand abgestellt (Ögün, a.O. 670 Abb. 10).

²⁴ Ögün, a.O. (s.o. Anm. 14) Abb. 10, 12; Barnett, a.O. (s.o. Anm. 18) Abb. 5, 8.

²⁵ Barnett, a.O. (s.o. Anm. 18) Abb. 6, 9, 10.

²⁶ Ögün, a.O. (s.o. Anm. 14) Abb. 7 Taf. 156, 14; Özgüç, a.O. (s.o. Anm. 13) 27.

²⁷ T. Özgüç, *Belleten* 41, 1947, 49; P. Neve, *TAD*, 22/2, 1975, 94 Abb. 3; E. L. Kohler, in: R.S. Young, *From Athens to Gordion*, 65ff.

²⁸ Barnett, a.O. (s.o. Anm. 18) Abb. 5-7, 9-10; Ögün, a.O. (s.o. Anm. 14) Abb. 12; die Urne ist oben mit einer Schale zugedeckt (Ögün, a.O. 673 Taf. 160, 26; Vgl. Özgüç, a.O. (s.o. Anm. 13) 27).

²⁹ Haller, a.O. (s.o. Anm. 19) Abb. 42-46.

³⁰ O. W. Muscarella, *Metropolitan Museum Journal* 9, 1974, 75 Abb. 50.

³¹ Orthmann, a.O. (s.o. Anm. 21) 36; Bittel, a.O. (s.o. Anm. 14) Taf. 10.4.

Bei der zuletzt genannten Urne in unserer Nekropole von Habibuşağı fällt ein Loch an der Gefässschultern auf (Abb. 21). Eine unabsichtliche Verletzung der Gefässwand scheidet aus, so dass man den Zweck dieser Öffnung erkunden muss. Die Löcher kommen an mehreren Urnen vor, sowohl auf den Schultern als auch am Bauch der Gefässe, die aus Ton oder Bronze gefertigt sein können. Gelegentlich finden sich auch zwei Löcher, jedoch niemals mehr haben³². Das Phänomen ist in der Bestattungstradition von der frühen Bronzezeit bis in die urartäische Epoche in Kleinasien bezeugt³³. Barnett erklärt die Löcher wie folgt: "... *apparently for the soul to emerge.*"³⁴. Seine Theorie erhält eine Stütze durch bildliche Darstellungen, die uns auf weissgrundigen Lekythen aus Griechenland überliefert sind³⁵. Auch dieser Jenseitsglaube, der hinter diesen künstlerischen Darstellungen steht, verstärkt die Beziehungen zwischen östlichen und westlichen Vorstellungen³⁶.

Während in Grab 1 und 3 die Kremationsreste in Urnen aufbewahrt werden, weicht der Befund in Grab 2 hiervon ab: eine grosse Tonschale ist mit der Öffnung nach unten über die Aschenreste gestülpt (Abb. 19). Gleichzeitige Parallelen für diese Erscheinung finden sich in Gräbern von Assur³⁷. Das älteste Beispiel dafür ist nach unserem heutigen Kenntnisstand ein Grab in Şeh Gabi bei Godin Tepe im Iran³⁸. Es muss indessen betont werden, dass in den assyrischen und in den iranischen Gräbern die Schale nicht über Aschenreste, sondern über Skelette gestülpt ist.

Die Urnen von Habibuşağı weisen verschiedene Formen auf (Zeich. 5-7). Gemeinsam ist ihre Gefässwanddicke. Die Tonerde enthält kleine Steinsplitter, groben Sand und auch noch wenig Mika. Die Farbe variiert von hellbraun bis hellrötlichbraun. Der Vergleich der Befunde in Adilcevaz, Liç, Iğdır und Dedeli zeigt, dass Urnen und andere Gefässe, die als

³² Ögün, a.O. (s.o. Anm. 14) Taf. 157, 15; 159, 21.23; ders. *Anma Kitabı* (1974) Abb. 21; Barnett-Gökçe, *AnatSt* 3, 1953, 124 Taf. 16, 3, 4; Özgüç, a.O. (s.o. Anm. 13) 27; Barnett, a.O. (s.o. Anm. 18) 193; K. Emre, *Belleten* 33, 1969, 283.

³³ B. Alkım-H. Alkım, *Belleten* 30, 1966, 14; Bittel, a.O. (s.o. Anm. 14) 23; Orthmann, a.O. (s.o. Anm. 21) 35ff.

³⁴ Barnett, a.O. (s.o. Anm. 18) 194; B. Ögün, *Sümerbank Dergisi* 152, 1975, 9.

³⁵ M.P. Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion* (Erster Band 1976) 196 und 224f., 475 und 597 Taf. 33.3.

³⁶ C. Işık, *Urartäisch-griechischer Gedankenaustausch- gezeigt an der Darstellung einer Kultszene*, Festschrift Akurgal (im Druck).

³⁷ Haller, a.O. (s.o. Anm. 19) Abb. 13.

³⁸ J.R. Young, *Excavations of the Godin Project* (1974) 10 Abb. 16 Taf. 9, 10.

Grabbeigaben vorkommen, dieselben Formen aufweisen können. Es handelt sich also bei den als Urnen verwendeten Gefäßen nicht um eine spezifische Urnenform, sondern Gefäße des täglichen Gebrauchs, die auch für die Bestattung der Toten benutzt wurden. Gleiches ist für die hethitischen Urnenfelder typisch³⁹.

Während die Urnen- und die Kammergräber, welche in anderen urartäischen Nekropolen freigelegt wurden, mit zahlreichen Grabbeigaben ausgestattet sind⁴⁰, kommt in Habibuşağı nur eine einzige Lanzenspitze vor (Zeich. 4, 11 Abb. 18). Allerdings zeigte uns ein Dorfbewohner ein Schwert, welches er vor 10 Jahren in derselben Nekropole gefunden hatte. Die Lanzenspitze befindet in gutem Erhaltungszustand. Die Schwertklinge dagegen ist U-förmig umgebogen (s. Anm. 17 Zeich. 10 Abb. 25), so dass wir zu folgendem Ergebnis kommen: Wie man schon in anderen urartäischen Nekropolen beobachtet hat⁴¹, wurden die Beigaben entweder unverändert beigegeben oder in irgendeiner Weise zerstört, bevor man sie in das Grab legte. Auch dies ist ein anatolischer Einfluss auf urartäische Bestattungsbräuche⁴². Nach unseren Kenntnissen der Befunde urartäischer Gräber sind die Beigaben, die sowohl in den Grabkammern als auch in und um die Urnen herum plziert waren, ihren Art und Anzahl nach ein Gradmesser für die soziale Rangstufe des Verstorbenen. Dasselbe gilt die hethitischen⁴³ und phrygischen⁴⁴ Brandgräber.

Knochen- und Aschenreste fanden sich allein in der Urne des Grabes 3 (Abb. 21). Unter der mit Öffnung nach unten aufgesetzten Schale (Grab 2) stießen wir ebenso wie bei Grab 1 statt auf Knochen- oder Aschenreste auf feinkörnige Erde. Ein Teil dieser Erde zeigt helle, beinahe weisse Färbung. Es ist anzunehmen, dass die Verfärbung aus der Vermischung von Erde und Asche herrührt. Ob die Toten, wie bei den Phrygern⁴⁵, zusammen mit ihrer Kleidung und ihrem Schmuck verbrannt wurden, lässt sich eindeutig beantworten. Man kann nicht sagen, dass z.B. der Schmuck in den Urnen von Adilcevaz verbrannt wurde. Lediglich in einem von uns entdeckten Kammergrab in Dedeli, worin auch Urnen vorkommen, fanden wir

³⁹ Bittel, a.O. (s.o. Anm. 14) 23.

⁴⁰ Ögün, a.O. (s.o. Anm. 32 [1974]) 445f.; ders. a.O. (s.o. Anm. 34) 9.

⁴¹ Ögün, a.O. (s.o. Anm. 32 [1974]) 446.

⁴² Bittel, a.O. (s.o. Anm. 14) 23.

⁴³ Bittel, a.O. (s.o. Anm. 14) 23.

⁴⁴ Neve, a.O. (s.o. Anm. 27) 94.

⁴⁵ Neve, a.O. (s.o. Anm. 27) 94.

Skelette, die mit Kleidung und Schmuck bestattet worden waren⁴⁶. Dass die Urnen in Habibuşağı sowohl Knochen- als auch Aschenreste enthalten, überrascht nicht, sondern findet Parallelen in den Nekropolen von Adilcevaz, Dedeli und Liç. Daraus ergibt sich, dass man die sterblichen Überreste mit unterschiedlichen Hitzegraden verbrannte⁴⁷, wodurch in dem einen Fall die Knochen ganz, in dem anderen nur teilweise oder kaum verbrannten. Die Untersuchung der Knochenreste aus der Urne von Grab 3 hat ergeben, dass sie einem erwachsenen Mann gehörten⁴⁸. Zu diesem Ergebnis passt auch die Grabbeigabe einer Lanzenspitze.

Der in Habibuşağı herrschende Bestattungsbrauch ist die Kremation. Auf den ersten Blick entspricht dies der von Tahsin Özgüç geäußerten Annahme "... *Urartu büyüklerinin ceset olarak, halkın da yakıldıktan sonra küllerinin urneler içinde gömüldüğünü öğrenmiş bulunuyoruz.*"⁴⁹. Aber nur durch diese Auffassung von Özgüç dürfen wir nicht schliessen, dass die Urnengräbern von Habibuşağı nur Armenleuten oder Sklaven gehörten⁵⁰. Den genannten Hypothesen widerspricht insbesondere der Befund der nekropole von Liç, wo wir es mit Kammergräbern, mit Urnengräbern und daneben mit einfacher Erdbestattung zu tun haben⁵¹. Durch die Beigaben ist die Nekropole von Liç eindeutig als urartäisch ausgewiesen. Ein ähnlicher Befund ist auch in Iğdır⁵² und Adilcevaz⁵³ festzustellen. Im übrigen erfahren wir aus Inschriften des 2. Jts⁵⁴ und aus der *Ilias*⁵⁵, dass die Leichnamen, auch höhergestellter Personen verbrannt wurden. Durch die neuen Ausgrabungen der urartäischen Nekropolen erfahren wir, dass Urnen und Körperbesetzungen in den Kammergräbern nebeneinander vorkom-

⁴⁶ Ögün, a.O. (s.o. Anm. 34) 9f.

⁴⁷ Eine ähnliche Situation trifft man auch bei den frühhethitischen Nekropolen an (Bittel, a.O. (s.o. Anm. 14) 23).

⁴⁸ Die Skelett- und Knochenreste der urartäischen Gräber in Adilcevaz, Liç, Dedeli und Habibuşağı werden von Prof. Dr. Esref Deniz untersucht. Für die freundliche Belehrung über die Knochenreste von Urnengrab 3 von Habibuşağı bedanke ich mich ganz herzlich.

⁴⁹ Özgüç, a.O. (s.o. Anm. 13) 27.

⁵⁰ M.N. van Loon, *Urartian Art* (1966) 64.

⁵¹ Ögün, a.O. (s.o. Anm. 14) 674 Abb. 13 Taf. 158, 18, 19; 152, 4-5.

⁵² Barnett, a.O. (s.o. Anm. 18) 155 Abb. 2.

⁵³ In derselben Nekropole von Adilcevaz beobachtet man, dass die Urne in ovale Felsenhöhlen abgestellt sind, während die noch grössere künstliche Höhlen für die Leichenbestattungen benutzt wurden (Ögün, a.O. (s.o. Anm. 14) 668f. Taf. 58, 17; ders., a.O. (s.o. Anm. 32 [1974]) 444 Abb. 2-6).

⁵⁴ H. Otten, *MDOG* 78, 1940, 3ff.; A. Goetze, *JCS* 11, 1957, 67 ff.; W.F. Albright, *BASOR* 118, 1950, 17.

⁵⁵ *Iliada* XXIII, 112 ff.; XXIV, 777ff.

Res. 1 — Habibuşağı Kalesi. Güney-Doğudan Görünüm

Abb. 1 — Kale von Habibuşağı, Von Nord-Westen

Res. 2 — Bereketli Fırat vadisi üzerindeki Habibuşağı Kalesi.

Ön Planda Baskil Deresi

Abb. 2 — Kale von Habibuşağı in der fruchtbaren Ebene des Euphrates. Im Vordergrund Baskil-Bach

Res. 3 — Habibuşağı Kalesi, Köy yönünden
Abb. 3 — Kale von Habibuşağı, Vom Dorf

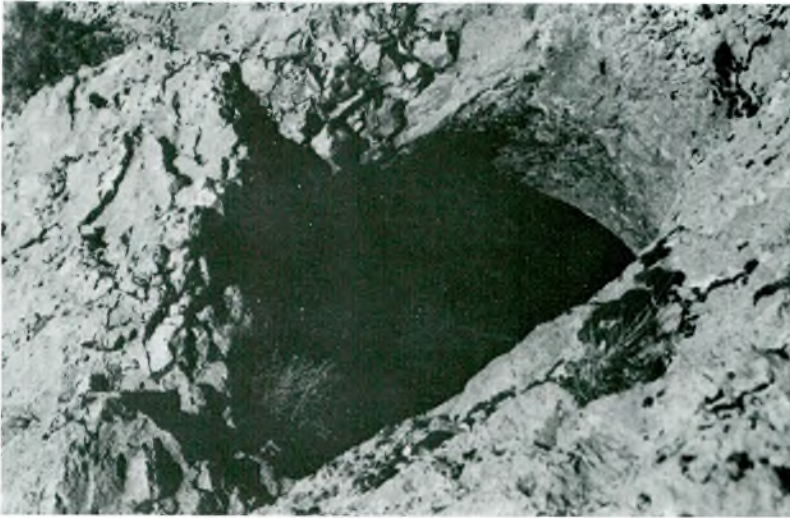

Res. 4 — Habibuşağı Kalesi. Batıdaki Hartepe'den
Abb. 4 — Kale von Habibuşağı, Vom Hartepe im Westen

Res. 5 — Kuzey yöndeki tünelin girişi

Abb. 5 — Der Eingang zum nördlichen Tunnel

Res. 6 — Güney yöndeki tünelin girişi

Abb. 6 — Der Eingang zum südlichen Tunnel

Res. 7 — Güneydeki kayalık yüzüne oyulmuş basamaklar

Abb. 7 — In die südliche Felswand geschlagene Treppen

Res. 8 — Çivi yazılı metnin bulunduğu Habibuşağı Kalesi'nin güney kayalığı

Abb. 8 — Die südliche Felswand der Kale von Habibuşağı, die den

Keilschrifttext trägt

Res. 9 — Meşhur Sardur yazıtı

Abb. 9 — Die bekannte Keilschrifttext des Sardurs

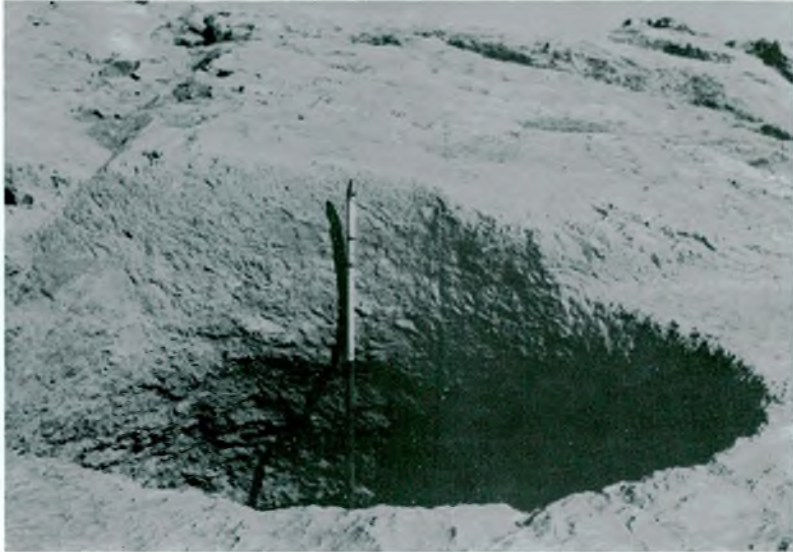

Res. 10 — Tepedeki yerleşim alanı önünde uzanan düzlük

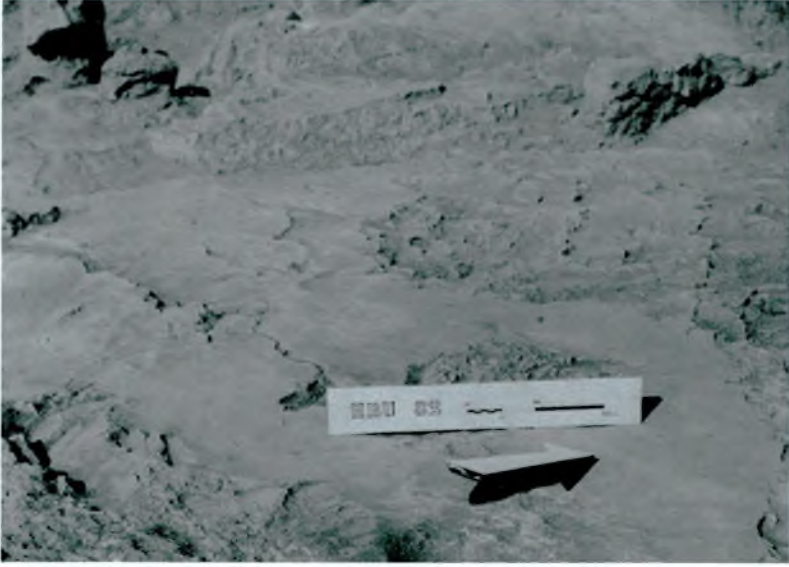
Abb. 10 — Felsplateau vor der Siedlung auf der Kale

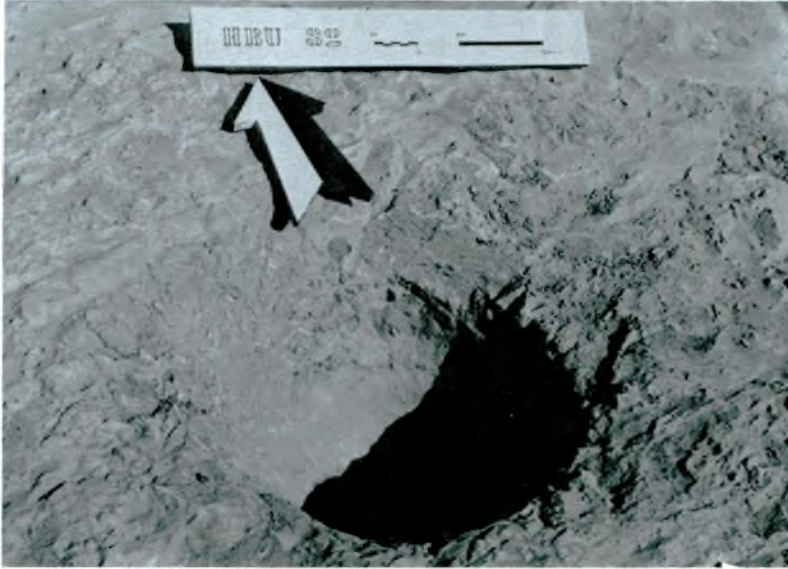
Res. 11 — Kuzey yöndeki kaya çukurunun ağzı
Abb. 11 — Die Öffnung der nördlichen Felsgrube

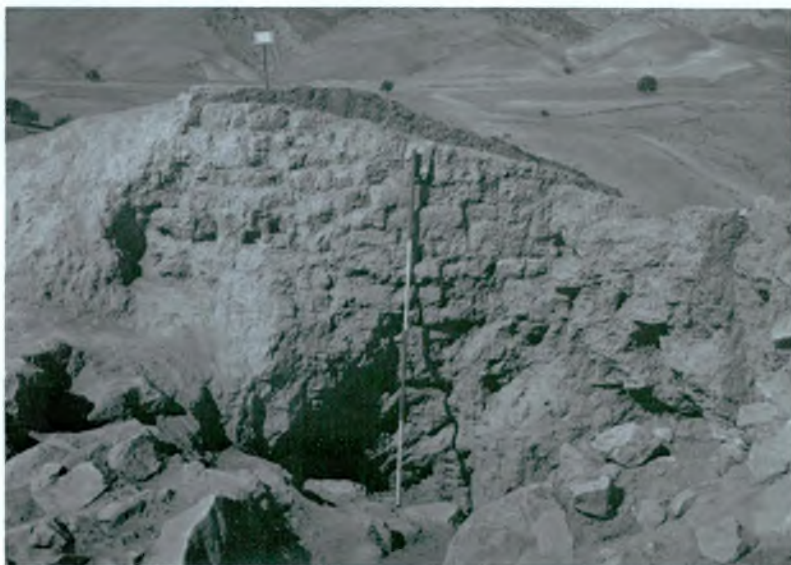
Res. 12 — Güneydeki kaya çukurunun ağzı
Abb. 12 — Die Öffnung der Südlichen Felsgrube

Res. 13a — Küçük kaya oyuklarından biri
Abb. 13a — Ein Beispiel der Felsschalen

Res. 13b — Res. 13a'dan detay
Abb. 13b — Detail der Abb. 13a

Res. 14a — Kaçakçılar tarafından yapılan tahribat. Temizlikten önce
Abb. 14a — Raubgrabung vor der Ausgrabung

Res. 14b — Kaçakçılar tarafından yapılan tahribat. Temizlikten sonra
Abb. 14b — Raubgrabung. Nach der Ausgrabung

Res. 15a—1982 yılındaki kazı alanı. Doğudan görünüm
Abb. 15a—Grabungsfläche in Jahre 1982. Von Osten

Res. 15b—1982 yılındaki kazı alanı. Batıdan görünüm
Abb. 15b—Grabungsfläche im Jahre 1982. Von Westen

Res. 16— İki yapı duvarı kalıntısı

Abb. 16— Die Reste zweier Mauern

Res. 17— Nazmi Bakış'ın ahırı önündeki nekropol alanı. Kazıdan önce

Abb. 17— Die Nekropole vor der Scheune des Nazmi Bakış. Vor der
Ausgrabung

Res. 18— Üç urneli gömütü açığa çıkartılan nekropolün güneyden görünümü
Abb. 18— Die nekropole mit drei Urnengräber. Von Süden

Res. 19— 2 no'lu gömüt
Abb. 19— Grab 2

Res. 20a — 1 no'lu urneli gömüt

Abb. 20a — Urnengrab 1

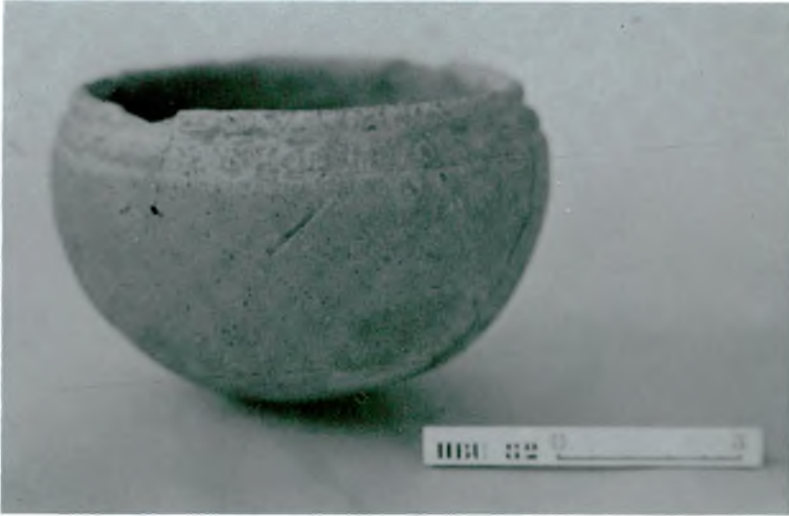
Res. 20b — 1 no'lu urneli gömüt. Kazıdan sonra

Abb. 20b — Urnengrab 1. Nach der Ausgrabung

Res. 21 — 3 no'lu gömüt urnesinin omuzu üzerindeki delik

Abb. 21 — Ein Loch an der Urnenschulter, Grab 3

Res. 22 — 1 no'lu gömütte urne kapağı olarak kullanılan çanak

Abb. 22 — Schale; sie diente als Urnendeckel, Grab 1

Res. 23 — 2 no'lu gömütten büyük çanak

Abb. 23 — Groeschale, Grab 2

Res. 24 — 3 no'lu gömütte urne kapağı olarak kullanılan çanak

Abb. 24 — Schale; sie diente als Urnendeckel, Grab 3

Res. 25—Habibuşağı Kılıcı

Abb. 25—Das Schwert von Habibuşağı

Res. 26—Habibuşağı kılıcının kabzası

Abb. 26—Der Griff des Schwertes von Habibuşağı

Res. 27— Dedeli kılıcının kabzası

Abb. 27— Der Griff des Schwertes von Dedeli

Res. 28— 3 no'lu gömüt urnesi

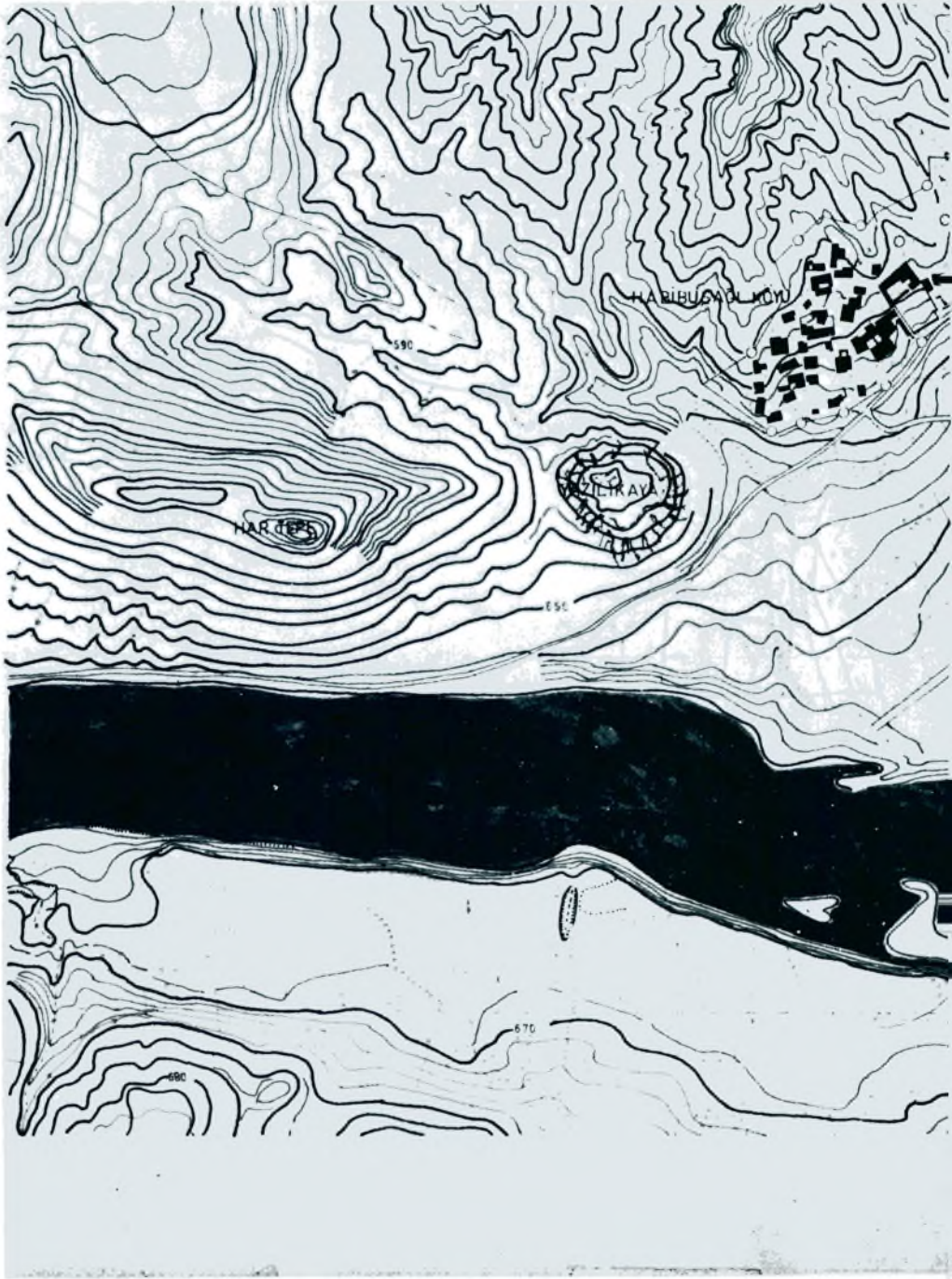
Abb. 28— Urne, Grab 3

Res. 29—3 no'lu gömütten mızrak ucu
Abb. 29—Lanzenspitze, Gras 3

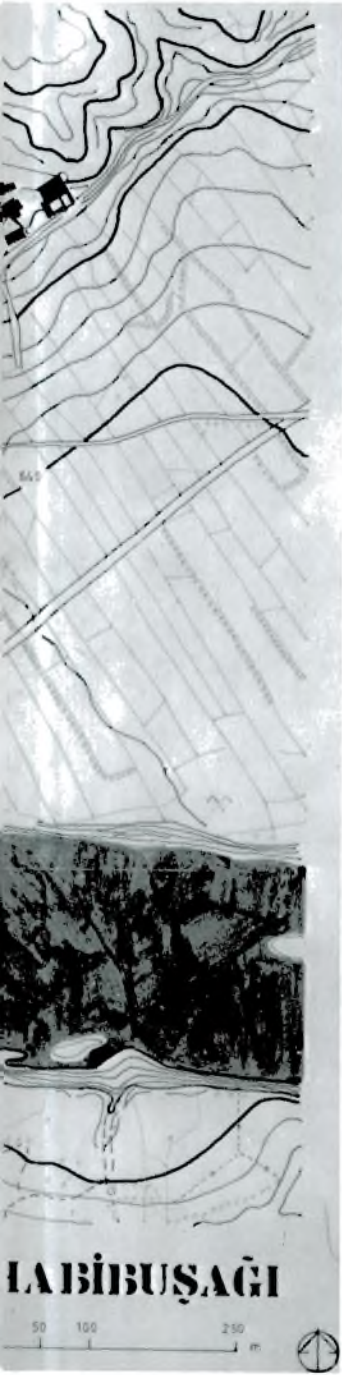
Res. 30—Bizans yapısına ait başlıklar
Abb. 30—Die Kapitelle von einem byzantinischen Bau

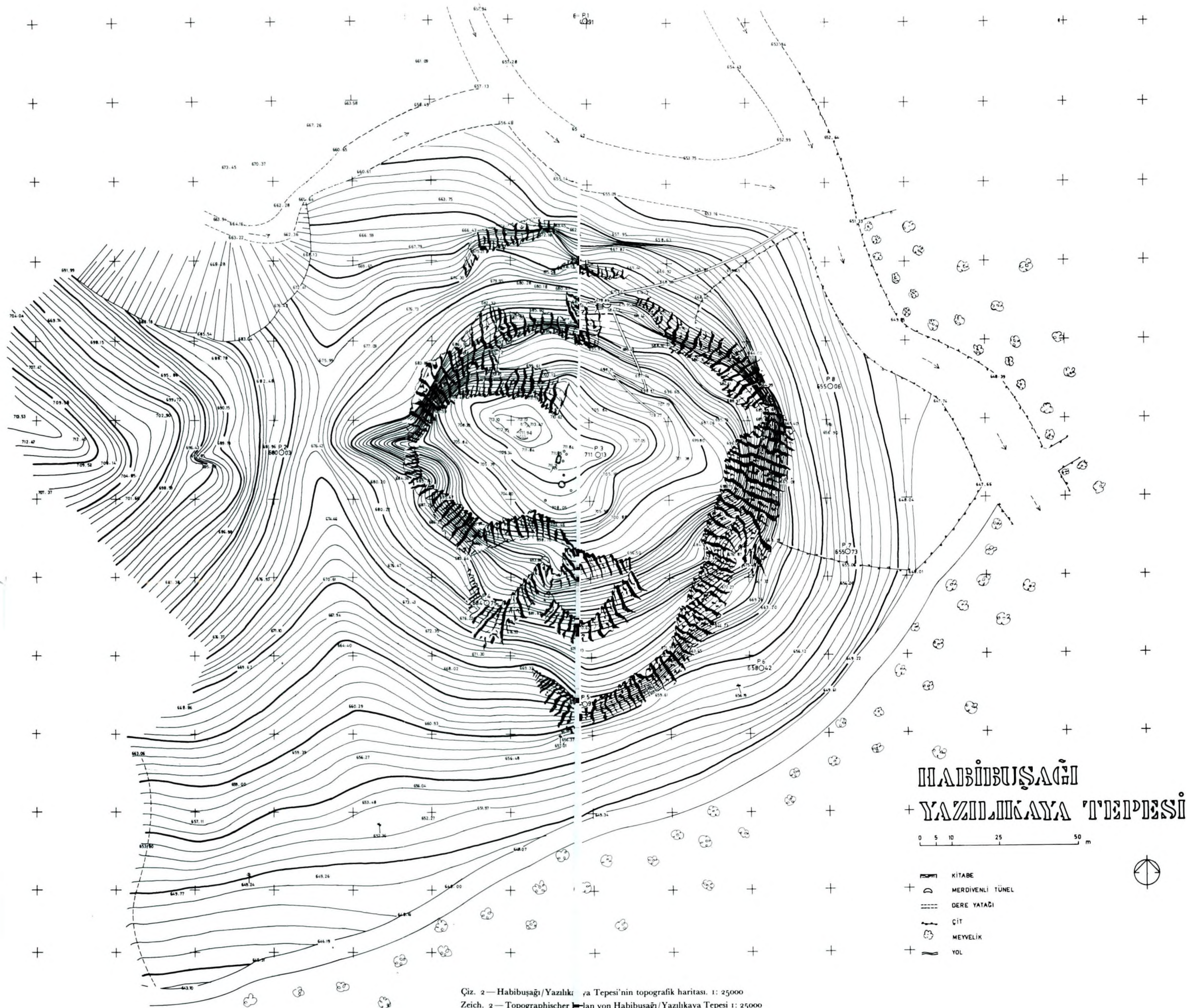

Çiz. 1 — Habibuşığı ve çevresinin topografik haritası. 1: 5000

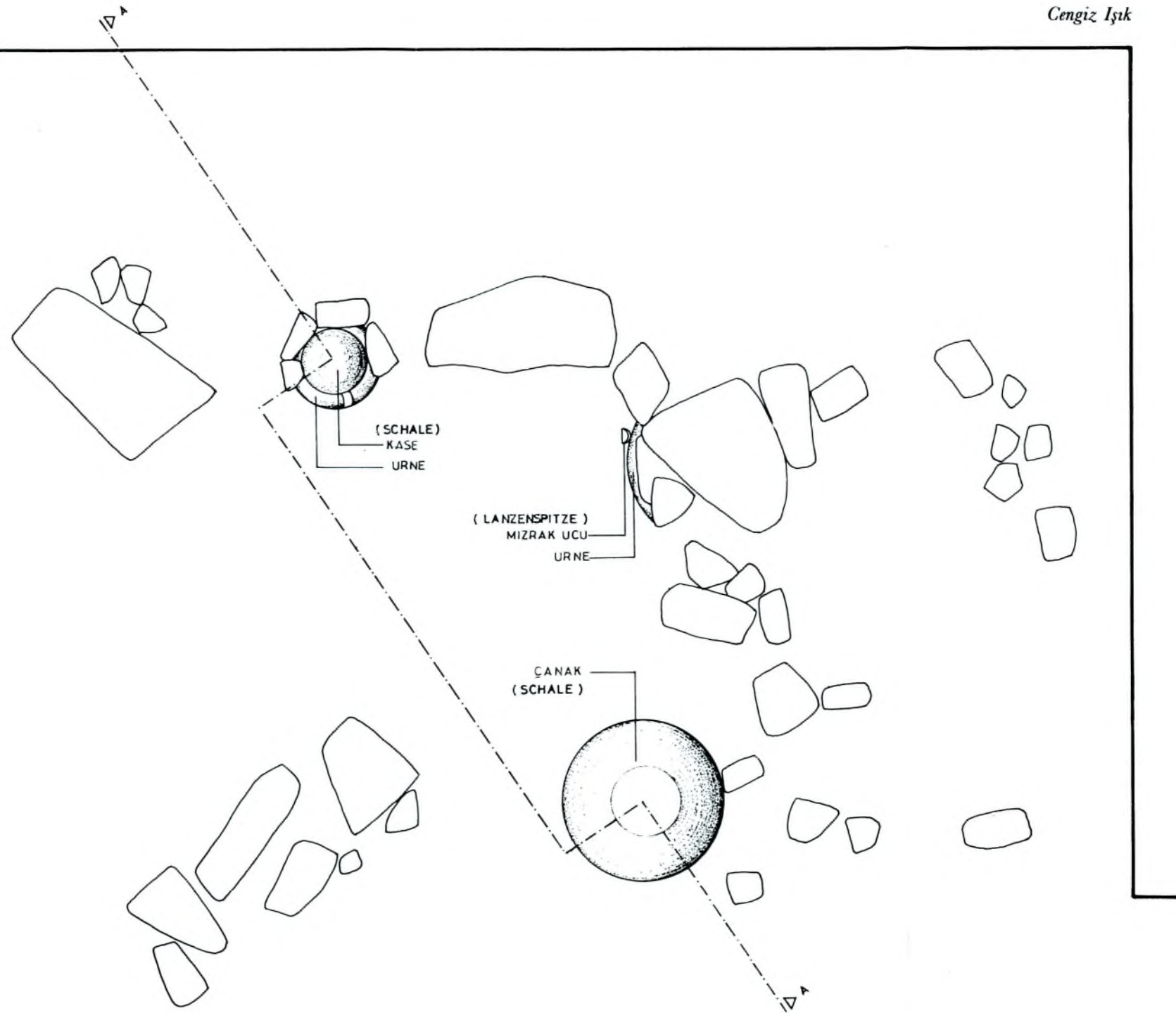
Zeich. 1 — Topographischer Plan der Umgebung des Dorfes Habi

Cengiz Işık

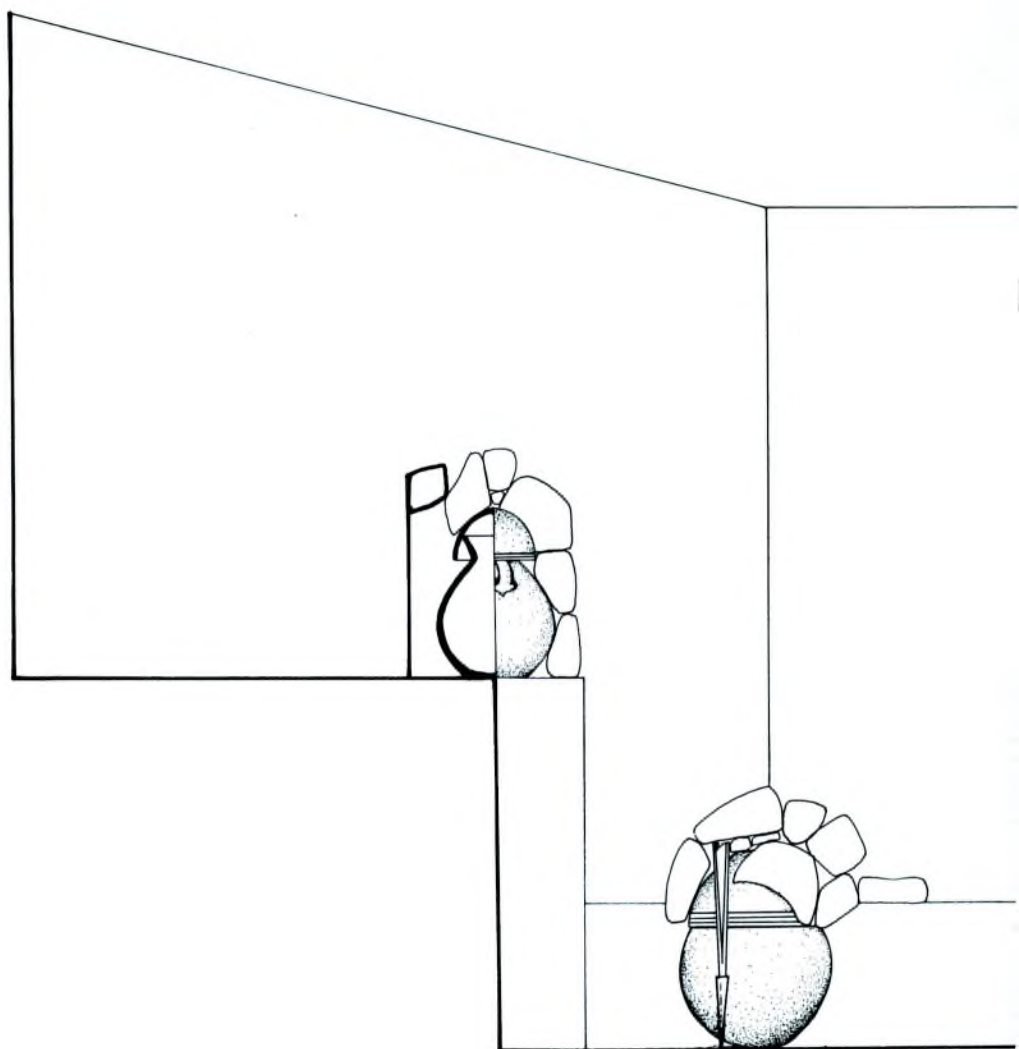
Çiz. 2 — Habibuşacı/Yazılıkaya Tepesi'nin topografik haritası. 1: 25000
 Zeich. 2 — Topographischer Plan von Habibuşacı/Yazılıkaya Tepesi 1: 25000

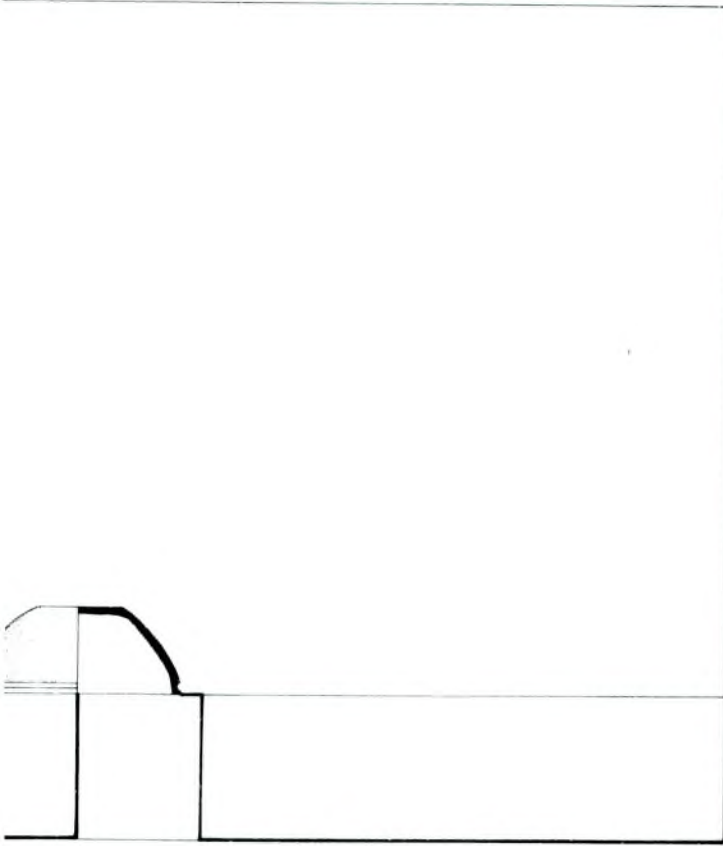
Çiz. 3 — Nekropol alanının planı
Zeich. 3 — Schematischer Übersichtsplan der Nekropole von Habibuşagi

HABİBUŞAĞI 82 NEKROPOL ALANI PLAN

0 10 20 50 cm
C. I.

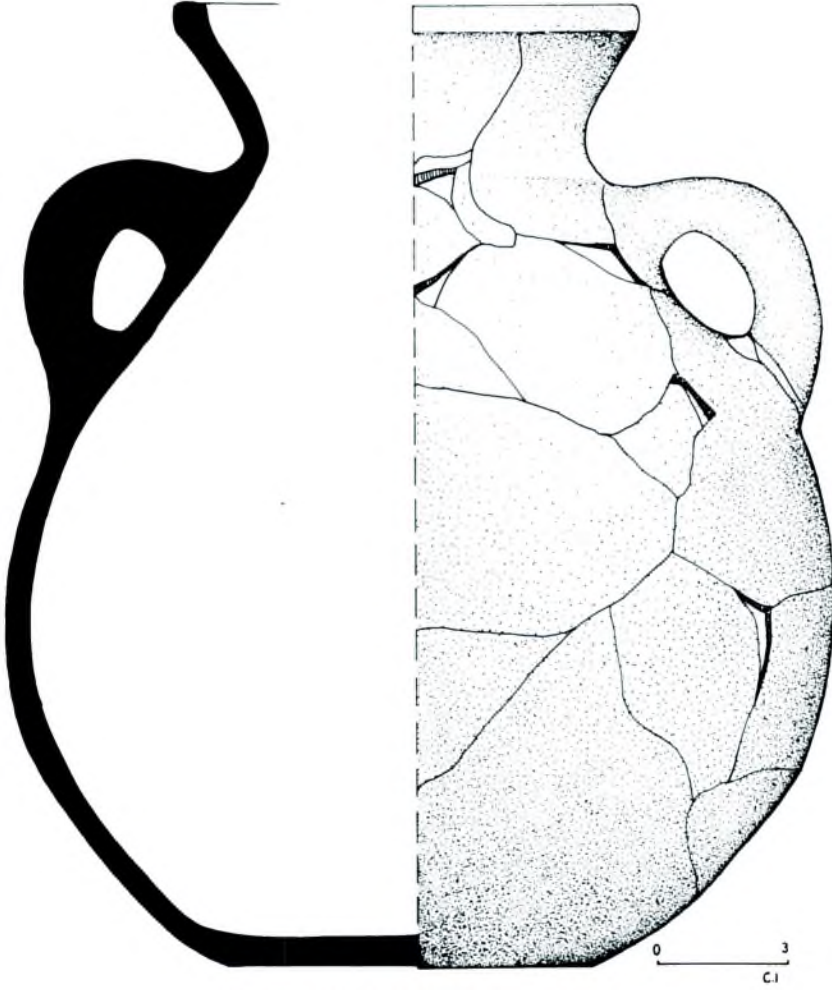
Çiz. 4 — Habibuşagi nekropol planı
Zeich. 4 — Schnitt AA' der Nekropol

**HABİBUŞAĞI 82
NEKROPOL ALANI
A A KESİTİ**

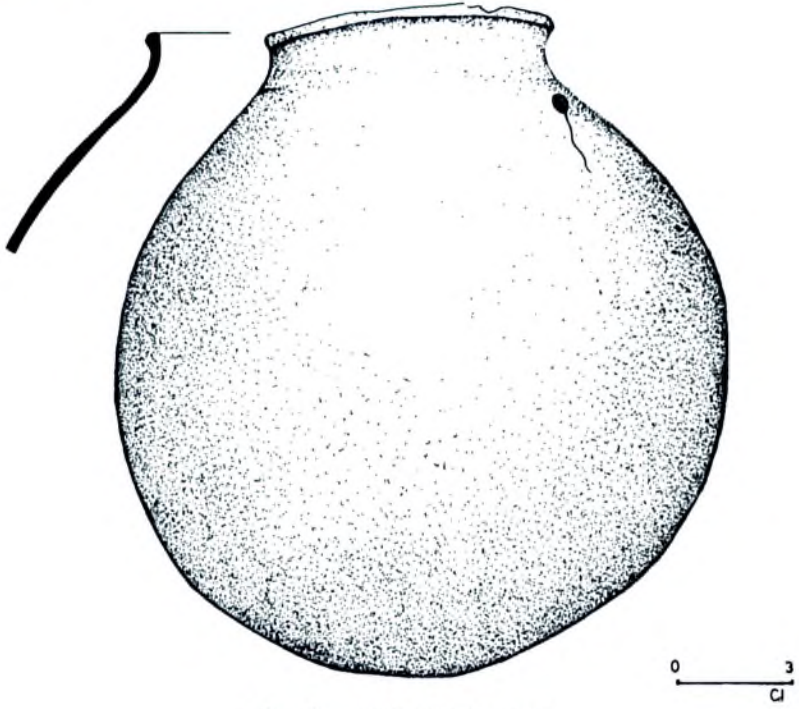
ti
uşağı

0 10 20 50 cm

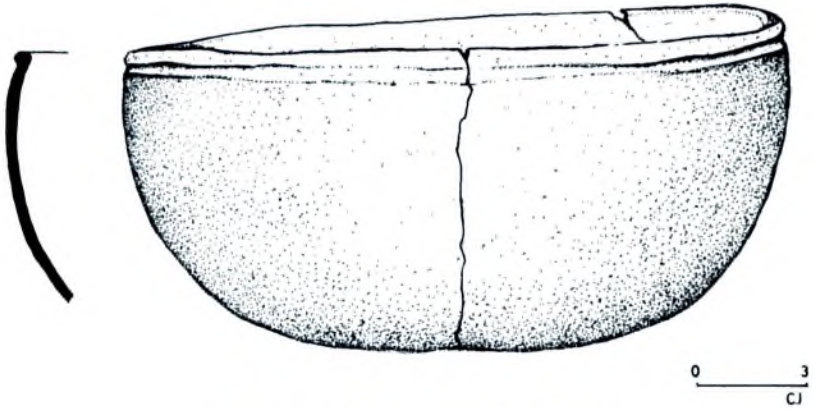

Çiz. 5 — Çift kulplu urne. 1 no'lu gömüt

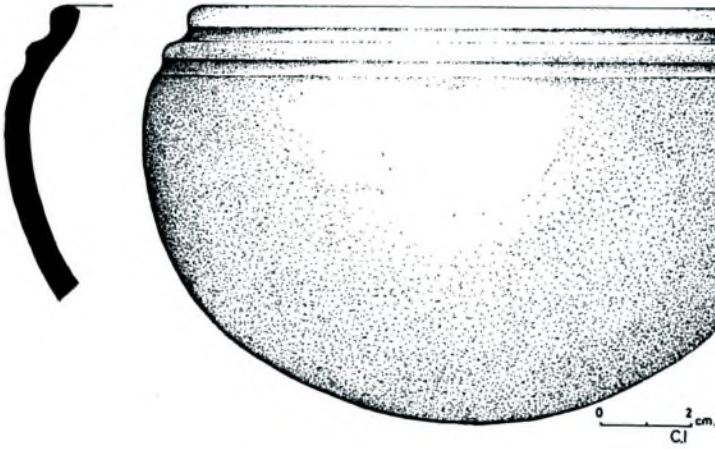
Zeich. 5 — Urne mit zwei Henkel, Grab 1

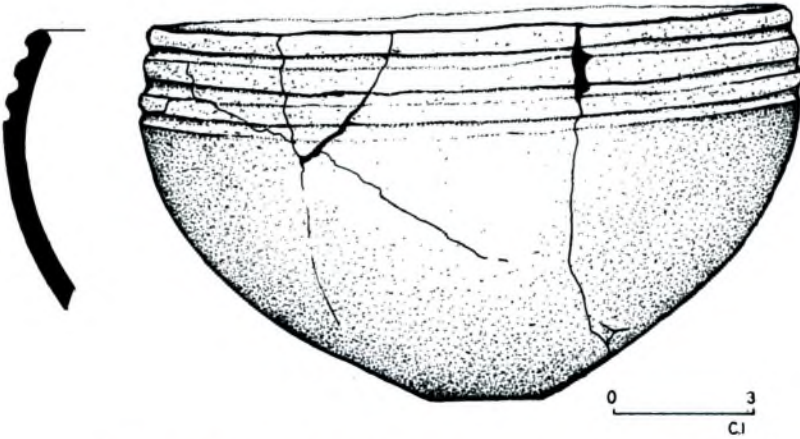
Çiz. 6—3 no'lu gömüt urnesi
Zeich. 6— Urne, Grab 3

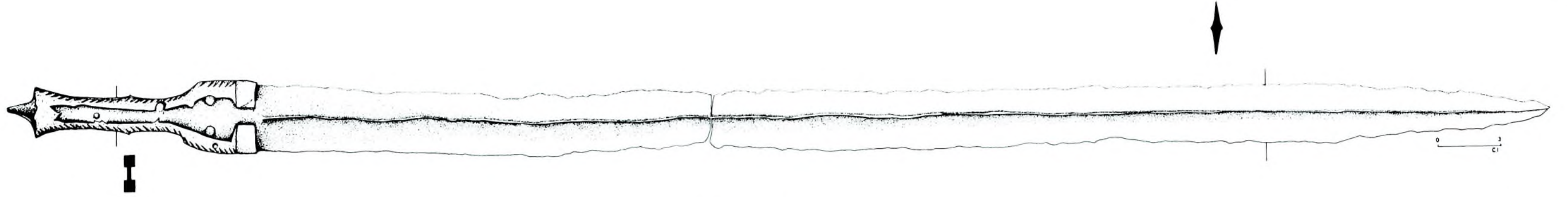
Çiz. 7—2 no'lu gömütten büyük çanak
Zeich. 7— Grosseschale, Grab 2

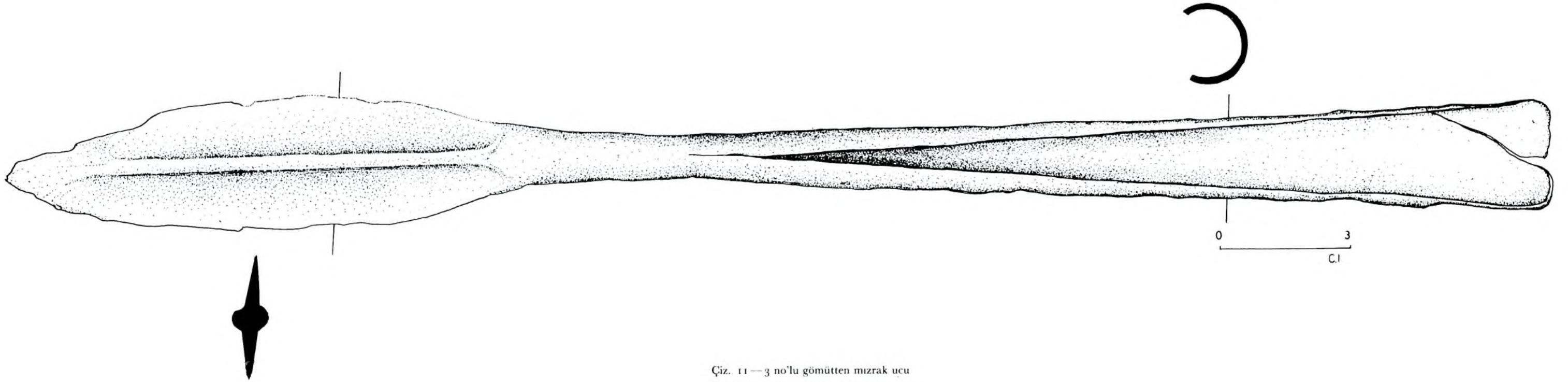
Çiz. 8— Urne kapağı olarak kullanılan çanak. 1 no'lu gömüt
Zeich. 8— Schale; sie diente als Urnendeckel, Grab 1

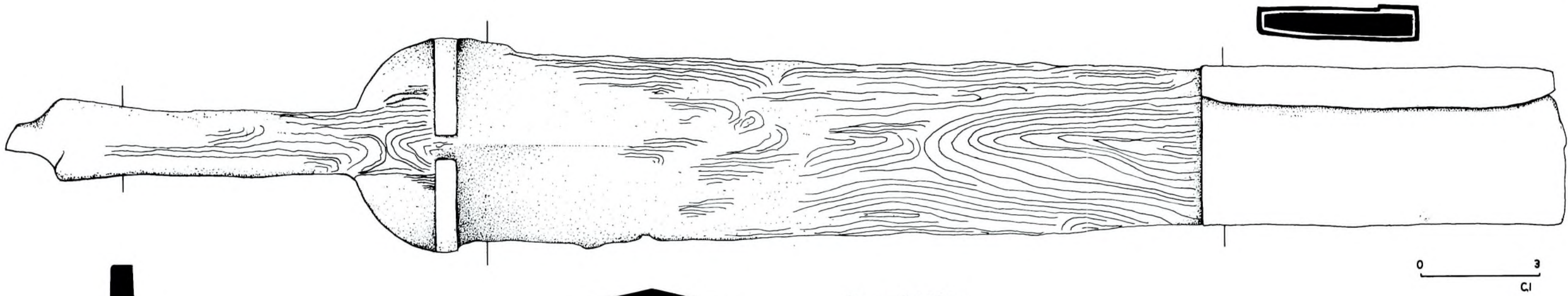
Çiz. 9— Urne kapağı olarak kullanılan çanak. 3 no'lu gömüt
Zeich. 9— Schale; sie diente als Urnendeckel, Grab 3

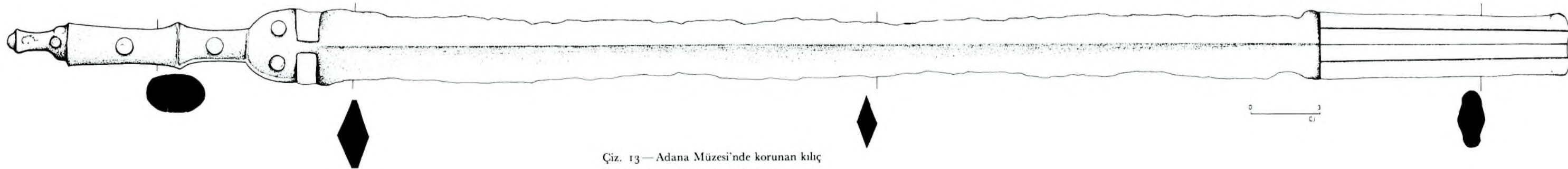
Çiz. 10 — Habibuşâğı Kılıcı
Zeich. 10 — Schwert von Habibuşâğı

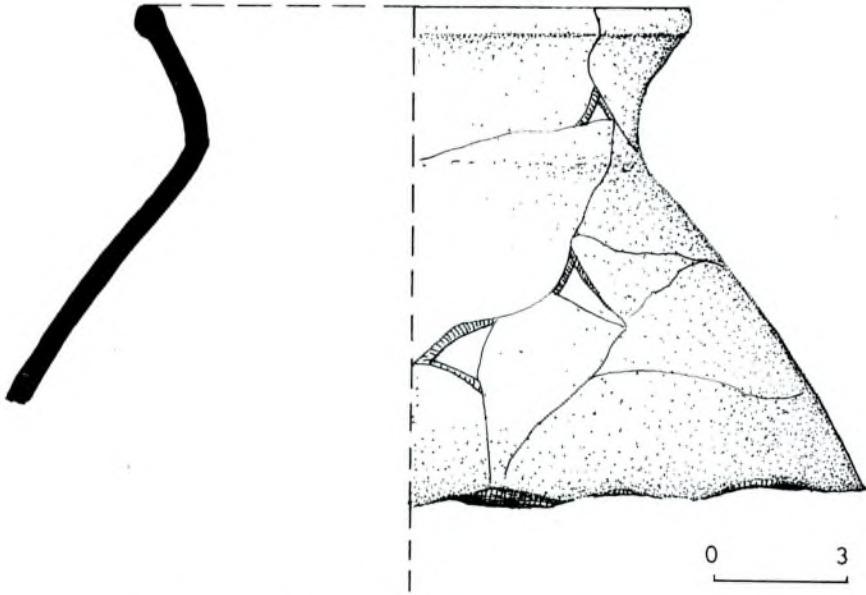
Çiz. 11 — 3 no'lu gömütten mızrak ucu
Zeich. 11 — Lanzen spitze, Grab 3

Çiz. 12 — Dedeli Kılıcı
Zeich. 12 — Dolch von Dedeli

Çiz. 13 — Adana Müzesi'nde korunan kılıç
Zeich. 13 — Schwert, im Adana Museum

Çiz. 14— Bugünkü köy çöplüğünde ele geçen urne

Zeich. 14— Urne aus dem heutigen Müllplatz des Dorfes

men⁵⁶ und diese sind, den Grabbeigaben nach zuschliessen, königlichen oder adeligen Familien zuzuordnen, wie aus den urartäischen Prinzgräbern von Altuntepe und vielleicht von Alishar und Kayalidere hervorgeht⁵⁷. Daraus ergibt sich, dass bei den Urartäern die verschiedenen Bestattungsweisen, Kremation- und Körperbestattung, jedenfalls nicht mit sozialen Unterschieden zu deuten sind. Welcher Glaube dahintersteht, dass man bald diese und bald jene wählte, lässt sich nicht beantworten. Beide Bräuche kommen bei den Bewohnern Anatoliens des 2. Jts.⁵⁸ gleichzeitig vor⁵⁹. Für die Gräber von Habibuşağı deuten die vergleichsweise geringen Grabbeigaben auf einfache, sozial tieferstehende Grabherren hin.

In der gesamten Bestattungssitte steht die Nekropole von Habibuşağı den Nekropolen von Adilcevaz, Dedeli, Liç und Iğdır zur Seite, gehört freilich einer älteren Epoche als dieser an. Den einzigen Unterschied erkennen wir darin, wie die Urnen aufbewahrt wurden.

Wir haben festgestellt, dass die urartäischen Bestattungsbräuche, wie sie von Alishar⁶⁰ und Nor-Aresh⁶¹ aus dem nordöstlichen Gebiet der Urartäer schon bekannt waren, mit denen von Habibuşağı, also dem westlichen Gebiet und auch mit anderen Orten auf dem urartäischen Staatsgebiet identisch sind. Wir besitzen inschriftliche Zeugnisse dafür, dass es schon bei Hurritern und Hethitern Kremation gegeben hat. Aus früh-hethitischer Zeit sind zwei Nekropolen bekannt, in denen Kremation vorkommt: Osmankayası und Ilıca. Wir haben oben schon festgestellt, dass die Bestattungsbräuche in den erwähnten Stätten mit denen der urartäischen Nekropolen grosse Ähnlichkeit aufweisen. Trotz des grossen zeitlichen Abstandes zwischen beiden Kulturen kommt damit die enge Beziehung zwischen ihnen auch bei den Bestattungsbräuchen deutlich zum Ausdruck. Gleiches lässt sich anhand von anderen Befunden, wie z.B. Scherben, Siegeln und Nadeln, nachzuweisen. Andererseits kommt die Sitte der Kremation nicht nur bei Hurritern, Hethitern Urartäern und Phrygern in Anatolien vor, sondern auch in Troja⁶² und -im selben Bereich- in

⁵⁶ Ögün, a.O. (s.o. Anm. 32 [1974]) 447; ders. a.O. (s.o. Anm. 34) 9.

⁵⁷ Özgüç, a.O. (s.o. Anm. 13) 27; B.B. Piotrovskii, *Urartu* (1967) 84; C.A. Burney, *AnatSt* 16, 1966, 13 Abb. 22.

⁵⁸ Orthmann, a.O. (s.o. Anm. 21) 63; Bittel, a.O. (s.o. Anm. 14) 23f.

⁵⁹ Neve, a.O. (s.o. Anm. 27) 94.

⁶⁰ Piotrovskii, a.O. (s.o. Anm. 57) 84.

⁶¹ I.M. Diakonoff, *ArOr* 27, 1959, 145; Barnett, a.O. (s.o. Anm. 18) 194.

⁶² K. Bittel, *Prähist. Forschungen in Kleinasien* (1934) 29.

Neandria⁶³, im archaischen Thymbra⁶⁴, im südwestlichen Anatolien bzw. in Karien bei den mykenischen Gräbern⁶⁵, in der protogeometrischen und geometrischen Epoche auch in Iassos⁶⁶. Daneben aber gibt es auch eisenzeitliche Stätten in Kleinasien wie z.B. Karkamış⁶⁷, Devehöyük⁶⁸ und Elmalı-Karaburun⁶⁹, die uns zeigen, dass die Leichenverbrennung auch in diesen Gebieten verbreitet war.

DIE ERGEBNISSE DER KLEINFUNDE IN DER NEKROPOLE VON HABİBUŞAĞI

Das wenige Fundgut von Habibuşağı kann in kürze behandelt werden: Die Tongefässe sind alle handgemacht und gut gebrannt. Die Wandung ist dick, der Ton enthält kleine Steinchen und wenig Mika, die Glasurfarbe variiert von hellbraun bis hellrötlichbraun. Die als Urnendeckel benutzten Schalen und die grosse Schale (Zeich. 7-9 Abb. 22-24) mit unter dem Mund parallelen laufenden Ringen sind den früheisenzeitlichen Gefässen aus Altunova sehr ähnlich⁷⁰. Bei den Urnen und Schalen von Habibuşağı fällt auf, wie stabil und fein gearbeitet sie trotz Handarbeit sind. Auf Grund der Annahme von Winn datieren die Gefässe von Habibuşağı in die späte Phase der frühen Eisenzeit⁷¹. Dagegen zeigen erst kürzlich im Aşağı-Fırat-Gebiet ausgegrabene Scherben, dass sich die Verzierung der parallelen Rillen unter dem Gefässmund auch in die mittlere Eisenzeit fortsetzt⁷². Allem Anschein nach geben die horizontalen Rillen kein genaues Datierungskriterium. Eine genauere zeitliche Einordnung erlaubt dagegen die Untersuchung der Beigaben, insbesondere des schon erwähnten Schwertes (Zeich. 42 Abb. 25)⁷³.

⁶³ J.M. Cook, *Troad* (1973) 206.

⁶⁴ E. Caner, *Fibel in Anatolien I* (1983) 21.

⁶⁵ V.R.d'A. Desborough *The Last Mycenaeans and Their Successors* (1964) 71; J.N. Coldstream, *Geometric Greece* (1977), 258.

⁶⁶ D. Lev, *TAD* 19.2, 1970, 161ff; C. Laviosa, *TAD* 21.1, 1974, 104.

⁶⁷ C.L. Woolley, *Carchemish III* (1952) 250f.; ders. *LAAA* 6, 1914, 94f.

⁶⁸ P.R.S. Moorey *Cemeteries of the First Millennium B.C. at Deve Höyük* (1980) 5ff.

⁶⁹ M.J. Mellink, *AJA* 76, 1972, 257ff.

⁷⁰ H. Hauptmann, *IstMitt* 19-20, 1969-1970, 58; ders., *KebanPr.* 1970 (1972) 91; M.M. Winn, in: M. van Loon, *Korucutepe* 3 (1980) 156.

⁷¹ Winn, a.O. (s.o. Anm. 70) 156.

⁷² V. Sevin, *V. Kazı Sonuçları Toplantısı* (1984) 140 Abb. 7; ders., *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı* (1986) 166 Abb. 6; U. Esin, *V. Kazı Sonuçları Toplantısı* (1984) 74 Abb. 6.

⁷³ Eisernes Schwert. 73 x 3 cm.; aus der Nekropole von Habibuşağı. Inv. Nr. Hbu 82.11; in Elazığ, Archäologisches Museum. Drei bronzene Nägel auf dem Grifflassen vermuten, dass ein Beschlag aus Holz oder Knochen darauf genietet war.

Charakteristisch für das Schwert ist die Arbeit des Griffes. Sowohl um die Längseiten des Griffes selbst als auch um die Griffzunge ist zur Versteifung ein Bronzebandbeschlag angebracht (Abb. 26). Vergleichbare Schwerter kennen wir nur aus dem urartäischen Gebiet. Vier von ihnen sind in Karmir-Blur gefunden worden⁷⁴. Ein anderes Schwert bzw. ein Dolch, der von uns selbst in einem Kammergrab in Dedeli gefunden wurde, zeigt an der Griffzunge genau denselben Beschlag (Zeich. 12 Abb. 27)⁷⁵. Eine enge Parallele hierzu befindet sich heute im Museum von Berlin⁷⁶, eine weitere in einer unbekannten Privatsammlung⁷⁷. Beide wurden mit Gewissheit aus urartäischem Gebiet herausgeschmuggelt. Neulich habe ich ein Foto von drei entsprechenden Schwertern gesehen, die im Museum Elazığ aufbewahrt sind⁷⁸. Ein im Museum von Adana aufbewahrtes Schwert (Zeich. 13)⁷⁹ findet seine Parallele in Karmir-Blur⁸⁰ und kann auf Grund dieser Ähnlichkeit als von einem urartäischen Handwerker hergestelltes Stück gelten. Die Beispiele haben gezeigt, dass der Metallbeschlag an den Schwertgriffen in dieser Form ein urartäisches Charakteristikum ist, das bei Funden über den ganzen urartäischen Raum verteilt vorkommt. Ähnliche Schwerter aus Transkaukasien bzw. aus Samthavro⁸¹ zeigen gerade beim Griffbeschlag so enge Verwandtschaft, dass man auf Handarbeit urartäischen Ursprungs schließen kann⁸².

Das Schwert von Habibuşağı findet seinen Platz ganz deutlich in einer Reihe mit den oben erwähnten Schwertern. Damit stellt sich die Frage, wie lange die Urartäer in Habibuşağı gesiedelt haben. Die Antwort gibt die Inschriftentafel am Südosthang der Kale. Es handelt sich um den Bericht

⁷⁴ B.B. Piotrovskii, Karmir-Blur I (1950) Abb. 19; ders., Karmir-Blur (1970) Abb. 51, 52; ders., Karmir-Blur III (1955) Abb. 32.

⁷⁵ Ögün, a.O. (s.o. Anm. 14) Taf. 162, 41.

⁷⁶ Frühe Bergvölker in Armenien und im Kaukasus. Ausstellung Berlin (1983) 38 Abb. 25.

⁷⁷ Römisch-germanisches Zentralmuseum, Arbeitsbericht (1985) Abb. 35. Für diesen Hinweis habe ich Frau Dr. Imma Kilian herzlich zu danken.

⁷⁸ Herrn Recep Yıldırım habe ich herzlich für die Mitteilung zu danken.

⁷⁹ Eisernes Schwert. 67 x 3 cm.; in Adana, Archäologisches Museum; Ohne Inv. Nr.

Der Griff des Schwertes ist mit Knochen ausgelegt, die durch vier silberne Nägel vernietet sind. Die Scheide besteht aus Holz und Bronze. Die bronzene Endung der Scheide ist noch gut erhalten.

⁸⁰ Vgl. B.B. Piotrovskii, Karmir-Blur I (1970) Abb. 51.

⁸¹ G. Kossack, Beiträge zur Allgemeinen und vergleichenden Archäologie, 5, 1983, 150 Abb. 32.2: Die Einsicht der in Anm. 120 erwähnten Publikation war mir nicht möglich, die Funde aus Samthavro sind mir daher nicht bekannt.

⁸² Vgl. Kossack, a.O. (s.o. Anm. 81) 156.

eines Feldzuges, den *Sardur*, Sohn des *Argišti*, gegen den König von Meliteia *Hilaruuanda*, Sohn des *Šahu*, geführt hat⁸³. In diesem Bericht ist die Tatsache von grosser Bedeutung, dass *Sardur* sich als den ersten urartäischen König darstellt, der den Euphrat überschreiten und bis auf dieses Gebiet vordringen konnte⁸⁴. Nach Meinung der Epigraphiker hat *Sardur* diesen Feldzug vor 743 unternommen⁸⁵. Es wird sogar ein Datum zwischen 754 und 753 vorgeschlagen⁸⁶. Wenn man dieses Datum akzeptiert, kommt für die Kleinfunde von der Nekropole in Habibuşağı die Mitte des 8. Jhs. als *terminum post quem* in Betracht.

⁸³ T. Beran, *IstMitt* 7, 1957, 133f.; M. van Loon, *AnatSt. Presented to H.G. Güterbock* (1974) 187f.; M. Kalaç, *Belleten* 20, 1956, 349f.

⁸⁴ Beran, a.O. (s.o. Anm. 83) 141 Zeile 7; van Loon, a.O. (s.o. Anm. 83) 189 Zeile 7.

⁸⁵ Beran, a.O. (s.o. Anm. 83) 136f.

⁸⁶ Beran, a.O. (s.o. Anm. 83) 138.

Katalog der Grabfunde von Habibuşağı

Amphora (Zeich. 5): In Grab 1 diente als Urne; Inv. Nr. 1982.15.

Im Bruch hellrötlichbrauner Ton. 26 x 11.7 x 9.5 cm.

Der Ton enthält kleine Steinchen, wenig Sand, Kalk und Mika. Handgemacht, gut gebrannt⁸⁷, leicht hellbraun geglättet. Auf den Schultern des Gefäßes befinden sich zwei Henkel, welche die Amphora charakterisieren. Ähnliches findet sich unter den Funden aus Kordlar Tepe⁸⁸, Norşun Tepe⁸⁹, Değirmen Tepe⁹⁰, Hasanlu⁹¹ und Baba Jan⁹². Meiner Meinung nach stammen zusammen mit dem vielleicht ältesten Beispiel aus Kordlar Tepe alle Gefäße aus der Eisenzeit⁹³. Dem steht das Beispiel aus Norşun Tepe durch seine Hals- und Mundform der Amphora von Habibuşağı ganz nahe.

Schale (Zeich. 8 Abb. 22): In Grab 1 diente sie als Urnendeckel. Elaziğ, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 1982.10. Hellbrauner Ton. 9.8 x 11.6 cm.

Der Ton enthält feinen Sand und wenig Mika; im Bruch sieht man kleine Steinchen und Kalk. Handgemacht, gut gebrannt, horizontal gerillt.

Rund profilierte und horizontal gerillte Schalen findet man unter den Tongefäßen aus dem Gebiet Altınova⁹⁴. Die in der früheisenzeitlichen Schicht von Norşun Tepe vorkommende Schalen⁹⁵ sind gute Vergleichsstücke für unsere Schale.

Grosse Schale (Zeich. 7 Abb. 23): Aus Grab 2. Elaziğ, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 1982.9. Hellbrauner Ton. 15 x 35.5 x 15 cm.

⁸⁷ Als die Urne zu Tage kam, hat sie sich völlig aufgelöst. Obwohl wir alle Scherben haben, konnten wir sie wegen des starken Abriebes nicht zusammensetzen. Deswegen wurde die Urne durch Gips im Museum Ankara rekonstruiert.

⁸⁸ A. Lippert, AMI 12 (N.F.), 1979 Abb. 5.1.

⁸⁹ Hautmann, a.O. (s.o. Anm. 70) Taf. 12.5; ders., KebanPr. 1969 (1971) Taf. 59.5.

⁹⁰ Esin, a.O. (s.o. Anm. 72) Abb. 6.7.

⁹¹ T.Y. Jr. Young, Iran 3, 1965 Abb. 2.9

⁹² C.G. Meade, Iran 6, 1968, 124 Abb. 10, 16.

⁹³ Die Schicht IV, in der die Amphora mit zwei Henkel gefunden wurde, ist mittels C 14-Analyse zwischen 1380-1280 v. Chr. datiert (Lippert, a.O. (s.o. Anm. 88) 137).

⁹⁴ Hauptmann, a.O. (s.o. Anm. 70) Abb. 18.6; ders., a.O. (s.o. Anm. 70 [1976]) Taf. 55.3.

⁹⁵ H. Hauptmann, KebanPr. 1972 (1976) 50.

Der Ton enthält feinen Sand, wenig Steinchen und Mika. Gut gebrannt, leicht geglättet, horizontal gerillt.

Gefäß (Zeich. 6 Abb. 28): In Grab 3 diente es als Urne. Elazığ, Archäologisches museum. Inv. Nr. 1982.8. Hellbrauner Ton. 30.3 x 13.4 cm.

Der Ton enthält feinen Sand. Handgemacht, gut gebrannt.

Unter den publizierten Tongefäßen in Kleinasien trifft man auf kein entsprechendes Beispiel⁹⁶. Nur ein einziges Beispiel aus Azarbeycansgebiet könnte man besonders durch seine Halsform damit vergleichen.

Schale (Zeich. 9 Abb. 24): In Grab 3 diente sie als Urnendeckel. Elazığ, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 1982.9. Hellbrauner Ton. 13 x 24.5 cm.

Der Ton enthält feinen Sand und wenig Mika. Gut gebrannt; Handgemacht und horizontal gerillt.

Die ähnliche Parallele der Schalenform von Habibuşağı findet man unter den Tongefäßen von Norşun Tepe, die in die Früheisenzeit datiert werden⁹⁷. Zwei andere Exemplare, eine davon aus demselben Gebiet bzw. aus Imikuşağı⁹⁸, andere aus dem Zentralgebiet der Urartäer bzw. aus Dedeli⁹⁹, weisen darauf hin, dass solcher Gefäßstyp auch in der laufenden Zeit hergestellt worden sind.

Lanzenspitze (Zeich. 11 Abb. 29): Wurde in Grab 3 als Beigabe gestellt. Elazığ, Archäologisches Museum. Inv. Nr. 1982.12. Eisen. 35.4 cm. lang.

⁹⁶ S. Kroll, Keramik urartäischer Festungen in Iran, AMI, Ergbd. 2 (1976) Abb. 17.8.

⁹⁷ Hauptmann, a.O. (s.o. Anm. 95) Taf. 46, 2.5.

⁹⁸ Sevin, a.O. (s.o. Anm. 72[1986] Abb. 6d.

⁹⁹ Die Schale aus dem Kammergrab 2 von Dedeli diente als Urnendeckel (nicht publiziert).

KAYSERİ MÜZESİNDEKİ ESKİ TUNÇ ÇAĞI DEFİNESİ

HAMDİ KODAN

1983 yılında Kayseri'nin Felahiye ilçesine bağlı Çukur bucağının 3 km. kuzeydoğusunda, Kağrı deresindeki kum ocaklarından (Harita 1) kum alınırken bulunduğu bildirilen 29 adet tunç eser Müzemize getirildi. Ele geçirilen bu eserlerin yanında değişik malzemelerden yapılmış, değişik türde başka eserlerin de bulunup bulunamadığı anlaşılmadı. İlk bakışta bu eser grubunun bir defineyi temsil ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu defineyi oluşturan eserlerden bir kısmının eksik olduğu izlenimi edinilmiştir.

Yerinde yaptığımız araştırmalarda, buluntu yeri olarak işaret edilen kesimde (Res. 1) herhangi bir eski kalıntıya rastlanmamıştır. Yalnız bugünkü köyün dışında, kum ocaklarının bulunduğu yere 1 km. uzaklıktaki tarlada, Eski Tunç Çağı'na ait kaba seramik parçaları ele geçirilmiştir. Bu araştırma sırasında köylüler, sözkonusu tarlada daha önceleri küçük bir tepenin bulunduğunu, sonradan bu tepenin sürülerek düzleştirildiğini ifade etmişlerdir (Res. 2).

Bu bilgilerin ışığında üzerinde duracağımız eserlerin, ait oldukları çağda, bu iskan yerinin yakın çevresine depo edilmiş, saklanmış olabilecekleri gibi, tamamen ayrı bir bölgeden, özellikle Orta Anadolu'nun kuzeyinden Müzemize getirilmiş olabilecekleri ihtimali de düşünülebilir. Kağrı deresindeki kum ocağından elimize geçmeyen irice kahverengi bir kap içerisinde bulundukları yolundaki ifade, bu eserlerin bir define, bir depo oldukları görüşüne ağırlık kazandırmaktadır.

Define, teber biçimli onbir balta, sap delikli üç balta, bir kabza veya asa başı ile onüç çalparadan oluşmaktadır.

1 - TEBER BİÇİMLİ BALTALAR (Res. 13-17, 36-38):

Bu baltaların kavisli sap başlarının bir ucu hafifçe çengel biçimli, öteki ucu düzdür. Yuvarlak kesitli sap delikleri çengelin altındadır. Keskin vurma yüzleri açık yarımayı andırmaktadır. Sap kenarları ve yüzün üst kenarları belirgin bir şekilde kalın zıhlıdır. Bu gelişmiş bir tekniğin varlığına işaret etmektedir. Tümü dökümdür. Yükseklikleri 13.3 cm. ile 9.1 cm., genişlikleri 11.5 cm. ile 9.5 cm. arasında değişmektedir. Boyutlarına ve detaylarına

göre, hepsi birbirinden ayrı kalıplardan çıkarılmışlardır. Bunlar Mahmatlar definesi baltalarının ¹ ve Çorum Müzesi baltasının ² tam eşleridir. Baltalardan bir tanesinin keskin yüzü 23 dişlidir (Res. 38). Her dişin dibinde yuvarlak bir oyuk vardır. Mahmatlar baltalarının biri de 16 dişlidir. Bunda da her dişin dibinde bir oyuk bulunmaktadır. D. Stronach bu Anadolu baltalarının kökenini Babil'de aramaktadır ³. Ancak bu görüşü tek pişmiş toprak baltanın varlığı ile kanıtlamak mümkün değildir. Baltalardan ikisinin keskin yüzleri diğerlerine bakınca daha dar ve incedir (Env. no. 84/41-42). Zıh, bir tanesinde oldukça keskin görünümüdür (Env. no. 84/33). Aynı baltanın çengelli sapının iki yan tarafında da keskin birer sırt oluşmuştur.

Anadolu'da bu güne kadar bu balta tipi, sistemli kazılarda bulunmamıştır. İki önemli buluntu yeri de define anlamında ve tesadüfün eserleridir.

2 - SAP DELİKLİ BALTALAR (Res. 18-19, 39-41):

Aynı tipe giren üç sap delikli baltanın delikleri ortadadır. Yuvarlak kesitli sap deliklerinin dış kesimleri her iki yüzde de keskin birer sırt oluşturmuştur. Her üçünün de ikişer yüzleri küttür. Bunlar, Mahmatlar definesindeki sap delikli baltanın tam eşleridir ⁴. D. Stronach, Mahmatlar baltasını sap delikli baltaların ikinci tipinde incelemekte ve haklı olarak Horoztepe, Ahlatlıbel baltalarını da bu guruba bağlamaktadır ⁵. Bunlar savaş baltalarının sivri, keskin özel tipini temsil etmezler. Bu şekilleri ile de diğerlerinden ayrılırlar. Sap delikli bu üç baltadan bir tanesinin, uzun yüzünün alt kenarında sonradan yapılmış üç yatay çizgi ile iki derin çentik bulunmaktadır (Env. no. 84/47).

3 - KABZA VEYA ASABAŞI (Res. 20):

Bu çağda Anadolu'da ender rastlanan örneklerdendir. Elde kolay tutulabilmesi için oval gövde, birbirinden ayrı sekiz geniş yivle süslenmiştir. Yüksekliği 5.4 cm., genişliği 5.1 cm. dir.

¹ H. Koşay-M. Akok, Amasya-Mahmatlar Köyü Definesi, *Belleten* 55, 1950, s. 485, Lev. XL ve XLI, 15.

² Tahsin Özgüç, Çorum çevresinde bulunan Eski Tunç Çağı Eserleri-Some Early Bronze Age Objects from the district of Çorum, *Belleten* 175, 1980, s. 464.

³ D. Stronach, The development and diffusion of metal types in Early Bronze Age Anatolia, *Anatolian Studies* 7, 1957, s. 120-121.

⁴ Koşay-Akok, *Belleten* 55, 1950, Lev. XL, 4.

⁵ *Anatolian Studies* 7, 1957, s. 118-119.

Res. 1 Definenin Çıktığı yer

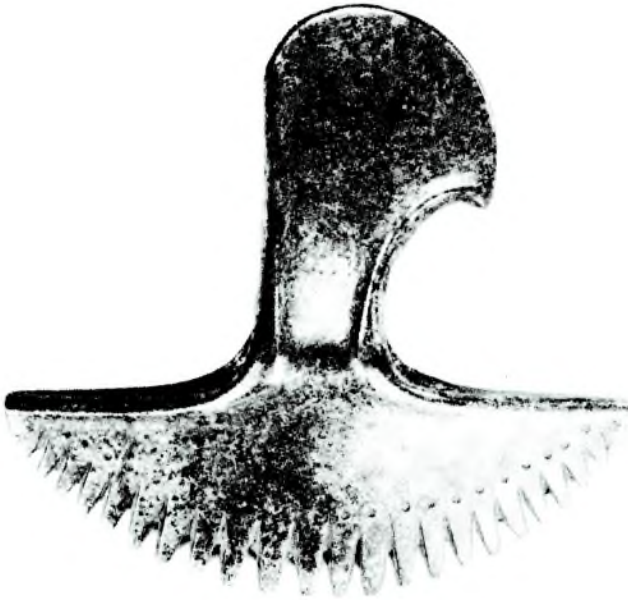
Res. 2 E.T.Ç. Yerleşim Yeri

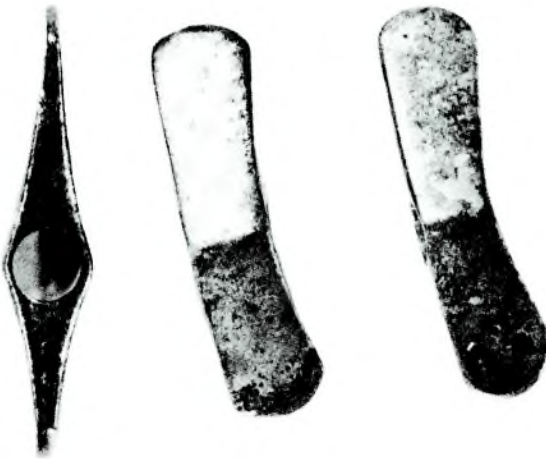
Res. 3-14

Res. 15-16

Res. 17

Res. 18-19

Hamdi Kodan

Res. 20

Res. 21-33

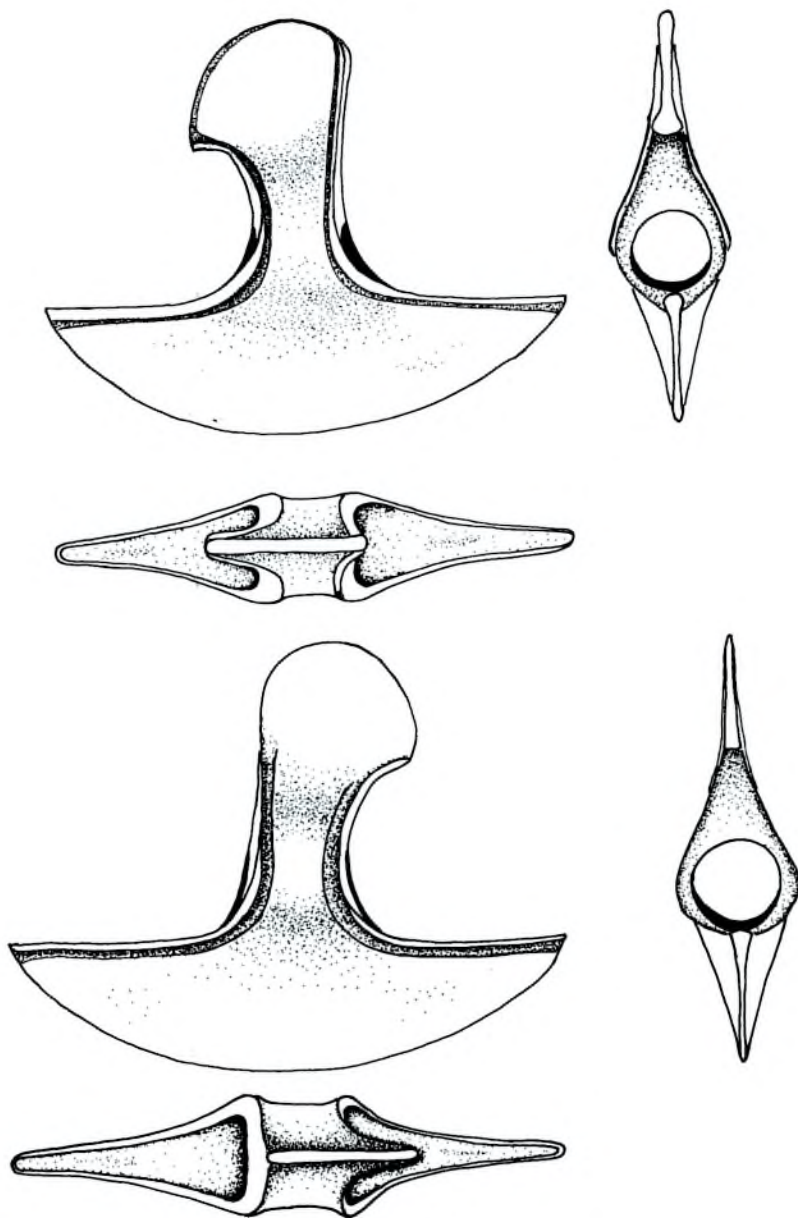

Res. 34

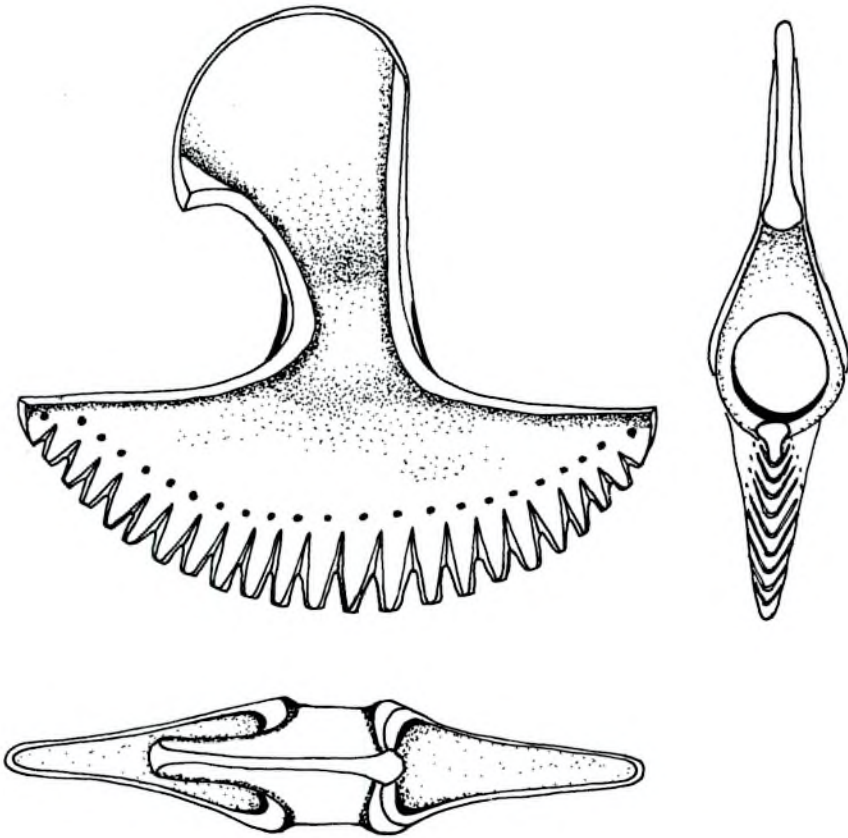

Res. 35

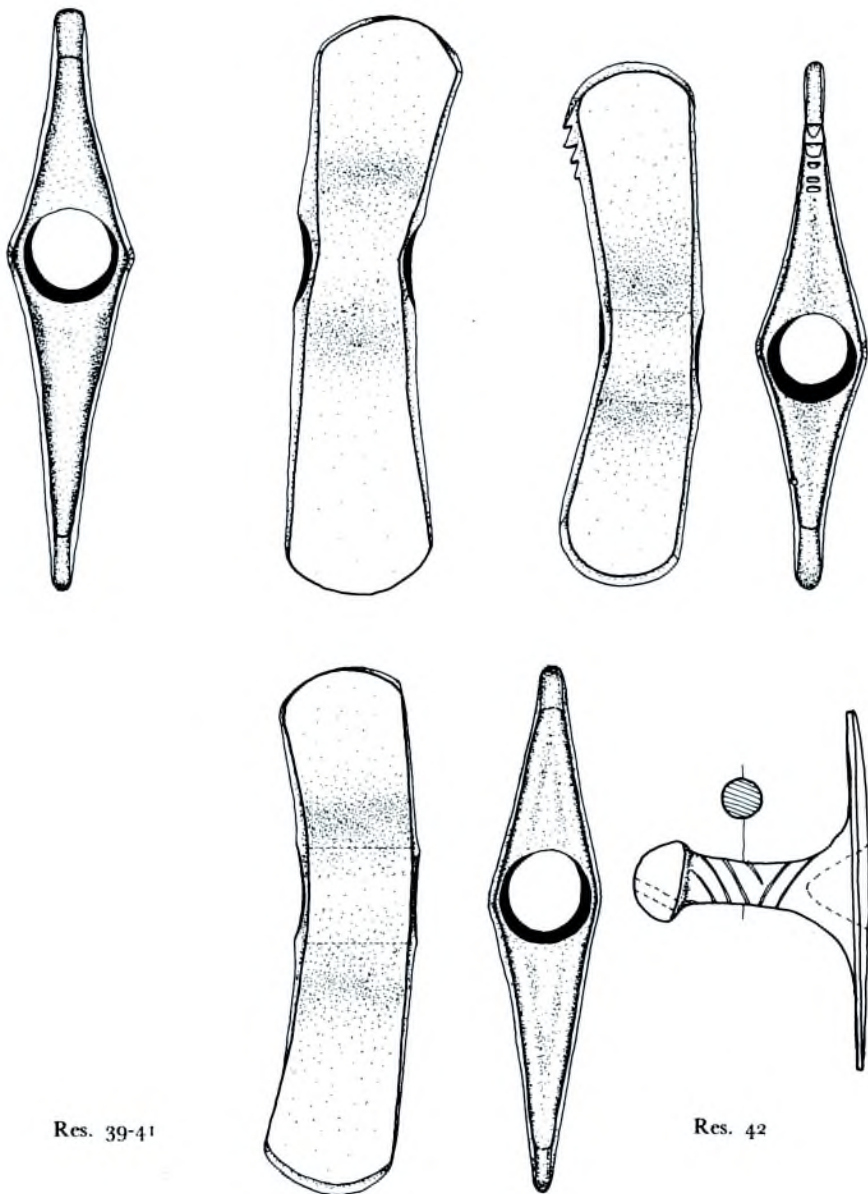
Hamdi Kodan

Res. 36-37

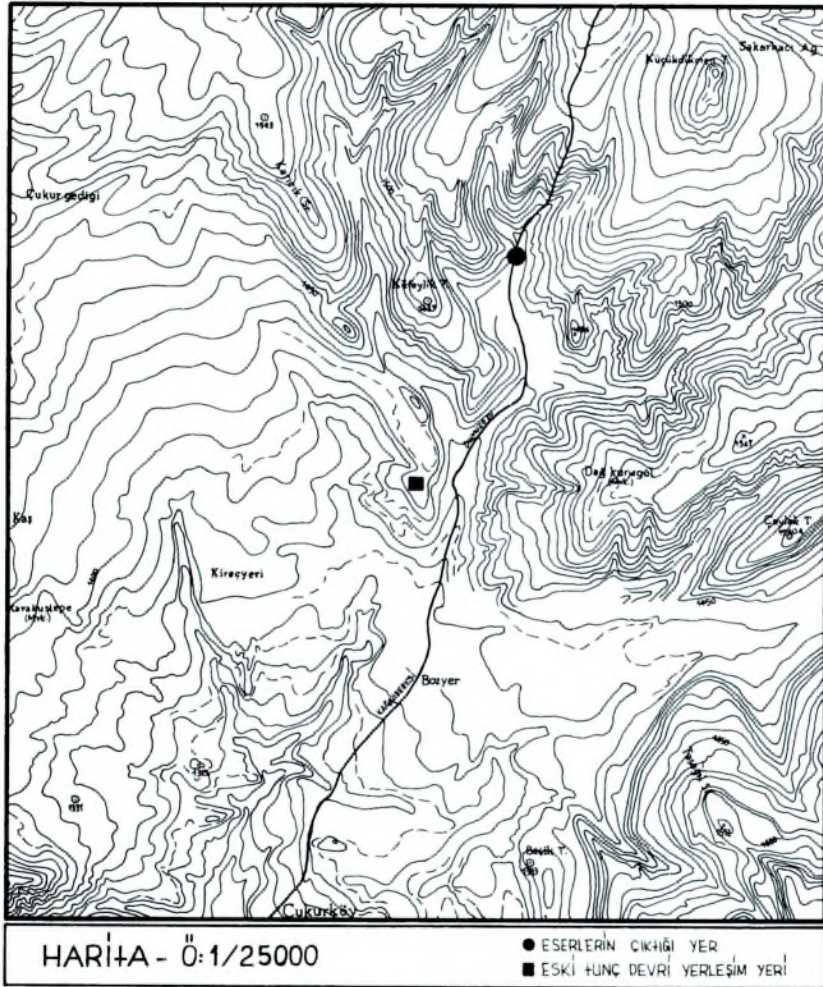

Res. 38

Res. 39-41

Res. 42

Harita 1

Horoztepe yayınlarında ⁶ Asa-Baston veya Baldahin sapı başı olarak tanımlanan kabza veya asa başları, Alacahöyük ve Horoztepe'yi karakterlendiren önemli maden buluntularındandır. Çukur definesindeki asabaşı ile Çorum Müzesindeki tek örnek ⁷, bu tip kabzaların yalnız Alacahöyük ve Horoztepe'ye özgü olmadığını kanıtlamaktadır.

4 - ÇALPARALAR (Res. 21-35, 42)

Orta Anadolu'nun kuzey kesimi için tipik olan ve bu definede ele geçtiği söylenen çalparalar, 13 adettir. Kulplarının yarım küre biçimli başları deliktir. Delikler hepsinde aynı yerde olup, tepe noktasından kulba eğik olarak inmektedir. Kulpları genellikle uzun ve aşağıdan yukarıya doğru daralmaktadır. Tamamında yuvarlak kesitli olan kulplardan bir tanesi spiral yivlerle bezelidir (Res. 42; Env. no. 84/61). Kurs biçimli gövdelerinin dış kenarları çok düzgün olmayan bir çember şeklindedir. Gövdeler üstten içbükey, alttan dışbükey kavisli olarak şekillendirilmiştir. Alt yüzlerinin ortalarında yuvarlak birer çukurcuk bulunmaktadır. Gövde çapları 5-7 cm., yükseklikleri 4-6 cm. arasında değişir. Aynı kalıplardan çıkarılmışlardır. Çift olarak kullanıldıkları gözönüne alındığında, boyutları bakımından eş teşkil etmemektedirler. Ayrıca, sayı bakımından da biri tek kalmaktadır. Bu durum, Çukur buluntularının tümü ile Müzeye intikal etmemiş olduğunu hatıra getirmektedir.

Alacahöyük ⁸ ve Horoztepe ⁹ çalparaları, definenin tarihlendirilmesini kolaylaştırmıştır. Çünkü bunlar kazılarda in-situ durumda ele geçirilmişlerdir. Horoztepe'de saplarının yukarı kısımlarının delindiğini gösteren örnekler de vardır ¹⁰. Onların yuvarlak başları delik değildir. Horoztepe'de hem gövdenin, hem de yarım küre biçimli başın derin yivlerle süslendiğini gösteren çok iri çalparalar da ele geçmiştir ¹¹. Tahsin Özgüç'ün yazdığı gibi ¹², bu çalpara kurslarının üst kenarları da Soloi kurslarının aksine düz ve süssüzdür ¹³.

⁶ T. Özgüç-M. Akok, *Horoztepe* 1958, s. 6 vd.

⁷ T. Özgüç *Belleten* 175, 1980, s. 462.

⁸ H. Z. Koşay, *Alacahöyük Hafriyatı 1936*, Ankara 1938, s. 106 (M.A. Mezarı) ve H. Z. Koşay, *Alacahöyük Kazısı 1937-1939*, Ankara 1951, Lev. 126 (H. Mezarı)

⁹ T. Özgüç-M. Akok, *Horoztepe Eserleri*, *Belleten* 82, 1957, s. 205, Res. 12 ve 36; ve *Horoztepe*, Ankara 1958, s. 14, Res. 20, Lev. 7, 3-5.

¹⁰ T. Özgüç-M. Akok, *Horoztepe* 1958, s. 14, Lev. 7, 4-5 ve B. Tezcan, *Yeni Horoztepe Buluntuları-New finds from Horoztepe*, *Anatolia* 5, 1960, s. 26, Lev.18. 2-3.

¹¹ T. Özgüç, *Yeni Horoztepe Eserleri-New finds from Horoztepe* *Anatolia* 8, 1964, s. 20-21, Res. 5b

¹² T. Özgüç, *Anatolia* 8, 1964, s. 21.

¹³ K. Bittel, *Der Depotfund von Soloi-Pompeipolis* (ZA, N.F. 12, s. 198).

Defineyi oluşturan eserler, Anadolu'nun bu tipe giren eserleri arasında en iyi korunmuş olanlarını temsil etmektedirler.

Çukur definesi, sistemli kazılarda bulunmuş olan paralellere göre, M.Ö. III. binin son çeyreğine aittir.

Define, bu tip çalparaların Orta Anadolu'nun güney kesimlerine doğru yayıldığını da göstermektedir. Bu Soloi çalparalarının bağlı kalmış olmaları muhtemel bölgeyi de işaret etmektedir.

K A T A L O G

TEBER BİÇİMLİ BALTALAR

Sıra No	Müze Env. No	Ölçü ve tanımı
1	84/33	Y. 10.1, Gen. 9.7 cm. Keskin yüzü çok küt.
2	84/34	Y. 11. 7, gen. 10.3 cm. Çengel kısmı yayvandır.
3	84/35	Y. 9. 1, gen. 9.8 cm. Çengel kısmını çıkıntısı küçük, yarım ay biçimli ağzı küt. Yüzün sapa doğru iki kenarında birer delik vardır.
4	84/36	Y. 12.5, gen. 10.1 cm. Çengel kısmı yassılaştırılmış, sap deliği daha dardır.
5	84/37	Y. 13, gen. 11.4 cm. Çengel kısmı iri çıkıntılı, keskin yüzü küt, sap delik kenarı yuvarlak.
6	84/38	Y. 10.9, gen. 9.5 cm. Sap delik kısmı dar ve cidarı kalın. Çengel küt.
7	84/39	Y. 11.2, gen. 10.4 cm. Çengel kısmı ve ağız küt.
8	84/40	Y. 11, gen. 10.7 cm. Çengel kısmı hafifçe kıvrık, ağzı küt.
9	84/41	Y. 12.4, gen. 10 cm. Sap deliğinin etrafı hafifçe yuvarlak, ağzı küt.
10	84/42	Y. 13.3, gen. 10.5 cm. Her iki kesimi de küt.
11	84/43	Y. 11.5, gen. 10.8 cm. Çengel kısmı çok kıvrık, zıhı keskin.
12	84/44	Y. 12.1, gen. 11.5 cm. Kenarlara doğru küçülen ve daralan 23 dişlidir.

SAP DELİKLİ BALTALAR

13	84/46	U. 12.4, gen. 3.1 cm. Ağızları küt.
14	84/47	U. 11.2, gen. 2.8 cm. Bir ağzında vurmadan dolayı üç-dört çentik.
15	84/48	Uz. 11.3, gen. 2.8 cm. Sırtından ağız kenarlarına doğru inceler.

KABZA VEYA ASABAŞI

- 16 84/45 Yük. 5.4, gen. 5.1 cm. Gövdenin ortasından boyuna yuvarlak sap delikli, gövde üzeri parmak oturacak biçimde sekiz derin yivlidir.

ÇALPARALAR

- 17 84/49 Yük. 4.1, ap 5.1 cm.
 18 84/50 Yük. 4.6 ap 5.6 cm.
 19 84/51 Yük. 6.2, ap 5.8 cm. Tutamağı diğerlerine göre uzunca, vurma yüzü düz.
 20 84/52 Yük. 6.1, ap. 5.7 cm.
 21 84/53 Yük. 4.5, ap 6.1 cm. Vurma yüzünün cidarı diğerlerine göre kalınca ve yksekligi az.
 22 84/54 Yük. 5, ap 6.6 cm. Tutamağın gövdeden çıktığı yer oldukça kalın.
 23 84/55 Yük. 5.1, ap. 6.6 cm. Tutamağın gövdeden çıkış yeri kalın.
 24 84/56 Yük. 5.1, ap 6.9 cm. Vurma yüzünün ortası hafif içbükey, kenarlara doğru kavisli.
 25 84/57 Yük. 6.2, ap 6.6 cm. Dairev vurma yüzü düzensiz. Cidarı kalın. Kulbu ince.
 26 84/58 Yük. 6.1, ap 6.7 cm. Düz vurma yüzünün kenarları düzensiz.
 27 84/59 Yük. 5.3, ap 6.9 cm. Vurma yüzü kalın kenarlı ve düzensiz.
 28 84/60 Yük. 5.6, ap 7.1 cm. Vurma yüzünün çapı diğerlerine göre geniş ve kalın cidarlıdır.
 29 84/61 Yük. 5, ap 7.6 cm. Dairev vurma yüzü hafifçe bombeli, gövde ortasından çıkan yuvarlak kesitli tutamağı spiral yivlerle süslüdür.

ANKARA ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİNDEKİ CAM ÖRNEKLERİ İLE ANTİK ÇAĞDA CAM YAPIMI

AYNUR ÖZET

Arkeolog

Cam eserlerin gelişim tarihinde, yapıtların tanımının yapılabilmesi için, yapım tekniklerinin de çok iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu nedenle çalışmamızda, cam malzemenin biçimlendirilmesi için uygulanan yöntemler ve zamanla ortaya çıkan değişiklikler, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonu gözönünde tutularak incelenmiştir ¹.

Cam, içinde kristali olmayan, sıvı şeklinde ve moleküllü yapıya sahip homojen bir materyaldir. Cam hamuru, bir tank yada potada, ocak üzerinde, silis, soda, kireç gibi ana maddelere, Sodyum, Kalsiyum, Potasyum Oksit gibi tamamlayıcı katkıları konmasıyla elde edilen bir oksitler karışımıdır. Bu karışımların yüzdesine bağlı olarak da camda çeşitli özellikler ortaya çıkar. Bu karışıma renk vermesi amacıyla metalik oksitler katılır; örneğin, kobalt mavi, antimon sarı renk verir. Bu karışım 1000° nin üstünde bir sıcaklıkta eritilir ve istenen obje biçimi verilir.

Cam yapımı ya fayans endüstrisinin gelişmesi sonucunda, yada doğal olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Arkeolojik buluntular, glazür ve fayansın ve bazı cam boncukların İ.Ö. 4. binden itibaren imal edildiğini, cam kapların ise ilk olarak İ.Ö. 2. bin ortalarında kendini gösterdiğini belirlemektedir ². Son yıllarda bu konu üzerinde çalışanlar, cam malzemenin Mısır'dan önce Kuzey Mezopotamya'da özellikle Hurri-Mitanni bölgesinde yapıldığını öne sürmektedirler. Birçok antik yazıt cam yapımı ve yapım reçetesinden bahsetmektedir. Bu tabletlerin büyük bir kısmı Asurbanipal'in kitaplığında yer almakta idi. (İ.Ö. 668-627). Son yıllarda Leo Oppenheim tarafından

¹ Bana bu malzeme üzerinde çalışma olanağı sağlayan Anadolu Medeniyetleri Müzesi eski Müdürü Sayın Raci Temizer'e ve fotoğrafları çeken Tuğrul Çakar'a teşekkür ederim.

² Sidney M. Goldstein, Pre Roman and Early Roman Glass in the Corning Museum of Glass, New York 1979.

yayınlanan tabletler bu konuda 2. bin ortalarına ilişkin bilgiler de vermekte ve Yakın Doğu cam yapım geleneğini açıklamaktadır³.

İlk örnekler genelde mat renkli objeler olarak yapılmıştır. Fakat zamanımıza kalan örnekler arasında saydam olanlarına da rastlanmaktadır. Cam malzeme içi boş ve dolu olmak üzere iki gruptur⁴.

Cam yapımında kullanılan teknikler, konunun genişliği nedeniyle, dönem dönem ele alınır. İ.Ö. 2. bin ortalarından İ.Ö. 2. yüzyıla kadar süren ilk ve uzun dönemde, teknik açıdan görünüm, cam objelerin yapımında kum-maça, masif kesme, döküm ve kalıplama gibi metodların uygulanmış olduğu şeklindedir⁵. İ.Ö. 2. yüzyıl ve İ.S. 1. yüzyıl arasındaki dönemde kum-maça tekniği terkedilmiş, buna karşın kalıplama ve döküm teknikleriyle çalışmaya devam edilmiştir. Bu çağın en önemli buluşu üfleme camın keşfedilmesidir.

Cam yapımında, cam hamurunu ısıtıp aletle biçim verme yöntemi en eski çağlardan bu yana kullanılagelmıştır. Cam yapımında kullanılacak malzeme tank yada potalarda hamur haline getirilmekte, bu hamura biçim verme işleminde de çeşitli kalıplar ve aletler kullanılmaktaydı. Eski kalıplardan zamanımıza kalmış örnek bulunmamakta ise de kalıpların seramik yada metalden yapıldıkları düşünülmektedir. Yine kullanılan aletlerin niteliği ve çeşitliliği konusunda da bir fikrimiz bulunmamaktadır. Ancak günümüze kadar ulaşmış olan tek bir örnek, bir vazo kulpu içinde kırılarak kalmış matkap ucu biçimindeki bir alet parçasıdır⁶. Bu parçanın da kullanılış şekli konusunda cam araştırmacıları bir fikir birliğine varamamışlardır.

Cam hamurunun fazla yapışkan özellikler göstermesi, imalat sırasında, antik cam yapımcıları için problem olmuş, bu yapışkanlık sonuçta geniş bir yontma işlemini gerektirmiştir.

Cam yapım tekniklerinin zaman içinde değişiklik göstermesi, cam tarihi araştırmacılarının antik cam yapıtlara yaptıkları stilistik analiz ile,

³ Leo Oppenheim "Toward a History of Glass in the Ancient Near East" JAOS 93, 1973, s. 259-266

⁴ İçeride dolu objeler arasında, plaka, pendant, çubuk, kabartma levhalar ve bazı heykeller özellikle göze çarpmaktadır.

⁵ Smith Cat. The Corning Museum of Glass, Glass from the Ancient World, The Ray Winfield Smith Collection, A Special Exhibition, Corning 1957. adlı yayında yapım teknikleri gruplanmış, ancak döküm tekniklerine değinilmemiştir. Bu konunun Goldstein, a.g.e, s. 33 de ve F. Schuler, Ancient Glassmaking Techniques, The Molding Process, Archaeology 12, 1959 s. 116 v.d. adlı yayınlarda ayrıntılı olarak ele alındığını görüyoruz.

⁶ Smith Cat. a.g.e., s. 37, No. 48

yaklaşık bir tarih saptamalarına yardımcı olmaktadır. Ancak geleneksel biçimlerin tekrar moda olması tarihlemelerde bazı güçlükler yaratmaktadır⁷. Form ve bezemenin çeşitli tarihlerde yinelenmesi, tarihlemede teknik değişimleri gözönünde tutmamızı zorunlu kılmaktadır.

Cam yapımında ilk merkezler İ.Ö. 2. binin ortalarından başlayarak ve 1. bini de kapsamak üzere, Mısır ve Mezopotamya'dır. Ayrıca Anadolu, Kıbrıs, adalar ve Yunanistan'da da bazı buluntular ele geçmiştir. Hellenistik çağda daha yaygın bir alanda cam malzemeye rastlanılmaktadır. Bu dönemde en önemli merkez İskenderiye'dir. Cam yapımcıları imalatı yaymak için İskenderiye'den dış ülkelere gitmişlerdir. Yine bu devirde İskenderiye dışında önemli merkezler Suriye ve Filistin olarak belirlenmiştir.

Hellenistik çağ sonlarına doğru, camlara şekil vermek için şişirme tekniğinin -üfleme-keşi ile seri imalata geçilmiştir. Roma İmparatorluk çağında da bir endüstri halini alan cam yapımı süratli aşamalarla geniş bir coğrafi alana yayılmıştır.

Kum-maça tekniği, cam kap yapımında kullanılan ilk tekniktir. Bu yapım İ.Ö. 2. binin ortalarından itibaren Mısır ve Mezopotamya'da uygulanmaya başlanır. Maça'nın sözlük anlamı, maden heykel ve içi boş cam kap imalatında kullanılan dolgu kalıptır. Cam kap yapımında kullanılan dolgu kalıp yani maça, kum yada kilden yapılmıştır ve ucunda bir çubuk bulunmaktadır. Bu maça olasılıkla, erimiş cam dolu potaya batırılır yada pudra haline getirilmiş cam tozu üzerinde çok sıcak olarak yuvarlanır. Bazı hallerde de cam hamuru bu maça üzerine akıtılır yada sürülür. Bu erimiş cam topağı, bir çubuk yardımıyla sert bir yüzey üzerinde çok seri olarak yuvarlanarak kap yüzeyinin düzeltilmesi ve kaba istenen inceliğin verilmesi sağlanır. Bu işlem sırasında iç yüzeyde oluşan patina, maça yüzeyinin bir kumaşla kaplanmasıyla giderilmeye çalışılırdı⁸. Yukarıda anlatılan yöntemle tamamlanan ana gövde tekrar ısıtılır, kulplar, kaide eklenir, ağıza şekil verilir ve bezeme yapılırdı. Kum-maça tekniği ile yapılmış kaplarda uygulanan karakteristik bezeme için, ayrı potalarda

⁷ Axel von Saldern, "Glass finds at Gordion" JGS 1, 1959, s. 24 e göre cam yapıtların imali daima geleneksel olmuştur. Cam yapımcısı ya eski dönemlere ait cam malzemeyi kopya etmiş, yada kendi döneminin diğer malzemesi arasından maden yada pişmiş toprak gibi yapıtlardan esinlenmiş olabilir.

⁸ Kum-maça tekniği için Bkz; F. Schuler, "Ancient Glassmaking Techniques, The Egyptian Core Vessel Process", Archaeology 15, 1962, s. 32-37; Smith, a.g.e., s. 13v.d.; S. Goldstein, a.g.e. s. 27

renkli olarak hazırlanarak sıcakken çekilerek lif haline getirilmiş ince cam çubuklar yüzey üzerine helezoni biçimde yerleştirilir ve bu lifler keskin bir aletle bir yada iki yöne taranarak zigzag, kavis, püskül yada telek şekli verilirdi. Bazı durumlarda bezeme yapıldıktan sonra yapıt düz bir yüzey üzerinde yuvarlanarak düzgün bir yüzey elde etmeye çalışılırdı. Kap soğuduktan sonra, zanaatkar çubuğunu maçadan çeker, aletle maçayı parçalayarak kabın ağzından dışarı çekerek boşaltır ve camla maçayı oluşturan kil arasındaki yüzeyde oluşan tanecikli tabakayı temizleyerek düzlemeye çalışırdı.

Bu yöntemle İ.Ö. 2. binde Mısır ve Mezopotamya'da priform kaplar, İ.Ö. 1. binde de Grek keramik tiplerinden uyarlanmış alabastron, amphoriskos, oinochoe ve aryballos biçiminde kaplar yapılmıştır.

Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunan Amphoriskos (fig. 1) yukarıda ayrıntılı olarak tanımlanan teknik yapımla imal edilmiştir. Düz ve zigzag lif bantları ile bezenmiştir. Vazo yüzeyine henüz sıcakken sarılan bantlar taranarak zigzag bezemeler oluşturulmuştur. Boynu kırık olan bu amphoriskos, koyu fonlu ve omurgasızdır. Bu yapıt, benzerleri de gözönünde tutularak arkaik-klasik devre, İ.Ö. 6. yüzyıl sonu ve 5. yüzyıl başlarına tarihlenebilir⁹.

Cam malzeme üzerinde çalışanlar eski bir yapım tekniğinden de söz etmektedirler. Bu teknik masif kesme tekniğidir. Bu yöntemle objeler cam atölyelerindeki cam külçelerden aletlerle kesilerek hazırlanmakta, bu kesme sırasında taş kesme yada yontma aletleri kullanılmaktaydı¹⁰. Bu teknikle, erken çağlarda sert ve kaba örnekler yapılmış daha sonraki devirlerde ise ancak özel ve çok nadir durumlarda bu yöntemle başvurulmuştur. Ancak kesme çalışmaları, bir cam objenin süslenmesinde geçerli yöntem olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

En eski yapım tekniklerinden olan ve son yıllarda üzerinde çok durulan kalıplama teknikleri tam anlaşılamamış ve tartışılabilir konular arasındadır. Bu teknikler kalıp-baskı, döküm, mozaik cam ve kalıba üfleme gibi çeşitli uygulamaları içerir.

⁹ Brigitte Freyer-Schauenburg, "Die Glassfunde aus Pitane (Çandarlı), Anadolu XVII, Ankara 1975, s. 147, Lev. XVI, G. Platz-Horster Antike Glaser, Antikenmuseum Berlin Ausstellung 1976-77, s. 13, Nr. 9; Susan H. Auth, "Ancient Art at the Newark Museum" Archaeology 29 (1976) Nr. 2, s. 102 de bizim örneğimizle aynı özellikleri taşıyan amphoriskosu yanlışlıkla aryballos olarak tanımlamakta ve İ.Ö. 7. yüzyıl tarihine vermektedir.

¹⁰ Smith, a.g.e. s. 18; Axel von Saldern, a.g.e. s. 27 de bugün British Museum'da bulunan Nimrut Sargon vazosunun masif kesme olduğunu belirtmektedir.

Kalıplama tekniğinin önemli bir uygulama biçimi kalıba baskı tekniğidir. Bu tekniğin uygulama yöntemi şu şekilde yapılır: Açık kalıba toz haline getirilmiş cam konur, uzun süre ısıtılır, yada potaya konulur, potada 1000°'ye kadar ısıtılarak malzemenin hamur haline gelmesi sağlanır, bu hamur dışkalıba akıtılır, bir iç kalıpla dış kalıp içindeki cam hamuru sıkıştırılır, arada kalan cam hamuru soğuduktan sonra istenen formu alır. Bir dış ve bir de iç kalıp gerektiren bu yöntemle daha çok kase, tabak, tas, kutu gibi açık ağızlı kaplar yapılmıştır. Bu teknikle imal edilen kapların düz çeperli oldukları, bu nedenle bazı örneklerin kesme çarkı yardımıyla bezendiği ve cilalandığı görülmektedir. Cam eserlerin bezemesinde kesme her zaman önemli bir rol oynamıştır. Dönen kesme çarkı Mısır'da Yeni Krallık çağından itibaren bilinmektedir. Elle yada ayakla çevrilen çarka bir mil monte edilmiş ve bu mil ucuna da çok sert bir maden olan Corundum konulmuştur. Çark çevrildiğinde mil hareket ederek cam üzerine kesme yapılmaktaydı. Ayrıca kesme yaparken oluşan taneciklerden elde edilen cam tozu perdah ve cila için kullanılırdı. Cam üzerine kesme ile bezeme yapanlar büyük bir olasılıkla önce bezemenin taslağını çiziyor sonra da bu taslağa uyarak cama kesme yapıyorlardı.

Kalıba baskı tekniği ile imal edilmiş önemli bir yapıt halen Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunan, Gordion'da P tümülüsünde ele geçmiş açık sarı saydam cam hamurlu kasedir¹¹ (fig. 2). Axel von Saldern tarafından yayınlanmış olan Gordion kasesi, ilk şeklini kalıpta aldıktan sonra kesme yöntemiyle, omphalos etrafındaki diskten çıkan 32 adet çiçek taç yaprağı, dönen kesme çarkla, belirtilmiştir¹². İ.Ö. 700 yıllarına tarihlenen Gordion kasesi bir tümülüste bulunmuş ve erken bir tarihe ait olması nedeniyle çok önemlidir. Axel von Saldern makalesinde Gordion kasesinin Anadolu'ya ithal edildiğini ve imalat yerinin Nimrut olduğunu belirtmektedir. Sargon vazosu ve bazı düz kaselerin de içinde bulunduğu bir grup cam malzeme Nimrut'ta bulunduğu için burada bir cam atelyesinin varlığından söz edilebilir. Ancak Gordion kasesinin Pers kaseleriyle yakın benzerliğini de gözden uzak tutmamak gerekir¹³.

Kalıplama tekniklerinden döküm tekniği, balmumu akıtma tekniği ve masif döküm tekniği olarak ikiye ayrılır. Metal ve pişmiş toprak objelerin

¹¹ Axel von Saldern, a.g.e., s. 22 fig. 1

¹² Smith, a.g.e., s. 49'da Gordion kasesine değinir, fakat bunun kesme olmadığını yanlışlıkla söyler, Saldern ise a.g.e. s. 22 de yapıtın dönen kesme çarkı yardımıyla bezendiğini fakat torna kullanılmadığını belirtmiştir.

¹³ S. Goldstein, a.g.e. s. 119, Nr. 248

hazırlanmasında kullanılan bu teknik cam yapımcılarına da esin kaynağı olmuştur. Bu teknik kullanılarak erken devirlerden itibaren pendant, boncuk ve kakmaların yanında açık ağızlı cam kaplar da yapılmıştır.

Masif döküm yönteminde, önce, istenen cam yapının şeklini verecek, karşılıklı iki kısımdan oluşan bir kalıp yapılır. Bu kalıbın karşılıklı iki kısmı biraraya getirilerek tespit edilir. Bu kalıp içinde kalan boşluğa dökülen un halindeki ve küçük tanecikler halindeki cam parçaları ile boşluk doldurulur. Kalıp alttan ısıtılır, kalıp içindeki cam parçaları eriyerek cam hamuru oluşur ve hamur kalıbın şeklini alırdı ¹⁴.

Bu yöntemle imal edilmiş, döküm tekniğinde yapılmış küçük bir şişe (fig. 3) özellikle ilginçtir. Bu şişenin yapımı masif döküm tekniğinde olmuş, iç boşluğu sonradan matkap yardımıyla delinip içi boşaltılarak sağlanmıştır. Bu yapıt Roma İmparatorluk Çağına tarihlenir (İ. S. 1-3, yüzyıl) ¹⁵.

Yine aynı teknikle yapılmış ama bu kez içi dolu bir obje, spatül yada karıştırıcı olarak kullanıldığı sanılan bir çubuktur (fig. 4). Bu çubuk kalıptan çıkarıldıktan sonra, henüz sıcakken halka kısmından çevrilerek çubuk kısmına diagonal kıvrımlar verilmiş ve üzerine mat beyaz lif bezeme sarılmıştır, İ.S. 1-2. yüzyıllara tarihlenir ¹⁶.

Bir başka çubuk (fig. 5) yine masif döküm tekniğinde imal edilmiş, kozmetik iğnesi olarak da tanımlanan bir objedir. Bu çubuk bir sap ve henüz cam hamuru sıcakken yassılatılmış baş kısmından oluşmaktadır. Baş kısmının ortasında, kalıptan çıkarıldıktan sonra açılmış bir delik bulunmaktadır, İ.S. 2. yüzyıla tarihlenir ¹⁷.

Cam objelerin balmumu akıtma tekniğiyle yapılması da şu şekilde olur: İç kalıbın üzeri sıcak balmumu ile kaplanıp üzerine istenen şekil işlenir. Bu balmumu üstüne de dış kalıp kaplanır. Dış kalıp üzerinde balmumunun dışarı akıtılması için bir boşaltma deliği bırakılır. İç kalıp, balmumu ve dış kalıptan oluşan grup ocak üzerinde ısıtılır ve aradaki balmumunun akması sağlanır. İki kalıp arasında kalan boşluğa pudra haline getirilmiş cam yada

¹⁴ Bu yöntemle elde edilen içi dolu döküm malzemenin, iç boşluğunun boşaltılması isteniyorsa, Goldstein'in de (Goldstein a.g.e. s. 33) belirttiğine göre el matkabı kullanılmaktaydı. El matkabı, yay şeklindeki ahşap yada maden bir çubuğun iki ucu arasına gerilmiş bir ipten oluşurdu. Camın içini oymak üzere hazırlanmış sert çubuk bu ip arasına konur, yayın ileri ve geri oynatılmasıyla oyma işlemi yapılırdı. Schuler, iki parçadan oluşan dış kalıplarla açık ağızlı kapların da imal edildiğini belirtmektedir.

¹⁵ Gertrud Platz-Horster, Antike Glaser, Ausstellung im Antikenmuseum Berlin, 1976-77 S. 33, Nr. 41

¹⁶ G. Platz-Horster, a.g.e. s. 63, Nr. 117-118

¹⁷ Smith Cat. a.g.e. s. 175, fig. 356

çok küçük cam kırıntıları doldurulur, yine ısıtılarak araya doldurulmuş camın eriyerek kalıbın şeklini almasıyla, istenilen içi boş cam kap elde edilirdi¹⁸. Pekçok özenli yapıt balmumu akıtma tekniğinde yapılmıştır. Hellenistik devirde de metal kapların taklidi olarak, balmumu akıtma tekniğinde, megara kaselerine benzer yapıtlar imal edilmiş, bunların daha basit örnekli benzerlerinin yapımına Roma çağında da devam edilmiştir.

Açık sarı saydam cam hamurlu yüzgeçli kase (fig. 6), kalın çeperli kenarlarının dış yüzeyindeki yivlerin birbirlerinden farklı oluşları nedeniyle, balmumu akıtma tekniğinde yapıldığına inanmamız gerekir. İç yüzeyinde, ağız kenarlarına paralel iki çark kesme çizgileri bulunan kase, benzer örnekler de gözönünde tutularak İ.S. I. yüzyıla tarihlenir¹⁹.

Kesmenin başka bir yöntemi de torna kesmedir. Torna kesmenin ne zaman ortaya çıktığı tam olarak belirlenememiştir. Bazı otoriteler torna kesmenin İ.Ö. 6. yüzyıla kadar uygulandığını ileri sürmektedirler. Torna el çarkı üzerine monte edilen bir aletle, keskin profil yapmak için ya da tüm yüzeyi cilalamak için kullanılırdı²⁰. Bu yöntemle imal edilen eserlerin İ.Ö. 1. yüzyılda en başarılı örneklerinin ortaya çıktığı gözlenmektedir. Bu dönemde küçük kaplarda, özellikle kase ve pyxislerde torna kesme ve perdah uygulamalarının yapıldığı görülmektedir²¹.

Sarı saydam, dilimli phiale (fig. 7), balmumu akıtma tekniği ile yapılmasına karşın, yapıtın incelenmesinden torna kesme yönteminin kullanıldığını belirleyen izler saptanabilmektedir. Bu izler kalıptan çıkan dilimlerin keskinleştirilmesi ya da daha belirli hale getirilmesi için torna kesme yöntemiyle yapılan çalışmanın izleri olabileceği gibi perdah çalışmasının izleri de olabilir. Kaseinin perdahsız iç yüzünde yatay kesme bandını görmek olanağı vardır ve yapıt İ.S. 1. yüzyıla tarihlenebilir²².

¹⁸ F. Schuler, a.g.e., s. 47-52

¹⁹ S. Goldstein, a.g.e. s. 135, Nr. 332; Horster, a.g.e. s. 22, Nr. 20; F. Schuler, a.g.e. s. 49

²⁰ R. J. Charleston, "Whell-Engraving and Cutting: Some Early Equipment" JHS VI, 1964, s. 83 v.d. da Plinius'un torna teritur diye tanımladığı bir aletten söz edilmekte, aletin yuvarlak teker üzerinde objenin çevrilmesi ve kesme aletiyle şekil verilmesi şeklinde kullanıldığı, bu aletin çok işlevsel olmadığı, üzerine matkap ya da kesme çarkı takmak gerektiği de söz konusu edilmektedir.

²¹ Axel von Saldern, a.g.e. s. 33, fig. 12 de, halen Corning Museum'da bulunan bir vazounun, balmumu akıtma tekniğinde yapıldığını belirlemektedir. Smith, a.g.e., s. 37, Nr. 48 de aynı vazoyu masif kesme grubuna dahil etmiş ve Sargon vazosuyla karşılaştırmıştır. Yine Corning Museum'da bulunan aynı tipte bir başka vazounun da, S. Goldstein, a.g.e., s. 99, Nr. 196 da döküm tekniğinde yapıldığı belirtilmiştir. Bu konuda Von Saldern ve S. Goldstein'in fikirlerine katılıyor, Smith'in yanlışlığının vazounun dışındaki perdah ve cilalama için uygulanan kesme izlerinden ileri geldiğini sanıyoruz.

²² S. Goldstein, a.g.e., s. 154, Nr. 329.

Kalıplama tekniklerinin, önemli bir uygulama alanı da mozaik cam tekniğidir. Bu teknikle imal edilen kaplar Millefiori olarak adlandırılır²³. Cam yapımının en eski dönemlerinde bile örneklerine rastlanan mozaik cam tekniğinin, kum-maça tekniği ile yapılmış eserlerdeki lif bezeme ve tarama metodlarından geliştiği kabul edilmektedir. Genelde burada da bir motif oluşturmak için çeşitli renklerdeki lifler yanyana getirilmişlerdir.

Bu yöntem şu şekilde uygulanmaktaydı: Önceden hazırlanan çubuklar yada lifler yine ısıtılarak istenen kalınlıkta ve uzunlukta biraraya getirilmekte, sonra bunlardan çeşitli renklerde küçük pullar kesilmekteydi. Bu pullar, istenen formdaki bir kabın dış kalıbı içine, merkezden başlamak üzere ve istenen motif biçiminde, aralarında çok az aralıklar kalmak koşuluyla yerleştirilmekteydi. Bu dış kalıp ateş üzerinde yavaşca ısıtılırken, kalıp baskı yönteminde olduğu gibi, bir iç kalıp içine yerleştiriliyordu. Bu iç kalıp elde edilecek cam kabın iç konturlarını belirliyordu. Yavaş ve daha az ısıda (700°C) yumuşayan cam pullar birbirine kaynaşmaya başlıyor ve aradaki boşlukları yavaş yavaş kapatıyordu²⁴. Daha sonra 725°de üç saate yakın bir süre bekletiliyor ve yavaşca soğutularak hazır hale getiriliyordu.

Mozaik cam tekniğinde imal edilmiş bir cam kakma obje (fig. 8) her iki yüzde de mat sarı çiçek bezemesi ile süslenmiştir, Geç Hellenistik-Erken Roma çağına tarihlenir²⁵.

Mozaik cam tekniğinin değişik uygulamaları olarak, altın bantlı ve Reticelli (İtalyanca'da küçük ağ anlamına gelir) grupları sayılabilir. Altın bantlı camlar çok az sayıda yapıldıkları için kıymetli sayılırlardı. Bu imalatı yapabilen çok az atelye bulunmaktaydı. Yapımda, ya renksiz saydam cam hamuru kullanılmakta ya da çok renkli cam şeritlerden yararlanılmaktaydı. Bu tür yapıtlar imal edilirken yine kalıba yerleştirilen iki cam tabakası arasına daha önceden hazırlanmış altın yapraklar konulmaktaydı²⁶. Reticelli tekniğinde ise zar şeklinde renksiz ve ince lifler, kalıba yerleştirilmeden ince spiral biçiminde sarılmakta ve kalıp içindeki yataklarına konulmaktaydı. Bu lifler üzerine kabı oluşturacak cam hamuru dökülmekte, sonra bir iç kalıpla bastırılmakta, daha önce kalıba

²³ Millefiori, bin çiçek anlamına gelen İtalyanca bir terimdir. Bu teknikle çok miktarda çiçekli kaseler yapılmışsa da, aynı yöntemle resimli plakalar da imal edilmiştir.

²⁴ S. Goldstein, a.g.e. s. 30; F. Schuler, a.g.e. s. 51.

²⁵ S. Goldstein, a.g.e. s. 250, Nr. 731.

²⁶ A. von Saldern, a.g.e. s. 45 de Gordion höyüğünde bulunmuş Hellenistik devre tarihlenen kase parçalarını, altın bantlı cam grubuna dahil eder.

yerleştirilmiş olan spiral desen cam kap üzerine yapışarak reticelli kabını oluştururdu.

Kalıp-baskı tekniği imalatı ve bu tekniğin çeşitli kollarındaki yapımlar, İ.S. 2-4. yüzyıllar arasındaki devrede tamamen terkedilmedi. Arasına plaka, madalyon ve para ağırlığı gibi malzemelerin yapımlarında kullanıldı.

Hellenistik çağ sonlarına doğru, üfleme borusunun keşfi ile camlar üflenerek şişirme yöntemiyle şekillendirilmişlerdir. Bu zamana kadar nadir ve çok kıymetli olan cam malzeme, üfleme borusunun keşfi ile seri olarak imal edilmiş ve fabrikasyon yapımlar geniş bir coğrafik alana yayılmıştır. Bunun sonucu olarak da cam malzeme eskiye göre değerini kaybetmiş ve ucuzlamıştır. Antik kaynaklar cam üfleme borusunun Roma eyaletlerinden Suriye'de keşfedildiğini yazarlar²⁷. Bu buluşun daha erken bir tarihte yapıldığını kanıtlayan nedenler de bulunmaktadır²⁸.

Üfleme tekniğinde cam yapım yöntemi şöyledir: Cam üfleme borusu 1,5-2m. uzunluğunda içi delik madeni bir çubuktur. Bu çubuğun üst kısmı tutuşu kolaylaştırmak için tahta ile kaplanmış. Fırında eriyen akıcı cam hamuru, fırın kapağındaki delikten çubuğun kalınlaşan ucuyla alınır, boru çevrilip yavaş yavaş üflenmeye başlanır, büyümeye başlayan cam topağı yine ocağa sokularak yumuşaması sağlanır ve tekrar çevrilerek üfleme devam edilir. Bu arada cam yumağı doğal olarak damla şeklinde aşağı doğru uzar. Cam üfleyicisinin borusunu çevirerek ve bastırarak dengeli bir şekillendirme yapması gerekir. Şekillendirmenin son aşamasında objenin tabanı mermer bir levha üzerine bastırılır ve hafifçe vurularak borudan ayrılması sağlanır. En son aşamada da kabın ağız kenarı, kulplar ve süsleme yapılır²⁹.

Üfleme tekniği kalıp üfleme ve serbest üfleme olmak üzere ikiye ayrılır, öncelikle ele alacağımız kalıba üfleme tekniği, cam borusunun keşfinden sonra çok uygulanan bir yöntemdir. Bu yapımda, üfleyicilerin iki yada çok parçalı maden kalıp içinde imalat yaptıkları, Kalıbın içindeki negatif motifin, sıkışma nedeniyle kabın dış yüzüne geçtiği, kap ağız kenarına kadar

²⁷ Plinius, *Naturalis Historiae*, 36, 190; Seneca, *Epistolae ad Licinium*, 90, 31

²⁸ G. Platz-Horster, a.g.e. s. 64 e göre Priene kazılarında ele geçen serbest üfleme tekniğinde yapılmış 6 şişe ile birlikte bulunan bir Augustus denarı İ.Ö. 2 ve İ.S. 2 yılları arasında tarihlenir. Şişeler bu tarihten sonraya ait olamazlar. Bu da üfleme tekniğinin daha erken bir tarihte başladığını kanıtlar ve Augustus çağında Priene'de küçük bir cam atelyesi bulunması olasılığını ortaya atar.

²⁹ F. Schuler, a.g.e. s. 116; G. Platz-Horster, "Zu Erfindung und Verbreitung des Glasmacherpfeife" JGS Cilt 21, 1979, s. 27.

tam şeklini alınca yapıtın tamamlandığı anlaşılıyor. Bu yapım tekniğinin bir sakıncası, camın fazla dayanıklı olmaması nedeniyle, kimi zaman kalıbın pürüzlerinin giderilememesi ve bazı parçaların bozulmasıdır.

Kalıba üfleme yapıtlar, Roma İmparatorluk Çağı başlarında önce Suriye’de yapılmışlardır. Bazı örneklerde imzalar da görülmektedir. Bunlar Sidonian kaplar olarak tanımlanırlar³⁰. Her ne kadar kalıba üfleme yöntemi Sidon’un özelliği olarak bilinirse de İskenderiye de bu konuda önemli bir rol oynamıştır. Her iki bölgede de İ.S. I. yüzyılda doğu yapımı kalıba üfleme ve Hellenistik stilde kabartma dekorasyonlu ve yazıtlı yapıtlar gerçekten çoktur. Bu yapıtların bir kısmının aynı çağda batıda da yapılmış olabileceği düşünülebilir. Kalıba üfleme yapıtlar arasında Ennion imzalı kapların özel bir yeri vardır. Ennion bu tekniği batıya götüren kişi olarak tanınır. Batıda bu teknik ile yapılan yapıtların daha çok gladyatör ve sirk sahnelerini içeren bezemelerle süslandıkları ve doğu yapıtlarından karakter olarak ayrıldıkları göze çarpmaktadır.

Kalıba üfleme tekniğinde yapılmış bir Gutturium (Damlalık) (fig. 9), bezeme negatif olarak işlenmiş iki parçalı kalıba üflenerek yapılmıştır. Yapıtın damlalık olarak kullanılmasını sağlamak için, iç tarafta, boyunla gövde birleşme yerinde bir perde bulunmaktadır. Suriye’de yapılmıştır ve İ.S. 3.-4. yüzyıllara tarihlenir³¹.

Yine kalıba üfleme tekniğiyle yapılmış bazı yapıtlar da meyva şekli verilerek imal edilmişlerdir. Bu gruba giren hurma tipi şişe (fig. 10) kahverengi cam hamurludur ve iki parçalı kalıba üfleme yöntemiyle yapılmıştır. Suriye yada Sidon’da yapılmış olabileceğini sandığımız bu yapıt İ.S. 1.-2. yüzyıllara tarihlenir³².

Bu teknikle yapılmış en popüler tip karşılıklı iki yüzün bulunduğu yada tek yüzlü şişelerdir. Yeşil mat cam hamurlu (fig. 11), iki parçalı kalıba üfleme ve karşılıklı iki yüzün bulunduğu şişe özellikle ilginçtir. Kalıbın iki parçasını belirleyen izleri şişe üzerinde görmek olasıdır. Şişenin iki tarafında bulunan her iki yüz birbirine benzemekte ve bu başlar etnik bir karakter göstermektedir. Şişenin, benzerlerine dayanılarak, Doğu Akdeniz yapımı olduğu ve İ.S. 1.-2. yüzyıllara tarihlendirilebileceği anlaşılmıştır³³.

³⁰ Yael Israeli, "Sidonian Mold Blown Glass Vessels in the Museum Haaretz" JGS 6, 1964, s. 34-41.

³¹ G. Platz-Horster, a.g.e., s. 42, Nr. 66

³² G. Platz-Horster, a.g.e., s. 37, Nr. 50-51; Smith, a.g.e., s. 133, Nr. 256

³³ Smith, a.g.e., s. 143, Nr. 285

Aynı tipte ve aynı yapım teknikli, sarı saydam cam hamurlu, çift yüzölü şişe (fig. 12) gene iki parçalı negatif kalıba üfleme olarak yapılmıştır. İki parçalı kalıbın birleşme yerleri belirgindir. Bu yapıtta da çocuk yüzleri, her iki tarafta da benzerdir, çocuk yüzlerini 4 sıra saç buklesi çevreler, Doğu Akdeniz yapımı olup İ.S. 1.-2. yüzyıllara tarihlenir³⁴.

Kalıba üfleme tekniğinde bir başka uygulama, kabın yalnız bir kısmına kalıpta şekil verme yöntemidir. Bu durumda kabın yalnız bir kısmına kalıpta şekil verilmekte diğer kısmı serbest üfleme tekniğinde tamamlanmaktadır. Yeşil saydam hamurlu tek kulplu şişe de (fig. 13) bu yöntemle yapılmıştır. Dikdörtgen prizma biçimindeki düzgün hatlı gövde ve tabandaki çift halka arasında bulunan yazı bu şişenin büyük bir kısmının kalıpta yapıldığını, ancak omuz kısmının yuvarlak görünümü nedeniyle, şişenin üst kısmında serbest üfleme yönteminin uygulandığını belirlemektedir. Bu yapıt İ.S. 2. yüzyıla tarihlenir³⁵.

Serbest üfleme tekniğinde yapılmış çok sayıdaki yapıtlar bezemeli ve bezemesiz olarak iki şekilde imal edilmişlerdir. Bu teknikte yapılmış olan kaplarda bezeme tipleri çok çeşitlidir.

Serpme yada mermer tip olarak adlandırılan yapıtlarda yeni teknikle, eski mozaik cam tipine benzer örnekler yaratılmıştır. Bu yapımda cam topağı tümden şişirilmeden önce yüzeyine, değişik renkli küçük cam parçaları serpilmiştir. Bunlar sıcak cam üzerinde hemen erimekte, sonradan sürdürülen şişirme sırasında incelmekte, kimi zaman gözalıci serpme renkler oluşmaktadır. Üfleme, desenin kap çeperini tamamen kaplamasına kadar sürmektedir.

Serbest üfleme tekniğinde imal edilmiş yapıtlar arasında lif dekorlu camların özel bir yeri vardır. Bu teknikle bezenen kaplar kimi zaman aynı veya karşıt renklerde yivlerle süslenmekteydi. Bunun için cam sıcak durumda çekilerek ince lif biçimine getirilir ve cam kaplar üzerine yerleştirilir. Bordo renkli saydam cam hamurlu şişenin (fig. 14) en önemli özelliği, üfleme yapıp istenen form verildikten sonra, çeper daha sıcakken, ayrı bir potada hazırlanan cam liflerinin sıcak durumda çekilip uzatılarak, boyunda diagonal, küresel gövde üzerinde düzgün paralel hatlar şeklinde sarılmış olmasıdır. Şişe Doğu Akdeniz-Suriye'de yapılmıştır ve İ.S. 1. yüzyıla tarihlenir³⁶.

³⁴ G. Platz-Horster, a.g.e., s. 47, Nr. 75.

³⁵ A. de Francis, "Vetri Antichi Scoperli ad Ercolani" JGS V, 1963, s. 139, fig 4

³⁶ G. Platz-Horster, a.g.e. s. 55, Nr. 96

Aynı tipte, açık mavi saydam cam hamurlu, ufak zarif çift kulplu unguentarium (fig. 15) üflenerek formu verildikten sonra biraz soğutulularak üzerine mat yeşil renkli lifler sarılmıştır. Hayli kalın yapımıdır. Doğu Akdeniz kökenli olup İ.S. 3.-4. yüzyıllara tarihlenir³⁷.

Yeşil saydam cam hamurlu dörtlü balsamarium (fig. 16), üflendikten sonra biraraya getirilmiş, çeperlerine çok ince lifler birbirine paralel hatlar şeklinde sarılmış dört koku şişesinden oluşmuştur. Dört köşedeki dört şerit bant eğer kırılmamış olsaydı, benzerlerinde de görüldüğü gibi, sepet kulpu oluşturacaktı. Yapım yerinin Doğu Akdeniz olması gerekir ve İ.S. 3.-4. yüzyıllara tarihlenir³⁸.

Burada örneklerini gördüğümüz düz lifler dışında, bir de yılan fitilli olarak tanımlanan grup ilginçtir. Bu örneklerde lifler düz yüzey üzerinde yuvarlanmamış, üzeri benekli somaki (serpantin) üzerine lifler sürtülerek hazırlanmıştır³⁹. Bu tip yapımlar, hem Doğu Akdeniz'de hem de Rhen ve Köln'de çok miktarda imal edilmişlerdir.

Roma İmparatorluk Çağında camlarda kesme ve cilalamanın çok sık olarak uygulandığını biliyoruz. Daha önceki devirlerde kalıp baskı ya da döküm tekniğinde yapılan camlar, önce çarkta sonra torna tezgahında cilalanmakta kimi zaman da bezemeler belirginleştirilmekteydi. Bunun için de istenilen deseni kesebilmek amacıyla matkaba bağlanan kıymetli bir taş kullanılırdı. Yüzyıllar boyunca Cameo ve Gemmelerin kesimleri böyle yapılmıştır. Bu gelenek cam kap yapımında da kendini gösterdi. Öncelikle Cameo tekniği etken oldu. Büyük sarayların içini süsleyen cameo levhalar bu devirde moda olmuştu. Cameo yapım yöntemi cam kaplarda uygulandı ve cam kaplar üzerine kimi zaman geometrik, kimi zaman da bir konunun işlendiği bezemeler yapıldı. Geometrik motif kesme ya da fasat kesme Roma İmparatorluk çağında beğeni ile uygulandı⁴⁰. Açık yeşil saydam cam hamurlu kase (fig. 17) serbest üfleme tekniğinde yapılmış ve dış yüzüne fasat kesme uygulanmış bir örnektir. Kase gövdesi üzerine iki sıra iğ şekilli dikey kesme, altında bir sıra yatay yine iğ şekilli kesme bulunmaktadır. Kasenin gövde alt yarısında başlayan ve tabanda devam eden daire şekilli kesmeler, bezemede iki değişik motifin kullanılmasını göstermesi açısından ilginçtir⁴¹.

³⁷ G. Platz-Horster, a.g.e. s. 56, Nr. 100

³⁸ G. Platz-Horster, a.g.e. s. 56, Nr. 98; Smith, a.g.e. s. 163, Nr. 339

³⁹ Smith, a.g.e. s. 109, Nr. 308-318

⁴⁰ R. J. Charleston, a.g.e. s. 83; Erika Simon, "Drei Antike Gefasse aus Cameoglas in Corning, Florenz und Besancon" JGS 6, 1964, s. 13.

⁴¹ Gunnar Ekholm, "Scandinavian Glass Vessels of Oriental Origin from the First to the Sixth Century" JGS 5, 1963 s. 29, fig. 10

Aynı kesme tekniği kullanılarak ve daha çok İ.S. 2.-3. yüzyıllarda cam kaplar üzerinde bezeme amacıyla konulu sahneler oyulmuştur⁴².

Serbest üfleme tekniğinde yapılmış çoğunluk kalın çeperli kaplar, çeşitli yiv sıraları ile kesilerek bezenmiştir. Açık yeşil saydam cam hamurlu şişe üzerinde (fig. 18) birbirine paralel kesme izleri vardır. Bu tür yapıtlar İ.S. 3.-4. yüzyıllara tarihlenir⁴³.

Kesmenin başka bir grubunu, kafesli yada diatrete denilen kaplar oluşturur. Diatrete sözcüğü Yunancadır ve anlamı delinmiş, yarılmış ya da burğu ile delinerek çalışılmıştır. Bu tür bir cam yapının ortaya çıkarılmasında, özellikle dış düzenlemesi için büyük bir emek gereklidir⁴⁴. Sonuç olarak cam kesiciler İ.S. 2.-4. yüzyıllar arasında etkinlik gösterdiler, fakat metodları zamanla değişti, çok az bir zaman süren torna kesme metodunun terk edilmesinden sonra kesme ile daha çok özenli ve ayrıntılı sahneler yapıldı.

Serbest üfleme tekniğinde kullanılmış başka bir bezeme türü, çukurlaştırma ve sıkıştırma (çimdikleme) metodudur. Bu işlem cam çeperi henüz sıcakken, dışardan bir alet yardımıyla şekil verilerek yapıldı. Bunun için kimi zaman cam damgası basılır, kimi zaman da düz ve sivri uçlu bir aletle, pens ya da maşa kullanılarak ve sıkıştırıp çekerek çentik ya da fisto şekli verilmekteydi. Renksiz saydam cam hamurlu kase (fig. 19) serbest üfleme tekniğiyle yapılmış, ancak kap çeperi sıcakken sıkıştırma yöntemiyle diken şeklinde çıkıntılarla bezenmiş ve bu çıkıntılar gene sıkıştırma ve çekmeyle birbirine bağlanarak bir ağ örneği yaratılmıştır. Kase Anadolu'da yapılmış olabilir ve İ.S. 4. yüzyıla tarihlenir⁴⁵.

Açık yeşil mavimsi saydam cam hamurlu Rhyton (fig. 20) üflenerek istenen form verildikten sonra uç kısmına yakın yerinde maşa yada pens kullanılarak çekilip uzatılmış ve salyangozun duyargaları uçları kıvrık olarak yapılmıştır. Bu rhytonda duyargaların altında, başka bir sarı renkteki cam hamurundan tıkaç yapılmış olması ilginçtir. Benzer örneklerine dayanarak bu yapıt İ.S. 1. yüzyıla tarihlenir⁴⁶.

Açık yeşil saydam cam hamurlu kase (fig. 21) gövdesi üzerine dört taraftan bastırılarak çukurlaştırılmıştır. Bu çukurlar cam damgası basılarak yapılmıştır. Anadolu yapımı olabilir ve İ.S. 2.-3. yüzyıllara tarihlenir⁴⁷.

⁴² Smith, a.g.e. s. 173, Nr. 353

⁴³ A. von Saldern, "Glass from Sardes" AJA 66, 1962, s. 10, pl. 6, fig. 11

⁴⁴ G.D. Weinberg, "Vasa Diatrete in Greece" JGS 6, 1964, s. 47

⁴⁵ Smith, a.g.e., s. 153, Nr. 307

⁴⁶ Susan H. Auth, "Ancient Art at the Newark Museum" Archaeology 29, 1976, s. 102

⁴⁷ G. Platz-Horster, a.g.e., s. 85 Nr. 170

Serbest üfleme tekniğinde yapılmış olan bazı cam kaplar, küçük cam parçalarının gövde üzerine applike edilmesi ile bezenmiştir. Bunlar çoğunluk mavi damlacıklardan oluşmuş küçük parçaların, henüz çeper sıcakken kap üzerine yapıştırılması ile oluşurdu. Bu bezeme tarzı daha çok, içki kabı, kase, lamba ve küçük şişelerde kullanılırdı. Cam eserlerin gelişim tarihinde göze çarpan başka bir bezeme türü de, cam kaplar üzerine boya ile yapılmış bazı sahnelerden oluşmaktadır. Yüzeyin renklendirilmesi diye bilinen bu yöntem daha çok Hellenistik çağdan sonra yaygınlaşmıştır. Cam kaplar, özellikle Roma çağında, kimi zaman tüm kabı renkli sahnelerle kaplamak üzere cam ustalarınca boyanmıştır. Cam kaplar boyanarak renklendirildikten sonra çoğu zaman fırınlanıyor ve boyanın kalıcılığı sağlanıyordu. Hemen hemen tüm önemli atelyelerde cam kaba boyalı bezeme yapılıyordu. Bu bezeme yönteminde en çok başarı gösterenler Antakya atelyeleriydi⁴⁸.

Serbest üfleme tekniğinde çoğunluğu oluşturan grup ise bezemesiz örneklerdir. Bezemesiz gruba giren bir Gutturium (damlalık) (fig. 22) doğu Akdeniz yapımı olup İ.S. 2.-3. yüzyıllara tarihlenebilir⁴⁹. Yine serbest üfleme tekniğinde yapılmış bezemesiz bir şişe (fig. 23) çok ilginçtir. Bordo rengi saydam cam hamurlu bu yapıt, yapım sırasında teknik bir hata nedeniyle kazaya uğramış, gövde yuvarlaklığı bozulmuş, bir yanı ezilme nedeniyle buruşmuştur. Şişe İ. S. 2.-3. yüzyıllara tarihlenebilir.

Böylece Anadolu Medeniyetleri Müzesi Cam koleksiyonunda yer alan bazı yapıtlar, yapım teknikleri esas alınarak incelenmeye çalışılmıştır. Anadolu Medeniyetleri Müzesinde yer alan malzeme, dünya müzelerindeki cam örnekleriyle karşılaştırıldığında, Kum-maça, kalıp baskı ve döküm tekniklerini rahatlıkla izleyebildiğimiz ilginç objelere rastlanmakta, ayrıca çok sayıda kalıba üfleme ve serbest üfleme tekniğinde yapıt da koleksiyonu oluşturmaktadır.

⁴⁸ Smith, a.g.e., s. 109, Nr. 341

⁴⁹ G. Platz-Horster, a.g.e., s. 87, Nr. 174 deki örnekde sıkıştırma yöntemiyle küçük ayaklar yapılmıştır.

KATALOG

Sıra No : 1 (Fig. 1)
Eserin adı : Amphoriskos
Envanter No : 74-42-69
Yapım tekniği : Kum-maça
Bulunduğu yer : Bilinmiyor
Devri : Arkaik-Klasik (İ.Ö. 6.-4. yüzyıl)
Ölçüsü : Yüksek: 5,9 cm. Gövde çapı: 4,8 cm.
Durumu : Boyundan yukarısı ve kulplar kırık
Tanımı : Koyu mavi cam hamurlu, dibe doğru daralan gövdeli, küçük yuvarlak kaidelidir. Kulp yerleri bellidir. Kulp hizasından başlayan iki sıra yatay sarı lif bantı altında zigzag bezeme başlar. Sadece gövde üst kısmında yeralan zigzag bezeme, mat turkuvaz cam liflerinin mat sarı liflerle sınırlandırılması ile oluşmuştur. Üstte olduğu gibi altta da, fakat bu kez ince iki sıra yatay sarı lif bantı vardır. Kaide sarı lif bantı ile sarılmıştır.

Sıra No : 2 (Fig. 2)
Eserin adı : Omphaloslu kase
Envanter No : 12849
Yapım tekniği : Kalıp baskı-bezeme çark kesme
Bulunduğu yer : Gordion P tümülüsü
Devri : İ.Ö. 8. yüzyıl sonu
Ölçüsü : Yüksek: 3,5 cm., Çapı: 15,2 cm.
Durumu : Yapıştırılarak tamamlanmıştır. Birçok küçük parça kırık ve noksanlır.
Tanımı : Çok açık sarımsı saydam cam hamurlu, hafif eğimli düz ağız kenarlı, iç yüzü içbükey, dışyüzü dışbükey dilimlidir. Kaseinin içinde ortadaki omphalos etrafındaki diskten 32 adet çiçek taç yaprağı çıkmaktadır. Bezeme kesme çarkı yardımıyla belirginleştirilmiş ve tüm kap perdahlanmıştır.

Sıra No : 3 (Fig. 3)
 Eserin adı : Minyatür Şişe (Pendant)
 Envanter No : 108-9-72
 Yapım Tekniği : Masif döküm
 Bulunduğu yer : Bilinmiyor
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 1.-3. yüzyıllar)
 Ölçüsü : Yüksek: 3 cm. Gövde çapı: 1,1 cm.
 Durumu : Çok az hasarlı
 Tanımı : Siyah mat cam hamurlu, yuvarlak basit ağız kenarlı, tek kulplu oval gövdeli ve kaidelidir. Gövde üzerinde mat beyaz lif bezeme, ortada çapraz iki çizgi, boyunda teksıra şeklindedir. Perdahlıdır.

Sıra No : 4 (Fig. 4)
 Eserin adı : Karıştırıcı
 Envanter No : 23-44-74
 Yapım tekniği : Masif döküm
 Bulunduğu yer : Çorum-Sungurlu
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 1.-2. yüzyıl)
 Ölçüsü : Uzunluğu: 20,5 cm. Halka: 2.5-3 cm.
 Durumu : Ortadan kırık
 Tanımı : Sarı saydam cam hamurlu, sap kısmı üzerinde diagonal kabartma kıvrımlar ve mat beyaz lif bezeme vardır. Bir ucu yuvarlak halka, diğer ucu çivi başı şeklindedir. Halka kısmı diagonal kıvrımlı değildir sadece lif bant sarılmıştır.

Sıra No : 5 (Fig. 5)
 Eserin Adı : Kozmetik İğnesi
 Envanter No : 67-72-72
 Yapım tekniği : Masif döküm
 Bulunduğu yer : Sungurlu
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 2. yüzyıl)
 Ölçüsü : Uzunluğu 7,8 cm. (kırık), kalınlığı: 0,7 cm.
 Durumu : Sap kısmının bir kısmı kırık ve noksandır.
 Tanımı : Koyu sarı saydam cam hamurlu, iğ biçimindeki baş ve sap kısmından oluşan, baş kısmı yassı ve ortası delik bir iğnedir. Baş kısmında birbirine paralel mat beyaz lif bezeme vardır.

Sıra No : 6 (Fig. 6)
 Eserin adı : Yüzgeçli (dilimli) Kase
 Envanter No : 90-13-81
 Yapım tekniği : Balmumu akıtma
 Bulunduğu yer : Bilinmiyor
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 1. yüzyıl)
 Ölçüsü : Yüksek: 5,6 cm., ağız çapı: 12,1 cm.
 Durumu : Tam kap, dibinde çatlak var, biraz irrize olmuş
 Tanımı : Açıksarı saydam cam hamurlu, kalın çeperli, yuvarlak, basit içe dönük ağız kenarlı, dışta düz bir kısım altında, dik birbirine paralel yivler şeklinde yerleştirilmiş 20 adet yüzgeç vardır. Yivlerin üst kısmı düz, alt kısmı sivri uçla bitmektedir. Kase profili, dışta üstte düz, dilimler arasında biraz konkavdır. Düz diplidir. İçte ağız altında yatay bir kesme bantı kase ortasında iki yatay kesme bantı daha bulunmaktadır. Perdahlı.

Sıra No : 7 (Fig. 7)
 Eserin Adı : Yüzgeçli Kase
 Envanter No : 90-14-81
 Yapım tekniği : Balmumu akıtma, bezeme torna kesme
 Bulunduğu Yer : Bilinmiyor
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 1. yüzyıl)
 Ölçüsü : Yüksek: 3,4 cm., Ağız çapı: 12,7 cm.
 Durumu : Tam
 Tanımı : Sarı saydam cam hamurlu, kalın çeperli, yuvarlak basit ağız kenarlı, dışta düz bir kısım altında kısa yapımlı 68 adet kabartma dilim vardır. Kase profili önce düz sonra konkavdır. Dip düzdür. Kase içinde ağız altında bir adet ve gövde ortasında iki adet birbirine paralel kesme çizgi ile bezenmiştir. Kabın dışı perdahlı içi perdahsızdır.

Sıra No : 8 (Fig. 8)
 Eserin adı : Kakma plaka
 Envanter No : 111-2-72
 Yapım tekniği : Mozaik cam (Millefiori)
 Bulunduğu yer : Bilinmiyor
 Devri : Geç Hellenistik-Erken Roma
 Ölçüsü : Çapı: 2 cm., Kalınlığı: 0,6 cm.

Durumu : Tam
 Tanımı : Saydam yeşil cam hamurlu, daire şekilli küçük bir kakma plakadır. Bir yüzü düz, diğer yüzü bombelidir. Her iki yüzde de mat sarı çiçek motifleri yer almaktadır. Perdahsızdır.

Sıra No : 9 (Fig. 9)
 Eserin Adı : Gutturium
 Envanter No : 126-25-69
 Yapım tekniği : Kalıba üfleme
 Bulunduğu Yer : Gaziantep, Nizip, Belkıs
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 3.-4. yüzyıllar)
 Ölçüsü : Yük: 8,8 cm., Gövde çapı: 5,4 cm., Ağız çapı: 4,2 cm.
 Durumu : Tam, irrize olmuş
 Tanımı : Yeşil saydam cam hamurlu, kenarları içe kıvrık yuvarlak ağızlı, ağız şekli huni tipidir. Uzun boyunlu, boynun gövde ile birleşme çizgisi boğumlu belirtilmiş, içte perde var. Küre gövdeli, düz diplidir. Gövde üzerinde kabartma ağ dekorasyonu vardır.

Sıra No : 10 (Fig. 10)
 Eserin adı : Hurma biçimli şişe
 Envanter No : 119-2-69
 Yapım tekniği : Kalıba üfleme
 Bulunduğu yer : Sungurlu, Yapraklı
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 1.-2. yüzyıllar)
 Ölçüsü : Yük: 7,1 cm., Gövde çapı: 3 cm.
 Durumu : Tam
 Tanımı : Kahverengi saydam cam hamurlu, yuvarlak içe dönük ağız kenarlı, uzun oval gövdeli, gövde üzerinde kabartma karışık çizgi bezeme vardır.

Sıra No : 11 (Fig. 11)
 Eserin Adı : Çift yüzlü şişe
 Envanter No : 94-41-77
 Yapım tekniği : Kalıba üfleme
 Bulunduğu yer : Bilinmiyor
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 1.-2. yüzyıl)
 Ölçüsü : Yük: 6,6 cm., Gövde derinliği: 3,9 cm., kaide çapı: 1,5 cm.

Durumu : Tam, irrize olmuş
 Tanımı : Yeşil mat cam hamurlu, yuvarlak ağız kenarlı, ince boyunludur. Şişe gövdesi iki taraftan basık, küçük kaidelidir. Her iki yüzde de benzer tip vardır. Hafif dalgalı saçlı, eğimli gözlü, küçük ağızlı ve yuvarlak yüzlüdür.

Sıra No : 12 (Fig. 12)
 Eserin Adı : Çift yüzlü şişe
 Envanter No : 27-195-81
 Yapım tekniği : Kalıba üfleme
 Bulunduğu yer : Bilinmiyor
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 2. yüzyıl)
 Ölçüsü : Yük: 7,7 cm., Gövde çapı: 5 cm.
 Durumu : Ağız kenarından bir parça kırık ve noksandır, bir parça da kırık yapıştirilmiştir. Diğer kısımlar tamamdır.
 Tanımı : Sarı saydam cam hamurlu, basit yuvarlak ağız kenarlı, huni tipi ağızlıdır. Gövdede iki tarafta dışa taşkın aynı tipte çocuk yüzü bulunmaktadır. Yüzleri dört sıra kıvrıkcık bukle çevrelemektedir. Yüzler, çıkık alınlı, oval gözlü, şiş yanaklı, küçük burun ve ağızlı, çene kabarık çıkıntı biçiminde belirtilmiştir.

Sıra No : 13 (Fig. 13)
 Eserin Adı : Şişe
 Envanter No : 59-16-75
 Yapım tekniği : Yarım kalıba üfleme
 Bulunduğu yer : Sungurlu köyleri
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 2. yüzyıl)
 Ölçüsü : Yük: 21,5 cm., Gövde derin: 6,5 cm., Ağız çapı: 4,5 cm. Kaide 6 x 6 cm.
 Durumu : Gövde üzerinde bir parça kırık ve noksandır. Diğer yüzlerde çatlaklar vardır. Irrize olmuştur.
 Tanımı : Mavi yeşil saydam cam hamurlu, yuvarlak ağızlı, çift çeperli dışa taşkın ağız kenarlı, ikinci çeper içe dönüktür. Kısa boyunlu, dikdörtgen prizması gövdeli düz diplidir. Tek kulp yassı ve geniştir. Omuzdan çıkan bu kulp boyuna kıvrımlar halinde birleşir. Kare tabanda iki konsantrik daire arasında yazı bulunmaktadır. ΙΑΛΩΠΟΟΙΛΩΙ

Sıra no : 14 (Fig. 14)
 Eserin Adı : Koku Şişesi
 Envanter No : 94-37-77
 Yapım tekniği : Serbest üfleme (lif bezemeli)
 Bulunduğu yer : Bilinmiyor
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 1.-2. yüzyıllar)
 Ölçüsü : Yüksek: 7,2 cm., Gövde çapı: 5,2 cm.
 Durumu : Tam
 Tanımı : Bordo renkli cam hamurlu, yuvarlak dışa çekik ağız kenarlı, ince boyunlu, küre gövdeli, ortası basık düz diplidir. Ağız kenarından başlamak üzere boyunda diagonal, gövdede birbirine paralel mat beyaz lif bezemelidir.

Sıra No : 15 (Fig. 15)
 Eserin Adı : Unguentarium
 Envanter No : 108-2-72
 Yapım tekniği : Serbest üfleme (lif bezemeli)
 Bulunduğu yer : Bilinmiyor
 Devri : Roma İmparatorluk çağı (İ.S. 3.-4. yüzyıllar ?)
 Ölçüsü : Yüksek: 9,5 cm., Gövde çapı: 1,5 cm., Ağız çapı: 2,8 cm.
 Durumu : Şişe tamdır, ancak lifler kırık ve noksandır.
 Tanımı : Açık mavi saydam cam hamurlu, yuvarlak dışa çekik ağız kenarlı, boyunda hafif boğumlu, uzun silindirik gövdeli, yayvan düz kaidelidir. Kaidenin ortası çukur ve çok küçük bir delik vardır. Gövdeden çıkan ve ağız kenarına birleşen iki ufak kulpludur. Lifler diagonal olarak gövde etrafını sarar ve yeşil renklidir.

Sıra No : 16 (Fig. 16)
 Eserin Adı : Dörtlü Balsamarium
 Envanter No : 108-5-72
 Yapım tekniği : Serbest üfleme (lif bezemeli)
 Bulunduğu yer : Bilinmiyor
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 3.-4. yüzyıllar)
 Ölçüsü : Yüksek: 11,3 cm., Gövde derin: 3,7 cm. Ağız çapı: 4,2 cm.
 Durumu : Ağız kenarı, köşelerdeki şerit parçaları ve şişelerden birinin dip kısmı kırık ve noksandır.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

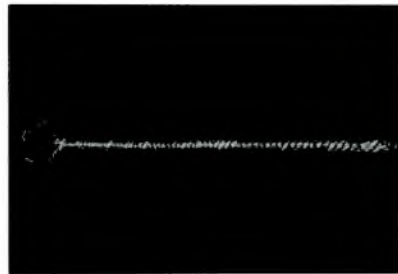

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

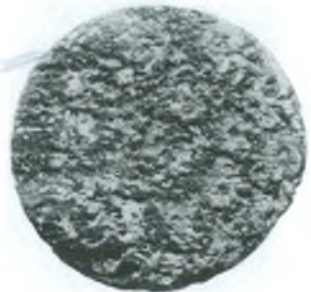

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 11

Fig. 10

Fig. 12

Fig. 14

Fig. 13

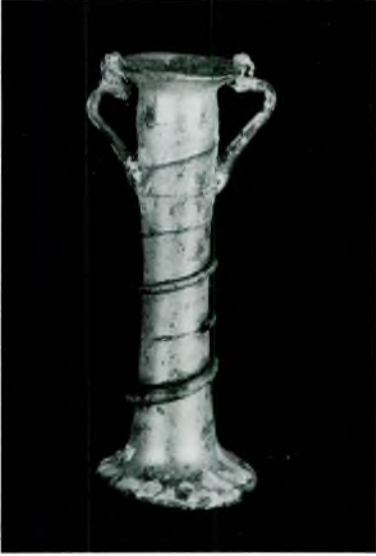

Fig. 15

Fig. 16

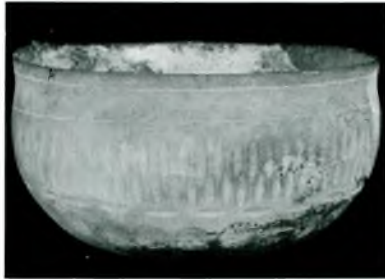

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 22

Fig. 23

Tanımı : Yeşil saydam cam hamurlu, yuvarlak basit ağız kenarlı ve şişelerden herbiri uzun silindirik gövdelidir. Ortada dört şişe birleşir, Gövde etrafında birbirine paralel ince lifler sarılmıştır. Dört köşenin herbirinde kalın şerit kıvrımlar bulunmaktadır. Dip düz ve dikdörtgendir.

Sıra No : 17 (Fig. 17)
 Eserin Adı : Kase
 Envanter No : 115-395-68
 Yapım tekniği : Serbest üfleme (Kesme bezemeli)
 Bulunduğu yer : Seyisoğlu köyü
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 2.-3. yüzyıllar)
 Ölçüsü : Yüksek: 7,3 cm., Gövde çapı: 12,5 cm.
 Durumu : Tam

Tanımı : Açık yeşil saydam cam hamurlu, yuvarlak basit ağız kenarlı çan biçimi gövdeli, gövde üzerinde iki sıra dik iç şekilli fasat kesme bunların altında bir sıra yatay iç şekilli fasat kesme, taban kısmında da yuvarlak fasat kesme bezemesi vardır.

Sıra No : 18 (Fig. 18)
 Eserin Adı : Şişe
 Envanter No : 101-24-70
 Yapım tekniği : Serbest üfleme (Kesme bezemeli)
 Bulunduğu Yer : Sungurlu
 Devri : Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 3.-4. yüzyıllar)
 Ölçüsü : Yüksek: 15,5 cm., Gövde Çapı: 11,4 cm.
 Durumu : Tam

Tanımı : Açık yeşil-mavi saydam cam hamurlu, yuvarlak basit ağız kenarı çarkta kesilmiş, boyun aşağı doğru daralan şekilli, boyun gövde birleşme yerinde boğumlu, küre gövdeli, ortası çukur düz diplidir. Boyun ve gövdede birbirine paralel yivler halinde çark kesme izleri vardır.

Sıra No : 19 (Fig. 19)
 Eserin Adı : Kase
 Envanter No : 93-7-69
 Yapım tekniği : Serbest üfleme (Sıkıştırma bezemeli)
 Bulunduğu yer : Bilinmiyor

Devri	: Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 4. yüzyıl)
Ölçüsü	: Yük: 6,8 cm., Ağız çapı: 16 cm.
Durumu	: Gövdeden birçok parça kırık ve noksandır.
Tanımı	: Renksiz saydam cam hamurlu, yuvarlak dışa açılımlı ağız kenarlı, çan biçimi gövdeli, pedestal ayaklıdır. Gövde üzerinde diken çıkıntılar vardır. Bunlar büyük dörtgenler oluşturur ve aralarında yatay bağlantılar vardır (baklava desenli).

Sıra No	: 20 (Fig. 20)
Eserin Adı	: Rhyton
Envanter No	: 90-1-81
Yapım tekniği	: Serbest üfleme (sıkıştırma bezemeli)
Bulunduğu yer	: Bilinmiyor
Devri	: İmparatorluk Çağı (İ.S. 1. yüzyıl)
Ölçüsü	: Yük: 12,3 cm., Gövde çapı: 4,1 cm., Ağız çapı: 7,9 cm.
Durumu	: Tabanda bir parça kırık, ayrıca sivri uç kırık noksandır.
Tanımı	: Yeşil-mavi saydam cam hamurlu, yuvarlak şerit biçiminde asimetrik ağız kenarlı, gövde 90° lik kıvrım yapan iki bölümlüdür. Birinci bölüm uzun silindirik formudur. İkinci bölüm koni şeklinde uca doğru sivrileşir, uçta iki çıkıntı vardır. Bu çıkıntıların altında kabın içinde sarı cam hamurundan bir topak bulunmaktadır. Alt taraftaki kırık bir parçadan, bir kaide üzerinde olduğu anlaşılıyor.

Sıra No	: 21 (Fig. 21)
Eserin Adı	: Kase
Envanter No	: 23-21-70
Yapım tekniği	: Serbest üfleme (Bastırma bezemeli)
Bulunduğu yer	: Sungurlu çevresi
Devri	: Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 2.-3. yüzyıllar)
Ölçüsü	: Yük: 6,3 cm., Ağız çapı: 6,9 cm.
Durumu	: Tam
Tanımı	: Yeşil-mavi saydam cam hamurlu, yuvarlak basit ağız kenarlı, ağız kenarı çarkta kesilmiş silindirik gövde dört taraftan basılarak çukurlaştırılmış, düz diplidir.

Sıra No	: 22 (Fig. 22)
Eserin Adı	: Gutturium
Envanter No	: 54-2-70
Yapım tekniği	: Serbest üfleme
Bulunduğu yer	: Sungurlu, Ekmekçi
Devri	: Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 2.-3. yüzyıllar)
Ölçüsü	: Yük: 15,4 cm., Gövde çapı: 11,3 cm.
Durumu	: Ağız kenarı ve boyun kırık yapılandırılmıştır.
Tanımı	: Açık yeşil mavi saydam cam hamurlu, yuvarlak basit ağız kenarı dışa açılımlıdır. Ağız ve boyun koni biçimlidir. Boynun gövde ile birleşmesi boğumludur. Şişe konik gövdeli ve halka kaidelidir.

Sıra No	: 23 (Fig. 23)
Eserin Adı	: Şişe
Envanter No	: 156-5-69
Yapım tekniği	: Serbest üfleme
Bulunduğu yer	: Kulular
Devri	: Roma İmparatorluk Çağı (İ.S. 2.-3. yüzyıllar)
Ölçüsü	: Yük: 8,2 cm. Gövde çapı: 8,1 cm.
Durumu	: Gövdenin bir yüzü eziktir.
Tanımı	: Bordo saydam cam hamurlu, yuvarlak dışa taşkın basit ağız kenarlı, ince kısa boyunlu, küre gövdeli yapılmak istenirken, bir yüzde eziklik, diğer yüzde deforme biçim, yapımdaki hata nedeniyle oluşmuştur.

HAN DÖNEMİNDE HUN-ÇİN EKONOMİK İLİŞKİLERİ (M.Ö. 206 - M.S. 220)

AYŞE ONAT

Ortaasya'da büyük bir imparatorluk kurarak, siyasal bir üstünlük sağlayan Hunlar'ın yayılmış oldukları bölgelerin, tüm ihtiyaçlarını karşılayamadığı göz önüne alınırsa, yağma ve vergilerin dışında, başka kaynaklara dayanmak zorunda olduğu gerçeği ortaya çıkar. Güneylerinde ki yerleşik ve ziraatçı bir devlet olan Çin, Hunlar'ın ihtiyaçlarının karşılanması bakımından zengin bir kaynak teşkil etmiştir. Bu bakımdan Han döneminden itibaren, Hunların Çin ile nasıl bir ekonomik ilişki kurmuş olduklarını, az da olsa, mevcut Çince belgelerin yardımı ile gün ışığına çıkarılmaya çalışılmıştır. İşte bu makalede de, sözü edilen konu üzerinde bilinenlere katkı olabilecek kimi belgesel bilgiler verilecektir.

Han Dönemindeki Çin'deki Dış İlişkiler ve Ekonomi Siyasetine Kısa Bir Bakış:

Çin tarihinde, M.Ö. 206 — M.S.220 yılları arasında, oldukça uzun süren Han Devri, Çinlilerin, özellikle siyasal ve kültürel yönden büyük gelişmeler gösterdikleri bir dönemdi. Bu dönemdeki Hun-Çin ekonomik ilişkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu tarihler arasındaki Çin'in dış politikasını ve buna bağlı olarak da ekonomisi üzerinde kısaca durmak gerekir.

Dış Politika: Han Sülalesi M.Ö. 206 yılında kurulduktan sonra, dış politikada ağırlık, Hunlar'la ilişkide yoğunlaşmıştır. Bu sülâle başa geçtikten sonra, kendinden önceki yönetimleri uzun süre meşgul eden problemleri de devralmıştır. Bu sorunların en büyüğü, şüphesiz ki, M.Ö. IV. yy. dan itibaren, kuzey ve kuzey-batıdan Çin için devamlı tehlikeler yaratmış olan Hunlardı. M.Ö. III. yy. da Ortaasya'da büyük bir imparatorluk kurmayı başaran Hunlar'ın, Çin'e ilk büyük saldırıları, M.Ö. 201-200 tarihlerinde olmuştur. Bu yıllarda, Büyük Hun İmparatorluğu hükümdarı Mete (M.Ö. 209-174), Çin imparatoru Kao Tzu'yu Ping-Ch'eng'¹ da yedi gün süreyle

¹ P'ing-ch'eng Bugünkü Shanshi eyaletinde Ta-t'ung hsien'in güneyinde bulunur. Chung-kuo ku chin ta tze tien, Shang-wu ch'u pan, Taiwan 1966, s. 212. Bundan sonraki notlarda bu sözlüğün adı kısaltılmış olarak (CKKC) verilecektir.

kuşatmış ve mağlup etmiştir. Bu yenilgiden sonra, iki hükümdar arasında barış ve dostluk (kardeşlik) anlaşması imzalanmıştı. Hun ve Çin imparatorlukları arasındaki bu ilk siyasal andlaşmayla, Çin, Hunlar'a vergi veren bir devlet durumuna gelmişti. Çin imparatorluğu için onur kırıcı olarak kabul edilen bu andlaşma, Hun İmparatorluğu'nun, birlik içinde ve kuvvetli olduğu sürece tek taraflı ve Hunlar lehinde gelişmiş ve uygulanmıştır. Wu-ti (M.Ö. 140-87)'nin tahta geçmesiyle Çin'in dış politikası değişikliğe uğramış ve buna bağlı olarak da, iki devlet arasındaki barış ve dostluk andlaşmasının yıllık vergi maddesi, Çin'in lehine çevrilmeye çalışılmıştır. İmparator Wu, ilk defa olarak, Hunlar'a karşı siyasal bir üstünlük kurabilmek amacıyla, o zamana kadar uygulanmış olan savunma politikasından vazgeçerek, saldırıya geçmiştir². Ancak Hunlara karşı tek başına başarılı olamayacağına inandığından, kendisine yardım edecek ve destekleyecek bir müttefik arama girişiminde bulunmuştur. Bu amaçla da, Hun İmparatorluğu tarafında üst üste yenilgiye uğratarak, memleketlerini terkeden ve batıya yerleşen Yüeh Ch'ilere³, Chang Ch'ien⁴ adlı bir elçi göndermiş ve anlaşma teklif etmiştir. Ortaasya'daki Hun egemenliğine karşı Batı memleketlerine⁵ elçi yollanması, Çin Tarihi açısından büyük bir önem

² Hunlarla yapılan anlaşma gereğince, verilen hediyelerin gittikçe artmasının Çin için onur kırıcı bir durum olduğu ve hazineye büyük bir yük getirdiğini ileri süren sınır orduları subaylarından Wang Hui ve bazı kişiler, Hunlara karşı sert tedbirlerin alınmasını ve saldırıya geçilmesini teklif etmişlerdi. Diğer tarafta, İmparatorluk sekreteri Han An-kuo ise bu fikre karşı çıkmış ve tersini savunmuştur. Çin kaynağı Han Shu 52, 2398-2405 de bu önerilerle ilgili uzun tartışmalara yer verilmiştir. Sonuç olarak, İmparator Wu, Hunlara karşı "saldırı" politikası izlemeye karar vermiştir.

³ Orta asya'da Hunların en büyük rakiplerinden biri sayılan Yüeh Ch'iler Mete ile oğlu tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra, büyük bir kısmı batıya göç ederek yerleşmişlerdi. Bundan sonraki dönemlerde faaliyetlerini bu bölgeye yoğunlaştırmışlardır. Bu kavim ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, "Eski Ortaasya Kavimleri Hakkında Araştırmalar I (Yüeh Ch'iler)", D.T.C.F. Dergisi, cilt XV, sayı 1-3, 1957, s. 247-278.

⁴ Chang Ch'ien, Batı Asya özellikle Türkistan ile ilgili önemli bilgiler vermiş olan bu kişi, Çin'in en ünlü seyyah ve elçilerinden biridir. M.Ö. 138 yılında başlayan batıya seyahati ile ilgili bilgiler, *Shih chi* 123, *Han Shu* 61, *Han Shu* 96 A-B bölümlerinde verilmiştir. Ayrıca bkz. F. Hirth, "The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia", *Journal of the American Oriental Society* XXXVII. 1917, s. 89-152.

⁵ Türkistan bölgesi, özellikle Tarım nehrinin suladığı "Doğu Türkistan" Han dönemi kaynaklarında Hsi Yü (Batı memleketleri) olarak geçmektedir. Belgelerden anlaşılacağı üzere, önceleri bu bölgede devlet sayısı 36 iken daha sonra sayıları artmış ve 50 ye kadar yükselmiştir. Bölge üzerinde hakimiyet kurmayı başaran Hunlar, Çin'in batıya açılmasıyla birlikte, onlarla büyük bir hakimiyet mücadelesine girişmişlerdir. "Hsi Yü" ile ilgili olarak Çin kaynaklarında ayrı bölümler açılmış ve bu bölümler bazı batılı araştırmacılar tarafından

taşıır. Çünkü Batı ile ilk ilişki kurulması, bu zamanda gerçekleşmiştir. Ancak batıda beklediği desteği bulamayan Çin'in, Hunlar'la tek başına mücadele etmek durumunda kaldığını görmekteyiz. Büyük çabalarla meydana getirilen Çin orduları, zaman zaman ağır yenilgilere uğramalarına rağmen, Ordos ve Kansu gibi önemli merkezleri ellerine geçirmişler ve Hun İmparatorluğu'nun sarsılmasına neden olmuşlardır. Hunlar'ın ikiye ayrılmalarından sonra, Hun-Çin ilişkileri hem siyasal, hem de ekonomik değişmelere uğramıştır. Çin bundan böyle, Hunlar'ın yeniden birleşerek güçlenmelerine engel olmak için çeşitli politik ve ekonomik önlemler uygulamıştır.

Ekonomik politika: Bilindiği gibi, bir devletin dış politikası, ekonomisi ile yakından ilgilidir. Birinin değişmesi, diğerini büyük ölçüde etkiler. Bu bakımdan imparator Wu devrinde, dış politikanın değişikliğe uğraması, yeni ekonomik gelişmelere yol açmıştır. Bu dönemde, müttefik bulmak amacıyla uzak bölgelere gönderilen elçilik heyetleri ve hediyeler, Hunlar'la yapılan savaşlar, devlet hazinesini sarsmıştı. Yeni gelir kaynakları yaratılması amacıyla demir, içki ve tuz gibi maddeler devletin tekeline alınmıştır. Bu konuyla ilgili uygulamalar, bir belgede şöyle anlatılmaktadır:

“— Onbinlerce li⁶ uzaklıkta, Batı memleketlerine gönderilen hediyeler, Hunlar'a karşı yapılan seferler için, planlanandan daha fazla harcamalar olmuştur. Harcamalar kâfi gelmediğinden, devlet içki, tuz ve demir gibi maddeleri tekeline almıştır. Ayrıca deri ve beyaz metalden para kullanılması emredilmiştir. Araba ve gemilerden vergi alınmaya başlanır, hatta evcil hayvanlar için aynı yola başvurulmuştur⁷.”

İmparator Wu döneminde, devletin bütçesinin doldurulması ve harcamaların karşılanması amacıyla, yukarıdaki belgeden anlaşılabacağı gibi bu şekilde ekonomik önlemler ve düzenlemeler getirilmiş olduğu görülür.

Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri

Çin'in dış politikasını ve ekonomisini bu şekilde kısaca özetledikten sonra, Han dönemindeki Hun-Çin ekonomik ilişkilerine geçelim. Bu ilişkiyi iki ana gruba ayırarak inceleyebiliriz.

tercüme edilmiştir. Bkz. J.M.M. de Groot, “Die Westlande Chinas der vorchristlichen Zeit”, Berlin 1926 (Shih chi 123); J.M.M.'de Groot, “Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit”, Berlin 1926 (Han Shu 96 A-B).

⁶ Li, Çince bir uzaklık birimidir. Yaklaşık olarak 1 Li, 576 m. dir. Tse Yuan, s. 1504.

⁷ Han Shu (PN) 96 B, 10 b de yer alan Pan ku'nun sözlerinde bu olayla ilgili bilgiler verilmektedir. Sözüni ettiğimiz bu kaynak daha sonraki notlarda kısaltılmış olarak “HS” biçiminde geçecektir.

1. Çin İmparatorlarının, Hun Hükümdarlarına göndermiş Oldukları Hediyeler

Hemen hemen bütün Han dönemi ve ondan önceki yönetimler zamanında en büyük dış tehlikenin, Hunlar'dan gelmiş olduğunu daha önce de belirtmiştik. Çin'in kuzeyinde geniş alanlarda yaşayan Hunlar'ın, buralardan tüm ekonomik ihtiyaçlarını karşılayamadıklarından, güneye sınır bölgelerine yaptıkları akın ve yağmaların, ekonomik bir gaye ile olduğu düşünülebilir. Hunlar'ın akın ve yağmalarını anlatan bir çok belge, bu olayı kanıtlamıştır. Hunlar'ın güçlü bir imparatorluk halinde bulundukları dönemde, Çin sınırlarındaki bu yağmaların yanı sıra, kendilerine tâbi devletlerin göndermiş oldukları vergi ve hediyeler de onların ekonomik ihtiyaçlarını karşılayan diğer bir kaynaktı. Hun Hükümdarı Mete ile Çin İmparatoru arasındaki dostluk ve barış andlaşması⁸, siyasal olduğu kadar, ekonomik bakımdan da büyük önem taşır. Bu andlaşma ile Çin her yıl muntazam olarak Hunlar'a ipek, şarap, pirinç ve diğer yiyecek maddeleri vermeye taahhüt ediyordu. Çin'in hediye olarak kabul ettiği bu tür yiyecek ve giyecekler, Mete'den itibaren diğer Hun İmparatorluğu hükümdarlarına da verilmeye devam edilmişti. Hun hükümdarlarının tahta çıkışlarından sonra iki devlet arasında yenilenen eski andlaşma ile birlikte, Çin İmparatoru'nun çeşitli hediyeler göndermesi âdet olmuştu. Bunların neler olduğu ve miktarları, belgelerin bir kısmında açıkça ortaya konmuştur. M.Ö. 174 yılında (Mete'nin ölümünden biraz önce) Çin İmparatoru Wen'in mektubunda, verilen hediyeler hakkında şunlar yazılmaktadır: İmparator Wen, kendi eşyaları arasından seçilmiş, çiçeklerle süslü ipekli bir elbise, işlemeli bir iç elbisesi, ipekten uzun tören elbisesi, altın bir tarak, altın işli bir kuşak, yine altın işlemeli deri bir kemer ile, 10 Pi⁹ çiçekli ipekli kumaş, 20 Pi brokar kumaş, 40'ar Pi açık yeşil ve koyu kırmızı ipekli kumaş'' hediye etmiştir¹⁰. Kaynaklardaki belgeler, Hun hükümdarlarının, Çin mallarına karşı büyük ilgi ve istek göstermiş olduklarını yazarlar. Bu

⁸ Bu anlaşmanın maddeleri şunlardır:

- a) Çinli bir prenses, Hun hükümdarı ile evlendirilecek.
- b) Çin her yıl, belirli miktarda, Hunlara ipek, şarap, pirinç ve bunun gibi yiyecek maddeleri verecek.
- c) Her iki hükümdar kardeş sayılacak.
- d) Çin seddi, her iki devlet arasında sınır olacak HS 94A, 3754 (Le-tien baskısı, Taiwan 1974).

⁹ Top, tomar veya parça karşılığında, kumaş için kullanılan bir ölçü birimi. Ayrıca, at için "baş" (sayı birimi) olarak da kullanılmıştır.

¹⁰ Shih Chi 110, 2897 (Daha sonraki notlarda 'SC' olarak geçecektir. Le-tien baskısı, Taiwan 1974); HS 94 A 3579.

konuyla ilgili olarak, Hun hükümdarlarının hizmetine girmiş Chung-Hang-yüeh adlı bir Çinli şöyle konuşmuştu:

“Hunlar’ın gücü esasında, yiyecek ve giyeceklerinin Çinlilerinkinden farklı olmasından ileri gelmektedir. Bu bakımdan Çin’e bağlı değillerdir. Bugün Hun Hükümdarı, Çin hediyelerine karşı büyük bir ilgi duymakta ve Hunlar’ın âdetlerini değiştirmeye çalışmaktadır. Çinliler gönderdikleri bu hediyelerle, Hun devletini kendilerine bağlamak düşüncesindedirler. Çin, size, ipekli bir elbise gönderdiğinde, bunu giyerek atla çalılıklar arasında, dolaşın, kısa bir zaman içinde, elbiseleriniz parçalanacaktır. O zaman ipeğin deri gibi mükemmel ve kullanışlı olmadığı görülebilir. Yine bunun gibi, Çin yiyecekleri aldığınızda, bir köşeye atın ki, süt ve kıymızdan daha lezzetli olmadığı görülsün ¹¹.”

Yukardaki konuşmalardan anlaşılacağı üzere, Hunlar’ın kendi yiyecek ve giyeceklerden vazgeçmemelerini, ekonomik bakımdan, Çin’e bağımlı olmamaları önerilirken, Çin’in bu hediyeleri göndermesinden güttüğü esas amacın, Hunlar’ı kendilerine tâbi kılmak olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Ancak bu Çinli’nin görüşleri, Hun hükümdarlarının tutumunda değişiklik yapmamış, Mete’nin oğlu Lao Shang ve Chün Ch’en eski andlaşmayı yenilerlerken, imparatorun gönderdiği hediyeleri de kabul etmişlerdir. Hun hükümdarlarının almış oldukları bu hediyelere karşın, kendilerinin ne vermiş oldukları belgelerde açık değildir. Yalnızca Mete’nin bir mektubunda, dostluk sembolü olarak bir deve, iki binek atı ve sekiz araba atı göndermiş olduğu görülmektedir ¹². Bu kısa belgeden, andlaşma gereğince Çin’in her yıl göndermek zorunda bulunduğu hediyelere karşılık olarak, Hun hükümdarları dostluğunu göstermek için sembolik bir şekilde hediye verdiği anlaşılmaktadır. Aslında Mete zamanında Çin vergi veren bir devlet olduğundan, Hun hükümdarının gönderdikleri, aldıkları ile kıyaslanamaz.

II. Hun İmparatorluğu’nun Yıkılmasından Sonra, Hun-Çin Ekonomik İlişkilerinin Yeni Bir Safhaya Girmesi

İmparator Wu’nun tahta geçtikten sonra, Hunlar’a karşı dış politikasında değişiklik yapmış olduğunu belirtmiştik. Ayrıca, Çin’in menfaatlerini korumak amacıyla, Hun-Çin andlaşmasının ekonomik maddesini lehlerine çevirmek için, birtakım girişimlerde bulunmuştur. Hunlar’ın artık siyasal üstünlüklerini kaybettiğine inanan imparator, M.Ö. 107 yılında Yang Hsin adında bir elçiyi Hun hükümdarına göndererek,

¹¹ SC 110, 2899.

¹² a.g.e., 110, 2896.

oğlunun Çin sarayına rehin yollanmasını istemiştir. Bu teklifi reddeden Hun hükümdarı, eski dostluk ve barış andlaşmasının hâlâ yürürlükte olduğunu hatırlatmıştır¹³. Çin imparatorunun bu şekilde davranarak siyasal bakımdan Hunlar'ı kendisine bağlama girişimleri bu dönem için sonuçsuz kalmıştır. Hun İmparatorluğu'nun, Güney ve Kuzey olarak ikiye ayrılmasından sonra, Hun-Çin ilişkileri hem siyasal hem de ekonomik bakımdan büyük değişikliklere uğrayarak yeni bir safhaya girmiştir.

Güney Hun-Çin İlişkileri

Hunlar, tarihte bir yüzyıl ara ile iki kez bölünmeye uğramışlardır. M.Ö. 58 yılında ilk kez Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılan Hunlar'ın Kuzey bölümü, Chih Chih'nin idaresinde, Dış Moğolistan'da kalırken, Güney Hunlar'ı, Hu Han-yeh başkanlığında Çin'e tâbi olmuşlardır¹⁴. M.Ö. 51 tarihinde Çin sarayına gelen Hu Han-yeh çok büyük bir törenle karşılanmış ve kendisine, başlık, kuşak, elbise, altın bir mühür, yeşim taşı ile süslü değerli bir kılıç, bir çift yay, 4 tane ok, 10 mızrak, tek kişilik bir araba, bir çift eyer ve özengi, 15 at 20 Chin¹⁵ altın, 20.000 bakır para, 77 takım elbise, 8.000 P'i desenli ipekli kumaş, 6.000 Chin ipek hediye edilmiştir. Ayrıca sınır bölgelerinden de 34.000 hu¹⁶ piring gönderilmiştir¹⁷.

Sarı ırmağın kuzey-batı kıvrımına, Çin seddinden uzak olmayan bir bölgeye yerleştirilen Hunlar, Çin'e kuzeyden gelebilecek tehlikelere karşı tampon bir devlet görevi yapacaklardı. İki yıl sonra Çin sarayına gelen bu Hun hükümdarına, yeniden 110 takım elbise, 9.000 P'i ince ipekli kumaş, 8.000 Chin ipek hediye edilmiştir¹⁸. Bu belgeden, hediyelerin veriş şeklinde, eskiye nazaran değişik bir durumun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu, şu

¹³ Hun hükümdarının bu teklife cevabı belgede şu şekilde geçmektedir: "Bu isteğiniz, eski anlaşma hükümlerine aykırıdır. Yapmış olduğumuz andlaşmaya göre Çin, barışı sağlamak için her yıl muntazam olarak Çinli prensesler, yiyecek ve giyecek maddeleri göndermeyi taahhüt etmişti. Biz de buna karşılık olarak Çin sınırlarına saldırmamaya çalışıyorduk. Şimdi, Siz bütün bunlara karşı çıkarak benden oğlumu rehin göndermemi istiyorsunuz. Ancak, teklifinizi kabul etmiyorum" demiştir SC 110, 2913; HS 94 A, 3773.

¹⁴ Güney Hunlar arasında, Çin'e tâbi olma konusunda sert ve uzun tartışmalar çıkmıştı. Olayla ilgili olarak bkz. B. Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ank. 1981, cilt II, s. 153-154.

¹⁵ Chin ağırlık birimidir. Han döneminde 1 chin 244 gr. idi. Loewe, M., "Records of Han Administration" cilt 1, s. 161 Cambridge University Press, 1967.

¹⁶ Hu, Çin'de kullanılan bir tahıl ölçü birimi. 1 Hu, 19.968 litredir. Loewe, M., a.g.e., s. 161.

¹⁷ HS 94 B, 3798.

¹⁸ HS 94 B, 3798.

şekilde izah edilebilir. Eski andlaşmadan farklı olarak, artık hediyeler her yıl belli miktarlarda değil, Hun hükümdarının Çin sarayına geldiği sırada ve talep ettiği zaman verilmeye başlanmıştı¹⁹. Bu şekilde, barış ve dostluk andlaşmasının ilgili maddesi, Çin'in lehine değişmiş oluyordu. Ancak Hun hükümdarlarının elçi göndermek yerine, sık sık kendilerinin gelmeleri, kaynakların belirttiğine göre Çin için ağır bir ekonomik yük oluyordu²⁰. Bu konuyla ilgili olarak sarayda tartışmalara yol açan bir görüşmeye değinelim. M.Ö. 3 yılında Hun hükümdarı Wu Chu-liu, Çin imparatorunu ziyaret etmek istediğini bildirmişti. Hun hükümdarının bu teklifi üzerine sarayda, büyük tartışmalar çıkmıştır. Çinli devlet adamları, bu ziyaretin Çin için gereksiz bir masraf olacağını ve Çin'e uğursuzluk getireceğini ileri sürerek imparatorun, Hun hükümdarının ziyaret isteğinin kabul edilmemesini rica etmişlerdir²¹. Fakat Çin devlet adamlarından Yang Hsiung imparatora, Hun ve Çin devletleri arasındaki eski tarihi bağlar hakkında bir kısım bilgiler verdikten sonra, Hun hükümdarının ziyaretinin devlete ne kadar ağır ekonomik bir yük getireceğini çok iyi bildiğini ancak, siyasal üstünlük için böyle bir külfete katlanmanın zorunlu olduğunu söylemiş ve teklifin geri çevrilmemesini rica etmişti²². Bu görüşü yerinde bulan Çin imparatoru, bir elçi yollayarak, Hun hükümdarının beraberinde ancak 200 kişi ile kabul edilebileceğini bildirmiştir. Hun hükümdarı M.Ö. 1 yılında saraya ziyarete geldiğinde yanında 500 kişi vardı. Diğer Hun hükümdarlarına olduğu gibi bu hükümdara da 370 takım elbise, 30.000 P'i süslü ipekli kumaş, 30.000 Chin ipek hediye edilmiştir²³. Bu şekilde Hu Han-yeh'den itibaren I. Han döneminde Hunlar'a verilen hediyelerin sayısı, özellikle giyim eşyalarında gittikçe artmış olması, belgelerden de görülebilir. Ancak Wang Mang'ın²⁴,

¹⁹ M.Ö. 48 yılına ait bir belgede, Hun hükümdarının İmparatorun yiyecek yardımı yapılmasını talep etmesi üzerine Yun chung ve Wu-yuan sınır eyaletlerinden 20.000 hu hububat gönderilmiş olduğu yazılmaktadır. HS 94 b, 3800.

²⁰ Hu Han-yeh'nin son olarak başkent Chang-an'da sarayı M.Ö. 33 yılındaki ziyareti sırasında, kendisine pek çok hediye verildiği HS 94 B, 3803 belgesinden anlaşılmaktadır. Daha sonra oğlu Fu chu-lei-jo'nun M. Ö. 25 yılında Çin sarayını sırasında babasına verildiği gibi ona da 20.000 chin ipek, 20.000 pi ipekli kumaş hediye edilmiş olduğu HS 94B, 3808 belgesinden anlaşılmaktadır.

²¹ HS 94 B, 3812.

²² a.g.e. 94 B, 3812-3816.

²³ a.g.e., 94 B, 3817.

²⁴ M.S. 9 yılında, Han sülalesini yıkarak tahtı ele geçiren Wang Mang'ın 14 yıl süren saltanatı sırasında Çin, tarihinin en bunalımlı dönemlerinden birini yaşamıştır. İç ve dış politikadaki başarısızlığı, Çin'in bir iç savaşa sürüklenmesine sebep olmuştur. Neticede M.S. 25 yılında Han İmparatorluk ailesinden gelen bir prens, Kuang-wu ünvanıyla tahta oturarak,

I. Han sülalesini yıkarak, tahtı ele geçirmesinden sonra, Hun-Çin arasındaki bu tür ekonomik ilişkinin devam edip etmediği hakkında kaynaklarda açık bir bilgi yoktur. Bu konu, II. Han sülalesinin kurulmasıyla yeniden önem kazanarak belgelenmiştir.

Wang Mang'ın ölümünden sonra da Çin'in karışık durumunun devam etmesinden yararlanan Hunlar, tek bir güç halinde birleşerek, M.S. 25-48 yılları arasında, Çin'in kuzeyinde yeniden siyasal bir üstünlük kurmayı başarmışlardır. Ancak çok kısa süren bu üstünlükleri, onların yeniden Güney ve Kuzey olarak ikiye ayrılmalarıyla son bulmuştur²⁵.

II. Han döneminde (M.S. 25-220) kaynaklar, özellikle Çin'e tâbi olan Güney Hun devleti ile siyasal ve ekonomik ilişkilere daha fazla ağırlık vermişlerdir. Bu ilişkiler, Güney Hun Devleti'nin ilk hükümdarı Pi (Hu Han-yeh) ile başlamıştır²⁶. Bu hükümdar, 49 yılında oğlunu Çin sarayına göndererek, aralarındaki andlaşmanın yenilenmesini istemiş ve imparatora iki deve, 14 iyi cins at hediye etmişti. Aynı yılın sonlarına doğru, Çin imparatoru da, başlık, kuşak, altın mühür, üstü tüylerle örtülü tek atla çekilen bir kişilik araba, yine dört atla çekilen süslü bir araba, değerli bir kılıç, ok ve yay, bir çift at, 10.000 P'i desenli süslü ipekli kumaş, 10.000 Chin ipek, müzik aleti, davul arabası, mızrak ve zırh gibi araç ve elbise ile He-tung'dan 25.000 hu pirinç ve 36.000 baş koyun ve sığır'ı hediye olarak göndermiştir²⁷. Bir başka belgede daha sonraki yıllarda 10.000 baş koyunun daha gönderilmiş²⁸ olduğuna bakılırsa, Hunlarda günlük yaşamlarının vazgeçilmez bir unsuru olan hayvan ihtiyacının gittikçe artmış olduğu görülebilir. Aynı zamanda, hediyeler arasında ilk defa müzik aletinin de yer alması, bu belgeden anlaşılmaktadır.

yönetimin yeniden bu sülaleye geçmesini sağlamıştır. Kuang-wu ile başlayan bu döneme tarihte "İkinci Han Sülalesi" devri denilir.

²⁵ M.S. 48 yılından itibaren Kuzey Hunları Pu Nu'nun idaresi altında birleşirken Güney Hunları da Hu Han-yeh ünvanlı Pi'nin başkanlığında toplanarak Çin'e tâbi olmuşlardır. Hemen hemen bir yüzyıl ara ile yeniden bölünmeye uğrayan Hunların, artık tek bir imparatorluk halinde birleşme ümitleri de yok olmuştur. 216 yılına kadar devam eden Güney Hun devleti, bu tarihten sonra, beş kabileye ayrılarak yaşamlarını Çin topraklarında sürdürmüşlerdir. Diğer taraftan Kuzey Hun Devletinin Batı'daki faaliyetleri 153 yılına kadar izlenebilirken, bu tarihten sonra adlarına rastlanamamıştır.

²⁶ Pi, bu ünvanı alışı sebebini, Hunların bir yüzyıl kadar önce Çin'den gördükleri yakınlığa bağlamıştır. Hou Han Shu 89,2942 (Le-Hen basımevi) Bu kaynak daha sonra HHS şeklinde verilecektir.

²⁷ HHS 89, 2943-44; TCTC 44, 1415.

²⁸ HHS 89, 2948.

Çin kaynakları aynı yıl içinde Hun hükümdarına aşağıda gösterilen çeşitli hediyelerin yollanmış olduğunu yazmaktadır. Çin imparatorunun vermiş olduğu hediyeler şunlardır:

100 P'i desenli süslü ipek kumaş, 4 Tuan²⁹ uzunluğunda ince ipekli kumaş, 10 Chin altın ile portakal, lung-yüen³⁰, Li-Chih³¹ gibi meyvalarla birlikte, hükümdarın annesine, karısına ve asillerine hediye edilmek üzere, 10.000 P'i işli ipekli kumaş göndermiştir³². Bu belgede ilk kez, Hunlar'a gönderilen hediyeler arasında meyva adlarına rastlanmaktadır. Halbuki daha önce meyva gönderildiğine dair kaynaklarda bir bilgi yoktur. Hunlar'a bu şekilde devamlı hediye verilmesi âdet halini almıştı. 56 yılında, Pi'nin ölümü ile yerine geçen kardeşi Mo'ya, taziye mektubu ile birlikte, bir mühür, başlık, 3 takım koyu kırmızı elbise, küçük bir kama, süslü bir kuşak ile prens ve asillerine de 4000 P'i süslü ipekli kumaş gönderilmişti³³.

Güney Hun devleti hükümdarlarına en son olarak 143 yılında hediye gönderilmiş olduğu yazılmaktadır. Bu tarihte, yeni tahta çıkan Hun hükümdarı Tu Luo-chih'ya Çin sarayında bulunduğu sırada mühür, dört atla çekilen örtülü bir araba, davul arabası, tek kişilik bir araba, değerli bir kılıç, 2000 P'i ipekli kumaş gibi hediyelerin yanında, ayrıca karısına ve maiyetine de çeşitli altın ve ipekten yapılmış eşyalar, dört tarafı kapalı iki araba verilmişti³⁴. Hediyelerin devamlı bir şekilde artmış olduğu Hun hükümdarının bir mektubundan da anlaşılmaktadır³⁵.

Hun-Çin ekonomik ilişkileri bahsinde, birinci ana grupta topladığımız "hediye gönderme" politikasının, nasıl başladığı, ne şekilde değişikliklere uğrayarak uygulandığı belgeler elverdiği ölçüde incelenmeye çalışılmıştır.

Hun-Çin Ticari İlişkileri

Bu kısımda, Han döneminde Hun-Çin ticaretinin ne zaman başlamış olduğu ve nasıl yapıldığı anlatılmaya çalışılacaktır. Aslında Çin kaynakları,

²⁹ Eski Çin uzunluk birimlerinden biridir. 1 tuan, 8 ch'ih e eşittir. 1 ch'ih ise 0,3581 metredir.

³⁰ Bir tür meyvedir, kurusuna da Kuei-yüan denir.

³¹ Güney Çin'de yetişen bir tür meyvedir.

³² HHS 89, 2944.

³³ a.g.e. 89, 2948.

³⁴ a.g.e. 89, 2962-63.

³⁵ 88 yılındaki Hun hükümdarının mektubunda, atalarının Çin himayesine girdikten sonra çoğaldıklarını, kendisinin Çin'de doğduğunu, Çin yiyecekleri yediğini, her yıl verilen hediyelerin sayısının bilinmeyecek bir şekilde artmış olduğunu ifade etmişti (HHS 89, 2953 de yer alan bir belgede, 90 yılında Hunların 34.000 aile, 237.300 kişi, oldukları ve 51.700 askeri bulunduğu yazılmaktadır).

Hunlar'ın Çinlilerle ticarete girişmiş olduğundan bahsetmekle birlikte, bu ticaretin ne şekilde yapıldığı, ne gibi mallar alınıp satıldığı hususunda açıklık getirmemektedir. Bu bakımdan mevcut belgelerdeki az da olsa birtakım bilgilerle yetinmek zorundayız. Böyle bir ticaretin, biraz olsun açıklığa kavuşabilmesi için bu dönemdeki Çin'in dış ticaretine kısaca göz atmamız gerekir. Han döneminde Çin'in dış ticareti 3 gruba ayrılarak incelenebilir:

1. Sınır ticareti (Hunlarla yapılan bu ticaret olmuştur.
2. Kara yolu ile Batı memleketleriyle yapılan ticaret.
3. Denizaşırı ticaret.

Biz burada, Hun ile ilişkilerinin açıklanması bakımından birinci grupta yer alan sınır ticareti üzerinde duracağız. Bir devletin ticaretinin gelişmesi şüphesiz ki, tüccarların çeşitli faaliyetlerine dayanır. Han döneminde, tüccarların oldukça aktif bir rol oynadıkları görülmektedir. Memleket içinde ve sınırlarda dolaşan tüccarlar, yeni ve zengin kaynaklar bulmak amacıyla hareket etmişlerdir. Bu dönemde tüccarların yanı sıra, sınırlarda oturan askerlerin de bu tür faaliyetlerde bulunmaları, Çin'in ticaretinin yaygınlaşmasında etken olmuşlardır. M.Ö. 3 yy. dan önce, sınırları korumakla görevli askeri birlikler içinde kamp pazarları kurulmuştu. Çok eski devirlerden itibaren, askerlerin içinde kurulan bu pazarlar hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Genelde, Çin içinde üç pazar tipine rastlanmaktadır.

1. Chün Shih, askeri kamp pazarları,
2. Kuang Shih, sınır pazarları,
3. Sınır şehirlerinde kurulan normal pazarlar.

Hunlar'la yapılan ticarete önemli olan ikinci tipteki Kuang Shih veya sınır pazarlarıdır. Belgelerde Hunlar'ın Çinlilerle olan ticari ilişkilerine ilişkin ilk bilgilere, İmparator Ching'in (M.Ö. 156-141) tahta geçişinin ilk yıllarının olayları verilirken rastlanmaktadır. Bu tarihte, Büyük Hun İmparatorluğu hükümdarı Chün Ch'en ile eski andlaşma yenilenirken, Hunlar'ın serbestçe sınır pazarlarında alışveriş yapmaları hususu, andlaşma metni içinde yer almıştı³⁶. Genelde, eski andlaşma yenilenirken, büyük pazarların kurulması da söz konusu edilmiştir³⁷. Çin kaynaklarında Hunlar'ın, sık sık büyük pazarların açılmasını istemiş oldukları yazılırken,

³⁶ SC 110, 2904; HS 94 B, 3764.

³⁷ M.S. 98 yılında Hunlar, aralarındaki eski andlaşmayı yenilerken Çin'den, büyük sınır pazarlarının açılması isteğinde de bulunmuşlardır. HS 94 a 3765.

bu pazarların nerelerde kurulduğu ve ne şekilde alışveriş yapıldığı açıkça belirtilmemiştir.

Ticaretin, büyük Hun Devletinin parçalanmasından sonra önem kazandığı görülür. Çin, Kuzey ve Güney Hun devletlerine karşı değişik siyasi ve ekonomik bir politika izlemiştir. Güney Hun devleti ile olan ilişkiler, genellikle “hediye verme” yolunda gelişmişti. Buna karşılık Kuzey Hunlar’la ekonomik ilişkileri ne şekilde olmuştu? Her iki Hun devletinin siyasal statülerinin ayrıcalık göstermesi, Çin ile olan ekonomik ilişkilerinde de farklılıklar doğurmuştur. Belgelerden, Kuzey Hun devletinin Çin ile sık sık ticaret yapmak amacıyla girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Siyasal statüleri değişik olduğundan, Güney Hunları gibi, devamlı hediyeler alamamışlardır. Bu bakımdan vergi ve yağmalarının yanında, ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için ticaret yapma girişiminde bulunmuşlardır. M.S. 50 ve 52 yıllarında arka arkaya Çinlilere elçiler yollayarak andlaşma yapmak istemişlerdir. Wu-wei³⁸ valisine gönderilen ilk Kuzey Hun elçilik heyetinin teklifi, Çin sarayında Çin veliahtının konuşmasından sonra reddedilmişti³⁹. İki yıl sonra Kuzey Hunlar’ı, yeniden elçilikle birlikte at ve deri getirerek, Batı memleketlerinin elçileriyle birlikte, saraya kabul edilmelerini istemişlerdi. Bu konu ile ilgili olarak, saray danışmanlarından Pan Piao, fikrini şöyle ifade etmiştir:

“Bugün Güney Hun hükümdarının bize tâbi olduğunu gören Kuzey Hunlar’ı, menfaatleri gereğince, Çin ile anlaşmaya çalışmaktadırlar. Çok uzaklardan *deri*, *at* ve *sığır* getirerek, bizimle alışveriş yapmak istemektedirler. Ne zaman ki, bir devlet karşı devlete hediyeler vererek anlaşma isteğinde bulunursa, o devletin zayıf olduğu anlaşılır. Bugün için henüz Kuzey Hunlarını kazanamadık, ama bir taraftan Güney Hunlarına yardım ederken, Kuzey Hunlarıyla ilişkimizi de tamamen kesmek doğru olmaz. Onlar bize nasıl nazik davranıyorlarsa, bizim de aynen öyle davranmamız gerekmektedir. Hediye verirken takınılan tavırlara ve

³⁸ Eskiden Hun toprağı olan bu yer, İmparator Wu zamanında Çin’in eline geçmiştir. Bugün Kansu eyaletindeki Wu-wei hsiendir.

³⁹ Çin veliahtı bu teklifle ilgili olarak görüşünü ifade etmiştir:

“Güney Hun hükümdarı, çin’e yeni tâbi olmuştur. Kuzey Hunları, bizim Güney Hunları ile birlik olarak kendilerine saldırmamızdan korktukları için, bugün bizimle anlaşmak istemektedirler. Şu anda herhangi bir karşı saldırıda bulunamayacağımıza göre, onlarla iyi münasebetler kurabiliriz. Ancak böyle bir hareket, Güney Hunlarının bize karşı itimatlarını sarsabilir ve şüphelenmelerine neden olur” şeklinde konuşunca, İmparator Wu-wei valisine haber yollayarak, teklifin geri çevrilmesini istemiştir (HHS 89, 2945-2946).

söylenen sözlere dikkat etmek lâzımdır.” şeklinde konuşan Pan Piao daha sonra, Hunlarla ilgili birtakım siyasal olaylara da değinmiştir ⁴⁰.

Bu konuşmalardan etkilenen Çin imparatoru, Kuzey Hun hükümdarına verilmek üzere, 500 P'i desenli ipekli kumaş, yay koyacak bir torba, 4 ok; ayrıca gelen iki Hun elçisinin her birine 400 P'i desenli kumaş, birer tane de kılıç hediye etmiştir ⁴¹. Ancak, Çin kaynakları bu şekilde hediyeler verilmiş olduğunu yazarlarsa da, aralarında herhangi bir dostluk andlaşmasının yapılmış olduğuna dair bilgi vermemektedirler.

Ancak, Kuzey Hunlarının kuvvetlenerek, Çin sınırlarında geniş çapta yağmalarda bulunmaları imparatoru endişelendirdiğinden, bu akınlara son vermek amacıyla, Kuzey Hunlarının serbestçe ticaret yapma isteklerini kabul etmiştir ⁴². Hunların en son girişimlerine ait haber, 84 yılındaki bir belgede görülür. Bu tarihte, Hun hükümdarı Wu-wei valisine elçi göndererek, ticaret yapmak istediklerini bildirmişti. Çin sarayı teklifi kabul ederek, karşılanmaları için, Wu-wei valisinden bir heyet göndermesini emretmişti. Böylece içlerinde prenslerin de bulunduğu Kuzey Hun kabileleri, ticaret amacıyla beraberlerinde 10.000 *sığır* ve *koyun* ile Çin'e gelmişlerdir ⁴³. Bu belge, devletin izni ile Hunlar'la yapılan resmi ticarete ait en son haberdur.

Han döneminde bu tür resmi ticaretin yanı sıra, yasal olmayan yollarla da ticaretin yapıldığı kaynaklardan öğrenilmektedir. Çin'in geçmiş yönetimlerinden başlamak üzere, konulmuş katı kurallara ve yasaklara rağmen, Hunlar'la ve diğer sınır milletleriyle bu tür ticaretin yapılmış olduğu görülmektedir. Han döneminin ilk zamanlarında, Çin'in kuzey sınırında oturan bir kısım tüccarlar, Hunlar'la bu tür bir faaliyete girişmişler ve zenginleşmişlerdir. Bunlardan biri de, Hunlarla yapmış olduğu kaçak ticaretten zenginleşen Ma-yi de oturan Nieh Weng I adında bir Çinli idi. Ticaret dolayısıyla Hunlar'ı iyi tanıyan ve güvenini kazanan bu tüccar, Çin sarayı tarafından, Hun hükümdarını tuzağa düşürmek için, Hun sarayına gönderilmişti. Nieh Weng I, Hun hükümdarına, Ma-yi şehrinin tüm zenginliğine sahip olabilmesi için, buraya saldırması teklifinde bulunmuştur. Plan gereğince yapılan bu öneri, Hun hükümdarı tarafından kabul edilmişse de, şehre girdiği anda, bunun bir tuzak olduğunu da anlamıştı ⁴⁴. Bu olay, her iki devlet arasındaki dostluğun bozulmasına ve

⁴⁰ HHS 89, 2946-47; TCTC 44, 1420-21.

⁴¹ a.g.e. 89, 2947.

⁴² a.g.e. 89, 2949; TCTC 45, 1445.

⁴³ a.g.e. 89, 2950; TCTC 46, 1500.

⁴⁴ HS 52, 2403-2404.

savaşların başlamasına neden olmuştur. Bu Çinli tüccar, Hun hükümdarının itimadını kazanmış olduğundan, bu şekilde Çin sarayı tarafından görevlendirilmişti. Ma-yi şehrinin zenginliğini sunma önerisine gelince Hun hükümdarının böyle bir teklifi şüphelenmeden kabul etmiş olması, belki de Hunlar'la daha önce de bu çeşit ilişkilerde bulunduğundan kaynaklanmaktadır.

Bu dönemdeki kaçakçılığın esasını anlamak için, hangi malların yasaklanmış olduğuna kısaca değinelim. Bu konu ile ilgili belgeler, az ve dağınık olmasına rağmen, yine de bir genelleme yapabiliriz. Han döneminin ilk zamanlarında, savaş aleti yapmak için kullanılan demirin Çin sınırları dışına çıkartılması yasaklanmıştı⁴⁵. Demirin yanısıra, 10 yaşından küçük atların da sınır dışına çıkartılmaması emredilmişti⁴⁶. Yine bir belgede göreceğimiz gibi, at'ın yanında, bir çeşit kavisli yayın da bu yasaklanan mallar arasında yer aldığı bir gerçektir⁴⁷. Çin'deki bu yasaklanan maddelerin, ekonomik açıdan ziyade, askeri bakımdan önem taşıdığı görülebilir. Silah yapımında kullanılan demir ve diğer stratejik silahlar, Çinlilere göre, yabancıların eline geçtiği takdirde, onların kuvvetlenmelerine yol açabilirdi. Bu düşünce ile hareket edilerek, birtakım yasaklamalar konulmuştur. Yabancılar satılması yasaklanan mallar az çok kaynaklarda belirtilmişse de. Çin'e girmesi yasaklanmış maddeler hakkında hiç bir bilgi yoktur.

Han döneminde, özellikle imparator Wu zamanında kaçakçılıkla ilgili olarak ağır cezalar uygulanmıştır. Örnek olarak M.Ö. 121 yılındaki bir olayı verebiliriz. Bu tarihte, Çin'e tâbi olmak için Hunlar'ın Hun Yeh prensi ve beraberindekiler başkente gelmişlerdi. Bunu duyan çok sayıda tüccar, ticaret yapmak amacıyla toplanmışlardır. Ancak imparator, Hunlar'a kaçak mal sattıklarını iddia ederek 500 Çinli tüccarı ölüme mahkûm etmiştir. Bu olayı öğrenen Çinli bir devlet adamı adamı şiddetle karşı çıkmış ve "alelade halk, başkent Ch'ang-an'da satılacak malların hangilerinin yasak olduğunu nereden bilsin" diye konuşmuştur⁴⁸. Bu belgeden, yasaklanan mal ticaretinin yalnızca Çin sınırları içinde değil, aynı zamanda, başkent pazarlarında da geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada bir noktaya değinmek gerekir ki, o da, *ipeğin*, yasaklanan mallar arasında yer almamasıdır. Bu da yasaklamaların askeri amaçla yapılmış olduğunu bir defa daha gösterir.

⁴⁵ SC 110, 2969; Demirin Çin sınırları dışına çıkarılması bir fermanla yasaklanmıştı.

⁴⁶ M.Ö. 146 yılında, İmparator wei wan'ın teklifi üzerine bu şekilde bir ferman yayınlanmıştır (HS 5, 147).

⁴⁷ HS 7, 222.

Kaynaklar, Han döneminin ilk zamanlarından itibaren, Hun ve Çinliler arasında yasal ve yasal olmayan yollarla, ticaret yapıldığı haberini vermekle birlikte, bu ticaretin ne şekilde gerçekleştiğini, hangi malların alınıp satıldığı hususunda bir açıklık getirmemektedirler. Mevcut belgelerin bir kaçında, Hunlar'ın satış için, sığır, koyun, at ve deri getirmiş olduklarına bakılırsa, daha çok hayvan satmış oldukları görülebilir. Buna karşılık Çin'den, ipekli eşyalar ile yiyecek maddeleri satın aldıkları söylenebilir.

Han döneminde, Hun-Çin ekonomik ilişkileri, siyasal bir andlaşma ile başlamış, Hun İmparatorluğu'nun kuvvetli olduğu zamanlarda, tek taraflı ve Hunlar lehinde gelişme göstermiştir. Bu durum, imparatorluğun yıkılmasıyla yerine kurulan, siyasal statüleri ayrı iki Hun devleti zamanında değişikliğe uğramıştır. Dış politikası gereğince Çin, her iki Hun devletiyle ayrı bir ekonomik ilişki kurmuştur. Konu ile ilgili kaynaklardaki bilgiler, az da olsa genel bir fikir vermesi bakımından önemli sayılırlar.

İSLAM HUKUKUNUN ANA HATLARI VE OSMANLILARIN BUNUN BAZI KURALLARINI DEĞİŞİK UYGULAMALARI

Prof. Dr. NEŞET ÇAĞATAY

20 Nisan 571 günü Mekke'de doğan Hz. Muhammed, 8 Haziran 632 günü Medine'de öldüğünde, İslam dininin ve onun sosyal ve ekonomik kurallarının genel çizgileri belirlenmiş bulunuyordu.

İslam dini kişinin bütün faaliyetlerini, onun Allahla ve toplumla olan her türlü ilişkilerini içine almış bulunduğundan onda hukukî ve sosyal kurallar, fıkıh veya şeriat dediğimiz bir düzenlemede iç içedir. Bir başka deyişle islam hukuku, hem din, hem sosyal yaşam ve toplum yönetimi kurallarını kapsadığından çok geniş bir hukuk sistemidir; çünkü Peygamber hem islam dininin kurucusu hem Medine devletinin başkanı idi.

Biz burada islam hukukunun bütün bölümlerinden söz edecek değiliz. Bu, hem ölçek bakımından imkânsız, hem bu konu ile ilgili kişilerin bunları çok iyi bildiklerinden gereksizdir. Bu nedenle ben burada bu hukukun, bazı karakteristikleri üzerinde duracak ve Osmanlı halife-sultanlarının bu hukuk kurallarından bazılarını değişik biçimde hatta bazan şeriata aykırı uygulamışlarından bir kaç örnek vermekle yetineceğim.

Bildiğiniz gibi bu hukukun, Hz. Peygamber zamanında Kur'an, sünnet, yani Peygamberin kendi uygulamaları, kıyas ve ichtihad, icma-ı ümmet olmak üzere belli başlı kaynakları vardı. O zamanki Arap topluluğu çok sade ve dar sınırlı bir hayat tarzı sürdürmekte olduğundan, yönetim ve sosyal kurallarda pek sıkıntı çekilmiyordu. Arada çıkan hüküm bulma zorlukları, Kur'anla, Peygamberin uygulamaları (sünnet) ve kıyaslarla çözümleniyordu. kıyas, hakkında nas bulunmayan bir meselenin hükmünü, kur'an nassı veya sünnet ile hükmü bilinen meseleye göre açıklamaktır. Müctehitler tarafından ichtihad yapılarak çıkarılan hükümler, kıyas yoluyla kitap ve sünnete dayandırılmış olur.

Sahabiler kıyasa başvurmışlardır. Örneğin, Hz. Peygamberin Ebu Bekiri, kendi yokluğunda namazlarda imam tayin etmesi, hatta onun ardında bir defa namaz kılması onun, dar bir cemaata önder olmasını, bütün islam cemaatına başkan (halife) olmasını kıyas yoluyla kabul ettiler.

Ebu Bekir, halifeliği sırasında mirasta dedeye baba muamelesi yapmıştır, onda babalık anlamı bulduğundan. İbn-i Abbas da dedeyi, oğulun oğluna kıyas etmiştir.

Ancak, yedinci yüzyılın ortalarına doğru Medine islam devletinin sınırları birdenbire genişledi. İki eski ve köklü imparatorluğun, Sâsânî İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğunun büyük parçaları. Böylece de değişik din, sosyal ve ekonomik düzendeki bu iki bölgenin yönetiminin islam kuralları ile bağdaştırılması, halkları arasında uyum sağlanması gereği ortaya çıktı.

Öte yandan Ali B. Ebi Talib'in halife seçilmesinden sonra çıkan Ali-Ayşe, Ali-Muaviye olayları yani Cemel olayı ve Sıffin savaşı, müslümanlar arasında birçok konularda, Kur'an'ın bazı hükümlerinin yorumlanmasında beliren anlaşmazlıklar yüzünden önce müslümanlar arasında hâricîler, sünniler ve şii'ler denen mezhepler ve bunların türlü kolları ortaya çıktı. Bunların, halifelerin ve öteki yöneticilerin durumları, türlü din ve mezhep salıklarının durumları, savaş ganimetleri, insanların Allahla, dünya ve âhiretle ilişkileri hakkında farklı görüşleri ayrı fıkıh ekollerinin gelişmesine neden oldu. Böylece İbâdîler hâricî fıkıhı, şii'ler, isna aşeriye ve zeydiye fıkıhları, sünniler, hanefî, mâlikî, şafîî ve hanbelî fıkıhları geliştirdiler. Böylece değişik yerlerde değişik görüşte yedi fıkıh sistemi uygulanmaya başlandı.

Bu değişik mezhep fakihleri kendi hukuk kurallarını sistemleştirirken ictihad, kıyas, icma gibi, Peygamber zamanında az kullanılan islam hukuk kaynaklarını daha çok kullanmaya, onlara daha çok başvurmaya başladılar. Esasen Peygamberin kendisi, ashabın ictihad yapmasını teşvik etmiş hatta bazan kendisinin halletmesi için başvurulan bazı konuları onların, kendi görüşleriyle (ictihadlarıyla) halletmelerini istemiştir. Bu hususta Tevbe sûresinin 43 ve ondan sonra gelen âyetlerinde ictihadda yapılacak hatanın affedileceği ifade edilmiştir.

Hız. Peygamber, Muaz b. Cebeli görevli olarak Yemen'e yolladığında kendisine, orada halkın işlerini neye göre halledeceğini sormuş o da kitaba ve sünnete göre halledeceğini söylemişti. Peygamber, onlarda aradığın bir hüküm bulamazsan ne yapacaksın dediğinde Muaz, kendi ictihadıma göre hallederim deyince Peygamber memnun olmuş ictihadlarında isabet edersen iki sevab, hata edersen bir sevab kazanmış olursun demek sûretiyle ashabı, gerekli durumlarda ictihad yapmaya teşvik etmiştir. Peygamberin kendisi de yirmi beş kadar ictihadda bulunmuştur. İctihad bir tür akıl yoludur. İslamda yöneticiler ve fakihler akla büyük önem vermişlerdir.

İkinci halife Ömer b. el-Hattab, Kur'an'ın kesin emirlerine aykırı hükümler bile vermiştir. Örneğin, savaşlarda alınan ganimetlerin beşte dördünün, taşınır veya taşınmaz olduklarına bakılmaksızın savaşa katılanlar arasında bölüştürülmesi Kur'an emridir. Halife Ömer, onlarda gelecek kuşakların da hakları var diye, taşınmaz mallardan oluşan ganimetleri savaşçılara taksim etmemiştir. Yine Kur'an'ın Tevbe sûresinin 61. âyetinde, Mekke fethinde islama girmek için süre isteyen bazı Mekke büyüklerine, kalbleri islâma ısındırılsın diye, alınan ganimetlerden hisse verilmesi emredildiği halde Ömer, kendi halifelîği devrinde bu hükmü de uygulamamıştır.

Fer'i meselelerde delillerden hüküm çıkarma diye tarif edebileceğimiz icthad, özellikle yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren islam hukukunda kural koymakta, hüküm çıkarmakta en önemli bir kaynak olmuştur. Tabii icthadın da kaynakları Kur'an ve hadis olduğundan, o sıralarda tefsir ve hadis çalışmaları önemli ölçüde gelişti. İctihad, islam hukuk sisteminin gelişmesinde büyük rol oynamış bir hüküm kaynağıdır. Herkes icthad yapamaz. İctihad yapmak için arapça, tefsir, hadis, kıyas, gibi konuları iyi bilmek, iyi niyetli ve sağlam itikadlı olmak gerekir.

Hicri 100-350 (M. 718-961) yılları arası icthad devri olarak kabul edilir. Büyük imamlar ve müctehidler bu devirde yetişti. Onlar, temelleri dine dayanan fıkıh denen islam hukukunun bütün konularını inceleyip ana prensiplerini tesbit ettiler.

Bundan sonra H. 400 (M. 1009) yılı başlarında icthad kapısının kapandığı kabul edildi. Oysa ki bu devirde icthad yapabilecek güçte bilgili âlimler vardı. Ama bunlar icthada cesaret edemediler, tenkid edilmekten çekindiler. Gerçekten bu sıralarda islam âlemi, siyasî ve idarî gücünü yitirmiş, moral çöküntü içerisine düşmüştü. Bu devirde mezheb tartışmaları artmış, her mezhebin söz sahibi kişileri kendi düşüncelerini haklı çıkaracak sözlerle ve kitaplarla mücadeleye girişmiş olup onların fikrini, görüşünü, delilini çürütmeye çalışmakta idi. Örneğin o sıralarda Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf Cüveynî (ölümü: 1043) "el-Muhit" adında bir kitap yazmaya başlamıştı. O bu eserinde bütün müslümanların benimseyeceğini düşündüğü, hiç bir mezhebin görüşüne bağlı kalmamaya çalışıyor, nasların kaynaklarına bakıyor, hükümleri doğrudan doğruya kaynaktan, Kur'andan ve sünnetten alıyordu. Mezheplere karşı ne taraftarlık ne de taassup gösteriyordu. Onun yazmakta olduğu bu kitaptan üç bölüm, şafîî fakihlerinden Ebu Bekir Ahmed b. Hasan b. Ali el-Beyhaki'nin (994-1066) eline geçti. kitapta kullanılan hadisler hakkında bazı tenkitlerde bulundu. Cüveynî de kitabını yazmaktan vazgeçti.

Bütün müslümanların kabul edeceği kuralları kapsayan bir kitap yazdırma teşebbüsüne Abbâsiler halifesi el-Mansur (halifeliği: 754-775) de girişti. O, imam Malik b. Enes'e (yaşamı: 712-795) islam hukuku kurallarını toplamasını rica etmiş o da kendi görüşünü (malikî fıkıhını) içeren "el-Muvatta" adlı eserini yazmıştı. Mansurdan onbir yıl sonra Abbâsiler tahtına geçen Harun er-Reşid (halifeliği: 786-809), imam Malik'e "kitabınızı Mekke'de kâbeye koyalım herkes gelip okusun böylece uygulamada birlik sağlansın" deyince imam Mâlik "Sakin böyle bir şey yapmayınız; çünkü islam ülkelerinin her yerinde yetkili ve bilgili hukukçular vardır. Onlar kendi bulundukları yerlerin özelliklerine ve gereklerine uygun hükümler vermektedirler. Verdikleri hükümler değişik de olsa hepsi doğrudur. Onları dinleyiniz" diyerek hukukun zamana ve yere göre konularda değişiklikler göstermesinin zorunlu olduğunu söylemek istemiştir.

Büyük Selçuklular hükümdarı Melikşah (1055-1092) bütün müslümanların hukukî konularda ortaklaşa yararlanacakları genel bir fıkıh kitabı yazdırmak istemiş ama her mezhebin aynı konuda değişik görüşleri olduğu için mümkün olmamıştır.

X. yüzyıldan sonra gelen bazı mezhep ileri gelenlerinin, ictihad kapısının kapanıp kapanmadığı hususundaki görüşlerine gelince: hanefîlerin çoğu ictihad kapısının tamamen kapanmadığı görüşündedirler. Bu konuda malikîler de hanefîlere ve şafilere yakın fikirdedirler. Onlara göre herhangi bir zamanda "mutlak müctehid" bulunmayabilir; ancak her yüzyılda mezhepte müctehidlerin bulunması gerekir.

Hanbelîlere göre ise islam cemaatinin her yüzyılda bir müctehidden yoksun kalması caiz değildir. Bu konuda İbn-i Kayyım el-Cevziye (1292-1350) şöyle der: "Gelecekteki müctehidler hakkında Hz. Peygamber: Allah bu ümmete her yüzyılın başında dini yenileyecek bir müctehid gönderir. Onlar Allahın *dinini* yeniden canlandırmak için gönderdiği kişilerdir". Hanbelîler bu düşünce ile, ictihat kapısının kapandığına inanmadıkları gibi, her yüzyılda bir mutlak müctehidin bulunmasını zorunlu görürler.

Şîîlerin imamiye koluna göre ictihad kapısı her zaman açıktır. İmamiye-i isna aşeriye âyetullahları, kendilerini oniki imamların vekili sayarlar. Bunlar imamların işlerinden ve sözlerinden bir hüküm bulamazlarsa meseleleri akılları ile yani ictihadları ile hükme bağlarlar. Çünkü onlara göre akıl, kitap, sünnet ve imamların sözlerinden sonra gelen bir hüccettir.

İctihad kapılarının kapanmasından sonra müslüman halk, kitapta, sünnette ve öteki fıkıh kaynaklarında bulamadıkları hususlarda bilgi

edinmek için mahallî müftilere başvurmaya başladılar. Onlar da sorulan soruların yorumlarını ve cevaplarını ihtiva eden fetvalar verdiler.

XI. yüzyıldan sonra islam âleminin bir çok yerinde yazılmış fetvalar ve bunların tipik misallerinden oluşan fetva mecmuaları ortaya çıkmıştır. Bir müftinin yani fetva verecek kişinin bazı şartları haiz olması gerekir.

İslamın ilk devirlerinde müslüman halk bazı konularda Peygamberden fetvalar almışlardır. Peygamberin, aşere-i mübeşşerenin, öteki büyük sahabilerin ve tâbiinden adları belli meşhur fakihlerin fetvaları, her zaman için en değerli hukuk kaynağı olmuşlardır.

Osmanlılarda önemli konularda müftilerin ve baş müfti demek olan şeyhülislamların görüşü alınmadan karar verilmezdi. Fakihler fetvalarında, dayandıkları kaynakları belirtmek zorunda idiler. Şeyhülislamlar için böyle bir zorunluk, kaynak gösterme zorunluğu yoktu.

Osmanlılarda kadılar verdikleri kararlarda ve müftiler fetvalarında Hanefî mezhebi görüşlerine dayandıklarından, müftilere müftilik yapmak için verilen izinnamelerde, bazı istisnâî hallerde başka mezhepler görüşlerine de uymaya izinli görünmekle birlikte, Hanefî imamlarının en sahih hükümleri ile fetva vermeleri açıkça emredilirdi. Kadıların normal hallerde başka mezheplere dayanarak verecekleri hükümler ise geçerli olmazdı; çünkü kadılar, adalet dağıtmada, adaleti yerine getirmede padişahların vekili sayılıyorlardı. bununla birlikte Osmanlı halife-sultanları, sünî denen mezhep temsilcileri oldukları halde, başkent İstanbul'daki ordu birlikleri yeniçeri kışlalarında şiî inanca çok yakın olan bektaşî gelenekleri yaygındı.

Örf ve geleneğin bir hukuk kaynağı olarak kullanılışı: Hanefîlerce ve Mâlikîlerce nas bulunmadığı hallerde asıl olarak kabul edilen örf, toplumların sürekli olarak başvurdukları, işlerin düzgün gitmesini sağlayan bir hukukî kural çıkarma kaynağıdır.

Örf, genellikle fıkıh usulüne dahil sayılmıştır. Peygamberin “müslümanların güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir” şeklindeki hadisi buna işaret eder. Bir toplumun güzel gördüğü örfi aykırı davranmak, güçlüğü ve sıkıntıya neden olur. Oysaki Kur’anda “allah sizin için dinde bir güçlük kılmadı” denmiştir.

Bu nedenle Hanefî ve Malikî bilginleri “sahih örf ile sabit olan şey, şer’î bir delil ile sabit olmuş gibidir” derler. Örfü hüküm çıkarmak için bir delil olarak alan bilginler onun, kitap ve sünnette hüküm bulunmayan yerlerde geçerli olduğunu kabul ederler. Esasen islam hukukçuları genellikle sultanlara, şeriatın açıkça tersini emretmediği alanlarda “örf ve âdetlerde

mevcut bulunduğu” ve “âmmе çıkarlarının icab ettirdiği” gibi mucib sebeplerle, kanun ve nizam koyma yetkisini tanımışlardır. Bu hususta fakihler “devletçe teb’a üzerindeki tasarruflar âmmе çıkarını gerektiriyorsa, şeriatça da sahih ve müteberdir” demişlerdir. Osmanlılarda ilk sıralardanberi örfi ve şer’i olmak üzere iki kaynaklı bir hukuk sistemi uygulanmıştır. Osmanlılar özellikle yönetim ve örgüt hukuku ile âmmе kuruluşları alanında milli veya örfi diyebileceğimiz bir hukuk geliştirmişlerdir. Eski Türk devletlerinden gelme bu gelenek, hem Türk toplumunun kendi ihtiyaçlarında, hem de ele geçirilen bölgelerde mahalli vergileri, örgüt ve yönetimlerin aynen korunmasıyla oralarda, büyük kolaylıklar sağlamıştır.

Bu yolla teşekkül eden hukuk, gitgide, fıkıh kitapları içide donmuş kalmış gözüken şer’i hukuk kurallarından farklı bir yapı ile, gelişmeye müsait ve kanunlarla düzenlenen bir siyasî hukuk veya bir devlet hukuku şeklini almıştır.

Osmanlı hükümdarlarının, ilk sıralardan beri kanun çıkardıklarını sanıyoruz. Bunlar, aynı alana ait değişik zamanlarda verilmiş emir ve fermanların yavaş yavaş bir araya getirilmesi suretiyle muayyen bazı alanların özel kanunlarını veya kanunamelerini oluşturmuş olmalıdırlar. Daha sonraları bu kanunlar bir araya toplanarak muayyen bir devirde Osmanlı İmparatorluğunda uygulanan kanunlar kolleksiyonunu oluşturmuşlardır. Bu suretle meydana getirilen ilk askerî ve siyasî kanun dergisinin birinci Murat devrinde (saltanatı: 1362-1389) ve onun emriyle beylerbeyi Timurtaş Paşa tarafından meydana getirildiği sanılmaktadır. Bu tür kanunnameler Fatih Sultan Mehmet zamanında (saltanatı: 1451-1481) şekillenmiştir. Bu hükümdar İstanbulu aldıktan az sonra yayınladığı reâyâ kanunnamesi için “atalarım ve dedelerimin kanunları” demektedir.

Bu kanunnamelerle düzenlenen sorunlar, şer’i hukuk alanına dahil olmayıp emirler, yasaklar ve örneklerle teşekkül etmiş bir gelenek ve görenek hukuku çerçevesine aittirler. Bu alanda ise hukuk, dinî makamların şer’i denilen bir takım hüküm ve prensiplerden hareketle ve zihni spekülasyonlarla elde ettikleri skolastik ve teorik bir hukuk değil, örgütlü bir devlet yönetiminin ihtiyaç ve tecrübelerinden yararlanılmış, kökleri günlük hayatta bulunan pratik, dinî bağların dışında kalmış bir hukuktur. Bunları fetvalarla karıştırmak hatalı olur. Örf ve gelenek hukukunun fetvalardan çıkmasına da imkân yoktur. Önemli ve tartışmalı konuların çözülmesi için verilmiş görünen bazı fetvalar bile, birer yüksek mahkeme kararı olarak değil, bu alanda şer’i kurallara ve kitaba uymayan veya genellikle şer’i

hukuk alanına ait sayılmayan, emir, yasak ve kanun koyma yoluyla yapılan bir işlemin meşru olduğunun, dinî bir otorite tarafından tastik ve teyidi niteliğindedir.

Osmanlı İmparatorluğunda, bir yandan ünlü müftülerin verdikleri fetvaların toplandığı fetva mecmuaları yazılırken öte yandan, padişahların çıkardıkları kanunların toplandığı kanunnameler yazılmıştır.

Bunlar, ünlü fıkıh kitapları yanında, bunlardaki şer'î hükümlerden büsbütün ayrı bir örf ve âdet hukuku geliştirme girişimi gibi görünmektedirler. İstanbul Bayezid genel kitaplığındaki 4789 nolu kanun mecmuası bunlardan biridir. Daha sonraları, gerek özel girişimlerle, gerek resmî emirlerle daha bir sürü kanun derlemeleri meydana getirilmiştir. Bunlar arasında Kanunî Sultan Süleyman (saltanatı: 1520-1566), ikinci Selim (saltanatı: 1566-1574), birinci Sultan Ahmet (saltanatı: 1603-1617) ve dördüncü sultan Murat (Saltanatı: 1623-1640) devirlerinde toplanmış kanunname derlemeleri elimizdedir. Bunların en ünlüsü, 1675 yılında Hezarfen Hüseyin Efendi tarafından toplanmış olan “Telhis ül-beyan fı Kavanin-i Âl-i Osman” adlı kanun derlemesidir.

Osmanlı hükümdarları son zamanlara kadar bu tür kanunnameler çıkarmışlardır. Bu kanunnamelerin hazırlanmasında, uygulanmasında veya değiştirilmesinde, Divan'daki uzman kanun ve yönetim adamlarının rolleri büyüktür. Bu rol, kanun yapımı bakımından değil, teknik bakımdan ve danışma yönlerindendir. Bu kanunlar, biçim ve uygulama yönlerinden kanun olma niteliğini ve gücünü, yalnız padişahın arzu ve iradesinden almaktadırlar. Uzmanlar tarafından hazırlanan kanun teklifleri, ancak padişahın huzurunda okunup onun onayı alındıktan sonra kanun hükmünü alabilmektedir.

Padişah tarafından bir ferman şeklinde çıkarılan kanunların şeyhülislam tarafından tasdiki gerekmiyordu. Esasen şeyhülislam padişah tarafından tayin ve azledilirlerdi. Bununla birlikte savaş açmak için, matbaanın yurda sokulması için fetvalar alındığı da olmuştur.

Şeyhülislam, kanunla düzenlenen ve yürütülen işler hakkında fetva verdikleri zamanlarda “şer'î maslahat değildir”, “nasıl emredilmişse öyle hareket edilmek gerekir” şeklinde bir ifade kullanmaktadırlar. Bu bize, Türkiye’de dinî makamların bile, kanunlarla halledilen meseleleri “yüksek bir devlet işi ve politik bir mesele” sayarak onları red ve münakaşa etmekten kaçındıklarını gösterir. Osmanlılarda kanunname çıkarma, padişahın kişisel bir hakkıdır. Bir padişah tahta geçtiğinde, kendinden önceki hükümdarın emir, ferman ve kanunnamelerini isterse tasdik eder, istemezse onları kaldırır, değiştirir veya yenilerini çıkarır.

Osmanlı İmparatorluğundaki eyaletler, vilayetler, özel olarak görevlendirilmiş kişiler tarafından köy köy ve buralardaki çiftlik ve yaylalar, onların uğraşı alanları tesbit edilip deftere yazılır ki bu defterlere “arazi tahrir defterleri” denir. Her bölgede uygulanan kurallar, alınan şer’i ve örfi vergiler bu defterlerin baş tarafına o eyaletin kanunnamesi olarak yazılır. Bu bölgelere zaman zaman görevliler yollanarak görülen değişiklikler tesbit edilir. Büyük değişiklikler sonunda bütün eyaletler yeniden yazılır. İkinci Selim zamanında yazılmış en son “tapu tahrir defterleri”, Ankara’da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü arşivlerinde saklanmaktadır. Bu defterlerin başındaki kanunnamelerden 107 tanesi, 1943 yılında rahmetli Ömer Lütfü Barkan tarafından yayınlandı.

Yine Osmanlı halife-sultanları tarafından zaman zaman çıkarılıp, beylerbeylerine, sancakbeylerine ve kadılara yollanan, kanunnamelerin kötü uygulanmaları üzerine yerel yöneticilerin uyarıldığı ve halktan isteyenlere az bir ücret karşılığında suret verilmesi bildirilen adaletnameler de enteresandır. Bunlardan onyedisi, 1967 yılında Türk Tarih Kurumu “Belgeler” dergisinde yayınlandı. Bu kanunname ve adaletnamelerden ayrı olarak bazı toplumlara, askerî sınıflara, gümrüklere ve limanlara ait özel kanunnameler de düzenlenmiştir.

Bu tapu tahrir defterlerindeki kanunnamelerin bazılarında, fethedilen yerlerin eski hükümdarları zamanında uygulanmış bazı hükümler yürürlükte bırakılmış, bunlar oraların kanunnamelerinde örneğin Dulkadir Oğulları bölgesinde “Alaüddevle Bey kanunu”, Akkoyunlulardan alınan yerlerde “Hasan Bey kanunu”, Mısır Kölemenlerinden alınan Suriye kanunnamelerinde “Kansu Gavri kanunu” diye zikredilmişlerdir.

Bu padişah kanunnamelerinde şeriata aykırı hükümler: Osmanlı padişahları tarafından çıkarılan bu kanunname, ferman ve emirnameler incelenirse bunlarda islam hukuku ile ilgisi olmayan hatta bazan ona aykırı pek çok hüküm görülür. Biz burada onların hepsini sıralayacak değiliz. Sadece birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

Mîrî arazi örneği: Bir müslümanın, tarım için toprak alması, satması, onu kiraya vermesi gibi fikhın muamelat kısmını ilgilendiren konularla, miras usulleri gibi şeriata aslı kaynakları tarafından açıkça belirlenmiş olan hususlar Osmanlılarda, mîrî topraklar rejiminde olduğu gibi örf ve âdetlere veya devletin vergi ve arazi politikasına göre değişen padişah fermanlarıyla, örfî bir hukukun konuları haline sokulmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş devirlerinden beri, büyük bir kısım memleket toprakları devlet malı “mîrî arazi” toprak statüsüne göre idare edilmiştir. Bu statüye göre,

Habeşistan, Mısır, Kuzey Afrika'daki bazı yerler dışındaki bütün Osmanlı toprakları üzerindeki tarımla uğraşan halkın hepsi, daimî ve irsî bir kiracı durumunda bulunuyordu. Her dönümü yaklaşık olarak 1000 m² olan ve verimine göre 60-200 dönümlük çiftliklere bölünmüş olup, bu çiftliklerden birine sahip olan yurttaş bu toprakları sürekli olarak ekip biçtiği sürece elinde tutabilirdi. Buna karşılık elde ettiği ürünün onda birini öşür olarak, ayrıca çiftliği elinde bulundurduğu için de "çift resmi" denen belli miktardaki nakdî bir vergiyi devlete verirdi.

Bu Mirî arazi rejiminde köylü, toprağını satmak, hibe veya vakfetmek hakkına sahip bulunmadığı gibi, öldüğünde toprakları mirasçıları arasında taksim edilmezdi. Bu çiftliklerin bütünlüğünün bozulmaması için, kanunnameye yazılı şartları haiz olan mirasçılardan yalnız birine ve hiç bir harç ödmeden geçerdi. Oysa ki islam hukukuna göre bu toprakların islam miras oranlarına göre mirasçılar arasında taksim edilmesi gerekir. Bu küçük çiftliklerin parçalanmazlığı prensibi 1858 yılında yayınlanan "arazi kanunnamesi"ne kadar 550 yıl sürdürüldü.

Esasen, *Kur'an'da ve (zaîf bir örnek dışında hadiste) bulunmayan vakıf müessesesi* de islam miras hukukunu büyük ölçüde zedelemiştir.

Osmanlılar, islam ceza hukukunda da şeriata aykırı uygulamalarda bulunmuşlardır. Osmanlı halife-sultanları tarafından düzenlenmiş bulunan kanunname ve fermanlar, devlet için hayati önem taşıyan bir alanda, devrin genel şartlarının gerektirdiği tedbirleri almak hususunda şariat hükümlerinin kolaylıkla dışına çıkabildiğini göstermektedir.

Osmanlılardan önceki islam devletlerinde devletin güvenliği bakımından "divan-ı mezalim" tarafından âsilere ve ülke güvenliğini bozanlara, klasik islam ceza kurallarından ayrı yöntem ve ölçülerle hareket edilmiştir. Osmanlılarda bu alanda fıkha aykırı kurallar daha geniş ele alınmıştır. Bu cümleden olarak bazı Osmanlı hükümdarları, nizam-ı âlem için kardeşlerini boğdurmuş, en küçük bahanelerle vezirleri idam ve mallarını musadere etmişler, devletin askeri ve mâlî güvenliğine kastettikleri iddiasıyla eşkiyayı, tehlikeli sayılan dinî fikirleri yayanları, devlete borcunu ödemeyen mültezimleri, kalp para basanları öldürmüşlerdir.

Öte yandan, islam ceza hukukunda, adam öldürmedeki kısısta-belli şartların oluşması halindeki uygulama hariç-para cezası bulunmadığı halde, Osmanlı kanunnamelerinde cezaların birçoğu para cezaları haline sokulmuş veya şeriatin belirlediği cezalara para cezaları, türlü biçimlerde ilave edilmiştir. Örneğin zina cezası Kur'an'da recm ve sopa vurmak şeklinde belirlenmiştir. Bu suçun Osmanlı kanunnamelerindeki uygulama

şekli, çok kez sopadan söz edilmeksizin, suçu işleyeninin mali durumu ile orantılı olarak 300-200-100 akçe arasında para almaktır. Zina edenler, evli değillerse bu ceza yine varlıklarına göre 200-100-40 akçeye düşmektedir. Zina eden gayr-i müslimler, köle veya cariye cezası öderler. Yaralamalarda, kısas yapılmazsa yaralamanın derecesine göre para cezası alınırdı.

İslam hukukunda değeri on dirhem gümüş bedelini geçen malları çalanın cezası, elinin kesilmesi iken Osmanlı kanunnamelerinde bazı durumlarda bir had cezası olduğu halde, bu el kesmeden hiç söz edilmeden, çalınan malın değerine de bakılmaksızın *tazir* şeklinde sopa cezası ile buna ilave olarak her sopa başına birer akça alınmaktadır.

İslam hukukuna göre riba yani kat kat faiz haramdır. Bu haramlık sonraları daha düşük faizlere de yayılmıştır. Osmanlılarda Ebussuut Efendinin Maruzat'ında, kanunname ve adaletnamelerde yüzde onbeşe hatta yirmiye kadar olan faizler haram sayılmamıştır. Dahası, Osmanlılarda, gelirleri hayır işlerine sarfedilmek üzere yüzlerce para vakıfları kurulmuştur. Örneğin 1551 yılında İstanbul'da mevcut 2445 para vakfından 845'i sırf para vakfı, 305'i başka gelirlerle karışık olarak faiz gelirleri ile yürütülen 1050 vakıf vardı. Bu vakıfların % 61 gibi büyük bir kısmı 1519-1551 yılları arasında kurulmuş olan 653 vakfa aitti.

1561 yılında yalnız Bursa şehrindeki amme vakıflarının elinde, türlü taşınmaz mallardan başka, faizle işletilmek üzere (3.349.046) akça vardır. Aynı yılda bu paranın (3.250.799) akçası faizle işletilmiş ve 333.110 akçalık faiz geliri elde edilmiştir.

Fiat artışlarında yeniçerilerin et istihkaklarına yardım olmak üzere Fatih Sultan Mehmet 24.000 altın, Kanunî Sultan Süleyman 1565 yılında aynı amaçla 698.000 akçalık bir sermayeyi faize koymuşlardı.

İslam hukukuna göre şarabın içilmesi, alımı, satımı şiddetle haramdır. Ama şarap yapan gayr-i müslimlerin şaraplarından Osmanlı Devleti miri (devlet) için onda bir öşür almaktadır. Ayrıca bu devlet hissesi şaraplar bir yerde depo edilerek yerli halkın şaraplarından önce bu devlet şaraplarının satılmasını sağlamak için, bunlar bitinceye kadar iki ay on gün süre ile bölge halkının şarap satması men edilmektedir ki buna "monopolye tutmak" denmektedir.

Yine bu cümleden, islam dinine göre domuz murdar sayılır ve eti haramdır. Bu nedenle müslümanlar domuz beslemezler. Gayr-i müslimlerin şarap içmede olduğu gibi domuz beslemeleri ve etlerini yemeleri serbesttir. Ancak Osmanlı devleti, onların besledikleri domuzlardan vergi almışlardır. Domuzlardan alınan bu verginin miktarı, Kanunî Sultan Süleyman

zamanında (1520-1566), iki domuzdan bir akça idi. Şarap öşürünün alınma zamanı son baharda bağ bozumu zamanında olduğu gibi domuz vergisinin verilme zamanı da, arı kovanları vergisinin alınma zamanı idi.

Avrupada XV. yüzyılda başlayıp XVI. yüzyılda hızlanan, matbaanın icadı, Rönesans ve Reformasyon gibi olayların düşüncelerde uyandırdığı gelişmeler, savaşlar, anlaşmalar ve elçiler aracılığı ile kurulan ilişkiler dolayısıyla, yavaş da olsa Osmanlılarda görüldü.

Askeri ve sivil alanlardaki Osmanlı müesseseleri XVIII. yüzyıl başlarında iyice bozulmuştu. Bunları düzeltme çabaları tek yönlü ve askeri alanda XVIII. yüz yılın ikinci yarısı başlarında başladı ise de etkili olmadı. Sultan II. Mahmut (saltanatı: 1809-1839) da yurttaşlar arasında eşitliği ve hürriyeti sağlayan tanzimat fermanının ilan edilmesi, dinle devlet yönetiminin ayrılmasındaki zorunluk fikrini uyandırdı.

1854 yılında Osmanlılarla Rusya arasında çıkan Kırım Savaşı'nda Fransa, İngiltere ve yeni kurulan İtalya'nın Osmanlılar yanında yer alması üzerine bu devletlerle Osmanlılar arasındaki işbirliğinin kurulması 1856 Islahat Fermanı'nın yayınlanmasına ve bununla da demokraside ve yönetimde yeni gelişmelere yol açtı. 1850 de Avrupadan ticaret kanunu alındı. 1860 da şer'îye mahkemeleri dışında görev yapmak üzere ilk ticaret mahkemeleri kuruldu. 1862 de yine batıdan, ticaret mahkemeleri usulü nizamnamesi alındı. Yine bu sıralarda, banka muameleleri yani faizle para verip alma işi yapan memleket sandıkları kuruldu.

1869 yılında Cevdet Paşa başkanlığında kurulan bir heyet mecelle denen ve kısmen şeriata dayanan bir kanun düzenleyerek yurttaşlar arasındaki muameleleri kanun yoluyla halletmek için büyük bir adım atıldı. Aile hukukunu, konusu dışında bırakan bu mecelle, hukuku, fetvalarla düzenleme yerine, fikhî kanunlaştırma yoluna gitmede büyük bir yenilikti. 1908 de dinle devlet işlerinin ayrılmasında yani laikleşmede büyük bir adım atıldı; şer'îye mahkemeleri, meşihat dairesinden alınarak Adliye Bakanlığı'na bağlandı.

Yine cumhuriyetten önce, 1917 yılında aile hukukunu düzenleyen kanun kuvvetinde bir kararname yayınlandı. Bu kararnameye göre kocasının ikinci kadınla evlenmesine razı olmayan kadına boşanma isteğinde bulunmak, hatta evlenme sırasında, kocasına tek evliliği şart koşmak hakkı tanınıyordu.

Balkan savaşları, I. dünya savaşı ve Anadolunun birçok yerlerini işgal eden yabancı birlikleri yurttan atma savaşları vererek bitkin bir duruma

düşen Türkiye'nin, kendi millî sınırları içine çekilerek eğitim, ekonomi ve sosyal alanlarda çağdaş dünya yaşamına uyma çabasına girişme gereğini duyan büyük önder M. Kemal Atatürk, Türkiye'nin laiklik ve demokrasi yolunda ilerlemesi için gerekli bütün planları yaptı. Türk halkı bugün de, onun çizdiği aydınlık yolda ilerlemektedir.

AN OUTLINE OF ISLAMIC LAW AND DIFFERENT APPLICATIONS OF SOME OF ITS RULES BY THE OTTOMANS

Prof. Dr. NEŞET ÇAĞATAY

Born in Mecca on April 20, 571 AD Prophet Muhammad had already determined the general framework of an Islamic social and economic order by the time He died on June 8, 632 AD at Medina.

As the religion of Islam deals with all activities of the individual including his overall relations with Allah and society, legal and social rules are entwined in an order we call canonical jurisprudence or Shari'a. To put it otherwise, Islamic law is a very large system accomodating rules related to both social life and public administration as the Prophet was both the founder of the Religion and the Head of the State of Medina.

We are not to dwell here on all chapters of the Islamic law, since this is not possible in view of the limited place available. Further, it will not be called for as all the distinguished scholars are well versed in them. Therefore, I will consider here certain characteristics of this law and will limite my exposé to a few illustrations as to how the Ottoman caliph-sultans had made use of and applied some legal rules emanating and drawn from this complexe and amazing system of canonical legislature by modifying them to such degree that sometimes their practices happened to contradict Shari'a.

As yo would recall, in the Prophet's own lifetime the Islamic law had defined sources, such as the Quran and Sunna -practices and rules not lied down in the Book but derived from the Prophet's own habits and words-kiyas and ijthad. Since the Arabs of the period were leading a simple and limited life little difficulties, if any, were encountered or experienced in the application of the administrative or social rules. Occasional exigencies were met, therefore, by inspirations from the Quran, Sunna or by way of analogy (kiyas). Analogy is to provide judgment on a matter for which there exists no decisive Quranic ruling (nass) by comparing it with a similar matter for which there is either a Quranic or Sunna ruling. By way of analogy, rulings pronounced by mujtehidis were supported by the Quran and Sunna.

Companions of the Prophet had also made use of analogy. A good example is provided in their accepting Abu Bakr's caliphate because the Prophet had once asked him to officiate as Imam in His absence and in fact Himself once prayed in a row of faithfuls behind him and thus had shown His desire to see him the leader of a simple society.

During his tenure of office Abu Bakr treated a grandfather, in matters of inheritance, as father while Ibn-i Abbas had drawn an analogy between grandfather and the son of the father, thus considering the grandfather a grand child.

In the middle of the seventh century, the boundaries of the Medina's incipient Islamic state were suddenly extended within a consequent need to reconcile different creeds, social and economic orders with the large regions of two ancient and well-rooted empires: the Sassanides and the Byzantium. On the other hand, *Ali -A'isha*, *Ali -Mu'awiya* incidents, i.e., Camel and Siffin Wars that followed Ali b. Abi Talib's election as Caliph have led to formation of different schools of thought, inter alia Kharijis, Sunnites, Shia and several further fractions thereof- merely due to various interpretations of certain Quranic rules and principles. Position assumed by caliphs and other state administrators, attitudes displayed by a number of religious and doctrinaire adherents, war booties, different views of Allah held by people at large and finally relations between life here and hereafter fed and developed distinct schools of canonical jurisprudence. Thus, the Ibadies developed Khawarij jurisprudence, the Shiites the Twelve Imams and Zaydiya jurisprudence while the Sunnites developed Hanafi, Malikites their own school, the Shafites commercial laws and the Hanbalites their own legislation. Thus, seven different schools of canonical law reigned in the realm of Islam.

In the process of systematization their respective legislatures, these different sectarian doctrines made more and more the use of Islamic legal sources, namely *ijtihad* -establishing a religious precedent- analogy and a consensus and general agreement in opinions and decisions of legists - instruments little used during the lifetime of the Prophet. In fact, the Prophet Himself had encouraged His companions to establish religious precedents to such an extent that on certain matters brought to His attention He used to ask them (companions) to judge the same in opinions of their own. In the 43rd verse of the ninth Sura (on Repentance) and in verses thereafter it is stated that mistakes committed in the establishment of a precedent will be pardoned.

At the time He was about to send Muaz b. Jabel to Yemen as administrator the Prophet asked him how he was going to solve problems

connected with public affairs and he told Him that he would settle matters according to the Quran and Sunna. But, when He further asked him what he was to do if he did not find the right ruling, Muaz answered that he would resolve disputes according to his own interpretation of pertinent and analogous legal or religious points. Pleased with this answer the Prophet told him that in case he proved to be just right he was to win two sawabs (reward for a right action) but, should he fail in his judgment, his winning would be limited to one sawab. This is indicative of how the Prophet encouraged in His own lifetime His companions to interpret legal or religious matters in their own respective judgment.

Interpretation of a legal or religious point is a way of sound judgment and muslim administrators and legists have always considered it to be so Omar b. el-Hattab, the Second Caliph, had even issued orders contrary to the absolute Quranic rulings. An example to this is the Quran's injunction regarding the distribution of the for-fifths of war booties, be they movable goods or real estate, amongst those who took part in the battle, which injunction Omar had disregarded arguing that future generations had a right to such real estate. Again, whereas 61 st verse (Repentance Sura) in the Quran had foreseen the distribution parts of war booties, during the conquest of Mecca, amongst the leading personalities of this township who had demanded a period of grace in which to embrace Islam to help them to identify themselves with the new faith, Omar had dismissed this rule during his reign of office. This interpretation of a legal or religious point which we may equally define as pronouncing a ruling from evidences, proofs and arguments had become, starting with the second half of the seventh century, the most important source of new legislation and ordinances in Islamic Law. As the sources of such *ijtihad*s were the Quran and the records of the sayings and actions of the Prophet, the comments made and the interpretations had to have the former's supports. More often than not such interpretations were a source of jurisdiction of great importance and played a role in the overall development of the Islamic Law. Not everybody is capable of such interpretation since this requires a profound grasp of the language (Arabic), a perfect knowledge of interpretation, of *hadith*, of *kıyas* etc. and most of all the best of intentions and a firm faith. The years 100-350 of *hegira* (718-961 AD) are regarded as years of *ijtihad* when great Imams and legists studied all aspects of the Islamic Law whereof the main bastions are *fiqh* and have established its general principles.

Following this period and beginning with fourth century *Hegira* (1009 AD) it was thought that the era of interpretation and thus establishment of

precedents was ended, whereas there still were great fiqh scholars capable of such attempts. But these latter could not and would not venture to interpret as they were hesitant lest they would be criticized. As a matter of fact, it was not a bright period for the world of Islam which had lost its political and administrative powers and luster and was in fact in a spiritual depression. Sectarian disagreements were rife, with each leader of defender trying to justify his views by attempting to suppress others. To give an example we may mention Abu Muhammad Abdullah b. Yussuf Juvayni (d. 1043 AD) who had begun to pen his famous treatise "el-Muhid" in which he tried to free himself from all sects and ways of religious thinking and drew all his judgment and reasoning from the sources of *nass* and dogmas in both the Quran and sunna and thus hoped to satisfy all schools of thought. He had shown neither any inclination to any sect or school nor was he ever biased. Three chapters of his book were fallen into the hands of Abu Bakr Ahmad b. Hassan b. Ali el-Bayhaki (994-1066 AD), a Shafii scholar who criticized some of the records and sayings of the Prophet and the author gave up his writing.

Again, the Abbasid Caliph el-Mansur (his reign 754-775 AD.) attempted to have a book written and requested to this effect from Imam Malik b. Enes (712-795 AD.) the collection of all rules and rulings acceptable to all muslims and comprised by the Islamic Law and this latter wrote his treatise "el-Muvatta" that contained his own views (the Malikite fiqh). Eleven years after Mansur, Harun-er Rashid (his reign 786-809 AD.) succeeded to the Abbasi throne and therupon suggested to Imam Malik "let us place your book at Kaaba and thus make it possible for all believers to come and read it. Thus we will provide unity in application and practice." The Imam objected to this, arguing that there were well-versed and authorized Islamic law scholars everywhere in the realm of Islam and that they pronounce judgments in accordance with circumstances and situations in their proper lands. "However different they may or seem to be, such judgments and rulings are correct and befitting so they must be heeded to" he added. What the Imam meant is the inevitability of changes in the Islamic law by countries and changing times.

Malikshah (1055-1092 AD) the ruler of the Great Seljuks had desired to have a common legislation and jurisprudence to be compiled and offered to the benefit of all muslims, but gave up the idea when he realized that sects treated any one subject differently from each other and from place to place. As to opinions of certain *madhab* leaders on the question of whether gates of *ijtihad* remained open after the tenth century of Islam, a great majority of

Hanefites believe that they did. On this issue Malikites, Hanefites and Shafiites are all in unison. According to them, there may not be an absolute mujtehid at any given time, but there must be mujtehids in each *madhab* every hundred years. As to Hanbelites, they believe that the world of Islam should not remain without mujtehids in any given century. This is what Ibn-i Kayyum el-Javziya (1292-1350 AD.) says on this point: "On the issue of future mujtehids the Prophet had said that Allah would send a mujtehid in the beginning of each century to rejuvenate the Religion and these (mujtehids) would be the persons to both reinforce and re-invigourate Islam." With these thoughts Hanbelites express their beliefs that the gates of ijtehad remain open and that it is necessary to have an absolute mujtehid every hundred years. In the belief of the Shiites' Imamiya branch the gate of ijtehad is eternally open. The ayetullahs of Twelve Imams consider themselves these latter's representatives and as such, when unable to find rulings in the deeds and words of Imams, they solve problems through their own logics, i.e - by their own ijtehads. They believe that the mind (argument) comes after the Book, the Sunna and the Imam's argumentations all in that order. Following the closing of gates of ijtehad, muslims began to refer matters not covered by the Quran, Sunna and other Islamic law instruments as elaborated by religious authorities to local muftis who pronounced fatwas containing their personal comments on and answers to issues for which their help was asked. Thus beginning with the eleventh century a number of fatwas were issued in all corners of the world of Islam with consequent compilations of these in Majmu' al-fatwas. The person authorized to issue fatwa, the mufti, had to have well defined qualifications. In the early days of Islam muslims were issued fatwas by the Ashere-i mubaşşerea, by the companions of the Prophet and finally by those legists who survived Muhammad but had conversed with at least one of His companions, have always been the most valuable sources for new legislations.

In matters of state the Ottomans always sought the expressed opinions of muftis and above all that of the Shaykh al-Islam, alias the Grand Mufti. In their fatwas legists had to indicate sources from which they had drawn their conclusions and verdicts. No such obligation, however, existed in the case of Shaykh al-Islam himself whose verdicts could neither be disputed nor refuted. As the Ottoman cadis had to support their pronouncements on Hanefite views and, The muftis had to base Their fatwas on Hanefits ways of Thinking and concept, in licences granted to them they were explicitly ordered to base their verdicts and fatwas -within the limit of certain

exigencies and exceptions- on decisive and extremely clear verdicts expressed by the Hanefite imams. In simple cases the *cadi's* verdict became null and void if based on other sects views since he was regarded as a representative of the Sultan in the administration of justice. Whereas the Ottoman caliph-sultans represented the Sunnite *madhab*, Bektashi traditions on line with and akin to the Shia sect prevailed amongst the military in Istanbul, the Empire's capital, especially in the barracks of the Janissaries.

Use of *urf*-what is traditional, customary and approved- as a source of law making: Accepted by the Hanefites and Malikites as fundamentally original and true where there was no decisive ruling (*nass*) on a matter, *urf* was a mechanism by which society had had its affairs settled in all times and in every instance. *Urf* is generally regarded as forming part and parcel of *fiqh* procedures as evinced by the Prophet's hadith "what is beheld as beautiful by muslims is also beautiful in the presence of Allah." Any action contrary to an *urf* leads to embarrassment and uneasiness, whereas the Quran says "Allah has created no difficulties for you in the Religion." Both Hanefite and Malikite scholars maintain, therefore, that "what is settled by a true and accurate *urf* carries equal weight with what is settle by a canonically legal argument." Those of the scholars who take *urf* as an argument from which to arrive at conclusions accept its validity where there exists no ruling in the Quran or Sunna on the issue under consideration. In fact, Islamic legists have recognized in general the rights of the sultans, on grounds where there was nothing explicitly contradictory in *Sheri'a*, where public interests made it imperative and finally provided there was nothing violating '*urf* and traditions' to enact a law. On this topic, legists have said that in view of public interests and in cases where the State's power of disposal on the individual was inevitable (imperative) such action is also true, accurate and valid canonically.

Right from the beginning of their state the Ottomans had practiced a dual system of legislation: *urf* and *Sheri'a*. This was all the more pronounced in laws concerning the administration and public institutions where a system of law which may be termed '*national*' or '*urfi*' was developed. This tradition, inherited from ancient Turkish states and jealously perpetuated, helped ease the meeting of Turks own needs in national local legislation as well as in collecting local taxes and dues in territories conquered and annexed. Thus institutionalized, the law has gradually developed in a new and fresh structure different from *Sheri'a* which then seemed somehow frozen in canonical literature, gaining by and by a form and nature of a state or political law, systematized through legislations.

We believe the Ottoman rulers had enacted laws since the very beginnings and these ought to have caused the formation of certain special codes of laws affecting well defined areas of public administration by gradual collection and compilation of a number of royal decrees, orders and firmans - pronounced and edicted at different times but dealing with one and same matter. By putting all these individual codes and statutes together, a much comprehensive collection of laws, that had been in practice in a certain period of the Empire, was obtained. It is believed that the first such collection of military and political laws was obtained during the reign (1362-1389 AD) of Sultan Murat upon his order by Timurtash Pasha. Such statutes of law or codes were systematized and re-arranged during the reign (1451-1481 AD) of Sultan Mehmed the Conqueror. This last mentioned Sultan speaks of "laws of my ancestors, of my father and my grandfathers" in his code of laws concerning the non-muslim subjects of the Ottoman Empire which he himself proclaimed immediately after the completion of the conquest of Istanbul.

Matters resolved according to these laws did not concern Sheri'a but rather were in the order of prohibitions, interdictions and sultans orders that came under urf. And the law in this field was not a scholastic and theoretical one, created through canonical interpretation drawn from a collection of judgements by religious authorities, but a system of rulings outside religious considerations that was practical, applicable, inspired by the day to day necessities and exigencies of a well formed state and that drew on a wealth of experience gained through a long tradition of public administration. *It would be utterly wrong to put these collections together with fatwas.* As a matter of fact, it would have been quite impossible for these laws to emanate from fatwas. Even some of these latter, apparently edicted to resolve certain important and discutable matters, were, unlike verdicts of a higher legal authority, mere confirmations by a religious authority to the effect that orders, interdictions etc. not treated in the Quran and not taken up by Sheri'a on account of their unrelated natures were also legal from the point of Islam. In the Empire (Ottoman) while fatwas furnished by famous muftis were being compiled, codes of laws containing orders and firmans edicted by sultans were being created. These latter seem to be parts of an overall attempt to develop a law of usage and custom, entirely independent in itself from Sheri'a, side by side with renowned books of fiqh. An example to this is Collection No. 4789 in Istanbul's Bayazid General Library. In later periods a great number of collections were created through either private or official initiatives. Inter alia, we are in possession of codes of laws and statute books

compiled and created during the reigns of Soliman the magnificent, the Lawgiver (r. 1520-1566 AD), Selim the Second (r. 1566-1574 AD), Ahmed the First (r. 1603-1617 AD) and finally of Murat the Fourth (r. 1623-1640 AD). The most famous of all these collections is the legal compendium named "Telhis ul-Beyan fi Kavanin-i Al-i Ossman" and compiled by Hezarfen Hussein Effendi in 1675. Until the end of the dynasty the Ottoman sultans continued to issue such collection of laws, and the role played by legists, scholars and experts on public administration who were amongst the rank and file of the Ottoman Divan, in the preparation application and modification of said collection had indeed been enormous. The said role was limited, however, to technical and expert advice and consultations and did not involve the actual law making. In form and applicability such laws did not become valid and practical but by the expressed will of the sultan who listened the proposed texts of each legislation. When proclaimed such laws did not carry the Shaykh ul-Islam's approval since the tenure of the office of this Grand Mufti depended entirely on the will of the sultan. Nevertheless, there are instances of fatwas furnished by the Shaykh ul-Islam for the introduction of printing press into the Empire and to wage wars. When edicting their fatwas on affairs that are being conducted through a series of legal procedures the Shaykh ul-Islam used the wordings "not a canonical matter", "should be proceeded as firmaned" which is indicative of the sensitivity displayed in worldly and state affairs by men of religion who considered such issues "affairs of state and of politics". Enforcement of laws was the sultan's own and personal prerogative. At the time he succeeds to the throne the new sultan may either approve, enforce and make practices of laws, orders or firmans of his predecessor or feels free to change, to replace or to abolish all or part of legislation. In all territories within the realm, in autonomous provinces (sanjaks), in provinces (wilayats), counties and townships officials specially entrusted with the duty of visiting all and every village, farm and homesteads, prairies and summer pastures whereto flocks were moved in order to register taxpayers with their fields of occupation or professions with a view of completing the written survey of each province. Rules applied in each region, taxes collected according to Sheri'a and customary practices were written in the preface or the preamble of said registers as the codes of laws or practices special to and prevailing in the region involved. Occasional dispatch of inspectors to regions mentioned established changes that had occurred between two surveys. When changes assumed considerable volumes so as to warrant modification in the existing registers then the regions in question were

surveyed afresh. The latest land registration records (title deeds etc) kept at the time of Sultan Selim the Second are preserved at the General Directorate of Title Deeds and Land Register in Ankara. One hundred and seven codes of laws culled from the opening chapters of these registers were published in 1943 by the late Mr. Ömer Lütfü Barkan.

Of considerable interest are also the 'justice bulletins' issued and dispatched, upon malpractices observed in the enactment of certain laws, to district governors, provincial administrators, county officials etc. to warn them of the consequences of such practices and with a further request that the same be read to citizens at large in public places and gatherings. For a negligible sum people were also able to purchase copies of these "bulletins" made available by public amanuensis. Seventeen of such "bulletins" were published in the Turkish Historic Society's periodical titled "Belgeler - Historic Document" in 1967.

Separate from these laws and justice bulletins, special laws governing activities of certain associations, institutions, military circles, customs and excise and sea ports were also developed. In some of these codes of laws included in the preambles of land survey registers mentioned above certain articles and instruments of legislation that had been, prior to the conquest of the region, in common practice under its former rulers and not abrogated still carried their original heading in the registers: "Law enacted by Alauddevle Bey in the realm of former Dulkadir oğulları State", in the former territories of Akkoyunlu State "Law passed by Hassan Bey" and "Kansu Gavri Law" in legislation pertaining to Syrian territories taken from Mamaluks.

Statutes in Sultan's Decrees runnign against Shari'a: When carefully studied, these royal decrees, firmans and letters will reveal a host of judgments passed that have nothing to do with the Islamic law. In fact, there are several that run against it. We are not to enumerate here everyone of them but will limit ourselves to a few instances:

An example connected with public landed property: matters explicitly provided for in original sources of Shari'a, such as the purchase by muslims of tillable land, disposal of the same by the same and the inheritance procedures were so transformed by the Ottomans as to fall, by royal edicts worded concerning state's taxation and land policies, into the law of usage and custom. Ever since the foundation of the Ottoman State, a very large portion of the realm's land had been managed in a statute that made all public property. According to this land regime all citizens, except the

peoples of Abyssinia, Egypt and certain regions of North Africa engaged in agriculture were permanent or hereditary tenants or leaseholder with the exception of negligible private estate, the state had divided all arable land in the realm into farms ranging from 60 to 200 donums in area and leaseholders were able to maintain their tenure so long as they would and could till the land. Tenement was against one-tenth of the value of crops and other produces in cash or in kind plus a fixed sum (again in cash) termed as "farm dues" as rent. Under this regime (public landed property) leaseholders had no right to sell, to grant or to leave to a pious foundation (the *vaqf*) they land they worked and at the time of their deaths the landed property could not be divided amongst their heirs. With a view of keeping the farms undivided, these were only passed to one of the heirs of the deceased fulfilling the qualifications enumerated in the code of laws without the payment of any dues or fees. According to the Islamic law however, such lands would be divided amongst the heirs of the deceased in proportions described by the Islamic Inheritance Law. The principle of non-partition of small farms had continued for 550 years until the proclamation of "Landed Property Law" in 1858.

The establishment of foundations that is not foreseen in the Quran and with the exception of a single, insignificant instance in Sunna greatly damaged the Islamic Inheritance Law. Also in the field of Islamic penal law the Ottomans had carried on practices that were blatantly against and in violation of Sheri'a. Legislation made and enforced by caliph-sultan and their firmans indicate that when the state interests were paramount, in order to take the necessary measures, Sheri'a concepts could be circumvented.

Islamic states prior to the advent of the Ottomans had devised 'courts of cruelties' where insurgents and those threatening the security and the unity of the state were dealt with by methods different from the Islamic penal code. Amongst the Ottomans rules in this field largely differed from *fiqh*. Similarly some Ottoman sultans had their brothers strangled for the sake of "good order in the realm", hanged viziers under the slighes of pretext, confiscated their properties and had done in bandits with the excuse that these were aiming the financial well-being and military security of the State and those propagating harmful religious ideas and even those resisting to pay public debts and counterfeiters.

Whereas, barring the practice of retaliation (*kissas*) in manslaughter, no fines exist in the Islamic Penal Code in the Ottoman codes a number of crimes were transmuted into fines and these were added to clauses

concerning punishments defined in Sheri'a. Adultery is an example, for while Quran punishes it by stoning and clubbing, the adulterers were fined from 100 to 300 silver coins -fines proportionate to the wealth of the one committing adultery. When both sexes involved were not married the fines were further reduced, down to 40 silver coins. Should the adulterers happen to be non muslims, slaves or odalisks, again on the strength of their wealths, fines were halved. For wounds inflicted, if no evaluation was made on the basis of retaliation (*lex talionis*), fines, were imposed depending on the degree and extend of injuries sustained. While the Islamic penal code commands the amputation of a hand in theft valued over ten grammes of silver, in the Ottoman laws the punishment was administered either in the form of clubbing, fines or both clubbing and fines -one silver coin for each bout of clubbing.

Canonically speaking *riba* or usury is an illicit act. This canonical interdiction was later observed when even negligible rates of interest were involved; whereas the Ottomans did not consider it an illicit act in the case of interests that remined below 15 to 20 % of the capital as stated in "Maruzat" of Ebussuud Effendi and in codes of law and 'justice buletins'. Furthermore, hundreds of monetary funds (*vaqf*) were created of which revenues were spent on charities and philanthropy. In 1551, of the 2445 monetary funds operating in Istanbul 845 were purely fiscal ones and 305 of them carried their business with incomes in which incomes from interests occupied a considerable volume. Sixty-one percent of all these fuds were created between 1519-1551.

By 1561, in the city of Bursa alone, apart from considerable estate public funds were in possession of some 3.5 millions silver coins of which some 3.250.000 coins were loaned on interest with an annual net take of 333.110 silver coins. In order to offset increases in meat prices and thus subsidize Janissaries meat rations both Sultan Mehmet the Conqueror and Soliman the Magnificent, the Law Giver loaned respectively 24.000 gold and 698.000 silver coins with interest.

Canonically, consumption, purchase and the sale of wine is a very illicit act and yet the Ottomans levied a state tax (10 %) on all wines produced by non-muslims. Furthermore, local private producers and wine merchant had to wait two months and 10 days to offer their own wines for sale, this is simply to allow the State to dispose off through direct sales to consumers- its wines awaiting sale and collected in leu of taxes levied. By the same token, Islam considers pig unclean and filthy, therefore forbids its meat. Because of this

muslims did not breed pigs while non-muslims of the Ottoman Empire were free, as in the case of wine, to breed pigs and consume its meat. However, the Ottomans taxed both the breeding and consumption of pigs. During the reign of Soliman the Magnificent, the Law Giver (r. 1520-1566) taxes levied amounted to one silver coin per pair of pigs and was collected at the time taxes on beehives were collected. Advancement in Europe, initiated in the 15th century by Renaissance, Reformation and the invention of the printing press and gained momentum in the hundred years that followed, slowly had its effects on the Ottomans through their contacts with Europe in wars, treaties, exchange of diplomatic envoys with the European states. Ottoman institutions, military and civilian alike, were utterly decadent at the turn of the 18th century and despite the fact that limited and merely military-oriented reform movements were started by Mahmud the Second (r. 1809-1839) in the beginning of the second half of the century, the necessity to separate religion from the affairs of the state and the public dawned upon the people after the political reforms announced by Abdulmejid.

During the Crimean War (1854) between RUSSIA AND THE Ottoman Empire when England, France and the newly unified Italy were on the side of the Empire cooperation between all these states led to the proclamation of an Imperial Reform Edict (1856), the said Edict itself paving the road to furtherance of these fresh reforms in a democratic way of public administration and what is more in democratic thinking.

European law of commerce and the European maritime commerce laws were adopted respectively in 1850 and 1864. In 1858 a new land law was enforced. The first civil commercial court of justice was opened in 1880 to carry business independently of the Sheri'a courts. Two years later, again from the West, judicial procedures observed in commercial courts of justice were adopted. The same year first regional saving coffers (ancestors of the present Turkish banks) that were receive deposits and extend credits on the basis of both paying out and charging interests were opened. A committee set up in 1869 and headed by Javded Pasha took a further step forward in the realm's legal reform when it compiled a Sheri'a based new civil code called "Mejelle" and aimed at solving citizens' problems on the basis of legal rulings. Enforcement of Mejelle which left the family law outside of its domain endeavoured the legalization of fiqh rather than the arrangement of legal matters by fatwas. In 1908 yet another great leap forward in the secularization of the country's affairs was achieved when the Sheri'a courts of justice were separated from the Office of the Shaykh ul-Islam and placed under the administration of the Ministry of Justice. Again, in 1917, long

before the proclamation of the Turkish Republic, a decree having the force of law was issued with a view of legalizing the ancient family law by which a wife not consenting her husband's taking a second wife could obtain divorce. Further, at the time of her marriage the future wife was able to stipulate that her future husband would not have but one wife.

Balkan Wars, World War I and successive wars waged against the occupying forces in the Turkish land had utterly exhausted Turkey. Feeling the need to recede into national boundaries with efforts to modernize the new society in educational, economic and social fields the Great Leader Atatürk prepared all plans concerning a sound and vigorous advance of Turkey as a secular State and in the democratic way of life. And today, Turkish people are advancing in unity and with determination on the path indicated and illuminated by this truly great leader.

ABBASİLER TARİHİNDE ORTA ASYALI BİR PRENS AFŞİN

Prof. Dr. FARUK SÜMER

Bu makalede Halife Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde mühim başarılar kazanarak Mu'tasım'ın en gözde kumandanı durumuna yükselen ve sonra yine kendi hataları yüzünden feci şekilde hayatı sona eren Afşin'in hayatı anlatılacaktır.

Uşrusana, Maverâü'n-nehr'in tanınmış bölgelerinden biri olup, Semerkand'ın doğusunda, Soğd ırmağı ile Seyhun arasındaki arâziyi ihtiva ediyordu. Baş şehri Bunciket olan bu yöre¹, eski zamanlardan beri "afşin" unvanlı hükümdarlar tarafından idâre ediliyordu. Türgiş hükümdarı Sulu Kağan 119 (737) yılında başarısızlıkla sona eren, Toharistan seferinden dönerken Uşrusana'ya geldiğinde buranın "melik"i hârâ Hânâhire (خاناخره) tarafından karşılanmış ve ona her türlü konuk severlik gösterilmişti². Hânâ Hire (?) Uşrusana afşinlerinin tarihçe bilinen en eski şahsiyetidir. Hânâ hire'nin aslının Türkçe Kara Buğra olması ve Uşrusana afşinlerinin Türk aslından gelmeleri belki imkânsız değildir. Ancak, böyle de olsa, onların son mensuplarının tamamen Acemleşmiş oldukları görülüyor. Hânâ hire'nin (?) oğlunun adı aynı kaynakta Hârâ hire veya Hânâ Hire (خاراخره خاناخره) şeklinde kaydedilir³.

Emevîler devrinde Mâveraü'n-nehr'de fethedilmeyen yörelerden biri de Uşrusana vilâyeti idi. Hattâ mümtaz bir devlet adamı, tecrübeli bir kumandan sayılan Emevîler'in son Horasan vâlisi Nasr b. Seyyâr'ın (öl. 748) bu bölgeye yaptığı seferin başarısızlıkla sona erdiğini biliyoruz⁴. Bu husus Türk kağanlarının Mâveraü'n-nehr'deki yerli hükümdarlara

¹ Bu yöre hakkında: G. Le Strange, *The Lands of the eastern caliphate*, Gabridge, 1930, s. 474-476.

² Balâzurî, *Kitâbu fütûhî'l-buldân*, Kahire, 1350, s. 418; Taberî, *Târih er-rusul ve'l-mulûk*, yayınlayan M.J. De Goeje, 11, Leyden, 1964, s. 1609, 1613; bu eserden naklen İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, yayınlayan C.J. Tornberg, V. s. 205. Bu sonuncu eserde: "Harâ Buğra (?) ebû Hânâcize ceddu Kâvus ebî Afşin." deniliyor (gösterilen yer).

³ Taberî, 111, s. 634, 1065, 1069, 1613.

⁴ Balâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, s. 418.

yardımda bulunmaları vâkıası ile çok yakından ilgili idi. Ancak, 766 yılında Türğişler'in yerini alan Karluklar kuvvetli bir devlet kuramadılar. Bu da Abbâsî hakimiyetinin Mâverâü'n-nehr'de sağlam bir şekilde yerleşmesini kolaylaştırdı. Halife el-Me'mûn, daha Horasan'da iken asker göndererek etraftaki yerli hükümdarların çoğunu vergi vererek kendisine tâbi kılmak mecburiyetinde bırakmıştı. Bu cümleden Uşrusana "melik"i Kâvus da el-Me'mûn'un veziri el-Fazl b. Sehl'e mektup yazıp vergi karşılığında barış istedi; isteği kabul edildi ise de, el-Me'mûn'un Bağdad'a gitmesi üzerine, vergiyi kesti⁵. İşte Afşin, bu Kâvus'un oğlu olup adı Hayzar (خيذر) dır. Fakat o kaynaklarda daha ziyâde bunun arapçalaştırılmış şekli olan Haydar adıyla anılır. Relâzûri'ye göre⁶ Kâvus'un üzerinde büyük nüfuzu olan nâzırı, Kâvus'un diğer oğlu damadı el-Fazl'ı tutmakta buna karşılık Hayzar'ı kötölemekte idi. Bu yüzden Hayzar, nâzırı öldürüp Huttal hâkiminin yanına kaçtı ve ondan babası ile aralarını bulmasını rica etti. Fakat Kâvus bunu reddetti. Bunun üzerine Hayzar Müslüman olduğunu ilan ettikten sonra Bağdad'a gitti ve el-Me'mûn'u alınmasının güç olduğu bilinen, Uşrusana'nın kolayca fethedilebileceğine ikna etti. El-Me'mûn, Ahmed b. Ebi Hâlid kumandasında Uşrusana'ya büyük bir ordu gönderdi. Bunu haber alan Kâvus, oğlu el-Fazl'ı yollayıp Türkler'den yardım istedi. Fakat Abbâsî kumandanı, Hayzar'ın delâleti ile kestirme yoldan yürüyerek Türkler gelmeden önce Kâvus'un oturduğu şehrin önünde göründü. Teslim olduğu takdirde de hayatına dokunulmayacağına söz verilmesi üzerine Kâvus, yapılan teklifi kabul etti. Bunu öğrenen el-Fazl'da yardıma gelen Türkler'i yalnız bırakıp aynı şeyi yaptı. Türkler'e gelince, onlar, kaynaklara göre, çölde helâk oldular. Kâvus Bağdad'a gelip el-Memûn'un itimadını kazandığından Uşrusana hükümdarlığı yine kendisine bırakıldı. Fakat çok geçmeden Hayzar Uşrusana "afşini" olarak babasının yerini aldı⁷. Belâzûri'nin tarihini bildirmediği bu hâdisenin 207 (822-823) yılında vukubulduğu anlaşıyor⁸. Böylece Uşrusana meliki olan Hayzar bu bölgenin hükümdarlarının unvanı olan afşin (el-Afşin) unvanını taşımış ve ülkesinden ayrıldıktan sonra da bu unvanı kullanmış ve eserlerde bu unvanı

⁵ Aynı eser, s. 419.

⁶ Gösterilen yer.

⁷ Gösterilen yer.

⁸ Yakubî, Târih, Neccef, 1348, 11, s. 192; Taberî, 111, s. 1065. Bu hususta Taberî'de diğer bir rivayet vardır. Buna göre Horasan valisi Talhab Tahir 207 (822) yılında kumandanlarından Ebû Hâlid oğlu Ahmed'i Mâverâü'n-nehr'e göndermiş. Ahmed, Kâvus ile oğlu el-Fazl'ı tutsak alıp Uşrusana'yı feth etmiş ve Kâvus ile oğlu el-Fazl'ı da Bağdad'a yollamıştır. (s. 1066). Anlaşılabacağı üzere Kâvus'un oğullarından el-Fazl İslâmî ismi ile anılıyor.

ile anılmıştır. Afşin'in Uşrusana'da ne kadar kaldığı kesin olarak bilinmiyor. Bilinen husus onun 215 (830) yılında henüz veliahd olan el-Mu'tasım'ın emrinde olduğudur.

Anlaşıldığına göre Mâverü'n-nehr'i imparatorluğa bağlamak için bu ülkedeki melikler, beyler (dehâkîn) Bağdad'a celbedilip veliahd Ebû İshak Muhammed'in (sonra el-Mu'tasım) emrine verilmişlerdir. Böylece aynı zamanda Mâverâü'n-nehr beylerinin savaşçı kabiliyetinden imparatorluğun batı eyâletlerinde çıkan isyanların bastırılmasında faydalanılacak idi. Afşin Uşrusana melikliği esnasında Semerkand'dan Şâş (= Taş Kend)'a giden anayol üzerindeki Dizek'e iki fersah mesafede (bir fersah 5,5-6 km.) bir ribât yaptırmıştı ki, Hudayser adını taşıyan bu ribât X. yüzyıldan Mâverâü'n-nehr'deki en meşhur ribâtlardan biri sayılmıştır⁹. Yine aynı müellif Mînek denilen yerde onun adıyla (Afşin el-Ekber) tanınmış bir hisar bulunduğunu, Afşin'in buraya dinlenmek ve eğlenmek için geldiğini yazar¹⁰.

213(828-829) yılında el-Me'mûn, el-Cezîre ile uç vilâyetlerinin idâresini oğlu el-Abbâs'a, Suriye ve Mısır'ın idâresini de kardeşi Ebû İshak el-Mu'tasım'a verdi. Ertesi yıl (214 Rebiyülevvel = 829 Mayıs-Haziran) vekili el-Badgîsî öldürölüp karışıklık çıktığı için Mısır'a giden el-Mu'tasım asâyişi tesis ettikten sonra geri döndü ise de, bu sefer de Mısır'daki el-Beşrûd yöresi halkının ayaklandığı haber alındı. 215(830) de Dimaşk'a (Şam) gelen Halife el-Me'mûn, el-Mu'tasım'a âsilerin üzerine Afşin'i göndermesini emretti. Bunun üzerine el-Mu'tasım, yanına Afşin'i alarak yeniden Mısır'a gitti. Âsilerin ayaklanmalarına son verdikten sonra Afşin Berka'ya gönderildi. Afşin buradaki isyanı da bastırdı ve âsilerin başı Müslim b. Nasr'ı yanına alıp Mısır'a döndü. Bu esnada(217 = 832) el-Me'mûn da Mısır'a gelmişti. El-Me'mûn, Afşin'i öncü kuvvetlerinin başı yaparak Aşağı Mısır'daki karışıklıklara son verdi. Tutsak alınan âsilerin reisleri Bağdad'a gönderildiler¹¹.

El-Me'mûn 218(833) de Pozantı'da öldü ve yerine kardeşi el-Mu'tasım geçti. El-Mu'tasım'ın daha veliahd iken kalabalık bir hassa askerine sahib olduğu anlaşıyor. Bu hassa askeri el-Etrâk, el-meğâribe, el-Ferâgine yahut el-Ebnâ, adları ile birbirinden farklı üç askeri birliğe ayrılıyordu. Bunlardan el-Etrâk yani Türkler'in birliği, üç veya dört bin Türk

⁹ Ibn Havkal, Kitâbu sûreti'l-arz, yayınlayan J. H. Kramers, Leyden, 1927, 11, s. 504-505.

¹⁰ s. 506.

¹¹ Yakubî, 11, s. 200-201; Taberî, 111, s. 1105.

memlûkünden müteşekkil olup ipek elbiseleri, süslü kemerleri ve altın kabızalı kılıçları ile diğer birliklerden ayrılıyorlardı. El-Meğâribe Mısırlı, Yemenli ve Kayslı askerlerden meydana gelmişti. Ferâgine yahut Ebnâ' ise, Ferganalı, Uşrusanalı ve Soğdlu, bir kelime ile Mâverâü'n-nehirli askerlerden müteşekkil idi. Bu sonuncu birliğin başı Afşin olup, Mengü Çür (çor), İbn Ebu's-Sâc (Dâvdaz = Divdâd. b. Divdest adıyla tanınmıştı), Soğd meliklerinden el-Merzbân b. Türgiş (? = المرزبان بن تركش) Buḥārâ Ḥudâh, Vâcin unvanlı melik ve beyler onun kumandanlarını teşkil ediyorlardı. Bu hassa birliklerine Ḥazzarlar'dan müteşekkil daha az ehemmiyette bir birlik de ilâve edilebilir. Bunlar arasında en fazla birbirini çekemeyen birlikler Türkler ile Mâverâü'n-lüler (Ferâgine = el-Ebnâ') idiler. Bu birliklerin Samarra'da ayrı ayrı mahallelerde oturtulmalarının sebeplerinden biri de budur. Samarra'da Afşin'e Matire denilen yer verildi. Afşin burada bir konak yaptırdığı gibi, Uşrusanalılar ile ona bağlı diğer askerî birlikler Afşin'in konağının çevresinde yerleştirildiler. Bunların da mahallerinde küçük bir çarşı ile mescitler ve hamamlar inşa edildi¹².

El-Mu'tasım halife olduğu zaman Bâbek adlı reislerinin idaresinde 201 (= 816-817) tarihinde başlamış olan Hürremî hareketi kuvvetli bir şekilde devam etmekte idi. Gerçekten Hârûnu'r-Reşid'in oğulları el-Emin ve el-Me'mûn arasında başlayan saltanat mücadelelerinden bir çok zümre ve topluluklar gibi, Hürremîler de faydalanıp Erdebil-Mukan (= Muğan) arasındaki dağlık yöreye iyice hâkim olduktan sonra etrafa akınlar düzenleyip çok insan öldürmüşler, ekserisi kadın ve çocuklardan müteşekkil çok insanı da tutsak alıp hizmetlerinde kullanmışlardı. Müellifler, Hürremîler tarafından yirmi sene içinde öldürülen müslümanların sayısının ikiyüz ellibeş bin beşyüz kişi olduğunu bildirirler¹³. Mes'ûdi öldürülenlerin sayısının beşyüzbin kişi olduğunu söylediğini kaydeder¹⁴. Bu rakamların, mübalağalı olmakla beraber, öldürülenlerin sayısının çok olduğunu göstermeleri bakımından değerleri vardır. Hürremîlerin tutsaklığından kurtarılan kadın ve çocukların sayısının da yedibin altıyüz kişi olduğu kaydedilir¹⁵. Bu tutsaklar Afşin tarafından ailelerine iade edildiler. Hürremîlerin inançlarına gelince bunları islâmiyetin ilkeleri ile telif etmek mümkün değildir. Kaynaklar tarafından verilen bilgiler Hürremîliğin, zamanımızda söylendiği gibi¹⁶ bir mezhep değil bir din olduğunu gösterir.

¹² Yakubî, Kitâbu'l-buldân, yayınlayan M. J De Goeje, Leyden, 1892, s. 258, 262-263.

¹³ Taberî, 111, s. 1233; İbnü'l-Esir, VI, s. 195.

¹⁴ Kitâbu't-tenbih ve'l-isrâf, Kahire, 1938, s. 305.

¹⁵ Gösterilen yerler.

¹⁶ İslâm Ansiklopedisi, V-2, s. 596-597.

Bu bilgilere göre Hürremîler tenâsühe inanıyorlardı. Dinleri ve kitapları ne olursa olsun bütün peygamberlerin bir ruhtan geldikleri inancı tenâsühle ilgili olduğu gibi, vahyin hiç bir zaman kesilmeyeceği akidesi de yine buradan geliyor. Onların dikkate değer inançlarından biri de her hangi bir dinin sâlikinin mükâfat karşılığında mucâzattan korktuğu müddetçe “hakikat” olusa olsun bütün peygamberlerin bir ruhtan geldikleri inancı tenâsühle ilgili oldu gi.i, vahyin hiç bir zaman kesilmeyeceği akidesi de yine buradan geliyor. Onların dikkate değer inançlarından biri de her hangi bir dinin sâlikinin mükâfat karşılığında mucâzattan korktuğu müddetçe “hakikat” yolunda olduğudur. Hürremîler’in Müslümanlara Yahudi (el-Yahûd), Müslümanlar’ın da Hürremîlere “kâfir” dedikleri biliniyor.

IX. ve X. yüzyıla ait coğrafya eserlerinde Bâbek’in oturduğu Medinetü Bâbek(Bâbek şehri)de denilen el-Bazz (البَزْ) kalesi hakkında açık ve teferruatlı bir bilgiye rast gelinmez. Yalnız İbn Hurdadbih, el-Bazz’ın Berdaa’ya otuz fersahlık bir yerde bulunduğunu yazdığı gibi, yine onun ifadelerinden bu kalenin Erdebil’e yirmibir fersahlık bir mesafede olduğu anlaşılır¹⁷. Yâkût ise el-Bazz’ın Âzerbaycan ile Errân arasında bir nâhiye (kûre) olduğunu bildirir¹⁸. Gerek İbn Hurdadbih’in kayıtları, gerek Taberîdeki Afşin’in harekâtı ile ilgili bilgiler, el-Bazz’ın Erdebil’in takriben yüzyirmibeş kilometre mesâfedeki dağlık bölgede olduğuna ihtimal verdiriyor. El-Bazz kalesinin yanında aynı adda bir de köy vardı.

Bâbek’in 201(816-817) tarihinden itibâren harekete geçip yörelere kanlı akınlar yapması ve Azerbaycan vâlilerinin onun karşısında âciz bir duruma düşmeleri üzerine el-Me’mûn devrinde 204(819-820)de Yahya b. Mu’âz, 205 (820-821) de İsâ b. Muhammed, 209 (824-825) de Ahmed b. Cüneyd, İbrahim b. Leys ve 212 (827) de de Muhammed b. Humeyd et-Tûsî gibi kumandanlar Hürremî reisinin tenkiline memur edilmişler ise de, onlardan hiç biri vazifesinde başarılı olamamıştı. Hattâ bu kumandanlardan Ahmed b. Cüneyd Bâbek’e tutsak düşmüş, el-Tûsî de savaş meydanında kalmıştı (214 = 829). El-Mu’tasım’ın halifelik makamına geçtiği yılda (218 = 833) Cibâl eyâletinden (Irak-ı Acem = Hemedan, İsfahan, Rey ve Kazvin bölgeleri) kalabalık bir topluluğun Hürremî dinine girdiği ve bunların Hemedan’da biraraya geldikleri haber alınmıştı. Halife savaşmak için toplanmış olan bu Hürremîlerin üzerine İshak b. İbrahim b. Mus’ab’ı yolladı. İshak onlardan çoğunu öldürdü; geri kalanları Rûm ülkesine yani

¹⁷ Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik, yayınlayan M. J De Goeje, Leyden, 1889, s. 121, 122, 123.

¹⁸ Mu'cemu'l-buldân, yayınlayan F. Wustenfeld, Göttingen, 1866, 1, s. 529-530.

Anadolu topraklarına kaçtılar¹⁹. Fakat İshak Bâbek'e karşı gönderilmiş olan kardeşi İbrahim'in bir iş görememiş olması üzerine el-Mu'tasım, Mısır'daki isyanların bastırılmasındaki başarıları ile tanınmış olan, Afşin'e Cibâl vâililiğini verip onu Bâbek'in faaliyetlerinin sona erdirilmesine memur etti (Cumâdelâhire 220 = Haziran 835). Halife ile kumandanı, Bâbek işinin pek mühim bir mesele olduğu üzerinde tam bir görüş birliği içinde idiler. Onlar Bâbek ve taraftarlarının ölümü hiçe sayan cesâretleri yanında tecrübeli savaşçılar olduklarını biliyor, arâzinin sarplığı ve ikliminin sertliği yüzünden harekâtın kolayca yapılamayacağını anlıyor ve başarının kazanılması için ikmâl işinin mükemmel bir şekilde yürütülmesi gerektiğini kabul ediyorlardı. Bu sebeple Afşin sefer hazırlıklarını tamamlamaya çalışırken emirlerden Ebû Sâid Muhammed b. Yûsuf, önden gönderilip Bâbek'in yıktığı Zencan ile Erdebil arasındaki kalelerin onarılmasına ve içlerine asker konulmasına memur edildi. Bundan maksat erzak ve cephâneyi devamlı bir şekilde Erdebil'e ulaştırmaktı. Ebû Sâid kaleleri onardı ve buna mani olmak isteyen Bâbek'in kuvvetlerini yendi. Bu başarının ilk neticelerinden biri Bâbek'e itaat etmiş olan Tebriz ve Şahî kalelerinin hâkimi Muhammed b. Bu'ays'ın Bâbek'ten ayrılması ve hattâ onun İsmet adlı kumandanını yakalayıp halifeye göndermesi oldu. Afşin Azerbaycan'a gelerek karargâhını Berzend'de kurdu (220 = 835). Burası Bâbek'in oturduğu el-Bazz kalesinin kuzeyine düşüyordu. Ferganalılar birliğinin bütün kumandanları sefere katılmışlardı. Bunlar arasında Beşir adlı Türk asıllı bir kumandan da görülmüyor.

Bazz kalesi ve Hürremîler'in tahassun ettikleri yöre her taraftan kuşatıldı. Afşin'in kuvvetleri baskına uğramamak için bulundukları mevzileri hendekler ile çevirdiler. Hattâ bazı yerlerde surlar bile yapıldı. Erzak, cephane ve paranın sâlimen ve kesilmeksizin ulaşması için Afşin kısa bir zaman içinde mükemmel bir teşkilât kurdu. İlk yılda Afşin Arşak denilen yerde Bâbek'i yendiği gibi onu Mukan'a kaçmak zorunda bıraktı. Aynı yılda Türk kumanlarından Büyük Boğa Erdebil'e geldi. O askerin maaşını getirdiği için yanında az bir adam vardı. Ertesi yıl (221 = 836) Boğa'nın askerleri, Bâbek'in Hürremîleri tarafından mağlup edildiler. Öyleki Boğa'nın askerlerinin her şeyi düşmanların eline geçti. Buna mukabil Afşin Bâbek'i yeniden mağlubiyete uğrattı. Boğa, Afşin'in emri üzerine Meraga'ya döndü. Bu husus kazanılacak zaferde Boğa'nın hisse sahibi olmasının istenmemesinden ileri gelmesi bence pek az muhtemeldir. 222 (837) yılında Halife, yakınlarında Câfer b. Hayyât ile Aytah'ı Afşin'e

¹⁹ Taberi, III, s. 1165.

gönderdi. Bu, Bâbek'in Bizans imparatoruna: "harekete geç; karşında kimseyi bulamayacaksın. Zira Halife terzisi (el-Hayyât) ve ahçısını (Aytaḥ et-Ṭabbâḥ) bile üzerime gönderdi" şeklinde mektup yazmasına vesile oldu. Bu yılda Afşin harekât planını mükemmel bir şekilde uygulayıp el-Bazz yahut Medinetü Bâbek'i fethetti (20 Ramazan 222 = 26 Temmuz 837) Bâbek'in ele geçirilen askerleri öldürdüler. El-Bazz yıkıldı. Bâbek birkaç adamı ile kaçmaya muvaffak oldu ise de sığındığı Ermeni reislerinden Sehl b. Sunbât tarafından Afşine teslim edildi. Afşin yanında Bâbek ile kardeşi Abdullah ve üçbin üçyüz dokuz Hürremî kadını ile birlikte Samarra'ya hareket etti. El-Mu'tasım, Afşin'e Berzend'den hareketinden Samarra'ya gelinceye kadar her gün bir at ve hilât gönderiyordu ki²⁰, bu, Halifenin haklı olarak Afşin'in kazandığı başarıya pek sevindiğini ifade eder. Esasen Afşin'in karargâhı olan Berzend-Samarra arasında kurulmuş olan ulak teşkilâtı ile Halife harekât hakkında hergün haber alıyordu. Halife, Afşin'i yeni askerî birlikler ile daima takviye ettiği gibi, askerinin erzak ve maaşının zamanında gönderilmesi ile de yakından meşgul olmuştu. Onun için Bâbek'e karşı kazanılan zaferde gerçekten dirayetli bir halife olan el-Mu'tasım'ın payı büyüktür. Afşin Samarra'ya girerken (Safer 223 = Ocak 838) Halifenin oğlu ve diğer aile efrâdı tarafından karşılandı. Böylece sefer üç yıldan fazla sürmüş oluyordu. Bâbek'in elleri ve ayakları kesildikten sonra başı da bir zaman Horasan şehirlerinde dolaştırıldı; kardeşi Abdullah da Bağdad'ın aynı şey yapıldı. Afşin'e muzaffer bir kumandan olarak başına taç kondu ve elbise giydirildi; yarısı kendisine ait olmak ve yarısı da kumandan ve askerlerine dağıtılmak üzere yirmi milyon dirhem verildi ve Sind eyâleti de Afşin'e ikta edildi. Başta Ebû Temmâm olmak üzere, şâirler, Halife ve Afşin'i öğen şiirler yazdılar²¹.

Yine aynı yılda (223 = 838) Bizans hükümdârı Teophilos halifeliğin topraklarına girerek Malatya'nın güneyindeki Zıparta şehrini zapt edip yaktığı, erkeklerin burunlarını, kulaklarını kestirdiği, kadınları ve çocukları tutsak aldığı haber alındı. İmparatorun bu seferi Bâbek'in isteği üzerine yaptığı kaydediliyor. Bizanslılar'ın Müslüman halka karşı gösterdikleri şiddet Halifeyi çok kızdırdığından gecikmeden harekete geçildi ve intikam almak için Anadolu içlerine girildi. El Mu'tasım Afşin'e Hadeş (= Göynük) geçidi veya Malatya yolu ile Bizans topraklarına girmesini emretmiş²²,

²⁰ Taberî, 111, s. 1229.

²¹ Bu hadise hakkında en tafsilatlı haber Taberî'dedir. (111, s. 1170-1234).

²² Bu hadeş, Maraş'ın Pazarcık kazasına bağlı Göynük köyüdür. Yol Göynük'ten Afşin-Elbistan ovasına yakın Akça Derbend'e (şimdi Derbent) kadar pek arızalı ve o derecede meşakkatlidir. Yol Afşin-Elbistan ovasından Hurman kalesi ile Sarız'a varmakta ve oradan

kendisi de Tarsus'tan harekete geçmişti. Afşin Bizans'ın Armenyak eyâletine (başlıca Sivas-Amasya bölgeleri) girip batıya yöneldi. Yolda karşısına çıkan imparatoru bozguna uğrattı (223 Şaban = 833 Temmuz). Afşin'in kazandığı bu zafer el-Mu'tasım ve bütün ordusunda derin bir sevinç yarattı. Sonra Halife ve kumandanı Afşin Ankara'da buluştular. Halife buradan güneye yöneldi. Hedef Ammuriye (Amorium = Amirion) şehri idi. Bu şehrin Emirdağ kasabasının oniki kilometre doğusundaki Hacı Hamzalı köyü yakınında, olduğu kabul edilmiştir²³. Abbâsî ordusunun sağ koluna Afşin, sol koluna da Aşnas et-Türki²⁴ kumanda ediyordu. El-Mu'tasım'ın çok sevdiği ve kendilerine çok değer verdiği Türkler, Aşnas'ın kumanda ettiği sol kol ile bizzat kendisinin idaresindeki merkez kolunda yer almışlardı. Ammuriye şehrine yedi konakta varıldı ve elli beş gün kuşatmadan sonra fethedildi. (223 Ramazan = 838 Ağustos). Şehrin kumandanı da tutsaklar arasında bulunuyordu. Seferden dönülürken büyük emirlerden 'Uceyf b. 'Anbese (Soğdlu), Ferganalı 'Amr ve daha bir çok emîrin el-Mu'tasım'ı öldürüp yerine el-Me'mûn oğlu el-Abbâs'ı geçirmek istedikleri haber alındı. Bunlar hem Afşin'in hem de Aşnas, Aytah gibi emîrlerin yükseltilmelerini çekemedikleri için bu fesat hareketini hazırlamışlardı. Birer birer tutulan suikastçı emirlerin hayatlarına son verildi. Halife, yeğeni el-Abbâs'ı, muhafaza etmesi için Afşin'e teslim etti. El-Abbâs Menbic'e gelinceye kadar aç bırakıldı. Burada yemek arzu ettiği için, önüne çok yemek kondu; bu yemekleri yedikten sonra su istedi ise de verilmedi. Bunun tabii bir neticesi olarak çok geçmeden susuzluktan öldü²⁵.

224(839) yılında halife, çok sevdiği emirlerden Türk Aşnas'ın kızı Otranca(?-الترنجة) veya Otarca (?-الترجة) ile²⁶ Afşin'in oğlu el-Hasan'ı bizzat kendi sarayında evlendirdi (Cumade'l-âhire = Haziran-Temmuz 839) Bütün Samarra halkının katıldığı muhteşem bir düğün yapıldı. Bu husus halifenin adları geçen emirlerine büyük değer verip onları birbirlerine

yine pek sarp dağ yoluna saparak Zamanlı ovasına çıkmaktadır. Bu yolun konaklarını tesbit etmek için birkaç yıldan beri çalışmaktayım. Bu mühim askerî ve ticarî yol Osmanlı devrine kadar kullanılmış ve ondan sonra terk edilmiştir. Taberî'de Afşin'in bir yerde bu yoldan, diğer bir yerde de Malatya yolu ile Anadolu'ya girdiği yazılıyor (111, s. 1237, 1257).

²³ Ammûriye maddesi, İslâm Ansiklopedisi, 1, s. 411-412. Hamza Hacı köyü, adını Hamza Hacı Türkmen oymağından almıştır. Bu oymağın Bozulus Türkmeni'nden olduğunu biliyoruz.

²⁴ Bu isim nereden geliyor, bilemiyorum. XIII. yüzyılda Seyhun boylarında bu şekilde yazılmış bir Oğuz şehri vardı.

²⁵ Taberî, 111, s. 1265.

²⁶ Bu adın da aslı bence meçhuldür.

yaklaştırmak istediğini gösterir. Böylece Türkler (el-Etrâk) Mâverâü'n-nehrîliler (Ferâğine = Ebnâ') arasındaki rekabet ve belki husûmet, daha doğrusu kıskançlık ortadan kaldırılacak veya en az dereceye indirilmiş olacak idi. Düğünden sonra el-Hasan'ın bir memuriyet ile Mâverü'n-nehr'e gönderildiği anlaşıyor. Bu memuriyetin Uşrusana vâililiği olduğu kabul edilebilir. Yani el-Hasan'ın babasına vekâleten Uşrusana'nın idaresine gönderilmiş olması mümkündür. El-Hasan kendisine ait bazı yerlere tasarruf ettirmede için, Horasan vâlisi Abdullah b. Tâhir'e bağlı Mâverü'n-nehr vâlisi Nûh b. Esed'den şikâyetçi idi. Nuh b. Esed'in bunu Abdullah b. Tâhir'in emri ile yaptığından şüphe edilmez. Afşin ile Abdullah b. Tâhir arasındaki derin, fakat iyice açığa çıkmamış husûmet de çoktan başlamış bulunuyordu. Esasen Afşin'i felâkete götüren hâdiseler de aynı yılda baş gösterdi. Filhakika Afşin Bâbek işini başarı ile neticelendirdikten sonra kendine tâbi olmak üzere Âzerbaycan vâililiğini kayın biraderi Mengü Çûr(yahut Çôr)el-Ferganiye vermişti. Mengü Çûr Bâbek'in kalesinde gizlenmiş zengin bir hazine ele geçirmiş ise de bundan ne halifeyi, ne de Afşin'i haberdar etmişti. Fakat Âzerbaycan posta reisi durumu Halifeye bildirdi. Kaynaklara göre, Mengü Çûr posta reisi Abdullah b. Abdurrahman'ı öldürmek istedi²⁷, hatta posta reisini koruyan Erdebilliler ile savaştı. Bunu duyan halife Afşin'e Mengü Çûr'u azledip yerine bir başkasını göndermesi emrini verdi. Afşin'de kalabalık bir ordu ile Dîvdâd adıyla tanınmış olan Ebu's-Sâc'ı yolladı. Bu da Afşin'in hemşehrisi ve onun buyruğundaki kumanlardan biri idi. Kaynaklara göre Afşin Dîvdâd'a Mengü Çûr ile savaşmamasını söylemişti. Bunun üzerine el-Mu'tasım, Mengü Çûr'a karşı Büyük Boğa kumandasında Türkler'den müteşekkil bir kuvvet sevketti. İşsiz, güçsüz takımını da hizmetine alarak askerinin sayısını artıran Mengü Çûr, Erdebil önünde Boğa ile muharebeye tutuştu ise de yenildi; askerlerinin bir kısmı ile Bâbek'in tahrir ettirdiği bir hisarı onarıp Boğa'ya mukavemete çalıştı. Ancak çok geçmeden askerleri onu Boğa'ya teslim ettiler²⁸. Yakûbî, Mengü Çûr'un giriştiği savaşta yenileceğini anlayınca Boğa et-Türki'den "âmân" istediğini, Boğa'nın da âmân verip onu Samarra'ya getirdiğini yazar²⁹. 225(839-840) yılı başlarında Samarra'ya getirilen Mengü Çûr orada hapse atıldı³⁰. Aynı yıl içinde

²⁷ Taberî, 111, s. 1300; İbnü'l-Esir, VI, s. 505. Abdullah bin Abdurrahman'ın şî'i olduğu bildiriliyor (Taberî, 111, s. 1301) Abbasiler devrinde vilayetlerdeki posta müdürlerinin başlıca vazifeleri bulundukları yerlerdeki yüksek idarecilerin yaptıkları işleri halifelere bildirmektir.

²⁸ Yakûbî, 11, s. 211; Taberî, 111, 1301-1302.

²⁹ 11, s. 2111.

³⁰ Taberî, 111, s. 1302.

Afşin'de "haras" memuriyetinden yani muhafız kumandanlığından azledildiği gibi, az sonra da hapse konuldu. Afşin el-Cavsak'ta minareye benzer bir yer yapılarak orada hapsedilmişti. Burasının ancak oturulabilecek derecede genişliği olan bir yer olduğu bildiriliyor. Halife, Mengü Çür'un, Afşin'in emri üzerine itaatsızlık gösterdiğini öğrenince ona karşı tavrı değişmişti. Bunu anlayan ve geleceğinin hiç de iyi olmayacağını gören Afşin, ülkesine kaçmak için bir plan hazırladı. Buna göre Afşin, kendi idaresindeki kuzeyde bulunan eyâlet yolu ile Hazar ülkesine gidecek ve oradan da Türk illerini dolaşıp Uşrusana'ya ulaşacaktı. Bu arada onun, mümkün olursa, hazar hakanını da Halifeye karşı kullanmayı düşündüğü de bildiriliyor. Sonra bu plana, vereceği bir ziyafette Halife ile Aşnas, Aytağ ve diğerleri gibi kumandanların zehirlenmeleri de dahil edildi. Halife gelmez ise bu iş kumandanlara yapılacak idi. Fakat Afşin'in kumandanlarından ve aynı zamanda kavimdaşı hemşehrisi Vâcin, bu planı uygulamanın mümkün olmadığını ifade etmiş ve bu da Afşin'e yetiştirilmişti. Afşin'in, hakkında tehdid edici sözler söylediğini haber alan Vâcin, hayatını tehlikede görüp geceleyin Halifenin sarayına gitti ve geceyi Aşnas'ın yanında geçirdi; sabahleyin durumu Halifeye anlattı (daha sonraları Halife el-Mütevekkil'in katline katılan Vâcin, işte bu Vâcin'dir). El-Mu'tasım Afşin'i çağırıp hapsedirdi. Vezir Abdulmelik b. Ziyâd, baş Kadı Ahmed b. Ebû Dâvud ve emîrlerinden İshak b. İbrahim b. Musab'dan müteşekkil bir heyet Afşin'i muhakemeye memur edildi. Afşin şu suçları işlemekle itham ediliyordu: 1- Uşrusana'ya para yollamak. Afşin Bâbek işi ile meşgul iken Âzerbaycan ve Ermeniyeye vilâyetlerinden kendisine verilen veya getirilen para ve değerli nesneleri adamları vasıtası ile Uşrusana'ya yoluyordu. Horasan vâlisi Abdullah b. Tâhir, bunu Halifeye arz etmiş, Halife de gönderilen şeylerin neler olduğunu bildirmesini yazmıştı. Sonra Abdullah b. Tâhir Nişabur'da Afşin'in iki adamını yakalayıp onların üzerinde çok miktarda para bulmuş ve bu parayı Türklere karşı göndereceği askere dağıttığını³¹ hem halifeye,

³¹ Bu sefer hakkında dağınık ve müphem birkaç kayda rastgelinir. Bu kayıtlara göre; sefer, Oğuzların 205 (820-21) de Uşrusana'ya sefer yaptıkları haber veriliyor (111, s. 1044). Bu, Toguz Guziyye (= Dokuz Oğuzlar) adı ile Batı Oğuzları'nın yani Seyhun Oğuzları'nın ifade edilmiş olduğu şüphesizdir. Çünkü Toguz Guza'lar (= Uygurlar)'ın tarihleri boyunca Mâverâü'n-nehr'e herhangi bir sefer yapmış olmaları asla söz konusu değildir. İşte Abdullah b. Tâhir, Oğuzların 205 (820-21) de Uşrusana'ya sefer yaptıkları haber veriliyor (111, s. 1044). Bu, Toguz Guziyye (= Dokuz Oğuzlar) adı ile Batı Oğuzları'nın yani Seyhun Oğuzları'nın ifade edilmiş olduğu şüphesizdir. Çünkü Toguz Guza'lar (= Uygurlar)'ın tarihleri boyunca Mâverâü'n-nehr'e herhangi bir sefer yapmış olmaları asla söz konusu değildir. İşte Abdullah b. Tâhir, Mâverâü'n-nehr halkını perişan etmiş olan Oğuz akınlarına misillemede bulunmak için bir ordu hazırlamıştı. Abdullah'ın oğlu Tahir kumandasında sevk ettiği bu ordu, daha önce ayak

hem de Afşin'e bildirmiş ve Afşin'e: "eğer bu para senin ise Emîrû'l-müminin'in asker için göndereceği paradan o meblâğı ayırıp sana göndereceğim" demişti. Bunun üzerine Afşin: "Horasan vâlisine Emîrû'l-müminin'in malı ile benimki arasında fark yoktur" şeklinde bir cevap göndermek zorunda kalmıştı. Afşin'in Uşrusana'ya para göndermesi Uşrusana'nın Afşin adına oğlu, veya bir vekili tarafından idâre edildiğini gösterir. Esasen Uşrusana'nın Afşin'den sonra da 279(892-893) tarihine kadar yerli hükümdarlar tarafından idâre edildiği paralardan anlaşılıyor ki³² bu hükümdarların Afşin'in soyundan gelmeleri pek muhtemeldir. Afşin'in Uşrusana'da bir hazineye sahip olmak istemesi hayatî bir tehlike karşısında oraya kaçacağını ifâde eder. Diğer taraftan Afşin'in verilen ve getirilen bu paranın hepsine sahiplendiği için hazinenin hissesini de zimmetine geçirmiş sayılması muhtemeldir. Afşin'in bu ithama nasıl bir cevap verdiği bilinmiyor. 2- Mâzyâr'ı isyana teşvik etmek. Taberî'de Afşin'in Taberistan meliki Mâzyâr b. Karin'i isyana teşvik ettiği bunu da Mâverâü'n-nehr'i içine alan geniş Horasan eyâletinin vâlisi olmak için yaptığı anlatılıyor³³. Hatta Afşin'in bu hususta Mâzyâr'a yazdığı mektupların ele geçirilip el-Mu'tasım'a gönderildiği bildiriliyor³⁴. Taberî'nin kaynaklarından birinde Mâzyâr'ın hem Horasan vâlisi Abdullah b. Tâhir'e, hem de Samara'ya getirildiğinde (224 = 839) el-Mu'tasım'a Afşin'in kendisine mektup yazdığını ikrar ettiği bildiriliyor³⁵. Taberî'nin diğer bir kaynağına göre ise Mâzyâr, Halifeye Afşin'in kendisine mektup yazdığını ikrar etmemiştir³⁶. Hatta el-Mu'tasım, Mâzyâr'ın bu sözlerine kızıp onu kamçılattmış (dört yüz elli kamçı vurdurmuş) ve Taberistan meliki yediği bu kamçılardan sonra su istemiş verilen suyu içer içmez ölmüştür³⁷. Yâkûbî'de Mâzyâr'ın Afşin tarafından kendisine mektup yazmadığını, ancak vekiline Afşin'in çok iyi davrandığını söylediğini kaydeder. Mes'ûdî ise³⁸, Afşin'in, kendisini isyan hareketine girişmeye

basılmayan yerlere kadar ilerleyip Oğuzlara karşı zafer kazanmış ve hatta onlardan 1000 kişiyi tutsak almıştı. Bunların paraca değerlerinin 600.000 dirhem olduğu bildiriliyor. Bu seferin hangi tarihte yapıldığı hakkında bilgi edinemedim. İbn Hurdadbih'deki 211-212 (826-827) tarihi bir zuhuldur (s. 34, 37, 39). Bu sefer, 225 (839) yılında yapılmış olabilir; Abdullah b. Tâhir'in ölümü ise 230 (844) da vukubulmuştu.

³² Barthold, *Turkestan*, London, 1928, s. 211.

³³ 111, s. 1268-1269, 1298.

³⁴ 111, s. 1298; İbnü'l-Esir, VI, s. 504.

³⁵ Taberî, 111, s. 1298, 1303.

³⁶ Gösterilen yer.

³⁷ 11, s. 211.

³⁸ Murûcu'z-zeheb, Kahire, 1367, V, s. 61.

teşvik ettiği hakkında Mâzyâr'ın ikrarda bulunduğunu bildirir. Afşin muhakeme edilirken Mâzyâr da çağırılıp mesele kendisinden soruldu. Mâzyâr: “kardeşi Hâş (خاش) kardeşim Kuhyâr'a yazıyordu; o mektuplardan birinde şöyle deniliyordu. “Bu ak dini (yani Mecûsilîği) ben, sen ve Bâbek yeniden yükseltebildirdik. Bâbek'i kurtarmaya çalıştım. Fakat ahmaklığı buna mani oldu. Eğer isyan edersen benden başka seni yenebilecek kimse yoktur. Zirâ bahadır atlılar ve cesûr askerler benim buyruğum altındadır. Onları sana gönderirsem kimse bizimle savaşılamaz. Çünkü, Arab, köpeğe benzer, bir kemik atıp sonra topuzla başına vurursun. Sinekler yani Megaribe'ye gelince onlar sadece baş yiyicidirler. Şeytanların oğulları olan Türkler'in ise okları tükeninceye değin güçleri vardır. Bu da bir saat sürer. Sonra atlılar onları çevirip yok ederler. Böylece dinimiz de Acemler (Sâsâniler) zamanındaki yüksekliğine erişir”³⁹. *Tarih-i Taberistan* müellifi İbn İsfendiyâr'a göre, tutsak alınmış ve verilen içkinin sarhoşluğu içinde bulunan Mâzyâr, Abdullah b. Tâhir'e şu sözleri söylemiş: “Ben, Afşin Hayzâr b. Kâvus ve Bâbek, bu üçümüz devleti Arabın elinden alıp kısırlar (Sâsânî) hânedânının mensuplarına vermeyi kararlaştırmıştık⁴⁰. İbn İsfendiyâr, Taberî'ye veya ona bağlı eserlere dayanmıyorsa bu sözler dikkate şâyandır. Yine ona göre Mâzyâr, Abdullah b. Tâhir'e: “evvelki gün Afşin'in bir adamı yanıma geldi ve Afşin'in falan gün, falan saatte el-Mu'tasım ve oğullarını öldüreceğini bana bildirdi.” itirafında bulunmuştur⁴¹. Mes'ûdî de Afşin ile Mâzyâr'ın mecûsî dinini diriltmek için ittifak ettiklerini yazar⁴². Bu mesele ile ilgili olarak Afşin'in muhakemesinde: “o, kardeşimin kardeşine mektup yazdığını iddia ediyor. Bu beni ilgilendirmez. Ben ona mektup yazsa idim onu kendime inandırıp yaklaştırdıktan sonra ensesinden tutup Halifenin katına getirdim. O zaman Abdullah b. Tâhir'in duyduğu sevinci ben duyardım” sözlerini söylediği bildiriliyor. Her halde Afşin'in isyan etmesi için, doğrudan doğruya veya kardeşinin mektupları ile, Taberistan melikine teşvikte bulunduğunu kabul etmek lâzımdır. Bunu da Mâverâû'n-nehr bölgesini de içine alan Horasan vâililiğini elde etmek için yaptığı şüphesizdir. Çünkü, Afşin, herkes gibi Taberistan meliki Mâzyâr'ın Horasan vâlisi Abdullah b. Tâhir'den nefret ettiğini biliyordu. Diğer taraftan bir gün yalnız kaldıklarında, Halife'den Tâhir oğullarını Horasan'dan azl etmek istediği mânâsını veren sözler işitmişti. Mâzyâr isyan bayrağını kaldırdığı takdirde

³⁹ Taberî, 111, s. 1312; İbnü'l-Esir, VI, s. 510.

⁴⁰ Yayınlayan A. İkbâl, Tahran, 1325, s. 220.

⁴¹ Gösterilen yer.

⁴² IV, s. 61.

el-Mu'tasım'ın isyanın bastırılmasına kendisini vazifelendireceğine inanmış ve bu yolla Horasan vâililiğini elde edebileceği ümidine kapılmıştı. Gerçi Mâzyâr isyan etti, fakat isyanın bastırılmasına Afşin memur edilmedi. 3- Afşin Müslüman olmayıp eski inancını sürdürmüştür. Mahkemeye pek yoksul giyimli iki kişi getirildi. Bunların sırtlarında yedikleri kamçı darbelerinden et kalmamıştı. Afşin biri imam, biri de müezzin olan bu iki adama biner kamçı vurduğunu itiraf ettikten sonra: "bunlar Uşrusanlılar'a ait bir mâbetteki putları çıkarıp orayı mescid yapmışlar; zulmedip onları ibâdethânelerine sokmamışlar. Halbuki ben Soğd melikleri ile herkesin serbestçe kendi dininde ibâdet edebileceğine dair bir andlaşma (ahd) yapmıştım." dedi⁴³. Afşin'e ait altın, mücevher ve ipekle süslü bir kitap vardı; içinde putperestlik inançları (küfr) bulunan bu kitabı niçin okuduğu soruldu. Afşin, bunun, Kelile ve Dimne, Mezdek kitabı gibi bir kitap olup babasından kaldığını ondaki Acemlerin "âdâbı" ile ilgili bahisleri okuduğunu ve bunları okuyan bir insanın dinden çıkmış sayılamayacağı cevabını verdi. Sonra bir Mecûsî din adamı (Möbez) de şöyle bir ifâde verdi: "Afşin boğularak öldürülmüş bir hayvanın eti, kesileninkinden daha yumuşaktır". Bir gün de şunları söyledi: "içlerine girdiğim şu insanların (Müslümanlar veya Müslüman Arablar) hiçbir şeylerinden hoşlanmadım. Onların yüzünden zeytin yağı yedim, deveye bindim ve sandal (na'l) giydim. Bununla beraber benden bir kıl bile düşmedi, kanım da akmadı, senin anlayacağın sünnet olmadım"⁴⁴. Afşin bu iddiaya verdiği cevapta, Mecûsî olan bir kişinin şehâdetinin kabul edilemeyeceğinin bilinmesine rağmen bu adamın konuşturulmasını hayretle karşıladığını ifâde etti. Sonra Soğd meliklerinden el-Merzbân b. Türgiş (?) konuşturuldu. El-Merzubân Uşrusana halkının Afşin'e falan oğlu falan kolundan ilahlar ilahına başlıklı mektuplar yazdığını söyledi. Afşin şu cevabı verdi: "bu doğrudur. Dedeme, babama ve Müslüman olmadan önce bana böyle yazılırdı. Kendimi onlardan aşağı görmekten hoşlanmam; çünkü bana karşı itaatları bozulur"⁴⁵. Afşin'in bu sözleri üzerine heyetten İshak b. İbrahim: "Ay Haydar! yazıklar olsun sana; bi'llahi diye nasıl yemin edebilirsin, sana nasıl inanılabilir ve sen nasıl Müslüman sayılabilirsin; sen Firavun'un iddia ettiğini iddia ediyorsun" demekten kendisini alamadı. Sonra Afşin'e sünnetli olup olmadığı soruldu; tehlikeli bulunduğu için olmadığı cevabını verdi. Böylece muhakeme sona erdi. Emirlerden büyük Boğa onu mahbesine götürdü⁴⁶.

⁴³ Taberî, III, s. 1309.

⁴⁴ Taberî, III, s. 1309-1310.

⁴⁵ Taberî, III, s. 1310-1311.

⁴⁶ Aynı eser, III, s. 1311-1313; İbnü'l-Esir, VI, s. 515-516.

El-Mu'tasım oğlu Hârûn (el-Vâsık); vasıtası ile Afşin'e bir tabak meyve gönderdi. Afşin de Halifenin bir adamı vasıtası ile ona aklın almayacağı boş sözlere inandığını, Mengü Çûr'u isyana teşvik etmediğini, kendisinin Halifenin bir kulcuğu ve yetiştirilmesi olduğunu bildirdi ve buna, durumunun yenmek için efendisine yırtıcı bir hayvan olduğu ısrarla söylenen bir "buzağı"dan farksız olduğu sözlerini ekledi. Fakat el-Mu'tasım onu affetmedi; saç, sakalı kesilerek oğlu el-Hasan'a gösterildikten az sonra Afşin öldü (Şaban 226 = Mayıs-Haziran 841); ölümünün açıklıktan ileri geldiğinden şüphe edilmez. Zira kendisine hergün ancak bir dilim ekmek (ragîf) veriliyordu⁴⁷.

Afşin'in çıplak cesedi bir saat kadar Babü'l-âmm'e de asılı kaldıktan sonra yakıldı ve külleri de Dicle'ye atıldı⁴⁸; evinde ve kasrında yapılan aramada ağaçtan yapılmış, süslenmiş ve mücevher takılmış bir insan heykeli bulundu. Bunun kulaklarında sedef türünden küpeler vardı. Yine Afşin'in evinden çirkin resimler, putlar Vezîriyye'deki eşyası arasında, başka bir put bulunduğu gibi, kitapları arasında da, Mecûsî dinine ait "Zerâveye" adlı kitap ile içlerinde bu dinin esaslarını öğreten başka kitaplar da ele geçirildi⁴⁹.

Afşin, şüphesiz Abbâsiler târihinin en kudretli devrinin mühim simâlarından biridir; hâtırâsının sonraki müelliflerce de yaşatıldığını biliyoruz. Gerçekten o daha halife Me'mûn zamanında Mısır'da çıkan isyanların bastırılmasındaki başarıları ile muktedir bir kumandan olduğunu isbat etmiştir. Bâbek'e karşı giriştiği harekâta dair verilen tafsilat, onun harp işlerinde bilgili ve mâhir bir kumandan olduğu hakkında daha iyi bir fikir veriyor; askerleri de cesûr ve tecrübeli olmakla berâber gösterdikleri yararlıklarda şahsiyetinin büyük bir payı olduğu şüphesizdir. Çünkü Afşin'den sonra Mâverü'n-nehirliler varlıklarını sürdürdülerse de üstünlüğü Türkler'e kapturdılar ve çıkan fırsatlardan da faydalanamadılar. Afşin'in Türkleri şeytanların oğulları (evlâdü'-ş-şeyâtîn) şeklinde vasıflandırması dikkate şâyandır. Takriben bir asır sonra Orta İran'a tağallüb eden Gilânî Merdâvî b. Ziyâr da Memlûkleri olan Türkler'e: "siz şeytansınız" demişti. Mamafih bu kayıtlar İran âleminde Türkler hakkında böyle bir sözün kullanıldığını ileri sürmek için kâfi değildir. Afşin'in eğer yazdı ise Arablar hakkındaki vasıflandırması, belki kendi zamanındaki Arab asıllı asker için olabilir. Ancak böyle de olsa bu vasıflandırma haksız ve pek yakışsızdır.

⁴⁷ Taberî, III, s. 1317-1318.

⁴⁸ Yakubî, II, s. 211; Taberî, III, s. 1317-1318.

⁴⁹ Taberî, III, s. 1318.

Afşin'in İranî kültürüne bağlı olduğu ve hatta onu üstün gördüğü kabul edilebilir. Bu da İslâm alemini geç bir yaşta tanımış olmasından ileri gelebilir. Fakat Sâsânî imparatorluğunu diriltmek ve Mecûsilîği hâkim bir din haline getirmek gayesini taşıdığı iddialarını tasdik etmek için deliller, bize göre, kâfi değildir. IX.-XIII. yüzyıllar arasında İran asıllı emirler ve aydınlardan bâzılarının İran kavmiyetçiliği şuurunu taşıdıkları görülür. Fakat İslâm'ın birleştirici ilkeleri karşısında bu gibi düşünceler yaygın ve devamlı bir cereyan haline gelememiştir. Afşin'in görünüşte Müslüman, fakat içinden eski kavmi dinine bağlı olduğu iddiasına gelince, verilen haberlerin hemen hepsi bu iddianın lehindedir. Afşin'in cesedinin yakılması, Halife el-Mu'tasım ile çevresindekilerin onun Müslüman olmadığına inandıklarını gösterir. Afşin'in halbuki el-Mutasım'ın Afşin'e pek değer verdiğini biliyoruz. Hadiseler Halife'nin bu emirinin şöhretini kıskanması ile ilgili olmadığını açıkça gösteriyor.

Afşin'in el-Hasan adlı oğlu yirmidört yıl hapis hayatı geçirdikten sonra 250(864)'de serbest bırakıldı. El-Hasan Bağdad'da bulunan Halife el-Müsta'in'in yanına gitti. Bunun sebebi Mâverâü'n-nü'lür'den ekserisinin el-Müsta'in'in etrafında toplanmış olmaları idi. Türkler'in pek çoğu ise el-Mu'tezz ile birlikte Samarra'da bulunuyordu. El-Müsta'in, Afşin'in oğlunu Uşrusanalılar ile başkalarından müteşekkil bir askerî birliğin başına geçirdiği gibi, askerinin erzakı için her ay onaltıbin dirhem tahsis etti. El-Hasan'dan Bağdad'a hücum eden el-Mu'tezz'in Türk ve Meğaribe askerlerine karşı şehrin müdafaasına katıldı (251-865). Bu tarihten sonra ondan bir daha söz edilmiyor.

KAYNAKLAR

Belâzûrî, Fütûhü'l-buldân, Kahire, 1932, s. 320, 325, 418-420; Dineverî, Kitâbu aḥbârî't-tivâl, yayınlayan. W. Guirgass, Leyden, 1888, s. 398, 399, 400, 401 (az ve mühim olmayan bilgiler); İbn Kuteybe, Kitâbu'l-ma'ârif, yayınlayan. F. Wüstenfeld, Göttingen, 1850, s. 200 (ehemmiyetli kayıtlar yoktur); Yâ'kûbî, Tarih, Necef, 1348, II, s. 192, 199, 200, 207, 208, 209, 210, 211, 212; Taberî, yayınlayan M. J. De Geoje, III, dizin (beklenildiği gibi en tafsilatlı ve en dikkate değer haberler bu eserdir); Mes'udî, Mürûcu'z-zehab, Kahire, 1948, IV, s. 60, 61, 62, aynı müellif, Kitâbu't-tenbîh ve'l-işrâf, Kahire 1938, s. 77, 144, 145, 305, 306, 308, 342 (Bu müelliften mühim bilgiler vermesi beklenirdi). Kitâbu'l-uyûnî'l-ḥadâik, yayınlayan De Geoje-P. De Jong, Lugdunu Batavarum 1869, dizin (Taberî'deki haberlerin tekrarı); İbn Miskeveyh, Tecârübü'l-ümem, yay. M. J. De Geoje, Leyden 1871, s. 478-528 (Taberî'den); İbnü'l-Esîr, yay. C. J. Tornberg, V-VII, dizin (Taberî'den); İbn Hurdadbih, el-Mesâlik ve'l-memâlik, yay. M. J. De Goeje, Lugduni-Batavorum, 1889, s. 20, 40, 120, 121, 122; Yâ'kûbî, Kitabu'l-buldân, yay. M. J. De Geoje, Lugduni-Batavorum, 1892, s. 136, 262; el-İstahrî, Kitabu mesâliki'l-memâlik, yay. M. J. De Goeje, Lugduni-Batavorum, 1927, s. 292, 295, 323, 325, 326, 328; İbn Havkal, Kitabu şureti'l-arz, yay. J. H. Kramers, Lugduni-Batavorum, 1939, II, s. 468, 499-500, 504, 505, 506, Yâkût, Mu'cemü'l-buldân, yayınlayan F. Wüstenfeld, Leipzig, 1866-1873, I, s. 278, 464, 526, 744, 755, IV, s. 297, 403; W. Barthold, Turkestan down to the Mongolinvasion, GMNS, London, 1928, s. 167, 168, 211. İbn Tıktâka (kitâbu'l-Faḥrî, Kahire, 1317 ile Hindûşah b. Sencer'in (Tecârübü's-selef, yayınlayan A. İkbâl, Tahran, 1344) eserlerinde Afşin'in adı bile geçmiyor.

XV. YÜZYIL LÂTİNCE MACAR KRONİĞİ CHRONICA HUNGARORUM'UN TÜRK TARİHİ BAKIMINDAN DEĞERİ *

Yrd. Doç. Dr. HİCRAN AKIN

GİRİŞ

Chronica Hungarorum'un yazarı olan Macar kronikçisi Thuróczy, hali vakti yerinde, mülk sahibi, soylu ve eski bir Macar ailesinden gelmektedir. 1435 yılında doğan ve üniversite tahsili yaptığına dair hiçbir bilgimiz olmayan Thuróczy, 1465'den itibaren avukatlık yapmış, hukuk bilgilerini idarî hayattaki tecrübeleriyle arttırmış, lâtinceye hâkim bir kişi sıfatıyla 1467 yılında baş hâkimlerin notariusları (adli kâtip) arasına girmiştir. 1481 yılı vesikalarında baş hâkimin adliye kâtibi olarak geçen Thuróczy, 1476 yılında artık temyiz mahkemesinde adliye kâtibi değil, vesikaları kaleme alan baş kâtiptir. Kral Mátyás (1458-1490), yargı hâkimlerinden biri olarak Thuróczy'yi seçmiştir. Böylece Thuróczy artık adli daire başkanıdır. Büyük bir ihtimalle 1488'de ölen Thuróczy, hayat hikâyesinden anlaşıldığı üzere, yazar olarak yetişmemiştir, hukuk kültürüne sahip bir hâkimdi. Çevresinden gelen teşvikler onu yazar olmaya sevkeder. Bu teşvikler sonucu ortaya çıkan "Chronica Hungarorum: Macarların Kroniği" adlı geniş hacimli eseri birbirinden farklı 3 kısımdan oluşur ve bu bölümler ayrı zamanlarda kaleme alınmıştır. Kronik yazarı bu üç bölümü tarihî kronoloji sırasına göre de işlememiştir. Kendisini eseri yazmaya sevk eden sebepleri ve bazı kısımların hazırlanış tarihine dair bilgileri kendi eserinden, daha doğrusu ithaflarından öğreniyoruz.

Thuróczy, ikinci defa baş hâkimin noteri (adli kâtip) olduğu sırada, efendisi yargı hâkimi Hásságyi, ondan II. Károly'un (Charles d'Anjou) tarihini yazmasını ister, Thuróczy isteği yerine getirerek Kis Károly'un (1385-1386) tarihini yazar.** Thuróczy kroniğin bu ilk bölümünü 1475 ile 1485 yılları arasında bitirmiştir.

* Prof. Dr. Şerif Baştav ve Prof. Dr. Hasan Eren'in yanında 1985 yılında tamamlanan doktora tezinin Osmanlı-Türklerle ilgili kısmının neşri.

** II. (Kis) Károly (Charles d'Anjou), Luis Durazzo'nin oğluydu. Babasının ölümünden sonra, Büyük Lajos (1342-1382) tarafından yetiştirilmiş, daha sonra Dalmaçya ve Hırvatistan

Thuróczy'nin yazdığı bu bölüm yeni efendisi Tamás Drági'nin dikkatini çekmiştir. Drági, Thuróczy'den Macarların anayurdu konusunda bir eser yazmasını ister. Drági, daha önce yazılan eserlerde, İskitya hakkında çok az şey yazıldığını, Kırıl Attila'nın icraatının kısaca anlatıldığını ve eksiklerin tamamlanması gerektiğini düşündüğünden, Thuróczy'den bu konuyu işlemesini ister. Thuróczy de kendisinden önce yazılan eserlerden alıntılar yaparak ve bu eserlerdeki yanlışları düzelterek Hun tarihini ayrıntılı olarak işlediği kroniğin ikinci bölümünü 1486 yılının ikinci yarısında tamamlar. Anlaşıldığına göre, kronik yazarı kiraliet kütüphanesinde tarihe ve coğrafyaya ait birçok eser bulmuştur. İskit-Hun tarihini yazarken Aeneas Silvius'un * coğrafi tarih ansiklopedisi ve Floransa arşiveki Antonius'un (ölümü 1459) dünya kroniğini eserinin mihenk taşı yapmıştır.

Kroniğin ikinci bölümünü de bitirdikten sonra Thuróczy, Kis Károly'un ölümü (1386) ve kiral Mátyás'ın tahta çıkışı (1458) arasında geçen devreyi de yazar. Kırıl Mátyás'ın hâkimiyetini (1458-1490) gerektiği kadar etraflı olarak yazmak için kendisinde yeterince kuvvet görmeyen Thuróczy, başladığı işi bitirmekten çok, kaydedilmezse bu çağın hadiselerinin insanların hafızasından silineceği korkusuyla kroniğin üçüncü ve son bölümünü kaleme alır. Bu son bölümü yazmaya kendisini teşvik edeni burada açıklamamasına rağmen, bu kişiyi "eski arkadaş" olarak adlandırmasından bunun Hásságyi olduğunu anlıyoruz. Kroniğin tamamı 20 Mart 1488'de Brünn'de basıldığından, bitiriliş tarihi 1487 olmalıdır. Thuróczy, asıl plânından farklı olarak hikâyesini Mátyás'ın tahta çıkışıyla kesmemiş, kısa bile olsa üç bölüm halinde onun hükümdarlığını da zikretmiştir. Kronikte kaydedilen en son hadise 17 Ağustos 1487'de Wiener-Neustadt'ın Macarlar tarafından alınış hadisesidir. Böylece Thuróczy, üç ayrı karakterdeki, üç ayrı bölümden oluşan eserin müellifi olmuştur. Thuróczy'nin çevresi, bu üç ayrı bölümdeki karakter farklılıklarını ve aksaklıkları farketmemiştir, zira onların tek isteği, Macarların tarihinin

pirensi yapılmıştır. 1381'de, III. Charles adıyla Napoli-Sicilya kralı olmuştur. 1385 yılında Büyük Lajos'un dul karısı kraliçe Erzsébet'in yönetiminden memnun olmayan magnatların Macar tahtına çağrısını kabul ederek Macaristan'a geldi ve Napoli ve Macaristan kralı oldu, fakat kraliçe Erzsébet taraftarlarınca 1386 yılında öldürüldü. Dul kraliçe Erzsébet ve kızı Mária bu kanlı hadisenin yaratıcıları olarak kendilerini aklamak gayesiyle Lorenzo de Monaci'den Kis Károly'un tarihini yazmasını istemişlerdi. Monaci de isteği yerine getirerek Kis Károly hakkında manzum bir tarih yazmıştı. Thuróczy'nin efendisi Hásságyi ise, Thuróczy'den bu eseri nesre çevirmesini ister.

* İmparator III. Frederik'in de kâtipliğini yapan Aeneas Silvius Piccolomini tanınmış İtalyan hümanistidir. II. Pius adıyla 1458-1464 tarihleri arasında papalık yapmıştır.

geniş bir kitle tarafından bilinmesiydi. Kroniğin el yazması günümüze kalmamıştır, fakat eser bitirildikten hemen sonra 20 Mart 1488'de Brűnn'de basılmıştır. Cilt 152. sayfada "Deo Gratias (Tanrı'ya şükür)" kelimeleriyle bitmektedir. Daha sonra, Rogerius'un Macaristan'daki Tatar istilâsından bahseden Carmen Miserabile (Ağıtlı Şarkı) adlı eseri kroniğe ilâve edilerek basılmıştır. Metin aralarına da 41 adet renkli gravür konmuştur. "Macarların Kroniği", Brűnn baskısından iki buçuk ay sonra, 3 Haziran 1488'de o sırada Macar hâkimiyetinde bulunan Augusburg'da "gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş" olarak iki değişik baskı halinde, ikinci defa basılmıştır.

Thuróczy ve arkadaşlarının günlük resmî işleri onları kiralın çevresinden biraz dışarı çıkmaya sevk ediyordu. Nitekim bu durum tarih anlayışlarında da belirgin bir şekilde ifadesini bulmuştur. Thuróczy ve arkadaşları hadiselerin en yakın görgü tanığıydılar ve bu çevrede dönen tertiplerden haberdardılar ve dikkat ve görüş çevreleri kendiliğinden bütün ülkeye yayılıyordu. Thuróczy'nin başbakan gibi üst seviyedeki kişilerle sık sık birlikte olma imkânı vardı. Başbakan Mihály Országh Gúti (ölümü 1484), kronik yazarının ilgisini bildiğinden günün önemli hadiseleri hakkında ona bilgiler verirdi. Thuróczy'nin çevresi, ülkenin en iyi hukukçularından oluşan kültürlü, aydın insanlardan meydana gelmişti. Hâkimler hukuk konuları dışında cereyan eden hadiseleri de Thuróczy'nin faydalanması için muhafaza etmeye başladılar. Bu kişiler kronik yazarını ilgiyle desteklemişlerdir. Bu yüzden bu çevre olmasaydı, Thuróczy tarih yazarı olamazdı, zira taşrada yaşasa, gesta ve gesta kodekslerinden haberi olmaz, Hásságyi ve Drági'nin teşvikleri, arkadaşlarının yapıcı ilgisi olmadan da yazamazdı.

Bizim için eserinin en önemli kısmı, Osmanlı-Macar ilişkilerinin 100 yıllık bir dönemini işlediği eserinin üçüncü bölümüdür. Bu bölümü yazarken işi gittikçe ağırlaşmış, konularda derinleştikçe tarihçilik kabiliyeti de artmıştır. Thuróczy'nin Kis Károly'un ölümünden itibaren (1386) yaklaşık 100 senenin tarihini anlattığı eserinin bu üçüncü bölümü, diğer bölümlerden müstakil olarak hazırlanmıştır. Bu bölümün yazılışında Thuróczy, selefleri olan gesta yazarlarının eserlerini aynen kullanır. Eski gesta yazarları, Regino (ölümü 915) ve Altaich yıllıklarının Macarlara dair verilerini eserinin bel kemiği yapmış ve hümanist tarihçi Aeneas Silvius'u örnek olarak seçmiştir. János Apród'u * takip etmiş, hadiselerle çağdaş

* Kükülle János adıyla da zikredilen János Apród Tót-Solymosi, Büyük Lajos'un saray tarihçisiydi ve Büyük Lajos'un ölümünden sonra onun bütün hükümdarlığını (1342-1382)

vesikaları ve mektupları kullanmıştır. Halk nazmı şeklinde efsaneleştirilen şifahî rivayetlerden de faydalanmıştır. Bunun dışında zamanında yaşayan yaşlılardan da istifade ettiği anlaşılıyor. Macar kiraliet kançılıryasında eskiden beri kıralların taç giydikleri ve öldükleri tarihi, hatta ünvan değışikliklerini içine alan kayıtların tutulduğu bilinmektedir. İşte Thuróczy bunlardan bol miktarda faydalanmıştır. Aeneas'taki boşluğu, çağdaş vesikalardan aldığı bol malzemeyle doldurur. Bağış mektuplarının hikâye kısımlarını almış, 1435 yılı fermanının * girişini de kullanmıştır. Ayrıca János Hunyadi'nin János Vitéz ** tarafından kaleme alınan mektuplarını da değerdendirmiştir.

Eserdeki kronoloji hataları çağdaşı bulunduğu hadiselerle yaklaştıkça azalmaktadır. Yine de çağdaşı bulunduğu hadiselerde büyük hatalara düşmesine bakılırsa, kronoloji hususuna pek özen göstermediği anlaşılır. Buna karşılık hadiseleri ve kahramanlarını genellikle doğru kaydeder. Kronik yazarı, Güney-Macaristan'daki Osmanlı-Macar savaşlarının tasvirinin bir kısmını efendisi Tamás Drági'nin verdiği bilgiden faydalanarak kaleme almıştır. Çağdaşı olan tarih şahsiyetlerle, kiral sarayında bulunduğu sırada cereyan eden hadiseler hakkında çok az şey söylemektedir.

Rejime bağlılığına rağmen Thuróczy'nin eseri, gesta yazarları gibi sırf hanedanın menfaatlerini gözetmek maksadıyla kaleme alınmamıştır, fakat yine de Sigismund'un ölümünden (1437) sonraki bölümde eserinin merkezini János Hunyadi ve ailesi teşkil etmiştir. Kronik yazarı son derece gerçekçidir. Nitekim devlet menfaatini düşünerek gerçekleri değıştirmeye çalışmamıştır. Kronikte hadiselerin ahlâkî bakımdan yapılan yargısı, Thuróczy'nin hâkimlik göreviyle de ilgili bulunabilir. Önemli hadiselerin arkasında ahlâkî motifler araştırır. Varna muharebesini değerdendirişini

kapsayan eserini yazmıştır. János Apród'un Büyük Lajos'un icraatından bahseden tarih eseri en tam şekliyle Thuróczy'nin kroniğinde bize kalmıştır. (J. Horváth, A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. s. 67; J. Horváth, Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1944. s. 24.).

* Kiral Sigismund'un 1435 yılı II. Decretumu (12 Mart 1435) için bak: Franciscus Döry-Georgius Bónis-Vera Bacska, Decreta Regni Hungariae-Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301-1457. Akadémiai Kiadó. Budapest 1976. s. 277-282; Magyar Törvénytar CJH 1000-1526. évi törvények. Budapest 1899. s. 252-275. Bu decretumu, Sigismund'un en büyük decretumu olarak da adlandırılır.

** János Vitéz Hunyadi'nin en sadık adamları arasındaydı. Macaristan'ın dışarıyla mektuplaşmasını yıllarca o yürütmüştür. 1445'de Várad piskoposu, 1464'de ise, Estergom başpiskoposu olmuştur.

buna örnek gösterebiliriz: I. Ulászló'nun ölümünü ve haçlı ordusunun uğradığı felâketi, kiralın ve Hunyadi'nin II. Murad ile yaptıkları Segedin barışını ve yemini bozmalarına bağlamaktadır.

Hunyadi'ler çağı bakımından birinci derecede bir kaynak olan bu eser, Sekellerin hâlâ oyma yazısını kullandıklarını yazarak tarihi bakımdan önemli bir kayıt da vermiştir *.

Yaklaşık 100 yılı kapsayan Osmanlı-Macar ilişkilerinden bahsettiği eserinin son bölümünde Thuróczy, Türklerden nefretle bahsetmemiş, hatta onları övmüştür. Kronik yazarı, eserinin mihenk taşı olan Aeneas Silvius'un Cosmographia adlı eserinden Türklerin aşağılanmış tasvirini kroniğine almamıştır. Türklerin başarılarına atıfta bulunmuş, hem giyinişleriyle, hem de silahlarıyla İskit vatanından getirdikleri âdeti muhafaza ettiklerini tesbit etmiştir. Osmanlı beylerini voyvoda diye adlandıran kronik yazarı, Türk hükümdarlarına İmparator ünvanını vermiş (caesar turcorum) ve eserinin sadece iki yerinde Türklerden dinsizler diye bahsetmekle çağdaşı olan Türk ve birçok yabancı kaynağa göre üstünlük kazanmıştır. Kronik yazarının bu tutumu onun objektif yanlarından biridir.

Seçkin Macar tarihçisi Elemér Mályusz'un dışında, bugüne kadar kroniğin tamamını içine alan bir çalışma yapılmamıştır. Mályusz yayımladığı eserinde ** kroniğin bütün problemleriyle ilgilenmiş ve kroniği bir bütün olarak Macar okuyucusuna tanıtmaya çalışmıştır. Yazarla ilgili problemleri, kroniğin kaynaklarını, Thuróczy'den önce meydana getirilen diğer bütün Macar kaynaklarını işlemiş, kroniği bütünüyle tanıtmıştır. Mályusz'un çalışması, kroniğin tamamını içine alan ilk ve son incelemedir. Bu eserin dışında, kronik oldukça geniş hacimli ve birbirinden farklı üç ayrı bölümden oluştuğundan, kroniğin tamamıyla ilgili bir çalışma yapılmamış, sadece kroniğin bazı problemleriyle ilgili çeşitli makaleler yayımlanmıştır ***.

* Sekeller hâlâ "scyhiái" harfleriyle oyma yazısını kullanmaktadırlar. Thuróczy'ye göre, Sekel oyma yazısı Hun yazısıdır. Sekeller bugün Transilvanya'da, yani Romanya topraklarında yaşayan bir kavimdir. Bugüne kadar Sekeller hakkında yapılan araştırmalar, bu kavmin Türk olduğunu ortaya koymuştur. Ancak Sekellerin Hunlardan mı, Avarlardan mı, yoksa Bulgarlardan mı geldikleri henüz açıklığa kavuşturulamamıştır. Sekeller 17. yüzyıla kadar oyma yazısını kullanmışlardır. Bu oyma yazısı iki harfin dışında, Türklerin Yenisey kitabelerinde kullandıkları oyma yazısıyla aynıdır. Kroniğin yazıldığı sırada, yani 15. yüzyıl sonunda, Sekellerin hâlâ oyma yazısını kullandıklarının zikredilmesi son derece önemli bir kayıttır.

** A Thuróczy-kronika és forrásai. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.

*** Bu makaleleri sayacak olursak, bunların çok az sayıda olduğunu görürüz: J. Kaszák: Thuróczy János élete és krónikája (Mvelddéstörténeti Ertekezések) Bp. 1906; T. Kardos:

Kroniğin tamamı en son olarak 18. yüzyılda Lâtince olarak yayımlandıktan sonra *, bir daha basılmamıştır. Ancak iki yüzyıl gibi uzun bir süre geçtikten sonra nihayet 1978 yılı sonunda Macarca olarak yayımlanmıştır. Kroniğin ilk Macarca neşri olan bu eser, János Horváth tarafından hazırlanmıştır **. János Horváth kroniği Lâtince Macarcaya çevirmiş, kronikte gördüğü çok belirgin hataları arkaya koyduğu küçük notlarla okuyucuya göstermek istemiştir. Kısaca söylemek gerekirse bu eser, kroniğin Macarcaya çevirisidir. Lâtince okuyamayan okuyucu ve eserin 18. yüzyıl baskısının kolay elde edilemeyişi göz önünde tutularak bu eser hazırlanmıştır. Burada kroniğin değerlendirilmesi yapılmamıştır.

Kroniğin üçüncü bölümü yoğun bir şekilde Osmanlı-Macar ilişkilerini anlatmakta, ilişkilerin başlangıcından doruk noktasına ulaştığı yaklaşık 100 senelik bir devreyi kapsamaktadır. Thuróczy, Osmanlı-Türk tarihiyle ilgili konuların anlatımına Macar kralı Sigismund'un Eflak seferini (1395) naklederek başlar. Daha sonra sırasıyla Türklerin Gelibolu'da kazandıkları ilk toprak, Niğbolu haçlı seferi, Napolili Ladislas'ın Bayezid'in (Yıldırım) kızıyla evlendirilme çabaları ve Türklerin ilk defa Macar toprağına girişi, Güvercinlik kuşatması, Spalato pirensi Hrvoya'nın Türk yardımıyla Macar ordusunu yenisi, Eflak'ta ortaya çıkan isyanlarla ilgili olarak Türklerin Eflak voyvodası Dan'ı desteklemesi, Temeşköz diyarında Türklerle yapılan iki karşılaşma ve İshak Bey'in öldürülmesi, Sırp despotu Branković'in Belgrad kalesini Macar kralı Sigismund'a devreidişi ve II. Murad'ın Semendre zaferi zikredildikten sonra kronik, II. Murad'ın Belgrad kuşatmasına dair verdiği gayet orijinal bilgilerle birlikte hadiseleri daha etraflı anlatmaya başlar. Hunyadi'nin Semendre kalesi kumandanı İshak Bey ile yaptığı çarpışma, Mezid Bey ve Şehabeddin Paşa'nın başarısızlıkla neticelenen Macaristan seferleri, Hunyadi'nin uzun seferi, Segedin barışı,

Thuróczy János Magyar Krónikája. Monumenta Hungarica c. I. Bp. 1957; *E. Varjú*: A Thuróczy-kronika kiadásai és a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának őrzött példányai. Magyar Könyvszemle, Új folyam 10 (1902); *Mályusz*: Thuróczy János krónikája (Ertekezések a történeti tudományok köréből XXVI. c. Sayı 3. Bp. 1944; *Mályusz*: Thuróczy János krónikája és a Corvina. A Filológiai Közlöny 1966. Sayı 3-4. Bp. 1966; *Mályusz*: A Thuróczy-kronika XV. századi kiadásai. Magyar könyvszemle. 1967.

* Schwandtner, Johannes Georgius, Scriptores rerum Hungaricarum veteres as genuini. c. I. Vindobanae 1766. s. 268.

** A magyarok krónikája. Budapest 1978. Kroniğin sonunda yer alan birkaç bölüm, daha önce László Geréb tarafından Macarcaya çevrilmişse de, bu kısa çeviri eserin çok küçük bir bölümünü oluşturduğundan, kroniğin Macarcaya çevrilmiş ilk örneği olarak kabul edemiyoruz (Macarcaya çevrilen bu bölümler "Humanista Történetirók" adlı eserin içinde, Bp. 1977 yılında 108-121. sayfalarda yayımlanmıştır.).

Varna muharebesi, II. Kosova muharebesi, Firuz Bey vakası, Rumelihisar'ın inşası ve İstanbul'un fethi, Fatih'in Belgrad kuşatması, Yayça kalesinin kiral Mátyás tarafından fethi ve Fatih'in II. Bosna seferi anlatıldıktan sonra, Türklere ait Sabaç (Böğürdelen) kalesinin Macarlar tarafından alınışıyla (1476), kroniğin Türkler hakkında verdiği bilgi sona erer.

Araştırmamıza konu olan eserin üçüncü bölümündeki Türklerle ilgili bu kayıtlar, bir Türk tarihi problemi olarak bugüne kadar hiç işlenmediği gibi, Prof. Dr. Şerif Baştaş'ın Thuróczy ile ilgili verdiği bir sayfalık bilginin dışında *, kronik yazarı ve kroniği Türk ilim çevresince hiç bilinmemektedir. Thuróczy, bizde ve Batı ilim çevrelerinde, bol miktarda kendisinden faydalanmış olan Bonfini aracılığıyla tanınmaktadır. Bu durumu göz önüne alarak, Thuróczy ve eserini, kroniğin Osmanlı-Türklerine dair olan kısımlarını Türkçeye çevirerek Türk bilim âlemine tanıtmak istiyoruz. Çeviriyi yaparken kroniğin Schwandtner tarafından 1766'da yayımlanan Lâtince metniyle **, 1978 yılı Macarca baskısını *** esas aldık. Kronikten çevirdiğimiz her bahsin başına, Lâtince ve Macarca nüshasındaki sayfa numaralarını Lât. s..., ve Mac. s... şeklindeki kısaltmalarıyla koyduk. Kroniğin çevirisini yaparken metnin aslına sadık kaldık. Metinde geçen adları önce Macarca, sonra parantez içinde Lâtince yazarak asılları gibi verdik.

Daha sonra kaynağın verdiği bilgileri, "Kroniğin Değerlendirilmesi" başlığı altında, Türk, Bizans ve Batı kaynaklarıyla ve incelemelerle karşılaştırarak bir kaynak olarak değerlendirmeye ve doğruluk derecesini göstermeye çalıştık. Bu husustaki çalışmamızın sonuçlarını ayrıntılı olarak aşağıda "Notlar" halinde verdik. Hadiselerin aydınlatılmasında, Thuróczy'nin çağdaşı olan Zotikos, Hierax, Sphrantzes, Dukas, Kritovulos gibi Bizans tarih yazarlarına baş vurduğumuz gibi, Nicola Barbaro, Jean de Wavrin, M. Beheim gibi çağdaşı Batı kaynaklarından, Schiltberger, Bertrandon de la Broquière vb. hatırat ve seyahatnâmelerden, İbn Kemal, Tursun Bey, Neşri, Aşıkpaşazâde, Enveri vb. Türk kaynaklarından ve konularla ilgili modern araştırmalardan elimizden geldiği kadar faydalandık.

Türk tarihçiliğinin henüz başlangıç devrine rastladığı bir zamanda, oldukça seviyeli bir tarihçi olarak karşımıza çıkan Thuróczy, hadiseleri diğer cepheden aydınlatması bakımından önemlidir. Kronik, II. Murad'ın Belgrad kuşatmasıyla birlikte mufassal olmaya başlar ve II. Murad ve Fatih devirleri bakımından birinci derecede bir kaynak olma özelliğini kazanır.

* 16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi. Ankara 1973. s. 16.

** Schwandtner, Johannes Georgius, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. c. I. Vindobonae 1766.

*** Horváth, János, *A magyarok krónikája*. Budapest 1978.

KRONİĞİN TÜRKLERLE İLGİLİ BÖLÜMLERİNİN ÇEVİRİSİ

Lât. s. 219

Mac. s. 331-332

Kıral Sigismund'un Eflak Seferi ve Kıraliçe Maria'nın Ölümü

Kıral Sigismund, hükümdarlığının altıncı yılında (1392), Karpatlar'ın ötesindeki kavimlere karşı savaş açtı. Bu kavim kendi askeri gücüyle yetinmeyip kendini korumak için ücretle kuvvetli bir Türk ordusu da tutmuştu. Kıralın kitaları Karpatları'ı geçerek bu ülkenin düz bölgelerine indiler, iki düşman saflarını bağladı ve ordular sancaklarının altında çarpıştılar, neredeyse göğüs göğüse bir savaş başladı; fakat Türkler ve Olahlar Kıralın ordusunun parlayan zırhlarının ışığından büyük bir korkuya kapıldılar ve kaçmaya koyuldular. Kıralın ordusu ise, onları kovalayabildiği kadar kovaladı. Türkler ve Olahlar sağa sola düşüp ölmüşlerdi. Taşıdıkları askerlerin zırhlarının büyük ağırlığıyla ezilen Kıral askerlerinin atları, firarilere yetişebilmiş olsalardı ve bastıran gece firarilerin Tuna'yı emniyetle geçmelerine imkân sağlamamış olsaydı, zayıatları çok daha fazla olacaktı.

Böylece Kıral Sigismund kendisine karşı koyan kitaları kaçırmış ve Küçük-Niğbolu kalesini kuvvetli bir kuşatma çemberine almıştı. Türkler ve Olahlar birlikte savunma yapmış ve surlar arasından sık sık dışarı hücum edip Kıralın ordusunda hatırı sayılır karışıklıklar çıkarmışlardı. Kıral ise, savaş aletlerini oraya getirtip kalenin büyük kısmını harabe haline getirmiş ve kaleyi kuşatmayla almıştır. Kaleyi savunanları kısmen öldürmüş, kısmen esir almış ve kaleyi Macar muhafızlara emanet etmiştir. Nihayet bölge halkını boyunduruğu altına almış ve zaferle, başarıyla Macaristan'a geri dönmüştür.

Kıraliçe Mária ağır bir hastalığa yakalandığı sırada, ülkeyi, aynı zamanda da hayatı terkettiği zaman, Kıral Sigismund hâlâ yurt dışındaydı. Kıraliçe'nin ölümü Kıral Sigismund için büyük bir kaygıya sebep olmuştur. Nitekim Lehistan Kıralı Ladislaus, merhum Kıraliçe Mária'nın Hedvig adındaki kızkardeşiyle evliydi. Ladislaus, karısının ölen ablasının Kırallığını mülkiyetine alabileceğini düşünmüş ve Kıral Sigismund'a karşı büyük bir ordu sevk etmiştir. Eğer saygıdeğer rahip, Estergom Piskoposu Bay János Kanizsai ülkenin kalelerini silahlı büyük kıtasıyla kuvvetlendirmeseydi,

gözü yükseklerdeki Kıral Ladislaus Sigismund'un yokluğunda devlet idaresinde büyük kargaşalığa sebep olabilirdi.

Lât. s. 221-222

Mac. s. 334-337

Kıral Sigismund'un Büyük Niğbolu Kalesi Altındaki Başarısız Seferi

Merhum Kıral Lajos'un (*Lodovicus*) başarılı hükümdarlığı zamanında Bizanslılar arasında büyük bir çekişme baş göstermiş, Bizans ağır iç çekişmeler arasında çalkalanıp durmuştu. Nitekim Bizanslıların iki efendisi vardı; aynı anne ve babadan gelmemelerine rağmen, her ikisi de imparator hanedanından geldiklerini ve hâkimiyet hakkının kendilerine ait olduğunu iddia ediyordu. Bizanslılar ise onları eşit şekilde seviyor ve arkalarından gidiyorlardı. Hoşlarına hangisi gidiyorsa, kimi bunu, kimi ötekini tutuyordu. Bu şekilde kimin hükümdar olacağı belli olmayan imparatorluk ünvanı için iç savaş çıkarak mücadele ediyorlardı. Nihayet taraflardan biri partisinin yenilgiye uğradığını görünce, intikam arzusuyla hareket ederek davasına yardım için, Türk İmparatorluğunun kuruluşundan beri 3. hükümdarı olan, Türk imparatoru I. Murad'ı (*Amrates*) para ve vaatlerle Anadolu'dan Bizans'a çağırdı. Türk imparatorunu buna ikna etmesi onun için pek bir zahmete de mâl olmadı. Zira Türk imparatoru Asya'dan Avrupa'ya geçmeyi uzun zamandır çok arzu ediyor ve bütün gücüyle buna çabalıyordu. Böylece Bizanslı, savaş bittikten sonra geri götürme şartıyla Murad'ı ve kıtalarını gemilerle Çanakkale Boğazı'ndan Trakya'ya nakletti. Türk kavmi Asya'dan Avrupa'ya böyle girmişti. Bizanslıların bu akıl almaz hareketi Avrupa arazisinde söndürülemeyen bir ateş yakmıştır ve bu ateş o zamandan beri de devamlı olarak alev saçmaktadır ve bizim toprağımızda da (Macaristan) sefaletimizin bol bol yetişen zararlı otlarını filizlendirmiştir.

Nitekim Murad, vadettiğini değil, fayda sağlayacağını düşündüğü şeyi aklından geçiriyordu. Gerçekten Bizanslıların gücünün karşılıklı katliamda yok olması ve bütün askerî kuvvetiyle onlara hücum edip çarpışmaksızın üstlerinde egemenlik kurabilmek ve onları ezebilmek için, Bizans imparatorunun müttefiki olarak savaşa girmeyi fırsat buldukça savsaklayıp duruyordu. Hesabında yanılmamıştı da. Bizanslıların uzun savaş neticesinde zayıfladıklarını, iç kuvvet kaynaklarının erimesiyle birlikte kendi kendilerine bile yardım edemeyeceklerini farkedemez, bir bahane bulup silahlarını onlara karşı çevirdi ve Çanakkale denizi yanında uzanan

Gelibolu şehrini uygun bir zamanda işgal ettikten sonra, diğer Bizans şehrini kuşatma altına alır, topraklarını yakıp yıkar ve Trakya'nın büyük kısmını kendi egemenliği altına alıncaya kadar aralıksız her tarafı tahrip eder.

Bu olaydan itibaren Türklerin iktidarı günden güne artar ve Kırıl Lajos'un ölümüyle Macaristan'ın dizginleri Kırıl Sigismund'a geçtiği zaman, babası Murad'dan daha az zeki ve yetenekli olmayan, hatta tehlikeli teşebbüslerde gözü daha da kara olan Türk İmparatoru Bayezid (*Pasayth*), kısa zaman zarfında bütün Trakya'yı, Teselya'yı, Makedonya'yı, Fokid, Biôtia ve Attik'i kısmen kuvvetle, kısmen boyun eğmeler yoluyla işgal etti ve kendi egemenliği altına aldı. Bizim Bulgarlar diye adlandırdığımız ve Kırıl Sigismund'a tâbi bulunan Moesialılara (*Misos*) da düşman silahlarla hücum etti.

Kırıl Sigismund elçilerini Bayezid'e gönderdi ve hukuken kendisine ait olan ülkeyi yakıp yıkmamasını bildirdi. Türk imparatoru ise çeşitli bahanelerle cevabı geciktirdi ve bu arada Bulgaristan'ın bütün arazisini hâkimiyeti altına aldı. Nihayet bir evin bütün duvarlarını Türklerin savaşlarda kullandığı çeşitli silahlar olan mızraklar, kalkanlar ve sadaklarla doldurtup Kırılın elçilerini buraya buyur etti ve güya onlara şöyle dedi:

“Kırılınızın yanına dönün ve gördüğünüz gibi, bu toprak üzerinde benim de yeteri kadar hakkım olduğunu ona söyleyin” diyerek duvarlarda asılı silahları gösterdi.

Bu olay Kırıl Sigismund'u oldukça korkunç bir intikam almaya kıskırtmıştır. Bundan dolayı hükümdarlığının onuncu, Miladî 1396 yılında İmparatorluğunun bütün silahlı kuvvetini harekete getirerek muazzam bir ordu topladı. Bu büyük Kıralityet Seferine, diğer kavimler arasından Burgondiya Pirensi ve Frankların, yani Gallerin kavmi de büyük bir kuvvet ve savaşçı erkeklerinden oluşan yiğit bir kıta getirmişti. Bu silahlı kıtaların soylularının armaları tamamen benim zamanıma kadar Buda'da, Dominiken tarikatı rahiplerinden Aziz Miklôs'tan (*Nicolaus*) adını alan manastırda yağlı boya tablolarla ebedileşerek duvarlara asılmak suretiyle hatıra olarak kalmıştır.

Böylece Kırıl Sigismund muazzam bir kalabalıktan oluşan ordusuyla Tuna'yı geçti ve Türk imparatorundan sadece korkmamakla kalmayıp bazılarının göre aşağıdaki sözleri söyledi:

“Adamdan korkmamız gerekir mi? Zira uçsuz bucaksız gök kubbe üstümüze yıkılsa, mızraklarımızla onu dahi tutarız ve sıkıntımız olmaz.”

Sırbistan'ı yaman bir öfke, büyük yağma ve korkunç bir askerî gürültüyle boydan boya geçip Bulgaristan arazisine vardı. Burada Rahova (*Oriszo*) ve Vidin (*Bidinio*) şehirlerini ve Türklerin savaşçı kıtalarının koruduğu bu bölgenin çok sayıda başka müstahkem kalesini bizzat kendisinin ve askerlerinin döktüğü ağır kan kaybı pahasına aldı. Nihayet bu yılın yaz sonlarına doğru, üzümlerin olgunlaşmaya başladığı sırada, yani Aziz Michel yortusu* sıralarında Büyük-Niğbolu kalesi düzlüğünde ordugâh kurdu. Türkler ise kaleden sık sık çıkarak Kırılın ordusunu kışkırtıyorlardı. Türkler çok kişiyi yaraladılar, fakat kendileri de yaralı olarak daha sık kaleye geri dönüyorlardı.

Zikrettiğimiz gibi, bizim yaşlılarımızın Bayezid diye adlandırdığı, Nicolaus Secundinus'un ise sens piskoposu Aeneas'a** Türklerin kavmi ve kökeni hakkında yazarken Chalapin diye adlandırdığı Türk imparatoru ise, Kırılın büyük bir askerî hazırlıkla imparatorluğuna girdiğini duyarak aynı şekilde kavminin bütün askerî gücünü silah altına alıp Kırılın ordusuna karşı koymak için cesur ordusunun başında yaklaşmıştı. Galler, yani Franklar ise, düşmanın geliş haberiyle coşarak Kırılın huzuruna çıktılar ve çarpışmanın en şiddetli ve en insafsız olan ilk darbelerini kendilerinin karşılaşmasına izin vermesini Kırıldan rica ettiler. Nitekim Türk imparatoru her yandan bağırıp çağıran kıtalarla çevrili olarak ve paganların büyük askerî gücünü Kırılın ordugâhına karşı çevirmiş olarak bizzat görüldüğü zaman, Frankları zaptedilemeyen bir savaş arzusu yakaladı ve bütün Kıralityet ordusu sancakları altında savaşa başlamak için harp nizamına girmeden önce savaşa karıştılar, ordugâhtan dışarı fırladılar ve adetleri olduğu üzere attan inip yaya olarak savaşmak suretiyle ileri atılarak karşıdaki kıtalara hücum ettiler. Macarlar, Frankların düzensiz bir koşu halinde Kırılın ordugâhına doğru dörtünale giden gem vurulmuş atlarını bir anda gördükleri zaman, iki düşman arasındaki korkunç çarpışma artık kızışmıştı. Macarlar, Fransızların savaş tarzlarını henüz bilmiyorlardı ve düşmanın Fransızları tamamen mahvettiğini sandılar. Birdenbire saflar bozuldu ve Macarlar büyük bir itiş kakış arasında, ordugâhı içindeki kuşatma araçlarıyla terkettiler; ovada her yana dağılırlar, düşman aman vermeden izlerindedir ve onları kaçmaya zorlar. Muazzam bir katliam başlamıştır. Macarlar arasından çokları ölmüş, çokları esir düşmüştür. Eğer Kırıl bir

* Michaelis archangeli: 29 Eylül

** Nicolaus Secundinus tanınmayan bir şahıstır. Aeneas Silvius Piccolomini XV. yy'ın ünlü hümanist yazarıdır ve daha sonra II. Pius adıyla 19 Ağustos 1458-14 Ağustos 1464 tarihleri arasında papalık yapmıştır.

gemide sığınak bulamasa, o zaman gökyüzü değil (*güya hükümdarın kendine olan aşırı güveninden dolayı daha önce ifade ettiği gibi*), düşmanın silahlı kuvveti onu ezecekti.

Lât. s. 223-224

Mac. s. 338-340

Kıral Sigismund'a Karşı Komplo ve Sigismund'un Yakalanması

O zamana kadar milletin gözdesi olan Kıral Sigismund, halkının ağır yenilgisinden sonra nefret konusu olmuştu. Nitekim bir zamanlar Pers Kıralı Serhas'ın başarısız Yunanistan seferinden * sonra cezalandırıldığı gibi, başarısızlıkla yönettiği kişiler tarafından ileriye göremediği için cezalandırılmaktan korkuyordu. Bundan dolayı bir kaçak gibi kürekli gemisiyle Tuna'nın ve denizin derin dalgalarından geçip İstanbul şehrine, buradan Rodos'a, sonra Dalmaçya'ya ve oradan Hırvatistan'ın kıyı bölgelerine çıktı: Maiyetinde Estergom piskoposu János ve kardeşi István Kanizsai gibi, ülkenin en nüfuzlu kimseleri vardı... (*Bu kısımda Kıral Sigismund'u tahttan uzaklaştırmak ve yerine Kis Károly'un oğlu Napoli'li Ladislaus'un geçirilmesi için yapılan gizli çalışmalar anlatılır. Napoli'li Ladislaus 1387'den 1414'e kadar Napoli Kıralıdır*)

Kıral Sigismund'u tahttan uzaklaştırmak için yapılan çalışmalar gizli olarak organize edilmesine rağmen, Kıral tarafından farkedilmiştir. Bu zaman zarfında günler alışılmış akışı içinde geçip gitmiş ve Kıral Sigismund bizzat deniz kıyısındaki bölgelerde birbuçuk yıl geçirmiştir, fakat birkaç asilzadenin, özellikle Estergom piskoposu ve Kanizsa beylerinin ve Ban János Maróti'nin yardımıyla yeniden Kırallık tahtına oturmuştur.

Lât. s. 226-227

Mac. s. 343-344

Kıral Sigismund Voyvoda István ve Sadakatsizlik Gösteren Diğer Kişileri Cezalandırıyor

(*Önceki iki bahiste, Kıral Sigismund'un serbest bırakılışı ve Macaristan'a dönüşü anlatılır. Bu bahiste ise, Kırallığı yeniden elde ettikten sonra kendisine sadık olmayan adamlarından aldığı öçten bahsedilir*).

* I. XERXES Pers Kıralıdır (M.Ö. 485-465). 480'de Salamis adasında Yunanlılar tarafından yenilgiye uğratılmıştır.

Bir gün Kırál, ülke soyluları ve Voyvoda István bir evde birlikte oldukları bir sırada, Voyvoda István'ı orada müzakerenin tam ortasında yakaladılar ve boynunu vurdular *.

Bu Voyvoda István'ı, Kırallık makamına karşı yaptığı fenalıktan başka, aşağıdaki hiyanetle de suçluyorlardı: bilindiği gibi, Voyvoda István Türk imparatoruna elçiler gönderip, Bayezid'in kızıyla ülkeye getirmek istediği Kırál Ladislaus'u evlendireceğini vaadetmişti; yalnızca bir şart öne sürmüştü: Türk imparatoru Kırál Sigismund'a karşı Ladislaus'a yardım edecekti. István plânının desteklenmesi için muazzam bir Türk ordusunu Sava ve Drava nehirleri arasında uzanan Macar topraklarına soktu, bu ordunun korkunç bir kıyım yaptığı da söyleniyordu. Türkler o zamana kadar henüz Macar toprağına girmemişlerdi. Türklerin Macaristan'a ilk girişi bu şekilde olmuştur. Türkler o zamandan beri muazzam tahribat yaptılar, bugün de bunların izlerini Sirmium'daki (*Szerèmşeg*) şehirlerde görebiliyoruz. Bunların küçük şehirler olmadığına, binaların ayakta kalan yerleri şimdi bile tanıklık etmektedir.

Lât. s. 227-228

Mac. s. 345-346

Kırál Sigismund'un Roma Kırálı Seçilmesi ve Güvercinlik Kalesinin Başarısız Kuşatması

Voyvoda István hatasından dolayı ölüm cezasına çarptırıldıktan ve suç ortakları arasından bazıları ölümle, bazıları sürgünle suçlarının kefareтини ödedikten sonra, Kırála karşı yapılan komplo her tarafta yatıştı. Bu hadiseden sonra iç karışıklıklar hayatının sonuna kadar Kırálı tedirgin etmedi: hükümdarlık esasını rahatça taşıyabildi. Oysa gençlik çağında hükümdarı pek çok sıkıntı sarstığı için, faziletlerinde ve hayat tarzında da bir düzelme olduğundan, ülkesinde kesin olarak iktidarı elinde bulundurduğunu yabancı milletler gördükten sonra ve 23 yıllık Macaristan hükümdarlığından sonra, Sigismund'u Roma Kırálı olarak seçtiler (1410). Bu yüzden imparatorluğun büyük şanından heyecana kapılan Kırál, oldukça kuvvetli bir silahlı ordu hazırladı ve Türklerin askeri gücünü yeniden sınamak istedi. Sırbistan'da, Tuna'nın akış yönünde yüksek bir kaya üzerinde uzanan ve bu sırada Türklerin elinde bulunan Güvercinlik kalesini büyük sayıdaki askerle kuşattı. İki düşman savaşa girişti ve Türk imparatoru (*Chalapinus*) adamlarının sıkışık durumundan heyecanlanıp

* Lackfilerden öc daha önce 27 Şubat 1397'de alınmıştı.

oraya muazzam bir askerî kuvvetle gelinceye kadar, Kırál Sigismund'un kıtaları daima üstündüler. Fakat düşman Kıraldan daha güçlü göründü. Bundan dolayı Kırál, savaşçıları her tarafta yenilgiye uğradıktan sonra, savaş meydanını terketti. Tuna'yı geçti ve düşmanın elinden kaçtı. Bu çarpışmada çok kişi ölmesine rağmen, bunlar arasında burada ölen ve "Kara Kanija'lı" diye adlandırılan yiğitlikte büyük isim yapmış, silah kullanmada mükemmel olan erkeği bizim zamanımıza kadar yürekten gelen bir hüznle anarlar.

Lât. s. 229-230

Mac. s. 349-351

Macarların Bosna Bölgesindeki Seferi

Bu Kırálın hâkimiyeti sırasında çok ve çeşitli savaşlar patlak verdi ve bunlar her zaman arzulanan sonuca ulaşmadılar. Fakat bu kadar büyük, bu kadar yıl boyunca hükmeden bir hükümdarın devrini sadece ana hatlarıyla bile olsa kim çizebilir?

Diğer savaşlar arasında, Milâdi 1415 yılı geldiği zaman, Macar kavminin büyük silahlı kuvveti Spalato (*Spleth*) Prensi Hrvoya'ya (*Herwoya*) karşı harekete geçti. Nitekim daha önce Kırála sadık olan bu Prens, bugünlerde gözü peklüğinden cesaret alarak sadakatsizlik gösterip Macaristan'a karşı bir ordu harekete geçirmek istedi, ülkesinin kuvvetli olması için, muazzam Türk kıtalarını ücretli olarak tuttu ve Kırála tâbi bulunan Bosna bölgelerinin harağüzârı oldu. Macar Kırálının uzun süre uzakta oluşu bu adama cesaret veriyordu. Kırálın kendisi bu yıllarda Konstanz'daki Sinod'da meşguldü ve isyan haberi üzerine oldukça büyük bir Macar askerî kuvveti Bosna ülkesine gönderildi. Hrvoya ise, kısmen kendi, kısmen de ücretli askerleriyle bir ovada onlara karşı koydu. Macarlar burada büyük bir yenilgiye uğradılar.

Lât. s. 231-232

Mac. s. 352-353

Ban István Losonczi'nin Eflak Seferi

Bu Kırálın hükümdarlığı sırasında, Eflak arazisinde de daima oradaki halkın ayaklanmasının sebep olduğu savaşlar olmuştur. Başarısızlıkla neticelenmiş olmasına rağmen, haşmetli Ban István Losonczi'nin yönetimi altında Eflak bölgelerine yapılan bu sefer yine de en fazla hatırlanmaya değer olanıdır. Bu sıralarda bu arazide iki Pirens hüküm sürüyordu: birisi

Dan, diğeri Mirçe, Her ikisi aynı soydan geliyordu, fakat bu eşitlik onları rahatsız ediyor ve her ikisi tek başına hükümdar olmayı arzu ediyordu. Dan, partisinin zayıfladığını farkedince, acele Türklerden yardım istedi ve onların yardımıyla diğeri partiyi kaçırmaya zorladı. Mirçe ise kuvvetlerinin dış düşmanın uzaklaştırılması için zayıf olduğunu hissettiğinden Kırál Sigismund'dan yardım istedi.

Kırál, Mirçe'nin yardımına, Ban István Losonczi'yi çok sayıda silahlı kıtayla gönderdi. Ban, düşmanla kanlı bir çarpışma yaptı, fakat yenildi ve her iki taraf büyük kayıplara uğradıktan sonra başını feda ederek hayatına ve aynı zamanda savaşa da son verdi. Adı geçen kumandan öldükten sonra, kaçanların eşyası ve şahsı düşmanın ganimeti oldu.

Lât. s. 232-233

Mac. s. 354-355

Miklós Péterfia'nın İki Çarpışması

Aynı sıralarda (1415 sonrası) barışı bozan Türk kavmi, devamlı yakıp yıkmalardan sonra, Tuna'nın berisindeki bölgeleri ve dilimizde Temesköz diye adlandırdığımız diyarı şiddetli akınlarla tedirgin ediyordu. Büyük işlere muktedir, becerikli bir adam olan Makedonya'lı Miklós Péterfia, arkadaşları ve toplanan askerlerinin yardımıyla Türkleri iki defa yendi, ganimetlerini topladı, düşmanı kaçırdı.

Aynı sıralarda, yukarıda zikredilen merhum Bayezid'in oğulları olan kardeşleri öldükten sonra, Türklerin beşinci imparatoru olan I. Mehmed hâkimiyeti ele geçirdi. Karadan ve denizden aynı şekilde ülkesini genişletti ve bizim yukarı Bosna ülkesi diye, halk dilinde ise Vrebosna diye adlandırdığımız Moesia'nın bir kısmını da hâkimiyeti altına aldı ve bu ülkeye yeni bir Kırál getirmeye karar verdi. Nitekim küçük bir mülk sahibi, kısa boylu ve adı bile bilinmeyen İkaç (*Ikach*) adlı bir adamı Bosna Kırálı olarak tayin etti. Bu adam, yeni ünvanının parlaklığına kapılarak kendisine emanet edilen halkın bütün askerî gücünü silah altına aldı ve adı geçen bölgelere ganimet arzusuyla hücum etti.

Bu sırada, her tarafta bey konaklarının dumanları yükseliyordu ve bölgenin kaçma imkânına sahip bütün sakinleri korkudan kaçıyor. Sadece adı geçen Miklós Péterfia, İkaç'a karşı çıktı; askerlerinin sayısı düşmanınkiyle boy ölçüşemese bile, şövalye gözüpekliği ona cesaret veriyordu. Karpışma esnasında, muharebenin kararsız bir şekilde sürdüğü bir sırada, Kırál İkaç'la karşı karşıya geldi. Onu tanır tanımaz atının

dizginini ona doğru çevirdi ve öylesine bir kuvvetle mızrağıyla üzerine hücum etti ki, Kıral İkaç aldığı darbeden ağır yaralanarak sırtüstü yere düştü ve sadık adamları silahlarıyla onu koruyamadılar. Kızgın muharip yere serili adama acımadı, atından indi, kanlanmış ayağıyla göğsüne bastı ve mağlubun yakarışlarına aldırmayarak yalın kılıcıyla başını kesti. İkaç'ın kumanda ettiği bütün kıta bunu görünce, gerisin geri döndü ve kaçtı. Miklòs Pèterfia'nın kendisi ise adamlarıyla birlikte zengin ganimetlerle geri döndü ve zaferin işareti olarak Kıral Sigismund'a düşmanın askerî alemlerini, yani sancaklarını ve sayısı bir hayli kabarık olan esirleri gönderdi.

Bu kahraman, adı geçen uç kalelerine akın yapan Türklerle bir başka vesileyle de savaştı. Düşmanı dağıtmak için askerleri ve silahları yeterli olmadığından, gecenin kendisine yardımcı olacağını düşündü ve toplayabildiği kadar asker topladı. Harp hilesinde usta bir adam olan Miklòs, kısrakların ve ovada otlayan yük hayvanlarının başıboş öküz sürüleriyle bu orduyu tamamladı ve her bir sürünün başına davulcuları, borazancıları ve büyük gürültü koparan insanları koydu. Karargâhında gece uykusuna çekilen düşmanın üstüne böyle bir orduyla hücum etti. Onları paniğe sevketti, vurdu, kesti, onları intizamsız bir firara zorladı. Zafer ve zeferle birlikte bol miktarda ganimet onun oldu. Onun sınıfına mensup soylular zamanımıza kadar daima onu anarlar ve bu suretle Miklòs kendisine ebediyen yaşayacak iyi bir isim yapmıştır.

Bazıları bu savaşta, adı geçen kahramanın çarpışmanın acımasız keşmekeşinde askerlerinin gece karanlığında birbirlerini vurmamaları için, askerine parola olarak "Tanrı, Aziz Mihal" diye bağrımlarını tenbihlediğini söylerler. Gece karanlığında çarpışma patlak verip düşman düşmanı tanımayınca, Türkler bu parolanın Tanrı veya düşman önünde kendilerine yardımcı olacağına inanarak korkunç bir gürültüyle Tanrı kelimesini bırakıp sadece Mihal diye bağırıldılar, bunun üzerine düşman onları şiddetle kovaladı.

Lât. s. 234

Mac. s. 357-358

Kıral Sigismund'un Sarayını Kimler Ziyaret Etti ve Despot Belgrad Kalesini Ona Nasıl Teslim Etti

(Kaynağımızın da doğru olarak verdiği bilgiye göre 1420 yılında Sigismund Çek Kırallık tacını giymişti. Bu münasebetle Kıralı tebrik etmek için sarayı ziyaret eden kişilerden bahsedilir).

Hükümdarın sarayını, burayı ziyarete gelen büyük şöhret sahibi soylular parlak kılmış, oraya akan yabancıların kalabalığı da meşhur

etmişti. Almanya ve İtalya'nın çok sayıdaki büyük soylusu da burayı ziyaret etti. Portekiz Kırâlı'nın oğlunun da ülkesinin sayısız soylusu refakatinde, kara tarafının batı sınırından bu büyük hükümdara saygılarını sunmak üzere gelmesi *, Kırâl sarayının şerefi bakımından küçümsenecek bir hadise değildi. Portekiz Kırâlı'nın oğlu hakkında, kışın sert soğğunun başlamasıyla donmuş Tuna'yı gördüğü zaman şaşırdığı ve o zamana kadar yabancı toprakları ziyareti sırasında gördüğü harikalar arasında bunu, babasına en büyük mucize olarak bildirdiği söylenir.

Sırp despotu ve meşhur hükümdarı Georg, ** Kırâl Sigismund'a karşı büyük bir itaatkarlıkta bulundu. Muazzam Tuna ve Sava nehirlerinin karıştığı yerde bulunan ve Eskiçağ'da Taurinum, bizim yaşlılarımızın ise Bolgârfehérvâr diye adlandırdıkları ve tamamen 1425 senesine kadar despot ve atalarının mülkünde bulunan Belgrad kalesini gerçek sadakatının teminatı olarak o sırada Sigismund'a teslim etti. Bu kale daha sonra Türklerin hâkimiyeti büyüdüğü zaman, aşağıda kısaca söz edileceği gibi, Macaristan'a büyük bir fayda sağlamıştır. Kırâl Sigismund bunun karşılığı olarak despota benzer bir cömertlikte bulundu. Nitekim Macaristan arazisinde bulunan Zalânkamên, Kölpény, Becse, Vilâgosvâr, Tokaj, Munkács, Tâlya ve Regéc kalesini, bundan başka Szatmâr, Bösörmeny, Debrecen, Tur, Varsány ve başka birkaç ova şehrini ona bağışladı. Buda şehrinde ise mevkiine uygun bir evi konaklaması ve günlerini geçirebilmesi amacıyla ona verdi. Nitekim despot Kırâl sarayını da ziyaret etti ve Kırâl ve Macarların gözünde sevilen bir kişiydi.

Lât. s. 239-240

Mac. s. 367-368

Kırâl Albert'in Titelrév Seferi ve Ölümü

(Önceki bahislerde Kırâl Sigismund'un 8 Aralık 1437'deki ölümü ve 1438'de Albert'in Kırâl seçilişi anlatılır.)

Kırâl Albert'in hükümdarlığının ikinci yılında, Türk imparatoru Murad'ın muhariplerinin büyük kuvvetini harekete geçirerek Macaristan'a hücum etmek istediği tarzındaki önemli haber ortalıkta yayıldı. Bunun için Kırâl Albert büyük soylulardan oluşan diyeti topladı ve düşmanın ülkenin içine girmesini beklemeyip seçme bir orduyla Türk imparatoruna karşı

* Portekiz Kırâlı I. Iohannes'in (1385-1433) oğlu Peter.

** Sırp hükümdarı Georg Brankoviç (1427-1456). Türk kaynaklarında Vlk-oğlu diye geçer.

harekete geçme kararını bu soylularla birlikte verdi. Kırıl Albert Macaristan'ın bütün askerî kuvvetini harekete geçirmek suretiyle büyük bir ordu topladı ve halk dilinde Titelrêv (*Tyddewrew*) diye adlandırılan yerde ordugâh kurdu. Türk imparatoru ise, Kırılın ülke savunması için yeterince asker ve silahlı kuvvetle hazırlandığını öğrenince, Semendre kalesini kuşatmayla aldı. Hemen hemen bütün Sırbistan arazisini hâkimiyeti altına aldı, öyleki, ülkenin efendisi olan despot dahi Macaristan'a kaçtı. Bundan sonra mızrağını ve bütün askerî kuvvetini Bizanslılara karşı çevirdi ve eskiliğiyle, hazineleriyle, halkının kalabalık oluşuyla tanınan ve seçkin ve soylu vatandaşlarının dünya çapında meşhur ettiği Bizans'ın büyük ve ünlü şehri Selânîk'i kuşattı, şehri işgal ederek tamamiyle yağma etti. Ondan sonra Epirus (*şimdiki Arnavutluk*) ve Etolya'nın (*Aetolia*) meşhur eyaletlerine hücum etti; onları teslim zorladı ve ülkesine kattı.

Macarlar ise uzun süre ordugâhta kalmaktan usanmışlardı ve daha çok da aralarından bir çoğu dizanteriye yakalandığından canları sıkılmıştı: eski adetleri üzere "kurt" diye bağırarak Kırılın arzusu hilâfına Kırılın ordugâhını terkederek ayrı ayrı şuraya buraya dağıldılar. Kırıl Albert Buda'ya varınca hastalandı. Viyana'ya gitmek niyetinde olduğundan, sağlığının bozuk olmasına aldırmayarak Viyana'ya doğru yola devam etti. *Simon ve Yuda* havarilerinin bayramında * Neszmély köyünde konakladı, hastalığı ağırlaştı ve 1 yıl, 9 ay ve 18 gün süren Macaristan hükümdarlığından sonra, 1439 yılında bu köyde öldü. Cedlerini olduğu gibi, o da Szêkesfehêrvâr kilisesinde kırallara yaraşır bir merasimle, son ihtiramdan sonra defnedildi.

Kırıl Albert orta boylu bir adamdı; yüzü beyazdan çok kahverengiye çalıyordu; halim tabiatlı ve adamlarının isteklerini olumlu karşılayan bir hükümdardı.

Lât. s. 246-247

Mac. s. 380-383

Belgrad Kuşatması

Bu sıralarda çok çeşitli hadise cereyan etmektedir. Bu hadiseleri aynı anda ve bir kerede hikâye etmek mümkün değildir. Çünkü aynı yıl, adı geçen merhum Kırıl Albert hayatını tamamladığı sırada, Türk imparatoru Murad, genel olarak Sırbistan diye adlandırdığımız bütün Sırp ülkesini

* 27 Ekim 1439.

hâkimiyeti altına aldı ve her kalesini, her müstahkem mevkiini topraklarına kattı.

Murad, Macaristan'ın bütün soylular sınıfının iç çekişmelerde birbirini yediğini duyunca, birliği bozulmuş halkın kendini savunamayacağını düşündü. Yani Macar Kırallığına hücum edebileceğini ve ilk olarak Belgrad kalesini kuşatma altına alabileceğini hissetti. Böylece hâkimiyeti altında bulunan muhripleri silah altına aldı, bütün askerî araçlarını ve kuşatma makinalarını harekete geçirdi, yola çıktı ve adı geçen kaleye hücum etti, çünkü bu kaleyi almak istiyordu.

Bu kalenin kumandanı, Dalmaçya, Hırvatistan ve bütün Slovanya'nın banı Matkò'nun (*Mathkonus*) kardeşi bulunan Ragüza asıllı vazifesine bağlı ve korkusuz ruha sahip bir kişi olan Vrana baş rahibi Jânos Zovány (*Iohannes Zowanus*) idi. Yaklaşan düşmanı görünce karşıladı ve çarpışarak kaleye geri çekildi, çünkü düşman kıtalarının büyük sayısı ile uzun bir mücadelede boy ölçüşemezdi. Böylece kaleye geri döndü, kale duvarlarının savunulması için gerekli olan herşeyi ödevine bağlı bir şekilde temin etti.

Türk imparatoru ise, kıtalarını çepeçevre dağıttı, her yana nöbetçi koydu ve kaleyi kuvvetli bir kuşatma çemberine aldı. Makinaları ve diğer kuşatma araçlarını kurdurdu, kuleleri ve surları unufak harabe haline gelecek şekilde dövdürüp kuleleri ve surları yerle bir etti.

Lâkin Zovány ve kendisiyle birlikte bulunanlar çok sayıdaki düşmanın görünüşünden ve şiddetli kuşatmadan hiç ürkmediler. Hepsi üstüne düşen görevi gayretle tamamladı. Türk imparatorunun gündüz büyük bir zahmetle yıktırdığı kale duvarlarını geceleyin berkittiler, yabancı arılar gibi, kaleden sık sık çıkışlar yaparak düşman safları arasında büyük bir karışıklık çıkardılar. Türk imparatoru, Zovány'ın kaleyi kahramanca savunduğunu görerek kalenin alınması için bir hile akıl etti.

Nitekim kaleden düşman arazisine doğru, yarım Macar mili * uzaklıkta veya daha yakın, kaledekilerin gözü önünden arkasında yapılan işleri gizlemeye uygun bir tepelik vardır. İmparator bu tepenin gölgesinde, toprak altında, tamamen kalenin içine kadar uzanan bir lâğım açtırdı. Bu lâğım bütün kıtaların üstünden karşıya geçebileceği kadar uzun ve genişti. Lâğım içinde iş sürekli devam ediyordu. Adamlar toprağı kısmen kendileri, kısmen de develerle, atlarla ve eşeklerle lâğımdan dışarı taşıdıklarından,

* Bir Macar mili 8354 m.

binlerce insan kısa zaman içinde tünelle kale duvarlarının tamamen yakınına ulaştı.

Fakat bu sırada Türk imparatorunun hilesini kalenin savunmasından en fazla sorumlu olanlara bildirdiler; bu ister Tanrı'nın işaretinden vukubulmuş olsun, ister bazılarının söylediği gibi, kalenin içine kimin tarafından atıldığı belli olmayan bir okla olsun, durumu kaledekilere bildirdi. Okun üzerine sarılı bir yazı vardı ve adı geçen yerde Türklerin lağım açtıklarını ve kalenin artık yakınında bulunduklarını ifşa ediyordu. Böylece Zovány ister önceki, ister sonraki biçimde olsun Türk imparatorunun niyetinden haberdar oldu. Bunun üzerine Zovány, acele bir çalışmayla, toprak altında kalenin içinden başlayan bir lağımı Türk imparatorunun lağımının karşısına açmalarını ve güherçile, barut ve başka yanıcılarla, çabuk alevlenen ve büyük bir duman çıkaran maddelerle doldurmalarını emretti. Bu lağımın içteki girişini büyük bir beceriyle sağlam bir şekilde kapattırdı, sadece adı geçen maddelerin ve barutun ateşlenmesi için küçük bir delik bıraktı. Bu sırada oldukça çok sayıda muhafız aralıksız ve şaşırtıcı bir şekilde etrafı kolaçan ederek hile yapan düşmana kulak verdi. Düşmanın lağımı, kale duvarlarının içinde, kaledekiler tarafından kazılan lağıma ulaştığı ve muhafızlar lağımçıların gürültüsünü duydukları zaman, Zovány adı geçen toplanmış maddeleri tutuşturttu ve böylece yangın muazzam aleviyle ve dumanıyla bütün canlıları, yani lağımında bulunan insanları ve yük sığırlarını âni bir ölümle yok etti.

Rivayete göre, Türk imparatoru asker halkından 17.000 kişi kaybederek ve kuşatmayla 2 ay geçirerek bu kaleden mahcup bir şekilde yurduna döndü.

Lât. s. 248

Mac. s. 382-383

Voyvoda János'un Belgrad Civarında Yaptığı Çarpışma

Bu sıralarda János Hunyadi, Erdel Voyvodası ve Sörin banı olarak şöhret kazanmıştı. Onu Temeş Valiliğine de seçtiler ve bu vazifesi, daha önce adı geçen Belgrad'da da onun kale kumandanı olmasını zorunlu kılıyordu. Türkler, Macaristan'ın güney bölgelerini tamamen Tuna nehrine kadar, bütün Slovanya'yı ve Sava ve Drava nehirleri arasında uzanan bütün diyarı gaddarca yakıp yıktılar: şehirleri, köyleri ve ova şehirlerini merhametsizce yıktılar, halkın servetini gaspettiler, insanları cins ve yaş

gözetmeksizin öldürdüler veya ebedi esirlik boyunduruğuna alarak alıp götürdüler.

Bu sırada ülkenin soyluları iç kavgalar yüzünden birbirlerine girmişlerdi, böylece ülkenin adı geçen bölgelerini kendi haline bıraktılar, oysa bu bölgelerin kiritik durumu ortadaydı. Sadece Voyvoda János Hunyadi bey, Hristiyan dininin bu derece ezilmesine kalbi burkularak katlanıyordu. Bu yüzden, Türklerle yaptığı ve şimdiye kadar hep kendisinin galip geldiği sayısız ufak çaptaki çarpışmadan sonra Semendre altında da onlarla çarpıştı.

Nitekim bu günlerde Türklerin Semendre kalesini ve Rascia'nın * öteki kalesini ve hemen hemen bütün Rascia'yı, yani Sırbistan'ı adı geçen Türk imparatorunun hediyesi olarak hâkimiyeti altında bulunduran İsak (*Isak*) adlı bir beyi tebasından büyük bir ordu topladı ve Belgrad civarında bulunan köyleri yakmaya ve yağmalamaya başladı ve yeni kumandanın cesaretini denemek istedi. Voyvoda János düşmanın niyetini öğrenerek böylesine büyük düşmanla yapılacak savaşın gerektirdiği herşeyi özenle hazırladı. Silahlı adamlarının cesur kıtalarını topladı, onları savaş düzenine geçirdi ve savaş düzlüğüne, düşmanın önüne çıktı. İki düşman büyük bir şiddetle vuruştı ve bir çoğu daha savaşın başında atlarından yuvarlandılar. Muazzam bir gürültü kopar, ardından göğüs göğüse bir savaş olur ve her iki taraftan sayısız kişi kurban verilir.

İsak bey Macarların ya yenmek ya da ölmek istediklerini görünce, geri döner ve hayatta kalan adamlarıyla birlikte çabucak dört nala giden atıyla Semendre kalesine doğru koşar. Voyvoda János ve askerlerinin ordusu onları kılıçla kovalar ve çoğunu Semendre kalesinin duvarlarını göremeden kılıçtan geçirir. Ondan sonra ele geçirilen malların büyük yığınıyla muzaffer bir şekilde Belgrad kalesine dönerler.

Lât. s. 249-251

Mac. s. 383-387

Voyvoda János Hunyadi'nin Erdel Seferi ve Çarpışması

Voyvoda Hunyadi'nin zaferinden sonra çok az zaman geçmişti. Bir başka Türk ordusu Macaristan ve başka komşu kavimler üzerinde sağladıkları başarılarından dolayı kibirlenerek büyük ödevler yüklendi, muhariplerinin sayı bakımından çokluğuna ve büyük sayıdaki silahlı

* Türk kaynaklarında Laz-eli şeklinde geçer.

gücüne güveniyordu. Bu Türk ordusunun kumandanı Mezid Bey (*Mezethbeg*) adlı bir Voyvodaydı: insafsız, askerî seferlerde tecrübeli bir adamdı. Mezid Bey beklenmeyen bir hücumla Eflak üzerinden dağları geçti ve Macaristan'ın Erdel bölgelerini istila etti. Bu kavim yolu üzerindeki herşeyi silip süpürür; şimdi de acımasızca herşeyi ateşe kana buladı, yaş, cins gözetmeksizin kimseye kurtuluş hakkı vermedi.

Voyvoda János bey Türklerin uğursuz ordusunun akınından birkaç gün önce Erdel bölgelerine varmıştı, halk dilinde Gyulafehérvár diye adlandırılan Fehérvár'a girdi ve düşünceye dalarak düşmanla nasıl baş edeceğini enine boyuna tarttı. Düşmanın beklenmeyen gelişinden dolayı kıtalarını toplamaya ve düşmana karşı çevirmeye muktedir değildi. Bundan dolayı büyük bir endişe onu sıkıştırıp daraltıyordu, derin düşüncelerinden dolayı yanakları solmuş, dudağı çatlamıştı. Halbuki Türkler Erdel arazisinin büyük kısmına süratle girmişti ve insan, servet ve hayvandan oluşan çok büyük bir ganimeti beraberinde sürükleyerek adı geçen Fehérvár yakınındaki düzlüğe vardılar, duman kusan ateşlemeleri uzakta olmadıklarını gösteriyordu. Voyvoda János Bey başkalarına aldirmayarak, intikam arzusuyla yandığından, düşmana karşı koymaya karar verdi ve sayı bakımından yetersiz bir orduyla ve zafer arzusuyla savaş meydanına yürüdü.

Bu günlerde şehrin piskoposu büyük saygı uyandıran bir kişi ve aynı zamanda işlerin düzenlenmesinde atılgan tabiatlı bir adamdı *. Bu piskopos da Voyvoda János'a refakat ediyordu. Nitekim hareket ettiler ve dikkatsizce Szentimre köyü düzlüğüne ulaştıkları zaman, burayı çevreleyen vadilerden düşmanın orada gizlice saklanan ve sadece Voyvoda'nın gelişini bekleyen muazzam kıtaları ansızın ortaya çıktılar. Sözün kısası Voyvoda savaş alanını terketmeye ve aşırı kuvvete sahip düşmanın önünden kaçmaya mecbur oldu. Kaçabilen herkes kaçtı. Kaçış sırasında gücü tükeneni düşman yakaladı veya öldürdü. Adı geçen Fehérvár piskoposu da atı üzerinde dört nala kaçtı, fakat küçük bir dereden atını karşıya atlatırken yere savruldu ve başını kestiler. Bu zafer Mezid Bey'in kendine olan güvenini artırdı ve onu daha büyük teşebbüsler için kamçıladi. Bu yüzden Erdel taraflarında endişesiz dolaştı durdu. Mezid Bey ganimet ve özellikle askerî talihin ona kazandırdıkları için sevinir. Herşeyi imparatoruna göndermeyi düşündü. Bu amaç için nakliyeciler ve arabalara refakat edecek muhafızlar alakoydu.

Bu sırada Voyvoda János Bey, böylesine kısa zaman içinde bölgedeki askerlerini büyük bir aceleyle topladı ve intikam arzusuyla yanarak yola

* 1437 yılındaki Buda ayaklanması sırasında da adı geçen György Lépes.

çıkıp düşmanı takip etti. Bunu Mezid Bey'e haber verdiler ve güya O şöyle söyledi: "Bırakın gelsin, bırakın bize şimdiye kadarkinden daha fazlasını kazandırın." Bunu söylediği sırada, Voyvoda János Bey'in casusu adı geçen Voyvoda Mezid Bey'in etrafında duran Türkler arasında bulunuyordu ve çarpışmanın yapılmasına dair konuştukları herşeyi duydu. Nitekim aceleyle Voyvoda János Bey'in yanına geri döndü ve gizlice ona aşağıdakileri söyledi: "Voyvoda Mezid Bey'e, senin nasıl olduğunu, kendini savunmak için kullandığın silahlarının tanıtıcı işaretlerinin neler olduğunu, atının rengini ifşa ettiler ve en kuvvetli silahları en mükemmel kullanan yiğitleri belirlediler; yapacakları iş önce seni sarmak ve mümkün olan en büyük süratle senin işini görmek olacak."

Voyvoda János Bey'in, Kemény'lerin asil soyundan, vücut şekli olarak kendisinden pek farklılık göstermeyen ve kahraman ruhuyla dava arkadaşları arasında da sivriken Simon adlı bir Kahramanı vardı. Voyvoda bu yiğitle silah ve at değiştirdi ve Simon'un savunulması için çok sayıda kuvvet, yiğitlik ve savaş arzusu bakımından mükemmel asker verdi. Nihayet savaş için önemli olan herşeyi büyük bir ileri görüşlülükle hazırladıktan sonra, büyük bir savaş ateşiyle, önceki zaferden dolayı kibirli ve adı geçen bölgenin bir köyünde askerî saflarını tam çarpışmaya hazırlamakta olan düşmana hücum etti. Şiddetli bir fırtına gibi üzerine hücum etti ve hemen çarpışmanın başında düşmanı zor durumda bıraktı ve askerlerinin cesur kılıcıyla düşman kıtalarını dağıttı. Her iki düşman taraf tepelerden ve vadilerden hızla geçti ve büyük mücadelede Macar kılıcı her zaman Türk mızrağına galebe çaldı. Fakat Voyvoda tarafından Simon Kemény'in yanına verilen muhafız kıtası ne işe yaradı? Simon'u hemen çarpışmanın başında, efendisinin ele veren silahları içinde, efendisi yerine öldürdüler. Buna muhafız kıtasının sadık silahları mâni olamadı: Türkler hayatları pahasına dahi olsa Voyvodalarının emrini yerine getirdiler. Bu sebeple ordu kumandanlarının tanıtıcı işaretlerini düşmandan gizlemeleri faydalıdır. Çünkü kumandanın ölümüyle, yönettiği askerlerin de öldüğü sık sık görülmüştür.

Bu sırada korkunç çarpışma karışmıştı ve Türkler düşmanın kaçırılmasından ziyade kendi savunmalarıyla uğraşıyorlardı. Szentimre köyündekiler kendilerini savunmaya çalıştılar ve düşmanı insafsızca katlettiler. Önceki savaşta Türklerin eline düşen esirler de kendi savunmaları için çalışıyorlardı: serbest kalmak istiyorlardı. Türk esaretinde işkence çekmektense öldüler. Voyvoda Mezid Bey adamlarının korkunç mahvını ve her kıtasının kaçmak için mücadele ettiğini görünce kendisi de

kaçtı, fakat firar dahi onu kurtaramadı, çünkü Macarların kovaladığı ve sıkıştırdığı diğer firarilerle kaçmaya çabaladığı bir sırada, onu da, oğlunu da öldürdüler ve Mezid Bey kendi başının kaybı ve asker halkının ölçülemeyen mahvıyla birlikte kazandığı ganimeti de kaybetti.

Böylece Voyvoda János Bey bütün esirleri serbest bıraktı, düşmandan ganimeti geri aldı, hatta düşmanın kendisini de kılıçtan geçirdi, başarılı bir galip olarak düşmanı tamamen dağların geçitlerine kadar kovaladı: firar az sayıdaki Türk'ün hayatını kurtardı. (*Hunyadi*) Başı boş dolaşan düşmanı bir araya topladı ve uzun süre cesetlerle kaplı savaş alanında kaldı.

Bu muazzam zafer haberi, geçmiş yıllarda ülkeden ve Macaristan Kırılından ayrılarak kutsal taca karşı ayaklanan ve her şeylerini Türk imparatorun koruyuculuğuna sunan Eflak ve Boğdan Voyvodalarının, Voyvoda János'un tavsiyesi üzerine veya korkularından yönetimleri altında bulunan arazilerle birlikte eskiden olduğu gibi Macar metbuluğuna geri dönmeleri şeklinde bir fayda daha sağlamış oluyordu; bu Voyvodalar alışılmış hizmetleriyle Kırıl Lâszlò'ya borçlarını ödemeyi yeminle vaadettiler.

Lât. s. 251-252

Mac. s. 387-389

Voyvoda János Bey'in Demirkapı'da Yaptığı Çarpışma

Voyvoda János'un yönettiği övgüye değer savaşlardan başka, Türkler her ne zaman gizli yollardan adetleri olduğu üzere ganimet sağlamak için ülkeye sızdılsa, hepsi talihsizlikle sonuçlandı. Yani Voyvoda János'un ülke savunmasıyla görevlendirdiği askerleri, Türkleri her zaman kaçırdılar. Böylece Macaristan toprağına hücum etmek için önlerindeki bütün yollar kapanmıştı: bundan böyle ülke sınırlarının içinde mızrakları gün ışığında bile parıldamıyordu.

Türklerin imparatoru Murad, düşüncelere dalarak adamlarının çok defa uğradığı yenilgiyi ve kavminin büyük ölçüdeki mahvını, bundan başka Boğdan ve Eflak arazisinin ve hükümdarlarının kendisinden ayrılışlarını çok kere hatırlıyordu. Bunun üzerine çok büyük bir öfkeye kapıldı ve kendisine bu acıyı verenlerden intikam almaya karar verdi. Bundan dolayı ülkesinin seçme askerleri arasından harp sanatında usta 80 bin kişilik bir asker topladı. Ülkesinde ordu işlerinin düzenlenmesinde kendisinden sonra ikinci adam olan paşayı bu askerlere kumandan tayin etti. Bir an önce Eflak'a

gitmesini ve Voyvodaları kendisinden ayrıldığı için burayı yakıp yıkmasını ona emretti. Ve ardından kıtalarını Macaristan'ın Erdel bölgelerine sevk ederek ateşle ve kılıçla mümkün olan en sert cezayı vermesini ve Voyvoda János'un yaptığı alçaklığa karşılık insafsızca öc almasını emretti.

Türk imparatorunun bu niyeti, sadece bölgenin orta tabaka halkını dehşete düşürmekle kalmadı, soylu tabakayı da derin düşüncelere sevketti. Paşa ise, emrindeki bütün askerle birlikte Küçük-Niğbolu kalesi yanında gemicilerin yardımıyla Tuna'yı geçti, kıtaları muazzam bir gürültüyle Eflak'ın bütün arazisini kapladılar. Koşarak firar edemeyen ganimet veya ceset oldu. Bundan sonra Karpatları geçmeye ve imparatorun emrettiği ödevi yerine getirmeye girişti.

Voyvoda János ise, savunması kendisine emanet edilen halkın mahvına seyirci kalmaktansa, ölmeye hazırdı. Önceki zaferlerinden güç alarak silahlı muhafız kıtalarıyla orduyu birleştirdi ve düşmanın hücumunu beklemeden hasmına hücum etmeyi tercih ederek, ordu mevcudu ve silahlı kuvveti Türklerinkinden az olmasına rağmen, düşmanı tamamen bölgenin sınırlarına kadar kovaladı. Ondan sonra Demirkapı diye adlandırılan yere vardığında, tehlikeli, büyük ve her devirde hatırlanacak bir çarpışma yaptı: borazanlar şurdan burdan çalarak uğuldadılar. Düşman taraflar birbirine girdi, her iki taraf kahramanca mücadele etti. Paşa askerinin çokluğuna güvenerek gerilemeyi düşünmedi, Voyvoda János ise, ya yenmek, ya ölmek niyetindeydi ve kaçmayı aklına bile getirmiyordu. Böylece her iki tarafta sert mücadele kızıışmıştı; büyük bir katliam oldu, her iki tarafta çok sayıda insan öldü, fakat Türkler arasından daha çok ölen vardı. Bu yüzden Paşa ve Türkler savaş alanını terketmeye ve hızla firara mecbur oldular. Macarlar onları kovaladılar ve yetişebildikleri herkesi öldürdüler. Öyleki, büyük mücadelenin geçtiği bütün alan, büyük katliamdan insan ve atların kanıyla ıslandı, alanı çok sayıda ceset kapladı, daha sonra güneşin sıcaklığından ısınarak çürük pis bir koku yayıldı, uzak bölgelerin havasına karıştı ve insanın o tarafa gitmesi pis koku yüzünden imkânsızlaştı.

Böylece János Bey, binlerce sayıdaki düşmanı dağıttı, çok sayıda asilzadeyi esir aldı, çok sayıda hazine ve değerli askeri teçhizatı ganimet olarak aldı. Bu fevkalade ve her devirde şan ve övgüye lâyık erkek, unutulmaz bir zafer kazandı, çünkü savaşa cesaretle girişmiş, başarıyla savaşmış ve iyi bitirmişti. Bundan sonra sadece ülke sakinleri değil, yabancı milletler de onu sevmişlerdir; samimi ve içten gelen bir sevgiyle sevilen bir insandı.

Lât. s. 252-254

Mac. s. 390-393

Voyvoda János Verdikleri Zararlardan Dolayı Türkleri Cezalandırıyor

Altı Başarılı Çarpışması

Bu sıralarda Kırál Ulászló'nun (*Vladislaus*) hükümdarlığı günden güne daha mukavim oldu ve kuvveti arttı. Kırál Buda kalesinde, Kıráliyet sarayının yüksek kubbeleri altına yerleşince, Voyvoda János, Türklere karşı sefer açması ve Türklerin Macaristan'a çok defa verdiği zararlara karşı misilleme yapması için Kırálı cesaretlendiriyor ve kamçıliyordu. Bundan dolayı Kırál Ulászló hükümdarlığının 3. yılında seçkin askerlerden oluşan büyük ve masraflı bir ordu topladı ve Voyvoda János, ülkesinin sayısız asilzadesi ve Sırbistan despotuyla, yani Kırálıyla birlikte (bu Kırálı o sırada ülkesinden sürmüştü) Tuna'yı geçti ve Sırbistan'a vardı. Kırál burada devamlı bir ordugâh kurdurdu ve daha içerde bulunan Türk hâkimiyeti altına alınmış bölgelere ordusunun baş komutanı János Hunyadi'yi göndermeye karar verdi. Savaşa kalkan ordusunu iki kısma ayırdı: Voyvoda János, silahlanma ve askeri araç gereç bakımından daha seçkin olan kısmı aldı. Bundan başka bay Voyvoda kendi askerlerinden oluşan kuvvetli bir kıtayı da yönetiyordu. Bu mahir askerler muzaffer silahlarıyla düşmanı pek çok defa kaçırmıştı. Böylece Voyvoda onların refakatinde Racia, yani Sırbistan'dan geçti ve eskiden beri Türk ordusunun hâkimiyeti altında bulunan bütün Bulgaristan'ı tamamen Rumeli sınırına kadar geçti. Yollarına çıkan her canlıyı, insanı, sürüleri yakaladılar veya öldürdüler. Şehirleri, kaleleri ve Türklerin her bir yerleşme bölgesini aldılar, buraların altını üstüne getirdiler, yerle bir ettiler ve ateşe verip yok ettiler. Bunlar arasında meşhur hamamlar şehri, kalabalık ve hazineler bakımından zengin olan Sofya'yı yağma ettiler ve kül yığını haline getirdiler. Bütün bu saydıklarımızdan yükselen dumanlar, bütün Rumeli'yi ve deniz müdafaasına güvenemeyen Türk imparatorunun bütün ülkesini korkuya saldı. Türk imparatoru Voyvodaya karşı binlerce kişi gönderdi ve Hunyadi kendisine karşı gönderilen ve her defasında daha üstün sayıdaki düşmanla 5 defa şiddetle çarpıştı ve hep gâlip geldi. Zaferin evcine erişmiş olarak ve şeref kazanarak yeniden Sırbistan'a döndü ve ordugâh kurdu; o zaman ona, Türklerin sayılamayacak kadar kalabalık bir askerle kendisine karşı geldiği haberini getirdiler.

Nitekim adı geçen imparator Murad'ı İmparatorluğunun tahribi çok öfkelenmişti. Sarayındaki en iyi muhâriplerden seçilmiş askerlerine ve

ülkenin bütün silahlı kişilerine genel seferberliğe hazırlanmaları için emir verdi, çünkü intikam almak istiyordu. Seferin kumandasını akrabası Anadolu paşasına verdi. Paşa, Voyvoda János Bey'i Bulgaristan'da izinden takibetti. Voyvoda'nın bir gün önceki karargâh yerinde, geride kalan birkaç yaralı veya hastalıktan zayıf düşmüş Macarla karşılaşınca, bunları bağlatıp imparatorun huzuruna gönderdi. Sanki bu hareketiyle imparatora böyle zavallı tiplerin ülkesinde korku yarattığını anlatmak istiyordu. Bunun üzerine güya Türk imparatoru şöyle cevap verdi: "Dilerim başarıyla dönersin, eğer geri dönersen, önlerinden kaçtığım tiplerin nasıl olduklarını o zaman daha iyi anlatabileceksin."

Gecenin sona ermesiyle, şafak sökerken Türkler ve Macarlar birbirlerinin davullarının vuruşunu işitecek kadar birbirlerine yakın gelmişlerdi. Voyvoda János, düşmanın kendisini saf dışı bırakarak Kırılın ordugâhına hücumundan korktu. Bundan dolayı savaş yorgunluklarından bitap bir hale gelmiş askerleriyle düşmanın önüne gitti ve düşmanı kendi üzerine çekmek istedi. Bu büyük dinsiz kalabalığının kendisine karşı döndüğünü görünce, korkuya kapıldı, askeri de en az onun kadar korkudan titremeye başladı. Buna rağmen Voyvoda gerilemedi, tersine korkudan titreyen askerlerinin saflarını düşmana karşı bağladı ve onları şu sözlerle yüreklendirdi: "Cesur olunuz; zafer şanımızı kaybetmektense, hayatımızı kaybetmek daha evlâdır. Sayısının çokluğuyla övünen düşmandan ne korkuyorsunuz? Onların cesaretini çok kere denediniz. Nasıl şimdiye kadar çok defa kaçtılsa, Tanrı'nın inayetiyle şimdi de onları kaçırabiliriz. Eğer aramızdan biri ölüm katına ulaşırsa, buna aldırmasın: çünkü, eğer benimle veya kader arkadaşlarıyla kahvaltı ettiyse, akşama İsa'nın masasında şölen yapacak."

Hunyadi şahsen yönettiği ordusunun büyük kısmını bu sözlerle harekete getirdi ve düşmana saldırdı. Bu manzara karşısında diğer kıtalar da kumandanlarını takip ettiler. Her iki taraf büyük bir cesaretle savaşa girişti, fakat başarıları aynı olmadı. Çünkü Paşa ve kendisine emanet edilen bütün Türk topluluğu hemen çarpışmanın başında geriledi ve şuursuz bir kaçışa başladı. Macarlar ise onları korkunç bir şekilde takibe başlarlar ve süratli atlılar dahi kendini ölümden kurtaramadı ve bu kanlı yiğit hesaplaşmasında hayata veda etti. Dinsizlerin binlercesi orada telef oldu. Macarların esir alma arzuları yoktu ve kaçarken yetiştikleri herkesi çok kere yaralayarak kılıçtan geçirmek suretiyle öldürdüler. Kovalama akşam duası saatinden gece yarısına kadar sürdü. Paşa, yenildiği takdirde gecenin karanlığından yararlanarak düşmandan kaçabilmek için, çarpışmayı günün bu saatine

ertelemişti. Lâkin bu umudu bir işe yaramadı. Çünkü dolunay ışıklarıyla geceyi aydınlattı. Paşa esir düştü ve onu büyük bir borozan sesi eşliğinde gece yarısı Macar ordugâhında bulunan Jânos'un çadırına götürdüler.

Böylece Voyvoda bir sefer esnasında 6 başarılı çarpışma yapmış oldu ve Macaristan'dan hareketinden 5 ay sonra, insan ve eşyalardan oluşan muazzam bir ganimetle yüklenmiş olarak ordusunu eksiksiz Kırılın ordugâhına geri götürdü. Zaferin işareti olarak Kırıl çok sayıda düşman sancağı, yani banderium teslim etti. Daha sonra bunları Macaristan'ın koruyucusu mutlu bâkire Meryem'e sundular. Voyvoda Jânos törenle Budin'e girdi. Bunları Buda şehrinde yapılan kilisede, tamamen bizim zamanımıza kadar, bizden sonrakilerin hatırlaması için ve bu mutlu bâkirenin şanı için astılar. Bunlar, gökyüzünün Voyvodaya verdiği büyük zaferler hakkında tanıklık ettiler. Eğer toz ve aşınma nefis kumaşlarını çürütmeseydi, bugünkü güne kadar orada asılı kalacaklardı.

Lât. s. 254-255

Mac. s. 393-394

Kıral Ulászló ve Türk İmparatoru Arasındaki Ateşkes

Sırbistan'ın Yeniden İmarı

Bu çok sayıdaki parlak karşılaşma ve meşhur zafer, Türk imparatoru Murad'ın korkarak Kırıl ve Voyvodaya elçiler göndermesi ve mütareke yapılması için gayretle ve yalvararak uğraşması neticesini doğurdu. Bundan dolayı Kıral Ulászló, Segedin şehrinde asilzadelerle gösterişli bir diyet toplanmasına karar verdi.

Ülkenin çok sayıdaki soylusu her yandan gelip toplandı; İmparatorun elçileri de geldiler: Türklerin iki Voyvodası tasarlanan ateşkesi imzalama yetkisiyle geldiler. Nitekim on yıllık bir ateşkeste karar kıldılar; Kıral ise Anadolu Paşasını serbest bıraktı. Türk imparatoru Semendre kalesini ve despot Georg'dan aldığı Sırbistan'ın ne kadar kalesi varsa hepsini geri verdi. Ateşkesi yeminle teyid ettiler. Voyvoda Jânos, Kıral ve kendi adına ve bütün Macar halkı adına, adı geçen Türk Voyvodaları ise, imparatorları ve hâkimiyeti altında bulunan bütün kavimler adına bahsedilen on yıllık ateşkesi kabul ettiler ve diğer şartların tutulacağına dair yemin bile ettiler. Keşke hiç etmeselerdi! Çünkü daha sonra Kıral ve Voyvoda, adı geçen Kardinal Iulianus'un kışkırtması üzerine barışı bozdu ve bundan dolayı, tıpkı bir zamanlar bütün insanlar arasından en büyük zaferlere erişmiş olan

Pompeius'un da *, atlarını Kudüs'teki kilisenin avlusuna her hangi bir ahıra koyar gibi koyduğu için talihinin ters döndüğü gibi, Kırál Ulászló ve Voyvoda'nın askerî başarısı felâkete döndü.

Öte yandan ateşkes antlaşması despota fayda sağlamıştı. Zira daha önce Sırbistan üzerindeki hâkimiyetinden uzaklaştırılan Sırp despotu, ateşkesin yardımıyla hâkimiyetini yeniden tesis etti.

Lât. s. 255-257

Mac. s. 395-399

Kırál Ulászló'nun Rumeli Arazisinde, Denize Yakın Varna Şehri Havalisindeki Seferi ve Ölümü

İşleri bu şekilde düzenlediler, fakat kardinal Iulianus Bey, Kırál ve Voyvoda'nın ateşkes antlaşmasını bozarak Türk imparatoruna silahla hücum etmesini sağlamak için bütün gücüyle uğraşıyordu. Nitekim dinsizlere yapılan yemini asla tutmak gerekmediğini söyleyip duruyordu. Hıristiyan dini düşmanlarına karşı kazanılan ve Tanrı'nın kendilerine bahsettiği ünlü zaferi yok etmelerini ve düşmana karşı Tanrı'nın iradesini, düşmanın arzusuyla değiştirmelerini Tanrı'ya karşı yapılmış bir haksızlık olarak nitelemiştir.

Iulianus devamlı kışkırtmalarıyla onları akdi bozmaya sürükledi ve demirin yenemediği erkekleri nihayet belâgat yendi. Aynı zamanda sayısız hükümdarın silahlı olarak Hıristiyanların yardımına geleceğini vadetti; Bulgaristan'dan, Arnavutluk'tan, Trakya'dan ve ünlü imparator şehri İstanbul'dan da büyük bir askerî yardım geleceğini tekrarlıyordu. Zaten hükümdarlar ve adı geçen ülkelerin sakinleri de aynı şeyi vaadedip duruyorlardı.

Kırál ve Voyvoda, Iulianus'a itaat ettiler, kendileri de büyük teşvikten dolayı heyecanlandılar ve çok sayıda ücretli asker toplayarak, kalelerin askerî halkını da birleştirmek suretiyle, ülkenin çok sayıda aristokratının refakatinde Orşova kalesi havalisinde Tuna'yı geçtiler ve düşman toprağına girdiler. Ordugâh durmadan yer değiştirir, yoluna çıkan bütün düşman arazisini yakıp yıkarak mülklerinden mahrum eder. Kaleler ve tahkim edilmiş bölgeler ya itaat yoluyla, ya da büyük hücumlar ve silah zoruyla ellerine geçiyordu. Mümkün olduğu kadar düşman ülkesinin derinliklerine kadar sokulmayı uygun gördüler. Bulgaristan ve Rumeli'yi geçerek deniz

* Eskiçağ Roma'sının meşhur politikacı kumandanıdır. Pompeius (M.Ö. 106-48), 68 yılında Filistin topraklarına sefer yapmıştır.

kıyısına ulaştılar, kendiliklerinden tâbîliklerini bildiren Rumeli'deki Varna ve Galata adlı şehirleri mülklerine kattılar ve bu şehirlerin yanında ordugâh kurarak vad edilen yardımın gelişini beklediler. Şayet, insan daha kendi ülkesindeyken, kendi ordusunu tedarik edememişse, yabancı diyarda, yabancı bir ordunun onun nâmına silaha sarılmadığı çok görülen acı bir gerçektir.

Bu zaman zarfında çok sayıda ganimet topladıklarından ve çok sayıda düşman öldürdüklerinden, adı geçen ülkelerin büyük kısmını ateşe verdiklerinden ve taş üstünde taş bırakmayarak çok büyük zararlar verdiklerinden dolayı düşmanla her hangi bir çarpışma yapmadan dönebilirlerdi, fakat bu düşmana karşı kazandıkları geçmiş zaferleri onlara fazla bir cesaret verdi. Bundan dolayı bir nevi cürete kapılarak vad edilen yardımın gelmemesinden dolayı, seferin neticesini almadan ve düşmanla karşılaşmadan geri dönmeyi şerefsizlik saydılar. Bu yüzden yazın son ayını ve yine bütün sonbaharı düşman toprağında geçirdiler. Nihayet Kasım ayının onuncu gününde, Aziz Martinus yortusu * arefesinde Türklerin imparatoru Murad, dinsizlerin sayısız kalabalığıyla muntazam saflar halinde, askerî alemlerle savaşa hazır bir vaziyette geldi.

Kıral ve Voyvoda János Bey ve orada bulunan diğer Macar beyleri bütün ordularını ordugâhtan dışarı çıkardılar ve parlayan silahlarla teçhiz edilen safları uygun bir sistem içinde bölerek ve düzenleyerek her bir safın kumandanını belirlediler ve çarpışma sırasında, her bir safın arabalarının geri kalmayarak kendi safını takip etmesini kararlaştırdılar. Aslında düşman sayı bakımından onlardan daha kuvvetliydi; yani karşı karşıya savaşırken düşmanın saflarına arkadan da hücum etmesinden korkuyorlardı.

Onlar bütün bunları düzenledikten sonra, Tanrı yüksekte işaret verdi, vukubulacak talihsizliğe onların dikkatini çekti. Çünkü askerî alemleri, yani altından parlayan sancakları yükselttikleri zaman, o sırada henüz hafif esen rüzgâr dalgası hortum yapan fırtınaya dönüştü ve kuvvetlendi. Sancaklar parçalara bölünerek ve yırtılarak havaya uçtular.

Nihayet her iki tarafta çok sayıda trompet çaldı, davul gümbürdedi, Türklerin savaş gürültüsü kulakları tırmaladı: iki düşman kapıştı.

Her iki tarafta mızraklar kınırlı ve mızraklar kınırlırken çokları atlarından düşer; mücadele sert bir şekilde karışır. Her iki tarafta çokları ölür, fakat Türk tarafında çok daha fazla kişi ölür. Türklerin tek bir kıtası dahi Macar erinin kahramanlık hamlesini durduramadı, hatta aniden

* 11 Kasım

yüzgeri dönerek kaçmaya başladılar, fakat Türklerin her tarafta yayılan kıtaları Macar ordusunun 6 katından daha çok olduğundan, kaçan safları kovaladıkları takdirde Macarlara çok bir fayda sağlamayacaktı, çünkü takipten geri döndüklerinde, onların karşısına yeni kıtalar çıkıyor ve onları büyük bir gürültüyle yeni bir çatışmaya kışkırtıyordu.

Günün en büyük bölümü bu ölüm saçı mücadeleyle geçti. Her iki hasım taraf için cesetlerle dolu savaş alanı korkunçtu. Türklerin atlıları da sarsılıp kaçmaya başlayınca ve sadece imparatorun ordugâhı büyük korkular arasında, sayılamayacak kadar çok yaya kıtasıyla kendi yerinde kaldığı zaman, Kırıl Ulâslò düşman atlılarının kaçtığını ve imparator Murad ve ordugâhının korkudan titrediğini görerek muhafız kıtasını muharebeye soktu, bu arada Voyvoda bey ve diğerleri azgın mücadelede çarpışırken Ulâslò Türk imparatorunun ordugâhına saldırdı, ordugâhı tamamen yok etmek istedi. Büyük sayıdaki yayaların sık kıtaları arasına vardı, yayalar ona saldırdı ve Ulâslò'yu kıtasıyla birlikte ezdi: Kırıl öldü. Kırılın ölümü, ümitsiz durumdaki yenilmiş ve ezilmiş düşmanı, umulmayan bir zafere ulaştırdı.

Macarlar savaş meydanını ve ordugâhlarını da düşmana bırakarak geri dönüp kaçmaya başladılar. Daha önce kaçan düşmanı kovalayan Macarlar, diğerlerinin hezimetini tahmin bile edemediler ve takipten geri dönerek, adı geçen ordugâhta gece uykusuna çekildiler. Yash günü takip eden gece bütün arz koyu bir karanlığa büründü, her iki taraftan kaçmayanlar ve ordugâhı bırakmayanlar ertesi günü fecre kadar gece nöbeti tuttular. Ne yaşamaya, ne ölmeye muktedir olan sayısız yaralının iniltisini, haykırışını, figânını dinlediler ve günün ağarmasını sarsılarak beklediler. Bütün ova çepeçevre yaralılarla ve cesetlerle doluydu.

Nihayet gece karanlığını gündüzün aydınlığından ayıran kızıl şafak sökerken, parlak güneş dağların zirvesine ulaşarak gündüzün aydınlığını geri getirdiği sırada, Türkler düşmanlarının kaçıp kaçmadığını henüz bilmiyorlardı, böylece kıtalar oluşturdular ve imparatorun ordugâhından çıkarak ağır adımlarla yavaş yavaş yaklaşıp, temkinli bir şekilde yoklayarak Macar ordugâhının içinde asker olup olmadığına baktılar. İçinden insan gürültüsünün güçlükle duyulduğunu, hiç kimsenin silahına davranmadığını, hiç kimsenin savaşmak için savaş alanına koşmadığını farkettiler; o zaman imparator ordusunun bütün yayaları ordugâha hücum etti, çünkü karargâhı hiç kimse savunmuyordu. Böylece Türkler karargâhı yerle bir edip alt üst ettiler ve orada bulunanları öldürdüler veya esir ettiler.

Daha önce adı geçen kardinal Iulianus ve büyük kısmı Cheriensium tarikatı rahiplerinden olmak üzere çok sayıda başka rahibin ve onlardan başka Vârad piskoposu János ve Eğri piskoposu Simon'un en son bulundukları yerin burada, bu ordugâhta olduğu söylenir; bundan başka Kırıl ordusunun askerî meziyetleriyle sıvrilen neferi Altes István Bâthori de çarpışmanın sarsıntılarında telef olmuştu: Kritik bir anda ve kendi şecaatiyle Kırılın sancağını taşıma işini ona vermişlerdi. Kırıl Ulâszlò'nun hayatı hükümdarlığının 4. yılında ve Miladî 1444 yılında, böyle talihsiz bir şekilde sona erdi. Çok kahraman bir Kırıldı, vücut yapısı olarak orta boyda, yüzü kahverengi, saçları siyah, savaşta vefakâr, tebasına karşı iyi niyetli, meziyetleriyle meşhur, düşünce ve ruh bakımından itidal sahibi bir hükümdardı.

Lât. s. 257-258

Mac. s. 399

Voyvoda János'un Esareti

Bu tehlikeli savaşta zafer şanı her ne kadar imparator Murad'ın olduysa da, bu zafere adamlarının büyük kanı pahasına erişmiştir. Güvenilir bilgilere göre, Macarlara açtığı yaradan fazlasını kendi halkı almıştır ve ölü bakımından da imparatorun halkı daha çok kayıp vermiştir. Ordusundan hiç kimsenin kaçan Macarları takip etmeyişi buna yeterli bir delildir. Kendi yaralarını sarmak ona ziyadesiyle yetiyordu. Voyvoda János dönüş yolunun yarısından önce Eflak havalisine ulaştı; düşmandan korkmadığı bu yerde, düşman onun üstüne hücum etti. Çünkü, kendisine yoldaş olarak refaket edeceğini sandığı bu bölgenin Voyvodası Drakul, ona karşı zor kullandı ve üzgün adamı teselli etmediği gibi, alçakça esarete sürükledi, fakat Drakul işi düşündükten sonra, Voyvoda beyi esir tutması için bir nedeni olmadığını gördü ve birkaç gün sonra çok sayıda hediyeyle Hunyadi ile barıştı veya böyle sandı ve adamlarını Hunyadi'ye refaket etmeleri için Macaristan'ın Erdel kısımlarına kadar gönderdi.

Lât. s. 259-261

Mac. s. 403-406

Kırıl Naibinin Kosova'da Yaptığı Çarpışma

(Varna muharebesi ve Kırıl Ulâszlò'nun savaş meydanında ölümünden sonra, 1445 yılında çok sayıda soylu toplandı ve Kırıl Albert'in oğlu Kırıl Lâszlò o sırada 5 yaşında olduğundan, ülkenin ve Kırılın yetki alanına giren her işin yönetimi için

Voyvoda János Hunyadi'yi seçti. Bundan sonra Kırıl naibi Hunyadi, kendisini Varna savaşı yenilgisinden sonra ülkesinden geçerken esarette tutan Drakul'dan intikam aldı ve onun yerine bir başka Voyvoda tayin edip Macaristan'a döndü.)

Bu hadiselerden sonra Kırıl naibi János Hunyadi, ülkesinin belli başlı hemen her işini kendi omuzlarına yüklenmiş kabul ederek büyük bir ileri görüşlülükle işleri düzenledi ve ülkeyi düşman akınlarından korudu. Bu yıllarda Türklerin de Macaristan'la uğraşmaya fırsatları olmadı.

Nihayet, Kırıl naipliğinin 4. yılında, üstün muharip meziyetlerinden dolayı büyük işlere teşebbüs etmek için daima büyük cesareti bulunan Kırıl naibi bey, Türk imparatoruna karşı yeniden silahlı hücumla geçmeyi düşündü. Nitekim büyük bir ordu topladı ve Macaristan'da askerî gücü temsil eden herşeyi tek bir orduda birleştirdi. Ordugâhını askerî makinalarla, topraklarla ve düşmana vuracak başka askerî aletlerle kuvvetlendirdi ve iyice yığınak yaptı. Nihayet sonbaharın ilk ayında Sörin kalesi üstünde Tuna'yı geçti. Kendisine emrettiği halde efendisi sefere katılmadığından, Sırbistan'a hücum edip istila etti ve düşman bölgesini kan ve ateşe buladı. Sırbistan'ın üzerinden ganimet toplamak isteyen biri gibi değil, ülkeyi işgal etmek isteyen biri gibi geçti.

Kırıl naibine ülkenin ileri gelenleri, menşe ve mülk bakımından en ünlü kişileri refakat ediyordu: Erdel Voyvodası Imre Pelsöcz ve kardeşi László, bundan başka Voyvoda Marczali'nin oğlu Imre, Kralın baş mabeyincisi Rozgonyi Rajnád, Tamás Szécsi, Dalmaçya ve Hırvatistan banı Frankó Thallöcz, Kırıl naibinin kan akrabası János Székely, Benedek Losonczi, Alsólendva'lı István Bânfi ve askerlikte mahir, savaşta gözüpek olan büyük sayıdaki silahlı kuvvet eşlik ediyordu.

Türk imparatoru Murad, kendisine karşı büyük bir düşman ordusunun harekete geçtiğini öğrendiği zaman, savunma açısından ciddi endişelere kapıldı. İmparatorluğunda eli silah tutan bütün herkesi silah altına aldı; bütün muhariplerini silahlandırdı ve eğitti, ondan sonra muazzam kıtalarını yaklaşan düşmana karşı harekete geçirdi.

Ekim ayının ortalarında, Macar ordugâhı Sırbistan arazisinden geçerek Türk imparatorunun hâkimiyeti altında bulunan Bulgaristan arazisine erişti ve Macarlar düşmanı burada beklediler. Daimi ordugâh Kosova denilen oadaydı. Nihayet Hristiyan aziz Gallus ve Evangelist Luca bayramları arasına düşen perşembe gününe ulaştılar*; Türk

* 16-18 Ekim arasına düşen gün.

imparatoru da o sırada gelmiş ve ordugâhını Kırıl naibinin ordugâhından uzak olmayan bir yere kurmuştur. Firenlenemeyen gençliğin mahmuzladığı, çarpışmak için içinde savaş arzusu bulunan her iki tarafın hafif silahlı askerleri, oradan buradan ovaya hücum ederler, karşılıklı kapışır ve ölüm saçarak dağılırlar.

Evangelist Aziz Luca'nın her devirde hatırlanacak bayram günü geldiği zaman *, güneş gök kubbenin katlarından ilerleyerek öğle zamanına doğru yaklaştığında, her iki düşman taraf adı geçen ovanın düzlüğüne bütün silahlı kuvvetini ve ordusunun bütün askerlerini döktü; bu kritik anda, her iki tarafta büyük insan yığını görüncü ölüm korkusuna kapılmayan tek kimse kalmaz.

Kırıl naibi, yönetimi altındaki asker halkından 38 kıta çıkardı ve parlak altınla işlenmiş alemleri, yani sancakları saflar halinde kıtanın ortasında götürüyorlardı ve her bir kıta silahlanmış olarak ilk safta duruyordu; kumandanları etraflarında dolaşarak askere öğütler veriyor, yüreklendirerek savaşa teşvik ediyorlar.

Diğer yanda Türk imparatoru asker halkının bütün yığını muazzam sütunlar halinde yığarak ve muharebe saflarını yekpare bir duvar gibi birleştirerek ovanın Macarların gözü önünde uzanan bütün bölümünü işgal etti ve ağır adımlarla Macarlara yaklaştı.

Bir ok atımı mesafeye ulaştıkları zaman ise, her iki tarafta davullar çalmaya başladı, korkunç bir gürültü çıktı ve her iki taraftan çalan borazanların sesi üzerine, iki tarafın her kıtası uçuşan mızrak dalgaları arasında bütün kuvvetlerinin yaptığı bir hamleyle kapıştı ve bu büyük hareketlenme üzerine ova bile inledi. Karşılıklı katliam için birbirlerine girerler. Mızraklar çatırdar, her iki taraftan çok kişi yaralanarak atlarından savaşılanların ayağı dibine düşer, ölenlerin korkunç çılgılığın yüksek gökyüzü yankılanır. Her iki tarafta yığılmalar olur, iki taraf birbiri önünde gerilemez, öylesine bir araya yığılırlar ki, çarpışmadan çoklarının eli yorulur, yakınlarında bulunan düşmana bir saat boyunca vurmamak zorundadırlar.

Nihayet Macarlar düşmana karşı daha şiddetli bir hücum düzenlediler ve birçok kıtaya ayrılan Türkleri savaş meydanının uzunca bir bölümünde devamlı katliamdan sonra kaçırlar. Bundan sonra ise, Türkler imparatorun ordugâhına gelen yeni kıtaların yardımıyla ölüm saçarak Macarları tamamen ordugâhlarına kadar geri sıkıştırırlar. Türk yayalarının

* 18 Ekim

sık ok sağanağı göğün parlaklığını kararttı ve Macarlara ağır kayıplar verdirdi. Elbette Macarlar için 24 bin veya aşağı yukarı ondan biraz fazla muhariple 200 binden fazla ordusuna güvenen düşmanı durdurmak eşit olmayan ve ağır bir görevdi, o gün ne düşmanın çokluğu, ne silahlarının gürültüsü ne de çok sayıdaki yaralanma hadisesi onları kaçıramadı. Güneşin batışına kadar sarsılmaz bir imanla yerlerinde kaldılar, Türkler onları ne kadar sıkı bir şekilde çevirdiyse, o nisbette az gerilemeye mütemayildiler.

Yiğitçe ve daha çok da inatla yaklaşan gece karanlığına kadar savaştılar ve Türklerin kendilerine yaptığından daha büyük tahribatı onlar arasında yaptılar. Bütün bir gün şiddetli savaşla geçti, her iki taraftan sayılamayacak kadar çok insan kestiler, bütün savaş alanı taze cesetlerle doldu, fakat ancak çöken gece her iki tarafın savaş öfkesini karanlığıyla aldı ve silahları birbirinden ayırdı. Kıtalar gece bastıktan sonra mücadeleyi bıraktılar, fakat savaş makinalarla ve toplarla gece de sürdü.

Bu gecenin hemen arkasından gelen cumartesi gününü güneş ışıklarıyla aydınlatmış zaman, her iki düşman taraf dünkü savaş öfkesinden gerilmiş bir vaziyette, düzenli saflar halinde savaş meydanına saldırdı. Yeniden kapışırılar, her iki taraf çok sert bir savaş verir. Büyük bir karışıklık içinde günün 6. saatine kadar çarpışırılar. Türk imparatoru, az sayıdaki ve yorgun Macar askerlerinin kendi kıtalarını güç durumda bıraktığını görerek askerinin hepsini, yani atlıları savaşa sokar, büyük bir öfkeyle Macarların saflarına ve kıtalarına saldırır, onları su baskınına uğramış gibi kaplar ve hem onları hem ordugâhlarını dağıtarak o ana kadar firar nedir bilmeyenleri firara zorlar.

Nitekim herkes kaçtı, firar sırasında bütün saflar bozuldu. Türkler güneş batıncaya kadar onları insafsızca kovaladı. Fakat öfkeli kovalayışın sonu Macarlar için henüz bununla da bitmiyordu. Zira ülkelerini geçerken Macarların zarar verdiği Sırlar, onlara karşı çıkarlar ve bütün gün kaçırmaktan yorulan, her nevi silahlı savunmadan yoksun bırakılan Macarları kurtlardan korkan kuzular gibi, insafsızca soyarlar, kılıçtan geçirirler ve imha ederler.

Lât. s. 261-262

Mac. s. 407-408

Savaşta Ölen Devlet Adamları; Kıral Naibi Despotun Esaretinde ve Despotun Cezalandırılması

Bu savaşta daha önce yukarıda adı geçen çok sayıda kişi ölmüştü: Imre Pelsöczy ve kardeşi László, bundan başka Voyvoda Marczali'nin oğlu Imre,

Tamàs Szècsi, Ban Frankò, Jànos Szèkely, Benedek Losonczi ve Alsòlendva'lı István BÀNfi ve kısıcası Macaristan'ın yiğitliğiyle tanınan bütün sınıfı.

Kıral naibi ise, hızla atını mahmuzlayarak savaşın kargaşasından ve savaş meydanından uzaklaşıp bütün askerini terkederek korunma silahlarını bırakıp yolsuz yollarda avare dolaştı ve güya iki Türkün eline düştü. Türkler onu tanımadıklarından mızraklarını yere attılar, yalın elle üzerine hücum ettiler ve elbiselerini parçaladılar. Kıral naibinin boynunda altın bir haç asılıydı. Türkün biri bu haçı almak isteyince, iki Türk kendi aralarında kavga etmeye başladı ve boğaz boğaza geldi. Kıral naibi, onlar boğuştukları sırada, mızrağın birini kaparak üstlerine hücum etti ve kuvvetli koluyla birisine öylesine yerleştirdi ki, can verip yere kapaklandı. Diğerine de vurmak istedi, fakat o kaçıp elinden kurtuldu.

Kıral naibi ilerlemeye devam ederek bir Sırpıyla çarpıştı. Ganimet arzusuyla ormanda dolaşan bu Sırp, şekline ve dış görünüşüne bakarak kibar bir adamın hemen yakınında belirdiğini görünce ona zarar vermedi. Mızrak henüz Kıral naibinin elinde bulunduğuandan, hücum etmeye cesaret etmemiş olmalıdır.

Hunyadi ve Sırp bir müddet şaşkın halde duraladı. Nihayet Kıral naibi bey, Sırplıdan kendisini Belgrad kalesine kadar götürmesini istedi ve karşılığında kendisine hatırı sayılır bir mükafat vaadetti. Sırp kabul etti, fakat yine de vaaddettiği yere değil, Semendre kalesine götürdü ve despot Georg, Kıral naibinin kale kapılarının içinde olduğunu öğrenince, birkaç yıl önce sürgüne gitmesi icabettiğinde bu zatın liyakati ve desteğiyle ülkesinde yeniden hükümdarlığa kavuştuğunu hiçe sayarak nankörlük edip dost olmayan bir ev sahibi gibi davrandı, yani Hunyadi'nin tutuklanmasını emretti ve Kıral naibi kendi yerine büyük oğlu Lâszlò'yu eline rehin verinceye kadar, serbest bırakılması için gayretle çaba sarfeden Macar beylerine onu iade etmedi.

Bu savaşta Kıral naibinin talihi yaver gitmemiştii, cesaretinin yokluğundan değil, kuvvetinin az oluşundan dolayı düşmana karşı zafer kazanamamıştı. Buna rağmen Macaristan'ın ileri gelenleri onun dönüşünü minnet dolu bir yürekle bekliyorlardı. Kıral naibi noel sıralarında geri döndüğü zaman, soyluların büyük bir grubu Szeged'de (*Segedin*) toplanarak onun dönmesini beklediler; mutlu bir yüz ifadesiyle onu karşılamaları bunun delilidir.

Bundan sonra Kıral naibi despotun nankörlüğünü ve esaretle geçirdiği hoş olmayan durumları düşünerek silahlı kuvvetlerini yeniden

teşkilatlandırdı ve despotu lâıyk olduğu şekilde cezalandırmak için hareket etti. Hâkimiyeti altında bulunan araziye girdi, büyük tahribat yaptı ve Macaristan sınırında bulunan bütün kalelerini zaptetti. Eğer despot oğlunu sağ olarak geri vermeseydi ve Despotun ricası üzerine Macaristan'ın ileri gelenleri Kırıl naibinin intikama susamış ruhunu firenlememiş olsalardı, tahribatını sürdürecekti.

Lât. s. 265-266

Mac. s. 411-413

Kırıl Naibinin Sırbistan Toprağındaki Kruşevac Kalesi Yanındaki Çarpışması

Türk imparatoru Murad, komşusu Sırbistan üzerinde despotun hâkimiyetine güçlkle tahammül etti; Kırıl naibini serbest bıraktığından ona çok kızmıştı. Bunun için muhariplerinin büyük kısmını silah altına aldı ve Sırbistan'daki bölgelere karşı Firuz Bey (*Friczbeğ*) adlı Voyvoda'nın kumandasında bir ordu sevketti. Ona, Morava nehri yanında uzanan ve eskiden beri harabeler içinde kalan Kruşevac kalesinin onarılmasını ve despot Georg'a karşı savaşa buradan başlamasını kesin olarak emretti. Despot bunu duyunca çok korktu ve ne yapması gerektiği hakkında uzun süre düşündü. Aslında kendi kuvvetleriyle bu kadar büyük düşmana karşı koyamayacağını iyi biliyordu. Kırıl naibine karşı yaptığı haksızlığa artık üzülmüyordu! Bu kritik durumda ya düşmana boyun eğmekten, ya da yardım aramaktan başka çaresi kalmayınca büyük bir üzüntüye kapıldı; yardım için kime baş vuracağını bilmiyordu. Nitekim yakınlarına: "Eğer Kırıl naibinin bana karşı duyduğu iyi niyetini istismar etmemiş olsaydım, sıkıntıya düştüğümde bu muazzam felaketlerden beni o kurtarabilirdi" diyordu.

Nihayet koruyuculuğuna kendini emanet edeceği hiç kimseyi bulamayınca, neredeyse utancından yüzü kızarmış bir vaziyette Kırıl naibinden yardım istedi. Türklerle savaşmayı neşeli bir dansa gitmeye tercih eden Kırıl naibi ise, çok sayıdaki muharibini hemen topladı ve silaha sarılarak despotun yardımına şahsen gitti. Despotun kendini savunmak için savaşa hazırlandığını Türkler de biliyorlardı, fakat yardımcı olarak Kırıl naibini kazandığını bilmiyorlardı. Böylece yaklaşan düşmanı sükunetle bekliyorlardı. Kırıl naibi ise, bir an önce düşmana saldırabilmek için kendi adamları ve Sırp kıtalarıyla birlikte bütün geceyi yürüyüşle geçirdi. Sabahla birlikte yol da sona erdi, gün doğarken aydınlıkla birlikte Kırıl naibi de

düşmana doğru yaklaştı. Bu sırada küçük bir sis çıktı, her iki tarafın gözünü kapladı, birbirlerini göremediler. Doğmakta olan güneşin ışınlarıyla birlikte sis kalktığında, parlak demir giymiş saflar ortaya çıktı. Türk kıtaları düşman saflarını gördüler, eskiden beri tanıdıkları Kırıl naibinin dalgalanan sancaklarını da gördüler, korkuyla ters yüzü döndüler ve silahlarına dahi davranmadan hızla kaçmaya koyuldular. Kırıl naibinin bütün hafif silahlı askeri kaçanları sıkı bir takibe aldı ve takipçiler büyük bir savaş arzusuyla firarileri yok etmek istediler. Büyük kıyam tamamen yaklaşan geceye kadar sürdü ve eğer yaklaşan gece karanlığı firarileri gizlemeseydi, katliam çok daha büyük olacaktı. Adı geçen Firuz Bey, kendisine emanet edilen asker halkın çok sayıdaki ileri geleniyle birlikte esir düştü; büyük bir sevinç ve gösteriyle esirleri Kırıl naibinin huzuruna çıkardılar. Böylece Kırıl naibi zafer kazandı ve dönüş yolu üzerinde bulunan Bulgaristan'ın yönetim merkezi olan Vidin şehrini yerle bir etti. Nihayet bütün esirleri despota bırakarak başarı ve zaferle Macaristan'a döndü.

Lât. s. 267

Mat. s. 415-416

Rahip Iohannes Capistrano'nun Macaristan'a Gelişi

Beszterce kontu ve Macaristan'ın tüm magnatları başarıyla yurtlarına dönünce, bir misyoner rahip olan Iohannes Capistrano beylerle birlikte Macaristan'a geldi. Azizlik mertebesine erişmiş olan Fransisken tarikatına mensup bu rahip sivrilmiş bir kişiydi. Katolik kilisesi başkanı Papa Nikolaus *, Türklerin gittikçe artan bir öfkeyle Hristiyan dini mensuplarını sıkıştırdıkları bir sırada, felaket fırtınaları arasında çalkalanan katolik halkına yardım etmek istiyordu. Bunun için Türklere karşı hacı seferi düzenlemek istedi ve başvuran herkese her eyalette günahlarının affedildiğinin, onları ahirette bekleyen akibetle mağfiretin bildirilmesini, beyaz beze işlenen kırmızı hacı kendileri için paylaşmalarını ve göğüslerinin sol tarafına takmalarını papalık fermanıyla emretti. Papa hazretleri düşüncesinin gerçekleştirilmesi için adı geçen rahip Iohannes Capistrano'yu görevlendirdi. Bunun neticesinde rahip Iohannes Almanya ve Polonya bölgelerinde ve Macaristan'da daha çok orta tabakadan olmak üzere çok sayıda kişiyi adı geçen düşmana karşı silah altına çağırdı. Zira Papa, kutsal dinin yayılmasında büyük bir otoriteye sahipti ve Tanrı nezdinde sağladığı

* Papa Nikola (1447-1455).

itibarın büyüklüğünü insanlar biliyordu, körleri, topalları ve hastaları iyileştiriyor ve insanlardan habis ruhu kovalıyordu.

Türklerin yukarıda adı geçen imparatoru Murad, az önce ölmüş ve oğlu Mehmed tahta geçmişti. Bu padişah Hristiyan kanının akıtılmasında, topraklarının yağma edilmesinde babasından ve bütün seleflerinden daha insafsızdı, askerî ilimlerde daha bilgili, kıtaların teşkilinde ve ordunun tertibinde daha muhteşem ve kendi halkına karşı daha sertti. Ülke yönetimini devraldığı zaman, kendisiyle komşu bulunan İstanbul şehrinin yabancı elinde bulunmasını alçaltıcı buldu ve hiddetli bakışlarını bu şehre çevirdi ve ona karşı bir muhasara yapmayı kafasında tasarladı. Fakat başlangıçta düşüncesini saklamasını bildi! Deniz kıyısında, Boğaz'ın girişinde, şehirden uzak olmayan bir yere, şaşırtıcı ve inanılmaz bir çabuklukla bir hisar inşa etti. Bu durum, hisarın adı geçen şehrin gelecekteki kuşatmasından başka amaca hizmet etmeyeceğini gösterdiğinden, Hristiyan dünyada büyük bir huzursuzluk yarattı.

Lât. s. 268-269

Mat. s. 417-418

Türk İmparatoru İstanbul Şehrini Alıyor

Kıral Lâszlô'nun (*Ladislaus*) Macaristan'a geldiği yıl içinde, yazın ilk ayı sırasında Türk imparatoru Mehmed, silahlarını Bizanslılara karşı çevirdi ve imparatorla yaptığı ittifak ve yemine rağmen bütün Bizans'a karşı korkunç bir savaş açtı. Sayısız kıtasını her yerde toplayarak ülkesinin bütün hazır kuvvetini harekete geçirip, mağrur ruhunun ihtirasından bir zamanlar Byzantium diye adlandırılan eski imparatorların sevgili çocuğu, dünyanın sultanı, o meşhur şehir İstanbul'a karadan ve denizden hücum etti. Hristiyan Kırallardan yardım dilenen, fakat herkesin tehlike ve harabiyet içinde kendi haline bıraktığı hüznü şehir, silahlarıyla ve devamlı hücumlarıyla öylesine zorladı ki, kadınlar bile savunmaya katılmak zorunda kaldılar.

Fakat Bizanslıların sayılamayacak kadar çok düşman karşısında yetersiz savunmanın ardından ellerini uzatmaları neye yarayabilirdi, Türk imparatoru kuşatmanın yeni bir türünü keşfetti ve onlara karşı tuzak hazırladı: tüneller ve toprak altında lağımlar kazdırdı ve boğazı zincirlerle ve köprüyle birbirine bağladı ve şehrin yüksek duvarlarından da daha yüksek ağaç kuleler yükseltti ve bu kulelerin çatısından Türkler yoğun bir ok sağanağıyla şehirde silah tutan herkesi ok yağmuruna tuttular. Mehmed,

bundan başka toprakların ve kuşatma makinalarının çok çeşitli ve asla görülmemiş büyüklükteki türlerini kullandı ve şehrin duvarlarını dökülen harabeler haline getirdi.

Nihayet şehrin duvarlarının büyük kısmını yerle bir ederek ordusunun en bahadır kısmını davulların ve borazanların aşırı gürültüsü refaketinde şehrin iç kısmına saldırı için harekete geçirdi ve 54 günlük kuşatmadan sonra, bütün gücünü kullanarak son bir mücadelede şehri aldı. Bizans imparatoru düşmanın şehre girişi sırasında sayısız yarayla delik deşik olarak öldü ve şehirde güzel olan herşey, dinî ve dünyevî ne varsa hepsi aynı şekilde Türklerin iğrenç yağmacı eline düştü. Şehrin ileri gelenlerini yakaladılar ve imparatorun huzuruna çıkardılar, bu gaddar hükümdar sefil bir şekilde onların boynunu vurdurdu. Azizlerin mezarını altüst etti ve kutsal bakiyelerini denize attırdı.

Bu büyük şehrin düşüşünü, Hıristiyan dininin acıklı talihsizliğini ve gazaba gelmiş düşmanın kutsal ve dünyevî şeylere, erkeklere ve kadınlara karşı korkunç ve günahkâr şekilde işlediği her türlü çok ve büyük cinayeti hadiselerin büyüklüğüyle uygun olarak sözlerle kim ifade edebilir, gözyaşlarıyla kim ağlayabilir, ana hatlarıyla hikâyesinde kim çizebilir?

Lât. s. 269-273

Mat. s. 418-425

Türk İmparatoru Belgrad'ı Kuşatıyor

Türk imparatoru Mehmed'in Macaristan'a karşı hücumu hazırlandığı ve daha önce Belgrad kalesini almak istediği haberi yayıldığı zaman, Kral Lâszlò, 1455 yılında, Buda kalesinde ikâmet ediyordu. Bu haber sadece Macaristan halkını değil, komşu bölgeleri ve yine bütün Hıristiyanlığı büyük bir kaygıya düşürdü ve düşünceye sevketti. İstanbul şehrinin vahşice zaptı bütün Hıristiyanlığın gözü önünde cereyan etmişti ve bu olay herkeste büyük bir korku yaratmıştı. Nitekim Türk imparatoru Bizanslılara karşı kazandığı zaferden sonra, başka bir insan olup çıktı, ihtiras ve kibirle kurum satarak, kendi şahsında bir zamanların Makedonyalı Büyük İskender'inin ve haşmetli çağının geri geldiğini düşündü. Güya, "Gökyüzünde bir Tanrı hüküm sürüyor, yeryüzünde de bir hükümdarın hüküm sürmesi doğrudur" dedi.

Bu haberleri Kral Lâszlò'ya bildirdikleri zaman, genç hükümdar derinden irkildi. Muhariplik bakımından Alman karakterli olan ve öğütleriyle Kralı yönlendirmeye alışmış bulunan Kont Ulrik de bu haber

üzerine çok sarsıldı. Ülkenin savunulmasına dair müzakerede bulunmadılar, düşmana karşı koymak için silahları hazırlamadılar, sanki haberler hakkında birşey bilmiyorlarmış gibi, gece karanlığının gizliliği altında Buda kalesinden çıkarak gecikmeden yola çıkıp kendilerini Viyana şehrine attılar ve Buda kalesi iki haftadan fazla bir süre açık ve gerekli muhafızlardan yoksun kaldı. Düşmanın geldiğine dair haber günden güne yayılmasına rağmen, hiç kimse onlara karşı silaha sarılmadı.

Müteakip yazın, ekinlerin başakları yeşil saptan çıkarak sararmaya başladığı dönem yaklaşırken ve Phoebus iki at koşulmuş arabasını ovada sürmeye başladığı zaman, Türklerin adı geçen imparatoru korkunç ve çok çeşitli teçhizatla ve dört yüz binden fazla Türkle adı geçen Belgrad kalesini korkunç bir kuşatma çemberi altına aldı ve kaleye hücum etti. Kalenin yüksek duvarlarından çepeçevre uzanan düzlükte sayılamayacak kadar çok açılmış çadırın tepesini görmek mümkündü; düşmanın sayısını ise gözle dahi ölçmeye hiç kimse muktedir değildi.

Türk imparatoru, deniz gemileri örneğine göre inşa ettirdiği sayılamayacak kadar çok gemiyi de buraya getirdi. Bunlarla kalenin yanından akan Tuna ve Sava nehirlerini öylesine kapattı ki, kaleye gemiyle dahi yardım götürmek mümkün olamadı. Topları, makinaları ve koç başlı mancınıkları da çok büyük zahmetle oraya getirtmişti. Görünüşe bakılırsa, tek bir kalenin yıkılması için henüz asla bir araya getirilmemiş çoklukta bir kalabalığı getirmişti. Büyük ölçülerinden dolayı uzaktaki bölgelerden onları buraya nakletmek mümkün olmadığından, bunları Kuruşevac kalesi yakınında şaşırtıcı bir beceriyle hazırlatmıştı. Bunları kalenin ova tarafına koydu. Birkaçı kalenin güçlü duvarlarını dövdü, diğerleri 25-30 kilo ağırlığındaki taşları havaya yüksekçe fırlattı; bu taşlar korkunç bir kuvvetle kalenin üstünden aşip kalenin içine yayıldılar ve ulaştıkları her canlıyı yıldırım çarpmış gibi ani bir şekilde öldürdüler.

Savaş makinalarının vuruşları gece gündüz gittikçe daha sıkı gürlüyordu ve korkunç gürlemelerini tamamen Segedin şehrine kadar ve 24 Macar milinden * daha fazla bir alanda çepeçevre ısıtmek mümkündü. Topların devamlı ateşlenmesi muazzam bir duman çıkarıyordu, güneşin kızaran ışıklarıyla parlayan göğü, bulutlar sık gölgeleriyle karartmıştı ve esen hafif rüzgârlar kükürdün pis kokusunu kendileriyle birlikte getiriyordu. Muharebe gece ve gündüz devam etti, ne kuşatanlara ne kuşatılanlara rahat verdi: bütün zaman bu korkunç muharebeyle geçiyordu. Şiddetli

* Bir Macar mili 8354 m.

kuşatmadan parlak kulelerin tepeleri döküldü, evlerin duvarları parçalandı, insanları ve kaleyi koruyan yüksek burçlar artık yerle bir olmuştu.

Kalede mahsur kalanlar kalplerinde ölüm korkusuyla son günlerini bekliyorlardı.

Azgın ve muazzam kuşatma haberi ülkenin her bölgesine ulaşmıştı, Macaristan beyleri ise hareketsiz ağır bir uyku hastalığından muzdarip gibi, harabolmaya terkedilmiş kaleye silahlı yardım için gitmekte acele etmediler. Nihayet doğuştan yiğit ve asker bir erkek olan, yukarıda adı geçen Beszterce Kontu korkunç kuşatmaya karşı koymak için oraya gitti, fakat yanında bu derece büyük düşmanla savaşmak için yeterli asker yoktu.

Çok sayıda Macar haçlısı İsa adına çarpışmak için adı geçen rahip Iohannes Capistrano'nun etrafında toplandı. Lehistan'dan da aşağı yukarı 300 haçlı gelmişti. Hernekadar, yukarıda kaydettiğimiz gibi, bay Kont Kırıl naipliği görevinden ayrılmışsa da * daima sahip olduğu bahadırılığın etkisiyle düşmana hücum etmekten kendini alamadı.

Düşman gemilerini adı geçen nehirlerin suyundan nasıl uzaklaştırabileceğini ve kuşatmadan bunalan kaledeki mahsurlara nasıl silahlı yardım götürebileceğini araştırdı. Nihayet gemileri bir araya topladı, onları silahlı askerlerle ve haçlılarla doldurdu ve sonunda onları Tuna nehrinde düşman gemilerine karşı harekete geçirdi. Bu suretle iki düşman nehir muharebesinde karşılaştı. Türkler arasında muazzam bir gürültü dalga dalga yayıldı ve Macarlar yüksek sesle İsa'yı yardıma çağırdılar. Kaçış yolu her iki düşmanın önünde kesilmişti, böylece birbirleriyle çok sert bir mücadele yaparlar. Tuna'nın derin suyunda gemileri oraya buraya sürüklenir ve askerler arasından çokları öldürücü yaralarla kan kaybından öldüler ve suya gömüldüler: Tuna'nın temiz suyu da bu ölçüsüz kıyımın kanlı izlerini taşıyordu, çünkü çok kan dökülmüştü ve her iki tarafın savaşçıları balıklara yem olmuştu.

Nihayet uzun mücadeleden sonra, Macarlar Türkleri yendiler ve daha da şiddetle Türklerin üzerine hücum ederek onları parça parça ettiler ve demir zincirlerle birbirlerine bağlanmış gemilerini ateşe verdiler.

Türk imparatoru bu hadiseyi duyduğu zaman güya şunu söyledi: "Zor da olsa istediğimizi elde ederiz!"

* János Hunyadi, 13 Temmuz 1446-13 Şubat 1453 tarihleri arasında Kırıl naipliği yapmıştır. Bu tarihten sonra, Beszterce daimi kontu ve Macaristan baş komutanı ünvanını aldı.

Bay kont ise gemi savaşında şanlı bir zafer kazanarak kaleye girdi ve ölümünden başka umudu kalmayan korkmuş kale kumandanlarını teselli etti.

“Niçin korktunuz? dedi-Türkleri ilk defa şimdi mi görüyorsunuz? Onları çok kere kaçırdık, bazen de biz onların önünden kaçtık. Onların görünmesi niçin sizi rahatsız ediyor, halbuki onları çok defa gördünüz. Silahlarını ve kuvvetlerini sanki daha önce denemediniz mi? Öyleyse evlatlarım, adına çok kere kanımızı döktüğümüz İsa’ya güvenelim ve onun ve bizim düşmanlarımıza karşı cesaretle savaşalım. İsa bizim için ölmedi mi? Biz de onun için ölelim. Ruhunuz savaşta sebatkâr ve cesur olsun. Biliyorsunuz, bu düşman korkaktır. Eğer Tanrı bizimlelse, onları kolayca ezmek mümkündür. Türkler geri çekilmeye de alışkındırlar ve koşarak kaçmaktan ve yurtlarına geri dönmekten sıkılmazlar. Çok söze ne hacet? Bütün bunu kendiniz de denediniz ve kumandam altında pek çok muharebenin mihnetine katlandınız.”

Bay Kont bu ve buna benzer sözlerle ve oradaki varlığıyla onların ruhlarına büyük bir cesaret aşıladı. Yeni kuvvetlerle de kaleyi berkitti ve çok sayıda haçlı askerini oraya götürdü. Bunlar halk tabakası saflarından geldiğinden ve silah kullanmayı bilmediklerinden Bay Kont, elinden geldiği kadar onları da savaşa hazırladı.

Türklerin daha önce adı geçen imparatoru Mehmed, babası Murad’ın sağlığında yine bu Belgrad kalesini kuşatarak 7 ayını harcadığını ve yine de ele geçiremeden zafersiz ve utançla kalenin altından çekildiğini duymuştu. Bundan dolayı Türk imparatoru Mehmed,ordu kumandanlarının yanında babasını küçük düşürücü sözlerle andı ve kendisinin aynı kaleyi 15 gün içinde alacağını söyledi. Voyvodalar arasında en başta gelen Anadolu Voyvodası onun böbürlenmesini duyunca, konuşmak için izin istedi ve sözlerine şöyle cevap verdi: “Haşmetli imparator! Devletli huzurunuzda hoş gidecek birşey söylemem uygun olurdu; lâkin bu muhasaranın akışına bakılırsa, bu sözlerimin devletlinin önünde beni yalancı çıkarmasından korkarım. Macarların kaleyi Bizanslılardan daha zor bırakacaklarını bilmemiz gerekir.”

Parlak kulelerin tepesi artık devrilmişti, surların büyük kısmı yerle bir olmuştu ve toprak tabyalar ve kale hendekleri artık dolmuştu ve zeminle aynı seviyeye gelmişti, öyleki düşmanın girmesi için önünde artık hiçbir engel kalmamıştı ve kuşatmanın 15. günü gelip çattı. İmparator erkenden daha gün doğarken davul ve borazan sesleri arasında ordusunun hepsini harekete geçirdi ve hiddetle kaleye hücum etti ve kanlı katliam pahasına da olsa kalenin ortasına ulaştı.

Macarlar ise, bu kadar çok düşmanla mücadelenin eşit olmadığını bilmelerine rağmen, bütün güçleriyle savunma yapıyorlardı ve Tanrı İsa'dan yardım isteyen haykırıışlarla, fedakârane düşmanın bozulması için hücum ediyorlardı. Böylece öldürücü mücadele tazelendi, savaş artık kale meydanında sürer. Her iki taraftan da yığınlar halinde ölenler olur ve sayılamayacak kadar çok kılıcın şakırtısı havada korkunç bir gürültü koparır, mücadele eden taraflardan kâh biri, kâh diğeri kaçmaya mecbur olur.

Rahip Iohannes Capistrano da bu sırada burada hazır bulunuyordu. Sözü tam mânasıyla vecde geldi ve onunla birlikte diğ er rahipler de yere kapanarak Sema'dan yardım için kalplerini ve ellerini yükselterek gözlerini göğ e mihlayıp iç çekerek dua ettiler. Bu arada Peygamberle birlikte ş unları söylemiş olacaktılar: "Gözümü, bana yardımın geleceğ i dağlara çevirdim."*

Beszterce Kontu Hunyadi ise kâh tehditle, kâh azarlamalarla askeri savaşı teşvik ediyordu. Savaşta ki yiğ itlikleriyle mükemmeliyete erişen kumandan Mihâly Szilâgyi (*Kara Mihal*) ve Lâszlò Kanizsai ve bunlarla birlikte Bay Kontun buraya getirdiğ i silahlı kıtalar ve ayrıca haçlıların kıtaları da kalenin yıkık duvarlarında durarak öfkeyle savaşıyorlardı. Türkleri çok kere kaleden püskürttüler, lâkin onlar kıyasıya mücadele sonunda yeniden içeri girdiler, zira Macarlardan daha kuvvetliy diler. Kaledeki pekçok ev tutuşturulmuştu ve alevler yükseliyordu. Türk imparatorunun pekçok sancağ ı zafer nişanesi olarak surlara dikilmişti. Macarlar artık her türlü karşı koyuştan ümidi keserek nereye gideceklerini bilmeden geri çekilmeye mecbur oldular, çünkü herkes ölüm tehdidi altında bulunuyordu, fakat firarın kendilerine hiçbir yardım sağlamayacağını ve bu tehlikeli durumdan onları ancak ölümün kurtarabileceğ ini gördüler: tekrar yüksek sesle Hz. İsa'nın adını haykırdılar, silahlarını birleştirerek yek-vücut halinde daha kararlı bir hamleyle düşmanın üzerine hücum ettiler. Böylece korkunç çarpışma yenilenir. Her iki tarafta pekçok kişi kanlarını ve hayatlarını feda eder, fakat Tanrı'nın yardımı gelmekte gecikmez. Tam o anda Türklerin bütün kıtaları Macarların cesur ve kararlı hücumlarından sarsılarak kaçmaya başlar. Macarlar ise, yeniden cesaretlenip gökyüzünden yeni bir kuvvet alarak toplanı ve kalenin tahribi için kullandıkları diğ er aletleri muhafazasız bir şekilde terkedinceye kadar onları kılıçlarıyla kovaladılar. Bunun sonunda Macarlar Türklerin kurduğ u bütün tahkimatı ateşe verdiler, toplanı ise demir çivilerle çivilediler, toplanın ateşleme

* İncil'den alıntı; mezamir.

deliklerini tıkadılar. Gündüzün aydınlığı devam ettiği sürece mücadeleyi bırakmadılar, ancak çöken gece karanlığı iki düşmanı birbirinden ayırmaya kadar, kalenin dar meydanında başladıkları mücadeleyi kale dışındaki geniş meydana cansiperane sürdürdüler.

Türk imparatorunun kale surları altından gecenin sonsuz karanlığında nasıl kaçtığını güvenilir olarak hiç kimse söyleyemiyor; yalnız bütün teçhizatından mahrum olarak, bütün topunu ve oraya getirttiği diğer kuşatma makinalarını orada terkederek, ordusunun önemli bir kısmının kayıpla yurduna dönmesi, Tanrı'nın mağfireti ve imparator adına bir yüz karasıdır. Nitekim çok sonraları dahi birinin imparatorun huzurunda bu kaleyi anması onu rahatsız ediyordu.

Hatta bazıları imparatorun kaçışını şöyle naklederler: İmparator çarpışmanın en hararetli anında adamlarını çarpışmaya kızıştırdığı bir sırada, göğsünden bir okla yaralanarak yıkılmış, ağır yaralı olduğundan adamları onu çadırına kadar götürmüşlerdir. Gece bastırınca, Türkler Anadolu Beyinin, hatta bütün ileri gelen adamlarının çarpışmada telef olduğunu ve çok büyük mağlubiyete uğradıklarını, hatta bizzat imparatorun can çektiğini, güçlkle nefes aldığını görünce, güneşin doğmasıyla birlikte Macarların kendilerine hücum etmesinden çok korkarak kaçmaya başladılar, İmparatoru da kendileriyle birlikte götürdüler, fakat yol yorgunluğu neticesinde durumu ağırlaşmasın diye, Zsarnò adındaki karşı tarafta ordugâh kurdular. İmparator kendine geldiği ve nerede olduğunu sorduğu zaman, ona nerede olduğunu söylediklerinde, imparator sordu: "Buraya niçin ve nasıl geldik?" "Macarlar bizi yeni dediler ve Anadolu beyi, hatta ordunun hemen bütün kumandanları şehit oldu. Biz de büyük bir yenilgiye uğradık, lâkin bunun da ötesinde devletlinin ölü olduğundan şüphe duyarak buraya kadar kaçmamız bizim için daha da acıdır."

İmparator toprak ve diğer kuşatma makinalarının da orada kalıp kalmadığını sorduğunda, herşey orada kaldı diye cevap verdiler; imparator tâ kalbinin derinliklerinden yaralanarak acı bir şekilde şunu söyledi: "Zehir getirin, bırakın içeyim, alçakça ülkeme dönmektense ölürüm."

Türk imparatorunun Macarlarla Belgrad kalesi altında yaptığı savaş böyle sonuçlandı ve yeryüzünde azamet ve kibirle hüküm sürmek isteyen onu, silahtan çok orak kullanmasını bilen köylü ordusu Tanrı'nın inayetiyle yendi. Çok sayıdaki borazan ve davul sesleri arasında büyük bir neşeyle gelen imparator, hüznle ve gece karanlığı bastırdığı sırada hicapla kaçtı.

Lât. s. 273-274

Mat. s. 425-426

Beszterce Kontu Bay János Hunyadi'nin Ölümü

Belgrad kuşatmasından sonra, ilk gençliğinden beri pekçok büyük askerî işler yapan bay Beszterce kontunu yaşlılık da boyun eğdirememiştir. Fakat devamlı silah kullanmaktan ve gailelerle dolu bir hayattan, endişelerden yorularak kuvvetinden kaybetmiş, hastalanmaya başlamıştı. Hastalığından dolayı birkaç gün boyunca burada acı çekti, sonra onu ova kasabası Zimony'a (*Žemon*) naklettiler ve burada daha önce adı geçen rahip János Capistran'ın ruhi telkini altında ruhunu İsa Peygambere teslim etti.

Bütün Macaristan'ı büyük bir matem kapladı ve bütün Hıristiyan dünyası şampiyonun hayatının sona erdiğini işitince, derin bir yeise kapıldı. Gökkubbenin yüksek yıldızları da onun öleceğine dair önceden işaret vermişlerdi, çünkü ölmeden önce gökyüzünde kuyruklu bir yıldız görünmüştü. İmparator Mehmed'in kendisi de, Bay Kontun ölümünden az önce kendisini Belgrad kalesi altından kaçtırtmasına rağmen, yine de Sırbistan despotu Georg'dan yenilgisine teselli olarak Bay Kontun öldüğünü öğrendiği zaman, söylediklerine göre, uzun bir saat boyunca başını öne eğerek susmuş ve düşmanı olmasına rağmen Hunyadi'nin ölümünden dolayı acı duyduğunu ve hiçbir hükümdarın hâkimiyeti altında böyle bir adamın henüz yaşamadığını elçiye söylemiştir. (*Thuröczy burada Hunyadi'yi uzun uzun övmektedir*)... Büyük imparatoru yendikten ve kaçtırttıktan sonra, her zaman yürekten arzuladığı zaferin muhteşem şanı içinde, zaferin tatlı lezzeti henüz ağzındayken kahramanlık şanına erişerek hayatının son gününü tamamladı.

Naşını göz yaşları arasında Erdel'deki Fehêrvâr'a göturdüler ve orada büyük bir ihtiramla defnettiler. Bay Kont Milâdî 1456 yılında, şafak sökerken ölmüştü.

Daha önce adı geçen rahip János Capistran son nefesini vermekte olan Hunyadi'ye baktığı sırada, ruhunu Tanrı'nın lütfuna teslim etti... Bay kont orta boyluydu, kalın boyunlu, dalgalı kestane saçlı, iri gözlü, candan bakışlı, kırmızı yüzlüydü, diğer uzuvları öylesine sevimli ve öylesine güzel bir yapıya sahipti ki, bin kişi arasında bile onun hükümdar kişiliğini tanımak mümkündü.

İki oğlu vardı ve bütün Macaristan büyük bir ümitle gözlerini onlara çevirmişti. Babalarının meziyetleri herkesi oğullarını da sevmeye zorluyordu

ve babalarının faziletlerinin ve tabiatının bundan böyle onlarda yaşayacağına herkes inanıyordu. Yaş bakımından büyük olanının adı Lâszlô idi. Lâszlô vücut yapısı bakımından babasına çok benziyordu, askeri meziyetleri, ahlaki temizliği, alicenap oluşuyla bütün genç yaşlıları arasında en mükemmeliydi. Daha genç olanı Mâtyàs, babasının ölümü sırasında henüz çocukluk yıllarını yaşıyordu. Babası hayattayken kalbinin derinliklerinden gelen bir sevgiyle bu oğlunu seviyordu, becerikli oluşu da herkesin gözünde onu yüceltiyordu: bütün dikkatler ona çevrilmişti ve herkes onun büyük adam olacağı kehanetinde bulunuyordu.

Lât. s. 275-277

Mat. s. 427-429

Kıral Lâszlô'nun Macaristan'a Dönüşü

Kıral Lâszlô, Türk imparatorunun Belgrad kalesinde yaptığı tahribatın izlerini araştırmaya karar verdi. Kıral, Ulrik ve Kont Lâszlô (*Hunyadi'nin oğlu*) derhal oraya gitti; Almanya'dan gelen bütün haçlılar gemiyle onları takip etti. (*Bu konuda başka kayıt yok sadece iç çekişmeler anlatılıyor.*)

Lât. s. 278-281

Mat. s. 432-436

Kıral Lâszlô Hunyadi'nin Oğulları Olan Kont Lâszlô ve Kont Mâtyàs'dan (Mathias) İntikam Alıyor

Kıral Lâszlô'yu, Kont Ulrik'in ölümünden dolayı Kont Lâszlô'dan intikam almaya teşvik ederler.)

Bu sırada Türklerin ülkenin sınır bölgelerini tehdit ettikleri haberini getirdiler. Bundan dolayı Kont Lâszlô, babası Hunyadi'nin yaptığı gibi, çok sayıdaki ücretli askeri Macaristan'ın kuzey bölgelerinden Peşte Şehrine kadar silah altına aldı ve Kıralın iznini aldıktan sonra, Türklere karşı hareket etmek için hazırlık yaptı. (*Thuróczy daha sonra gelişen hadiseleri uzun uzun anlatır. Bu hadiseler tamamen Macaristan'ın iç işi olduğundan çok kısaca özetlemekle yetiniyoruz. Kont Lâszlô'nun kuyusunu kazanlar Kıralı, kontun saraydan çıkışını engellemeye razı ettiler. Kıral, Kont Lâszlô'yu hapsedtirdir ve 3 gün sonra başını vurdurtur. Böylece Kont Lâszlô tasarladığı şekilde Türklere karşı harekete geçemez. 20 Mart 1457 tarihinden sonraki pazartesi günü Kıral Kontu çağırılmış ve tutuklatmıştır. Öyleyse Türk tehditleri bu tarihten az önce olmuştur.*)

Lât. s. 283-284

Mat. s. 445-447

Kıral Mâtyàs'in Bir Kaç Seferine Kısa Bir Bakış

(Kıral Lâszlò 1458 yılında, hayatının ve hükümdarlığının 18. yılında öldükten sonra, Hunyadi'nin oğlu Mâtyàs'ı 1458 yılı başında kiral seçtiler.)

Bu adam bütün hasletleri ile hükümdar olmaya lâıyk bir şahıstır: çağının Hristiyan hükümdarları arasında devlet idaresi hizmetini övgüye lâıyk hizmetlerle bitiren sadece odur. Çağımızda bütün yeryüzünü korkuya salıp titreten ve büyük icraatı dolayısıyla Büyük Mehmed (*Magnus Mahumed*) adını almış olan Türk imparatoru Mehmed, rivayete göre aşağıdaki sözleri acaba Mâtyàs hakkında söylememiş midir? "Bütün dünya hükümdarları arasında, hakkıyla hükümdar ünvanına lâıyk olan ben ve O'dur, biz ikimiz"... (*Thuróczy burada Kıral Mâtyàs'ı övmeye devam eder*)... Mâtyàs, Szörèny (*Sörin*) vilayetini yakıp yıkan ve Sava nehri kıyısındaki Kölpèny ve Szentdemeter kalesini zor kullanarak işgal eden muazzam Türk ordusunu hâkimiyetinin ilk yıllarında muhteşem bir savaşta dağıtmıştır.

Daha sonra Kıral Mâtyàs kuvvetli bir sefer düzenleyerek Sırbistan'ın büyük kısmını dolaştı, bu araziye kan ve ateşe bulayıp baştan aşağı tahrip etti, sonra zaferle geri döndü.

Bu Sırbistan seferinden sonra, henüz atların üzerindeki ter kurumadan, o sırada Türk hâkimiyetinde bulunan ve bizim Râma diye de adlandırdığımız Bosna'ya hücum etti. Tabii konumundan ve yüksek surlarından dolayı çok muhkem olan Yayça (*Iaiça*) kalesini zor kullanarak ve bölgenin başka kalelerinin de boyun eğmesi üzerine işgal etti. Türk imparatorunun kalelerin korunması için sarayından oraya gönderdiği ve Macarların muharebeyle yok edemedikleri askerlerini inayetle velâyeti altına aldı ve parlak erguvan elbisesi giydirerek onları kendisiyle birlikte götürdü; bu hareketiyle de muhteşem ve yeni türde bir zafer kazanmış oluyordu.

Lât. s. 287-288

Mat. s. 447

Kıral Mâtyàs'ın (Matthias) Başarıyla Taç Giyişi ve Birkaç Seferi

Bu sırada, Roma imparatoru Frederik'in elinden büyük güçlüklerle Macaristan'ın kutsal tacı geri alındıktan sonra, Kıral Mâtyàs'a

hâkimiyetinin 3. ve Milâdî 1464 yılında, Son Akşam Yemeği Gününde, (*in die Coena Domini*) * imparatorluğun ruhânî ve dünyevî ulu kişilerinin ve magnatlarının huzurunda adet olduğu şekilde, büyük bir törenle taç giydirmeyi başardılar.

Kıral Mâtýàs taç giydikten sonra, korkunç bir kuvvetle Yayça kalesini kuşatmakla meşgul bulunan Türklerin adı geçen imparatoru Mehmed'i savaş hazırlığı yaptığı şayialarıyla korkutmuş ve Mehmed'i oraya götürdüğü bütün kuşatma makina ve toplarını terkederek, zafere erişmeden kale altından kaçmaya mecbur etmiştir.

Lât. s. 289-291

Mat. s. 451-455

Kıral Mâtýàs'ın Birkaç Zaferi

(*Kıral Mâtýàs'a karşı harekete geçen bazı beylerin Kıralı tahttan indirmek için giriştikleri mücadeleye karşı Kıralın başarısı anlatıldıktan sonra, Lehistan Kıralı Kazimir ile Silezya'da yaptığı çarpışma ve daha sonra yapılan barış anlatılır.*)

Nihayet buradan geri dönerek, Türklerin büyük sıkıntı ve zorlu bir çalışmayla Sava nehri kıyısında ağaç ve topraktan inşa ettikleri, kulelerle, hendeklerle ve kale bedenleriyle berkittikleri ve askerlerle iyice doldurdıkları Türklerin Sabaç (*Sabacz*) ** adlı kalesini, kışın en sert geçtiği bir sırada kuşatmayla kapattı ve aldı.

(*Mâtýàs'ın çarpışma ve kuşatmalarından bahsettikten sonra, onu övmeye devam eder*)

Hatta mızrağı hiç kimseye aman vermeyen Büyük Mehmed bile bir meydan savaşında bu Kıralın kuvvetini denemeye cesaret edemedi. Yukarıda söylediğimiz gibi, Yayça kalesi altından da, Boğdan'dan da Mâtýàs'ın kılıcı önünden telaşa kaçtı ve ümitlerinde hüsrana uğrayarak kendi ülkesine geri döndü.

Tanrı'ya Şükürler Olsun!

* Paskalya'dan önceki perşembe.

** Böğürdelen

KRONİĞİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kıral Sigismund'un Eflak Seferi ve Kıraliçe Mária'nın Ölümü

Macar kronik yazarı Thuróczy, Osmanlı-Türk tarihiyle ilgili konuların anlatımına Kıral Sigismund'un Eflak seferi ve Kıraliçe Mária'nın ölümünü naklederek başlar. Kronik yazarının bu bölümde anlattığı hadiselerin büyük kısmı doğru olmakla birlikte, bu sefer sırasında Küçük-Niğbolu'nun Kıral tarafından alındığı ve bu seferin Sigismund'un hükümdarlığının 6. yılında (1392) cereyan ettiğine dair verilen bilgi şüpheli görünüyor¹. Macarlara karşı savaşmak üzere, Olahların ücretli bir Türk ordusundan faydalandığı hakkındaki kayda başka kaynaklarda rastlamıyoruz². Bu sefer sırasında Kıral Sigismund'un eşi Kıraliçe Mária'nın hastalıktan öldüğüne dair verilen bilgi şüpheli görünüyor³.

¹ Kaynak, Macar Kıralı Sigismund'un Küçük-Niğbolu'nun alınışıyla biten 1392 Eflak Seferiyle (Bak: Gibbons, I. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Çev. R. Hulusi. İstanbul, 1928. s. 171; Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarihi (Atâ Bey tercümesi) C. I İstanbul, 1329. s. 267), Kıraliçe Mária'nın ölümüne rastlayan 1395 Eflak seferini birbirine karıştırmıştır. Hadiseleri hemen hemen doğru kaydeden Thuróczy, Küçük-Niğbolu'nun alındığını söylerken ve hadisenin tarihini verirken yanılır.

Kıral Sigismund'un Eflak seferinin 1395 yılında yapıldığını biliyoruz. Bu sıralarda Balkanlar'da hâkimiyet kuran Bayezid, Macaristan'a tâbi bulunan Bulgaristan topraklarını tamamen hâkimiyetine almakla, yüzyıllar sürecektir Türk-Macar mücadelesini de başlatmış bulunuyordu. Kıral Sigismund, bu yüzden Tuna yanındaki kalelerin alınmasını zaruri görerek Küçük-Niğbolu'ya geldi. Daha Tuna'ya yaklaştıkları sırada Türklerle Macarlar kapışmış, fakat Türkler kısmen Küçük-Niğbolu'ya çekilmiş, kısmen de Tuna'nın sağ kıyısına geçmişlerdir. Sigismund, Küçük Niğbolu'yu kuşatma altına almış, fakat kuşatma henüz sonuçlanmadan önce Kıraliçe Mária'nın ölüm haberi geldiğinden kuşatmayı yarım bırakarak ülkesine dönmüştür. Bak. Rónai, Horváth Jenő, Magyar Hadi Krònika. Bp. 1895. s. 221-222; Pör Antal-Schönherr Gyula, az Anjou-ház és örökösei. Bp. 1895. s. 421-426.

² Osmanlıların Olahlara, Eflak Pirensi Mirçe ile imzaladıkları 1391 yılı barışına dayanarak müttetikleri oldukları için yardım ettiklerini düşünüyoruz. Mirçe ile yapılan anlaşma hakkında bak. Gibbons, 169-170; Eflak Seferi hakkında ise bak. Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 418-420; Muralt, Essai de Chronographie Byzantine. St. Petersburg, II. c. 1871. s. 743; Hammer, 266.

³ Kıral Sigismund'un eşi Kıraliçe Mária, Macarlar Küçük-Niğbolu'yu kuşattıkları sırada, 1395 yılında ölmüştür. O sırada hamile olan Kıraliçe Buda'daki dağlarda atla yaptığı bir gezinti sırasında attan düşerek ölmüştür. Kıraliçe'nin ölümü Sigismund için büyük kaygılar yaratmışsa da, Estergom Piskoposu János Kanizsai'nin çabasıyla tehlike atlattırılmıştır. Kıraliçe Mária'nın ölümünden sonra, Kıraliçenin kız kardeşi Leh Kıraliçesi Hedvig, kendisini Macaristan'ın kanunî mirasçısı ilân etmiş, Estergom piskoposunun kuvvetleriyle Lehistan sınırına gitmesi üzerine Hedvig, iddiasından vazgeçmiştir. Bak. Rónai, s. 222; Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 423-425; Hóman-Szekfü, Magyar Történet, Bp. 1935. III. c. s. 202.

Kıral Sigismund'un Büyük Niğbolu Kalesi Altındaki Başarısız Seferi

Kaynağımız Niğbolu muharebesine geniş yer ayırmıştır. Fransızların muharebedeki tutumları dışında verdiği bilgi eksik ve bazı hususlarda hatalı olarak görünmekle birlikte, Niğbolu muharebesi konusunda bazı orijinal kayıtlara rastlanır.

Thuröczy'nin, Türklerin Gelibolu'ya geçişleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı anlaşıyor⁴. Bulgaristan'ın Bayezid tarafından ilhakından sonra, Kıral Sigismund'un Bayezid'e elçiler göndermesiyle ilgili anlatılan hikâye orijinaldir ve sonraki kronik yazarları ve tarihçiler tarafından buradan iktibas edilmiştir⁵. Niğbolu seferine katılan haçlılara dair eksik bilgi verilmiştir⁶. Kroniğin bir rivayete dayandırarak Kıral Sigismund'un ağzına yakıştırdığı "gökkubbe üstümüze yıkılsa, onu dahi mızraklarımızla tutarız" şeklindeki konuşma orijinaldir ve diğer kronik yazarları tarafından

⁴ Türklerin Gelibolu'daki faaliyetleri ve kazandıkları ilk toprak olan Çimpe = Tyzmpe kalesinin alınışı I. Murad zamanına değil, Sultan Orhan zamanına rastlar. Thuröczy'nin bu konuda verdiği bilgi ve vardığı sonuç dikkate değer bir şekilde Sphrantzes'in kaydına benzer. Thuröczy ve Sphrantzes çağdaş olmalarına rağmen, iki kronik yazarının birbirinin eserini görmüş olması mümkün değildir. Sphrantzes'e göre de: "İmparator Kontakuzenos ve Ioannes arasındaki ihtilâf sırasında Ioannes Murad'ı yardıma çağırdı. Murad 12 bin kişilik askerle Trakya'ya geçti. Murad Bizanslıların iç harple zayıfladıklarını ve kendisine karşı koyamayacaklarını görünce, fırsattan istifade ederek Gelibolu'yu ve pekçok yeri zaptetti. Türkler Trakya'ya ilk defa böyle el koydular. Türkler başka zamanlarda da Gelibolu yarımadasına geçmişler, fakat bu defa yaptıkları gibi oralarda yerleşmeyi başaramamışlardı" (Sphrantzes, Vekâyinâme. Terc. V. Mirmiroğlu. TTK'da gayri matbu nüsha. s. 41-44.). Bu konuda bak. Baştav, Şerif: Valeur de l'Oeuvre de Doukas. Cultura Turcica. 1965. s. 226; Muralt, s. 639; Bréhier, Vie et Mort de Byzance. Paris, 1947. s. 445; Ostrogorsky, Geschichte der Byzantinischen Staates, München, 1963. s. 438; Jireček, Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876. Çev. F. Işıkoğlu. Bölüm XVIII ve XX. TTK'da gayri matbu nüsha. S. 44; Sırp Kroniği, A.N. Kurat: Osmanlı Tarihinin İlk Devrine Ait Bulgar ve Sırp Kronikleri. TAD. 3 (1965) Sayı 4-5. s. 184. Atiya, A.S., The Crusade of Nicopolis London, 1934. s. 3. Gibbons, s. 81; Hammer, s. 188-193.

⁵ Elçi hikâyesini aynen anlatan Sphrantzes'ten kaynağımızın yararlandığına dair elimizde hiçbir kayıt yoktur. Bak. Sphrantzes, s. 54; Gibbons, s. 171; Jireček, s. 94; Atiya, s. 8; Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 420-422; Hammer, s. 280; Anonim ise sadece Sigismund'un elçi gönderdiğinden bahseder (Grekçe Anonim. Şerif Baştav neşri. s. 98).

⁶ Niğbolu Haçlı Seferine katılan kavimler ve ordu mevcutları hakkında bak. Atiya, s. 67-69; Delaville le Roulx, La France en Orient au XIV. ème Siècle. Paris, 1886. I. c. s. 265; Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 430; Muralt, s. 756-757; Gibbons, s. 191-198; Jireček, s. 95-96; Hammer, s. 281; Max Silberschmidt; Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi. Çev. C. Köprülü, İstanbul, 1930. s. 151-158; Haçlı Seferine katılan Johannes Schiltberger, 60 bin haçlı ve 200 bin Türk askerinden bahseder (Ali Emiri Ef.

Thuröczy'den aynen alınmıştır⁷. Sigismund'un Niğbolu'ya gelirken yol üzerinde bulunan Hristiyan ahalie karşı takındığı tavır dikkate değer görünmektedir⁸. Kaynağın verdiği muharebe tarihi şüphelidir⁹. Fransızların muharebenin ilk vuruşunu yapmak istedikleri, attan inerek çarpışmanın ilk vuruşunu yaptıklarına dair verilen bilgi orijinaldir¹⁰. Sigismund'un bir gemiyle muharebe alanından firarı doğrudur¹¹. Kaynak iki tarafın kaybı ve ölen kişilerin adları hakkında bilgi vermez.

[Millet Ktp.] No. 281. Terc. Kurmay Binbaşı Hakkı Muhlis. 1338. s. 2; Türk kaynakları ise, Türklerin mevcudundan hiç bahsetmemekle birlikte, düşman mevcudu konusunda çeşitli rakamlar verirler. İbn Kemal (IV. Defter. Ali Emiri Ef. [Millet Ktp.] No. 27. Vrk. 64a-70a.) ve Düsturnâme-i Enveri (Prof. Mükrimin Halil Yinanç neşri, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı İst. 1928. s. 89) 100 bin düşman askerinden bahsederken, Feridun Bey Münşeatında 80 bin haclı kaydeder (Mecmua-i Münşeat Feridun Bey. İstanbul, 1274. s. 122-124). Neşri ise, 130 bin düşman askerinden bahseder (Cihannümâ. Taeschner baskısı. I. c. Leipzig, 1951. s. 89); Hoca Sa'dü'd-din b. Hasan Can, Mevlâna İdris'ten naklederek 130 bin düşman askeri kaydeder (Tâc-üt Tevârih. İstanbul, 1279. s. 142). En son araştırmalar iki ordu mevcudu arasında pek büyük fark olmadığını göstermiştir (Anonim, Ş. Baştaf neşri. s. 56).

⁷ Sigismund'un ağzına yakıştırılan bu sözleri Bonfini kaynağımızdan almış, Bonfini'den de çeşitli yazarlar iktibas etmişlerdir. Mes: Gibbons, s. 198; Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 429; Hammer, aynı konuşmayı Sigismund'un ağzına değil, muharebeye katılan şövalyelerin ağzına yakıştırmıştır (s. 282-283).

⁸ Hristiyanların hâmesi rolünü üstlenen Macaristan Kralı Sigismund'un kendi dindaşlarına reva gördüğü bu insafsız tutuma Atiya (s. 57), Gibbons (s. 191) ve Hammer de (s. 281) temas etmiştir. Bizim kaynaklarımızdan sadece İbn Kemal Hristiyanlara yapılan kötü muameleyi belirtir. (IV. Defter. Ali Emiri Ef. [Millet Ktp.] No. 27. Vrk. 64a-70a.).

⁹ Niğbolu muharebesinin tarihi genellikle 25 Eylül 1396 olarak kabul edilir, fakat Batılı araştırmacıların bir kısmı 28 Eylül tarihini kaydediyorlar. Mes. Rônai, s. 224; Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 430; Gibbons, kesin tarih vermez, sadece Eylül 1396 tarihini verir (s. 192); Atiya, 25 Eylül 1396 tarihini verir (The Crusade of Nicopolis. London, 1934. s. 84); Dukas tarih kaydetmezken, Sphrantzes muharebeyi 1392 yılına koyarken yanılır (s. 54-56).

Türk kaynakları ise, birbirinden farklı tarihler kaydederler: Aşıkpaşazâde, H. 793 (Tevârih-i Âl-i Osman. Friedrich Giese neşri. Leipzig, 1929. s. 61); Oruç Bey, H. 795 (Tevârih-i Âl-i Osman Babinger, Hannover, 1925. s. 28); Lütfi Paşa, H. 793 (Tevârih-i Âl-i Osman. Âli Neşri. İstanbul, 1341. s. 45); Neşri, H. 797 (s. 90); İbn Kemal, IV. Defter, H. 797 (Vrk. 70a); Feridun Bey, H. 798 (s. 124); Giese Anonimi, H. 793 (Anonim Tevârih-i Âl-i Osman F. Giese. Breslau, 1922. s. 28); Düsturnâme-i Enveri, H. 796 (s. 89); Tarih-i Nişancı, H. 797 (İst. Üniv. Ktp. T.Y. No. 1426. Vrk. 56b.). Tâc-üt Tevârih, H. 797 (Hoca Sa'dü'd-din b. Hasan Can. İstanbul, 1279. s. 141); yine Tâc-üt Tevârih'in naklettiği Mevlâna İdris tarihinde H. 798 gösteriliyor (s. 142).

¹⁰ Muharebenin görgü tanığı olan Münihli asker Schiltberger, kaynağımızın ilk vuruş hakkında verdiği bilgiyi teyid eder: Burgondiya dükası korkusuz Jean, ilk vuruş için izin istemiş, Sigismund'un itirazına rağmen korkusuz Jean ilk vuruşu yapmıştır. (Schiltberger, s. 2); Hammer, I. c. s. 283; Gibbons, s. 194; Atiya, s. 92-95; Rônai, s. 226; Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 87.

¹¹ Schiltberger, Kırıl Sigismund Gelibolu önünden geçerken Hristiyan esirlerin kıydan ona askerini kurtarması için bağdırlıklarını, hatta deniz üzerinde neticesiz kalan ufak çapta

Kıral Sigismund'a Karşı Komplö ve Sigismund'un Yakalanması

Niğbolu hezimetinden sonra Kıral Sigismund'un kaçarken takip ettiği yol hakkında verilen bilgi doğru olmakla birlikte, deniz kıyısındaki bölgelerde birbuçuk sene geçirdiğine dair verilen bilgi şüphelidir ¹².

Kıral Sigismund Voyvoda István ve Sadakatsizlik Gösteren Diğer Kişileri Cezalandırıyor

Voyvoda István Lackfi, Bayezid'in kızıyla Napolili Ladislas'ı evlendirme çabalarından dolayı suçlanıyordu, ancak bu bilgiyi başka kaynaklarla kontrol edemiyoruz ¹³. Voyvoda István'ın ikinci suçu da Türkleri ilk defa Macar toprağına sokmaktı. Oysa Türkler, bu olaydan çok

çarpışmaların cereyan ettiğini kaydeder (s. 5-6). Gibbons, s. 197; Hammer, s. 286; Atiya, s. 94, József Péczely'e göre, Kıral Sigismund Rodos ve Venedik'ten geçerek ancak 1397 yılı ilkbaharında Macaristan'a gelebilmiştir (a Magyarok Története. Debrecen, 1837, II. c. s. 138-139).

¹² Sigismund'un firarını, Serhas'ın firarına benzeten Bonfini, aslında Thuróczy'nin aşağıdaki kaydından faydalanmıştır: "Sigismund halkının ağır yenilgisinden sonra nefret konusu olmuştu. Nitekim bir zamanlar Pers Kıralı Serhas (Xerxes)'in başarısız Yunanistan seferinden sonra cezalandırıldığı gibi başarısızlıkla yönettiği kişiler tarafından ileriye göremediği için cezalandırılmaktan korkuyordu."

Bir Rodos kadirgasına binerek güçlükle kurtulan Kıral Sigismund'un İstanbul'a varınca boş durmadığını, yeni bir haclı seferi teşebbüsünde bulunduğunu, Rodos şövalyelerinin üstadı Philibert de Naillac'a İstanbul'dan gönderdiği 11 Kasım 1396 tarihli mektuptan anlıyoruz. Bu mektubu askeri tarihçi Gyula Rázsó 1973 yılında Budapeşte'de Lâtince olarak neşretmiştir (Rázsó, Gy.: a Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély [1393-1437]. HK 1973. s. 422). Kıral Sigismund 29 Eylül 1397'de Temesvár'da diyet topladığına göre, (Knauz, Nándor: az 1397-ki Országgyűlés. Magyar Történelmi Tár. Pest, 1857, s. 193), yenilgiden sonra yurt dışında birbuçuk yıl geçirmiş olması imkânsızdır. Uzun ve amaçsız İstanbul müzakereleri yüzünden aylar boyu Macaristan'dan uzak kalan Kıral Sigismund hakkında öldüğü veya esir düştüğü şeklinde haberler yayılmıştır. Oysa gerçek ortaya çıkınca kendisine karşı öfke ve kızgınlık baş göstermiştir (Höman-Szekfü, s. 203); Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 434; Gibbons, s. 198; Atiya, s. 94.

¹³ Bayezid'in kızıyla Napolili Ladislas'ı evlendirmeyi plânlayan ve Türk ordusunu Macaristan toprağına sokmakla suçlanan Lackfi'lerden öc daha önce 27 Şubat 1397'de alınmıştı. Bu evlilik hakkında Türk kaynaklarında hiçbir bilgiye rastlamıyoruz. Lackfi'lerin Macaristan'da yarattıkları kargaşa ve sonlarına dair bak: Miskolczy, István: Nápolyi László. Sz. 1922; Höman-Szekfü, 199, 203-204; Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 452-464; Mâyusz, Elemér: Zsigmond Király Központositó Törökvései Magyarországon. Történelmi Szemle 1960'dan ayrı basım. Sayı 2-3. s. 167.

önce Macar toprağına girmişlerdi. Bu bakımdan kronik yazarımız yanılmaktadır¹⁴.

Kıral Sigismund'un Roma Kıralı Seçilmesi ve Güvercinlik Kalesi'nin Başarısız Kuşatması

Thuröczy'nin Güvercinlik kuşatmasına dair verdiği bilgi eksik ve hatalıdır. Güvercinlik kalesi kuşatmasını, Kıral Sigismund'un Roma Kıralı seçilmesinden (1410) hemen sonraya koyan kronik yazarı, büyük bir kronoloji hatası yapmıştır¹⁵. Ayrıca bu kuşatma sırasındaki Türk hükümdarı Bayezid değildir¹⁶.

¹⁴ Türkler 1391'de Macar toprakları olan Macsó banlığına ve Szerémség'e girmişlerdi. Ban János Maróthy ve Ban István Losonczy ise Türklerin arkasından gitmiş ve Nagy-Olosz'ta Türklerle hücum ederek yenmiş ve geri püskürtmüştü. Türklerin Macar toprağındaki ilk ortaya çıkışları bu olmuştur. Rónai, s. 219; Sinkovics, István: a Török elleni védelem 18 kérései. HK. 1966. S. 772; Rázsó, Gy: a Zsigmond-kori Magyarorszáğ és a török veszély (1393-1437). HK. 1973. S. 411-412; Schönherr, S. 418; Milleker, Bódog, a Törököknek első betörései Dél-Magyarországra Zsigmond és Albert királyok idejében. Temesvár, 1914. s. 13; Gibbons, Macar toprağındaki ilk Türk-Macar muharebesi hakkındaki bilgiyi Hammer'den almıştır s. 169; Hammer, 267, Jireček, s. 85.

¹⁵ Sırp Despotu Stephan Lazareviç, halefi olan yegeni Georg Brankoviç'in (Vlk-oğlu) geleceğini garanti etmek amacıyla Macar Kıralı Sigismund ile 1426 yılında Tata'da bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre, Belgrad, Macsó ve Szokol gibi önemli kalelerin de dahil bulunduğu pekçok kaleyi Sigismund'a bırakmış, karşılığında ölümünden sonra ablasının oğlu olan yegeni Georg Brankoviç'in kendi yerine geçmesini Macarlar kabul etmişti. Aynı zamanda Macarlar onu Türk hücumlarına karşı koruyacaklardı. Brankoviç erkek varis bırakmazsa, Sırbistan Macaristan'a kalacaktı. Anlaşmadan az sonra Despot Stephan Lazareviç öldüğü zaman (19 Haziran 1427), Kıral Sigismund bu anlaşmaya dayanarak yerine geçen Brankoviç'ten Sırp kalelerini devraldı, ancak Brankoviç, Güvercinlik kalesini Stephan'ın ölümünden hemen sonra 12 bin altın karşılığı Türklerle sattığından Güvercinlik kalesini devralamadı. Bunun üzerine Sigismund, anlaşmaya göre bu kalenin de kendisine ait olduğunu ileri sürerek 25 bin kişilik bir kuvvetle 1428 Nisanında Güvercinlik kalesine geldi. Rumeli Beylerbeyi Sinan Bey ve uç beyleri Ishak ve Turahan Bey Macar Kıralını yendiler. Sigismund canını zor kurtardı. Bazı kaynaklara göre Sigismund, II. Murad'la çarpışmaktan çekinerek Türklerle barış yapmış, Güvercinlik'i Türklerle bırakmıştır. Ancak Macar askerleri daha Tuna'yı geçmeden çatışma çıkmış Sigismund canını zor kurtarmıştı. (Barış konusunda bak Rónai s. 237-238; Feridun Bey s. 203-204; Hammer, s. 187). Bertrandon de la Broquière, Güvercinlik çarpışmasında hazır bulunan, hatta çarpışmanın ilk aşamı ordugâhı terkedip Türklerin yanına giden Milano elçisi Furlioni Benedict'in görgü tanığı olarak anlattığı enteresan ayrıntılardan ve çarpışmaya katılan iki Cenovalı okçunun Sigismund'un ordusuyla Tuna'dan nasıl kaçtığını kendisine söylediğini de seyahatnamesinde kaydeder (Szamota, István, Règi Utazások Magyarországon és Balkán-fészigeten 1054-1717. Budapest, 1891. 68). Daha sonra yine Güvercinlik'ten bahseden Broquière, Türklerin bu kaleyi Despottan aldığını, Türklerin burada Macaristan'a hücum etmek için 100 kadirga bulundurduklarını ve kale

Macarların Bosna Bölgesindeki Seferi

Spalato Prensi Hrvoya'nın Macar Kırâlinın Konstancz'daki Sinod'da meşgul bulunmasından (1415) yararlanarak Türklerin de yardımıyla Macar ordusunu yenip Bosna bölgesinin haraçgüzârı olduğu hakkında verilen bilgi isabetli görünüyör¹⁷.

Ban István Losonczi'nin Eflak Seferi

Eflak'ta ortaya çıkan isyanlarla ilgili olarak Türkler tarafından desteklenen Dan'a karşı, 1416 sıralarında Kırâl Sigismund'un Ban István Losonczi'yi Mirçe'nin yardımına göndermiş olduğu doğrudur¹⁸.

kumandanının Sinan Bey olduğunu da yazar (s. 80). Bu konuda bak. Hammer, s. 187-188; Ivânfı, Ede: Keve vârmegye emlêke. Sz. 1872. s. 163; Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 567-568.

Türk kaynakları ise, bu gazanın tarihi konusunda değişik bilgiler verirler: Hadidi, H. 834 tarihini verir. (Tarih-i Âl-i Osman. İst. Ün. Ktp, Türkçe Yazmalar No. 1268. Vrk. 96a); 1486 Anonimi, H. 831 (Thûry, Török Törtênetirök... Bp. 1893, s. 17); Oruç Bey. H. 828, s. 48; Neşri, H. 837, s. 164; Tâc-üt Tevârih, H. 837 (Thûry neşri, s. 127).

¹⁶ Thuróczy, Güvercinlik kuşatması sırasındaki Türk hükümdarını Chalapin (Lât. s. 228) diye adlandırıyor. Daha önce Bayezid için de aynı adı kullanmış Chalapin (Lât. s. 222) demişti. Kaynağımızın Bayezid'in ölümünden sonra oğulları arasında baş gösteren taht mücadelesinden haberdar olmasına ve Bayezid'in oğullarını tanımaya rağmen, işlediği hata, belki Güvercinlik konusunda yaptığı kronolojik yanlışlıkla izah edilebilir. Yine de biz, çeşitli zamanlarda cereyan eden önemli olayları bazen kısaca nakleden Thuróczy'nin bu konuya da fazla önem vermediği ve dikkat etmeden geçtiirdiği kanaatindeyiz.

¹⁷ Kırâl Sigismund, 1411 yılında Dalmaçya'da gözü olan Venedik ile silâhlı çatışmaya girmiş ve yenilmişti. Venedik ile 1413'de ateşkes imzalandıktan sonra 6 yıl boyunca imparatorluk işleriyle ve Sinod'la uğraşmıştır. Bu sırada Spalato prensi Hrvoya bağımsızlığını kazanmaya çalışıyordu. 1415'de Hrvoya ile ittifak yapan Türkler Bosna'da başarı kazanırlar. Bak. Rônai, s. 233; Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 528-530; Klaiç Bosznia Törtênete, s. 270-271 (eserin aslı Hırvatçadır. Almancadan Macarcaya István Szamota tercüme etmiştir, Nagy-Becserek, 1890).

¹⁸ Eflak Voyvodası Mirçe rakibi ve akrabası Dan'a karşı Macar Kırâlı Sigismund'dan yardım ister. Bu mücadelede Türkler Dan'ın yanında yer alır. Kırâl Sigismund'un gönderdiği István Losonczi komutasındaki Macar ordusunun desteklediği Mirçe'nin kuvvetleri, Türk desteği alan Dan'a yenilir. Kumandan Losonczi harp meydanında ölür ve böylece mücadeleyi kaybeden Mirçe oğlunu Çelebi Mehmed'in yanına rehin göndermek zorunda kalır (1416). Rônai, s. 236; Hammer, s. 128; Pör Antal-Schönherr Gyula, s. 422-424; T. Gökbilgin: XV. Asrın Birinci Yarısında, II. Murad Devrinde Hristiyan Birliği ve Osmanlı-Macar Mücadeleleri Sırasında Edirne, (Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı). Ankara, 1965, s. 119-120.

Miklòs Pèterfia'nın İki Çarpışması

Temeşköz diyarını şiddetli akınlarla tedirgin eden Türklere karşı çıkan Miklòs Pèterfia'nın Türklerle iki çarpışma yaparak galip geldiği, ilk çarpışmada İkaç'ı (doğrusu İsak) bizzat öldürdüğü, ikinci çarpışmada ise, Türklere gece baskını yaptığı hakkındaki kayıt isabetli görünüyor¹⁹.

Kıral Sigismund'un Sarayını Kimler Ziyaret Etti ve Despot Belgrad Kalesini Ona Nasıl Teslim Etti

Sırp despotu Georg Brankoviç'in Belgrad kalesini Kıral Sigismund'a teslim ettiğine dair verilen bilgi kronolojik açıdan hatalı olmasına rağmen, Sigismund'un Belgrad karşılığında despota verdiği şehir ve kaleler hakkındaki bilgi son derece önemlidir²⁰.

Kıral Albert'in Titrelrèv Seferi ve Ölümü

Macar Kıralı Albert'in hükümdarlığının ikinci yılında (1439) II. Murad'ın Semendre kalesini ve Sırbistan topraklarını hâkimiyeti altına aldığına, Despotun Macaristan'a kaçtığına, yardıma gelen Macar Kıralının Türklerle çarpışmayı göze alamayarak Titelrèv'den geri döndüğüne dair

¹⁹ Spalato Pirensi Hrvoya 6 Nisan 1416'da öldükten sonra, Bosna Kıralı olmak için uğraşan Ostoya ve Bosna ileri gelenleri arasında çıkan çekişmeden yararlanan Türkler, derhal bu yıl içinde iki defa sınır bölgelerini baştan sona tahrip etmişlerdir. Birinci defasında İstirya'ya kadar ganimet için sokulmuşlar, öbür defasında ise, Bosna Paşası İshak Bey Tuna'yı geçerek Temeşköz'e kadar girmiş, fakat Miklòs Péterfia İshak Bey'i Temesvár havalisinde yenip ordusunu kaçırmış ve İshak Bey'i kendi elleriyle öldürmüştür. Miklòs Péterfia Türklerin Tuna'yı geçen ordusunu 1418'de ikinci defa gece baskınıyla bozguna uğratmıştır. Bak. *Rónai*, s. 233; *Klajić*, s. 276-277; *Pór Antal-Schönherr Gyula*, s. 531; *Hammer*'e göre bu çarpışma H. 822/1419'da vuku bulmuştur (s. 130).

²⁰ Sırp despotu Lazereviç öldükten sonra (19 Haziran 1427), Macar Kıralı Tata anlaşmasına (1426) dayanarak, yerine geçen halefi Georg Brankoviç'ten 17 adet uç kalesini teslim aldı. Daha önceki bahislerde Güvercinlik kalesi komutanının kaleyi 12 bin altın karşılığında Türklere sattığını söylemiştik. Bu anlaşmaya dayanan Kıral Sigismund, hemen Belgrad'a gidip bu kaleyi mülkiyetine almakta gecikmedi. Bu kalenin karşılığında Macar Kıralı Sırp despotu Brankoviç'e oldukça önemli mülkler bağışlamıştır. Mes: Szalánkémén, Kölpény, Becse, Világos, Tokaj, Munkács, Tàlya, Szatmár, Böszörmény, Debrecen, Tur, Varsány şehirlerini, Regéc kalesini ve daha başka birkaç ova şehrini, Buda'da konaklaması için ise bir ev vermiştir. Brankoviç'e verilen yerleri çağdaş seyyah *Bertrandon de la Broquière* de aynen sıralamaktadır (s. 80). Bu konuda bak. *Wenzel, Gusztáv*: Marino Sanuto Magyarországról 1496-1501-ben. Sz. 1871. s. 73-93; *Balasy, Ferencz*: Körmöczi Okmányok Kátayakról. Sz. 1875. s. 251; *Rónai*, s. 237; *Pór Antal-Schönherr Gyula*, s. 566-567.

verilen bilgi isabetli görünüyor²¹. II. Murad'ın Semendre'yi ele geçirmesinden sonraki hadiseler ise kronolojik açıdan hatalı görünüyor²².

Belgrad Kuşatması

Belgrad muhasarası konusunda en önemli kaynak diyebileceğimiz Thuröczy'nin kroniği, II. Murad'ın Belgrad kuşatmasından itibaren mufassal olmaya başlar. Muhasaranın cereyan tarzı bakımından orijinal bilgiler ihtiva eden kaynak, II. Murad'ın Sırp ülkesini tamamen hâkimiyeti altına aldıktan sonra, Macaristan'ın içinde bulunduğu karışıklıktan

²¹ Türkler 1439'da Sırbistan'a girmişler, Sırp despotu ise Macaristan'a kaçmıştı. Türklerin Semendre'yi kuşatma altına alması üzerine Kral Albert genel seferberlik ilân etmiş, ancak Macar ordusu Titel denilen ovada geç bir araya gelmiş ve sadece 24 bin kişi toplanabilmiştir. Kral Albert kaleyi kurtarmak için hareket etmişse de, geç kalmış, Türkler 3 aylık bir kuşatmadan sonra, 1439 yılında kaleyi almışlardır. Kral Albert az sayıdaki ordusuyla muzaffer Türk ordusuna hücum etmeye cesaret edememiş, Titel'de ordunun toplanmasını beklemiştir. Murad, Semendre'nin fethinden sonra ordusuyla Bosna'ya girmiş, II. Tvartko korktuğu için vergisini 20 binden 25 bin dukaya çıkarmıştır. Bu sırada Macar ordusu artacağı yerde azalmış, beklemekten, açlıktan, dizanteriden bunalarak dağılmıştır. Türklerin bu seferde elde ettikleri ganimet büyük olmuştur. *Neşri*, 4 yaşar oğlanın Üsküp'te 20 akçeye satıldığını yazar (s. 167-169). *Tâc-üt Tevârih* (I. c. s. 363-364) ve *Solakzâde* (Solakzâde Tarihi, İstanbul, 1297-1298. s. 169), Semendre ve Novaberda'nın fethini Belgrad kuşatmasından (1440) sonraya koymakla yanılırken, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* da Novaberda'nın fethini Belgrad'dan sonraya koymakla hataya düşer (F. Giese neşri. Breslau, 1922, s. 66). Aşıkpaşazâde ise Semendre'nin fethini Belgrad kuşatmasından sonra kaydederken yanlışlık yapar (s. 126). *Oruç Bey* (51-52), *Lütfi Paşa* (90-92), *Neşri* (167-169) bu iki kalenin fethini doğru olarak Belgrad kuşatmasından önce kaydederler. Türk kaynakları Semendre'nin fethi konusunda değişik tarihler verirken, A.N. Kurat'ın neşrettiği Bulgar ve Sırp kronikleri 27 Ağustos 1439 tarihini verirler (s. 185). *Hammer* (s. 206-207) ve *Dukas* (s. 126-127), Semendre'nin fethi konusunda tamamen doğru bilgi verirler. Bu konuda bak. *Rónai*, s. 247-248; *Pör Antal-Schönherr Gyula*, s. 620-622; *Anonim*, s. 123.

Thuröczy, Semendre'nin fethi konusunda doğru bilgi vermekle birlikte nedense bu fetihden bir yıl önce Murad'ın gerçekleştirdiği ve 6 Macar kalesinin alınmasıyla biten Sırbistan seferinden bahsetmez. Türk kroniklerinin çoğuna göre, bu sefer 40 veya 45 gün sürmüştür (*Oruç Bey*, s. 51-52; *Lütfi Paşa*, s. 89; *Tâc-üt Tevârih*, s. 360; *Aşıkpaşazâde*, s. 111-112). *Solakzâde*'ye göre ise 2 ay (s. 167-168), *Sarica Kemal'e* göre de 4 ay sürmüştür (Selâtin-nâme. Üniv. Ktp. T.Y. 331. Vrk. 64a-65b).

²² Thuröczy, Semendre'nin zaptından sonra II. Murad'ın Selânik, Arnavutluk ve Etolya'yı aldığına atıfta bulunmuştur. Halbuki Semendre'nin zaptından sonra Murad, önceki notta da belirttiğimiz gibi Novaberda'yı almış, daha sonra ordusuyla Bosna'ya girmiş bunun üzerine Bosna Kralı II. Tvartko Türklerle olan vergisini arttırmıştı. Selânik'in fethi ise bu hadiselerden çok önce 1430'da gerçekleştirilmişti. Bak. *Lütfi Paşa*, s. 88; *Tâc-üt Tevârih*, s. 345; *Oruç Beğ*, s. 49; *Melek Delilbaşı*; *Johannis Anagnostis*, "Diigisis Peri Tis Telefteas Aloseos tis Thessalonikis (Selânik'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih). DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi 1970-1974. Sayı 14-23. s. 23-50.

faaydalanarak Belgrad'ı muhasara altına aldığını kaydeder²³. Muhasara sırasında Murad'ın kalenin içine kadar uzanan geniş bir lâğım açtırdığı, kale Kumandanı Rahip János Zovány'ın ise karşı lâğım la Türklere büyük zayıat verdirdiğı şeklindeki kaydı diğər kaynaklarla kontrol edememize rağmen, gayet enteresan ve orijinal buluyoruz. Türklərin kaybının 17 bin kişi olduğuna dair verilen bilgi orijinaldir. Ancak kuşatmanın 2 ay sürdüğüne dair verilen bilgi tereddüt uyandırmaktadır²⁴.

Voyvoda János'un Belgrad Civarında Yaptığı Çarpışma

Erdel Voyvodası ve Szörény (Sörin) banı görevinde şöhet kazanan Hunyadi'nin Temesş valiliğine seçilmekle Belgrad kalesi kumandanı sıfatını

²³ *Bertrandon de la Broquière* seyahatnâmesinde, Belgrad kalesinin o günkü durumundan bahsetmekte, Sırp despotunun bu kaleyi 4 yıl önce Macar Kırallına verdiğini bildirdikten sonra, şöyle devam etmektedir: "Kale duvarlarının bir tarafında Bosna'dan gelen Sava, diğər tarafında Tuna akıyor. Sava Tuna'ya dökülüyor. Bu iki nehir tarafından meydana getiriler tepede şehir bulunuyor. Konumundan dolayı son derece sağlam olan kaleyi hendekler ve çift duvar çevreliyor. 5 kaleden meydana geliyor, aralarından üçü adı geçen tepede, ikisi ise su yanında yükseliyor, altta bulunan ikisi iyice berkitilmiş ve tepedeki üç kale bu ikisi üzerinde yükseliyor. İki kulenin muhafaza ettiğı ve yaklaşık 15-20 kadirga alabilen küçük bir limanı var. Bir kuleden diğərine uzanan zincirle limanın tamamı kolayca kapatılabilir (s. 79-80). Belgrad'ın kuşatma sırasındaki muhkem durumundan bahsettikten sonra, Thuröczy ve diğər bazı Macar araştırmacıların kuşatma sebebi olarak gösterdiğ i konuya temas etmeyi uygun buluyoruz. Onlara göre II. Murad, Macaristan'daki taht çekişmelerinden faydalanarak 1439 yılında Sırbistan ve Bosna'da hâkimiyetini tesis ile Belgrad'ı kuşatma altına almıştır. Halbuki bizim kaynaklarımızın büyük kısmı II. Murad'ın Karaman seferinden döndükten sonra Evrenos oğlu Ali Bey'i Macar diyarını ele geçirmek için gönderdiğ i, Ali Bey'in 40 gün Macar vilâyetlerinde kaldıktan sonra, önemli ölçüdeki ganimetle padişahın yanına dönerek, Macar vilâyetinin güzelliğini anlatıp Murad'ı buraları ele geçirmek için teşvik ettiğı görüşündedirler (*Tâc-üt Tevârih*, s. 360; Neşri, s. 166; *Aşıkpaşazâde*, s. 110-111; *Solaklâde*, s. 167). Böylece Murad, Sırbistan seferinden döndükten sonra Macar diyarının kapısı ve anahtarının Belgrad olduğunu düşünmüş ve bu yüzden öncelikle Belgrad'ı almaya karar vermiştir (*Neşri*, s. 167; *Aşıkpaşazâde*, s. 111-112; *Solakzâde*, s. 168; *Tâc-üt Tevârih*, s. 362).

Türk kaynakları, II. Murad'ın başarısızlıkla neticelenen bu seferini adeta sessiz geçmekte, "kaleyi almak müyesser olmayıp geri dönüp..." diye iki cümleyle özetlemekte, veya hadiseyi daha da müphem bırakmaktalar. (*Hadidî*, Tarih-i Âli-i Osman. İst. Üniv. Ktp. T.Y. 1268. Vrk. 99b-100a; *Giese Anonimi*, s. 66; *Aşıkpaşazâde*, s. 113; *Oruç Bey*, s. 52; *Lütfi Paşa*, s. 92; *Neşri*, s. 167; *Tâc-üt Tevârih*, s. 362; *Solakzâde*, s. 168).

²⁴ Thuröczy, Belgrad kuşatmasının 2 ay sürdüğünü kaydetmiştir, fakat daha sonra naklettiğı Fatih'in Belgrad kuşatmasına dair bahiste ise, kuşatmanın 7 ay sürdüğünü kaydeder. Muhasara 6 ay sürmüştür (*Dukas*, s. 126-128; *Hammer*, s. 208; *Röndi*, s. 252-253; *Frakndi*, a Hunyadiak és a Jagellök Kora. Bp. 1896. s. 25). Belgrad kuşatması hakkındaki Bilgiyi Bonfini Thuröczy'den almış, *Bonfini*'den de *Hammer* faydalanmıştır (*Hammer*, II. c. s. 208).

da kazandıktan sonra Semendre kalesi kumandanı İsak Bey ile yaptığı çarpışmayı kazanıp kendisini Semendre kalesine kadar kovaladığı doğrudur²⁵.

Voyvado János Hunyadi'nin Erdel Seferi ve Çarpışması

Hunyadi'nin Mezid Bey ile olan karşılaşması kaynağımızda etraflı ve güvenilir tarzda anlatıldığından Thuröczy'nin eseri bu konuda önemli bir kaynak vazifesi görmektedir. Hunyadi'nin Türkler tarafından öldürülmesini önlemek amacıyla yerine bir başkasının konduğuna dair verilen bilgiyi başka kaynaklardan kontrol edemiyoruz. Hunyadi, Szentimre'de Mezid Bey'in önünden önce kaçmış, fakat daha sonra Mezid Bey'i yenip oğluyla birlikte öldürmüştür. Mezid Bey'in oğlunun da bu çarpışmada yer aldığına dair kayda sadece Thuröczy'de rastlıyoruz²⁶. Hunyadi'nin Mezid Bey'e

²⁵ II. Murad, Belgrad duvarları altından yenilgiye uğrayarak çekilmiş olmasına rağmen (1440), Türk akınları durmuyordu. Türk akıncıları Drava-Sava arasında dolaşıyorlar, hatta Tisa'ya kadar sokuluyorlardı. Bu sırada Macaristan'da baş gösteren iç karışıklıklar yüzünden Hunyadi tek başına Türklerle karşı koymak zorunda kalmıştı. Nitekim Semendre kalesi kumandanı İshak Bey sık sık Belgrad'ın önünde görünüyordu, hatta bir keresinde kaleyi almaya bile teşebbüs etmişti. Hunyadi'nin İshak Paşa'ya karşı kazandığı zaferin en güvenilir kaynağı, I. Ulászló'nun 8 Ekim 1441 tarihli bağış mektubudur. Bu mektuba göre, Hunyadi Fehérvár muhafızlarının bir kısmıyla yaz sonuna doğru Türk toprağına girmiş ve Sırbistan'da 3 gün ilerlemiştir. Nihayet geri dönmeye niyet ettiği bir sırada Türkler Macar ordusunu çembere almaya çalışmışlar ve yol üzerinde pusu kurmuşlardır. Hunyadi bunu farketmiş ve tam zamanında ordusunu savaş düzenine sokmuştur. Bizzat İshak Paşa'nın yönettiği Türk ordusu en öndeki Macar saflarını dağıtmışsa da, sonradan Macarlar onları geri püskürtüp kaçırmışlardır. Hunyadi zengin ganimetlerle Belgrad'a geri dönmüştür (*Székely, Ottokár: Hunyadi János első hadjáratai*. HK. Bp. 1919-1921. XX-XXII. c.s. 2-4). Vesika savaşın yerini zikretmemiştir, fakat I. Ulászló'nun vesikasında da belirttiği gibi, zafer daha ziyade moral bakımından önemliydi. Bu zafer Macarların cesaretini, kendine güvenini son derece arttırmıştı. Bak. *Fraknoi*, s. 25; *Rónai*, s. 253-254; *Hammer*, II. c. s. 206 (*Hammer* bu konudaki bilgiyi Bonfini'den almıştır.)

²⁶ II. Murad, Mezid Bey'i 1442 yılında büyük bir orduyla Erdel'e akın yapması için göndermişti. Macarlar orduları yavaş toplandığı için Gyulafehérvár'a çekilmişlerdi. Hunyadi ve Erdel piskoposu György Lêpes birlikte Türklerle karşı koydularsa da, Szentimre köyü düzlüğünde yenilerek geri çekilmek zorunda kaldılar. Erdel piskoposu György Lêpes kaçarken attan düştü ve başı kesildi. Hunyadi ise, Gyulafehérvár'a dönmek zorunda kaldı. Bu zafer Mezid Bey'in kendine olan güvenini arttırdığı için, Erdel'de daha da korkusuz olarak dolaşmaya devam etti. Macarları takip etmeyip Szeben'i kuşattı. Mezid Bey Nagy-Szeben surları altında yaklaşık iki hafta kaldı. Ordusunu topladıktan sonra geri dönen Hunyadi, Szeben yakınında Mezid Bey'i yener, esirleri serbest bırakır. Thuröczy'nin bildirdiğine göre, bu çarpışmada Mezid Bey ile birlikte oğlu da öldürülür. Türk kaynaklarının bir kısmı bu akının rastgelmediğini kaydeder (*Giese Anonimi*, s. 66; *Neşri*, s. 170; *Lütfi Paşa*, s. 96), bir kısmı da yenilginin sebebini Mezid Bey'in ganimet için akıncıya izin vermesine bağlar (*Oruç Bey*, s. 52;

karşı kazandığı zaferden sonra Eflak ve Boğdan'ın yeniden Macar metbuluğuna döndüğü şeklindeki kayıt doğru görünüyor²⁷.

Voyvoda János Bey'in Demirkapı'da Yaptığı Çarpışma

II. Murad'ın, Mezid Bey'in bozgunundan sonra Eflak ve Boğdan'ın kendisinden ayrılmasına tahammül edemeyerek öc almak için Şehabeddin Paşa'yı gönderdiğine dair verilen kayıt tereddüt uyandırıyor²⁸. Türk kaynaklarının oldukça kısa olarak temas ettikleri Şehabeddin Paşa'nın Macaristan seferi hakkında genellikle doğru ve güvenilir bilgi veren Thuróczy, Türklerin askeri mevcudunu mübalağalı olarak vermekle ve muharebe yeri konusunda yanlışlıkla birlikte²⁹, Türklerin zayıflığının büyük olduğu ve Şehabeddin Paşa'nın kaçmak suretiyle kurtulduğu yolunda isabetli bilgi vermiştir.

Solakzâde, s. 170; *Tâc-üt Tevârih*, s. 357). Türk kronikleri seferin tarihini hemen hemen doğru verirler (H. 845). *Bonfini* vasıtasıyla Thuróczy'nin kayıtlarını aynen kullanan Hammer de Hunyadi'nin yerine Simon Kemény'in geçtiğini ve yanındaki 3 bin kişiyle öldüğünü, Mezid Bey'in de oğluyla birlikte öldürüldüğünü nakleder (II. c.s. 209). Jean de Wavrin'in kroniğine göre, 100 bin kişilik Türk ordusunun 80 bini bu savaşta katledilmiştir (Kropf, Lajos: Jean de Wavrin Krönikájáböl. Sz. 1894. s. 676.). Ayrıca bu konuda Bak. Székely, Ottokâr, s. 5-15; Rónai, s. 254-256; Jireček, s. 106; Fraknoi, s. 25-26.

²⁷ Hunyadi Mezid Bey'in ordusunu yendikten sonra Eflak'a girmiş, bunun üzerine Eflak ve Boğdan yeniden Macar Kralının metbuluğuna dönmüşlerdir. Hunyadi ise, Eflak voyvodasını azledip yerine II. Dan'ın oğlu II. Basaraba'yı tayin etmiştir (Székely, Ottokâr, s. 17).

²⁸ Thuróczy'nin, ad vermeden kısaca Paşa diye kaydettiği Şehabeddin Paşa'nın Eflak seferinin (Eylül 1442) sebebi konusunda bizim kaynaklarımız farklı görüşe sahiptir. Kaynaklarımızın hemen hepsi II. Murad'ın Şehabeddin Paşa'yı, Mezid Bey'in intikamını almak için bu sefere yolladığı fikrindedirler (*Neşri*, s. 170; *Solakzâde*, s. 358; *Tâc-üt Tevârih*, s. 358; *Giese Anonimi*, s. 66). Kaynaklarımızın bir kısmı (*Neşri*, 170; *Tâc-üt Tevârih*, 358; *Solakzâde*, 171), Şehabeddin Paşa'yı korkak, sarhoş tanıtımlarına ve muharebe anında hemen kaçmaya teşebbüs ettiğini bildirmelerine rağmen, Thuróczy göğüs göğüse ve kahramanca bir mücadele olduğunu ve iki tarafın çok büyük kayıp verdiğini kaydeder. Jean de Wavrin'e göre ise, Padişah Mezid Bey'in yenilgisinin silinmesi için Paşa'yı Erdel ve Macaristan'a göndermiştir (s. 677).

²⁹ Thuróczy, Türk askeri mevcudunu 80 bin olarak gösterirken mübalağa yapmış, kendisinden yararlanmış olan Bonfini ve tarih araştırmacıları da bu konuda Thuróczy'nin izinden gitmiştir (Mes. Székely, Ottokâr, s. 19; Jireček, s. 106; Rónai, s. 256-258; Fraknoi, s. 27-28; Hammer, II. c.s. 210). Bu sefer konusunda en ayrıntılı bilgiyi veren *Bonfini*, Hunyadi'nin ordu mevcudu hakkında ise 15 bin rakamını kaydetmektedir (Székely, Ottokâr, s. 19-22).

Thuróczy'nin de doğru kaydettiği gibi, savaşa Hunyadi başlar, fakat kaynağın muharebe yeri olarak bildirdiği Demirkapı yanlıştır. Muharebe yerinin Yukarı Yalomitza olduğunu Székely doğru olarak tesbit etmiştir (s. 22). *Jean de Wavrin*'e göre, Şehabeddin Paşa kaçmış, fakat Padişah onu öldürtmüştür (s. 677).

Voyvoda János Verdikleri Zararlardan Dolayı Türkleri Cezalandırıyor

Hunyadi'nin Sırp despotuyla birlikte, Kral Ulászló'nun hükümdarlığının 3. yılında (1443), Türklere karşı harekete geçerek Bulgaristan'ı alt üst edip Sofya'yı yakıtına dair verilen haber doğrudur³⁰. Hunyadi'nin bu sefer sırasında Türkleri 5 defa yendiği şeklindeki haber isabetli görünüyör³¹ Thuröczy, Macarları karşılamak üzere gönderilen ordunun kumandanı olarak padişahın akrabası Anadolu paşasını gösterirken yanılıyor³².

³⁰ Thuröczy'nin bildirdiğine göre, 5 ay süren bu sefer, uzunluğundan dolayı Macarlar tarafından uzun sefer diye adlandırılır. Bu sefer sırasında Sofya'nın yakılıp kül haline getirildiğine dair bilgiye bizim kaynaklarımız arasından sadece *Lütfi Paşa*'da rastlıyoruz (s. 101-104). *Solakzâde* ise, Alacahisar, Şehirköyü, Niş ve Göynü'nün yakılışını kaydetmiştir (s. 172). Bazı kaynak ve yazarlar, Sofya'nın seferin başında, giderken yakıldığını kaydederek Thuröczy'yi teyid ederlerken (*Dukas*, s. 132; Rónai, s. 262; Fraknői, s. 31-36; Dlugoss ve Beheim [*Székely*, *Ottokár*]dan naklen s. 53), "Yeniçeri" diye adlandırılan Mihail Konstantinoviç'in notlarından Sofya'nın geri çekilirlerken yakıldığını okuyoruz (*Székely*, *Ottokár*, s. 53) *Jireček* de geri çekilirlerken yakıldığı kanaatindedir (s. 108). 1443-1444 yılı savaşlarına katılan ve Türk esaretinde 16 yıl geçiren Hans Mägest'den naklen "Ordu 4 gün boyunca Bulgaristan'da önüne gelen veya etrafta bulunan her şeyi kül etti" diyor *Beheim Mihály* (*Bleyer*, *Jakab*: *Beheim Mihály* élete és művei a magyar történelem szempontjából. Sz. 1902, s. 222). Kral László'nun 1453 yılına ait bir vesikası da aynı bilgiyi veriyor (aynı yerde). Yeni bulunan ve verdiği orijinal bilgilerle İzladi ve Varna muharebeleri konusunda bugüne kadar bildiklerimizi tamamlayan önemli kaynak *Gazavâtname*, Sofya'nın yakılışı konusunda gayet enteresan bilgiler vererek diğer kaynakların verdiği bilgileri adeta alt üst etmiştir. Kasım Bey ve Turahan Bey'in düşmanın çokluğu karşısında savaşmanın mümkün olmadığını anladıklarını ve Turahan Bey'in Padişaha Sofya'yı yakmayı teklif ettiğini, Kasım Bey'in Padişahın emriyle Sofya'yı yakıtını, fakat sonradan padişahın yaptığından pişmanlık duyduğunu kaydeder. "Hristiyanlar buraya geldiklerinde şehrin yanmış yıkılmış olduğunu gördüler ve uzun şişlerle şehri tarışladılar, her nerede gömülmüş şey buldular ise, cümlesini çıkarup yağma eylediler". (*Gazavât-ı Sultân Murâd b-Mehemmed Hân*. İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim *Gazavâtname*. Yayınlayanlar: Halil İnalcık ve Mevlüd Öğüz. Ankara, 1978. s. 15-17).

Thuröczy, isabetli olarak 1443'ü sefer yılı olarak bildirir. Türk kaynakları bu konuda değişik bilgiler verirler: *Giese Anonimi*, H. 846. s. 66; *Oruç Bey*, H. 846. s. 53; *Neşri*, H. 848. s. 171. *Dukas*, Ocak 1443 tarihini verir (s. 132).

³¹ Hunyadi'nin uzun seferinin 5 ay sürdüğünü onaylayan *Hammer* de, bu sefer sırasında Hunyadi'nin 5 defa Türkleri yendiğini bildirir (II. c.s. 210-211). Bu bilgiyi doğrulayan kayıtlar arasından Rónai (s. 262-264), Fraknői (s. 31-36) ve *Székely*, *Ottokár*'ın (s. 43-60) eserlerini sayabiliriz.

³² Thuröczy, Padişahın akrabası Anadolu paşası derken yanılıyor, zira Padişahın akrabası olan Mahmud Çelebi Anadolu Paşası değil, Bolu sancakbeyidir. Padişah düşmanı takibe ordu kumandanı olarak sadece onu göndermemiştir, Mahmud Paşa'nın yanında Rumeli beylerbeyi Kasım Paşa, Tokat Beyi Balaban Paşa da vardır (*Tâc-üt Tevârih*, s. 341; *Solakzâde*, s. 172). *Gazavâtname* ise, Padişahın Mahmud Bey, Hasan Paşa ve Turahan Bey'i düşmanı takibe

Paşa'nın Hunyadi'yi Bulgaristan'da izinden takip ettiği doğrudur, ancak Mahmud Paşa'nın II. Murad'la alay ettiğine dair bilgiye diğer kaynaklarda rastlamıyoruz. Thuröczy'nin adını vermeden, sadece Anadolu Paşası diye zikrettiği Mahmud Çelebi'nin Macarlara esir düştüğüne dair verdiği kaydı diğer kaynaklardan da biliyoruz³³. Kaynak Türk ve Macar ordu mevcudu ve iki tarafın kaybı hakkında bilgi vermez.

gönderdiğini kaydederek (s. 25-26). Hadidi (Vrk. 102b-103b), Aşıkpaşazâde (s. 120), Rönai (s. 262), ve Székely, Ottokâr'a (s. 56) göre Hunyadi'yi takip için Derbent'e gönderilen kişi Beylerbeyi Kasım Paşa'dır. Kırıl ve Kardinal'e ait mektuplardan seferin en büyük çarpışmasının 3 Kasım pazar günü öğleden sonra cereyan ettiğini anlıyoruz. Kırıl Ulâslò'ya ait bir mektuba göre de, Türkler ilk iki çarpışmayı kaybettikten sonra gönderilen 30 bin kişilik orduda 13 Paşa bulunuyordu. Vesikada bu paşaların adları da tek tek yazılmıştı; Timurtaş oğlu Ali Bey, Tokat Paşası Balaban, Zivan, Davud, Vidin ve Sofya beyleri vb. (Rönai, s. 261, Székely, Ottokâr, s. 48-49). Hammer'e göre ise, Türk ordusunun 3 kolundan birini Evrenos oğlu İsa Bey, ikinci kolunu adı bilinmeyen bir bey, 3. kolunu Turahan Bey idare etmiştir. Ordunun seçkin kısmında ise Kasım Paşa, Ali Bey, Tokat Beyi Balaban ve Bolu Beyi Mahmud Çelebi vardı (II. c.s. 210-211). Hunyadi'nin "novus pasa" diye adlandırdığı 3 Kasım'da kaçan paşa Kasım Paşa'dır (Székely, Ottokâr, s. 51).

³³ *Gazavâtnâme*, Mahmud Çelebi için, İbrahim Paşa oğlu der ve padişahın damadı olduğunu, esir düştüğünü söyledikten sonra, Mahmud Bey'in Kırılın huzurunda İbrahim Paşa oğlu Mahmud Bey olduğunu, kardeşinin Sadrazam Halil Paşa olduğunu söylediğini zikreder (s. 25-26, 27). Türk kroniklerinin hepsi padişahın akrabası Mahmud Çelebi'nin esir düştüğü konusunda hemfikirlerdir. *Giese Anonimi*, s. 67; *Hadidi*, Vrk 102b-103b; *Solakzâde*, s. 172; *Aşıkpaşazâde*, s. 120; *Oruç Beğ*, s. 54; *Neşri*, s. 171; *Jireček*, s. 109, Székely, Ottokâr da Mahmud Paşa'nın esir düştüğünü kaydederken (s. 60), *Hammer*, Rumeli Beylerbeyi Kasım Paşa ve Mahmud Çelebi'nin esir düştüğünü yazar (s. 213). Beheim ise, yanlış olarak padişahın eniştesi olarak Halil'i gösterir ve esirler arasında Halil'i sayar (s. 227). Macar Kırılı I. Ulâslò, annesi olan Leh Kırılıçesine yazdığı mektupta, ilk küçük çarpışmayı ayrıntılı olarak anlatıyor: "Burhamben ve Czemben paşaların komutası altında toplanmış olan kuvvetli bir Türk ordusuyla uzun bir mücadeleden sonra öğle sıralarında Sofya şehri yakınında çarpışma cereyan etti. Türkler yenilerek geri çekildiler, burada Burhamben ve Czemben'i esir aldık." (Székely, Ottokâr, s. 43).

Giese Anonimi (s. 67) ve *Oruç Bey* (s. 54), yenilginin suçunu Turahan Bey'in üstüne atar, hatta *Giese Anonimi* eğer o olmasaydı İzladi'den bir tek düşman dahi kurtulamazdı der. *Tâc-üt Tevârih* de Turahan Bey'i Rumeli askeri ve akıncıları gazadan soğutmakla suçluyor ve bu yüzden Turahan Bey'in padişahın gazabına uğradığını, sefer dönüşü yakalanıp uzun süre zindanda yattığını kaydediyor (Thüry neşri, s. 138-139). *Gazavâtnâme* de Sofya'nın yakılmasını padişaha telkin eden kişi olarak ve padişahı düşmana hücum etmekten alakoyan kişi olarak Turahan Bey'i gösterir. Ayrıca Sofya ovasında padişahı düşmanla çarpışmaktan alakoyan kişi olarak da onu gösterir. Nitekim Padişah Edirne'ye dönünce, Turahan Bey'i Tokat kalesine hapsettirir (s. 15, 23, 31).

Kıral Ulászló ve Türk İmparatoru Arasında Ateşkes; Sırbistan'ın Yeniden İmarı

Türklerle Macarlar arasında 10 yıllık Segedin anlaşmasının imzalandığını kaydeden Thuróczy, barış tarihini bildirmez³⁴. Hunyadi'nin Kıral ve kendi adına ateşkesi kabul ederek yemin ettiğini ise kaydeder.

³⁴ Macar Kralı, İzladi muharebesinden sonra Sırbistan'a çekilen Hristiyan ordusunun Macaristan'a dönmeyi istiyordu. Nitekim Hunyadi ve Brankoviç'in arzusu hilâfına Macaristan'a dönmeye karar verdi. Brankoviç'in harbin devamı için teklif ettiği 100 bin altını (Çek askerine göre Brankoviç, Kralın Sırbistan'da 4 hafta daha kalması için 40 bin altın teklif etmiştir [*Székely, Ottokár*, s. 61] ve ordunun kışı Sırbistan'da geçirip sefere devam etmesi şeklindeki teklifi reddetti. Kıral Şubat 1444'de Budin'e döner ve Nisan ayında burada diyet toplar. Bazı zaferlere rağmen seferin kalıcı bir sonucu yoktu. Sırbistan hâlâ Türk hâkimiyetindeydi. Bu yüzden Kıral, seferi yenileme kararındaydı. Böylece Kıral ve diyet katılanlar, yazın Bizans'a doğru hareket edeceklerine Cesarini önünde yemin ettiler. Papa donanmasının teşhiz edilmiş olması, yabancıların cesaretlendirmesi, özellikle de Cesarini'nin heyecanı etkisini göstermişti. Mayıs'ta sarayda hazırlık başlamıştı. Hunyadi banderiumların toplanmasına gayret ediyordu. Dışarıdan az bir haçlı ve paralı asker geldi. Brankoviç de Buda'daki diyet katılmış ve Nisan kararlarını imzalamıştı. Brankoviç daha sonra Buda'da Padişahın karısı ve despotun kızı olan Mara'nın gönderdiği bir Rum rahibi kabul etti. *Dávid Angyal*'a göre Brankoviç, Padişahın Macar Kralına elçi heyeti gönderebileceği konusunda mutlaka rahiple anlaşmıştır (*Angyal, Dávid: A szegedi béke. Történeti Tanulmányok*. Bp. 1937, s. 162). Çek askerinin, Kıral daha Sırbistan'dayken Padişahın Krala 20-30 yıllık barış teklif ettiği yolundaki kaydını dikkate alan Angyal, Sırbistan karargâhında da pek az ileri gelen askerin Murad'ın barış teşebbüsünde bulunduğundan haberdar olduğunu yazıyor (s. 160-162). H. İnalıcık, Gazavâtta bahsedilen toplantının Buda diyeti olduğu ve kral henüz Sırbistan'dayken padişahın bir adamının gelerek ilk barış şartlarını tebliğ etmiş olduğu ve Belgrad'da yapılan bu teşebbüsle Buda müzakerelerinin Gazavâtta karıştırıldığı fikrindedir (Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I. Ankara, 1954, s. 9-10).

Kıral Ulászló, hazırlıkların çabuklaştırılması ve seferin başlaması için Temmuz ortalarında Segedin'e hareket etti. Brankoviç barış teklifini önce Hunyadi'ye açar. Kıral da durumu öğrendikten sonra Kardinal Iulianus ve Leh beylerinin refaketinde ordusunun başında Segedin'e (Szeged) gider. Brankoviç ve Türk elçileri de buraya gelir. *Angyal*'a göre, Türk elçi heyeti zengin hediyelerden başka Sırbistan'ı, Arnavutluk'tan aldığı Sırbistan'a ait yerleri Padişahın geri vermeyi, esirleri serbest bırakmayı, 100 bin altın ödemeyi ve Ulászló seferdeyken 25 bin silahlı asker göndermeyi kabul ettiğini bildirmiş, bu şartlarla 10 yıllık barış imzalamp kral yemin etmiştir (s. 162). Yeminin edildiğini artık kesin olarak biliyoruz, hatta Thuróczy, Hunyadi'nin kendi adına ve kral adına yemin ettiğini yazmaktadır. Dukas'a göre, Yanko yemin etmemiş, "ben emir kuluyum, âmir değilim" demiştir (s. 133). Barış anlaşması günümüze kadar kalmamıştır, fakat Lehlerin 26 Ağustos 1444 tarihli mektubunda Türklerin barış şartları günümüze kadar kalmıştır. Bu yüzden Segedin barışının kesin tarihi belli olmamakla birlikte Temmuz sonu olduğunu *Cyriacus d'Ancona*'nın (1391-1455) mektupları ortaya çıktıktan sonra daha rahat tesbit edebiliyoruz. (Cyriacus'un mektupları için bak. O. Halecki, *The Crusade of Varna*. New York, 1943. s. 82-93.). Angyal ise, Barışın 4 Ağustosta

Kıral Ulâszlô'nun Rumeli Arazisinde, Denize Yakın Varna Şehri Havalisindeki Seferi ve Ölümü

Kronik, bazı eksiklerine rağmen, Varna muharebesi hakkında isabetli bilgiler verir. Kardinal Iulianus'un belâgatiyle Kıralı yemini bozmaya ikna edişi doğru görünüyor³⁵. Macarlar yol üzerinde tahribat yapmışlardır,

bozulduğunu bildirdikten sonra kıralın Bosna piresine yazdığı ve Türklerin püskürtülmesi için hazır olduğunu bildiren 24 Temmuz tarihli mektubuna dayanarak Segedin barışının 26 Temmuz-4 Ağustos arası olduğunu öne sürmüştür (s. 170.) Barış konusunda *Hammer*, 12 Temmuz 1444 tarihini verir. Atiya ise, 15 Temmuz 1444 tarihini gösterir. (*Crusade, Commerce and Culture*. Bloomington, 1962, s. 114). Yine Cyriacus'un mektuplarından Macar kıralının Haziran başlarında anlaşma için Edirne'ye bir elçi heyeti gönderdiği anlaşılmış, Gazavat da bu bilgiyi doğrulamıştır (s. 8-9). Edirne'deki anlaşmanın 12 Haziran 1444'de yapıldığı kesindir.

Beheim'in hikâyesinden Despotun kör edilen iki oğlu için padişahın eniştesinden intikam almak istediğini, fakat kıral ve Hunyadi'nin bunu engellediğini öğreniyoruz (Blayer, Jakob: *Beheim Mihâz élete és művei magyar történelem szemponjtáböl*. Sz. 1902. s. 228). Oysa Gazavâtname, Mahmud Paşa'ya Despotun himayesi altında iyi muamele edildiğini, riayet gösterildiğini kaydeder (s. 31; *Halecki*, s. 49). *Beheim*, *Hammer* ve özellikle Türk kroniklerinin haberlerinden padişahı barış yapmaya pekçok amilden başka, kız kardeşinin "ağlayarak" yaptığı rica sevkettmiştir (*Beheim*, s. 228; *Hammer*, s. 214; *Neşri*, s. 172; *Solakzâde*, s. 172). Mahmud Çelebi için verilen fidyeyi teyid eden Türk kaynakları, barış için verilen yerleri aynen bildirmektedir (Hadidi Vrk 103b; *Giese Anonimi*, s. 67; *Oruç Beğ*, s. 54; *Lütfi Paşa*, s. 107; *Neşri*, s. 172; *Aşıkpaşazâde* ise, "Halil Paşa'nın kardeşini Engürüsten satın aldılar" der (s. 120) Ayrıca bak. *Dukas*, s. 133; *Sırp kroniği*, s. 186; *Hammer*'e göre Mahmud Çelebi için 70 bin duka fidye verilmiştir. s. 214; *Rônai*, s. 264; *Fraknoi*, s. 44-46).

³⁵ Thuróczy, Kardinal Iulianus'un kıralı ve Hunyadi'yi yemini bozmaya ikna edişi hakkındaki kaydı János Vitéz'in Hunyadi adına Papa'ya gönderdiği 1445 tarihli mektubundan ve Aeneas Silvius'un bir ifadesinden faydalanarak kaleme almıştır (Mályusz, a Thuróczy-kronika és forrásai. Bp. 1967. s. 169). János Vitéz bu yıllarda Hunyadi'nin en sadık adamları arasındaydı. Macaristan'ın dışarıyla mektuplaşmasını yıllarca o yürütmüştür. 1445'de Vârad piskoposu, 1464'de ise Estergom başpiskoposu olmuştur.

Kardinal Iulianus barış görüşmelerine şahit olmuştu. Iulianus barış anlaşmasına ve yeminle teyid edilen şartlara karşıydı ve barışa itiraz da etmişti, fakat İtalyan-Burgondiya donanmasının Çanakkale'ye doğru yola çıkıp çıkmadığından emin olamayışı durumunu zorlaştırıyor, bu konuda ağırlığını koymasına engel oluyordu. Türk elçileri henüz uzaklaşmışlardı ki, Kardinal Iulianus Venedik docesinden 4 Temmuz tarihli bir mektup aldı. Mektupta, Papa donanmasından 8 kadirganın yola çıktığı, Burgondiya piresinin 4 kadirgasının ve Venedik Cumhuriyeti'nin 8 kadirgasının ise, kısa zaman sonra bunları takip edeceği bildiriliyordu. (Mektup Venedik Devlet Arşivi'ndedir). Bu haber kıral Ulâszlô ve Segedin'de toplanan beyler üzerinde derin bir etki yaptı. Murad, Bizans imparatoru Ioannes Palaiolog'u barıştan haberdar etmişti. İmparator ise, kesin haber almak için Macar kıralına haberci gönderdi. Türklere karşı savaş teşebbüsünden vaz geçmenin en aşağı seviyeden bir kişi tarafından dahi günah sayılacağı 30 Temmuz 1444 tarihli mektupta belirtilmişti. *Gazavâtname*, Bizans imparatorunun Macar kıralına iki defa mektup gönderdiğini, Macar kıralının barış

fakat Varna yakınında yardım bekleyerek birkaç ay geçirmiş olmaları şüpheli görünüyor³⁶. Thuröczy, Türk ordusunun mevcudu hakkında

içinde olduğundan birinci mektuba iltifat etmediğini, ikinci mektupta ise barış yaptıklarından dolayı imparatorun onları tenkit ettiğini, Padişah şimdi Karamandayken gelmelerini, Osmanlıların denize geçişine engel olacaklarını vaadediyor, fırsattan faydalanmazsa Papa'ya şikâyet edeceğini bildiriyordu (s. 37-40). Batı kaynaklarının kesin bir şekilde çözemediği bir takım meselelere yeni bir ışık tutan *Gazavât*, görüldüğü gibi Bizans imparatorunun mektubundan ve muhtevasından haberdardır. Aynı haberleri Varna muharebesinin görgü tanığı *Zotikos*'un manzumesinde de buluyoruz. *Zotikos*, Bizans imparatorunun Macarlara sık ve yoğun haberler gönderip Murad'ın uzakta olduğunu ve kadirgalarıyla Boğazı hâkimiyetinde tuttuğunu söyleyerek Macarları çağırdığını kaydediyor (*Zotikos*'un Varna Savaşına Dair Manzumesi. Macarcadan Çev. Hicran Akın. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi. XIV. C. Ank. 1983. Ayrı Basım. s. 272). *Halecki*'nin de bildirdiği gibi (s. 26-27), Bizans imparatorunun mektubu barışın bozulma sebebi olarak gösterilmişse de, kronolojik açıdan bu eski iddia artık reddedilmiştir. Segedin antlaşmasının müzakeresi için bak *H. İnalçık*, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, Ankara 1954. s. 28-33.

Türk kronikleri ise, Karamanoğlu'nun Macaristan'a haberler gönderip Murad'ın tahtı oğluna bıraktığını bildirerek onları savaşa teşvik ettiğini kaydeder (Hadidi, Vrk. 103b; Aşıkpaşazâde, s. 121; Oruç Bey, s. 55; Neşri, s. 172; Solakzâde, s. 174; Tâc-üt Tevârih, Thûry baskısı, s. 139-140; Tarih-i Nişancı, İst. Üniv. T.Y. No. 1426. Vrk. 72a).

Netice olarak barışın bozuluş sebeplerinin başında Haçlı donanmasının Boğazlara doğru hareket ettiğini bildiren mektup, II. Murad'ın bütün ordusuyla Karamanoğlu'na karşı Anadolu'ya geçmiş bulunduğu dair haberleri gösterebiliriz. Barışın bozuluş sebepleri arasında Sırp kalelerinin 8 gün içerisinde teslim edilmeyişini de sayan *Angyal*, kralın Leh çevresinin Hunyadi ve Macarlara karşı duyduğu nefreti, *Palacio*'nun mektubundan naklederek barış haberinin Leh parlamentosunda yarattığı sevinci vurgular ve barışın bozuluşundaki ahlaki sorumluluğun Cesarini ve çocuk ruhlu krala ait olmayıp, kralı yemin etmeye teşvik eden ve barıştan yana tavır alan leh beylerine ait olduğunu yazar (s. 164, 169, 179).

Thuröczy'nin de belirttiği gibi, bu mektup ve haberleri büyük bir söz söyleme becerisiyle kullanabilen Kardinal Iulian Cesarini, kralı barışı bozmaya ikna etmiştir. Kralı barışı bozmaya ikna eden kişi olarak hemen hemen bütün kaynak ve araştırmalarda isabetli bir şekilde Kardinal Iulianus gösterilmiştir. *Bak. Jireček*, s. 109, *Fraknői*, s. 47-50; *Rônai*, s. 265; *Hammer*, s. 218; *Atiya*, Crusade, commerce and culture. Bloomington, 1962. s. 114; *Angyal*, s. 169.

³⁶ Hristiyan ordusu Varna'ya gelene kadar yol üzerinde bulunan birçok yerleşme bölgesini yakıp yıkmıştır. Vidin şehrinin dış mahalleleri tutuşturulmuştur (*Rônai*, s. 266-267; *Fraknői*, s. 56). *Jireček*'e göre, haçlı askerleri müdafaasız köyleri, kiliseleri bile yağma etmiş, bu hal ahaliyi son derece öfkeliyordu (s. 109). *Hammer*, Haçlılar Hz. İsa adına silahlanmış olmalarına rağmen, Rum ve Bulgar kiliselerini de tahripten geri kalmıyorlardı (s. 219) diyor. Yol üzerindeki katliamı Beheim şöyle anlatır: "Haçlılar bir ova şehrine ulaştılar ve burada buldukları Türkleri hep kılıçtan geçirdiler. Sonra 4 gün boyunca yol üzerinde bulunan köyleri yaktılar, nüfusun Türk kısmını katlettiler. Beşinci gün Vidin'e ulaştılar, 6. gün şehri aldılar, kumandanlarını öldürdüler, şehri zemine kadar yaktılar. Hristiyan ordusu Vidin'den yağmalayarak, tahrip ederek geçmeye devam etti. 4. gün ise Türk ve Yunanların oturduğu muazzam bir kale olan Niğbolu'ya vardı. Yunanlar surlardan Macarlara koştular. 5. gün

mübalâğalı bilgi verir³⁷. Muharebe tarihi doğrudur³⁸. Kırıl Ulâslò'nun

Hristiyanlar şehri aldılar, ateşe verdiler, yerle bir ettiler, kaleye kaçamayan Türkleri öldürdüler... Buradan asıl Osmanlı topraklarına yürüdüler, erkek, kadın, çocuk esirgemenen her tarafta çapul yaparak, tahrip ederek iki gün boyunca ilerlediler. Bir ova şehrine geldiler. 4. gün hâkimiyetlerine aldılar, kıyım burada da korkunçtu, insan cesetlere çarpmadan bir adım bile atamıyordu, hatta hayvanları bile öldürdüler. Şehir ve kale kül oldu..." (s. 348-354).

Macar ordusu 9 Kasım'da Varna'ya ulaştığından Thuróczy'nin dediği gibi, muharebeye kadar Varna'da birkaç ay yardım beklememiştir. Aynı akşam keşfe çıkan Macar akıncıları Türk ordusu muhafızlarının ateşlerini görmüşlerdir (*Rônai*, s. 267).

³⁷ Kaynak olarak baş vurduğumuz Türk müelliflerinin eserlerinin bazılarında Hristiyan ordusunun sayısı bildirildiği halde, Türk mevcudundan bahsedilmiyor. Kaynakların büyük kısmı ise, her iki ordu mevcudu hakkında hiç bilgi vermiyor. *Giese Anonimi*, 70-80 bin haçlıdan bahseder (s. 68); Oruç Bey, 60 bin haçlı ve 400 top arabası kaydeder (s. 55); *Lütfi Paşa* da 70-80 bin haçlı ve 1000 top arabasından bahseder (s. 112); *Solakzâde* (s. 174) ve *Tâc-üt Tevârih* (Thüry neşri, s. 140) 80 bin haçlı kaydeder (s. 174); *Gazavât*, haçlıları tek tek sıralarken toplam 150 bin haçlı gösterir, fakat kırılın yanında 300 bin asker toplandığını ilâve eder (s. 40-41). II. Mehmed'in Karamanoğlu İbrahim'e gönderdiği Farsça mektup suretine göre Hristiyan ordusu 70 bin kayıp vermiştir (*Feridun Bey Münşeati*, Thüry neşri, s. 370-371); yine Feridun Bey'deki Sultan Mehmed'in Farsça mektubuna göre, Macar Kırılı 70 bin kişiyle gelmiştir. (Thüry neşri, s. 371-373). *Rônai*'ye göre, Macar kırılının ordu mevcudu 20 bin veya onun yarısıydı. Bu ordunun dörtte birini Hunyadi kendi bütçesinden karşılamıştı. Murad'ın ordusu ise, 100 bin kişiydi. s. 226-268; *Fraknôî* de Türk ordusunu 100 bin gösterirken Macar ordusunu 20 bin olarak gösterir (s. 57-54). *Sphrantzes*'e göre ise, Türkler ve Macarlar muharebeye başlamadan önce, Macar kırılının kuvvetleri Türklerin kuvvetinden her hususta üstün bulunuyordu (s. 146). *Hammer*, 10 bin kişilik Macar ordusuna Drakula'nın 5 bin kişiyle katıldığını ve ayrıca 2000 yük arabasının orduyu takip ettiğini yazar (s. 218) ve yine *Hammer*'e göre Murad 40 bin kişiyle karşıya geçmiştir (s. 220). Türk ordusu 60-70 binden az değildi. Buna karşılık Macar ordusu bir yıl önceki İzladi muharebesine katılan ordudan daha azdı (Ş. Baştav, *Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi II*. Murad Devri, s. 36).

³⁸ Thuróczy'nin de doğru olarak tesbit ettiği gibi, muharebe tarihi 10 Kasım 1444 olarak kabul edilmektedir. *Adnan Erzi*, Varna muharebesine bizzat katılan İbrahim adlı bir kişinin çarpışmanın 29 Receb 848 salı günü cereyan ettiğini yazdığını ve aynı tarihin Feridun Bey'de de (S. Mehmed tarafından Karamanoğlu İbrahim Bey'e yazılan fethnâme, Bak. Feridun I. s. 234) verildiğini kaydetmekte ve şunları ilâve etmektedir: "Salı günü bu tarihi yanlış olarak veren kaynaklarda da mevcuttur (mes. *Tâc-üt Tevârih*, I. c.s. 384; 9 Receb 848 salı). Batı kaynaklarında verilen 10 Kasım 1444 de salı gününe isabet etmektedir. Burada ilginç olan nokta 29 Receb 848 tarihinin Çarşamba gününe rastlamasıdır. Buna göre Hicri tarihi 28 Receb olarak düzeltilmesi gerekiyor" diyor *A. Erzi*, bu konuya ilk defa Thuróczy'nin (s. 370) temas ettiğini de ilâve ediyor (*A. Erzi*: Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar II. Belleten 1950. s. 595-596). Muharebenin yılı konusunda Türk kaynakları genellikle H. 848'i gösterirler (*Sarıca Kemal*, Vrk. 68b; *Giese Anonimi*, s. 23; Oruç Bey, s. 58; Lütfi Paşa, s. 147; *Solakzâde*, 9 Receb Çarşamba, s. 178). Hicri 847 tarihini veren Türk kaynakları da vardır (*Aşıkpaşazâde*, s. 122; Hadidi, Vrk. 105b; Nişancı Tarihi, Vrk 72a-72b). *Gazavât* ise, Murad'ın Haramideresi denen yerde konakladığı (H. 848 Receb ayının gürresi şenbe gecesi) tarihten başka kayıttan bulunmaz (s. 58). *Hammer*, 10 Kasım 1444 (s. 221); *Jireček*, s. 110; Atiya (*Crusade, Commerce...* s. 115).

Murad'ın karargâhına yaptığı hücumla ilgili bilgi eksik görünüyör³⁹. Fırarileri takip eden Macar askerlerinin yenilgiden habersiz gece ordugâha çekildikleri ve ertesi gün ordugâhı savunmadıkları anlaşılıyor⁴⁰. Karaman

³⁹ Türk kaynakları Macar kiralının ölümü hakkında açık ve doğru bilgi verirler (*Sarıca Kemal*, Vrk. 68b; *Nişancı Tarihi*, Vrk 72a-72b; *Hadîdî*, Vrk. 105b; 1486 Anonimi, *Thúry neşri*, s. 22-23; *Neşri*, s. 174; *Solakzâde* s. 176-177; *Aşıkpaşazâde*, s. 122; *Oruç Bey*, s. 58; *Tâc-üt Tevârih*, *Thúry neşri*, s. 144). Genç Macar kralı, Murad'ın sadece kapıkulu askerleriyle kaldığını, diğer askerlerinin kaçtığını görünce, padişahı tek başına öldürebileceğini düşünmüş, böylece zafer şanını sadece kendisine mâl etmek istemiştir. Halbuki düşüncesi gerçekleşmemiş, asker, krala yol verip onu ortaya aldıktan sonra Koca Hızır adlı bir yeniçeri kralın atına vurarak atı yuvarlamış, tökezlenen atıyla birlikte yere düşen kralın başı aynı yeniçeri tarafından kesilip bir mızrağın ucuna dikilerek düşmana gösterilmiştir. Sadece *Gazavât*, kralı öldüren yeniçerinin adını vermez, yeniçeri ve azap askerlerinin kralın üstüne düşüp nacak vurduklarını kaydeder (s. 65-66). *Sphrantzes*'e göre kralı öldüren Morali Hamza'dır (s. 147-148). Kralın ölümü haçlı ordusunda bozgun yaratmış, Hunyadi, "biz buraya kral için gelmedik, dinimiz için geldik" şeklindeki sözlerle (bak. *Lütfi Paşa*, s. 140; *Tâc-üt Tevârih*, s. 144; *Solakzâde*, s. 177) ordusunu durdurmaya çalışmışsa da, Hristiyanların kaçışını önleyememiştir.

Neşri (s. 174), *Tâc-üt Tevârih* (s. 143) ve *Solakzâde* (s. 176) ise, kralı Murad'a hücum etmeye Hunyadi'nin teşvik ettiğini kaydeder, hatta *Neşri* ve *Oruç Bey* (s. 58), Hunyadi'nin amacının Macaristan'a bey olmak olduğunu yazar, *Zotikos* da kralın öldürülüşünü Türk kaynaklarını doğrulayan tarzda nakletmiş, yeniçerinin adını Hamza olarak vermiştir (s. 278-279). XVI. yy'a ait olan Hierax nazmında ise, yeniçerinin adı Chamuzas olarak kaydedilmiş, Padişahın mükâfat olarak kendisini Alaşehir beyi yaptığını doğrulamıştır (*Pelcz, Vilmos*: Hierax a vármai csatáról. Sz. 1894. s. 411-413). *Sphrantzes*'e göre ise, Hamza önce yeniçeri ağası yapılmış, az sonra da kendisine vezaret payesi verilmiştir (s. 147-148). *Dukas* (s. 135), *Beheim* (*Bleyer, Jakob*: Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából. Sz. 1902. s. 360) Burgondiya donanmasının başkomutanı *Jean de Wavrin* (Kropf, Lajos: Jean de Wavrin krónikájából. Sz. 1894. s. 883) ve *Zotikos* (s. 278-279), Hunyadi'nin kralı padişaha saldırmak fikrinden vaz geçirmeye çalıştığını, fakat kralın kendisini dinlemediğini kaydeder.

Gazavât'a göre, Hunyadi de gözünden okla yaralanmıştır (s. 64). *Gazavât*'ın, kralın öldüğünü gören düşmanın İslâm askeri üzerine 7 defa hücum ettiğini bildiren kaydı (s. 66), II. Mehmed'in Karamanoğlu'na gönderdiği fetihnâmedeki kayda (*Feridun Bey*'deki Farsça fetihnâmenin tercümesi için bak *Thúry*, s. 370-371) ve *Zotikos*'un kaydına (s. 281) uymaktadır.

Macar tarihçisi *Gusztáv Wenzel*, Hunyadi'nin Varna muharebesinden 2 hafta sonra Gelibolu yakınından hazinedar Mihây Orszâgh Güthi'ye yazdığı 1444 tarihli mektubu Lâtince olarak neşretti. Mektuba göre, Kral I. Ulászló o zaman henüz hayattaydı. Bu mektup kralın muharebede öldüğünü kabul eden ilim adamlarınca rağbet görmemiştir (*Wenzel, Gusztáv*: Hunyadi János levele 1444-ből. Sz. 1869, s. 569-571). Macar beyleri, Burgondiya donanması başkomutanı *Jean de Wavrin*'den Hristiyan kaleleri dolaşmasını ve Macar kralının akıbeti hakkında bilgi almasını istemişlerdi. Kralın yaşadığına dair çeşitli söylentiler vardı. Wavrin kralı aramayı kabul etmiş, İspanyol şövalye Vasque ile uzun aramalara girişmiş, fakat bu aramalar bir netice vermeyince, İspanyol şövalye Vasque ve arkadaşları Buda'ya giderek Macar Beylerine kral hakkında birşey elde edemediklerini bildirmişlerdi (*Jean de Wavrin kroniği*, s. 885-887).

⁴⁰ *Thuróczy*'nin, arabaların Türklere karşı koymadığına dair verdiği kaydı, *Gazavât* doğrulamakta ve bu konudaki bilgiyi tamamlamaktadır. *Gazavât*'a göre, kral öldükten sonra

Beyi ve Bizans imparatorunun Macarlarla ittifakından, Hristiyan kadirgalarından, Murad'ın karşıya geçişinden⁴¹ ve muharebe öncesi yapılan Macar harp meclisinden hiç bahsetmeyen Thuröczy, Kardinal Iulianus, Vârad piskoposu Jânos ve Eğri piskoposu Simon'un bu muharebede telef olduğunu söylerken isabetli bilgi verir.

düşman kaçmış, o gün akşama kadar çarpışma sürmüş, ertesi gün de akşama kadar düşman kırılmıştır. O gece düşman arabalarını muhasara edip beklemişler, ertesi sabah arabadakiler top ve tüfekleri hazır beklerken Şahin Paşa, hücum yerine arabaları muhasara etmeyi Padişaha teklif etmiş, teklifi uygun görülüp arabalar muhasara edilince, düşman karşı koymanın imkânsız olduğunu görerek beyaz bayrak çekmiş, hepsi arabalardan çıkmış ve böylece arabalar zaptolunmuştur (s. 66-68). *Fraknõi'*ye göre ise ordugâh kısa bir mücadeleden sonra alınmış, ordugâhdakilerin büyük kısmı kılıçtan geçirilmiştir (s. 58).

⁴¹ Murad ve ordusunun Anadolu'dan Trakya'ya geçişine dair en doğru ve en ayrıntılı bilgiyi, Murad'ın Boğazı geçişine şahit olan Burgondiya kadirgalarının kumandanı *Jean de Wavrin*'in kroniğinde buluyoruz. Murad'ın karşıya geçişini Cenovalı tacirler 2 gün 2 gece boyunca sağlamışlardır. Türk kıtalarının karşıya geçişi hakkında *Wavrin*'in kaydı, seferin bu yönünü aydınlatığından çok önemlidir. Geçit yeri Asya kıyısında uzanan Anadoluhisarı'dır. Bu kaleyi Bazeyid inşa ettirmişti ve 1444'de hâlâ "yeni kale" adı altında anılıyordu. Fatih Rumeli Hisarını yaptıınca, bu kale "eski kale" oldu. *Wavrin* Asya'daki bu kaleyi yeni kale diye adlandırıyor (s. 692-695). Çanakkale Boğazı'nda 20 kadirgadan fazla bir filo muhafızlık ediyordu, kadirgalar henüz yerlerini almışlardı ki, birkaç Türk Burgondiyalı kumandan *Wavrin*'e Türklerle Macarlar arasındaki barış anlaşmasını gösterdiler. *Wavrin* bunun üzerine, Bizans imparatoru ve Kardinal Françesko'yu olanlardan haberdar etmek üzere İstanbul'a gitmiştir. Aynı sıralarda Kardinal Iulianus'un mektubunu getiren 3 Macar kuryesi de geldi. Mektupta barışa inanılmamasını, Boğazı Türk ordusuna karşı kapatmalarını, Kırıl Ulâszlò'nun büyük bir orduyla Ekim ayında hareket edeceği bildiriliyordu. Bundan çok geçmeden Cenovalı tacirler barışın bozulduğunu, padişahın muazzam bir orduyla İstanbul Boğazı'ndan Avrupa'ya geçmeye hazırlandığı haberini getirdiler. *Wavrin* ve Macar kadirgalarının kaptanı, Çanakkale Boğazı kadar iyi korunmadığı için padişahın İstanbul Boğazı'ndan geçmeye niyetlendiğini, Cenovalıların padişaha yardım edeceği şeklindeki haberi de aldılar. Nitekim Cenovalılar balık avlama bahanesiyle gece yarısı çok sayıda büyük sandalı Türk tarafına geçirdiler. Türklerin hazırlıklarını gizlice takip eden birkaç Venedikli, geçide yakın inşa edilen yeni kalede (Anadoluhisarı) iyi teçhiz edilmiş 30 büyük sandalın bulunduğunu, bunları Türklerin hizmetine Cenovalıların soktuğunu ve Padişahın Halil Paşa'ya Avrupa kıyısını Cenovalılar vasıtasıyla tutmasını emrettiği şeklindeki haberle geldi. Bunun üzerine İstanbul Boğazı'nı korumak üzere 4 kadirga gönderildi, fakat yeni kalenin Türk muhafızları bu kadirgalara hergün ateş ettiğinden Türklerin geçişini önlemek şöyle dursun, geri çekilmek zorunda kaldılar. Boğazdaki akıntı çok kuvvetli olduğundan kadirgalar akıntıya karşı zorlukla kürek çekiyorlardı. Donanma kumandanları durumu gördükten sonra, Bizans imparatoruna elçi gönderip yardım istemişlerse de, imparator yeterince adamı olmadığını, kadirgaların ise İstanbul'un savunulması için gerekli olduğunu söyleyip onlara sadece 2 kadirga vermiştir (s. 687-691). Bizans imparatorunun Murad'ın karşıya geçişini önlemek için 2 kadirga gönderdiğini, bunlardan birini Saruca Paşa'nın top ateşiyle batırdığını, diğerinin ise İstanbul'a kaçtığını kaydeden *Gazavât* (s. 47-48), hadisenin görgü tanığı *Wavrin* ile aynı bilgiyi verirken, verdiği kayıtların doğruluğunu bir kere daha göstermiştir. Türk kaynakları da geçiş yeri

Voyvoda János'un Esareti

Varna Muharebesinde Türklerin kaybının Macarlarınkinden fazla olduğu bilinmektedir⁴². Muharebeden kaçan Hunyadi'nin Eflaklılar tarafından esir edildiği gerçektir⁴³.

Kıral Naibinin Kosova'da Yaptığı Çarpışma

Thuröczy'nin mufassal olarak anlattığı II. Kosova Muharebesine dair bölümde kaydedilen bilgiler isabetli görünüyor. Sefere katılan Macar soyluları hakkında doğru bilgi verilmekle birlikte, Hunyadi'nin kayınbiraderi Mihály Szilágyi'den (Kara Mihal) bahsedilmemiştir⁴⁴. Macarlar, Sırp despotu kendileriyle birlikte sefere katılmadığı için Sırbistan'ı kan ve ateşe bulamışlardır⁴⁵. Muharebenin tarihi doğru kaydedilmiştir⁴⁶. Orduların

konusunda Wavrin ile tamamen birlik halindedir. *Beheim* muharebenin hezimetini Venediklilere yüklerken, onları para karşılığında Türkleri karşıya geçirmekle de suçluyor (s. 364). *Hammer* de, 1 duka altın karşılığı 40 bin kişilik ordunun Ceneviz gemileri tarafından karşıya geçirildiğini söyleyerek doğru bilgi verir (s. 220). *Dukas* ise, Murad'ın Karadeniz Boğazı'nın tepesine yakın bir yere çıktığını ve kadirgadakilerin gözlerinden kaçarak cesaretle karşıya geçtiğini kaydeder (s. 134-135).

⁴² Mübalâğalı çağdaş veriler 40, hatta 70 bin Türk kaybindan bahsederler. *Fraknoi*, Macar kaybının 3-12 bin kişi arasında değiştiğini, Türk kaybının ise 30-40 bin olduğunu söyler (s. 58). *Rónai*, 3-4 bin Macar, 30 bin Türk kaybindan bahseder (s. 273). *Beheim*, 70 bin Türk kaybindan bahsederken, 3 bin Hristiyanın dağın altındaki kanallarda kaçarken öldüğünü, 3 bin Hristiyanın ise esir düştüğünü kaydeder (s. 362). *Jean de Wavrin*'e göre de, Türk cesedi Hristiyanlarınkinden fazlaydı ve domuzlar tarafından parçalanmıştı (s. 884-885). Türk kaybı hakkında bilgi vermeyen *Gazavât*, hesapsız düşman öldürüldüğünü yazar (s. 67). II. Mehmed'in Karamanoğlu İbrahim'e gönderdiği fetihnâmeye göre, 70 binden fazla düşman öldürülmüştür (*Feridun Bey*'deki Farsça mektubun tercümesi kullanılmıştır, Thüry, s. 370-371).

⁴³ Varna hezimetinden sonra Eflak üzerinden yurduna geri dönmek isteyen Hunyadi, Eflak hükümdarı Drakul tarafından tutulmuştur. Bu konuda başka kaynaktan ve Türk kaynaklarında bilgiye rastlamıyorsak da, Vlad Drakul'un Varna muharebesinden sonra Hunyadi'yi alakoyduğu için, 1446 yılında gerçekleştirilen bir seferle cezalandırıldığını biliyoruz (Bak. *Rónai*, s. 275).

⁴⁴ Sefere katılan Macar soyluları Thuröczy tarafından doğru kaydedilmiş, ancak Mihály Szilágyi'den bahsedilmemiştir. Bak. *Rónai*, s. 278; *Fraknoi*, s. 96. Türk kaynakları Hunyadi'nin kayınbiraderi Mihály Szilágyi'yi tanımakta ve ona Kara Mihal, Çirin Mihal gibi adlar vermektedirler. Mihály Szilágyi'nin Varna muharebesine de katıldığını biliyoruz (Bak. *Gazavâtname*, s. 8). 15. yy. Osmanlı kaynaklarında İsgilac-oğlu, bazen yanlış olarak İsilac-oğlu diye de geçer (*Gazavâtname-i Mihalıoğlu Ali Bey*, A.S. Levend yayını Ankara 1956). Kara Mihal 1456'da Belgrad kalesi kumandanıydı. Türklerle esir düştükten sonra 1460'da İstanbul'da idam edildi.

⁴⁵ Sırp despotu sefere katılmadığı için, ceza olarak Sırbistan'ın tahrip edildiğini kaydeden Thuröczy'nin verdiği bilgiyi, bizim kaynaklarımız da teyid etmektedirler. Sarıca Kemal,

mevcudu hakkında verilen bilgi mübalağalıdır⁴⁷. Hunyadi'nin 38 kıta çıkardığına dair bilgiye başka kaynakta rastlamıyoruz. Savaşın makina ve toplanla gece de sürdüğü şeklindeki kaydı diğer kaynaklardan da kontrol edebiliyoruz⁴⁸. Hezimetten sonra firar eden Macarlardan Sırpların öc aldığı, onları soyduğu ve imha ettiği şeklinde verilen bilgi dikkate şayandır. Thuröczy iki tarafın kaybı hakkında bilgi vermemiştir.

Hunyadi'nin Sırp despotuna ve diğer Hristiyan beylerine haber gönderip asker topladığını yazarsa da, Sırp askerinin bu sefere katıldığına dair bilgi vermez (Vrk. 68b). *Aşıkpaşazâde* ise Macarların gelişini Lazoğlundan bilmıştır, fakat Sırpların sefere katıldığını kaydetmez (s. 123). Batılı tarihçiler Sırbistan'ın tahribinden bahsederler. Bak. *Rönaï*, s. 278. Ancak *Sphrantzes* ve *Dukas*'ta bu konuda bilgiye rastlamıyoruz.

⁴⁶ Thuröczy, 17 Ekim perşembe günü iki ordunun hafif silâhlı askerlerinin kapıştığını ve dağıldığını kaydeder. Asıl muharebenin 18 Ekim Cuma günü başlayıp ertesi gün de devam ettiği şeklindeki kaydı, Batılı tarihçiler de doğrulamaktadırlar (*Hammer*, II. c.s. 237; *Rönaï*, s. 280; *Sırp kroniği* de muharebe tarihini doğru olarak [18 Ekim 1448] verir. s. 186; *Fraknői*, s. 98). Türk kaynaklarından *Sarıca Kemal* de muharebenin 3 gün sürdüğünü kaydeder (Vrk 72b). Bizim kaynaklarımız muharebe günü olarak Cuma ve Cumartesi'yi verirken Thuröczy ile hemfikirler, yılı da doğru olarak vermelerine rağmen, tarihi hatalı kaydederler (*Düstürnâme-i Enverî*, H. 852 Şaban ayında, s. 93; *Oruç Bey*, H. 852 Şaban ayının 24. Cuma günü, s. 60; *Tâc-üt Tevârih* (s. 148) ve *Solakzâde* (s. 182) H. 852 Şabanın 4. Cuma günü) Bazı Türk kaynakları ise sadece yılı zikreder (*Hadidî*, H. 852 Vrk. 108b; *Nişancı Tarihi*, H. 853. Vrk. 73a; 1486 *Anonimi*, H. 852, s. 26; *Aşıkpaşazâde*, H. 852, s. 126; *Neşrî*, H. 852, s. 176). Muharebe günü olarak Cuma ve Cumartesi'yi *Aşıkpaşazâde* (s. 123-126) ve *Neşrî* (s. 174-176) de kaydeder.

Thuröczy'nin 17 Ekim perşembe günü hafif atlılar arasında cereyan ettiğini söylediği ilk çatışma Türk kroniklerinin daha açık bilgi verdiği Eflak askeriyle yapılan çarpışmadır. Haçlılara katılan Eflak askeri, Niğbolu çevresini yağmalamak ve yakmak isteyince Firuz Bey oğlu Mehmed Bey, Hasan Bey oğlu Mustafa Bey ve İshak oğlu İsa Bey, Rumeli beylerbeyi Karaca Bey, Eflak askerini birkaç bin akıncıyla arkadan sarıp yok etmiş, önce bu gaza vuku bulmuştu. Burada esir edilen bir kısım asker Murad'a gönderilince, seferin başında böyle bir başarı elde edilmesine Padişah çok sevinmişti (*Lütfi Paşa*, s. 158-160; *Solakzâde*, s. 181-182; *Tâc-üt Tevârih*, s. 147; *Oruç Bey*, s. 59-60).

⁴⁷ Batılı tarihçilerden *Rönaï*, 8 bin Eflak askeriyle birlikte toplam 30 bin haçlıdan bahsederken gerçeğe yakın bilgi verir, buna karşılık Türklerin sayısı 150 bin kişiydi (s. 278). *Fraknői* ise, 8 bin Eflak askeriyle birlikte haçlı ordusunun 24 bin kişi olduğunu, Türk ordusunun ise, 150 bin kişiden meydana geldiğini kaydeder (s. 96). Türk kronikleri ise, orduların mevcudu konusunda yeterli bilgi vermez. *Oruç Bey*, 10 bin Azap, 8 bin yeniçeri, 30 bin akıncı toplam 100 bin Türk askerinden bahsederken gerçeğe yakın bilgi vermiştir (s. 59). 1486 *Anonimi*'ne göre, Murad 50-60 bin kişilik ordusuyla Kosova'ya gider (s. 25). *Sarıca Kemal* ise, mübalağalı olarak 200 bin düşman askerinden bahseder (Vrk 68b-72b).

⁴⁸ Thuröczy, muharebenin top ve makinalarla gece de sürdüğüne dair bilgiyi, *János Vitéz*'in bir mektubundan almıştır. Thuröczy'nin bu kaydını Türk kroniklerinin bazıları da doğrulamaktadır (*Tâc-üt Tevârih*, s. 151; *Solakzâde*, s. 183; *Neşrî*, s. 25; *Lütfi Paşa*, s. 163-165).

Savaşta Ölen Devlet Adamları; Kırıl Naibi Despotun Esaretinde ve Despotun Cezalandırılması

II. Kosova Muharebesinde ölen Macar devlet adamları hakkında doğru bilgi veren Thuröczy, Hunyadi'nin kaçarken iki Türk'ün eline düştüğüne dair şüpheli bilgi verir⁴⁹. Hunyadi'nin bir Sırp tarafından kandırılarak Belgrad kalesi yerine Semendre'ye götürülmesi rivayet gibi görünse de, despot tarafından tutuklandığı ve Hunyadi'nin despottan ağır intikam aldığı şeklindeki bilgi doğru görünüyör⁵⁰.

Kırıl Naibinin Sırbistan Toprağındaki Kruşevac Kalesi Yanındaki Çarpışması

Hunyadi'yi serbest bıraktığından dolayı II. Murad'ın Despotu cezalandırmak için Firuz Bey'i gönderdiğine dair verilen bilgi hatalıdır,

⁴⁹ Thuröczy, Hunyadi'nin firarı konusunda ciddi bilgi vermeyip rivayete baş vurmuştur. Böylesine geniş çaplı bir haçlı seferi yöneten bir kumandanın yanında maiyeti olmadan tek başına kaçmış olması imkânsız görünmektedir. Hunyadi'nin askerini kandırarak kaçtığına hemfikir olan Türk kaynakları, Hunyadi'nin askerine "siz burada kalın, biz arkadan Türkleri saracağız" diyerek sabaha karşı firar ettiğini kaydederler (1486 *Anonimi*, s. 25; *Oruç Bey*, s. 59-60; *Lütfi Paşa*, s. 163-165; *Tâc-üt Tevârih*, s. 151; *Solakzâde*, s. 184). *Dukas*, sabah daha ortalık karanlıkken, Hunyadi'nin bir miktar askerle güya vaktinden evvel askerlerini yeni savaşa hazırlamak bahanesiyle firar ettiğini söyleyerek Türk kroniklerini doğrulamaktadır (s. 135). *Rônai* ise, ikinci günün akşamı Hunyadi'nin arabadan kaleye girip güneş doğmadan kaçtığını, kayınbiraderi Mihály Szilágyi'nin (Kara Mihal) bir avuç askerle Türkleri oyalarken firar ettiğini kaydeder (s. 284).

⁵⁰ Sırp despotu Brankoviç (Vlk-oğlu), II. Kosova muharebesinde hezimete uğradıktan sonra firar eden Hunyadi'yi Semendre'de alakoymuş ve ancak Aralık ayında oğlunu rehin alıp 100 bin altın fidye almak suretiyle Hunyadi'yi serbest bırakmıştır. Çağdaş yazarlara göre, Hunyadi'yi Türklere satacaktır. Bak. *Fraknoi*, s. 98-99; *Rônai*, s. 285-286. Tutuklama hadisesinden haberdar olan Grek kaynağı Anonim bu hadiseyi Varna muharebesinden sonraya koyarken yanılmaktadır (s. 132).

Türk kaynaklarından sadece 1486 *Anonimi* bu konuya temas eder ve Hunyadi'nin muharebeden dönüştü Sırp despotu tarafından Semendre'de birkaç gün misafir edildiğini kaydeder. Ona göre, Türk Paşaları, Hunyadi'yi despottan istemesini Murad'a söylemişlerse de, Murad bunu kabul etmemiştir. Hunyadi Semendre'den ayrılıp ülkesine döndüğü zaman, Sırp Despotuna şu haberi göndermiştir: "Sen beni hileyle Semendre'ye götürüp alakoydun, Türkler isteseydi onlara teslim ederdin" dedi. "Böylece Lazoğluna düşman oldu, Lâkin Lazoğlunun niyeti Yanko'yu Türklere teslim etmek değil, sadece misafir etmektir" (s. 26) diye bilgi veren 1486 *Anonimi*, Hunyadi'nin kandırılarak Semendre kalesine götürüldüğü konusunda Thuröczy ile hemfikiridir. Thuröczy, serbest bırakılış şartı olarak Hunyadi'nin oğlu Lâszlô'yu rehin verdiğini kaydetmesine rağmen, 1486 *Anonimi* serbest bırakılış konusunda bilgi vermez.

Hunyadi, Despottan intikam almak için 1450 yılında Sırbistan'a bir sefer tertip eder. bak. *Rônai*, s. 286. *Fraknoi* ise bu seferden bahsetmeyip Despot ile yapılan bir evlilik anlaşmasıyla işin tatlıya bağlandığını kaydeder (s. 104).

fakat Hunyadi'nin Firuz Bey'i yenip esir ettiği yolundaki kayıt isabetli görünüyör⁵¹. Thuröczy'nin de doğru kaydettiği gibi, Hunyadi bu sefer sırasında Vidin'i yerle bir etmiştir⁵².

Rahip Iohannes Capistrano'nun Macaristan'a Gelişi

Türklere karşı bir haçlı seferi düzenlemek amacıyla Papa'nın rahip Iohannes Capistrano'yu Macaristan'a gönderdiğine dair kayıt kronolojik açıdan doğru değildir⁵³. II. Mehmed'in Boğaz'ın girişine hisar inşa ettirdiğine dair verilen haberi diğer kaynaklarla karşılaştırabiliyoruz⁵⁴.

⁵¹ Thuröczy, Firuz Bey'in Kruşevac (Alacahisar) kalesini tamir etmeye gidişle (1450). II. Mehmed'in Sırbistan seferinin içinde yer alan Firuz Bey'in Sırbistan'a akınını (1454) birbirine karıştırmıştır.

Hunyadi, II. Kosova muharebesinden dönüşte kendisini tutukladığından dolayı intikam almak üzere Sırbistan'a sefer yapmış (1450), topraklarının büyük kısmını hâkimiyeti altına almıştı. Sırp despotu Türklerin yardımına güvenmiş, fakat padişah kaynağın da belirttiği gibi, Hunyadi'yi serbest bıraktığı için Despota kızmış ve Sırlara karşı Firuz Bey'i göndermişti. Firuz Bey'den ilk iş olarak Kruşevac kalesini tamir etmesini istemiştir (1450). Bu kalenin tamiri hücumun ilk işareti anlamına geliyordu. Bunun üzerine despot Hunyadi'ye barış için yalvarmış, oğlu Lâszlô'yu serbest bırakmıştır. Hunyadi ile Firuz Bey henüz çarpışmamışlardır.

Kaynağımızın birbirine karıştırdığı 1454 Sırbistan seferi sırasında ise, II. Mehmed Sırbistan'a girmiş ve Semendre'yi kuşatma altına almıştı. Hunyadi'nin yaklaştığına dair haberler üzerine kuşatmayı yarım bırakan II. Mehmed, Bulgaristan'a dönmüştür. Hunyadi'nin 7 Sakson yönetim merkezine yazdığı 10 Ağustos 1454 tarihli çağrı mektubundan Padişahın kuvvetini tazeledikten sonra, kış bastırmadan Macaristan veya Erdel'e hücum etmek için Sofya'da bulunduğunu öğreniyoruz (*Wertner, Mör: Magyar hadjâratok a XV. szâzad mäsodik felében. HK. 1912. s. 57*). Sofya'ya dönen II. Mehmed, Sırbistan'da Firuz Bey komutasında 30 bine yakın bir ordu bırakmıştı. Ekimin ilk günlerinde Kruşevac'dan iki mil kadar uzakta Firuz Bey'e baskın veren Hunyadi, kanlı çarpışmada Firuz Bey'in ordusunu tamamen yok edip kendisini esir etmiştir. Rônai, s. 289-290; *Fraknői*, s. 137; *Tâc-üt Tevdrih*, s. 152-153.

⁵² Thuröczy'nin Vidin'in yerle bir edildiğine dair kaydı doğrudur, fakat Vidin Kruşevac'tan dönüşte yol üzerinde değildir. Hunyadi, Despot ve Despotun damadının 7 Ekimde kendisine katılan ordularıyla birlikte, Firuz Bey'e karşı kazandıkları zaferden sonra, Şchirköyü (Piot) ve Vidin'e girmiş, bu iki şehri ve Türklere tâbi geniş sahaları yerle bir etmiştir. Bu sırada II. Mehmed, Hunyadi'nin yolunu kesmek için hareket etmiş, ancak Hunyadi kendisiyle çarpışmayı göze alamayarak Belgrad'a dönmüştür. II. Mehmed ise Macarların geri döndüğüne dair haber üzerine İstanbul'a gitmiştir. Bak. *Rônai*, s. 290; *Fraknői*, s. 137.

⁵³ Hadiseleri doğru kaydeden kaynağımız, bir önceki bahiste yaptığı kronolojik hatadan dolayı rahiple ilgili bahiste de hataya düşmüştür. Thuröczy, Firuz Bey ve Hunyadi arasında geçen Kruşevac çarpışmasını (1454), Kruşevac'ın tamiriyle (1450) karıştırmış, fakat hadiseyi doğru nakletmişti. Rahip Capistrano'nun Macaristan'a gelişi hemen çarpışmadan sonra, yani 1455 yılındadır. Thuröczy, Kruşevac çarpışmasını 1450'ye koyduğundan, rahibin gelişini de

Türk İmparatoru İstanbul Şehrini Alıyor

Thuröczy'nin İstanbul'un fethi konusunda çok kısa ve eksik bilgi verdiği görülüyor. II. Mehmed'in harp hazırlıkları ve kuşatmada kullandığı araç ve gereçler konusunda isabetli bilgi veren kaynak, kuşatmanın 54. günü şehrin düştüğünü kaydederken doğru bilgi verir⁵⁵. İstanbul'un fetih

1450'ye koymak durumunda kalmış ve böylece de kendi devrine çok yakın bir hadisede kronoloji hatasına düşmüştür.

Iohannes de Capistrano, Aşağı-İtalya'ya mensup ileri gelen bir aileden gelmektedir. Papa Nikola'nın emri üzerine 1451'de o zamana kadarki çalışma merkezini bırakarak Almanya'ya gitmiştir. 1454'de Türklere karşı yapılacak sefer için Frankfurt'ta Alman prenslerini iknaya çalışmış, sonra Viyana'ya gidip yine sefer konusunda Wiener-Neustadt'ta tertiplenen kongrede hazır bulunmuştur. Burada, pirenslarin Hristiyanlık adına büyük fedakârlıklara katlanamadıklarını gördükten sonra, Macaristan'a gitmeye karar vermiştir. Mayıs ortasında Buda'da toplanan kiliseye mensup ve kilise dışından kişiler Capistrano'ya Viyana'daki nutuklarını hayranlıkla dinlediklerini bildiren ve onu Macaristan'a davet eden bir mektup gönderdiler. Hunyadi ise, 17 Mayıs 1455 tarihini taşıyan ayrı bir mektup yazarak ailesiyle birlikte kendisini beklediklerini Capistrano'ya bildirdi. Capistrano bunun üzerine Haziran başında Macaristan'a geldi. Győr'de Hunyadi ve Cillei çekişmesini çözümleyip onları barıştırdı. Bundan sonra, Türklere karşı düzenlenecek sefer için etkili nutuklar söylemeye başladı. 20 Nisan 1455'de seçilen yeni Papa III. Calixtus'tan gelen mektuplar Capistrano'nun nutuklarının etkisini arttırmıştır. Papa baş rahiplere ve sancak beylerine yazdığı bu mektuplarda İstanbul'un geri alınmasını ve Türklerin Avrupa'dan sürülmesini hayatının yegâne vazifesi olarak gördüğünü ve bunun gerçekleşmesi için her fedakârlığa hazır olduğunu bildiriyordu (*Fraknoi*, s. 146-148; *Röna*, s. 290).

⁵⁴ Thuröczy, bir bahiste iki ayrı hadiseden bahsetmiş, Capistrano'nun Macaristan'a gelişini kronoloji hatasıyla verdikten sonra, II. Mehmed'in Boğazın girişine, şehre yakın bir yere şaşırtıcı bir süratle hisar yaptırdığını, bu hisarın (Rumelihisarı) şehrin gelecekteki kuşatmasına hizmet edeceğinden Hristiyan dünyada büyük bir huzursuzluk yarattığını isabetli bir şekilde kaydetmiştir. Thuröczy, hisarın yapılış tarihini vermez, fakat Türk kronikleri H. 856/1452 tarihinde inşa edildiğini ittifakla kabul ederler: *Ahmed Şemseddin Kemalpaşazâde (İbn Kemal)*, Tarih-i Feth-i İstanbul. Şehid Ali Paşa (Süleymaniye Kütüphanesi). Nr. 2720/14 (Bu eser, içinde bulunduğu mecmuanın 199. sayfasında başlar. Bu risale müstakil bir telif gibi gösterilmiştir, fakat VII. Defter'den istinsah edilmiştir). Vrk. 201a-219b; *Sarıca Kemal*, Vrk. 76a-77b; *Nişancı Tarihi*, Vrk. 76a; Hadidi, Vrk. 114a-115b; *İbn Kemal VII*. Defter, Vrk. 7a; *Solakzâde Tarihi*, s. 192; Tursun bey, s. 39-40; *Kıvami*, s. 38; *Giese Anonimi*, s. 74; *Düstürnâme-i Enveri*, s. 95; *Lütfi Paşa*, s. 170; *Neşri*, s. 180; ayrıca bak. *Kritovulos*, Tarih-i Sultan Mehmed Han Sâni, İstanbul, 1328. Çev. Karolidi, s. 1-97; *Dukas*, s. 145-150; *Sphrantzes*, s. 175; *Nicolo Barbaro*, Mart 1452'de inşasının başladığını, Ağustos sonuna kadar kalenin inşasının tamamlandığını açık ve güvenilir olarak kaydetmiştir (Kostantiniye Muhasarası Ruznamesi 1453. Viyana 1856. İstanbul Fetih Derneği tarafından 1953'de neşredilmiştir. s. 11).

⁵⁵ Thuröczy, İstanbul şehrinin Türkler tarafından fethine çok kısa olarak temas eder ve verdiği bilgi eksiktir. Bir önceki bahiste Rumelihisarı'nın yapılışından bahsettikten sonra, İstanbul'un fethine ayırdığı bahsi gayet kısa tutmuştur. Thuröczy, kuşatmanın 54. günü şehrin alındığını doğru kaydederken, Türk kaynakları kuşatmanın 51. günü şehrin alındığında

tarihini kesin olarak kaydetmeyen Thuröczy, yaklaşık bir zaman göstermekte, iki tarafın ordu ve gemi mevcudu, gemilerin karadan nakli, Hristiyan yardımı hakkında da bilgi vermemektedir. II. Mehmed'in Hunyadi ile imzaladığı 3 yıllık barış anlaşmasına da temas etmeyen kronik yazarı⁵⁶, eserini alışılmışın dışında tarafsız, mantıklı ve bilim adamına

hemfikirlerdir. Nişancı Tarihi, Vrk. 76a; *Hadidî*, Vrk. 115b; Sarıca Kemal, 4 ay cenk edildiğini kaydederken yanılır, 76a-77b; Fatih devrinde yaşamış olmasına rağmen, bir hayli eksik olan Kivâmi'nin kroniği 30-40 gün iki tarafta muharebe olduğunu kaydeder. s. 59-95. *Sphrantzes*'e göre ise, şehir 27 Mayıs'ta 57 gündür muhasara edilmektedir. s. 203; Kritovulos ise İstanbul'un eski kuşatmalarına ve alınışına dair bilgi verir (*Tarih-i Sultan Mehmed Han Sâni*. İstanbul, 1328. Çev. Karolidi. s. 1-97). Kuşatmanın 54. günü şehrin alındığına dair birkaç tetkik eser adı verecek olursak, bak *Halil İnalcık*, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, Ankara 1954. s. 127; *Selahattin Tansel*, Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti, Ankara. 1953. s. 94; *T. Gökbilgin*: İstanbul Maddesi. İslam Ansiklopedisi, C. V. 2. s. 1185-1199.

⁵⁶ Hunyadi ve II. Mehmed arasındaki 3 yıllık ateşkes 1452 başında yapılmıştı. Macar tarihçilerine göre, bu anlaşmaya rağmen, II. Mehmed İstanbul'u aldıktan sonra Macaristan'a hücum edebilirdi. Bu konuda yayılan haberler üzerine, 1454 yılı Ocak ayında Hunyadi kiral adına diyet topladı. Bu diyetle Türklere karşı savunma stratejisi görüşülüp mülk sahiplerinin çıkarcakları asker belirlenmiş, baş rahiplerin, efendilerin, soyluların şahsen silah altına alınmaları kararlaştırılmıştı (Elekes, Lajos, Hunyadi. Bp. 1952. s. 423).

II. Mehmed'in daha kuşatma sırasında Hunyadi'nin elçisini kabul ettiğini biliyoruz. Elçi, Hunyadi'nin naiplikten ayrıldığını, anlaşmanın artık geçersiz olduğunu ve yeni bir anlaşma yapması gerektiğini II. Mehmed'e bildirmek için gelmişti (*Dukas*, s. 167-168; *Rônai*, s. 287-288; *Fraknoi*, s. 125-130). Hunyadi'nin kiral naipliği 13 Şubat 1453'de kaldırılmış, bu tarihten sonra Macaristan ordusunun baş komutanı ve Beszterce daimi kontu olarak görevlendirilmiştir (Elekes, Hunyadi. s. 411).

Hunyadi ve II. Mehmed arasında yapılan 3 yıllık barış anlaşmasının Brankoviç aracılığıyla yapıldığı bilinmektedir. Barış anlaşması ve kuşatma sırasında gelen Macar elçilerine dair gayet enteresan ve orijinal bilgiler veren *Sphrantzes*'ten bazı aktarmalar yapmayı uygun gördük. *Sphrantzes*'e göre II. Mehmed Macarlarla bir anlaşma imzalamak için Sırp despotu Brankoviç'in tavassutunu talep etmek üzere Despota bir elçi göndermişti. Bu elçiye bir de Hristiyan kâtip eşlik ediyordu. Macarlarla barış yapılır yapılmaz Padişahın İstanbul üzerine yürüyeceğini düşünen II. Mehmed'in müşavirlerinden bazıları, Despota yapılacak görüşmeler sırasında dostluk anlaşmasının tehiri için çalışmasını bu kâtipten istemişlerdi, fakat kâtip bu anlaşmanın tehiri için hiç gayret sarfetmemiştir. Muhasara sırasında Sırplar, Bizans'a yardım edebilecek durumda olmalarına rağmen, tam tersine II. Mehmed'e hatırı sayılır ölçüde para ve insan yardımında bulunmuşlardır. Macarlar kuşatma sırasında Mehmed'e elçiler göndererek "Bizans ile barış içinde bulunduğunuzdan dolayı, biz de sizinle dostluk yapmıştık, siz ise Bizans ile aranızdaki barış şartlarına uymadığınızdan biz de aramızdaki barışı bozacağız" dediler. Bu elçiler muhasara sırasında, son hücumun yapılacağı hafta içinde Padişahın ordugâhına gelmişlerdi, fakat Mehmed ve müşavirleri elçileri oyalayıp cevabı geciktirmişler, yani kuşatmanın sonucunu beklemişlerdir. *Sphrantzes*'in kulağına gelenlere göre, Mehmed, İstanbul'u alamadığı takdirde Macarlarla dostluk anlaşması yapacağını söylemiştir.

yaraşan bir ağırlıkla yazmasına rağmen, Türklerin İstanbul'u fethettikten sonraki davranışları konusunda kaydettiği ağır ithamları, tamamen Batı'da yapılan kötü propagandanın tesiriyle kaleme almış olmalıdır⁵⁷.

Türk İmparatoru Belgrad'ı Kuşatıyor

Thuröczy'nin oldukça mufassal olarak verdiği Fatih'in Belgrad kuşatmasına dair hikâyesi muharebenin cereyan tarzı ve savaş araç gereçleri hakkında verdiği bilgi bakımından çok mühimdir. Fatih'in Macaristan'a karşı hücumu hazırlandığına dair haberlerin Macar sarayına gelmesi üzerine Macar Kırılının, dayısı Kont Ulrik ile birlikte Buda kalesini savunmasız terkederek Viyana'ya kaçtığına dair verilen kayıt orijinaldir.

Öte yandan kuşatmadan önce Hunyadi, Silivri veya Misivri'nin kendisine verilmesi halinde şehre yardım etmeyi kabul etmişti. Savaş başlar başlamaz Misivri kendisine verilmiş ve bu konudaki imparator fermanını bizzat Sphrantzes kaleme almıştır. Bu Ferman Kıbrıslı Theodosios'un damadı Mihail'in oğlu vasıtasıyla Hunyadi'ye gönderilmişti (*Sphrantzes*, s. 232-236).

Dukas, II. Mehmed'in bütün Hristiyanlara karşı sahte bir barış hali gösterdikten sonra, Macar Kırıl naibi ile 3 yıllık bir barış yaparak Karaman seferine çıktığını kaydeder. *Dukas*'a göre, Bizans imparatoru istediği parayı vermeyince, Padişahın yanına kaçan bir Macar ustanın döktüğü topun atışı konusunda, Hunyadi'nin gönderdiği Macar elçi, top ustasına talimat vermiş, talimata uygun yapılan atış başarıya ulaşmıştır (142, 167-168). Bizans imparatorlarının İstanbul düşmeden önce Batı'da ve Macaristan'da aradığı destek ve yardım konusunda *Moravesik*'in makalesini zikretmek yerinde olacaktır. (*Gy. Moravesik: Bizânci császárak és követeik Budán. Sz. 1961. S. 832-845*).

⁵⁷ Türklerin İstanbul'u fethettikten sonraki hareketleri konusunda ağır ithamlarda bulunan Thuröczy'nin kaydına, yine çağdaş kayıtlarla cevap vermeyi uygun buluyoruz. *Dukas*, Türklerin şehre girdikten sonraki tutumları konusunda doğru ve güvenilir bilgi vermeye çalışmış mübalağaya yer vermemiştir, zira fetihten bir yıl sonra İstanbul'a gitmiştir. Ona göre, Türkler şehre girince, şehirde 50 bin asker olduğunu sanarak 2 bin asker katletmişlerdi, fakat şehirde 8 bin asker olduğunu bilselerdi bunu yapmazlardı. Fatih Ayasofya'ya geldiğinde, bir Türk askerinin mâbedin mermerlerinden birini kırmakta olduğunu görünce, askeri bir kılıç darbesiyle yaralayıp ona engel olmuştur (S. 177, 184). İstanbul'un fethi konusunda en önemli kaynaklardan biri olan ve hadisenin görgü tanığı olarak verdiği bilgilerin doğruluğuyla tanınan *Nicolo Barbaro*'nun eseri, Türklerin İstanbul'daki tahribat ve kötü muameleleri hakkında bilgi vermez, sadece 60 bin kişinin esir edildiğini, Hristiyanların zararının 200 bin duka, tebasının zararının ise 100 bin duka tahmin edildiğini kaydeder (S. 70). *Sphrantzes* ise, şehirde 2 bin yabancı askerden başka 4973 asker olduğunu yazar (S. 180). Bütün asker mevcudu bu kadar olduğuna göre, 60 bin kişinin katledilmiş veya esir edilmiş olması zaten imkânsızdır. Sphrantzes ayrıca imparatorun cesedinin ayakkabı ve çoraplarından tanınarak imparatorlara lâayık bir şekilde defnedildiğini, Fatih'in fethin 3. günü büyük bir kutlama şenliği yaptırdığını, saklanan kişilerin ortaya çıkıp eski işlerine dönmeleri için emir verdiğini de yazar (S. 217, 220).

Thuröczy, Macar ordu mevcudundan bahsetmez, fakat Belgrad kalesini kuşatan Türk ordu mevcudunun 400 bin kişi olduğuna dair mübalağalı bilgi verir⁵⁸. II. Mehmed'in deniz gemileri örneğine göre inşa ettirdiği çok sayıdaki geminin Tuna ve Sava nehirlerini tamamen kapattığına dair verilen bilgi doğrudur. Fatih'in, nakli zor olduğu için büyük taşlar atan topları Kruşevac kalesi yanında döktürdüğü hakkında verilen bilgiyi ihtiyatla karşılıyoruz⁵⁹. Türk savaş makinalarının gürlemelerinin Segedin

⁵⁸ Rönai, II. Mehmed'in en az 150 bin kişilik ordu, 300 top ve 200 gemiyle Temmuz başında Belgrad'a geldiğini söyler. Hunyadi'nin ordusu ise 45-50 bin kişiden ibaretti (S. 292). *Fraknoi* de 150 bin asker 300 top, 200 gemi ve muazzam kuşatma makinalarıyla Türk ordusunun Haziran başında Belgrad altına geldiğini yazar (S. 153). Türk kaynakları ise her iki ordu mevcudu konusunda bilgi vermez, sadece *İbn Kemal*, Hunyadi'nin 30 bin askerle gelerek kaleye girdiğini kaydeder. VII. Defter Vrk. 28 b). *Kritovulos* orduların mevcudu konusunda bilgi vermez.

⁵⁹ Thuröczy'ye göre, Fatih, deniz gemileri örneğine göre inşa ettirdiği gemilerle Tuna ve Sava nehirlerini kapatmış, kaleye gemiyle yardım gelmesini önlemiştir. Thuröczy'nin bu konuda verdiği orijinal bilgiyi *İbn Kemal*'in VII. Defteri tamamlamakta ve iki kaynak birbirini doğrulamaktadır. Thuröczy'nin Türk gemilerinin Sava'ya nasıl indirildiği konusundaki eksikliğini *İbn Kemal* tamamlamaktadır: "...daha önce getirilen gemilerin bazıları Tuna'nın ağzını tutup o noktanın sağlama alınmasını kolaylaştırdı. Sava ile Tuna hisarın dibinde koştuğu sebepten, o su yanından dahi küffara yardım gelme ihtimali vardı. Ama kalenin önünden gemi geçirmeye mecal yoktu. O yoldan varıp mezkûr mahalli ve girişi tutmak plânı İstanbul üzerinde ettikleri gibi, gemileri askeriyle kızaklar üstüne bindirip karadan yürüttüler, hisarın ensesinden aşırıp Sava suyuna koydular. Burayla orayı da bağlayıp tedbirle de o boğazı da tuttular. Bu maslahatlar ki, en önemli hususların anası ve başıydı ve fetih mühimmesiydi" (Vrk. 27a-27b). *İbn Kemal*'in verdiği bu bilgiye başka hiçbir kaynakta rastlamıyoruz. Fatih'in Belgrad kuşatması hakkında mufassal ve orijinal bilgi veren yegâne Türk kaynağı *İbn Kemal*'dir.

Belgrad muhasarasında donanmanın karadan nakli konusuna ilk defa dikkat çeken *Selahattin Tansel* olmuş ve kitabındaki 70. notta, *İbn Kemal*'in donanmanın karadan nakli konusunda verdiği bilgiye başka kitaplarda rastlamadığını vurgulamıştır (Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî faaliyeti, Ankara 1953. s. 122.). *İbn Kemal*'in bu kaydının sıhhatinden şüphe edilemeyeceğini belirten *Şerafettin Turan*'ı ise Thuröczy haklı çıkarmıştır. (Bak. *Şerafettin Turan*, *İbn Kemal* Tenvârih-i Âl-i Osman (Tenkitli Transkripsiyon) Ankara, 1957. S. LXXI). *Dukas*'a göre Türklerin nehirde 60 gemisi vardı (S. 208).

Büyüküklerinden dolayı nakli zor olduğu için topların Kruşevac kalesi yanında yapıldığına dair Türk kaynaklarında bilgiye rastlamıyoruz. Türk, Bizans ve diğer kaynakların bir kısmı sadece büyük toplar döküldüğünü kaydederken (*Hadidî*, Vrk. 120a; *Aşıkpaşazâde*, S. 138; *Oruç Bey*, S. 71; *Neşrî*, S. 184, *Dukas*, S. 208; *Beheim*, *Mihây*, S. 448), *İbn Kemal*'e göre, toplar Üsküp'te dökülmüş, Semendre'de ise gemiler inşa edilmişti (VII. Defter Vrk. 28a). *Tursun Bey* ise, çok büyük olan topları Üsküp şehriden makinaların yardımıyla çektiler derken, topların Üsküp'te yapıldığını söylemek istemiş ve böylece de *İbn Kemal*'i doğrulamıştır (Tarih-i Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han. İstanbul, 1330 S. 70-71). *Kritovulos* ise, Fatih'in kışı Edirne'de geçirerek yeniden top imali ve islâhı ile meşgul olduğunu kaydederken, topların Edirne'de hazırlandığını söylemek istemiştir. *Tâc-üt Tenvârih*, bu kuşatma için özel olarak döktürülen

şehrine kadar ve 24 Macar milinden * daha uzaktan duyulması hakkında verilen bilgi orijinaldir. Çok sayıda Macar haçlısının yanı sıra Leh haçlılarının da çarpışmak için rahip Iohannes Capistrano'nun etrafında toplandığına dair verilen kayıt dikkate değerdir. Kırıl naipliğinden ayrılmasına rağmen, Hunyadi'nin topladığı gemilerle Tuna suyunda Türklerle çok şiddetli bir nehir savaşı yaptığı ve Türkleri yenip demir zincirlerle birbirine bağlı gemilerini ateşe verdiğine dair verilen bilgi orijinaldir ⁶⁰. Mehmed'in Belgrad kalesini 7 ay kuşatarak alamayan babası Murad'ı ordu kumandanları önünde küçük düşürücü sözlerle anıp kendisinin bu kaleyi 15 gün içinde alacağını söylediğine dair verilen kayıt

topların Tuna'dan çektilirip getirildiğini ve bu vazifenin Rumeli beylerbeyi Tayı Karaca'ya verilmiş olduğunu kaydeder (S. 154) *Halkondil*'e göre, toplar için biriktirilen bakır Tuna üzerinden gemilerle, karadan da develer üzerinde yola çıkarılmıştır (Ş. Başstav'ın XV. asırda Türklerin Belgrad muhasaraları ve Macarlar adlı neşredilmemiş araştırması, S. 49).

* Bir Macar mili 8354 m.

⁶⁰ Macar denizcileri, Türk donanmasının bazı kadirgalarının birbirine bağlı oluşuna aldirmayarak 14 Temmuzda Türk gemi hattına kürek çektiler ve Türk gemi hattını yardılar. Haçlıların atışları kıydan, Szilägyi (Kara Mihai) tarafından Türklerin arkasına gönderilen 40 gemi sudan Macar gemicilerini destekliyordu. 5 saatlik zorlu mücadeleden sonra Türk donanması yenildi. Donanmadan 3 büyük kadirga 500 silâhlı askerle battı, 4 kadirga ele geçirildi, diğerleri ise kaçtı. Sonradan Türkler, düşmanın eline geçmesin diye bu gemileri ordugâhın yanında yaktılar. II. Mehmed, 22 Temmuzda genel hücumu geçti (*Rö nai*, S. 293-295; *Fraknoi*, S. 153-154).

Türk kaynaklarından bazılarına göre, Türklerin yaptığı askeri mecliste, Rumeli beylerbeyi Tayı Karaca askeriyle birlikte gemilerle Tuna'nın karşısına geçip buradan düşmana yardım gelmesini önlemeyi teklif etmiştir, fakat bu kale de alınır, akın yapacak yer kalmaz korkusuyla bazı beyler tarafından kabul edilmemişti. *İbn Kemal*, VII. Defter, Vrk. 27b; *Aşıkpaşazâde*, s. 138; *Neşri*, s. 184; *Hadidî*, Vrk. 120a; *Tâc-üt Tevârih*, s. 155; *Tursun Bey*, s. 71-72). Bir gün Hunyadi Tuna'nın öbür yakasına, yani Karaca Bey'in gitmeyi teklif ettiği yere, kalenin karşısına gelmiş ve ordugâh kurmuştur. Nehir savaşı konusunda bilgi aldığımız yegâne Türk kaynağı *İbn Kemal*'e ve ayrıca *Neşri*'ye göre, düşman gemileri böylece Tuna'dan gelip Türk gemileriyle çarpışmış, Türkler düşman gemilerinin çoğunu almalarına rağmen, gemi sayısı azalmamış, tersine artmıştır. Kendi kalelerinin önünde çarpıştuklarından arkalarından yardım almışlar ve böylece galip gelmişlerdir. İslâm askeri o gün yorulmuş ve bozguna uğramıştır. Tayı Karaca Bey ise şehit düşmüştür (*İbn Kemal*, VII. Defter, Vrk. 28a; *Neşri*, 184-185). *Aşıkpaşazâde* ise Türk gemilerinin çoğunun battığını kaydeder (s. 139).

Nehir savaşının Tuna üzerinde olduğuna dair Thuröczy'nin verdiği bilgiyi Türk kronikleri de doğrular (*Hadidî*, Vrk. 120a-121a; *İbn Kemal*, VII. Defter, Vrk. 28a). *Tursun Bey* (s. 72) ve *Tâc-üt Tevârih*'e (s. 156) göre, düşman gemileri Türk gemilerinin iki katıydı. Türkler önden gelen gemilerin 4-5 tanesini çatışma sonucu almışlardı ve Tuna kan nehrine haline gelmişti. Lâkin düşmanın çok sayıdaki gemisi yetişip Türk gemilerini kale duvarından uzaklaştırdı, su tarafını aldı ve böylece gemilerine kale duvarına doğru yol açtı.

şüpheli görünüyör⁶¹. Kuşatmanın 15. günü Türklerin kaleye yaptığı genel hücum ve muharebenin cereyan tarzı ve neticesiyle ilgili kayıt doğrudur⁶². Thuröczy'ye göre, II. Mehmed gece karanlığında bütün teçhizatını bırakarak kaçmıştır. Thuröczy'nin bir rivayete dayanarak Fatih'in kaçışına

⁶¹ Thuröczy, II. Murad'ın Belgrad kuşatmasına dair verdiği kayıta, Murad'ın Belgrad kalesini 2 ay süreyle kuşattıktan sonra 17 bin kayıpla ülkesine döndüğünü bildirmişti (Lâtince metin s. 247; Macarca metin s. 383). Fatih'in Belgrad kalesi kuşatmasına dair verdiği bahiste ise, Fatih'in babası II. Murad'ın Belgrad kuşatmasıyla 7 ay geçirdiğinden bahsetmektedir. Böylece Thuröczy çelişkili bilgiler kaydetmiştir. Bu yüzden Fatih'in babasını küçük düşüren sözleri ve Anadolu beylerbeyinin (Thuröczy sadece Anadolu beylerbeyi demekte, ad vermemektedir, fakat biz bu kişinin İshak Bey olduğunu tereddüte yer bırakmayacak şekilde *İbn Kemal*'in VII. Defter'inden biliyoruz. Vrk. 25b.) Fatih'e verdiği cevap Thuröczy'nin hayal mahsulüdür. Macarların kaleyi Bizanslılardan zor bırakacaklarını söyleyen Anadolu Paşası, İstanbul'un zaptını kastetmektedir.

⁶² İlk gün yapılan nehir savaşında Türkler yenilmiş, bozguna uğramıştı. Rumeli beylerbeyi Tayı Karaca ise kaleden atılan bir top mermisinin metrisine isabetiyle aynı gün şehit olmuştu. Türk kaynakları muharebenin cereyan tarzından çok muhtasar bahsettiklerinden, muharebenin cereyan tarzıyla ilgili pek az bir bilgiye sahiptik, fakat Thuröczy'nin verdiği bilgi konuya tamamen açıklık getirirken, aynı zamanda da bizzat muhasaraya katılan bir raviden faydalanmış olan *İbn Kemal*'in kaydını doğrulamıştır. Her iki kronik yazarına göre, ilk muharebe nehir üzerinde yapılmıştır. Daha sonra Thuröczy'nin bildirdiğine göre, kuşatmanın 15. günü, (Büyük taarruzun kuşatmanın 15. günü olduğunu Wertner'deki iki belge doğruluyor. s. 64-65). Şafakta yapılan genel bir hücumla Türkler kalenin ortasına kadar ulaşmışlar Mihály Szilágyi (Kara Mihal) ve László Kanizsai'nin de katıldığı göğüs göğüse yapılan mücadele sonunda Türkler firar etmişlerdir. Macarlar da Türklerin arkasından kaleden çıkarak Türkleri tahkimatlarını terkedinceye kadar kovalamışlar ve sonunda Türklerin bütün tahkimatını ateşe verip toprakları demir çivilerle çivilemişler, deliklerini ise tıkamışlardır. Mücadele kale dışında gece karanlığına kadar sürmüştür. Bu konuda en geniş ve en doğru bilgiyi veren Türk kaynağı *İbn Kemal*'e göre de, Türkler kaleye girdikten sonra düşmanı yendiklerini sanıp gurura kapılmışlardı, fakat Hunyadi 30 bin kişilik askeriyile o gece kaleye girmiş, hazır bekliyordu. Düşman kalenin girişlerini kapatıp içerde bulunan Türk askerini imha etmiş, Türklerin fırarı üzerine onları kovalamak için arkalarından kaleden dışarı çıkmıştır. Fatih, düşmanın galibiyet ve hücumunu görmüş, yeniçerileri hazır bulamayınca, kızmıştır. Yeniçeri ağası korkup düşmanın arasına dalmış, fakat şehit düşmüştür. Belgrad muhasarasına bizzat katılan bir râvi o sırada İshak Bey'in oğlu İsa Bey'in yanındaydı ve düşmanın sağ ve sol olmak üzere iki koldan saldırıp kendilerini dağıttığını *İbn Kemal*'e nakletmiştir. O gece müşavere etmişler ve Paşalar asker kalmadı diye padişahı göçürmüşlerdir. (VII. Defter, Vrk. 28b-31a). Tursun Bey'e göre ise, Türkler kaleye girmiş, kendilerine gelen güvenle şehirde yağmaya başlamışlardır. Böylece de pusudaki düşmana karşı koyamamışlardır. Galip olarak geldikleri yerden geri çıkmışlardır. Kırıl (Kırıl Naibi Hunyadi), bir gün bir gece çok sayıdaki askeri kaleye koymuş, tam teçhizatlı dinç askerleri burçlara yerleştirmişti. Bunlar yağma için dağılan İslâm askerini geri püskürtmüşlerdir. Bu sırada düşmanı açık alana çekmeyi teklif ettiler. Orduya kale duvarından geri çekilmesi için emir verdiler. Düşman askeri şarap içmişti. Türkler yenildi diye kaleden dışarı döküldüler, döğüştüler. Padişah da bizzat savaştı. Kale de en küçük bir hamleyle alınacak hale geldi, ama gece oldu, Padişah bu kadarla yetindi "vahşi hayvanı yaralar gibi yaraladım ne

dair verdiği bilgi ve Fatih'in göğsünden ağır yaralanışı şüpheli görünüyor⁶³. Kronik, kuşatma tarihini hatalı vermiştir⁶⁴.

zaman olsa ölür" dedi (s. 73-75). Türk kaynaklarının büyük kısmı II. Mehmed'in bizzat savaşa girdiğini kaydeder (*Neşri*, s. 184-185; *Oruç Bey*, s. 71-72; *Tursun Bey*, s. 74; *İbn Kemal*, VII. Defter, Vrk. 30b.)

Beheim (s. 448), *Rônai* (s. 295) ve *Fraknői*'ye göre, bir Türk bayrağı surlara dikmeyi başarmıştır. Lâkin Titusz Dugonics adlı bir Macar bu Türkle boğuşmuş, baş edemeyince bayrak ve Türklerle birlikte kendisini boşluğa bırakmıştır (*Rônai*, s. 295). *Rônai*'ye göre Türkler 3. hücumda kaleyi alırlar (21 Temmuz 1456), 22 Temmuzda küçük bir kıta kalede açılan bir delikten dışarı çıkar, başarı kazanır, bunun üzerine kaledekiler de dışarı çıkıp savaşa girer, Sava'nın öbür tarafında bulunan haçlı ordusu da savaşa girer. Hunyadi ve Capistrano da bütün ordusuyla dışarı çıkıp savaşa katılır, ilk hücumda padişahın topraklarını işgal edip onları Türklere çevirir. Türk kaybı 40-50 bin kişidir (s. 295-296). *Fraknői*'ye göre Türkler 3 defa kaleye girmiştir (s. 154).

⁶³ Fatih'in göğsüne isabet eden bir okla ağır yaralandığına dair Thurcözy'nin verdiği bilgiyi her ne kadar Kritovulos (s. 110) ve *Dukas* (s. 208) doğrulamaktaysa da, Türk kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlamıyoruz. *Kritovulos*'a göre Fatih baldırından yaralanmıştır. *Dukas* ise ayağından yaralandığını kaydeder. Friaul valisi Jeremos Barbadigo'nun Venedik dodesine yazdığı (22 Eylül 1456) mektuptan öğrendiğimize göre, padişah savaş alanında öldürücü bir yara almış olmalıdır. Hunyadi'nin 24 Temmuz 1456 Belgrad tarihli mektubunda ise, Fatih'in 22 Temmuzdaki hücumdan sonra 23 Temmuzda kaçtığı kaydedilmiştir (*Wertner, Mör: Magyar hadjâratok a XV. század második felében. HK. 1912*, s. 65-66).

⁶⁴ Thurcözy, kuşatma tarihini açık şekilde vermemekle birlikte, Belgrad kuşatmasına ait bahsin başında 1455 yılını vermiş, daha sonra şöyle devam etmiştir: "yazın ekinlerin başakları yeşil saptan çıkarak sararmaya başladığı dönem yaklaşırken" kuşatma başlamıştır. Türk kronikleri de kesin bir tarih belirtmemekle beraber, kuşatmanın H. 860/1456 yılı baharında yapıldığında hemfikirler (*Solakzâde*, s. 216; *Tursun Bey*, s. 70; *Tâc-üt Tevârih*, s. 154; *Sarıca Kemal*, Vrk. 79a-79b; Nişancı Tarihi, Vrk. 76b; *Hadiât*, Vrk. 121a; *İbn Kemal* VII. Defter, Vrk. 31a; *Neşri*, s. 185; *Aşıkpaşazâde*, s. 139; *Oruç Bey*, s. 72).

Sırp Kroniği (s. 186) ve *Rônai* (s. 295) 22 Temmuzda kuşatmanın neticesinin alındığını yazarlar. *Fraknői*'ye göre padişah kuşatma hazırlıklarını 3 Temmuzda bitirir, 14 Temmuzda nehir çarpışması yapılır (s. 153). *Dukas*'a göre, bu vaka Temmuz 1456'da cereyan etti (s. 208). *Sphrantzes*, hatalı olarak Sırbistan yerine Arnavutluk kullanır ve Temmuz 1456 tarihini verir (s. 242), 15 Mayıs'ta alınan haberlere göre, padişah gelecek ay Semendre ve Belgrad kuşatmalarına hazırlanmaktadır. 12, 18 ve 22 Haziran 1456 tarihli belgelerde yaklaşmakta olan Türklere karşı hazırlıklar bildiriliyor. (*Wertner*, s. 63-64). Sırp despotunun Becse'den yazdığı 25 Haziran 1456 tarihli mektuba göre, Padişah Tuna'yı geçmiş, Tuna kollarından birinde donanması hazır bekliyor. Belgrad'a geçme niyetindedir. Semendre'de onu beklemeye cesareti olmadığından Becse'ye geri çekildiğini, Hunyadi'nin bütün askerî kuvvetiyle Tuna'da bulunduğunu bildiriyor. 3 Temmuz 1456 tarihli iki vesikaya göre de, Türkler ve Macarlar artık karşı karşıyadır, mücadele başlamıştır (*Wertner*, s. 64). Brankoviç'in 13 Temmuz 1456 tarihli mektubuna göre, Hunyadi Szalánkamén'de askerî gemilerini topluyor. Brankoviç de Becse'de ordusunu toplamaya çıkıyor. Hunyadi ile birleşir birleşmez kendisi veya oğlu sefere katılacaktır. Türk ordusunda büyük bir yiyecek sıkıntısı var, bir altın değerindeki ekmek 5 kişiye

Besztercze Kontu Bay János Hunyadi'nin Ölümü

Kaynağın Hunyadi'nin ölümüne dair verdiği bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir⁶⁵. II. Mehmed'in, Hunyadi'nin ölümüne son derece üzüldüğüne dair Thuröczy'nin verdiği kayda başka kaynakta rastlayamadık.

Kıral László'nun Macaristan'a Dönüşü

Kıral László'nun Belgrad muhasarasından sonra kaledeki tahribatı görmek için Belgrad'a gittiğine dair verilen haberi başka kaynaklardan kontrol edemiyoruz⁶⁶.

bir gün için veriliyor, firarlar artmış, firarilerin çoğu Semendre'ye kaçmış, Semendre yiyecek bakımından iyi durumdadır (Wertner, s. 64-65).

⁶⁵ Thuröczy, Hunyadi'nin yorucu bir hayat geçirdiğinden dolayı, hastalanmaya başladığını, birkaç gün Belgrad'da acı çektiğini, sonra Zimony'da hayata veda ettiğini bildirmesine rağmen, hadisenin çağdaşı olan görgü tanığı Wavrin'e göre, Hunyadi Belgrad kuşatmasında ağır yaralanmış ve bu yaralarından dolayı ölmüştür (s. 903). Wavrin'in kaydını bizim kroniklerimiz doğrulamaktadır. *İbn Kemal*, kuşatmaya katılan bir râviden naklen "kırala bir ok atıldı, kiralı öldürdü. Dolaşıp konuşurken bir gazi gözleyip durmuş, koltuğundan vurdu. Yanko 3 gün can çekişip 4. gün öldü. Utandığından yaralandığını açıklamayıp, vilayeti içinde ölen Yanko taun (veba) hastalığından öldü diye ad taktılar." (VII. Defter, Vrk. 30b). Türk kroniklerinin çok büyük kısmı, Hunyadi'nin kuşatma sırasında bir okla yaralandığını ve bu yüzden öldüğünü kaydetmiştir (*Oruç Bey*, s. 72; *Nişancı Tarihi*, Vrk. 76b; *Kıvamlı*, s. 97-103; *Tâc-üt Tevârih*, "bir okla yaralayıp cehenneme gönderdiler" diye kaydeder. s. 156). Tursun Bey ise, Fatih'in memleketine döndükten birkaç gün sonra Hunyadi'nin öldüğüne dair haberin geldiğini, savaşta aldığı bir ok yarasının ölümüne sebep olduğunu kaydeder (s. 75).

Sırp kroniği (s. 186), *Rônai* (s. 296) ve *Fraknoi* (s. 158) Hunyadi'nin 11 Ağustos 1456'da öldüğünü kaydeder. Wertner'in yayımladığı bir vesikaya göre Hunyadi'nin 18 Ağustosta ölmüş olması gerekir. Ölüm sebebi bazılarına göre bulaşıcı bir hastalık, başkalarına göre ise savaş sırasındaki yorgunluktur (s. 66). Sphrantzes ise, Hunyadi'nin 1457'de öldüğünü yazarken yanılır (s. 242).

⁶⁶ Macar kralı László, Belgrad kuşatması sırasında savunmasız bırakıp gittiği Macaristan'a Belgrad kurtulduktan sonra dönmüştür. Yurduna döndükten sonra Türklerle karşı yapılacak seferlerin kendi komutası altında devam edeceğini ilân etti. Belgrad kalesini teslim almak için 8 Kasım'da Belgrad'a gitti. Babası Hunyadi öldükten sonra, başkomutan seçilmeyi uman Kont László, kralın dayısı Ulrik Cillei'yi başkomutan yapmasına son derece üzüldü ve Cillei ile aralarında çıkan tartışma sonucu kralın dayısını öldürür (*Fraknoi*, s. 159-163). *Beheim*'e göre, Cillei öldürüldükten sonra Macarlar Belgrad kalesinde ve şehirde karışıklık çıkarmışlar ve yağmaya girişmişlerdir. Cinayetler bitirilene kadar kiralı bir odaya kilitlemiş ve esir tutmuşlardır (s. 456). Kral, 16 Mart 1457'de kont László'yu idam ettirerek dayısının intikamını alır. *Rônai*'ye göre, kral ve dayısı Hunyadi'nin oğullarını karşılamak üzere Belgrad'a gitmişlerdir. Yanlarında László Hunyadi yoktur (s. 296).

Kıral Lâszlò, Hunyadi'nin Oğulları Olan Kont Lâszlò ve Kont Mâtýàs'tan İntikam Alıyor

Macar Kıralı, dayısı Kont Ulrik'in ölümünden dolayı Hunyadi'nin oğlundan intikam almaya hazırlandığı sırada (1457), Türklerin sınır bölgelerini tehdit ettiğine dair verilen haberleri başka kaynaklardan kontrol edebiliyoruz ⁶⁷.

Kıral Mâtýàs'ın Birkaç Seferine Kısa Bir Bakış

Thuróczy'nin, II. Mehmed hakkındaki övgülerini ve II. Mehmed'in Mâtýàs hakkında söylediği rivayet edilen sözleri başka kaynaklardan kontrol edemiyoruz. Mâtýàs'ın ilk hâkimiyet yıllarında (Mâtýàs 24 Ocak 1458'de Macar Kıralı seçilmiştir.) Türk ordusunu dağıttığına dair verilen haber şüpheli görünüyor ⁶⁸. Mâtýàs'ın Sırbistan seferinden hemen sonra,

⁶⁷ Kıral, dayısını öldürdüğü için Hunyadi'nin oğlu kont Lâszlò'dan intikam aldığı sırada (16 Mart 1457), Türklerin Macar sınır bölgelerini tehdit ettiğine dair çok az bilgiye sahibiz. Türk kaynaklarından sadece *Tâc-üt Tevârih*, H. 861 / 1457'de Hasan Bey-oğlu İsa Bey'e Macar topraklarına akın yapması için emir verildiğini, İsa Bey'in görevini yapıp topladığı ganimetlerle geri döndüğünü, padişaha çok değerli hediyeler sunduğunu kaydetmiştir (s. 159). Macar kralının 28 Şubat 1457 tarihli mektubundan, her taraftan gelen haberlere göre, Türklerin gelecek yaz büyük bir orduyla Macaristan'a hücum etmek niyetinde olduklarını öğreniyoruz (*Wertner*, s. 67). Sphrantzes ise Fatih'in 15 Mayıs 1457 tarihindeki Mora seferinden bahsederse de, Macar sınırına yapılan bir akından bahsetmez (s. 243).

⁶⁸ Mâtýàs'ın hâkimiyetinin ilk yıllarında Türk ordusunu dağıttığına dair verilen haber doğru görünmüyor. Ufak çapta çarpışmalar olmuş, fakat büyük çapta ordularla karşı karşıya gelinmemiştir. *Tursun Bey* (Thüry neşri s. 83-92). *Tâc-üt Tevârih* (Thüry neşri, s. 159-161) ve *Solakzâde* (s. 217-219), II. Mehmed'in H. 862 / 1458 yılında Mahmud Paşa'yı Sırbistan'ın zaptı için göndermiş olduğunu ve kendisinin ise, Mora'nın fethi için hareket ettiğini kaydederler. Paşa Semendre'nin dış kalelerini almış, sadece iç kalesini alamamıştır. Buradan Macsó vilayetine girmiş, zengin ganimet elde etmiştir. Güvercinlik kalesini almak istemiş, Güvercinlik'in karşısındaki Tırnau adlı Macar kalesine hücum etmiştir. (*Tâc-üt Tevârih*'te Trava, Hammer'de Tarak). *Tursun Bey*'e göre Tuna ve Sava arasındaki adaya akıncılar gönderilmiş, sonra 10 bin kişilik düşmanın yaklaştığına dair haberler üzerine, askerî mecliste düşmanın gelmesi halinde savaşılması kabul edilmiştir. Düşman Sirmium kalesini teslim ettikten sonra, Sırbistan'a geçilmiş, düşman o sırada gelip karşı kıyıda ordugâh kurmuştur (1458) (s. 88-92). *Tursun Bey* bizzat sefere katıldığından verdiği bilgiyi doğru kabul ediyoruz.

Tâc-üt Tevârih'e göre ise Türkler Tuna ve Sava arasında bulunan Rahova (*Solakzâde*'de Racedi, Racdi) diye anılan yere geldiği sırada Macarlar akıncıların hareketinden haber almış ve 50.000 atıyla Tuna geçidine varmışlarsa da, gaziler geçidi aşmışlardı (s. 61). Aynı bilgileri veren *Solakzâde*, Mevlâna Neşri'den naklen, Mahmud Paşa'nın, Sırbistan seferinden döndükten sonra, Macarların 50.000 kişiyle gelerek İslâm diyarına hasar verdiğini kaydeder (s. 219). *Tursun Bey*'de Macaristan'a akın yapan kişi Mahmud Paşa olarak gösterilmiş, *Tâc-üt Tevârih* ve *Solakzâde* ise, Macaristan'a akın yapan kişi olarak Minnet-oğlu Mehmed Bey'i göstermiştir.

Yayça ve diğer kaleleri işgal edip askerlerini birlikte götürdüğüne dair verilen kayıt doğru görünüyor⁶⁹.

Türk kaynaklarının verdiği bilgiyi Wertner'deki birkaç belge doğrular mahiyettedir. Mihály Szilágyi'nin Papa'nın elçisine yazdığı 14 Mayıs 1458 tarihli mektuba göre, Türkler Güvercinik'e kadar gitmişler, kaleyi ele geçirmek için burada 3 gün kalmışlar, sonra bu teşebbüsten vaz geçip Belgrad'dan 6 mil uzaktaki Ostroviça'ya gitmişlerdir ve bir Paşa Sırbistan'dan pekçok kale almıştır (s. 69-70). 1 Ekim 1458 tarihli bir vesikaya göre de, Türkler Sırbistan'da konaklamaya devam ederken kiral Mâtýâs, Belgrad'ın altına ulaşmıştır. 28 Kasım 1458 tarihli mektuba göre ise, Kiral Mâtýâs büyük bir haclı kıtasıyla birleşerek Belgrad önünde bulunuyor, Türk ordusu ise Macar sınırına gidiyor (s. 70).

Fraknoi'ye göre, Türklerin Sırbistan'a girip Güvercinlik kalesini aldıklarına dair haberlerin gelmesi üzerine Mâtýâs, derhal 25 Ağustos'ta Sırbistan'a hareket eder. Kırallın yaklaştığı şeklinde haberler üzerine Türkler geri çekilirler, fakat takip edildiklerinden çarpışmak zorunda kalırlar ve yenilirler (Thomasi'nin 1 ve 9 Ekimde yazılan bildirileri) s. 190).

⁶⁹ I. Bosna seferi sırasında, Bosna kralı ve kardeşi, Mahmud Paşa tarafından yakalanmış ve boyunları vurulmuştu. Yayça kalesi ise, II. Mehmed tarafından kuşatmayla alınmıştı (H. 867/1463). Bosna tamamen alınıp eyâlet Minnet-oğluna verildi (Solakzâde, s. 226-227; *Tâc-üt Tevârih*, s. 160; Tursun Bey, s. 118-120). Yayça kalesinin fetih tarihi ve fethin cereyan tarzı hakkında bütün Türk kronikleri hemen hemen aynı bilgiyi verirler (*Neşri*, s. 196-199; Lütfi Paşa, s. 186; *Oruç Bey*, s. 74; *Aşıkpaşazâde*, s. 157-159; *Kıvâmî*, s. 172-175; *Düsturnâme-i Enverî*, s. 101).

Yayça kalesinin alınması, kalenin Macaristan'a çok yakın olmasından dolayı tehlikeli görüldüğünden, Macar Kırallı diğer ülkelerden de yardım alarak çok sayıda gemi ve askerle Bosna'ya gelmiş, Yayça kalesini kuşatmıştır. II. Mehmed, Vezir Mahmud Paşa'yı büyük bir orduyla H. 869/1465 yılında tekrar Mora'ya gönderdi. Venedikliler Germehisar'ı toparla dövmeye başlamışlardı. Mora sancağının sahibi Elvan-oğlu Sinan Bey Germehisar'ı kahramanca savunuyordu. Bir gece kaleden çıkıp düşmana baskın yapıp düşmanı kaçırdı. Mahmud Paşa geldiğinde Germehisar'ı aldı ve düşmanı takip ettirdi. Böylece düşman birşey elde edemeden gitti. Zafer II. Mehmed'e bildirildi, Mora'yı Mahmud Paşaya bırakıp kendisi İstanbul'a döndü (*Solakzâde*, s. 227-230; *Tursun Bey*, s. 121-125; *Tâc-üt Tevârih*, Thûry neşri, s. 162). Bu arada Macar Kırallı, Venediklilerin bozguna uğradığını öğrenince, Yayça kalesini almakla yetinerek ülkesine geri döndü. Yayça kalesini kuşatan Kiral Mâtýâs'a, Yayça kalesi muhafızlarının kaleyi teslim ettikleri, hatta kendi istekleriyle kiralın emrine girip Buda'ya gittiklerine dair Thuröczy'nin verdiği bilgiyi Türk kroniklerinin bazıları da doğrulamaktadır: *Oruç Bey*; "O kış Engürüs askeri geldi, Yayça hisarını aldı. İçindeki hisar askerleri padişaha hain oldular, kaleyi teslim ettiler. S. Mehmed onları bulup getirip Edirne'de kıldı" (s. 74) diye kaydederken, *Neşri*; "Macar askeri gelmiş kale içindekiler de hainlik edip Yayça'yı yine düşmana verdiler, düşman kalede 2 ay kalıp berkitip gitti. Germe'yi (Germehisar) yapıp gitti" (s. 199) demektedir. *Tâc-üt Tevârih* ise, Yayça kalesinin ele geçirilmesinin bu kaleyi bekleyenlerin yanlış tutumundan ileri geldiğini, Padişahın onları cezalandırdığını kaydeder (s. 164). *Tursun Bey* de kale kumandanının kaleyi savaşız Macarlara teslim ettiğini kaydeder (s. 126).

Mihály Konstantin'in Türk kroniğine göre, Padişah Yayça kalesini alıp, Bosna'yı hâkimiyeti altına aldıktan sonra, kalelere muhafızlar koyarak henüz uzaklaştığı sırada, Kiral Mâtýâs

Kıral Mátýàs'ın Başarıyla Taç Giyişi ve Birkaç Seferi

Kıral Mátýàs'ın, 1464 yılında taç giydikten sonra Yayça kalesini kuşatmakta olan II. Mehmed'i savaş hazırlığı şayialarıyla kaçırdığına dair verilen bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir⁷⁰.

Bosna'ya gelmiş (1463 sonbaharı), Yayça ve Zvecsaj kalesine gitmiştir. Bu sırada Zvecsaj'ın komutanı müverrih Mihály Konstantin'dir. Mátýàs Zvecsaj altına gelince kaleyi ona teslim etmiştir. Mátýàs kaledeki 500 asker ile birlikte, Yayça kumandanı Yusuf Harampaşa'yı ve daha sayısız Türk'ü kendisiyle birlikte Buda'ya götürmüştür. (*Pál Drakulics; Konsztantin Mihály* török krönikája a XV. századból. Sz. 1876. s. 416-420). *Rónai* (s. 309) ve *Fraknői*'ye (s. 205-207) göre de 3 aylık bir kuşatmadan sonra Yayça kalesi komutanı Haram Bey, noelde 400 kişiyle kaleden çıkıp kıtasıyla birlikte kıralın hizmetine girmiştir (Thuróczy'nin bu konuda verdiği bilgidен Bonfini de faydalanmıştır.) Sırp kroniği'ne göre, Macarlar aynı yıl (1463) Yayça'yı geri almışlardır (s. 187). Bize göre de, Kıral Mátýàs Bosna seferinden dolayı gecikmeyle 25 Mart 1464'de taç giyebildiğine göre, Yayça'nın Macarlar tarafından geri alınışı 1463 sonbaharında vuku bulmuştur, yani Sırp Kroniği ve Mihály Konstantin bu konuda doğru bilgi vermektedir.

⁷⁰ Roma İmparatoru III. Frederik, kutsal tacı 24 Temmuz 1463 tarihinde Graz'da Macar delegelere teslim etti, fakat Türklere karşı tertiplenen Bosna seferi dolayısıyla taç giydirme töreni ancak 25 Mart 1464 tarihinde yapılabildi.

Nihayet taç giyen Macar kralı Mátýàs, Papa'nın da desteğiyle haçlı seferi hazırlıklarını sürdürürken 29 Ağustosta Papa II. Pius öldü, böylece şimdiye kadar olduğu gibi Mátýàs yine yalnız kaldı. İşte bu sırada II. Mehmed büyük bir orduyla Bosna'ya girdi ve pekçok kalenin yanı sıra Yayça'yı da kuşatma altına aldı. Kıral Mátýàs Yayça'nın zor durumda olduğunu öğrenince, çabucak Bosna'ya hareket etti. Sava'dan geçip İzvornik'i kuşatma altına alan Macar Kralı, bu şekilde Padişaha Yayça kalesi kuşatmasını bırakmak istiyordu. Bunun üzerine Padişah Minnet-oğlu Mehmed Bey'i Yayça kalesini kuşatmaya devam etmekle görevlendirdi, kendisi İzvornik'e yöneldi, fakat geçitler kapalı olduğundan ve kış da yaklaştığından Mahmud Paşa'yı Rumeli askeriyle İzvornik'i kurtarmakla görevlendirdi, kendisi Sofya'ya geçti, kışı orada geçirdi. Daha önce 500 askerle İzvornik'i beklemek üzere gönderilen Mihal-oğlu İskender Bey, kaleyi kahramanca savundu. Düşman kaleyi sıkıştırmıştı. Mahmut Paşa 3 günlük mesafeyi bir günde alarak buraya geldi. Gemileri olmadığı için Türk ordusu zorlukla karşıya geçti. Bu sırada Macar muhafızlar Mihal-oğlu Ali Bey'i akıncısıyla görüp Mahmud Paşa sanmışlardı. Kıral ise bütün teçhizatını orada bırakarak kaçtı, kale kurtuldu. Durumu öğrenen Paşa, Sava'ya kadar düşmanı takip etti, çoğunu öldürdü, bir kısmını esir aldı. Kıral nehri ilk geçenlerden olduğundan kurtuldu, bol ganimet elde edildi (*Tâc-üt Tevârih*, s. 164-166; *Tursun Bey*, 127-130).

II. Bosna seferi sonunda Macar Kralı İzvornik'i alamadan kaçmış, sefer sonunda birşey elde edememişti. Aynı şekilde Yayça'yı geri alamayan Türkler de İzvornik galibiyetiyle yetinmek zorunda kalmışlardır. Türk kaynakları bu konuda bilgi verirken Yayça'nın alınamadığını kaydederek (*Kıvâmî*, s. 179-184; *Düsturnâme-i Enverî*, s. 101; *Neşri*, s. 199; *Oruç Bey*, s. 74; *Lütfî Paşa*, s. 186). 1486 Anonimi, S. Mehmed'in Macarların İzvornik üzerine hücum etmesi üzerine toplarını suya batırmaya ve geceleyin Yayça'dan ayrılmaya mecbur olduğunu kaydeder (s. 28). Türk kroniklerinden sadece İbn Kemal, Yayça'nın 1465'de ikinci defa S.

Kıral Mátýàs'ın Birkaç Seferi

Kıral Mátýàs'ın Türklerin Sava nehri kıyısında büyük bir sıkıntıyla ağaç ve topraktan inşa ettikleri Sabaç (Bögürdelen) adlı kaleyi aldığına dair verilen bilgi doğru görünüyor ⁷¹.

Mehmed tarafından düşürüldüğünü, fakat fethin tamamlanmadığını kaydeder. *İbn Kemal'e* göre, Yayça 869 ilkbaharı ortalarında düştü, fakat Macar kralının geldiğine dair haberler üzerine fetih neticesinin mühimmatının yerli yerinde kullanılmadan vakitsiz yürüyüşe sebep oldu, fetih tamamlanmadan ayrılmak zorunda kaldılar. Kale kuşatması Minnet-oğlu Mehmed Bey'e bırakılıp göçüldü. (VII. Defter; Vrk. 61b-64b.) Kıral Mátýàs'ın savaş haberleriyle II. Mehmed'i kaçırdığına dair Thuróczy'nin verdiği haberi ihtiyatla karşılarken, Kıral Mátýàs'ın İzvornik'te kuşatmayı yarım bırakarak Mahmud Paşa'nın önünden kaçtığına dair Türk kaynaklarının verdiği haberi birlikte değerlendirmeliyiz. Bizans kaynağı *Kritovulos*'un kaydı da Türk kaynaklarını doğrulamaktadır. *Kritovulos'a* göre, Kıral Mahmud Paşa'yı karşısında görünce gece kaçar. Paşa onları takip edip ordularını firara mecbur eder. Kıral ve askeri firar ederse de, Paşa pek çoğunu takip ederek öldürür ve 200 kadar esirle padişahın yanına döner (s. 177-178).

Kıral Mátýàs'ın 2 Eylül 1464 tarihli mektubu da Padişahın Kıral Mátýàs'ın önünden kaçtığına dair bilgi vermez. II. Mehmed Bosna'ya girdikten sonra Yayça kalesini 41 gün kuşatmış, kale duvarlarını hemen hemen çökertmiştir. Padişah son hücumu 22 Ağustos günü akşama doğru başlamış, bütün gece ve ertesi gün öğleye kadar devam etmiş, fakat Macarlar onları püskürtmüş ve onlar da geri dönmüşlerdir (*Wertner*, s. 88).

⁷¹ Kıral Mátýàs Ekim ortalarında sefere çıktı. Seferin ilk durağı Sava kıyısında 4 yıl önce inşa edilen Sabaç (Bögürdelen) adlı kaleydi. Bu kale Türklerin ganimet seferlerinin hareket noktalarından biriydi. Ayrıca Hristiyan esirlerin hapislenisiydi. Gaspedilen hazinelerin deposu olarak hizmet görüyor ve Belgrad'ın emniyetini tehdit ediyordu. Kuşatma 1476 yılının ilk günleri başladı. 1200 kişilik muhafız birliği kuvvetli bir şekilde karşı koydu, nihayet kurtarılması için gönderilen birlik de yardımcı olamayınca 15 Şubatta kapılarını açtı. Mátýàs kaleyi tamir ve teçhiz ettikten sonra, seferi devam ettirmek kararıyla Buda'ya döndü, fakat beklenmeyen hadiseler dizesi bunu engelledi (*Fraknoi*, s. 259-260; *Rónai*, s. 320). Bizim kaynaklarımızda Sabaç kalesiyle ilgili pek az bilgiye rastlıyoruz. *Tâc-üt Tevârih*, Osmanlı topraklarına katılmış bulunan Koviloviç (Kobiloviç) yöresinde Macar kralının taş ve ağaçtan iki kale yaptırdığını ve Tuna'nın öte yakasında bu iki kalenin hizasında bir başka kale daha inşa ettirip tahkim ettiğini öğrenen Mehmed'in sert kışa rağmen, kaleyi kuşattığını ve kaleyi fethettiğini (s. 167-168) kaydeder.

Önemli Macar kaynaklarından Szerémi de, Kral Mátýàs'ın Sırbistan sınırında bulunan Szabács (Bögürdelen) kalesini ve bundan başka Bosna'da bulunan Yayça kalesini Türklerden aldığını kaydeder (Szerémi, György, *Mogyarország romlásáról*. Budapest 1979, s. 36.).

BİBLİYOGRAFYA

TÜRK KAYNAKLARI

- AHMED ŞEMSEDDİN KEMALPAŞAZÂDE, (İbn Kemal), IV. Defter. Ali Emiri Ef. (Millet Ktp.) No. 27.
- AHMET ŞEMSEDDİN KEMALPAŞAZÂDE, (İbn Kemal), VII. Defter. Ali Emiri Ef. (Millet Ktp.) No. 31.
- AHMET ŞEMSEDDİN KEMALPAŞAZÂDE, (İbn Kemal), Tarih-i Feth-i İstanbul. Şhid Ali Paşa (Süleymaniye Ktp.) No. 2720.
- ANONİM TEVÂRİH-İ ÂL-İ OSMAN, Die Altosmanischen Anonymen Chroniken. F. Giese. Breslau 1922.
- AŞIKPAŞAZÂDE, Tevârih-i Âl-i Osman. Friedrich Giese. Leipzig 1929.
- ATSIZ, Osmanlı Tarihleri. İstanbul 1949.
- BAŞTAV, Ş., XVI. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi Ankara 1973.
- BEHCET EL-TEVÂRİH, (Tercüme) Es'ad Ef. (Süleymaniye Ktp.) No. 2213.
- ENVERÎ, Düstûrnâme-i Enverî. Neşreden: M. Halil Yinanç. Türk Tarih Encümeni Külliyyatı. İstanbul 1928.
- FERIDUN BEY, Münşeat-i Selâtin. İstanbul 1274.
- GAZAVÂT-İ SULTÂN MURAD b. MEHEMMED HÂN, Neşredenler: Halil İnalçık, Mevlûd Oğuz. Ankara 1978.
- HADİDÎ, Tarih-i Âl-i Osman. İ. Üniv. Ktp. T.Y. 1268.
- HOCA SA'DÜ'D-DİN b. HASAN CAN, Tâc-üt Tevârih. İstanbul 1279.
- İBN KEMAL, Tevârih-i Âl-i Osman. (Tenkitli Transkripsiyon) Neşreden Şerafettin Turan, Ankara 1957.
- KARAMÂNÎ MEHMED PAŞA (Nişancı), Tarih-i Nişancı. İ. Üniv. Ktp. T.Y. 1426.
- KIVÂMÎ, Fetihnâme-i Sultan Mehmed. F. Babinger. İstanbul 1955.
- LÜTFİ PAŞA, Tevârih-i Âl-i Osman. Âli Neşri. İstanbul 1341.
- NEŞRÎ, Chinnümâ Taeschner Neşri. c. I. Leipzig 1951.
- NEŞRÎ, Cihannümâ. M. Altay Köymen, F.R. Unat Neşri c. I, Ankara 1948. c. II. 1957.

- ORUÇ BEY, *Tevârih-i Âl-i Osman*. F. Babinger. Hannover 1925.
 SARICA KEMAL, *Selâtin-nâme*. İ. Üniv. Ktp. T.Y. 331.
 SOLAKZÂDE, *Solakzâde Tarihi*. İstanbul 1297-1298.
 TURSUN BEY, *Tarih-i Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han*. İstanbul 1330.
 1486 TEVÂRIH-I ÂL-I OSMAN, József Thüry, *Török történetirök*. c. I. Budapest 1893.

BİZANS KAYNAKLARI

- DUKAS, *Bizans Tarihi*, Çev. V.L. Mirmiroğlu. İstanbul 1956.
 HIERAX, Vilmos Pecz: *A várnai csatáról*. Századok 1894.
 KRITOVULOS, *Tarih-i Sultan Mehmed Han Sâni*. Çev. Karolidi. İstanbul 1328.
 ZOTIKOS PARASPONDYLOS, Vilmos Pecz: *Zotikos költeménye a várnai csatáról*. Századok 1894 (Çev. Hicran Akin. Zotikos'un Varna Savaşına Dair Manzumesi. A.Ü. D.T.C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi. XIV. Cilt Ayrı Basım Ankara 1983).
 GEORGIOS SPHRANTZES, *Vekâyinâme*. Terc. V.L. Mirmiroğlu (TTK'da gayri matbu nüsha).

DİĞER KAYNAKLAR

- BEHEIM MIHÁLY, *élete és művei a magyar történelem szempontjából*. Neşreden Jacob Bleyer. Századok 1902.
 BERTRANDON de la BROQUIÈRE, *utazása 1433* (*Mémoire de Inst. Nat. des sciences et arts: Sciences mor et pol. V. cilt*) *Régi utazások Magyarországon és Balkán-félszigeten 1054-1717*. István Szamota Budapest 1891.
Bulgar ve Sırp Kronikleri., Neşreden A. Nimet Kurat. Tarih Araştırmaları Dergisi. Cilt III. sayı 4-5 (1965).
 DECRETA REGNI HUNGARIAE 1301-1457, Neşredenler: Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest 1976.
 HORVÁTH, JÁNOS, *A magyarok krónikája*. Budapest 1978.
 JEAN De WAVRIN *KRÖNIKÀJÀBÒL*, Neşreden Lajos Kropf. Századok 1894.
Magyar Törvénytár CjH 1000-1526. évi törvénycikkeek. Budapest, 1899.
 MÁLYUSZ, ELEMÉR, *Zsigmond-kori oklevéltár I-II (1387-1410)*. Budapest, 1951-58.

- NICOLO BARBARO, Kostantiniye Muhasarası Ruznâmesi. İstanbul 1953 ve Şemseddin T. Diler neşri İst. 1976.
- SCHILTBERGER, Ali Emiri Ef. (Millet Ktp.) No. 281. (Terc. Kurmay Binbaşı Hakkı Muhlis 1338).
- SCHWANDTNER, JOHANNES GEORGIUS, Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. c. I. Vindobonae 1766.
- SILBERSCHMIDT, Max, Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi. Çev. C. Köprülü. İstanbul 1930.
- SZERÉMI, GYÖRGY, Magyarország romlásáról. Budapest 1979.

ARAŞTIRMALAR

- ANGYAL, DÁVID: A szegedi béke. Történelmi Tanulmányok. Budapest 1937.
- ATIYA, A.S., The Crusade in the Later Middle Ages. New York 1965.
- ATIYA, A.S., The Crusade of Nicopolis. London 1934.
- ATIYA, A.S., Crusade, Commerce and Culture. Bloomington 1962.
- BABINGER, F.: Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri. Çev. C. Üçok. Ankara 1945, (TTK'da gayri matbu nüsha).
- BALÁSSY, FERENC: Körmöczi okmányok Kátayakról. Sz. 1875.
- BAŞTAV, Ş.: Valeur de l'Oeuvre de Doukas. Cultura Turcica. Ankara 1965.
- BAŞTAV, Ş.: Laonikos Halkondil (Henüz neşredilmeyen makalesi.).
- BAŞTAV, Ş.: Türk Tarihi Bakımından Dukas'ın Eserinin Değeri. Türk Kültürü Araştırmaları. Yıl 2, Sayı 1-2, Ankara 1965.
- BAŞTAV, Ş.: XV. Asırda Türklerin Belgrad Muhasaraları ve Macarlar (Henüz neşredilmeyen makalesi).
- BEIGEL, ISTVÁN: Adalék Bonfinus élete történetéhez. Sz. 1902.
- BRÉHIER, LUIS: Vie et Mort de Byzance. Paris, 1947.
- DEÉR, JÓZSEF: Zsigmond király honvédelmi politikája. Hadtörténelmi Közlemények 1935-36.
- DELİLBAŞI, MELEK: Johannis Anagnostis "Diigisis Peri Tis Tefteas Aloleos Tis Thessalonikis". Tarih Araştırmaları Dergisi 1970-1974. Cilt VIII-XII. Sayı 14-23. Ankara 1975.
- ELEKES, LAJOS: Hunyadi. Budapest 1952.

- ERZİ, A. SADIK: Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar. Belleten 1950.
- FRAKNÖI, VILMOS: a Hunyadiak és a Jagellök Kora (1440-1526). Budapest 1896.
- FRAKNÖI, VILMOS: A budai krònika Chronica Hungarorum 1473. Budapest 1900.
- GIBBONS: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu. Çev. R. Hulusi. İstanbul 1928.
- GÖKBİLGİN T.: XV. Asrın Birinci Yarısında, II. Murad Devrinde Hristiyan Birliği ve Osmanlı-Macar Mücadeleleri Sırasında Edirne (Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı) Ankara 1965.
- GÖKBİLGİN, T.: Osmanlı Tarih Yazıcılığı. Belleten 1971.
- HALECKI O.: The Crusade of Varna. New York 1943.
- HAMMER: Devlet-i Osmaniye Tarihi. Terc. Atâ Bey. c. I-II. İstanbul 1329.
- HORVÁTH, JÁNOS: A magyar irodalom kezdetei. Budapest 1931.
- HORVÁTH, JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. Budapest 1944.
- HÖMAN, BÁLINT-SZEKFÜ, GYULA: Magyar történet. c. III. Budapest 1935-36.
- IORGA, N.: İstanbul'un Zaptı Hakkında İhmal Edilmiş Bir Kaynak Çev. Fazıl Işıközlü, Adnan Sadık Erzi. Belleten 1949.
- IVÁNFI, EDE: Keve vârmegye emléke. Századok 1872.
- JIREČEK, CONSTANTIN JOS.: Geschichte der Bulgaren. Prag 1876. Bölüm XVIII ve XIX. Çev. Fazıl Işıközlü (TTK'da gayri matbu nüsha.).
- İNALCIK, HALİL: Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar. Ankara 1954.
- İNALCIK HALİL: Bibliyografya (V.L. Ménage: Neshri's History of the Ottoman the Sources and Development of the text. London 1964) Belleten, cilt XXIX, Sayı 116. 1965'den ayrı basım. Ankara 1965.
- KATANO, A. STEPHANO: Historia Critika primorum Hungariae ducum, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum. Pestini 1778.
- KLAIČ, VJEKOSLAV: Bosznia története. Macarcaya çeviren I. Szamota. Nagy-Becskerek 1890.
- KLANICZAY, TIBOR: A magyar irodalom története. Budapest 1982.
- KNAUZ, NÁNDOR: az 1397-ki országggyülés. Magyar Történelmi Tár. Pest 1857.

- LEVEND, A.S., *Gazavatnâme-i Mihaloğlu Ali Beğ*. Ankara 1956.
- MÁLYUSZ, ELEMÉR: *A Thuróczy János krónika és forrásai*. Budapest 1967.
- MÁLYUSZ, ELEMÉR: *Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon*. Történelmi Szemle. Yıl 1960, sayı 2-3'den ayrı basım.
- MÁLYUSZ, ELEMÉR: *Thuróczy János krónikája és a Corniva*. A filológiai Közlöny. yıl 1966, sayı 3-4'den ayrı basım. Budapest 1966.
- MÁLYUSZ, ELEMÉR: *A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai*. Magyar Könyvszemle. 1967.
- MILLEKER, BÓDOG: *A törököknek első betörései Dél-Magyarországra Zsigmond és Albert királyok idejében 1393-1439*. Temesvár 1914.
- MISKOLCZY ISTVÁN: *Nápolyi László*. Századok 1922.
- MORAVCSIK, Gy.: *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1934.
- MORAVCSIK, Gy.: *Bizánci császárok és követeik Budán*. Századok 1961.
- MORAVCSIK, Gy.: *Görög költemény a várnai csatáról*. Budapest 1935.
- MORAVCSIK, Gy.: *Türk Tarihi Bakımından Bizans Kaynaklarının Ehemmiyeti*. II. Türk Tarih, Kongresi. İstanbul 1937.
- MORAVCSIK, Gy.: *Byzantinoturcica I*. Budapest 1942.
- OSTROGORSKY: *Geschichte der Byzantinischen Staates*, München 1963.
- PÉCZÉLY, JÓZSEF, *A magyar története*. C. II. Debrecen, 1837.
- PERJÉS, GEZA: *Az Osmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356-1699)*. Hadtörténelmi Közlemények 1966, 1967.
- PESTY, FRIGYES: *Zsigmond király fogságának ideje*. Magyar Tudomány Értekező. Pest 1862.
- POGODIN, P.: *1453'de Bizans'ın Türkler Tarafından Muhasarası ve Alınması Tarihinin Kaynaklarına Ait Bir Hülâsa*. Jurnal Ministerstva Narodniyago Prosveşçeniya Şestoye Desyatiletieye (Millî Eğitim Bakanlığı Dergisi) Bölüm CCLXIV. 1889. Çev. M.E. Resulzade.
- PODHRADCZKY, JOSEPHUS: *Chronicon Budense textum recognovit*. Budae 1838.
- PÖR, ANTAL-SCHÖNHERR, Gyula, *Az Anjou ház és örökösei (1301-1439)*. Budapest 1895.
- RÁZSÓ, GYULA: *A Zsigmond-kori Magyarországra és a török veszély (1393-1437)*. Hadtörténelmi Közlemények 1973.
- RÓNAI, HORVÁTH JENŐ: *Magyar hadi krónika*. C. I. Budapest 1895.

- SALAMON, FERENC: Magyarország a török hódítás korában. Budapest 1895.
- SINKOVICS, ISTVÁN: A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények 1966.
- SZÉKELY, OTTOKÁR: Hunyadi János első hadjáratai. Hadtörténelmi Közlemények. Budapest 1919-1921.
- LE ROULX, DELAVILLE: La France en Orient au XIVe éme Siècle. c. I. Paris 1886.
- TANSEL, SELAHATTIN: Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti. Ankara 1953.
- THÜRY, JÓZSEF: Török történetirők. c. I. Budapest, 1893.
- UNAT, F.R.: Anonim Bir Tevârih-i Âl-i Osman Nüshası Hakkında. VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1967.
- VARJÚ, ELEMÉR: A Thuróczy-krònika kiadásai és a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzött példányai. Magyar Könyvszemle. Új folyam 10 (1902).
- YINANÇ, M. HALİL: Düsturnâme-i Enverî Medhal. İstanbul 1930.
- WENZEL, GUSZTÁV: Marino Sanuto Magyarországrol 1496-1501 ben. Századok 1871.
- WENZEL, GUSZTÁV: Hunyadi János levele 1444-ből. Századok 1869.
- WERTNER, MÖR: Magyar hadjáratok a XV. század második felében. Hadtörténelmi Közlemények 1912.

EL KÍTAPLARI

- Bursalı Mehmed Tahir*, Osmanlı Müellifleri. C. I-III. İstanbul 1333-1342.
- İstanbul Kütüphaneleri Tarih Coğrafya Yazmaları Katalogları Türkçe, Tarih Yazmaları*. Türk Tarihine ait Eserler. Milli Eğitim Bakanlığı neşri. İstanbul 1943.
- Kosáry, Domokos*, Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. C. I. Budapest 1970.
- Kurat, A.N.*, Orta Zaman Tarihi İçin Kısa Bir Bibliyografya. İstanbul 1934.
- Kurat, A.N.*, Bizans'ın Son ve Osmanlıların İlk Tarihçileri. Türkiye Mecmuası 1935.
- Magyarország Történeti Kronológiája I. A Kezdetektől 1526-ig*. Budapest 1981.

Muralt, Eduard de, Essai de Chronographie Byzantine. St. Petersbourg II. C. 1871.

Szentpétery, Imre, Oklevéltani Naptár. Budapest 1912.

ANSİKLOPEDİLER

İslâm Ansiklopedisi, Âşık Paşa-zâde Maddesi. Yazan F. Köprülü, C. 1.

İslâm Ansiklopedisi, Kemâl Paşa-zâde Maddesi. Yazan İsmet Parmaksızoğlu, A. 6.

İslâm Ansiklopedisi, Karamânî Mehmed Paşa (Nişancı) Maddesi. C. 7.

İslâm Ansiklopedisi, Neşrî Maddesi. Yazan Şehâbeddin Tekindağ, C. 9.

İslâm Ansiklopedisi, İstanbul Maddesi. Yazan: M. Tayyib Gökbilgin. C. 2.

LES TURCS DANS LES CHRONIQUES HONGROISES DU XVe SIÈCLE DE THURÓCZY

(Résumé)

Le chroniqueur hongrois Jean Thuróczy né en 1435 et décédé en 1488 (approximativement) est en vérité un juriconsulte, mais il laissa, dû aux encouragements de son entourage, une œuvre importante au plus haut point, quant à l'histoire turque. Comme nous nous adressons aux sources de Byzance et de l'occident, nous nous servons de même du livre "*Chronica Hungarorum*," écrit en latin entre les années 1475 et 1487 par Thuróczy, pour pouvoir comprendre des événements qui se déroulaient à une époque où l'historisme turc n'avait pas encore commencé, et pour pouvoir remplir le vide qui s'étend jusqu'à l'époque où il débutait à peine.

La partie de l'œuvre de Thuróczy concernant les "Turco-Huns" est traitée avec une tolérance qui persiste du XIIIe siècle à nos jours. Grâce à cette tolérance le peuple hongrois et le peuple des Huns ne sont qu'un ou sont parents. Cette particularité n'est pas une invention de Thuróczy, mais un des éléments de l'histoire hongroise, exploité avec conscience depuis deux cent ans. Aux yeux de Thuróczy, les Huns et les Hongrois forment un seul et même peuple. Au point de vue de Thuróczy les historiens occidentaux ont retenu l'aversion et la rancune des nations étrangères pour Attila au lieu d'en reconnaître la grandeur. Toujours selon Thuróczy, les historiens occidentaux ne lui ont pas considéré, à cause de cela, digne du titre d'Empereur. Ils ont raconté brièvement, en les prenant à la légère, les faits et gestes d'Attila. Cependant Thuróczy rend Attila immortel en racontant sa vie d'une façon détaillée. Ainsi il détaille l'histoire des "Turco-Huns" en la complétant avec de nouveaux passages suggérés par des sources non employées par ses ancêtres.

Le fait de mentionner que le peuple turc des "Sicule" emploie encore les lettres "scyhiar" et l'écriture découpée est un détail très important pour l'histoire.

On voit dans les œuvres de Thuróczy que les Hongrois ne détestaient pas les Turcs qui étaient leurs rivaux politiques. Alors qu'à l'époque où Thuróczy écrivit son œuvre, les Hongrois et les Turcs se bataient depuis plus d'un siècle. Le chroniqueur objectif et réaliste au plus haut degré, ne parle

pas des Turcs avec aversion, au contraire il les loue. Thuróczy qui appelait "voivode" les seigneurs ottomans, donne un titre impérial aux gouvernants turcs (caesar turcorum) et les nomme "Empereur" grâce à ses recherches de la cause des événements et son objectivité, il ressemble à ses contemporains, l'historien byzantin Chalcondylès et le chroniqueur turc Ibn Kemal (Kemalpaşazâde).

Le chroniqueur hongrois Thuróczy commence la narration des sujets concernant l'histoire Turco-ottomane par l'expédition de Valachie, du roi hongrois Sigismond en 1392 et termine les renseignements donnés au sujet des Turcs par la prise en 1476 par le roi Mathias de leur forteresse de Szabács. "Chronica Hungarorum" commence à être détaillée, au sujet des Turcs, à partir du siège de Belgrade par Mourad II en 1440 et donne des connaissances très originales au sujet de cet événement passé sous silence dans les sources turques. Le chroniqueur qui donne des renseignements sûrs quant à la rencontre de Mezid Bey et Şehabeddin Bey avec Jean de Hunyad, après avoir décrit d'une façon digne de confiance les combats de Varna et Kosovo Polié, "le champ de Merle", confirme et complète les connaissances originales à ce sujet du chroniqueur turc Ibn Kemal en donnant au sujet du siège de Belgrade en 1456 par Mahomet II (Le Conquérant) des connaissances tout à fait parfaites.

Les notes de Thuróczy se rapprochent pour la plupart des sources de Byzance, mais dans beaucoup d'endroits elles rejoignent et complètent les sources turques (comme par exemple Gazavâtnâme, Ibn Kemal). Elles nous aident à comprendre les grands combats livrés par les Turcs dans les Balkans et sur la rive européenne. Il est une source de première classe car il suivit de très près les événements de ces époques se trouvant être contemporain de Jean de Hunyad, de son fils Mathias, de Mourad II et Mahomet II.

DİVRİĞİ SANCAĞI KANUNNAMELERİ *

ZEKİ ARIKAN

Ortaçağlarda Mengüçükoğullarının¹ yönetimi sırasında parlak bir uygarlığın beşiği olan Divriği², Sivas ve çevresinde hükümet kuran çeşitli hanedanlar arasında el değiştirmiş³ ve bir çekişme alanı olmuştur. 1381 yılında Memluk Sultanlığının topraklarına katılan⁴ Divriği, 1398 yılında Sivas, Darende, Behisni, Malatya gibi şehirlerle birlikte Osmanlı topraklarına katılmışsa da⁵ Timur tehlikesi karşısında yeniden Mısır sultanına geri verilmiştir. Divriği, Memluk egemenliği sırasında Halep eyaletine bağlı pek te önemli olmayan ileri bir karakol ödevi görmüş, 1516 yılında Mercidabık zaferinden sonra Osmanlı ülkesine katılmıştır⁶.

* Bu çalışma, X. Türk Tarih Kongresi'ne sunulan "XVI. yüzyılda Divriği" başlığı taşıyan bir bildirinin yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Tapu-tahrir defterlerinde bulunan Divriği sancağı kanunnamelerinin incelenmesi, söz konusu bildirinin sınırını aştığından ayrı bir başlık altında ele alınması yoluna gidilmiştir. Çalışmalarım sırasında bu güzel yurt köşesini yakından tanımama yardımcı olan Divriği Kaymakamlığı ve Belediye Başkanlığına teşekkür etmeyi borç bilirim.

¹ Bu beylik için bk. F. Sümer, "Mengüçükoğulları", *İslâm Ansiklopedisi* (İA), VII, 713-18; N. Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengüçükoğulları*, İstanbul, 1971; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi*, İstanbul, 1973; C.E. Bosworth, *İslâm devletleri tarihi* (çev. E. Mercil, M. İpşirli), İstanbul, 1980, 279-82.

² Bu uygarlığı kanıtlayan eserler günümüze kadar ulaşmıştır. Bunların en önemlisi Mengüçük Beyi Süleyman'ın oğlu Ahmet Şah'ın 620 (1228/29) yılında yaptırdığı Ulucami ile buna bitişik olarak Fahreddin Behram Şah'ın kızı Turan Melik tarafından 628 (1231) tarihinde yaptırılan darüşşifadır. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi (*Seyahatname*, İstanbul, 1314, III, 210-14)'nin ve geçen yüzyılda da birçok seyyahın dikkatini çeken Divriği'deki bu ve diğer eserler Halil Edhem ve Van Berchem (*Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, III, le Caire, 1910) ile Albert Gabriel (*Monuments turcs d'Anatolie*, Paris, 1934, II) tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve yakın zamanlarda bu konuda epeyce araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar için bk. Y. Önge, İ. Ateş, S. Bayram, *Divriği Ulucami ve Darüşşifası*, Ankara, 1978. "XVI. yüzyılda Divriği" başlıklı bildirimizde, bu eserlerin vakıflarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

³ Rıdvan Nafiz, İsmail Hakkı, *Sivas şehri*, İstanbul, 1928; Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti*, Ankara, 1970.

⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, Ankara, 1969² 163.

⁵ Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman* (yay. Âli), İstanbul, 1332, 73-74; Neşri, *Kitab-ı Cihannüma* (yay. M.A. Köymen, F.R. Unat), Ankara, 1949-1957, I, 334-340.

⁶ Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevarih*, İstanbul, 1279-80, II, 339; J. von Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (çev. M. Atâ, İstanbul, 1330, V, 195.

Osmanlı yönetimine geçtikten sonra, bir sancak olarak örgütlenen Divriği, önce Vilayet-i Arab'a⁷, bir süre sonra da Eyalet-i Rum'a bağlanmıştır⁸.

Bir yüz yıldan fazla sürekli olarak Mısır sultanlığının yönetimi altında yaşayan Divriği'de Memluk sisteminden Osmanlı düzenine geçişin sarsıntıya yol açmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Divriği'nin Osmanlı yönetimine geçmesinden hemen sonra burada sayım (tahrir) yapılmış⁹, bütün vakıflar, mülkler yeniden yazılmış ve bunların eski hak ve ayrıcalıkları olduğu gibi tanınmıştır. Hemen hemen bütün vakıfların ve mülklerin *Sultan Selim Han tabe serahu'dan mukarrernameleri* olduğu belirtilmekte, Memluk sultanları zamanında verilen hüccetlerin de onandığı anlaşılmaktadır. Bazı yerlerin "*Mülkiyeti teftiş olundukta Merhum Sultan Hoşkadem'den ve Sultan Kayıtbay'dan ve İnal sultandan murabbaatı*" olduğu anlaşılmış ve bunların "*kadimüzzemandan ilâ yevmü'l feth mülkiyet üzre tasarruf oluna geldiğine vilayet halkının ehl-i vukufu... şهادet*" eylemişlerdir^{9a}. Yine Kanunî döneminde düzenlenen bir tapu-tahrir defterinde bulunan küçük fakat önemli kayıtlar, Osmanlı devletinin Memluk sultanlarının verdikleri beratları nasıl geçerli kıldıklarının canlı bir örneği olarak görülmektedir. Bu dağınık kayıtlardan anlaşıldığına göre, Memluk devleti zamanında *sipahi* ve *sipahizade* statüsünde bulunan bazı kimseler yine bu haklarını koruyorlardı: "*Sipahiler idüklerine... Sultan-ı Mısır'dan menşurları... var; Sipahizade ba menşur-ı*

⁷ Ö. Lütfi Barkan, "H. 933-934 (1527-1528) mali yılına ait bir bütçe örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası* (IFM), XV/1-4 (1954), 306. Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarında düzenlenen bir cetvele göre Divriği, Vilayet-i Arab'a bağlı bulunuyor ve 330.000 akça ile Okçu Sinan Bey tarafından tasarruf ediliyordu.

⁸ M. Tayyip Gökbilgin, "XV ve XVI asırlarda rum eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), 51-61; M. Kunt, *Sancaktan eyalete*, İstanbul, 1978, 128, 139, 157. Divriği, 1632-41 tarihli listelerde (M. Kunt, ayn. esr., 188) Sivas eyaletine bağlı görünmektedir. Ayrıca bk. Ayn-ı Ali Efendi, *Kavanin-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezamin-i defter-i Divan*, İstanbul, 1280, 51.

⁹ Malatya, Gerger, Kâhta, Behisni (Besni), Divriği ve Darende kazalarında bulunan evkaf ve emlakın yazılı bulunduğu 937 (1530-31) tarihli tapu defteri sık sık *iptidai fethde ketb olunan defter*'den alıntılar yapmakta, hattâ *sonraki defter*'den de söz edilmektedir. *Köhne defter*, eski defter terimlerine de rastlanmaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-tahrir defteri no. 156, s. 180-234, bundan böyle TT). Oysa bugün elimizde bulunan Divriği'ye ait en eski defter Kanunî zamanından öteye gitmemektedir. Anlaşıldığına göre fetihden hemen sonra Divriği'de bir tahrir yapılmış, bir süre sonra yeni bir sayım yapılması yoluna gidilmiş, 1530 yıllarına doğru da sancağın evkaf, emlak, nüfus ve timarları yeni bir tahrir konusu olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda yapılan tahrir işlemleri için bk. Ö. Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri", *IFM*, II (1941), 20-59, 214-247; H. İnalcık, *Hicri 835 tarihli suret-i defter-i sancak-ı Arvanid*, Ankara, 1954, XVIII-XXIII.

^{9a} TT 156, 234.

Sultan-ı Mısır; Köhne sipahi idüğüne elinde Sultan-ı Mısır'dan menşuru var¹⁰, gibi notlar Memluk sisteminin nasıl korunduğunu ortaya koymaktadır. Hattâ Mısır sultanının menşuruyla Divriği'ye kadı olan Sadeddin oğlu Mevlana Mehmed'in *rûsum ve avarız*'dan tamamen muaf tutulduğu da anlaşılmaktadır¹¹. Öte yandan Karaman, Sivas, Amasya, Tokat, Malatya ve Suriye taraflarında daha doğrusu önceden çeşitli İslam ve Türk devletlerinin egmenliği altında bulunan yörelerde uygulanan ve Osmanlı timarından farklı bir yapısı olan *Malikâne-Divanî* sisteminin¹², yani *iki baştan tasarruf* biçiminin Divriği'de de yaygın olduğu görülmektedir. Sistemin bütünüyle Memluk yönetiminden devralındığına şüphe bulunmamaktadır. Malikâne-Divanî hisselerine ilişkin kayıtların çok gerilere gittiğini tapu-tahrir defterlerindeki veriler açıkça ortaya koymaktadır.

Öte yandan aşağıda biraz daha ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız gibi 937 (1530-31) tarihli Divriği livası kanunnamesi¹³, *Kanunname-i cedid-i padişahî* başlığını taşımakta ve zaman zaman *kanun-ı kadim'e*¹⁴ atıflarda bulunmakta; birtakım *bid'at*lerin de *ref* olunduğunu belirtmektedir. Bütün bu açıklamaların Osmanlı öncesi Memluk yönetiminin etki ya da izlerini taşıdığına şüphe bulunmamaktadır. Kaldı ki Türk ve İslam devletlerinden alınmış olan ülkelerde öteden beri yürürlükte olan eski kanunların adlarının dahi değiştirilmeksizin olduğu gibi alınıp uygulandığını gösteren yığınla örnek bulunmaktadır. Nitekim Osmanlı imparatorluğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a ait pek çok kanunu *Hasan Padişah Kanunu*¹⁵ adı altında aynen yürürlükte bırakmış, Mısır sultanı Kayıtbay¹⁶, Dulkadıroğlu Alaüddevle Bey¹⁷ kanunlarını da

¹⁰ TT 408, 581-584, bu defter, 937 (1530-31) tarilidir.

¹¹ TT 408, 584.

¹² Bu konuda bk. Ö. Lütfi Barkan, "Türk-İslâm toprak hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda aldığı şekiller I: Malikâne-Divanî sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II (1939), 119-184; İ. Beldiceanu-Steinherr, "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane", *Journal of the Economic and social History of the Orient* (JESHO), XIX/3 (1976), 232-322; N. Beldiceanu, *Le timar dans l'Etat ottoman (début XIVe-début XVe siècle)*, Wiesbaden, 1980, 33.

¹³ TT 408, 576-77.

¹⁴ "Kadim kırk elli yıla denilmez, kadim oldur ki anın evvelin kimesne bilmeye", *Millî Tettebbular Mecmuası*, I (1331), 98.

¹⁵ Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait kanunlar", *Tarih Vesikaları*, I (1941), 91-106, 184-197; Ayn. yazar, *XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, I, Kanunlar*, İstanbul, 1943, 145-170 (Bundan böyle, *Kanunlar*; N. Güyünç, *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*, İstanbul, 1969, 157-168.

¹⁶ Barkan, *Kanunlar*, 200-203.

¹⁷ Barkan, *Kanunlar*, 119-124.

aynı şekilde benimsemiştir. Yıllardan beri yerli halkın alışık olduğu vergi düzeni ve kurallarının değiştirilmemesi, yerel bir takım gelenek ve dengelerin “ihtilalci” bir yöntemle alt üst edilmemesi o zamanın akılcı ve tutarlı bir siyasetinin sonucu olarak görülmektedir. Hattâ Osmanlıların Balkan yarımadasındaki Kratova ve Novaberda (Novo Brdo) maden ocaklarıyla ilgili kanunları da eski Sırp ve Alman yasalarından çevirerek uyguladıkları bilinmektedir¹⁸.

Konuya bu açıdan yaklaşıncâ Osmanlı sancak kanunlarının¹⁹ önemi kendiliğinden anlaşılmakta, bunların Osmanlı öncesi sosyal ve ekonomik yapıya ilişkin zengin bir malzemeyi içerdiği görülmektedir. Bazı sancakların, tahririn yapıldığı koşullara göre derlenmiş ya da düzenlenmiş birden fazla kanunnamelerinin bulunduğu fark edilmektedir²⁰. Bu kanunnamelerin zamanla birbirini tamamlayarak ortaya daha derli toplu bir metnin çıktığını görüyoruz; böylece Barkan’ın deyiimiyle “tipik Osmanlı kanunnamelerine” geçişin sağlandığına tanık oluyoruz. Nitekim XVI. yüzyılın ortalarına doğru Doğu Anadolu’nun birçok yerinde Hasan Padişah kanunları yerlerini artık Osmanlı kanunlarına bırakmışlardı.

Öte yandan XV. yüzyılda yapılmış olan çeşitli yörelerin sayım sonuçlarını kapsayan mufassal defterler de bize Osmanlı kanunnamelerinin kökeni konusunda az çok bir fikir vermektedir. Sözgelimi XV. yüzyılda Hamid sancağının çeşitli nahilerinde uygulanmakta olan çift resmine ait deftere serpiştirilmiş olan kurallar, sonradan telif edilerek bir kanunname

¹⁸ N. Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans, II, Règlements miniers* (1390-1512), Paris-La Haye, 1964, 53-74.

¹⁹ Sancak kanunnameleri genellikle her sancağın mufassal tapu tahir defterinin başında yer alırdı. Bu kanunnamelerin yüzden fazlası Ö. Lütfi Barkan (*Kanunlar..*) tarafından yayınlanmıştır. Ayrıca Hadiye Tuncer (*Osmanlı İmparatorluğunda toprak hukuku arazi kanunları ve kanun açıklamaları*, Ankara, 1962) Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi’ndeki defterlerde yer alan kanunnameleri yayınlamıştır. Ancak bu yayında bilimsel yöntemlere bağlı kalınmamış, metinler çoğu kez eksik verildiği gibi bir çok terimler de yanlış okunmuştur. Sancak kanunnameleriyle ilgili çeşitli incelemeleri burada teker teker belirtmeyeceğiz. Kanunnamelerin toplu bir listesi için bk. Heat W. Lowry, “The Ottoman liva kanunnames contained in the Defter-i Hakani”, *Osmanlı Araştırmaları* (OA), II (1981), 43-74.

²⁰ Krş. R. Mantran-J. Sauvaget, *Règlements fiscaux ottomans les provinces syriennes*, Beyrouth, 1951; R. Mantran, “Règlements fiscaux ottomans. La province de Bassora”, *JESHO*, X/2-3 (1967), 224-277; N. Göyünç, *Mardin*, 157-175, N. Beldiceanu = İ. Beldiceanu Steinherr, “Recherches sur la province de Qaraman au XVIe siècle”, *JESHO*, XI/1 (1968), 1-129; Heat W. Lowry, “A corpus of extant kanunnames for the island of Limnos as contained in the Tapu-Tahrir defter collection of the Başbakanlık Archives”, *OA*, I (1980), 40-61.

haline getirilmiştir²¹. Aynı şekilde Aydın sancağının oldukça ayrıntılı olan kanunnamesine²² esas olan bir takım maddeleri de dağınık olarak XV. yüzyıl tapu defterlerinde²³ bulmak mümkündür. Birbirine yakın olan sancakların kanunnameleri arasında büyük benzerlikler göze çarpmaktadır. Nitekim aşağıda göreceğimiz gibi Divriği kanunnamesiyle Gerger, Malatya sancak kanunları arasında farklar pek azdır. Aydın kanunnamesinin birçok hükümleri bu sancağa komşu olan livaların kanunlarına uymaktadır²⁴.

Divriği livasının elimizde üç kanunnamesi bulunmaktadır²⁵. Bunlardan birincisi 937 (1530-31) tarihli Malatya, Gerger, Behisni, Divrik, Darende ve Hısnımansur kazalarında bulunan evkaf ve emlakın tahrir defteri başında yer almaktadır²⁶. İkinci kanunnamede yine aynı tarihli Malatya ve Gergerle birlikte yazılmış Divriği sancağının mufassal defteri içinde bulunmaktadır²⁷. Üçüncü ve sonuncu kanunname ise Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (Kuyud-ı Kadime)'ndeki Divriği mufassalının başına konulmuştur²⁸. Şimdi sırasıyla bu kanunnameleri gözden geçirelim.

“*Suret-i Kanunname-i Cedit*” olarak adlandırılan birinci kanunname, Malatya, Gerger, Divriği sancaklarındaki evkaf ve emlak gelirlerinin tasarruf biçimine ışık tutmaktadır. Yukarıda değindiğimiz gibi Malikâne-Divânî sistemi Karaman, Suriye vilayetleriyle Amasya, Çorum, Tokat, Sivas, Divriği ve Malatya'yı kapsayan Rum eyaletinde oldukça geniş bir alanda uygulanmakta idi. Bu sisteme göre, imparatorluğun diğer yörelerinde gördüklerimizden farklı olarak, vakıf ya da mülk olan şey,

²¹ TT no 30, 994, 121. Krş. Z. Ankan, *XV-XVI. yüzyıllarda Hamid sancağı*, İzmir, 1982 (basılmamış doçentlik tezi).

²² Barkan, *Kanunlar*, 6-18; H. Akın, *Aydınöğulları tarihi hakkında bir araştırma*, Ankara, 1968², 197-215.

²³ TT 1/1 M; TT 8; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Malîyeden Müdevver* (MM), 232.

²⁴ Saruhan sancağının kanunnamesi şimdiye kadar bulunamamıştır. Manisa'nın 1 numaralı şer'îye sicilinde (Manisa Müzesi) bulunan başı ve sonu eksik bir metnin buraya ait olduğunu sanıyoruz (Z. Arıkan, “Bir kanunname sureti”, *Tarih incelemeleri Dergisi*, III (1987), 49-61). Krş. E. Ziya Karal, “Yavuz Sultan Selim'in oğlu şehzade Süleyman'a Manisa sancağını idare etmesi için gönderdiği siyasetname”, *Belleten*, VI/21-22 (1942), 37-44; Hadiye Tuncer, *Osmanlı imparatorluğunda toprak kanunları*, 1299-1730, Ankara 1965, 127-148.

²⁵ Krş. Heat W. Lowry, “The ottoman livas kanunnames...”, 59-60.

²⁶ TT 156.

²⁷ TT 408, 576-577.

²⁸ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (Kuyud-ı Kadime), *Defter-i mufassal-ı livay-ı Divriği* (TK) 153, 1b-5b.

toprakten ve toprak üzerinde yaşıyan köylüden alınan her türlü vergiler olmayıp, yalnızca toprağın kuru bir mülkiyet hakkıdır. Bu bakımdan vakıf ve mülk sahipleri; bu toprakları işleyen köylülerden yalnız bir toprak kirası istemek hak ve yetkisine sahip bulunmaktadır. *Malikâne hissesi* denilen bu toprak kirası, elde edilen ürünün beşte, yedide, onda biri olarak kabul edilmiştir. Bunun dışında toprağın ve toprak üzerinde bulunan köylülerin devlete vermek zorunda oldukları diğer bütün hak ve resimler *Divanî* adı altında doğrudan doğruya devletin temsilcisi olan sipahiye ait bulunmaktadır²⁹. 982 (1574) tarihinde Rum eyaletini tahrir etmiş olan Trabzon sancakbeyi Ömer Beyin yaptığı açıklamaya göre, "...*Mesela bir çiftliğin elli yedi akça ve nisfından yirmi sekiz akça harac-ı muvazzaıından gayrı hububattan ve sair hasılatattan iki öşür alınup birine öşr-i divanî derler Sipahi tائفesi alur Birine öşr-i Malikâne derler eshab-ı emlak ve evkaf alurlar...*"³⁰ Yine Ömer Beyin verdiği bilgilere göre, bu gibi mülk sahipleri, topraklarını kendileri işlemeyip toprak üzerinde oturan reayaya kiralamış olduklarından reaya; bu çeşit mülk toprakların her türlü rüsum ve haracını devlete verdikten sonra, ayrıca bir hisse de toprak kirası olarak malikâne sahibine ödemektedir: "...*Her biri mülkü olan nahiyeleri evvelden tasarruf eden reayadan ve gayrılardan bazı tائفelere icare tarikiyle virüb her biri elinde olan yeri eküb ve biçüb harac-ı muvazzaı ve mukasemesin sipahiye verdükden sonra hububdan ve bağ ve bağçadan ve bostandan hasıl olan gallatın öşrünü dahi icar-ı arz deyü maliklere vermek üzere...*"³¹

İşte yukarıda sözünü ettiğimiz ve bir numaralı olarak ele aldığımız Gerger ve Malatya sancaklarını da ilgilendiren Divriği kanunnamesi, Malikâne-Divanî sistemini tanımlamakta, elde edilen hasılın bölüşümüyle ilgili kuralları kapsamaktadır. Buna göre, söz konusu sancaklarda bulunan köy, mezraa, çiftlik ve diğer yerlerden elde edilen üründen "*kadimüleyyamdan ıla yevmine hazâ iki baş öşür alunagelüb bir başına canib-i malikâne ve bir başına canib-i divanî*" denilmektedir. Bu kanunname, timar erbabının alacağı vergilere de açıklık getirmekte ve buna göre resm-i çift³², resm-i bennak ve caba³³,

²⁹ Barkan, "Malikâne-Divanî", 122.

³⁰ Metin için bk. Barkan, "Malikâne-Divanî", 126-27.

³¹ Göst, yer., 127.

³² Çift resmi: Osmanlı İmparatorluğunda bir çiftlik yer tasarruf eden reayanın sipahisine ödediği vergidir. Bunun için bk. H. İncalcık, "Osmanlılarda raiyet rüsumu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), 577-586; *Ayn. yazar*, "Çift resmi", *Encyclopédie de l'Islam* (EI)², II, 32-33.

³³ Bennak resmi: Yarım çiftlikten az yer tutan ya da hiç toprağı olmayan evli raiyetin ödediği vergidir. Elinde toprağı olan raiyete *ekinli*, hiç toprağı olmayana *çaba* bennak denirdi. *TK 153*'de Divriği-de ekinli ve çaba bennaklerin kesin olarak birbirinden ayırt edildiğı görülmektedir. Buna göre ekinli bennak 18, caba bennak 12 akça ödüyordu. Bennak için bk. H. İncalcık, "Bennak", *EI*², I, 1204. Bennak teriminin kökeni konusunda yeni bir açıklama için bk. L. Bazin, "Note sur... bennâk", *Turcica*, XVI (1984), 129-130.

gerdek³⁴, ağnam³⁵ ve badihava gibi rüsum-ı örfiyenin timar sahibine ait olduğu belirtilmektedir. Bütün bu vergilere vakıf ve mülk sahipleri “*dahl*” edemezlerdi. Ancak “rüsum-ı örfiyesi” olmayan mezraa, arazi ve çiftlik gibi yerlerden alınan öşrün vakıf sahibi, mülk sahibi ve timar sahibi arasında bölüştürülmesi öngörülüyordu. Bu kanunname Ömer Lütfi Barkan tarafından yayınlandığı için burada yeniden yayınlamak yoluna gitmeyeceğiz³⁶.

İki numaralı olarak adlandırdığımız Divriği livası kanunnamesinde Malikâne-Divani sistemi üzerinde pek durulmamakta, yalnız “*kanun-ı kadim üze iki baş öşür alınduktan sonra salariye*³⁷ *deyü kırk kilede bir kile*”³⁸ alındığını bunun da “*bid’at olduğu sebepten ref*” olduğunu belirtmektedir. Bunun dışında Divriği sancağından alınan vergiler, reaya, sipahi ilişkileri; cürüm ve cinayetten alınan resimlerin ayrıntılı bir açıklaması yapılmaktadır. Dikkati çeken bir konu da Divriği sancağında sipahilerin reaya üzerindeki baskılarını önlemeye yönelik hükümlerin bu kanunnamede yer almış olmasıdır. Nitekim sancakbeyi ve sipahilerin raiyetlerini ot biçmeye zorladıkları, bu yüzden kendi iş ve güçlerinden ettikleri belirtilmekte *bid’at* olduğundan ötürü bunun yasaklandığı açıklanmakta, askerî sınıfın, akça ile rençber tutmaları gerektiği üzerinde durulmaktadır. Öte yandan yılda bir kez reayadan yağ, keçe, odun, otluk, saman, kömür vb. alındığı fakat bunlara karşılık çok az bir para ödendiği dile getirilmekte, bunun da

³⁴ Gerdek resmi: Evlenme vergisi anlamına gelen bu vergiyi hem müslüman hem de gayrimüslim reaya ödemek zorunda idi. Bk. N. Beldiceanu, *Les Actes...*, II, 302.

³⁵ Ağnam resmi ya da âdet-i ağnamın hesaplanmasında, kuzulu koyun kuzusuyla bir kabul edilmekteydi. Genellikle iki koyuna bir akça alınıyordu. Bk. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda aşiretleri iskân teşebbüsü*, 1691-1696, İstanbul, 1963, 21. Ayrıca bk. *Kanunname-i Âl-i Osman* (yay. M. Arif), İstanbul, 1329, 30.

³⁶ Barkan, “Malikâne-Divani”, 163-164.

³⁷ Salariye, salari ve bazan da salarlık denilen bu vergi öşür gibi ürünün miktarına ve öşüre katılmış olarak alınmaktaydı. Osmanlılara herhalde İlhanlılardan geçmiş bir terim olup köye gidip harman başında, sipahiler adına ürünü ölçerek bunların öşürlerini toplayan bir memurla ilgili vergi olarak görünmektedir. Bu bakımdan salariyenin öşür toplama giderlerine karşılık köylüden alınan bir vergi olduğu anlaşılmaktadır. Bazı sancaklarda salariyenin yemlik adı altında toplandığı belirtilmektedir. Bk. L. Güçer, *XV-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler*, İstanbul, 1964, 52-53; Krş. Barkan, *Kanunlar*, 66-78, 198.

³⁸ Kilenin ölçüsü yöreden yöreye değişebiliyordu. İstanbul kilesi 20 okka (25, 656 kg.) idi. Amid ve Çermik kilesinin İstanbul kilesinin yarısı olduğu anlaşılmaktadır (Barkan, “Uzun Hasan’a ait kanunlar”, *göst. yer.*, I, 103, 194. Kile için ayrıca bk. W. Hinz, *Islamische masse und Gewichte umgerechnet ins metrische system*, Leiden, 1955, 41-42; H. İnalcık, “Introduction to Ottoman metrology”, *Turcica*, XV (1983), 311-348.

yasaklandığı ve bu gibi ihtiyaçların günlük *narh*³⁹ üzerinden satın alınması gerektiği hükme bağlanmaktadır. Sancak subaşılarının reayanın evine kondukları ve onlardan zorla yem ve yiyecek aldıklarına ilişkin hükümler de göze çarpmaktadır. Üstelik sancakbeyi ve subaşılarının ava çıktıkları zaman reayayı da birlikte götürdükleri böylece onları iş ve güçlerinden alıkoydukları gibi uygulamaların yasaklandığını yine bu kanunnameden öğreniyoruz.

Sancakbeyi, subaşı ve sipahilerin reaya üzerindeki baskılarının kaldırılmasına yönelik hükümlere daha başka sancak kanunnamelerinde de rastlanmaktadır⁴⁰. Ancak 1530 tarihli Divriği kanunnamesinde bulunan, ehl-i örfün reayayı incitmesini yasaklayan buyruklarla daha sonra yayınlandığını bildiğimiz adaletnamelerde⁴¹ yer alan hükümler arasındaki benzerlik gözden kaçmamaktadır. Bu hükümler en azından Divriği sancağında reaya-sipahi ilişkilerinin daha XVI. yüzyılın başlarında bozulmaya yüz tuttuğunu ve devlet merkezinin bunu önlemek için çaba gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu kanunname şimdiye kadar yayınlanmadığı için aşağıda olduğu gibi verilmesi yoluna gidilmiştir.

Doğrudan doğruya Divriği sancağına ait üçüncü bir kanunname yukarda belirttiğimiz gibi Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan Divriği mufasssalının başında bulunmaktadır. Önce bu kanunnamenin hangi tarihte çıkarıldığını tespit etmeye çalışalım. Gerek Barkan⁴², gerek Tuncer⁴³ söz konusu kanunnamenin tarihsiz olduğunu

³⁹ Narh için bk. Y. Yücel, *1640 tarihli Es'ar defteri*, Ankara, 1982; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda narh müessesesi ve 1640 tarihli narh defteri*, İstanbul, 1983, 3-34.

⁴⁰ "Ve Çelebi Sultan ve Karaman ve Hamid sipahileri Konya'ya gelecek cebr ile şehirlünün evlerine konmayalar..." (Barkan, *Kanunlar*, 43).

⁴¹ H. İnalcık, "Adaletnaler", *Belgeler*, II/3-4 (1965), 49-145: "...Vüzera ve beylerbeyiler ve voyvodaları ve sancakbeyleri ve subaşılar ve emlak ve evkaf ve başmaklık karye zabıtları ve ümena ve ummal ve mübaşirin-i emval daima [on] on beş atlı ile üzerlerine çıkub ve naibler dahi hevalarına tabi olub vilayetdan müft ve meccanen yem ve yemeklerin ve sığır ve koyunların ve kuzu ve tavukların ve cebren emval ve esbabların ve mal buldun deyü bigayr-i subut-ı şer' akşaların alub ve oğlanların ve kızların çeküb..." (s. 105); "...Reaya ve berayanın müft ve meccanen at ve katır ve deve ve kul ve esbab ve malların ve arpa ve saman ve odun ve otluk ve koyun ve kuzu ve tavuk ve yağ ve bal vesair mekâlat kısmın çeküb alub ve bunun emsali nice salgunlar salub..." (s. 126). Ayrıca bk. M. Akdağ, *Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası*, Ankara, 1975, 330-333, 337-343, 382. Ayrıca bk. I. Beldiceanu-Steinherr, J.-L. Bacqué-Grammont, "A propos de quelques causes de malaises sociaux en Anatolie centrale aux XVIe et XVIIe siècles", *Archivum Ottomanicum*, VII (1982), 71-115.

⁴² *Kanunlar*, 118.

⁴³ *Osmanlı imparatorluğunda toprak hukuku*, 246.

belirtmişlerdir. Ne var ki bu kanunnamenin yer aldığı defterin baş tarafında tarih olmamakla birlikte, ilk sayfada Sultan II. Selim'in (1566-1574) tuğrası bulunmaktadır. Bu bize gerek tahririn yapıldığı gerekse kanunnamenin düzenlendiği tarih hakkında bir fikir vermektedir. Kaldı ki defterin içinde bu konuda bizi aydınlatacak tarihler de bulunmaktadır. Nitekim Divriği livasında bulunan memleahaların (tuzla)⁴⁴ tahririn yapıldığı sırada düzenli bir işletme haline konulması için yapılan yeni uygulamayla ilgili kayıtların altında fi 22 Şabanülmüazzam 976 (12 Şubat 1569) tarihi yazılmıştır⁴⁵. Burada bulunan iki kaydın da defterin sürekli bir parçasını oluşturduğu ve sonradan eklenmediği kesin olarak anlaşılmaktadır.

Öte yandan Divriği sancağının sayım işleminin yukarıda verdiğimiz tarihte yapıldığını başka kaynaklarla doğrulamak mümkün görülmektedir. Şöyle ki bu mufassal defterin *icmalinin* son yaprağında bulunan bir kayıt⁴⁶, Divriği livasının 976 tarihinde tahrir ettirildiği ve il yazıcısının da Sadık Çelebi olduğu konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Bununla ilgili olarak elimizdeki bir başka önemli kanıt ta *Mühimme* kayıtlarıdır. Burada 976 tarihinde Divriği sancağını tahrir eden "*Muharrir-i vilayet Sadık Çelebi*"ye gönderilen bir hüküm sureti yer almaktadır⁴⁷ ki bütün bunlar sancağın 1568/1569 tarihinde yeniden yazıldığını, kanunnamesinin de aynı sırada yeniden düzenlenerek defterin başına konulduğunu ortaya koymaktadır⁴⁸.

Üçüncü olarak adlandırdığımız bu sonuncu kanunname, yukarıda içeriklerini tanıtmaya çalıştığımız diğer iki kanunnamenin yeni birtakım hükümlerle derli toplu bir ifadesi, bir bileşkesi olarak görülmektedir. Başka bir deyimle bu kanunname, hem kendinden öncekilerde bulunan hükümleri kapsamakta hem de birtakım yeni maddelerin yürürlüğe konulduğunu göstermektedir. Böylece Osmanlı yönetiminin başlamasından aşağı yukarı yarım yüzyıllık bir dönemde Divriği livası kanunnamesinin kesinleştiğini, Barkan'ın anlatımıyla "tipik Osmanlı kanununa" geçiş sürecinin tamamlandığı anlaşılmaktadır.

⁴⁴ Aşağıya bk.

⁴⁵ TK 153, 65b, iki kayıt ve iki tarih söz konusudur.

⁴⁶ TK 354, 40b: "*Hurire bema'rifet-i Ez'afü'l ibad Sadık el fakir fi evahir-i Ramazanü'l mübarek min şuhur sene 976*".

⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*, no 7, s. 777, hüküm no. 2127.

⁴⁸ Gerek mühimme defterlerinde bulunan dağınık kayıtlar, gerekse incelediğimiz tapu-tahrir ve evkaf defterleri, Sultan II. Selim'in saltanatının ilk yıllarında Osmanlı imparatorluğunda genel bir sayımın yapıldığını doğrulamaktadır.

Bu kanunnamenin ilk maddelerinde tıpkı Malatya-Gerger-Divriği sancaklarının ortak evkaf ve emlak kanununda olduğu gibi Malikâne Divanî sisteminin işleyişine ilişkin bilgiler verilmektedir. Ancak bu sonuncu kanunnamedeki bilgilerin oldukça kapsamlı ve ayrıntılı olduğu açıkça görülmektedir. Bu hükümlere bakılırsa Malikâne-Divanî sisteminin iyice oturmuş olduğu sonucuna varılabilir. İl yazıcılarının ya da kanun koyucuların, değişik sancaklarda uygulanmakta olan sistemin işleyişini aynı kalıplaşmış formüllerle anlattıkları gözden kaçmamaktadır. Nitekim 967 (1559) tarihli Malatya livası mufassalında⁴⁹ bulunan kanunname de⁵⁰ Malikâne-Divanî sistemiyle ilgili olarak yer alan fıkralar hiç bir değişikliğe uğramaksızın 1568/1569 tarihli Divriği kanunnamesinde de yer almış bulunmaktadır. Böyle bir kanunun ortaya çıkışında her iki sancağın birbirine yakın oluşunun yanında diğer ortak tarihsel, sosyal ve ekonomik koşulların da rol oynadığını belirtmek gerekir.

Önceki kanunnamede olduğu gibi bu sonuncu kanunname de Divriği sancağındaki tuzlalardan⁵¹ reayanın evlerine tuz götürebileceğine ilişkin bir fıkra yer almaktadır. Öte yandan bu kanunname Divriği livasındaki raiyet rüsumunu da ayrıntılı olarak tespit etmiş bulunmaktadır. Bunu şöyle özetleyebiliriz:

Raiyet Rüsumu	Miktarı
Çift resmi	50 akça
Yarım(nim) çift	25 akça
Evli bennak	12 akça
Ekinlü bennak	18 akça
Mücerret	6 akça
Dönüm (2 dönüme)	1 akça

Buradaki rakamlar hem 1530 hem de 1568/1569 tarihli kanunnamelerde aynıdır. Bu da bize Divriği sancağında raiyet rüsumunda XVI. yüzyıl boyunca önemli bir değişikliğin söz konusu olmadığını ortaya koymaktadır.

⁴⁹ Barkan, *Kanunlar*, 115-117; Refet Yinanç, Mesut Elibüyük, *Kanunî devri Malatya tahrir defteri* (1560), Ankara, 1983, 3-7.

⁵⁰ Barkan, "Malikâne-Divanî", 164; Barkan, *Kanunlar*, 115.

⁵¹ Evkaf kayıtlarından anlaşıldığına göre Divriği'de "Merhum Sultan Hoşkadem ve Sultan İnal ve Sultan Kayıtbay" zamanlarında işletilen tuzlalar bulunuyordu (*TT* 156, 232). Fakat 976 tarihli defter kayıtlarına göre bu tuzlalardan" iptidai fetihden ila yevmüne heza bir akça hasıl" olmamıştı. Hattâ "ihya" edilmesine de kimse "talib ve rağıb" olmadığı için battal

Divriği’de alınan çift resmi ve türevlerinin XVI. yüzyılda Malatya, Diyarbakır, Erzurum, Musul, Harput, Çemişgezek ve Mardin sancaklarıyla aynı olduğu gözden kaçmamaktadır⁵². Söz konusu livalarda çift resminin Anadolu ve Rumeli sancaklarından biraz daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu, Osmanlıların belirtilen yörelerde çift resmini birtakım ağır vergilere karşılık tutarak koymuş olmalarından ileri gelmektedir⁵³.

Yukarıda belirttiğimiz gibi bu kanunname hem Barkan hem de Hadiye Tuncer tarafından yayınlanmış bulunmaktadır. Ancak Barkan, bu kanunnameyi bütün olarak vermemiş, birçok maddelerini yayınladığı metne almamıştır. Bu konuda herhangi bir açıklama da yapılmamıştır. Hadiye Tuncer’in yayınladığı metinde de birçok yanlışlıklar bulunduğu için kanunname anlaşılmaz bir kılığa bürünmüştür. Bu yüzden iki numaralı kanunname yanında bu üçüncü kanunnameyi de bütün olarak yayınlama yoluna gitmeyi uygun bulduk. Böylece iki kanunname arasındaki fark ve benzerlikler kolayca anlaşılabilecektir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrir Defteri 408, 576-577.

Suret-i

Kanunname-i cedid-i padişahidir ki zikr olunur

Livay-ı

Divriği

1. Divriği ve Darende kazalarında resm-i yatak⁵⁴ kaydolunan mahallerde sancakbeyi ve sipahiler yerlü

2. raiyyet kıslattığı koyundan resm-i yaylak^{54a} alurlar imiş bid’at olduğu sebebdan ref’ olundu

kalmışlardı. 976 tahriri sırasında Sevir nahiyesinde bulunan üç kıt’a tuzlayı Hacı Ali Bey, Mevlana Sinan (müderres) ve Mevlana Hacı Mehmed (hatip) “kendü akçalarıyla ihya ve âbadan” etmek için başvurmuşlardı. Aynı şekilde Divriği’de bulunan üç kıt’a tuzla suyu da Sivas’ta oturan zaviyedar Ali Baba’ya “humas-ı miri için zabt olunmak üzere” verilmiş (Bk. TK 153, 65b), Öte yandan XVI. yüzyılda Divriği’de işletildiğini bildiğimiz (Bk. *Mühimme Defteri*, n. 7, s. 725, 777), XVII. yüzyıldada Kâtip Çelebi (*Cihannüma*, İstanbul, 1145, 624)’nin “yer yer hufr” edildiğini, yerli beylerin başlıca gelir kaynağı olduğunu söylediği demir madeninden kanunnamelerde ve tapu-tahrir defterlerinde söz edilmemektedir.

⁵² H. İnalçık, “Raiyet rüsumu”, *göst. yer.*, 584-585.

⁵³ H. İnalçık, “Raiyet rüsumu”, 585.

⁵⁴ “Ve taşradan gelen koyundan ve keçiden resm-i yatak deyü her sürüden ki üç yüz ola bir alınub...” (Barkan, *Kanunlar*, 68, 146, 200, 206).

^{54a} Sürü sahiplerinin timar ya da miri yaylaklarda yaylayan sürüler için yılda bir defa olmak üzere kimi yerlerde sürü başına, kimi yerlerde ise koyun başına bir resim alınırdı. Bazı

3. Kanun-ı kadim⁵⁵ üzere haricden kışlayanlardan⁵⁶ alına yazılı raiyetlerden resm alınmaya
4. Resm-i yaylak kayd olunmayan yerluden resm alınur imiş resm-i yaylak kayd olunan yaylak
5. larda yayılan kimesnelerden kanun üzere resm alına yaylak kayd olunmayub reaya kadimden
6. yaylayu geldiği yerlerde yaylasalar resm-i yaylak alınmaya ve livay-ı mezburda kanun-ı
7. kadim üzere iki baş öşr alındukdan sonra salariye deyü kırk kilede bir kile alınur imiş
8. bid'at olduğu sebebden ref' olundu iki baş öşrlerin aldudkan sonra artuk nesnelerin
9. almayalar ve sancakbeyi ve sipahiler raiyetlerin bir nice gün ot biçmeye deyü alub gidüb işlerinden
10. korlar imiş bid'at olduğu sebebden ref' olundu Akçalarıyla rençber tutub biçdüreler
11. raiyeti incitmeyeler ve zikr olunan sancakda reayadan yılda bir kere yağ ve keçe ve odun
12. ve arpa ve otluk ve saman ve kömür salınub cüz'i nesne virürler imiş bid'at olduğu
13. sebebden ref' olundu Her ne hacetleri olur ise narh-ı ruzi üzere pazardan satun
14. alalar Reayayı incitmeyeler ve sancak subaşıları reaya taifesine konub cebrle yem ve yemek
15. alurlar imiş bid'at olduğu sebebden ref' olundu Güçle kimesnenin evine konub yem
16. ve yemek almayalar ve aldıklarında her ne alurlar ise değer bahalarıyla alalar Reayadan güçle

doğu illerinde sürü başına yani üç yüz koyuna otuz akça alınmaktaydı. Bk. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda aşiretleri iskân...*, 23; H. İnalcık, *Arvanid*, XXVIII, XXXIV; Barkan, *Kanunlar*, 67, 82, 134, 175, 190.

⁵⁵ Burada Memluk yönetimi zamanında yürürlükte olan hükümlerden söz edildiğine şüphe yoktur.

⁵⁶ Defter kayıtlarından anlaşıldığına göre, Şam dolaylarından gelen yörükler, Divriği çevresinde yaylamaktaydılar. Bunlardan yılda 10.000 akça tutarında bir yaylak resmi alınıyordu: *Resm-i yaylak-ı yörükân-ı Şam ve gayrihi der kaza-i Divriği. Kadimden alını geldiğinden ziyade alınmaya fi sene 10.000 (TK 153, 14b; krş. TT 408, 587).*

17. nesne almayalar ve sancakbeyleri ve subaşılar ve sair sipahiler av murad edüb nice

18. defa reayayı sürüb işlerinden korlar imiş ve nice günler dahi tutub güçle atların

19. bekletürler imiş bid'at olduğu sebebdan ref' olundu Sayd murad edindiklerinde

20. halka nida edeler Kendü ihtiyarıyla varan vara Güçle kimesneyi ava sürmeyeler ve at dahi

21. bekletmeye ve resm-i âsiyab yıl yürüyen değirmenlerden altmış akça ve altı ay yürüyen değirmenlerden

22. otuzar akça ve üç ay yürüyenlerden on beşer akça alına Ziyade alınmaya ve her ne alınur ise

23. sahib-i mülk ve sahib-i timar beraber üleşeler ve livay-ı mezburda memleha olub reaya ol memlehadan

24. evlerine yemek için tuz getürseler ol yerin âmili tuz getürdün deyü bac⁵⁷ alurlarmış

25. ve kendü bağından ve bağçesinden hasıl olan yemişlerden⁵⁸ yükledüb ahar yere satmağa gider

26. olduklarında âmilleri bac alurlar imiş Kadimden olagelmedük bid'at olduğu sebeden ref'

27. olundu Ol asıl evleri harcı için tuz alsalar ve kendü yemişleri ahar yere satmağa

28. gitseler anlarun gibilerden bac alınmaya ve resm-i çift tamam çift yazılan reaya ellişer

29. akça ve nim çift yazılanlardan yirmibeşer akça ve evlü bennakden on ikişer akça ve ekinlü

30. bennakden on sekizer akça ve mücerreden altışar akça alına artuk alınmaya ve şol deftere yazılmayan

31. mücerredler ki madem ki ataları hidmetlerinde olalar ve ataları etmeklerin yiyeler Anların gibilerden

⁵⁷ Bac, pazarlarda satılan eşyadan yerel geleneklere göre belirli oranda alınan bir muamele vergisidir: “*Ve dahi her kim bazara nesne getürse kanunnamem mucebince âdet üzere bacın vere*” (R. Anhegger, H. İnalçık, *Kanunname-i sultanı ber muceb-i örf-i Osmant*, Ankara, 1956, 59; F. Köprülü, “Bac”, *IA*, II, 187-190.

⁵⁸ Divriği şehri ve çevresi meyveleriyle ünlüydü. Evliya Çelebi (III, 213) Divriği'nin siyah, mor, beyaz dutlarının “rubu” meskûnda” bulunmadığını yazmaktadır. Krş. B. Darkot, “Divriği”, *IA*, III, 596-99.

32. nesne alınmaya ve şol mücerred ki defterde mücerred kayd olunmuş ola veyahut müstakil kisbi ola ve raiyet ki
33. fakir ola anların gibilerden altışar akça resm alına ve cürm-i cinayet hususunda⁵⁹ bir kimesne katl-i nefis etse
34. yerine kısas olunmaya dört yüz akça cürüm alına ve kılıç ve bıçak çıkarsa ikişer yüz akça
35. cürüm alına Amma mecruh edüb dōşeğe düşürse iki yüz akça cerimeden gayrı mecruhun
36. melhem bahasın ve ücret-i tabibin vere ve baş yarılrsa otuz akça cerime alına ve reaya biri
37. biriyle dōğüşseler kadı katında sabit olub tazir olursa iki ağaca bir akça cürüm alına
38. Ve âdet-i ağnamdan iki koyuna bir akça resm alına amma mevsimi mayısdır mayıs girüb
39. koyun kuzuya karıştukda ikisinden bir akça resm alına Ve resm-i küvare⁶⁰ kadim
40. ül-eyyamdan kovan başına ikişer akça alurlar imiş yine öyle alına amma öşr mikdarı bal
41. eyleyen kovanlardan alına Öşr mikdarı eylemeyen kovanlardan hesabınca resm alına artuk
42. alınmaya Ve resm-i küvarei sahib-i mülk ile sahib-i timar nısf alalar ve kovan balı ne yerde
43. eyler ise resm-i kovan bal eyledüğü yerindür. Raiyet sahibi benim raiyetim kovanıdır deyü
44. resm taleb eylemeye Ve livay-ı mezburda olan kura ve mezari sınırlarında haric
45. reaya ziraat etdükleri yerlerden kanun-u kadim üzre iki
46. dönüme⁶¹ bir akça resm

⁵⁹ Burada cürüm ve cinayet resimleri ile ilgili olarak yer alan hükümler, diğer kaynaklarda verilen bilgilere uymaktadır: *Kanunname-i Âl-i Osman* (yay. M. Ârif), 3-4; N. Beldiceanu, *Code de lois coutumières de Mehmed II*, Wiesbaden, 1967, 3v-4v; U. Heyd (yay. V.L. Ménage), *Studies in old Ottoman criminal law*, Oxford, 1973, 64-72.

⁶⁰ Krş. *Kanunname-i Âl-i Osman* (yay. M. Ârif), 37-38.

⁶¹ Dönüm resmi, zemin resmi aynı anlama gelmektedir. Bir dönüm aşağı yukarı 1000 m² lik bir toprak parçasına eşittir. Timar sahipleri kendilerine ait bir köyün sınırları içinde dışardan gelip ziraat edenlerden öşür ve dönüm resmi alıyorlardı. *Kanunname-i Âl-i Osman* (yay. M. Ârif), 16; Beldiceanu, *Code...*, 14r.

47. alına ziraat olunmayan yerlerden resm-i zemin
48. alınmaya ve kazay-ı Darende'de olan
49. mülk debbağ dükkânlarından resm alurlar
50. imiş bid'at olduğu
51. sebebden ref' olundu
52. nesne alınmaya ehl-i örf
53. olanlar kanun-ı
54. mezburdan
55. tecavüz etmeyeler
56. ederler ise
57. hakimü'l vakt
58. olanlar
59. yazub
60. der-i devlete
61. arz
62. ede
63. ler

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, no 153, 1b- 5b
Kanunname-i Livay-ı Divriği

1. Livay-ı mezburda vaki olan ekserya kura ve mezari ve kıt'a-ı arazide
2. hisse-i malikâne ve divanî deyü ziraat ve hırasat ile hasıl olan gallatın
3. beşte birisi çıkub iki defa öşr alınmak beynennas âdet-i kadimeleri olmuşdur
4. Mesela külliye ziraat olunan yerlerde tasarruf-ı arz malikâne ile tabir olunur ki
5. bihasbeşşer'i şerif mülk ve vakıf etdikleri ol tasarruf-ı arzdır ve meunet-i
6. arz divani deyü tahrir olunur ki beytülmal-i müslimine aid olacaktır
7. Pes her karye ve mezari ve arazideki malikâne ve divanî deyü işaret olunur bihas
8. beşşer' mülkiyeti ve vakfiyeti sabit olanlara hisse-i malikâneden istihkakı

9. her ne ise tayin olunur İstihkaklarından zaid malikânenen hisse kalursa

10. ol zaid kalan hisse-i malikâne ile canib-i divanisinin bazı hisse-i hümayuna

11. ve bazı timara kayd olunmuşdur Reayanın cümle hasıl olan gallatı beşte bir kısmı

12. olunub vakıf ve mülk olan kura ve mezaride ne hasıl olursa

13. iki bölük olub bir bölüğünden evkaf ve emlak sahipleri

14. badessubut defter-i cedide kayd ettürdükleri hisselerine

15. göre mahsullerine mutasarrıf olalar Ve beşte bir hasıldan gayrı

16. sabıka kırk kilede bir kile salariye deyü alınurmuş mukaddema

17. vilayet kitabet olundukda bid'atdır deyü ref' olunmuş

18. vakıa salariye yalnız öşr alınan yerlerde lazım olub

19. livay-ı mezburda ziraat olunan gallat beşte bir kısım olunmağla

20. salariye zulm olmağın geru merfu kayd olunmuşdur reayaya

21. asla salariye teklif olunmaya ve livay-ı mezburda vaki

22. olan bağçeler öşrü defter-i atikde ekserya maktu' kayd

23. olunub sâl be sâl bağçe öşrün berveci-i nakd vere

24. gelmişler sebebi meyve zamanında ekser reaya evladile bağçelerin-

de

25. mütemekkin olmağla öşr-i meyve hak üzre zabt olunmağla

26. kabil olmayub ol ecilden berveci-i nakd yazılmış haliya

27. dahi mütehammil olduğu üzre giru berveci-i nakd kayd olunub

28. kura ve mezari mahsulatı içinde mahalline kayd olunmuşdur

29. ana göre amel oluna Ve resm-i yatak kayd olunan mahallerde sancakbeyi

30. ve sipahiler yerlü raiyet kışlatduğu koyundan resm-i yatak

31. alurlar imiş Bid'at olduğu sebebden defter-i atikde ref'

32. olunub kanun-ı kadim üzre haricden kışlayanlardan alına

33. Yazılı raiyetlerden resm alınmaya deyü kayd olunmağın olgeldüğü

34. üzre ibka olundu Ve resm-i yaylak kayd olunmayan yerlerden

35. Zulmen resm-i yaylak taleb ederler imiş Ol dahi bid'at ve zulm-i

36. sarıh olmağın ref' olundu Minbaad defter-i cedide resm-i

37. yaylak kayd olunan yaylaklardan alınub defter-i cedide resm-i

38. yaylak kayd olunmayan yerlerden alınmayub yerlü reaya kadimden

39. yaylayu geldüğü yerlerde yaylayub defter-i cedide ve olıgelene

40. muhalif ve resm-i yaylak taleb olunmaya Ve sancakbeyleri ve sipahiler

41. raiyetlerin birkaç gün ot biçmeğe deyü alub gidüb işlerin

42. battal ederler imiş Bid'at olduğu sebebdan ref' olundu

43. Akçalarıyla rençber tutub biçdüreler raiyeti incitmeyeler ve zikr

44. olunan sancakda reayadan yılda bir kere yağ ve keçe ve odun

45. ve arpa ve otluk ve saman ve kömür salub cüz'i nesne verürler imiş

46. Bid'at olduğu sebebdan ref' olundu Her ne haccetleri olursa

47. narh-ı ruzi üzre pazarda satun alalar Reayayı incitmeyeler

48. Ve sancak subaşıları reaya taifesine konub yem ve yemek

49. alurlar imiş Bid'at olduğu sebebdan ref' olundu Güçle

50. kimesnenin evine konub yem ve yemek almayalar Alduklarında her ne

51. olursa değer bahalarile alalar Reayadan güçle nesne almayalar

52. Ve sancakbeyleri ve subaşıları ve sair sipahiler av murad

53. edinüb nice def'a reayayı sürüb işlerinden korları imiş

54. Ve nice günler dahi tutub güçle atların bekledürler imiş

55. Bid'at olduğu sebebdan ref' olundu Sayd murad etdüklerinde

56. halka nida edeler kendü ihtiyarile varan vara Güçle

57. kimesneyi ava sürmeyeler Ve at dahi bekletmeyeler Ve livay-ı mezburda

58. memleha olub reaya ol memlehadan evlerine yemek için

59. tuz götürseler yerün âmili tuz götürdün deyü bac alurlar imiş

60. Ve kendü bağından ve bağçesinden hasıl olan yemişlerden

61. yükledüb ahara satmağa gider olduklarında âmilleri

62. bac alurlar imiş Kadimden olıgelmedüğü sebebdan ref' olundu

63. Ol asıl evleri harcı için tuz alsalar ve kendü yemişlerin

64. ahara satmağa gitseler anların gibilerden bac alınmaya

65. Zikr olan merfuatın cümlesi defter-i atikde merfu' kayd olunub

66. ve hakikat-i hal zulm olmağın girü merfu' kayd olunmuşdur

67. Ehl-i şer' olan mucibile amel edüb hilafına cevaz

68. göstermeye Ve resm-i çift tamam çift yazılan reayadan Ellişer akça ve nim çift yazılanlardan yirmi beş akça

69. ve evlü bennakden on ikişer akça ve ekinlü bennakden on sekiz akça

70. ve ekinlü bennakden on sekiz akça ve mücerredten altışar akça

71. alına Artuk alınmaya Deftere yazılmayan mücerredler madem ki

72. ataları hizmetinde olalar Ve ataları etmeklerin yiyeler anların

73. gibilerden nesne alınmaya Ve şol mücerred ki defterde mücerred kayd

74. olunmuş ola veyahut müstakil kisbi olanların gibilerden

75. altışar akça resm alına Ve livay-ı mezburda olan kura ve mezari

76. sınırlarından haric reaya ziraat etdikleri yerlerden

77. kanun-ı kadim üze iki dönüme bir akça resm alına Ve âdet-i

78. ağnamdan iki koyuna bir akça alına amma mevsimi mayıdır mayıs

79. girüb koyun kuzuya karuşdukda ikisinden bir akça resm alına

80. Ve resm-i küvare kadimü'l eyyamdan kovan başına ikişer akça resm alınurmuş

81. yine öyle alına Amma öşür mikdârı bal eyleyen kovanlardan alına

82. Öşür mikdârı bal eylemeyen kovanlardan hesabınca resm alına

Artuk

83. alınmaya Ve bir raiyet mülk kovanın kendü karyesi toprağından

çıkârub

84. ahar toprağı iledüb anda yaylayub bal verse nısf resmin raiyet

85. sahibi ve nısf resmin toprak sahibi alur İki resm taleb etmeyeler

86. Ve resm-i âsiyab yıl yürüyen değirmenlerden altmış akça ve altı ay

87. yürüyen değirmenlerden otuz akça alına Ziyade alınmaya Ve cürüm ve cinayet

88. hususunda bir kimesne katl-i nefis etse yerine kısas olunmasa

89. dört yüz akça cürm alına ve kılıç ve bıçak çıkarsa ikişer yüz akça

90. cürm alına Amma mecruh edüb döşeğe düşürse iki yüz akça

91. cerimeden gayrı mecruhun melhem bahasın ve ücret-i tabibin vere ve baş

92. yarsa otuz akça cerime alına ve reaya birbirile döğüşseler

93. kadı katında sabit olub tazir olunsa iki ağaca bir akça cürm alına

94. Ehl-i örf olanlar kanun-ı mezburdan tecavüz eylemeyeler ederlerse

NOT

Bu yazımızı basıma verdikten sonra, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (*Maliyeden Müdevver*, no 3332)'nde Akçadağ, Divriği ve Darende'nin "merkez, muhtelif nahiye ve köylerinde bulunan cami, mescit, medrese, zaviye ve diğer bazı evkaf, emlak ve akaratin... hasılatını ve yekûnlarını ihtiva" eden bir defter bulduk. Defterin baş tarafı eksik olup 925/1519 tarihini taşımaktadır. Ayrıca il yazıcısı defterin Yavuz Sultan Selim zamanında düzenlendiğini belirtmektedir (s. 16). Bu belge, fetihten sonra Divriği'de yapılan vakıf ve mülklerin ilk tefişinin sonuçları olarak görülmektedir. Bu açıdan büyük bir değer taşımaktadır. Aynı br araştırma konusu olarak ele alacağımız bu defterin şimdilik varlığını bildirmekle yetiniyoruz.

ZEKİ ARIKAN

THE ẸATIF DISTRICT (*LIVĀ*) DURING THE FIRST FEW YEARS OF OTTOMAN RULE: A STUDY OF THE 1551 OTTOMAN CADASTRAL SURVEY *

Dr. MEHMET MEHDİ İLHAN

Riyadh 1986

Historical Background

The historical importance of the Eastern Region of Saudi Arabia can never be denied; Al-Ḥasa may have the fame as an oasis, but Ẹatif as part of it is of no less importance. The territory of Ẹatif is divided from Al-Ḥasa province by an intervening range of hills, the most famous of which is known as Jabal Mushahhar. This hill, seven hundred feet high, falls about ten miles to the south of Ẹatif¹.

The oasis of Ẹatif which once had at least ten thousand trees and still is suitable for growing many types of fruits and vegetables such as apricots, figs, melons, lemons, oranges, cucumbers, obergreens and beans². So the oasis was suitable for a settled population as well as a refuge for tribes.

Ẹatif was also famous for pearlfishery which was, until recently considered as the most important source of income after agriculture. The pearls were carried by the tradesmen to India in return for other goods³, particularly spices and scents. Ẹatif also had a reputation for its woodwork and minerals such as copper and bronze⁴. It is believed that the area was covered with forests and was inhabited from very early times⁵.

* I am grateful to Prof. S. Özbaran for posting me the photocopy of this register to my address at King Saud University where I taught History for the 1985-86 academic year and kindly agreed that I could study and present it as a paper to the Tenth Turkish Congress of History. I also would like to thank Dr. Al-Humaidan who told me that majority of the villages recorded in this register still exist. The transcription alphabet used in *Islam Ansiklopedisi* is followed in this article.

¹ Palgrave (1865): W.G., *Narrative of a Year's Journey through Central and Eastern Arabia*, 2 vols. London and Cambridge, vol. II p. 184.

² Al-Muslim (1962): M.S., *Saḥil al-Ẹheeb al-Esved*, Beirut, p. 175

³ Ibid p. 181

⁴ Ibid p. 171

Ḳatif of today has regained its fame through the discovery of oil. The Turks had prepared a report on an oil seepage behind Ḳatif, some six miles north-east of the town. It was this report, which opened the way to digging for oil and gradually led to the discovery of the great oil dome on the Jabal Ḳahran by Aramco (Standard Oil-previously known Casoc) and many other wells followed ⁶.

Ḳatif, the word given to the town, appears to have been driven from Al-Ḳatf (القطف)⁷ that is "gathering of fruit or grapes" which may indicate the abundance of vineyards and gardens in the region *. The region itself which according to the historians extended from Basra to 'Umman was at times popular by different names: Al-Ḥatt is a name originally given to Al-Ḳatif, Hecr to Al-Aḥsa, and Al-Baḥreyn to the Island of Evāl (أوال). Some historians even claim that the Arabian Gulf was originally called Al-Ḳatif Gulf⁸.

We do not have details on the city of Ḳatif itself. However, according to Abu'l-Fidā's *Taḳvim al-Buldān*, the city had a fortress and a ditch. The fortress was situated near the village of Al-ʿAvāmiyye⁹ at a site called Ciparro (جبرو). It is also believed that Al-Zara, and Al-Ḥatt were founded at the same site¹⁰. Since we know that Al-Zara, presently known as Al-Ramāde (الرماده)¹¹ is very near to present day Ḳatif and not very far from Al-ʿAvāmiyye village¹², then we may assume that the site in question served as a building ground for the fortress. The walls of this fortress were seven feet high. It had four gates opening to four different directions: Dervāz al-Bekr to the east, Dervāz-i Bāb al-Ṣimāl to the west, Dervāzet al-Sūḵ to the south, and finally the Inner Fortress gate to the north¹³.

The city of Ḳatif was strategically situated at a very important place and therefore had been subject, to many invasions throughout its history. It

⁵ Ibid p. 22-24

⁶ Dickson (1956): H.R.P., *Kuwait and her Neighbours*, London, pp. 268, 269 and 278.

⁷ Al-Muslim (1962) p. 16

* However, it is a surprise that there is no mention of vineyards or grapes in the register.

⁸ Al-Muslim (1962) p. 17; Al-Aḥsāi: *Tarih*, called *Tuhfet al-Mustefid bi-Tarih Al-Aḥsāʾ fi al-Ḳadim ve al-Cedid*, ed. Muḥammed b. ʿAbd Al-Ḳadir Al-Anṣari, Riyadh 1960, pp. 13, 27; Also cf. Vehbe (1967): *Hafiz Ceziret al-ʿArab fi al-Ḳarn al-ʿİşrin*, Cairo, p. 69.

⁹ An alphabetical list of the villages, that were recorded in the register, is given in the appendix. The names of villages mentioned in this article could be checked against this list.

¹⁰ Al-Muslim (1962) p. 41.

¹¹ There is a well called 'Ayn-Zāre near Al-Ramāde.

¹² Al-Aḥsāi p. 69.

¹³ Al-Muslim (1962) p. 41.

also served as a base to various rulers in the region. The region came under the rule of Carmations¹⁴, Portuguese and Ottomans. The Portuguese occupied the region sometime during 927 H./1520 A.D. and held it under their rule until 958 H./1551 A.D., the year the Ottomans drove them out and built a new citadel in Al-Ẹatif¹⁵. Although the emir of Al-Ẹatif and Al-Aḥsa and some other emirs in the Arabian Gulf had already paid homage to the Ottomans when Sultan Suleyman, the Legislator, conquered Baghdad in 941 H./1534 A.D.¹⁶, the region actually didn't come under the direct Ottoman rule until the Ottomans defeated the Portuguese in the Arabian Gulf during the second half of the 16th century. This was at a time when the people of Al-Ẹatif, who were already tired of Portuguese rule, seized the opportunity and recovered the fortresses, handing them over to the Ottomans in 957/1550¹⁷. Murad Beg, the former beg of Koban, was appointed as beg over the *livā* of Al-Ẹatif¹⁸. This was the first Ottoman rule over Al-Ẹatif and it came to an end in 1081 H./1670 A.D., when the tribe of Beni Ḥalid¹⁹ drove them out under the leadership of Berrak b. Ghadir, their chieftain²⁰.

It is understood from the *ḵānunnāme* at the beginning of the register that the region had suffered at the hands of local *emīrs* and *subāḥīs* during the Portuguese rule, and the atrocities did not cease even after the Ottoman conquest.

Mandaville's findings on the region of Al-Aḥsa confirm this fact as well. He argues that as a result of such atrocities a preliminary cadastral survey was carried out in Laḥsa (Al-Ḥasa) towards the end of the year 1553²¹.

¹⁴ On various tribal rule over the region see Al-Aḥsāi pp. 84-121.

¹⁵ See G. Rentz, art. "Al-Katif" in *EI*.

¹⁶ Al-Azzavi (1949), 'Abbas, *Tarih al-'Irāq beyn al-Iḥtilāleyn*, vol. 4, Baghdad, p. 44; G. Rentz, art. "Al-Katif" in *EI*.

¹⁷ Al-Muslim (1962) p. 145; cf. Wilson (1959): A.T., *The Persian Gulf*, London, pp. 124-126.

¹⁸ Ruus 209 (dated 957 H./1550 A.D.) p. 71. See Özbaran (1979), S., "The Importance of the Turkish Archives for the history of Arabia in the Sixteenth Century (with Particular reference to the Beylerbeyliks of Yemen and Laḥsa)" in *Studies in the History of Arabia* vol. 1 part 2, Riyadh University Press, p. 107. However, according to Al-Muslim (1962)- pp. 146 and 148- the governor was most probably a certain Muhammed Paṣa Ferruh who built a number of mosques in the area, some of which still stand.

¹⁹ The nomads of this tribe, which is not recorded in the register, owned date groves at 'Anek where they came and camped during the summer season. See Al-Muslim (1962) pp. 44-45; G. Rentz, art. "Al-Katif" in *EI*.²

²⁰ See Nahle (1980): M.A. *Tarih al-Aḥsa al-Siyasiyy* (1881-1913), Kuwait, p. 36.

²¹ Mandaville (1970): J., "The Ottoman Province of Al-Ḥasa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries" in *Journal of the American Oriental Society* vol. 90 No. 3, July-September, p. 488.

However, according to Prof. Salih Özbaran the province of Laḥsa was established in 1555 and included the district of Ẕatif, Jesho, Hafa, Tahamiya, Ayun, Mubarrez and also Jabreyn in the middle of peninsula²². A few years before the establishment of Laḥsa Province the *sancaḡ* of Al-Ẕatif was included within the cadastral survey carried out on the province of Basra most probably due to the fact that the province of Laḥsa, as it is clear from a statement in the register, was not conquered yet²³.

The survey on the *livā* of Al-Ẕatif covers pages 290-340 of the register numbered 282 at İstanbul Başbakanlık Archive. The *ḡānunnāme* of the *livā* of Al-Ẕatif²⁴ along with other *ḡānunnāmes* in the register had already been translated into French by Mantran²⁵. The *ḡānunnāme* clearly indicates that the local rulers (*emirs*) took advantage of the Ottomans being Muslims and confiscated the properties of *re'āyā* apart from imposing heavy taxes. It is mentioned in the *ḡānunnāme* that the *emirs* and other affiliated officials were acting contrary to the *shari'a*²⁶. It is also clear from the *ḡānunnāme* that no *ḡānunnāme* existed for the *livā* of Ẕatif prior to the coming of Ottomans. This most probably was due to the fact that the *shari'a* laws were in force in the region²⁷. It is also obvious that the Ottomans when preparing a *ḡānunnāme* and carrying out a register paid a great deal of attention to the previous laws that existed in an area. They have mostly used local vocabulary words in

²² Özbaran (1984-85): S., "A note on the Ottoman Administration in Arabia in the Sixteenth Century" in *IJTS*, vol. 3, no. 1, Wisconsin, p. 94.

²³ In the register (*defter*, the study of which is undertaken in this article) it is stated: "Laḥsa'dan ve deryādān tereke gelmez olurmuş" (The goods stopped coming from Laḥsa and overseas), Başbakanlık Archive, Th. Def. Nd: 282 p. 292. It is my understanding that had the Ottomans aimed at the conquest of Arab lands rather than expelling the Portuguese from the Arabian Gulf, they would not have delayed the conquest of Laḥsa province which has very rich farm lands and thousands of palmtrees, a unique treasure for them.

²⁴ B.A. Th. Def. No: 282 pp. 290-292.

²⁵ Mantran (1967): R. "Reglements Fiscaux Ottoman: La Province de Bassora (2e moitié du XVIe s.)", in *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 10, nos. 2-3 (December) pp. 224-227.

²⁶ Th. Def. 282 p. 291.

²⁷ Th. Def. No: 282 p. 291 "Ve vilāyet-i Ẕatif'de qādimden re'āyānin terekeleri babinde mukarrer ḡānūn olmayub..." It is worthwhile to study the question of whether there ever existed any *ḡānunnāme* for the Arab provinces prior to the coming of Turks. Although a reference is made to a previous *ḡānunnāme* in the Ottoman *ḡānunnāme* and register of Kerkuk and Dakok the reference is most probably to a *ḡānunnāme* either drawn by Karakoyunlus or Akkoyunlus-Tapu Kadastro Umum Müdürlüğü, Ankara, Th. Def. No: 111 fols. 1a, 7a, 15a-b, 18a, 22a, 25a, 78b, 81a.

order to avoid confusion amongst the *re'āyā*, but never ignored the pure Turkish words²⁸.

Whatever the secondary purpose of the *kānunnāmes* may be, their primary purpose is to serve as a legal reference for the registers carried out. The cadastral survey of Al-Ḳatif and its *kānunnāme* clearly reflect this idea.

According to R. Mantran and Prof. Salih Özbaran the cadastral survey of Basra, which includes Ḳatif, was carried out sometime in 958/1551²⁹. This means that the survey was carried out immediately after the conquest of the region. Therefore, a close study of the survey will give us information on the social and economic conditions prevailing in the area during both the Ottoman and the pre-Ottoman periods. The register, no doubt, furnishes information on population, taxation, production, location of settlements, ethnic groups, and tribes. The register covers the *livā* of Ḳatif, two *nāhiyes* apart from Ḳatif, some islands, and tribes³⁰.

Population

There is no other source as valuable as the cadastral registers for working out the population census of an area for the sixteenth century. The purpose behind carrying out these cadastral surveys was no doubt taxation, but they are accurate enough to give us a very clear picture on the population of any area. However, a very careful computation of the figures is a must.

The Ḳatif register when compared to some other registers has its short comings. One example is that the bachelors were not recorded for the city of Al-Ḳatif where as in the registers such as that of Amid³¹, Kerkuk and Dağok³², Trablusşam³³, and Ruha³⁴ the bachelors have been recorded for the cities³⁵. It is noteworthy that the bachelors were even recorded for the

²⁸ In Al-Ḳatif *kānunnāme* the best examples for local words may be "suḥre" (compelling to labour without wages) and "mift" (free of cost, unpaid), and for Turkish words "bürüncek" (a kind of head dress)-Th. Def. No: 282 pp. 291, 292.

²⁹ Mantran (1967) p. 225; Özbaran (1984-85) p. 96.

³⁰ Th. Def. No: 282 pp. 293-340.

³¹ İlhan (1977): M.M., *The 1518 Ottoman Cadastral Survey of the Sancak of Amid*, Ph. D. thesis presented to the University of Manchester, 2 vols, vol. II p. 51.

³² TKUM. Th. Def. No: 111 (Dated 955 H./1546 A.D.) fols. 1b-4a; 25b-26a.

³³ TKUM Th. Def. No: 203 (Dated 954 H./1547 A.D.) fols. 4b-11b

³⁴ TKUM Th. Def. No: 151 (Dated 1566 A.D.) fol. 27a: (705 Muslim *mücerreds* and 197 non-Muslim *mücerreds* were recorded).

³⁵ A list of registers for Anatolia given by Faroqhi (1979-80): S., "Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia", in *International Journal of Turkish Studies* vol. 1, No. 1, pp. 39-43, shows that the bachelors were recorded in almost every city of Anatolia.

city of Basra within the same register, which Al-Ḳatif is a part of as mentioned above³⁶. Under these circumstances it becomes extremely difficult to explain why the bachelors were not recorded for the city of Al-Ḳatif. The only suggestion may be that the Ottomans did not want to put too much pressure on the inhabitants who had already been oppressed by the Portuguese and the local rulers³⁷.

Taking into consideration the fact that the bachelors were not recorded for Al-Ḳatif city as well as for some villages, I have taken a more or less arbitrary multiplier of 6 for the households³⁸ and added the bachelors, wherever they were recorded, in working out the population figures given below. Another arbitrary element enters into consideration and that is the number of soldiers garrisoned in the city and *livā*, and other non-registered members of the 'askeri class. By analogy with Barkan's³⁹ conclusion on the same problem, I arrived at a figure of 10 % of the total population, and added this to the population figures. I also worked out separately the population of three villages which had over a hundred households. I did not add 10 % to the estimated figure for the tribes since it is obvious that they could not have had any 'askeri class accompanying them in the desert⁴⁰.

Table 1: POPULATION OF THE *LIVĀ* OF ḲATIF IN 1551

	Households	Bachelors	Population
Ḳatif	1,122	—	7,405
Ḳudiḥ	126	3	835
Lācām	133	38	916
Ṭārut	157	42	1,078
Other vilages	1,036	196	7,033
Tribes	2,000	—	12,000
Total	4,574	279	29,267

³⁶ BA Th. Def. No: 282 pp. 38-63.

³⁷ It is worth noticing that the scribe had written the word *mücerred* (bachelor) for the Mesihan quarter, but recorded it as "O" (zero) BA Th. Def. No: 282 p. 305.

³⁸ According to Mc Carthy (1979) "Ottoman Sources on Arabian Population" in *Studies in the History of Arabia* vol. 1 part 2 pp. 113-133 a household in Katif, a region of Najd *Sancak* in the 19th century, varied between 6 to 8 members. It should be noted that Najd *Sancak* is misnamed since the so called *sancak* with its capital at Al-Aḥsa' consisted of territory lying east of Najd proper. Cf. G. Rentz, art. "Al-Ḳatif" in EI2.

³⁹ Barkan (1970): Ö.L., "Research on the Ottoman Fiscal Survey", in M.A. Cook (ed.), *Studies in Economic History of the Middle East*, London pp. 162-171.

⁴⁰ See *infra*.

There are 57 villages recorded in the register. Of these 50 were inhabited and the remaining seven are pointed out as being cultivated by non-residents such as the inhabitants of a nearby village⁴¹. However, it is also unfortunate that no household entry is recorded for the villages of Rahime, ̲umm al-̲ura and Cenubiyye. It is clearly pointed out that their inhabitants were fishermen who most probably were out in the sea fishing at the time when the survey took place or the surveyors simply did not bother to sail to the islands where the villages were situated. It is also no surprise that the surveyors did not fail to record the pearl-hunters of ̲ārut island. However, the surveyors have recorded one group of these pearl-hunters without indicating whether they were the inhabitants of ̲ārut village or another village on the ̲ārut Island⁴². It is also worth noticing that the bachelor-entries for these pearl-hunters and the villages of ̲ārut, Lācām, and Seyḥat when compared to the bachelor-entries for other villages stand out as very high. This most probably was due to the fact that the bachelors of these villages were pearl-hunters and the amount of tax due from them was comparatively high or simply they had a well-paid occupation. Pearl-hunting could also be the reason for why these villages had high population densities. Another village with a high population density is ̲udiḥ and it also appears to be a seaside village⁴³.

It is clear from table 1 that the population of Al-̲atif city was higher than all other small villages put together. The smallest village was Zārā with only seven households but a comparatively high income. This sea-side village, which was conquered during the caliphate of Ebu-Bekr⁴⁴, most probably was an important village with a population perhaps as high as the village of 'Avāmiyye to the north of ̲atif⁴⁵. However, it must have stopped flourishing when it was burned and laid waist by Ebu Sa'id al-Cenābi al-̲armāti in 287 H./937 A.D.⁴⁶.

The city of ̲atif, according to the register, had seven quarters. One of the quarters, however, is not given a name and it becomes pretty difficult to

⁴¹ The villages of Hille-i Birkat and Hille-i Meḥiṣ were cultivated by the *re'āyā* of Cārudiyye and Kusuriyye villages respectively BA Th. Def. No: 282 pp. 339, 340.

⁴² When we add the population of these pearl-hunters to the population of ̲ārut village the population of ̲ārut will be 1,527

⁴³ Al-̲udiḥ is situated to the west of Al-Bahāri. See Al-Muslim (1962) p. 46

⁴⁴ Al-Aḥsai p. 15.

⁴⁵ Cf. Al-Muslim (1962) p. 41.

⁴⁶ Al-Aḥsai pp. 84-90.

decide whether the scribe recorded the inhabitants of one or more than one quarters under this quarter since it has the heading “Maḥalle nezd-i bâb-i ḳal‘a ve dâire-i ḳal‘a-i muferrîḳa ve Baḥrâni ve ġayrihi”. However, the statement indicates that the quarter was close to the Citadel Gate.

There is no ethnic or religious division in the Ḳatif register, neither for the town of Ḳatif nor the villages. Although this may indicate that the entire population of both the town and the villages were Muslims and the personal names throughout the register verify this fact, it is pretty difficult to arrive at a conclusion that they were ethnically hundred percent Arabs since non-Arab Muslims also use Arabic names. Few household entries such as “Seyyid ‘Ali veled-i ‘Abdi al-Mehdi” (p. 296), “Malla ‘Abd al-Imam”, “Seyyid ‘Alevi” and “‘Abd al-Nebi” (p. 300) epithets such as “Baḥrâni”, “Hindi” (p. 295) and “Ṭāruti” (p. 297)⁴⁷ are certainly not enough to arrive at any conclusions although they may indicate that there were people who came from other places and settled here. It is also worth noticing that one of the quarters of Ḳatif is called “Maḥalle-i Sādât”⁴⁸, and with the exception of the last five entries all the households registered under this quarter have the title “seyyid”. I also would like to point out that there is no indication in the register that these *seyyids* were tax-exempted.

The Ḳatif region apart from Ḳatif town had two *nāhiyes* (subdistricts) namely Ṣaḥrān and Şaffā. Since there are no household entries in the register for either of the two *nāhiyes*, we may assume that they were only regional names and not towns. The number of villages that fell under the *nāhiye* of Ṣaḥrān were seven⁴⁹ and that of Şaffā were only four⁵⁰. I assume that the villages cited from p. 335—‘Anek village included—onwards fell under the *nāhiye* of Ḳatif since they are recorded as such.

According to the register there were two tribes (*tā’ife*) with eight clans (*cemā’at*) leading a nomadic life in the area. Ṭā’ife-i ‘Amāyir with its eight clans appears to have been the chief tribe since Ṭā’ife-i Ehl-i Nikyān, which has two clans, is specifically pointed out as subject to her. Furthermore in the explanatory note about the tribes the reference is only to one tribe. The note reads as follows:

⁴⁷ The page numbers in brackets are that of BA Th. Def. No: 282.

⁴⁸ The word “sādāt” (سادات) is the plural of “Seyyid” (سيد) meaning descendant of the Prophet Muhammed (p.b.u.h.).

⁴⁹ The villages recorded under Ṣaḥrān are: Alciye, Şemle, Çağre, Tuḥān, Ḥalābiyi, and Tebekāt.

⁵⁰ For the villages recorded under Şaffā see footnote 57.

"The above mentioned tribe has over two thousand households. Their vineyards, orchards and other properties are on the ̲atif land; they themselves, most of the time, wander in the desert. Being a Bedouin Arab tribe, it was not possible to register their men. Said tribe comes and trades at a place called Kayzara 'Azar for about two months and then returns to the desert" ⁵¹.

It is also stated in the register that there is a dye-house with an income of about 20,000 *akçes* belonging to this tribe but with no timaroit ⁵².

Taxation

The taxation system of ̲atif region showed a uniformity with only very minor discrepancies. The *ķānunnāme* at the beginning of the register covers most of the taxes. The register itself clarifies the agricultural taxes, mostly those levied in the villages. It is also no surprise that the register and *ķānunnāme* throw light on the amount and portion of the dues as well as the currency they are paid in. The register, furthermore, indicates that the dues from ̲atif town were mostly commercial where as those from the villages were almost entirely agricultural.

The proceeds from the taxes recorded under ̲atif town, which amounted to 202,900 *akçes*, went to the Imperial Treasure. The remaining 53,500 *akçes* went to the *Mīr-i Livā* ⁵³. The proceeds for the Imperial Treasure were mainly from ̲atif's slaughter-house, cottonmill, seaport and *ih̲tisāb* ⁵⁴ dues as well as from the gate-tax on goods entering or leaving through its gates. An income of 52,000 *akçes* from the island of Tārut also went to the Imperial Treasury. The proceeds of *Mīr-i Livā*, apart from the tax levied on pearlfishery of 'Anek village, were mainly from the taxes levied on ̲atif's dyehouse, pearlhunter's ships, and pearlmerchants. The so called penal dues (*bād-i havā*) ⁵⁵ also constituted a part of *Mīr-i Livā*'s proceeds.

⁵¹ BA Th. Def. 282 p. 340.

⁵² BA Th. Def. No: 282 p. 340; See *infra*.

⁵³ However, a decree in BA Ruus 209 p. 71 (dated 957 H./1550 A.D.) reads as follows: "the livā of Qatif, dependent on Basra, has been given to Murad beg, the beg of Koban, with an annual revenue of 300,000 *akçe*". See Özbaran (1979) p. 107.

⁵⁴ *Ih̲tisāb* dues most probably included taxes levied on market goods and local trade. Cf. Barkan (1943): O.L., XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları, I. Kanunlar, İstanbul, p. 123; Art. "Ihtisab" in Elz; Tuncer (1962), H., Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları, Ankara, pp. 156-162.

⁵⁵ *Bād-i havā* is defined in the *ķānunnāmes* as dues exacted for weddings, various breaches of the law, deeds of *çiftlik* and dwellings, winter quarters of nomads, apprehension of straying animals or fugitive slaves and similar exactions. See Tuncer (1962), pp. 29 and 120-121; Faroqi (1979-80), p. 25; Also see *infra*.

The taxes levied in the villages reflect almost the same pattern and gives us an idea about the agricultural background of the region as a whole.

It is no surprise that the highest income in every village was from the tax levied on dates. Although the income that proceeded from the tax levied on wheat was generally higher than the taxes levied on other agricultural produces, it was far below that of dates.

According to the *ḵānunnāme* as well as the figures entered in the register the tax on dates was 1/5th of the yield at 25 *akçes* per *ḥaṣṣaf* while the taxes on cereal crops were 1/8th of the yield at 16 *akçes* per *vezn* for wheat, beans, barley and Indian peas⁵⁶, 10 *akçes* per *vezn* for rice, millet and Indian corn, and finally 53 *akçes* per *vezn* for sesame⁵⁷. Although it is neither clear from the *ḵānunnāme* nor the register, it is my guess that the taxes on cotton and fruits were most probably either 1/5th or 1/8th of the yield at 25 *akçes* per *vezn*⁵⁸.

Other types of taxes levied in the villages were wharf-tax such as that of Tārūt village, date-store tax in 'Anek village and penal taxes called *bād-i havā*. There was also a dye-house belonging to 'Amayir tribe with an estimated tax of 20,000 *akçes*⁵⁹.

The standart currency appears to have been the small silver coin called *akçe*. In the *ḵānunnāme* it is written that a *manḵir* is a sixth of an *akçe*, and a *muḥammedi* is equal to sixteen *akçes*⁶⁰.

The dates were measured in *ḥisfe* (pl. *ḥiṣaf*) which most probably meant a standart size basket made of palm-trees. The crops, however, were measured both in *vezn* and *tiḡar*. According to the entries in the register twenty *vezn* were equal to one *tiḡar*.

Apart from the group of revenues in Ḳatīf town, Tārūt island, and 'Anek village due to either Imperial Treasure or *Mīr-i Livā* as pointed above, there is neither mention of fief-holders nor any indication to where the revenues from villages went to. This is no doubt due to the fact that the Arab provinces were farmed out on *salyāne* status, that is the revenues were

⁵⁶ Indian peas were in fact worth 325 *akçes* per *tiḡar* that is 16.25 *akçes* per *vezn*.

⁵⁷ However, it appears that the rate for sesame in the villages of Cebele, Sira', Müveyla, and Şerriye, all of which fell under the *nahiye* of Şaffa, was 33 *akçes* per *vezn*. Cf. footnote 50.

⁵⁸ I would like to point out here that the rate of tax on cotton according to the *ḵānunnāmes* published by Barkan (1943) varied between a sixth to a tith. However, the rate was fixed at a fifth in Amid according to the 1518 register. See İlhan (1977) p. 7.

⁵⁹ BA Th. Def. 282 p. 340.

⁶⁰ Ibid p. 290.

collected for the treasury and the salaries of soldiers and other officials were paid from the annual taxes collected ⁶¹.

Economic Activities

The economy of the *livā* of ̲atif was overwhelmingly agricultural and pastoral. The area was mostly covered with palm-trees as it is today and the land was suitable for rich agricultural products ranging from wheat to cotton. Pearl-hunting and fishery provided the main income for the villages on the seaside and islands as well as for ̲atif town. ̲atif town served as a trading centre not only for the region but also for most parts of the Gulf area. There were merchant ships coming from Hormuz, Basra, Ebuşehir, Baḥreyn and even from India into ̲atif harbour ⁶².

̲atif town was also a centre for industrial undertakings and crafts. There was a dye-house in the town and according to the *kānunnāme* various types of textiles such as *kiryās* (.....), *alācā* (striped stuff), *destar* (towel) and *bez* (linen cloth) were woven in the town itself.

The epithets added to personal names are very few and are limited to the entries for ̲atif town. However, these epithets which describe an individual's trade and craft indicate the existence of various types of local trades and crafts as such. Although very few, the epithets in the register are as follows: carpenter, tailor, butcher, architect, broker, perfumer and maker of leather-shields ⁶³.

The data that we can derive from this or any other register is abundant. However, an accurate interpretation of this data no doubt depends on other affiliated documents preserved in the Başbakanlık Archives in Istanbul. However, there are more than one hundred million documents in the Başbakanlık Archives and about 15 % of them are catalogued and available to scholars. An initial study like this on any province or district will no doubt arouse the interest of scholars for further research and will serve as proof that no research on any province that fell under Ottoman rule will ever be complete without the study of relevant documents in the Ottoman Archives. The study of the register of ̲atif, as I have pointed out above, brings to light at least some aspects of the history of the ̲atif district during the Ottoman as well as pre-Ottoman rule.

⁶¹ BA, Ruus 210, 211, 212 (dated H. 961); 213, 214 (dated H. 962); 216 (dated H. 965); 217 (dated H. 966). Cf. Özbaran (1979) pp. 107, 110.

⁶² BA Th. Def. 282 p. 290.

⁶³ BA Th. Def. 282 pp. 294-301.

APPENDICES *

NAHIYES AND VILLAGES: POPULATION AND TAX-YIELDS

	Households	Bachelors	Tl. Revenue
Katîf p. 294-305	1,122	—	202,900
Beni Saban Quarter pp. 294-295	194	—	—
Sâdât Quarter p. 296	48	—	—
Beni Murr Quarter pp. 296-297	124	—	—
Maşar Quarter pp. 297-300	255	—	—
Yemin Quarter pp. 300-301	121	—	—
The Quarter near "Bâb-i Kal'a-i ve da'ire-i Kal'a-i Muteferrika ve Baḥ-rani ve ḡayrihi" p. 301-304	354	—	—
Meshihân Quarter p. 304-305	26	—	—
Alçiye p. 329	17	—	6,200
'Anek p. 335-336	29	11	5,940
'Avâmiyye p. 310-311	46	14	10,500
Cârudiyye p. 323	31	12	4,830
Cebele p. 333	14	2	5,240
Cenubiyye p. 339 (See Cezire-i Tennure...)			
Cevşiş Huzeymat, Al-p. 324	21	—	15,250
Ceş, Al- p. 319-320	26	6	3,500
Cubeyliye p. 320	26	7	3,796
Cüneyniyye p. 319	20	6	2,650
Cüzzeyre p. 325	13	—	4,000
Çağre p. 330	13	—	5,320
Deşiş Cehîm (?) p. 338	—	—	4,750
Ġadavra p. 321-322	29	9	5,000

* Abbreviations used in the Appendices: TL: Total Cm.: Cema'at-i Tf.: Ta'ife-i p.: refers to the page numbers of the original register preserved in the BA (Taḥrîr Defter No. 282).

	Hoseholds	Bachelors	Tl. Revenue
Halabiyyi p. 331	14	—	1,720
Harif, Al- p. 337	—	—	5,250
Haşifiyye p. 308-309	53	18	12,800
Hille-i Birkât p. 339	—	—	4,000
Hille-i Mehiş p. 340	—	—	6,280
Huleyliyye p. 315	15	—	5,520
Kân p. 336	17	4	3,350
Khabâke p. 337	11	—	8,520
Kudih p. 305-306	126	3	33,250
Kûğu'l-Hacer p. 323	17	3	3,500
Kuşuriyye p. 325-26 (See the village of Mahbeleş)			
Lacam p. 311-313	133	38	20,250
Mahbeleş ve Kuşuriyye pp. 325-26	23	7	6,000
Manşuriyye p. 307	23	6	4,530
Maşadel p. 309-310	26	9	4,344
Mellahe p. 323	12	1	4,250
Menteze p. 321	23	5	4,890
Mufedda', Āl-i p. 314	16	—	2,525
Muhammed, Āl-i p. 313-314	19	—	5,000
Muveylā p. 334	9	1	9,860
Naḳre p. 306-307	17	3	6,990
Rahha p. 337	—	—	6,500
Raḥime p. 339 (See Cezire-i Tennure;			
Rāsī p. 339	—	—	3,825
Saffa, Nāhiye-i p. 333	—	—	—
Sebekiyye p. 310	27	5	6,130
Seyḥat p. 327-328	48	15	8,525
Selāhif p. 327	13	4	4,250
Seyh p. 328	35	9	4,000
Sirāciyye p. 336-337	10	—	4,500

	Households	Bachelors	Tl. Revenue
Sude p. 322	24	—	8,000
Süleyman p. 307-308	43	6	15,800
Şemle p. 329-330	10	—	4,400
Şeniyye p. 314	11	—	6,000
Şerriye p. 334-335	24	5	9,550
Şira' p. 333	20	5	9,925
Şüveyke p. 338	—	—	4,250
Tarut (a village on the island of T̄arut) pp. 315-317	157	42	52,000
Cemā'at-i Şeyyādān-i māhi ve lū'lū' tābi'-i Cezire-i T̄arut p. 317-318	65	20	—
Tebekāt p. 331-332	77	3	4,500
Tuḥan p. 330-331	19	—	3,280
Ümmü'l-Kurā p. 339 (See Cezire-i Tennure)	—	—	—
Zāhran, Nāhiye-i p. 328	—	—	—
Zārā p. 338	7	—	5,940
Zebibiyye, Al-, p. 338	12	—	3,050
Züveyke, p. 324	11	—	5,630
TOTAL	2,574	279	399,860

ISLANDS

T̄arut, p. 339	(See the village of T̄arut and Cemā'at-i Şeyyādān-i...)
Tennure ve Re's ve Cüneyb p. 339	(The villages of Rahime, Ümmü'l-K̄ra and Cenu- biyye cited under these islands have already been listed under the "Nahiyes and Villages...")

TRIBES (See p. 340)

Abu al-Dulf, Cm.

'Ali Ŗeyh Musa b. Muhammed, Cm. Āl-i

'Amāyir, Tf.

Macid Ŗeyh Ŗebab ve 'Asaf, Cm. Āl-i

Māni' Ŗeyh ̖āsim b. Seyl, Cm. Āl-i

Mübārek Ŗeyh 'Ali b. Ėānim ve Merfut, Cm. Āl-i

Mufarra', Cm. Al-i

Niᖕyan tabi'-i 'Amāyir, Tf. Ehl-i

Tube Ŗeyh Sālim b. RāŖid, Cm. Āl-i

Yezid, Cm. Beni

(CUSTOMS) REGULATION FOR THE PORT OF ̖ATIF

The merchandise coming from Hürmüz, Basra, EbuŖehir, Baᖕreyn and other ports (into ̖atif) are taxed at six percent. Turbans, *kündeki*, cloth (̖وقه), garments (قات), wheat, rice and other cereals are also taxed at six percent. 16 *akŖes* is taken from each kilo of indigo. The dates loaded on boats and destined for trade from ̖atif or the environs of ̖atif are taxed at 16 *akŖes* per 8 baskets. Traditionally oil has never been taxed. Therefore, this old tradition must be preserved and no tax be imposed on oil in keeping with this custom. Linen cloth, striped stuff, muslin and flaxen fabric or any other material passing through or (lit. and) woven and sold in ̖atif is taxed at 2 *akŖes* per 100.

Merchant ships coming from Hürmüz, India or any other distant or neighbouring ports and anchoring in ̖atif had an anchorage tax imposed of 3 *muᖕammedis* per ship: of this 1 *muᖕammedi*— which is (equal to) 16 *akŖes*— and which was levied by the agents of Ŗāh-bender (a provost of seaport) is to be maintained, but nothing more to be taken from the labourers. In accordance with that very ancient regulation 2 *maᖕammedis* are to be taken for the treasury (Miri) and 1 *muᖕammedi* to be taken by the agents.

REGULATIONS OF KATIF'S GATES AND TAYYARAT *

6 *mankur* is 1 *akçe*. If a resident of Katif buys a camel load of rice, wheat and barley to trade it abroad, he is taxed $2\frac{1}{2}$ *osmanis* and 2 *mankurs* for each load. The small dealer's shops in Katif (are taxed) 8 *osmanis* and 2 *mankurs* per month, the bakeries $2\frac{1}{2}$ *akçes*, the harise (حرشة) shops existing in Katif 4 *akçes* per month, the cucumber shops 5 *akçes* per month during the cucumber season. The tax on melon-shops is 21 *osmanis* and 2 *mankurs* during the melon season and on the onion (shops) 1 *osmani* and 2 *mankurs* per month during the onion season. The ships of Katif's port indulging in commerce (buying and selling) are taxed $2\frac{1}{2}$ *akçes* per 100 each ship. The fresh fish caught (lit. coming from) in the sea for sale is taxed 1 *mankur* per Katif *menn*. The *cellāh* (?...حلاج) shops in Katif (town), Tārut island, 'Anek ports, and (any other) *cellāh* shops in the Katif (region) are all taxed 4 *akçes* per month. The tax on oxen slaughtered in Katif is te head, one *menn* meat and the skin; (if) a camel slaughtered, 24 *akçes* according to the Katif reckoning; (if) a sheep slaughtered in Katif 4 *akçes* and its head. The (shops of) rice-dealers in the market are taxed $2\frac{1}{2}$ *akçes* per month; the cloth merchants 4 *akçes*; (and) butter none.

REGULATION OF COTTON MILLS

The carding cotton arriving at the mill is taxed 5 *osmanis* and 2 *mankurs*; the *Divān* takes half and mill masters take the other half.

REGULATIONS OF KATIF'S DYE-HOUSE

The blue cloth measuring 24 cubits is taxed 9 *osmanis* and 2 *mankurs*. The gold embroidered cloth, measuring 24 cubits, is taxed 32 *akçes*. The gold coloured embroidery thread is taxed 64 *akçes* per Katif *menn*; (and) blue colored $14\frac{1}{2}$ *osmanis* The gold ebroidered 4 *arşun* long gauze veil that women use to cover their heads is taxed $14\frac{1}{2}$ *akçes*; the amount for the blue (veil) is the same.

* Although Mantran (1967) p. 274 has translated this word as markets deriving his information most probably from the context under this heading, I believe it most probably refers to jumble taxes. I arrive at this conclusion by comparing this context and the document in my article "Diyarbakir Fatihî ve Beylerbeyi Biyikli Mehmed Paşa" in *Atatürk ve Diyarbakir*, Diyarbakir 1981, pp. 154-156: The village of Alipinari was a small village and could not have had markets because it is so near to the city of Diyarbekr that the markets in Diyarbekr would have given no chance to any markets surviving in this village. Furthermore "...sa'ir bād-i havāsi ve tayyārati..." and the contexts of the passage under this heading may indicate it to be jumble or irregular taxes.

The tax collected for the Miri (Treasury) from the boats pearlfishing (in the sea-area that falls) between Müslimiye port and Zahrān district is 5 *muḥammedis* from the big, 4 *muḥammedis* from the medium and 3 *muḥammedis* from the small boats. The tax collected as *divānlik* from the merchants who buy and sell pearls in their shops is 4 *muḥammedis* from a big, 2 *muḥammedis* from a medium, and 1 *muḥammedi* from a small merchant.

The tax on dates is 1/5th and no more than 1/5th, and on barley, wheat, rice and millet and other cereals no more than 1/8th.

After the conquest an illegal tax called *mi'māriye* and *vuḳāfiye* had been innovated and farmed out as *mukāla'a*; because of the *re'āyās*' increasing complaints and because of its wide-range harm in the province it is abolished in the present registration. And the magistrates have, contrary to the shari'a, been seizing for the treasury the property of deceased shi'ites-the *re'aya* on a doctrine in contradiction to the four *mezhebs*-despite them having heirs. Hereafter, nothing, contrary to the shari'a, will be seized for the treasury (be claimed as *Beytu'l-māl*) from the deceased who have heirs.

And at times when there is bad weather the ships of many Muslims are wrecked. The magistrate takes half of the load of these ships when rescued. This also, being in contradiction to the shari'a, is abolished.

Katif is a commercial town (with a port) for trade where there have been at times scarcity of grains; those who are the masters of sea-borne trade do not allow the sale of grain coming from sea to Muslims (even) at a daily market price. (Instead) they impose their own rotten and stinking grain on the people of the market to be sold at a high price. This situation has prevented the coming of grain from Laḥsa and (over) seas. This beign in contradiction to (Imperial) order (decree) and law (*shar'c*), is abolished. Hereafter, they must not do this, so that the grain may come from the vicinity and thus no grain scarcity would fall upon Muslims.

In the province of Katif, since former times, there has been no fixed *kānunnāme* regarding *re'āyā's* grain; and therefore, an excessive quantity has been levied from the *re'āyā*. Everyday 40 or 50 donkeys have inordinately been exacted from the people of every village and town. The *re'āyā* have, by way of forced labour, been demanded by the magistrates to give their own *akçes* (?), to carry water and do some other services (for them). Presently the province is registered and the law is fixed. (Therefore), from now on the *re'āyā* having paid the *divānlik* of their grains in accordance with the *defter* (register) will not, to the contrary of the magestic law, serve the magistrates by way of forced labour.

The *re'āyā* have, by way of forced labour, been carrying forage for the magistrates everyday. This, being considered as an utter injustice to the *re'āyā*, is also abolished. And the *subāşis* of *nāhiyes* and that of town have been leeching the fodder and food of the *re'āyā* everyday without any payment. This, being in contradiction to the majestic law, is also abolished. It should not happen from now on. If this leeching continues then the magistrate of law must obtain them their *akçes* in return.

فستامان

ولید حسن سید یوسف	ولید میرکات رو	ولید میرمحمد رو	ولید عبدل رو	ولید حسن رو	ولید عبدل عبدل
ولید حسن ابوسید	ولید عبدل عبدل	ولید صالح صالح	ولید عبدل رو	ولید عبدل عصفور	ولید حسن حسن
ولید حسن حسن	ولید عبدل علوی	ولید حسن علی	ولید عبدل علی	ولید عبدل علی	ولید حسن حسن
ولید حسن رو	ولید عبدل عبدل	ولید حسن حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید حسن حسن
ولید حسن حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید حسن حسن
ولید حسن حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید حسن حسن
ولید حسن حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید حسن حسن
ولید حسن حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید عبدل حسن	ولید حسن حسن

6/7/14

[illegible]

۲۶۵
خاص
بارشاه عالمگیر

[illegible]

قسط اول کما ان خاص و عام و
 قسطین و نواحي یزید و
 ۲۵۰۰۰
 قسط اول کما ان خاص و عام و
 قسطین و نواحي یزید و
 ۳۰۰۰۰
 قسط اول کما ان خاص و عام و
 قسطین و نواحي یزید و
 ۳۰۰۰۰

معاظم نفس لطیف
بوحان نفس لطیف
عز زبیر خانہ ی عا پر
۱۶۰۰

معاظم نفس لطیف
بوحان نفس لطیف
عز زبیر خانہ ی عا پر
۱۶۰۰

معاظم نفس لطیف
بوحان نفس لطیف
عز زبیر خانہ ی عا پر
۱۶۰۰

قصه کتبی که در
روم مرافقه لولو در
وی کتب بیوشمار می کند
۲۰۰۰

س. تَبَيَّنَ نَائِبُ قَطِيفَ

[illegible]

مجموعه از دستنویسهای
مهدی ایلان

حاجی فانی تا به قلیف

حاجی

حاجی	حاجی	حاجی	حاجی
حاجی	حاجی	حاجی	حاجی
حاجی	حاجی	حاجی	حاجی

حاجی	حاجی	حاجی	حاجی
حاجی	حاجی	حاجی	حاجی
حاجی	حاجی	حاجی	حاجی

حاجی

حاجی تا به قلیف

حاجی تا به قلیف

حاجی تا به قلیف

حاجی تا به قلیف

حاجی تا به قلیف

عالم مانې شېخ قاسم بن شېخ
عالم مانې شېخ

طالان لېش شېخه تايه عماير

عالم مانې شېخ موسی بن محمد
عالم مانې شېخ

مذکور طایفه لیکي بېلگه زیاده خانه لولوی باغی لوی و سایر ملکهای فطیف
طیران خند لولوی کندو لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی
لومو با لولوی ممکن لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی
لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی

لولوی
لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی لولوی

لولوی لولوی لولوی

48

49

50

51

28

28

27

26

25

(Re's al-Safaniyeh)

(Abu Hadriya) •

Cübeyliye

Rahime

SAFFA

Zarab

Al-Avamiye

KATIF

Al-Ceg

Seyhat

ZAHARAN

Ümmül-Kura(?)

Cenubiyye(?)

Tarut Island

Mellake

Anek

[Cezire-i
Tennure
Re's ve
Cüneyb]

(Manama)

BAHREYN
ISLAND

(Ukayr)

© LAHSA

0 10 20 30 40 50 Kms.

THE LIVĀ OF KATIF
IN
1551

(Selva)

ÖZET

Katif'de Osmanlı Yönetiminin İlk Yılları

Doğu'dan deniz yoluyla gelen ticaret malları Basra Körfezindeki liman şehirlerine indirilir ve bu şehirlerden diğer Arap ülkelerine ve Osmanlı toprakları yoluyla Avrupa ülkelerine dağıtılırdı. Bugün Suudi Arabistan'ın Doğu Vilayetinin önemli petrol merkezlerinden biri olan Katif bu şehirlerden biri idi. Daha son zamanlara kadar ticaret ve inci merkezi olarak önemini muhafaza eden Katif bugün güzel bahçeleri ve petrol kuleleri ile dikkati çekmektedir.

Katif şehri önemli mevkiî itibarıyla bir çok taarruzlara uğradı ve 16. asrın başlarında Basra Körfezinde ilk Avrupa İmparatorluğunun temelini atan Portekizlilerin hakimiyeti altına girdi. Portekizlilerin Hint Okyanusu ve Basra Körfezini hakimiyetleri altına almalarına ve buradaki ticaret faaliyetlerini monopolize etmelerine göz yumamayan Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle Mısır'da hazırlanan 70 gemi ve 20,000 damdan oluşan büyük bir Osmanlı donanması Vezir Süleyman Paşa'nın komutasında Hint Okyanusuna yelken açmış ve yol üzerinde olan Aden ve Yemen topraklarını Osmanlı İmparatorluğuna ilhak etmişlerdi. Daha sonra 16. asrın ortalarına doğru Basra Körfezine Piri Reis komutasında otuz kadırgalık bir Osmanlı donanması daha gönderildi. Burada Portekizlilerle yapılan müteaddid savaşlar sırasında Portekizlilerin boyunduruğu altında ezilen yerli halk Katif şehrinin anahtarını 1550 yılında Osmanlılara teslim ettiler.

Gerek Portekizlilerin yönetimi yıllarında gerekse Osmanlı fethini müteakip ilk yılda Katif şehri ve havalisi halkına yerli emirlerin ve subaşların zulmettikleri anlaşılmaktadır. Bu zulme bir an önce son vermek amacıyla 959/1552'de tahriri yapılan Basra vilayetine Katif bölgesi de dahil edilerek tahriri yapıldı. Ancak üç yıl sonra Lahsa beylerbeyliği kurulduğunda Katif bu beylerbeyliğine bağlandı.

İstanbul Başbakanlık Arşivi 282 nolu Tapu Tahrir Defterinin 290-340 sahifelerini kapsayan Katif Livası'nın başında bulunan kanunname, defterdeki diğer kanunnamelerle birlikte Robert Mantran tarafından işlenmiş bulunmaktadır. Ancak livanın tahririni kapsayan kısım bölgenin iktisadi ve içtimai tarihi bakımından büyük bir önemi haizdir. Katif Zahran ve Safha nahiyelerinden mürekkep Katif Livası'nın toplam 57 köyü vardır. Bu

köylerin büyük bir çoğunluğu Katif nahiyesine bağlı olup Zahran ve Safha nahiyelerine bağlı köylerin sayısı çok azdır. Ayrıca bu son iki nahiyenin defterden bölge adları oldukları anlaşılmaktadır. Bir liman şehri olan Katif'in surlarla çevrili olup yedi mahallesi bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu mahalleler defterdeki kayıt sıralarına göre şöyledirler: Benî Saban (194 hane); Sadat (48 hane); Benî Mûrr (124 hane); Matar (255 hane); Yemin (121 hane); Mahalle nezd-i bab-ı kal'a-i ve da'ire-i Kal'a müteferrika ve bahranî ve gayrihi (354 hane); Mesihan (26 hane). Katif şehrindeki mücerredlerin deftere kaydedilmemeleri dikkati çekmektedir. Vergi ferdden ziyade geliri olan bir kişiden alındığından ve bir şehirde işyerleri ile bu işyerlerinde, dükkânlarda ve çarşılarında çalışan ve satış yapan kişiler vergiye tâbi tutulduğundan evli ile mücerred arasında pek bir fark gözetilmemiş olsa gerek. Bu durumda her bir haneye altı kişinin mensup olduğunu farzedecek olursak Katif şehrinin o zamanki yerleşik nüfusun askerler hariç 6732 olduğu meydana çıkar. Köylerden ayrı olarak Katif Livası'na bağlı Tarut, Tennuze, Re's ve Cüneyb adında dört ada kaydedilmiştir. Tarut adasında halkın daha ziyade inci avcılığı ve balıkçılıkla uğraştığı anlaşılmaktadır.

Bölgedeki Arap kabileleri ve bedevileri hakkında kayıdın ötesinde bilgi verilmemiştir. Defter sadece 'Anâyr taifesi ve bu taifeye bağlı olarak Ehl-i Nikyan taifesi kaydedilmiştir. Bu taifelerden ilkinе bağlı altı ve ikincisine bağlı iki cemaat vardır. Kayıt sırasına göre bu cemaatları şöyle sıralayabiliriz: Âl-i Macid; Âl-i Abu ad-Dulf; Âl-i Mubarek; Âl-i Tube (veya Tevbe); Âl-i Manic; Âl-i Mufarra'; Âl-i Ali; Benî Yezid. Defterin sonundaki nottan bu bedevi kabilelerinin iki binden ziyade hane oldukları, Katif topraklarında bağ ve bahçelerinin bulunduğu, Ğarar denen yerde iki ay kadar pazar kurdukları ve çoğu zaman çölde yaşadıklarından tahrirlerinin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu taifeye ait tahmini 20,000 akçe mahsulü olan bir boyahanenin defterde kaydı vardır.

Katif şehrinde Padişah hasları 149,400 akçe ve Mîr-i Liva hasları 53,500 akçedir. Ancak bu gelirler 1122 olan hane adedine göre çok az görünmektedir. Zira 1547 tarihli (TKUM NO. 203) deftere göre gene bir liman şehri olan Trablusşam'ın hane adedi 1721 olup Padişah hasları 896,440 akçenin üstünde ve Mîr-i Liva hasları ise 135,000 akçedir. Bu gelirler hane sayısına bölündüğünde Trablusşam'daki Padişah ve Mîr-i Liva haslarının Katif'inkilerinden bir kaç kat daha fazla olduğu ortaya çıkar. Haliç bölgesinin önemli ticaret ve inci merkezlerinden biri olan Katif'in varidatının bu kadar az gösterilmiş olması ancak tahrir defterinin ve bölgenin tarihinin yakından incelenmesi neticesinde ortaya çıkacaktır.

19. YY. BAŞINDA KÜLTÜR HAYATI VE BEŞİKTAŞ CEMİYET-İ İLMİYESİ

Prof. Dr. EKMELEDDİN İHSANOĞLU *

18. asırdan itibaren Batı devletleriyle siyasi münasebetlerin artması ve sıkı temaslar neticesinde yavaş yavaş Batı kültürü de Türkiye'ye girmiş ve fenne dâir eserler tercüme olunmaya ve bu eserlerden istifade ile yeni eserler yazılmaya başlanmıştır.

Tanzimat'tan sonra Avrupa kültürünün hızla yayılması hakkında oldukça geniş araştırmalar ve incelemeler bulunmaktadır. Ancak, Tanzimat dönemi kültür, eğitim ve ilim anlayışını hazırlayan Tanzimat öncesi (18. asrın sonları ve 19. asrın başlarındaki) kültür, eğitim ve bilim hayatı incelenmeye muhtaçtır.

Bu devirde daha önce tesis edilmiş olan ilim, eğitim ve kültür müesseseleri yanında, 1773'de Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn, 1795'de Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn, 19. asırda Cerrahhâne, Tıbhâne ve Tıbbiye Mektebi, gibi Batı tarzı eğitim yapan müesseseler de kurulmuştur. Bu kurumlarda, medreseden yetişmiş, ancak daha sonra çeşitli yollarla yeni ilimler konusunda bilgilerini geliştirmiş, yabancı dil öğrenmiş müderrisler görev almış ve bilinçli bir şekilde Avrupa ilminin Türkiye'ye girmesine vasıta olmuşlardır. Bunlar arasında Gelenbevi İsmail Efendi, Bulgarizâde Yahya Naci Efendi, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve kardeşi Abdülhak Molla sayılabilirler.

Bu sebeplerden dolayı inceleyeceğim bu dönem bir değişme, bir istihale devresidir. Bu geçiş döneminde entelektüel ve sosyal hayatta toplumun daha önce bilmediği bir takım problemler de ortaya çıkmıştır. Bu devirde, münevverler bir takım kanallardan Batı kültür ve bilimiyle temasta bulunmuşlardır. Bundan başka bir çok sahada yenilik hareketlerinin devlet tarafından benimsenip uygulanmasına çalışılmıştır.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı Başkanı ve İslâm Tarih, sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Genel Direktörü.

Bu araştırmanın amacı III. Selim'in son yılları ile II. Mahmud saltanatı yıllarını içine alan dönemde Osmanlı Devleti'nde özellikle eğitim ve kültür faaliyetlerini bir nebze ortaya çıkarmak ve bu döneme bir açıklık getirmektir.

Bilindiği üzere klasik Osmanlı eğitim sisteminde en büyük rolü medreseler ve Enderûn mektebi üstlenmişlerdir. Osmanlı devletinin adli, askerî ve idarî görevlileri bu kurumlardan yetişmektedir. Bürokraside ise her kalemde şakird, halife, kâtip hiyerarşisi takip edilerek ihtiyaç duyulan elemanlar yetiştirilmiştir. Merkez ve taşra idarî teşkilâtında vazifeliler umumiyetle Enderûn'dan yetişen askerî menşe'li kişilerdir. Ancak bunların bütün imparatorluğa kâfi geldiği düşünülemez. Şu halde içlerinde, şairler, müellifler, âlimler ve büyük idareciler bulunan ve imparatorluğu idare eden bu adamlar nasıl yetişmişlerdir? Hiç şüphesiz bilinen resmî eğitim kurumları dışında eğitim gören ve kendi kendine yetişen birçok zevât önemli devlet görevlerine getirilmiş ve büyük bir boşluğu doldurmuşlardır.

Osmanlı toplumunda medrese ve Enderûn Mektebi'nde yapılan resmî tahsil yanında umumiyetle câmiler, tekkeler, kütüphâneler, vezirlerin, zenginlerin ve âlimlerin konakları gibi merkezlerde bir takım eğitim ve kültür faaliyetlerinin varlığı bilinmektedir¹.

Bu gelenek içerisinde olagelen eğitim ve kültür faaliyetleri bir yönü ile de resmî tahsilin tamamlayıcısı niteliğindedir. 19. asırda bu merkezlerde hali vakti müsâit ilmî kudreti mevcut olan ulemâ, durumuna ve ihtisasına göre kendisine müracaat edenlere hiç bir karşılık beklemeden ders verir ve bu sûrette talebe yetiştirirlerdi. 18 ve 19. asırlarda bu şekilde yetişen ilim ve devlet adamlarından, Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi, Fehim Efendi, Tevhid Efendi, Safvet Efendi, Cevdet Paşa, Ahmed Sadık Ziver Paşa, Kabulî Mehmed Paşa, Nusret Paşa vs. isimleri sayabiliriz. Yine bu sûrette ders veren hocalar arasında Neşet Efendi, Gelenbevî İsmail Efendi (1205/1791) Palabıyık Mehmed Efendi (18. asır sonları) Müftüzâde Mehmed Efendi gibi isimleri zikredebiliriz.

Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi'nin talebelerinden Muzıkay-ı Hümâyûn Binbaşı Emin Efendi tarafından tertip edilen menakıbından² bu gelenek hakkında bir kaç misal vermekte fayda vardır. Bu eserde Kethüdazâde'nin deslerinde anlattıkları ve günlük hayatındaki davranışları ile devrin sosyal ve kültürel hayatı hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır.

¹ Osman N. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. II, İstanbul 1977, s. 376.

² *Menakıb-ı Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi*, tertip eden Emin Efendi, 2. baskı, İstanbul 1305, s. 218.

Devrin ileri gelen ulemâsından Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi, resmî görevlerden ziyâde halka ders vermekten hoşlanan ve gençliğinden ölünceye kadar bu sûrette ders verip talebe yetiştirmiş bir zattı. “İran’da, Turan’da talebem vardır” diyerek yetiştirdiği talebelerin çokluğunu ve bunlar arasında çok uzak yerlerden gelenlerin de olduğunu söylemektedir. Emin Efendi’ye göre “O vakitler rüştiye ve mekâtib-i mîriyeler olmadığından, Farisî, Lugat, Hesab, Hendese, Heyet, Nücum-ı küre ve fûnûn-ı sâireyi okuyacak şehrilere (İstanbul’lu talebeler) böyle kıyı köşe hoca efendiler ararlar, bulurlar ve okurlar idi”. Emin Efendi, “Hoca Efendimiz her ilmi okutur idi. Şehrilere başka şuhûr-ı selâse (Receb, Şaban, Ramazan) dersler kesiminde medreselerden müntehi talebeler dahi gelip Beşiktaş civarında mahsus odalar tutarlar, cevâmide (camilerde okutulan dersler ve hocaları için bk. C. Paşa Tezakir) olmayan ulûm ve fûnûn okurlar idi” demektedir. Kethüdazâde Arif Efendi, kendisi dahi bu şekilde konaklarda tahsil görmüş bir çok hocadan ders alarak yetişmiştir³.

Meselâ, Hoca Efendi’den “Küre” (Astronomi) dersleri almak üzere birkaç kişi müracaat etmiş ve Beşiktaş’ta odalar tutarak ders görmüşlerdir. Hoca Efendi, bu talebelere Dünya’nın yuvarlaklığı hakkında ders vermiştir⁴. Müslüman talebelere yönelik olan bu geleneğin dışında Kethüdazâde’nin kendisine has şahsiyetini ve dünya görüşünü, toleransını gösteren farklı bir eğitim ve kültür anlayışı içerisinde, “mîl-i sâireden İslâmiyet üzerine” ders görmek isteyenlere dahi aynı şekilde ders vermiştir⁵.

Konaklarda devam edegelen derslerin nasıl başladığına ve devam ettiğine dâir aşağıdaki örnek açıklayıcı mahiyettedir.

Emin Efendi ilk derse başladıkları günü şöyle anlatmaktadır: “Beşiktaş’ta Karşlı Efendi’den⁶, şerikim Mehmed Efendi ile beraber Sarf cümlesini okurken şerikim iştmiş ki Kethüdazâde Efendi derler keskin bir hoca varmış; fakire o hocaya gidelim dedi. Bir sabah erkenden kalktık vasıtasız, sora sora Beşiktaş’ta Uzuncaova’da devlethânelerini bulduk usul usul kapısını çaldık. Zira hoca kapısı pek pek (sert sert) çalınmaz. İşttiler, köşe penceresinden baktılar ne isterseniz? dediler. Hoca efendi burada mı? dedik. Ne yapacaksınız? dediler. Derse başlayacağız dedik. İyi durum geleyim dediler. Kapılarının ipi yok, kapıyı açmaya kendileri indiler”. Daha

³ *Menakıb*, 2. bsk., s. 218.

⁴ *Menakıb*, 2. bsk. s. 231.

⁵ *Menakıb*, 2. bsk. s. 282.

⁶ *Menakıb*, 2. bsk. s. 189.

sonra içeriye giren talebeler üst kata çıkıp odaya girerler. Emin Efendi bu odayı ve oturuşlarını şöyle anlatıyor. “Odaya girdik. Moskov bezinden bir döşek, anın üzerine oturdular, biz dahi karşlarına tahtanın üzerine oturduk, o döşegin yukarı başında biraz kitaplar yığılı idi”. Emin Efendi Kethüdazâde’nin ne okuyacaksınız sorusu üzerine “Pend” okuyacağız demişler ve kitaplarını çıkarıp hemen derse başlamışlardır⁷.

Anlaşıyor ki, Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. asrın ilk yarısında medrese ve Enderûn eğitimi yanında câmilerde ve konaklarda sürdürülen eğitim faaliyetleri de bulunmaktadır⁸. Bu dönemin kültür ve ilim hayatının daha iyi anlaşılabilmesi için bu tür faaliyetlerin geniş bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Özellikle 19. asrın ilk çeyreğinde medreseden mezun olmuş olanlar veya şuhûr-ı selâsede ilimlerini geliştirmek isteyen talebeler câmilere ve muhtelif hocalara giderek ders görürlerdi⁹.

Bu talebeler umumiyetle medresede okutulanların bir devamı niteliğinde olan ve Ulûm-ı âliye ve Ulûm-ı ‘âliyeden hocalara giderek ders görürlerdi. Bu dersler arasında önce Ulûm-i arabiye, Mantık, Arûz, İlmi âdab, Şehr-i akaid, Fıkıh, Tefsir, Havaşi mütalaası, Vaz’iyye, Burhan-ı Gelenbevi ve sairleri sayılabilirler. Bu talebelerin resmî tahsilin dışında ders görmelerindeki asıl gaye daha çabuk mezun olmak, bir çok hocadan ders görüp ilim irfan sahibi olmak, bir de ulûm-i cüziyye (Riyâziye, Hesap, Cebir, Geometri, Felsefe vs.) derslerini meşhur hocalardan okuyup icazet almak olsa gerektir¹⁰.

Bu talebeler umûmiyetle Fatih ve civarında odalar tutalar ve derslere, Fatih, Süleymaniye, Şehzâdebaşı, Fatih Nişancısı câmileri ve Saraçhâne yakınında Dülgeroğlu Câmi’inde devam ederlerdi¹¹. Bunlar arasında “ehl-i kıyam”¹² denilen hakikaten çok iyi yetişmiş talebeler de bulunmaktaydı¹³.

⁷ *Menakıb*, 2. bsk. s. 190.

⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkirinde ve Fatma Aliye Hanım’ın eserinde bu hususta birçok örneklerin bulunması bizi bu şekilde düşünmeye sevketmiştir*. bk. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Hazırlayan Cavid Baysun, cüz 40, Ankara 1967; Fatma Aliye Hanım, *Cevdet Paşa ve zamanı*, İstanbul 1332, s. 4-25.

⁹ *Tezâkir*, cüz 40, s. 7.

¹⁰ *Tezâkir*, cüz 40, s. 9-11.

¹¹ *Tezâkir*, cüz 40, s. 9-11.

¹² “Okudukları hocayı yetersiz bularak başka hocalardan ders almak maksadıyla dersi terk eden talebeler”, *Tezâkir*, cüz. 40, s. 12.

¹³ *Tezâkir*, cüz 40, s. 12.

Câmilerde tamamen Ulûm-ı âliye ve Ulûm-ı ‘âliye derslerine devam eden talebeler medreselerde kısmen de olsa “tarz-ı kadim üzre Hesab, Cebir, Hendese, Heyet ve sâir fûn-ı hikemiyye” okuyorlardı. Ancak riyaziyyat ile meşgul olanların çok az olduğu, bunların ekser vakit tayin etmek için “rubu” risalelerini okumakla iktifa ettikleri söylenmektedir ¹⁴.

Mesnevi okumak isteyen talebeler mevlevihânelere ve tekkelere devam ederlerdi. O zamanın Çarşamba’daki Mehmed Murad’ın post-nişini olduğu tekke ile Kocamustafapaşa’daki tekke çok meşhurdu ¹⁵.

18. ve 19. asırlarda İstanbul’da ulemâ belirli semtlerde odaklaşmış bulunmaktadır. Umûmiyetle Ulûm-ı ‘âliye ve Ulûm-ı âliye dersleri veren bazı hocalar, Fatih ve civarında yerleşmiş olup, buralarda bulunan câmilerde veya konaklarında ders vermekteydiler. Diğer bir grub ise elimizde yeterli deliller olmamasına rağmen Menakıb’ta geçen “Riyaziye, Fen, Hesap, Cebir, Hendese, Nücûm, Felsefe vesâir fen dersleri görmek isteyenler Beşiktaş’a gelir mahsus odalar tutarak hoca efendilerden ders görürlerdi” ¹⁶. Bu ibare, Beşiktaş’ta da özellikle fen derslerinde şöhretli bir kısım ulemânın yerleştiği kanaatini uyandırmaktadır.

Ayrıca şair, edib, münşi ve mutasavvıflar Fatih, Sultanselim ve Karagümrük semtlerinde bulunan konaklarında ders verirlerdi ¹⁷.

Beşiktaş semti, Kanunî devrinden itibaren çok revaç görmüş, devlet ricâli ve sâir zevat buraya gelip yerleşmişlerdir ¹⁸. 17. asırda bir seyyahın eserinde, özellikle Beşiktaş sahillerinde müftülük ve kadıaskerlik yapmış ulemâ efendilerin yalılarının bulunduğu ifade edilmektedir ¹⁹. Ulemânın Beşiktaş sahillerinde oturmaları 18. ve 19. asırlarda da devam etmiştir. 18. asrın sonlarına doğru 1757 ve 1767 yıllarında Beşiktaş, Ortaköy ve Kabataş taraflarında gayri müslimlerin boş arsalara yeniden konak inşasının yasaklanmış olması ²⁰ buralarda Müslüman ahalinin çoğalmasına vesile olmuştur. Ancak daha önceden buralara yerleşmiş bulunan gayri müslim

¹⁴ Aynı yer.

¹⁵ *Tezakir*, cüz. 40, s. 13.

¹⁶ *Menakıb*, 2. bsk., s. 218.

¹⁷ “Ol vakit Fatih civarında pek çok ulemâ ve fudalâ olduğu gibi Fatih’ten Sultan Selim’e ve bir taraftan Karagümrük’e kadar bu arada pek çok erbab-ı şîr-ü inşa var idi.” *Tezakir*, cüz 40, s. 15.

¹⁸ M. Tayyib Gökbilgin, “Boğaziçi”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1970, s. 676.

¹⁹ “Beşiktaş”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. V., s. 2564.

²⁰ M.T. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 676.

teb'a ile aralarında bir kültür alışverişinin varlığı²¹ ve netice itibariyle Avrupa'da gelişen yeni kavramlardan haberdar oldukları söylenebilir.

Beşiktaş semtinde 19. asrın başlarında yüksek rütbeli bir grup ilim adamının oluşturduğu serbest ve ileri görüşlü entellektüel bir muhitin varlığından bahsedebiliriz. Burada, daha sonraki nesiller tarafından "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi" (kısaca B.C.I) adı ile tanınan bu grubu detaylı bir şekilde incelemeye tâbi tutacağız ve bu açıklamalar boyunca buna yanlış yorumlara sebebiyet vermemek için hep "Beşiktaş Grubu" adı ile zikredeceğiz.

Beşiktaş Grubu hakkında elimizde üç kaynak bulunmaktadır. Bunların birincisi Menakıb-ı Kethüdazâde²² ikincisi Tarih-i Cevdet²³ ve üçüncüsü Tarih-i Lütfi²⁴dir. Ayrıca grubun bir üyesi olan Melekpaşazâde Abdülkadir Bey hakkında, grubun 1826 yılında Devletçe nasıl değerlendirildiğini açıklayan yeni bir belgeye rastlanmıştır²⁵.

Beşiktaş'ta bir araya gelerek Ferruh Efendi konağında talebeye ders veren bu grub için Kethüdazâde'nin talebelerinden Arif Efendi şunları naklediyor "... Beşiktaş Mevlevihânesi eski şeyhi Kadri Efendi Ortaköy mezhebi der idi, muradı Ortaköy'de yalıları olan Ferruh İsmail Efendi ile Melekpaşazâde Kazasker Kadri Bey'e ve Hoca Efendi hazretlerine ve daha oraya devam eden ehl-i dillere ta'riz idi. Çünkü Ortaköy'de Ferruh İsmail Efendi ile Melekpaşazâde Kadri Bey'in yalıları ehl-i diller mecma'ı ve sühan-şinâslar merkezi idi"²⁶.

Cevdet Paşa ise Beşiktaş Grubu ile ilgili malûmatı 12 ciltlik tarihinin son cildinde vermektedir. Cevdet Paşa "gariptir ki bu sırada Anadolu Payelilerden Melekpaşazâde Abdülkadir Bey ve Mekke-i Mükerrreme payelilerinden Vak'anüvis-i sabık Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi ve Şikk-ı sâlis defterdarı meşhur İsmail Ferruh Efendi dahi bektaşilikle itham

²¹ *Menakıb*, 2. bsk. s. 130, 148.

²² Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi'nin talebesi Emin Efendi tarafından tertip edilen *Menakıb-ı Kethüdazâde*, ilk baskısı 158 sayfa olarak 1294/1877'de tab' olmuştur. Genişletilmiş ikinci baskısı 345 sayfa halinde 1305/1887-88 tarihinde basılmıştır.

²³ Ahmed Cevdet Paşa'nın "*Tarih-i Cevdet*" 12 cilt olup birinci baskısının ilk cildi 1271 (1856) son cildi 1301/1883-84 tarihlerinde tab' olunmuştur.

²⁴ Ahmed Lütfi Efendi'nin eseri *Tarih-i Lütfi*'nin I. cildi 1290/1873'de tab' olunmuştur.

²⁵ 4 Zilhicce 1241/10 Temmuz 1826 tarihli Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir Efendi işaretiyle ve Evail-i Zilhicce 1241/7-16 Temmuz 1826 tarihli hüküm müsveddesi: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Adliye, No. 2002, 2002/1.

²⁶ *Menakıb*, 2. bsk., s. 224.

olunarak birer mahale nefyedildiler. Bu zatlar ekser vakit birlikte düşer kalkarlar idi. Çünkü o zaman Beşiktaş tarafında bir cemiyet-i ilmiye olup heveskâr-ı ulûm ve maarif olanlardan her kim tedrise tâlib olur ise anı talim etmeği veya ettirmeyi müteahhid imişler”²⁷ demektedir.

Ahmet Lütî Efendi de tarihinde “Etvar-ı lâubaliyâne ile marûf olan bazı zevat bektâşilik nâmıyla Der-saadet’ten teb’id kıldılar. Bulardan bir takım zevat ki Ortaköy’de yalıları olup daima birleşirler ve meclislerine bilmedikleri kimseyi kabul etmezler ve zâhirde ehîbbâ tarzında görüşürler ise de mânâda meclisleri âdeta bir cemiyet-i ilmiye denmeğe seza idi”²⁸ demektedir.

Cevdet ve Lütî tarihlerinde bu grup için “cemiyet-i ilmiye” tabiri kullanılmış iken Menakıb’ta cemiyet lafzının geçmediği açıkça görülmektedir. Bu eserlerde cemiyet tabirinin kullanılış şekline ve sözlerin gelişine bakacak olur isek, burada bugünkü mânâda bir ilmî cemiyetin kastedilmediği görülür. Zira Cevdet Paşa bu hususta verdiği malumâtın sonunda “... ol vakte yetişmiş zevattan istima” olunmuştur”²⁹ diyor; buradan grubun adının sonradan “cemiyeti ilmiye” olarak zikredildiği anlaşılmaktadır. Keza, ileride göreceğimiz gibi Şeyh Mehmed Murad’ın tekekkesine de “Darü’l-fünûn idi”³⁰ demektedir. Yine Lütî Efendi yukarıda zikrettiğimiz gibi “âdeta bir cemiyet-i ilmiye denmeğe seza idi”³¹ diyerek bu iddiayı desteklemektedir.

Bu durumda, Beşiktaş grubu’nun ve konaklarda devam ettirilen bu faaliyetleri o zaman var olmayan ancak daha sonraları (1851’de kurulan Encümen-i Dâniş, 1861’de kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye) oluşan ilmî cemiyetler gibi kabullenmek kanaatimizce doğru olmaz. Nitekim Cemiyet-i ilmiye şeklinde düşünen bazı tarihçi ve yazarlar büyük tenakuza düşmüş ve bu fikrin çok daha erken başladığı kanaatine sahip olmuşlardır.

²⁷ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 212.

²⁸ Ahmed Lütî Efendi, *Tarih-i Lütî*, c. I, Dersaadet, 1290, s. 168-69.

²⁹ “Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesine Bektâşilik rengi vererek bu kere anı (Şanizâde) ve anın sebebiyle Kadri Bey’i ve Ferruh Efendi’yi dahî nefyettirmiş olduğu ol vakte yetişmiş olan zevattan istima” olunmuştur”, *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 214.

³⁰ 19. asrın mütefekkirlerinden Cevdet Paşa bu tekkede Şeyh Mehmed Murad’tan mesnevi dersi almış ve bu sohbetlerde sıkça bulunmuş bir zattı, Buraya “Dar’ül-fünûn idi” tabiri Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi gibi sonradan Cevdet Paşa tarafından uygun görülmüştür: *Tezakir*, cüz 40, s. 13. F. Aliye Hanım, a.g.e., s. 19.

³¹ *Lütî tarihi*, c. I, s. 169.

Cevdet Paşa tarafından ortaya konulan bu cemiyet imajı ilk olarak Ebüzziya Tevfik Bey tarafından aynen kabul edilmiş ve Cevdet Paşa'dan iktibasla bazı mülâhazalar eklenerek neşredilmiştir³².

Daha sonra Mahmud Cevad bey "Birinci mahfel-i ilmiye" olarak addettiği bu grub için Cevdet Paşa'dan naklen Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesi ünvanını kullanmakta ve her ne kadar "mahfel'i ilmiye" tabir ediyorsa da bunu Encümen-i Dâniş ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye gibi bir ilmi cemiyet olarak görmektedir³³.

Değerli tarihçilerimizden merhum İsmail Hakkı Uzunçarşılı bir makalesinde, Beşiktaş grubundan bahsederken Beşiktaş veya Ortaköy Cemiyet-i ilmiyesi demekle ve konakların bulundukları mahale göre Ortaköy Cemiyet-i ilmiyesi de denilebileceğini söylemektedir³⁴.

Daha sonra bazı tarihçiler ve yazarlar Cevdet Paşa'nın bu cemiyet imajını devam ettirmişlerdir. Bunlardan Reşat Ekrem Koçu Ortaköy Cemiyet-i ilmiyesi³⁵, derken Türkiye Ansiklopedisinde "Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesi"³⁶ denmektedir. Bütün bu yazılarda ana kaynak Cevdet Paşa'dır.

Ancak bunların dışında, eldeki kaynakların elverdiği bilgilerin ötesine giderek bazı mubalâğalı görüş ve fantaziler şeklinde tezahür eden yazılara da raslanmaktadır.

Cemal Kutay'ın Beşiktaş grubu ile alakalı yazısı, buna en bariz örneği teşkil edebilir³⁷. Nitekim yazar : Cemiyet'in 18 Ağustos 1820 tarihinde Kethüdazâde'nin sahil sarayında kurulduğunu ve II. Mahmud'un bunu gizli tutulmak kaydıyla bir fermanla tasdik etmiş olduğunu ileri

³² "Devletlü Cevdet Paşa'nın tahririne memur oldukları tarihin hatimesi olup bu kere neşrolunan 12. cildinde tesadüf ettiğimiz bir fıkradır ki tarih-i maarifimizi tezyin edecek tahkikattan bulunduğu hissiyatıyla tenkihen mecmuamıza naklonuldu": Ebüzziya Tevfik, *Mecmuay-ı Ebüzziya*, c. II, cüz 39, sene 1302, s. 1236-39.

³³ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı*, c. I., Matbaay-ı Amire 1338, s. 69.

³⁴ Buradaki yorum dahi bize Beşiktaş grubunun adının sonradan konduğu ve bunun kesin olmadığı hakkında bir ip ucu vermektedir. İ.H. Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricâlinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi", *T.T.K. Belleten*, c. XX/79, Ankara 1956, s. 507 ve sonrası.

³⁵ "Beşiktaş Cemiyeti ilmiyesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. V., İstanbul 1961, s. 2574-75.

³⁶ "Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesi", *Türk Ansiklopedisi*, c. VI., Ankara 1953, s. 245.

³⁷ On mübarek adam adı altında yazdığı bu yazıda cemiyet azalarını kasdetmektedir. Cemal Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, c. I, İstanbul 1975, s. 198-125.

sürmektedir. Bu bilgi referans olarak gösterilen (Menakıb I. baskı s. 56) yerden tamamen farklıdır³⁸.

Osmanlı Arşivlerinde bu döneme ait Hatt-ı hümayûn, Cevdet tasnifleri ve sair tasniflerde yapılan taramalar sonunda böyle bir vesikaya tesadüf edilememiştir. Aynı zamanda ne Cevdet Paşa'da ne de Menakıb'ta toplantıların Kethüdazâde'nin yalısında yapıldığına dair bir malumât vardır.

Yine C. Kutay'ın ileri sürdüğü iddialar arasında Melekpaşazâde için "Doğu dillerinden başka Fransızca, Latince ve Yunanca bilir" denmektedir³⁹. Biz Melekpaşazâde'nin Fransızca bilmediğini Kont Raczynski'nin kendisiyle tercüman vasıtasıyla görüşmesinden biliyoruz⁴⁰.

İsmail Ferruh Efendi için "Berlin, Viyana, Paris, Londra ve Petersburg sefiri idi"⁴¹ denmektedir. Bilindiği üzere Ferruh Efendi sadece Londra'da sefirlik yapmıştır⁴².

"Cemiyet-i ilmiye müessisleri, şahsi akibetlerinden değil; bilinmesi ve yayılması memleket ve fert hayrına ilimlerin reddinden endişeli idiler. Bu sebeple gayeleri malûm oluncaya dek mahfî kalmakta mecbur idiler⁴³". Bu ibare için verilen referansa bakıldığında alakalı en ufak bir bilgiye tesadüf edilememiştir⁴⁴.

B.C.İ.'nin "risaleler ve kitaplar basmak üzere büyük bir matbaa kurmaya teşebbüs ettikleri ve II. Mahmud'un dahi bu hususta kendilerine ferman verdiği ancak biraz daha beklemlerini tavsiye ettiği" şeklinde verilen malûmat gösterilen kaynaklarda bulunmamaktadır⁴⁵.

³⁸ Örtülü Tarihimiz, s. 98-99; Menakıb, s. 56'da ise gerek 1294 baskısında-ki Cemal Kutay bu baskısını kullandığını belirtmekte-gerekse 1305 baskısında "Eğri Seferi" anlatılmaktadır.

³⁹ C. Kutay, a.g.e., s. 102 Bu hususta verilmiş olan referans Menakıb, s. 296'da hiç bir alaka bulunamamıştır. Üstelik, Cemal Kutay'ın kullandığını söylediği 1. baskısı sadece 158 sayfadır. Menakıb, 2. baskısı, s. 296'da, batılılar ve arılar hakkında hikayeler vardır.

⁴⁰ Kont Raczynski Polonyalı bir arkeolog olup 1814'te İstanbul'a gelmiş ve bazı zevatla görüşmüştür. Bunlar arasında Melekpaşazâde de vardır; Edward Raczynski, 1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat, Çev. Kemâl Turan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 61-62.

⁴¹ C. Kutay, a.g.e., s. 103.

⁴²ERCÜMENT KURAN, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1831, Ankara 1968, s. 35

⁴³ C. Kutay, a.g.e., s. 109.

⁴⁴ Referans olarak verilen Menakıb, 1. ve 2. bsk., s. 83'de böyle bir bilgi görülmemiştir.

⁴⁵ C. Kutay, a.g.e., s. 114, Referans olarak Menakıb, 1. bsk., s. 17 ve Tezakir, cüz 37 gösterilmişse de buralarda da böyle bir bilgi yoktur.

B.C.İ. ile ilgili yazısında Kutay'ın bunlara benzer değerlendirmeleriyle doludur.

“Kethüdazâde, doğu dillerinden gayri Fransızca, Latince, Eski Yunanca, Almanca'yı yetki ile biliyordu. Fransızca'yı bir cizvit papazından yedi senede öğrenmişti. Kimya gibi çağ bilimlerini biliyordu”⁴⁶ şeklinde mubalâgalı ve hiç bir kaynağa dayanmayan kısımlar da vardır.

Bir diğer örnek “müsbet ilimleri aralarında şöyle bölüşmüşlerdi. Melekpaşazâde Abdülkadir Bey eski Yunan ve Latin Felsefesi İsmail Ferruh Efendi Astronomi, Fransızca, Süleyman Fehim Efendi Doğu ve Batı Edebiyatı tarihi, Kethüdazâde Genel Felsefe ve Matematik, Şanizâde Tıp, Biyoloji vs. dersleri vermekteydiler”⁴⁷.

Cevdet Paşa tarihinde bahsedilen bu zevatın “Beşiktaş tarafından bir cemiyet-i ilmiye” olmaları ve Lütü Efendi yine bu zevatın toplantılarını “adeta bir cemiyet-i ilmiye denmeğe seza idi” demesi sonraki yazarların bu “cemiyet” imajını daha ileriye götürmelerine sebep olmuştur. Ancak bugünkü anladığımız mânâda “cemiyet” kelimesi, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, ilk olarak, 1845'te kurulmuş olan “Meclis-i Muvakkat”ın hazırlamış olduğu tarihsiz bir raporda görülmüştür⁴⁸. Daha sonra, 11 Şubat 1851 tarihli Meclis-i Maarif-i Umûmiye raporunda Encümen-i Dâniş için kullanılmıştır. Burada cemiyet tabirinden bir topluluk değil, ancak “... ammeye ehemmiyet elzem olan kitapların bir an akdem vücuda getirilmesi için eshâb-ı hüner ve maarifetten mürekkep bir cemiyetin teşkiline lüzüm görünerek”⁴⁹ ibaresinde, ifade edilmek istenenin bir tüzel kişilik olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Türkiye’de “Cemiyet” adı ile tanımlanan ilk ilmi kurulun Encümen-i Dâniş olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha sonraları bu tarz bir çok cemiyet kurulmuştur. Meselâ, Encümen-i Dâniş’ten sonra 1856’da Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahâne, 1861’de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, 1862’de Cemiyet-i Kitabet, 1864’te Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye, 1865’te Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, 1880’de Cemiyet-i Eczacıyan der Asitâne-i Aliye ve kısa bir süre için Tercüme Cemiyeti kurulmuş olduğunu görüyoruz.

⁴⁶ C. Kutay, *a.g.e.*, s. 104 referans olarak *Menakıb*, c. II, s. 54 verilmiştir. Bilindiği gibi *Menakıb* tek cild halinde iki defa basılmıştır. Kethüdazâde herne kadar Fransızca derslerine başlamış ise de yeteri kadar derslere devam etmemiştir. Bu yüzden Fransızca bildiğini kesin olarak söyleyemeyiz: *Menakıb*, 2. bsk., s. 259.

⁴⁷ C. Kutay, *a.g.e.*, s. 112-113, referansta bulunmadığı gibi bunlar tamamen muhayyeldir.

⁴⁸ Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara 1975, s. 33.

⁴⁹ K. Akyüz, *a.g.e.*, s. 46.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Beşiktaş grubu, bahsolunan tarihlerde İstanbul kültür hayatında olmayan bir müessesenin mevcut farz olunmasına ve daha sonra kurulmuş olan yukarıda zikrettiğimiz cemiyetlere bir nevi temel sayılmasına vesile olmuştur.

Bu konuda şimdiye kadar yapılan en makul izah tarzı Beşiktaşlı ulemâ grubunun faaliyetlerinin bir nevi “salon” şeklinde olanıdır⁵⁰.

Aslında, bu grubun faaliyetleri biraz değişik de olsa aynı dönemde yani 18. asrın sonları ve 19. asrın ortalarına kadar devam eden ve konaklarda yapılan kültür ve eğitim faaliyetlerinden tamamen farklı değildi. Ancak bazı yönlerden yaptıkları faaliyet ve beraberlikleri o zamana kadar bu sahada rastlanmayan bir nevi tüzel kişilik görünümünün yaratılmasına yol açmıştır. Bunun da Osmanlı kültür ve eğitim tarihi açısından ehemmiyeti olduğu muhakkaktır. Dönemin kültür tarihini bütünüyle incelenip açığa kavuşturulmasından sonra bu husus daha iyi anlaşılacaktır.

Şimdiye kadar açıklığa kavuşmamış, medrese ve Enderûn'un dışında faaliyet gösteren, resmî olmayan eğitim ve kültür merkezlerinin çok mühim fonksiyonları olduğunu daha önce belirtmiştik. Meselâ Cevdet Paşa, 1845 yılında Çarşamba pazarında Şeyh Mehmed Murad'ın post-nişini olduğu tekke için adeta bir dârü'l-fünûn idi demektedir⁵¹. Burada her türlü ilim ve maarif tahsil olunurken aynı zamanda devrin ileri gelen rical ve zevatı toplanarak sohbetlerde bulunup ders görürlerdi. Padişah Abdülmecid dahi, ramazanda bir gün iftarını burada Şeyh Mehmed Murad'ın misafiri olarak yapmıştır⁵².

Bu konaklarda yapılan toplantılar arasında geceleri bir araya gelerek politik mahiyette sohbetlerde bulunanlar da vardı. Bu konaklarda ilim, eğitim, entellektüel ve kültürel faaliyetlerin dışında günlük hadiseler ve siyasi meselelerin de görüşüldüğü söylenebilir⁵³.

Beşiktaş civarında farklı tarihlerde toplanmaya başlayan birbirine yakın yalılarda oturdukları üç kaynakta da zikredilen bu grubun faaliyetlerine başladığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Mevcut bilgileri

⁵⁰ Fatma Aliye Hanım, *Cevdet Paşa ve zamanı*, s. 19.

⁵¹ 19. asrın mütefekkirlerinden Cevdet Paşa bu tekkede Şeyh Mehmed Murad'tan Mesnevi dersi almış ve bu sohbetlerde sıkça bulunmuş bir zattı. Buraya “Dar'ül-fünûn idi” tabiri Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi gibi sonradan Cevdet Paşa tarafından uygun görülmüştür: *Tezakir*, cüz 40, s. 13., F. Aliye Hanım, a.g.e., s. 19.

⁵² *Tezakir*, cüz 40, s. 13.

⁵³ *Menakıb*, 2. bsk. s. 143.

değerlendirerek grup mensuplarının bir araya ne zaman geldiklerini tahmin etmek mümkündür. Beşiktaş grubuna mensub hocaların konaklarının bulunduğu mevki Beşiktaş ile Ortaköy arasındadır. Tedkik ettiğimiz dört Bostancıbaşı defterinde⁵⁴, Melekpaşazâde Abdülkadir Bey'in yalısı ile Tarakçızâde (Şanizâde) Ata (ullah) Efendi'nin yalısı birbirine çok yakındır. Bu iki yalı arasında Cağalzâde Ali Bey'in eniştesi Adullah Efendi'nin yalısı bulunmaktadır. Mevki olarak Yahya Efendi deresi ve iskelesi ile Ortaköy iskelesi arasındadır.

Ferruh Efendi'nin Ortaköy'de bir sahilhânesi olduğu muhtelif kaynaklarda kayıtlıdır⁵⁵. Grubun toplantılarına Ferruh Efendi yalısında başladığını kabul eder isek, bu tarihin 1815'ten sonra olması icab eder. Zira 1815 tarihine kadar tutulmuş olan 4 adet Bostancıbaşı defterinde Ferruh Efendi yalısının kaydına rastlanmamıştır. Bu da bize Ferruh efendi'nin 1815'ten önce Ortaköy'de yalısı bulunmadığını göstermektedir.

Grubun başkanı sıfatında bulunan İsmail Ferruh Efendi⁵⁶ 1797 senesinde sefaretle Londra'ya gitmiş ve üç yıl büyükelçilik göreviyle Londra'da bulunmuş ve 1800 yılı sonlarına doğru İstanbul'a dönmüştür⁵⁷.

İkinci üyesi vak'anüvis tabib Şanizâde Ataullah Efendi Ortaköy'de doğmuş olup burada bir sahilhânesi (yalı) bulunmaktadır⁵⁸.

⁵⁴ Birinci defter. 1802 tarihli Bostancıbaşı defteridir. Şevket Rado "Bostancı Başı defteri", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 6, Temmuz 1972 (ilavesi s. 1-32); ikinci defter ise 1814-15 tarihlerinde tutulmuştur. "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. VI., İstanbul 1963, s. 2979; Bostancıbaşı defterleri hakkında yapılan tezler: Beyhan Tuncer, *Bostancıbaşı Defteri'nin istinsahı ve indeksi*, İ.Ü. Ed. Fak., Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul 1950, s. 13a, 13b, 14a; Neriman Başeren, *Defter-i Bostancı*, İ.Ü. Ed. Fak., Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul 1951, s. 25a, 25b, 26a, 26b; Vuslat Sertel, *Defter-i Bostancı (Anadolu ve Rumeli sahilinde bulunan binalara dâir defter) istinsah ve index*, İ.Ü. Ed. Fak., Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul 1951, s. 21b, 22a, 22b.

⁵⁵ *Menakıb*, 2. bsk., s. 144; *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 213; *Lütfi Tarihi*, c. I, s. 97.

⁵⁶ *Tarih-i Lütüfi*, c. I, s. 169.

⁵⁷ E. Kuran, *a.g.e.*, s. 41.

⁵⁸ Şanizâde Ataullah Mehmed Efendi, Şanizâde el-hac Mehmed Sadık Efendi'nin oğludur. Doğum tarihi bilinmemekle beraber araştırmacılar genellikle, 1771'de doğduğunu savunmaktadırlar. 1200/1786 yılında medrese tahsilini ikmal etmiş ve ruusunu almıştır. 1203/1789'da babası "ordu kadısı" bulunmakla, onun maiyetinde uzun müddet ordularda dolaşmış 1231/1816'da Eyüp Kadısı olmuştur: F. Nafiz Uzluk, "Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi", 14 Mart 1951 *Tıp Bayramı Dolayısıyla Monoğrafî*, s. 3. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son asır Türk şairleri*, c. I, İstanbul 1930, s. 111. Şanizâde medrese tahsilini tamamladıktan sonra Numan Naim Efendi'den Süleymaniye tıbbiyesinde tıp dersleri almıştır. Tıp tahsilinden sonra 1795'de açılan mühendishâneye devam ederek mühendisliği burada öğrenmiştir. Şanizâde'nin Mühendishâneye gidip orada okuduğu Charles Bossut (11.8.1730/14.1.1814)'un "*Cours*

Diğer üyelerden Melekpaşazâde Abdülkadir Bey ise sonradan Ortaköy'e gelip yerleşmiştir. Babası Melek Mehmed Paşa sağlığında, 1795 senesinde Ortaköy'de bir yalı almış olup Abdülkadir Bey dahi o sûrette Ortaköy'e gelmiştir. Bu yalı, babasının vefatından sonra kendisine miras kalmıştır⁵⁹.

Ferruh Efendi yalısının Ortaköy'de olduğuna dâir elimizdeki bütün kaynaklarda malumat vardır⁶⁰. Beşiktaş sahilindeki bu yalılar devamlı el değiştirmekte, kiracıları veya vârislerinin adlarıyla anılmaktadır. 1815 bostancıbaşı defterinde, 1802 tarihli deftere göre aynı bölgede daha fazla konak bulunmaktadır. Bu tarihler arasında yeni yalıların inşa edildiği veya yıkılıp yerine saray yapıldığı anlaşılmaktadır.

Complet de Mathematiques" adlı eserinden Türkçe'ye çevirdiği Hesap kitabının önsözünde yer almaktadır. Mühendishâne'ye devam ettiği sırada evvela Italyanca daha sonra Fransızca öğrendiğini ve bu dilleri Ahmed Vefik Paşa'nın babası Rum asıllı, Bulgarizâde Yahya Naci Efendi'den öğrendiğini, Miyaru'l-etibba'nın önsözünde belirtmektedir: F. N. Uzluk, *a.g.e.*, s. 3-4. Ayrıca medresede Arapça-Farsça ve doğup büyüdüğü Ortaköy'de bulunan Rum ve Ermenilerden bu iki dili de öğrendiği bilinmektedir. 1786 tarihinde medreseden mezun olmasına rağmen ancak 1816 senesinde Eyüb Kadısı olmuş, Musiley-i Süleymaniye derecesiyle Çorlu müderrisliği payesi almış, 1817 senesinde Haremeyn Evkaf müfettişi olmuştur. Bu görevinde iki yıl kaldıktan sonra 15 Safer 1235'de/3 Aralık 1819 Vak'anüvisliğe tayin olunmuştur. Göreve başladıktan kısa bir müddet sonra hazırlamış olduğu mukaddimeyi padişaha sunmuş ve selefi Asım Efendi'de bulunan evrakı istemiştir. Bu mukaddime padişah tarafından çok beğenilmiştir. Ayrıca, Şanizâde'nin istediği belgelerin verilmesi için II. Mahmud'un iradesi çıkmıştır: Hatt-ı Hümayun, No. 1625. Şanizâde, tarihini II. Mahmud'un cülûs tarihi olan 1808'den itibaren kaleme alıp 1821'e kadar getirmiştir. 4 cilt halinde tertib ettiği tarihi daha sonra basılmıştır. Dördüncü cilt 9 ekim 1820'de son bulur. Hemen hemen 12 yıllık bir dönemi anlatır. Yazış tarzı ve kavrayışı ayrıca bir özellik göstermez. İfadesinde de seleflerinkinden daha az taassub görülür: F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982, s. 375. Şanizâde, devrin Osmanlı ulemâsı arasında en ileri seviyede olanıydı. Osmanlı Devleti'nde yaşayan ve ansiklopedistlere çok yakın bir âlimdi. Birçok lisan yanında askerlik, matematik, fizik, tıp, astronomi, şiir, müzik, resim de çok bilgili bir zattı: Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Political Thought*, Princeton 1962, s. 231. Hekimbaşı Behçet Efendi'nin, hasedlerinden dolayı hekimbaşılık vazifesine getirilmemiş, hatta tıbbâ dâir tercüme ve telif ettiği kitaplar uzun müddet padişaha sunulmamış ve dolayısıyla hekimbaşısı olamamıştır. Yine, Tercüme kalemi kurulurken mevaliden olduğu ileri sürülerek Tercüme kalemi'ne de tayin olunmamıştır: *Şanizâde Tarihi*, c. IV, s. 34. İbn'ül Emin Bey'in anlattığına göre büyük babası Şeyh Ahmed Dede'nin bir Bektaşî Şeyhi olması, Şanizâde'nin de Bektaşîlikle suçlanmasına vesile olmuş olabilir; F.N. Uzluk, *a.g.e.*, s. 3 ve bk. Bostancıbaşı Defterleri.

⁵⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. III., s. 350, c. IV., s. 510.

⁶⁰ *Menakib*, 2. bsk., s. 144, *Tarih-i Cevdet*, c. XII. 213, *Lütfi Tarihi*, C. I., s. 97.

Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre grub, Ferruh Efendi'nin yalısında haftanın muhtelif günlerinde toplanmaktadır⁶¹. Toplantıların Şanizâde'nin yalısında yapıldığını ifade eden Mahmud Cevad Bey "Cevdet Paşa ekseriya Ferruh Efendi'nin Ortaköy'de vaki sahilhânesinde içtima ederlermiş diyor ise de Cemiyet-i mezkûre azasından olan büyük pederimin⁶² rivayetine göre Ortaköy'de Feriyye saraylarının doğan (doğu) ciheti nihayetindeki karakolhâne mahali Ferruh Efendi sahilhânesi olmayıp Şanizâde merhumun yalısı imiş" demektedir⁶³. Ancak Menakıb'ta,⁶⁴ Cevdet Paşa'da ve Lutfi Efendi⁶⁵de toplantıların Ferruh Efendi'nin yalısında olduğu açıkça belirtilmiştir. Aynı zamanda bu grubun üyelerinin 1826'da sürgüne gönderilmesinden sonra da faaliyetlerine devam ederek yine Ferruh Efendi yalısında toplandıklarına dâir elimizde bilgiler mevcuttur⁶⁶.

Daha önce zikrettiğimiz Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi ise aynı tarihlerde babasıyla birlikte Beşiktaş'ta oturmaktadır. Evlendikten sonra Uzuncaova'daki konağına yerleştiği ihtimali büyüktür. Zira 1815 tarihinde tutulan Bostancıbaşı defterinde Kethüdazâde Hafız Sadık Efendi'nin yalısının kaydına rastlanmış iken, Kethüdazâde'nin yalısı zikredilmemiştir⁶⁷. Bu tarihten sonra II. Mahmud, Kethüdazâde'ye Arap iskelesi (Beşiktaş iskelesinin olduğu yer) yakınında bir ev hediye etmiştir⁶⁸.

⁶¹ *Tarih-i Cevdet*, c. XII., s. 213. Kethüdazâde'nin haftada iki gün bu yalıya gelip ders vermesi ve hafta sonraları toplanıp mısra yarışması yapılması, toplantıların haftanın muhtelif günlerinde yapıldığını göstermektedir. *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 213-14.

⁶² Şehitlik Tekkesi Şeyhi Şeyh Mahmud Baba'dan cemiyet üyesi olarak bahsedilmekte ise de, bu zat Kethüdazâde'nin dostu olup yeniçeriliğin ilgasında grupla birlikte sürülmüştür. Beşiktaş grubunun üyesi olduğuna dâir kesin delillerimiz yoktur. *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 211.

⁶³ Mahmud Cevad, *Tarihçe-i Teşkilat*, c. I, s. 69.

⁶⁴ *Menakıb*, 2. bsk., s. 144, 224.

⁶⁵ *Lutfi Tarihi*, c. I., s. 169.

⁶⁶ Kethüdazâde'nin Bağdat'ta bulunan oğluna yazdığı mektupta "Nadire-i devran İsmail Ferruh Efendi hazretlerinin sahil-hâne-i saadetlerinde idare-i guse-i muhabbet ve güft-u şunud ve lezzet yafte-i tabakçe-i serâir ve şühûd iken Bağdat Heştabad'ta oğlum beyefendiye terkim-i rakime-i muhabbet edeceğim dedim. Buyurdular ki benden dahi Yaver Bey ve Derviş Paşazâde Bey'e selâm yaz" demektedir; Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi, *Eşar-ı Kethüdazâde*, Tertip eden Ragıp Hulusi, Dersaadet 1271/1855, s. 3.

⁶⁷ Bk. Bostancıbaşı Defterleri.

⁶⁸ Kethüdazâde'nin Uzuncaova'daki konağında uzun bir müddet oturduğu malumdur. II. Mahmud'un "kendisine evini mi yaptırayım yoksa yeni bir ev mi alayım" demesi üzerine, "Ben bu evden hoşnud değilim bana bir ev alsınlar demiş, bunun üzerine kendisine Arap iskelesi yakınındaki konak hediye edilmiştir. *Menakıb*, 2. bsk., s. 6; Kethüdazâde evlendiği vakit, hanımı babasının evine gelin gelmiştir, *Menakıb*, 2. bsk. s. 86.

Beşiktaş'ın Ortaköy'deki yalılara çok yakın olması, ve Kethüdazâde'nin bu şahıslarla sık sık görüşmesi ve Cevdet Tarihi'ndeki "o zamanın meşahir-i felâsife-i islâmiyeden olan Beşiktaşlı Kethüdazâde Efendi dahi haftada iki gün meclise devam ile gerek Felsefiyât'a, gerekse Edebiyât'a dâir olan mubahasatta bulunurmuş"⁶⁹ ibaresinden, Kethüdazâde hocanın da bu gruba katıldığı anlaşılmaktadır.

Bu grubu oluşturan üyelerin biyografileri detaylı bir şekilde incelendiğinde, bir araya ne zaman geldikleri ve faaliyetlerine ne zaman başladıkları hususunda bir takım ip uçları ve bilgiler elde edilebilir.

Bu grubu oluşturan şahısların yetişme şekilleri tahsil hayatları ve yaptıkları ilmi çalışmalara bakacak olursak, aralarında şu ortak özelliklerin olduğunu görebiliriz:

İsmail Ferruh Efendi haricinde diğer bütün üyelerin, medreseden mezun, ve tahsillerini devam ettirerek aklı ve nakli ilimlerde söz sahibi oldukları bilinmektedir. Ferruh Efendi'nin tahsil hayatı bilinmemekle beraber çok iyi bir tahsil gördüğü hem resmî görevlerinden, hem de tercüme ettiği Tefsir-i mevakıb'tan anlaşılmaktadır. Suvari mukabelecisi iken Londra sefiri olmuş ve daha sonra Şıkk-ı sâlis defterdarlığına kadar yükselmiştir.

İsmail Ferruh Efendi 1797 tarihinde Londra'ya sefaretle gittiğinde, İstanbul'daki İngiliz sefiri Spencer Smith'in İngiliz Hariciye Bakanı Lord Grenwill'e yazdığı resmî yazıda, Ferruh Efendi'nin Özü'lü (Kırım'da) muteber bir tüccarın oğlu olup, ticaret tahsili gördüğü, daha sonra İstanbul'a gelip resmî vazife aldığı ve çok zengin olduğu, ecnebilerle yakın dostluk kurduğu ve Avrupa diplomasisini diğer bürokratlara göre daha iyi bildiği kaydedilmektedir⁷⁰.

⁶⁹ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 213.

⁷⁰ 10 Nisan 1797 tarihli Mektup, Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire (The Sublime Porte 1789-1922)* Princeton 1980, s. 130-132. İsmail Ferruh Efendi aslen Kırımlıdır. Tersane ambarı emini olup, 1211/1797 Suvari mukabelesi payesiyle Londra sefiri olmuştur: *Sicill-i Osmani*, c. IV, s. 14. 23 temmuz 1797'de maiyetiyle birlikte Londra'ya vardı. Osmanlı Büyükelçisi olarak itimatnâmesini 27 Temmuz'da Saint James Sarayı'nda İngiltere Kralı III. George'a merasimle takdim etti: E. Kuran, *a.g.e.*, s. 39. Bu merasimde Kral, Ferruh Efendi'ye işlemeli bohça içinde tezhibli bir Kuran-ı Kerim göstermiştir: *Menakib*, 2 bsk., s. 38. Ferruh Efendi, İngiltere'nin İstanbul maslahatgüzarı Spencer Smith'e göre "Avrupalılar hakkında bilgi sahibi olan ortayaşta ve malumâtlı bir zattı". İsmail Ferruh Efendi'nin elçiliği siyasi bakımından çok başarılı olmamıştır. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye gönderdiği 2. ikamet elçisi vazifesini titizlikle yapmaya gayret göstermiş ve çalışmalarında bir kusuru görülmemiştir. Ferruh Efendi'nin İngiliz devlet adamlarıyla iyi münasebetler kurduğu anlaşıyor. Ancak İngiltere'de üç yıldan fazla kalmak istemeyişi, onun diplomasi mesleğinden

Bu dört şahsiyetin Avrupalılarla temas kurdukları ve tanıştıkları Avrupalılara tesir ettikleri gözden uzak tutulmamalıdır.

Ferruh Efendi Londra sefaretı sırasında bir çok önemli zevatla ilişki kurmuştur⁷¹. Umumiyetle bunlar diplomasi mesleğinin icabı olmasına rağmen onun gibi kültürlü ve entellektüel bir adamın Londra'da ayrıca entellektüel ilişkileri de olduğu düşünülebilir.

Şanizâde, iki batı dilini (Fransızca, İtalyanca) konuşan ve o dillerden tercüme yapabilen bir zattı. Şüphesiz, o zamanda bu özelliklere sahip çok az âlim vardı. 1814 yılında İstanbul'a gelen Polonyalı arkeolog Kont Edward Raczyński (1786-1845), görüştüğü Şanizâde için "İstanbul'da babası (dedesi) tarakçılık yapan ve şimdi önemli bir mevkide bulunan birisiyle tanıştım. Kendisi İstanbul'da bilgili bir insan sayılıyordu. Akıcı bir Fransızca'sı vardı. İsmi "Tarakçının oğlu" manasına gelen Şanizâde idi. Dedelerinden bahsederken filozof edasıyla hiç de aşağılatıcı bulmadığı soyadını bildirdi" demektedir⁷².

Yine aynı seyyah, Melekpaşazâde ile de tanışmış ve Osmanlı tarihi ve edebiyatına dâir hemşehrisi Axak'ın tercümanlığı vasıtasıyla sohbetle bulunmuşlardır. Raczyński, Axak tarafından tanıştırıldığı önemli bir kaç Türk dostu için "sonunda bunlardan nüktedan ve açık fikirli bir ikisiyle dostluk kurmaya giriştim" demekle ve Abdülkadir Bey'le geçen görüşmesini aktarmaktadır⁷³.

Sonraları, Meclis-i vâlâ-i ahkâm-ı adliye azası hatta Reisü'l-ülemâ olan Melekpaşazâde, tarihçi Hammer'in de yakın dostuydu. Hammer Melekpaşazâde için "L'un des oulemas les plus érudits de l'empire Turc"

hoşlanmadığını zannettirir: E. Kuran, a.g.e., s. 39. Buna sıhhatinin de tesir ettiği gözden uzak tutulmamalıdır. İsmail Ferruh Efendi Londra sefaretinden döndükten sonra siyasî işlerle pek uğraşmayıp hayatının son yıllarını ilim ve edebiyat çalışmalarıyla geçirmiştir: E. Kuran, a.g.e., s. 41. Menakıbtı, Ferruh İsmail Efendi şuaradan ulemâdan ve müfessirindendir. Türkçe basma tefsir-i şerifi vardır, Ortaköy'de sahilhânesi var idi. Zâtı Özü'lüdü. O yalı şimdi saraya ilhak olundu. Kabri dahi yine Ortaköy'de yol üzerinde saray duvarının arkasındaki makberededir ve o duvarda makbereye açılır bir küçük kapı vardır. Kabrinde bir küçük pehce ve iki küçük direk taş vardır. Baş taşında "âlim, âmil, kâmil, fazıl, Ferruh İsmail Efendi'nin kabridir" diye yazılıdır. Tarihi vefatı 1252'dir denmektedir: *Menakıb*, 2. bsk., s. 144. Ancak Osmanlı müeffiflerinde ve Sicill-i Osmanide vefat tarihi "Mübarek âdem idi göçtü Ferruh" mısraına istinaden 1256 olarak iddia edilmektedir. Biz de bu tarihi kabul ettik. Ayrıca Ferruh Efendi Büyükdere mescidini yeniden inşa ettirmiştir: *Sicill-i Osmani*, c. IV., S. 14.

⁷¹ E. Kuran, a.g.e., s. 39.

⁷² Raczyński a.g.e., s. 185. (Şanizâde'nin babası ulemâdandır).

⁷³ Raczyński, a.g.e., s. 61-62

yani Osmanlı İmparatorluğunda devrin en büyük alimlerinden biriydi demektedir⁷⁴. Ancak Cevdet Paşa, tarihinde onun ilmi kudretinin az olduğundan bahseder⁷⁵.

Kethüdazâde, medreseden mezun oldukta sonra devrin ileri gelen âlimlerinden ayrı ayrı ders görmüş İslâm felsefesiyle uğraşmış her konuda ders verebilecek vukufta, ileri fikirli bir âlimdi. Birçok millete mensup kimselerle arkadaş olmuş bir zattı. Tahsil hayatı oldukça yoğun geçmiştir. Tahsile küçük yaşta babasının hocalığında başlamış, medrese yanında devrin ulemâsından da ders almıştır. 1210 (1795) tarihinde imtihanla müderris olmuştur. Ancak bununla kalmayarak tahsiline konaklarda devam etmiştir⁷⁶.

Kethüdazâde daha medresede iken Gelenbevi İsmail Efendi'den Riyaziyât ve sâir fûnûn dersleri almıştır⁷⁷. Müderris olduktan sonra Palabıyık Mehmed Efendi'den⁷⁸ Heyet (Astronomi) dersleri almıştır. Bu arada Hoca Neşet Efendi'den Farsça Saib-i Tebrizi Divanını okumuştur⁷⁹. Fatih dersiâmlarından Tırnovalı Müftizâde Abdurrahim Efendi'den 1812'de vefat edinceye kadar resmi tahsilde okutulan kütüb-ı mürettebatı Akaid-i Celâl'e kadar okumuştur. Kalan dersleri Milas'lı Müftizâde Abdurrahim Efendi'den tamamlayarak icazet almıştır⁸⁰. Bunlardan başka, Vakanüvis Ahmed Asım Efendi, Ayvansarayî Münzevî Afif Salih Efendi, Reisül-müneccimin Rakım Efendi, Biraderzâde Hafidi Sakıb Efendi, Kadızâde Mehmed Efendi, Laz Mehmed Efendi ve Bulgarî İsmail Efendi'lerden başka başka ilimlerde ders görmüş ve böylece yetiştirilmiştir⁸¹.

⁷⁴ Hammer P.J. von, *Histoire de l'Empire Ottoman*, c. XVII, Paris 1841, s. Post-face XXII.

⁷⁵ "Abdülkadir Bey ashab-ı ilm ve fazlдан değil ise de, sırf cahil de değil idi nisbeten ashab-ı malumâtın ve muhibb-i ulûm ve maarif olan zavattan idi". *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 212.

⁷⁶ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.m., s. 500.

⁷⁷ Gelenbevi İsmail Efendi 1791 tarihinde Yenişehir'de vefat etmiştir. Bu yüzden Hoca Efendi Gelenbevi'den 1789 tarihinden evvel ders görmüş olmalıdır.

⁷⁸ Palabıyık Mehmed Efendi (1804) Asrın en büyük alimlerinden *Menakıb*, 2. bsk., s. 5.

⁷⁹ Neşet Efendi (1807), *Menakıb*, 2. bsk., s. 5.

⁸⁰ *Menakıb*, 2. bsk., s. 2.

⁸¹ Tevhid Efendi'nin yazdığı Kethüdazâde'nin tercüme-i halinde ve Emin Efendi'nin zeylinde bu hocalar belirtilmiştir. *Menakıb*, 2. bsk., s. 2-5: Arif Efendi 1795'de müderris olduktan sonra ilmiye derecelerinde yükselerek 1822'de Halep Kadısı olup bilfiil Haleb'e gitti ve müddetini tamamladıktan sonra İstanbul'a döndü. 1832'de Bursa Kadısı oldu, 1836'da Mekke payesini aldı. İki sene sonra da, 1838'de II. Mahmud tarafından İstanbul Payesi verildi. Bilfiil İstanbul kadılığı teklif edilmişse de kabul etmemiştir. 1847'de Anadolu Kazaskerliği payesine yükseltilmiştir. Kendisine tevcih edilen bütün ilmiye rütbelerini hiç kimseye boyun eğmeden ve kapı aşındırmadan elde etmiştir. Mizacı itibarıyla zaten rütbe ve payeye iltifat etmeyen bir âlimdi; İ.H. Uzunçarşılı, a.g.m., s. 500.

Bir “kuruluş” olarak böyle bir “Cemiyet” var olmamakla beraber bu entellektüel grubu oluşturan ve “Cemiyet”in idarecileri oldukları ileri sürülen şahıslar arasında müşterek bir hususun var olduğu muhakkaktır. Bu ulemâ grubunun İslâm kültürünü çok iyi bilmekle beraber, o zaman medreselerde eğitimi ihmal edildiği ileri sürülen felsefe ve matematik gibi ilimlerin tahsilini yapmış, Batı kültürüne ve Batı’dan gelecek yeniliklere açık şahsiyetler oldukları anlaşılmaktadır.

Bu şahısların, yeni ilim ve fikirlerden elde ettikleri kadarının İslâmiyetle ve kendi kültürleriyle bağdaşması hususunda, endişelerinin olmadığını söyleyebiliriz. Bu grubun oluşmasında yeni kurulan mekteplerin ve mühendishânelerin geniş tesiri olduğu görülmektedir. Şanizâde gibi bir ansiklopedistin doğmasına bu tesirin katkısı açıkça görülmektedir.

Kethüdazâde gibi bir ilim adamının matematik dersi veren ulemâdan gördüğü dersler yanında Osmanlı matematiğinde klasikten moderne geçiş halkasını oluşturan Gelenbevi hocadan ders görmesi, onun tesiriyle Hendeshâne’ye derse gitmesi, bu tesire başka bir örnektir.

Avrupa’dan bazı kültür tesirlerinin İstanbul’da yaşayan gayri müslim teb’aların katkısıyla⁸² olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Rumlar ve daha az ölçüde Ermeniler’in batı kültürünü yakından tanıma imkanları vardı. Bunlar arasındaki zengin ailelerde uzun müddet için çocuklarını İtalyan Üniversiteleri ve bilhassa Padua’ya eğitime gönderme geleneği vardı⁸³.

Böylece bunların gerek lisan bilgisi, gerek zihniyetleri bakımından zamanın yeni Batı fikirlerine açık olmaları tabii idi. Avrupa’da okuyan gayri müslim aile çocuklarının tesiri sınırlı dahi olsa ilişkide bulundukları şahıslara bu hususlarda haber aktarmaları hiç te uzak bir ihtimal değildi. Meselâ Kethüdazâde’nin Frenk mekteplerinde okutulan dersler hakkındaki fikri⁸⁴ bu etkilenmeye bir örnek olarak görülebilir.

Kethüdazâde’nin, Batı’da, İslâm kültürü üzerinde yapılan çalışmalardan da haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Menakıb’ta Endülüs, Mısır ve İstanbul gibi İslâm kültürünün baş merkezlerinin kültür faaliyetlerine işaret edildikten sonra İslâm kültürünün yüceliğinin Batı tarafından da kabul edildiğini, Gazâlinin İhyay-ı Ulûmi’-d-dîn adlı

⁸² B. Lewis, “The Impact of French Revolution on Turkey”, *Journal of World History*, c. /2, 1953, s. 113.

⁸³ B. Lewis, *a.g.e.*, s. 113.

⁸⁴ *Menakıb*, 2. bsk. s. 41.

kitabının Almancaya tercüme edilerek, altı defa basıldığını⁸⁵ ve Batı'da başta Kuran-ı Kerim olmak üzere İslâmiyet'e ait eserlerin tercüme edildiğini bize aktarmaktadır.

Modernleşmeye ve gelişmeye karşı açık tavır içinde olduğu her vesile ile karşımıza çıkan Kethüdazâde genelde liberal hareket etmektedir. Bu tavırlar arasında kiliseye gitmesi, burada sarığı ve cübbesiyle oturması, frenklerle ahbablık etmesi⁸⁶, yine baloya gitmesi⁸⁷, Frenk mekteplerinde okutulan derslerin mahiyetini bilmesi sayılabilir⁸⁸. Avrupa hayat şekli hakkında da bilgisi olduğunu şu satırlardan anlıyoruz: “1252/1836 tarihlerinde Beşiktaş'ta Maçka'da yıkılıp yerine Tüfenk anbarı yapılan Mekteb-i Harbiye'de köpek arabası icad ettiler. Beşikta pazarında arabayı köpeklere çektirip sebze ve eşyayı arabaya koyup mektebe götürürler idi. Hoca Efendimiz'in evinin önünde ekmek verdikleri köpeği de aldılar mektebe götürdüler, efendim bu köpek arabası Frengistan'da vardır amma bu köpekler başka soydur, bizim köpeklerin cinsinden değildir. Bu bizim fukara köpekler ona tahammül edemezler, o iş için yaradılmış değildir”. Kethüdazâde, daha sonra köpek arabasını lağvettirir⁸⁹

Kethüdazâde'nin Batılıları takdir ettiğini ve bazı mukayeseler yaptığını görürüz. “Hoca Efendi, ben, bizim münasebetsiz işlerimiz için gâvurlardan utanırım; bizimkileri kaydetmem, bizimkiler bilmezler anlamazlar. Biz gâvurları birşey bilmez sanırsız onlar umur-ı dünyadan her şeyi bilirler”⁹⁰ derken, bunun yanında Batı ile münasebetlerde belli bir sınır çizmiştir. Bu sınır hakkındaki fikrini, kendisiyle devlet ricâli arasında vuku bulan bir tartışmadan anlayabiliriz. Bu tartışmaya giren devlet adamlarının kim olduklarını bilmemekteyiz. Ancak Kethüdazâde, tartışmada açıkça, bazı devlet adamlarının “irtikap, ihânet ve hıyanet” içinde olduklarını ve devletin başkasını düşünmeyip kendilerini düşündüklerini, bunun “akılsızlık, hainlik” olduğunu ve devleti çökerteceğini söylemektedir. Bu devlet ricâli arasında, Avrupa'da bir çok küçük devletin var olduğunu bu küçük devletlerin büyük devlerle iyi geçinebildiğini, Osmanlı Devleti'nin de onlar gibi Avrupa ile geçinebileceğini ileri sürenlere, diğer bir ifadeyle Avrupa'ya total entegrasyon fikrinde olanlara karşı tez olarak Kethüdazâde

⁸⁵ *Menakıb*, 2. bsk. s. 282.

⁸⁶ *Menakıb*, 2. bsk. s. 148.

⁸⁷ *Menakıb*, 2. bsk. s. 148.

⁸⁸ *Menakıb*, 2. bsk. s. 41.

⁸⁹ Frenklerin dondurma yediklerine dâir verdiği malumât, *Menakıb*, 2. bsk., s. 119, 185.

⁹⁰ *Menakıb*, 2. bsk. s. 296.

şu fikirlerini ileri sürmektedir: “Bize onların gidişi uymaz” diyerek Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki en önemli farkın “Din” olduğunu belirtmiştir. Avrupa tarzı giyim-kuşam, mimari, bina ve sair hususta özenmelerin tamamen kaldırılması, giyim-kuşamın, binaların mimari tarzının, sosyal hayat şeklinin kendine has olmasını, gereksiz harcamaların tasarruf edilerek Devlet kaynaklarının tamamen güçlü kara ve deniz orduları ve onlar için gerekli bütün levazımât ve ihtiyaçların karşılanmasına sarfedilmesi gerektiğini belirtmiştir. Başka türlü, gerek Osmanlı Devleti’nin, gerek tebaasının kurtulamayacağını, tarihten Abbasi Devleti’nin çöküşünü örnek olarak göstererek açıklamış ve şöyle devam etmiştir: “Bizim bu gidişimiz Devlet-i Abbasiyenin gidişine benzer. Zira onlar devletlerinin iradını levazımât-ı seferiye’ye sarf etmeyip, telezzüzat-ı nefsariyelerine sarf ettiler”. Böyle gaflet içinde olmaları neticesinde devletin ve hükümdarın düştüğü durumu açıklayarak Hülâgu Han’ın Abbasi Devleti’ni yıktığı gibi, ders alınmazsa, Rusya’nın da Osmanlı Devleti’ni aynı şekilde yıkabileceğini söylemektedir⁹¹.

Kethüdazâde, Avrupa’dan bu tür özenmelerin alınmasına karşı çıkarken, harp sanayi ve sair faydalı teknik ve ilimlerin alınmasını tasvib etmektedir⁹².

Batı kültürünü değişik yönleriyle tanıma imkânı bulan ve Avrupa dillerinden Fransızca’ya belirli bir ölçüde aşına⁹³ olduğunu bildiğimiz Kethüdazâde ayrıca, yabancı lisanın önemini kavrayarak talebelere öğretilmesini ve bundan büyük faydalar sağlanacağını, “Fünûn-ı harbiye ve Sanayi-i nariye”den bazı şeyleri onların telifatlarının içinde görmek, bilmek için Fransızca’yı öğrenmenin ehl-i hünere vazife olduğunu⁹⁴ söylemekle beraber bu işin dikkatli yapılmasını ve talebelerin yabancı kültürün etkisi altına girmemesinin temin edilmesini istemektedir.

“Bizim muradımız evlad ve ahfadımıza sanâyi kabilinden olarak elsine-i ecnebiyeyi öğretmektir. Yoksa ayin-i nasraniyeyi öğretmek değildir. Zira lüzûmu yoktur. Hurufât ve kavaid ve terkiibini beyan eden kitaplar okutturmali zira hiç bir millet yoktur ki kendi ilm-i hâlini okumadan elsine-i

⁹¹ *Menakıb*, 2. bsk., s. 48.

⁹² *Menakıb*, 2. bsk., s. 130.

⁹³ O tarihte (Nizam-ı Cedid devrinde III. Selim saltanatının son yıllarında) Hoca Efendimiz dahi bir Amerikan papazından Fransızca’ya başlamış ise de Sultan Selim-i merhûmun şehâdeti vuku’ bulduğundan ehl-i hünere fütûr geldi, Fransızca’yı bıraktım buyurdular” *Menakıb*, 2. bsk., s. 259.

⁹⁴ *Menakıb*, 2. bsk., s. 259.

ecnebiyeyi okusun. Çünkü okuturlarsa o çocuklar kendi milletinden çıkar, o okudukları lisanın kavminden olurlar”⁹⁵ demektedir.

Genç nesillerin yabancı kültürünün etkisinde kalmaması için önce kendi dinlerini öğrenmeli diyen Kethüdazâde, islâm dinini “hem dünyanın hükümet ve idaresi ve muamelât-ı cariyesi hem de umur-ı uhreviya ve ulviyyesi vardır, mükemmelidir”⁹⁶ şeklinde görüşlerini bildirmektedir.

Batıda gelişen mekanik ilmi hakkında da bilgisi olan Kethüdazâdenin bu ilim karışısında çok ilgi çekici bir tesbiti vardır. Bu husustaki görüşleri oldukça önemlidir. Çünkü, o zamana kadar başka Türk ilim adamında rastlamadığımız bazı mukayeseleri Kethüdazâde’de bulmaktayız.

Nitekim “Cerr-i eskal” (Mekanik) demek ağırlıkları çekmek ve çekici mânâsındadır. Cerr-i eskal ilmi bir ilm-i mahsustur bu kadar bin yıl evveli hükemâ telif etmişler kitaplar yazmışlar öyle durur idi. Sonra frenkler bu kitaplarla iştigal edip bu ilmi ilerlettiler, ne kadar fabrikalar, vapurlar, makineler, çarklar, dolaplar varsa hep bu ilimle olur”⁹⁷ şeklinde bilgisini özetleyen Kethüdazâde Batı’da bu ilme karşı olan tavır ile Osmanlı Devleti’ndeki tavır arasındaki farkı şu şekilde özetlemektedir:

“Frenkler hem ilmini okurlar hem ameliyatını icra ve tecrübe ederler, devletleri eshab-ı tecrübeye yardım ederler”, onun kanaatine göre Batı devletleri boşuna paralarını sarf etmezler “ameliyatı tecrübe-i alât ile olur, alât para ile olur bizde ilmi okunsa da ameliyatının icrâsı kalır oralarını kimse vazife edinmez bizde eshab-ı menasib parayı almaya alışkıdır, vermeye alışık değildir. Böyle iyi şeyleri iptida büyüklerimiz (padişahımız)⁹⁸ tutmalı alt tarafı dahi ona bakarlar. Frengistan öyle ilerledi”, demektedir.

Burada Kethüdazâde’de, çağdaşı olan veya daha sonra nesillere mensub devlet ve fikir adamlarından farklı olarak batı bilim ve teknolojisi karşısında yeni bir fikir görüyoruz. O da, bilim’in okutulması, tatbikatının yapılmasından başka, “tecrübe” denilen yeniliklerin icad edilmesi ve bu yenilikleri yapmak isteyenlere devletin destek olması gerektiğine işaret etmesidir.

⁹⁵ *Menakıb*, 2. bsk., s. 281.

⁹⁶ *Menakıb*, 2. bsk., s. 281-82.

⁹⁷ *Menakıb*, 2. bsk., s. 130.

⁹⁸ *Menakıb*, 2. bsk., s. 130; 1. baskısında (Padişahımız) olarak geçmektedir. *Menakıb*, 1. bsk., İstanbul 1294, s. 126.

Kethüdazâde, İngilizce'den Türkçe'ye coğrafya kitabı tercüme eden bir papazın eserine yazdığı takrizde, Coğrafya ilminin faydalarını ve Sultan II. Mahmud'un bu ilme verdiği önemi anlatmaktadır. Kethüdazâde şöyle diyor: "Mevad-ı askeriyye'ye kemal-ı dikkat ve umûr-ı harbiyye'ye dâir fûnûna râğbet buyurmalarıyla nice mektepler inşasına himmet-i şahâneleri mebzul ve bu fenler nezd-i daveride makbul olmağla fenn-i coğrafya kim zabitan-ı askeriyyede ve ricâl-i devlete ehemmiyet elzem bir ilm-i celilü's-şan olduğu cümle indinde müsellemdir." Coğrafya ilmini teşvik maksadıyla Amerikalı bir Coğrafyacı'nın telif ve tersim ettiği bu atlas, Osmanlı imparatorluğunun üç kıtada idaresi altında bulunan eyaletleri ve yerleri ihtiva etmektedir.

Kethüdazâde'nin yeni nizam hakkındaki düşüncelerini burada belirtmişti ve bunu tasvib etmesi onun yenilik taraftarı bir kişiliği olduğunu bize açıkça göstermektedir. Menakıb'ında da yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra nizam askeri için okullar açılmasının görüşüldüğü toplantıya katılması da bu düşüncemizi teyid etmektedir⁹⁹.

Beşiktaşlı ulemâ grubunun yetiştirdiği talebeler konusuna gelince, elimizdeki kaynaklardan, bu grubun belli başlı isimleri arasında, Ferruh Efendinin "terbiye kerdesi" olan şair Fehim Efendi¹⁰⁰ bilinmektedir. Kethüdazâde'nin ise birçok talebe yetiştirdiği, menakıbından istihraç edilerek İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından ortaya konmuştur¹⁰¹. Bunlar arasında Tevhid Efendi¹⁰², Çerkeşli Memed Rafi Efendi¹⁰³, Muzıkay-ı hümayun Farsça hocası Emin Efendi¹⁰⁴, Murad Molla Şeyhi¹⁰⁵ sonradan

⁹⁹ *Eşar-ı Kethüdazâde*, s. 3; *Menakıb*, 2. bsk., s. 226.

¹⁰⁰ *Menakıb*, 2. bsk., s. 144, *Tarih-i Cevdet*, c. XII., s. 214, Fehim Efendi 1203/1787-88. İstanbul'da doğdu. Birçok memuriyette bulundu. Ferruh Efendi'den ders almıştır. 13 Mart 1846'da ders verdiğine dair, *Tezâkir*, c. IV., 40 cüz, s. 13, yine F. Aliye Hanım, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁰¹ İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 513.

¹⁰² Dülgerzâde Şeyhi Hakkı Efendi'nin oğlu olan Tevhid Efendi 1870'de vefat etmiştir. Matematiğe ait eserleri vardır. Rumeli Kazaskerliğine kadar yükselmiştir. Tevhid Efendi de kendi konağında ders vermiştir. *Menakıb*, 2. bsk., s. 100; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı müellifleri*, c. III, İstanbul 1342, s. 258.

¹⁰³ Çerkeşli Mehmed Efendi Hazine-i hümayûn hocalarından olup Rumeli kazaskerliği payesine kadar yükselmiştir. Değerli bir âlim olup Anadolu müfettişi iken 1840'ta hastalanarak Balya'da vefat etmiştir. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasını müteakib, sarayda kurulan ulemâ heyeti arasında bulunarak Kethüdazâde'yi sürgüne gönderilmekten kurtarmıştır. *Menakıb*, 2. bsk., s. 34; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 513, not 73.

¹⁰⁴ Emin Efendi menakıbı tertip eden zat, Kethüdazâde'nin talebesi.

¹⁰⁵ Murad Molla Şeyhi Mehmed Murad Kethüdazâde'nin talebesinden Çarşamba'da Mevlevihânenin şeyhi; Cevdet Paşa bu tekkeye sıkça gidip Mehmed Murad'tan Mesnevi dersi almıştır.

Müşirliğe kadar yükselen Nusret Efendi (Paşa) ¹⁰⁶ Tersane mektupçusu Ali Said Efendi ¹⁰⁷, ayrıca müneccim başı İbrahim Edhem Efendi, Tersane muhasebecisi Dede İsmail Efendi, şair Safvet Efendi sonradan vezir olan Kabulî Mehmed Paşa ve sadrazam Yusuf Kâmil Paşa, sadrazam Mithat Paşa ve Hâcegân Süleyman Ruhi Efendi sayılabilir.

Bazı çalışmalarda bu isimler “Cemiyet”in yetiştirdiği talebeler olarak gösterilmektedir ¹⁰⁸.

Bu araştırmanın belirli bir noktasında Beşiktaşlı bir grup âlimin bugünkü mânâda bir “İlmî Cemiyet” kurmadıklarını ileri sürmüş bulunuyoruz. Bununla beraber, bu grup şeklen ve hukuken “Cemiyet” teşkil etmediği halde, aralarında belirli bir ilmi ve entellektüel beraberliğin bulunduğu grup üyelerinin, müşterek vasıflara haiz olmaları ötesinde, müştereken hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

Üzerinde önemle durduğumuz Beşiktaş Grubu her şeyden evvel o zamana kadar bilinen konaklarda sürdürülen eğitim ve kültür faaliyetlerinden farklı yönleri bulunduğu muhakkaktır. Dönemin birden fazla, ülemâsının bir araya gelip ders vermesi ve bu şahısların umumiyetle aydın, ileri görüşlü, tabii ve riyazî ilimlere yatkın hatta batı düşüncesiyle tanışmış kimseler olması iddiamızı doğrular niteliktedir.

İşte bu grubun üyelerinin bir yerde toplanıp ücretsiz ders vermeleri, ilmi politik ve edebî sohbetlerde bulunmaları, aynı dönemdeki diğer mahfellerden ayrılarak daha özel bir mahiyet kazandığını bize göstermektedir. Bu ilim adamları grubu arasında bir nevi beraberlik olduğunu ispatlayan çok açık deliller vardır.

Grubun mutad harcamalarının hârifane olarak diğer bir ifadeyle, dostça ¹⁰⁹ arkadaşça, herkesin kendi gücü kadar bir ödeme yaparak, karşılanması, azâlardan herhangi biri bir vazife ile taşraya çıkacak olsa yine

¹⁰⁶ Nusret Efendi (Paşa) Sultan Mehmed zamanında Mızıkay-ı hümayûn'da nefer iken Kethüdazâde'den okumuştur. *Menakıb*, 2. bsk., s. 6. Nusret Paşa çok yaşamış, 1894'te ölmüştür. Malumâtlı, yabancı dile aşına, Avrupa'ya tahsile gitmişti, bir coğrafya atlası ve küre-i musattahası vardı. Uzunçarşılı, a.g.m. s. 513, not 74.

¹⁰⁷ Ali Said Efendi [Tersane mektupçusu] hakkında malumatımız yoktur. Recai Efendinin oğludur.

¹⁰⁸ Şerif Mardin, bu talebeleri cemiyetin yetiştirdiği zatlar olarak göstermiştir: Şerif Mardin, *The genesis of Young Ottoman Political Thought*, Princeton 1962, s. 231.

¹⁰⁹ Ebüzziya Tevkif Bey, Arifane lafzının galat olarak kullanıldığı aslının hârifane - arkadaşça- olması gerektiğini belirtmektedir. *Mecmua-ı Ebüzziya*, c. IV., cüz 39, 1 safer 1302, s. 1238.

hissesine düşen miktarı muntazaman göndermesi ¹¹⁰ bize bu grup azâları arasındaki “beraberliğin” ve “müşterek hareketin” bu teşkilat zihniyetinin varlığından doğduğunu ve bunun Osmanlı devletindeki ilk uygulama olabileceğini göstermektedir. Ferruh Efendi’nin üç yıllık Londra sefreti sırasında edinmiş olduğu intibalarının da böyle bir grubun teşkilinde etkisinin olabileceğini bize, ister istemez düşündürmektedir.

Yukarıda bahsettiklerimizin yanında, Yeniçeri vakasında Bektaşilerin nefyi sırasında Ferruh Efendi, Şanizâde, Melekpaşazâde, Kethüdazâ’nın birlikte nefyedilmek istenmesi ve hepsinin Bektaşilikle itham edilmesi ¹¹¹ de onların bazı resmî makamlar tarafından tek bir “Grup” olarak görüldüğünü de göstermektedir.

Bu hususta Cevdet Paşa’nın naklettiği bilgiler konuyu aydınlatıcı mahiyettedir. Buna göre 1826 Temmuz’unda Bektaşi tekkelerinin kapatılması ve Bektaşilik yoluna sapanların cezalandırılması hususunda sarayda toplanan mecliste, alınan kararlar arasında bu tür kimselerin bir daha İstanbul’a dönmek üzere sürgüne gönderilmesi cezası da var idi. İşte bu şekilde cezalandırılanlar arasında Şeyhülislam Mekkizâde’nin damadı Sudûrdan Murad Efendizâde Arif Efendi de vardı ¹¹². Cevdet Paşa, bu şekilde sürgüne gönderilenlerden bahsederken Beşiktaş Grubu hakkında söylediği sözler düşündürücüdür. Zira bu grup için “Gariptir ki -niçin bu yolda itham edildikleri anlaşılamamış- bu sırada Anadolu payelilerinden Melekpaşazâde Abdülkadir Bey, Mekke-i Mükerrreme payelilerinden Vakanüvis-i Sabık Şanizâde Mehmed Ataullah ve Şıkk-ı Salis Defterdarı meşhur İsmail Ferruh Efendi dahi Bektaşilikle itham olunarak birer mahalle nefyedildiler”. Bursa’ya nefyedilen Ferruh Efendi yazmakta olduğu Tefsir-i Mevakıbı tamamlamak üzere menfası Kadıköy’üne tahvil olundu. Yine Cevdet Paşa bu zatlar için “Bektaşilikle hiç taalluk ve münasebetleri yok idi ¹¹³ hatta Bektaşilere dair Saray-ı hümayûn Câmi-i şerifi’nde akd olunan meclis-i meşverette Abdülkadir Bey Bektaşiler aleyhinde atıp tutmuş ve o kadar ileri gitmiş idi ki bayağı kerâmet-i evliyayı inkâr mertebesine varmış idi” diyerek şöyle devam etmiştir. Bu “Abdülkadir Bey ashab-ı ilm ve

¹¹⁰ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 213.

¹¹¹ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 212.

¹¹² Arif Efendi (Damadzâde), Sudûrdan Murad Efendi’nin oğlu olup Şeyhülislam Mekkizâde’nin damadıdır. Müderris olduktan sonra 1214/1799’da Yenişehir, 1223/1808 Busa, 1231/1816’da Mekke Mollası, 1236/1821’de İstanbul payesi almıştır. En son 1241’de Anadolu payesi alıp aynı tarihte Bektaşilikle itham edilerek Güzelhisar’a nefyedilmiştir, *S.O.*, c. III, s. 271.

¹¹³ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 212.

fazıldan değil ise de ashab-ı malumattan muhibb-i ulûm ve maarif olan zevattan idi. Fakat mezhebi meşrebinden geniş lâubali bir adam idi. Binaenaleyh ana tabîî, dehri dense yakışık alırdı amma Bektaşilik efkârından pek uzak idi”. Yine Ferruh Efendi için Cevdet Paşa “Londra’da sefirlik etmiş, ecanib nazarında dahi gayet makbul ve muteber bir zat-ı nadirü’l-sıfat idi. Böyle ma’murü’l-cevanib bir adamı Bektaşilik ile itham eylemek nekadardı insafsızlıktır” demektedir ¹¹⁴.

Cevdet Paşa, Şanizâde için ise ulûm-ı ri'yâziye ve tabiiyede mahir ve ilm-i tıbbta emsali nadir, zatıyla iftihar olunur bir zat-ı memduhü'l-meâsir olup Bektaşilik efkârından pek baid idi” ¹¹⁵ şeklinde bir açıklama yaptıktan sonra, Hekimbaşı olur diye, korkusundan Mustafa Behçet Efendi’nin onu istirkap edip önce azlettirmiş daha sonra da nefyini de istemiştir. Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi de Şanizâde gibi aynı şekilde itham edilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz meşveret meclisinde bulunan Kürt Abdullah Hoca “Kethüdazâde Bektaşidir, mezhebsizdi, Şanizâde’yi nefyettiğimiz gibi anı da nefyedelim” demiş ayrıca “dini düzelterceğiz diye bağırır imiş”. Ancak bu mecliste bulunan ve daha sonra Anadolu’yu teftişe memur kılınmış bir çok resmi vazifeler yanında kadılıklar yapmış Çerkeşli Mehmed Efendi’nin müdafaasıyla sürülmekten kurtulmuştur. Çerkeşli Mehmed Efendi “adam, utanın hepinizin hocasıdır. Ben de kendisinden okudum, bilirim mezhebi itikadı pak bir adamdır” diyerek meclistekileri ikna etmiştir ¹¹⁶.

Hadiselerin seyri ve yeni bulduğumuz bir vesika bunların Bektaşilikle ilgisi olmadığını ortaya koymaktadır ¹¹⁷. Bu belgede Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir Efendi’nin Melekpaşazâde Abdülkadir Efendi ile yine ulemâdan Murad Efendizâde Bursa Kadısı Mehmed Arif için Sadarete yazmış olduğu resmî bir yazıda bu iki kişinin “umûr-ı dîniyelerinde mübalât etmeyerek rafz ve ilhad eshabıyla ülfet ve ihtilât ve bu misullü mezaheb-i fasideye temayül eylemiş oldukları” nı belirterek nefileri için hüküm çıkarılmasını istediği görülmektedir.

Şeyhülislâm tarafından yazılan belgede Bektaşilik suçu zikredilmediği halde bu iki kişi ile ilgili çıkan hükümde “Zamane Bektaşiliği yoluna

¹¹⁴ *Tarih-i Cevdet*, c. XII, s. 213.

¹¹⁵ Aynı yer.

¹¹⁶ *Menakıb*, 2. bsk., s. 34-35.

¹¹⁷ 4 Zilhicce 1241/10 Temmuz 1826 tarihli Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir Efendi işaretiyle ve Evail’i Zilhicce 1241/7-16 Temmuz 1826 tarihli hüküm müsveddesi: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Adliye, No. 2002, 2002/1.

saptıkları”na dâir bir ibare bulunmaktadır. Bu işaretin Şeyhülislâm’ın yazısında olmaması ve sonradan konulması, siyasî bir suçlama olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu tür hükümlerin o tarihte Bektaşilik’le ilgisi olsun veya olmasın nefyedilenler hakkında, hükümlerin aynı ibarelerle tanzim edildiği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Şanizâde’nin sürgüne gönderildikten iki ay sonra itlakına dâir fermanın gelmesi¹¹⁸, Ferruh Efendi’nin menfasının, Kadıköy’e tahvil edilmesi, Melekpaşazâde’nin bir yıl sonra 1243/1827’de İstanbul Kadılığı’na getirilmesi¹¹⁹ bunların Bektaşilik’le alâkaları olmadığına bir işarettir. Melekpaşazâde’nin 1244/1828’de Anadolu payesi almış olması 1250/1834’de Anadolu Kazaskeri ve 1257/1841’de Meclis-i Vâlâ Aza’lığına getirilmesi gözden uzak tutulmamalıdır. Hatta bu göreve tayininde “Kavanin-i Şerriyye icabınca bazı dirayetkâr zevatın Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye’ye memur tayin kılınmaları lazımeden ve umur-ı idare-i cenab-ı cihanbanî muktezay-ı celilinden olduğuna ve sudûr-ı kiramdan Melekpaşazâde faziletli Kadri Bey”¹²⁰ şeklinde kullanılan bir ifadeden ve böyle bir vazifeye layık görülmesinden Bektaşilik’le ilgisi olmadığı açıkça görülmektedir.

Sözü edilen bu zevatın dostları arasında Bektaşî şeyhlerinin bulunması, meselâ Rumelihisârı şehitlik tekkesi Şeyhi Mahmud Baba gibi, bunların Bektaşî olduğunu göstermez¹²¹.

19. asrın başlarında, bilhassa 1820’lerde imparatorlukta görülen kargaşa ve istikrarsızlık ortamı içinde Sultan II. Mahmud bir takım tedbirler almıştır. Kethüdazâde’nin Beşiktaş’ta görüştüğü zatlardan bazılarının gece toplanarak politik tartışmalarda bulunmaları bu kargaşa ortamına iyi bir örnektir. “O vakit sultan Mahmud’a bazı adâ Efendim Beşiktaş’ın söz-anları geceleri bir yerde toplanıyorlar da devletçe kelâmlar ediyorlar derler. Sultan Mahmud zarif Padişah anlar kimlerdir isimlerini yazın bana getirin der. Yazarlar getirirler bakar ki içlerinde Recai Efendi’de var şunu gördünüz mü? der eğer içlerinde olmayaydı ne deseniz inanırdım lakin bu adam kendisini bilir adamdır anın meclisinde münasebetsiz lakırdı ve yolsuz birşey olmaz der. Bu keyfiyeti gece

¹¹⁸ F.N. Uzluk, a.g.m., s. 3.

¹¹⁹ S.O., c. III., s. 350.

¹²⁰ 24 Ramazan 1255/1 Aralık 1839 tarihli Buyruldu, ve 24 Zilkade 1255/29 Ocak 1840 tarihli İrade-i Seniyye ile Meclis-i Vâlâ azalarına verilen Nişanlar, Cevdet Adliye, nr. 1752 ve İrade Dahiliye, nr. 267.

¹²¹ Mahmud Cevad, *Tarihçe-i Teşkilat*, c. I., s. 69.

toplananlar duyarlar artık toplanmazlar dağılırlar. Hoca Efendimize gece bunların içinde bulunmaz zira Hoca Efendimizin adeti gece başka yerlerde kalmaz, merakım vardır evi bırakamam buyururlardı bu zevat ile gündüz görüşürlerdi”¹²². Bu arada devlete karşı harekette bulundukları zannıyla bu grubun mensuplarına karşı padişahın böyle bir tutum almış olması da muhtemeldir.

Bütün bunlar, Cevdet Paşa'nın ve diğer kaynakların bu zevatın kesinlikle Bektaşilik'le ilgisi olmadığı şeklindeki görüşünü desteklemektedir.

Netice olarak, incelediğimiz bu dönemde, Osmanlı Eğitim sisteminin temelini teşkil eden Medrese ve Enderûn Mektebi yanında ve onun tamamlayıcısı niteliğinde bir sistemin daha mevcudiyeti ortaya çıkmıştır. Bu sistemin, câmî, tekke ve zaviyeler de olduğu kadar bazı zenginlerin, devlet ve ilim adamlarının konaklarında sürdürülen eğitim ve kültür faaliyetleri olduğunu söyleyebiliriz.

Bu meyanda, İstanbul'da Beşiktaş semtinde, devrin ileri gelen dört ilim adamının kendi aralarında oluşturdukları entellektüel grub, hem klasik İslâm kültürüyle hem de yeni Batı kültürüyle tanışma imkânı bulmuş olduğundan, bu devirde önemli rol oynamıştır.

Ancak bu grub hakkında yaratılan ilmi cemiyet imajının yanlış olduğunu ve bu imaj etrafında kurulan temeli olmayan bir takım fikirler, hükümler ve fantezilerin varlığının devrin sarıhçe anlaşılmasını engellediğini belirtmekte yarar görüyoruz.

Denilebilir ki, Beşiktaşlı bu ulemâ grubu, İslâm-Batı arasında din dışı konularda uyuşmanın mümkün olduğuna, din konularında ise müsamaha-yaya dayalı bir anlayışın kurulabileceğine, fen, bilim ve insanın günlük hayatını daha kolaylaştırıcı bir takım Batı tekniklerinin kabul edilebileceğine inanmaktaydı.

II. Mahmud, başlattığı köklü reformlar arasında, Osmanlı geleneği içerisinde o zamana kadar sürdürülen eğitim sistemini ıslah etme yerine Batı tarzı yeni eğitim müesseselerini kurmayı tercih etmiştir. Böylece birbirinden farklı iki ayrı felsefe ve dünya görüşüne dayalı sistem ortaya çıkmıştır. Bu sistemler önceleri yanyana bulunurken ileride karşı karşıya gelmek durumunda kalmışlardır.

Tanzimat öncesi İslâm'a dayalı Osmanlı kültürünü, Batı bilim ve medeniyeti ile bir çok sahada telif etmeye çalışan ve modern bilimin İslâm

¹²² *Menakıb*, 2. bsk. s. 143-144; Ş. Mardin, *a.g.e.*, s. 230.

dinine ters düşmediğini, hatta bir çok yönüyle bağdaşabileceğine inanan bu grup ulemânın temsil ettiği düşünce tarzı Batı'yı aynen kabul veya reddeden iki zıt cereyan dışında ayrı bir fikrî cereyan olarak ele alınmalıdır. Bu cereyanın ilk temsilcilerinden birinin Erzurum'lu İbrahim Hakkı (1730-1780) olduğu muhakkaktır.

Muhallifler tarafından “umûr-ı diniyelerinde mübalât etmeyerek rafz ve ilhad eshabıyla ülfet ve ihtilat ve bu müsüllü mezahib-i fasideye temayül eylemek” ile suçlanan bu ulemanın uzlatırıcı felsefeleri o devirde destek görmüş olsa idi, belki de bir iki nesil sonra 1848'de Tıbbiye'de “Eh! Monsieur, ce n'est pas au Galata Sérai qu'il faut venir chercher la religion”¹²³ diğer bir ifadeyle, dini arıyorsanız Galata Sarayı'nda bulunmaz diyen ve mensup olduğu toplumun kültürünü oluşturan temel unsurları reddeden, sosyal muhiti ile yabancılaşan aydın tipi yerine farklı bir aydın tipi doğar ve toplumda bu tip aydınların daha büyük ağırlık ve tesirleri olurdu.

¹²³ Charles Mac Farlane, *Turkey and its Destiny*, London 1850, s. 268.

OSMANLI BELGELERİNE GÖRE BANCO DI ROMA'NIN TRABLUSGARB'DAKİ FAALİYETLERİ

ÖZCAN MERT

Akdeniz'in güney kıyılarında önemli bir ticaret merkezi olan Trablusgarb, yapılan savaşlar sonunda 1551 yılı Ağustos ayında Malta şövalyelerinden alınarak Osmanlı topraklarına katılmıştı¹. Bir beylerbeyilik haline getirilen Trablusgarb, 1564'te Turgut Reis'in ölümünden sonra bir süre Cezayir'e bağlanarak idare edildi. Uluç (Kılıç) Ali Paşa gibi kudretli beylerbeyilerin görev yaptığı eyaletin İstanbul'dan çok uzakta bulunması ve kontrolünün güçlüğü merkezî otoritede tedirginlik yaratınca 1587'de Trablusgarb ve Cezayir yeniden müstakil birer beylerbeyilik oldu². Sonraki yıllarda Trablusgarb'da, merkezî idarenin giderek zayıflaması karşısında, karışıklıklar çıktığı gibi yeniçerilerin kurduğu divan eyalet yönetiminde etkili olmaya başladı. Bu divan başkanlığına yeniçerilerin seçtiği başkanlar yani dayılar, XVII. yüzyıl başında eyaletin yönetiminde söz sahibi oldular.

Dayılar devrinde de karışıklıkların son bulmadığı Trablusgarb'da idare, Anadolu'da yerli ayân ve eşrafın taşra yönetimine hakim olmaya başladıkları ve mahallî hanedanlıklar kurdukları bir sırada^{2a}, 1711 yılında Türk asıllı Karamanlı ailesinin eline geçti. Eyaletteki kargaşayı ortadan kaldıran Karamanlı Ahmet Bey'in kurduğu ve Karamanlı ailesinden gelen valilerin devam ettirdiği yönetim, 1835 yılına kadar sürdü³. Bu tarihte Trablusgarb'da merkezî otorite tekrar etkili olmaya başladı ve vilâyet 1911'deki İtalyan işgaline kadar Bâb-ı âlî'nin temsilcileri tarafından yönetildi.

¹ Ettore Rossi-Cengiz Orhonlu, "Trablus", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XII/1, s. 447; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*², c. II, Ankara 1964, s. 385-86.

² Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 296.

^{2a} Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara 1977; Aynı yazar, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirilişleri ve Büyük Hânedanlıkların Kuruluşu", *Belleten*, c. XLII, nu. 168 (1978), s. 667-723.

³ M. Fuad Ezgü, "Karamanlı", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, s. 311-16; R[obert] Mantran, "Karamānli", *Encyclopaedia of Islam*², c. IV, s. 617-19.

XX. Yüzyıl Başında Trablusgarb

1881'de Tunus'un Fransa ve bir yıl sonra da Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesi ile Trablusgarb, Afrika kıt'asındaki tek Osmanlı vilâyeti olarak kaldı. Sahra ve bilhassa Sudan'ın Akdeniz ile olan ticaretinin en kısa ve emniyetli yollarının Trablusgarb ile müstakil Bingazi sancağından geçmesi buraların coğrafi konumlarının ehemmiyetini açıkça ortaya koymaktadır⁴ Trablusgarb, tarıma elverişli toprakları çok az bir vilâyet olduğundan buradaki zeytin ve hurma üretimi önemlidir. Başlıca ticaret ve ihracat maddeleri arasında çarşaf, kilim, battaniye, zeytinyağı, safra, sünger turuncgiller, incir, hurma Sudan'dan gelen fildişi ve devekuşu tüyü ile 1900 yılı civarında önemini kaybeden halfa otu mevcuttu⁵. Burası ayrıca zengin fosfat yataklarına da sahipti⁶. Bu durumuyla Trablusgarb, emperyalist devletlerin özellikle İtalya'nın ilgi ve dikkatini çekmekteydi.

İtalyanların Trablusgarb üzerindeki emelleri

XIX. yüzyılda İtalyanların dikkatini Trablusgarb üstüne çeken ilk devlet adamı, 1857'deki bir mülâkatta buranın Sardinya'ya verilmesini ileri süren III. Napoleon'dur⁷. Ancak bu tarihlerde İtalyanlar millî birlikten yoksun bulundukları için Trablusgarb ile ilgilenecek durumda değillerdi. Millî birliğini 1870'te tamamlayan İtalya, sömürgecilik sahasında geri kaldığından Almanya gibi diğer Avrupa devletlerine yetişmek üzere hızla faaliyete geçti. Başlangıçta Tunus ile ilgilenen ve burayı ele geçirmek isteyen İtalya'nın⁸ dikkatinin 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde Lord

⁴ Ali Haydar Emir, *1327-1328 Türkiye-İtalya Harbi Tarih-i Bahrtisi*, İstanbul 1339, s. 277-79. Osmanlı Devletinin Sahra ve Sudan ticaretinin Trablusgarb'dan başka yöne kaymaması için verdiği mücadeleler hakkında bk. Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Erzurum 1970.

⁵ Nejat Göyünç, "Trablusgarb'a Ait Bir Layiha", *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, nu. 1 (1980), s. 235-56; Lisa Anderson, "Nineteenth-Century Reform in Ottoman Libya", *International Journal of Middle East Studies*, c. XVI (1984), s. 333; Ettore Rossi, *Storia Di Tripoli E Della Tripolitana Dalla Conquista Araba Al 1911*, yay. Mario Nallino, Roma 1968, s. 350. Bu çalışmadaki İtalyanca ve Fransızca eserlerden yararlanmam hususunda yaptığı tercümelemlerden dolayı değerli arkadaşım ve meslekdaşım Yrd. Doç. Dr. Kemal Özmen'e teşekkür etmeyi bir vazife bilirim.

⁶ Ernest N. Benneth, *With The Turks in Tripoli Beign Some Experiences in The Turco-Italian War of 1911*, Londra 1912, s. 272; Y[usuf] Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi, c. II/1*, Ankara 1943, s. 76, 77, 81.

⁷ Benneth, *Aynı eser*, s. 1-2

⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Ankara 1962 s. 85; Abdurrahman Çaycı, "İtalya'nın Tunus'da Üstünlük Teşebbüsü Cedeyda Meselesi ve Osmanlı Devleti'nin Müdahalesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, nu. 17-18 (1963), s. 219-40.

Salisbury tarafından Trablusgarb'a çekildiği öne sürülmektedir⁹. Fransa'nın 1881'de Tunus'u işgal etmesi karşısında da İtalya, mecburen Trablusgarb'a yöneldi ve burasını elde etmek için gerekli ortamı hazırlayıp fırsat aramaya koyuldu¹⁰. 1883'ten itibaren İtalyan hükûmetleri ve basını Trablusgarb'ın işgalini açıkça tartışmaya başladı¹¹.

İtalyanlar öncelikle Trablusgarb'ın deniz ticaretinde etkili olmaya çalıştılar. 1876'da Trablusgarb limanına giriş ve çıkış yapan 191.940 tonilâtoluk 659 yelkenli ve vapurdan İtalyan bandıralı olan 99'u 55.678 tonilâto ile ve ikinci durumdaki İngiliz gemilerine takriben 2.500 tonilâtoluk bir fark yaparak birinci sırayı işgal etti¹². İtalyanlar, sonraki yıllarda bu üstünlüklerini giderek artırdılar. 1905'te sözkonusu limana 326.570 ton yük getiren 730 gemiden 166'sı İtalyan bandıralı olup 182.681 ton yük taşımışlardır. Aynı yılda 329.368 tonluk mal ile limandan ayrılan 736 geminin 167'si İtalyanlara aitti ve 182.852 ton mikdarı malla yüklüydüler. Bu suretle Trablusgarb limanından yapılan ticarete İtalyanlar, ilk sırada yer alarak Fransa'dan iki ve İngiltere'den dört kat daha fazla yük taşıyarak onları geride bırakmakta idi¹³. Nitekim İtalyanların Trablusgarb limanındaki faaliyetlerini yakından takip eden ve bu gelişmenin halk üzerinde yaratacağı olumsuz etkiden çekinen Osmanlı idarecileri, bazı tedbirlere başvurdular. Bu yöneticilerden biri, eğer Trablusgarb limanı bir yabancı şirket veya devlete verilecek olursa bunun İtalya, İngiltere ve Fransa dışından seçilmesi yolunda İstanbul'u uyardı¹⁴.

İtalya'nın ilgi alanlarından birini de eğitim teşkil etmiştir. Bu devlet, 1884-1900'de Trablusgarb Vilâyeti'nde dördü ibtidaî ve biri rüşdî olmak üzere beş okul açmıştır¹⁵. 1911 yılında Trablusgarb'daki İtalyan okullarının sayısı 10'a ulaşmıştır¹⁶.

⁹ Celâl Tevfik Karasapan, *Libya. Trablusgarb, Bingazi ve Fizan*, Ankara 1960, s. 154.

¹⁰ İsmail Subhi, *Musavver Salname-i Servet-i Fünûn*, Üçüncü sene, İstanbul 1328, s. 230-32; Benneth, *Aynı eser*, s. 2 vd.; Anderson, *Aynı eser*, s. 335.

¹¹ Anderson, *Aynı eser*, s. 337, 338; David Wrigley, "Germany and The Turco-Italian War", *International Journal of Middle East Studies*; c. XI (1980), s. 314.

¹² Karasapan, *Aynı eser*, s. 163.

¹³ Rossi, *Aynı yer*.

¹⁴ Başbakanlık Arşivi, Bâb-ı âli Evrak Odası, A. MTZ. TG. S., 1324. 8.22. Bundan sonra Başbakanlık Arşivi BA. ve Bâb-ı âli Evrak Odası BEO. olarak gösterilecektir.

¹⁵ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Altıncı defa olarak tertib olunmuştur. 1321 sene-i hicriyesine mahsusdur, İstanbul 1321, s. 695-96.

¹⁶ Bayur, *Aynı eser*, s. 78.

Bütün bu faaliyetlere paralel bir biçimde İtalyan siyasetçileri ile iş çevrelerinin, 50.000.000 frank sermayeli bir şirket kurarak Trablusgarb ve Bingazi'de arazi alıp imar işlerini yürütmek istedikleri ve Osmanlı idarecilerinin engellemeleri yüzünden başarı sağlayamadıkları da iddia edilmektedir ¹⁷.

Mahallî Osmanlı idarecileri yanında, muhtemel bir İtalyan saldırısını hesaba katan II. Abdülhamid'in ¹⁸ de desteklediği, Trablusgarb'da kurulmuş islâmcı bir tarikat olan Medeniyye'nin faaliyetlerinin bir gayesi de sömürgecilikle mücadele etmektir ¹⁹. Bu durum karşısında adı geçen tarikatın İtalyan teşebbüslerini başarısızlığa uğratmak için gayret gösterebileceğini gözden uzak tutmamak gerekir.

Bölgede gerek İtalyanların gerekse Bâb-ı âlî'nin ilgisini çeken en güçlü tarikat üyeleri ise Sünûsiler ve şeyhleri idi. İtalyanlar Sünûsileri elde ederek bölgede etkili olmaya çalıştılar. Buna mukabil Sünûsiler İtalyanları Fransız tehlikesine karşı kullanmak istiyordu ²⁰. Osmanlı Devleti ise Sünûsileri İtalyan emperyalizmine karşı güçlü bir unsur olarak görmekteydi ^{20a}.

Osmanlı Devleti'ne emperyalizmin giriş vasıtalarından birinin "*malî sermaye: borçlandırma*" olduğu bilinmektedir. Bu görüşe nazaran bankalar, devleti para ihtiyacı, borçlanma vb. hususlarla iflâsa götürmüşler ve sömüren devletlerle şirketlerin vasıtası olmuşlardır ²¹. Sömürücü devlet ve şirketlerin âleti durumundaki bankaların Osmanlı halkını da borçlandırarak belli bir bölgede önce ekonomik ve sonra siyasî üstünlük sağladıkları bir gerçektir. Nitekim bu gerçeği gören İtalyan Hükûmeti, kendi siyasetçileri ve işadamlarının kurdukları şirketin başarısızlığa uğraması karşısında, aynı gayeye hizmet için Banco di Roma'yı devreye sokma kararına vardı.

Banco di Roma'nın Trablusgarb'da Şube Açması (1907)

Bilindiğine göre İtalyanlar, Trablusgarb'da bir banka açmak hususunda ilk defa 1905 yılında teşebbüse geçmişlerdir. Aynı yılda İngiliz

¹⁷ Hamdi Ertuna, *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri. Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, Ankara 1981, s. 9-10. Söz konusu İtalyan şirketinin sermayesi, Karasapan'nın eserinde 50.000 frank olarak gösterilmiştir (s. 182).

¹⁸ Sultan II. Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, yay. A. Alâaddin Çetin-Ramazan Yıldız, İstanbul 1976, s. 227.

¹⁹ Rossi, *Aynı eser*, s. 327.

²⁰ Anderson, *Aynı eser*, s. 338-39, 341, 342.

^{20a} Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hâtıratım*, İstanbul 1974, s. 142.

²¹ Bayram Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1838-1914)", *Millî Kültür*, c. II, nu. 1 (1980), s. 28-30.

yönetimindeki Mısır'da Banco di Roma'nın bir şubesini hizmete sokan İtalyanlar²², bölgedeki nüfuzlarını arttırmak üzere Mısır'ın batı komşusu olan Trablusgarb'da da banka açmak için girişimde bulundular. Bu yılın Eylül ayı civarında Trablusgarb Valiliği, İtalyanların vilâyette birer banka ile hastahane açmak niyetinde olduklarını Sadaret'e bildirdi. 21 Eylül 1905 günü Sadrazam Avlonyalı Mehmed Ferit Paşa, bir yandan Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa'ya İtalyanların Trablusgarb hakkındaki malûm nazariyelerine göre bu gibi durumlar ile onların "*takrîr-i nüfûz etmesindeki mahâzîr-i siyâsiye*"yı hatırlatarak bu teşebbüsün engellenmesi gerektiğini ve yerli halka kötü yönde tesir edeceğinden bu işten vazgeçilmesi için İtalyan Sefâreti'ne tebligat yapılmasını veya başka bir biçimde önüne geçilmesini bildirirken²³, diğer yandan da Trablusgarb'a "*İtalyanların men'i teşebbüsâtı için Hâriciye Nezâreti ile muhâbere*" ve "*oraca da müşkilât tahaddüsüne meydan vermeksizin hüsn-i sûret ile işin önüne geçilmek rûyet-i devletlerinde muntazır*" olduğunu yazdı²⁴.

On gün sonra 1 Ekim 1905'te Bâb-ı âli, Trablusgarb Vilâyeti'ne İtalyan Hükûmeti'nden alınan cevaba göre burada banka ve hastahane açılacağı şâyialarının asılsız olduğunu haber verdi²⁵. Bundan, İtalyanların banka açma yolundaki teşebbüslerini bir süre için tehir etmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Ancak İtalyanlar, mali bakımdan güçlü olmak üzere Trablusgarb'daki teşebbüslerini devam ettirdiler. 17 Şubat 1906'da Valilik, bu girişimlerin sonuçsuz bırakılması için, Trablusgarb'da "*Bank-ı Osmanî*"nin bir şubesinin açılmasını Sadaret'ten "*te'kiden istirham*" etti. Çok geçmeden Trablusgarb'da Osmanlı Bankası'nın bir şubesi açıldı. Fakat İtalyanlar bu bankanın gelişmesini önlemek amacıyla 1906 yazında Trablusgarb'daki İtalyan Postahanesi'nde bir "*Posta İhtiyat Sandığı*" kurdular. Bu sandığın % 2 frank 64 santim faizle halktan para topladığı, tüccar ve esnafı kazanarak, fazla faiz vererek Osmanlı Bankası'na sekte vurmak istediği, resmi izin almadan kurulan bu sandığın büyük sakıncalar yarattığı ilgililer tarafından Sadaret'e bildirildi²⁶.

İtalyanlar, Trablusgarb'da bir banka açmakta kararlıydılar. Nitekim 1907 yılı Şubatında Trablusgarb şehrinde bir ev kiraladılar. Trablusgarb-

²² "Banco di Roma", *Dizionario Enciclopedico Italiano*, c. II, s. 59.

²³ BA., BEO., nu. 200. 247.

²⁴ BA., BEO., nu. 200. 294; BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1324.6.6.

²⁵ BA., BEO., nu. 200. 702; BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1324.6.6.

²⁶ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1324.6.6.

daki İtalyan Konsolosu, bu binada banka açmayacakları konusunda Vali Recep Paşa'ya * teminat verdi. Fakat İtalya'dan gelen Banco di Roma'nın adı yazılı bir levhanın Trablusgarb gümrüğünde takılması Vali ile Konsolos arasında bir anlaşmazlık yarattı. Konsolos, gümrükten geçirilmesine izin verilmemesi halinde, söz konusu levhanın, iki devlet arasında cansıkıcı durumlar yaratabileceğini ileri sürdü. Vali ise bu halin hukuka ve anlaşmalara aykırı olduğunu, banka açılmasının Osmanlı Devleti'nin iznine bağlı bulunduğunu konsolosa açıkça ifade etti ve nasıl davranılması gerektiğinin bildirilmesini de 8 Nisan 1907'de Bâb-ı âlî'ye yazdı ²⁷.

Sadaret, 12 Nisan 1907'de Trablusgarb'dan aldığı haberleri ve burada banka açılmasının uygun olmayacağını Hariciye Nezareti'ne bildirdi ²⁸. Bir hafta geçmeden adı geçen Nezaret'ten gelen cevapta, Trablusgarb'da banka gibi kuruluşların bulunmaması sebebiyle İtalyanların kuracağı bankaya engel olunmaması ve "*orada Bank-ı Osmanî tarafından bir şube küşâdıyla*" rekabete başlanarak yabancı bankanın muamelelerinin akamete uğratılacağı görüşlerine yer verilmiştir ²⁹. Hariciye Nezareti, Osmanlı Bankası'nın Trablusgarb'da şube açmasını bir alternatif olarak ileri sürerken bankanın adı geçen vilâyette yaklaşık bir seneden beri faaliyette bulunduğu habersiz görünmektedir ³⁰. Hariciye Nezareti'nin bu teklifleri yanında, İtalyanların ard niyetlerini ve siyasî emellerini gayet iyi bilen Trablusgarb Valiliği, müstakbel tehlikeyi sezerek daha gerçekçi ve ciddi tedbirlerin alınmasını 18 Nisan 1907 tarihinde Sadaret'ten istedi. Buna göre İtalyanlar, özel maksatlarla ve çeşitli adlarla "*temettü ve ticarethaneler*" kurarak halka % 4'e kadar faizle para ikrazı ile birçok gayelerine varmak için fazla düşkünlük göstermektedirler. Valilik tarafından eşraf ile ulemaya açık ve gizli olarak bu kuruluşlarla işbirliği yapmamaları bildirilmiştir. Bu kuruluşların faaliyetlerinin önünü almak için Ziraat Bankası'nın ³¹ tarımla uğraşanlar dışındaki emlak sahiplerine emlak rehiniyle borç para verilmesi bir çare olarak

* Recep Paşa, Trablusgarb'daki valilik görevini vekâleten yürütmektedir. Paşa, Trablusgarb Valisi diye şöhret bulduğundan bu makalede kendisinden daima vali olarak bahsedilmiştir.

²⁷ BA., BEO., nu. 227. 866.

²⁸ BA., BEO., nu. 227. 317.

²⁹ BA., BEO., nu. 227. 866.

³⁰ bk. not 26.

³¹ H. 1320/M. 10 Nisan 1902-29 Mart 1903 tarihinden itibaren Ziraat Bankası'nın bir şubesinin Trablusgarb'da faaliyette bulunduğu bilinmektedir (1320 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Ellisekizinci sene, Dersaadet 1318, s. 562).

gösterilmiştir. Trablusgarb'daki Ziraat Bankası'na merkezden para gönderilirse, muhtaç kimseler, ecnebi müesseselere başvurumaktan kurtulacaktır. Sadaret, Valiliğin bu görünüşünü benimsedi³².

Bu arada Hariciye Nezareti, 20 Nisan 1907 günü, İtalyan Sefareti vasıtasıyla ulaştırılan İtalya Dışişleri Bakanı Tommaso Tittoni'nin Banco di Roma'nın Trablusgarb'da açılması ile ilgili olarak bilhassa gümrük idaresinde yapılan engellemelere son verilmesini isteyen bir telgrafını Sadaret'e gönderdi³³. Bu sıralarda gümrük resminin arttırılması için yabancı devletlere karşı mücadele vermekte olan Osmanlı Hükûmeti³⁴, işe İtalya Dışişleri Bakanlığı'nın karışması üzerine meselenin büyütülmeden çözümlenmesi yoluna gitti. Bâb-ı âli, Banco di Roma'nın açılması hakkındaki Hariciye Nezareti'nin teklifi ile aynı görüşlerin yer aldığı 17 Nisan 1907 tarihli Meclis-i Mahsus zabıtnâmesine uygun olarak aldığı kararını 22 Nisan 1907'de Trablusgarb Valiliği'ne şifre ile bildirdi. Bu yazıya göre, İtalyan bankasının kurulmasını engellemek maddeten gayr-ı kabil olduğundan daha fazla ısrar edilmeden Banco di Roma'ya ait tabelânın gümrükten çıkarılmasına izin verilmesi, Osmanlı Bankası şubesi vasıtasıyla halka ve ticaretin yaygınlaştırılmasına kolaylıklar gösterilerek sözkonusu yabancı bankanın çalışmalarının akamete uğratılması gerekeceği ve aynı bankanın emlak ve ticaret muamelelerinin incelenip bir nizamnâmesinin gönderilmesi Meclis-i Vükelâ kararıyla istenmekteydi³⁵. Böylece Banco di Roma, Trablusgarb'da 44 milyon frank sermaye³⁶ ile 1907 ilkbaharında açılmış oldu.

İtalyanlar, Trablusgarb'da tesisine muvaffak oldukları Banco di Roma'nın bir şubesini de Bingazi'de açmak istediler ve derhal harekete geçtiler. Bingazi Mutasarrıfı Ömer Ali Bey, daha 14 Mayıs ve 27 Haziran 1907 tarihlerinde İstanbul'a çektiği şifre telgraflarla, İtalyanların bu maksadını ve Trablusgarb'dan Bingazi'ye bir banka direktörü yolladıklarını bildirdi ve nasıl davranması gerektiğini sordu. Sadaret üç gün sonra 30 Haziran 1907'de verdiği cevapta, daha önce Trablusgarb'da olduğu gibi bir İtalyan Bankası açılmasına karşı koymanın imkânsızlığını haber verdi.

³² BA., BEO., nu. 227. 984.

³³ BA., BEO., nu. 227. 866.

³⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*², c. IV, İstanbul 1972, s. 355.

³⁵ BA., BEO., nu. 227. 866; Meclis-i Vükelâ Mazbataları, nu. 115,4. Rebiyülevvel. [1]

³²⁵.

³⁶ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.6.26, lef: 10.

Bunun yanında Ziraat Bankası şubesinin ³⁷ açılarak halka emlak rehiniyle borç para verilmesini, tarım ve ticaret muamelelerinde kolaylık gösterilerek İtalyan bankasının işlerinin akim bırakılması yolunda alınacak tedbirlerin Bâb-ı âli'ye yazılmasını istedi ³⁸. Böylelikle Osmanlı Hükûmeti, Bingazi'de de Banco di Roma'nın bir şubesinin açılması halinde, buna razı olmak zorunda kaldığını belirtmekteydi. Osmanlı Hükûmeti, bir yıl sonra Derne'de bir İtalyan vatandaşının öldürülmesinin ciddi milletlerarası tepkilere yol açmasını önlemek üzere, Banco di Roma'nın Trablusgarb ve Bingazi şubelerinin açılışını resmen tanımak zorunda kaldı. Faaliyetini kesintisiz sürdüren banka, daha sonra Zliti, Homs ve Mısırata'da yeni şubeler açtı ³⁹.

Banco di Roma'nın Trablusgarb'da Arazi ve Emlak Satın Alması (1907-1908)

1867 yılına gelene kadar Osmanlı memleketinde ecnebinlerin gayr-ı menkul satın almaları ve bu kimselere arazi ve emlak satılması yasaktı. 9 Haziran 1867 tarihinde çıkarılan bir kanunla belirtilen yasağa son ve yabancılara gayr-ı menkul satılmasına izin verildi ⁴⁰. Bu kanunun çıkmasından kısa bir süre sonra 1868'de, İtalya, Tunus'la imzaladığı bir antlaşma ile vatandaşlarına burada emlak edinme hakkını sağladı ⁴¹. Aynı devlet, 23 Mart 1873'te Bâb-ı âli ile imzaladığı bir protokol ile de Osmanlı ülkesinde gayr-ı menkul edinme imkânını temin etti ⁴².

İmzalanan protokolden sonra, bilhassa XIX. yüzyıl sonlarında, Osmanlı vilâyetlerinde, daha çok da Trablusgarb'da, İtalyanların arazi ve emlak satın almaları gittikçe hızlandı ⁴³. Geniş ölçüde arazi alınması

³⁷ H. 1318/M. 1 Mayıs 1900-19 Nisan 1901'den itibaren Bingazi'deki bir şubesi ile hizmet vermekte olan Ziraat Bankası'nın (1318 sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Ellialtıncı sene, Darü'l-hilâfetil-aliyye 1316, s. 692) bu şubesinin H. 1325/M. 14 Şubat 1907-3 Şubat 1908'de faaliyette bulunmadığı görülmektedir (1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Altmışüçüncü sene, Dersaadet 1322). Ziraat Bankası H. 1326/M. 4 Şubat 1908-22 Ocak 1909 tarihinde Bingazi'de yeniden hizmet vermektedir (1326 Sene-i Hicriyesine Mahsus Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Altmışdördüncü sene, Dersaadet 1323, s. 968).

³⁸ BA., BEO., nu. 231.633. Aynı konuda Sadaret'in 8 Temmuz 1907 tarihli yazıları için bk. BA., BEO., nu. 232. 148, 232.155.

³⁹ Anderson, *Aynı eser*, s. 341.

⁴⁰ Gabriel Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, c. III, Paris 1902, s. 274-75.

⁴¹ Çaycı, *Aynı eser*, s. 220.

⁴² Noradounghian, *Aynı eser*, s. 345.

⁴³ Meselâ H. 1314/M. 12 Haziran 1896-1 Haziran 1897'de İtalyanların Cezair-i Bahr-ı Sefid Vilâyeti'nde bir bahçe ile bir dükkânı 37.200 kuruşa ve bir dönüm yirmi evleklik bir tarlayı 9.500 kuruşa satın aldıkları bilinmektedir (BA., Yıldız, kısım: 22, evrak nu. 140, zarf: 31).

maksadıyla 1890'lı yıllarda Roma'dan Trablusgarb ve Bingazi'ye önemli miktarda paralar gönderilmesine başlandı^{43a}. Trablusgarb'da iktisadî yönden güçlü olma istekleri ve siyasî emelleri iyice anlaşılan İtalyanların bu siyasetinin önüne geçmek üzere, 29 Mayıs 1900'de Dahiliye Nezareti, ilgili makamlara sözkonusu yabancıların emlak satın almalarına meydan verilmemesi yolunda tavsiyelerde bulundu. 26 Mart 1903m'te İtalya'nın istimlak protokolünü imzalamasından dört gün sonra yani 30 Mart 1903'te ise Sadaret, adigeçen devlet tebaasının emlak alımının yasaklanamayacağı-nı, fakat kontrol altında bulundurulması gerektiğini Trablusgarb idarecilerine duyurdu⁴⁴. Kendilerine ulaşan emirler doğrultusunda hareket eden ilgililer, daha önceleri İtalyanlar tarafından satın alınan ve içinde eski eserler bulunan Trablusgarb'ın Karkariş köyündeki araziyi 1903 yılının Mayıs ayında geri almayı başardılar⁴⁵.

İtalyan Hükûmeti, Trablusgarb'da açılır açılmaz Banco di Roma'yı arazi satın almaya yöneltti. Uzun bir süre geçmeden de sözkonusu bankanın Trablusgarb şubesi müdürünün emlak alımı ile ilgilendiği İstanbul'da duyuldu. Bu konu ile alakalı olarak Sadaret, 11 Aralık 1907 tarihli bir yazı ile Defter-i Hakanî Nezareti'nden bilgi istedi. Nezaretin 24 Aralık 1907 günkü cevabında, Trablusgarb Defter-i Hakanî Müdürlüğü'nden ulaşan açıklamalara göre, 1907 yılı Haziran ayında İtalyanlar tarafından 341.000 kuruşa altı mağaza, bir ev ve bir de han satın alındığı, hepsinin toplam 12.000 kûsûr zira' raddesinde olduğu, daha pek çok yerin satın alınmak istenildiği, Banco di Roma'nın resmî ruhsatının bulunmadığı, İtalyan Hükûmeti'nin Trablusgarb'da emlak alımı için 10.000.000 franklık bir kredi açtığına dair rivayetin konsolosun bu husustaki işleri takip etmesiyle doğrulandığı ve banka müdürünün yürüttüğü muvazaalı emlak ticaretinin Sadaret'in kararıyla yasaklanabileceği bildirildi⁴⁶.

İtalyanların Trablusgarb'da sürdürdükleri emlak alımı faaliyetleri çok geçmeden Meclis-i Mahsus'un gündemine girdi. Meclis-i Mahsus, 8 Ocak 1908 günü yaptığı toplantıda *"bankanın muvâzaa sûretiyle ve küllî sermaye vaz'ıyla öyle vâsî bir mikyasda emlak ve arâzî-i cesîme iştirâsına devam etmesi de ahvâl-i husûsiye-i mahalliye nokta-i nazarınca câiz olmadığına ve ma'-zalik diğer vilâyât-ı şâhânedede sâir tebaa-i ecnebiye hakkında mer'î olan usûl ve ka'ide dâiresinde olmak ve herhalde emâkin-i emîriye ve askeriyeye ve mahzûrdan sâlim olmayan mevâkie yakın*

^{43a} BA., Yıldız, kısım: 14, evrak nu. 251, zarf: 126-8.

⁴⁴ BA., BEO., nu. 152.306.

⁴⁵ BA., BEO., nu. 155.742.

⁴⁶ BA., BEO., nu. 242.268.

olmamak ve mikyâs-ı âdî ve tâbî'den ziyâde vüs'at ve cesâmetde bulunmamak üzere Trablusgarb'da bulunan İtalyaluların dahi emlâk istimlâk etmeleri bi't-tabi' men' olunamayacağına binâen muâmele-i istimlâkiyenin bu şart ve esasa tevfiğiyle mezkûr bankanın muvâzaa sûretiyle kendi nâmına ve husûsiyle mahzûrdan gayr-ı sâlim mevâki'de emlâk-i cestme iştirâ etmesine meydan verilmemesin''ni kararlaştırdı. Dört gün sonraki Meclis-i Vükelâ toplantısında da aynı karara varıldı⁴⁷.

Banco di Roma, özellikle emlâkini rehin olarak vermesi karşılığında yerli halka kredi açma yolunu seçmişti. Bâb-ı âlî, bu durumu daha 1908'in ilk aylarından itibaren dikkatle takip ediyor iken⁴⁸, İtalyanlardan diğer ecnebler gibi emlâk istimlâk edemedikleri hakkında şikâyetler almaya başladı. Yıldız Sarayı'ndan Trablusgarb'a çekilen 23 Nisan 1908 tarihli bir telgraf ile satın alma işleminin mülk sahiplerinin rızasıyla yapılması duyuruldu ve Bingazi'de hariçten gelmiş göçmenler varsa da Trablusgarb'ın bütün halkı yerli olduğundan arazilerinin yabancıların eline geçmesine muvafakat etmiyeceklerinin bilindiğine göre İtalyanların adıgeçen vilâyette sahibi bulundukları arazilerin "*devâir-i belediye uhdesinde bulunub mevki-i müzâyede ve fûruhta çıkarılanlar mı... yoksa ahâli-i müsleme uhdesinde olub medyûn olmaları hasebiyle hükmen fûruht edilmek istenilen mi*" olduğu soruldu⁴⁹. Üç gün sonraki cevabî telgraftan anlaşıldığına göre, Trablusgarb'da en çok emlâk ve bina satın alanlar İtalyanlardır ve onların ticaret ile servetleri çoğunluktaki diğer ecneblerden daha fazladır. Ayrıca bir seneden beri İtalya'nın siyasi emellerine hizmet eden Banco di Roma, nâm-ı müstearla, değer ve kıymetine bakmayarak arazi ve emlâk satın alımına fazla ilgi göstermekte ve kural tanımayarak konsoloslarının da nüfuzundan yararlanmaktadır. Bankalarının imza ve muamelesi Osmanlı Hükûmeti tarafından onaylanmayan İtalyanlar, emlâk tasarrufu protokolüne uymayarak geniş ölçüde arazi ve emlâk edinmek için halk arasında arbeye çıkarmaktan çekinmediler⁵⁰ ve sahipleri ellerindeki tapu ve hüccetleri ortadan kaldırıp mülklerini makbuz karşılığında satın aldılar⁵¹. Trablusgarb Valisi Recep Paşa, banka hakkındaki kesin teşhisini koydu: "*Roma Bankası'nın te'sisinden maksad, Trablus Vilâyeti'nde değerinden kıymetle arâzî ve emlâk almak ve buraca şu meblâğ ile zarara bakmayarak ticareti tevsi eylemek*"tir⁵².

⁴⁷ Aynı belge; Meclis-i Vükelâ Mazbataları, nu. 117,8. Z[ilhicce]. [1] 325.

⁴⁸ BA., BEO., nu. 244-778.

⁴⁹ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.6.26, lef: 21.

⁵⁰ Bayur, Aynı eser, s. 74.

⁵¹ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.6.26, lef: 20.

⁵² BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.6.26, lef: 19.

Bu gelişmeler karşısında Dahiliye Nazırı Mehmet Memduh Paşa işe karıştı. Paşa, İtalyanlara satılan arazinin yeri ve miktarı ile yeni sahiplerinin adlarının belirlenmesini Trablusgarb Valisi'nden istedi. Dahiliye Nazırı ayrıca, ecnebilere Hicaz haricindeki vilâyetlerde istimlâk hakkı verildiğini, yabancı bankaların Osmanlı şirketlerinden fazla bir hakları bulunmadığını, ecnebi muhacirlerin arazi alarak vatan edinmelerinin yasak olduğunu, hangi cins mülkün satılmayacağını ve bunların dışında kalanların İtalyanlar tarafından alınmasının engellenmemesi gerektiğini, konu ile ilgili muamele ve neticelerin kendisine yazılmasını bildirdi ⁵³.

4 Mayıs 1908'de Trablusgarb'dan Dahiliye Nezareti'ne yazılan cevapta İtalyanların emlâk ve ticaretinin yerli halktan çok olduğu ve arazi alımında müşkilâtla karşılaştıklarına dair onların herhangi bir şikâyetine rastlanmadığı anlatıldı. Ayrıca şikâyetlerin hep "*Roma Bankası'nın buradaki şubesinin edinmek istediği emlâk ve buna mümâsil şeylerden*" ileri geldiği, Banka Direktörünün istimlâk hususundaki aşırı düşkünlüğü ve bunun için konsoloslarını nizam ve kaideler bakmayarak nüfuz kullanmaya yönelttikleri, "*Bank Heye'tiyle Konsolos'un şu meramlarını gayr-ı meşrû' bir sûretle edinecekleri emlâke muhâcir celb ve Sicilya anarşistlerini iskân ile ihdâs-ı gavâile istidâdi te'mîn için bir tarîk*" olduğu belirtildi. Sonunda usûlsüz yollarla ve sahte belgelerle arazi almasına engel olunan Banco di Roma'nın, şikâyetlerini Roma'ya yaptığı ve normal biçimde arazi edinenlere karşı konulmadığı gibi işlemlerinin de geciktirilmediği haber verildi ⁵⁴.

Buna rağmen kendilerini imtiyazlı görmekte ısrar eden İtalyanlar, emlâk alımı ile ilgi şikâyetlerini İstanbul'daki sefaretleri vasıtasıyla sürdürdüler ⁵⁵. Trablusgarb'dan Dahiliye Nezareti'ne bu şikâyetlerin asılsızlığı, "*Roma Bankası ile me'mûrlarının istimlâk-i emlâk husûsundaki inhimakları ve kanûn ve ka'ide hilâfına hareketle ika'-ı müşkilâta çalışmaları sebebini*"n araştırıldığı ve "*bankanın merbût olduğu İtalya'daki müessese-i maliye veya bankanın reis-i sanisi Roma'ca en büyük bir makam-ı siyâsî işgal etmekte olan zatın birâderi*" olduğu duyuruldu ⁵⁶.

Trablusgarb Valiliği, İtalyanların şikâyetlerinin asılsız olduğunu ve hiçbir mesnede dayanmadığını 13 Mayıs 1908'de Hariciye Nezareti'ne de

⁵³ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.6.26, lef: 15, 18.

⁵⁴ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.6.26, lef: 17.

⁵⁵ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.6.26, lef: 12.

⁵⁶ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.6.26, lef: 13. Banco di Roma'nın İkinci Başkanı, İdari Danışmanı ve Kraliyet Meclisi'nin senatörlerinden olan Romolo Tittoni, Dışişleri Bakanı Tommaso Tittoni'nin kardeşidir.

bildirdi. Bunun yanısıra İtalyanların her tebaadan daha fazla servet ve ticarete sahip bulundukları anlatıldıktan sonra “*Buradaki Bank di Roma’nın hakikatde direktörü Hâriciye Nâzırı Tiltoni’nin İtalya’daki birâderi*” olduğu “*servet ve nüfuz tarikiyle tedricî bir istilâyı te’mîne burada kırkdört milyon frank sermaye ile küşâd eddikleri banka nâmına zarar ve ziyâna bakmayarak kıymetinden birkaç misli fazlasıyla arazi ve emlâk edinmek ve bu tarzda nâm-ı müsteâr ile o gibi şeyler istihsâlâline çalışmak olduğu katiyen hafî ve mektûm bir ciheti*” kalmadığı, Roma’da oturan [Ernesto] Pacelli * adlı biri Banco di Roma Direktörü [Enrico] Bresciani’yi sınırsız ölçüde arazi ve emlâk almaya tevkil ve memur ettiği ve bankanın bir memurunun da Roma’dan aldığı gizli talimatla Homs Livası’ndaki münâzaalı arazi ve emlâk ile ilgilendiği belirtildi⁵⁷.

Trablusgarb Valiliği’nin yazılarından İtalyanların siyasî emel ve niyetlerini kesinlikle öğrenen Bâb-ı âlî, bir yandan onları tecavüzkâr davranışlarından caydırmak üzere Trablusgarb ve Bingazi’ye top, tüfek ve cephaneye gönderilmesi ve asker toplatılması gibi tedbirlere başvururken, öte yanda da yabancıların eline geçmesinde sakınca görülmemeyen mîrî emlâk ve arazilerin muamelelerinin tehîr edilmemesini ve “*yalnız arâzî-i cesîmenin ve mebânî-i askerîye civarındaki yerlerin eyâdî-i ecânibe intikâlâline husûsîyle banka nâmına gerek terhîn sûretiyle emlâk ve arâzî alınmasına meydan verilmemesi*”ni ilgililere bildirdi⁵⁸.

23 Mayıs 1908’de Trablusgarb’dan Dahiliye Nezareti’ne ulaşan bir yazıda, teklif edilen yüksek fiatlara rağmen yerli halkın mülklerini İtalyanlara satmadığı, yabancılar zayıf ve tamahkâr kimselerin toprakları ile münâzaalı arazinin satıldığı, hattâ bu işlerde sahte evrak düzenlendiği ve emlâk alımında en çok faaliyet gösteren [Ugo] Baldari’nin Roma İşgal-i Umûmî Nezâreti mühendisi olduğunun belirtildiği anlatıldı⁵⁹.

Aynı zamanda Banco di Roma’nın memurlarından biri olan Baldari’nin⁶⁰, protokol hükümlerine uygun düşmeyen toprak parçalarını satın almak istemesi ve mahallî idarecilerin bu duruma mâni olmaya çalışmaları üzerine İtalya Sefâreti meseleye karışmaktan çekinmedi. Nitekim 6 Haziran 1908’de Hariciye Nezareti’ne anılan Sefâret tarafından bir muhtıra verildi. Bunda Homs yakınlarındaki Lebde’de sahibinin Baldari’ye terk ve ferağ ettiği üç hektarlık bir arsanın satış işlemlerine

* Ernesto Pacelli, Banco di Roma’nın genel müdürüdür.

⁵⁷ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.6.26, lef: 10.

⁵⁸ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.4.22; BA., BEO., A. MTZ. TG. D. H., 1326.6.26, lef: 4.

⁵⁹ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.6.26, lef: 6.

muhalefet edildiği hatırlatıldı, bu ve benzeri engellemelere son verilmesi istendi. Durumun doğruluk derecesini soran Dahiliye Nezareti'ne, 27 Haziran 1908'de Trablusgarb Valiliği verdiği cevapta, öncelikle Lebde'nin eski eserler bakımından önemli, alınmak istenen bölgenin ise kimseye satılamaz bir yer ve mîri arazi olduğu, Padişah'tan irade çıkmadıkça bir yabancıya satılamayacağı üzerinde durdu. Daha sonra da Baldari'nin uyuşma yoluyla birkaç hissedenden ibaret bir bahçe satın aldığı etrafına hakim bu yerin sahilde bulunmasından dolayı ferağının mümkün olmadığını, öteki ortakların bu araziye alabileceklerini, adigeçen kimsenin hep münazaalı yerleri uyaşarak hükûmetin bilgisi dışında ele geçirmek istediğini, herhangi bir İtalyana tasarruf hakkı için engelleme ve baskı yapılmadığını ve diğer devletlerin tebaası gibi bunlara da protokol hükümleri dairesinde kolaylık sağlandığını bildirdi⁶¹.

Trablusgarb Valisi'nin bu açıklamalarına rağmen Baldari'nin meselesi ve yazışmalar devam etti. Bu arada Homs'ta iki arsayı mülk edinen Baldari, yine aynı yerde 5 dönüm arazi, 84 kadem arsa ve tahminen 10.400 m² lik bir bahçeyi satın almak istedi. Ancak Vali Recep Paşa, yüzölçümü belirtilen arazinin bir kısmının vakıf araziye komşu olduğunu, diğer bir bölümünün satışının sahte belge ile yapıldığını, arsanın bitişiğindeki evin sahibi tarafından alındığını bahçenin ise sahilde bulunduğunu ve Sultan'ın iradesi ile satılabileceğini bildirerek buraların Baldari'ye mülk olarak verilemeyeceğini 1908 yılı Temmuzunun son günlerinde Bâb-ı âlî'ye duyurdu⁶².

Trablusgarb Valisi Recep Paşa'nın, Banco di Roma yöneticileri ile emlâk satın alanların kişiliklerini ve faaliyetlerini bu derece titiz bir şekilde araştırıp yakından takip etmesi, onların anlaşmalara aykırı hareketlerinin önüne geçmesi, onun meselenin önemini müdrik biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Paşanın konuya vukufu ve hukukî yollarla işe çözümler bulması yanında yazdığı raporlarla, Bâb-ı âlî'yi aydınlattığı gibi hükûmet üzerinde tesirli olduğu muhakkaktır. Gerçekten de 16 Haziran 1908'de Sadaret'ten kendisine gönderilen yazı bunun en açık delilidir. Burada ilkin İtalyanların sürdürdüğü siyaset ve teşkil ettikleri tehlike bütün açıklığı ile belirtilmekte ve sonra da alınacak tedbirler sıralanmaktadır. İtalyan siyaseti ve tehlikesi "*Bingazi hakkında bazı amâl-i siyâsîyi tâ'kîb ve ihdâs-ı ihtilâfât ve müşkilâtâ dâima vesile taharri etmekde olan ba'zı ecânibin tevessül eyledikleri teşebbüsâtın başlıcaları oralarda eşhâs ve bankalar ve sair müessesât nâmlarına arâzî-i*

⁶⁰ BA., BEO., nu. 252.062.

⁶¹ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.5.27.

⁶² BA., BEO., nu. 252.062.

cesîme ve nikat-ı mühimme istimplâk ve mektebler ve hastahaneler te'sis ve bankalar ve postahaneler vesâir müessesât küşad etmek ve ahaliye emlâk ve arâzî istirhanıyla para ikrâz etmek ve hitâm-ı vâ' dede te'diye-i deyn edemeyenlerin emlâk ve arâzîsini uhdelerine geçirmek ve sevâhilde vapurları işletmek ve her vesileden bi'l-istifâde ahâliye hilâfet-i muazzama hakkında perverde etdikleri ihtisâsât-ı sâdıkaneî tevhine ve İtalyanlara temâyüллерini te'mine ve İtalya nüfûzunu te'sise çalışmak", "Külliyyetli bir sermaye ile teşkil edilen bir sendika ve Roma Bankası hesabına nâm-ı müstearla birçok arâzî mübâyaa olunmak" ve "ecnebi muhâcir iskânı maksadı ta'kib edildiğine şüphe bırakmıyacak sûrette emlâk ve arâzî mübâyaaasına teşebbüsleri" ile ifade edilmektedir. Gösterilen tedbirler arasında ise çocukların ecnebi okullarına gönderilmemesi, halkın İtalyan hastahanelerinde tedavilerine mahal bırakılmaması, yabancılara karşı ihtiyatlı davranılması, emlâk ve arazilerini Osmanlılar dışındakilere satarak veya rehine vererek borçlanmamalarına ihtimam olunması hususları dikkati çekmektedir⁶³.

Banco di Roma'nın Trablusgarb'da Vapur İşletmesi (1907-1908)

İtalyanların Trablusgarb'da 1883'ten beri dış hatlarda çalışan bir denizyolu acentası sahibi oldukları⁶⁴ ve vilâyetin dış ticaretinde birinci sırayı işgal ettikleri bilinmektedir⁶⁵. Böyle olmakla beraber onlar, Trablusgarb Vilâyeti kıyılarında (karasularında) gemi veya vapur işletme hakkına sahip değillerdi.

İtalyanlar, Trablusgarb'daki iktisadi üstünlüklerini pekiştirmek için posta, nakliye ve seyahat işlerine de ilgi gösterdiler. Nitekim onların bu konudaki niyetlerini sezen Trablusgarb Valiliği, 1906 yılı ortalarında, vilâyetin kalkındırılması hakkında alınması gereken tedbirler arasında belli mesafelerde işletilmek için tramvay ve sahillerde çalıştırılmak üzere vapurlar satın alınması gibi hususlara yer vermiştir⁶⁶.

Bâb-ı âli, Trablusgarb Valisi'nin alınmasını istediği tedbirleri gerçekleştirilmeden İtalyanlar harekete geçtiler. Banco di Roma müdürü Bresciani, 1908 yılı Mart ayında Trablusgarb Valiliği'ne verdiği bir istidada, haberleşmeyi kolaylaştırmak için vilâyet kıyılarındaki limanlar arasında bir vapur çalıştıracağını ve Osmanlı postalarının ücretsiz olarak

⁶³ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.5.16.

⁶⁴ Karasapan, *Aynı eser*, s. 163.

⁶⁵ bk. not 12, 13.

⁶⁶ BA., BEO., A. MKT. TG. DH., 1324.5.20. II. Abdülhamid'in Trablusgarb'ın kalkınması meselesi içinde ulaşım probleminin çözümlenmesine de ışık tutan tarihsiz bir muhtırası için bk. Sultan II. Abdülhamid Han, *Aynı eser*, s. 226-34.

taşınmasına rıza ve kendilerine kolaylıklar gösterilmesi hususunda ilgililere emirler verilmesini istedi .Bu isteği reddeden Vali, 2 Nisan 1908 tarihli bir şifre telgrafla Sadaret'i durumdan haberdar ederek bankanın ticarî amaçla değil de siyâsî gayelerle açıldığını, bankanın bu maksatlarının desteklenmesine izin verilmeyeceğini, vapurun ruhsat alınmadan işletilmek istenmesi halinde yerli halkın “*ana muâmele etmemeleri ve rükûblarına müsâade olunmayacağı*”nı bildirdi ⁶⁷.

11 Nisan 1908'de Banco di Roma'ya ait bir vapur Trablusgarb limanına geldi ve aynı gün Vali, ne yapılması gerektiğini İstanbul'a sordu ⁶⁸. Hükûmet merkezinden derhal cevap alamayan Vali, İtalyan Konsolosu'na sahillerde işletilmek üzere vapur getirilmesinin hukuk dışı olduğunu ve halk ile memurlara da vapura binmemelerini ve yük vermemelerini duyurdu. Sadaret ile Hariciye Nezareti'nin vapur konusunda yazıştıkları ⁶⁹ bir sırada 17 Nisan 1908'de Marco Aurelio adlı vapur ilk seferine yolcusuz çıktı. Çünkü yerli halk, Vali'nin isteği istikametinde hareket etmişti ⁷⁰.

Nihayet 21 Nisan 1908'de, Bâb-ı âli'nin kararı, Trablusgarb'a ulaştı. Bu kararda sözkonusu vapurun seyahat ve seferden çekilmesi mümkün görünmüştü de Trablusgarb'da Osmanlı gemilerinin bulunmayışından dolayı, Meclis-i Vükelâ'nın kararı ve Padişah'ın irâdesi ile İtalyanların belirli rûsumu ödemeleri şartıyla vapur işletmesine “*müşamaha*” olunduğu ifade edilmiştir ⁷¹. Böylece Osmanlı Hükûmeti, bir emr-i vâkiye daha boyun eğmiş olmaktaydı. İtalyanlar ise Trablusgarb'da bir deniz ulaşım ve nakliye hattı kurmayı başarmış bulunmaktaydı ⁷². Bunun sonunda onlar, vilâyetin iktisadî hayatına daha da çok nüfuz ederek üstünlüklerini iyice arttırma ve pekiştirme yolunda mühim bir adım atmış oldular.

Çok geçmeden Bâb-ı âli, Trablusgarb'da vapur işletmekle İtalyanların yerli halkı kendilerine meylettirmek istediklerini ve siyâsî maksatlı bu gelişmelere karşı tedbirler alınması gerektiğini Valiliğe bildirdi ⁷³. Valinin bir yazısına göre, 1908 yılı ortalarında müslüman ve sadık tebaa, ecnebilerin bu faaliyetleri karşısında, vapur ve otomobil işletmek hususunda istekli görünerek tepkilerini gösterdiler ⁷⁴. Ancak halkın bu isteklerini ne ölçüde gerçekleştirebildikleri şimdilik tesbit edilememiştir.

⁶⁷ BA., BEO., A. MTZ. TG. HR., 1326.3.25.

⁶⁸ BA., BEO., A. MTZ. TG. HR., 1326.3.25.

⁶⁹ BA., BEO., A. MTZ. TG. HR., 1326.3.25.

⁷⁰ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.3.26, lef: 19.

⁷² Thomas Nelson Page, *Italy and The World War*, Londra 1921, s. 118.

⁷³ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.5.16.

II. Meşrutiyetin İlanından Sonraki Gelişmeler

İtalyan Hükûmeti'nin siyasî amaçlarına vasıta olarak kullanıp desteklediği, yöneticileri ile sermayedar ve siyasîler arasında akrabalık ve işbirliği bulunan Banco di Roma, halka arazi ve mülkünü rehin etmesi karşılığı borç para vererek ve normal bedeli üstünde fiat biçerek, emlak ve arazi alımı ile vapur işletmeciliği sahalarında kısa sürede önemli ilerlemeler kaydetti. Banka bütün bu faaliyetlerini ticareti geliştirmek amacıyla yaptığını ilân ve ifade ediyordu. Hattâ buna kısmen de olsa inanan Osmanlı idarecileri vardı. Oysa İtalyanların Trablusgarb ve Bingazi'deki bütün bu faaliyetleri, ticarî nüfuz sağlayarak İtalyan Hükûmeti'ni askerî bir işgal hareketinin gerektireceği emek ve masraflardan kurtarmak amacını güdüyordu⁷⁵. Gerçekten de savaşın çıktığı 1911 yılı güzüne kadar Trablusgarb'ın iktisadî ve sınaî hayatı İtalyanların eline geçmişti⁷⁶. Buradaki sanayi kuruluşları arasında Banco di Roma'ya ait olanlar da mevcuttu⁷⁷.

1907'de Trablusgarb'da⁴⁴ milyon frank sermaye ile açılan Banco di Roma, dört yıl sonunda yani 1911'de, İtalya Dışişleri Bakanı San Giuliano'nun ifadesine göre para muamelesini 244 milyon, kasa mevcudunu 38 milyon, cüzdan mevcudunu 31 milyon ve cari hesaplarını 80 milyon franka ulaştırmıştı⁷⁸. Bu durum, zamanı içinde bankacılık bakımından önemli bir gelişmedir.

Banco di Roma, Trablusgarb'da bir taraftan iktisadî üstünlük kurarken öte taraftan da İtalyan nüfuzuna muhalefet etmemeleri için halk arasında itibarlı kimseleri elde etmeye çalıştı. Banka bu maksatla Sünûsî şeyhlerine hediyeler gönderdi. Hediyeleri kabul etmelerine rağmen şeyhlerin çoğu İtalyan faaliyetlerini Osmanlı idarecilerine bildirdiler⁷⁹.

Banco di Roma, daha 1890 yılında Trablusgarb'ın İtalyanlar tarafından işgal edilmesine taraftar olan, bu işgal hareketine yardım etmek isteyen, bunun için de İtalyanlardan para talep eden, Trablusgarb'da Tunus'taki idarenin bir benzerinin kurulmasını arzulayan ve hareketlerinin Valilik tarafından takip edildiğini bilen Trablusgarb şehri Belediye Başkanı

⁷⁴ BA., BEO., A. MTZ. TG. DH., 1326.6.9.

⁷⁵ Page, Aynı yer.

⁷⁶ W.T. Stead, *Tripoli and The Treaties or Britain's Duty in This War*, Londra 1911, s. 42, 68; Bayur, Aynı eser, s. 78.

⁷⁷ Stead, Aynı eser, s. 68; Anderson, Aynı eser, s. 342.

⁷⁸ Bayur, Aynı yer.

⁷⁹ Anderson, Aynı yer.

Karamanlı Hassune Paşa'yı⁸⁰ elde etmekte zorluk çekmedi. Bir yabancı yazarın da ifade ettiği gibi Banka, Hassune Paşa'yı her ay ödediği 4.000 lira gibi küçük bir meblâğ karşılığı kazandı⁸¹. Hassune Paşa'nın 1908 inkılâbından sonra Trablusgarb'da karışıklıklar çıkartması⁸², Banka'nın 1910 yılında Belediye'ye 100.000 franklık hesap açması⁸³ onun İtalyanlarla işbirliği yaptığına delâlet etmektedir. Vali İbrahim Paşa'nın Hassune Paşa'ya bu hesabı kapatırıp yerine aynı şartlarda Osmanlı Bankası'nda hesap açtırmaya mecbur etmesi⁸⁴ ise Vali'nin 20 yıl önceki Trablusgarb Valisi Kâmil Paşa gibi Belediye Başkanı'nın İtalyanlar lehine faaliyetlerinden haberdar olduğunu ortaya koymaktadır.

Banco di Roma ve İtalya Krallığı, Trablusgarb Vilâyeti'nin diğer bölgelerindeki yerli halkla da, işbirliği yapmış ve onlara para dağıtmıştır⁸⁵.

Bu arada Trablusgarb basınında, İtalyanlarla işbirliği yapan yöneticiler ve bu devletin baskılarına karşı yetersiz kalan kişiler aleyhinde yazılar çıkmaya başladı. Bu yazılarda ayrıca, Trablusgarb üzerindeki Avrupa emperyalizmine karşı takip edilmesi gereken yol gösterilmeye çalışıldığı gibi bölgedeki siyasî faaliyetlerinden ötürü İtalya'yı protesto etmek için grev çağrısı dahi yapıldı⁸⁶. İtalya'nın Trablusgarb'daki ekonomik ve politik gücünü gün geçtikçe arttırması, bu vilâyette sürgünde bulunan Genç Türkler tarafından da üzüntü ve endişe ile gözlenmekteydi⁸⁷.

Diğer yandan bölgedeki Osmanlı idarecileri, gerek II. Meşrutiyet'in ilânını takiben Harbiye Nazırlığı'na getirilen ve ciddi tedbirler alınmasından yana olan Recep Paşa gerek halefi olan valiler, Banco di Roma'yı ve Vilâyet'te kendilerini diğer devletlerin tebaalarından daha imtiyazlı gören İtalyanların kontrol altında tutmaya çalışmışlardır⁸⁸. Ancak bu durumdan rahatsız olan İtalyanlar, 1911 yılı Ağustos ayında İbrahim Paşa'yı vazifesinden yani valilikten azlettirmeyi başardılar⁸⁹.

⁸⁰ T. Palamenghi- [Francesco] Crispi, *Politica Estera-Memorie e Documenti*, Milano 1914, s. 386.

⁸¹ Anderson, *Aynı yer*.

⁸² Rossi, *Aynı eser*, s. 349; Ertuna, *Aynı eser*, s. 12-14.

⁸³ Bayur, *Aynı eser*, s. 75-76.

⁸⁴ *Aynı eser*, s. 76.

⁸⁵ Anderson, *Aynı eser*, s. 343.

⁸⁶ *Aynı eser*, s. 340.

⁸⁷ Feridun Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*, İstanbul 1975, s. 125, 138, 150-51.

⁸⁸ Page, *Aynı eser*, s. 117-18, 119; Bayur, *Aynı eser*, s. 71, 72-73, 75-76.

⁸⁹ Bayur, *Aynı eser*, s. 79.

Bununla da yetinmeyen İtalya, Osmanlı yönetiminin yaptığı müdahalelerin Banco di Roma'yı zarara soktuğunu iddia ederek 29 Eylül 1911 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş açarak asıl niyetini belirtmekten kaçınmamıştır⁹⁰. İtalyan Hükûmeti, Bâb-ı âlî'nin savaşı önlemek için Trablusgarb'daki İtalyanlara daha geniş iktisadî imtiyazlar vermeye razı olduğunu bildiren bir teklifini de nazar-ı dikkate almayarak kararından dönmemiştir⁹¹.

Çıkan savaşta, 1911 yılı Ekim ayında, Trablusgarb şehri, Belediye Başkanı Hassune Paşa tarafından İtalyan askerî birliklerine teslim edildi. İtalyan işgalinden sonra Hassune Paşa, makamını korudu⁹² ve onun gibi işbirlikçiler de işgalcilere yardım teklif ettiler⁹³. Bu durumlar, Banco di Roma ve İtalyanlar ile Hassune Paşa ve öteki işbirlikçiler arasında organik bir bağın varlığını daha da pekiştirmektedir. Ayrıca Banco di Roma'nın, Trablusgarb'ın işgalinde önemli payı olduğunu gözler önüne sermektedir. Zaten Trablusgarb harbinin (1911-1912) başlıca destekleyicileri arasında adıgeçen bankanın bulunduğu bilinmektedir⁹⁴.

Sonuç

Netice itibariyle iktisadî ve kültürel gayelerle geldiği ileri sürülen bankalardan biri olan Banco di Roma'nın⁹⁵, siyasi amaçla kullanılarak hakimiyet ve sömürü vasıtası olduğu bir gerçektir. Bunun için de Banco di Roma, Bâb-ı âlî'nin muhalefetine rağmen Trablusgarb'da şubeler açmış, kanunî veya gayr-ı kanunî yollara başvurarak arazi satın almış, düşük faizle kredi vermiş, sanayi, ticaret ve ulaşım sahasında yatırımlar yapmış, İtalyan nüfuzunun yayılmasına engel olmamaları yahut İtalyan etki ve işgalini kolaylaştırmaları için vilâyetin tanınmış kimselerine para ve hediyeler vermiştir. Diğer taraftan İtalya, banka kurmadan uyguladığı benzeri politika ile Tunus'u elde etmeyi başaramamakla beraber tecrübe kazanmış olmalıdır. İtalya, bu tecrübenin ışığı altında Banco di Roma'yı da vasıta olarak kullanarak Trablusgarb'da hakimiyet kurmayı başarmıştır.

⁹⁰ Giovanni Gioletti, *Mémoires de ma Vie*³, çev. Jean Carrère, Paris 1923, s. 210-11. İtalyan Başbakanı Gioletti'nin savaş bahanesi olan bu iddialarının, 1911 yılı Haziran ayında İtalya Dışişleri Bakanı San Giuliano'nun meclisteki konuşmasından alınan Banco di Roma hakkındaki bilgilerle taban tabana zıt olduğu görülmektedir. bk. not 78.

⁹¹ Benneth, *Aynı eser*, s. 182, 186, 196, 257; Rossi-Orhonlu, *Aynı eser*, s. 449; Karasapan, *Aynı eser*, s. 203; Ertuna, *Aynı eser*, s. 146-47.

⁹² Anderson, *Aynı yer*.

⁹³ Benneth, *Aynı eser*, s. 272.

⁹⁴ Trablusgarb'ın işgalinden önce İtalyanların bu bölgeye her yıl 1.700.000 frank civarında kültürel harcama yaptıklarına dair doğruluğu tahkik edilememiş bir bilgi için bk. Tefvik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970, s. 105.

Diğer ecnebi bankaların hemen hepsinin aksine ilk şubesini Osmanlı Devleti'nin merkezi ve en büyük şehri olan İstanbul'da değil de taşrada yani Trablusgarb'da hizmete sokması, Banco di Roma'nın siyasi hedefini açıkça gösteren bir başka husustur⁹⁶. Kısacası Banco di Roma'nın Trablusgarb'da açılış sebebi ve faaliyetlerinin amacı; bankacılıktan çok politika, emperyalizm ve sömürü ile yakından ilgilidir. Banka, bölgede İtalyan nüfuzunun hızla yayılmasına yardımcı olmuş, savaş ve işgal için gerekli ortam ve bahaneleri yaratmıştır. Bu sebeple bazı yabancı yazarlar, Banco di Roma'nın Trablusgarb'ın işgaline yönelik bu faaliyetlerini dürüst bulmadıklarını açıkça ifade etmişlerdir⁹⁷.

⁹⁶ Banco di Roma'nın İstanbul'da bir şube açması 1911 senesine rastlar.

⁹⁷ Stead, *Aynı eser*, s. 108; Ahmed M. Ashiurakis, *La Lotta Per La Liberazione Della Giamahiria Libica*, Valletta 1978, s. 27.

KURTULUŞ SAVAŞINDA DEMİRYOLCULUK VII

ZİYA GÜREL

Düşmanı yurdumuzdan kovacağımıza öyle inanıyorduk ki, her çeşit çalışma ve her davranış, bu amacı gerçekleştirmeye yönelik olduğu oranda bir anlam kazanıyordu. Demiryolları İdaresi de, her biri başlı başına bir idareyi uğraştırmağa yetecek büyüklükteki işlerinin yanında, ileride, Ordumuzun geri alacağı yerlerde düşmanın tahrip ederek bırakacağı demiryolu şebekesinin onarılması problemini, günlük işlerinin ortaya çıkarmakta olduğu sorunlardan daha önemli görüyor, bunun için “çaresizlik içinde bir takım tedbirler” almayı tasarlıyordu.

Cephe gerisi hazırlıkları:

Demiryolları İdaresinin bir sorusuna karşılık olarak gönderdiği 21.12.337 tarihli yazısında Garp Cephesi Kumandanlığı; düşmanın geri çekilirken tahrip etmiş olduğu yerlerden Çay-Büyük Çobanlar arası onarımının yeter olduğunu bildirmekte; Büyük Çobanlar istasyonundan daha ileride bir yer olan Karaarslan denilen yere kadar olan bölümün malzemesinin gerideki bir istasyonda depo edilmesini rica etmektedir.

Büyük Çobanlar istasyonunun Afyon Karahisar’a kadar mesafesi 20 kilometredir. Düşman, Afyon Karahisar’dan 6-7 km. ileride demiryolu ray ve traverslerinden kendine “tahkimat” yapmıştır. Böyle olunca, Büyük Çobanlar istasyonu dahi düşman mevzilerine 13 km. yakın bulunduğundan, demiryolunun, ondan daha ilerideki bir yere, Karaarslan denilen yere uzatılması elbette sakıncalı olacaktır. Nitekim; önceden verilen emirde Çay’dan Çobanlara giden hattın tam olarak onarımı istenildiği halde, onarımın sonradan Büyük Çobanlar istasyonuna 5 km. kala, Kumrallı denilen yerde durdurulması istenmiştir.

Yol Dairesinin U. Müdürlüğe bu konu üzerindeki yazısında; Kumrallı’da onarımın durdurulduğu, eldeki malzemenin Akşehir’e taşınmasına girildiği, Kumrallı’dan B. Çobanlar’a kadar olan kısım için yeter kupon ray ve travers bulunduğu, Çobanlar istasyonunda aletlerin tamam olduğu söz konusu edilmektedir. Garp Cephesinin özellikle sorduğu onarım zamanını hesaba vurarak; günde beşyüz metre onarım yapı-

bildiğine göre; hattın 5 km. tutan Kumrallı- B. Çobanlar kısmının on günde onarılacağını bildiren Yol Dairesi Reisi; 20 kilometrelik B. Çobanlar-Afyon arasının kısa bir zamanda onarılmasının ise eldeki raylarla kuponların delinerek hazırlanmasına bağlı olduğunu; öte yandan bu kesimde bir metrelik on köprü ile 3, 2, 3, 4 metrelik dört köprünün yıkılmış olabileceğinin de göze alınarak, gerekli kereste ve malzemenin şimdiden tedarikine girişildiğini; mühendis Necip Bey'in Akşehir'de kupon yaptırmakla uğraşacağını bildirmektedir.

5 Şubat 338 tarihli yazısında U. Müdür, bir ay hazırlığın yapılmasından sonra 25 km. tutan Kumrallı-Afyon Karahisar hattının, gerektiğinde onbeş günde onarılabilceği Garp Cephesi Kumandanlığına bildirilmiş olduğundan "görüşüldüğü üzere" denilerek buna göre hazırlık yapılmasını Yol Dairesi Reisliğine bildirmektedir.

Kumrallı-B. Çobanlar arası malzemesi kağı arabalariyle belli yerlerde toplattırılarak iş katarlariyle geriye getirtilmiştir.

Bütün dikkatler, Kumrallı-B. Çobanlar-Afyon Karahisar hattı onarımı üzerine toplanmıştır. 16 Nisan 338 de Garp Cephesi, hattın gerektiğinde Kumrallı rampasından Afyon Karahisar'a kadar ne kadar zamanda yapılabileceğini yeniden sormuştur. Ertesi günü şifre ile verilen karşılıkta, beş günü hazırlık olmak üzere, bu onarımın yirmi günde yapılabileceği bildirilmiştir. Bu yazıda, İdarece sağlanmasına olanak bulunmayan beşyüz telgraf direği ile 50 km. telgraf teli ve bin tane müccerit eksikliğinin bulunduğu da bildirilmiş, özellikle de Azarıköy dekovil hattının uzatılmasında Kumrallı-Afyon geniş hat malzemesinin kullanılmasının sürüp sürmeyeceği sorulmuştur. Garp Cephesinden gelen 16.4.338 tarihli karşılık yazıda; elde bulunan geniş hat malzemesinin Azarıköy dekovil hattının uzatılmasında kullanılacağı, Kumrallı-Afyon onarımı başlayınca, gerek bu malzemenin gerekse amele taburunun hemen Kumrallı-Afyon hattına taşınabileceği; bu hat için telgraf malzemesinin Cephe'ce hazırlattırılmakta olduğu bildirilmektedir.

21 Nisanda Demiryolları U. Müdürü, Kumrallı-Çobanlar-Afyon hattı onarımı işini konuşmak üzere G.C. Karargahına çağırılmıştır.

24.4.338 tarihli G. Cephesi şifresinde Kumrallı-Çobanlar arası onarımına hemen başlanacağı, bunun en kısa bir zamanda bitirilmesi gerektiği, B. Çobanlar ilerisinde bulunan kırık rayların toplattırılması için U. Müdürlük emrine bir kağı kolu verileceği bildirilmektedir. Kumrallı'dan B. Çobanlar'a kadar olan kısmın onarımına hemen başlanılmış, bu işden Nafia Vekaletine de haber verilmiştir.

Olasılıkları Gözetme:

İşin başında olanların en uzak olasılığı göz önüne alarak ona göre davranmağa çalıştıklarını görmekteyiz. Nafia Vekaletinin bir yazısına karşılık olan yazısında U. Müdür Behiç Bey; Çay-B. Çobanlar kesiminin Çay istasyonunun 21,5 km. batısındaki Kumralı'ya kadar olan onarımının, önceden Afyon-Uşak- hattından çıkarılmış raylarla ¹ yapılmakta iken, *cephe civarında tam raylarla onarım yapılmasını sakıncalı gördüklerinden, G. Cephesinin de uygun bulması ile* ondan sonra tahrip edilmiş rayların kesilmesi ile yapıldığını, bu onarım çok sağlam yapılmış olduğundan trenlerin 20 km. hızla gidebilmelerine elverişli olduğunu bildirmektedir. Bu; olasılığı olan her şeyi gözönüne almayı gerekli bulan bir düşünce tarzını belirtmektedir.

Erkânı Harbiyye Umumiye'nin 25.5.338 tarihli yazısı, daha ileri zamanları da gözönüne getirmektedir. Bu yazının başında; Anadolu hatlarıyla İzmir hatlarının "düşmanın gerek harben ve gerekse harpsiz uzaklaştırılması halinde" ² tarafımızdan süratle onarılması ve işletilmesinin önemine değinilmektedir. Bu nedene dayanılarak malzeme ve memur ihtiyacının şimdiden düşünülmesi gerektiği ileri sürülen bu yazıda; Yurdumuzun başka yerlerinde gereksiz sayılacak hatların, geri alınacak topraklarımızdaki onarımları yapmak amacıyla sökülerek bu alanda kullanılmalarını zorunlu görmekte bu nedenle bunların şimdiden belirlenmesi istenilmektedir.

Memurlar bakımından da, "Dersaadet"te bulunan şimendifer memurları ile sanatkârları getirtmekle birlikte, askerlik yaşında olanlarının şimdiden şimendifer taburuna alınarak, açılacak yerlerde memur gibi çalıştırılmalarını öneren bu yazıda, bir yandan da erler içinde yetenekleri belirgin ve okur-yazar olanların şimendifer taburuna alınarak burada yetiştirilmelerinin İdarece sağlanması istenilmektedir.

Mayıs ayı sonundaki bu yazıya 18 Ağustos'ta verdiği karşılıkta D. U. Müdürlüğü; Nafia Vekâletinden E.H. Umumiye çekilen ve birer suretleri İdareye gönderilmiş bulunan iki telgraftan başka bu alanda hiç bir sonuç alınamadığını bildirmektedir. Bu iki telgraftan 31.7.338 tarihli olanında, düşmanın kovulduğu yerlerdeki hatların onarımı için gerekli görülen 150 km. ray, travers ve öteki malzemenin yaklaşık tutarının iki milyon ikiyüz bin

¹ "Üçüncü Yunan taarruzu hissedildiği vakit yirmi kilometre kadar Uşak hattı rayları sökülmeğe başlanılmış, kısmen Ankara kısmen Konya hattına sevk edilmiştir," (271. def. 133. Say.)

² Vekiller Heyeti içinde ve onun reisliğini yapan E.H. Umumiye Reisliğine göre o sıralarda düşmanın savaşı uzaklaştırılması olasılığının da belirmiş olduğu anlaşılmaktadır.

lira olduğu, böyle büyük bir paranın ödenmesine hâl-i malî-i Devletin (= Devletin mali durumunun) kesin olarak elverişli olmadığına Erkânı Harbiye'nin ve Müdafaa-i Milliye'nin dikkat nazarına konulmasına ve durumun ilgili makamlara da bildirilmesine Vekiller Heyetince 27.7.338 tarihinde karar verildiği, ancak; bundan ayrı olarak bulon ve cebire gibi küçük aksamın satın alınması için istenilen 80 bin liranın Demiryolları İdaresinin askeri taşımalarından oluşmuş alacağından mahsup edilmek üzere acele verilmesinin Maliye Vekâletine tebliğinin ayrıca kararlaştırıldığı bildirilmektedir. Düşmanın ister savaşla, ister savaşız olarak yurdumuzdan uzaklaştırılmasında, eli altındaki demiryollarını tahrip edeceği olasılığına göre istenilen iki milyon ikiyüz bin lira tutan 150 kilometrelik ray ve öteki malzemenin satın alınmasına Devletin mali durumunun kesin olarak elvermediği hususunun Vekiller Heyetince saptandığı görülmektedir. Ancak, bu durum, ordumuzun harekete geçmesinden bir ay önce konuşulmuş ve kararlaştırılmıştır. Bu para bulunup hemen verilseydi dahi bu malzemenin hemen bulunmasına koşullar elverişli değildi.

Demiryolları U. Müdürlüğü, daha önce Erkânı Harbiye'nin önerdiği yurt içinde kullanılmayan rayların sökülmesi işini de araştırmıştır. Nafia komiseri ile hat askeri komiseri, birlikte imza ettikleri 27.7.338 tarihli bir telgrafta, Fransız askeri hat komiserliği dosyalarında görüp inceledikleri bir rapora dayanarak Mamure yöresinde hat durumunu bildirmektedirler. Buna göre, Mamure istasyonundan köprüler kesimine kadar 10 km. lik, Mamure-Osmaniye arasında yine 10 kilometrelik hattın sökülüp kolayca taşınabilir olduğunu, özellikleri dolayısıyla bu Bağdat tipi rayları taşıyabilecek vagonlardan Adana'da ancak beş adet bulunduğunu, rayların indirileceği yerlerde de özel tertibat alınması gerektiğini anlamaktayız.

U. Md. Behiç Bey'in tasarımları:

Behiç Bey, 14 Ağustos tarihli olup E.H.U. nin 31.7.338 tarihli yazısına karşılık olan yazısında tasarladıklarını açıklamaktadır:

Düşmanın bırakacağı hatların ne şekilde olacağını bilememekle birlikte, önce çözülecek sorunun ray olduğunu bildirerek bunun için tasarladıklarını açıklamaktadır. U. Md. bu yazısında, Osmaniye-Meydanekber kesimini ele almış, buralardaki doksan kilometrelik rayların kaldırılmasını, Osmaniye ile Meydanekber arasında epeyce tahribat olduğundan, bu yerlerin, rayları geçirecek surette onarılmasını, bu rayların sökülmesi için Fransız İdaresiyle bir anlaşma yapılmasını ve taşıma işinin güçlüğü nedeniyle, gecikmeden bu işe şimdiden başlanılmasını ileri sürmektedir.

Elde edilecek bu raylar da yetmediğinde, Eskişehir-Afyon kısmını onardıktan ve Ankara'daki makine ve vagonları bu tarafa aldıktan sonra, Ankara'dan Polatlı'ya kadar olan doksan kilometrelik rayı kaldırarak bunun yerine dekovil rayları döşemeyi tasarladığını da bildirmektedir.

U. Müdür bu yazısının 4. fıkrasında, İdare'nin o sıradaki varlığını da açıklamaktadır. Ele geçecek kesik rayları birbirine bağlamak için gerekli olan bulon ve cebirelerin; telgrafteli ve mücerridlerinin, makas tertibatı gibi malzemenin şimdiden Avrupa'dan getirilmesi işine girilmesini istemektedir. "Çünkü" dedikten sonra, yapılan hesaplara göre hattın bu cihetten "ancak Afyon", Ankara cihetinden de Sarıköy-Beylikahır arasında 295. km. ye kadar" onarılabileceğini bildirmekte, "ilerisi için hiç bir nevi malzeme-memiz mevcut değildir" demektedir.

Cebire ve bulon alınması için gerekli 80 bin liralık ödenekten umudunu kesen U. Müdür Behiç Bey, Fevzi Paşa ile görüştüktan sonra, Adapazarı İşletmesine "harp telgrafıdır" işaretli ve 15 ağustos 338 tarihini taşıyan bir şifre telgraf çekmiştir. Taarruzumuzdan on bir gün önce çekilen bu telgrafında U. Müdür, Lefke ile Bilecik arasındaki hattın cebire ve bulonlarının burada kullanılmak üzere sökölüp gönderilmesini "Erkânı Harbiyye Umumiyye Reisi Paşa Hazretleri emir buyurdular" diyerek istemekte ve ne kadar zamanda kaç kilometrelik cebire ve bulon sökölünebileceğini sormaktadır.

Adapazarı İşletme Müdürü 21.8.38 tarihli karşılık telgrafında, Lefke'den ileriye yirmibeş kilometrelik hatta bulon ve cebirelerin sökölmeğe başlanıldığını, bunların bir ay sonra İzmit'de yüklemeğe hazır bulundurulabileceğini bildirdikten sonra: "İzmit körfezinde dün bir Yunan torpidosu Fransız bandıralı bir vapuru zaptetmiştir" demektedir. Bu gibi malzemenin Haydarpaşa'ya gönderilmesinin de dikkati çekeceğini hesaplamakta olan İşletme Müdürü Fuat Ziya Bey, bunları "Karadeniz'den küçük parçalar halinde" sürekli olarak göndermeği yeğlediğini de bildirmektedir.

Bu gibi tasarımlar; düşmanın Sakarya savaşından sonra çekilirken yaptığı gibi, yurdumuzdan uzaklaştırılırken de eli altındaki demiryollarını büsbütün bozup parçalayacağı olasılığına karşı duyulan derin kayguların bir sonucu olarak görünmektedir. Bir yandan da bunlar; görevlilerin, en olmayacak nitelikte görünse bile, yapılabilir ne varsa onu araştırıp yapma gereğini duymalarının belirtileri olması bakımından değerli davranışlar sayılacaktır.

Ancak; 338 (922) yılının ağustos ayı ortalarından sonraki bu yazışmalarda bulunan olasılıklara dayanan kayguların ve bunun sonucu hayal gücünden doğan bu çeşit tasarımların üstünde kalan, bürokrasinin darlığından kurtulmuş, olaylara geniş açıdan ve yüksekten bakan, sezîş gücü üstün bir kimsemiz başımızda bulunuyordu.

Gizli Konuk:

O zaman Demiryolları U. Müdürü olan (rahmetli) Behiç Erkin'in, 1953 yılında bir ziyaretimiz sırasında; Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, genel tarih kitaplarında bulunmayan bu alandaki özel bir davranışı ile ilgili anılarını, bize not ettirdiği şekliyle, burada sunmaktayız: "17 Ağustos'ta öğle yemeğinden sonra ben siyes yapıyordum. Aşağıda bir gürültü duydum. Akabinde Mustafa Kemal Paşa'nın odama girdiğini gördüm. Bana: "Gizli geldim. Burada kalacağım. Kimse duymasın" dedi. (Zira, Konya'da kendi evi vardı) Halbuki o gün Ankarada ajans Mustafa Kemal Paşa'nın bir çaya davetli olduğunu bildiriyordu³. Gazi biraz rahatsızdı. İki gün benim evde kaldı. Gizli bir tren istedi. Gece Akşehir'e gitti. Tekrar Konya'ya geldi. Bana: "Aldığım haberleri yanyana koyuyorum. Artık düşmanı memleketten atmak zamanı gelmiştir." dedi ve tekrar Akşehir'e gitti. Bu seyahatler hep geceleyin ve gizli yapılıyordu. 26 Ağustos sabahı "Dakika tehiri mucibi idamdır" başlıklı, Baş Kumandan Gazi Mustafa Kemal imzalı şifreli bir telgraf aldım. Telgrafi açtık. Taarruzun başladığını bildiriyor, ve hariçle her türlü münakale ve muhaberenin kesilmesini emrediyordu. Bu emri derhal yaptık. Fakat işin müşkül ciheti, bu emri İstanbul ile teması çok olan Adapazarı İşletme Müdürlüğüne zamanında tebliğ etmek idi. Zira telgraflar günlerce sonra gidiyordu⁴. Düşündüm; şu tarzda başı açık telgraf yazdım: "Dakika tehiri mucibi idamdır başlığı ile Baş Kumandan Gazi

³ Bir kısım tarih kitaplarında Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bu seyahati 20 Ağustos'ta gösterilmektedir. Ancak, Gazi'yi kendi evinde konuklayan bir kimsenin belirttiği günleri biz daha doğru bulmaktayız. Hele bu kimse ne olursa olsun, her belgeyi büyük bir titizlikle saklayan ve olayları zamanında tesbit eden (rahmetli) Behiç Erkin olursa...

Nutuk'da da Gazi: "E.H.U. Reisi 13.8.338 de cepheye gitmiş. Ben bir kaç gün sonra gittim" demektedir. 13 Ağustos'un "bir kaç gün sonra"sı Ağustos'un 17 sine uygun düşmektedir. Ayın yirmisi olsaydı Gazi "bir kaç gün" yerine "bir hafta" deyimini kullanırdı.

Gazi "Nutuk'da Konya'ya geldikten sonra bu durumun duyulmaması için telgrafhaneyi kontrol altına aldığını belirttiğinden sonra "20 Ağustos 922 günü öğleden sonra saat 4 de Garp Cephesi Karargâhında yani Akşehir'de bulunuyordum" demektedir. 20 Ağustostan önce Konya'da olduğuna göre Konya'ya gelişi tarihi ayın 17 sine uygun düşmektedir.

⁴ Bu telgraflaşmalar, Demiryolu telgraflarının bağlantısı olmadığından P.T.T. idaresi aracılığı ile yapılıyordu.

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinden aldığım emir, ber veçhiâtidir” Bundan sonrasını şifreli olarak ikmal ettim. Hakikaten şifreyi tam vaktinde alarak İstanbul’a hareket etmek üzere olan treni durdurmuşlar. “Büyük Çobanlar İstasyonundan sonra beş kilometre uzaktaki bir yere bir memur ve telgraf makinesi koymuştuk. Buradaki memurumuzdan 27 Ağustos’ta aldığımız telgrafta ordumuzun Afyon Karahisarına girdiğini bildiriyordu. Bu müjdeyi Konya’da lâzımgelen makamlara bildirdim. O memura bir maaş nisbetinde ikramiye verdim. Müteakiben, Garp Cephesi Erkânı Harbiye Reisi Miralay Asım imzalı şu telgrafı aldım:” Avn-i Hak’la bu gün Karahisar’ı zapt ve istirdat ettik. Çobanlar’dan itibaren demiryolunun gece gündüz çalışarak pek az zamanda Karahisar’a isali hususunda himmet buyrulması müstercâdır. Azari amele taburlarının tekmilinin bu işde çalıştırılması muvafık olur efendim “Hemen Çobanlar istasyonuna geldim. 27/28 gecesi tamirat başladı. On beş günden fazla tahmin edilmesine rağmen 7 eylül sabahı tren Afyon’a girdi”

Olağan Üstü Çalışmalar:

B. Çobanlar-Afyon Karahisar hattının -yeniden ray döşenmesi, menfez ve köprücüklerinin yeniden yapılması anlamında olan- onarımı işinin, o günkü koşullara göre normal yapım hesaplarını görmemizin, bu hesaplamalara rağmen; sonradan yapılmış olan işi değerlendirmede bize yararı olacağını sanıyoruz.

Ordumuzun taarruza geçmesinden beş gün önce, G.C. Kumandanlığı-nın bir sorusuna karşılık olan yazısında, B. Çobanlar-Afyon hattının onarılması konusunda: “...âzamî faaliyetle çalışarak asgarî zamanda temin edileceğini zatı âlilerine katiyyen vadederim” diyen D.U. Müdürü Behiç Bey; toplamı üç bin ton tutan Çobanlar-Afyon arası ray ve traverslerinin 1100 tonunun Azari istasyonu ile Çay istasyonu arasında bulunduğunu, 600 tonunun Azari Dekovil hattında döşeli durumda, geri kalan 1300 tonun da Konya doğusundaki hatlarda olduğunu belirtmekte; bunları taşıyacak vagon sayısı az olduğundan ve öteki askerî taşımalar arasında bu iş için günde ancak bir tren yapılabileceğinden, taşıma işleri düzenli sürse dahi, onarım yerine günde 225 ton, yani bir buçuk kilometrelikten çok taşıma yapılamıyacağı sonucuna varmaktadır. Bu da, onarımın onbeş günden önce yapılamıyacağı hesabına uygun düşmektedir.

Garp Cephesine gönderdiği bu yazının bir kopyesini, yine o gün, 6. Şube Mühendisi Emin Avni Bey’e gönderen U. Müdür Behiç Bey, yazısında, gece gündüz çalışılması gereği dolayısıyla “elimizde üç bin mum kuvvetinde

bir elektrik dinamosu” bulunduğunu⁵, bununla ve bundan başka meşale ve karpit lâmbası yardımı ile gece çalışmalarının düzene konulabileceğini, satın alınan dekovil rayları geldikçe, geniş hat raylarının döşeli olduğu yerlere gönderilerek değiştirilmelerine başlanılmasını, ordunun ilerlemesi şimendifer’e bağlı olduğundan Afyon’a onbeş günden önce ulaşmayı kendisinin de istediğini bildirmiştir.

Hazırlıklar:

Ordumuzun taarruza geçmesinden önce, B. Çobanlar-Afyon hattının onarılması için gereken hazırlıklara da girişilmiş olduğu anlaşılmaktadır. “Daha ağustosta Garp Cephesi Kumandanı, ordularına mahrem olarak taarruza hazırlık emri vermiştir (Nutuk S. 412)” Fakat, taarruzun gününü kimse bilmiyor, kestirmek te kolay olmuyordu. Öyle ki, G. Cephesi K. adına Âsım Paşa’nın imzaladığı “Makine başında” ve “Zate mahsus” işaretli 23.8.338 tarihli (taarruzumuzdan üç gün önce) bir telgraf: “Gerek Azari dekovilinden kaldırılacak olan ve gerekse Konya cenubunda bulunan geniş hat malzemesinin İshaklı (Çay’dan önceki istasyon) civarına” getirtilerek orada taşımaya hazır bir halde bulundurulmasının uygun olacağını, Azari dekovil hattından kaldırılacak geniş hat malzemesinden dolayı bu hattın bozulmaması gerekeceğini de bildirmektedir.

24 Ağustos’da 6. Şube Mühendisi Emin Avni Bey’e gönderdiği telgrafında U. Müdür: “Geniş hat malzemesi hemen İshaklı’ya naklolunacaktır” dedikten sonra “şimdilik” kaydıyla, dekovil hattında döşeli bulunan geniş hat raylarını bu emrin kapsamından ayrı tutmuştur. Çünkü; bu sıralarda bu dekovilin görevi sürmekte, bu nedenle -en azından- daha ileri bir yer olan “Ağzıaçık”a kadar uzatılması dahi istenilmektedir. Bu tel yazısında, 25 Ağustos’da Azariköy istasyonundan geniş hat malzemesinin taşınmaya başlanması ve bunların İshaklı’da “muntazam istif edilmesi” istenilmektedir. Bu durum iki gün sonraki taarruzdan habersiz, rahat bir genel hazırlık olarak görülmektedir. Zira; taarruzumuzun iki gün sonra başlayacağı bilinseydi, muntazam istiften söz edilemezdi, sanıyoruz.

Allah’tan Sonra Biricik Zafer Yardımcılığı:

26.8.1338 sabahı Baş Kumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa’dan gelen telgraf taarruza geçtiğimizi bildirmektedir.

⁵ Behiç Bey, Demiryollarının gelecekteki “Zafer Yardımcılığı” görevini en iyi bir şekilde yapabilmesi için, yol onarımlarında geceleri de çalışmayı sağlayacak olan motorlu dinamo ve takımlarını, aylar önce İstanbul’dan satın almış, bunlarla bir vagonu donatmıştır. Daha az önemli işlerde kullanma isteklerini önlemek için, bundan kimseye bilgi vermemiştir.

Nafia Vekâletine vekâlet etmekte olan Reşad Bey'den yine o gün gelen bir telgraf, taarruzumuzun başladığını bildirdikten sonra: "İşbu dakikada bütün millet şimendiferlerimizi ve fedakâr şimenfercilerimizi Allah'tan sonra kahraman ordumuzun yegâne muin-i zaferi" olarak tanıdığını bildirmekte ve durumdan bilgi istemektedir.

Nafia Vekâletine gönderdiği karşılıkta, Çobanlar-Afyon hattının onarımına 28 Ağustosta başlanılmış olduğunu, yirmi kilometre olan bu mesafenin onbeş günde bitirilmesinin umulduğunu bildirdikten sonra, eski kaygularını unutamamış olan Behiç Bey'in: "Eğer düşman malzeme bırakmazsa Afyon'dan ilerisinin tamiri için elimizde hiç bir şey bulunmadığını" yinelemekten kendini alamadığı görülmektedir. Daha önce de 21.8.338 tarihli yazısında buna değinmiş, düşman uzaklaştırılırken Cephe'ye dikey düşen demiryolu raylarını söküp götürmesi, paralel düşen hatları da tahrip etmesi olasılığından söz etmişti.

Halide Edip Hanımın Cepheye Gidişi:

Kurtuluş Savaşı sırasında Mülâzim-i Evvel (üsteğmen) olup sonradan D. Demiryolları Genel Müdürü olan General Zihni Üner, "Demiryol" dergisinin 1953 T. ve 22-23. sayısında çıkan "İstiklâl Harbinden Bir Hâtıra" başlıklı yazısında; Afyon Karahisar'ın geri alınması üzerine U. Müdür Behiç Bey'in kendisini çağırarak: "Hemen Afyon'a hareket ediniz ve bu istasyonu süratle işletmeye hazırlayınız" emrini verdiğini, bu nedenle Konya Garında yola çıkması için hazır duran otodrezine bineceği sırada "başından topuklarına kadar siyahlara bürünmüş, genç, güzel ve zarif bir bayan belirdiğini" bildirmekte, bu bayanın "Afyon'un zaptı günü Garp Cephesi Kumandanlığındaki vazifesi başına dönmek emrini almış olan" Halide Edip Hanım olduğunu anladığını; birlikte geldikleri Çay istasyonunda drezineden inerek akşam karanlığında askeri bir kamyonetle Afyon Karahisar yolunu tuttuklarını, gece karanlığında şoförün bir aralık yolu şaşırdığını, bu sırada Halide Edip Hanımın düşman eline düşme korkusu geçirdiğini, gecenin karanlıkları arasında, yanan Afyon şehrinin alevlerinin görünmesi üzerine yönlerini doğrulttuklarını anlatmaktadır.

Halide Edip Onbaşının ne yaptığını bilemiyoruz. Mülâzim-i Evvel Zihni efendi şehre girer girmez, hemen istasyon tesislerini dolaşmış, lokomotif, vagon ve kömür aramıştır. Makine deposu yanındaki sundurmada, bir yerinden tutuşmuş yanmakta olan kömürleri söndürmüş, durumu şu telgrafla U. Müdürlüğe bildirmiştir: "Afyon istasyon binaları yanmış, bir atelye treninin lokomotif kazanı patlatılmış ve vagonları yakılmış. Yollarda tahribat ehemmiyetli. Bin ton maden kömürü

muhafazaya alındı". Düşmanın kaçarken Döğer istasyonu yakınlarında bıraktığı bir tren söz konusu olduğundan, durumun incelenmesi kendisinden istenen Zihni Efendinin verdiği karşılıktan; böyle bir tren olmadığı, Kütahya ve Sabuncupınar'a kadar demiryollarının ve telgraf hatlarının sağlam olduğu anlaşılmıştır.

Onarımı Üç Yerden Sürdürme:

E.H.U. Reisliği Şimendifer Şubesi Müdürü Binbaşı Fatin Bey, 29.8.38 tarihli bir telgrafında, Afyon'dan Çobanlar istasyonuna kadar hattı inceleyerek geldiğini, düşmanın 168. kilometrede tahkimatta kullandığı 6 kilometrelik traverslerin toplatılabileceğini, 168. kilometreden Çobanlar istasyonuna kadar travers ve rayların durduğunu, ancak, rayların yarısının kırık, çoğunun da bükülmüş olduğunu bildirmekte, Azari dekovil hattından getirtilecek işçi taburunun çabuklaştırılmasını dilemektedir. Binbaşı Fatin, 28 Ağustos akşamına kadar Gazligöl istasyonuna ve İzmir yolunda Dumlupınar'a kadar olan yerlerin elimize geçtiğini de bildirmektedir.

Onarımları yapmakla görevli (Yüksek) Mühendis Emin Avni Beye gönderdiği 29.8.38 tarihli emrinde U. Müdür Behiç Bey, Erkânı Harbiyyei Umumuiyenin Çobanlar-Afyon hattının beş günde ikmalini istediğini bildirdikten sonra, iş katarları için kırık vagon daha ayrıldığını; Azari dekovil hattındaki geniş hat raylarını kaldırarak yerine (satın alınmış olan) dar hat raylarını döşemeğe yetecek en az işçiyi bulundurarak geri kalanlarını hemen B. Çobanlar'a göndermesini; Afyon telgraf hattının da en çabuk bir zamanda uzatılmasını istemektedir.

En önemlisi; B. Çobanlar istasyonundan başlanılan onarımdan başka, Afyon istasyonundan da B. Çobanlar'a doğru bir onarımın başlaması için Afyon istasyonundan Eskişehir yönüne doğru olan, Gazligöl ve Haman yöresindeki ray ve traverslerin sökülmesi öngörülmüştür. Böylece, onarım, iki uçtan başlatılmış olmaktadır. Bir ekip de bu iki ucun ortasında işe başlamıştır.

80 Bin Liralık Ödenek:

Nafia Vekâletinden gelen 30 Ağustos tarihli telgraf, hat onarımlarına harcanmak üzere Maliyeden 80 bin lira alındığını, bunun 50 bin lirasının Ziraat Bankası aracılığı ile Konya'ya U. Müdürlüğe gönderildiğini, otuz bin lirasının da, Sarıköy-Eskişehir bölümünün onarımı için Ankara İşletme Müfettişliğine verilerek onarıma başlatıldığını, başka ödenek de alınıp gönderilmesine çalışıldığını bildirmektedir.

Buna karşılık olan telgrafında U. Müdür Behiç Bey; bundan sonra alınacak ödeneklerin paylaştırılmasının kendisine buyurulmasını, onarım

için dışarıdan getirtilecek malzemenin gelmesinin zamana bağlı olduğundan, eldeki olanaklarla onarımın sürdürüldüğünü bildirmektedir.

30 Ağustos meydan savaşı ve zaferinin kazanıldığı günün akşamı verilmiş bu ödenekle bir satın alma işine girişmeğe koşulların elverişli olmadığı bellidir. Ele geçen yerlerdeki demiryollarının, genellikle, tahrip edilmemiş bir durumda bulunması ise, Fevzi Paşa ve Behiç Beyi büyük kaygularından kurtarmış olmalıdır.

Onarımlar:

Binbaşı Fatin Bey, 31 Ağustos tarihli telgrafında Fevzi Paşa'nın dileklerini bildirmektedir. Çobanlar-Afyon hattının "en büyük süratle" onarılmasını isteyen bu telgrafta; Afyon-Dumlupınar ve batısına doğru demiryollarında ve Dumlupınar tunellerinde tahribat olmadığı, yalnız Küçükköy yöresinde bizim atırlarca tahrip edilmiş iki köprünün şimdiden onarılması ile Afyon'a girecek ilk trenin Dumlupınar batısına doğru gidebilmesinin sağlanması söz konusu edilmektedir.

31 Ağustos akşamına kadar Çobanlar yönünden 2600, 170. km. de 700 metre, Afyon'dan doğuya doğru da 800 metre, ki toplamı 4100 metre, ray döşenmiş olduğu Yoi Dairesi Reisi Rıfat Bey tarafından bildirilmektedir.

1 Eylül günü Garp Cephesi Kumandanlığından gelen telgrafta; Azari hattındaki geniş hat malzemesinin derhal kaldırılarak Çobanlar-Afyon hattının ikmali istenilmektedir. Bu yüzden Azari dekovilinin işlememesinin bir sakıncası olmadığı da bildirilmektedir.

Ordunun başarısının, hattın 5 Eylül akşamına kadar, beş kilometrelik bir hızla da olsa trenlerin işlemeğe elverişli bir duruma gelmesine bağlı olduğunu ve Cephe Kumandanlığına böyle söz verildiğini, Mühendis Emin Avni Beye gönderdiği 1.9.338 tarihli buyruğunda bildiren U. Müdür; bütün maddi ve manevî kuvvetlerin sarfı ile bu işin beş günlük zaman içinde bitirilmesini zorunlu göstererek "bunu himmetinizden beklerim" demektedir.

Erkânı Harbiyyei Umumiyye Resisliğine gönderdiği 2 Eylül tarihli telgrafında "Dün akşam inşaat mahallinde idim" diyerek, onarmaların, büyük bir çalışma ve çabalama ile üç noktadan sürdürüldüğünü belirten U. Müdür; düşman tarafından bu hattın yedi kilometrelik raylarının olduğu gibi kaldırılmış 1 kilometrelik kısmının da tahrip edilmiş olduğu anlaşıldığından onarımın 5 Eylülde bitirilemeyeceğinin anlaşıldığını; bununla birlikte bitirilmesine çalışılmakta olduğunu bildirmektedir.

5 Eylül tarihli bir genel emirde: "Yarın 6.9.338 de Çobanlar'dan ordunun ilk cephane treni sabah saat 4, 5 de hareket edecektir. Bu tren saatte

beş kilometre katedecektir” diyen U. Müdür, hangi kısımda yol bu süratle göre ikmal edilmemiş ve trenin durmasını gerektirmişse o kısmın fen memurlarını ve zabıtlarını sorumlu tutacağını bildirmektedir.

Bütün çabalamalar yıldırım savaşı yapan ordumuzun cephanesini zamanında yetiştirmektir. Uykusuz, yarı aç yarı tok çalışan ilgilileri, içinde U. Müdür’ün de bulunduğu bu Cephane treninin yola çıkması büsbütün gayrete getirmiştir. Ve tren, 7 Eylül sabahı Afyon Karahisara girmiş bulunmaktadır.

Bu işlerin başında olan Mühendis Emin Avni Bey’in⁶ bu çalışmalarından sayın Behiç Erkin bize övgü ve sevgi ile söz etmişlerdi. Mühendis Emin Avni Bey ve arkadaşları günde 18-20 saat çalışmışlardı.

Nafia Vekilliğine dört ay sonra gönderdiği bir yazının 8. maddesi ile sayın Behiç Bey durumu özetlemiş olmaktadır.: “...tahrip edilmiş olan rayları kesmek ve tekrar takmak suretiyle B. Çobanlar-Afyon Karahisar arasındaki yirmi kilometrelik kısım dokuz günde tamir edilmiştir ki, vasaiti mükemmel memleketlerde bile bundan daha fazlasının yapılması mümkün değildir. Bu sayede harekâtı harbiyenin onuncu günü katarlar, B. Çobanlar’dan itibaren yüz yirmi kilometre ileride İslâmköyü (Banaz) civarına kadar işleyerek ordunun erzak ve cephanesini yetiştirmiş ve İslâmköyü ile Uşak arasındaki tamiratın ikmalinden evvel Uşak-Ahmetler kısmının da işletmesine başlanılmıştır”

Böylece; yıldırım hızıyla ilerleyen ordumuzun cephane ve iâşe malzemesini ardından yetiştirmekle Demiryolları zafer yardımcılığı görevini yapmış bulunmaktadır.

Hüseyin Cahit Bey’in Tanin gazetesinde çıkan, Anadolu-Bağdat hatlarının Devletçe satın alınması ve işletilmesi konusundaki yazısı üzerine bir çok kimseler bu düşüncüyü uygun bulmuşlardır. Eski şirkete devredilmesi hakkında düzenlenen bir proje Büyük Millet Meclisi Müvazenei Maliye Encümenine gelmiştir. Encümen üyeleri satın alma yanlısıdır. Behiç Beyi

⁶ Mühendishaneden 1907 yılında çıkmış olan Emin Avni Bey, uzun müddet Hicaz Demiryollarında sonra da şark demiryollarında çalışmış olup, Anadolu’ya katılan iki mühendis arasından Nafia vekâletince seçilmiştir. Nafia Vekili Süleyman sırrı Bey’in 27.8.340 tarihli telgrafında “Zaferin en büyük âmillerinden biri de Anadolu-Bağdat demiryollarının iyi idaresidir” diyerek “Zâtı âlileri başta olmak üzere” kaydıyla bir topluluğun Baş Kumandanlık muharebesinin kutlanması töreninde İdareyi temsil etmesini istemiştir. Buna verdiği karşılıkta, gelebileceğini açıklayan Behiç Bey, Hareket Reisi Zihni Bey’in başkanlığında B. Çobanlar-Dumlupınar-Uşak hattının süratle onarımında olağan üstü çalışmalar göstermiş olan Emin Avni beyle çeşitli şubelerden yirmibir kişi seçilmiş olduğunu bildirmektedir.

çağırarak, kendimizin işletip işletemeyeceğimizi sorarlar. Behiç Bey teminat verir. Onun üzerine şirkete geri verilmesi projesini Encümen geri çevirir. Nafia Vekili istifa eder. Sonunda bu hatların satın alınması için Hükümet'e yetki veren 22 Nisan 1340 T. ve 506 sayılı kanun kabul edilir.

Kurtuluş savaşı sırasındaki, işletme başarıları, böylece kendimize bu alanlarda da güven kazandırmış olmaktadır.

YILBAŞI AĞACI VE NOEL BABA: TOPLUMUMUZDA BİR KÜLTÜREL ALINTI ÖRNEĞİ

Doç. Dr. AYGEN ERDENTUĞ

Türkiye’de, yakın bir tarihe kadar, her Aralık ayının sonuna doğru, sadece azınlık Hristiyan cemaatlerin evlerinde çam ağacı süslenmekteydi. Son yıllarda ise bu âdete, artık, Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük ve kozmopolit yerleşim merkezlerinin belirli semtlerinde oturan kimi Müslüman Türkler arasında da rastlanılmaktadır.

Bu kentlerin birtakım alışveriş merkezlerindeki dükkânlar¹ da vitrinlerini, Hristiyan batı ülkelerinin yılın bu dönemine ait dükkân süslemelerini hatırlatır bir biçimde, üzerlerinde çeşitli süslemeler bulunan çam ağaçları ve her türlü parıltılı şekillerle donatılmaktadırlar. Oysa çok değil, bundan yirmi yıl kadar önce, Kızılay’daki vitrinlerde yılbaşı süslemesi olarak sadece vitrin camına yapıştırılan pamuk parçaları ile “karlı” bir yeni yılı kutlama mesajı verilirdi.

Yaşadığımız kent Ankara’da özellikle son iki yılbaşı arifesinde, vitrin süslemelerinde belirgin bir değişim olmuştur. Bu arada, geniş bir tüketici grubuna hitap eden çok katlı bir mağazada, ilk defa 1986 yılı arifesinde, personelden birinin “Noel Baba” kılığında, ortalık bir yerdeki bankonun arkasında, müşteriye hizmet vermesi oldukça dikkati çekmişti. Yöneticiler, bu kişinin, “hediye dağıtan yaşlı adam” imajına uygun bir kılıkta, belirli bir miktar alışveriş yapanlara mağazanın hediyesi olan paketleri vermesini uygun bulmuşlardı. Amaç, ilgiyi çekmek ve satışları artırmaktı; mağazanın amacına ulaştığı da âşikardı.

Yine 1986 yılı arifesinde, ilk defa, “Noel Baba” kılığı ile sokakta dolanan birine rastlanmıştı. Kızılay’ın en merkezî yerinde, işlek bir şekerci dükkânı önünde görülen bu kişi, omuzundan asılı siyah torbası ile dükkânın kapısı önünde canlı bir manken gibi dolanırken beklenen ilgiyi de çekiyordu. Ayrıca, şekercinin vitrini de Noel süslemelerinden nasibini almıştı.

¹ Bunların, yüksek gelir grubuna hitap eden birkaç tane çok katlı büyük mağaza dışında, daha çok çocuk giysileri, oyuncak ve kadın giyim eşyaları satan dükkânlar olması dikkati çekmiştir.

Bazı turistik tesislerimiz de bu Noel Baba fikrini benimsemekten geri kalmamışlardır. Örneğin, yine ilk defa 1986 yılı arifesinde gazeteler, ülkemizin güney sahillerinin turistik büyük otellerinden birinde, havuz başında güneşlenen turistlere hediye dağıtan, Noel Baba kılığında bir otel personelinin resmini basmışlardı ².

Aslında Noel Baba figürü, çocuklara hitap eden dükkânlarda özellikle son iki-üç yıldır ön plana çıkmıştır. Bu gibi dükkânlarda, çam ağacı süslemeleri dışında artık Noel Baba kuklalarına, maskelerine ve onun çizgi resimlerine rastlanmaktadır. Bu akıma, zenginlerin oturdukları semtlerdeki anaokulları da uyarak, yeni yıl arifesinde okul camlarını Noel Baba'nın çizgi resimleri ve Noel süslemeleri ile donatmaya başlamışlardır.

1987 yılı arifesinde de tekrar eden bu Noel görünümü, bu defa bazı çevreleri tedirgin ederek endişelendirdi. Örneğin, geçen yılın arifesinde sokakta Noel Baba kıyafeti ile gezinen kişiye kimse karışmamışken, bu yılın arifesinde gazeteler, Noel Baba kılığında piyango bileti satan bir memurun, "kıyafeti Türk âdet ve ananelerine aykırı bulunduğu" ³ için ilgili Belediye'nin memurlarınca uyarıldığını yazmışlardır.

Aynı şekilde, 1986 yılı arifesinde Kızılay'da, bir pasajın ortasında ısıltılı ve rengarenk bir çam ağacının uzun bir zaman için sergilendiğini gözlememize rağmen, geçen yılbaşı, aynı pasajın sakinleri, pasajın girişine yaptırılan "yılbaşı ağacı"na tepki göstererek sözkonusu ağacı kaldırmışlardır ⁴.

Ülkemizde, ister evde ister ticarî amaçla dükkânda veya dükkân önünde olsun, yılbaşı ağacı süsleyen ve hatta Noel Baba kılığı giyen ya da giydirten Türklerin Hristiyanlaşmaları söz konusu değildir. Peki, o zaman, yeni boyutlar kazanan bu tür yılbaşı kutlamalarının toplumumuzdaki yeri nedir? Veya, bu yeni âdet, toplumumuzun belirli bir kesiminde daha çok görüldüğüne göre, bu âdet onlar için ne anlama gelmektedir? Sokaktaki adamın bu gibi sorulara yanıtı, bu yılki gelişmelerden de anlaşıldığı üzere, "gâvur bozuntusu iş", "özenti", "taklitçilik", v.b. olacaktır. Halbuki, bu bir kültürel olaydır ve bu durumun kültür bilimi açısından, yani antropolojik ⁵ bir açıklaması vardır.

² *Milliyet*, 30 Aralık 1985.

³ *Milliyet* ("Noel Baba Ankara'ya Sokulmadı", Haftaya Bakış Dergisi, sayı 11), 28 Aralık 1986.

⁴ *aynı yer*.

⁵ "İnsan bilimi olarak da tanınan "antropoloji"nin amacı, insanın çeşitli yönleriyle ve özellikleriyle incelenmesidir. Bunu, biri "biyolojik" diğeri "kültürel" olmak üzere iki

Özellikle başkent Ankara'da zenginlerin oturdukları yerler olarak bilinen belirli semtlerde yılbaşı kutlamasına ait yeni âdetlerin benimsendiğine dair yukarıda sözünü ettiğimiz bu eğilimler, aslında, Türk kültürü bütünü içinde bir "alt kültür"⁶ olan kent kültürümüzde yeni bir kültürel etkileşime işaretir. Bu bakımdan, bu yeni gelişmeleri bütün Türk toplumunu kapsayacak bir şekilde ele alarak, "yılbaşı ağacı"nın ve "Noel Baba"nın, kökende Türk ya da Anadolu ürünü olup olmadığının tartışmalarına girmek yanıltıcı olacaktır. Bir diğer deyişle, Noel Baba'yı Anadolu'da yaşamış Ayanikola'ya dayandırmak, ya da çam ağacının kullanımının kökenini bir Anadolu hitit tanrıçasına, hatta Orta Asya'daki Türk kavimlerindeki ağaç kültüne (yani, çam ağacını kutsal kabul etmeye) bağlamak⁷, bugünkü gelişmeyi açıklamakta yeterli değildir.

Yılbaşı kutlaması ile ilgili bu gelişme, en genel anlamıyla, batı Avrupa kültürü ile Türk kültürü arasında oluşan bir "kültürleşme" (*acculturation*) sürecinin sonucu olarak, Hristiyan dinindeki "Noel karmaşığı" (*Christmas complex*)nın, yayılma (*diffusion*) yoluyla, anlam ve içeriğinde değişime uğrayarak Türk kültürüne bir "kültürel alıntı" (*culture borrowing*) olarak aktarılmasıdır. *Bu aktarmada dinî herhangi bir motivasyon söz konusu değildir*; yani, kültürel aktarmada bulunan Türkler için bu kutlama biçiminin dinî bir anlamı yoktur. Dolayısıyla bu olay, belirli bir gelir grubundakilere (ki bu yüksek gelir grubudur) ayrıcalık ve prestij sağlamak, dükkân ya da mağaza sahiplerine de iyi bir reklâm aracı olmaktan öteye bir anlam taşımamaktadır.

Konunun daha anlaşılabilmesi için yukarıda sözü edilen birkaç kavramın, kültür bilim terminolojisine aşina olmayanlar için kısaca açıklanması gerekmektedir.

Kültürleşme ve Kültürel Alıntı:

Bir tanıma göre "kültür"ün, en genel anlamıyla, "kültür karmaşıklarının fonksiyonel bir bütünü" olduğu söylenmektedir. "Kültür

yaklaşımıyla gerçekleştirir. Biyolojik yaklaşımda insan bir fiziki organizma şeklinde ele alınırken, kültürel yaklaşımda insanın "kültür yaratıcı varlık" özelliği incelenir. Bu ikinci yaklaşımda insan yaşamının, belirli bir doğal çevrede ortaya çıkan sosyal ortamda geçtiği kabul edilir. Bu sosyal ortam insanın eseridir; buna "kültür" denilmektedir. Bu çalışmada bu yaklaşım söz konusudur.

⁶ Kültür bilimciler, bir sosyal grubun, sınıfın ya da topluluğun, esas toplum kültüründen bazı hususlarda, kendine özgü kültür vasıflarıyla, farklılık gösteren kültür tipi için "alt kültür" (*subculture*) terimini kullanırlar.

⁷ Gökhan Akçura, "Yılbaşıdır Bunun Adı...", *Cumhuriyet Dergisi*, 28 Aralık 1986.

karmaşığı” ise, kültürün analiz amacıyla indirgenebildiği en küçük birim olan “kültür vasfı”larının, temel bir kültür vasfı etrafında fonksiyonel bir biçimde bütünleşmesidir⁸. Örneğin, konumuzla ilgili olarak, İsa peygamberin doğumunun kutlanmasına ilişkin bu olayda, bir dizi âdetlerin ya da kültür vasıflarının, bu doğum olgusu etrafında fonksiyonel bir biçimde toplanmış olması gibi, ki bu durumu “Noel karmaşığı” şeklinde ifade etmek mümkündür.

Bir toplumun, bir diğerine ait kültür karmaşıklarından birini veya birkaçını benimsemesi halinde de “kültürleşme”den söz edilmektedir. Bu bakımdan, kültürleşmenin, bir dizi kültürel aktarma (*transfer*) ve yeniden biçimlendirme süreçlerini toplamı olduğu ileri sürülmektedir⁹. Ayrıca, kültürleşmenin, “başka bir kültürle ilişki veya alış veriş sonucu ortaya çıkan büyük ölçüde bir kültür değişmesi”¹⁰ olarak da tanımlandığı görülmektedir.

Kültürleşme kavramının, bir kültür unsurunun, bir kültür dokusundan diğerine aktarılması kabul edilen “yayılma” (*diffusion*) ile eşanlamli kullanıldığı da olmuştur. Bununla birlikte, kültürleşme, yayılmadan daha geniş kapsamlı olup gerçekleşebilmesi için iki ön şart gereklidir: bunlardan biri, mutlaka iki veya daha fazla sayıda kültür sisteminin sürekli ilişki ve etkileşim içinde olması, diğeri ise, kültürel yayılmanın varlığıdır. İki farklı kültür her zaman yüz yüze sürekli ilişki içinde bulunmayabilmektedir. Böyle bir durumda kültürler birbirlerini kültürel yayılma yoluyla da etkileyebilmektedir¹¹. Bu husus, özellikle günümüzdeki kültürleşme süreçleri için geçerlidir. Basın, yayın ve kitle iletişim araçları ile artık daha kısa sürede ve daha yoğun bir şekilde kültürler arası etkileşim söz konusudur. Yapılan araştırmalar, kültürleşme ve kültür değişmesi süreçlerinde artık kitle iletişim araçlarının önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir. Söz gelimi, yukarıda sözü edilen Noel karmaşığının bazı maddi kültür vasıfları, Türkler ve Hristiyan batı toplumları arasında, gerek doğrudan (yüz yüze) gerek dolaylı (basın, yayın ve kitle iletişim araçlarıyla) bir kültürel etkileşim sonucu, temellerinde yatan dinî motifler dikkate alınmaksızın benimse-

⁸ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aygen Erdentuğ, “Kültür Alanı Yaklaşımı”, *Belleten*, C.L. Sayı 196 (Nisan 1986), s. 229-238.

⁹ Felix M. Keesing, *Cultural Anthropology* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965), s. 387.

¹⁰ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür* (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1972), s. 136.

¹¹ aynı yer.

nerek, toplumumuzda yılın o dönemindeki tek kutlamaya, “yılbaşı kutlaması”na aktarılmıştır. Bu tür bilinçli kültürel aktarmalara ise “kültürel alıntı” denmektedir¹². Bir diğer deyişle, “kültürel alıntı” ile yayılmanın bilinçli halinden söz edilmektedir. Buna göre, bir toplumdaki belirli bir grup (toplumun tümünün olması gerekmemektedir), bir başka topluma veya toplumlara ait bir kültür karmaşağını kısmen (karmaşığı olduğu gibi alma zorunluluğu yoktur-alıcı grup seçici olabilmektedir)¹³, bilinçli bir şekilde, belirli bir amacı ya da ihtiyacı karşılamak üzere, kendi alt kültürüne aktarabilmektedir. Yapılan incelemeler, bu gibi aktarmaların ya da yeniliklerin, daha çok toplumun “elit”, zengin üst sınıfında kendini göstermeye başladığını ortaya koymaktadır.

Ayrıca, çağdaşlaşmak isteyen ya da yeni oluşan ulusal toplumların hükümetleri de, halka, yaşamın belirli yönlerinde gerekli hizmeti sağlayabilmek ve de onun yaşam standartını yükseltmek amacıyla, örnek aldıkları bir toplumun kültüründen, bilinçli olarak (kültürel alıntı biçiminde) kendi özgün kültürlerine yenilikler getirebilmektedirler¹⁴. Bu açıdan bakıldığında, Türklerde, “yılbaşı kutlaması” âdeti de Cumhuriyet dönemimizde, toplumumuzu çağdaşlaştırma çabalarının getirdiği yeniliklerden biri olarak batı toplumlarından alınmış, tipik bir kültürel alıntı örneğidir.

Osmanlılarda, biri “hicrî”, diğeri de, malî ve resmî işlemlerde Hristiyan dünyasının takvimine ayak uydurmak amacıyla XVII. y.y. dan itibaren kullanılmaya başlanılan, “rumî” olmak üzere iki takvim geçerliydi. Atatürk dönemi çağdaşlaşma hareketinden takvim de nasibini almış ve 1 Ocak 1926 başlangıç tarihi olmak üzere, yeni saat ve takvim sistemi, yani “miladî” takvim yürürlüğe girmiştir. Böylece İslamîliğin doğuşunu başlangıç kabul eden ay takvimi ile güneş takvimi yerine artık Batı takvimi kullanılmaya başlanmıştır¹⁵. Ama, bu yasa ile batının sadece yılın günlerini ve aylarını gösteren bir çizelge (yani, bir maddî kültür vasfı) alınmayıp, bu çizelgeye ilişkin kutlama âdeti de benimsenmiştir. Zira, hicrî takvimde, takvimin ilk ayı olan Muharrem ayının onuncu gününe rastlayan Kerbelâ olayının acı bir vaka olması, yeni yılın başlangıcının şenlikli kutlanmasına

¹² M.J. Herskovits, *Cultural Anthropology* (New York: Alfred A. Knopf, 1955), s. 481

¹³ F.M. Keesing, *a.g.e.*

¹⁴ Nermin Erdentuğ, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Eğitim ve Kültür Münasebetleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. No: 480, 1981), s. 50.

¹⁵ Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981), s. 122 ve s. 460.

imkân vermiyordu. Rumî takvim ise salt idarî ve mali konularda geçerli olduğundan, bu takvimin başlangıcı Mart ayının, yeni yılın başlangıcı olarak, sadece hükümet görevlilerince bir önemi vardı¹⁶.

Gökhan Akçura, ülkemizde yılbaşı kutlamalarıyla ilgili ilginç yazısında, Cumhuriyet döneminde ve öncesinde, Osmanlı döneminde yaşamış olan, gazete, dergi ve roman yazarlarının makale ve eserlerinden yararlanarak, onların bu kutlamalara ait gözlem ve izlenimlerini vermektedir. Akçura'nın verdiği bilgiye göre, Osmanlı'nın Hristiyan yılbaşı kutlamalarına gösterdiği ilgi, XIX. y.y.ın ilk çeyreğinden sonraki zamana rastlamaktadır. Bu ilginin sadece frenklerin verdikleri davetlere katılmak, hatta kendilerini davet ettirme şeklinde olduğu anlaşılmaktadır¹⁷. Ancak Cumhuriyet dönemine geçiş ile, "1 Ocak" ı karşılamak üzere kutlama yapılması âdeti de Cumhuriyet hükümeti öncülüğünde Türk âdetleri arasına sokulmuştur. Günümüzün kent kökenli 60-70 yaş kuşağı, hatta daha da gençleri, gençliklerinde tipik yılbaşı kutlama şeklinin balolar, ziyafetler ve piyangolar ("Tayyare Piyangosu") olduğunu hâlâ hatırlamaktadırlar.

Zamanla, Cumhuriyet yıllarının başındaki balolar yerlerini gazino ve gece klüplerinde özel yılbaşı programlarına ve evlerde eş dost arasında yemek ziyafetlerine, tombala gibi eğlencelere bırakmıştır. Özel yılbaşı piyangosu ise hâlâ devam etmektedir. Bu konudaki son gelişme ise, daha önce belirtildiği üzere, üç büyük kentimizde ve özellikle başkent Ankara'da, Müslüman Türkler arasında yeni yılın, "yılbaşı ağacı"¹⁸ ile karşılanmasıdır. Ama görülüyor ki bu konudaki kültürel alıntı sadece yılbaşı ağacı ile kalmayıp, Noel karmaşığının bir başka önemli unsuru olan "Noel Baba"yı da kapsamaya başlamıştır.

Türkiye'de yılbaşı kutlamalarına ilişkin bu gelişmeleri incelerken, ülkemizde belirli bir öğrenim görmüş bir kesimin "Noel" ve "Noel Baba" hakkındaki düşüncelerini (imajları) ve bu düşünceleri edinmelerinde rol oynayabilecek etmenleri¹⁹ de dikkate alarak tartışmaya daha somut boyutlar getirilmek istenmiştir.

¹⁶ Gökhan Akçura, *a.g.m.*

¹⁷ *aynı yer.*

¹⁸ Bu amaç için çam ağacı taklidi plastik ağaçlar bile kullanılmaktadır. Bu semtlerdeki çiçekcilerden biri, son on yıldır Müslüman Türkler arasında görülen bu eğilimi ifade için, "Türkler gâvurları da geçti" demiştir.

¹⁹ D.T.C. Fakültesinde görev yaptığım dönemde, Noel Baba konusunu gündeme getiren ve bu hususta bir anket uygulama fikrini ortaya atıp, anket hazırlama ve uygulamada benim yardımımı isteyerek dikkatimi bu konuya çeken değerli arkadaşım ve meslektaşım, arkeolog

Araştırma Evreni ve Örneklem:

Burada, 1936'dan beri Ankara'da, çeşitli disiplinler arasında, batı dilleri ve edebiyatları konusunda da öğrenim vermede belirli bir yeri olan bir kurumda, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde okuyan bir grup son sınıf öğrencisine Kasım 1985 de uygulanan bir anketin²⁰ sonuçlarına değinilecektir²¹.

Örneklem²², 105 kız ve erkek öğrenciden oluşmaktadır. Örneklem alınan öğrencilere²³ atıfta bulunurken, kolaylık sağlaması bakımından birini "batı grubu", diğerini de "doğu grubu" terimleri ile ifade etmek uygun bulunmuştur. Batı grubunu oluşturan 58 öğrenci, Hristiyan dininin esas olduğu ülkelerden birinin (Alman, Amerikan, Fransız, İngiliz, İspanyol, Macar ve Rus) dili ve edebiyatı üzerinde öğrenimlerini tamamlama aşamasına gelmişlerdi. Bu gruba giren öğrencilerin yanıtlarıyla kıyaslayarak bulguları daha objektif ve anlamlı kılmak amacıyla da bir doğu grubu oluşturulmuştur. 47 öğrenciden oluşan bu grup, aynı Fakülte'de, Müslümanlığın esas olduğu ülkelerden birinin dilinde öğrenim gördükleri bilinen bir kısım doğu dilleri ve edebiyatları (Arap, Fars ve Urdu) ile Türk Dili ve Edebiyatı son sınıf öğrencileri arasından seçilmişlerdir.

Doç. Dr. Coşkun Özgünel'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Kendisi 4 Aralık 1985 tarihinde Antalya'da yapılan St. Nicholas Sempozyumu'nda, 36 değişkenden oluşan bu anketin ilk sonuçları hakkında bir tebliğ vermiştir. Bu çalışmada ise, bu anketin sonuçları, Doç. Özgünel'in tebliğinden farklı bir biçimde, ülkemizde yılbaşı ağacı ve Noel Baba ile ilgili gelişmelerin antropolojik analizinde kullanılmaktadır.

²⁰ Bu anketin uygulanmasına izin veren, Prof. Dr. Oluş Arık'ın dekanlık dönemindeki Dekan Yardımcısı Doç. Dr. Esin Kahya'nın şahsında Dekanlık makamına; ankete ilgi göstererek sınav dönemi ortasında formları doldurmaya vakit ayırabilen öğrenciler ile bu anketleri kodlanmasına ve dökümüne yardım eden kendi öğrencilerime de teşekkür ederim.

²¹ Anketin sorularını hazırlarken, hocamız Prof. Dr. Fatma Başaran'ın, aynı Fakülte öğrencileri üzerinde, onların sosyo-ekonomik ve psikolojik durumlarını belirlemek üzere yaptığı bir araştırma dikkate alınmıştır. (bkz. Fatma Başaran, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğrencileri Üzerinde Psiko-Sosyal Bir Araştırma", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*, D.T.C.F. Yay. No: 239, 1974, s. 593-611).

²² Genel kurala uyarak % 10 örneklem alınması halinde, bazı anabilim dallarının temsil edilme imkânı ortadan kalktığından % 12 lik bir örneklem tercih edilmiştir. Öğrencileri belirlemede, öğrencilerin cinsiyetini ve anabilim dallarını dikkate alan kota örneklemesi kullanılmıştır.

²³ Evreni belirlemek üzere, Kasım 1985 tarihi itibarıyla öğrenci İşleri Müdürlüğü'nden alınan bilgiye göre, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü son sınıf öğrencilerini sayısı, 256 sı kız, 299 u erkek olmak üzere toplam 485 kişiydi. Örneklem giren ve "doğu grubu" olarak belirlenen diğer son sınıf öğrencileri ise toplam 382 kişi olup bunların 184 ü kız, 198 i de erkek öğrenciydi. Dolayısıyla, 867 kişilik bir öğrenci grubundan örneklem alınmıştır.

Araştırmanın Bulguları ve Yorumlar:

Bu öğrencilerin Noel ve Noel Baba imajları hakkındaki yanıtları, ancak bu öğrencilerin genel nitelikleri dikkate alınınca bir anlam kazanacağından, bu hususta bilgiler aşağıda verilmektedir:

1. Öğrencilerin Genel Nitelikleri

Anket uygulanan öğrencilerin % 55.2 sini “batı grubu” oluşturmaktadır. Ayrıca örneklemdaki öğrencilerin % 51.4 ü kız öğrencidir. Yaş gruplarına göre dağılımda ise 21-22 yaş grubu yoğunluk göstermektedir; bunların çoğu kız öğrencilerdir. Bunu, % 22.9 ile 19-20 yaş grubu izlemektedir. Öte yandan 23 yaş ve üzerindeki % 31.4 kadardır (bkz. Tablo 1); bu gruptakilerin çoğunluğunun Türk Dili ve Edebiyat’ının 5. ve 6. yıl öğrencileri olması dikkati çekmiştir.

Öğrencilerin % 29.5 inin babası doktor, mühendis, avukat, diş hekimi, müteahhit, veteriner, dekoratör, sanayici, v.b. gibi “serbest meslek” ya da girişimci (esnaf dahil) olmasına karşılık; yarısı (% 54.3), sınırlı bir gelire sahip, “bordro mahkumu” memur/işçi (ahçı, şoför, tekniker, teknik eleman dahil) statüsünde çalışanlar, ordu mensubu ya da emeklidir. Babası çiftçi olanlar % 13.3 kadardır. Erkek öğrencilerde, halen işçi ve çiftçi olarak geçimlerini sağlayan babalar (% 43.2) çoğunluktadır (bkz. Tablo 2). Oysa babası serbest meslek sahibi/girişimci olan 24 kişinin 18 i (% 75.0) batı grubundaki kız öğrencilerdir.

Öğrencilerin babaları arasında, ilkokul mezunu olanlar (% 28.5) ile yüksek tahsil görenlerin (% 32.5) oranı birbirine yakındır (bkz. Tablo 3). Yüksek tahsil görmüş olanların çoğunluğunun kız babaları olması ilgi çekmiştir. Ayrıca batı grubunda, babası yüksek tahsil yapmış olanların sayısı, doğu grubundakilerin iki katıdır. Bu bakımdan, doğu grubu öğrencilerinde, babaların tahsil düzeyinin batı grubuna kıyasla daha düşük olduğu ortaya çıkmıştır.

Öğrencilerin annelerinin eğitim düzeyi ise, genelde, babalarınınkinden daha düşüktür. Annesi ilkokul öğrenimi bile görmemiş öğrenciler %19.0 kadardır (bkz. Tablo 4); bunların çoğunluğu doğu grubu erkek öğrencilerin anneleridir. Genelde, annelerin ulaşmış oldukları eğitim düzeyi ilkokul mezuniyetidir (% 40.0); bunda cinsiyete ya da gruplara göre bir fark yoktur. Oysa, ilkokul üstünde bir eğitim görme durumu, batı grubu öğrencileri, özellikle kız öğrencilerinin annelerinde daha fazladır (% 53.7).

Öte yandan, annesi sağ olan öğrencilerin, beş kişi hariç, hepsinin annesi ev kadınıdır. Bu beş öğrencinin annesi de ya halen memurdur ya da

memuriyetten emekli olmuştur. Dolayısıyla, öğrencilerin annelerinin eve yönelik bir yaşamları olduğunu söylemek mümkündür.

Öğrenciler arasında, aylık aile gelirlerinin 100,000.- T.L. den fazla olduğunu belirtenler, örnekleme % 41.0 kadardır (bkz. Tablo 5). Bu öğrenciler, serbest meslek sahibi/girişimci/esnaf olarak gruplandırılan mesleklere sahip babaların çocukları olup, önemli bir kısmı (% 69.8) batı grubundandır. Zaten batı grubunda, aile geliri 61,000.-TL. nin altında olanların sayısı oldukça azdır. Oysa, doğu grubundakilerin % 44.6 sı, 61,000.- T.L. nin altında bir aylık gelire sahip ailelerden gelmektedir. Bunların memur, işçi veya çiftçi çocukları oldukları dikkati çekmiştir. Dolayısıyla, batı grubu öğrencilerinin aylık aile gelirleri, doğu grubuna kıyasla daha yüksektir.

Öğrencilerin sadece % 39.0 u ailesi yanında kalmaktadır. Öğrenciler arasında, arkadaşları ile bir evi paylaşanlar (% 24.8) ile özel veya resmi yurt ve pansiyonda kalanların (% 21.0) yoğunluğu (bkz. Tablo 6), bu öğrencilerin, arkadaşları dışında kendi yaşlıları diğer gençlerle yoğun bir etkileşim içinde olduklarını ve onların etkileri altında kalabileceklerini göstermektedir.

Öğrencinin Ankara'da bulunduğu ortam yanı sıra, yaşadığı semtin de söz konusu imajları edinmede etken olabileceği düşünülmüştür. Yapılan incelemede, yüksek aile gelirine sahip öğrencilerin çoğunluğunun, Çankaya, Kavaklıdere, Gaziosmanpaşa, Ayrancı gibi semtler ile Bahçelievler, Beşevler, Yenişehir, Sıhhiye, Tandoğan, v.b. gibi Ankara'nın ilk gelişen semtlerinde, aileleri yanında yaşadıkları ortaya çıkmıştır. Dahası, bu semtlerde daha çok kız öğrencilerin oturdukları; erkek öğrencilerin ise, Yenimahalle, Şentepe, Karşıyaka, Mamak, Şehitlik, Abidinpaşa, Balgat, Etlik, Hasköy, v.b. gibi Ankara'nın sonradan oluşan semtlerinde yaşadıkları saptanmıştır (bkz. Tablo 7). Bu sonradan türeyen semtlerin çoğunun, kentin bir semti olmakla birlikte, demografik ve sosyo-ekonomik özellikleri itibarıyla kırsal alan değerlerini yoğun bir biçimde sergiledikleri için, köy ve kent kültürü arasında "marjinal" kabul edilen yerleşim yerleri olduğu bilinmektedir.

Gruplar açısından oturan semtler incelendiğinde, zenginlerin oturdukları semtler diye bilinen yerlerde oturan 19 kişiden 15'inin (% 78.9) batı grubundan olduğu anlaşılmıştır. Oysa doğu grubunda 32 kişi (% 68.1), sonradan türeyen "dış" veya "marjinal" semtlerde ikamet etmektedir.

Burada akla, bu öğrencilerin kaç yıldır Ankara'da bulundukları sorusu gelmektedir. Örnekleme Ankara kenti doğumlu olanlar ancak % 20.0

kadar olup, doğduktan kısa bir süre sonra Ankara'ya gelmiş olanların da dikkate alınması halinde bile bu oran % 25.7 yi geçmemektedir (bkz. Tablo 8). Buna karşılık, öğrencilerin çoğunun en çok 4-5 yıl kadar bir süredir Ankara'da bulundukları anlaşılmaktadır.

Ankara'da bulunma süresinde gruplara göre bir farklılık vardır. Batı grubundaki öğrencilerin % 41.3 ü 4 yıldan az bir süredir (yani, normal öğrenim süreleri dahilinde), % 18.9 u da 4-6 yıl arası bir süredir Ankara'da yaşamaktadır. Oysa, doğu grubunda, yoğunluk 6. yıl olmak üzere, öğrencilerin % 34.0 ü 4-6 yıl arası bir süredir Ankara'dadır. Dolayısıyla, doğu grubundaki öğrencilerin öğrenim sürelerinin, çeşitli nedenlerle batı grubundakilere kıyasla uzadığı izlenimi kalmıştır.

Ankara'da bulunma süresinin şüphesiz, daha önce sözü edilen yeni yılbaşı kutlama âdetlerinin görüldüğü bir kent kültürünü tanımada önemli ölçüde etkisi vardır. Ama, bu hususta daha sağlıklı bir yorum için öğrencilerin nerede büyümüş olduklarına; ve öğrencilerin ancak % 39.0 u aileleri ile birlikte Ankara'da bulunduğu göre, bunların ailelerinin nerede yaşadıklarına bakmak gerekmektedir.

Öğrencilerin % 42.9 u, doğduğu ve büyüdüğü baba memleketinden, % 31.4 ü babanın tayin edildiği veya iş bulmak, çalışmak üzere gittiği yerden Ankara'ya gelmişlerdir. Diğerleri (% 25.7) ise Ankara'da büyümüşdür (bkz. Tablo 9).

Öğrencilerin baba memleketi çeşitlilik göstermektedir. Bununla birlikte İç Anadolu bölgesi (Ankara ili dahil % 39.1) ile Marmara ve Ege bölgeleri (% 20.0) diğer bölgelere kıyasla fark atmaktadırlar (bkz. Tablo 10). Öğrencilerin baba memleketi ile ailelerinin bugün oturdukları yer karşılaştırıldığında, çevre bölgelerden İç Anadolu'ya, İç Anadolu'daki illerden de Ankara iline doğru bir göç olgusu dikkati çekmiştir.

Batı grubundaki öğrencilerin önemli bir kısmının ailesi, ya özellikle Ankara kenti olmak üzere Ankara ilinde (% 37.9) ya da Marmara/Ege bölgeleri illerinden birinde (% 22.4) yaşamaktadır (bkz. Tablo 11). Örnekleme, ailesi Marmara/Ege bölgesi illerinden birinde yaşayan 17 öğrenciden 13 ünün (% 76.4) batı grubundan olması ve bu öğrencilerin, ailelerinin yaşadıkları kentler olarak İstanbul ve İzmir'i vermeleri de oldukça anlamlıdır.

Doğu grubu öğrencilerinin aileleri ise, çoğunlukla Ankara ili (kazası/köyü dahil) olmak üzere İç Anadolu illerinde (% 70.0) yaşamaktadırlar ²⁴.

²⁴ Geldikleri coğrafik bölge, yetiştikleri ortam ve ailenin bugün yaşadığı yer ile ilgili veriler, Fatma Başaran'ın sonuçlarıyla uygunluk göstermektedir.

Bu gruptaki 47 öğrenciden 21'inin (% 44.6) baba memleketi zaten İç Anadolu bölgesindedir.

Kısaca, örnekleme'deki batı grubu öğrencilerinin yarısı kadarı, Ankara, İstanbul ve İzmir gibi üç büyük kentimizde doğmuş ya da büyümüştür. Bu da onların, turistik amaçlar dışında, ülkemize çalışmak üzere gelen ecnebilerin ve azınlık Hristiyan cemaatlerin yoğun olarak yaşadıkları kentlerin kültürlerine, hem batı grubu içinde hem de doğu grubundakilere kıyasla daha erken ve sürekli açılmış olduklarını göstermektedir. Doğru grubundakilerin çoğunun ise, büyük kent kültürüne, daha ileri yaşlarda, muhtemelen üniversite yıllarında aşına olmaya başladıkları, ve bu üç büyük merkez dışında, "taşra" diye bilinen ortamda büyümüş oldukları izlenimi kalmıştır.

Yetişme koşulları ile ilgili diğer bir husus da, bu öğrencilerin yurt dışında bulunup bulunmadıkları, bulunmuşlar ise, bulunma süreleri ve halen yurt dışında bir yakınlarının olup olmadığıdır.

Yurt dışında bulunmuş olanların (% 32.4) çoğunun, lise bitirme yaşı olan 16 yaş ve sonrasında yurt dışına gitmiş oldukları görülmüştür. Gidenler, daha çok, 19-21 yaşlarındayken, üniversite öğrenimleri sırasında, yaz aylarında, öğrenim görmüş oldukları dil veya dillerde pratik yapmak, bilgi edinmek ve görgülerini artırmak amacıyla turistik geziler yapmışlardır (bkz. Tablo 12). Yurt dışına bir kere, bir-altı ay süreyle, turistik amaçla gidenler (% 50.0) dışında bir grup öğrenci (% 26.5) de bir yıldan fazla bir süreyle öğrenim için gitmiştir (bkz. Tablo 13). Ailesi yurt dışında olduğu için her yıl en az bir ay yurt dışına giden beş kişi de Türkiye'de öğrenimlerini sürdüren Almanya'daki Türk işçi çocuklarıdır. Bu bakımdan, görüşülenlerin pek azı için küçük yaşlardan itibaren kendi özgün Türk kültürü dışında bir yabancı kültüre doğrudan açılma söz konusudur. Öğrenciler arasında çocukluk ve ergenlik dönemini yurt dışında geçirmiş ancak üç kişi çıkmıştır. Bunlar da 10 yaşından daha küçük iken yurt dışına çıkmışlardır.

Gidilen ülkelerin başında Almanya gelmekle birlikte, turistik amaçla gitmenin bir sonucu olsa gerek, çeşitli Avrupa ülkelerini görmüş olanların da az olmadığı dikkati çekmiştir.

Yurt dışına gitmiş olanların sayısının azlığına karşılık, görüşülenlerin yarısı kadarının (% 54.3) yurt dışında yakınları, dolayısıyla da bir yabancı kültür ile dolaylı temasları vardır (bkz. Tablo 14). Bunların çoğunluğu, yine batı grubu öğrencilerinin yakınlarıdır (% 52.6). Yakınların yurt dışında bulunma süreleri de en az on yıl olup, aralarında 20 yıldan fazla bir süredir yurt dışında yaşayanlar çıkmıştır.

Yurt dışındaki yakınların yaşadıkları ülkelerin başında Almanya bulunmaktadır (%49.1). Diğer Avrupa ülkelerinden birinde (Fransa, İngiltere, Hollanda, İtalya, İsveç, İsviçre ve Yugoslavya) yakını olanlar % 33.3 dür. Orta Doğu ülkelerinden birinde (Kıbrıs, Suudi Arabistan) bir yakını bulunan üç öğrenci dışında diğerlerinin (%12.3) deniz aşırı bir ülkede (A.B.D., Kanada, Avustralya) yakını vardır (bkz. Tablo 15).

2. Öğrencilerin “Noel” ve “Noel Baba” Hakkındaki Düşünceleri

Öğrencilerin Noel ve Noel Baba hakkında bilgi edinmelerinde basın, yayın ve kitle iletişim araçlarının (özellikle televizyonun) önemli bir etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Öğrencilerin % 28.6 sı bu konuda kaynak olarak sadece T.V. yayınlarını ve sinemayı gösterirken, % 25.7 si daha çok kitap ve süreli yayınlardan faydalanmış olduklarını belirtmişlerdir (bkz. Tablo 16). Bu hususta bilgi kaynağı olarak ailesini ve mahallesini gösterenler ise % 20.0 dir; bunların, çoğunlukla kız öğrenciler olduğu görülmüştür. Bunda, bir kısım kız öğrencilerin, ecnebilerin de oturdukları semtlerde yaşamak yanı sıra aile/akraba yanında kalmalarının rolü açıktır. Ayrıca, kız öğrencilerin ana-babalarının tahsil düzeyinin de daha yüksek olduğunu unutmamak gerekir.

Gruplara göre yapılan kıyaslamada, her iki grubun da “T.V. yayınları/sinema” ile “kitap/süreli yayınlar”dan bilgi edinme oranlarının aynı olduğu saptanmıştır. Buna rağmen, Noel ve Noel Baba hakkında edinilen bilginin doğruluğu, yani bu bilginin içeriği bakımından, gruplara göre belirgin bir fark söz konusudur.

Öğrencilerin % 60.0 ı, “Noel”in ne olduğuna dair bir soruya, “İsa’nın doğumunu kutlamak üzere, çam ağacı süslenerek ve kutlamaya 24 aralık gecesi başlanılan bir Hristiyan dinî bayramıdır” şeklinde doğru yanıtı işaretlemişlerdir (bkz. Tablo 17). Batı grubundaki öğrencilerin % 72.4 ünün bu yanıtı vermesine karşılık, doğu grubundakilerin ancak % 44.6 sı bu yanıtı verebilmişlerdir. Doğu grubunda, bu hususta bir belirsizlikle birlikte Noel’i, “yılbaşı kutlaması” olarak yorumlama eğilimi dikkati çekmiştir.

Bu farklılığın, T.V. yayınları, sinema, kitap ve süreli yayınlar gibi kaynaklardan yararlanabilme imkânlarından doğabileceği akla gelmiştir. Nitekim, yapılan inceleme, öğrencilerin yabancı dil bilgisi düzeyinin, batı dillerindeki yayınları takip etmede ve batı kaynaklı filmleri gerektiği gibi anlayabilmede önemli bir etmen olduğunu ortaya koymuştur.

Öğrencilerin % 67.6 sı düz lise mezunudur (bkz. Tablo 18). Ama gruplara göre, mezun olunan orta öğretim kurumu türüne bakıldığında,

doğu grubundakilerin çoğunluğunun düz lise mezunu (% 82.9) oldukları görülmüştür. Oysa, bu durum, batı grubu öğrencilerinin ancak yarısı kadarı için geçerlidir. Batı grubundakilerin önemli bir kısmı, yoğun bir şekilde yabancı dilde eğitim yapan özel okul veya Anadolu Lisesi mezunudur (% 39.7). Zaten örneklemede, bu tür bir okulda okumuş olanların ikisi dışında diğerleri (% 92.0) batı grubu öğrencileridir. Bu öğrencilerin bir kısmının (% 14.1), Noel ve Noel Baba konusunda bilgi kaynağı olarak televizyon yanı sıra lise ve üniversitede okunmuş olan yayınları göstermiş bulunmaları da bu olguyu daha anlamlı kılmaktadır. Bu bakımdan, görüşülen öğrenciler arasında, “roman okuyacak/süreli yayın takip edebilecek ve film seyredip anlayabilecek” düzeyde bir yabancı dil bildiklerini belirten 57 kişinin (görüşülenlerin % 54.3) 49'unun (% 86.0) batı dilleri grubundan olmasına şaşmamak gerekir. Doğu grubundan, bu düzeyde bir batı dilini bildiklerini iddia eden sadece 7 kişi çıkmıştır. Batı grubunda bu düzeye gelmiş olduklarını belirten 49 öğrencinin yarısından fazlası için (% 63.2) bu dil, öğrenim gördükleri anabilim dalı dili, % 47.0 si kadarı için de, öğrenim gördükleri dilin dışında, onun yanı sıra bir ikinci batı dilidir (bkz. Tablo 19).

Öğrenciler arasında, söz konusu edilen düzeyde bilenen dillerin tasnifinde temel dil olarak karşımıza İngilizce çıkmıştır. Bu da, ülkemizdeki uygulamalarda ve de edinilen Noel ve Noel Baba imajlarında niçin daha çok Anglosakson kültürlerinin etkisinde kalınmış olduğunu bir ölçüde açıklamaktadır. Zira, bir toplumun dilini gerektiği gibi öğrenirken, ister istemez o toplumun kültürünü öğrenme gereği de kendini hissettirmektedir. Sözcüklerin o kültürde belirli bir anlamı vardır ve o anlama tam olarak vakıf olabilmek için o toplumun kültürü hakkında da bilgi sahibi olmak gerekmektedir.

Aslında Hristiyan kültürlerinde, Noel'in kutlanmasına ilişkin âdetler, ayrıntılar ya da kültür vasıfları açısından bir toplumdaki diğerine farklılık görülmektedir. Örneğin, bütün Hristiyanlar için 25 Aralık İsa'nın doğum günü değildir. Ermeni kilisesi bu olayı 6 Ocak'ta kutlar. Ayrıca hepsi çam ağacı süslemez. En tipik farklılık örneği ise Noel arifesi akşamı yenen “Noel yemeği” ile ilgilidir. Ülkemizde, bütün Hristiyanlarda “hindi”nin Noel arifesi akşamı sofrasının vazgeçilmez yemeği olduğu sanılır. Halbuki, söz gelimi, yöreye ve mali imkânlarla bağlı olarak o akşam kaz, domuz veya balık yenilebilir. Özellikle, doğu Avrupa'daki Hristiyan toplumların çoğunda, bir tatlı su balığı olan “sazan”, Noel arifesi akşam yemeğinde tercih edilmektedir; bu balığın, kentlerdeki Noel dönemi tüketimini karşılamak üzere özel olarak üretilmesine rağmen, ihtiyacın karşılanamaması

nedeniyle, tezgâh altundan karaborsa bile satıldığı olmaktadır. Hoş, bugün, Avrupa'nın batısı gibi doğusu da, bir süredir, “yeni dünya” Amerika'da ticarî bir kurum haline dönüşmüş bulunan Noel kutlaması hazırlıkları ve âdetlerinden etkilendiğinden Noel âdetlerindeki farklılıklar gittikçe azalmaktadır.

Öte yandan, önceleri, Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyetimizin ilk yıllarında, özellikle askerî ve mimarî alanlarda ve üniversite sistemimizde hissedilen Alman etkisi ile birlikte, ondan daha da uzun bir süre etkisi altında kalan Fransız kültürü²⁵ ve de sonraları Anglosakson kültürleriyle etkileşime girilmesi sonucu, toplumumuzun bu kültürlerden çok çeşitli alanlarda etkilenmiş olduğu bir gerçektir. Bu açıdan, gerekli alt yapının ortaya çıkmasıyla gelişen basın, yayın ve kitle iletişim araçlarının da katkısıyla, bir zaman sonra, kültürel alış verişde bulunduğumuz bu toplumların Noel kutlama âdetlerinden de etkilenmeye başlamış olmamız kaçınılmazdır.

Bir başka kültürden etkilenmemiz hususunda son gelişme ise, “Alamancılar” aracılığı ile bu defa köylerimize kadar girmiş bulunan, dolayısıyla da ülke çapında tanımaya başladığımız Alman kültürü ile etkileşimin sonuçlarıdır. Bugün, Anadolumuzun Avrupa'ya göç vermiş olan illerinden birinde, artık, Almanca konuşan ve veya Almanya'daki yaşamı anlatan bir vatandaşımıza rastlamak son derece olağan bir durumdur. Bu son etkilenmenin ne gibi kalıcı sonuçları olabileceğini ise zaman gösterecektir²⁶. Ama bugün için, ülkemizde, televizyon ve sinemalarda gösterilen Amerikan-İngiliz yapımı filmlerin görece yoğunlu nedeniyle, bu toplumların yaşamında önemli bir yeri bulunan ve gösterilen filmlerde sık sık karşılaşılan Noel ve Noel Baba sahnelerine daha aşina olduğumuz bir gerçektir.

Nitekim, öğrencilerin 44 üne (% 41.9) göre Noel Baba, “rengeliklerinin çektiği kızağı ile Noel arifesi gecesi gelip şömineden inerek, çeşitli süslerle donatılmış bir çam ağacı altına, ailedeki herkes için bir hediye bırakan; beyaz kürk kenarlı kırmızı kukeletası, beyaz kürk yakalı kırmızı ceket, kırmızı pantolonu ve siyah çizmeleriyle, ak saçlı ve sakallı, güleç yüzlü tombul” bir tiptir. Bu yanıtı vermiş bulunan öğrencilerin çoğunluğu batı grubu

²⁵ Kökeni Latince'de doğumla ilgili bir sözcük olan “Noel” (*Noël*) ve “Noel Baba” (*La père Noël*), dilimize Fransızca'dan aktarılmıştır.

²⁶ Örnekleme, ailesinin halen Almanya'da yaşaması nedeniyle, Alman kültürüyle hem ailesi aracılığı hem de doğrudan temas etmiş bulunan beş öğrencinin, Noel ve Noel Baba hakkında batı toplumlarında geçerli olan imajları yanıt olarak vermeleri anlamlıdır.

öğrencileridir. Bu tanımlama, çoğumuzun anımsayacağı üzere, Anglosakson kültürü ürünü sinema ve çizgi filmlerinde dikkati çeken Noel Baba'ya aittir. Buna karşılık, öğrencilerin 53 ü (% 50.5) de Noel Baba'yı, "yeni yılı sembolize etmek üzere, sırtında hediye torbasıyla yeni yıla girerken ortaya çıkan ve hediye dağıtan bir ihtiyar adam" şeklinde tanımaktadırlar. Bu imaj ise, son birkaç yıldır, ülkemizde, yılbaşı arifesinde basın, yayın ve kitle iletişim araçlarında çok sık kullanılmaya başlanılan bir motiftir. Ayrıca, yeni yıl tebrik kartlarında da Noel Baba'nın bu şekilde yorumu, mum ve çam ağacı süslemelerinden oluşan çeşitli düzenlemelerin dışında, kartları süsleyen temel figürdür. Öğrencilerin 8 i (% 7.6) ise, bu konuda bir bilgiye sahip olmadıklarını belirtmişlerdir.

Bu arada, konumuzla ilgili olarak, geniş bir halk kitlesine hitap ettiği bilinen televizyonda ve sinemalarımızda gösterilen batı kaynaklı filmlerin Türkçe dublajlarına değinmek gerekmektedir: Yıllardır, Türk ve İslâm kültürlerinde "Noel" olayının karşılığının bulunmamasının bir sonucu olsa gerek, söz konusu filmlerde Noel kutlamalarının "yılbaşı kutlaması" şeklinde aktarıldığı görülmüştür. Bu tür tercümelerin zorunlu veya bilinçli yapıldığı tartışmaya açık olmakla beraber, "kültürel galat" şeklinde dile getirebileceğimiz bu durumun da seyircilerde Noel hakkında yanlış ya da çelişkili bir yoruma yol açmış olması doğaldır. Ancak, son birkaç yıldır gerçekleştirilen dublajların çoğunda, bu hususta da bir gelişme olduğu kanısı uyanmıştır. Sözü edilen kültürel galatta halen ısrar etme durumu (ister yeni filmlerin ister eski filmlerin dublajlarında olsun) devam etmekle birlikte, artık kimi filmlerdeki Noel kutlama sahnelerinde, eskiden tercih edilen "mutlu yıllar" ifadesi yerine "mutlu Noeller" ifadesinin kullanılmaya başlanmış olduğu ve Noel'in yılbaşından ayrı bir olay olduğunu vurgulayacak biçimde tercümeler ve dublajlar yapıldığı dikkati çekmektedir. Bunda, 1983 den beri basın, yayın ve kitle iletişim araçları aracılığı ile geniş kitlelere haber olarak verilen St. Nicholas Sempozyumu'nun dolaylı bir etkisi olduğunu da söylemek mümkündür. Zira, bu sempozyum sayesinde gazete ve süreli yayınlarda, Noel'in çeşitli ülkelerde nasıl kutlandığından ve tarihi kişiliği olduğu iddia edilen Ayanikola'ya bağlı olarak da olsa, Noel Baba'dan bahsedilir olmuştur.

Öğrencilerin çoğunun (% 61.0) St. Nicholas'ı, "Türkiye'de Demre'de IV. y.y. da yaşamış ve bugünkü Noel Baba'nın gerçek tarihî kimliğidir" şeklinde tanımlamış olmaları (bkz. Tablo 20) da bu görüşümüzü desteklemektedir. Bu konuda öğrencilerin % 13.3 ünün yanlış seçeneği işaretlemesine karşılık, % 25.7 sinin de bu konudan habersiz olması da

öğrencilerin basın, yayın ve kitle iletişim araçlarının haberlerini dinleme ya da takip etme alışkanlıkları hakkında, dolaylı da olsa, bir fikir vermektedir.

Bu bakımdan, bir kısım öğrencilerin, temel bilgi kaynakları olan Türkçe yayınlarda bu konuda yeterli bilginin verilmemesi; bazı kitle iletişim araçlarında gösterilen filmlerdeki tercüme yanlışlığı ve gerekli düzeyde yabancı dil (batı dili) bilinmemesi gibi etmenlerin etkisiyle, Noel'in batı toplumlarındaki gerçek anlamını ve bunun yılbaşından farklı bir şey olduğunu anlayamamaları sonucu, Noel'i, "yılbaşı", Noel Baba'yı da yeni yılın müjdecisi bir tip olarak algılamalarına şaşmamak gerekir.

Değerlendirme ve Sonuç:

Antropologlar, bir yeniliğin, ister bir toplumun içinden gelsin, ister bir topluma dışarıdan tanıtılsın, o toplumun kültüründe bir fonksiyon kazanmaya başlayınca o toplumun kültürü ile bütünleştiğini kabul etmektedirler. Yapılan tespitlere göre de, bir toplumda yenilikleri desteklemekte ve yaygınlaştırmakta, "elit" denilen, toplumdaki zengin ve seçkin en üst sınıf ya da sosyal tabakaya ait kişiler öncülük etmektedirler. Zira, yeni kültür elemanı, sembolik bir şekilde, o grubun prestijine katkıda bulunacağından, o grup tarafından bu hususta tekel kurmaya kadar giden bir tutum ve davranış söz konusu olabilmektedir²⁷.

Yeni kültür elemanının ya da vasfının, biçim ve fonksiyonu ile, olduğu gibi geçip geçmeyeceği de toplumdan topluma fark gösterir. Kimi toplumda kültür elemanının biçimi aktarılmakta ama fonksiyonu değişime uğramaktadır; kiminde ise fonksiyon benimsenmekte ama biçim değişmektedir. Kroeber'e göre, alınan kültür elemanının özgün fonksiyonundan çok, özgün biçiminin olduğu gibi aktarılması daha muhtemeldir. Örneğin, Asya topluluklarından birindeki dinî törenlerde önemli bir yeri bulunan bir "dinî obje"nin, bu topluluğa turistik bir gezi yapmış olanlar tarafından kendi topluluklarına bir "süs eşyası" şeklinde aktarılması sık rastlanılan durumlardan biridir²⁸.

Bu esasları ülkemizdeki yılbaşı kutlama âdetlerindeki yeniliklerde de izlemek mümkündür. Başta Ankara olmak üzere, İstanbul ve İzmir gibi kentlerimizde, batı kültürlerindeki Noel kutlamasına ilişkin birtakım kültür elemanlarına, ya elit sınıfın ve ticaretle uğraşanların yenilik arayışı içinde bilinçli olarak, ya da T.V. ve sinemalarda gösterilmiş ve gösterilmekte olan batı kaynaklı filmlerin dublajlarında dikkati çeken kültürel galatin etkisiyle,

²⁷ Felix M. Keesing, *a.g.e.*, s. 398.

²⁸ *aynı eser*, s. 339

alıntıyı yapanların yaşamlarında bir fonksiyon kazandıkları için rastlanmaktadır. Noel kutlamasına ilişkin bu kültürel alıntıların bu kentlerimizde kazanmış oldukları yeni fonksiyonlarına bir açıklık getirmek için günümüz Hristiyan batı toplumlarının çoğunda, özellikle, bir ölçüde aşına olduğumuz Anglosakson kültürlerinde, Noel'in göze çarpan temel vasıflarına çok kısa değinmekte yarar vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- 24 Aralık arife günü akşamı aile üyeleri ve yakın akrabalarla birlikte oturulan bir “Noel sofrası”; bu, Noel akşamına özgü özel bir yemek türü (hindi, kaz, balık, v.b.) ve özel tatlının (Noel tatlısı) yendiği bir ziyafettir.
- Noel ağacı ve süslemeleriyle donatılmış kimi işyerlerinde, personelin kendi aralarında düzenledikleri “Noel eğlencesi”,
- Noel süslemeleri olarak kullanılan, kışın yaprak dökmeyen ağaçlardan, yeşil meşe (ya da halk arasında bilindiği şekliyle “pınar”) ve adi ökseotundan²⁹ yapılmış, dış kapıya, duvara veya pencere camı dışına asılan küçük “Noel çelenkleri”,
- Çeşitli süslemelerle donatılarak mumlarla ışıklandırılan³⁰ ve aslında İsa'yı sembolize eden çam ağacı, yani “Noel ağacı”; mumlar İsa'ya adanmıştır ve ağacın tepesine bir yıldız iliştmek şarttır.
- Bütün aile bireyleri için süslü çam ağacı altına bırakılan, ayrıca çocukların şöminenin bir kenarına veya yattıkları odadaki bir eşyaya iliştiirdikleri, genellikle kırmızı renkteki “Noel çorabı”na konan çeşitli hediyeler ve şekerlemeler³¹; bu hediyelerin 25 Aralık Noel sabahı açılması gerekmektedir,
- Noel'in ertesi günü, 26 Aralık'ta “Kutulama Günü” (*Boxing Day*)nde ev halkının ihtiyaç duymadıkları giyeceklerin ve bir miktar yiyeceğin, fakir fukarayı sevindirmek üzere kutulara konup dağıtılması ya da çevredeki kilisede bu amaçla konmuş olan kutulara bırakılması,
- Noel arifesi gecesi, herkes uyurken, süslenmiş Noel ağacı altına ve Noel çoraplarına konmuş hediyeleri gizlice getirdiğine inanılan “Noel Baba”,
- Hem evin içinde, Noel ağacı etrafında veya yanında, hem de mahallede, kapı kapı dolanarak, ailecek söylenen ya da çocuk ve

²⁹ Anglosakson kültürlerinde pınar, “holly” (*ilex aquifolium*), ökseotu da “mistletoe” (*viscum album*) adlarıyla bilinmektedir.

³⁰ Bugün artık ağacı, bu etkiyi verebilecek biçimdeki ampüllerle süsleyerek, elektrik kullanımı ile daha da ıslı ıslı yapmak tercih edilmektedir.

³¹ Bunların arasında, iki renkli (kırmızı-beyaz) çubuk şekerden baston şeklinde yapılanı oldukça popülerdir.

- gençlerden oluşan bir grubun söylediği, Noel'e özgü ilâhiler (*carols*),
- Noel arifesi gecesi, gece yarısından itibaren başlanan ve mezheplere göre Noel sabahına kadar bir veya birkaç defa, kilisede, büyük bir cemaat huzurunda yapılan dinî ayinler,
- İsa'nın, Beytüllahm'da doğmuş olduğu ortamı sergileyen, çeşitli malzemelerden (kil, kibrit çöpleri, v.b.) yapılmış doğum sahnesi (*nativity*) maketleri,
- Gösteri ve reklam amacını güden bizdeki fener alayına benzer "Noel alayı",
- Bu dönemde yollanan tebrik kartlarında Noel'in, yılbaşı ile birlikte kutlanması ve bu kartların, şömine üstünde, pencere önünde veya bir sehpa ya da konsol üzerinde sergilenmesi-bunların en geç Ocak ayının ilk haftasında kaldırılması gerekir; daha uzun süre kalmalarının uğursuzluk getireceğine inanılır.

Yukarıda genel hatlarıyla verilmiş olan Noel özelliklerinden birkaçının ülkemizdeki yeni yıl kutlamalarında benimsenmiş oldukları, araştırma ve gözlemlerimizden, hemen anlaşılmaktadır. Bunlar, özel yemek ziyafeti ("yılbaşı sofrası") çam ağacı süslemesi ("yılbaşı ağacı"), ökseotu ve pınar ile süslemeler ("yılbaşı süslemeleri"), tebrik kartları yollama ("yılbaşı tebrik kartları"), hediye alıp verme ("yeni yıl hediyesi") ve "Noel Baba"dır. Bunların ülkemizde kullanılış veya uygulanış biçimlerini dikkate aldığımızda, bu kültürel alıntıların, özgün Hristiyan toplumlarındaki dinî yönleri dikkate alınmaksızın (hatta, bilinmeksizin), "eğlence" ve "reklâm" ihtiyaçlarına değişik ve yeni boyutlar getirmiş olmaları nedeniyle benimsenmiş oldukları ortaya çıkmaktadır:

1. Yılbaşı sofrası

Aslında, Hristiyanlarda Noel, "aile"nin dinî bayramıdır; bu, aile üyelerini ve yakın akrabaları bir araya getiren bir olaydır. Buna karşılık, Hristiyanlarda yılbaşı, daha geniş ölçüde ve topluca, bir eğlence veya balo ile kutlanır. Ülkemizde, Cumhuriyet yılları başında ilk görülmüş olan, frenklerden takvim ile birlikte aldığımız yılbaşı balolarının hikmeti budur. Oysa, ülkemizde, önceleri "genel"e açık bir şekilde kutlanan yılbaşı, ekonomik nedenlerle birlikte, giderek, Noel gibi "özel" kutlanır bir hâle dönüşmüştür. Şüphesiz, kentlerimizde, devlet erkânı içinde ve hali vakti yerinde olanlar arasında, ya bulunan kentteki ya da bir başka yerdeki, özel programlı, topluca kutlanan yılbaşı eğlencelerine katılanlar az değildir. Ama, orta hâllî büyük bir çoğunluk, yılbaşını evde, eş dost ile, özel bir "yılbaşı sofrası" kurarak kutlamayı tercih etmektedir.

Ayrıca, Türk mutfağında et cinsi olarak, küçükbâş hayvan eti makbûldür. Bu bakımdan, genellikle Türk mutfağı özelliklerinin sergilendiği yılbaşı sofrasında, bu geceye özgü bir özel yemek türü olarak, bir kümes hayvanı olan sülüngiller familyasından “hindi”nin iç pilavla birlikte menüye girmesinde, kültürümüz dışından bir etkinin olduğu açıktır. Bunda, batı kültürüyle doğrudan temas veya batı kaynaklı yayınlardan ve filmlerden edinilen izlenimler sonucu, hindinin, batı toplumlarında, özel günlerde (özellikle kış döneminde, Noel kutlamasında) yenen bir yemek türü olarak görülmesinin bir etkisi olduğu sanılmaktadır. Yılbaşı arifesinde hindiye olan talep, önceleri sadece ecnebilerden gelirken, son on yıldır talebin giderek artması ve yılbaşı için özel olarak hindi beslenmeye başlanmış olması da bu görüşümüzü desteklemektedir.

2. Yeni yıl hediyesi

Bizde yılbaşıyla ilgili bir yenilik de hediye alış verişidir. Kültürümüzde, eskiden sadece bayramlara, nişan, düğün ve doğum gibi olaylara özgü olan hediye verme, batıdan “ithal” edilen başka kültürel alıntılar (Anneler Günü, Babalar Günü, Doğum Günü, v.b.) ile birlikte daha sık verilir olmuştur. Ülkemizde batının reklâm ilkelerini kullanmaya başlayan dükkân veya mağaza sahipleri, hatta Bankaların çoğu, özel günlere özgü “armağan çekleri” ile, bu hediye alış verişini körüklemekte ve desteklemektedirler. Bu bakımdan, yeni yıl arifesinde, yeni yılın kiminle, nerede kutlanacağı ve neler yapılacağı veya yeneceğinden başka, tıpkı Noel arifesinde ecnebilerde olduğu üzere, bir de aile üyeleri ile yakın dostlara ne hediye alınacağı derdine düşülmektedir. Alıcının, alınan hediye olacağını belirtmesi üzerine, son birkaç yıla kadar tezgâhtarlar satın alınan hediye paketini âdi paket kağıdıyla bile sarmasını beceremezken, satılan malın, batının Noel hediye paketleri gibi, özel kağıt ve rafya kurdellalarla cicili bicili bir “hediye paketi” şeklinde alıcıya sunulması da hediye konusundaki gelişmenin bir başka yönüdür.

Aile üyeleri için alınan yeni yıl hediyeleri genellikle yılbaşı yemeğinden önce ya da gece yarısı, yeni yıla girerken verilmekte, eşe dosta alınan hediyelerin ne zaman verileceği ise hediye verenin inisiyatifine kalmaktadır. Hediye vermeye ilgili bir diğer gelişme ise, yılbaşı ağacı süsleyen Müslüman Türklerin evlerinde, hediyelerin önceden, evdeki “yılbaşı ağacı” altına konması ve yeni yıla girince hediyelerin açılmasıdır. Çocuklara verilen hediyeyle ilgili bir başka yenilik de, Ankara’da Bakanlıklar’daki bir mağazanın, çocuk için önceden seçilip, parası ödenen ve gideceği adres

verilen hediye, yılbaşı gecesi, Noel Baba kılığında bir mağaza personeli tarafından çocuğa evinde teslim etmeyi üstlenmiş bulunmasıdır.

3. *Yılbaşı tebrik kartları*

Batı kültürlerinden bir başka kültürel alıntı örneği de yılbaşı tebrik kartlarıdır. Önceleri, ülkemizdeki devlet erkânı arasında, kartvizit arkasına karalanan bir iki satırla kutlanan yeni yıl, ülkemize tebrik kartı sanayiinin girmesi ve gelişmesi üzerine, yerini, binbir çeşit tebrik kartından biri ile kutlamaya bırakmıştır. Bu tür yazışmaların kapsamı da genişleyerek, aile bireylerini, akrabaları ve dostları kapsar bir hale gelmiştir.

Yılbaşı arifesinde, bayram arifelerinde olduğu gibi, tebrik kartı satan seyyar satıcılar ve tezgâhları, kentin merkezi yerlerindeki belirli köşelere yan yana dizilmektedir. Bunların sattıkları kartlara, üzerilerindeki yazıların okunamayacağı bir uzaklıktan bakan birinin, bunları, ecnebilere özgü Noel tebrik kartları sanması işten bile değildir. Gerçekten de kimi kartlar üzerinde, bayram döneminde rastlanan klasik motifler (çiçek, çini, kilim desenleri, minyatür ve manzara resimleri, v.b.) bulunmasına karşılık, bir süredir, her yılbaşı arifesi türleri gittikçe artan kartların çoğunun üzerlerinde batı toplumlarının Noel dönemi kartlarındaki figürler ve resimler görülmektedir. Bu kartlar, kimilerin evinde, kimilerinin de bürosunda, göze çarpacak bir şekilde, kütüphane rafı, pencere önü, v.b. gibi yerlere konmakta, hatta bazı evlerde de, Noel yortusunda olduğu gibi, düzenlenmiş özel bir köşede sergilenmektedir.

4. *Yılbaşı süslemeleri*

Ülkemizde, Noel süslemelerinin temel unsurlarından olan ökseotu ve pırnar dallarıyla ilgili uygulamaya bakıldığında, bunların temel biçim ve fonksiyonlarının yanı sıra, yeni bir takım fonksiyonlar da kazanmış olduklarını söylemek mümkündür. Pırnar, “yılbaşı çiçeği” adı altında, demetler halinde, evlerde süs olarak vazolara konmak veya hediye edilmek üzere, yılbaşı arifesinde sokak başlarında satılır hâle gelmiştir. Oysa bundan yirmi yıl kadar önce, bu bitkinin yüzüne ecnebililer dışında kimse bakmazdı. Bugün ise bu bitkinin, ülkemizin belirli bir yöresinden, belirli bir iki kişi tarafından sağlanabilmesinin etkisiyle, son yıllarda talebin karşılanmasında zorlanıldığı bilinmektedir. Bu “yılbaşı çiçeği”nin dikkatle incelenmesi halinde, satılan dalların üzerindeki parlak kırmızı “bakka”ların, aynı renk ipliklerle ustaca dalların ucuna bağlanmış olduklarını görmek mümkündür. Bir diğer deyişle, bizde “yılbaşı çiçeği” adı altında satılan bitki, batı toplumlarındaki gibi doğal haliyle satılmamaktadır. Bu uygulamanın, adı

geçen bitkinin doğal halinde kırmızı “bakka”ların (üzümsü meyvaların), çok dengesiz dağılımları sonucu kimi dalların “çiçek”siz kalması ve bunların satılamayarak elde kalacağı endişesinden kaynaklandığı açıktır. Bu açıdan, dayanıklı olup uzun süre gitmesi bakımından mevsiminde tercih edilmeye başlanılan bu bitkinin, kırmızı “çiçek”lerini (bakkaları) yaşatmak üzere su dolu bir vazoya konması da bir hayli ilginçtir.

Ayrıca, ökseotu, pırnar veya çam dallarından, bazen bunların bir karışımından yapılan “yılbaşı çelenk”lerini de, son iki yıldır, yılbaşı arifesinde yaptığımız incelemelerde, zengin semtler olarak bilinen yerleşim yerlerinde, ecnebilerin yoğun olduğu mahallelerdeki evlerin sokak kapıları ve pencere camlarından başka, sadece on kadar dükkânın kapısında görebildik. Oldukça fazla sayıda satıldıkları bildirilen bu “çelenk”lerin, daha çok, dükkân ve mağaza sahipleri tarafından, vitrinlerde teşhir edilen malların arasına konduğu dikkati çekmiştir. Çeşitli pırıltılı süslemelerle muhtelif şekillere dönüştürülen bu çelenkler, özellikle çocuk veya kadın çamaşır ve giyim eşyası satan mağazaların vitrinlerinde, çamaşırlar arasında bir süs vazifesi görmektedir. Dolayısıyla, ülkemizde, bu “çelenk”lerin, batı toplumlarındakine benzer (yani, kapı süsleme) fonksiyonu yanı sıra, ondan daha yaygın bir biçimde vitrin süsleme fonksiyonunu üstlenmiş oldukları görülmüştür. Bunda, çam ağacı ve ilgili süslemelerin yüksek fiyatına karşılık bu tür bir süslemenin daha ucuza çıkmasının önemli bir rolü olsa gerek.

5. *Yılbaşı ağacı*

Yılbaşı ağacı süslenmesine gelince... Bu, daha önce de değinildiği üzere, son on yıldır Müslüman Türkler arasında gün geçtikçe yayılan bir yenilik, bir kültürel alıntıdır. Bu âdetin zengin, “elit” sınıf tarafında benimsenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Noel ve Noel Baba hakkındaki düşüncelerini öğrenmek üzere bir grup öğrenciye uygulanan ankette, görüşülen 105 öğrenciden 23 ü (% 21.9) çevrelerinde “yılbaşı ağacı” süsleyenler olduğunu belirtmişlerdir. Bu öğrenciler, Urdu dilinde okuyan ve aile geliri yüksek bir aileden gelen bir öğrenci dışında hepsi, batı dilleri ve edebiyatlarında birinde okuyan öğrencilerdir. Bu grubun ise, hatırlanacağı üzere, daha çok, zenginlerin semtleri olarak bilinen yerlerde oturdukları ve aile gelirlerinin yüksek olduğu belirlenmişti. Zaten, gerek çam ağacının gerek yılbaşı süslemelerinin pahalılığı, yılbaşı ağacı süslemeyi gerçekleştirebilecek olanların belirli (ortanın üstünde) bir gelire sahip olmalarını gerektirmektedir.

Öğrencilerin verdikleri yanıtlardan, bulundukları çevrede yılbaşı ağacı süsleyenlerin çoğunluğunun (% 47.8), öğrencinin teyzesi, eniştesi, dayısı,

evli ağabeyi veya ablası gibi yakın akrabaları olduğu görülmüştür (bkz. Tablo 21). Yılbaşı ağacı süsleyenler arasında % 30.4 oranında aile dostu veya arkadaşın bulunması ve % 21.8'inin de Türk veya ecnebi komşularının yılbaşı ağacı süslediklerini belirtmesi, bu öğrencilerin önemli bir kısmının, sık sık görüşme ihtimali yüksek olan bu kişilerden bu hususta, zamanla, etkilenebilecekleri yönünde verilerdir. Öğrencilerin bulundukları çevrede yılbaşı ağacı süsleyen kişilerden 15'inin (% 65.2) üniversite mezunu olmaları da bu yeni âdetin benimsenmesinde yüksek tahsilin rolünü ortaya koymaktadır.

Zaten, görüşülen öğrenciler arasında, halen 6 kişinin evinde yılbaşı ağacı süslenmektedir; bunların dördü kız, ikisi erkek öğrenci olup, Urdu dilindeki bir öğrenci dışında hepsi batı dilleri öğrencileridir. Bu altı kişi, evlerinde bu âdetin hemen hemen dokuz yıldır sürdürdüğünden söz etmişlerdir. Bu da çiçekcilerin son on yıldır Türklerin de yıl sonuna doğru çam ağacı satın almaya başladıklarına dair verdikleri bilgiyi doğrulamaktadır. Bu öğrencilerin evlerinde bu âdeti başlatan kişi ise, üçünde aile büyüğü olan baba, üçünde de öğrencinin kendisi olmuştur.

Yılbaşı ağacı süsleme nedeni olarak “güzel görüntüsü var” ve “süslemek eğlenceli oluyor” şeklinde verilen yanıtlar, bu olayın Müslüman Türkler arasında, eğlenmek ve işin estetiği dışında, bir anlamı olmadığını göstermektedir. Nitekim yaşadığımız kentte, ağaç süsleme isteklerinin artık çocuklardan da gelmeye başlaması, bu olayın eğlence yanının daha baskın olduğunun bir göstergesidir.

Çocukların buna özenmesinde şaşılacak bir yan yoktur. Zira, zengin kişilerin oturdukları semtlerde yaşayan çocuklar, artık, hem oturdukları semtlerde (muhtemelen bir arkadaşının evinde), hem ana-babalarının alış veriş yaptıkları semt dükkânlarında, hem de gittikleri anaokul ve kimi ilkokullarda, yılbaşı ağacı süsleme olayını iyice tanımaya başlamışlardır.

6. Noel Baba

Hristiyanların dünyasında Noel Baba, Noel dönemine özgü hediye alış verişini simgeleyen efsanevi bir kişidir; bu özelliği nedeniyle de bugünkü görünümüne yüzyıllar sonra kavuşmuştur³². Noel Baba, daha çok

³² Noel Baba, önceleri, sırtında taşıdığı torbasından çocuklara hediye veren, ciddi görünümlü ve sakallı bir ihtiyar şeklinde tasavvur edilirmiş. Amerika'ya göç eden Avrupalılar ile birlikte bu Noel Baba imajının da “yeni dünya”ya gittiği belirtilmektedir. Bu imajın, zamanla, Amerika'da bir değişime uğradığı anlaşılmaktadır. Önce Amerikalı yazar Washington Irving, sonra da karikatürist Thomas Nast'ın katkıları ile Noel Baba, XIX. y.y.

çocuklara yönelik bir figürdür; yılın sonunda, bütün bir yıl boyunca iyi davranışlarda bulunmuş çocukları hediye ile ödüllendiren biridir. Ama günümüzün batılı girişimcileri bunu bir ticarî matah haline getirmişler, hatta “Noel Baba sanayiisi” kurmuşlardır. Batı kaynaklı çeşitli süreli yayınlardan ve ülkemizde gösterilen filmlerden anlaşıldığı kadarıyla, bir reklâm aracı haline gelmiş bulunan bu figürün, daha önce değinildiği üzere, başkent Ankara’da da, kimi ticaret sahipleri tarafından aynı amaçla kullanılmasına şaşmamak gerekir.

Ülkemizde Noel Baba’nın Hristiyanlara ait dinî bir özellik olduğu kanısının uyanmasında ve bazı çevrelerce reddedilmesinde, şüphesiz, bu figürün tarihi kişiliğinin Hristiyan azizlerden birine dayandırılmış olmasının önemli bir rolü vardır. Güney Anadolu’da, IV. y.y. ın ikinci yarısında Demre’de yaşamış olduğu iddia edilen Ayanikola ya da “St. Nicholas” hakkında 1983 yılından beri Antalya’da yapılan uluslararası sempozyumun basın, yayın ve kitle iletişim araçları ile geniş çapta duyurulmasının da konuda bilgi edinmeye ve, muhtemelen, tavır alınmasında, tartışılmaz bir katkısı olmuştur.

Nitekim, somut bir örnek olarak alınan, üniversite öğrenimleri sona ermekte olan bir grup öğrenciyle ilgili araştırmamızın verileri³³ de ülkemizde Noel ve Noel Baba ile ilgili imajların oluşumunda basın, yayın ve kitle iletişim araçlarının rolünün önemini ortaya koymaktadır. Buna göre, batı kültürüyle doğrudan veya dolaylı temas etmiş bulunan öğrenciler dışındakiler, Noel Baba’yı, yeni yıla girerken ortaya çıkan ve sırtında taşıdığı torbadan etrafa hediye dağıtan sevimli bir ihtiyar olarak tanımaktadırlar.

Öte yandan, başkent Ankara’da gözlemlendiği üzere, Noel Baba’nın, bu figürün temelde çocuklara yönelik olması nedeniyle, belirli bazı semtlerdeki anaokul ve hatta ilkokulların öğrenim ve eğitim programlarına da alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Yılbaşı arifesinde, kimi anaokulların pencere camlarında, bu okullarda Noel Baba’nın yeni yıl arifesinde çocuklara hediye getiren kişi olduğu hususunun öğretildiğinin bir göstergesi olarak, bu imajı veren renkli Noel Baba çizgi resimlerine ve, çocukların yapabilecekleri, bu döneme özgü daha başka süslemelere rastlanmaktadır.

sonunda, bugünkü görünümünü almış ve bu imaj diğer Hristiyan kültürlerin çoğu tarafından benimsenmiştir.

³³ Bu araştırmanın sonuçlarına dayanarak yapılan çıkarımların, kesin olarak, daha geniş bir kitleye mal edilmesi söz konusu değildir. Burada, sadece ilgiyi çeken birtakım eğilimler ve ilişkiler üzerinde durulmuştur. Türkiye genelinde geçerli sonuçlar için, daha geniş kapsamlı bir araştırma gerekmektedir.

Çocuklar için bugün eğlence şeklinde gelişen bu durumun aslında gelecekte yerleşik birtakım alışkanlıklara ve âdetlere dönüşeceği açıktır. Bugün için sınırlı bir kesimin yetişkinlerinin tekelinde bulunan yılbaşına ait bu gelişmelerin, *serbest kültür değişimi koşullarının sürdürüldüğü bir ortamda*, daha geniş çapta, gelecek kuşaklar tarafından benimseneceğini kabul etmek gerekmektedir. Dolayısıyla, gelecek kuşaklarda, yeni yıl arifesinde daha çok yılbaşı ağacı süsleneceğini ve Noel Baba'nın da kültürümüze, "yeni yılın habercisi, bütün yıl boyunca iyi davranmış çocukları yıl sonunda bir hediye ile ödüllendiren sevimli ihtiyar" imajı ile yerleşeceği yönünde bir tahminde bulunmak hiç de zor değildir.

Sonuç olarak, yüksek öğretim öğrencileri üzerindeki araştırmamız ve yetişkin kuşak arasında da kişisel inceleme ve gözlemlerimiz sonucu yapılan tespitleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Öğrencilerin Noel ve Noel Baba hakkında bilgi edinmelerinde basın, yayın ve kitle iletişim araçlarının (özellikle televizyonun) önemli bir etkisi olduğu ortaya çıkmıştır.
2. Ülkemizde Noel Baba ve Noel'e ilişkin bir kısım âdetler, bugün için, büyük kentlerimizin sınırlı bir kesiminde (elit ve zenginler arasında) doğru şekli ile tanınmakta ve bu kesim, bir süredir, bu karmaşığın bir takım vasıflarını, kısmen de olsa, kendi yılbaşı kutlama âdetleri arasına aktarmış bulunmaktadır. Bu durum, kültürel antropolojide bir ilmi prensip olan, kültür değişmesi ya da kültürleşme sürecinde, başka bir kültürden alınan yeniliklerin ya da kültürel alıntıların, alıcı toplumun elit ve zengin üst sınıfı kanalı ile ilgili toplumun daha alt sınıflarına geçtiği prensibini destekler görünmektedir.
3. Buna karşılık, "kırsal alan" diye bilinen ortamda büyüyüp, ancak üniversite öğrenimi döneminde büyük kent kültürüne aşina olan ve geleneksel değerlere bağlı kalan kişiler, bu batılı kültür karmaşığının bildikleri yönlerini "yılbaşı kutlaması" şeklinde algılama eğilimi göstermektedirler.
4. Sözkonusu kültürel alıntılar (yani, Noel'in bazı yönlerinin yılbaşı kutlama âdetleri arasına aktarılmış olması), kent toplumumuza dış görüntüleriyle, dinî içerikleri dikkate alınmaksızın, "kültürleşme" süreciyle geçmiştir.
5. Bu alıntı sürecinde, kişinin geldiği coğrafik ve sosyo-kültürel ortam, eğitim düzeyi (yüksek tahsilli olma), batı dillerinden birinde eğitim görme (batı kültürüyle dolaylı temas), batı kültürüyle doğrudan

temas ve kitle iletişim araçlarından yararlanma derecesi gibi etmenlerin etkin olduğu söylenebilir.

6. Öte yandan, bu tür kültürel alıntılarının toplumumuzda benimsenmesinde, bunların, kişinin eğlence ve estetik zevklerini tatmin etmek dışında kişiye prestij sağlamaları ve ticaret sahipler için de pazarlama unsuru haline dönüşmüş olmaları gibi fayda sağlayıcı fonksiyonlara sahip bulunmasının rol oynadığı görülmüştür.

TABLOLAR

TABLO 1: Öğrencilerin Yaş Gruplarının Cinsiyete Göre Dağılımı

Yaş Grupları	K		E		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
19-20	14	25.9	10	19.6	24	22.9
21-22	29	53.7	19	37.3	48	45.7
23-24	6	11.1	12	23.5	18	17.1
25 ve üstü	5	9.3	10	19.6	15	14.3
TOPLAM	54	100	51	100	105	100

TABLO 2: Öğrencilerde Baba Mesleğinin Cinsiyete Göre Dağılımı

Baba Mesleği	K		E		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Memur	11	20.4	6	11.8	17	16.2
Çiftçi	3	5.6	11	21.6	14	13.3
İşçi (kamu/özel)	4	7.4	11	21.6	15	14.3
Serbest meslek	18	33.3	6	11.8	24	22.8
Esnaf	3	5.6	4	7.8	7	6.7
Ordu Mensubu	2	3.7	1	1.9	3	2.9
Emekli	11	20.3	11	21.6	22	20.9
Vefat etmiş	2	3.7	1	1.9	3	2.9
TOPLAM	54	100	51	100	105	100

TABLO 3: Öğrencilerde Babanın Eğitim Düzeyinin Cinsiyete Göre Dağılımı

Babanın Eğitim Düzeyi	K		E		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Öğrenimi yok	3	5.6	6	11.8	9	8.5
İlkokul	10	18.5	20	39.2	30	28.5
Ortaokul	6	11.1	7	13.7	13	12.4
Lise/dengi okul	13	24.1	6	11.8	19	18.1
Yüksek öğrenim	22	40.7	12	23.5	34	32.5
TOPLAM	54	100	51	100	105	100

TABLO 4: Öğrencilerde Annenin Eğitim Düzeyinin Cinsiyete Göre Dağılımı

Annenin Eğitim Düzeyi	K		E		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Öğrenimi yok	5	9.3	15	29.4	20	19.0
İlkokul	20	37.0	22	43.1	42	40.0
Ortaokul	9	16.7	4	7.9	13	12.4
Lise/dengi okul	16	29.6	10	19.6	26	24.8
Yüksek öğrenim	4	7.4	—	—	4	3.8
TOPLAM	54	100	51	100	105	100

TABLO 5: Öğrencilerin Aylık Aile Gelirlerinin Gruplara Göre Dağılımı

Aylık Aile Geliri (T.L.)	Doğu grubu		Batı grubu		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
41,000 den az	7	14.8	3	5.4	10	9.5
41-50,000	8	17.0	2	3.4	10	9.5
51-60,000	6	12.8	5	8.6	11	10.5
61-70,000	7	14.8	2	3.4	9	8.6
71-80,000	4	8.6	6	10.3	10	9.5
81-90,000	2	4.3	4	6.8	6	5.7
91-100,000	—	—	6	10.3	6	5.7
101-150,000	4	8.6	7	12.1	11	10.5
150,000 den fazla	9	19.1	23	39.7	32	30.5
TOPLAM	47	100	58	100	105	100

TABLO 6: Öğrencilerin Ankara'da Kaldıkları Yerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Kalınan Yer	K		E		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Ailesi yanında	21	38.9	20	39.2	41	39.0
Akraba/aile dostuyla	10	18.5	2	3.9	12	11.4
Özel yurt	5	9.3	—	—	5	4.8
Pansiyon	1	1.8	2	3.9	3	2.9
Arkadaşlarıyla birlikte tutulan evde	7	13.0	19	37.3	26	24.8
Üniversite/il/maarif yurdunda	7	13.0	7	13.7	14	13.3
Kendi evinde (evli)	3	5.5	1	2.0	4	3.8
TOPLAM	54	100	51	100	105	100

TABLO 7: Öğrencilerin Oturdıkları Semtlerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Oturulan Semt	K sayı %		E sayı %		TOPLAM sayı %	
Çankaya-Ayrancı Gaziosmanpaşa Kavaklıdere	16	29.6	3	5.9	19	18.1
Küçükesat- Seyran Bağları	3	5.6	3	5.9	6	5.7
Bakanlıklar- Yenişehir-Kocatepe- Sıhıye-Maltepe- Anıttepe	7	12.9	4	7.9	11	10.5
Dikmen-Balgat	—	—	7	13.7	7	6.7
Bahçelievler- Emek-Beşevler Tandoğan	10	18.5	7	13.7	17	16.2
Yenimahalle- Karşıyaka-Şentepe- Demetevler-Etimesgut	3	5.6	12	23.5	15	14.3
Etlik-Keçiören- Aktepe-Hasköy	4	7.4	5	9.8	9	8.5
Mamak-Şehitlik- Abidinpaşa-Telsizler -Cebeci-Demirlibahçe -Topraklık	6	11.1	8	15.7	14	13.3
Subayevleri- Aydınlıkevler- Yıldırım Beyazıt	5	9.3	2	3.9	7	6.7
TOPLAM	54	100	51	100	105	100

TABLO 8: Öğrencilerin Ankara'da Bulunma Sürelerinin Gruplara Göre Dağılımı

Ankara'da Bulunma Süresi	Doğu grubu sayı %		Batı grubu sayı %		TOPLAM sayı %	
4 yıldan az	12	25.5	24	41.3	36	34.3
4-6 yıl	16	34.0	11	18.9	27	25.7
7-9 yıl	3	6.4	2	3.6	5	4.8
10-13 yıl	4	8.5	3	5.2	7	6.6
14-16 yıl	2	4.4	1	1.7	3	2.9
Ankara doğumlu	7	14.9	14	24.1	21	20.0
Bebekliğinde						
Ankara'ya gelmiş	3	6.3	3	5.2	6	5.7
TOPLAM	47	100	58	100	105	100

TABLO 9: Öğrencilerin Ankara'ya Gelmeden Önce Bulundukları ve Büyüdükleri Yerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Bulunulan Yer	K sayı %		E sayı %		TOPLAM sayı %	
Baba memleketi; orada büyümüş	20	37.0	25	49.0	45	42.9
Babanın çalıştığı yer; orada büyümüş	17	31.5	16	31.4	33	31.4
Bebeklikte Ankara'ya gelmiş/Ankara doğumlu	17	31.5	10	19.6	27	25.7
TOPLAM	54	100	51	100	105	100

TABLO 10: Öğrencilerde Baba Memleketinin Bölgelere ve Cinsiyete Göre Dağılımı

Baba Memleketi (Coğrafik Bölge)	K sayı %		E sayı %		TOPLAM sayı %	
İç Anadolu	20	37.0	21	41.2	41	39.1
Doğu/Güneydoğu						
Anadolu	6	11.1	9	17.6	15	14.3
Marmara/Ege	13	24.1	8	15.7	21	20.0
Karadeniz	5	9.3	7	13.7	12	11.4
Akdeniz	8	14.8	4	7.9	12	11.4
Yurt dışı	2	3.7	2	3.9	4	3.8
TOPLAM	54	100	51	100	105	100

TABLO 11: Öğrencinin Ailesinin Halen Oturduğu Yerin (Bölgenin) Gruplara Göre Dağılımı

Ailenin Oturduğu Yer (Bölge)	Doğu grubu sayı %		Batı grubu sayı %		TOPLAM sayı %	
Ankara ili	21	44.6	22	37.9	43	41.0
İç Anadolu (diğer iller)	12	25.4	6	10.4	18	17.1
Doğu/Güneydoğu Anadolu	3	6.4	6	10.4	9	8.6
Marmara/Ege	4	8.6	13	22.4	17	16.2
Karadeniz	4	8.6	4	6.9	8	7.6
Akdeniz	2	4.3	4	6.9	6	5.7
Yurt dışı	1	2.1	3	5.1	4	3.8
TOPLAM	47	100	58	100	105	100

TABLO 12: Öğrencilerin Yurt Dışında Bulunma Durumlarının Gruplara Göre Dağılımı

Yurt Dışında Bulunma	Doğu grubu sayı %		Batı grubu sayı %		TOPLAM sayı %	
Bulunmuş	6	12.8	28	48.3	34	32.4
Bulunmamış	41	87.2	30	51.7	71	67.6
TOPLAM	47	100	58	100	105	100

TABLO 13: Öğrencilerin Yurt Dışında Bulunma Nedenlerinin Gruplara Göre Dağılımı

Yurt Dışında Bulunma Nedeni	Doğu grubu sayı %		Batı grubu sayı %		TOPLAM sayı %	
Turistik gezi	2	33.3	15	53.6	17	50.0
Öğrenim için	3	50.0	6	21.4	9	26.5
Babının işi nedeniyle	—	—	1	3.6	1	2.9
Ailesi yurt dışında yaşıyor	—	—	5	17.8	5	14.7
Belirtmedi	1	16.7	1	3.6	2	5.9
TOPLAM	6	100	28	100	34	100

TABLO 14: Öğrencinin Yurt Dışında Bir Yakınının Olması Durumunun Gruplara Göre Dağılımı

Yakının Olup Olmadığı	Doğu grubu		Batı grubu		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Yakını var	24	51.1	33	56.9	57	54.3
Yakını yok	23	48.9	25	43.1	48	45.7
TOPLAM	47	100	58	100	105	100

TABLO 15: Öğrencilerin Yurt Dışındaki Yakınlarının Yaşadıkları Ülkelerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Yakının Yaşadığı Ülke	K		E		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Almanya	15	53.6	13	44.8	28	49.1
Fransa	1	3.5	6	20.7	7	12.3
İngiltere	2	7.1	1	3.5	3	5.3
Diğer Batı Avrupa ülkeleri	5	17.9	4	13.8	9	15.7
A.B.D./Kanada/ Avustralya	5	17.9	2	6.9	7	12.3
Orta Doğu ülkesi	—	—	3	10.3	3	5.3
TOPLAM	28	100	29	100	57	100

TABLO 16: Öğrencide Oluşan Noel ve Noel Baba İmajının Kaynağının Cinsiyete Göre Dağılımı

Kaynak	K		E		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Kitap/sürekli yayınlar	13	24.1	14	27.5	27	25.7
T.V. yayınları/sinema	17	31.4	13	25.5	30	28.6
Lise/üniversite öğrenimi	—	—	7	13.7	7	6.7
Kitap/T.V. — Lise/ üniversite öğrenimi	4	7.5	5	9.8	9	8.5
Ailesi (ana/baba/abla /kardeş)	5	9.2	1	2.0	6	5.7
Mahalle/komşu/çevreden	11	20.4	4	7.8	15	14.3
Belirtmedi	4	7.4	7	13.7	11	10.5
TOPLAM	54	100	51	100	105	100

TABLO 17: Öğrencideki "Noel" İmajının Gruplara Göre Dağılımı

"Noel" İmajı	Doğu grubu		Batı grubu		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Hristiyanların yılbaşı kutlaması ve tatilidir	4	8.6	1	1.9	5	4.8
İsa'nın doğumunu kutlamak üzere, çam ağacı süslenerek ve kutlamaya 24 Aralık gecesi başlanılan bir Hristiyan dini bayramıdır.	21	44.7	42	72.4	63	60.0
Hristiyanların yeni yılı kutlamak üzere 25 Aralık'ta başlattıkları bir festivaldir	3	6.4	4	6.8	7	6.7
Bütün dünya topluluklarında yılbaşı kutlamalarına verilen bir addır.	19	40.3	11	18.9	30	28.5
TOPLAM	47	100	58	100	105	100

TABLO 18: Öğrencilerin Mezun Oldukları Okul Türünün Gruplara Göre Dağılımı

Okul Türü	Doğu grubu		Batı grubu		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Düz lise	39	82.9	32	55.2	71	67.6
Özel/Anadolu Lisesi	2	4.3	23	39.7	25	23.8
Teknik/Meslek Lisesi	4	8.5	2	3.4	6	5.7
Öğretmen Okulu	2	4.3	1	1.7	3	2.9
TOPLAM	47	100	58	100	105	100

TABLO 19: Öğrencilerde Yayın Okuyabilecek ve Film Seyredebilecek Düzeyde Yabancı Dil Bilme Durumunun Gruplara Göre Dağılımı

Yabancı Dil	Doğu grubu		Batı grubu		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Öğrenim gördüğü anabilim dalı dili	—	—	31	53.5	31	29.5
Kendi anabilim dalı dili dışında bir batı dili	7	14.9	16	27.5	23	21.9
Kendi anabilim dalı dili dışında bir doğu dili	1	2.1	2	3.5	3	2.9
Bu düzeyde yabancı dil bilgisi yok	39	83.0	9	15.5	48	45.7
TOPLAM	47	100	58	100	105	100

Resim 1 — Ankara'da, zenginlerin oturduğu semtlerden birindeki çiçekçide satılan "Noel" ya da yılbaşı çelenkleri

Resim 2 — "Noel" ya da yılbaşı çelenginin esas fonksiyonu olan kapı ve pencere süslenmesinden başka, bizde oldukça yaygın olan bir diğer kullanımı: vitrin süsleme

Aygen Erdentuğ

Resim 3 — Yeni kültürel alıntı olan “Noel Baba” kılığına girebilmek için kullanılan Noel Baba maskesi; yüksek gelir grubuna hitap eden ve çocuk giyim eşyası satan bir dükkânda görülmüştür

Resim 4 — Kızılay’da, çok katlı bir mağazada, Noel Baba kılığına girmiş bir personel, “hediye” bankosunda görev yaparken

Resim 5—Yüksek gelir grubuna hitap eden bir pasajda hediyelik eşya satan bir dükkân vitrini; içi hediye dolu “Noel çorabı” vitrin süsü olarak kullanılmıştır

Resim 6—Seyyar tebrik kartı satıcılarının tezgahlarındaki tipik yeni yıl kartları; sağ üst köşede, sırtında torbası ile hediye dağıtan Noel Baba imajı bizde kalıcı olacağı benzer

Resim 7— Sirtında hediye dolu torbası ile Noel Baba imajının işlendiği, anaokul binasının camlarındaki çizgi resim Noel Babalar; içeride çok güzel bir şekilde süslenmiş bir yılbaşı ağacının bulunduğu gözlenmiştir

Resim 8— Bakanlıklar'da, yüksek gelir grubuna hitap eden malların satıldığı bu pasajda, 1986 yılbaşı arifesinde şikayet konusu olmayan bu "yılbaşı ağacı"nın, 1987 yılbaşı arifesinde, şikayet üzerine kaldırıldığı öğrenilmiştir

TABLO 20: Öğrencilerin "St. Nicholas"ın Kimliği Hakkındaki Düşüncelerinin Gruplara Göre Dağılımı

Düşünceler	Doğu grubu		Batı grubu		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Roma'da yaşamış, Hristiyanlığa emeği geçmiş ünlü bir aziz	3	6.4	9	15.6	12	11.4
Türkiye'de, Demre'de IV. y.y. da yaşamış ve bugünkü Noel Baba'nın gerçek tarihi kimliğidir	28	59.6	36	62.1	64	61.0
Çarlık Rusya'nın ünlü liderlerinden	1	2.1	1	1.7	2	1.9
Bilmiyor	15	31.9	12	20.6	27	25.7
TOPLAM	47	100	58	100	105	100

TABLO 21: Öğrencilerin Çevresinde Yılbaşı Ağacı Süsleyenlerin Kim Olduğunun Cinsiyete Göre Dağılımı

Yılbaşı Ağacı Süsleyenler	K		E		TOPLAM	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Komşusu	3	18.7	2	28.6	5	21.8
Aile dostu/arkadaşı	5	31.3	2	28.6	7	30.4
Yakın akraba	8	50.0	3	42.8	11	47.8
TOPLAM	16	100	7	23	100	

KAYNAKÇA

- AKÇURA, Gökhan. "Yılbaşdır Bunun Adı...", *Cumhuriyet Dergisi*, 28 Aralık 1986.
- BAŞARAN, Fatma. "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğrencileri Üzerinde Psiko-Sosyal Bir Araştırma", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*. D.T.C.F. Yay. No: 239, 1974, ss. 593-611.
- Encyclopedia Americana*, 1982, "Christmas" ve "Santa Claus".
- Encyclopedia Britannica*, 1986, "Christmas".
- ERDENTUĞ, Aygen: "Kültür Alanı Yaklaşımı", *Belleten*, C.L, Sayı 196 (Nisan), 1986, ss. 229-238.
- ERDENTUĞ, Nermin. *Türkiye'de Çağdaşlaşma, Eğitim ve Kültür Münasebetleri*. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayını No: 480, 1981.
- GÜVENÇ, Bozkurt. *İnsan ve Kültür: Antropoloji'ye Giriş*. Ankara: Türk Sosyal Bilim Derneği Yayınları, 1972.
- HERSKOVITS, Melville J. *Cultural Anthropology*. New York: Alfred A. Knopf, 1955.
- KESSING, Felix M. *Cultural Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965.
- KONGAR, Emre. *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981.
- Milliyet*, 30 Aralık, 1985.
- Milliyet (Haftaya Bakış Dergisi)*, 28 Aralık 1986.

XVI-XVII. YÜZYIL EDEBÎ METİNLERİNDE RASTLANAN OSMANLI DEVLET YAPISI VE TOPLUM DÜZENİNE AİT BAZI GÖRÜŞ VE BİLGİLER

Prof. Dr. YAŞAR YÜCEL

Klâsik Osmanlı siyasal ve sosyo-ekonomik yapısına bakıldığında, göze çarpan ilk özellik, teorik olarak yapıya vücut veren bu sistemde yer alan bütün kurumların pâdişâhın mutlak otoritesini gerçekleştirme amacına dönük işleyişleridir. Merkezdeki en büyüğünden en uzak köyündekine kadar ülkenin bütün yöneticileri hükümdârın kullarıydı. Yine ülkedeki üretime elverişli bütün topraklar mîrî yâni mülkiyet hakkı devlete ait bulunuyordu. Yönetici kadroların dışında bulunan, re'âyâ adıyla ifâde edilen Osmanlı toplumunun bütün zümrelerinin yaşantısına şeriat ve belki ondan daha çok Osmanlı Pâdişâhının tedvin ettiği örfî kanunlar şekil veriyordu. Bu öyle bir etkiydi ki, kişinin giyim tarzından mesleğindeki üretim biçimine kadar her alanda kendini göstermekteydi.

Toplum içindeki zümreler arasında ve mekândaki yer değiştirmeler bile bir ölçüde sınırlı tutulmuştu. Bilindiği üzere Osmanlı toplumunda başlıca iki tabaka vardı. Birincisi, hükümdârın otoritesini temsil eden yönetici tabaka ki, bunlara askeriler denmekteydi. Her kademedeki yönetici ve askerler ile ilmiyye mensupları, devlet dairelerinde çalışan kâtipler bu tabakayı oluşturmakta idiler.

Toplumun re'âyâ diye adlandırılan bölümü ise üretim yapan bütün tebaayı kapsıyordu. Yönetenler ile yönetilenleri birbirinden ayıran en önemli özellik, birinciler vergi vermez ve fiili üretimde bulunmazlarken, ikincilerin vergi yükümlüsü üreticiler olmalarıdır. Bu ayırım Osmanlı impartorluğunun her döneminde geçerli olmuş ve birbirine geçişler, daima devletin dayandığı anlayışla, pâdişâhın otoritesiyle sınırlandırılmıştır.

Ancak, bu durum Osmanlı toplumunun tarihî gelişimi boyunca incelendiğinde teoride bir değişiklik olmadığı halde, Osmanlı kurumlarının siyasal ve sosyal muhtevâsında zaman ve mekâna göre yeni gibi görünen özelliklerin ortaya çıktığı göze çarpmaktadır.

Kökleri bir yandan eski Türk töresinden bir yandan islâmî kurallardan beslenen Osmanlı idarî hukukunun pratikte tam anlamıyla uygulanmadığı yapılan araştırmalardan ortaya çıkmaktadır.

İşte, Türk toplumunun yarattığı kendine özgü bir devlet düzeni sayesinde Osmanlı İmparatorluğu XVII. yüzyılın başlarında Yakın-Doğu ve Balkanların sâhibi durumuna gelmiştir. Bu gelişme; toprak mülkiyeti, iktisadî-malî hayat, kişilerin devlet ile kendi aralarındaki hukukî ilişkilerini ayrıntılı biçimde düzenlemiş, yukarıda sözü edilen kânunların başlangıçta iyi işleminin bir sonucudur.

Ancak, Osmanlı İmparatorluğunun XVI. yüzyılın başlarından itibaren yönetim açısından sosyal ve ekonomik durum bakımından yeni şartlarla karşı karşıya geldiği gözlenmektedir. Gerek çağdaş arşiv, gerekse kitaplık bilgileri bu devrenin başlangıcını Kanûnî devrine kadar indirmekte, III. Murad'ın saltanatında kesin şekilde belirlendiği hususunda birleşmektedirler. Gerçekten de, III. Murad ve oğlu III. Mehmed devirlerindeki sosyo-ekonomik değişimler gözlemlendiğinde, böyle bir tarih yaşantısının önceki yüzyılın devlet düzenini sarsıp Osmanlı İmparatorluğuna en az, XVII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yeni bir sosyal ve siyasal düzen içine atmış olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar imparatorluk III. Murad devrinde en geniş sınırlarına erişmişse de bu dönemin Türk ve Batılı tarih araştırmacıları, imparatorlukta başlayan çalkantıya dikkati çekmekte ve yakın bir gelecekte siyasi kuruluşta başlayacak çöküntüden söz etmektedirler. İşte sözü edilen yüzyılda, devlet ve toplum düzenini çöküşe götüren değişiklikleri, bir yandan Osmanlı iç bünyesinde görülen nüfus artması, malî bunalım, merkez ve taşra örgütlerindeki boşluklar ve Celâli fetreti gibi çok önemli olaylar hazırlarken diğer yandan da, o dönemin dünya konjonktüründeki şartlar bu tarihlere doğru Osmanlı aleyhine büyük gelişmeler göstermekteydi. Sözü ettiğimiz yüzyılın ikinci yarısında başlayarak meydana çıkan bu kesin ve genel değişikliklerin Osmanlı devlet mekanizmasını da olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmazdı.

Bu araştırmada amaç imparatorlukta baş gösteren bunalımların edebî eserlere nasıl yansıdığını, bir başka deyişle de tarihçinin edebî eserlerden (şîr türü) kaynak olarak yararlanması gerçeğini ortaya koymaktır.

Tarihçinin edebî eserlerden, edebiyatçının da tarihten yararlanması gerektiği gerçeği, ne ilk olarak tarafımızdan düşünülmüş, ne de ilk olarak tarafımızdan ileri sürülmektedir. Bu öteden beri herkesçe kabul edilen, temelde tartışılmasına bile ihtiyaç duyulmamış bir gerçektir. Ama

tarihçinin, bütün iyi niyetli tutum ve çabalara rağmen edebî eserlerden gerektiği biçimde yararlanamadığı da abartılmış bir yargı sayılmasa gerektir. Bunun belli başlı sebepleri arasında:

- a. Edebiyatın ve tarihin iki ayrı uzmanlık alanı olması,
- b. Her iki alanın uzmanlarının gerektiğinde, kaynaklara, diğer uzmanlık alanında çalışanların yardımına muhtaç olmadan eğilebilecek biçimde yetişmeleri,
- c. Doğal olarak bu iki alanın her birinde çalışan uzmanların öncelikle kendi alanlarını ilgilendiren konulara öncelik vermek zorunda bulunmaları,
- ç. Bizim öğrencilik yıllarımızdaki bir uygulamanın, yani; edebiyat bölümü ihtisas öğrencileri için tarih'in, tarih öğrencileri için de edebiyat'ın, 4 sömestr (2 yıl), okunması zorunlu dersler arasında yer verilmesinin yaygınlaşmamasının ve dolayısıyla uzmanlar dışında kalan, geniş bir tarihçi ve edebiyatçı kitlesi için tarih ve edebiyatın birbirinden iyice uzaklaşmaya başlaması,
- d. Diğer bir ifâdeyle ve özetle tarihçi-edebiyatçı, işbirliğinin ihtiyaç duyulan ölçüde gerçekleşmemesi ve buna pek de lüzum görülmemesi,
- e. Divân edebiyatımızın kendi şiir anlayışı gereği, tarihçi için önem taşıyan malzemeye fazlaca yer vermemesi ve tarihçinin edebî eserlerden genellikle ayrıntılara ilişkin bilgiler çıkarmak durumunda bulunması, gibi muhtelif hususlar düşünülebilecektir.

Herhangi bir yanlış anlamaya ve polemiğe yol açmamak için hemen belirtmemiz gerekir ki amacımız, bu konularda yapılmış ve yapılmakta olan ve saygı ile anılması gereken çalışmaları hafife almak değil, aksine, bu tarz çalışmaların daha da artmasına ilişkin dileklerimizi dile getirmektir.

Şüphesiz tarihçi için tarihî eserlerin ana kaynak olduğu tartışılmaz. Meselâ Kadı Burhaneddin'in divânına dayanılarak Kadı Burhaneddin devletinin tarihi ve Kadı Burhaneddin'in hayatı yazılamaz. Ama, bu şâir hükümdarın (H. 745 - 800/M. 1345 - 1398):

(I)

Ezelde Hak ne yazmış ise bolur ¹,
Göz neni ki görecektir ise görür
İki âlemde Hak'a sığınmışız
Tohtamış ne ola ya Ahsah Temur ²

¹ Bu tuyuğun birinci mısra^cında vezin bozuktur. Şâyet mısra (Hak ne yazmış ise ezelde bolur) şekline konulursa vezin düzelmektedir.

² Kadı Burhanettin Divanı. I. Tıpkıbasım TDK. c. II. İstanbul 1943. s. 586.

Allâh tâ ezelde (alnımıza) ne yazmışsa, (ne takdir etmiş ise), o olur. (gerçekleşecek olan odur),

Göz, neyi görmesi takdir edilmiş ise onun görür.

Biz her iki âlemde (dünyâda da, âhiretde de) Allâh'a sığınmışız:

Toktamış ya da Aksak Timur bizim için ne ola ki, kim ola ki?" diyen tuyuğu veya başka tuyuğlarından aldığımız:

(II)

Himmetümüz iki âlemde gezer
N'olırsar Âmasiye ya Nikisâr³
(Bizim himmetimiz her iki âlemde gezer
Amasya ya da Niksar nedir ki?)

(III)

Er oldur Hak yoluna baş oynaya,
Döşekde ölen yiğit murdâr bolur⁴.

(Er, yiğit Hak yolun canını fedâ etmekten çekinmeyen kişidir; Ya-tağında ölen yiğit murdar olur).

Mısraları Kadı Burhaneddin'in düşüncelerini, emellerini, karakterini değerlendirirken tarihçinin kanâatını güçlendiren konuya ışık tutan birer belge olarak elbette gözden ırak tutulamayacaktır.

Daha önce de değinildiği gibi, divân edebiyatımızda tarihçinin işine yarayan malzeme fazla değildir ve tarihçilerimiz zâten bunlardan büyük ölçüde yararlanmışlardır. Ancak bu durum, yararlanacak malzeme kalmadı anlamına gelemeyeceği gibi bilinen malzeme de, araştırmalar derinleşip yönlendikçe değişik yönlerden değerlendirilebilecek, tarihçinin ihtiyacına ve bakış açısına göre önem kazanabilecektir. Elbette, bize fazla bir şeyler söylemeyen divân şiirimizin çağının insânına neler söylediği daha iyi öğrenilebilir, anlaşılabilirse o suskun, o dereden tepeden bahseder görünen şiirlerin şu ya da bu ölçüde kimi olaylara ışık tutacağı da

³ Age., s. 588.

⁴ Age., s. 598.

muhakkaktır. Somut bir örnekle arzı gerekirse XVI. yy'ın ünlü şâiri Bâkî'nin divânında yer alan ancak Bâkî'nin olmadığı da saptanmış bulunan bir gazelin bazı beyitlerine göz atmakta yarar vardır:

Cihânun ni'metinden kendi âb ü dânemiz yeğdür
İlün kâşânesinden gûşe-i vîrânemiz yeğdür

Gınâ sadrında şol mağrûr nâ-âsûde serverden
Fenâ bezminde hâb-âlûd olan mestânemiz yeğdür

Hümâ-yı evc-i izzet gibi gayretsizden ey Bâkî
Muhabbet şem'ine şeh-per yakan pervânemiz yeğdür⁵.

Bunlardan:

“Ganilik, zenginlik, bolluk makâmının, yerinin en üst köşesinde oturan ve gâilesiz, rahat olmayan uludan, yokluk meclisindeki uykulu sarhoşumuz daha iyidir, üstündür.

Ey Bâkî! İzzet (yücelik, kuvvet, kudret) şâhikasırın (doruğunun) Hümâ kuşu gibi bir gayretsizden, muhabbet mumuna kanadını yakan pervânemiz daha iyidir, daha üstündür”.

Diyen ve ilk bakışta pek çok benzeri gazelde olduğu gibi şâirin tasavvuf ilkelerine uygun biçimde, dünya nimetlerinden, zevklerinden el etek çekmeyi, ilâhî aşk ile yanmayı, o aşk ile mest olmayı; mevki, zenginlik, dünya mutluluğu gibi herkesin peşinde koştuğu çekici nimetlere üstün tuttuğunu belirten deyişler olarak kabul edilmesi doğal olan beyitler, Kınalı-zâde Hasan Çelebi'nin tezkeresindeki (Cilt. 1, s. 208)⁶ tanıklığından anlaşıldığına göre devrin pâdişâhı III. Murad'a Bâkî'nin düşmanları tarafından şöylece arz edilmiştir:

Mestânenen (sarhoştan) maksat babanız Sultân Selim'dir (yani II. Selim, sarhoşluğuyla tanınan Sarı Selim'dir) Bâkî senin için gayretsiz diyor ve babanı senden üstün tuttuğunu açıklıyor.

Bilindiği gibi, günümüzün insanının aklına gelmeyecek bu açıklamalar Sultan II. Murâd tarafından ma'kul bulunmuş Bâkî derhal görevinden azledilmiş, dostlarının araya girmelerine, şiirin Bâkî tarafından yazılmadığı-

⁵ Divân-ı Bâkî. İstanbul, 1276. s. 110-111.

⁶ Kınalı-zade Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şuarâ. Eleştirmeli baskıya hazırlayan Dr. İbrahim Kutluk. I. Ankara, 1978.

nı kanıtlamalarına ve eski mecmualarda bu şiirin Nâmî adlı bir başka şâirin adıyla kayıtlı bulunduğunu göstermelerine rağmen, Bâkî, ölümden kurtulmuş ise de, tekrâr eski görevine iâde olunmamıştır.

Durum böyle olunca Bâkî'nin ⁷ (gerçekten Bâkî'ye ait) olan şu gazele değişik açılardan bakılabileceği derhal akla gelmektedir.

Zahm-ı dilden kan akar bu çeşm-i giryân bî-hâber;
Garka virdi âlemi bir katre ummân bî-haber.

Yâr bî-pervâ Celâlî gibi hat kaldırdı baş;
Memlekette fitne peydâ oldu sultân bî-haber

Muttasıl atar dile peyveste müjgân okların,
Câna geçdi zahm-ı tîr-i gamze cânân bî-haber

Mest olub uyurken öpmüş lâ'l-i cânânı rakîb;
Ehremenler Hâtemi almış Süleymân bî-haber

İtlerünle her gice gavgâda Bâkî çâkerin
Hâb-ı gafletde yatur ağyâr-ı nâ-dân bî haber ⁸

Gazelde şöyle denilmektedir:

1. Gönlün yarasından kan akıyor, fakat bu göz (kendisinden gözyaşı olarak akan bu kandan) habersiz. Bir damla bütün dünyayı suya boğdu, fakat deniz (ancak kendisinin yapabileceği ya da kendisinin bile yapamayacağı bu işi bir damlanın yaptığından) habersiz.

2. Sevgili pervâsız, oysaki hat (sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri) Celâlî eşkıyası gibi baş kaldırdı, Memlekette fitne (isyân, kargaşalık) çıktı, fakat Sultân bundan habersiz.

3. Hiç durmadan ard arda kirpik oklarını gönle atar; Gamzenin oklarının yarası tâ cana dek geçti, işledi, fakat sevgili bundan habersiz

4. Sarhoş olup kendinden geçmiş bir hâlde uyurken, rakîb sevgilinin dudağını öpmüş; Cinler yüzüğü ele geçirmiş, fakat Süleyman bundan habersiz.

⁷ Sadettin Nüzhet Ergun, Bakî, Hayatı ve Şiirler I, Divan. İstanbul 1935, s. 340-341.

⁸ Divân-ı Bâkî, İstanbul, 1276 s. 109.

5. Bâkî kulun her gece senin köpeklerinle didişip durmadadır; Nâdân ağyar (rakîb) ise gaflet uykusuna dalmış uyumada ve bu olup bitenden habersiz.

Gazelin ikinci beytinde, sevgilinin yüzünde biten ayva tüylerinin ki, divân şiirinde “fitne” olarak nitelendiği bilinir, Celâlî eşkıyasına teşbih edildiği ve böylece XVI. yy'da devlet için büyük bir tehlike olarak ortaya çıkan Celâlî isyanlarına telmihte bulunulduğu belirgindir. Beyitte müşevveş, leff ü neşr sanatı yapılmıştır. Birinci beyitteki “Yâr” ile “Celâlî” ve hatt'â karşılık ikinci beyitte sultân ve fitne zikredilmiştir. Şair bir yandan memleket ile ifâde ettiği sevgilinin yüzünde fitnenin yani hattın ortaya çıktığını belirtirken, hatt fitne-celâlî-sultân-sevgili kelimeleri arasındaki ilişkiye dayanarak gerçekten ülkede Celâlî'nin ortaya çıktığını yani fitnenin belirdiğini, ama sevgilinin karşılığı olan Sultân'ın yani pâdişâhın da (sevgilinin pervâsızlığına mukâbil) habersiz gibi davrandığını belirtmiş olmaktadır.

Dördüncü beyitte ise Hz. Süleymân'ın karısına telim ettiği hâteminin - ki Süleymân bu yüzük sâyesinde buyruğu altındakilere, cinlere de hükmedebilmektedir- Sahr (ya da Sâhir) adlı bir dev tarafından-Süleymân Peygamberin kılığına girilerek yani onun yerine geçilerek, Süleymân Peygamberin haberi yokken karısı Cerâde'den alınması Hz. Süleymân'ın tahttan uzaklaşıp kudret ve hâkimiyetini yitirmesi olayına telmih vardır.

Öte yandan divân şiirinde sevgilinin dudağı hâtemdir. Sevgili, Sultân yani süleymân'dır, rakîb ise Ehrimen'dir. Yani gerek teşbihler, gerek telmih, gerekse ifâde bakımından gazelde dikkati çekecek hiç bir şey mevcut değildir. Fakat 2. beyitteki fitne-Celâlî ilişkisi vesilesiyle gerçeğe değinildiği göz önüne alınınca Bâkî'nin bu beyitte ve hatta bütün şiirde Kanunî'yi habersiz olduğu ya da onun önem vermediği bazı konularda uyarmaya çalıştığı ihtimâli de derhal hatura gelmektedir.

Bâkî'nin bu tarz gazellerinin dışında doğrudan doğruya somut tarihî olaylara değinen ve aşağıya dört beyti alınan gazelininkine benzer şiirleri yok denecek kadar azdır⁹.

Reh-i mey-hâneyi kat' itdi tığ-i kahrı Sultânun
Su gibi arasın kesdi Stanbul u Kalata'nun

Miyân-ı âb ü âteş oldu cây-i keştî-i sahbâ
Yitürdi rûzgâr âyîn-i ayşın bezm-i rindânun

⁹ Sadettin Nüzhet Ergun, Age., s. 312.

Yakan âb üzre âteş sanmanız keşti-i sahbâyı
Şu'a-i tîg-i kahrından tutuşdu Şâh Süleymân'un

Hilâl-âsâ fîrûzân oldu bahr-ı nîlgûn üzre
Şafaktan dem urur âb-ı şarâb-âlûdu deryânın¹⁰.

Bâkî diyor ki:

1. "Padişâh'ın kahr kılıcı, meyhânenin yolunu kesti,
"O kılıç İstanbul ile (meyhânelerin çok olduğu)
Galata'nın arasını su gibi kesti
2. Şarap gemisinin yeri su ile ateşin arası oldu,
Rûzgâr (zaman) rindlerin meclisinin yaşama
ve eğlence âyinini mahv etti.
3. Suyun üzerinde şarap gemisin ateşin yaktuğunu
sanmayınız.
O gemi Sultân Süleymân'ın kılıcının şuaından,
yalımından tutuşmuştur.

Sadece bu beyitlerden dahî Sultân Süleymân'ın içki yasağı koyduğunu, meyhâneleri kapattığını, emre uymayarak şarap getiren gemileri denizin üzerinde yüküyle birlikte yaktırdığını anlamak kâbildir.

Bâkî H. 1008/M. 1600'de ölmüştür. Kendisinden 18 yıl kadar önce 1582'de ölen ve

Meded meded bu cihânın yıkıldı bir yanı
Ecel celâlileri aldı Mustafâ Hanı

diyerek Celâlî eşkıyasına da şiirinde yer veren Taşlıcalı Yahya Bey'in eserlerinde tarihî olaylar daha fazla yer alır.

Yahyâ Bey, vâsita beyti:

Hem hasib u hem nesib u hem sa'id u hem şehid
Hem velî hem gazi hem dervîş hem şâh-ı ferid

¹⁰ Divân-ı Bâkî İstanbul, 1276 s. 155.

olan 5 bendlik terci-i bendinin Sultân I. Murâd (Hüdâvendigar)'ın şehâdetini anlattığı 2. bendinde ¹¹ aynen:

Ol mahalde el öperken âl ile itdi şehîd
Kafirün elçisi adına gelüb bir ehl-i nâr

Ya'ni 'Bir cehennemlik, kişi, kâfir; düşmanın elçisi sıfatıyla gelip, o yerde (Kosova ovasında) el öperken, hile ile kendisini şehîd etti" diyerek genellikle eski Türk kaynaklarınca benimsenen ve Ahmedî'nin Tevârih-i Âl-i Osmân'ında olduğu gibi:

Kana bulaşubeni tâ pâ vü ser
Bir geber yatur imiş anda meger

Gevdeler içinde olmuşdur nihân
Lîk Gâzî Hân'ı görürdi ayân

Çün kazâ irdi yaturken turdı ol
Sıçrayub hançerle şâhı urdı ol

Ol arada demde Sultân-ı sa'id
Cânı Hakk'a virüben oldu şehîd ¹²

Yani (Meğer orda tepeden turnağa kana bulaşmış bir Allâhsız yatarmış. Cesetler arasına gizlenmişti, fakat Gazi Pâdişâhı apaçık görebiliyordu. Vaktaki kazâ erişti, o yattığı yerden kalktı, sıçrayıp hançerle pâdişâhı vurdu. O yerde o anda o mübârek (âhiretini hazırlamış) Sultân canını Allâh'a teslim edip şehit oldu) şeklinde anlatılan rivâyetin dışında bir ölçüde Rum tarihçisi Dukas'ın anlattıklarına yaklaşan ve Miloş Kobiloviç'i bir savaş alanı kahramanı olmaktan çıkaran değişik bir görüş getirmiş olmaktadır.

XVII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğunda olayların değişik boyutlar kazandığı, sosyal çalkantıların arttığı, yükselme devrinin sona ermesinin yarattığı mes'elelerin iyice boyutlandığı, ancak bazı kesimlerde apaçık görülen duraksamanın Türk Edebiyatını etkilemediği, aksine edebiyatta

¹¹ Yahyâ Bey, Divân. Tenkidli basım Haz. Dr. Mehmed Çavuşoğlu. İstanbul 1977, s. 143.

¹² Krş. Die Altosmanischen Anonymen Chroniken, Tevârih-i Âl-i Osmân. In Text und Übersetzung Herausgegeben von Dr. Friedrich Giese Ordentl. Honorarprofessor an der Universität Breslau. Tcil I Text und Variantenverzeichnis. Breslau 1922, s. 27.

yeni büyük şâirlerin ortaya çıkmasının devam ettiği ilginç bir asırdır. Bu durum, bu olayların edebiyatımıza daha fazla yansımaya ve tarihçiyi ilgilendiren daha geniş bir malzemenin şiire girmesine de yol açmıştır.

Meselâ 8 yıldır Nef'i ve Sihâm-ı Kazâ'sı üzerinde çalışan edebiyat araştırmacı Halil Erdoğan Cengiz'in bu konuda hazırladığı henüz yayımlanmamış eserindeki ön tesbitlerine göre, gerçek ya da takma adlarıyla, görevleriyle, ya da aile bağlarıyla (oğlu, kızı, anası, eşi, uşağı gibi) belirtmelerle birlikte Sihâm-ı Kazâ'da anılan kişilerin sayısı 115'in üzerindedir. Bunlardan:

64 kişi	1'er	şiirde
20 kişi	2'er	şiirde
7 kişi	3'er	şiirde
3 kişi	4'er	şiirde
2 kişi	5'er	şiirde
5 kişi	6'şar	şiirde
4 kişi	7'şer	şiirde
1 kişi	8	şiirde
1 kişi	9	şiirde
2 kişi	10	şiirde
1 kişi	14	şiirde
1 kişi	20	şiirde
1 kişi	24	şiirde
1 kişi	25	şiirde
1 kişi	31	şiirde
1 kişi	47	şiirde

anılmış bulunmaktadır.

Bu sayılar yeni bulunacak hicviyelere ya da görülecek başka yazmalardaki nüsha farklarına göre çok az bir değişiklik gösterebilecek ise de, temelde, ana çerçeve değişmeyeceğinden önemlibir tesbit olarak ele alınmıştır.

47 şiirde anılan kişi devrin ünlü şairlerinden ve kazaskerlerinden Gani-zâde Nâdiri Mehmed Efendidir.

31 şiirde adı geçen Vahdetî, 24 şiirde anılan ünlü şâir Kaf-zâde Fâizî, 21 şiirde adı geçen Nev'i-zâde Atâyî 10'ar şiirde anılan devrin Defterdâr-larından yani Maliye Bakanlarından Bâkî Paşa ve Ekmekçi-zâde Ahmed

Paşa, 6'şar şiirde anılan Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa, Veysî, Hekimbaşı Emir Çelebi, 5 şiirde anılan Azmî-zâde Hâletî gibi kişiler elbette İmparatorluk içinde sıvrılan şu ya da bu alandaki ünlü kişiler kimi devlet adamı, kimi sanatçı ve bilgin, kimi hem bilgin hem üst düzeydeki devlet görevlisi olarak tarihçinin dikkatinden uzak tutulamayacaktır. Bilgilerin tarihçinin işine ne ölçüde yarayacağı ayrı bir konudur. Ama kimi zaman en küçük, kırıntı kabilinden bir bilgiye dahi ihtiyaç duyulduğu bir anda belki tarihçi hiç bir işe yaramaz görünen bir bilgiyi elindekilerle birleştirerek kullanmaya yönelebilecektir. Meselâ Nefî, Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa ile ilgili olarak şiirleri arasında (anası, babası, eşi, dâmâdı, Habib Ağası, Hâfız'ı, İsmâil'i, kapıcısı, Kasım çavuş'u, kethüdâsı, Kodaman'ı, sır kâtibi, hazinedârını) anmıştır. Hiç bir tarihte Etmekçi-zâde'nin yakınında bulunan bu kişiler hakkında böyle bir kadro çizen bilgiye rastlanmamaktadır. Nefî'nin, Ahmed Paşa için (Anası aşçı kenizek, babası etmekçi) demesi ve böyle anasının bir aşçı câriye, Ahmed Paşa'nın dâmâdının kendisi gibi sarışın bir kişi, haznedâr başısının 16 yaşında biri olduğunu ortaya koyması, gerektiğinde tarihçinin kullanabileceği birer kırıntı bilgidir. Yine Genç Osman vak'asında adı geçen bir yeniçeri çavuşu Karamazak hakkında tarihlerimizde olaylardaki rolünü anlatanlar dışında hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Nefî, Kemân-keş Ali Paşa'ya yönelik hicviyesinde Keman-keş Ali Paşa'nın son derece esmer bir kişi olduğunu, damadının da kendisine benzediğini, Bâki Paşa ile küfürleşerek şakalaştıklarını, kayınbabası Rumeli kazaskerlerinden Bostanzâde Mehmed Efendi'nin Ali Paşa'nın yanında son derece itibârı bulunduğu gibi hususları anlatırken Karamazak'ın son derece şişman bir kişi olduğunu da söz arasına sıkıştırmaktadır.

Nefî üzerinde ayrıca durulacaktır. Şimdi XVI. yüz yılın sonlarında H. 1005/M. 1595'te doğan H. 1065/M. 1645'te ölen XVII. yy'ın ünlü hattat ve şâiri Cevrî'nin divanına ¹³ bir bakalım:

IV. Murâd'ın ok ve cirid atmaktaki silah kullanmaktaki ustalığı tarih kaynaklarında ayrıntılı bir biçimde yer alır. Ama aynı bilgileri Cevrî divânında da ayrıntılı olarak bulmak mümkündür. Târih-i Beyzâ Bâfermân başlıklı tarih kıt'ası aynen şöyledir:

Hazret-i Hân Murâd-ı zî-şânun
Her hünerde olur kemâli 'ıyân

¹³ Doç. Dr. Hüseyin Ayan, Cevrî hayâtı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve divânın Tenkidli Metni. Erzurum 1981.

Cümleden bir tûfeng ile hâlâ
Ki tokuz dirhem idi bî-noksân

Urdı bu beyzâyı sühûlet ile
Oldı fındık yeri şikeste hemân

Atdı kırk dört zirâ yerden anı
Zûr-ı bâzûsına yeter bu nişân

Didi târihini görüp Cevrî
Âferin ey dilîr-i Sâm-Akrân ¹⁴

Şâir bugünkü dille şöyle demektedir:

Şanlı Sultân Murâd Hazretlerinin,
Kemâli her hünerde apaçık ortadadır.

Bu meyanda hâlen bir tûfeng ile
Ki (kurşunu) noksansız dokuz dirhemdi,

Bu yumurtayı kolayca vurdu
Fındığın değdiği yer hemen kırıldı.

O fındığı 44 zirâ (yaklaşık 33-40 m) yerden attı.
Kolunun gücüne bu nişan yetişir.

Cevrî bu olayı görüp şu tarih mısırâsını söyledi:
Aferin ey Sâm'ın akranı olan yiğit.

Bu olay H. 1049'da (M. 1640)'da cereyan etmiştir.

Yine divânda, Sultân Murâd'ın cirid oyunundaki ustalığını gösteren 2 tarih kıt'ası vardır.

Bunlardan birincisine göre ¹⁵.

Sultan Murâd H. 1043 (M. 1633'te) Eski Sarây'a gittiğinde 100 dirhemlik (yaklaşık 800 gr. lık) bir ciridi atmıştı. Bu cirid Bâyezid câmini

¹⁴ Age., s. 289.

¹⁵ Age., s. 284-285.

geçip ta Harem'deki minârenin dibine düşmüştü. Şâir en katı bir yaydan 6 dirhemlik (yaklaşık 20 gr'lık) bir ok atılsa en sert bir rüzgarı arkasına alması hâlinde ancak bu mesâfeye ulaşabilir demektir.

İkinci tarihe göre ikinci cirid atışı pâdişâhın H. 1047 (M. 1637)'de Beykoz bahçesi'ne gittiğinde şöyle vuku bulmuştu:

Seyr için geldükde Begkoz Bağ'na iclâl ile
Pâyına yüz sürdü cûlar itmeyüb sabr u sükûn

Kurdılar piş-i sarâya bir mu'allâ sâye-bân
Eyledi anda vücûdın tâb-ı germâdan masûn

Gâh hışt u geh cirid alub o meydanda ele
Kuvvet-i sâhib-kirânîsin iderken azmûn

Atdı ol yerden ciridin zûr-ı bâzû gösterüb
karşusunda oldu menzil-gâh ana mermer sûtûn

Add olundu bu'd-ı meydânı yüz otuz beş zirâ
İrmeye ol menzile bâd olsa tîre reh-nümûn¹⁶

Bugünkü dille olayı şöylece anlatabiliriz:

Sultan Murâd kudret ile ululukla Beykoz bahçesine gezinti için geldiğinde,

Akarsular yerlerinde durmaya sabredemeyip onun ayağına aktılar, yüz sürdüler.

Sarâyın önüne yüksek bir sayvan (gölgelik, çadır) kurdular.

Pâdişâh mevsim sıcaklığının harâretinden vücûdunu orada korudu.

O meydanda eline kimi zaman tuğla, kimi zaman cirid alıp,

Sâhib-kıranlarda bulunan kuvvetine sınırlanarak,
Kolonun kuvvetini gösterip ciridini oradan attı,
Ciridin yere düştüğü mahal karşıdaki mermer direğin
bulunduğu yer oldu.

¹⁶ Age., s. 285-286.

Aradaki uzaklık 135 zirâ yani (yani 1 zirâ 75 cm'den hesaplanırsa 99 metre, 90 cm'den hesaplanırsa 121.5 metre) kabul edildi ki, yol göstericisi rüzgâr olsa bile, bu mesâfeye ok dahi erişemezdi.

Cevrînin diğer bir tarihi şudur:

Feth idüb Bağdâd'ı Gâzî Murâd Hân
Çün Diyâr-ı Bekr'i kıldı müstakarr

Anda atdı altı dirhem bir tûfeng
Bir guruşa eyledi darbı eser

Add olundı otuz üç buçuk zirâ
Tûl-i meydân-ı nişânı ser-be-ser

Didiler târihini idüb duâ
Kuvvetün olsun mezîd ey nâm-ver¹⁷

Cevrî demektedir ki:

Gazi Sultan Murad, Bağdâd'ı fethedip
Diyarbakır'da karar kıldığında,

Orada bir tûfeng attı ve altı dirhemlik bir kurşunu
Bir kuruşa isâbet ettirdi,

Nişan alanının uzunluğu bir uçtan öbür uca,
33,5 zirâ (yaklaşık 25 ya da 30 metre) ölçüldü,

Duâ edip, olayın tarihini şu mısra ile söylediler
Ey ünlü (pâdişah) kuvvetin ziyâde olsun,

Târih mısra'ı hesaplandığında bu olayın H. 1048/M. 1638'de vuku' bulduğu anlaşılmaktadır.

Hatıra gelebilecektir ki bu olaylar bazı tarihlerde de yazılıdır, Evliya Çelebi bile Sultân Murâd'ın sportmenliği hakkında oldukça ilgi çekici bilgiler vermiştir. Şu hâlde uzun incelemeleri, çalışmalara yol açan bu edebî

¹⁷ Age., s. 295.

eserlerin değerlendirilmesine ne gerek vardır? Cevrî'nin tarih kıt'aları tarihçiye yeni ne öğretmiştir?

Bir tarihçi gözüyle, bu konudaki kişisel düşüncelerimizi şöylece özetleyebiliriz.

1. Bir çok kaynakta bu olaylara ana çizgileriyle değinildiği halde kiminde olayın yeri kiminde kurşunun ağırlığı gibi ayrıntılara yer verilmemiştir. Tarihçi, ihtiyaç duyduğunda, ayrıntılara ilişkin bilgileri buradan tamamlayabilecek, ayrıca tarih kaynaklarında yer alan bu bilgilerin doğruluğunu, edebî kaynaklardan da te'yit etme imkânına kavuşacaktır.

2. En önemlisi, şâirin tarih kıt'alarının her birinin sonuna eklediği "Bâ-fermân-ı 'âli-şân" ya da "Bâ-fermân" ibareleridir. bu kıt'aların pâdişâhın fermânı, emri üzerine kaleme alındığını belirten bu küçük ibâre tarihçi için; kaynağın ve dolayısıyla bilginin güvenilirliğini, doğruluğunu belirten önemli bir ipucu olmaktadır. Ayrıca sâdece bu ibâre, pâdişâhın kişiliğini değerlendirirken, pâdişâhın hangi olaylara önem verdiğini tesbit ederken güvenilir bir dayanak oluşturmaktadır. Şüphesiz sadece bu ibârelere dayanarak dahi Sultan Murad'ın günümüzün deyimiyle rekorları olarak adlandırılabilir olan o devrin deyimiyle pehlevanlıktaki başarılarına ne kadar büyük bir önem verdiğini ve ayrıca olayın belgelenmesi, kalıcılık kazanması için şâirelere de tarih düşürmelerini emrettiğini söylememiz mümkündür.

Şimdi "bâ-fermân" gibi ibârelere dayanarak pâdişâhların tarih düşürmesi için Cevrî'ye hangi konularda emir verdiklerini görelim:

Fermân yani, buyruk, sipâriş gereği yazıldığı belirtilen, 13 manzu-meden 8'i Sultan Murâd'la ilgilidir. Bunların 2'si cirid, 2'si tüfeng atışları; 1'i köşk, 1'i has oda yaptırılması, 1'i has oda tâmiri 1'i gümüş taht yaptırılması konusundadır.

Sultan İbrâhim'in tarih düşürülmesini istediği konular ise 3 adet köşke, ayrıca 1 başka köşk ve sebil yaptırılmasına ve 1 köşkün tamirine ilişkindir. Kalan 1 tarih ise Kırım Hânı'nın yaptırdığı çeşme için düşürülmüştür.

Cevrî Divânı'nın tenkidli basımındaki tarih kıt'alarının sayısı 121'dir. Pâdişâhların ve Kırım Hânı'nın teklifi yani sipârişi, emri üzerine yazılan, sözünü ettiğimiz 13 kıt'a çıkarılınca geriye 98 kıt'a kalmaktadır.

Şimdi de bu 98 kıt'anın hangi konularda olduğuna bakalım.

1. İçlerinde Bağdad'ın fethinin Sultan İbrâhim'in ve IV. Mehmed'in cülûslarının, IV. Murad'ın ve Sultan İbrâhim'in şehzâdelerinin doğumları-nın da yer aldığı önemli tarihi olayları, pâdişâhları, hânedânı konu alan 13,

2. Kaptan-ı deryalık, Beylerbeyilik, Defterdarlık, Hekimbaşılik, Şeyhü'l-islâmlık, Anadolu Kazaskerliği, Nakibü'l-eşraflık gibi görevlere yapılan atamaları konu edinen 18,

3. Sadrâzamlardan Bayram Paşa, Sofu Mehmed Paşa, Ahmed Paşa gibi şahısların yaptırdıkları da içlerinde bulunan câmi, mescit ve türbeleri konu edinen 6,

4. İçlerinde Vâlîde Sultanın, Yeniçeri Ağasının; Siyavuş, Mehmed ve İbrâhim Paşaların yaptırdıkları da yer alan köşk, ev, han, hamam gibi yapıları konu edinen 26,

5. Kara Mustafa Paşa ile Silahdar Mustafa Paşa, Musâ Paşa, Ahmed Paşa gibi Paşaların, Yeniçeri Ağası Tekeli Mustafa Ağa'nın, Dilsiz Tavşan Ağa'nın da içlerinde bulundukları muhtelif kişilerce yaptırılan sebil ve çeşmeleri konu edilen 17,

6. Muhtelif kişiler tarafından açtırılan kuyuları konu edinen 2,

7. Sadrâzam Mustafa Paşa'nın yaptırdığı köprü konusunda 1,

8. Harem-i hümayunda olan silahdar odası, Tîr-en-dâzlar Tekyesi gibi bina, tekke, câmi tamirlerini konu edinen 4,

9. Değişik yıllarda kış mevsimlerinin nasıl geçtiğini ve bunlardan birinde denizin donduğunu konu edinen 3,

10. Şâir Hayli Bey, Aysî, IV. Murâd'ın ünlü ve sevgili müsâhibi Musâ Çelebi'nin de içlerinde bulunduğu değişik kişilerin ölüm tarihlerini belirten 6,

11. Bir şükûfe-zârın (çiçek bahçesinin) yaptırılışını belirten 1,

12. Değişik olayları, bu arada Enmuzce, Ahsenü'l-hadîs, Nasâyihü'l-Mülûk li-Hüsni's-Sülûk adlı kitapların yazılış tarihlerini konu edinen 1, tarih kıt'asının toplamı 98'e ulaşmaktadır. Bu malzemeden tarihçinin yararlanmayacağı elbette düşünülemez.

Bu kez de tarih kıtası olmayan manzumelere bir göz gezdirelim.

Görülen manzumeler arasında:

a. DER TA'RÎF-İ TUĞRA-YI GARRÂ BÂ-FERMÂN başlıklı 7 beyitlik manzume¹⁸,

b. ŞEHENŞÂH-I CİHÂN PÂDİŞÂH-I ZAMÂN HAZRET-İ SULTÂN İBRÂHİM HÂN YAPDURDUĞI KAYIK VASFINDADUR Kİ FERMÂN-I ÂLİ-ŞÂN ile söylenmişdür başlıklı 13 beyitlik manzûme¹⁹,

c. KIT'A DER-TARÎF-İ ARABA BÂ-FERMÂN başlıklı 2 beyitlik kıt'a²⁰,

¹⁸ Age., s. 138.

¹⁹ Age., s. 142-143.

²⁰ Age., s. 148.

- ç. KİT'A DER- TA'RÎF-I KEMER BÂ-FERMÂN başlıklı 2 beyitlik kıt'a²¹,
 d. KİT'A DER VASF-I KEMER BÂ-FERMÂN başlıklı keza 2 beyitlik kıt'a²²,
 e. KİT'A DER-TA'RÎF-I CÂM BÂ-FERMÂN başlıklı 3 beyitlik kıt'a²³,
 f. KİT'A DER TAVSÎF-I SÂĞAR BÂ-FERMÂN başlıklı yine 3 beyitlik kıt'a²⁴,
 g. KİT'A DER-SITÂYÎŞ-I PİYÂLE BÂ-FERMÂN başlıklı 3 beyitlik kıt'a²⁵,
 h. KİT'A DER MEDH-I SER-PÜŞ-I CÂM BÂ-FERMÂN başlıklı 3 beyitlik kıt'a²⁶,
 1. BEYT DER-TA'RÎF-I OTAKA BÂ-FERMÂN başlık beyt²⁷,
 i. BEYT DER-MEDH-I ELDİVEN BÂ-FERMÂN başlıklı beyt²⁸.

ki ikisi beyt olmak üzere toplam 11 parça etmektedir, bunların da pâdişahların fermânı ile yazıldıkları, şâirin koyduğu ibârelerden kesinlikle anlaşılmaktadır.

Bunların dışında “Bâ-fermân” kaydını taşımadıkları hâlde, sunulan örnekler bakılarak, fermân gereği yazıldıkları söylenebilecek parçalar da şunlardır:

1. Saltanat Kayığı konusundaki 2 beyitlik kıt'a²⁹,
2. Kolçak konusundaki 3 beyitlik nazm³⁰,
3. Kemer konusunda mesnevi tarzında yazılmış 3 beyit³¹,
4. Kemer konusundaki 3 beyitlik nazm³²,
5. Kemer konusunda mesnevi tarzında yazılmış 2 beyit³³,

²¹ Age., s. 149.

²² Age., s. 149.

²³ Age., s. 149.

²⁴ Age., s. 149-150.

²⁵ Age., s. 152.

²⁶ Age., s. 152.

²⁷ Age., s. 153.

²⁸ Age., s. 154.

²⁹ Age., s. 151.

³⁰ Age., s. 151.

³¹ Age., s. 152-153.

³² Age., s. 153.

³³ Age., s. 153.

6. Sorguç konusundaki 1 beyit³⁴,
7. Tuğra konusundaki 6 beyitlik nazm³⁵.

Bunlardan 2 parçanın Sultân İbrâhim'in diğerlerinin Sultân Murâd'ın emriyle yazıldıkları var olan ipuçlarına dayanılarak değerlendirilebilecektir.

Bunlar pâdişâhların karakter ve zevklerine ışık tutan belgeler olarak ele alınabilecektir. Meselâ Sultân Murâd'ın kadehleri, kemeri, av eldiveni sadece onun içki ve av düşkünlüğünü değil, aynı zamanda bir sanatçı ruhuyla, yaptırdığı eşyaları ne kadar çok severek yaptırmış ve kullanmış olduğunu da gösterebilecektir.

Her biri şu yada bu ölçüde değerli sayılabilecek bilgileri muhtevi bu eserlerin dışında, arayanlar daha başka şeylerde bulabileceklerdir. Meselâ, Cevrî Dîvân'ının Tenkidli Basımında 110 - 113'ünca sayfalarında yer alan ve başındaki "bâ-teklîf" kaydına bakılarak IV. Murâd'ın emri üzerine kaleme alındığı kabul edilebilecek olan kaside tarzında kafiyelerimiz bu manzumeye dayanarak o zamanki sarây yani Harem-i Hâs-ı Hümayûn Mûsiki Hey'etinin ana kadrosunu isimleriyle ortaya koymuştur. 53 beyitlik bu manzumedeki:

Çünkü ta'rîf-i kibâr oldu bu resm üzre edâ
Yazılırsa n'ola şimden girü evsâf-ı sığâr

Bir nice nev-heves ü hûb-nefesler ki henüz
Mûsiki meşkin ider her birisi leyl ü nehâr

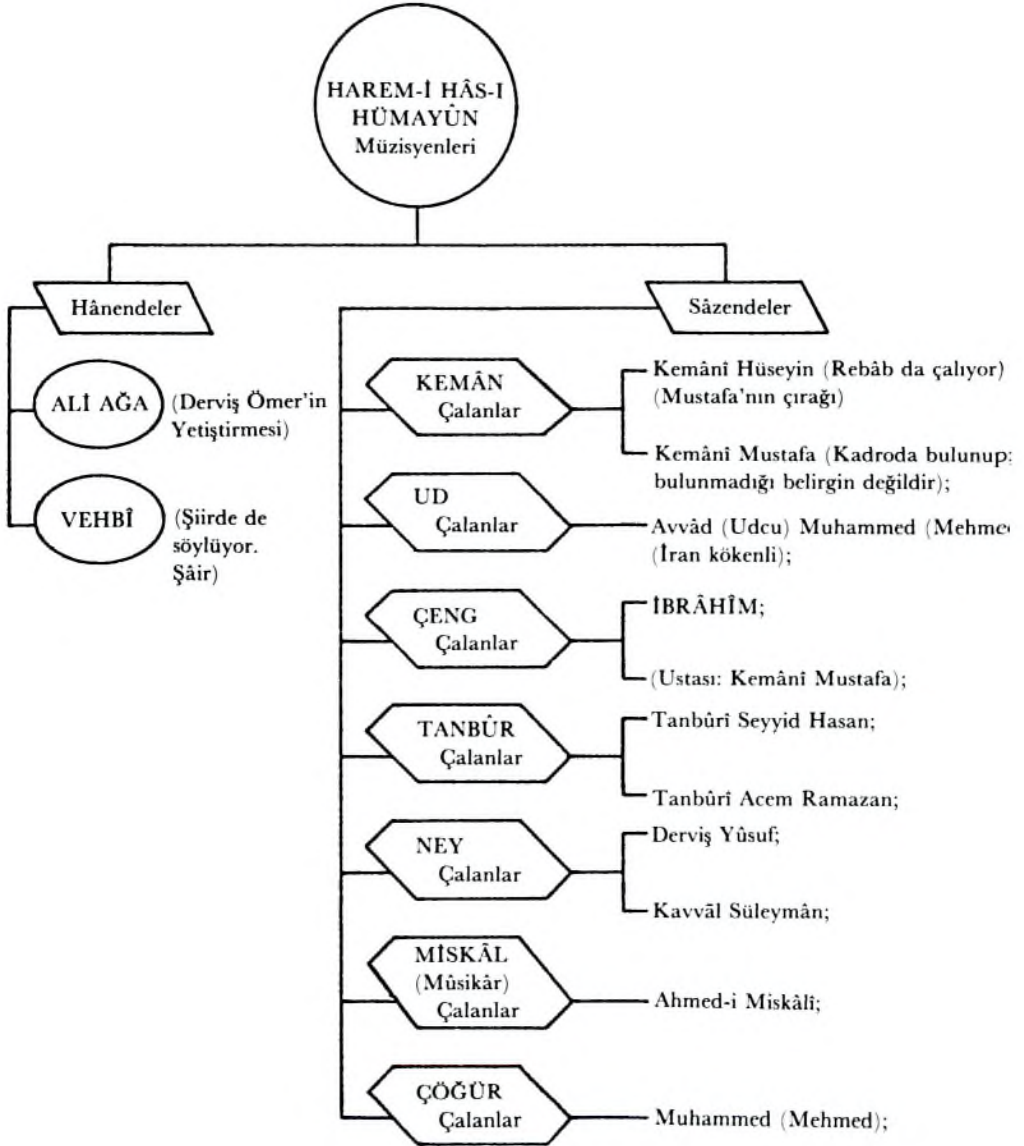
Anlar olmuş kimi sâzende kimi hânende
Kabiliyyetleri hakkâ ki olunmaz inkâr³⁶.

gibi beyitlerde büyük müsikîşinâsların anlatulmasından sonra sıranın küçüklere geldiği; kimi sâzende, kimi hânende yetenekleri inkâr edilmeyecek bir çok güzel sesli ve mûsiki aletlerine hevesli kişinin gece gündüz meşkle meşgul olduğu belirtildiğine göre, bir ana kadro ve bir de yeteneklilerden oluşan geniş bir yedek kadro vardır. Hânende ve sâzendelerin "kibâr", "büzürg"ü olarak nitelenen ana kadro şu şekilde ortaya çıkmaktadır:

³⁴ Age., s. 139.

³⁵ Age., s. 139

³⁶ Age., s. 113.

Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki Osmanlı Sarâyında dâimi görevli bir HAREM-I HÂS-I HÜMÂYÛN MUSİKİ HEY'ETİ vardır. Hey'ette,

Kemân
Ud
Çeng
Tanbur
Ney
Miskal
Çöğür

olmak üzere 7 değişik çalgı ile en az 2 tanbur, 2 ney olduğuna göre 9 usta sâzende bulunmaktadır. kemânî Hüseyin Rebâb da çaldığına göre hey'etteki musiki aleti 8'e yükselmektedir. İki hanende ile birlikte hey'et tamamlanmaktadır.

Cevrî'nin bu manzumesinde çöğür çalan kişi şu beyitlerde anlatılmaktadır:

Biri çöğürçi MUHAMMED ki aceb sihr eyler
Çöğür alup eline perdesin itse hem-vâr

Ud u tanbur gınâsın virür itdükde nagam
Bes ki destinden ider kesb-i nezâket evtâr

İtse meclisde anunla eger âheng-i sürûr
Nağmesi dide-i mestânda komaz hâb-ı humâr

Çöğürün böyle kemâlin bilicek şerminden
Adem-âbâd a firâr itdi KOR OĞLI nâ-çâr³⁷

Buradan anlamaktayız ki bu Çöğürücü Muhammed eline sazını alıp sihirli parmaklarıyla dokunduğunda ona ud ve tanburun ses zenginliğini verebilen, sarhoşların gözünden mahmurluk uykusunu kaldıran bir kişidir. Çöğürün böylesine ustaca, kemâl derecesinden çalındığını öğrenince ünlü halk şâiri KOR OĞLU utancından ölüp gitmiştir.

³⁷ Age., s. 112.

Ancak bu sözlerden, bu çöğürünün ustalığının ötesinde, çıkarılacak şu önemli sonuçlar da vardır:

1. KOR OĞLU, Cevrî'nin bu şiiri kaleme aldığı tarihte ölmüş bulunuyordu.

2. Çöğür Türk Halk Musikisinin bir sazıdır. XVII. yy'ın ortalarında İstanbul'da çöğür çalan 3000 profesyonel sâzende vardı. Yeniçeri Ocağında da son derece tutulmuştu. Kopuza benzerdi, 6 çift telli idi. Müzik araştırmacıları çöğürün bir yandan saz şâirleri tarafından son derece sevildiğini bir yandan da XVII. yy'da Klâsik Mûsikimizde kullanıldığını kaydetmektedirler. Cevrî'nin bu şiiri çöğürün sarâydaki Musiki Heyeti'ne girdiğini göstermesi bakımından araştırmacıları doğrulayan bir belge kimliği kazanmaktadır.

Şâyet çöğürle sarâyda halk musikisi çalındığını gösterir bilgiler de elde edilebilirse bu, daha da önemli bir durum ortaya çıkaracaktır.

Nef'îye gelince, XVII. yüzyılın bu büyük ve ünlü, çok okunan şâirinin eserlerindeki tarihî unsurları çok kısa ilk olarak Prof. Dr. Abdülkadir Karahan ortaya koymuş ve bir daha Doç. Dr. Tulga Ocak'ın dışında, Nef'î'deki tarihi ilgilendiren hususlara eğilmek ihtiyacı hissedilmemiş gibidir.

Oysa ki Nef'î'de bile hâlâ tarihçinin üzerinde durmasını gereken ilgi çekici başka bilgiler vardır. Meselâ:

Merhabâ ey pâdişâh-ı âdil ü âlî-nijâd
Oldu teşrîfinle şehri-i Edrene reşk-i bilâd

Matla'lı kasidede yer alan şu beyitlere bir bakalım:

Sen tamâm ahvâl-i dîn ü devlete virdin nizâm
Eyledin hakkâ umûr-i saltanatda ictihâd

Bir gazâ itdin ki hiç itmiş değül bir pâdişâh
İşidüb olsa n'ola Sultân Selim'in rûhu şâd

Bir gazâ itdin ki tahsîn eyledi âlem sana
Âferîn ey husrev-i gâzî gazâ ferhûnde-bâd

Katl idüb ol fâsidi bozdun tılsım-ı fitneyi
Buldu bâzâr-ı fesâd icrâ-yı hükmünle kesâd

İki hâin idi bunlar kim isâbet oldu pek
İkisinin dahi katli bir sebîl-i ittirâd

Biri bu iblîs-i pür-telbîs-i fettân kim müdâm
İtmedeydi fitne vü âşûba tertîb-i mevâd

Bir de ol ifrît-i kâfir-kîş-i küfr-endîş kim
Ana mensûb idi heperbâb-ı bagi vü irtidâd

İkisi de tîg-i kahrınla cezâsın buldular
Koluna kuvvet ola günden güne ömrün ziyâd

Fitne bir yerde dahi başgösterir mi gör nice
Gamze-i dil-ber gibi pinhân olur ehl-i fesâd

Belki dil-berler kalur cümle hat-âver olmadan
Ol kadar âh zuhûr-i fitne bulur insidâd

Ne memâlikde olur hiç ihtimâl-i ihtilâl
Ne adû bâc u harâcı virmege eyler inâd

Arşa as şimdengirü şemşîr-i cevher-dârını
Anı ta'lik itmege lâayık değil seb'-i şidâd

Düşdü gerçi havf-ı tîginle kulûbe tefrika
İtdi ammâ dîn ü devlet birbiriyle ittihâd

Sana şimden sonra yokdur hiç bir emr-i muhâl
Buldun a'lâ zabt u rabt-ı memleketde i'tiyâd

Devlete lâzım umûr oldu tamâm illâ hemân
Kaldı erbâb-ı tarîk-i ilmi itmek inkıyâd

Ana da kâfidir ednâ iltifât-ı himmetin
Ne murâd eyler ki olmaz sendeki rüşd ü sedâd ³⁸

³⁸ Nef'î Dîvânı. Bulak baskısı s. 59, İstanbul baskısı s. 83-84.

Nef'i, bugünkü dille şunları söylemektedir:

Sen din ve devlet işlerini tümüyle düzenledin,
Doğrusu saltanat işlerinde gücün yettiği kadar
çalıştın ve bu alanda yeni bir müctehid oldun.

Böylece, öyle bir gazâ etdin ki hiç bir pâdişâh
böyle bir gazâ etmemiştir,

Sultân Selim'in ruhu bunu duyunca şâd olsa şaşılır mı?

Öyle bir gazâ ettin ki cümle âlem seni begendi,
Aferin ey gazi hükümdar, gazân mübârek olsun

O Fâsidi (Fesâdcıyı) katlettirip fitnenin tılsımını bozdun,
Senin buyruğunun yerine getirilmesiyle (fitne pazarı kesâd buldu,
alış verişte durgunluğa uğradı) Fitne pazarının malları sürümünü
yitirdi.

Bunların ikisi de hâindi, ikisinin de katli
Birbirine uygun bir yoldu ve son derece isâbetli oldu
Bunların birisi fitneci, sûret-i hakdan görünerek hile edip aldatan
bir şeytan idi ki,

Hiç durmadan fitne ve kargaşalık sorunları tertiplerdi.
Biri de küfr düşünen kâfir yaradılışlı o ifrit idi ki
Dininden dönen ve şekâvetle uğraşanlar guruğu hep ona mensuptu.

İkisi de kahrının kılıcı ile cezâlarını buldular
Koluna kuvvet olsun, Allan günden güne ömrünü artırsın
Gör bakalım, bir daha, bir yerde fitne baş gösterebilir mi?
Gör, gönlü alan güzelin süzgün yan bakışı gibi, fesadçılar nasıl
gizlenir!

Hattâ, fitnenin ortaya çıkması, âh, o kadar önlenir ki
Belki, dilberlerin bile, güzel yüzünün fitnesi olan hat denilen ayva
tüyleri bile çıkmaz olur.

Ne ülkede ihtilâl çıkması ihtimâli kalır,
Ne de düşman bacını haracını vermemekte inada kalkışabilir.
Yedi kat gök o kılıcın asılmasına lâayık yer değildi,
Bundan sonra o mücevher işlemeli kılıcını Arş'a göklerin en üst
katına as,

Gerçi kılıcının korkusuyla kalplere tefrika düştü ama,
 Din ile devlet de birbiriyle birleşti.
 Bundan sonra senin üstesinden gelemeyeceğin hiç bir iş yoktu,
 Memleketde zapt ü rabtı temin etmeyi itiyâd edindin
 Devlet için gerekli işlerin hepsini yaptın, tamamladın,
 Sadece ilmiye yolu mensuplarına boyun eğdirmek işi kaldı

Himmetinin en küçük bir ilgilenişi, bunu da yerine getirmeye yeterlidir,

Sendeki bu akıl ve tedbirle doğru yolda hareket ediş
 Neyi arzular da üstesinden gelemez ki?

Bilindiği gibi Nefî bir pâdişâhı çıkmadığı bir sefere dayanarak “O cevherli kılıcını gökler as” gibi gerçeikle hiç ilgisi bulunmayan sözlerle övmüş bir şâir olarak eleştirilmiş ve bu tutumu divân şâirlerinin tipik dalkavukluk örneği olarak gösterilmek istenilmiştir. Nefî bu tarz övgülerinden biri Genç Osman’a (Sultân II. Osman’a) yazdığı “Âferin ey rüzgârın şeh-süvâr-ı safderi Arşa as şimden girü tîg-i süreyya-cevheri matla’lı kasidesinde diğeri de IV. murâd’a yazdığı bu kasidede yer alır. Edebiyatçı arkadaşımın birlikte yaptığımız iki yanlı değerlendirmeleri birleştiren çalışmamıza göre:

Nefî’nin “gazâ” demiş olması genellikle “muhârebe” olarak kabul edilmiştir. Oysa ki burada Sultân Murâd’ın Lehistan Seferi için Edirne’ye geçip sonra işi barışla sonuçlandırmasını ele almış değildir. Nefî “gazâ” kelimesini anmadan önce “sen din ve devlet işlerini düzenledin, saltanat işlerinde ictihâd yoluna gittin” diyerek övgü konusunu belirtmekte ve bunu izleyen beyitlerde de bunu “gazâ” yani din uğruna savaş saydığını açıkça vurgulamaktadır. Yaptığı işle Sultân Selim’in rûhunu şâd etmesi de değerlendirmemizle çelişmez. Çünkü Sultan Selim sâdece gâzi bir hükümdar değil, aynı zamanda o çağ için büyük önem taşıyan halifelîği Osmânî taciyla birleştiren bir hükümdardır. Şâyet bu şekilde düşünmeseydi, Nefî’nin, çıkmadığı bir sefer için böyle parlak sözler söylemesi Sultân Murâd’ı övmek değil, belki de yermek, alay etmek olurdu.

Daha aşağıdaki beyitlerde gazânın iki kişinin katli olduğu da yine apaçık söylenmektedir. Bu kadar övgüye lâyık görülen olay ne olabilir? Kroniklere bakıldığında burada söz konusu edilen asıl olayın, Naimâ tarihinde de uzun anlatılan sultân Murâd’ın önce İznik Kadısı’nı sonra da Şeyhü’l-islâm Ahi-zâde Hüseyin Efendi’yi öldürtmesi olabileceği anlaşılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunda ilmiye sınıfının, din adamlarının, bilginlerin, şeriât adına yargılayan kadıların seçkin ve saygın bir yeri vardır. Medreseden yetişen bu kesim, asker kesimiyle birlikte devlet içindeki temel güçleri oluşturmaktadır.

Kadıların öldürtülmesi pek büyük, iyice açığa çıkmış önemli suçları olmadıkça sık sık rastlanan olaylardan değildi. Kazaskerlerden şâir Tâci-zâde (Tâc-zâde) Ca'fer Çelebi'nin Yavuz Sultân Selim tarafından öldürtüldüğü de bilinmektedir. Fakat Şeyhü'l-islâm'lardan birinin öldürtülmesi, değil görülmüş, hatırdan bile geçmiş bir şey değildi.

Sultân Murâd'ın Ahi-zâde Hüseyin Efendi'yi öldürtmesi yepyeni bir olaydı ve o zamâne dek, suçlu görüldüklerinde, en ağır görevden alınmak ve sürgüne yollamak suretiyle cezâlandırıldıklarından, bu olay, can korkusuna düşen ulemâ üzerinde çok etkisi yaratmıştı. İznik Kadısı'nın astırılmasına tepki gösteren ulemânın Şeyhü'l-islâm'ın öldürülmesine tepki göstermemesi düşünülmeyecektir. Eski kaynaklarda bu tepkinin somut belirtilerine ilişkin somut girişimlerden söz açılmaması böyle bir tepkinin var olmamasından değil, Sultân Murâd'ın aman vermez, insafsız tutum ve davranışlarının yarattığı sindiricilikten kaynaklanmış olsa gerektir.

Nefî'nin “Düşdü gerçi havf-ı tûginle kulûbe tefrika” (Kılıcının korkusuyla kalplere tefrika düştü) diyen mısra'ı ile Naimâ'nın “İznik Kadısı'nın selb olunduğu (asıldığı) âleme şâyi' olub (yayılp) herkes müteaccib (şaşkın) ve zümre-i kudata (kadılar zümresine) havf ve haşyet (korku ve ürkme) târî olub....” diyen cümlesi aynı görüntünün değişik kelimelerle yansıtılmasından başka bir şey değildir.

Pâdişâhın ilmiye sınıfı üzerine, kendisini tahttan indirecekleri yolundaki duyumlar, söylentiler sebebiyle, şiddetle yürüdüğü ve Şeyhü'l-islâm'ı bile öldürttüğü bir dönemde Nefî'nin bu durumu “ictihâd” olarak nitelemesi ve üstelik bunları yeterli görmeyerek “Devlet” işlerinin hepsini yoluna koydun Pâdişâhım, şimdi geriye ilmiye sınıfına boyun eğdirmek işi kaldı” deyip pâdişâhı daha hâlâ ulemâ üzerine yürümeye kışkırtması, tarihçi tarafından çok yönlü olarak değerlendirilmesi gereken bir gerçektir.

Nefî'deki tarihle ilgili öğeler birkaç makaleyi kapsayacak bir genişlikte olduğundan örnekleri çoğaltmıyoruz.

Şimdi son olarak her mısra'ı çağının tarihî olaylarını yansıtan ve 40 beytiyle, yazıldığı zamanın tarihinin bir özeti gibi de değerlendirilebilecek olan bir kaside ile³⁹ araştırmamızı sonuçlandırmak istiyoruz.

³⁹ H. E. Cengiz'in eski bir mecmû'ada bulduğu metin esas alınmış, Prof. Fahri İz'in ve Doç. Dr. Günay Kut'un yayınladıkları metinlerle de karşılaştırılmıştır.

67 beyit tutan, İstanbul halkına ve bu arada özellikle pâdişâha seslenen bu kasidenin devrin ünlü şâir ve nesir yazarı Veysi'ye ait olması ihtimâli güçlü görülmektedir. Tarihçi için kasidenin kimin tarafından yazıldığından ziyâde, büyük bir cesâretle ne gibi hususlara değindiği önem taşımaktadır.

Pâdişâhtan başlayarak vezirlerin, kadıların, din adamlarının, askerinin durumlarını dile getiren beyitlere şöylece göz atılabilir:

SİPÂHÎ VE YENİÇERİNİN DURUMU

Çalışur bir tarîk ile seferden kalmağa herkes
Kanı bir atlanur gider gazaya fi-sebilillah
Beş on Akça ulûfeyle sipâhî neylesün nitsün
Eğer yeniçeri dersen ne kâdir söylemek billah

Bozulmasına dünyânın sebep paşalar ağalar
Fesâd u fitneye bâ'is bulardur sübhesüz vallah

*“Herkes bir yolunu bulup savaşa, sefere gitmemeye çalışır,
Hani, atına binip Allah yoluna gazâya giden kim var, nerede?”*

*Ama beş on akçe ulûfe ile sipâhî ne yapsın, ne etsin?
Şâyet yeniçeri ne haldedir dersin, allah için kimde söyleyecek kudret var.*

*Dünyanın bozulmasının sebebi paşalar ve ağalardır,
Fesat ve fitnenin sebebi hiç şüphe yok bunlardır.”*

SAMÎMİYETSİZ DİNDARLARIN, HAM SOFULARIN DURUMU

Hemân bir hây u hûy ile yıkar câmi'leri sûfi
Kanı evrâd ile esmâ kanı tevhîd-i zikrullah

Gerek va'zu hitâbetler gerek ders ü imâmetler
Virilmez olsa ücretler okunmazdı Kelâmullâh

Şâir bu beyitlerde ham sofuların hayhuy ile câmide şamata ettiğini, ama Allâh'ın adını bile anmadıklarını; okuma ücreti verilmemiş olsa Kur'an-ı Kerim'in bile okunmayacağını dile getirmektedir.

VEZÎRLERİN DURUMU

Vezîre i'timâd itme benüm devletlü hünkârüm
Olardur düşmeni dinün olardur devlete bed-hâh

Vezâret sadrına geçmiş oturmuş bir bölük hayvan
Bu dîn ü devlete yokdur ider hizmet bir âdem vâh

*"Benim devletü pâdişâhım! Vezîrlere itimad etme,
Dininin düşmanı onlardır, devletin kötülüğünü isteyenler onlardır.*

*Bir bölük hayvan vezîrlük makamına geçip oturmuştur,
Yazıklar olsun! Bu dine ve devlete hizmet eden bir
kimse kalmamıştır, yoktur."*

REİSÜ'L-KÜTTÂB VE DEFTERDARIN DURUMU

İdinmiş kalfa iblisi re'îs kuttâb ü defter-dâr
Tarîk-i şeytanetde ol degül mi bunlara hem-râh

*"Reisü'l-küttâb ile defterdar iblisi kalfa edinmişler,
Şeytanlık yolunda bunlara yoldaş o iblis değil mi?,"*

ASESBAŞI VE SUBAŞININ DURUMU

Cihânda hırsız u yankesici kim durur dersen
Ases başı ile tahkîk subaşıdır inan billah

*Bu dünyada hırsız ve yankesici kimdir dersen,
Doğrusu Allah için inan, asesbaşı ile subaşıdan
başkası değildir."*

PÂDİŞÂH HAKKINDAKİ BEYİTLER

1. Acebdür izz ü devletde cemî'an Arnavud Boşnak
Çeker devrinde zilletler şehâ Âl-i Resûllullah
2. Huzûr-ı Hakk'a vardukda olursuz evvelâ mes'ûl
size tefvîz olunmuşdur emânetdür ibâdullah

3. Süleymanlar gelüb gitdi nice bu fâni dünyâya
Kanı cedd-i izâmun pes kime kaldı bu mülkullah
 4. Bugün adl eyleyüb halka idersen lûtf u ihsânı
Yüzün ağ olısar yarın makamun zıll-ı arşullah
 5. Bir alay mudhik ü dilsüz cücelerle karîn olma
Şeyâtin kavmine uyma değıldür fi'l-i zıllullah
1. *Ey pâdişâh! şaşılacak şeydir, senin zamanında,
cümle Arnavut ve Boşnaklar yüksek mevkilerde
ve mutludur,
Fakat Allah'ın Peygamberinin soyundan gelenler
hakir ve hor görülür durumdadır.*
 2. *Allah'ım huzuruna vardığımızda önce siz
sorumlu tutulursunuz.
Tanrının kulları sizin elinize bırakılmış, size
emânet edilmiştir.*
 3. *Bu dünyaya Süleymân Peygamber gibi dünyaya
hükmeden niceleri geldi ve gitti,
Hani senin büyük ataların? Bu Allah'ın mülkü
kime kaldı?*
 4. *Bugün adaletli davranır halka lütuf ve ihsânda
bulunursan,
Yarın yüzün ak, makamın da Allah'ın arşının
gölgesi olacaktır.*
 5. *Bir alay maskara ve dilsiz cüceleri yakın olma,
Allah'ın gölgesi hükümdar ve halifenin işi, şeytanlar
topluluğuna uymak değildir.*

KAZASKERLERLE İLGİLİ BEYİTLER

Bunlardan dahi azlemdür efendüm kâdî' askerler
Cihânı irtişâ birle harâba verdiler vallah

*“Efendim! Kazaskerler, bunlardan (yani asesbaşı ile subaşıdan) daha da zâlimdirler,
Bunlar, rüşvetle, vallâhi cihanı harab ettiler.”*

KADILAR

Kudât ahvâlini dirsene ne mümkindür beyân etmek,
Eger hasmun ise kâdî efendi yarıcun Allâh

Kurub bir dâm-ı tezviri dimişler mahkeme adın
Kanı seccâde-i Ahmed kanı ahkâm-ı şer'ullah

*“Kadıların durumunu sorarsan anlatabilmek hiç
mümkün mü?
Eğer kadı seni hasmınsa Allah yardımcın olsun.*

*Bir yalan-dolan tuzağı kurmuşlar, adını da mahkeme
koymuşlar,
Hani Hz. Muhammed'in seccâdesi, hani Allâh'ın
şeriâtinin hükümleri nerede?”*

Sonuç olarak diyoruz ki, burada verdiğimiz örnekler nazım parçalarından tamamlayıcı bir tarihî kaynak olarak yararlanmanın gerektiğini ortaya koymaktadır. Umuyoruz ve bekliyoruz ki, ileride yapılacak yeni araştırmalar çoğaldıkça, bu düşüncemiz daha da güç kazanacaktır.

TARİHTE TÜRK-AMERİKAN MÜNASEBETLERİ *

Dr. ORHAN F. KÖPRÜLÜ

Türk Tarih Kurumu Asli Üyesi

Konumuza girmeden önce bir hususu çok kısa olarak burada belirtmek isterim. Böyle bir konferansta hemen hemen ikiyüz yıla yaklaşan Türk-Amerikan münasebetlerinin bütünü bir konuşmaya sığdırmanın imkânsızlığı karşısında, bugünkü konuşmamda bu münasebetlerin XIX. yüzyıldaki kısmına ağırlık vereceğimi, esasen daha sonraki münasebetler hakkında son yıllarda memleketimizde de bir takım çalışmalar yapıldığını hatırlatmak isterim.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Yeni Dünya'da, 1783'te yapılan Versailles Andlaşması ile Amerika Birleşik Cumhuriyeti, tarih sahnesine çıkarken, Osmanlı İmparatorluğu çoktandır gerileme devrine girmiş bulunuyordu.

Amerikan Kongresi'nin, 7 Mayıs 1784'te Benjamin Franklin, Thomas Jefferson ve John Adams'ı, ticaret ve dostluk andlaşmaları yapmak üzere görevlendirdiği memleketler arasında Osmanlı İmparatorluğu da vardı. Bu da Amerikan tüccarlarını yakalayan veya tâciz eden Cezayir korsanlarının Osmanlı padişahının tâbii olarak kabul edilmesinden ileri geliyordu. Zira Amerika'nın İngiltere ile sulh andlaşması imzalamasından sonra, Amerikan gemileri, Akdeniz'de artık İngiliz bayrağının himayesinden mahrum kalmışlardı. Ancak sonradan Adams ve Jefferson Bâbiâli ile andlaşma yapmak fikrinden vazgeçtiler¹.

Osmanlı Devleti ile bir dostluk andlaşması yapmak üzere ikinci teşebbüs, Amerika'nın Londra ortaelçisi Rufus King'den geldi. Osmanlı Devleti ile bir ticaret ve dostluk andlaşmasının, Amerika'ya bir takım faydalar sağlayacağına King'i ikna edenler, Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi İsmail Ferruh Efendi ile Doğu'da uzun bir süre oturmuş olan

* Bu makale 1985-1986 yılı Atatürk Konferansları dizisi içinde 11 Nisan 1986'da Tarih Kurumu konferans salonunda yaptığım konuşmanın bir az genişletilmesi ve arkasına ilâve bir bibliyografya eklenmesiyle meydana gelmiştir.

¹ Walter Livingston Wright, *Amerikan Relations with Turkey to 1831* (basılmamış doktora tezi), Princeton University 1928, s. 9.

Peter Abbott adındaki bir İngiliz tüccarı idi. Arkadaşım Prof. Ercümen Kuran ise, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu* (Ankara 1968 s. 37) adlı cidden iyi hazırlanmış etüdünde bunun tamamen aksini ileri sürdüğü gibi, Rufus King'in adını da söylemeksizin, teşebbüsün Amerika'nın Londra elçisinden geldiğini yazar ki kanaatimizce bu doğru değildir. Zira yukarıda adları geçen iki kişiden aldığı ilhamla, Amerika Cumhurbaşkanı Adams'a, Osmanlı İmparatorluğu ile ticarî münasebetlere girişilmesini tavsiye eden kimse Amerika'nın Londra sefiri Rufus King'dir. Onun, bu tavsiyesini dikkate alan Adams, Lizbon'daki Amerikan ortaelçisi William Laughton Smith'i İstanbul'a giderek bir ticaret ve dostluk andlaşması yapmaya memur etti. Jefferson grubunun muhalefetine rağmen, senato da az bir farkla bunu kabul ederek, bu görevi 11 Şubat 1799'da onayladı². Fakat Amerikan Dışişleri Bakanı Pickering, cumhurbaşkanına, bu sırada Osmanlı Devleti'nin bir yandan Fransa ile harp halinde bulunmasını, diğer yandan Balkanlarda Pazvantoglu isyanı ile meşgul olmasını ileri sürerek, İstanbul'da yapılacak bir teşebbüse taraftar olmadığını söylemişti. Adams, görüşünü değiştirmemekle beraber Smith'e de İstanbul'a gitmesi hususunda bir talimat vermedi. 1800 yılı sonlarında da Smith Lizbon'dan Madrid'e tayin edildi.

Adams idaresi İstanbul'a gönderilecek bir elçi hususunda henüz bir karara varmadan, albay William Bainbridge kumandasındaki "George Washington" Akdeniz'e giren ilk Amerikan harp gemisi olmuş ve Trablus Dayı'sının tavsiyesi üzerine İstanbul'a doğru yola çıkmıştı³.

Bir Amerikan gemisinin 9 Kasım 1800'de İstanbul limanına girişi, o sıralarda burada bulunan İngiliz seyyahı Edward Daniel Clarke tarafından gayet canlı bir şekilde şöyle anlatılır:

Bir Amerikan firkateyninin, bu ilk gelişi, İstanbul'da yalnız Türkler arasında değil, buradaki bütün kordiplomatikte de büyük bir heyecana sebep oldu. Bir Amerikan firkateyninin limana demirlediği haberi hükûmete erişince, Türkler, bu memleketin nerede bulunduğunu ve kimin bayrağını selâmladıklarını anlamakta âciz kaldılar. Bu hususun halli ve gelen yabancıнын nasıl kabul edileceği meselesi büyük bir zaman kaybına sebep oldu. Bu arada biz [Clarke] gemiye giderek kaptanı ziyaret ettik. Onunla oturduğumuz sırada Türk hükûmetinden bir haberci gelerek, Amerika'nın Yeni Dünya'da olup olmadığını sordu? Müspet cevap alması

² *The Life and Correspondence of Rufus King*, Newyork 1894-1900 c. II s. 463.

³ Thomas Harris, *The Life and Services of Commodore William Bainbridge* (Philadelphia 1837, s. 43-46).

üzerine de kaptana hoş geldiniz diyerek, burada büyük bir samimiyet ve hürmet göreceğini kendisine bildirdi⁴.

Amerikalı Thomas Harris'in ayrıca belirttiğine göre, bu haberci beraberinde sulh nişânesi olarak bir kuzu ile hoşgeldin mânasına gelen bir buket de çiçek getirmişti⁵.

Amerikan gemisinin limana girişinden birkaç gün sonra, donanmanın başında İstanbul'a dönen Kapudân Paşa'nın gemisini, "George Washington"un top atışıyla selâmı, Boğaz'dan gelen ânî bir bora sebebiyle karşılık görmemişti. Ertesi gün Kapudân-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa, Amerikan gemisinin selâmına mukabele ederek, Bainbridge'den özür dilemiş ve albayı kendi konağına davet etmişti. Bainbridge, Kapudân Paşa'nın büyük nüfuzunu gözönünde tutarak, bu teklifi derhal kabul etmişti. 23 Aralık günü iki taraf arasında yapılan bir konuşmada, Küçük Hüseyin Paşa iki devlet arasında bir andlaşma yapmaya hazır olduğunu ve bir az yukarıda adı geçen Lizbon ortaelçisi Smith, böyle bir andlaşma yapmak için Türkiye'ye geldiği takdirde, onu, imparatorluk dahilinde himaye de edeceğini bildiren bir mektubu, Smith'e teslim edilmek üzere Bainbridge'ye vermişti. Bainbridge, yaptığı konuşma sonunda mevcut havanın iki taraf arasında yapılabilecek bir andlaşmaya uygun olduğunu görmüş, ancak kendisine bu hususta bir talimat verilmediğini Kapudân Paşa'ya bildirmişti.

Albay Bainbridge, 7 hafta kaldığı İstanbul'dan 30 Aralık 1800'de ayrılmıştı⁶. Öyle anlaşıyor ki yukarıda da temas ettiğimiz gibi, Smith'in misyonu, Amerika'nın kendi iç meseleleri yüzünden tatbik mevkiine konulamamıştı.

Bununla birlikte bir ticaret andlaşmasının yapılamamasına rağmen Amerikan tüccarlarının, Amerikan bayrağı taşıyan gemileriyle Türk limanlarına gelmeye başladıklarını görüyoruz. Kayıtlara göre, ilk Amerikan ticaret gemisi 1797'de İzmir'e gelmişti. XIX. yüzyıla girerken Başkan Jefferson, ortada bir andlaşma bulunmamasına rağmen William Stewart'ı 1802'de İzmir'e konsolos olarak tayin etmiş, bunun, aynı yılın 4 Mayıs'ında senato tarafından onaylanması üzerine Stewart, 1803 Nisanında İzmir'e varmıştı. İzmir'deki bu ilk Amerikan konsolusu, Amerika'ya gönderdiği 25 Nisan tarihli raporunda, Osmanlı Devleti ile bir ticaret andlaşması yapılmasını tavsiye ettiği gibi, İzmir'e gelişinden önceki 2 yıl zarfında bu

⁴ Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa* (4. baskı, Newyork 1814) Part the second, section 1, sayfa 36.

⁵ Thomas Harris, *aynı eser*, 47.

⁶ Daniel Clarke, *aynı eser*, göst. yer.

limanı 3 Amerikan gemisinin ziyaret ettiğini bildiriyordu. Ancak, Osmanlı Devletinin bu tayini tanımaması üzerine 1803 Kasımında İzmir'den ayrılmak mecburiyetinde kalan Stewart İzmir'de oturan, Danimarka ve İsveç Başkonsolosluğu görevini sürdüren bir İngiliz'i kendi yerine vekil olarak bırakmış, o da bu vazifesini ölümüne kadar sürdürmüştü ⁷.

1804 Aralık ayından itibaren Amerika'nın Osmanlı Devleti ile münasebetlerinin hızla artmaya başladığı görülmektedir. Amerika'nın Türkiye'den satın aldığı mallar arasında pamuk, yün, zamkı Arabî, sünger, Türk halısı gibi şeyler bulunuyor ama en büyük yeri afyon alıyordu. 1808'de Amerika, Baltimorelu Sloane'ı İzmir'e konsolos olarak gönderdi ise de, Osmanlı hükûmeti birincisi gibi bunu da tanımadı. Böylece Amerika, Osmanlı Devleti ile ticaretini yine İngiliz konsolosu aracılığıyla yürütmek zorunda kaldı. Amerika, bu aracılığı dolayısıyla İzmir'deki İngiliz konsolosuna 1799'dan 1811'e kadar 65.500 dolar konsolosluk masrafı ödemişti ⁸. 1811 yılı Ağustosunda İzmir'e gelen Philadelphialı tüccar David Offley, Amerikan ticaretinde gümrük resminin artışından İngiliz tüccarlarını mesul göstermeye çalıştı ise de bir netice alamayınca, İstanbul'a gidip derdini padişaha anlatmış ve şahsî bir anlaşma yaparak Amerikan tüccarlarının Avusturya gibi % 2 tarif ve ilâveten % 15 gümrük resmi ödemelerini sağlamıştı. Bu, hem gelecek hem de gidecek eşyaya aynı şekilde uygulanacaktı ⁹. David Offley 1816'da ise, İzmir'de yeni Kapudân-ı Derya Hüsrev Paşa ile dostluk kurarak, Amerika'dan resmî bir talep olmamasına rağmen, paşadan, Amerikan konsolosluğunu olarak tanınmak imtiyazını kopardı ¹⁰.

Kısa bir müddet sonra Baltimore'daki bir firma M.J. Jaussand adlı bir temsilcisini, Osmanlı resmî makamlarıyla müzâkerelerde bulunması için, 1817 ilkbaharında İstanbul'a gönderdi. Bu zat'ın Fransız sefarethanesinde, Osmanlı Devleti'nin bâzı ileri gelenleriyle, bir ticaret andlaşması hususunda yaptığı görüşmede, kendisine, Osmanlı Devleti'yle doğrudan doğruya gizli müzâkerelere girmesi tavsiye edildi. O da, bu durumu Amerikan Dışişleri Bakanı John Quincy Adams'a bildirdiyse de yine müspet bir netice çıkmadı ¹¹.

⁷ Dr. Walter L. Wright, *American Relations...* s. 45 v.d.

⁸ Samuel Eliot Morison, *Forcing the Dardanelles in 1810*, *New England Quarterly*, April 1928, cilt 1, s. 213 v.d.

⁹ S. E. Morison, *Aynı makale*, s. 216.

¹⁰ Dr. Wright, *American Relations*, s. 64 v.d.

¹¹ Dr. Wright, *Aynı Eser*, s. 79-81.

İki devlet arasında resmî görüşmeler ancak, 1820'de başlayabildi. Quincy Adams, Luther Bradish isminde Newyorklu bir avukatı iki pasaportla gizli bir soruşturucu olarak İstanbul'a yolladı.

İstanbul'da Reisülküttâbla yaptığı konuşmalardan, kendisine verilen gizli vazifenin, buraya gelmeden önce, ilgililerce öğrenildiğini anlayan Bradish, 20 Aralık 1820'de Amerikan Dışişleri Bakanına yazdığı yazıda, kendisine verilen talimatın tamamıyla geçersiz olduğunu bildirerek, yapılması düşünülen andlaşmanın Amerika'ya aşağı yukarı 50 bin dolara malolacağını bildirmişti ¹² 1823'te Quincy Adams, bir adamını Kapudân-ı Derya Hüsrev Paşa ile görüşmek için gönderdi. Hüsrev Paşa, bu zata, 1824 Aralık ayında Akdeniz'deki Amerikan filosu kumandanının, kendisiyle gizlice temasa geçmesini, bir andlaşma için ileri sürülecek Amerikan tekliflerini, kendisinin padişaha sunacağını onun da, Amerikan sefirinin İstanbul'a gelip hükûmetle müzakerelerde bulunmasının faydalı olup olmayacağına karar vereceğini gelen temsilciye söyledi ¹³.

Quincy Adams'ın ticarî temsilci olarak tayin ettiği David Offley, 27 Şubat 1824 tarihli mektubunda, yapılacak bir andlaşma ile Amerika'nın sağlayabileceği faydalardan söz ederken, Osmanlı Devleti ile gizli müzakerelerde bulunulmasını tavsiye ediyordu ¹⁴.

Amerika Dışişleri Bakanı, komodor John Rodgers'e 1825'te Osmanlı Devleti ile yapılacak ticaret andlaşması hususunda gerekli talimatı verirken, Hüsrev Paşa tarafından kabul edilen hususlara ilâve olarak, Amerika'ya ait ticaret gemilerinin Karadeniz'de de faaliyette bulunmalarını sağlamasını istiyordu. 1825 Eylülünde Adams'ın yerine Dışişleri Bakanlığına getirilen Henry Clay de, Rogers'a aynı hususları tekrarlamakla birlikte, ayrıca çeşitli limanlara konsolos tayini meselesini de yapılacak andlaşmaya ilâve etmesini istiyordu. Rogers, geciktiği için, ancak 1826 Temmuzunda Hüsrev Paşa ile temas kurabildi ve kendisine verilen talimatı başarı ile yerine getirdi. Fakat Kapudân Paşa, kendisine, İstanbul'da cereyan etmekte olan olaylar dolayısıyla bu işin zaman alacağını söylemiş bunun üzerine bir süre bekleyen Rogers, bir netice alamadan 1827 Mayısında Amerika'ya dönmüş, işin takibini David Offley'e bırakmıştı.

Aynı yılın 20 Ekiminde Osmanlı donanmasının Navarin'de yok edilmesi Osmanlı Devleti'ni yeni bir müttefik aramaya sevk etti. Hattâ, Türkiye, bu andlaşmanın tedafü ve taarruzî bir andlaşma olmasını teklif

¹² *House Document*, No. 250, s. 4-12.

¹³ Dr. Wright, *Aynı eser*, s. 94-99.

¹⁴ Dr. Wright, *Aynı eser*, s. 101-103.

etti. Kasım 1827'de Hüsrev Paşa böyle bir andlaşma için müzâkerelere başlama zamanının geldiğini Offley'e bildirdi. Fakat o, bu işe selâhiyetli olmadığı cevabını verdi. Bunun üzerine Bâbîâlî, Şubat 1828'de Offley'e gönderdiği bir yazı ile Amerika adına yollanacak bir müzakereciyi İstanbul'a dâvet etti. Amerika Cumhurbaşkanı da 21 Temmuz 1828'de gönderdiği talimâtta, Offley ile Amerikan Akdeniz filosu kumandanı William Crane'i, Osmanlı Devleti ile en imtiyazlı millete tanıdığı haklar seviyesinde bir ticaret andlaşması yapmaya ve gemilerin Karadeniz'e de girme hakkını elde etmek üzere müzâkerelere memur etti.

Crane, İzmir'de beklerken Offley, 1828 yılı Aralık ayında müzâkerelerde bulunmak üzere İstanbul'a gitti. Onun Reisülküttâb ile yaptığı müzâkereler aylarca devam etti. Osmanlı Devleti'nin ileri sürdüğü, en imtiyazlı millettten sâdece yüzde bir nisbetinde bir farkı bile, kendisine böyle bir şey söylenmediği ve Washington'un böyle bir teklife yanaşmaya hazır olduğunu bilmediği için kabul etmedi. Reisülküttâbın, Navarin'de yok olan Türk donanmasının Amerika tarafından tekrar yerine konulabileceği hususundaki teklifini ise, duymamazlıktan geldi. İzmir'e dönen Offley, Crane ile birlikte yazdıkları 17 Mart 1829 tarihli mektupta, Cumhurbaşkanı'na, talimatı dairesinde bir ticaret andlaşmasının bu safhada henüz mümkün olmadığını bildirdiler¹⁵. Bu sıralarda Amerika Cumhurbaşkanlığına seçilen Andrew Jackson, 12 Eylül 1829'da, Albay James Biddle, David Offley ve Newyorklu bir tüccar olan Charles Rhind'ı Osmanlı Devleti ile müzâkerelerde bulunmaya memur etti¹⁶.

Amerika'nın yeni Dışişleri Bakanı Martin van Buren de, yeni temsilcilere verdiği talimâtta, Amerikan gemilerinin Karadeniz'e de çıkabilmeleri şartıyla, Osmanlı Devleti'nin ileri sürdüğü yüzde bir farkı da kabul edebileceklerini bildirdi. Ayrıca tercüme hatâlarından ileri gelebilecek her türlü yanlış anlamalara da meydan verilmemesini istedi. Gizlilik için alınmış bütün tedbirlere rağmen üç temsilci İzmir'e vardıkları zaman durumun evvelden bilindiğini öğrendiler. Diğer iki temsilci İzmir'de kalırken Charles Rhind, İstanbul'a giderek Reisülküttâb ile uzun süren müzâkerelerden sonra, 8 Şubat 1830'da Amerika'nın istediği gibi bir ticaret andlaşmasının taslağını meydana getirdi ve Başkan'a gönderdiği 10 Mayıs 1830 tarihli mektubunda durumu kendisine bildirdi¹⁷. Ancak Rhind,

¹⁵ *House Document*, No. 250, supp. s. 1-27.

¹⁶ Dr. Wright, *American Relations...* s. 161-163.

¹⁷ Dr. Wright, *American Relations...* s. 168-190 ve *House Document* No. 250 s. 69-74.

andlaşmada yer alan, Osmanlı Devleti'ne, Amerika'da harp gemileri yapmasına izin veren, gizli maddeden Cumhurbaşkanına bahsetmedi. Bu durumdan, sonradan haberdar olan iki temsilci de isteksiz olmalarına rağmen andlaşma taslağını imzaladılar¹⁸. Senato, gizli maddeden haberdar olmayarak, yapılan andlaşmayı tasdik etti. Osmanlı Devleti'nin, Amerika'ya tanıdığı kapitülasyonlarla ilgili 4. madde sonraki yıllarda bir ihtilâf konusu olarak kalmıştır¹⁹.

Komodor David Porter, İstanbul'a Chargé d'Affairs tayin olunarak, tasdikli andlaşmaların teâtisine memur edildi. Porter, İstanbul'da, Osmanlı hükûmeti tarafından, daha sonra bir nevi zeyil (codicil) olarak adı geçen ve ileride ortaya çıkabilecek anlaşmazlıklarda baş vurulacak esas metnin Türkçe metin olduğu hususunu bu codicil'de ayrıca belirtmeye mecbur edildi²⁰. David Porter, İstanbul'dan Newyork'taki bir dostuna yazdığı ve sonradan 1835'te Newyork'ta 2 cilt halinde basılan *Constantinople and its Environs in a Series of Letters* adlı eserinde bu andlaşmaların 5 Ekim 1831'de teati merasimini çok canlı ve ayrıntılı bir şekilde anlatır²¹. Türkiye ile Amerika arasında 45 yıl önce başlayan teşebbüsler böylece yarım yüzyıla yakın süren uzun müzâkerelerden sonra bir ticaret andlaşması ile neticeleniyordu.

Şurasını hemen belirtmek isteriz ki bir taraftan bu müzakereler devam ederken, daha XIX. yüzyılın, ikinci on yılının sonlarında Osmanlı Devleti ile Amerika arasındaki ticaret hacmi 1 milyon dolara erişmişti. Bu hususta daha iyi bir fikir verebilmek için 1816'da 8, 1823'te 18, 1825'te 22, 1828'de 28, 1830'da ise 32 Amerikan gemisinin İzmir'e geldiğini belirtmek isterim. Tabii bu hususta en büyük âmil yukarıda çeşitli defalar adı geçen Offley'nin şahsı gayretiydi. Esasen bu yıllar zarfında İzmir'e gelen 78 Amerikan ticaret gemisinden 54 tanesi Offley'nin Amerika'daki firması olan Woodmas and Offley'e mal götüren gemilerdi. Offley daha ticaret andlaşması imzalanmadan önce 1828'de, "Delos" isimli Amerikan ticaret gemisinin İstanbul'a gitmesine müsaade aldığı gibi iki yıl sonra da henüz ticaret andlaşmasının onaylanmasından önce Amerikan gemilerinin Karadeniz'e çıkışlarını da sağlamıştı²² 1830'da Amerika'nın Osmanlı İmparatorluğu'na

¹⁸ Dr. Wright *American Relations...* s. 192-206.

¹⁹ Gizli maddenin metni için bk. An American, *Sketches Turkey in 1832* (Newyork 1833), s. 294-295.

²⁰ *Treaties and Other International Acts of the United States of America* (nşr. David Hunter Miller), cilt III, s. 585.

²¹ cilt 1, sayfa 51.

²² *Senate Documents*, No. 200.

ihracâtı 74.263 dolar olup, başlıca kalemler de yünlü eşya, rom, işlenmiş tütün, barut, zahire ve mumdu. Aynı yıl Amerika'nın Türkiye'den ithal ettiği mallar ise 414.392 dolara varıp, önem sırasıyla afyon, meyve, fındık, gümüş, işlenmemiş yün, deri, şarap ve eski bakırdı ²³.

1832'de anlaşmanın tasdikinden sonra da arada çeşitli anlaşmazlıklar çıkmışsa da Porter, Ekim 1832'de Dışişleri Bakanına yolladığı raporda, çevresini iyi tanıdığını, bu bakımdan anlaşmazlıkları kolayca çözebileceğini bildiriyordu ²⁴. Bu sıralarda Amerikan pamuklu kumaşları Osmanlı İmparatorluğu dahilinde iyi bir pazar bulmuştu. O kadar ki, bu kumaşların yalnız dükkânlarda değil, işportalarda da satıldığını yabancı seyyahlar arasında meselâ Josiah Brewer de bize bildirmektedir ²⁵. Amerika'nın İstanbul'daki konsolos vekili John P. Brown 1834 ve 1838'de yolladığı raporlarında, Amerika'da işlenmemiş yünden çok fazla gümrük alındığı için İstanbul'a gelen Amerikan gemilerinin yükleyecek mal bulamadıklarından ve Türk yününün, üçbeş yıl önce adı geçmeyen yeni bir pazar olan İngiltere'ye gittiğinden şikâyet ediyordu ²⁶.

1862'de ise, Amerika ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yeni bir dostluk ve ticaret andlaşması imzalandı. Burada, eski andlaşmanın 1. maddesi olan "en imtiyazlı millet muamelesi" ibâresi aynen bırakılıyor. 1839'dan beri % 8 olarak geçerli olan ihraç gümrüğü resminin, tedricen % 1'e kadar indirileceği, ithal gümrüğü resminin ise % 1 olarak kalacağı belirtiliyordu. Yine bu andlaşma, Osmanlı Devleti'nin silah ve cephane için koyduğu yasağı da kabul ediyordu.

Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ithalat ve ihracat ile iki devlet arasındaki ticaret hacmini göstermek için Gordon Leland'ın yukarıda adı geçen *American Relations with Turkey 1830-1930* kitabından 1832 ile 1912 yılları arasındaki devreyi içine alan onar yıllık fâsılalarla tertip edilmiş olan tablo bu hususta yeterli bir fikir verecektir [Dolar olarak] ²⁷.

²³ Gordon Leland, *American Relations With Turkey 1830-1930* (Philadelphia 1932) s. 49.

²⁴ *Senate Documents*, No. 200, s. 21 v.d.

²⁵ Josiah Brewer, *A Residence at Constantinople in the Year 1827* (New Haven 1830) s. 73; bir de bk. *Sketches of Turkey in 1831-1832* (Newyork 1833) s. 191.

²⁶ *Senate Documents*, No. 200, s. 52-56, 79-80, 136 v.d.d.

²⁷ Gordon Leland, *American Relations....* s. 46-47.

Yıl	Osm.İmp.nun Amerika'dan ithalâtı	Osm.İmp.dan Amerika'ya yapılan ihracât	Ticaret hacmi
1832	64.722	923.629	988.351
1842	125.521	370.248	495.769
1852	265.825	556.100	821.925
1862	442.721	959.692	1.402.413
1872	1.209.443	866.719	2.076.162
1882	1.829.166	3.315.647	5.144.813
1892	206.350	4.969.029	5.175.379
1902	774.552	8.895.740	9.670.292
1912	3.798.168	19.208.926	23.007.094

[Bu arada Amerika dışındaki 2. Amerikan Ticaret Odasının 1911'de İstanbul'da kurulduğunu ve 1914'te 1. Dünya Harbi'nden önce üye sayısının 400'ü geçtiğini hatırlatmak isterim. "Bk. Gordon Leland, *adı geçen eser*, s. 155-157, v.s. *Department of Commerce, Turkey* Washington 1926, s. 192, 206 ve 224-226'dan naklen].

Yukarıdaki rakamlardan Amerika ile Osmanlı Devleti arasındaki ticaretin, küçük bir istisna hariç, devamlı olarak arttığı ve bu artışın Osmanlı Devleti lehine olduğu açıkça görülmektedir. 1870'li yıllarda, Amerika'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı ihracatta görülen büyük artış, Osmanlı Devleti'nin ticaret andlaşmasındaki, Amerika'nın Türkiye'ye ateşli silâhlar ve cephane satışını men eden hükmü kaldırmasından ileri gelmektedir. Zira 1877 Türk-Rus Harbi'ne takaddüm eden devrede Osmanlı hükûmeti ordusunu yeniden modern silâhlarla donatmak için böyle bir kararı lüzumlu görmüştü. Bu sıralarda İstanbul'da yaşayan bir Amerika'lı Henry Otis Dwight, *Turkish Life in War Time* (Newyork 1881) adlı eserinde daha 1877'de Osmanlı ordusunda 334 bin martini ve 39 bin winchester tüfeği bulunduğunu, ayrıca harp esnasında da 100 bin martini'nin daha Türkiye'ye geldiğini yazmaktadır (bk. s. 80, 84-85, 136, 161 ve 163). 1959 yılında Columbia Üniversitesi'nde araştırmacı öğretim üyesi olarak çalıştığım dönemde Üniversite'nin kütüphanesi olan Butler Library'de 1877/1878 Harbine ait bir kısmı da gazete küpürlerinden meydana gelen büyük bir dosya gördüğümü de bu arada belirtmek isterim. Türk-Rus Harbi'nden sonraki yıllarda ise, Amerika'dan hiçbir silah ve

cephane alınmadığını, Amerika'dan satın alınan madenî yağların da 20.948 dolar gibi önemsiz bir rakama düştüğünü görüyoruz. Bunu kanaatimce, bir yandan Romanya'da yeni açılan petrol kuyularıyla diğer taraftan Batum'dan daha ucuz ve daha kolay sağlanan gazyağı ile izah etmek gerekir. Samuel Cox'un, Türkiye'deki ortaefçiliğinden bile haberdar olmayan ve tabiatıyla onun aşağıda bahsedeceğimiz kitabını da görmeyen bazı tarihçiler II. Abdülhâmîd devrinde Amerika ile dikkate değer münasebetlerimiz olmadığını söylerlerse de XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Amerika ile çeşitli alanlardaki münasebetleri epeyce gelişmişti. Ancak bu devreye geçmeden önce Amerika'nın Osmanlı İmparatorluğu dahilinde giriştiği misyoner faaliyetlerinden söz etmek isterim.

1810'da 3 kilisenin temsilcileri tarafından Massachussetts'de kurulan "American Board", 1818'deki yıllık toplantısında Osmanlı İmparatorluğu'na bir heyet yollamayı kararlaştırdı. 1819'da Kudüs'e gitmek üzere Amerika'dan ayrılan Pliny Fish ve Levi Parsons ilk olarak Ocak 1820'de İzmir'e gelerek ne yapılabileceğini tesbite çalıştılar²⁸. Bundan sonraki 10 yılda İzmir, Beyrut ve Kudüs'te faaliyet gösterdiler. Bu arada Malta'da bir matbaa kurdular. Misyoner William Goodell, İstanbul'daki Ermeniler arasında faaliyette bulunmak üzere 9 Haziran 1831'de yâni, yeni ticaret andlaşmasını teâti için gelen ilk Amerikan Chargé d'Affair'i komador David Porter'dan az önce İstanbul'a gelmişti. Bundan sonraki 30 yılda Goodell, yukarıda adı geçen Otis Dwight, Dr. Eli Smith ve William G. Schaffler, Ermeni, Rum ve Yahudiler arasında misyoner faaliyetleri yürüterek birçok okullar kurdular. 1833 yılı başlarında küçük bir grup Ermeni mühtedi de bunların yanında yer almıştı. Böylece 1836'da Evangelical Union (Protestanlık Birliği) kurulduğu gibi, Malta'daki matbaa da 1833'te İzmir'e nakledilmişti. 1835'te bu misyonerler Anadolu'da da faaliyette bulunmaya başladılar. 1839'da ise Cyrus Hamlin, İstanbul'daki Ermeniler arasında çalışmaya başladı. 40 yıl İstanbul'da kalan bu zat daha sonra da Robert College'in ilk müdürü olmuştu. İngilizce tedrisat yapan Amerikan ilkokulları Osmanlı İmparatorluğu dahilinde daha 1830'lu yıllarda kurulmuş, daha sonraki yıllarda ise Ayıntab, Harput ve Beyrut'ta daha yüksek seviyedeki Amerikan okulları faaliyete geçmişti. İstanbul'da Robert College 1863'te, mevcut high school'un gelişmesiyle de kızlar için college 1871'de kurulmuştu.

²⁸ Bu hususta bk. Alvan Bond, *Memoir of the Rev. Eliny Fish* (Boston 1828) s. 97. Ayrıca bk. Levi Barton, *Daybreak in Turkey* (Boston 1908), s. 119 v.d.

Samuel Cox, 1886 yılında, büyük bir kısmı çeşitli okullarda olmak üzere, çalışan kadın ve erkek Amerikalıların sayısını 254 kişi olarak göstermekte bunların Türk tebaası yardımcılarının miktarını ise 1049 kişi olarak tespit etmektedir. Cox'un bildirdiğine göre, İmparatorluk dahilindeki high school ve college'lerin sayısı 35, yatılı kız okullarının sayısı ise 27'dir. Daha aşağı seviyedeki okulların miktarı 508 olup, çeşitli yerlerde öğrenim gören, öğrenci sayısı 25.171'dir. Bunlardan 13.750'si Türkiye'de, 6075'i Suriye'de, 5106'sı da Mısır'da bulunmaktadır²⁹. 1859'dan itibaren ise Amerikan doktorları Anadolu'da ilk olarak Sivas'ta faaliyet göstermeye başlamışlardı. 1914'e kadar çeşitli yerlerde 9 hastahane ve 10 dispanser açılmış olup hasta sayısı da 40 bin civarında idi³⁰.

Osmanlı İmparatorluğu ile Amerika Birleşik Devletleri arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısında yer alan bu kültürel münasebetleri burada bırakarak 1830'da yapılan ticaret andlaşmasının, çok daha sonraki yıllarda ortaya çıkardığı siyâsî problemlerden söz etmek isterim. Bu andlaşmanın 4. maddesinin, Amerika Birleşik Devletlerine verdiği imtiyazları gösteren, İngilizcesi elimizdedir³¹. Türkçe metnin içinde yer aldığını kuvvetle tahmin ettiğim bir doktora tezini³², bütün araştırmalarıma rağmen bulamadığım için ne kadar bir fark bulunduğunu şahsen tesbit edemedim. Her ne kadar 1857'de Amerikan Başkonsolusu John P. Brown, iki metin arasında farklılıklar olduğunu söylemişse de 1868'e kadar ciddi bir ihtilâf çıkmamıştı. Bu maddenin İngilizce metnine göre, suç işleyen Amerikan tebaası, mahallî otoriteler tarafından tevkif edilemez ve hapse atılamazlar, ancak Amerikan elçisi veya konsolusu tarafından muhakeme edilebilir ve suçlarına göre cezalandırılırlardı³³.

1868'de Osmanlı hükûmeti, iki Amerikalıyı bizim kanunlarımıza göre, suç işledikleri töhmetiyle, yakalayıp hapsedti. Bunun üzerine Amerikan elçisi 4. maddeyi ileri sürerek, Osmanlı hükûmetinin böyle bir şeye hakkı olmadığını iddia etti. Türk hariciye nâzırı ise, andlaşmanın Türkçe metninde "Tevkif edilemezler" tabirinin bulunmadığını söyleyerek, Porter'in kabul edip imzaladığı bir nevi zeyilde, tereddüt halinde Türkçe

²⁹ Bk. Samuel Cox, *Diversions of a Diplomat in Turkey* (Newyork 1887), s. 296.

³⁰ Barton, *Daybreak*. s. 207-210.

³¹ *Treaties and Other International Acts of the United States of America* (nşr. Miller) III, 542.

³² Fuad Ezgü *Osmanlı İmp. ile ABD. Arasında İktisadî ve Kültürel Münasebetlerin Kuruluşu ve Gelişimi* (basılmamış doktora tezi) (İstanbul Üniv. 1949).

³³ John Basset Moore, *A Digest of International Law* (Washington 1906) II, 676.

metin esastır denilmesini iddiasına mesnet olarak gösterdi³⁴. Amerika Dışişleri Bakanı, kendi uzmanlarına işi incelettirdiğinde, hatânın İngilizce metinde olduğu görüldü. Cumhurbaşkanı, işi senatoya havale ederek oradan bir cevap istedi ise de bir netice çıkmadı. Aradan geçen yıllarda da iki devlet arasında bu husus münakaşa konusu olarak kaldı. Amerika, İngilizce tercümenin yanlış olduğunu kabul etmekle birlikte 4. maddenin mânâsının, zımnen de olsa, bir tutuklamaya müsait olmadığını, bu bakımdan Osmanlı resmî makamlarının bir Amerikan vatandaşını tevkif edemeyeceği görüşünde ısrar etti. Uzun bir müddet mesele öylece kaldı. Hattâ 1890'da Amerika, Osmanlı Devleti'ne, bir dostluk nişânesi olarak, muhakeme etmek hakkından vazgeçebileceğini söylemiş ise de Türk hariciye nâzırının cezalandırma hakkından da vazgeçilmesini ileri sürmesi üzerine teklifini geri almıştı³⁵. Hem bu hususu bir az daha açıklığa kavuşturmak, hem de Ermeni meselesini başka bir açıdan ele alabilmek için, gözlerinizi bir az geriye çevirmeye çalışacağım. 1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir kısım Ermeni'nin, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmeye başladıklarını görmekteyiz. Ancak bunların bâzıları orada Amerikan vatandaşlığını kazandıktan sonra tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na dönerek, Amerikan vatandaşlarına tanınan haklardan yararlanmak yolunu aramaya başladılar. Bu husus, Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında yeni bir anlaşmazlık konusu daha ortaya çıkarmış oldu. 1869'da Türkiye'de kabul edilen bir kanuna göre, padişahın müsaadesi olmadan hiçbir kimse Osmanlı vatandaşlığından çıkmak hakkına sahip değildi. Böylece, Amerikan vatandaşlığına geçen bir kimse Türkiye'ye dönüşünde, Osmanlı vatandaşlığından çıkmamış sayılacak ve buna göre muamele görecekti. Amerikan tebalığına geçen Ermenilerin, tekrar Türkiye'ye dönmelerine mâni olmak için devletin başka tedbirler de aldığı görülmektedir. Bu cümleden olarak, Osmanlı Devleti'nin Washington sefiri olan Mavroyeni Bey'in resmî yazışmalarında Newyork Başkonsolosu Baltazzi Efendi'ye (Frasızcada böyle yazılan ismin Baltacı Efendi olduğu söylenebilir) gönderdiği 26 Eylül 1893 tarih ve 6659/24 sayılı yazısında, Amerikan vatandaşlığına geçmiş Ermenilerin pasaportlarını iyice incelemeden vize etmesinin doğru olmadığını ağır bir dille tenkit ile, bunların Osmanlı vatandaşlığı kanununun gereği, Osmanlı tebası olarak kaldığını, bu itibarla bu gibilerin ellerindeki Amerikan pasaportlarının bir

³⁴ John Basset Moore, *aynı eser*, II. 679.

³⁵ Brown, *Foreigners in Turkey*, s. 78.

değer taşımadığını bildirmişti ³⁶. Mavroyeni Bey, aynı gün Türk Dışişleri Bakanı Said Paşa'ya gönderdiği 6660/173 sayılı yazısı ile bu durumu açıklamıştı ³⁷.

Mavroyeni Bey'in 3 Nisan 1893 tarih ve 6501/53 sayı ile Dışişleri Bakanı Said Paşa'ya gönderdiği başka bir yazı da burada zikre değer. Washington sefirimiz, bu yazısında, dünyanın çeşitli yerlerinden Amerika'ya göçmen olarak gelen Ermenilerin sayısının 1891 Haziranı sonunda 560.319 kişi iken 30 Haziran 1892'de 623.084'e yükseldiğini söylemektedir ki bu o zamanlar için dikkate değer bir rakamdır. Yine aynı yazıda Osmanlı İmparatorluğu'ndan Amerika'ya göçmen olarak gelen Ermenilerin sayısının da 1891'de 3957 kişi iken 1892'de 6335'e çıktığı da ayrıca belirtilmektedir. O, ayrıca Ermenilerin üçte birinden fazlasının hiçbir meslek sahibi olmadıklarını kaydetmektedir ³⁸. Mavroyeni Bey'in elimizdeki ciltte yer alan çeşitli yazıları, onun, Amerika'daki Ermenilerin Türkiye aleyhinde gelişmekte olan faaliyetlerini çok yakından ve büyük bir vukulla takip etmekte olduğunu açıkça göstermektedir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde 1885 yazı ile 1887 sonbaharı arasında oldukça kısa süren sefirliğine rağmen, Türk-Amerikan münasebetlerinin kültürel ve siyasî sâhada da gelişmesinde âmil olan, adından daha önce de söz ettiğim Samuel Cox'dur. Bu zatın *Diversions of a Diplomat in Turkey* (Newyork 1887) isimli kitabı, benim 7 yıl önce yazdığım küçük bir makale dışında ³⁹ bugüne kadar kaynak olarak kullanılmamıştır. Samuel Cox, kendinden evvel İstanbul'a gelen Amerikan sefirlerinden farklı olarak, İstanbul'u ilk defa 1851'de özel olarak ziyaret etmiş, 1881'de ise, sonradan halefi olduğu General Lewis Wallace'ın elçiliği sırasında da İstanbul'da bulunmuştu. Gerek elçi tayin edilmeden önce, gerek Amerika'ya dönüşünde uzun bir süre kongre azalığında bulunmuş olan Cox, Amerika'da iki devre cumhurbaşkanlığı yapan general Grant'ın yakın dostu idi. O, İstanbul'a vardığı sırada Amerikan harp gemisi Quinnabaug da Boğaz'da demirlemiş bulunuyordu. Bu harp gemisi, padişahın emri ile hiçbir ücret talep edilmeksizin havuzlanmış ve boyanmıştı ⁴⁰. İstanbul'a gelişinden 30 gün

³⁶ Bilâl Şimşir, (nşr.) *Documents Diplomatiques, Affaires Armeniennes 1886-1893*, Ankara 1985, c.

1. 432.

³⁷ Aynı eser. I. 433.

³⁸ Aynı eser I. 243.

³⁹ Dr. Orhan F. Köprülü, *XIX. Asırda Bir Amerikan Sefirinin Gözüyle Türkiye, Kubealtı Akademi Mecmuası*, Temmuz 1979, yıl 8, sayı 3, s. 56-61.

⁴⁰ S. Cox, aynı eser, s. 23

sonra itimadnâmesini II. Abdülhamîd'e veren Cox, yukarıda adından söz ettiğimiz kitabında, yıldız sarayını süsleyen resimlerden birisinin de Newyork'lu Mr. Elliot F. Shephard tarafından yapılmış olup, padişahı Nâmık ve Osman paşalarla birlikte açık bir arabada gösteren tablo olduğunu yazar (s. 34). Cox'un kitabında yer alan satırlardan Newyork belediye reisi Mr. Hewit'in birkaç yıl önce İstanbul'u ziyaret ettiği sırada padişahla iyi bir dostluk kurduğunu anlıyoruz. Padişahın, Hewit'e hediye olarak gönderdiği kitaplara karşılık, belediye reisinin de kendisi vasıtasıyla Tiffany'den alınmış çok güzel işlemeli bir vazo ile sigara kutusu şeklindeki bir kibrit kutusunu padişaha taktim ettiğini öğreniyoruz ⁴¹.

Padişahla yakın teması olan Cox, 1885 sonbaharında Abdülhamîd'in Amerikan ateşli silahlarıyla yakından ilgilendiğini ve bu hususta daha 1881 Aralık ayında eski sefir General Wallace'dan bu silahları gösteren bir albüm getirtmesini istediğini, fakat bir netice alamadığını kendisine bildirmişti. Bunun üzerine Amerikan harp gemisinin ücretsiz olarak tamir edilip, havuzlandığını hatırlatarak, Dışişleri Bakanı Mr. Bayard'dan bu hususun yerine getirilmesini talep etmiş ve bu istek derhal karşılanmıştı ⁴². Cox, padişahla yaptığı çeşitli konuşmalarından birinde, sultanın, kendisinden, Amerika'nın hızlı büyümesi ve başarılan büyük işler hakkında sorduğu suallere, Amerikan elçisi bütün bunların güvenilir nüfus sayımı istatistiklerine dayandığı cevabını vermiş ve 1880'de yapılan 10. nüfus sayımını ona özellikle tavsiye etmişti. Evvelce Temsilciler Meclisi'nde nüfus sayımı komisyonunun başkanlığını da yapmış olan Cox, padişahın arzusu üzerine 1880 yılı istatistiklerini 250 kiloluk büyük bir koli halinde Amerika'dan getirterek 16 Mayıs 1886'da padişaha teslim etmişti ⁴³. II. Abdülhamîd, yaptığı incelemelerden sonra, bu şekildeki istatistikî bilgilerin Türkiye için de büyük yararlar sağlayacağına kanaat getirerek, Sadrâzam Kâmil Paşa'dan bir komisyon kurup, bu hususta çalışmalara başlatmasını istemişti ⁴⁴.

Amerikan elçisi, kitabında, Rusya'dan ve Amerika'dan İstanbul'a getirilen petrol ve gaz hakkında da dikkate değer bilgi vermektedir. Ona göre, 1883'ten beri Bakû'da bol petrol çıkmakta olup, 1 Ocak 1885'ten aynı yılın Eylül ayı sonuna kadar Bakû'dan İstanbul (Paşabahçe'ye)'a 13.254 ton gaz getirilmişti. Osmanlı Devleti'nin, 1885'te Amerika'dan ithal ettiği

⁴¹ S. Cox, *aynı eser*, s. 64

⁴² S. Cox, *aynı eser*, s. 36 v.d.

⁴³ S. Cox, *aynı eser*, s. 37 v.d.

⁴⁴ S. Cox, *aynı eser*, s. 44.

petrol ise, 256.870 case yâni bildiğimiz gaz tenekesidir. Daha o zamandan beri sakaların çeşmelerden bu tenekelerle su taşıdıkları elimizdeki kitabın 159. sayfasında yer alan fotoğraftan açıkça anlaşılmaktadır. Cox, Amerikan gazının Ruslarinkine nazaran daha pahalı olduğunu, bir teneke gazın 3-4 kuruş arasında satıldığını, Amerikan parasıyla bunun 13-18 cent civarında olduğunu yazmaktadır ki, buradan 1885'te o zamanki Amerikan dolarından 4.5 misli kadar daha kıymetli olduğu anlaşılmaktadır⁴⁵.

Samuel Cox'dan sonraki Amerikan sefirleri zamanında, bugünkü bilgilerimize göre, kayda değer bir şey yoktur. Ancak, bu arada bu yıllar sırasındaki Washington elçilerimizden kısaca söz etmek isteriz. 1886'ya kadar Osmanlı Devleti'ni büyük bir liyakatle temsil eden Mavroyeni Bey'den sonraki elçilerimiz arasında 1897-1901 yılları zarfında Washington sefiri olan Ali Ferruh Bey, görevini büyük bir ciddiyetle yaptığı gibi, vazifesi olmadığı halde İran Şahı Muzafferüddin Şah'a karşı hazırlanan bir suikastı mabeyn-i hümayûn başkâtibi Tahsin Bey [Paşa]'e bildirecek kadar hassasiyet göstermişti⁴⁶. Ocak 1909'a kadar Osmanlı Devleti ve Amerika, ortaelçilerle temsil edilirken bu tarihten itibaren iki devletin sefirleri büyükelçi pâyesini taşımışlardır.

Almanya'da doğmuş bulunan, Musevî dinini muhafaza ederek, hem Alman, hem de Türk düşmanı olan Henry Morgenthau'un 1913-1917 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'ni İstanbul'da temsil etmesi iki memleket için de büyük bir talihsizlik olmuştur. Sâdece tek taraflı ve Ermeni sempatisini olarak yazdığı *Ambassador Morgenthau's Story* (Garden city, 1918) adlı kitabı, bu hususu açıkça göstermektedir⁴⁷. Bu devre ait bu husustaki malzeme bir hayli çok olup, daha tarafsız ve dikkatli bir çalışma için Ralph Elliot'un basılmamış doktora tezi olan *United States and the Armenian Question, 1894-1924*⁴⁸ adlı kitabına bakılmalıdır.

Amerika, 1917 Nisanında, Almanya'ya karşı harp ilân etmesine rağmen, çeşitli sebeplerden dolayı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı herhangi bir harekette bulunmadı. Osmanlı hükûmeti ise, 20 Nisan 1917'de Amerika ile münasebetlerini kesti. Bunun üzerine, Türkiye'deki Amerikan haklarını koruma görevini İsveç sefareti yüklendi.

⁴⁵ S. Cox, *aynı eser*, s. 165 v.d.

⁴⁶ Tafsîlât için bk. Nejat Göyünç, *Muzafferüddin Şah ve II. Abdulhamîd Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri, İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul 1971, s. 148.

⁴⁷ Morgenthau'ın kitabının Fransızca tercümesi de vardır.

⁴⁸ Ralph Elliot, basılmamış doktora tezi, *The Fletcher School of Law and Diplomacy*, 1957.

Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918)'nden sonra Amerika, Ocak 1919'da Lewis Heck'i ilk komiseri olarak tayin etmiş, 12 Ağustos 1919'da ise, 28 Ocak 1919'dan beri Doğu Akdeniz'deki Amerikan deniz kuvvetleri kumandanı sıfatıyla İstanbul'da görevli olarak bulunan Amiral Bristol, Amerika'nın Türkiye'deki yüksek komiserliğine getirilmişti. Prof. E. Kuran'ın belirttiğine göre bu zat, daha 17 Ağustos 1919'da yazdığı bir raporda, ileride kesin karara varılmak üzere, şimdiki halde Türkiye'nin bir bütün halinde muhafaza edilmesini Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a tavsiye etmişti ⁴⁹.

Diğer taraftan daha 1919 Temmuzunda Paris'te Herbert Hoover ve Henry Morgenthau, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği hakkındaki konuşmalarda kesin bir hükme varmadan önce, Tümgeneral James G. Harbord, 1919 yılının 2 Eylülünde İstanbul'a gelmiş, buradan da derhal Küçük Asya'ya geçerek, orada Amerika adına bir ay müddetle temaslarda bulunmuştu. General Harbord, raporunda ayrıca, Türk İstiklâl Harbi'nin başarıya ulaşabileceğini, Mustafa Kemal'in ise bir maceracı değil fakat hakiki bir lider olduğunu da belirtmişti.

Bu arada Amerika Cumhurbaşkanı Wilson, herhalde Anadolu'da durumun bir az daha açıklığa kavuşması için, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışının ertesi gününe kadar, bu raporu Amerikan Senatosu'na vermedi. Senato 1 Haziran 1920'de Doğu Anadolu'da bir Ermenistan mandaterliği kurulmasını, Wilson'a rağmen 23 'e karşı 52 oyla reddetti ⁵⁰. Başlangıçtan beri bir Ermeni mandası fikrine karşı olan ve bunu açıkça ifade eden Amiral Bristol ⁵¹ daha 15 Ağustos 1920'de harp günlüğüne, İstanbul hükûmeti hakkında şunları yazıyordu: "Türk hükûmeti, bir göstermelikten başka bir şey değildir ve Türkiye üzerinde hiçbir kudreti yoktur" ⁵². İki ay sonra ise, o, harp günlüğüne "Türkiye'de milliyetçiler dışında iktidar bulunmamaktadır" ⁵³ cümlesini geçiriyordu.

Amerika Cumhurbaşkanı Wilson, 2 Kasım 1920'deki seçimi kaybedince yeni cumhuriyetçi Başkan Harding, Ermeni mandasını

⁴⁹ Mark L. Bristol Papers, Library of Congress, War Diary, 17 Aug, 1919'dan naklen E. Kuran, *Millî Mücadele ve Amiral Bristol, Dış Politika*, Mart 1983, s. 35.

⁵⁰ Bu hususta geniş bilgi almak için bk. Dr. Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İstanbul 1981, yine aynı yazarın, *Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası (Belleten, Ocak-Nisan 1984, sayı 189-190, s. 95-108, özellikle s. 97. v. dd.)* adlı makalesine bakılmalıdır.

⁵¹ War Diary, 4 March 1920'den naklen E. Kuran, *aynı makale*, gös. yer.

⁵² E. Kuran, *aynı makale*, s. 37

⁵³ E. Kuran, *aynı makale*, gös. yer.

Amerika'nın sırtında taşımasına karşı çıkan Bristol'ün Ermeni siyasetini tasvip etmişti. Amiral Bristol 23 Aralık 1920'de günlüğüne yazdığı satırlarda, Kars'tan yeni dönen Mr. Fox'dan aldığı bilgilere dayanarak Türklerin, Ermenileri katletmediğini, ancak suçlu olanları cezalandırdıklarını açıkça belirtmişti⁵⁴.

Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye'nin Lozan Andlaşması'nı imzalamasından sonra Türk delegasyonu ile Lozan Konferansı esaslarına paralel olarak, Türkiye'deki Amerikan kültürel ve dini müesseselerinin Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınacağını garanti eden ayrı bir andlaşmayı 6 Ağustos 1923'te Lozan'da imzalamıştı. Bu andlaşmaya Amerika adına imza koyan sonradan Amerika'nın ilk Türkiye sefiri tayin edilecek olan Joseph C. Grew idi⁵⁵.

Lozan Andlaşması'na tekaddüm eden aylarda Türkiye Cumhuriyeti, Bolu Milletvekili Dr. Mehmet Fuad Bey'i⁵⁶, İstiklâl Harbi şehitlerine mâli yardım sağlamak için, Amerika'ya yollamıştı. Amerika'nın çeşitli şehirlerine giderek, bazı konuşmalar yapmış olan Fuad Bey, 6 Nisan 1923 - 11 Temmuz 1923 arasında üç aydan fazla bir zaman Birleşik Devletler'de kalmıştı. Onun bu seyahati, Türkiye Cumhuriyeti hakkında büyük bir sempati topladığı gibi, yetimler için de 152 bin Türk lirası kadar o zaman için çok iyi bir meblağ sağlamak suretiyle gayesine erişmişti⁵⁷. I. Dünya Harbi'nin sona ermesinden az sonra Şubat 1919'da Amerika'nın Türkiye ile yaptığı ticaret yeniden canlanmış ve Türk pazarına büyük ölçüde Amerikan malı hâkim olmuştu. Bu ticaret normal ölçülerine ancak 1923'te inmişti⁵⁸. Harbin devamı esnasında Türkiye'deki birçok Amerikan müessesesi faaliyetine son vermiş olup, harbin sonunda, Türkiye'de sadece 36 misyoner kalmıştı. Buna karşılık Robert College ve Amerikan Kız College'i harbin devamınca, hükûmet makamlarından gördükleri yardım sâyesinde açık kalmışlardı. O sıralarda Robert College'in müdürlüğünü yapan Gates, bu hususu *Not To me Only* adlı kitabında samimi bir şekilde ifade eder⁵⁹. Bir az yukarıda sözünü ettiğimiz ve genç Türkiye Cumhuriyeti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında 6 Ağustos 1923'te Lozan'da imzalanan andlaşma,

⁵⁴ E. Kuran, *aynı makale*, s. 36.

⁵⁵ Bu hususta geniş bilgi için bk. Joseph C. Grew, *Turbulent Era, A Diplomatic Record of Forty Years* (Boston 1952, I. s. 587-605).

⁵⁶ Sonradan Umay soyadını alan Fuad bey uzun yıllar Kırklareli milletvekilliği ve Çocuk Esirgeme Kurumu Başkanlığı yapmıştır.

⁵⁷ Prof. E. Kuran, *Dr. Fuat Mehmet Bey'in Amerika Gezisi, Yeni Forum* 1 Mart sayı 108.

⁵⁸ Gordon Leland, *American Relations....* s. 21 ve 59 v. dd.

⁵⁹ Princeton 1940, s. 208, 240.

Ermeni meselesinin ortadan kaldırılmış olması ve kapitülasyonların ilgası hususlarına yer verdiği için, Amerika'da büyük itirazlara ve patırdılara sebep oldu. Neticede 18 Ocak 1927'de Senato, bu andlaşmayı reddedince iki devlet arasındaki normal münasebetler kesildi⁶⁰. Bu durum üzerine Amerika Birleşik Devletleri, yüksek komiseri Amiral Bristol'ü Türkiye ile siyasi münasebetlerin yeniden kurulmasına memur etti. 17 Şubat 1927'de Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü [Aras] ile Bristol arasında notalar teâti edilerek, konsolosluk münasebetlerinin, milletlerarası kanunun prensipleri dahilinde kurulmasına ve en kısa zamanda elçiler gönderilmesine karar verildi. Joseph Grew, 27 Mayıs 1927'de Amerika'nın Ankara Büyükelçiliğine tayin edildi⁶¹. Türkiye'nin Washington Büyükelçiliğine getirilen Muhtar Bey 1927 Kasımında Amerika'ya müteveccihen yola çıkmadan önce, Büyükelçi Grew, 12 Ekim 1927'de itimadnâmesini, Gazi Mustafa Kemal'e Çankaya'da sunmuş bulunuyordu⁶².

1920'li yılların ortalarında Amerika'nın Türkiye'deki yatırımları sâdece 10-15 milyon dolar civarında idi. 1929'a kadar Türkiye Cumhuriyeti ile Amerika arasındaki ticarî münasebetler 1926 Şubatında imzalanmış olan geçici bir ticaret andlaşması ile sürdürüldü. Fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden geçen bir kanunla, geçici andlaşmaların 1 Haziran 1930'dan sonra geçerli olamayacağı hükme bağlanınca, Birleşik Devletler, Büyükelçisi Joseph Grew'u 1929 yazında, yeni bir ticaret ve denizcilik andlaşması yapmaya memur etti. Müzâkereler, müspet neticelenerek, 5 maddelik bir andlaşma 1 Ekim 1929'da imzalandı. 18 Şubat 1930'da Senato'nun oybirliği ile kabul ettiği bu andlaşma 25 Nisan 1930'da yürürlüğe girdi. Bu, iki devlet arasında yapılan ilk ticarî andlaşma idi. Bunu, 15 Şubat 1932'de yürürlüğe giren ikinci bir ticaret andlaşması takip etti⁶⁴. II. Dünya Harbi'ne kadar geçen devrede Türkiye ticareti bakımından, Amerika'nın tek önemi tütün piyasasında oynadığı rol oluyordu.

1948 yılına kadar Amerika ile olan münasebetlerimizde, dostane olmakla birlikte, fazla kayda değer bir gelişme olmadı. Ancak 5 Nisan 1946'da İstanbul'a gelen Missouri zırhlısı, 1934-1944 yılları arasında

⁶⁰ N. Sousa, *The Capitulatory Regime in Turkey* Baltimore, 1933, s. 269-273; Gordon Leland, *aynı eser*, s. 202 v.d.

⁶¹ Joseph C. Grew'un memleketimizdeki çalışmaları için bk. Prof. E. Kuran *Büyükelçi Joseph C. Grew'in Faaliyeti (1927-1932)*, *yeni Forum*, 1 Nisan 1984, sayı 110.

⁶² Robert W. Dunn, *American Foreign Investment*, Newyork 1926, s. 169.

⁶⁴ *Treaties...* (nşr. Miller), IV, 4667-4670 ve müzakereler için bk. Joseph C. Grew, *aynı eser*, II, 832-837.

memleketimizi Amerika'da şerefle temsil eden büyükelçimiz Münir Ertegün'ün cenazesini de (aslında 1944'te vefat etmiştir) Türkiye'ye getirmişti. Bu gelişi takiben Truman Doktrini dolayısıyla başlayan Amerikan (Marshall) yardımı, Türkiye ile Amerika arasında yeni bir devrenin başladığını gösteriyordu. Amerika Birleşik Devletleri ile son 40 yıllık devredeki münasebetlerimiz son günlerde çeşitli seminerlerde ele alındığı ve benim görüşüme göre, daha ziyade aktüel siyasi platformda kaldığı için bu hususlara girmeyeceğim.

Yalnız iki nokta üzerinde çok kısa olarak durmak istiyorum. Bunlardan birincisi 1930 yılında geçen bir olaydır. Cumhuriyetin 7. yıldönümü dolayısıyla 29 Ekim 1930 gecesi Ankara Türk Ocağı'nda tertiplenen baloda, Amerikalı gazeteci Mrs. Ring'in, Atatürk'e "Türkiye'nin hangi bakımlardan Amerikanlaşmasını düşündüğünü" sorması üzerine, Atatürk "Türkiye bir maymun değildir ve hiçbir milleti taklit etmeyecektir. Türkiye, ne Amerikanlaşacak ne de batılaşacaktır. O, sadece özleşecektir" cevabını vererek, Mrs. Ring'i susturmuştu. Atatürk'ün bu sözleri Amerika'nın o zamanki Ankara sefiri Joseph Grew'un kendi el yazısıyla Cambridge, Mass. deki Houghton Library'de bulunmaktadır⁶⁵.

İkinci nokta ise belki pek az kimsece bilinen bir husus olup, onu da burada belirtmeyi yararlı gördüm. Türk Tarih Kurumu'nun eski Genel Sekreteri Sayın Uluğ İğdemir'den vaktiyle duyduğuma göre, Ankara'daki ünlü Türkocağı binası, Amerika'daki Türk güreşçilerini beğenen Nash (veya Naish) adındaki bir Amerikalı'nın bu iş için bağışladığı 180 bin dolar ile yapılmıştır.

⁶⁵ Prof. E. Kuran, *Türk Kültürü*, IV. 64 ve aynı dergi, V. sayı 50, s. 114'ten naklen *Joseph C. Grew's Diaries*, Cambridge, Mass. Houghton Library, Ms. Am. 1687, c. 49, s. 1981. v.d.

BİBLİYOGRAFYA

Türk-Amerikan münasebetleri hakkında yazılmış eserler arasında en derli toplu ve kaynaklara inilerek yapılmış olan ve yukarıda sık, sık faydalandığımız çalışma, Walter Liwingston Wright'ın *American Relations with Turkey to 1831* (Princeton University 1928) basılmamış doktora tezidir.

Türk-Amerikan ticârî münasebetleri bakımından ise, bir az tertipsiz ve karışık olmakla beraber, baş vurulabilecek en iyi monografi Leland J. Gordon'un *American Relations with Turkey 1830-1930* (Philadelphia 1932) adını taşıyan eseridir.

Daha sonraları ise Amerikan Dışişleri Bakanlığı mensuplarından William Arthur Helseth'in *Turkey and the United States, 1784-1945* (Princeton) adını taşıyan ve 1957'de hazırlanmış ve çok sınırlı bir sayıda çoğaltılmış fakat basılmamış olan çalışma da Türk-Amerikan münasebetleri hususunda büyük bir değer taşır.

Memleketimizde ise bu konuda yapılan ilk ciddi çalışma, eski arkadaşım Fuad Ezgü'nün, *Osmanlı İmparatorluğu ile A.B.D. Arasında İktisâdî ve Kültürel Münasebetlerin Kuruluşu ve Gelişimi* (İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi, basılmamış doktora tezi, 1949) adını taşıyan doktora tezi olup, burada Başbakanlık Arşivi'ndeki belgelerden geniş şekilde faydalanılmıştır. Bu makalemizi hazırlarken Ezgü'nün bu tezinden kütüphanede bulunamadığı için yararlanılamamıştır.

Metinde adı geçen eser ve makalelerin dışında Türk-Amerikan münasebetleri hakkında aşağıdaki çalışmalara da başvurulabilir.

- JOHN KINGSLEY BIRGE, *A Guide to Turkish Area Study* (Washington 1949).
ALFRED BONNE, *State and Economics in the Middle-East* (London 1953).
JOSIAH BREWER, *A Residence at Constantinople in the year 1827* (New Haven 1830).
PHILIP MARSHALL BROWN, *Foreigners in Turkey, Their Juridical Status* (Princeton 1914).
A. EMIL DAVIES, *Investments Abroad* (Chicago ve New York 1927).
HENRY OTIS DWIGHT, *Constantinople and its Problems* (New York 1901).
WILLIAM GOODELL, *The Old and the New or, the changes of Thirty Years in the East* (New York 1853).
CYRUS HAMLIN, *Among the Turks* (New York 1878).
CYRUS HAMLIN, *My Life and Times* (Boston 1892).
HARRY N. HOWARD, *The Partition of Turkey 1913-1923* (Oklahoma Press 1931).

- CORDELL HULL, *The Memoirs of Cordell Hull* (New York 1948).
- ELIOT GRIMMELL MEARS, *Modern Turkey* (Newyork 1924).
- SAMUEL ELIOT MORISON, *The Maritime History of Massachussetts 1783-1860* (Boston 1921). Boston ile İzmir arasındaki ilk ticarî münasebetleri gösterir.
- MARY MILLS PATRICK, *A Bospours Adventure* (Stanford University Press 1934).
- SIR EDWIN PEARS, *Forty Years in Constantinople* (Newyork 1916).
- E.D.G. PRIME, *Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. William Goodell* (Newyork 1876).
- LYNN A. SCPIO, *My Thirty Years in Turkey* (New Hampshire 1955).
- OSCAR S. STRAUS, *Under Four Administrations* (Boston ve Newyork 1922).
- GEORGE WASHBURN, *Fifty Years in Constantinople* (Boston ve Newyork 1909).
- RODERIC H. DAVISON, *Turkish Diplomacy from Mudnos to Lausanne* (Princeton University Press 1953).
- E.W. RIGGS, *The Missionary Outlook in Turkey*, *The Moslem World*, cilt XIII, April 1923.
- E.W. RIGGS, *The American Board and the Turks*, *The Moslem World*, cilt XIV, January 1924.
- CHARLES S. STALLE, *American Opium Trade to China to 1820*, *Pacific Historical Review*, cilt IX, December 1940 (İzmir'den yapılan afyon ticareti hakkında bilgi vardır).
- ORAL SANDER VE KURTHAN FİŞEK, *A.B.D. Dışişleri Belgeleriyle Türkiye-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı 1829-1929* (İstanbul 1977).
- İLBER ORTAYLI, *Some Observations on American Schools in the Ottoman Empire*, *Turkish Public Administration Annual*, 1981, c. VIII, s. 63.
- BARBARA WALKER, *Türk-Amerikan Münasebetleri Hakkında Konferans [1984]. The Turkish Studies Association Bulletin*, September 1984.

GENERAL DE GAULLE'ÜN TÜRKİYE'Yİ ZİYARETİ (25-30 EKİM 1968) *

İSMAİL SOYSAL

Em. Büyükelçi

GİRİŞ

Fransa'nın büyük devlet adamı de Gaulle 1968 Ekim ayı sonlarında Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur. Böyle bir şey tarihte ilk kez oluyordu. Görünüşte bu, Türkiye Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın bir yıl önce Fransa'ya yaptığı ziyaretin karşılığı idi. Ama, aynı zamanda, beşyüz yıllık Türk-Fransız ilişkilerinin çerçevesi içinde, 1867'de Sultan Abdülaziz'in Fransa'yı ziyaretinin, geç de olsa, bir iadesi sayılabilirdi.

Olayın üzerinden henüz 19 yıl geçmiş olmasına karşın, onun Tarih Kurumumuzda bir Konferans konusu yapılması doğru muydu? Kanımca doğru idi, çünkü yüzyılımızın büyük devlet adamlarından biri olan de Gaulle'ün Atatürk Türkiye'sinin geleceğine olan inancı, Türk-Fransız ilişkilerine verdiği önem ve gelecekteki işbirliği için getirdiği mesaj bir an önce değerlendirilmeliydi.

Böyle bir değerlendirme için kuşkusuz ziyaret sırasında yapılan açıklamalar, ortak bildiri, Türk, Fransız ve yabancı basınında yorumlar her zaman kolaylıkla bulunabilecek kaynaklardı. Ancak ben, o dönemde Dışişlerinin bir mensubu olmak itibarıyla, dosyaları okumak ve görüşmelere katılan meslektaşlarımla konuşmak, onların düşüncelerini öğrenmek fırsatını da buldum.

Türk-Fransız ilişkilerinin temelini, ara sıra görülen sarsıntılar ne olursa olsun, iki ülkenin jeopolitik konumları, değişmeyen ortak çıkarları, hemen hemen her alanda geniş bir işbirliği potansiyeli oluşturmaktadır. Ayrıca, bunun gerisinde bir dostluk geleneği vardır. Bu mütevazı incelemenin, de Gaulle'ün başlatmak istediği, ancak olaylar ya da bizim tereddütlerimiz yüzünden gerçekleşmeyen, gerçekleşemediği içindir ki, 1973-84 döneminde bir bunalım içine giren Türk-Fransız ilişkilerinin nesnel biçimde ele alınmasına yardımcı olacağına inanıyorum.

* Türk Tarih Kurumu'nda 24 Nisan 1987'de verilen Konferansın metni

DE GAULLE'ÜN YAŞAM ÖYKÜSÜ

Charles de Gaulle 1890'da Lille de doğmuştur. Soylu, dine bağlı, milliyetçi ve okumuş bir ailenin çocuğudur¹. 1910'da ünlü Saint-Cyr Harp Okulundan subay olarak çıkınca Albay Pétain (daha sonra Mareşal)'in emrine verilmiştir. 1914-18 savaşında üç kez yaralanmıştır. 1921'de Harp Okulunda askeri tarih hocalığı yapmış, sonra çeşitli görevlerde bulunmuştur. İkinci Dünya Savaşı başladığında albaydır. Ordunun modernizasyonu, özellikle zırhlı araçların önemi üzerinde incelemeler yapmış, girişimlerde bulunmuştur.

1940 Mayısı başlarında Almanya'nın Fransa'ya saldırdığı sırada, de Gaulle henüz kurulabilen zırhlı tümenlerden birinin başına getirilmiştir. Almanlar her taraftan hızla ilerlediği bir zamanda o kendi kesiminde karşı hücumu geçmiştir. Ama Fransız ordusu çok geçmeden çökecektir. Bu arada de Gaulle tuğgenarallığe yükseltilmiş ve 5 Haziran'da Paul Reynaud kabinesinde Savunma Bakanlığı müsteşarlığına getirilmiştir. Hükümetinin emriyle, İngiltere ile birlik kurulması konusunda Churchill'ın önerisi doğrultusunda Londra'da temaslar yapmıştır. Ancak, Reynaud kabinesi çekilmek zorunda kalıp yerini mütareke yanlısı Mareşal Pétain'e bırakacağı sırada uçakla 17 Haziranda, artık dönmemek üzere, Londra'ya geçmiştir. Çünkü o dışarıdan bir kurtuluş savaşı başlatmağa karar vermiş bulunuyordu.

18 Haziran'da BBC'den tarihe "18 Haziran çağrısı" olarak geçen direniş çağrısını yapmıştı. Böylece Özgür Fransa (France Libre) eylemi başlamıştır. Almanlarla mütarekeyi imzalayan Mareşal Pétain Londra'daki bu yiğit general için: "kadirşinas Fransa bir gün ona başvuracaktır" diyecektir. Churchill de, zor bir adam olarak gördüğü de Gaulle için anılarında "işte Fransa'ya lider olacak adam" diye düşündüğünü yazacaktır.

1943 Mayısında Cezayir'de Milli Kurtuluş Komitesini kuran de Gaulle Fransa kurtarılınca 25 Ağustos 1944'de Paris'e girmiş, Komiteyi 1944 Kasımında Geçici hükümet durumuna getirmişti. Bu hükümetin başında 1,5 yıl kalan de Gaulle, parti oyunlarından usanarak, 1946 yılı başında çekilip, ertesi yıl Fransız Halkı Topluluğu (Rassemblement du Peuple Français) partisini kurmuştu. De Gaulle bu dönemde bağımsızlık ve millî birlik temalarını kullanacak, ama siyasal bir görev almayacaktır. Partisi

¹ De Gaulle'ün yaşam öyküsü, düşünceleri, siyasal çalışmaları ve kitapları vb. konusunda bkz. "De Gaulle", Collection Génies et Réalités, Hachette, Paris 1973.

1951 seçimlerinde çoğunluğu sağlayamayınca, kimi taraftarları ayrılacak, o da siyaset sahnesini terkedecektir.

Cezayir'de 1954'de başlayan Kurtuluş Hareketi 1958'de Fransa'da tehlikeli bir bunalım yaratınca Cumhurbaşkanı Coty onu hükümeti kurmakla görevlendirmişti. De Gaulle 1959 Eylülünde başkanlık sistemine dayanan bir anayasayı halk oylamasıyla kabul ettirerek V. Cumhuriyeti kurmuş, kendisi de ilk Cumhurbaşkanı seçilmişti. 1959-62 dönemde Cezayir uyuşmazlığını çözüme kavuşturan de Gaulle, daha sonra tüm sömürgelerin özgürlüğü hareketini (décolonisation) başlatacaktır.

De Gaulle Savaş yıllarından beri uluslararası alanda Fransa'nın Anglo-Saksonlar önündeki eşitsizliğine razı olmayarak, Batının büyük devletlerden biri olduğunu kanıtlamak istemiştir. Sovyetler Birliğinin Batıyı tehdit ettiğini bildiği için NATO'yu benimser. Ama ona ABD'nin egemen olduğu inancıyla, Fransa'nın kaderinin başkasının iradesine bakılmayacağını açıklamaktan geri durmaz. 1958'de Atom silâhları konusunda ABD ve İngiltere ile üçlü bir işbirliği sistemi önerir, ama sonuç alamaz. Bu arada Fransa'nın silâh sanayiini hızla geliştirir ve 1959'da nükleer silâhlara dayanan bir vurucu güç (force de frappe) oluşturur. 1966 yılında da Fransa'yı NATO'nun askeri kanadından çıkarır. Artık Sovyetler Birliği ile Anglo-Saksonlar arasında Fransa'yı bir denge unsuru gibi gösterir ve Doğu-Batı ilişkilerinde bir yumuşama (détente) politikası gütmeye başlar. Hatta, Brejnev'in 1968'de Çekoslovakya'yı istilâ etmesi bile onu bu yolundan caydırmaz. Ortadoğu politikasında Araplara anlayış gösterir. Nitekim, 1967'de İsrail'in Araplara saldırısına karşı çıkarak, İsrail'in saldırgan ve hükmedici (dominateur) olduğunu söyler. Aynı yıl Kanada'yı ziyaretinde Fransızca konuşan Kanadalıları adeta ayrılığa özendirerek "yaşasın özgür Québec" (Vive le Québec libre) demesi Kanada hükümetini kızdırır ve Anglo-Sakson dünyasında geniş tepkiler uyandırır. Ancak onun bu çıkışı sonuç vermiyecektir.

1965'de Cumhurbaşkanlığı seçimlerini ancak ikinci turda kazanan de Gaulle'e karşı sol muhalefet de yavaş yavaş güçlenmeye başlamıştır. Artan grevler ve 1968 Mayısında geniş öğrenci hareketleri onu sarsacaktır. Ertesi yıl Yörel Yönetim ve Senato reformu konusunda bir halk oylamasında çoğunluğu sağlayamayınca 28 Nisan 1969'da çekilir, köşküne kapanır, anılarını tamamlar ve ertesi yıl 80 yaşında ölür².

² De Gaulle 1924-1938 döneminde askeri konularda dört kitap ve Fransa'nın kurtuluşundan sonra da, iki dizi içinde, anılarını yazmıştır.

De Gaulle yılmaz bir mücadeleci, iyi bir yazar ve sağlam bir ahlâk sahibi idi. Düşünce ve kararında ödün vermezdi. Disipline son denli bağlıydı. Ciddi demokrasiye inanarak meşruiyetten ayrılmadı. 1946'da ya da 1969'da çekilmesi bunu göstermişti. Onun istediği geniş yetkili bir başkanın liderliğinde düzenli bir Cumhuriyetti. Onu gerçekleştirdi ve başında 11 yıl bulundu. Bu rejim ve onun başlattığı bağımsız dış politika bugün de sürmektedir.

ZİYARET ÖNCESİNDE TÜRKİYE VE FRANSA

Türkiye'de 1965 Ekiminde yapılan seçimleri Adalet Partisi kazanmış, Parlamentoda salt çoğunluğu elde etmiştir. Başbakan Demirel, Dışişleri Bakanı Çağlayangil'dir. 1966 Mart'ında Cevdet Sunay Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Dış politikada en önemli konu Kıbrıs sorunudur. Kıbrıs Rumlarının Türklere saldırıları üzerine 1964'de Türkiye Kıbrıs'a müdahaleyi düşünürken, ABD Başkanı Johnson'ın o zamanki Başbakan İnönü'ye yaptığı uyarı Türkiye'de derin tepkiler uyandırmıştır. Geniş ölçüde ABD'ye dayanan bir politika eleştirilmiştir. Bu durumda Türkiye Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmeğe başlamıştır. General de Gaulle'ün bağımsız dış politikası da kamuoyunda ilgi uyandırmaktadır. Ayrıca onun Kanada'da azınlıkta olan Fransız kökenlilere özgürlük çağrısı Kıbrıs Türklerinin durumunu anımsattığı için Türkiye'de yankılar yapmıştır. Ancak, Türkiye, NATO'ya sıkı sıkıya bağlı bir devlettir. Bağımsız bir dış politika için Fransa gibi olanaklara sahip değildir. ABD'nin askeri ve ekonomik desteğinden vazgeçemez. Hatta Fransa'nın 1966'da NATO'nun askeri kanadından ayrılmasından, Batı dayanışması bakımından, kaygı duymuştur.

De Gaulle Fransa'sı Türkiye ile ilişkilere önem veriyordu. 1963 Temmuzunda Başbakan Pompidou, Dışişleri Bakanı Couve de Murville ile birlikte, Türkiye'yi ziyareti sırasında ekonomik alanda Türkiye'nin Fransa'ya güvenilebileceği belli olmuştu. Aynı yıl 12 Eylülde Türkiye Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Ortaklık Anlaşmasını Ankara'da imzaladığı zaman Couve de Murville bizzat hazır bulunmuştu. 1960'lı yıllarda Türk-Fransız ticareti artmış (Türk dış ticaretin % 6-7'si), Fransa'dan sermaye ve teknoloji transferi başlamıştı. Ayrıca Fransa OECD konsorsiyumu çerçevesinde Türkiye'ye parasal kolaylıklar gösteriyordu. Kültür ilişkileri de geliyordu. Öte yandan, Fransa Kıbrıs sorununda Türkiye ile Yunanistan karşısında eşit uzaklıkta bir politika güdüyordu.

De Gaulle daha 1958'de başbakan iken Türkiye Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin'e, "Türkiye'nin Ortadoğuda, öbür ülkelerden farklı olarak

tam anlamda tek devlet olduğunu” söylemişti. 1965 yılında güven mektubunu sunmağa gelen Büyükelçi Namık Yolga’ya da, uzun bir geçmiş olan Fransız-Türk dostluğundan sözettikten sonra, Türkiye’nin dünya barışı için vazgeçilmez bir unsur olduğunu, iki ülkenin ilişkilerinin eskisinden daha çok gelişmesini umut ettiğini bildirmişti³. De Gaulle’ün Atatürk’e olan hayranlığı da ötedenberi biliniyordu. Bunu Türkiye’yi ziyareti sırasında açıkça gösterecekti.

GEZİNİN HAZIRLIĞI, PROGRAMI VE DEMEÇLER

De Gaulle dış ülkelere yaptığı gezilerin düzeline, protokol kurallarına, yapacağı konuşmalara, basındaki yankılarına, kısacası gezilerin parlak geçmesine özen gösterirdi. O nedenle, Türkiye gezisinin hazırlanmasında Paris’teki Türkiye Büyükelçisi Hasan Işık ile Ankara’daki Fransa Büyükelçisi Baron de Juniac büyük titizlik göstermişti. Ayrıca o sırada Quai d’Orsay’ın Enformasyon Dairesi Direktörü Roger Vaurs-ki 1973’de Ankara Büyükelçisi olacaktı-Fransız ve dünya basının Türkiye ziyaretine ilgisini artırmasını bilmişti. Bu arada, de Gaulle Paris’te Prof. Melikoff ve Bacqué-Grammond gibi tanınmış türkologları çağırıp onlardan Türkçe, Türk tarihi, Türklerin psikolojisi vb. üzerinde bilgi ve görüş almıştı.

Türk hükümeti Cevdet Sunay’ın 27-30 Haziran 1967’de Fransa’ya yaptığı ziyaretin bir an önce iadesini bekliyordu. Sunay, 9 Ekim 1967’de AET Ortaklık Konseyinin VI. toplantısı için Türkiye’ye gelen Topluluk temsilcilerini kabul ettiği sırada, Fransa’nın Devlet Bakanı Mettecourt’a konuyu açınca, muhatabı, de Gaulle’ün bu ziyareti yapmak istediğini bildiğini, Paris’e dönünce Türkiye’nin dileğini kendisine ileteceğini söylemişti. De Gaulle yeni yıl (1968) vesiyesiyle Elysée Sarayında yaptığı resepsiyonda o zamanki Türkiye Büyükelçisi Vergin’e, Sunay’ın ziyaretinin anısından sözedenince, Büyükelçimiz de “Ekselansınızı bu yıl Türkiye’de ağırlamaktan onur duyacağız” demişti. De Gaulle, “Evet, Kıbrıs sorunu da var, bir az sonra gene görüşürüz” karşılığını vermişti. Bir az sonra salonda Büyükelçimizi bulduran de Gaulle, ona “Türkiye’ye mutlaka gideceğim, bu benim büyük emelimdir. Cumhurbaşkanınıza saygı ve selâmlarımı iletin” demeyi unutmamıştı. Vergin az sonra hemen orada bu haberi Dışişleri Bakanı Couve de Murville’e iletmış, o da ziyaretin 1968’in ikinci yarısında olabileceğini umduğunu söylemişti.

³ İsmail Soysal’ın “L’Empire Ottoman, la République de Turquie et la France” adlı eserde çıkan “Les Relations Politiques Turco-Françaises: 1921-1985” adlı makalesi, s. 587-698, Edition ISIS, İstanbul-Paris, 1986.

De Gaulle'ün sonbaharda gelmesi kesinlik kazanınca, Türk hükümeti bunun Cumhuriyet Bayramı sırasında olmasını önermiş, Paris de bu öneriyi kabul etmişti. Bunun üzerine, de Gaulle'ün eşiyle birlikte 25-30 Ekim 1968'de Türkiye'yi resmen ziyaret edeceği 17 Eylülde basında açıklanmıştı. Program hazırlığı, güvenlik işleri vb. için Fransa'dan Protokol Şefi Bernard Duran başkanlığında bir heyet Cumhurbaşkanlığının özel uçağı ile 13 Eylülde Ankara'ya gelmişti. Türk tarafı programa Ankara ve İstanbul'dan başka, Bursa ve İzmir'in de konulmasını önermiş, İstanbul'da Galatasaray Lisesinin kuruluşunun 100. yıldönümünde, de Gaulle'ün katılacağı bir tören yapılabileceğini belirtmişti. Ancak, Bursa ve İzmir için yeterince zaman olmayacağı anlaşılacaktı. Program üzerindeki temaslar tamamlanınca uygulama için Dışişleri Genel Sekreteri Zeki Kuneralp başkanlığında Bakanlıklarası bir komisyon ziyaret hazırlıklarına koyulmuştu. Bu arada, Türk Ansiklopedisinin 128. fasikülü "Fransa"ya ayrılıp yayımlanmış, PTT de "de Gaulle" hatıra pulu çıkarmıştı.

Fransa Devlet Başkanı ve eşine, yeni Dışişleri Bakanı Michel Debré'den başka, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Bernard Tricot, Dışişleri Bakanı Özel Kalem Müdürü J.Y. Haberer, Avrupa Dairesi Genel Müdürü J. Tine, Enformasyon Dairesi Genel Müdürü R. Vours, Cumhurbaşkanlığı Diplomatik Danışmanı R. Saint-Légier ve Cumhurbaşkanlığında Büyükelçilik Müsteşarı P.L. Blanc eşlik ediyordu. Bu resmi heyet içinde Ankara Büyükelçi Baron de Juniac, Bakandan sonra yer alıyordu. Cevdet Sunay başkanlığındaki Türk Heyetine Başbakan Süleyman Demirel, Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, Paris Büyükelçisi Hasan Işık, Genel Sekreteri Zeki Kuneralp, Bakanlık Müsteşarı Sadi Eldem ve Dışişlerinde yüksek memurlardan daha birkaç kişi dahil bulunuyordu. Resmi görüşmeler bu heyetler arasında geçecekti.

Ziyaret arifesinde Cumhurbaşkanı Sunay'ın Türk-Fransız dostluğundan sözeden bir mesajı, 25 Ekimde de Başbakan Demirel'in Türkiye'nin politikasını anlatan bir konuşması Fransız televizyonunda yayınlanmıştı. Ayrıca Hasan Işık Türkiye Radyosunda bir konuşma yapmıştı.

De Gaulle, eşi ve beraberindekileri getiren özel uçak 25 Ekim Cuma günü saat 14'de Esenboğa hava alanına inmiş, konuk Cumhurbaşkanı ve eşi Sunay, Demirel, Çağlayangil ve eşleri, öbür resmi kişilerce karşılanmıştı. Hava alanında, Sunay'ın ünlü konuşunu selâmlayan demecine verdiği karşılıktaki de Gaulle, Türkiye'nin çağdaşlaşma çabalarını izlediklerini, Türkiye'nin önemini ve Türklerin değerini bildiklerini, Fransız-Türk işbirliğini daha çok sıkılaştırmak gerektiğini, iki tarafın politikalarını

yaklaştırmaya hazır olduklarını belirtmiş ve sözlerini Türkçe olarak “ulu ve yiğit Türk halkına bütün kalbimle Fransa’nın selâmlarını sunarım” diye bitirmişti⁴.

Esenboğa’dan Ankara’ya yönelen kortaj ulus meydanına gelince, halk üstü açık otomobil içinde asker üniformalı de Gaulle’ü candan alkışlayıp “yaşa, varol de Gaulle” diye bağırınca, duyulanan de Gaulle beklenmedik bir jestle otomobilden inmiş ve halkın ellerini sıkmaya başlamıştı. Bu da güvenlik görevlilerini şaşırtmış ve telâşa kaptırmıştı.

De Gaulle, Çankaya’da konuk köşküne yerleştikten sonra program gereğince Anıtkabir’e bir çiçek buketi koymuş ve Özel Deftere şunları yazmıştı: “İnsan için şan ve şereflerin en büyüğü milletini yeni bir hayata kavuşturmaktır. İşte Atatürk bunu yapmıştır” (De toutes les gloires Atatürk a atteint la plus grande celle de renouveau national).

O gece Sunay’ın, de Gaulle onuruna Çankaya’da verdiği 100 kişilik resmi yemekte karşılıklı demeçler okunmuş ve ertesi sabah (26 Ekim saat 9.30-12.30) Çankaya’ya da resmi görüşmelerin birincisi yapılmıştı. O gün Demirel’in verdiği öğle yemeğinde gene karşılıklı demeçler okunmuştu. Muhalefet lideri İnönü’nün de davetli bulunduğu bu yemekte, de Gaulle, kendi demecinde onu özellikle selâmlamıştı.

Öğleden sonra, de Gaulle İstanbul’a gitmişti. İstanbul’da o akşam Dışişleri Bakanı Çağlayangil, de Gaulle’ün kaldığı Şale köşkünde konuk Cumhurbaşkanı onuruna bir akşam yemeği vermişti.

27 Ekim Pazar sabahı, de Gaulle Sain-Louis kilisesinde bir âyine katılmış, sonra Beyoğlu’ndaki Fransa Sarayında (eski Büyükelçilik) Fransız kolonisini kabul etmişti. Saat 11.30 da Galatasaray Lisesine gelen Cumhurbaşkanı orada verdiği demeçte, Osmanlı tarihi, bilim ve edebiyatından söz etmiş, 19. ve 20. yüzyılda Batı uygarlığı ilerleyince Türklerin Fransa ile kültür ilişkisini geliştirdiğini, bu arada ünlü Galatasaray Lisesinin açıldığını, daha sonra Atatürk’ün dehası sayesinde bugünkü milli devletin kurulduğunu belirtmişti. Onun “hayatta en büyük yol gösterici bilimdir” sözünü de anımsatan Cumhurbaşkanı, Türk-Fransız kültür ilişkilerinin daha da gelişeceğine inandığını söylemişti.

De Gaulle öğle üzeri Dolmabahçe Sarayı önünde duran Savarona yatıyla boğaziçinde bir geziye çıkmadan önce, Atatürk’ün hayata gözlerini yumduğu bu saraydaki Özel Deftere şunları yazmıştı: “Atatürk artık

⁴ Ziyaret vesilesiyle verilen demeçler ve öbür resmi belgelerin Türkçe ve Fransızca metinleri için bkz. Türkiye Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Sayı 49, Ekim 1968, Ankara.

ölebilirdi, çünkü ışıklar parlıyor, çünkü meşale yanıyor, çünkü ülke ilerliyordu" (Atatürk pouvait mourir, puisque la lumière brillait, puisque la flamme brûlait, puisque le pays était en marche). Gece Başbakan Demirel de Gaule onuruna Dolmabahçe sarayında 700 kişilik bir yemek vermişti.

28 Ekim Pazartesi sabahı de Gaulle Topkapı Sarayı, Ayasofya ve Sultanahmet Camiini gezmiş ve öğleye doğru uçakla Ankara'ya dönmüştü. Öğleden sonra Ankara'daki yabancı diplomatik misyon şeflerini kabul etmişti. Daha sonra de Gaulle ve Fransız heyetiyle Türk heyeti arasında Çankaya'da resmi görüşmelerin ikincisi yapılmıştı. Bu görüşmelerden önce iki Dışişleri Bakanı Türk-Fransız ikili ilişkilerini gözden geçirmiş ve hazırlanan Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşmasını imzaya hazır hale getirmişti.

29 Ekim Salı günü yani Türkiye Cumhuriyet Bayramı sabahı, de Gaulle Fransa Büyükelçiliğinde Fransız kolonosini kabul ettikten sonra, 11.00'de Cumhurbaşkanı Sunay'ı kutlamaya gitmiş ve 14.00'de başlayan geçit resminde hazır bulunmuştu. Bayram vesilesiyle, o akşam Türk radyolarına bir demeç vererek, Atatürk'ün öğütlerine sadık kalan Türkiye'nin ilerlemekte olduğunu ve çağdaş devletler arasında yer aldığını belirtmişti. Ayrıca kendisine gösterilen konukseverliğe teşekkür edip sözlerini Türkçe olarak "yaşasın Türkiye" diyerek bitirmişti. Saat 19.45'de Genelkurmay Başkanının resepsiyonuna gitmiş ve gece Opera'da onuruna verilen opera ve baleyi seyretmişti.

30 Ekim Perşembe günü sabahı kendisine Ankara'nın altın anahtarı verilen de Gaulle 10.30'da Esenboğa'dan merasimle uğurlanmıştı. Uçağı Ankara üzerinde süzülürken gözlerini Anıtkabir'e çeviren de Gaulle, yanındakilere Atatürk'ten ve Türklerden şöyle sözediyordu: "Bir büyük devlet adamının ölümünden sonra bile ülkesinde ne denli etkili olabileceğini siz de gördünüz. Türkler ulusal bağımsızlık duygusuna sahip bir büyük ulustur (Vous avez vu vous-même l'influence exercée par un grand homme d'Etat sur son pays, même après sa mort). Onun bu sözlerini 1974'de Dışişleri Bakanlığı Genel Müdürü bulunduğum zaman bana yazdıran eski Büyükelçi Roger Vaurs, şu izlemini de belirtmişti. "O, bu sözleriyle Fransa için yaptıklarının Atatürk'ünkiler gibi kalıcı olduğuna inancını da dile getirmek istiyordu".

GÖRÜŞMELER

De Gaulle'ün Türkiye'ye geniş kapsamlı bir öneri, daha doğrusu bir mesaj getirdiği daha Ankara'ya geldiği gün Esenboğa hava alanında söylediği sözlerden anlaşılmıştı. Kıbrıs sorununda da çok gerçekçi bir

yaklaşımla Türkiye'nin tezini destekleyici bir tutum içinde idi. Ayrıca, ikili ekonomik ve kültürel ilişkilerinin en geniş bir biçimde geliştirilmesini istiyordu.

Şimdi çeşitli konuları, verilen demeçler ve görüşmelerde her iki tarafın ileri sürdükleri düşünceler ışığında, gözden geçirebiliriz.

1. Uluslararası İlişkiler:

25 Ekim gecesi Cankaya'daki yemekte Sunay, Doğu-Batı ilişkilerinde siyasal yumaşama (détente) sürecine Batılılar içinde Türkiye'nin de katıldığını, ancak bir kaç ay önce Çekoslovakya'nın Sovyetlerce işgali gözönünde tutulduğunda bu alanda iyimserliğe kapılmanın erken olduğunu belirtmişti. De Gaulle, Çekoslovakya olaylarına hiç değinmeden, şunları söylemişti. "Kuşkusuz içinde bulundukları farklı coğrafi, stratejik ve ekonomik koşullar nedeniyle, ülkelerimiz bağlı bulundukları ittifaklara (NATO'yu düşünüyor) değişik anlamlar verebilirler. Ancak, her şeyin üstünde kendilerinin sahibi kalmak ve bütün öbür devletlerle kendileri için yararlı ilişkiler yürütmek isterler. Biz Fransızların iki hegemonya (Sovyetler Birliği ve ABD'i kasdediyor) etrafında bugün Avrupa'yı bölen ve Ortadoğu ülkelerine kadar yayılan iki blok sistemi konusunda kaygılarımız var. Biz Doğu-Batı ilişkilerinde yumuşama, anlaşma ve uluslararası işbirliği (détente, entente et coopération internationale) yanlısıyız. Türkiye'nin de bizim gibi yumuşama, anlaşma ve işbirliği arzu ettiğini sanıyoruz. Daha eski dönemlerde sizin Sultanlarınız ile bizim Hükümdarlarımızın, Kanuni Süleyman ile 1. François'nun, Selim ile Napolyon'un Abdülaziz ile 3. Napolyon'un yapmış oldukları gibi ve Fransa'nın 1921'de Ankara hükümetini, onun sıkıntılı bir anında tanıdığı gibi, şimdi de her iki ülkenin siyasetlerini birbirine uydurmaları için ortada gerekli her şey bulunmakta değil midir?" De Gaulle, Ankara'daki bu buluşmada böyle bir yaklaşmanın düzenlenebileceğini de ayrıca belirtmişti.

Ertesi gün yapılan ilk resmi görüşmelerde Sunay, Türkiye'nin barış ve dayanışma yanlısı olduğunu, savunma ittifaklarını bugün için kaçınılmaz gördüğünü, ancak zümreci bir anlayıştan uzak durduğunu, Fransa-Almanya yaklaşmasının, Avrupa güvenliği bakımından Türkiye'ye huzur verdiğini açıklamıştı. De Gaulle'ün verdiği yanıt şöyle özetlenebilir: Türk görüşü Fransa'ninkine yakın. Fark Coğrafya'dan geliyor. Sovyetler Birliği peykileriyle birlikte güçlü bir uluslararası örgüt kurmuştur. Yarattığı tehdit bugün de sürüyor. Buna karşı kurulan NATO'da egemen güç Amerika BD. dir. Fransızlar Amerikalılara dostluk duyuyor, ama NATO'da onlara bağımlı olmak istemiyor. Biz bugün iki blok arasındaki tehdit dengesinin

çatışmaya dönüşmesini önlemek, yumaşama ve anlaşma yaratmak istiyoruz. Bu politikamız Doğuda da etkilerini gösterdi. Çekoslovakya'ya Sovyet silâhlı müdahalesini kınıyoruz. Böyle bir hareket kabul edilemez niteliktedir. Bu, Doğu blokunun sarsılmaya başladığını gösteriyor. Ancak, Sovyet hareketinin temelinde stratejik nedenler yatıyor. Böyle davranışında Çin'i de hesaba kattığı görüşündeyiz. Yani Sovyetler Birliği, doğuda Çin'in yarattığı bir kaygı varken, Batı karşısında Çekoslovakya'yı elden kaçırmayıp güvenceli durumunu korumak istemiştir. Türkiye'nin güvenlik konularında kendi kararını kendi vermesi doğaldır. Çok müteyakkız olmanızın nedenleri bulunduğunu teslim ediyoruz. Türkiye'nin NATO içinde Fransa'nın sahip olduğu hareket özgürlüğünün aynısına sahip olmadığını da anlıyoruz. Ancak siz NATO içinde milli kişiliğinizi koruyabilirsiniz. Uygun gördüğünüz ölçüde Doğu karşısında "détente" politikası gütmenizi -ki şimdiden buna başladınız- dileriz. Almanların self determination hakkı saklı olmak koşulu ile, bugünkü bölünmüş durumu ve sınırları böylece kalmak zorundadır. Hele Sovyetler Birliği, doğusunda Çin'in yarattığı kaygı varken, birleşmiş ve güçlü bir Almanya'yı kabul edemez.

Daha sonra söz alan Demirel, "Türkiye'nin Atatürk'ten beri Batı topluluğunun bir üyesi olduğunu, ülkenin nazık bir konumu bulunduğunu belirttikten sonra, şöyle demiştir: Türkiye kimsenin emri altına girmek istemez. NATO üyesi olmakla birlikte bunu düşmanlık yaratmak için kullanmıyor. Sovyetler Birliği son zamanlarda Türkiye'nin güneyinde Arap ülkelerine sızmaktadır. Bu Türkiye içi tehdit oluşturuyor. Yumuşama politikasına taraftarız, ama bundan yalnız Sovyetler yararlanır, karşıdakiler zarar görse bunu kabul edemeyiz. Avrupa'nın güvenliği ile Türkiye'ninki birbirine bağlıdır" demişti.

De Gaulle bir kez daha konuya dönerek, şu karşılığı vermişti: "Sovyetler Birliği karşısında Türkiye ile Fransa'nın konumları farklı, ama bu durum siyasetlerimizi uyumlu duruma getirmemize engel değildir. Sovyetlerin Arap ülkelerinde tehlike yarattığı konusunda ise pek açıklık yok. Arap devletleri ona bağımlı olmuş değildir. Ama gene de dikkatli olunmalıdır".

Bu ilk görüşmelerden hemen sonra Demirel konuk Cumhurbaşkanı onuruna verdiği öğle yemeğindeki demecinde-ki metni görüşmelerden önce hazırlanmış bulunuyordu. Doğu ile Batı arasındaki ilişkilere değinerek, barış ve siyasal yumaşamının gereğine inandığını, ancak Çekoslovakya olaylarının ümitleri zedelediğini belirtmiş, durumun yeniden düzelmesi

dileğinde bulunmuştu. De Gaulle, yanıt demecinde, Çekoslovakya ve Ortadoğu konularında iki tarafın görüşünün birbirine uyduğunu söylemişti.

28 Ekimde yapılan ikinci resmi görüşmeler, Tarafların Dışışleri Bakanlarının bir kaç saat önce ikili ilişkiler konusunda yaptığı hazırlık çalışmaları üzerinde geçtiğinden yalnız bunlar ele alınmış, uluslararası sorunlara değinilmemişti.

30 Ekimde yayımlanan Ortak Bildiride ise bu konuda şöyle denilmişti: Cumhurbaşkanı Sunay ve General de Gaulle, barış ve uluslararası güvenlik yönünden gelişme kaydedilmesinin, devletlerin egemenliği ve içişlerine karışmama ilkelerine bütün devletlerce saygı gösterilmesine bağlı olduğunu belirtmişlerdir. Bu ilkeler çığnenerek Çekoslovakya'nın başka devletlerin kuvvetleri tarafında işgali sonucunda Orta Avrupa'da ortaya çıkan durum üzerine eğilmişlerdir. İki Cumhurbaşkanı bu müdahalenin kendilerine gerçek barışı sağlayabilecek yegâne yol olarak görülen "détente" ümidini ciddi surette zedelemiş olduğu kanısındadırlar. Cumhurbaşkanı, Çekoslovakya'nın kendi geleceğini belirleme konusunda özgür olmasını dilemektedirler.

Görülüyor ki, de Gaulle bir ölçüde de olsa, Türkiye'yi Fransa'nın NATO içinde güttüğü bağımsız politikaya çekmek, başka deyişle, ABD çizgisinden bir az olsun uzaklaştırmaya özendirici bir dil kullanmış, ancak Türkiye böyle bir yola giremeyeceğini hissettirmiştir.

Öte yandan Çekoslovakya olayları konusunda Türk tarafı, ABD başta olmak üzere, NATO'nun genel tutumu çizgisinde, bunun siyasal yumuşamaya bir darbe olduğunu ileri sürerken, Fransa Cumhurbaşkanı olayları kınamakla birlikte, onları bir ölçüde mazur göstermeğe çalışmış ve yumuşamanın gene sürdürülebileceğini ileri sürmüştür. Ziyaret sonunda, Çağlayan'ın açıklaması Türk görüşünü yansıtırken, Debré Paris'te yaptığı açıklamada bu konuya hiç değinmemiştir.

Buna karşılık, Ortadoğu'da 1967 savaşı sonrasında Tarafların görüşlerinin birbirine uygun olduğu, BM Güvenlik Konseyinin 22 Kasım 1967 günlü 242 sayılı kararı uygulanarak, İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesini istedikleri Ortak Bildiride belirtilmiştir.

2. Kıbrıs Sorunu

Daha Sunay'ın 1967 haziranında Paris ziyaretinde, de Gaulle Kıbrıs sorununun Adadaki iki topluluğun temel haklarını koruyan hakça ve barışçı yoldan çözüme kavuşturulması dileğinde bulunmuştu. De Gaulle bir ay sonra Kanada ziyareti sırasında, 24 Temmuzda, "Vive le Québec libre, vive

les Français du Canada” (Yaşasın özgür Québec, yaşasın Kanadalı Fransızlar” deyince, Kıbrıs’ta azınlıkta, ama ayrı kişiliğe sahip Türklerin davasına daha çok anlayış göstermesi beklenebilirdi. Nitekim öyle olacaktı.

25 Ekim gecesi yemeğinde Sunay ve ertesi gün öğle yemeğinde Demirel, yatıkları demeçlerde, Kıbrıs sorunu üzerinde, ancak 1967 Kasımında Rum saldırılarına kısaca değinip Tarafların çıkarlarını koruyan barışçı bir çözüm için o sırada BM gözetiminde toplumlararası görüşmelerden umutlu gibi görünmüşlerdi. Oysa, de Gaulle son denli açık ve gerçekçi biçimde “Adadaki Türkler Türk kalsın, Yunanlılar da Yunanlı olsun” (que les Turcs restent des Turcs et que les Grecs y soient des Grecs) demişti. Böylelikle onun gözünde Kıbrıs’taki Türkler ve Kıbrıs’taki “Yunanlılar” anavatanlarının bir parçası gibi idi. Nitekim, Kıbrıslı Rumlar için “grec-chypriote” değil, “Yunanlılar” sözünü kullanmıştı.

26 Ekimde resmi görüşmelerde Sunay bu konuda bir az sonra Başbakanın konuşacağını söyleyince, önce de Gaulle yaptığı konuşmada, şöyle demişti: “Yunan çoğunluğunun Türkleri ezmesini önlemek bakımından BM’nin girişimini destekliyor ve BM Barış Gücünün giderlerine katılıyoruz. Ama bu bir çözüm yolu olamaz. Çünkü sorun tehlikeli boyutlar kazanıp Türkiye ile Yunanistan’ı çatışma durumuna getirebilir. Bu önlenmelidir. Kıbrıs’ta Yunanlılar Yunanistan halkının bir parçası, Türkler de Türkiye Türklerinin bir parçasıdır. Birbirinden çok farklı olan bu toplulukları bir devlet içinde birleştirmek yapay bir şey olur, doğru değildir, sürekli olamaz. Aynı ayrı yönetimleri olmalıdır. Nasıl Trakya’da bir Türk-Yunan sınırı varsa, Kıbrıs’ta da olabilir. Bu ayırım sınırı için Türk ve Yunan hükümetleri anlaşma yapabilir. Ayrıca, uluslararası, örneğin Büyük Devletlerden (Fransa, İngiltere, ABD, Sovyetler Birliği) bir güvence de sağlanabilir. Kuşkusuz bu, her şeyden önce sizlerin konusudur. Biz dolaylı olarak ilgiliz. Benim sözlerim de yalnız Fransa’nın görüşüdür”.

Daha sonra konuşan Demirel bu konuda şöyle demişti: “Kıbrıs’ta uluslararası anlaşmalar çiğnenmiştir. Rumlar Türklere karşı insanlık dışı eylemlerde bulunmuşlardır. Biz 1960 Anlaşmalarından önce sizin gibi Adanın ikiye bölünmesini istiyorduk. Kuşkusuz bu en iyisidir. Ancak onu gerçekleştirmek bir başka sorundur. Şimdi ENOSIS’i ve Türkerin bir sömürge halkı gibi yönetilmesini önlemeğe çalışıyoruz. Barışçı yoldan çözüm için BM gözetiminde görüşmeler sürdürülmektedir”.

Ortak Bildiride Kıbrıs konusunda, de Gaulle’ün açık seçik önerisine hiç değinilmemiş, Türk tarafının Adada son durum üzerinde açıklamalar

yaptığı, Fransa'nın da bu konuya önem verdiği ve iki topluluğun haklarını güvence altına alacak bir çözüm biçimi bulunması dileğinde bulunduğu belirtilmekle yetinilmişti. Böylece, de Gaulle'ün görüşmeler sırasındaki sözleri adeta basından gizlenmişti. Çağlayangil, gezi sonunda 30 Ekimde yaptığı açıklamada ise, "... Kıbrıs sorunu üzerinde de durulmuştur. Fransa bu davamıza büyük anlayış göstermektedir" demekle yetinmişti.

Oysa, de Gaulle'ün görüşü, Adanın bölünmesi biçiminde olmasa bile, bir ayırım çizgisiyle ikiye ayrılacak Adada bir konfederasyon kurulması anlamına geldiğine göre, bunun üzerinde durulabilirdi. Kuşkusuz Yunanistan'ın buna yanaşması beklenemezdi, ama bu ona karşı bir silâh olarak kullanılabilirdi. Öyle anlaşıyor ki, Türk hükümeti, ABD, İngiltere ve BM'in baskısıyla Yunan kuvvetlerinin Adadan çıkartılıp toplumlararası öüşmelerin başlatıldığı bir sırada bu süreci aksatmak istemiyordu. De Gaulle'ün tek kâhçı çözüm olarak ileri sürdüğü düşünce ancak 1974'de Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesiyle gerçekleşecekti.

3. Türk-Fransız İkili İlişkileri

Türkiye ile Fransa arasındaki ekonomik, teknik, eğitimsel ve kültürel işbirliği 1962 yılından beri geliyordu⁵. De Gaulle, Türkiye'deki de-meçlerinde bunların daha da geliştirilmesi gereğine değinmişti. 26 Ekimde resmi görüşmeler sırasında, bunun üzerinde pek durulmamıştı. 28 Ekim günü iki Dışişleri Bakanı aralarında belirledikleri konuları saat 17.00'de başlayıp bir saat süren doruk toplantısına getirmişti. Sunay, AET içinde ve Türkiye'ye yardım için OECD'de kurulan konsorsiyum çerçevesinde Fransa'nın desteğine teşekkür ettikten sonra sözü Çağlayangil'e bırakmıştı. Dışişleri Bakanı televizyon sanayii, nükleer enerji, petrol sanayi, turizm gibi alanlarda işbirliği üzerinde durmuş, ayrıca Türkiye'de dışsatıma yönelik sanayi kurulmasına destek istemişti. Bütün bunların incelenmesi için bir program ve takvim hazırlanarak, karma bir komisyon kurulmasını önermişti.

Meslektaş Debré de bunların inceleneceğini, ayrıca Fransa'nın İstanbul'da metro yapabileceğini bildirmişti. Kültürel işbirliği çerçevesinde Trabzon ve Erzurum Üniversitelerine Fransa'dan Profesör göndermeği ve Türkiye'de Fransızca öğretimini geliştirmeği düşündüklerini belirtmişti. Debré ayrıca Türkiye'ye Fransız Caravelle uçaklarının satışı, broks madenlerinin işletilmesi ayrıcalığı, Seyitömer santrali ve Keban Barajı işlerinde Fransız firmalarının ilgisinden söz etmişti.

⁵ İsmail Soysal, op. cit. s. 657.

De Gaulle de bu görüşleri yerinde bulmuş ve şunları söylemişti: “İki ülke arasında bir rekabet yoktur. Türkiye’nin geleceğine güven besliyoruz. Sizinle yalnız dostluk nedeniyle değil, çıkarlarımız nedeniyle de işbirliği istiyoruz. Kalkınma çabalarınızı takdir ediyoruz. Her bakımdan güçlü bir Türkiye’nin bize ancak yardımı dokunur. Başbakanınızı Fransa’da bekliyoruz”.

Ortak Bildiride, ticaretin⁶ son yıllarda gelişmekte olduğu, Keban barajı ve Dalaman kağıt fabrikası için Fransa’nın yaptığı yardımlar belirtilmiş, ekonomik işbirliğinin ve Türkiye’nin AET ile Ortaklık Anlaşması çerçevesindeki bağların daha da güçlendirileceği, mevcut İşgücü (Fransa’daki Türk işçileri) Anlaşmasının gereklerinin yapılacağı, Galatasaray ve Fransızca öğretim yapan öbür liselerin önemine değinilmişti. Teknik ve Bilimsel Anlaşmanın imza edilmesinin sevinci ayrıca vurgulanmıştı.

ZİYARETİN BASINDAKİ YANKILARI

Türk ve Fransız basını, radyo ve televizyonları ziyarete hem geniş yer vermiş, hem de genellikle olumlu yorumlar yapmıştı. Bunda iki devletin enformasyon servislerinin sistemli çalışmasının rolü olmuştu. Ayrıca, program iyi hazırlanmış, düzenli biçimde uygulanmıştı.

Türk basını, da Gaulle’e sevgi ve saygıyı belirtmekle birlikte, NATO içinde bğımsız politika üzerinde ve Çekoslovakya olayları ile siyasal yumuşama arasındaki bağ konusunda iki Tarafın görüşlerinde farklar bulunduğunu vurgulamıştı. Kıbrıs sorununda, de Gaulle’in Adada iki toplumun ayrılması gereği üzerindeki görüşü ilgi ile karşılanmıştı. Ancak Türk hükümetinin o sırada BM gözetiminde toplumlararası görüşmeleri aksatmamak kaygısı basında genellikle benimsenmişti.

Türk basını hükümetin çeşitli konular üzerindeki tutumuna az çok uygun yorumlar yapmıştı. Bunda Dışişleri Bakanlığı Enformasyon Dairesinin basına zamanında yeterli bilgi vermesinin kuşkusuz rolü olmuştu. Özellikle Milliyet gazetesi başyazarı Abdi İpekçi günü gününe elde ettiği bilgi ve ip uçlarıyla görüşmelerin gidişini gerçeklere çok yakın biçimde yansıtabilmişti.

Fransız basını, genellikle France-Press haber ajansının haberlerini kullanmıştı. Le monde gibi bazı gazetelerin özel muhabirlerinin yazıları da

⁶ Türkiye’nin dış ticaresinde Fransa’nın payı 1961’de % 3,5 iken, 1967’de % 5,5’a çıkmıştı. OECD konsorsiyumu çerçevesinde Fransa’nın Türkiye’ye yardımı, Federal Almanya ve İngiltere’yi izleyerek, yaklaşık 79 milyon Dolarla 3. sırada idi.

olup biteni bir az daha aydınlatmıştı. Bununla birlikte, Türkiye'yi yeterince tanımayan Fransız basın zaman zaman bir takım temelsiz spekülasyonlardan kendini kurtaramamıştı.

Ziyaret programında, de Gaulle'ün ya da Dışişleri Bakanlarının bir basın toplantısı öngörülmemişti. Yalnız Qai d'Orsay'ın basın sözcüsü Roger Vaurs Fransız basın temsilcilerine bilgiler aktarmıştı. Vaurs'un 28 ekimde resmi görüşmelerden sonra "Taraflar Avrupa ve Ortadoğu'da milli bağımsızlık ilkesine bağlı olarak bir yumuşama sürecini benimsiyor" yolunda verdiği haber daha çok Fransa'nın dileğini gösteriyordu. Nitekim Ortak Bildiride bundan farklı bir anlatım yer almıştı.

Batı dünyası, özellikle Amerika BD basını, de Gaulle'ün Türkiye'de beklediğini bulamadığı yolunda yorumlar yapmıştı. Yorumcular Türkiye'nin NATO dayanışması içindeki yerini koruduğunu belirtiyor, bundan memnunluk duyuyordu.

SONUÇ

De Gaulle, Türkiye'ye yaptığı ziyaretten 6 ay sonra bir reform tasarısı için kamu oylamasında gerekli çoğunluğu sağlayamayınca 28 Nisan 1969'da istifa etmiş, politikadan ayrılmıştı. Yerine Cumhurbaşkanı seçilen Pompidou onun izinden yürüyor, Türkiye'ye karşı dostluk politikası güdüyordu. Demirel'in Fransa'yı ziyareti ise, Fransa'da Cumhurbaşkanı değişikliği ve daha sonra Türkiye'deki siyasal gerginlikler sonucu 12 Mart 1971 askeri müdahalesi olunca gerçekleşmemişti. Böyle bir ziyareti yeni Başbakan Nihat Erim 1972'de yapacaktı. Ancak, de Gaulle'ün düşündüğü geniş işbirliği ve iki Tarafın politikalarında bir uyum sağlama ümidi sönmişti. Üstelik 1973'de Ermeniler Türkiye'ye karşı kışkırtmalarını Fransa'dan başlatabilecekti. Pompidou'nun ölümü üzerine 1974'de Cumhurbaşkanı seçilen Giscard d'Estaing, kişisel dostu Karamanlis'in de etkisiyle, Fransa'nın Türkiye ile Yunanistan arasında dengeli politikasını terketmiş, Türkiye'nin 1974'de Kıbrıs müdahalesi üzerine Yunanistan'ı açıkça desteklemeğe başlamıştı. 1981'de Cumhurbaşkanı olan sosyalist Mitterand zamanında ise Ermeni tethişine göz yumulmaya başlanması iki ülkenin ilişkilerini ciddi biçimde zedelemişti. Ancak Fransa, bu tutumunun tehlikeli sonuçlarını, görünce 1984'den sonra temkinli bir yola girecek ve Türk-Fransız ilişkileri düzelmeye başlayacaktı.

Acaba Türkiyede Gaulle'ün önerdiği yolda, Fransa ile geniş bir işbirliğine giremez miydi? Şöyle bir değerlendirme yapabiliriz: De Gaulle Türkiye'nin NATO'nun askeri kanadından çekilmesini beklemiyordu.

Fransa Türkiye’de ABD’nin yerini alıp geniş yükümlölükler üstlenmek niyetinde değildi. Zaten böyle bir şeye gücü yetmezdi. Ancak, Türkiye, dış politikasında müttefik olarak tek bir devlete yani ABD’ye dayanmakla günü geldiğinde tüm manevra olanığını yitirmiş olmaz mıydı? Nitekim öyle bir gün 1975’de ABD Kongresinin Türkiye’ye silâh amborgosu uygulanması ile ortaya çıkmamış mıydı? İlerde de benzeri bir durumla karşılaşılabilir miydi? Fransa, güttüğü bağımsız politikası nedeniyle genellikle ABD’ye ayak uyduran İngiltere ve uydurmak zorunda olan Federal Almanya’dan farklı idi. Oldukça ileri bir silah sanayii vardı. Akdeniz ve Ortadoğu’da Türkiye ile daha uyumlu işbirliği yapabiliyordu. Fransa Türkiye için bir seçenek, bir alternatif değilse bile, bir çeşitlendirme (diversification) politikası çerçevesinde bir yedek dayanak ya da denge unsuru (contrepoids) olarak düşünülemez miydi? Fransa Türkiye ile girişeceği geniş işbirliğinden sağlayacağı çıkarları bir kenara itip onu bırakabilir miydi?

Bu sorunların yanıtlarını dün sağlıklı biçimde vermek için yeterince düşünmemiş olabiliriz. Ama şimdi düşünmemizde yarın için yarar vardır, kanısındayım.

* * *

TİMURLULAR'IN ŞİRAZ'DA BİLİM VE SANAT KORUYUCULUĞU *

Yazan. J. AUBIN

Çev. Prof. Dr. YAŞAR YÜCEL

XIX. yüzyıldaki düşünüşe göre, İran tarihinin genel görünümü, ilk bakışta, sadece üst yöneticilerin yaşadığı hayat ve olayların günü gününe sıralanması olarak kabul edilmektedir. Savaşlardan güncel olayların yazımına değin, hanedan ailesinin sürekliliğini anlatan belli bir akış bulunmaktadır. Yükselmenin temel unsurları olarak bilinen, XV. yüzyıl Rönesansı, XVI. yüzyılda milli devlet kurma girişimi gibi, büyük olaylar Avrupa tarihinden esinlenmiş örneklerdir. Doğu bilimcilerinin, uzun süren çalışmaları, bu hanedanın karmaşık işleyişinin ayrıntılarını saptamayı amaçlamıştır. Bu çalışmalar, kaynakların kısıtlılığına rağmen, Grousset'nin güçlü yorumu ile mükemmellik kazanmıştır: Göçebe'nin yerleşik yaşayana direnişi, birbirlerini benimseyip bağdaşmaları ile son buldu. Grousset "Fetihten elli yıl sonrasında bile, çoğu kez, sanki hiçbir olay olmamışcasına, herşeyin düzenli sürüp gittiğini, Çinlileşmiş veya İranlılaşmış cengâverlerin, dalgalar halinde gelen, yeni cengâver saldırılarına karşı, uygarlığın ilk savunucuları olmuşlardır" diye yazmaktadır ¹. Şöyle ki; hatta, daha özenli çalışmalarla yapılan önemli etkiye rağmen, sistemi bozabilecek bir gedik açılamamıştır.

Yeni gelen, küçük bir Moğol veya Türk azınlığın, İran uygarlığının etkisinde kalmaları, su götürmez bir gerçek olmakla birlikte, bu olayın hudutsuz devamlılık göstereceği kabullenilemez. Ortaya konulan veriler, rastgele tercümelerle elde edilmiş kaynaklardan alınmamış olsaydı, mukayeseli tarih alanında yararlanılabilirdi. Moğol İmparatorluğunu terketmeden, fatihlerin Çinlileşmesi kadar İranlılaşmaları aynı şartlarla oluşmuştur ².

Ahlâki açıdan, uygarlığın ve cengâverliğin birbirine üstünlüğü, bir yana bırakılırsa, soyut anlamda, fatihlerle fethedilenler arasında ilişkiler

* J. Aubin, *Le Ménécat timouride à Chiraz*. *Studia Islamica* VIII (1957) s. 71-88.

¹ Bozkır İmparatorluğu, s. 27.

² Bak. örneğin H. Franke, *Moğol İmparatorları, Çince yazıp, okuyabiliyorlar mıydı?* *Asia Major*, 111/1 (1953) s. 28-41.

sorunu yanlış bir biçimde ortaya konulmuş olur. İstilâcılarının, benimsenip özümansenmesini doğrulayan ve fakat kanıtlardan yoksun, gerçekleri hafife alan belgeler yok sayılmalıdır. Böylece, sanat tarihinden alınmış belgelerin de önemli addedilmesi önlenmiş olur. Tarihi araştırmaların diğer alanlarında yapılmış gözlemlere göre, sanatın, çağdaş tarihle, aynı zaman dilimini paylaşmadığı tespit edilmektedir. Bu durum, kendi ölçüsü içerisinde, olduğu gibi kabul edilmelidir. Eğer, kültür tarihi, böyle bir açıklık getiriyorsa, tek başına, sadece buna güvenilmemelidir. Tıpkı, Clovis'in vaftiz edilmesi, veyahut Charlemagne'ın Alcuin'le dost olması gibi gerçek olan, Büyük İstilâların sonuçlarını, geçici, çabucak yitip yok olacaklar diye bahane uydurmaya hiç kimse cesaret edemeyecektir.

Şüphesiz, kültür tarihi ayrıntıları ile çok kısa zamanda yazabilenler için, Türk-Moğol istilâsının sonuçları, gereksiz addedilip bir kenara atılamayacaktır. XIV. yüzyılın tamamı, Fars edebiyatının en zengin çağlarından birisini, XV. yüzyıl da minyatür sanatının en yüksek dönemini, temsil eder. Nasıl ki, Timurlenk XIV. yüzyılın sonlarını bir harabeye çevirmişse de, "Timur Rönesansı" diye adlandırılması ile, XV. yüzyılla da özdeşleşmiştir. Fakat, işin aslına bakılırsa, neyin rönesansı ve Timur bunu hangi alanda yaptı?

Timurlenk devrinde, edebiyat alanında, Şiraz veya Tebriz ve Bağdad çevresine ait olanın dışında, hiçbir şey mevcut değildir. Hatta, fatih'in tarihçisi Nizameddin Şamî bile, Bağdad'da yaşayan İranlı bir bilim adamı idi ³.

Geçen yüzyılın büyük atılımlarına nazaran, Şahruh döneminde, sıradan bir çok ozanın şiir tarzında yapıtlarından başka hiçbir yeniliğe rastlanamamaktadır ⁴. Timur çağı sanatı minyatür, özellikle üzerinde tartışma yapılabilecek dönem, İran sanatının, çok belli bir dönemini temsil eder. Akan zaman içerisinde bu çağın sınırları, aynı konuda yapılabilenlere nazaran, daha kesin olarak belirlenmiştir. Sanatçıların kişiliklerinin ve eğilimlerinin, iyice tanınmadığı durumda, ekolleri, saltanat sınıflarına göre, tasnif etmek çok daha uygun olur. Buna göre, Şahruh ve oğullarının saltanat dönemini kapsayan süre, "İlk Timur Çağı" dönemi olarak kabul edilebilir. Çok kısa süre önce başlatılmış bulunan, yazım biçimlerinin gelişimi ve bölgesel sanat merkezleri üzerine yapılan araştırmalar, bu çağın

³ F. Tauer, Timurlenk'in Fetihler Tarihi... yazarı Nizameddin Şamî. II, Prag 1956. Bilhassa bak. Hacı Hüseyin Nahcevanî, Tebriz Edebiyat Fakültesi Dergisi VII/3 (1334 y.) ve VIII/2 (1335 y.).

⁴ E. Yarsater, Şahruh Döneminde İran Şiiri (Farsça), Tahran 1334.

Celayiri (Bağdad'daki Moğol hanedanı) ile belli çok az bir ölçüde Muzafferi (Arap asıllı İran hanedanı) geleneklerinin yakın mirasçısı olarak gösterilebilirler⁵.

M. Stchoukine "İran'ın değişik yörelerinde yaşayan ünlü sanatçıların bir merkezde bir araya getirilmelerini gerçekleştiren Timurlenk, XV. yüzyıl resim sanatı üzerinde kendisini hissettiren ve evvelce bütünlüğünü yitirmiş, yapım kurallarının eş zamanlılık kazanma gelişimini başlattığını" ileri sürmektedir⁶. Böylece, Timur çağı sanatının gelişmesi üzerinde etkisini gösteren, çok dikkate değer bu dış etkenler, aslında, -sanatçıların bu bir arada toplanma işi sadece bir yer değiştirme olayı idi- Şirazlı ve Heratlı hükümdarlarına şöhret kazandırdığı kabul edilen, bu sanatçıları himaye konusuna ters düşmekteydi.

Hükümdarın, bilim ve sanatı himaye fikrinin varlığı, Moğol çağından farklı olarak, gerçekte, Timur çağına ait bir özelliktir. Moğollar döneminde, sanat adamlarının korunması, İran kültürünün yaşatılmasını amaçlayan, üzerinde önemle durulması gereken bir biçimde, Humeynilerin, kudretli vezirlerinden önce Cüveyni'ler, Reşidüddin ve daha sonraları oğlu Gıyaseddin Muhammed, görev olarak üstlenmişlerdir. XV. yy.da bu koruma işi direkt olarak sultanlarca yapılmıştır. Saltanat sahiplerinin bilim ve sanat koruyuculuğu kavramının değeri ne olabilirdi? Uluğ Bey zamanında, Matematik ve Astronomik araştırmaların yeniden ilerlemesini kolaylaştırmıştır. XIV. yüzyılın ikinci yarısında, saltanat sürenler, hiçbir çıkar gözetmeksizin, verimsiz bir dönem olan İlhanlılar çağına nazaran, zengin mukayeseli tarihî, edebî bir eserin yaratılmasında pay sahibidirler. Eserlerin hükümdarlara ithaf edilmesi az çok zorunlu olmakla birlikte, hepsinin, verilen bir emir üzerine yazıldığı söylenemez. Bu konuda yapılacak araştırmanın sağlayacağı yararları söylemeye gerek bulunmamaktadır.

Bilim ve sanat koruyuculuğu, verimli bir eser verme yarışı yaratmış olmakla beraber, yeteneklerin doğmasını sağlayamamıştır. Şöyle ki; sanatsal anlatım alanında, bilim ve sanat koruyuculuğunun etkenliği, bir uzmanın, bir esere olduğundan daha fazla değer biçmiş olduğu gibi kabul edilebilir. Daha, çok kısa bir süre önce, M. Godard: "Timur çağı ilk döneminin, resim sanatına en belirgin katkısı, belki de fatih Mogol (=

⁵ I. Stchoukine, *Timur Çağı Elyazması Resimleri*, Paris 1954 (Beyrut Fransız Arkeoloji Enstitüsü) (Tarih ve Arkeoloji Bibliyografyası LX). B.W. Robinson'dan sonra, Şiraz Ekolünü çok iyi tanımlamıştır. Bak, ayrıca, R. Ettinghausen, *Kunst der Orients*. II (1955) "Şahruh'un Tarih Üslubu".

⁶ Stchoukine, s. 156.

Timurlenk) ailesinin bütün bireylerinin, sanat ve resim anlayışını yansıtır gibi görünen, tabiata karşı duydukları içten sevginin bir tezahürüdür.” diye yazmaktadır ⁷.

Örneğin, bir Baysungur veya bir İbrahim Sultan'ın, elyazması bir eserin tezhib görevini, yakını olan sanatçılara verdiği, tasarımların kendisine sunulmasından sonra, düzeltmelerini yaptığı rivayet edilmektedir.

Celayiri atölyelerinde, mükemmelleştirilmiş bir sanat eserinin hazırlanması sırasında, Şahruh'un oğullarının önerilerine uyulduğuna ilişkin bir kanıt bulunmamaktadır. Timur çağı sanatının ısmarlama hazırlanmış bir sanat eserinden üstün olmasının nedeni, kuşkusuz, özellikle, görevi veren koruyucuların, sanatçıların yeteneklerini önemsememelerinden ileri gelmektedir. Bilimsel yöntemleri yenilemek amacıyla; İran sanat tarihçilerinin başlattığı çabalar hemen ürünlerini vermeye başlamıştır. Eleştiriler, çok uzun süre, üstün körü yapılmıştır. İranlı minyatür sanatı heveslileri, Timur çağı sanatçılarının olgun kişiliğine kavuşamamışlardır. Onları kolayca inkâra kalkışmışlardır. Acaba, bilim ve sanat koruyuculuğunun anlamını daha mı iyi kavramışlardır?

İbrahim Sultan'ın düşünceleri ve kişiliği hakkında ne biliyoruz? Hiçbir şey. Ya Baysungur hakkında? Yine fazla bir şey bilmiyoruz. Şahruh hakkında? Çok önemsiz pek az şey biliyoruz. Dikkatle araştırıldığında, sadece Baysungur hakkında bazı şaşırtıcı bilgilere rastlanabilir. V. Barthold'un, herkes tarafından çok iyi bilinen anılarında, sadece Uluğ Bey'in pek az yararlanılabilecek, bir monografisi yazılmıştır ⁸. Barthold tarafından, örnek bir kişiliğe kavuşturulan, Uluğ Bey'in hayatının bütün ayrıntıları ile tanıtılması yararlı olurdu. Ustalıkla birkaç övgü ile şu veya bu hükümdar için hazırlanmış herhangi bir çalışmayı kabul ettirmek kolay olsa bile, bu hükümdarların bazen yanlarına aldıkları, hatta bazen sürgün ettikleri, çok kez ister istemez sarayda oturmalarına rıza gösterdikleri sanatçılarla ve aydınlarla ilişkileri hakkında ne öğrenebiliriz? Ne Baysungur'un hatt sanatına olan yeteneği, ne Uluğ Bey'in bilime olan tutkusu, hükümdarların bilim ve sanat koruyuculuğunu kamçılayan şöhret kazanma gibi hırslarını unutturmamaktaydı. Kişisel çabalarla desteklenen bu dikkat çekici olaylara

⁷ UNESCO, Dünya Sanat Koleksiyonu, İran, İran Minyatürleri, İmparatorluk Kütüphanesi, Unesco, 1956, s. 14.

⁸ Uluğ Beg i ego Vremja, W. Hinz çevirisi, Uluğ Bey und Seine Zeit. (Abh. f. d. Kunde des Morgenlandes, XXI/I (1935) Leipzig 1936.

rağmen, XV. yüzyılda saray yaşayışı ile gerçek hayat arasındaki farklılık çok belirgin bir duruma gelmiştir. O tarihlerde, eğer, “İslâma dönüş” gibi, yeniden bağlanılacak, bir gelenek arayışı içine girilmiş ise, bunu hızlandıran olay, Timur çağı yönetiminin, yarattığı düş kırıklığıdır. Hükümdarların kişiliklerini yansıtan düzene karşın, çok kez sakınılarak anlatılmış, duygu ve düşüncenin ürünü olan bir kültür varlığının, birkaç hükümdarın yakın ilgisi ile sağlandığının sanılması çok garip olacaktı. Bu sanatçıların, sadece, çok az sayıda bir bölümünün, Timur çağı bilim ve sanat koruyuculuğunun destek ve zoruyla ortaya çıktığı kesin olarak doğrulanabilir. Ancak, onların bu desteklerinin çok defa, birtakım şartları vardır. Evvelce, tamamen anlaşılır bir hale getirilmiş olmasına rağmen, Şiraz’dan alınmış bazı örnekler, Timur çağı bilim ve sanat koruyuculuğunu çok açık bir biçimde aydınlatacaktır⁹.

Timurlenk’in torunu ve Ömer Şeyh’in oğlu Mirza İskender -o zaman henüz yirmi iki yaşında iken- 1409’dan 1414’e kadar İran’da hükümdarlık etti. Onun saltanat sürdüğü topraklar, Timurlenk’in ölümünden dokuz sene sonra, Şahruh sülalesinden İbrahim Sultan’ın zorla ele geçirdiği, Timur-lulara ait son yerlerdir.

İbrahim Sultan’ın, bayındırlık faaliyetleri hakkında az bilgi edinilmiştir. İsfahan’da, Du-dank ve Nakş-i Cihan mahallelerini şehirden ayırarak büyük bir çalışmaya girişti. İçerisi su ile dolu hendeklerle çevrili, iki sıra tabyanın iç kısmında, bir saray (köşk), hamamlar, pazar yerleri ve bir medrese ayrıca bir hastahane inşa ettirdi¹⁰.

Bu koruma önlemi, şehirde çıkabilecek bir ayaklanmaya karşı olduğu kadar dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı savunma amacıyla alınmıştı. İskender bu planı Yezd şehrinde bulmuştu. Şehrin dışında kurulmuş bulunan Yezd kalesinin, inşa tarihi 799/1396-97’dir. İskender, Yezd hükümdarı olduğu sırada, savunma önlemlerini tamamladı ve şehrin bir mahallesini kale ile birleştirdi ve kalede bir sarayla, hamamlar inşa ettirdi¹¹. Şiraz’da 814/1411-12 yılında Kale-i Celali¹² adında bir kale inşa ettirdi. İskender’in ikâmet ettiği saray, Taht-ı Karaca, şehrin kuzeyinde

⁹ Şah Nimetullahı Veli-i Kirmani’nin Biyografisinin giriş bölümünde bu soruna, daha önce değinmiştim. Tahran-Paris 1956 (İran Kütüphanesi c. 7). Giriş bölümünün son sayfaları (benim bilgim dışında) baskı sırasında çıkarılmıştı. Bu çalışmamda, genişleterek yeniden ele alıyorum.

¹⁰ Tarih-i Caferi, ms. Leningrad (sayfa numarası verilmemiştir) H.R. Roemer’in mikrofilmli.

¹¹ Ahmed B. Ali Kâtib, Tarih-i Cedid-i Yezd. Yezd 1317, s. 99-100.

¹² Tarih-i Caferi.

kurulmuştu ¹³. Sarayın inşaatında ve tezyininde, İskender'in uyguladığı yapı özelliğini tanımlamak mümkün değildir. 1524 yılında bu yöreyi gezen Antonio Tenreiro: Göz kamaştıran güzellikleri içerisinde saklayan, iki fersah uzunluğundaki tabyalardan, yapma mermer motifleri ve renkli seramiklerle süslü mermer saraylardan binbir çeşit ağaçlardan ve çiçeklerden, öğle vakti bile gölge yapan iri selvilerin çevreleyip bezediği yollardan, ortasında, çok zengince döşenmiş bir köşkün yer aldığı, büyük bir gölden söz etmektedir ¹⁴.

İskender döneminde, Şiraz, Türk-Çağatay kültür merkezi olmuştur. Kendi, Ömer Şeyh'in ölümünden sonra, Şahrüh'un haremine girmiş, babası Mulkat Ağa'nın ¹⁵ Moğol eşlerinden olan, Doğu Türkistan'dan Çağatay Hıdır Hoca Oğlan'ın ¹⁶ kızından doğmuştur. Babası gibi, İskender de, yukarı Sirderya'da Fergana bölgesinin hükümdarı idi. Çevresinde Orta Asya kökenli, çok sayıda Emir bulunuyordu. Hanedan hükümdarlığını ele geçirdiği zaman, Moğol Ulusu Valisi (İl-ve Ulus-i Moğol) ünvanı ile anılmaya başlandı ¹⁷. İskender'in himayesi altında Şiraz'da çalışan tarihçinin bulup aktardığı, Orta Asya hakkındaki çok değerli bilgilerin, İran'da onun emrinde görevli devlet ricalinden Moğol Emirleri sayesinde ele geçirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir ¹⁸. İskender'in, himayesinde olan yazarlar arasındaki Şair Mîr Haydar, Farsça ve özellikle Türkçe yazıyordu ¹⁹. İskender, kendisi de, Türkçe şiirler yazıyordu ²⁰. Ünlü Şair Abu İshak Atima, İskender'in yakınlarındandı, birkaç dilde yazılmış gazal'ın yazarıdır. Bu eser, önce Arapça yazılı beyitlere yer vermiş. Farsçadan daha

¹³ XIX. yüzyılın başlarında, Taht-ı Karaca'nın binalarının etrafında, tarım yapılan bir yıkık kalıntı (Posta-yı haki) dan başka geriye hiçbir şey kalmamıştı. Muhammed Şah Kaçar'ın hükümdarlığı döneminde, bu yörede bir çalışmaya girişerek Taht-ı Kacariya'yı inşa ettirerek, kalıntıları gün ışığına çıkardı (Ali Ekber Şirazi, Tadmira-yı Dilgüşa, British Museum. Or. 8202, yaprak 73 b).

¹⁴ Antonio Tenreiro, Günlükleri, A. Balao baskısı Coimbre, 1923, (Scriptores rerum lusitanarium, Seri B. II) s. 17-18.

¹⁵ Mu'izz al-ansab, el yazması. B.N. Paris, Eski İran Toprakları, 67, yaprak 100 b., 102 a. Yezdi, Zafername, Hint Kütüphanesi baskısı I, s. 670.

¹⁶ Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s. 500, 502-503, Aubin, Muntakhab al-Tavarih-i Mu'ini özet, (İskender anonim tarihi), Tahran 1957, s. 130-131, 418.

¹⁷ Zafername Zeyli, el yazması, Meşhed, s. 216.

¹⁸ Muntakhab al-Tavarih-i Mu'ini'den seçmeler önsöz, (Farsça) s. h-I, Mu'izz al-ansab'da İskender'in Türk soyundan bir yazıcısı olduğundan söz edilmez. Ömer Şeyh'in çevresindekiler hakkında yanlış bilgiler verilmektedir.

¹⁹ Pavet de Courteille, Mirac-nâme Önsözü, Paris 1882, (ELOV yayını 11/VI s. XXII-XXIX; Dawlatşah, Browne baskısı, s. 371, Neva'i Majalis al-Nafa'is, Fahri Harati tercümesi (XVI. yüzyıl) A. A. Hikmet baskısı, Tahran 1945, s. 124.

²⁰ Majalis al-Nafa'is, s. 125.

evvel ikinci sırayı Türkçe almıştır; Cl. Hauart, bu eserde, İskender'e yapılan övgülere rastlamıştır ²¹.

İskender'in, İran Şiiri hakkında anlayışı ve zevki, örnekleri günümüze kadar ulaşan, aralarında, Hafız'ın ünlü en eski şiirlerinin de bulunduğu şiir antolojilerinde yer almaktadır ²².

British Museum'da muhafaza edilen, çok güzel tezhiblenmiş, bu elyazmalarından birisi, Rieu'nun tanımlamasına göre, bir "Cep Kütüphanesi" dir ve gerçekten sözü edilmeye değer ²³. Bu eser, Nizami'nin Hamse'si, Attâr'ın İlahî-nâme ve Mantuk al-tayr gibi tamamlanmış eserleri yanında, sayısız seçme, gazel, kasidelerle birlikte, yıldız falı, fıkıh ve hatta at hastalıklarına dair bilgilerle dolu, o dönemin, İran şairlerinin büyük bir bölümüne ait bir kitabı da ihtiva etmektedir. Bu eserde, Semerkand'da Uluğ Bey'in hocası olmadan önce İskender'in himayesinde bulunmuş olan, ünlü Astronom Giyaseddin Cemşid bin Mesud Kazî'nin Gök bilimleri üzerine bir eseri de bulunmaktadır ²⁴. Muzafferiler döneminde, Şiraz Medresesi, İslâm medreselelerinin en ünlüleri arasında yer alır. Evvelce, Semerkand'a sürgüne gönderilen, Timurlenk'in ölümünden sonra, İran'a geri dönen, büyük din bilimcilerinden Seyyid Şerif Curcanî, bu medresede öğretim yaptırıyordu. Kur'anı Kerim hakkında geniş bilgi sahibi, ünlü bilginlerden Şamlı Şemseddin Muhammed ibn al-Cezerî, Ankara savaşından sonra Bursa'dan Mâvernâünnehr'e geri dönmüş 1405 tarihinde Herat ve Yezd üzerinden, Mekke'ye gitmek niyetiyle, yola çıkmıştı. Birbirini izleyen İran hükümdarları, onu Şiraz'da Kadı ül-Kudat ²⁵ olarak sürekli görevlendirmeleri yüzünden, Mekke'ye, ancak 1420 yılında, varabilmiştir. Mensupları ve görevleri nedeniyle, medreseler, bilim ve sanat koruyuculuğunun, sakınması altında değillerdi. Ne var ki, saltanat sürenler, kendilerine, şöhret

²¹ Clement Huart, Abu - Ishak Hallac'ın yedili gazeli. Journal Asiatique, XI/4 (1914/II) s. 629-637.

²² Gülbenkian el yazması, bk. Stchoukine, I, 1. s. 40-41. İstanbul el yazmaları, bk. H. Ritter, Der İslâm 26/3. (1942) s. 239-242 ve liste s. 240 not I. Bk. yine Ritter, Der İslâm 26/2 (1940) s. 142 ve 156. Veliyüddin'in 1680 tarihli el yazması, tarihi Hicri 818'dir. İskender hakkında araştırmalar onun düşüşünden sonra tamamlanacak ve Emir Çakmak Şamî'nin önsözünü ihtiva edecektir.

²³ Rieu, British Museum'da, İran Elyazmaları Kataloğu II, s. 868-871; Stchoukine, s. 41.

²⁴ Cemşid Kâşî'nin eseri, kısa bir süre önce, P. Luckey E. S. Kennedy, A. P. Juskevici ve B. A. Rosenfeld tarafından incelenmiştir. Kennedy Bibliografyası, Transaction of the American Philosophical Society, 1956, s. 123-177; T. N. Kary Niyazov, Uluğ Bey Astronomi Okulu, Moskova, Leningrad 1950, bölümleri ayrı ayrı sınırlandırılmamıştır.

²⁵ Tabaqat al Qurra, Bergstrasser ve Pretzl baskısı, II. s. 250.

sağlayan hırslı ve göze batan, müderrisleri korumuyorlardı. Mirza İskender, medresede tartışılan konulara ilgi duyuyordu. Şah Nimetullah Veli Kirmanî, hükümdarın isteği doğrultusunda, sorduğu dinî sorulara, cevap olarak bir risale yazdı. Birçok elyazması eser içerisinde bu mektubun tam metni yer almaktadır²⁶. Londra'daki Hind Kitaplığı bölümünde, bir İran Mecmu'asında, İskender tarafından, Şah Nimetullah Veli'ye gönderilen sorulara cevap veren, Seyyid Şerif Curcanî'ye ait, benzer bir risale yer almaktadır²⁷.

İskender, önce "Akl"ın mı, yoksa "Aşk"ın mı, yaratılmış olduğunu; topraktan yaratılan insanın "Ruh"u ile nasıl birleştiğini, topraktan ayrıldıktan sonra ne olduğunu; meleklerin varlıklarını ve nasıl bir anda bin yıllık yol alabildiklerini; Cebraîl'in niçin sadece, Peygamberleri ziyaret ettiğini, kim olduğunu, Şeytan'ın kim olduğunu, yaratılmış herşey üzerindeki etkisinin ne olduğunu, Mirac'ın bedensel mi, ruhsal mı olduğunu, Burak'ın kim olduğunu; ilahî yazgının şeklinin ne olacağını, cennetin ve cehennemnin ne olduklarını ve niçin, ne eksik ne fazla, yedi ve sekiz kat olduklarını, öğrenmek istiyordu. İskender, bu konular hakkında görüş ve düşüncelerini yazan din bilimcilerinin, farklı biçimde cevap vermeleri ve sorunların çözümlenmesini güç hale getirmeleri olayı üzerinde ısrarla duruyor, sorularına açık seçik, eksiksiz cevap verilmesini bekliyordu.

Bu ısrarlı istek ve hükümdara itaatkâr ünlü bilgilerin ortak sorunları çözme eğilimleri, alelacele kesin bir sonuca ulaşmaktan ziyade, manevî kültür alanında biraz daha derinliğine araştırma yapmak niyetlerini kanıtlamaktadır. Ne var ki, bu ortak araştırmaların sonuçları İskenderi memnun etmeyecektir: Seyid Şerif "Akl"ın, Nimetullah "Aşk"ın önce varoluşu fikrini savunurken İskender'in inanışını askıda bırakarak, diğer yazarların yaptıkları tartışmalar kadar bile tutarlılık göstermiyorlardı. Belki

²⁶ British Museum'daki Elyazmaları. 16837, yaprak 332b-335b.

²⁷ Hind bölümü İran Elyazmaları 1234, yaprak 275-285 (Ethé-Catalogue, I no 1864, s. 1028).

Bu soruların, İsfahan'a, gönderilme tarihi Hicri 825 olarak yanlış gösterilmiştir. O tarihte, gönderen de gönderilen de ölmüşlerdi. Bu tarih 815'tir. Yazı biçimine bakarak, karışıklık kolayca anlaşılabilir. Diğer taraftan İskender, İsfahan'ı 814'te ele geçirdi, Şerif Curcanî 816'da öldü. Şah Nimetullah risalelerinde, sorular mektubunu 4 Rebiu'l-evvelde aldığını belirtmektedir. Bu tarih 14 Haziran 1412'dir. Sahâvî'nin Dau al-Lâmi'sine göre, (Kahire bas-kısı V. s. 329) mektup, onunla ilgisi olmayan, Tebriz Sultanı Karakoyunlu İskender tarafından sorulan sorulara cevap veriyordu. Rieu, bu konuda bilgi sahibi değildir (II, s. 669). Barthold, buna benzer bir hata yapmıştır (Uluğ Bey, Hinz tercümesi, s. 163). Cemşid Kâşî'nin İskender Karakoyunlu hesabına çalıştığını sanıyordu.

de Seyid Şerif, muhatabının yetenekleri karşısında, kanıtlarının yetersizliğini bile bile savunduğu görüşün sorumluluğunu yüklenmek zorunda kalmıştır. Buna karşın, İskender'le, çok iyi ilişkiler içerisinde bulunan Nimetullah -Hükümdar bu bölgede inşa ettirdiği bilim merkezinin (Hanagâh) giderlerini karşılamak amacıyla, Taft kazasının gelirlerini ona bırakmış-soruları içeren mektubu aldığı zaman "Onu öpüp, göz bebeği gibi koruduğunu" yazar; hatta, mesela, "Dünya'da herşeyin ona bağışlandığını; varolan herşeyin onun için yaratıldığını" "Halifenin ilticagâhı" "ilâhi lütfun sebebi hikmeti, kemalin hudutsuz kaynağı ve menşei" diye tanımlayarak, soru sahibi hükümdarın ilgisini daha çok arttıran, mistik duygu ve coşkusu açıklar.

Minyatür ve hatt sanatının ve şairlerin hâmisî, Cemşid Kâşî'nin şahsında pozitif bilimlerin itici gücü, metafizik konusunda, zihnine takılan soruların çözümü için zamanının en ünlülerini sınavan, bütün ilgisini, zihinsel faaliyetlere yönelten, bilim ve sanat koruyucusu, "Persia capta ferum victorem cepit" cümlesinde, göz alıcı tanımını bulan, fatihlerin torunlarının İran'a karşı duydukları tutkunun örneği olan, İskender'e hayranlık duyulur mu?

Bu görünüme rağmen, akla birtakım sorular gelmektedir. Kişisel olarak, İskender, Cami-i Sultanî adını taşıyan, yayınlanmadan kaybolmuş bir eserinin önsözünde, bu soruları cevaplandırmıştır.

Sözü edilmeden geçilemeyecek olan bu önsöz, Zafernâme'nin yazarı Şerafeddin Ali Yezdi'nin bir derlemesinde veyahut onun yakınlarından birisi tarafından günümüze ulaştırılmıştır²⁸.

"Böylece, kullarına buyuran Hâkim ve Yüce Allahın kulu, Ömer Şeyh oğlu İskender, niyaz eder ki -Allah, onların her ikisini de bağışlasın ve onlardan hoşnut olsun- ilâhi kudreti (lâ-yid) ve sonsuz iyilikleri (inayet) ile bu naçiz kulunu yaratılmışların arasından seçti. Onun vücudunun değeri ve onun anlayışı ölçüsünde, maddi ve manevi olarak, Halifelîğin, şerefli hil'atını biçti. Bedenen "Sultan, Allahın yeryüzündeki halifesidir" mührü ile onu, varlığının beratı ile süsledi ve bezedi. Ruhen, "Benim evliyalarımın sırları, benim kainatımın içindedir. Benden başka hiçbir kimse onları bilemez." Tabiatının ışığının lambasında. Onun dış görünüşü ile sultanlığın ve halifelîğin ustalıklarının efendisi ve iç görünüşü ile ilahî feyzin ve bilimin inceliklerinin sahibi kıldı. Allaha hamd ü sena olsun. (mısra) Bir toz zerresini, nimetlerine lâıyk gören yüce Allaha canı gönülden hamdediyorum.

²⁸ Ms. Cambridge Browne H5 (7), fol. 44b-49a.

“Şüphesiz, bu naçiz (İskender) “Allaha şükrediniz ki, nimetlerinizi arttırsın” ayetine uyarak, ilahi lutuf ve nimetlerine şükrederek karşılık verdi ve bu nimetler sayesinde, ülkesini kalkındırmak için, öylesine çaba sarfedip, öylesine çalışmalarını arttırdı ki, onların izleri, zamanın sayfaları üzerinden yüzyıllar boyu silinmeyecek, sürüp gidecektir. Hukuk ve hakkaniyet kurallarını uygulayarak, halkına karşı adaletli ve iyilik severlik görevlerini yerine getirdi -zira “bir saatlik bir iyilik, yetmiş yıla bedeldir”-. Zamanın zenginliğini, sürenin ve anın özünü, bilim ve doğru bilgileri elde etmek, ebedî güzelliğin doruğu ve sürekli mutluluğun süsü olan faziletlere ve gerçek olgunluğa ulaşabilmek amacıyla, harcadı. Her an, gayret ve dikkatini, bu yüksek arzu ve onurlu amacın (gerçek varlığın) elde edilmesine yöneltti.

“Saltanatın sağladığı üstünlüklerin yol göstericiliği, gökyüzündeki güneş gibi, her olayın ve her işin başı olan ve alâmetleri gözle apaçık görülen ilâhi kudretin inayetiyle, O, çok kısa bir sürede, akılcı ve ruhcu temel ve yardımcı bilimlerin tümünü öğrendi ve bilgi sahibi oldu. Bütün sanatkâr ve bilginlerin başlangıç noktasına ulaşamayacağı herşeyin (bu bilimlerin) sonucuna ulaştı ve bilimsel tartışmalarla doğru olanı kanıtladı. “İktidar sahiplerine vahyolunur” deyimine uygun olarak, bu bilimlerin her birinden akıl almaz sorular ve şaşılaçak sonuçlar çıkardı ve “Bu, Allahın lutfudur ki, dilediğine nasip eder” ayetinde buyurulduğu gibi, türlü bilimsel incelikleri keşfetti.

“Bu âlemleri, ancak sen var olduğun için yarattım” diye buyuran Allahın, yaradılışın gaye ve sonuçlarını bilmenin, yüce Allahın adlarını, sıfatlarını, yaptıklarını ve emsalsiz eserlerini tanımak ve bilmek olduğunu, öğrenmek isteyen insanlara anlattı ve inandırdı. Sûfiler, bu bilim dalını “İlâhi birliğe ulaşma bilimi” (İlm-i Tevhid) diye tanımlarlar ve ona ilham-ı inanç-ı imanla ulaşmaya çalışırlar. Herşeyi, saf bir hoşgörü ile olduğu gibi kabul etmekle yetinen şekilci araştırmacılara gelince, düşüncenin alaycı kıvraklığı ve aklın gücünü kullanma yoluyla, “ibadet etmek için” insanî ihtisaslarından vazgeçmeye razı olmuyorlardı. Aralarından bir bölümü, öteki dünyadaki mutluluğa ulaşmak için tanrıbilimciliğe (Kelam) yönelirken, diğer bir bölümü, akılcılığı (Hikmet-i ilahi) seçmiştir. (şiir): Her biri, amacına, ayrı bir yol izleyerek ulaştı.

Şöyle ki, bu eserin yazarı, tam bir istek ve içten niyetle önce “İlm-i Tevhidi” öğrenmeye başladı. Her biri, kendi kişiliğine ve zevkine uygun anlamda deliller gösteren ve değerleri dile getiren evliyaların ve eski bilginlerin -Allah onlardan razı olsun- eserleri ve sağladıkları sonuçlar

hakkında bilgi edindi. İçinde yaşadığı yüzyılın uluları ile arkadaşlık ederken sohbetlerinden ve ders verirken yazdıkları ve yarattıkları eserlerden -Allah onları çoğaltsın ve sayılarını arttırsın- düşüncelerinden yararlandı. Asrı Saadetin özelliklerinden birisi olan “İlm-i Hurûf”un inceliklerini öğrenerek yararlandı. İlahi lutuf sayesinde- cinin ve insin eserinin eş olduğunun şahidi olan “Vahdet” in sırları ve güzelliği hakkında geniş bilgi edindi. Eski eserlerde benzerine rastlamadığı ve çağdaşlarından işitmediği “Allahın birliğini ve ululuğunu anlat” diye buyuran ayette, ilahi bilgilerin gerçek inceliklerini keşfetti.

“Bütün bunların hepsinden sonra, alimlerin fenle ilgili anlattıklarına dikkat ederek, bilge kişilerin, ediplerin, sünnilerin, din hukukçularının, filozof ve din bilimcilerin, matematikçilerin ve eğitimcilerin her birisinin kendi sahasına göre, tarihsel gelişimi hakkında bilgi ile donandı. Varoluşun gerçek temel ve amacı olan “İlm-i Tevhid” den sonra, üst ve alt seviyede insan tabakalarının, özellikle yüksek düzeydeki yöneticilerin, ihtiyaçları olan, yararlı olan herşeyin, gerçeğin kanıtlarını bulabilmek, mutlak olanı tanımak için gerekli Astronomi (İlm-i Nücum)nin yararlarını ve önemini öğrendi. Bu değerli sanatı mükemmelleştirmek için, bilimin asıl temeli olan Kozmografya (İlm-i Hayat) ile meşgul oldu. Bunun ardından, astronomik çizelgeler yapımına, gezegenlerin var olduklarını, gelişmelerini, değişmelerini incelemeye kendini hasretti. Bütün bu ilimlerin (Astronomi) ürünü olan Astrolojinin (Ahkam) sonuçlarını elde etmeye çaba gösterdi.

Bu bilim dalı üzerine yazılmış eski ve çağdaş eser ve belgelerin büyük bir bölümünü bir araya topladı. Fakat bunların içinde, müellifin kendi yazdıklarından başka bir kapsamlı eser bulamadı. Bu nedenle, bütün bu önemli bilimleri bir arada bulunduran tam bir eser meydana getirdi. Dilediği kadarına cevap vermemekle beraber, eserine “Cami-i Sultani” adını verdi. Bu eser, irticalen söylenmişçesine hazırlanmıştır. Astronomik haritaların en iyisi ve güvene lâyık en doğru eser Zic-i İlhanî'nin yazarı (Tûsî)'nin övgü ile sözünü ettiği gibi, hazırlanması son derece güç olan bu eseri “İskender” her olayı, olgun ve uygun bir örnekleyerek, anlaşılır hale getirmiştir. Bu bölümler içerisinde Kozmografya ilk sırayı almaktadır. Bu husus, eserin başlangıcında belirtilmiştir. Eser, yirmi bölümde özetlenerek, kısa olarak yazılmıştır.”

Az çok öyle sanıldığı gibi, eserin önsözü İskender'e ait olmasa bile, geleneksel bir alışkanlıkla, güven duyulan bir yazıcıya yazdırılmıştır. Geriye sadece, eserin içeriği ile yazım düzeni kalmıştır. Cami-i Sultani'nin önsözünde göze çarpan boş gururluluk ve yazıcının dalkavuklukları ve boş

övgüleri, Timur dönemi genç hükümdarların kişiliğini tanımlayan bir örnek olarak gösterilebilir. Ölçüsüz ve aşırılıkla ileri sürülen öneriler, kısa sürede edinilmiş, deneyimsiz, bilgi birikiminden dolayı olduğu söylenebilir. İskender'in kendine özgü bir biçimde hazırladığı, Kozmografya üzerinde kısa bir çalışma ile meydana getirilmiş yirmi bölümden²⁹ oluşan Cami-i Sultani, Nasreddin Tûsi'nin Zic-i İlhanî'sinin yeni bir baskısı denilebilir. Cemşid Kâşî'nin, İskender için yazmış olduğu, yirmi bölüm halinde özetlenmiş Kozmografya Cemşid Kâşî'nin Zic-i Hakanî'nin bölümler ekleyerek, yeniden bastırdığı Zic-i İlhanî'dir³⁰. İskender'in, din bilimcilerin çalışmaları ve önerilerinden söz ederken gösterdiği saygısızlığı fark edip, Kâşî'nin ona, eleştirmesi için sunduğu eserleri beğeni ile karşılamakta tereddüt edip etmediği akla gelebilir. Cami-i Sultani'nin önsözünde, Astronominin temel kurallarını saptırmaya çalışmış olan İskender'in, en gerçek niyeti, Astrolojide faydacılık yolunu aramak değil midir? Eserde, yeni bir sıra düzenlemesi yaparak, İskender'i, din bilimine hizmet yolundan uzaklaştıracak olan, metafizik akılcılığın, mistisizme tercih edilmesi, Astrolojiye ilk önceliğin tanınması, o dönemde alışlagelmişin dışında yadırganacak bir olay sayılmamalıdır. Şöyle ki, Şah Nimetullah ve Seyyid Şerîfe gönderdiği soruların metni incelendiğinde, onun başarılarının gerçekliliği hakkındaki yargı değişir.

Diğer yandan, İskender, acaba söylendiği gibi, halkına karşı şefkatli davranıp, barışçı çabalarda bulundu mu? Onun hükümdarlık döneminde toplum hayatını anlatan, bir belgede yer alan, 1414'te, Şahruh'un ona karşı düzenlediği bir savaşın duyulması ile şehir halkının hemen isyana kalkışması gibi bir basit olay, durumu aydınlatmaktadır³¹.

İran kültürünün, onun getirdiği sarayın hükümdarı, İskender, aynı zamanda, hiçbir dönemde cengâverlere karşı uygarlığı savunmak için bir ordu teşkil edemeyecek, düzensiz savaşçıların yöneticisi idi. Savaşta acımasız bir komutandı. Kirman'ı kılıçtan geçirdi. Kadınları, çocukları kaçırdı, su kanallarını imha etti, ağaçları kestirdi³². Timur çağı, bilim ve sanat koruyucuları hakkında M. Godard'ın keşfettiğini sandığı bu aşırı davranışlar, sadece "Tabiatın verdiği, içten sevgi ile" çelişmemekte, ne denli

²⁹ Rieu, İran El Yazmaları Kataloğu, II, s. 869.

³⁰ Barthold/Hinz. s. 163. Yanlış olarak, hakkında eser yazılmış olan bu Hakan'ın Şahruh olduğunu ve Kâşî'nin, Semerkand'a gitmeden önce, Herat'ta yaşamış olduğunu yazar.

³¹ Tarih-i Caferî, Garnizondaki direnişçiler karşısında, seyyidler ve ulemanın isyanın sorumluluğunu, halka (ayak takımına) yüklediklerini yazmaktadır.

³² Jean Aubin, *XV. Yüzyılda Bamlı İki Seyid*. Wiesbaden 1956 (Akad. de Wiss. ve d. Lit in Mainz. Abh. d. Geistes und Sozialwiss. Kl. Jahrgang, 1956 no 7) s. 35-38.

hoyrat olduğunu saptamaktadır. İran kültürü, hükümdarların zevklerine uygunluk ölçüsü içerisinde, tarihî şartlarla karşı karşıya idi ve düşünce ve kişiliklere biçim kazandırabilmeye elverişli değildi. Belki de, İskender'in uyguladığı koruyuculuk sayesinde, bazı sanatsal gelenekler, belli bir süre için canlı kalabilmiştir. Diğerlerinin çoğunda olduğu gibi, İskender'in tutum ve davranışı da, gerçeklerden uzaklaştırılmış eksik bir kültürün doğmasının nedenidir. Yalnız ne var ki, Firdevsi'nin Şehnâme'si, Nizami'nin Hamse'si gibi şiir alanında en çok beğenilenler, ne olursa olsun, üzerinde araştırmaya değer eserlerdir.

Timur çağı hükümdarlarının koruduğu bilim ve sanat adamlarının, yönetimin koyduğu kurallarla, uygulamaları arasında gittikçe artan biçimde ortaya çıkan uyumsuzlukları, hissettiklerini, özellikle belirtmek isterim. Ne var ki, çok defa hükümdarlık işlevlerini, kararsız ve farklı biçimde uygulanan ilahi emirle bağdaştırma çabaları yanlış yorumlara neden olmuştu. Çünkü Moğollar döneminde, süreklilik göstermeyen bu geçici yönetime karşı, geleneksel bir ilke olarak Şiilik, değersizliğin ve hiçliğin görünümünü gizlemeye çalışmak için ortaya çıkarılmıştır. Yönetime körü körüne bağlılıkları ve dinî katı inançlar nedeniyle, diğer olaylara her fırsatta karşı koyanlar yanıltıcı olabilirler.

İskender dinî inanç bakımından, aşırı bir bağlılık yanlısıydı. Ancak sofu sayılabilecek kadar da tekelci değildi. Sadece gözleri oyulmakla yetinilen tarihçi İbn Sihak Yezdi, 1414'te sürgüne gönderildikten sonra, çile doldurmayı arzuladığını ve İsfahan'dan epeyce uzakta olan İmamzâde Sahl-i Ali'nin yanına bir süre için yerleştiğini, yazmaktadır³³. Sadece, bir gözü görebilmesine rağmen, zamanın uygun olduğu bir gün, Şiraz'da ayaklanma çıkarmaya gittiği de gerçektir. Elde edilen bilgiler doğru ise, münzevi ve dindarca bir hayat sürdürme dileği, buna zorlanmış olduğu için değilse bile, en azından, saf bir bahane olarak düşünülebilir. Böyle, mistik davranışlar, kişisel kötü olaylara bağlanmamalıdır. Buna benzer, 1396 yılında, İsfahan kapı ağası "Yüce Allahın çağrısını" kabul eden, Emir Tökel-i Karkara, bir şeyhin müridi olmak için emirlik görevlerini terk edebilmişti³⁴. Bu Tökel, daha sonraları, Mirza İskender'in önde gelen emirlerinden birisi olmuştur³⁵.

Halefi ve kardeşi Pir Muhammed'in aksine, İskender Şii idi. Onun hakkında yazılmış, British Museum'daki, bir ansiklopedide yer alan İmam

³³ İbn Şihak Yezdi, Cami-al Tevarih-i Hasani, ms. B.N. Tehran s. 788.

³⁴ Tauer, Nizameddin Şamî Zafernâmesi, II. s. 130.

³⁵ Abdurrazzak Semerkendi, Matla' al-Sa'dayn, I. (Lahor baskısı) 1946. s. 160.

Rıza'ya atfedilen Şii hukukuna ait bir eser, kıymetli ve önemli bir kitaptır ³⁶. Şah Nimetullah Velî'nin, İskender'i "Halifenin ilticagâhı" adıyla anacak kadar ileri gittiğini, Şahrüh'un da kendisini bu unvana layık gördüğünü, hatırlamalıyız. Öyle sanılıyor ki, taşıdığı bu unvanı Şahrüh'a layık görmeyen İskender'in tahtından düşüşünden hemen sonra, kandırılmış olan Şii tarihçisi, Şahrüh'u ³⁷ bu unvanla anmaya başladı. İskender, eserinde "Allahın gölgesi" mahlasını kullanır. Efendisini "Ahir zaman mehdisi" ve "Dinin ve inananların yol göstericisi" ³⁸ gibi unvanlarla anan İskender'in tarihçisinin kullandığı deyimler Şah Nimetullah Velî'nin seçtiği unvanlarla kıyaslanırsa, onun bu terimlere sadece değindiği, görülür. İskender, halifelîği birisi zamanla sınırlı, geçici, diğeri manevi iki yönüyle elinde bulundurmaktadır. Cami-i Sultani'nin önsözü eğer, kaleme alınışı yazımcısı tarafından yapılmışsa, İskender'in yakınları arasında çok yaygınlaşan Hurufilikten ³⁹ yana olduğunu da gösterir. Muhtemeldir ki, Şahrüh'a karşı olan İskender, tahttan düşüşüne kadar, çevresindekiler, hiç kesintiye uğramayan etkisini, teyit edecektir.

1427 yılında Şahrüh'u öldürmek isteyen Hurufilerin girişiminden sonra, hayatlarından endişeye kapılan, ileri gelenler arasında, Şahrüh ⁴⁰ tarafından Herat'a getirilmeden önce, İskender'ce önemli mevkie yükseltilmiş olan Ma'ruf Bağdadî ile evvelce İskender tarafından himaye görmüş, muhtemelen kendisi ile babası ve kardeşi de Hurufî olan Sa'in al-Din Ali Turka İsfahani ⁴¹ isimli sufi din bilimcisi de bulunmaktadır. Hurufilerin isyanından yararlanan Baysungur, Nizami'nin Hamse adlı eserini kendisi için kopya etmeyi reddetmiş olan Ma'ruf Bağdadî'den, başını vurdurarak, öç almak istedi. Bu çabası boşa çıktı, başını istediği kişi, Herat kalesinin bir kuyusunda boğularak öldürülmüştü. Baysungur tarafından Herat'tan kovulmak talihsizliğine uğrayan Kasım el-Enver Mâverâünnehr'de Uluğ Bey'in yanına sığınmıştı. Uluğ Bey tarafından Kasım el-Enver gibi Şahrüh

³⁶ El yazmasıdır. Yaprak 348-364. Cami-i Sultani'nin önsözünde Allah, Muhammed, Ali yardımı çağrılmışlardır.

³⁷ Aubin, Seçmeler, (Yukarıda sözü edilen eser. s. 76 not 16) s. 115, 116, 362, 367.

³⁸ Seçmeler s. 423. İskender'in tahttan düşüşünden sonra Şahrüh "Çağın Mehdisi" adını alır. s. 406, not. 5

³⁹ Bak yukarıda.

⁴⁰ Matla al-Sa'dayn I (1946 baskısı) s. 315-316; E.G. Brown, İran *Tarih Kütüphanesi*, III. s. 366; Kadı Ahmet, Zakhoder tercümesi, Traktat o kalligrafach, Moskova-Leningrad 1947, s. 71-73.

⁴¹ Massignon Armağanı, I. s. 145-146 Malek oş-Şo'ara Bahar, Sabk-şenâsi, III. s. 220-231, H. Corbin, İran Kütüphanesi. c. 2, s. 53-54 c. 4, s. 27, 195.

döneminin en değerli şairlerinden addedilen Nişabur katibi, İsfahan'da Sa'in aldin Turka'nın müridliğine geçerek, mürşidinin etkisiyle, hükümdarları övmekten ve saray hayatından vazgeçmiştir⁴².

Afdalad-Din adında, diğer bir Türk, 1446 da Şahruh'a karşı isyana katılmış ve asılmıştı; yalnız asılırken, artık kurtulma ümidinin kalmadığını anladığı zaman, gizli kinini açığa vurmuştu. Evvelce, Sultan İbrahim'in himayesini görmüş olan Şerafeddin Ali Yezdi, bu fırsattan yararlanarak gerçek yüzünü açığa vurmak istemiş, zamanı iyi hesap edemediği için az kalsın hayatını kaybedecekti: İsyancılar, yaşı ilerlemiş olan Şahruh'un hareket edemeyecek kadar çok hasta olduğunu tahmin ediyorlardı. Timurlenk'in ölümünden bir hayli zaman sonra Şerafeddin Ali Yezdi'nin kaleme aldığı Zafernâme'nin çok önemli bir eser olduğu hakkında, Grousset, ciddi inanç sahibidir. Bu eserdeki konular, Nizameddin Şamî tarafından yararlanılarak, daha da geliştirilmiştir. Suçlamalarla dolu bölümler için, akla daha yakın bir çalışma yapılmasını teklif ettim⁴³.

Şerafeddin Ali Yezdi'nin, Timur yönetiminin en az hizmet edeni ve pek fazla paha biçilemeyecek birisi olduğunu, Grousset de sonunda anladı. Uluğ Bey ile Semerkand'da birlikte yaşayan astronom Kadızade Rumi, Sadreddin Turka'nın talebesi ve onun küçük kardeşi Sa'in al-Din Ali Turka'nın sınıf arkadaşı idi⁴⁴. Sa'in al-Din Ali Turka ve Şerafeddin Ali Yezdi, Şah Nimetullah Veli'nin tavsiyesine uyarak, Seyyid Hüseyin Ahlatî'nin⁴⁵ nezdinde, harflerin sembollerini incelemek üzere, Suriye'ye bir seyahat yaptılar. Hüseyin Ahlatî hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmemekle beraber, üzerinde çok etkili olduğu talebelerinden Şeyh Bedreddin'in Türkiye'de, siyasal-toplumsal çok olaya karıştığını biliyoruz⁴⁶.

Bu birkaç dağınık bilgi, hiçbir şey kanıtlamasa bile, yine de "Timur Çağı Rönesansı"nın dayanağı olan olayların vurgulanması ve bilim ve sanat koruyucusu ile korunanların, toplumsal düzende almış oldukları yeri belirtmek de, yararlı olacaktır.

⁴² Browne, İran Edebiyatı Tarihi, III, s. 489.

⁴³ Massignon Armağanı I, s. 145.

⁴⁴ Belgeler (Yukarıda adı geçen eser).

⁴⁵ Belgeler, s. 70. Müfid Mustâvî Yezdi, (Cami-i mufidi el yazması. B.N. Paris. İran ekleri, 1824, yaprak 106b-107a *Sullam al-Samavâ'da*, Şeyh Abu'l-Kasım b. Şeyh Abu Hamid Kazerûni, Şerafeddin Ali Yezdi'nin, Ziya al-Din Muhammed'le "kardeşi Sa'in al-Din Ali ile değil" Tebriz'e, Bağdad'a, Mısır'a bir seyahat yaptığını belirtir.

⁴⁶ Bak. F. Babinger, Şeyh Bedreddin, Der İslam IX (1921) s. 23-25; J. Kissling. ZDM G 100/1 (1950) s. 149-156. P. Witteke Araştırmaları BSOS, 1952, s. 662, not 2. Şeyh Bedreddin'in ihtilalci girişimlerini hafife alıyor. Hasri'nin Ravza-i Athâr'ına göre, el yazması 1303: H. Q., s. 78-79, Seyyid Hüseyin Ahlatî, "takya-yı Ahlatî'de" toprağa verilmiştir.

TAHRAN NOTLARI

Çeviren: Ö. CENAP EREN

ÖNSÖZ

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, albay V.A. KOSOGOVSKI'nin "TAHRAN NOTLARI"nı yayımladı.

Eser, 1960 yılında, Moskova'da, Doğu Edebiyatı Yayınevi tarafından 3000 nüsha olarak basıldı ve satışa çıkarıldı.

Kitabın yazarı G.M. Petrov, önsözde, esere ve NOTLAR'ın yazarına dair şu bilgileri vermektedir:

S.S.C.B. İlimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsünün elyazmaları bölümünde, Şahın Kozak Muhafız Tuğayı Komutanı (Çar ordusu albaylarından) V.A. Kosogovski'nin "TAHRAN NOTLARI" dosyası da bulunmaktadır. İran'ın XIX. yüzyılın sonlarındaki durumuna dair çeşitli ve çok ilginç bilgileri içeren pek çok sayıdaki malzemeyi, albay Kosogovski bizzat işleyerek yayımlamayı düşünmüştür.

Nasreddin Şah'ın öldürülmesi, yerine Muzaffereddin Şah'ın tahta çıkışı ve Rusya'nın İran'daki Büyükelçisi A.S. Griboyedov'un katli ile ilgili bölümler hariç tutulursa, adigeçen eser, kırk yıldan fazla bir zaman yayımlanmadan, olduğu yerde kalmıştır.

(Bu kitabın yazarı G.M. Petrov, 1941 yılında "İstoričeskiy jurnal", No: 12. ("Tarih Dergisi, 12. sayı) ve "Uçoniya Zapiski İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR, t. VIII, Moskva, 1953 (SSCB İlimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü Bilimsel Raporlar Dergisi" VIII. cilt, Moskova, 1953) adlı yayın organlarında bahsi geçen konularda iki makale yayımlamıştır.)

Ayrıca, 1923 yılında V. Kryajin, "Noviy Vostok" (Yeni Doğu) dergisinin 3. ve 4. sayılarında yayımladığı makalesinde de belirttiği gibi, Genel Rusya Şarkiyatçıları Bilimsel Birliği, Kosogovskinin "TAHRAN NOTLARI"nı olduğu gibi ve tamamen yayınlamayı tasarlamış ise de, bu gerçekleştirilmemiştir. (Sovyet-İran ilişkileri açısından yayımlanması ilgili Sovyet makamlarınca sakıncalı görülmüş olabilir.-Ö.C.E.)

Kosogovski'nin NOTLARI, özellikle 1896-1898 yıllarına ait olayları ve hakikatleri tespit etmektedir.

Tahran'daki görevinin sürdüğü 1894 ve 1896 dan sondaki 1898 yıllarında da albayın, İran'da meydana gelen olaylarla ilgili NOTLARI'na devam etmiş olacağı düşünülürse de, İlimler Akademisinin Doğu Bilimler Enstitüsünde bu senelere dair malzeme bulunmamaktadır.

V.A. Kosogovski'ye ait, elimizde şu biyografik bilgiler mevcuttur: kendisi, 14 Ocak 1857 tarihinde doğmuştur. Moskova Askerî Lisesinden mezun olduktan sonra, Nikolayev şehri Süvari Okulunu, ardından da Nikolayev Harp Akademisi yüksek kısmını bitirmiştir.

Askerlik hizmetine 1874 yılında girmiş ve 1894 te Kurmay Albaylığa terfi etmiştir.

1894 yılında İran Süvari Kuvvetlerinin Eğitimi ve Talimi ile görevlendirilerek, Tahran'a gönderilmiş ve 1903 yılına kadar orada kalmıştır. (1 Mayıs 1903 tarihli Rus generallerine ait kıdem çizelgesinde Kosogovski'nin adına da rastlanmaktadır.)

Kendi subaylarına ve askerine itimat etmeyen Şah, Kosogovski'nin emrindeki Rus Tugayını sarayın ve saray mensuplarının güvenliğini sağlamada kullanmıştır. (Ö.C.E.)

Memleketin en yüksek makam sahipleriyle ve hatta Şah ile dahi görüşme yetkisi olan Kosogovski, İran sarayındaki hayat ve bazı devlet ricali hakkında ilgi çekici bilgiler vermektedir.

Kosogovski'nin notları, İran'ı, kendi emperyalist etkileri altına almak üzere, İngiltere ile çarlık Rusya'sı arasındaki mücadeleyi ve memleketin o zamanki iç durumunu açıkça ortaya koymaktadır. İran'daki önemli ekonomik ve siyasi mevzileri ele geçirmek için, bu iki devlet birbiriyle rekabet halinde idi.

Bu mücadele safhalarından bir tanesi, İran'da, İngiliz ve Rus bankalarının kurulması ve Şahın Kozak Tugayının başına Rus subaylarının getirilmesi olmuştu.

İngilizler, 1889 senesinde İran'da Şahinşah Bankası'nı kurdular ve İran topraklarında geçerli para basma tekelinden yararlanmağa başladılar.

Bir İran devlet kuruluşu görevini yapmakla beraber, banka, İran hükûmetinden tamamiyle ayrı ve müstakildi.

1890 da, Rus sermayedarlarından Polyakov, Tahran'da bir İkraz ve İstikraz (Ödünç alma ve ödünç verme) bankası açma hakkını elde etti.

Bu banka, Çar hükûmetiyle sıkı işbirliği halinde ve onun direktifleriyle vazife görmekte idi.

Şahın ricası üzerine, daha 1879 senesinde Rus subaylarının yönetiminde İran'da Şah Kozak Tugayı meydana getirilmişti.

Bu Tugay, sadece Şahın sarayını korumakla kalmayacak, memlekette başgösterebilecek ayaklanmaları bastırarak ve İran'daki hâkim sınıfların ihtiyaç duydukları "asayiş" de sağlayacaktı.

Tugay, aynı zamanda İran ordusunun subay kadrolarını da Rus askerî talimnamelerinin ruhunda yetiştirmekle de görevli bulunuyordu.

İran'ın ün yapmış birçok askerî lideri, Kozak Tugayında yetişmişlerdir. Nitekim, Rıza Şah da, Kozak Tugayında kendisiyle birlikte hizmet etmiş İran'lı subaylara dayanarak, iktidarı Kacar sülâlesinin elinden alarak, İran tahtına oturmuştu.

Rus Tugayının Tahran'da görevlendirilmesi, Çarlık Rusyasına Şahın sarayı ile ve bizzat Şah ile doğrudan doğruya temas imkânını sağlamış ve İran hükûmetinin her türlü icraat ve faaliyetinden haberdar olma ve gerektiğinde hükûmete baskı yapma yolunu da açmıştı.

Ancak, 1917 Ekim ihtilâlinde sonra, Sovyet hükûmeti, Çarlık Rusyası zamanında İran'la aktedilmiş bulunan ve onu küçük düşüren andlaşma ve anlaşmaları geçersiz saymış, Rus imtiyaz sahiplerinin haklarını iptal etmiş ve bunlara ait her türlü taşınır ve taşınmaz malları İran'a bırakarak, kapitülasyon rejimini kaldırmıştı.

Kosogovski'nin, İran'ın 1896 ve 1898 yılları arasındaki ekonomik ve siyasî durumunu anlatan Notları çok ilgi çekicidir. Bu devrede meydana gelmiş bulunan belli başlı olayları incelemek, 1905 ve 1911 ihtilâllerinin sebeplerini anlamada büyük önem taşır.

Bu yıllarda, İngiliz ve Rus sermaye sahipleri arasında, İran pazarlarından daha çok ham madde elde etmek yarışı, İran tarımında istihsalin artmasına yol açmış, tarımla uğraşan çiftlik ve toprak sahiplerinin sayısı artmıştı. Tacirler, din adamları ve memurlar, ileride zengin olmak hayaliyle, toprak elde etmeğe başlamışlardı.

Feodal-çiftlik sahipleri, yabancı sermayenin aradığı ürünleri yetiştirme gayreti içine girmişlerdi. Ancak, büyük toprak sahipleri, tarımda modern bir tekniğin tatbiki suretiyle değil, tarlalara daha çok sayıda ucuz işçi sokmakla istihsalı arttırma yolunu benimsemişlerdi. Bu da, esasen istismar konusu olan köylülerin durumunu dayanılmaz bir kerteğe getirmişti.

Memleketin en büyük feodali Şahın kendisi idi. Mültezim (vergi toplama hakkını satın alma) usulü, bütün devlet teşkilâtını devasa bir zorbalık makinesi yapmıştı. Vergi tahsilâtında çalışan memurların rüşvet, hırsızlık ve her çeşit ahlâksızlıkları tarifi imkânsız ölçülere varmıştı.

Saray mensubu prensler, bakanlar, bazı yüksek görevlere vekâlet edenler ile eyalet valileri, bu kötülükleri rekor seviyeye çıkartan kimselerdi. Her şeye rağmen, gene de para kâfi'gelmiyordu.

Daha fazla para elde edebilmek için, Şah hükûmeti, eyalet valilerini yılda iki defa değiştirme yoluna başvurdu ise de, devletin malî durumu düzelmedi. (Atanabilmek için valiler devlete para ödüyorlardı. Sonra da, verdikleri paranın birkaç katını halktan alıyorlardı).

Bu tedbir, köylüler üzerindeki baskıyı şiddetlendirmiş oldu. Çünkü, vergi tahsildarları, halktan gelecek yıllara mahsuben vergi toplamağa giriştiler.

Kosogovski'nin Notları'nda, feodallerin ve Şah hükûmetinin haydutça taktikleri bütün çıplaklığı ile ortaya konulmakta, devletin hazinesi tamtakır olduğundan, ordu ve polis teşkilâtı mensupları ile devlet memurlarının yıllarca aylık alamadıkları görülmektedir.

Memleketin içine düştüğü bu zor malî durum karşısında, Şah hükûmeti, XIX. yüzyılın ilk yıllarında din adamlarının gelirlerine el atmağa başladı. (Evvvelce noter tasdikleri, belge suretlerinin tasdiki gelirleri din adamlarına aitti). Bu gelirlerden mahrum bırakılmaları, onları, devletin içindeki rollerinden de uzaklaştırmış oluyordu.)

Fakat, yüksek mevkilerdeki din adamlarının durumu, aşağıdakilerden farklı idi. Bunlar, vakıf mülklerinden muazzam gelirler sağlıyor, taşınmaz malların satışlarından kendilerine hisse ayırıyorlardı. Din işlerini yürüten yüksek sınıf mensupları da geniş toprak sahiplerinden farklı değillerdi.

Feodallerin lüks hayatı ve debdebesi fakir halkın sefaleti ile tam bir tezat halinde idi.

Şaha, onun hükûmetini yöneten yüksek makam sahibi memurlara ve feodal toprak ağalarının rejimine karşı halk kütleleri arasında geniş çapta memnuniyetsizlikler başgösterdi. Memleket toprakları parça parça satılıyor, İran, yabancı sermaye tarafından köleleştiriliyordu.

Bu dönemde, memlekette yabancı emperyalizme destek sağlayan Kacar mutlakîyet idaresine karşı, mücadeleye girişme fikri, halkın arasında yer etmeğe başladı.

Bu yıllardaki kaynaşma ve gelişmeler, İran'da 1905 ve 1911 senelerinde patlak veren ihtilâllerin arefesini teşkil etmekte idi.

1896 senesinde İran'daki en önemli siyasî olaylardan bir tanesi, Nasreddin Şahın öldürülmesi idi.

V.A. Kosogovski bu olayı teferruatı ile anlatmakta ve Şahın katili Mirza Rıza Kermanî hakkında da gayet etraflı bilgi vermektedir.

Bu olay, halk kütlelerinin sefaletinin ve idarenin baskısının halkın sabrını taşırdığının bir delili idi.

V.A. Kosogovski'nin Notları'nda, Muzaffereddin Şahın tahta çıkışı etrafı bir biçimde anlatılmaktadır.

Çar idaresinin diplomatları, yeni Şahın, tasavvur ettikleri gibi, fevkalâde istidatlı ve kabiliyetli bir adam olmadığını hayretle müşahade etmişlerdir. Bu işte, Şahın en yakın adamı olan Ferman-Ferma, devletin siyasetinde Rus tarafı olarak bilinen Emin-us-Saltana'yı görevinden istifa ettirmeyi başarmıştır.

Yeni Şahın hareket tarzı ve onun ardında, Ferman Ferma ile birlik halinde bulunan bir avuç saray mensubunun tutumu, albay Kosogovski'yi bir hayli üzmüştür.

Eserde, Babî'lere ve bunların örgütlenmelerine dair bir takım bilgiler de verilmektedir. Bu yıllarda, bunların faaliyet merkezinin Bakû şehrinde bulunduğu, bu şehrin Emniyet Müdürü Deminski ile albay Kosogovski arasında teati olunan mektuplardan anlaşılmaktadır.

1844-1852 yılları arasında Babî'lerin İran'da muazzam bir etkisi olduğu görülüyor. Ancak, daha sonraki yıllarda, yüksek sınıfların görüş ve menfaatlerini temsil eden Bahai'ler, Babî'lerden kopmuşlardır.

XIX. yüzyılın ortalarında, Babî'lerin ayaklanmalarını hükûmet şiddetle bastırması olmakla beraber, Kacar rejiminden memnun olmayan herkes, yüzyılın sonlarına kadar, devlet makamları ve emniyet kuvvetlerince hep Babî'lerden addolunarak, takibata uğramıştır.

Bu senelerde, İranlı münevverler ve uyanık din adamları arasında bir takım liberal düşünceler ve gruplaşmalar meydana gelmiş ise de, bunların arasında düzenli bir bağlantı ve teşkilatlanma yoktu. Bunlar, kendilerini, yurt dışında bulunan Cemaleddini Afgani'nin taraftarı sayıyorlardı.

Cemaleddini Afgani (1839-1897), XIX. yüzyılın son 20-30 senesi içinde, müslüman memleketlerin içtimai hayatında büyük etki yapmış bir siyaset adamıdır. Faaliyetlerinde, karmaşık ve tezatlarla dolu bir şahsiyet olarak ortaya çıkmaktadır. Doğu memleketlerinde, emperyalist gelişme ve temayüle karşı yaptığı mücadeleyi, islâmiyetin bayrağı altında yürütmeğe çalışmış bir kimsedir. Taraftarları da, idaresinden memnun olmadıkları Şahın devrilmesini, yerine, daha "âdil" bir Şahın gelmesini istemekten öteye gidememektedirler.

V.A. Kosogovski'nin, SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsündeki Tahran Notları'ndan maada, SSCB Devlet Merkez Harp Tarihi

Arşivinde de (521 dosya içinde) çok sayıda şahsî evrakı ve mektupları bulunmaktadır.

V.A. Kosogovski'nin Tahran Notları, dört büyük dosya halinde tasnif edilmiştir.

Birincisi- 6 Şubat-12 Kasım 1896 dönemine ait olup, en önemli belgeleri içermektedir.

İkincisi- 13 Kasım-28 Aralık 1896 dönemidir. Bunda, Emin-us-Saltana'nın Başbakan görevinden azli ve Kum şehrine gidişi; Harbiye Nazırı Ferman Ferma'nın Kosogovski'ye ve Kozak Tugayına karşı tutumu ve Muzaffereddin Şahın ve Ferman-Ferma'nın, Emin-us-Saltana'nın akrabaları tarafından takibi anlatılmaktadır.

Üçüncüsü- 1897 yılında meydana gelen olaylarla ilgilidir. Bunda, Tugay mensuplarından Oranovski'nin ve Tugayın Kurmay Başkanı Ermeni asıllı Martiros Hanın notları yer almaktadır. (Bu subay, Moskova'daki Lazarev Enstitüsünde okumuş, Türkçe, Farsça ve Arapça bilen, Tugayın en yaşlı ve kıdemli subayı idi).

Bu dosyadaki evrak arasında Enzeli-Reşt-Kazvin-Tahran yolunun teferruatlı bir tarifi de bulunmaktadır.

Dördüncüsü- 1898 olayları ile ilgilidir. Kapağında "Çeşitli günlük notlar" kaydı vardır.

Bu dört dosyanın içinde (34,2 x 22 cm. boyunda) 3684 yaprak bulunmaktadır. Yazılar, siyah mürekkeple, bazen de kurşun kalemle yazılmıştır.

Evrak arasında 188 mektup bulunmaktadır. Bunların 137-si Rusça, 42-si Farsça, 9-u da Fransızcadır.

Biz bu malzemenin içinden, İran'ın 1896-1898 yıllarındaki sosyal-ekonomik gelişmelerini gösteren kısımlarından yararlandık.

Metinde bir değişiklik yapmadık. Sadece İranlıların adlarında gördüğümüz yanlış yazılış tarzlarını düzelttik.

Kosogovski, Notları'nın bazılarına başlıklar koymuş. Biz de bu başlıkları tırnak içinde aynen muhafaza ettik.

Tarih Bilimleri Doçenti
G.M. PETROV

1896

(Haydut Abbas-Han Çinari ile karşılaşmam.)

16 Şubat- ...Bir konu ile ilgili olarak Sadrazamı (Başbakanı) görmeğe gittim. Hiç kimsenin içeriye girmesine müsaade edilmediği halde, ben kimseye aldırmadan, Başbakanın şehirdeki evinin bahçesine girdim. Kendisini görünceye kadar, burada dört saat beklemek zorunda kaldım.

Bir talih eseri, burada, İran'ın ün yapmış haydutlarından Abbas-Han Çinari ile karşılaştım. (Soyadını, Hamedan'ın 60-70 kilometre yakınındaki kendine ait köy olan Çinari köyünden almıştır).

Yakalanması için hükûmet tarafından gönderilen müfrezeleri yenilgiye uğratmakla kalmamış, sarbazları (hükûmet askerlerini) perişan ederek, orduya ait iki topu da ele geçirmiştir. Onunla sohbet daldık, zaman anlamadan geçiverdi.

Abbas-Han Çinari, Hamadan (Ekbatan) eyaletindeki Afşar kabilesinin reislerindendir. İlk zamanlarda, Çinari, bundan önceki Harbiye Nazırı zamanında, Afşar Süvari Kuvvetleri saflarında dürüst ve namusluca hizmet etmiştir.

Naib-us-Saltana Harbiye Nazırlığına getirilince, bunun elindeki tiyülleri (Hamadan bölgesinde kendisine ait olan köy ve toprakları) elinden alabilmek için, bunu Tahran'a davet etmişler. Maksadın bu olduğunu anlayınca, Çinari Tahran'dan kaçmış ve yakalanması için ardından gönderilen askerî müfrezeleri de darmadağın etmiş.

Hamadan Genel Valisi Âmir Nizam, eşkıyalığı bırakırsa, kendisini affettireceğini ve devlet hizmetine alacağını bildirmiş. Çinari, buna razı olmuş ve hakikaten, Ekbatan havalisindeki karasuren (silâhlı yol muhafızlarının) lerin şefliğine atanmış ve kendisine aylık bağlanmış.

Dürüst bir devlet görevlisi olarak işe başladıktan sonra, üç ay süre ile Çinari'ye maaş verilmiş, ardından maaşları, iki-üç ayda birer aylık verilmeğe başlanmış, sonunda da büsbütün kesilmiş ödenmez olmuş.

O zaman, Çinari, bir başka bölgede bulunan, Âmir Nizam'ın oğluna giderek, ona olup bitenleri açık kalplilikle anlatmış.. Ve burada, Çinari, Âmir Nizam'ın kendisine karşı, en akla gelmeyecek tuzakları hazırladığını öğrenmiş.

Çinari, vatan haini ilân edilmiş ve yakalayıp, kendisini zincire vurulmuş olarak Tahran'a getirmeleri için, emrinde hizmet eden karasurenlere hükûmetçe emir verilmiş.

Âmir Nizam'ın oğlunun bulunduğu bölgeyi derhal terk eden Çinari, gizlice Tahran'a gelerek, İngiltere Sefaretine girmiş. Tercüman aracılığı ile İngiliz Büyükelçisi Sir Mortimer Durand'a "Kendini tanıtarak", İngiltere Sefaretinde güvenlik içinde kalıp kalamayacağını sormuş. Kalabilecekse, bunu Şaha derhal bildirmesini rica etmiş, kalamayacaksa, derhal çıkıp, geldiği yere gideceğini bildirmiş.

Üç saat düşündükten sonra, İngiliz Büyükelçisi, ona, Sefarete emniyet içinde kalabileceğini bildirmiş, sefaret binasında kendisine yer ayrılmış, Büyükelçi de bu konuda Şahla görüşmek üzere, saraya gitmiş.

Sonunda, Çinari ile ilgili olarak, Şah, şuna karar vermiş: "Çinari, aile fertleriyle birlikte Tahran'da oturacak. Hamadan eyaletindeki emlakî devlete alınarak "Halise" (devlet mülkü) ilân olunacak; karşılığında da, kendisine, Tahran civarında iki (?) köy verilecektir.

Devlete karşı gelmekten ve kaçıp kovalanmaktan yorgun düşen Çinari, şimdi de sabahtan akşama kadar Sadrazamın peşinde koşturmakta, kendisinin can güvenliğini sağlayacak ve onu yeni köylere sahip kılacak, Şah fermanını almağa çalışmaktadır. (Bu devrede, Emin-us-Saltana İran'ın Başbakanı idi).

Şahın sarayında Nevruz "Yeni yıl" merasimi.

8 Mart -Sabahın saat 7- sinde Martiros Hanla birlikte büyük selâm merasimi için saraya gittik. (Bu, Ruslardaki yeni yıl merasimine karşılık teşkil ediyor.)

Askerî şahsiyetler, beyaz ceketli Avusturya ordu kıyafetleri giymişlerdi. Devlet büyükleri ise, kendilerine Şah tarafından hediye edilen hil'atları giymiş, pırlantalı köstekler takınmışlardı.

Bu merasime, müslüman olmayanlar katılamazlardı. Fakat, bize karşı olan güven ve teveccühlerinin nişanesi olarak, iki üç kişiye, bu arada bana da özellik tanımışlardı.

Selâm merasimi, sarayın büyük salonlarından birinde yapıyordu.

Tahtın iki yanında yüksek rütbeli din adamları ve seyitler yer almışlardı. Bunların ardında Şahın çocukları, kardeşleri ve yakın akrabaları; bunların arkasında Kacarlar*, yüksek rütbe sahibi asiller, bunların berisinde de Sadrazam ve askerî erkân bulunuyordu.

* Kacarlar, 1795 ten 1925 yılına kadar İran'ı idare etmiş bir Türk kabilesinin adıdır. Şahın sülâlesi bu kabiledendi.

Şah, saat 10'da salona girdi. Başmüneccim, duraklaya duraklaya ve çirkin bir sesle kur'andan, yılbaşı merasimiyle ilgili bazı dualar okuyor ve yılbaşının hangi anda başlayacağını, yani "öküzün bir boynuzunda duran dünyanın, hangi anda öbür boynuzuna aktarılacağı anı" belirlemeğe çalışıyordu.

Toplantıda hazır bulunan ve itikat sahibi olmayanlar da, olup bitenlere surat asıyor, dinsizliği ile bilinen İtimad-us-Saltana ve birçokları kutularda taşıdıkları "Mübarek Kerbelâ toprağını" yüzlerine gözlerine sürüyorlardı. (Kerbelâ, müslümanların ziyaretgâhıdır. Ziyarete giden her müslüman, ayrılırken, oradan bir avuç toprak alır).

Salona girince, Şah, hazır bulunanları şöyle bir teftiş etti ve geçerek, altın tahtına oturdu.

O anda, Başmüneccim, çirkin sesiyle gene bir takım dualar okumağa başlayınca, onun bu haline, hazır bulunan müslümanlar bile kendilerini gülmekten tutamadılar.

Sonunda, yeni yılın başladığı Başmüneccim tarafından ilân olundu. Salonda bulunanlar aralarında öpüşmeğe başladılar.

İkişer defa öpüşüyorlar. Makam ve rütbeleri eşit olanlar, birbirlerinin yanaklarını öpüyorlardı. Astlar ise, üstleri olan büyük komutanların (serdarların ve hatta emir-tümenlerin) elini öptükten sonra, yanaklarını öpüyorlardı.

Salona herkes, Martiros Han dahil, çorapla girmişti. Sadece Avrupalılardan 5-6 kişi ayakkabı ile veya terlikle gelmişlerdi.

Öpüşme merasimi tamamlandıktan sonra, Şah, selâm merasiminde hazır bulunanlara para dağıtmağa başladı. Geçmiş yıllarda altın dağıtılmış, sonraları gümüş ve altın dağıtılmağa başlanmış, şimdi ise, darphaneden yeni gelmiş, zarif keseciklere konmuş 5 şay değerindeki gümüş paralar dağıtılıyordu. (Her kesecikte 2.5-3 Tümen değerinde para vardı).

Kesecikler, altın bir tepsi içinde duruyor, Şah, sıra ile yaklaşan herkese, kendi eliyle birer kese uzatıyordu.

Başta, yüksek makam sahibi din adamları, bunların ardından Şah ailesinin mensupları, asiller, askerî erkân sırayı takip ediyordu.

Şahın doğum günü

9 Mart- Bu senenin 24 Nisanında, Şah, tahta çıkışının 50. yıldönümünü kutlayacak. Bugünkü hükûmetin baskısı altında ezilen millet, yönetimden hiç memnun değil.

Şu sırada, Şahın biricik ümidi ve dayanağı ordudur. Fakat, ordu mensupları da iki-üç yıldır maaş almıyorlar.

Kutlamalar sırasında çıkması muhtemel herhangi bir olayı veya ayaklanmayı önlemiş olmak için, Şah, geçmiş yıllara ait maaşları ödemek suretiyle, ordu mensuplarını tatmine karar vermiş ve bu iş için 130.000 Tümene ihtiyacı olduğunu hesaplamış. Bu parayı, Şahinşah İngiliz Bankası Müdürü Rabino'dan borç almak istiyor.

(Aslında, Şahın 50. yıl jübelesinin tarihi 1898 yılına rastlamakta ise de, Şah, bunu iki yıl önce kutlamak istiyor).

Ekmek Sıkıntısı

5 Nisan- Ortalıkta ekmek darlığı var. Başkent'in etrafındaki yollarda eşkıya türemiş. Bu yüzden, tacirler şehre bugday göndermekten korkuyorlar.

Zargâr Ağa Hüseyin sülâlesinden olan baş eşkıyanın yakalanması için Hesame askeri yollanmış. Haydutu yakalayıp anbara kapatmışlar. Şah gelince, her halde kafasını keseceklerdir.

NASREDDİN ŞAHIN ÖLDÜRÜLMESİ

(Albay V.A. Kosogovski'nin, Kafkasya Askerî Bölge Komutanlığı Genelkurmay Şubesi Başkanına 27 Nisan 1896 tarihinde gönderdiği rapordan alınmıştır.)

19 Nisan 1896 günü saat ikiyi ondört dakika geçtiği sırada Şah Hazretlerinin yaverlerinden General Gulam Hüseyin Han at üstünde Karargâhıma geldi.

Bitkin, toz-toprak içinde, dudakları kurumuş bir halde, fırtına gibi Tugay Kançılıryasına daldı. Ben orada idim.

Kapıyı sımsıkı kapadıktan sonra, General, sık sık kesilen bir sesle bana şunları söyledi:

“Şah-Abdül-Azim’den * Sadrazamın emriyle at üstünde doğruca size geldim. Bugün, cuma olmak hasebiyle, Şah Hazretleri Şah Abdül-Azim’e ibadete gitmişti. Azizin mezarı başında namaz kılarken, Şah Hazretlerinin hayatına karşı suikastte bulunuldu.

Tabanca kurşunu ile Şahı hafifçe (?) yaraladılar. Hamdolsun bir tehlike yok. Şu anda, Şahı ayıltmağa ve kanı durdurmağa çalışıyorlar. Bir müddet sonra, Şah, şehre dönecektir.

Şahın şehre dönüşünden önce, Sadrazam, büyük bir sır olarak bana şunu emretti: şehirde kargaşaya ve heyecanlı dedikoduların yayılmasına meydan vermemek üzere, asayiş nizamının ve sükunetin korunması için üç kişiye: 1) Serdarı-ekreme *, 2) Nizam-ud-Devle’ye **, ve 3) Rus albayına (yani “size”) şu emirleri verdi.

Bu sözlerden hemen sonra, General, dehşet içinde ve büyük bir samimiyetle, bütün yaverlerin, tabanca sesinin ardından, Şahın oracıkta yere yıkıldığını görünce, onu Sadrazama, kardeşi Saab-Cem’e ve daha sadık iki üç soyluya bırakarak, bir anda sağa sola kaçtuklarını söyledi.

Sözlerini bitirir bitirmez, yaver (General) emirleri Serdarı-ekreme ve Nizam-ud-Devle’ye bildirmek üzere, atına bineceği sırada, at üstünde gelen bir haberci, bana, Sadrazamın el yazısı ile yazılmış şu mealdeki mektubu verdi:

“Şahın yakını Kozak Albayı!

Size düşen görev, bütün Kozakları (yani erleri) topladıktan sonra, bunları, şehrin muhtelif semtlerine göndererek, asayiş ve sükuneti sağlamaktır.

İnşallah akşama şehre döneceğiz. Hamdolsun, bir kötülük yok ve mes’ut varlık tamamiyle sıhhattedir”.

Mektubu verdikten sonra, haberci, bana, ağızdan “Şahın destihattını (emirnamesini) tevdi etmek üzere, Sadrazamın kardeşi Saab-Cem’in beni sarayda beklediğini ve derhal saraya gitmem icap ettiğini söyledi.

* Şah-Abdül-Azim, Tahrân’ın 10-15 kilometre kadar güneyinde, İmam-zade Şah-Abdül-Azim’in mezarının bulunduğu bir ibadet yeridir.

* Serdarı-ekrem, İran’ın en yaşlı ve en nüfuzlu generallerindendir. En güvenilir sayılan 10-15 Azerbaycan Alayına komuta etmektedir. Şahın teveccühüne mazhar olmuş bir kimse olup, Sadrazamın da damadidir.

** Nizam-ud-Devle-Topçu Kuvvetleri Komutanı ve Askerî Fabrikalar Başkomutanıdır. Şahın güvendiği komutanlardandır. Çok yaşlıdır. Herat’ın zaptında Alayın Komutanı idi.

*** Saab-Cem- Mekâre (hayvanla çekilen) Kuvvetlerin Komutanı ve Devlet Malları Bakanı olup, Sadrazamın kardeşidir.

Şu anda, Tahran'da, ne Şahın, ne Sadrazamın, ne de Bakanlardan hiç birinin bulunmadığı bu kritik anda, şehirde kargaşaya ve tehlikeli şayiaların yayılmasına meydan vermemek üzere, bölük komutanlarının ve erlerin derhal kışlaya dönmelerini haber vermek üzere, her tarafa emirberler saldım. (Cuma olmak hasebiyle, devlet büyüklerinden bir kısmı, Şahla birlikte, bir kısmı da özel olarak ibadet maksadıyla şehir dışındaki çeşitli mübarek yerlere ziyarete gitmiş, ya da pikniğe çıkmış bulunuyorlardı).

Tugayın subay ve erlerini toparlamak üzere yolladığım postaların eline de şu mealde birer yazı verdim:

“Rus Tugayının bütün mensuplarına duyuru:

Birkaç güne kadar Tahran'a muvasalatlarına intizar olunmakta bulunan Osmanlı Devleti Büyükelçisi Ekselâns Münif Paşa Hazretleri bir saate kadar şehri şereflendireceklerdir.

Şu anda Tahran'da, Osmanlı Devleti Büyükelçisi Ekselâns Münif Paşa Hazretlerine karşı çıkacak hazır Şeref Kıtası bulunmadığından, emrime tevdi edilmiş bulunan Kozak Tugayının erleri, topçu bataryaları ve bandosu ile derhal Sayın Büyükelçiye karşılama merasimine çıkmam, Şah Hazretleri tarafından emir buyurulmuştur”, diye yazdım.

Tugayın Kurmay Başkanı olan Martiros Hana bunları yazdırırken, kendim de beri tarafta, Tahran'daki Rusya Büyükelçiliğine şu raporu gönderdim:

“Şu dakikada Şah-Abdul-Azim'den at üstünde yanıma gelen Şahın yaveri, büyük bir sır olarak bana şunu bildirdi: “Şah Abdül-Azim'de Şah'a tabanca ile ateş edilmiş, Şah yere yıkılmış. Bunun üzerine, Sadrazam, şu üç kişiye emirler göndermiş:

1) Serdarı-ekreme, 2) Nizam-ud-Devle'ye ve 3) Bana. Şehirde asayişin ve sükunetin korunması için Tugay mensuplarının hakiki mermilerle teçhiz edilmeleri emrolunuyor.

Bu durumda, kat'i olarak benim kimden emir alacağımı yavere sordum. Yaver, “Sadece Sadrazamdan emir alacaksınız” dedi.

Bunun üzerine, bu âcil durum karşısında, bu seferki şifahi emirlerini yerine getireceğimi, ancak bundan sonrası için sadece Sadrazamın yazılı, imzalı ve mühürlü olan emirlerine bağlı kalacağımı yavere bildirdim.

Karışıklıklar çıkması halinde, benim, Harbiye Nazırının da emrine tâbi olmam gerekecek mi, yoksa, sadece Sadrazam'dan gelecek emirlere mi uymam icap edeceğini, bana bildirmenizi itaatkâr duygularıyla rica ederim.

Şu anda, Sadrazamın kardeşi Saab-Cem at üstünde Şah-Abdül-Azim'den yanıma geldi ve benim derhal saraya gitmemi bildirdi.

Bu raporumu Rusya Büyükelçiliğine yolladıktan sonra, şehre dağılmış bulunan erlerin, habercilerin yardımı ile kışlada toplanmağa başladıkları bir sırada, ben atıma atlayarak, saraya gittim.

Vardığımda, Şahi, Şah-Abdül-Azim'den saraya getirmiş bulunuyorlardı. Anlaşılan, bana olay hakkındaki emri getiren yaver generalin karargâha varışından birkaç dakika sonra, Şahi, saltanat arabası içinde Şah-Abdül-Azim'den saraya getirmişlerdi.

Saraya yaklaştıkça, şaşkınlığın gittikçe arttığı görülüyordu. Ne saray kalesinin kapısında, ne de esas giriş kapılarında nöbetçiler yoktu. İlk dakikalarda, saray, Mazenderan fevci (Mazenderan Taburu) adlanan "Savadkuh" ve Şahın en yakın akrabası tarafından korunuyordu.

Buraya gelişimden az sonra, kışlaya ilk gelen erlerden meydana getirilen bir süvari bölüğü saraya geldi. Bölüğün bir kısmını olaylar çıkması halinde, Rusya Büyükelçiliğini korumakla görevlendirerek, oraya gönderdim.

Bir müddet sonra da, devlet büyükleri ardı ardına saraya akın ettiler. Yabancı misyonlardan ilk gelen İngiltere Sefareti tercümanı ve Doktor Scally oldu.

Sadrazamın ikinci ve kat'î emri, sarayın bütün giriş kapılarının sımsıkı kapatılarak kilitlenmesi, olmuştu. Sadece, esas giriş kapılarının bir tanesi açık bırakıldı. Buradan avluya girenler, audience (Huzura kabul) salonuna alınıyorlardı. Nadir Şahın ganimet olarak Hindistan'dan getirdiği mermer taht, bu salonda idi.

Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı binalarının ve Huccetud-Devle (Şahın emniyet ve hizmet teşkilâtı)nın bulunduğu, demir parmaklıklı kapılarla ayrılmış kısma, bizzat Sadrazamın ve onun öz iki kardeşinin (Emin-ül-Mülk ve Saab-Cem'in) şahsî emir ve müsaadeleri olmadan, hiç kimsenin girmesine müsaade edilmiyordu.

Daha görür görmez, Sadrazam, beni kenara çekti ve şehrin güvenlik ve asayişinin ve huzurunun sağlanması ile ilgili olarak bana şahsî emirler verdi. Kale muhafızlığının ise, eskiden olduğu gibi, gene Serdarı-ekreme bırakıldığını bildirdi.

Serin kanlılığını, akıl ve zekâsını ve sükûnetini hayret verecek derecede koruyabilmiş olan Sadrazamla konuşurken, sarayın iç dairelerinden çıkan Harbiye Nazırı Naib-us-Saltana Hazretleri, bitkin, benzi uçmuş, erimiş, gözlerinin ferî sönmüş, acınacak bir halde, yanıma geldi.

İlk olarak kendisi, bana “Müthiş bir şey, tam kalbine rastlamış” dedi.

Yaratılan intiba sarsıcı idi. Fakat bir an bile kaybedecek vaktim olmadığını bildiğim için, sarayda hüküm süren bu merasimli sükuneti bozarak, Sadrazam’a:

“Demek oluyor ki, Zatıdevletlerinin imzalı ve mühürlü emirleri olmadıkça, ben başka hiç bir kimsenin emirlerini yerine getirmek mecburiyetinde değilim”, dedim.

O anda yanımda bulunduğu için, Sadrazam, (nezaket icabı) Naib-us-Saltana Hazretlerinin talimatını da nazarı itibare alırsınız, dedi.

Bu son ifadesiyle Sadrazamın yarattığı durum, buhranın devam ettiği sürece, benim için en büyük üzüntü kaynağı olmuştu.

Ancak, durumun ciddiyetini müdrik olduğumdan ve Şahın sağlığında bile, Sadrazamla Harbiye Nazırı Naib-us-Saltana arasında nasıl bir nefret ve geçimsizliğin bulunduğu bildiğim için, ve şahsen de Naib-us-Saltana’ya itimadım olmadığından, tereddüt göstermeden, Sadrazamın bu son sözlerine itiraz ettim ve:

“Efendimiz, içinde bulunduğumuz şartlarda, ben iki kişiden emir alamam. Bu sebepten, gerektiğinde, emir almak üzere, kime başvuracağımı bana katiyetle belirtmenizi hassaten rica ediyorum”, dedim.

Naib-us-Saltana bu ifademle neyi kastettiğimi anladı ve:

“İdrakiniz ve mülâhazalarınız ne yapmanızı gerektiriyorsa, onu yaparsınız; acıdan ölmüş durumdayım, hiç bir şey tasavvur edemiyorum... En iyisi (?) Sadrazam Hazretlerine başvurursunuz dedi ve ardından da sallana sallana kapıya doğru yürüdü, orada beklemekte olan makam faytonuna binerek, şehrin batı ucunda yer alan, Emiriye adındaki malikânesine gitti.

Naib-us-Saltana’nın salondan çıkışından hemen sonra, Sadrazam kulağıma eğilerek: “Size güveniyorum; eğer talimat almak lüzum ve ihtiyacını duyarsanız, sadece bana ve şahsen başvurunuz”, dedi

Bu sırada, Tahran’daki Rusya Sefareti Maslahatgüzarı Şçeglov, yanında baştercümanı mösyö Grigoroviç olduğu halde saraya girdiler.

Sefarete göndermiş olduğum rapordan sonra, aradan geçen zaman içinde olup bitenler hakkında da Sayın Maslahatgüzara kısaca bilgi verdim.

Sadrazamla da görüştüktan sonra, mösyö Şçeglov, başkentin güvenliğini sağlamak görevini üstlenmemi ve gerektiğinde sadece Sadrazam’dan emir ve talimat almamı teyid etti.

Bundan sonra, sarayda daha yarım saat kadar kaldım ve bu süre içinde şunları öğremiş oldum:

Cuma günü olmak hasebiyle, Şah Hazretleri, Şah-Abdül-Azim'e gitmiş; gitmeden önce, sarayda kahvaltı etmemiş. Yakınları, kahvaltı etmesini tavsiye etmişler, o da, namaz, on dakikada biter, sonra gelir, kahvaltımı yaparım, demiş. O zaman, Sadrazam, içinden gelen sese uyarak, Şaha, siz içeriye girmeden, camideki müslümanları dışarıya çıkaralım, demiş. Buna karşılık, Şah da, onlarla bir arada kılmak istediğini söylemiş.

Şahın, camide, Aziz'in mezarı başında bulunduğu sırada, bol İran cübbesi giymiş bir adam, sol elinde bir dilekçe ile Şaha sokulmuş ve sağ kolunun içinde sakladığı tabancasıyla ateş etmiş.

O anda, Şah, sadece: "Yakalayın, yakalayın!" diyebilmiş ve yanındaki yaverlerden birinin kucağına düşmüş ve nefesi kesilmiş.

Şahı, bitişikteki, İmam-zade Seyid Hamza adını taşıyan odaya götürmüşler. Şahın, genç yaşta ölen sevgili ilk karısı Ceyran Hanım Farruh-us-Saltana'nın mezarı da orada bulunuyormuş. Oraya girince, Şahın vücudu bir daha titremiş ve bundan sonra artık vücutta hayat kalmamış.

Yapılan muayenede, Şahın kalbinin normalden çok daha büyük olduğu anlaşılmış. Büyük çaplı olan mermi, altıncı ve yedinci kaburgaların arasından geçmiş, kalbin alt kısmını delmiş ve bel kemiğine saplanmış. Eğer, Şahın kalbi normal büyüklükte olsa imiş, mermi, kalbe zarar vermeyecekti.

Şahın ölüsünü, birbuçuk saat kadar Şah-Abdül-Azim'de tuttuktan sonra, Tahran'a getirmeğe karar vermişler. Şahın cesedini dayalı vaziyette saltanat arabasına yerleştirmişler, yanına da Sadrazamı oturtmuşlar. Şahın bedenini dik tutmağa çalışarak, yol boyunca, Sadrazam, mendiliyle onu yelleyerek, ayılتماğa çalışıyor gibi davranmış. Saltanat arabası, şehirden olanca hızıyla geçerek, saraya varmış.

Şaha ateş ettikten sonra, katil, ikinci mermiyi de, Sadrazam'a sıkmak istemiş, fakat Şahın yaverleri ve camideki müslümanlar ve özellikle kadınlar adamı yere yıkmışlar ve Şahın yaverlerinden biri olan Muin-ud-Devle, dişleriyle katilin bileğini ısırarak, tabancayı elinden güçlükle alıp, yana fırlatmış. (Bu tabanca kaybolmuş ve bugüne kadar bulunamamıştır.)

Camideki kadınlar, katilin üzerine öylesine hiddetle çullanmışlar ki, bedenen güçlü bir adam olan Sadrazam, yanında kalmış olan bir iki yaverle (zira, o anda diğerleri sağa sola kaçmışlardı) adamı, sorgulamak üzere, kadınların elinden güçlükle alabilmişler. Bu mücadelede, kadınlar, turnaklarıyla, Sadrazamın ellerini de bir hayli yaralamışlar.

Yakalanan katil, makam faytonu içinde saraya getirilmişti *.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Şahin cesedini saltanat arabasında Tahran'a getirirken, Sadrazam, ölünün vücudunu dik tutarak, yol boyunca yüzünü mendiliyle yellemeğe devam etmiş. Onun bu halini gören şehir halkı, Şahın hayatta olduğu kanısına vardığı gibi, Tophane meydanındaki esas nöbetçiler ile sarayın kale kapısındakiler de, Şah geliyor, diye selâm durmuşlar; Tophane kapısındaki Topçu Kuvvetleri bandosu de, milli marşı çalmak suretiyle Şahı selâmlamıştır.

Saraya her dönüşünde, saltanat arabası, genellikle gelir ve Haremin girişinde dururdu; bu sefer, arabayı, sarayın baş kapısından Âli-Kami (Sublime porte, Babı-âli)den içeriye sokmuşlar. Bu yoldan, sarayın "Divanhaneî-Tahtı-Mermer" adlanan avlusuna geçilir. Burada, atları, saltanat arabasından çözmüşler ve hizmetkârların yardımı ile, arabayı iterek "Bağ" adı verilen, sarayın üçüncü avlusuna almışlar. Buradan da, portakal bahçesi diye bilinen, camlı seradan geçirerek, Şahın cesedini tekerlekli bir koltuğun üzerine uzatmışlar; "Pırlantalı salona" götürmüşler. (Bu salonun duvarları ve tavanı kristallerle ve aynalarla kaplı olduğundan bu adı taşımaktadır.)

Şahın cesedini burada yapılan bir yer yatağına yatırmışlar, yanına da yaşlı ve dini bütün prenslerden biri sayılan Hacı Feridun Mirza'yı koymuşlar. Bu zat, bütün gece kur'an okumuş ve ölüyü yıkama merasimini yapmış).

Birlik ve müfreze komutanlarını belirledikten ve görevlileri şehrin çeşitli semtlerine yerleştirdikten sonra, ben, gene saraya, Sadrazamın yanına geldim.

Sadrazam, Şah Hazretlerinin telgraf odasında idi. Yanında da Rusya Sefareti Maslahatgüzari ve İngiltere Büyükelçisi ve bunların tercümanları vardı. Tebriz'de bulunan Velihaht Hazretleriyle telgrafla görüşüyorlardı.

Halkın karşısında bütün gücünü ve iradesini kullanmış olan Sadrazam, bu müthiş günün olaylarından sonra, akşamın bu saatinde bitkin bir halde idi. Hastalanmıştı; mide krampları, bayılmalar, ayılmalar, histeri nöbetleri, birbirini takip ediyordu.

Saraydaki şaşkınlık ve perişanlık o derecede büyüktü ki, İngiliz Büyükelçisi, kendine çay koymak için, kalktı bardağını ve kaşığı kendi eliyle yıkadı, çayını koydu, şeker gelecek diye de uzun uzun bekledi, durdu.

* Câni, Kerman şehri halkından Mirza Muhammet Rıza adında biri idi. Kendisi, vaktiyle, Nasreddin Şah tarafından İran'dan kovulmuş bulunan ve halen İstanbul'da yaşayan malum Seyit Cemaleddini Afganî'nin gayretkeş ve sadık taraftarlarından biri idi.

Rusya ve İngiltere temsilcilerinin huzurunda Tebrize Veliâht'a çekilen ilk telgrafta (Şahın tabanca ile yaralandığı) bildirilmişti. Bu konudaki emirlerinin ne olacağı, şeklindeki soruya, Muzaffereddin Şah:

"Şu anda, saray telgrafhanesinde yanınızda kimler bulunuyor? diye sordu.

Karşılık olarak, Sadrazam, odada bulunanların her birini adları ile saydı.

Bunun üzerine Muzaffereddin Şah:

"Naib-us-Saltana yok mu? diye sordu.

Naib-us-Saltana'nın Emiriye'de malikânesinde olduğu bildirildi.

Bu konuşmadan tahminen bir saat sonra, Sadrazam adına, fevkalâde mantıklı bir şekilde kaleme alınmış, aşağıdaki mealde bir telgraf geldi:

"Aldığınız tertip ve tedbirler için Zatiâlilerine teşekkür ederim. Bundan sonra da, Zatiâliniz İran'ın yöneticisi bulunuyorsunuz. Bütün yüce makam sahiplerine, prenslere, bakanlara, valilere, din adamlarına ve diğerlerine teveccühlerimin ve her birine tevdi edilmiş bulunan göreve devam etmeleri hususundaki irademin bildirilmesini rica ederim.

Hiç kimse lütfkârlığımdan mahrum bırakılmayacaktır. Bütün ihtiyaçlar ve idarî konular ancak ve sadece Zatiâlileri tarafından tarafıma ulaştırılacaktır.

Bundan maada, Şah gelinceye kadar, her ne sebeple olursa olsun, Sadrazamın saraydan bir adım bile uzaklaşmaması, emrolunmuştu.

Hazır bulunanların her biri, bu durumda, Naib-us-Saltana'nın nasıl bir tavır takınacağı ve ne düşündüğü konusunda tereddüt ve endişe içinde idiler.

O zaman ben, bu konuda yardımcı olabileceğimi ve gidip Naib-us-Saltana ile görüşebileceğimi kendilerine bildirdim.

Evvelemirde, onun hilekâr huyunu, diğerlerinden iyi biliyordum; ikinci olarak da, malikânelerinin bütün giriş kapılarını bildiğim gibi, kapı nöbetçileri ve uşaklar da beni tanıyor ve bana karşı saygılı davranıyorlardı.

Sadrazamla beraber, Rusya Sefareti Maslahatgüzarı ve İngiltere Büyükelçisi, yaptığım bu teklifi uygun bularak, görüşmek üzere, benim, Naib-us-Saltana'ya gitmeme karar verildi.

Bundan önce ise, garnizon hakkında emir ve talimat almak için, serdarı-afham Vekil-ud-Devle saraya davet edilmişti. Bu zat, küçük bir rütbe sahibi iken, Naib-us-Saltana tarafından yüceltilmiş, onun taraftarı ve

tuttuğu adamlardan biri idi. Tam benim gidip Naib-us-Saltana ile görüşmeme karar verildiği sırada saraya gelmişti.

Ben, serdari-afhamın da benimle birlikte gelmesini teklif ettim. Şahtan alınan telgrafın Farsça yazılmış bir suretini serdarın eline verdiler ve biz gece saat onda Naib-us-Saltana'nın Emiriye'deki malikânesine doğru yola çıktık.

Naib-us-Saltana'yı acıklı ve zavallı bir halde buldum: korkudan o derecede sinmiş ki, kesik kesik konuşuyor, konuşurken de Farsça ve Fransızca kelimeleri karıştırıyordu.

Beni birdenbire karşısında görünce, korkmuştu. Fakat, ben, onun nezdine, kendisine Şahın telgrafını tevdi eden serdari-afhamla gönderildiğimi söyleyerek, onu sakinleştirdim. Bilindiği gibi, bu telgrafta, Sadrazamın, İranın idareci ve yöneticisi olarak göreve devam ettiği ve bütün makam ve rütbelerin, bakanların ve sairenin ona tâbi bulundukları ve Şah Hazretlerine yapılacak her türlü başvuruların Sadrazamın eliyle yapılması gerektiği belirtilmekte idi.

Naib-us-Saltana'nın telgrafı başından sonuna kadar üç kere okuyup bitirmesini bekledikten sonra, kendisine kısa ve kat'î şekilde, saraydakilerin her birinin, kendisinin saraydan alel-acele uzaklaşmasından üzüntü duyduklarını ve üstelik telgrafta da belirtildiği gibi, yeni Şahın da:

1) Naib-us-Saltana'nın da devletin ağır ve telâşlı anlarında saraydan ayrılmasını,

2) Kat'î bir tutum içine girmesini,

Kayıtsız şartsız Sadrazama tâbi olmasını istediğini söyledim.

Bu dediklerime karşılık olarak, Naib-us-Saltana, bana:

“Yeni Şaha bir telgraf gönderdiğini, inanmıyorsam, şimdi telgrafhanenin makbuzunu gösterebileceğini, söyledi.

Sonra da, kulağıma yaklaşarak, şunları fısıldadı:

“Benim için artık her şey bitmiş sayılır... Sadrazamın bana karşı nasıl bir tavır takınacağını biliyorum. Benim nasıl bir can düşmanım olduğunuzu siz bilmezsiniz... Şimdi, benim biricik ümidim Rusya'da... Rusya'nın himayesine sığındığımı Maslahatgüzara bildiriniz. Bundan sonra kendimi tamamiyle Ruslara teslim ediyorum; benim, aile efradımın ve mallarımın emniyetini varsın, onlar sağlasın”... dedi.

Ben susuyordum. Naib-us-Saltana, tamamiyle bitkin bir halde, sonunda bana:

— Neye susuyorsunuz? Söyleyin, ben ne yapabilirim? dedi.

Karşılık olarak kendisine:

“Bana emrolunanları Zatiâlilerine bildirmiş oldum. Burada benim şahsî mülâhazalarımın yer yok. Eğer namınıza bir şey yapmamı istiyorsanız, arzu ettiklerinizi bir kâğıda yazın, bunu Zatiâlileri namına, götürüp Rusya Misyona veririm, dedim.

“Hayır, ben bu işte sizin fikrinizi almak istiyorum... Aklım başımda değil,” dedi.

O zaman, kendisine şu karşılığı verdim:

“Sadece yeni Şah değil, Rusya ve İngiltere temsilcileri de Sadrazamı, İran’ın yöneticisi olarak tanımışlardır; Zatiâlileri ve Zill-us-Sultan hakkında söz dahi edilmemiştir. Bunda şüphe ve tereddüde yer yoktur.

Vakit geçirmeden, Sadrazamın aracılığı ile Şaha bir telgraf yazın. Bu suretle Şah Hazretlerine ve bütün diğerlerine Sadrazama ve yeni Şahın bütün emirlerine uyduğunuzu göstermiş olursunuz. Nitekim, Şah Hazretlerinin ilk icraatı da, Sadrazamı İran’ın idarecisi olarak atamak olmuştur. Münasip görürseniz, telgrafınızı hemen şimdi alırsanız, Sadrazama götürürüm, dedim.

Bu sözleri söyledikten sonra, ayağa kalkarak, gitmek üzere, Naib-us-Saltana’yı selâmladım.

Naib-us-Saltana, beni kolumdan yakaladı ve bana: “Bugün perişan bir haldeyim... Bedenimde can yok... Bir şey düşünecek halde değilim... Fakat, yarın sabah bu telgrafi gönderirim”, dedi.

Emiriye’den, ben, doğruca Rusya Maslahatgüzarına gittim ve Naib-us-Saltana ile aramızda geçen konuşmayı harfiyen kendisine anlattım.

Naib-us-Saltana’nın bütün bu istikbal korku ve endişesinde bir dereceye kadar belki de haklı olduğunu kaydetmeyi de vazife sayarım. Çünkü, Şahın ölümü ile onun evlâtları tamamiyle sahneden uzaklaştırılmakta ve yerlerini, yeni Şahın evlâtlarına, yani yeğenlerine bırakmaktadırlar.

Ve eğer, ölen Şahın oğlu, yani, yeni Şahın yeğeni hayatında dürüst davranmışsa, yeni Şah onu mevkiinden uzaklaştırır ve kısmen de edindiği mal ve mülkten mahrum eder, böylelikle onu zayıf ve etkisiz bir hale düşürür.

Bu durum, yeğenler tam manasıyla zararsız ve manen ve maddeten perişan bir hale getirilinceye kadar devam eder, sonunda da, yeni Şah için tamamiyle tehlikesiz bir hale geldikleri anlaşılınca, kendilerine, ikinci derecede valilik görevleri verilir.

Fakat, eğer, hayatında yeni Şaha karşı bir tutum içinde bulunmuşsa, o zaman kendisini acıklı bir son bekleyebilir.

Halbuki, Zill-us-Sultan ve Naib-us-Saltana babaları Nasreddin Şah'ın sağlığında, amucalarına (yani yeni Şaha karşı) açıktan açığa düşman gibi davranmışlardı. Bunu gizlemek lüzumunu duymadıkları gibi, sürekli olarak, kendileri Veliaht olmak çabası içinde idiler.

İran'da, her yeni Şahın tahta çıkışında, Kacar sülâlesinde kardeşler, amucalar tarafından isyanlar ve ayaklanmalar çıkarılır, hasım taraftakilerin gözleri oyulur, ya da bunlar kurşuna dizilirler; ve her halükârda bunların akrabasının bütün mallarının da devletçe müsadere olunduğunu iyi bilen Naib-us-Saltana, yeni Şahın kendisine karşı ideal bir âlicenaplık göstereceğinden emin olması halinde ancak huzura kavuşabilirdi. Fakat, yeni Şahın kendisine karşı bu şekilde davranacağına dair Naib-us-Saltana'nın elinde bir teminat var mı idi? Acaba, çevresindekiler yeni Şah'ta Naib-us-Saltana'ya karşı şüphe ve nefret duyguları uyandırmazlar mı idi? ...Şahın öldürüldüğüne dair haberi aldığı anda, yukarıda sıralanan sebeplerden dolayı, Naib-us-Saltana bu tutum içine girmişti. Şahın vurulduğu gün, kendisi, Şah-Abdül-Azim'e gitmemişti. Orada, Şahla birlikte bulunan akrabasından biri, olayın hemen ardından, at üstünde gelerek, Şahın tabanca kurşunu ile yaralandığı haberini Naib-us-Saltana'ya getirmişti. Bu sırada kendisi, malikânesinde, kutlanması tasarlanan Şahın jübilesindeki ziyafetle ilgili davetiyeleri hazırlamakla meşguldu.

Haberi alır almaz, hemen Harem dairesi kısmına koşturdu. (Şahın sarayında olduğu gibi, Naib-us-Saltana'nın malikânesinde de Haremlik ve Selâmlık vardı). Her halde oradaki ziynet ve mücevherlerini toplamağa gitmişti.

Yarım saat sonra da, at üstünde, damadı Meccud-ud-Devle gelip, Şahın öldüğünü haber verince, Naib-us-Saltana, faytonuna atlayarak, saraya bir daha adım atmamak üzere, Haremlik tarafından selâmlık kısmına gelmiştir.

Saraya dönmesi ise, ardı ardına iki habercinin gelerek, Şahın hayatta olduğuna ve şehre geldiğine dair kendisine teminat vermiş olmalarındandı...

Zill-us-Sultan ise, Şahın ölümünden çok daha önceleri, belki de otuz seneden beri, ihtiyar Şah zamanında ve babasının saltanatı yıllarında, yabancı temsilciliklerde, Sadrazam'da ve genellikle İran halkının her tabakasından tehlikeler yaratmış bir kimse idi. Fakat, büyük bir talih eseri ve fevkalâde zekâsı ve cereyan eden olayların lehinde gelişmesi sayesinde, Zill-us-Sultan, paçasını, Naib-us-Saltana'dan daha kolay kurtarabilmiştir.

— 19 Nisan günü, Zill-us-Sultan'a olduğu gibi, Veliahte ve Naib-us-Saltana'ya, Şahın öldüğü haberi birdenbire duyurulmamış, sadece yaralandığı bildirilmiştir. Buna karşılık olarak, Zill-us-Sultan, birçok kimseye samimî üzüntülerini bildiren mektuplar göndermiştir.

Saraydakilere, yani en yakın ve sadakatından emin bulunduğu kimselere, Sadrazam, Şahın öldüğünü, aynı gün öğle üzeri saat dörtte bildirmiştir *.

Aynı gün, akşamın geç saatinde Veliaht'a ve Zill-us-Sultan'a ikinci birer telgraf gönderilerek, Şahın yaralandığı değil, öldürüldüğü haberi ulaştırılmıştır.

Ölüm haberini alır almaz, her türlü tehlikeyi göze alarak, Zill-us-Sultan, Tebrize, yeni Şaha bir telgraf göndererek kendisi, (yani Zill-us-Sultan) Şahı ölmüş saymıyor, sadece Şahın adının şimdiye kadar Nasreddin Şah olduğunu, bundan sonra da Muzaffereddin Şah olacağını bildiriyor ve Muzaffereddin Şahın tahta çıktığı dakikadan itibaren, her türlü akrabalık haklarından ve ilişkilerinden sarfınazar ettiğini, kendisini bir yeğen ve prens değil, Zatışahanelerinin vefakâr bir kulu saymalarını; İsfahan'da ikamete devam etmesi emir buyurulursa orada kalacağını; Tebriz'e gitmesi emrolunursa oraya gideceğini; Tahran'a gelmesi emrolunursa geleceğini; bütün görevlerinden istifası tensip buyurulursa istifa ederek, itaatkârane bir tarzda boşta kalacağını, bildirmiştir.

Bunları yazmakla beraber, Zill-us-Sultan, yeni Şahtan, kendisini İsfahan Genel Valiliğinde bırakıp bırakmayacağını ve yeni Şahın kendisine hil'at gönderip göndermeyeceğini de sormakta ve Muzaffereddin Şah zamanında lütuf ve teveccühe mazhar zevattan bulunduğunu belirtmektedir.

Sadrazama gönderdiği mektupta da, Zill-us-Sultan, Sadrazam'ın emirlerine tamamiyle tâbi bulunduğunu ve kendisinin bir prens değil, Şahın en itaatkâr hizmetkârlarından biri ve Sadrazam'a tâbi bir kul sayılmasını rica etmektedir.

Başka türlü değil de, Zill-us-Sultanı bu şekilde davranmağa sevk eden sebepler nelerdir? Tahta geçmiş olsa bile, uzun zaman tutunamayacağını ona bildiren fitrî zekâsı ve kanaatı mı; Rusların ve İngilizlerin yeni Şahı tanımış olmaları mı; mevcut ahval ve şerait altında devletin yeni başkanına itaat etmesi için, İngilizlerin el altından ona yapmış olabilecekleri telkin ve tavsiyeler mi, bunlar, şimdiye kadar bilinmeyen birer konu olarak kalmaktadır.

Şu, ya da bu şekilde de olsa, Zill-us-Sultan, bu taktiği ve açık seçik hareket tarzı ile, hem yeni Şahı, hem de Sadrazamı bir süre için bile olsa, kendi lehine çevirmeyi başarmıştır.

* Bildirilen saatler, o zaman kullanılmakta olan saat ayarına göredir. (Ö.C.E.)

Söylediklerine göre, Zill-us-Sultan, yeni Şaha, sadık bir bendesi sıfatıyla, Tebriz'den Tahran'a yapacağı seyahatinde sarfedilmek üzere, 50.000 Tümen para göndermiştir.

Ölen şahın geride bıraktıkları (Feth-Ali Şahın oğlu olan) çok yaşlı Cansız-Mirza, kardeşleri (Mülkara, Rük-n-ud-Devle, ve Ezz-ud-Devle) ile çocukları (Salar-us-Saltana, Rük-n-us-Saltana ve dört yaşında biri) ölen Şahın bütün ailesinin (erkeğin ve kadının soyundan olanların) hepsi, birer nesil geriye çekilmiş olup, kabiliyetleri itibariyle, yeni Şah için bir tehlike teşkil etmemektedirler.

Yeni Şahın oğulları ve kızları, ölen Şahın evlâtlarından boşalan mevkileri, unvan ve sıfatları almaktadırlar.

...Şehirde durum genellikle sakin. Hatta, ölen Şahın ve Naib-us-Saltana'nın valiliği zamanındakinden de sakin ve suistimal hadiseleri daha az. Kim bilir, belki de polisler Kozak askerlerden, makam sahipleri ve komutanlar da Sadrazam'ın şiddetinden korkuyorlar...

Aslında, Harbiye Nazırı görevini de bizzat Sadrazam görmektedir. Garnizonla ilgili emirleri Sadrazam doğrudan doğruya serdarı-ekreme (kanatımca bu zat Harbiye Nazırlığına en muhtemel namzettir) ve bana vermektedir.

POLONYA'DA TÜRKOLOJİ: BAŞARILARI VE GELECEKTEKİ GELİŞİMİ İLE İLGİLİ BAZI SORUNLAR *

ZYGMUNT ABRAHAMOWICZ

Polonya Bilimler Akademisi, Varşova

Çeviren: Doç. Dr. TÜTEN ÖZKAYA

Giriş

Polonya'da, Türkiye ve Türkler ile ilgili olarak yapılan çalışmaların tarihi eski devirlere kadar uzanmaktadır. Bu çalışmalar, Doğu'ya, Dinyeper ötesindeki alanlara doğru ilerleyen Polonyalılar'ın ilk kez karşılaştıkları Türk soyundan çeşitli halklarla temas kurma çabaları sonucu başlamıştır. Daha XI. yüzyılda Polonyalılar, Peçenegler arasında misyonerlik çalışmalarıyla uğraşıyorlardı. XIII. Yüzyılın ortalarına doğru Polonya, Moğollar tarafından yeniden istilâ edildi ve Pole Benedict, Moğolistan'a geziye çıkan Giovanni da Pian del Carpine'ye eşlik etti. 1287'de, muhtemelen Polonyalı olan Ladislaus adında birisi Kırım'a görevle gitti. Altın Ordu İmparatorluğu'nun çöküşü, Lehistan-Litvanya devletinin bu ülke halkının meselelerine müdahale etmesine yol açtı ve bunu, Tatarlar ile uzun süren bir ilişki dönemi izledi. Lehistan-Litvanya devletinin, Osmanlı sarayı ile ilk diplomatik teması, 1414 yılına rastlar. Polonyalılar'ın 1444'de Varna Meydan Savaşı'nda uğradığı yenilgiden ve Türkler'in 1484 yılında kazandığı zaferlerden sonra, iki devlet, 1489'da barışçı bir çözüm yolu aradılar.

Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan-Litvanya devleti arasındaki resmi temaslar sırasında görev yapan ilk tercümanlar (dragomanlar), anayurtlarında Türkçe konuşan Polonya ya da Litvanya uyruklu Tatarlar ve Ermeniler idi. XVII. Yüzyılda bu görev, Arapça alfabeyle birlikte gerekli dilleri öğrenmiş olan aydın bir Polonyalı grubu tarafından devr alındı. Bunlar arasında en seçkin olanı, Sa'di'nin *Gülistan*'ını (şiirin Türkçe yorumlamasından) çeviren Samuel Otwonowski'dir (Otvonovski) (ölümü

* *International Journal of Turkish Studies* III, I (1984-85), ss. 123-138.

1642'den sonra). Ayrıca, Polonya'da Meniński adını alarak Türk dilinin mükemmel *Büyük Sözlüğü*'ne (1683) Lehçe açıklayıcı notlar yazmış olan François Mesgnien, kısa bir süre içinde Polonya Kraliyet kaleminde görev yaptı. Türkçe o zamanlar, Polonya'da rağbette olan ve Veliaht Jan Sobieski (Yan Sobyeski) tarafından da konuşulan bir dildi. XVIII. Yüzyılın sonlarında, Polonya'nın son Kralı ve Doğu hayranı olan Stanislaus Augustus'un teşvikiyle İstanbul'da *Dil Oğlanları (Jeunes de Langues)* adlı Polonya okulu açıldı. Aydın ve soylu Prens Czartoryski (Çartoriski) Türkçe (ve Farsça'yı) öğrenmeye çalışmıştı.

Bununla beraber Polonya'da Türk dili ve tarihi ile ilgili çalışmalar, gerçek anlamda XIX. yüzyılda başlamıştır. Antoni Muchliński (Muhlinski) (1808-1878) (ilerde tartışılacak olan) tarih eserleri yanı sıra, Rusya'da "Türk Antolojisi"ni yayınladı ve Polonya dilinde kullanılan Doğu sözcüklerinin etimolojisi üzerine çalışmalar yaptı. Ignacy Pietraszewski (Ignatsi Petraşevski) (1797-1869) ve Józef J.S. Sekowski (Yozef J.S. Sekovski) (1800-1858), özellikle tarih konuları üzerinde çalışmalar yaptılar. Bu üç kişi ülkelerinden sürgün edilmişlerdi ve yurt dışında; A. Muchliński Rusya'da, Ignacy Pietraszewski Prusya'da ve Józef J.S. Sekowski Fransa'da faaliyette bulunmak ihtiyacını duymuşlardı. XIX. Yüzyılın başından itibaren Çarlar İmparatorluğu, bu gibi Polonyalı aydınların, genç siyasi sürgünlerin istilâsına uğramaya başladı. Çeşitli kısa fakat ilginç metinleri, örneğin, bir Başkurt şarkısını, bazı Azerbaycan şarkılarını ve Polonya Doğubilimi araştırmalarının seçkin tarihçisi ve aynı zamanda Türkolog olan Jan Reychman (Yan Reyhman) (1900-1975) tarafından yayınlanan Çuvaşça lügatçeyi bu kişilere borçluyuz.

Sürgünde bulunan Türkologlar'ın sonuncusu, Yakut dili ve folklorünün ünlü araştırmacısı Edward Piekarski'dir (1858-1934). Kendisi ölümüne kadar Rusya'da kaldı ve *opus magnum*'unu (en büyük eserini) bu ülkede yayınladı; bununla beraber Polonya'daki bilim adamlarıyla yakın bir ilişki içindeydi ve *Rocznik Orientalistyczny* (Roçnik Oryentalistçını: Doğubilimi Yıllığı) dergisinde bir dizi makale yayınladı; ilk makalesi bu derginin birinci cildinde çıktı (1914-1915). Yakut dili ve folklorü alanındaki çalışmalar, Polonyalı bilim adamlarının Türk dili ve tarihi ile ilgili olarak yapmış oldukları araştırmaların iki ana dalından birini oluşturmaktadır. Yakut dili ve folklorü, 1924'de Rusya'dan gelen ve Polonyalı Türkologlar arasında en seçkin yere gelmiş olan Wladyslaw Kotwicz'in de (Vladislav Kotviç) (1872-1944) araştırma alanını oluşturmuştur. Çok değerli bir Altayist olan Kotwicz, engin bilgi, dürüstlük, dikkatli ve isabetli araştırmacılık

gibi önemli meziyetlerini, Moğolca ve Türk dilleri uzmanı olan öğrencisi Marian Lewicki'ye (Maryan Levitski) (1908-1955) aşılamıştır. Onun çalışmaları, Yakut dilinin etimolojisini inceleyen Stanislaw Kalużyński (Stanislav Kalujinski) tarafından günümüzde kısmen sürdürülmektedir.

Çağdaş Polonya Türkolojisi'nin ikinci kuşak faaliyeti, Krakov'da Jagiellon (Yagellon) Üniversitesi Profesörlerinden Tadeusz Kowalski'nin (Tadeuş Kowalski) (1889-1948) çalışmalarıyla başlamıştır. Türkolog ve aynı zamanda Arap ve İranlılar'ın dil, edebiyat, kültür ve tarihi uzmanı olan Tadeusz, Viyana'da ve Almanya'da öğrenim görmüştür. Türk soyundan halklarla ilgili erken dönem Arapça ve Farsça kaynakların derlemesi, ayrıca Türk lehçe bilimi, hem Türkiye ve hem de Balkan folklorü ve Polonya'daki Karayim Türkleri'nin dil ve etnoğrafyası üzerine çalışmaları-başlıca eserlerini oluşturmaktadır. Varşova Üniversitesi Profesörü ve Troki'li Karayim Türkleri'nden olan öğrencisi Ananiasz Zajalczkowski (Ananyaş Zayonçkovski) (1903-1970), Karayim Türkleri ile ilgili olarak Kowalski'nin başlattığı araştırmaları sürdürmüştür. Bir dizi eski Osmanlı metinleri, Kıpçak dilinin sözlüğünü inceleyen çalışmalar ve Mısır Memlûk edebiyatını yayınladı; Slav dillerinde ve özellikle Polonya dilinde kullanılan Türkçe sözcükler üzerine değerli çalışmalar yaptı. Zajalczkowski'nin çok sayıda öğrencilerinden bazıları, Osmanlı ve Yeni Türk edebiyatı alanında faaliyet göstermiştir ve halen göstermektedir; bunlar arasında, inceleme yazarı, metin hazırlayıcısı, yayıncısı ve çevirmen olarak faaliyet gösteren Stanisława Plaskowicka-Rymkiewicz (Stanislava Plaskovitska-Rımkeviç), Malgorzata Labelcka-Koecherowa (Malgojata Labentska-Koherova), Antoni M. Wasilewski (Vasilevski), Tadeusz Majda (Tadeuş Mayda) ve Lucyna Bauer'i (Lutsina Bauer) sayabiliriz. Majda'nın en yeni ve en önemli çalışması, XVII. yüzyıl Osmanlı metnlerinin tıpkıbasımlarını yayına hazırlamaktır. Aleksander Dubiński, dikkatini Karayim Türkleri'nin dili üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bu okulun en genç üyelerinden olan Reyhman ve Wojciech Hensel (Voysieh Hensel) kendilerini, tarih meselelerinin incelemesine adanmışlardır. S. Kalużyński ve Edward Tryjarski de (Edvard Tryjarski) A. Zajalczkowski'nin eski öğrencilerindendir.

Krakov'da Türkoloji Kürsüsü'nde halen Profesör Włodzimierz Zajalczkowski (Vlodimej Zayonçkovski) bulunmaktadır. Kendisi, ana dili Karayimce üzerinde araştırma yapmakla birlikte, Makedonya Türkleri'nin ve en çok Gagavuz Türkleri ile Dobruca'daki Tatarlar'ın dil ve folklorü ve bazen de Kırım ve Azerbaycan metinleri üzerinde inceleme ve araştırmalar yaparak Kowalski'nin izinde yürümektedir. Öğrencisi olan Jan Ciepiński

(Yan Çepinski), çalışmalarını edebî metinler üzerinde yoğunlaştırmıştır; son olarak Yusuf Nabi'nin *Hayriye*'sini baskıya hazırlamaktadır. Jerzy Lisowski (Yeji Lisovski), tarih konusunda bazı kısa makalelerin ve Çuvaş diliyle ilgili araştırmaların yazarıdır. Ciecierska-Chlapowa (Çeçerska-Hlapova), tarih konusunda bazı araştırmalar yaptıktan sonra, çağdaş Türk yazarı Orhan Asena'nın oyunlarındaki sosyal sorunları incelemeye yönelmiştir. Türk dilini araştıran grubtan Slavist Stanislaw Stachowski (Stahovski), Slav dillerindeki Türkçe sözcükler ve Osmanlı Türkçesi'ndeki Arapça sözcükler konusunu işleyen bir dizi yazı ve kitap meydana getirmiştir; son çalışması, 1615 yılında Polonyalı Marcin Paszkowski (Marçin Paşkovski) tarafından hazırlanmış olan Türkçe lügatçe üzerinedir. Araştırmalarına Varşova'da başlayan, fakat diplomalarını Krakov'da alan bu satırların yazarı, Polonya'nın tarihini incelerken dikkatini en çok Osmanlı ve Kırım kaynaklarına çevirmiştir.

Polonya'da Türkoloji'den söz ederken Profesör Tadeusz Lewicki'yi anmadan geçemeyiz. Slav halklarının tarihini incelemek amacıyla tarih kaynakları ve Arap coğrafyası konusunda uzmanlaşan Lewicki, Arap dili ve edebiyatı bilgini olarak birçok yıl Jagiellon Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Kürsü (daha sonra Enstitü haline gelen) Başkanlığı makamını işgal etmiştir. Türk dili, edebiyatı ve tarihi üzerine yapılan çalışmaların kendine özgü bir tarzda gelişmesine büyük önem vermiştir ve eserleri çoğunlukla, Güneydoğu Avrupa'da yaşayan Türk soyundan halkların tarih alanını kapsamaktadır.

Polonya Türkolojisi, diğer ülkelerdeki birçok merkezle sıkı temas halinde bulunarak gelişmektedir. Polonya'da çıkan *Rocznik Orientalistyczny*, *Przegląd Orientalistyczny* (Pşegłond Oryentalistiçni: Doğubilimi Dergisi) ve *Folio Orientalia* gibi dergilerde hem Doğulu ve hem de Batılı yazarların yazıları yayınlanmaktadır. Türk soyundan halkların tarihi üzerine yabancı dilde yazılmış eserlerin bir takım çevirileri Polonya'da yayınlanmıştır.

Bu tanıtma yazısının maksadı, Polonyalı Türkologların tüm çalışmalarını incelemek değildir. Bu yapılması güç bir çalışmadır ve zaten gereksizdir. *Polonya Doğubilimi Araştırmaları'nın Tarihi Üzerine Denemeler* (hepsi Lehçe)¹ başlıklı kitabın üç cildi içinde ve ayrıca yukarıda

¹ Baranowski, *Żnajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku* (*La connaissance de l'Orient en Pologne avant le XVIIIe siècle* (Lodz, 1950); Reychman, *Żnajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce XVIII wieku* [*XVIII. Yüzyılda Polonyada Doğu Dilleri Bilgisi ve Öğretimi*] (Wroclaw, 1950); *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki* [*Polonya Doğubilimi Tarihine Dair Taslaklar*], 3 cilt (Varşova, 1957-1972). Yazımda, Lehçe olan makaleleri bundan böyle kaydetmeyeceğim. Başlıkların çoğu çevrilmiştir ve notlar bu hususu belirtmektedir.

anılan dergilerde Bohdan Baronowski (Bohdan Baranovski), Reyhman tarafından Polonya Türkolojisi üzerine yapılmış oldukça hacimli yayınlar vardır. Ayrıca birçok yazarın ölümünden sonra bibliyografyalar yayınlanmıştır. Bu sebeple bu makalenin kapsamını, Polonya'da Türkler ile ilgili olarak yapılan araştırmaların sadece üç dalının değerlendirilmesiyle sınırlı tutacağım: 1) Polonya'daki Türk soyundan toplulukların dil ve folklorü; 2) sanatı ve 3) tarihi. Bu araştırma alanları, Polonya'nın tarihsel-kültürel iklimine özgüdür ve Türk soyundan halkların, Polonya ile geçmişte ve günümüzdeki ilişkileri hakkındaki bilginin Polonyalılar arasında yayılması ve daha iyi bir karşılıklı anlaşmanın elde edilmesi bakımından önem taşımaktadır.

Türk dilinin dilbilimi ve Türk soyundan toplulukların ırkı üzerine yapılan araştırmalar

Farklı inanca sahip olan ancak, en azından başlangıçta, Türk dili ile ve çok büyük bir ihtimalle Türk ırkıyla da bütünleşmiş olan üç azınlık topluluğu uzun zamandır eski Lehistan-Litvanya devletinin doğu bölgelerinde yaşamaktadır. Bunlar Tatarlar, Karayimler ve (sözde) Ermenilerdir. Polonyalı Türkologlar, bu toplulukların dil, folklor, kültür ve tarihini inceleme ve araştırmaya büyük katkılarda bulunmuşlardır.

Müslüman Tatarlar Lipka olarak bilinir; eskiden Kırımlıların Litvanya'ya verdikleri *Lipka* adından gelmektedir². Litvanya, önce, XIV. yüzyılın sonunda ve XV. yüzyılın başında, Litvanya ve Lehistan'ın Kırım olaylarına karışmasından ve daha geç dönemde, savaş tutsağı alındıktan sonra Müslüman Tatarlar'ın yerleştikleri bir bölge olmuştur. Zaten daha önceleri, anayurtlarındaki zor ve şiddetten kurtulmak için Litvanya'ya kaçmayı alışkanlık haline getirmişlerdi. Lehistan-Litvanya devletinde kralların ve büyük düklerin güvenini kazanan Müslüman Tatarlar orduda hizmet etmişler (örneğin, Jan Sobieski'nin Viyana seferine katılmışlar) ve krallar ile Tatar hanları ve Babiâli arasında tercümanlık ve kuryelik görevlerinde bulunmuşlardır. Osmanlılar Polonya Tatarları'na bundan dolayı ilgi göstermiş olabilirler. Bu ilgi, diğer şeylerin yanı sıra, yazarı bilinmeyen *Risale-i Tatar-i Leh*'de (1558) ve II. Sultan Murat'ın bu topluluğa daha geniş dinî özgürlük verilmesi ricasıyla Kral III. Sigismund Vasa'ya 1597'de gönderdiği mektupta açıkça görülmektedir³. XVIII.

² Bk. V.V. Veliaminoff-Zernoff, *Matériaux pour servir à l'histoire du Khanat de Crimée* (St. Peterburg, 1864), no. 1.

³ Bk. benim: *Katalog dokumentów tureckich* (Catalogue des documents turcs) [Türk Belgeleri Kataloğu] (Varşova, 1959), no. 236, s. 1.

Yüzyılda Lipkalar, Türk yetkilileri ile Kamieniec Podolski'nin (Kamenets Podolski) kumandan-subayları arasında teati edilen ve Polonya koleksiyonlarında muhafaza edilen mektuplarda görüldüğü gibi, Hotin Paşa'nın *divan*'ında Polonyalı sekreter ve tercüman olarak hizmet etmişlerdir⁴.

XVII. Yüzyıl Türk-Polonya savaşları, Polonya Tatarları'nın durumunda olumsuz yönde bazı değişikliklere yol açtı. Bucaş Antlaşması (1672), Tatarlar'a, İslam ülkelerine göç etme hakkını verdi, ancak çoğunluk Polonya toplumuna iyice uyum sağladığından sadece az sayıda kimse göç etti. Tatarlar'ın Türkiye ile olan temasları, XVIII. yüzyılda bile oldukça canlı bir biçimde sürmüştür (Krakov'da muhafaza edilen bir Türk belgesi bu hususu kanıtlamaktadır. Öte yandan, daha XVII. yüzyılda Polonya Tatarları, diğer topluluklar ile yapılan sık evlilikler sonunda konuştukları Türk dilini tamamıyla unuttular. Bununla beraber, dinî metinler de dahil olmak üzere Polonya ve Beyaz Rus dillerindeki bazı metinleri kaydetmede kullandıkları Arap alfabesini korudular⁵.

Risale-i Tatar-i Leh, Lehçe çevirisiyle ve Muchliński'nin kapsamlı tarih açıklamasıyla birlikte 125 yıl önce Türkçe olarak yayınlandı⁶. Bu tarih yayını, iki dünya savaşı arasında kalan dönemde görülen ulusal ve kültürel canlanmanın, Polonya Tatarları tarafından tam anlamıyla değerlendirilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Lehçe ve Fransızca olduğu gibi, Türkçe'de de *Türk Yılı*, *Lehistan Türkleri'nin Tarih, Hars ve Hayatına Dair İlmî, Edebî ve İçtimai Mecmua* başlığını taşıyan ve üç ciltten oluşan hacımlı *Rocznik Tataski*'nin (Tatar Yıllığı) yayınlanması, bu canlanmanın en başarılı bir ürünüdür. İlk iki cilt (1932, 1935), Tatar ve Tatar olmayan bilim adamları ve gazeteciler tarafından kaleme alınmış bir takım yazıları kapsıyordu. Bunlar arasında üç seçkin Türkolog yer alıyordu: Kowalski (İstanbul yakınında Polenezköy'deki Polonyalılar hakkında), Seraja Szapszal (Seraya Şapşal) (Lipkalar'ın ana dillerini kaybetmeleri üzerine) ve

⁴ Bu tür bir mektup benim şu eserimde verilmiştir: "François II Rákóczi et la Pologne", *"Türk-Macar Kültür İlişkileri'nin Işığında Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri" Sempozyumu* kitabında (31 Mayıs-3 Haziran 1976) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1976), s. 67.

⁵ Bk. Jan Reychman, "Nowe prace o zabytkach piśmiennictwa polsko-białoruskiego pismem arabskim" [Arap Alfabesiyle Yazılmış Polonya ve Beyaz Rus Dillerindeki Eserler Üzerine Yeni Yayınlar], *Przegląd Orientalistyczny* no. 3 [53] (1950).

⁶ *Żdanie sprawy o Tatarach litewskich... Ż zaliczeniem tekstu tureckiego* [Litvanya Tatarları Üzerine Rapor... Türkçe Metin ile Birlikte] (Vilno, 1858). Bk. ayrıca M. Tayyib Gökbilgin, "Lehistan Tatarları Hakkında bir Risale: Risale-i Tatar-i Leh", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, no. 2 (1971), ss. 121-130.

A. Zajalczkowski (Polonya'da Türk soyundan toplulukları ırk bakımından inceleyen yazılar yazmıştır). Bu eserler, bir takım genç Tatarları, kendi dil ve tarihlerini araştırma hususunda teşvik etmiştir. *Rocznik*'in üçüncü cildi, Lipkalar konusunda Stanislaw Kryczyński (Kriçinski) tarafından hazırlanan büyük bir tarih monoğrafisinin birinci kısmını içermektedir⁷. (Monoğrafinin ikinci bölümü Nazi istilâcılar tarafından imha edilmiştir). Kryczyński, Polonyalaşmış ve Hristiyanlığı kabul etmiş bir Tatar ailesinden gelmekteydi ve Profesör A. Zajalczkowski'nin öğrencisiydi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, Lipkalar tarafından Lipkalar üzerine yapılmış bilimsel yayınların yukarıda verilen kısa listesi, hiç eksiği bulunmayan tam bir liste değildir, ancak yayınlanmış olan her yazıyı bu listede vermek pek mümkün değildir. Eleştiri konusu yapılanlar, zamanın Polonya Tatar topluluğu üzerinde belli bir etkisi olan, gerçekten büyük eserlerdir.

Günümüzde, savaştan sonra değişen sınırlar içerisinde, Polonya'da iki Müslüman Tatar topluluğu vardır. Bu Müslümanlar arasında din duygularını canlandırmak için tekrar tekrar girişimlerde bulunulmuştur. Kùltürleri hususunda, ulusunun geçmişini seven Maciej Konopacki'nin (Maçey Konopatski) şahsında ateşli bir destekçi bulmuştur⁸. Polonya'da, Tatar genci Ali Miśkiewicz (Mişkeviç), Tatarlar'ın XIX. yüzyıl tarihini doktora tez konusu olarak seçmiştir. Bununla beraber, Türk diline geri dönüş, önemli güçlükleri de beraberinde getirecektir.

Şimdi bu alanda, Türk dilinde yazılmış anıtsal eserler artık yoktur. İstanbul arşivlerinde zengin malzeme bulunmaktadır, ancak bu konu, mükemmel bir inceleme yazısında Cengiz Orhonlu tarafından etraflıca ele alınmıştır⁹. (Bu yazının Lehçe'ye çevrilmesi tavsiye edilebilir),

Karayim Türkleri Tevrat'a inanırlar. Litvanya'ya ve şimdi Batı Ukrayna olarak bilinen topraklara yerleştikleri zaman ve buranın ordusunda hizmet verirlerken ve Doğu ülkeleriyle ticaret yaparlarken (günümüze kadar olduğu gibi) bile ana dilleri olan Kıpçak Türkçe'sini muhafaza etmişlerdir, zira ayinlerinde bu dil, İbranice'nin yanında önemli bir yer tutmaktaydı. Onların "*lingua... materna... Tartarica sive potius Turcica*"sına, Litvanya'daki Karayim folklorünü inceleyen İsveçli araştırmacı

⁷ "Tatarzy litewscy" (Litvanyalı Tatarlar), *Rocznik Tatarski* 3 (1938).

⁸ Bk. "Les musulmans en Pologne", *Revue des Etudes Islamiques*, No. 1 (1968): 115-30.

⁹ "Lipkalar", *Türkiyat Mecmuası*, No. 16 (1971).

Gustaf Peringer tarafından ilk kez 1690'da işaret edilmiştir¹⁰. Araştırma, Wilhelm Radloff'un, Karayim Türkleri'nin yaşadığı Kırım ve Troki bölgesine (Litvanya) yaptığı geziyle başladı. Luck-ve-Lalicz (Lutsk-ve-Laliç) lehçesini konu alan eserler, K. Foy (1898), Jan Grzegorzewski (Yan Gjejojevski) (1903, 1909) ve B. Munkacsi (Munkaçi) (1909) tarafından yazılmıştır.

Grzegorzewski, bu alanda inceleme yapan ilk Polonyalı araştırmacıdır ve eserleri, dil ve etnoğrafya konusunda ilginç malzemeler içeren iki makaleden oluşmaktadır. Bununla beraber en onurlu yere sahip olan kişi Kowalski'dir. Kendisi, Halicz (Haliç), Troki ve Vilno'daki Karayim Türkleri'ni birkaç kez ziyaret etmiş ve çok sayıda makalenin yanı sıra *Karaimische Texte im Dialekt von Troki* (1929) başlıklı büyük bir cilt yayınlamış ve Karayim Türkleri'nin tarih, dil ve kültürü üzerine gelecekte yapılacak olan araştırma ve incelemelerin kabataslak bir programını çizmiştir¹¹. Bu program, Karayim gençliğince coşkuyla karşılanmış ve büyük bir bölümü, Kowalski'nin yönetimi altında çalışmış ilk Karayim Türkü olan A. Zajalczkowski tarafından gerçekleştirilmiştir. Zajalczkowski, Karayim Türkleri'nin folklorü, tarihi ve kültürü üzerine bir takım yazılar yazdı. Hazar sorununu ele alan kitabı, Hazarlar ve onların kültür mirasçılarını işleyen makaleleri de Karayim Türkleri'nin tarihiyle ilgilidir. Onun eserleri arasında Türkologların en iyi bildikleri şunlardır: *Les suffixes nominaux et verbaux dans la langue des Karaims occidentaux* (1932) ve *Die karaimische literatur* (PhTF, II)¹².

Kowalski'nin idaresi altında çalışan ikinci Karayim Türkü, W. Zajalczkowski'dir. Troki yerel lehçesini ve Karayim etnoğrafyası ve sözlüğü üzerine bir takım makaleler yazmıştır. Yazıları çoğunlukla *Folio*

¹⁰ Bk. S. Szyszman (Şişman), "Die Karäer in Ost-Mitteleuropa", *Zeitschrift für Ostforschung* 6 No. 1 (1957): 24-25 ve "Gustaf Peringers Mission bei den Karäern", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 102 No. 2 (1952): 227. (Sonuncu eserin 228. sayfasındaki Karayimce üç cümle, İncil'den yapılmış ve İbrani alfabesiyle yazılmış alıntıdır; ne yazık ki bu cümlelerde baskı hatası bulunmaktadır).

¹¹ Bk. Aleksander Dubiński, "Początki zainteresowania językiem i literaturą karaimską w nauce europejskiej do końca XIX wieku" [XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar Avrupa'da Karayim Dili ve Edebiyatı Üzerine Yapılan İlk Araştırma], *Przegląd Orientalistyczny*, No. 30 (1959): 135-44 ve "Z dziejów badań nad językiem i literaturą karaimską (od końca XIX wieku) [XIX. Yüzyılın Sonundan İtibaren, Karayim Dili ve Edebiyatı Üzerine Bazı İncelemeler], *a.g.y.* No. 34 (1960): 145-56.

¹² *PhTF*, "Türkoloji İncili" olarak düşünülür. Bu eserin I. cildi, O. Pritsak tarafından hazırlanmış olan yararlı bir çalışmayı-Karayim gramerinin ana hatlarını içerir.

Orientalia'da yayınlandı. *İslam Ansiklopedisi*'nin yeni baskısında, Doğu Avrupalı Karayimler maddesini yazan yine kendisidir. Halicz'de Karayim Türkü olarak dünyaya gelen ve A. Zajalczkowski'nin öğrencisi olan Józef Sulimowicz (Sulimoviç), dil üzerine XVIII. yüzyılda yazılmış bir eseri baskıya hazırladı¹³. O ayrıca Kırım'dan, değişik içerikli pek çok Karayim elyazması topladı; bu malzeme, Karayim Türkleri'nin ve Kırım'daki diğer toplulukların kültürü hakkında ilginç bilgi sağlayabilir¹⁴. Troki'li Karayim Türkü olan Dubiński, dikkatini Luck-ve-Halicz lehçesine çevirmiştir; onun 1978 yılında basılan makalesi, bu iki merkezden toplanmış olan metinler cildinin bir habercisidir¹⁵.

Sözlük üzerine birkaç sözcük daha ekleyelim: Türk lehçelerinin Radloff tarafından hazırlanmış olan büyük sözlüğünde, Kırım ve Troki lehçelerinden alınmış belli sayıda sözcükten ve Kowalski'nin hazırladığı ve yukarıda sözü edilen *Texte*'nin içinde yer alan lügatçeden başka, Luck'lu Karayim yazarı Aleksander Mardkowicz (Mardkoviç) tarafından hazırlanmış olan Luck-ve-Halicz lehçe sözlüğü de vardır¹⁶. Polonyalı ve Sovyet Türkologları'nın ortak çabası ve en çok Profesör N.A. Baskakov'un gayretleri sayesinde bu üç lehçeyi kapsayan *Karayimce-Rusça-Lehçe Sözlük* birkaç yıl önce Moskova'da yayınlanmıştır¹⁷. (Polonyalı ve Sovyet bilim adamlarının bu çalışmada gösterdiği başarılı işbirliği, Karayim Türkleri'nin tarihinin daha mükemmel bir biçimde incelenebilmesi için, Sovyet tarihçileriyle bu tür işbirliğini geliştirme imkânı, daha doğrusu, zorunluğu bulunduğunu düşündürmektedir).

Karayim Türkleri'nin dilinden farklı olarak, Polonya Ermenileri'nin ("ırk bakımından tamamen ya da büyük çoğunlukla Kıpçak olan" ve sadece sonradan Monophysite (Hristiyan) dinini kabul etmiş olan topluluk)¹⁸ dili olan Kıpçak Türkçesi, hiçbir zaman dualarda ve kilise

¹³ "Material leksykalny krymskokaraimskiego zabytku jezykowego (druk z 1734 r.) [Kırım'ın Karayimce Anıtı'nın Sözlük Malzemesi] (1734 yayını), *Rocznik Orientalistyczny* 25, No. 1 (19/2): 37-76 ve 26, No. 1 (1973): 47-107.

¹⁴ Kırım'ın ortak Tatar-Karayim folklorü örneği, Ananiasz Zajalczkowski'de verilmektedir: "Tatarsko-karaimskie piosenki ludowe z Krymu (tzw.čyn)" [Kırım'ın Tatar-Karayim Folk Şarkıları (gin olarak adlandırılan)], *Rocznik Orientalistyczny*, 14 (1939): 38-65.

¹⁵ "Phonetische Merkmale des Luck-Halicz Dialektes der Karaimischen Sprache". *Rocznik Orientalistyczny* 39 No. 2 (1978): 33-44.

¹⁶ *Karaj sez bitigi. Słownik karaimski. Karaimisches Wörterbuch. [Karayim Sözlüğü]*, (Luck, 1935)

¹⁷ Hazırlayanlar: N.A. Baskakov, Ananiasz Zajalczkowski ve Seraja Szapszal: *Słownik karaimsko-rosyjsko-polski. Karaimsko-russko-pol'skij slovar'* (Moskova, 1974). Bu notlarda Kiril başlıkların transkripsiyonu Polonya fonetiğine uygundur.

¹⁸ Gerard Clauson, "Armeno-Qipčaq", *Rocznik Orientalistyczny* 34, No. 2 (1971): 9.

ayinlerinde kullanılmazdı. Bu “Ermeniler’in”, XVII. yüzyılın ortalarında Katolik Kilisesi’ne bağlanmasından sonra geçerli olan ana dilin yerini kısa sürede Polonya dili aldı. Jan Hanusz’un (Yan Hanuş), Kutu’de (Romanya sınırındaki Galiçya’da) yaşayan Ermeni topluluğu üzerine XIX. yüzyıl sonlarında yaptığı incelemelere göre, bu topluluk şaşılacak şekilde hakiki bir Ermeni dili konuşmaktaydı¹⁹; gerçi bu dil, ileride göreceğimiz gibi, Kıpçakça unsurlardan tamamıyla arındırılmış bir dil değildi.

Ermeniler’in ölü Kıpçak Türkçesi ilk kez 1912’de Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst tarafından araştırılıp incelenmiştir²⁰. Bununla beraber Polonyalı araştırmacılar uzun bir süre çalışmalarını, Polonya Ermenileri’nin sadece tarihi, kilisesi ve hukukî durumları üzerinde yoğunlaştırdılar. Bu yayınları burada tartışmayacağım. Hanusz tarafından toplanan malzemeye ilgili olarak Kowalski 1939’da eleştiri mahiyetinde bir inceleme yazısı yayınladı²¹. Toplam 1,500 kayıtlı sözcükten, Polonyalı Türkologlar (Osmanlıca, Farsça ve Arapça sözcükler dahil edilmeden) kırktan fazla Kıpçak kökenli sözcük ortaya çıkardılar.

Ancak İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen dönemde Polonya’da, Ermeniler’in Kıpçak Türkçesi üzerine ayrı ayrı araştırmalar yaygın olarak yapılmaya başladı: 1519’da Kral I. Sigismund’un Polonya Ermenileri ile ilgili olarak kabul ettiği Kanunlar Kitabı’nın Kıpçak Türkçesi ile yazılmış metnini M. Lewicki ve R. Kohnowa (Kohnova) birlikte yayınladılar²². Lewicki, Polonya Ermenileri’nin Polonyalılar’a verdikleri “*Nemič*” adını da inceledi; mantığa aykırı ve yanlış olan bu ad, Slav dilinde Almanlar’a verilen addan alınmıştır²³. Lewicki’nin zamansız ve feci şekilde ölümünden sonra Ermeniler’in Kıpçak Türkçesi ile ilgili çalışmalar, Zofia Dubinska (Zofya Dubinska) ve Edward Tryjarski tarafından Varşova’da sürdürüldü. Zofia Dubinska, I. Mezmur’un Kıpçakça iki varyasyonunu içeren “Kıpçak Türkçesi ile Yazılmış Ermeni Mezmurlar Kitabı Üzerine Araştırmalar”

¹⁹ Bk. Jan Hanusz, “O języku Ormian polskich” [Polonya Ermenileri’nin Dili Üzerine], *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydz. Filologiczny* 11 (1886): 350-481 ve 13 (1889): 214-96.

²⁰ “Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 26 (1912): 307-324.

²¹ “Wrazy kipczackie w języku Ormian polskich”, [Polonya Ermenileri’nin Dilindeki Kıpçakça Sözcükler], *Myśl Karaimska*, Cilt 12 (1937-38) (Vilno, 1939), ss. 27-40.

²² “La version turque-kiptchak du ‘Code des lois des Arméniens polonais’ d’après le Ms. no 1916 de la Bibliothèque Ossolineum”, *Rocznik Orientalistyczny* 21 (1957): 153-300.

²³ “Le terme Nemič. ‘Polonais, Latin, Européen’ dans la langue kiptchak des Arméniens polonais”, *Onomastica*, 2 No. 2, ss. 249-57.

başlıklı sadece bir makale yayınladı²⁴. Edward Tryjarski, kısa sürede, Polonya'da bu konunun tek olmasa da önde gelen bir uzmanı durumuna geldi.

Tryjarski, esasen, Ermeniler'in büyük Kıpçak Türkçesi sözlüğünün hazırlayıcısı olarak bilinir²⁵. Polonya Ermenileri'nin Elyazmaları ve Kıpçak Lehçesi Üzerine Araştırmalar" başlıklı çalışması da esasen önemlidir. Bundan başka, bir takım ders kitapları yayınladı; Doğu ülkelerinde revaçta olan, bilge Hikar hakkındaki öykünün Kıpçak Türkçesi'ndeki varyasyonunu Jean Deny ile birlikte baskıya hazırladı; Ukraynalı tarihçi Lvov'lu Jaroslav Daškevič (Yaroslav Daškeviç) ile birlikte, Lvov arşivlerinden Ermeniler'e ait olup Kıpçak Türkçesi ile yazılmış bir dizi belge yayınladı (bu belgeler, bu insanların sosyo-ekonomik faaliyetlerine ve hatta manevî kültürünün bazı yönlerine ışık tutmaktadır); Ermeniler'in Kıpçak Türkçesi ile yazılmış bir hutbesini yayınladı ve Ermeniler'in Kıpçak Türkçesi üzerine kısa inceleme yazıları ile 1620-21 Türk-Polonya savaşı tarihinin bir varyasyonunu yazdı. Bu makaleler Polonya dergilerinde yayınlanmıştır. Tryjarski büyük ve çok sayıda eser yazdığından etkisi yaygın olan bir kişidir.

Daškevič, Reychman, Tryjarski, Kasimierz Roszko (Kazimej Roško) ve Eugeniusz Sluszkiewicz (Eugenuş Sluşkeviç) tarafından yazılan makaleler, Polonya'da Doğubilimi araştırma dergilerinde yayınlanmıştır. Bu makalelerde, Ermeniler'in Kıpçak Türkçesi ile yazılmış malzemesine dayalı olmadan, Polonya Ermenileri ile ilgili konular ele alınmıştır. *Polonya Koleksiyonlarındaki Ermeni Elyazmaları Kataloğu* (Ermeniler'in Kıpçak dilindeki yazmaları da dahil) (Roszko tarafından yayınlandı) gibi bu makaleler de kolaylıkla elde edilebilir olduğundan alıntılarının sayısını çoğaltmaya gerek yoktur. Bununla beraber tarihçi Jadwiga Zakrzewska-Dubasowa (Yadviga Zakşevska Dubasova) tarafından yazılmış olan özellikle değerli bir kitaba işaret edeyim: *Żamosc (Żamość) Ermenileri, Polonya ile Doğu Arasındaki Ticaret ve Kültür Mübadelesindeki Roller*²⁶. Zengin Polonya kaynak malzemesine dayalı olarak, Polonya topraklarında kalmış tek Ermeni topluluğunun tarihinin eleştirisini vermekte ve Ermeniler'in eski

²⁴ "Z badań nad psalterzami ormiańskimi w języku kipczackim", *Przegląd Orientalistyczny*, No. 38 (1961/62): 203-214.

²⁵ *Słownik ormiańsko-kipczacki na podstawie trzech rękopisów ze zbiorów wiedeńskich (Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises)*, cilt I, fas. 1-4 (Varşova, 1968-1972).

²⁶ *Ormianie żamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polska a Wschodem* (Lublin, 1965).

Polonya'da oynadıkları role ilişkin bilgimizi büyük ölçüde zenginleştirmektedir.

Bu konuda yapılan birkaç yabancı yayın da büyük önem taşımaktadır. Sovyet (Ukraynalı) Türkolog T.I. Grunin, 1967'de yayınlanmış olan (fakat daha 1953'de yazdığı eserde aynı konuya değinmişti) *XVI. Yüzyıla Ait Kıpçakça Belgeler'de (Kamieniec Podolski'deki Ermeni Topluluğu'nun Mahkeme Dosyaları)* (1559 yılına ait) en eski malzemeyi vermiştir²⁷. Deny, Kamieniec vakayinamesinin 1604-1613 dönemini kapsayan "Ephemerides"ini yayınladı²⁸. Bu alanda Macaristan'da da çok çalışmalar yapılmıştır: tanınmış Türkolog ve Ermenist olan E. Schütz, 1620-21 yıllarında Osmanlılar ile Polonyalılar arasındaki savaşları anlatan ve Kıpçak Türkçesi ile yazılmış Ermeni vakayinamesini, öğrencisi S. Vásáry ise Ermeni *Kamieniec* Vakayinamesi'nin Kıpçak Türkçesi ile yazılmış olan geri kalan kısımlarını yayınladı²⁹.

Bu alandaki Türkologlar çoğunlukla tarihçi değildiler. Çalışmalarında çeşitli güçlüklerle karşılaştıklarında ve dili de yetersiz ölçüde bildiklerinden tarih ve coğrafya konularında (ve genellikle gerçekler hakkında) bir takım önemli yanlışlıklar yapmışlardır. Nitekim, örneğin Deny, Papa XIII. Gregory'nin 1582 takvim reformundan önceki tarihleri "yeni şekle göre" değiştirmiştir; dahası "*Ephemerides*"deki "*Korol Ilovnung tamgalarin bosatti Ermenilarga*" şeklindeki ifadesi "*le roi... accorda les sceaux aux Armeniens de Leopold*" değil, fakat Kral Ermeniler'i Lvov'daki gümrük resminden muaf tuttu" anlamını ifade eder. Grunin en başından beri "*Nemič*" adını Almanlar'a vermiştir; bu biraz yanlış bir ifadedir, zira Kamieniec'de hiçbir zaman herhangi bir Alman topluluğu, mübaşiri ya da mahkemesi olmamıştır ve bu ad daima Polonyalılar'a verilmiştir. Coğrafi ad *Trabol*, Grunin tarafından Tripolis (muhtemelen Suriye'de ?) olarak yorumlanırken, *pretwič* (küçük harf!) ise anlaşılamayan bir sözcük olarak ifade

²⁷ *Dokumenty na poloveckom jazyke XVI. v. (Sudebnyne akty Kamenec-Podol'skoj armjanskoj obšiny)*, Transkripcija, perevod, predislavie, vvedenie, grammaticeskij kommentarij i glossrij [Transkripsiyon, çeviri, önsöz, giriş, gramer bakımından yorumlanması ve lügatçe] T.İ. Grunin tarafından yazılmıştır. Pod redakciej [yayına hazırlayan]: E.V. Sevortjan. Stat'ja [Yorum:] Ja. R. Daškevič (Moskova, 1967) ve Bk. "Pamjatniki poloveckogo jazyka XVI veka", *Akademiku Vladimiru Aleksandru Gordlevskomu k ego semidesjatiptiletiju. Sbornik statej* (Moskova, 1953), ss. 90-97.

²⁸ *L'arméno-coman et les "Ephémérides" de Kamieniec (1604-1613)* (Wiesbaden, 1957).

²⁹ E. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621* (Budapeşte 1968); S. Vásáry, "Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 22, No. 2 (1969): 139-89.

edilmektedir. Oysa *Trabol*, Kamieniec'den 100 km. ötede Trebowla adında bir kasabayı, *pretwič* ise bu kasabanın muhtarı olan Bernard Pretwic'i ifade ettiği açıkça görülmektedir³⁰.

Bu kısa inceleme yazısı, elbette Polonya Ermenileri ile ilgili kaynakların tam listesini ayrıntılı olarak vermemektedir. Bu konuda pek çok eser Sovyetler Birliği'nde yayınlanmıştır. Ermeniler'in Kıpçak Türkçesi ile yazılmış kaynaklarının son savaş sırasındaki akıbeti ile ilgili endişelerin yersiz olduğunun anlaşılması sevindiricidir³¹. Bunların çoğu Sovyet Ermenistanı'nda yayınlanacaktır. Polonya'da bu konuyla ilgili malzeme oldukça azdır, ancak bazı değerli malzeme parçalarına rastlıyoruz; örneğin, XVII. yüzyılın ortalarından (Roma Papalığı ile birleşmenin lehinde ve aleyhinde şiddetli kışkırtıların yapıldığı çalkantılı dönemden) itibaren Lvov kayıtları. Gelecekteki işbirliğine büyük ümit bağlandığını tekrar ifade etmek isterim, ancak Türkologlar tarihe yüzeysel bir yaklaşımın getireceği tehlikelere karşı uyanık olmalıdırlar.

Güzel ve Uygulamalı İslam Sanatları Üzerine Araştırmalar

Polonya'da iç dekorasyon, kıyafet, silahlar ve hatta müzik yüzyıllar boyunca İslam Doğu'nun, yani Türkiye, İran, Kırım ve Kuzey Kafkasya bölgesinin güçlü etkisinde kalmıştır. Polonyalı araştırmacıların İslam sanatına karşı büyük ilgi duymaları bundan kaynaklanmaktadır.

Avrupa ve özellikle Polonya sanatı uzmanı olan sanat tarihçisi Tadeusz Mańkowski (Mankovski), bu araştırma alanında özel ve onurlu bir yere layıktır. Bu alandaki sorunlar ve Polonyalı bilim adamları tarafından yapılan çalışmalar, Batılı okur için İngilizce yazdığı iki makalede ayrıntılı olarak incelenmiştir³². Lehçe yazdığı iki kitap daha kapsamlı bir tartışmayı içerir: birincisi, *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Polonya'da İslam Sanatı* (Kowalski'nin hazırladığı Doğu sözcüklerinin lügatçesi eklenmiştir) gerçekten alanında öncü bir eserdir; ikincisi ise, bazı erken bulguların yanı

³⁰ Bk. benim: "Drei Veröffentlichungen der armenisch-kiptschakischen Denkmäler aus Kamieniec Podolski", *Asian and African Studies*, Cilt 8 (Bratislava, 1972), ss. 165-77.

³¹ Bk. V.R. Grigorjan, "Ob aktovykh knigakh armjanskogo suda g. Kamenec-Podol'ska (XVI-XVII vv.) [Kamieniec Podolski'deki Ermeni Mahkeme Dosyaları Hakkında (XVI. ve XVII. Yüzyıllar)]; içinde (hazırlayan:) A.S. Tveritinova, *Fontes orientales ad historiam populorum Europae Meridie-Orientalis atque Centralis pertinentes-istočniki po istorii narodov Juho-Vostočnoj i Central'noj Evropy*, Cilt I (Moskova, 1964), ss. 276-96.

³² "Influence of Islamic Art in Poland" [Polonya'da İslam Sanatı'nın Etkisi], *Ars Islamica* 2, No. 1 (1935): 94-117 ve "A Review of Polish Publications on Islamic Art" [İslam Sanatı Üzerine Polonya'da Yapılan Yayınların İncelemesi], *a.g.y.* 3, No. 1 (1936): 111-15.

sıra bazı yeni malzemeyi de içeren *Polonya Sanat Kültüründe Doğu* başlığını taşıyan eserdir.³³ Zengin kaynak malzemesi kullanan yazar, artistik el sanatlarının Polonya'ya nasıl önce Türkiye'den, İran'dan, v.s. geldiğini, ancak sonradan Doğu eşyalarına karşı zevkin geniş ölçüde yaygınlık kazandığını ve yerel fabrikatörler tarafından üretilmeye başladığını, Doğu ile ilgili konuların nasıl eski Polonya görüntüsünün bir parçası haline geldiğini ve bu etkilerin Polonya sözlüğünde nasıl günümüze kadar canlılığını koruduğunu örnekler getirerek açıklamıştır. Mańkowski'nin tezi, Polonya koleksiyonlarındaki Doğu tipi çadırlar üzerineydi. Diğer bir sanat tarihçisi olan S.J. Gasińkowski de (Gonşorowski) bu özel alanda araştırma yapmıştır³⁴.

Yukarıda anılan iki bilim adamına göre daha yeni kuşaktan olan sanat tarihçisi Zdzisław Zygułski, Jr (Jislav Jigulski) ordu ve savaşla ilgili Türk sanat anıtları alanında çalışmalar yaptı. "Hetman (Ukrayna Kazakları Başbuğu) Asalarının Kaynağı ve Çeşitleri" başlıklı eseri, Polonya'nın eski günlerindeki en yüksek rütbeli askerî komutanların nişanlarını-ya Müslümanlar'a karşı yapılan savaş yadigarlarının asıllarını ya da Doğu tipi asaları model alarak yapılmış olanları tartışmaktadır³⁵. Bu asaların Türk kaynaklı oluşu, eski Lehçe'de aldıkları *bulawa* (bulava) ve *buzdygan* (buzdigan) adları ile de kanıtlanmaktadır; bu iki sözcük Türk dillerinden alınmıştır³⁶. Zygułski ayrıca "Konuyla İlgili Genel Bilgilerin Temelinde Polonya'da Türk Bayrakları" üzerine yazdı (bu satırların yazarı tarafından Arap harfleriyle kopye edilmiş ve çevrilmiş yazıları da içermektedir)³⁷. Elde yapılan Türk askerî sanat eserlerine uygulanan sanat, benim de ilgilendiğim bir alandır. Wawel koleksiyonunda (Krakov) bulunan Türk ateşli silahları üzerindeki yazıları okumayı başardım ve Polonya müzelerinde genel olarak bu alanda çalışmalar yaptım.

³³ *Sztuka islamu w Polsce w XVII i XVIII wieku* (Krakov, 1935) ve *Orient w polskiej kulturze artystycznej* (Wrocław, 1959).

³⁴ Mańkowski, "Les tentes orientales et les tentes polonaises", *Rocznik Orientalistyczny* 22 (1957): 77-112; Gasińkowski, "La tente orientale du Musée Czartoryski à Cracovie", *Folia Orientalia* 1 No. 2 (1959): 303-321 ve "Histoire des formes décoratives de quelques tissus orientaux de Cracovie", *a.g.y.* 21 (1960): 103-152.

³⁵ "Geneza i typologia bulaw hetmańskich", *Muzealnictwo wojskowe* 2 (1964): 239-88.

³⁶ Bk. Ananiasz Zajalczkowski, *Żwiałzki jezykowe polowiecko-slowiańskie* [Kuman-Slav Dil Temasları] (Wrocław, 1949), ss. 19-20 (bulawa hakkında: içinde: Cod. Cum. *bulov*) ve *Studia orientalistyczne z dziejów slownictwa polskiego* [Polonya Lügatçesi Tarihinde Doğubilimi Araştırmaları] (Wrocław 1953), s. 48 (*buzdygan* hakkında).

³⁷ *Chorągwie tureckie w Polsce na tle ogólnej problematyki matyki przedmiotu*, *Studia do dziejów Wawelu*, Cilt 3 (Krakov, 1968), ss. 363-453.

Bazı bilim adamları çalışmalarını yazıtların incelemesinde yoğunlaştırmışlardır; gerçi Polonya'da bulunan yazıtların sayısı azdır. "Bulgaristan'daki Osmanlı-Türk Yazıtları ile İlgili Malzemeler (Çeşme, Čašma üzerindeki yazılar)" başlıklı uzun makale A. Zajalczkowski tarafından 1963'de yayınlanmıştır³⁸. Altmış yılı aşkın bir süre önce Kowalski "Zator'daki Türk Yazıtı"nı yayınladı³⁹ Zator, Krakov bölgesinde bulunan bir kasabadır; bu yazıt H. 1128'de (M.S. 1716) Sadrazam Ali Paşa tarafından ortaya çıkarılan bir camiden alınmıştır. Yeni, nadir ve ilginç Türk eserlerini büyük bir istek ve çabayla toplayan Czartoryski prens sülâlesinin merkezi olan Pulawy'ya (Pulavi), XVIII. yüzyılda nakledilen Türk mezar taşı üzerindeki bu yazıtı incelemek güzel bir araştırma konusu olurdu.

Türk minyatürleri de Polonya'da yok denecek kadar azdır. A. Zajalczkowski, Türk kıyafetini tanımlayan bir koleksiyon hakkında yazdı⁴⁰; bu koleksiyon, Sultan İbrahim devrinin (1640-1648) tarihini taşımakta olup halen Varşova'daki Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Varşova Üniversitesi kütüphanesinde, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olan ve göze çarpacak derecede daha zengin portre ve İstanbul manzaralarını içeren bir koleksiyon vardır. Alina Mrozowska (Mrozovska) ve Tadeusz Majda bu koleksiyonun kıyafetle ilgili kısmını yayınlamıştır⁴¹; geriye kalan malzemenin yayınlanması düşünülmektedir. Varşova kütüphanesindeki koleksiyon, çoğunlukla (1966'da Klaus Tuchelt tarafından yayınlanmış olan) İstanbul Kanunu'ndan alınmış minyatürlerin kopyelerinden oluşmaktadır; Kanun, gösterebildiğim kadarıyla varlığını, Boğaz'ı yorumlayan Polonyalılar'ın çabalarına borçludur⁴². Bu Kanun ile

³⁸ "Materiały do epiigrafiki Osmańsko-tureckiej z Bulgarii (Inskrypcje nad studnia čašma)", *Rocznik Orientalistyczny*, 26 No. 2 (1963): 7-48.

³⁹ "Napis budowlany turecki z Zatora", *Rocznik Orientalistyczny* 1, No. 1 (1914-15): 249-51.

⁴⁰ Bk. "Les costumes turcs' du XVIIe siècle d'après un album de la collection polonaise (conservé a la Bibliothèque Nationale de Varsovie)", *Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca* (Napoli, 1965), ss. 287-93 ve "Un album des costumes turcs du XVIIe siècle", *Rocznik Orientalistyczny* 30, No. 1 (1966): 77-108.

⁴¹ *Rysunki kostiumów tureckich z kolekcji króla Stanisława Augusta w Gabiniecie Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Cilt I, *Katalog* (Les dessins des costumes turques [aynen alınmıştır] de la collection du Roi Stanislas Auguste du Cabinet des Estampes de la Bibliothèque de l'Université de Varsovie) (Varşova, 1973).

⁴² Bk. Tuchelt, *Türkische Gewänder und osmanische Gesellschaft im achtzehnten Jahrhundert. Facsimile-Ausgabe des Codex "Les portraits des differens habillements qui sont en usage a Constantinople et dans tout la Turquie" aus dem Besitz des Deutschen Archäologisches Institutes in Istanbul* (Graz, 1966) ve benim: "Ein Spiegelbild der Türkei im achtzehnten Jahrhundert. Ein Istanbul Codex mit

Varşova koleksiyonu arasındaki ilişkiler hakkında Mrozowska ve Majda tarafından geliştirilen düşünceler bazı düzeltmelere ihtiyaç göstermektedir.

1865-1876 döneminde Sultan Abdülâziz'in saray ressamı olan ve Dolmabahçe Sarayı'nda bazı savaş tabloları yapan Stanislaw Chlebowski'nin (Hlebovski) albümünü gözden kaçırmamak gerekir. Albüm, Sultan'ın kendi eliyle yaptığı 68 karakalem resmi-ki bunlar daha sonra Polonyalı ressam tarafından geliştirilmiş olan ilk kabataslak resimlerdir-ve Padişah'ın, üzerine Türkçe notlar yazdığı üç yaprağı içermektedir. Bu kabataslak resimlerden, Sultan Abdülâziz'in birinci sınıf bir sanatçı olduğu anlaşılmaktadır. Bu karakalem resimlerden bazıları, 1909'da Polonya'da yayınlanmıştır⁴³; bunlar şimdi Türkiye'de bilinmektedir. Karakalem resimlerin (şimdiye kadar incelenmemiş) olan geri kalan kısmını Türkçe metinlerle birlikte yayına hazırlamak gerekmektedir; bu projeyi kendim üstlenmeyi umuyorum.

Polonya'da, Kırım ile ilgili çok sayıda belge sanat tarihi bakımından çok ilginçtir. Hanların *tuğra*'ları ile birlikte *kalga* ve *nuredin*'lere (özellikle XVII. yüzyılın ortalarında süs türünden olanlara) ilâveten, damgası, oğlu Mengli'nin (1514 !) imzaladığı barış antlaşmasında bulunan, hanlığın kurucusu Hacı Giray'ın (ölümü: 1466) mührü ile birlikte hanların mühürleri, özellikle kare şeklinde olanlar (*tamğa*) özel incelemeyi gerektirir ve ben bu konuyu gelecekte incelemeyi tasarlamaktayım.

Osmalı-Polonya İlişkileri Üzerine Tarih Araştırmaları

Polonyalılar, bir zamanlar komşusu olan Kırım'a ve Osmanlı Türkiye'si'ne karşı daima çok büyük bir ilgi duymuşlardır. Bu sebeple, bu iki ülke ile Polonya arasındaki ilişkiler hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Büyük *Historia Polonica*'nın (*Polonya Tarihi*) yazarı olan Ortaçağ'ın ünlü yazarlarından Jan Dlugosz'u (Yan Dluğos) (1415-1480) anmak gerekir. Türkiye'ye gönderilen ilk Polonyalı elçilere (1414) dair ayrıntılı bilgileri kendisine borçluyuz. Türk zaferini kaydetmekte, Kırım olaylarını tartışmaktadır; Jagiellon sülâlesinden Kral Kazimir'in oğullarının özel öğretmenini olduğundan (1467'den sonra) Kral'ın, Fatih Sultan Mehmet zamanındaki "Şark Meselesi"ne karşı gösterdiği oldukça açık ve seçik tutum ve davranışını anlatmaktadır. Doğu ülkelerine gönderilen

türkischen Kostümbildern, seine Ausgabe und seine Zusammenhänge mit Polen", *Der Islam*, 52, No. 1 (1975): 132-40.

⁴³ Bk. M. Treter, "Rysunki sultana Abdul-Azisa" [Sultan Abdülâziz'in Karakalem Resimleri], *Lamus* 1 (1909): 555-63).

Polonyalı elçilerin seyahat raporları da değerli birer tarih kaynağıdır. Bunlar arasında en dikkate değer olanı, Andrzej Taranowski'nin (Andjey Taranovski) 1569'da İstanbul'a ve oradan, Astrahan'a gitmekte olan Osmanlı ve Kırım askerî birliklerine katılarak daha Doğu'ya yaptığı seyahatin notlarıdır⁴⁴; ve Marcin Broniowski'nin (Marçin Bronyovski) yazdığı *Tartariae descriptio*'dur (Kolonya, 1595).

Osmanlı vakanüvislerin çalışmaları, nispeten erken bir tarihte Polonyalıların dikkatini çekmiştir. Mathias Strykowski (Mathyas Striykovski), 1574'de İstanbul'u ziyaret ettiğinde, Divan-ı Hümayun'un eski tercümanlarından olan Macardan dönme Murat Bey vasıtasıyla bu yazarların eserlerinden, Türkiye ile Polonya arasındaki ilişkilere dair bilgi edinmiş ve bu malzemeyi *Polonya Vakayinamesi*⁴⁵ başlıklı eserinde kullanmıştır. Bununla beraber Osmanlı kaynaklarını doğrudan kullanan ilk kişi, XVII. yüzyılda Kraliyet kaleminde tercüman olarak görev yapan Samuel Otwinowski idi. Kırım ve İran'a ait pek çok belgeye ilâveten, 1489 ve izleyen yıllara ait Türk-Polonya resmî yazışmalarının tamamını çevirmiş ve bu çevirileri, XIX. ve XX. yüzyıl Polonyalı tarihçilere çok yararlı olmuştur. Aynı Ali'nin eserlerini de çevirdi ve Türk tarihinden bizzat kendisinin hazırladığı bir derlemeyi bu eserlerin sonuna ekledi. Bununla beraber eserin müsveddesi hiçbir zaman yayınlanmadı (burada aklıma gelmişken belirtiyim, tarihi gerçeklik söz konusu olduğunda, gerçek bir değere sahip değildir).

Bu alanda gerçek canlanma XX. yüzyılda görülmektedir. 1824-25 yıllarında J.J.S. Sekowski, *Polonya Tarihi ile İlgili Olarak Türk Tarihçilerinden Alınan Konular Koleksiyonu*⁴⁶ başlıklı eserini yayınladı. Yirmi yıl sonra Ignacy Pietraszewski bu eseri bir eleştiri yazısında inceledi⁴⁷. Ancak Pietraszewski'nin kendi çevirileri yayınlanmadı. Muchliński'nin *Risale-i Tatar-i Leh* (1858) baskısı yukarıda tartışılmıştı. Polonya Kraliyet Arşivi'nde bulunan ve Polonya'nın parçalanmasından sonra Moskova'ya götürülen bazı Tatar belgeleri, Rus bilim adamları tarafından yayınlanmıştır. Veliaminoff-Zernoff'un büyük koleksiyonu, Polonya krallarına ve önde gelen kimselere

⁴⁴ Bk. L. Tardy ve I. Vášáry, "Andrzej Taranowskis Bericht über seine Gesandtschaftsreise in der Tartarei (1569)", *Acta Orientalia Acad. Sc. Hung.* 28, No. 2 (1974): 213-52.

⁴⁵ *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkich Rusi* (Krakov, 1582).

⁴⁶ *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących...* 3 cilt (Varşova, 1824-1825).

⁴⁷ *Nowy przekład dziejopisów tureckich dotyczących historii polskiej a szczególnie Tarychy Wasyf Efendiego* [Türk Vakanüvislerin, Polonya Tarihi ve Özellikle Tarih Vasıf Efendi ile İlgili Yeni bir Çevirisi] (Berlin, 1846).

hitaben yazılmış altmış aşkın Kırım belgesini içermektedir⁴⁸; Wilhelm Radloff, Toktamış Han'ın Kral Ladislas Jagiello'ya gönderdiği, Uygur alfabesiyle yazılmış olan 1839 tarihli yarlığını yayınladı⁴⁹. Polonya tarihi ile ilgili Türk belgeleri (Moskova'da bulunanlar dışında), Polonya'nın Galiçya olarak bilinen Avusturya bölgesinde, Türkiye ve Türkler ile ilgili çalışmaların gelişmesini hararetle destekleyen Grzegorzewski tarafından incelenmiştir. Sofya'da *kadı* dosyalarında bulunmuş olan ve 1680-1685 yıllarına ait 129 belgenin Lehçe çevirileri ve yorumlarıyla birlikte, bu metinlerin 1911'de İstanbul'da yayınlanmış olan Türkçe cildinden oluşan *Viyana Seferi Dönemine Ait Rumeli Sicillerinden. Türkçe Kayıtlar* (Türkçe ve Lehçe metinler) başlıklı büyük bir kitabı 1912'de yayınladı. Grzegorzewski'nin daha sonraki eserleri, *Sultan I. Abdülhamid'in Hristiyan Savaş Tutsaklarının Salverilmelerine Dair 1775 Tarihli Fermanı* ve "XVIII. Yüzyıla Ait İki Padişah Fermanı. Türkiye ile Polonya Arasındaki Ticarî Antlaşmalar Üzerine bir Tarih Denemesi" başlıklarını taşımaktadır⁵⁰. Bu sırada Kowalski, Polonya dilbilimi uzmanı J. Los tarafından baskıya hazırlanan "Yeniçerinin Anıları ya da Ostrowica'lı (Ostrovitsa) Konstantin Tarafından Yazılmış Türkçe Vakayiname" için Doğu dillerinden deyimleri kapsayan küçük bir lügatçe hazırladı⁵¹.

İç savaş döneminde Doğubilimi ve Tarih araştırmalarını birleştirip bütünlemek ihtiyacı en iyi biçimde Władysław Kotwicz tarafından dile getirilmiştir. "Krakov'da Czartoryski Kütüphanesi'nde Bulunan Türk Belgeleri Koleksiyonunu" inceleyen Ukraynalı Eugeniusz Zawaliński (Eugeniusz Zawalinski), onun öğrencisiydi; Zawaliński'nin doktora tezi "XV. ve XVI. Yüzyıl Türk Vakayinamelerinde Polonya" konusu üzerinedir⁵². Kotwicz'in diğer bir öğrencisi olan S. Aleksandrowicz (Aleksandroviç), "Evliya Çelebi'den Sonra Kırım Tarihi'nden bir Parça" konulu teziyle Yüksek Lisans (M.A.) diploması aldı. Bu Türk seyyahının Kırım'daki gezileri,

⁴⁸ *Matériaux pour servir à l'histoire du Khanat de Crimée.*

⁴⁹ "Jarlyki Tokhtamysa i Timur Kutluga" [Toktamış ve Timur Kutlug Hanların Yarlıkları], *Žapiski Vostočnogo Otdelenija Imp. Rossijskogo Arheologičeskogo Obščestva*, Cilt 3 (1889).

⁵⁰ *Ż sydzillatów rumelijskich epoki wypraw wiedeńskich. Akta tureckie (Tekst turecki i polski)* (Lvov, 1912); *Ferman Sultana Abdülhamida I z r. 1775. W sprawie wykupu jeńców chrześcijańskich* (Krakov, 1913); ve "Dwa fermany sultańskie z XVIII-go. Zarys historyczny traktatów handlowych Polski z Turcyą", *Rocznik Orientalistyczny* 1, No. 2 (1917).

⁵¹ *Pamiğtniki Janczara czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy* (Krakov, 1912).

⁵² "Zbiory tureckich dokumentów w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie", *Rocznik Orientalistyczny* 14 (1939) ve *Polska w kronikach tureckich XV i XVI w* (Stry, 1938).

Karayim Türkleri'nden bilim adamı Seraja Szapszal'ın dikkatini çekti⁵³. Bu dönemde Kowalski, Türkiye, Kırım ve bu devletlerin eski Polonya ile ilişkileri konusunda gençlik ansiklopedisinde bazı maddeler yazdı ve tarihçi Józef Dutkiewicz (Yozef Dutkeviç) ile birlikte "H. 1177 (M.S. 1763) Tarihli Tatar *Yarlığı*" başlıklı bir makale yayınladı. Kowalski'nin öğrencisi olan Wladyslaw Zimnicki (Zimnitski), benzer bir belge yayınladı: "Maksud ben Selamet Giray Han'ın 1767 Tarihli *Yarlığı*"⁵⁴. A. Zajalczkowski, "Türkiye" başlıklı makalesinde, sadece Polonyalı tarihçilerin bildiği malzemeye dayalı olarak eski Polonya ilişkilerini incelemiştir⁵⁵.

Ekim İhtilali'nden sonra, Polonya'ya geri verilmiş olan belgeler üzerindeki araştırmalar, yine bu dönemde, Varşova Merkez Arşivleri'nde hararetle bir şekilde yapılmaktaydı. A. Zajalczkowski'nin öğrencisi olmakla birlikte hocasından daha çok tarihçi olan B. Baranowski, XVII. yüzyılda Polonya'nın İslam Doğu ve özellikle Tatarlar ile olan ilişkileri konusunda pek çok malzeme topladı. Varşova ve Krakov'daki Kırım belgeleri, Kırımlı göçmenlerin torunlarından ve Kowalski'nin öğrencilerinden olan İstanbullu Abdullah Zihni-Soysal tarafından incelenmiştir; *Jan Kazimierz* (Yan Kazimej-Polonya Kralı, 1648-1668) *Zamanında Kırım Yarlıkları*⁵⁶ başlıklı kitabı, ne yazık ki hak ettiğinden daha az değer taşımasına sebep olan kusurları içermektedir.

Son savaş yılları, doğal olarak, bu araştırmalarda yavaşlamaya sebep oldu. Bununla beraber, Kowalski, *Şah-name*'deki Türkler üzerine ünlü eserini ve Krakov arşivlerinde bulunan bazı Türk belgelerinin kısa bir tanımlamasını yayınladı.

Savaş sonrası yıllar, Polonyalı Türkologlar'ın tarihe karşı olan ilgisinin belirgin bir biçimde yeniden canlanmasına tanık oldu.

Baranowski, Polonya'nın İslam Doğu ile ilişkileri üzerine yazdığı birkaç eserden sonra, Doğubilimi konusundaki araştırmaları tamamen terk etti. Bununla beraber, öğrenimi bakımından aynı şekilde tarihçi olan

⁵³ "Znaczenie opisu podróży Ewlija Czelebiego dla dziejów Chanatu Krymskiego" (Fransızca özet: "Ewliya Tchelebi sur le Khanat de Crimée"), *Rocznik Orientalistyczny* 8 (1934): 167-80.

⁵⁴ Kowalski-Dutkiewicz, "Jarlyk tatarski z r. 1117 H (= 1763 D.), *Rocznik Orientalistyczny* 2 (1925): 213-19; Zimnicki, "Jarlyk Maksud ben Selamet Girej chana z r. 1767", *a.g.y.*, 8 (1934): 161-66.

⁵⁵ "Turcja", *Polska i Polacy w cywilizacjach świata* [Dünya Kültürlerinde Polonya ve Polonyalılar] (Varşova, 1939), ss. 155-69.

⁵⁶ *Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza* (Varşova, 1939).

Reychman, çoğunlukla XVIII. ve XIX. yüzyıldaki Türk-Polonya ilişkilerini ele alarak, dikkatini Türkiye ile ilgili sorunlara-bazen siyasi nitelikli olmakla beraber esasen kültür ve sanat alanına çevirdi. Polonyalı seyyahların Doğu ülkelerine yaptıkları gezilerin notları ve o yüzyıllardaki Polonya Doğubilimi incelemeleri, Reychman'ın araştırma konusunu oluşturmaktadır. Bulguları üç kitapta toplanmıştır: *XVIII. Yüzyılda İstanbul'daki Polonyalılar'ın Hayatı. Polonya'nın Aydınlanma Çağı Kültüründe Doğu ve XIX. Yüzyılda Yakın Doğu'daki Polonyalı Seyyahlar*⁵⁷.

Bilimin yeniden canlanmasında, Reychman'ın etkisi belirgin olarak görülmektedir. Tarih meselelerini incelemesi için Türkoloji alanında hocası olan A. Zajalczkowski'yi bile teşvik etmiştir. Osmanlı-Türk diplomasisi üzerine birlikte bir kitap yayınladılar⁵⁸ ve daha sonra *Encyclopedia of Islam*'da (İslam Ansiklopedisi) bu konuyla ilgili bir madde yazdı. Ayrıca A. Zajalczkowski, bir Osmanlı yazarının Kırım'ı ele alan eserini bizzat kendisi yayınladı⁵⁹. Varşovalı Türkoloji öğrencilerinin, tarih konularına olan ilgisini yeniden canlandırmak amacıyla yaptığı hizmetten ötürü Reychman yine onurlu bir yere layıktır. Bu ilginin uyanması sonunda, Polonya ile ilgili Osmanlı *sefaretnameleri*'ni konu alan iki araştırma yayınlanmıştır⁶⁰. A. Zajalczkowski ve Reychman'ın öğrencisi olan Wojciech Hensel, Reychman'ın yönetiminde, Türkiye ve Kırım'daki Polonyalı tutsaklar konusunda doktora tezi yazdı⁶¹.

Krakov Üniversitesi'nde, özellikle Polonya ile Doğu ülkeleri arasındaki ticari ilişkiler hakkında yazan T. Ciecierska-Chlapowa'nın ilgisini esasen

⁵⁷ *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku* (Varşova, 1959); *Orient w kulturze polskiego Oświecenia* (Wrocław-Varşova-Krakov, 1964); *Podróźnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w* (Varşova, 1972). Daha sonra Reychman'ın kitabı, *Historia Turcji* [Türkiye Tarihi] (Wrocław-Varşova-Krakov-Gdansk, 1973), ne yazık ki, özellikle 1699 yılına kadar uzanan dönemin ele alınış tarzı bakımından eleştiriye açıktır.

⁵⁸ *Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej* [Osmanlı-Türk Siyasi Muhaberat Esasları], (Varşova, 1955). Andrew S. Ehrenkreutz bu eserin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş çevirisini 1968'de çıkardı: *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats* (The Hague, 1968).

⁵⁹ *La chronique des Steppes Kiptchak-Tevarih-i-Deşt-i Qıpçaq du XVIIIe siècle* (Varşova, 1966). (Türk yazarının adı Abdullah ibn Rızvan'dır).

⁶⁰ B. Kucharska (Kuharska), "Polska XVIII wieku w oczach tureckiego dyplomaty Hacı Ali Ağı" [Türk diplomatı Hacı Ali Ağa'nın gözünde XVIII. yüzyıl Polonyası], *Przegląd Orientalistyczny*, no. 41 (1962): 31-46; A. Krzemiński (Kşeminski), "Relacja Sejjida Mehmeda Emina Wahida Efendiego z podróży do Polski w 1807 g." [Seyyid Mehmed Emin Vahdi Efendi'nin 1807'de Polonya'ya yaptığı gezinin raporu], *a.g.y.* no. 77 (1971): 23-37.

⁶¹ "Some Notes Concerning the Apprehension of Runaway Slaves in the Ottoman Empire", [Osmanlı İmparatorluğu'nda kaçan esirlerin tutuklanmasına dair bazı notlar] *Rocznik Orientalistyczny* 38 (1976): 161-68.

tarih konuları çekiyordu. Tomasz Habraszewski (Tomaş Habraşevski) ile birlikte Evliya Çelebi'nin Afrika hakkında anlattıklarını ele alan makaleler yayınladılar; J. Lisowski de (Lisovski) XVIII. yüzyılda Türkiye-Polonya ile ilgili olaylar üzerine yazdı⁶².

Son olarak, kendime ait bir çalışmadan söz etmek isterim. *Türk Belgeleri Kataloğu*'nun (yukarıda 3 numaralı dipnotta zikredilen Polonya arşiv ve kütüphanelerinde) birinci bölümü (1672 yılına kadar), 381 belgeyi içermektedir; Tatar belgeleri hakkında da bilgi verilmektedir. Polonya ile Türkiye ve Kırım arasında yapılan antlaşmalar konusunda Polonya Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü adına Stockholm'de, arşivlerde yaptığım çalışma sayesinde, 1655'de Polonya'ya gönderilmiş olan Türkçe mektupların varlığının sebep olduğu meseleyi çözmek imkânı buldum; Türk haritacılığının gerçek bir şaheseri olan ve Ukrayna'nın erken XVI. yüzyıldan kalma casus haritası hakkında bir rapor yayınladım; Çar I. Nikola'nın ilginç olan Osmanlı *tuğrası*'nı halkın görüşüne sundum⁶³. Evliya Çelebi'den seçme parçaları içeren ortak eserde (tarafımdan baskıya hazırlanmıştır), onun Kırım ile ilgili seyahat notlarını (1666) ve Tatarlar ile birlikte çıktığı seferlerin öyküsünü çevirdim; yorum kısmında 40,000 Tatar ile birlikte 1664 tarihinde İsveç'e ve *Kız Kral* adı verilen uzak kuzey ve batı ülkelerine yaptığı yolculuğun öyküsüyle ilgili meseleye çözüm getirdim⁶⁴. Türkiye'de padişahlara verilen *kayser-i rum* unvanının, 1683 tarihine kadar uzanan tarihini araştırdım. Ayrıca, şimdiye kadar Türkçe sözcük olarak kabul edilen *kalga* unvanının Moğolca kökenli olduğunu ispatladım⁶⁵. British Museum'da bulunan dosyalardan (No: 7870), 1971 yılında Türkçe

⁶² Bk. *Folio Orientalia*, cilt. 9-15.

⁶³ "Polonya Kralına ve şansölyesine yazılmış olan ve Stokholm'de Svenska Fiksarkivet'te bulunan dört Türkçe mektup", *Acta Orientalia Acad. Sc. Hung.* 13, no: 1-2 (1961): 63-70; "Staraja tureckaja karta Ukrainy s planom vzryva dneprovskikh porogov i ataki tureckogo flota na Kiev" (Fransızca özet: "Une ancienne carte turque de l'Ukraine avec le plan de l'explosion des rapides du Dnieper et de l'attaque de la flotte turque contre Kiev"), (Haz.: A.S. Tveritina) *Fontes orientales*, cilt 2 (Moskova, 1969), ss. 76-97; "La tughra ottomane de L'Empereur de Russie", *Turcica*, 7, no. 1 (1976): 231-45.

⁶⁴ Bk. *Księga podróży Ewliji Czelebiego (Wybór)*, [*Evliya Çelebi'nin Seyahat Kitabı (seçme parçalar)*] (Varşova, 1969). Bu eserde, Reyhman'ın Türk yazarı ve eseri üzerine yazdığı bir önsöz ve Dubiński, Stanisława Plaskowicka-Rymkiewicz ve tarafımdan yapılmış çeviriler yer almaktadır.

⁶⁵ "Sultan osmański jako cesarz rzymski (kajser-i Rum)" [Roma İmparatoru olarak Osmanlı Padişahı (*kayser-i rum*)], *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddz. PAN w Krakowie* 15, no. 2 (1971): 409-410; "Kalga. Tytuł mongolski w chanatach tureckich" [Kalga. Türk hanlıklarında Moğol unvanı], *a.g.y.* 21, no. 2 (1977).

bir el yazma yayınladım. Bu yazma, III. İslam Giray Han'ın 1651 yılına kadar uzanan saltanat döneminin, *munşi*, Bahçesaraylı Hacı Mehmed Senai tarafından yazılmış öyküsüdür; Kırım, bozkırlar ve Ukrayna'ya verilen ve daha önce bilinmeyen eski Türkçe yer adlarının bol bol geçtiği ve Kırım Tatarları'nın kültür anıtı olarak değerli bir eserdir. Dört Osmanlı yazarının düşüncesiyle birlikte, Tatar Mehmed Giray Han'ın 1683 yılının tarih olaylarına ilişkin düşüncelerini de içeren *Kara Mustafa Viyana'da* tarafımdan çevrilmiş ve yorumlanmış halde 1974'de basılmıştır⁶⁶.

Türkiye ile Kırım tarihinin ve Polonya'nın bu iki ülke ile olan ilişkilerinin incelenmesine, Polonyalı Türkologlar'ın yaptığı katkıları özetlersek, şimdiye kadar pek fazla bir çalışmanın yapılmadığını üzüntüyle kabul etmek gerekir. Osmanlı Türkiye'si konusuna gelince, yapısının, kaynaklarının ve siyasi eğilimlerinin etrafı bir tablosu Polonyalı okurlara ya da bizzat tarihçilere henüz sunulmamıştır. Polonyalı Türkologlar araştırma ve incelemelerini tek başlarına yapmak zorundaydılar. Türkiye'nin siyasi yapısı, Kırım ile ilgili terminoloji hususunda yapılan bazı aptalca hatalara karşın, önyargıdan ya da Polonya'nın bu eski komşularının-maksatlı olarak kınamaksızın-tarafsız bir tablosunu sunmayı başarmaları, Polonyalı Türkologlar'ın haklı olarak onur duymalarını gerektiren bir durumdur. Bu önyargısız yaklaşımın en değerli örneği olarak, aynen genç Kral Ladislas'ın 1444 yılında Varna'da öldürüldüğü gibi, yaşlı *hetman* ve Şansölye Stanislaw Zolkiewski'nin (Julkevski) öldürüldüğü ve Polonya'nın yenilgisiyle sonuçlanan, 1620 tarihinde Cecora kasabası civarında yapılan savaşı konu alan yayını anmalıyım. Bu eserin yazarı olan Ryszard Majewski (Rışard Mayevski), Polonya'nın yenilgisine, esasen, bizzat *hetman*'ın davranışının, yani Babiâli ile imzalanan barış anlaşmasına rağmen, onun Buğdan'daki olaylara aşırı derecede karışmasının sebep olduğundan emindir⁶⁷. Bununla beraber Türkologlar, hem tarihçilerle işbirliği yapmayı ve hem de tarihi gerçeği kavrama yeteneğini geliştirmeyi görev edinmelidirler. Viyana savaşının 300. yıldönümünün kutlandığı 1983 yılı, tarihçilerle Türkologlar arasındaki bağların yavaş ve devamlı olarak geliştirilmesi için özellikle iyi bir fırsat yaratmıştır.

⁶⁶ *Historia chana İslam Gereja III. Tekst turecki wydal, przełożyl i opracował...* [III. İslam Giray Han'ın Tarihi. Türkçe metin baskıya hazırlanmış, çevrilmiş ve yorumlanmış...] (Varşova, 1971); *Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzulmańskie do dziejów wypraw wyedńskieje 1683 roku. Z tureckiego przełożyl i opracował...* [1683 Viyana Seferi'nin Tarihi ile İlgili İslam Kaynakları. Türkçe'den çevrilmiş ve yorumlanmış ...] (Krakov, 1973).

⁶⁷ Bk. Onun *Cecora'sına. Rok 1620* (Cecora, 1620) (Varşova, 1970)

Sonuç olarak, Polonya'da tarih ve Türkoloji alanındaki araştırmaların gelecekte alması gereken yön hususunda bazı önerilerde bulunacağım. İlk önce, Polonya'nın Osmanlı tarihinde oynadığı rolün aydınlatılması gerekir. Kemal Beydilli, nasıl önce 1572'de ve daha sonra 1576'da, Babiâli'nin, Polonya ve Habsburglar arasındaki uzlaşmayı, Osmanlı devletine karşı tehlike oluşturduğu gerekçesiyle önlemeye çalıştığını göstermiştir⁶⁸. Nitekim benzer durum, Kanuni'nin yönetiminde de etkili oldu; daha sonraki yıllarda da Babiâli, bu alanlarda kuvvet dengesini korumak hususunda endişe duymuştu. Türk politikası, Polonya'nın çıkarına genellikle oldukça uygundu. Ancak 1672 yılı Türk-Polonya ilişkilerinde dönüm noktasıdır. Polonya yönetimindeki zengin Podolya toprakları da, Osmanlı İmparatorluğu'nun yoksul eyaletlerinden biri haline geldi; Polonya üzerinde kolayca kazanılan "zaferin" etkileri Viyana'da Türkler tarafından hissedilecekti. Sonuç olarak, 1683'de Polonya ile Avusturya arasında ittifak kuran kişinin Kara Mustafa Paşa değil, fakat onun öncülü olduğunu söyleyebiliriz. Kara Mustafa Paşa, gerçekte, Türk siyasi sahnesinde Polonya'nın ne kadar önemli olduğunu en azından babasından bilmesi gereken Köprülüzade'nin hayret verici siyasi duygusuzluğunun kurbanı olarak gösterilmelidir. Birçok Avrupalı tarihçi ülkelerinin, Osmanlı saldırılarından dolayı zararlara uğradığını ifade etmişlerdir. Polonya bu tür zararların dışında kalamazdı. Bununla beraber 1683 savaşını tartışan bir Türkolog, Osmanlılar'ın sonunda, saldırgan tutumları yüzünden ne kadar büyük bir bedel ödemek zorunda kaldıklarını özellikle belirtmelidir.

Son olarak, bu savaşın başlama sebeplerine göz atmalıyız. Kara Mustafa Paşa'nın esasen, Babiâlinin içinde bulunduğu son derece kötü ekonomik durumun baskısı altında hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bundan başka Polonya Kralı, Avusturya İmparatoru ile birleşerek Babiâli ile yaptığı antlaşmayı ihlâl etmiştir. Kral, 1672 yılında olduğu gibi, Osmanlılar'ın saldırıma ihtimalinden korktuğundan böyle davranmıştır. Sadrazam'ın Polonya'ya karşı yeni bir saldırı tasarlamadığını şimdi, Türkçe kayıtlardan biliyoruz: o aslında Venedik'in zenginliğine göz dikmişti. Kara Mustafa Paşa'nın Viyana saldırısı yine de, bir şiddet hareketiydi ve Sobieski'nin karşı saldırısını-özellikle son savaşın korkunç tecrübelerinin ışığında-ortak Avrupa kültürünün büyük merkezinin, son derece haklı görülen, savunma hareketi olarak kabul etmek zorundayız.

⁶⁸ *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. Ein Beitrag zur Geschichte der Osmanischen Machtpolitik.* (Münih, 1975)

Bu dönemin olayları, uygun bir perspektive yerleştirilmelidir ve bu görevin, Polonyalı Türkologlar'ın üstlenmek zorunda oldukları en önemli bir görev olduğuna inanıyorum. Ancak bu, tarihin hizmetinde bulunan Türkologlar tarafından uygulanması gereken zengin programda yer alan sadece bir ayrıntıdır. Fikrimce, birkaç bilim dalıyla ilgili bu çeşit araştırma, en acil ve önemli bir görevdir. Ayrıca, Polonyalı bilim adamlarının bu programı, diğer ülkelerin, özellikle Türk bilim adamlarıyla birlikte çalışarak uygulamalarının iyi olacağı düşüncesindeyim; bu hususta onlardan da yardım sağlayacak doğrultuda çaba göstermeliyiz.

“IUGURTHA SAVAŞI”NIN ÖNSÖZÜ

C. SALLUSTIUS CRISPUS

Çeviren: GÜNGÖR VARINLIOĞLU

İ.Ö. I. yüzyılda yaşamış olan Gaius Sallustius Crispus üzerine yazılarından bilgi edinmekteyiz. Küçük yaşta tarihçiliğe eğilim duyduğunu, ancak, bundan daha büyük bir istekle kamu işlerine yöneldiğini kendisi söylemektedir. Sallustius halk temsilcisi olmuş, senatoya girmiş, soylular sınıfının karşısında yer almış, sağtöre bakımından suçlanarak senatodan çıkarılmış, bir yıl sonra Caesar'ın desteğiyle geri dönmüştür. 'Quaestor', 'praetor' olmuştur. Dalmatia'daki önderliğinde başarı gösterememiştir. Africa Nova yönetimi sırasında para edinmesi sonucu yolsuzlukla suçlanmış, sonunda temiz çıkmıştır. Siyasal alanda başına gelen tersliklerden bıkip tarih yazma yolunu tutmuştur. Collis Quirinalis üzerinde yaptırdığı evine çekilip sonraları 'Horti Sallustiani' (Sallustius'un Bahçeleri) adıyla anılan yerde yaşamının sonuna değin bu uğraşını sürdürmüştür.

De Coniuratione Catilinae (Catilina Tertibi), 'Bellum Iugurthinum' (Iugurtha Savaşı) ile 'Historiae' (Tarih) bu dönemin ürünleridir. Beş kitaplık sonuncu yapıttan ancak dört söylev ile iki mektup kalmıştır.

Sallustius siyasal tarih yazmak amacını gütmüştür. Bu alanda Yunanlı tarihçi Thuykdides'i izlemiş, onu kendine örnek almıştır. Stoacı filozof ve tarihçi Yunanlı Poseidonios'tan çok yararlanmıştır. De coniuratione Catilinae ile Bellum Iugurthinum'daki önsözlerini ondan esinlenerek yazmıştır. Burada insan konusundaki düşüncelerini belirtmektedir.

Yazar, De coniuratio Catilinae'de İ.Ö. 63 yılında Catilina'nın devlet düzenine karşı yıkıcı girişimini ele almıştır. Sallustius olayın nedenlerini, belli başlı kişilerin duygu ve düşüncelerini inceleyerek konuyu ortaya koymuştur. Yapıtta nesnel bir tutum takınmadığı görülmektedir.

Bellum Iugurthinum'da yazar İ.Ö. 111-105 yıllarında Romalılarla Numid'lerin kralı Iugurtha arasındaki uzun savaşın aşamalarını anlatmaktadır. Iugurtha'nın karşısında dayanamayan Romalı önderlerden sonra, Metellus ile başlayan iyi gelişmeyi Marius'un sürdürmesini, savaşın Roma ordusunun başarısıyla sonuçlanmasını ayrıntılarıyla işlemiştir.

Sallustius, bu yapıtında öncekinden daha başarılıdır. Savaş, savaşın geçtiği yer, savaşın önemli kişileri üzerine iyi bilgi edinmiştir. Üstelik olaylarda pek yan tutmamaktadır. Anlattıklarının uzak geçmişte kalması bu konuda başlıca etken olmuştur.

Yazar, *Historiae*'de İ.Ö. 79-66 yılları arasındaki dönemi ele almıştır.

Sallustius'un siyasal görüşü ile tarihçiliği özdeş çizgidedir. Kendisi halk sınıfındandır, yapıtlarında bu katmanın başarisini övmüştür.

Sallustius, Roma devletinin geçmişteki bir olayını ilk kez siyasal ve toplumsal açıdan, kişileri kendi çizgileriyle ve konuşmalarıyla sunarak adını duyurmuş, etkili olmuştur. Augustus çağından Titus Livius ile İ.S. I. yüzyıldan Tacitus gibi iki büyük tarihçiye onun izleri görülmektedir.

Aşağıda 'Iugurtha Savaşı'nın önsözünün çevirisi yer almaktadır.

I. İnsanoğlu güçsüz ve kısa yaşamı kendi değerinden çok yazgıya bağlı diye doğal yapısından haksız yere yakını. Çünkü, iyice bir düşünse, bu doğal yapıdan ne daha büyük ne daha üstün başka bir şey bulabilir; insanın yapısındaki eksiğin güçten ya da zamandan çok çalışkanlık olduğunu görür. Ölümlülerin yaşamına kılavuz ve egemen olan ruhtur. Bir kimse şana doğru erdem yolundan ilerleyince, epeyce güçlü, yetkin, ünlü olur, talihe gerekseme duymaz, çünkü talih insanın eline dürüstlüğü, çalışkanlığı, başka iyi nitelikleri veremediği gibi, bunları onun elinden alamaz da. Buna karşılık biri, biçimsiz isteklere kapılıp uyuşukluğun pençesine, beden hazlarının burgacına düştü mü, yıkıcı tutkusunun kısa bir süre tadını çıkardıktan sonra, gücü, zamanı, yeteneği umursamazlıkla dağılıp gidince, insan doğasının zayıflığına suç bulur; herkes sorumlusu olduğu suçu koşullara yükler. İnsanlar, yapılarına aykırı olan, hiçbir yararı dokunmayacak, dahası tehlikeli ve zararlı birçok şeylere yönelmek için çaba gösterdikleri ölçüde, iyi şeyler için kaygı duysalardı, olaylarca yöneltilmezlerdi de, kendileri olayları yönlendirirlerdi, böylece büyüklüğün o kertesine erişirlerdi ki, ölümlü olacakları yerde, ünleriyle ölümsüzlük kazanırlardı.

II. İnsanoğlu bedenle ruhtan oluştuğuna göre, bütün eylemlerimizin, bütün eğilimlerimizin kimisi bedeni, kimisi ruhun yapısına göredir. Güzel yüz, büyük varıllık, beden gücü, bu türden ne varsa hepsi kısa zamanda yitip gider; buna karşılık usun seçkin ürünleri, ruh gibi, ölümsüzdür. Sözün kısası bedenin ve talihin nimetleri için bir başlangıç noktası olduğu gibi, öyle de bir son vardır, doğan her şey ölür, büyüyen de yaşlanır; ruh bozulmaz, son bulmaz, insan soyuna yön verir; her şeye egemen olur, ona egemen

olunmaz. Bu nedenle kendini beden hazlarına verip ölçsüz, işsiz-gücsüz bir yaşam sürenlerin, bir de usunu, ölümlülerin yapısında daha iyisi, daha önemlisi bulunmayan bu yanını, üstelik içimizde parlak ün yolunu açan böyle çok sayıda, türlü türlü beceriler varken, savsamayla, gevşeklikle uyuşmaya bırakanların akılsızlıklarına büsbütün şaşılır.

III. Bu uğraşlar arasında kamusal ve askerî yüksek görevlere, kamu işlerinin yönetimine bu sırada hiç mi hiç istek duyulmaması gerektiğini sanıyorum, çünkü insanlara değerine göre yer verilmez, bunu düzenle elde etmiş kişiler ise ne güven içindedir ne de bundan ötürü daha onurludurlar. Yurdu ve uyrukları kaba güçle yönetmek, başarılabilse ve kötülükler düzeltilebilse de, özellikle devlet düzeninde yapılan her değişiklik, ardı sıra adam öldürme, sürgün, başka düşmanca davranışlar getirdiğine göre, can sıkıcıdır. Boşuna çaba göstererek, yorula yorula sonunda insanların kinyile karşılaşmak çılgınlığın son kertesidir, meğer ki biri çıkıp da birkaç kişinin yetkisi için kendi onurunu ve özgürlüğünü adamak gibi aşağılayıcı ve yıkıcı bir isteğe kapılmasın.

IV. Kafayla gerçekleştirilen çalışmalar arasında ise, özellikle geçmiş olayların anılması çok yararlıdır. Bunun öneminden birçokları sözettiği için, biri de kalkıp kendi çalışmamı büyüklenme duyarak öve öve göklere çıkardığını düşünmesin diye, bunu geçmek gerektiğine inanıyorum. Ben, kamu işlerinden uzak bir yaşam sürmeye karar verdiğimden ötürü de yararlı olduğu ölçüde büyük olan çabama işsizlik adını koyacak kimselerin çıkacağını, halkı esenlemeyi, şölenlerle halkın sevgisini kazanmaya çalışmayı en büyük etkinlik sayan kişiler bulanacağına inanıyorum. Benim yüksek görevler aldığım dönemlerde nice değerli kişinin bunları elde edemediğini, sonra da ne biçim insanların senatoya girdiğini bir düşünceler, benim gevşeklik yüzünden değil, önemli nedenlerle görüşümü değiştirmiş olduğumu, başkalarının iş yapar oluşundan çok benim iş yapmaz oluşumun devlete yararlı olacağını elbette düşüneceklerdir. Ulusumuzun çok ünlü yiğitleri olan Q. Maximus ile P. Scipio'nun atalarının maskesine baktıkları zaman içlerinde erdem için ne yaman bir kor yandığını söyleyip durduklarını çok duydum. Ne biçimin ne de onun gereci olan mumun o denli gücü yoktur, ne var ki, geçmiş olaylardaki o yalın seçkin erkeklerin yüreklerinde büyür, kendileri değerce onların sanına, ününe erişmeden de sönmez. Ancak, bu zamanda atalarıyla paralı olma ve parasını savurma konusunda değil de, dürüstlük ve çalışkanlık konusunda yarışacak kim çıkar? Daha önceleri hep erdemleriyle soyluları geride bırakan yeni adamlar bile iyi nitelikleriyle değil, gizli yollarla ve kaba güce başvurarak askerî ve

kamusal görevler kapmaya çalışıyorlar; praetor'luk, konsüllük, bu türden başka bütün görevler kendi kendine ünlüymüş, görkemliymiş de, bunların değeri, görevleri omuzlarına alanların erdemiyle ölçülmezmiş gibi. Ancak, ben devletin gidişinden utanıp sıkıldığım için, sereserpe açıldım, şimdi konuya dönüyorum.

OSMANLI TÜRKİYE'SİNDE BATILI EĞİTİM *

RODERIC H. DAVISON

Çev.: Arş. Gör. MEHMET SEYİTDANLIOĞLU

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında, Sultan II. Mahmut, reformları döneminde, sivil memurlara Batıdan pantolon, redingot ve fes giydirmiş, ulemâ ise geleneksel sarık ve cüppesini giymeyi sürdürmüştür. Bu, halk gözünde “kadı sarığıyla otursun” diyerek Sultan’ı razı eden Galata Mollası Keçecizade İzzettin’in ricalarıyla olabildi ¹. İstanbul’da bulunan Avrupalılar yaz mevsiminde sıcağa karşı korunmak için hasır şapkalarının çevresine beyaz kumaş sararak bunun temelini atmışlar ve sokaktaki Türk vatandaşı onları iyi eğitim görmüş anlamında “okumuş” olarak kabul etmiş ve saygı göstermişlerdir ². Sarık bir ilim irfan belirtisi olarak da kabul edilerek bırakılmıştır.

Bununla birlikte bu durum günlük hayatla uyuşmuyordu. Eğitim sistemi, kötü günlerini yaşayan İslâmın bilgili insanını yetiştiriyordu. “Medrese”nin kalitesi onaltıncı yüzyıldan bu yana çok keskin bir biçimde düşmüştü ³. Ulemânın iyi klasik liberal eğitimi de uzun sürmemiştir. Kuşkusuz istisnalar vardır. Ulemâdan Cevdet Paşa gibi son derece iyi eğitim görmüş olanları da vardı, ancak onun gibiler kendi kendilerini yetiştirmişlerdi. Cevdet, kendini ulemânın bazı üyelerine karşı korumuşsa da onları cahil olarak mahkûm etmekten çekinmemiştir ⁴. Genelde ulemâ, kendi imparatorluğu hakkında bazı bilgilere sahipti ancak, dış dünya ile ilgili bilgilerde cahillikleri oldukça genişti. Hiç kuşkusuz ki, İslâmiyette cahillik yasak edilmişti. İslâm uygarlığı ilk dönemlerinde birçok bilim alanında iyi okullar ve bilim adamları yetiştirmiş, diğer kültürlerden geniş ölçüde yararlanmıştı. “İlim Çinde bile olsa git bul” deyiminin Peygamber

* Makalenin orijinal adı: “Westernized Education in Ottoman Turkey” The Middle East Journal (Summer, 1962) ss. 289-301.

¹ Charles Mismar, *Souvenirs du Monde Musluman*, (Paris, 1892), s. 112. Mismar bunu İzzet Molla’nın oğlu Fuad Paşa’dan duymuş.

² H. G. Dwight, *Constantinople and its Problems* (New York, 1901) s. 199.

³ H. A. R. Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, 1/2, (London, 1957), s. 104-113, 143-154, 161-162.

⁴ Ebul’ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İst. 1946) s. 294., Cevdet Paşa, Tezâkir 1-12, yay. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s. 68.

Muhammedin sözlerinden biri olduğu kabul edilir. Fakat kâfir ile ilişki kurmaktan duyulan kuşku, uyuşukluk, korku ve kibir eğitimde duraklamanın nedenleri olmuştur.

Ulemâ, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece kadı ve hukukçusu değil, öğretmeni de olmuş ve onların bilgisizliği diğerlerini de etkilemiştir. Onların öğrencilerine "Mekteplerde" verdikleri bilgiler, ondokuzuncu yüzyıl dünyasına uygun eğitime güçlüklerle erişebiliyordu⁵. Birçok Türk, dinî geçmişleri, Türklerin geçmişleri ya da çevrelerindeki dünyadan haberi olmadan yetişiyordu. Yaşlı Moltke 1830'da ilk kez askeri danışman olarak Osmanlı İmparatorluğu'na gittiğinde, orada onun dünya yuvarlağı görüşünü kabaca kabul eden "eğitilmiş" memurlar bulmuştu⁶. İslâm bilimi unutulmuş, modern Batı ise henüz kazanılamamıştı. Hemen hemen hiçbir Türk Batı dillerini bilmiyordu. 1820 Yunan isyanının uyandırdığı güvensizlik, Türkleri çevirmenlik görevi için kendinden olanlara bakmaya zorlamıştı, bunlardan ilki Ortodoks iken İslâmlığa geçen Bulgaroğlu Yahya Naci Efendi, ikincisi ise Yahudi iken İslâmlığa geçen hoca İshak Efendi'dir.

Müslüman Türk toplumuna etkileri onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru damla damla akmaya başlayan Batılı eğitim, yirminci yüzyılın başlarında giderek gelişerek bir sel haline dönüştü. Bundan Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafı etkileniyor, Mısır ve Balkanlar ise diğer yerlerden daha derin etkileniyordu. Biz burada daha çok özellikle imparatorluk Türkiye'si ile ilgileneceğiz. Türkler Batılı eğitimden altı kanaldan etkileniyorlardı. Bu kanalların en önemlisi dar bir seçkin çevre ile açık bir alış veriş içindeydi. Bu kanalın en doğru bir kararla eğitim olduğunu düşünenler -uzun yaşamından edindiği tecrübenin bütünlüğüyle, mesleğindeki başarısıyla, gezileriyle, çok özel okumasıyla, başkalarıyla tartışmalarıyla, İstanbul'un önde gelen devlet adamları, yazar ve şairleriyle düzenlediği bilimsel toplantılarla, herhangi bir okulun verebileceğinden daha iyi eğitim görmüş, Batı bilimini kendi kendine en iyi öğrenmiş ondokuzuncu yüzyıl Türklerinden biri olan-çağdaşları tarafından "Ayaklı kütüphane" diye anılan ve doymak bilmez bir okuyucu olan Ahmet Vefik Paşa, Fransızca'yı Viyana'daki Osmanlı Büyükelçiliğinin bahçesindeki bir ağacın altında öğrenen Ali Paşa, Berlin Üniversitesi'nde diğerlerini gölgede bırakan üç yıllık bir öğrenim göre Münif Paşa ve Anadolu'da sürgünde iken

⁵ Gibb and Bowen, *Islamic Society* 1/2, ss. 139-143. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İst., 1938-43), I, ss. 68-82, ve II, s. 383.

⁶ Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, (2nd ed. Berlin, 1876), s. 411.

dokuz yılda kendi kendine Fransız felsefesi ve sosyoloji çalışan Ziya Gökalp'dir. Herbiri İslâmî geçmişleriyle Batıyı uyuşturmak ihtiyacını duymuşlardır. Herbiri kişisel olarak Batılı eğitimin avantajlı yanlarının alınmasına karar vermişlerdi. Bu insanlar ve onlar gibiler, İmparatorluktaki Batılı eğitimin gerçek önderleriydiler.

Diğer beş kanal ise İmparatorluğun resmi okullarına ya da öğretim sistemine girmeye başlayan Batılı eğitimin etkileridir. En belirgin kanal ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki birçok okulda Batılılar tarafından uygulanan ve desteklenenidir. Aşağı yukarı tüm misyon okulları böyle idi. Gerçi imparatorlukta bazı yabancı Katolik okulları, özellikle Fransız okulları, uzun yıllardan bu yana bulunuyorlardıysa da, ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında açılan misyon okulları hızla gelişmiştir. Katolik tepkisinin hafif olduğu bu yıllarda deniz aşırı Protestan misyonları bu büyük filizlenmesini yaptı ve bazı Avrupalı güçlerin hükümetleri ve toplumlarınca öncülüğü yapılan bu yeni emperyalizmde, Yakın-Doğudaki okullara kendi kültürel damgalarını vurmak istiyorlardı. I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda resmi olmayan bir sayıma göre 500 Katolik Fransız okulu, 675 Amerikan okulu, 178 İngiliz okulu bulunuyordu. Fransız okullarında 34.317, İngiliz okullarında ise 12.800 kayıtlı öğrenci vardı⁷. İmparatorlukta az sayıda da olsa Alman, İtalyan, Avusturya-Macaristan ve Rus okulları da bulunuyordu. Okuların çoğu ilkokuldu, bunlar arasında birkaç orta öğretim veren okul ile birkaç üniversite düzeyinde öğretim yapan okul da vardı. Görüldüğü gibi, 1914 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu Batılı eğitimin geniş ölçüde girmesini kabul etmişti. Bunun Türkler üzerinde etkisi ne olmuştur?

Bu yayılmanın etkisini ölçebilmek şansı zayıftır. Çünkü, burada okulların sayısı aldatıcı olacaktır. Bu yabancı okulların çoğu, İmparatorluğun çok az Türkün yaşadığı Arap kısmında bulunmaktaydı ve Araplar çoğunlukla Hristiyanların bulundukları bu okullara herhangi bir toplumun

⁷ Paul Monroe, "Education", E. G. Mears, Modern Turkey, (New-York, 1924), ss. 130-132, rakamlar World's Mission for 1914'den alınmıştır. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya kısmı için (İstanbul dahil) rakamlar Noel Verney-George Bambmann, Les Puissances Etrangères Dans le Levant en Syrie et en Palestine (Paris, 1900) ss. 38, 52-53, 57, 63-64, 85-114, 125-126, 132-133'dan alınmıştır. Bu iki kaynakta yabancı okulların tarifi açık değildir. Okullar bazı durumlarda yabancı mali desteğiyle ve yabancılar kontrolünde yerli kuruluşlar olarak, bazı durumlarda bir yabancı mezhep ile mahalli Hristiyan kilise tarafından korunan yerli okullar ve bazen de yabancı misyonerler tarafından doğrudan-yönetilen okullar olarak gözükmektedir. Katolik okulların listesi için ayrıca bak: Ergin, Maarif Tarihi, II, ss. 637-648.

duyduğu kadar ilgi gösteriyorlardı. Okulların çoğu gerçekte yerli Hristiyanlarca ve biraz da dış destek ve denetlemeyle yönetiliyordu. Fakat, Türkler üzerinde etkilerinin az olmasının en büyük nedeni, Türklerin yaşadığı yerlerde bile, onların çok azının bu okullara ilgi duymasıydı. Bu da yabancı şeylerden duyulan kuşku, hatta daha fazlasıyla Hristiyan olan şeylere duyulan kuşku, her milletin ya da dinsel toplumun kendi gelenekleriyle bağlı, kendinden olanlar için, kendi okullarını yapma isteği nedeniyledir. Osmanlı İmparatorluğu'na ondokuzuncu yüzyıl başlarında giden evangelistik çabalarla dolu Hristiyan misyonerler, Müslüman ve Musevilerin hiç hoşlanmadıkları bir şey olan din değiştirmelerini ve Hristiyan eğitimini kabul etmelerini istediler. Misyon okulları çabalarını daha sonra Gregoryen Ermeniler, Ortodoks Rumlar ve Ortadoğudaki diğer küçük Hristiyan gruplar üzerinde yoğunlaştırdılar. Türkler bundan dolayı kâfirlerin getirdiği dini ve onları Hristiyanlaştırmak isteyen yabancı okulları reddetmeyi daha fazla benimsediler. Bazen Türk tepkisi açık bir düşmanlığa dönüştü. Bu Amerikanın Türkiye'deki en seçkin okullarından biri olan Robert Kolleji'nin ilk yıllarında olduğu gibi resmi olmayan bir şekilde, ünlü kuruluş ve kadrolarına rağmen giderek hızlandı. Kollejin bulunduğu yer olan Boğazda bulunan Rumeli Hisarı Köyü imamının karısı, bu kuruluşa karşı mahallî muhalefete öncülük etti⁸. Bu düşmanlık hükümetçe de gösterilerek resmi ve resmi olmayan şekilde baskı yapıldığı gibi bazen bu yabancı kuruluştaki öğrencilere ayrılmalari içi sultan tarafından baskı yapıldı. Bu baskılar II. Abdülhamit döneminde 1880-1900 yıllarında en üst noktaya ulaşmıştır⁹.

Yabancı okullarla ilgilenen Türkler var mıdır? Bunlar kimlerdir ve Batılı derslerin bunlar üzerindeki tam etkisi ne olmuştur? Bu, bunu üzerine alan bilim adamı içi güç fakat ödüle değer bir çalışma olabilir. burada yalnızca deneme olarak bir cevap verilebilir. İmparatorluktaki yabancı okullara ilgi duyan Türkler hakkında yapılmış bir istatistik bulunmamaktadır. Öncelikle dikkati çeken, daha çok Hristiyan olmuş ender kişilerden edinilen dağınık bilgilerdir. Kırım savaşının bitmesinden sonra Boğaz'da Bebek'teki cemaat misyon kurulu tarafından düzenlenen Cyrus Hamlin'in

⁸ George washburn, *Fifty Years in Constantinople*, (Boston, 1909), ss. 71-72.

⁹ Ibid, s. 180, Verney and Bammbmann, *Puissances Etrangères*, ss. 90, 125. W. E. Strong, *The Story of American Board* (Boston, 1910), s. 387. Report of Constantinople for the 38th Year, 1900-1901, s. 8. türkleri Amerikan kollejlerinden çıkarmak için yapılan hükümet baskısına diğer kişisel örnekler için: Caleb F. Gates, *Not to Me Only* (Princeton, 1940) SS. 181-182, Halide Edib, *Memoirs*, (New York, 1926) ss. 149-153.

seminerlerindeki din kurslarında bir Türk Hristiyan olmuştu¹⁰. 1857'de İzmir'de Kaiserwirth Deaconesses of Prussia rahibelik kuruluğu tarafından işletilen bir okulun 110 öğrencisi arasında bir Türk kızı vardı¹¹. Onun da Hristiyan olmuş olması mümkündür. 1869'da Robert Kolej'in 71 kişilik öğrenci kadrosu arasında iki Türk hristiyan vardı¹². Böyle din değiştirenler Müslüman Türklerce toplum dışına atılmışlardı. Çünkü onlar milliyetlerini değiştirmişlerdi.

Bununla birlikte tarihi kesin olarak belli değil ve araştırmaya muhtaçsa da İmparatorluktaki Müslüman Türkler'de bazı yabancı okullarla ilgilenmeye başlamışlardı. 1840'da önde gelen ailelerin oğullarından birkaç Türk, Cyrus Hamlin'in öğrenciler için düzenlediği seminerdeki fizik ve kimya deneylerini görmek için Palace Okuluna gelmişlerdi. Fakat yalnızca ziyaretçiydiler¹³. Türkler yabancı okullara 1856 Islahat fermanıyla çıkartılan Hatt-ı Hümayûn'dan sonra kayıt olabildiler. 1870 sonlarında küçük guruplar halinde yabancı okulların kayıt defterlerinde düzenli olarak görünmeye başladılar. 1908 Genç Türk ihtilâli döneminde Robert Kolej'de toplam 300'ün üzerinde öğrenciden yüzde üç ya da beş oranında Türk öğrenci bulunuyordu¹⁴. Bazı Fransız okullarında bu oran daha yüksekti¹⁵.

Böyle birçok öğrenci daha alt ve hazırlık sınıflarında görülmektedir. Robert Kolej'de en azından birkaç kişi dersleri tamamlamıştı. 1903'de yapılan Sovyet stili bir istatistikte bu kurumdan diploma alan Türklerin yüzde yüzü Bektaşî Dervişleri çevresinden ve İslâmlığın sunni olmayan çevrelerindendiler. Bu istatistik bir bektaşî tekkesi şeyhinin büyük oğlu olan Hulûsi Hüseyin (Pektaş) Efendi tarafından belirtilmiştir. O, 1863'te kurulmuş olan kolej'in dört yıllık eğitimden sonra bitirme derecesi almaya

¹⁰ Rufus Anderson, *History of the Mission of the American Board of Commissioners* (Boston, 1873), II, ss. 48-49.

¹¹ Nassu W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece*, (London, 1859), ss. 215-217. Birkaç yıl sonra Maraş'taki kız kolejinde, öğrencilerin çoğunun anadili Türkçeydi ancak, çoğu Ermeni Türkçesi konuşuyorlardı ve tabii ki gayrimüslimler. American board of Commissioners for Foreign Missions, *The Higher Educational Institutions of the American Board*, Boston, 1904, ss. 28-32.

¹² Washburn, *Fifty Years*, s. 40.

¹³ Cuyrus Hamlin, *My Life and Times* (Boston, 1893), ss. 228-235.

¹⁴ Washburn, *Fifty Years*, ss. 91, 98, 159, 175, 180, 200, 233, 250, 256, 264, 276, 285, 299'da 1874'den sonra diğer öğrenciler arasındaki Türk öğrencilerin sayısını vermektedir.

¹⁵ İstanbul Kadıköy'deki St. Joseph kolejinde 1890'da yüzde bir, 1900'de yüzde 15, 1911'de yüzde 56: Ergin, *Maarif Tarihi*, II, s. 644.

hak kazanan 195 Bulgar, 144 Ermeni, 76 Rum, 2 Yahudi ve 17 Avrupalı ya da Amerikalı arasındaki tek Türk idi. Aydın ve iyi eğitim görmüş hükümet memurlarının kızlarından olan diplomalı Türklerden ikisi de Amerikan Kız Okulu mezunlarından iki genç kızdı. bunlardan ilki Sultan Abdülaziz'in hareminden bırakılmış bir cariye ve eğitimin önemine yürekten inanmış biri olan Tevfik Paşa'nın kızı gülistandır. Gülistan, lisenin bütün derslerinden başarılı olarak 1890'da mezun oldu. Diğerisi ise, bir profesör, vatansever, feminist ve öncü bir yazar olarak tanınan Halide Edip (Adivar)dır ¹⁶. İmparatorlukta Katolik okullarla ilgilenen ilk Türkler, eğitimini Mısır'ın akıllıca geliştirilmiş okullarında yapmış, özel elçiliklerle Avusturya ve Rusya'da bulunmuş, politikada muhaliflerine karşı sözünü sakınmaması ile halk arasında sevilen ve II. Abdülhamit'in gözdelelerinden olan Mareşal Fuat Paşa'nın sekiz oğludur ¹⁷. 1914'de bir Fransız kolleji olan St. Joseph mezunu öğrencilerin meslekleriyle ilgili olarak yapılan bir inceleme, bu öğrencilerin hepsinin üst sınıf gruplardan geldiğini göstermektedir. Toplumsal yapıları bakımından da üst düzeyde ve Batılı eğitimin önemini kavramış ailelerden geldikleri görülmektedir ¹⁸. Son olarak da Batı kültüründen etkilenmiş seçkin ailelerden veya heterodoks mezheplerden gelen Türkler ve yabancı okullarda eğitim görmüş olanların bunu daha fazla istediklerini söyleyebiliriz. İncelenen bu öğrencilerin tümünün bu okullarda gördükleri eğitime ne gibi tepki gösterdikleri de araştırma gerektirmektedir.

Yabancı okulların etkisi çok geniş olmuşsa da olumlu etkileri tam olarak ölçülemez. Sonuçta, Rumeli Hisari imamının karısı gibi gerçeği görerek yabancı öğretmenler için "bizden iyi insanlar" dediği gibi kuşkusuz birçok Türk, Batılı eğitim ve eğitimcilere karşı saygı duymaya başladı ¹⁹. Bunlardan bazıları, 1908 ihtilâli ile yeniden kurulan parlamenter rejim, Abdülhamit otokrasisini dizginleyince, bu duygularını açıkça belirttiler. Harput Cemaat Fırat Kolleji yöneticilerinden bir Türk memur "Şimdiye değin yalnızca Ermeniler bu kolejlere izin verilmesinden yararlanabildiler" diyordu, "biz Türkler çocuklarımızı buraya göndermeyi yasaklamıştık, şimdi herşey değişti bizde bu kuruluşun verdiği bu iyi hizmeti

¹⁶ Mary mills Patrick, *A Bosphorus Adventure* (Stanford, 1934), s. 225-229. Halide Edip, *memoirs*, ss. 190-206.

¹⁷ Ergin, *Maarif Tarihi*, II, s. 644., Gatezs, *Not to Me Only*, ss. 181-182. İ. A. Gövsa, *türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, s. 145.

¹⁸ 8 prenses, 22 mareşal ve general, 90 önemli şahsiyet, 30 banka müdürü, 80 sivil memur, 80 banker, 90 doktor, 20 avukat, 20 mühendis, 300 zengin malsahibi: Ergin, *Maarif Tarihi*, II, s. 644.

¹⁹ Washburn, *Fifty Years*, ss. 72, 86.

paylaşacağız...”²⁰ 1908’den sonra birkaç Türk bu yabancı okullara kayıt oldu. Amerikan Kız Koleji Türk müracaatçıların kuşatmasına uğradı, bunlardan birçoğu kayıt yaptıramayarak geri dönmek zorunda kalmıştı. 1913’te Robert Koleji’nde 470 kişilik öğrenci sayısının % 15’e yakını yani, 67 Türk öğrenci ile 23 Türk olmayan Müslüman öğrenci vardı. St. Joseph Koleji’nin % 50’den fazlası Türktü. 1913’de Türklerin yaşadığı bölgelerdeki bütün Amerikan kolejlerinde Türk öğrenci sayısı, toplam sayının % 7 sine ulaşmıştı²¹. Hatta Enver Bey’in Jön Türklerin reform programında Amerikan okullarından esinlendiklerini, abartılmış bir gerçek de olsa nazikçe belirtmesi oldukça önemlidir²². Bununla birlikte, bütün bunlar gözönünde bulundurulduğunda bu yabancı kurumların Türkler arasındaki toplam etkilerinin bütün imparatorlukta zayıf olduğu görülecektir. Onun gerçek önemi bir maya gibi etki yapmış olmasıdır.

Türkler üzerinde en önemli etkiyi Osmanlı hükümeti tarafından özel amaçlarla açılan yüksek okullar yapmıştır. Bu okullar, imparatorluğa Batılı düşüncenin girebilmesini sağlayan büyük eğitim kanallarıydılar. Bu okullara, Osmanlı-Avrupa ilişkilerinde, onsekizinci yüzyıl savaşlarının yenilgilerinin, Osmanlı askerî geriliğini kanıtladığı zaman ihtiyaç duyulmuştu: Matematik ve mühendislik için açılan askerî kara ve denizcilik okulları onsekizinci yüzyıl sonunda, Avrupalı kaçak dönmelerin yardımları ve ders kitaplarının çevrilmesiyle gerçekleştirilmişti. Ondokuzuncu yüzyılda böyle özel okullar artırılarak, bunlara askerî bir tıp okulu ile bir askeri akademi eklendi. Halk için açılan, tıp, dil, hukuk ve öbür sivil okullar da bunlara katıldı. Bu okulların tamamıyla ilk düzeyde başlaması veya teknik kolejlerin ilk yıllarındaki tüm derslerin karışımından oluşan “yüksek” okullar olarak düzenlenmesi düşünüldü. Örneğin, 1830’da deniz akademisinde 200 öğrencinin yarısı yalnızca okuma ve yazmayı öğreniyor, sadece otuzu denizcilik yapabilecek kadar ileri eğitim görüyordu²³.

Yüzyılın ortalarına gelinceye değin bu okullar Osmanlı İmparatorluğu’nun modernleşmesi için gerekli liderliklerin pek azını sağlamıştı. Bu

²⁰ Strong, *Story of the American Board*, s. 409.

²¹ Hester D. Jenkins, *An Educational Ambassador to the Near East* (New York, 1925) s. 154. “Attendance at American Colleges in Turkey, 1912-1913” *Moslem world* III: 3, (July, 1913), s. 333. Ergin, *Maarif Tarihi*, II, s. 644.

²² Strong, *Story of the American Board*, s. 408.

²³ Captain Du Plat, *Royal Engineers to Ponsoby*, 5 September 1837, FO 78/305, Public Record Office, Quoted in F. S. Rodkey, “Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1831” *Journal of Modern History*, I: 4 (December, 1929), ss. 581-582. Ergin, *Maarif Tarihi*, II, ss. 298-306.

liderlikler hala büyük ölçüde kendi kendini yetiştirme yoluyla oluşuyordu. Bu askerî okul mezunları kimi zaman, 1860'da hükümetçe kurulan orta ve ilk düzeydeki layik okullarda öğretmen ve uygulayıcı oluyorlardı²⁴. Yaklaşık 1875'den itibaren imparatorluk liderliklerinin önemli bir kısmını bu okullar yetiştiriyordu. Fransızca öğrenim yapan bu okulların en büyük yararı, yeni bir düşünce dünyasının kapılarını açması ve Batılı matematik, fen, coğrafya, tarih ve politika kavramlarını getirmesidir. İlk Jön Türkler askerî tıp okulundan çıkmıştır. Yüksek okullardaki eğitim yalnızca Batılı değildi, aynı zamanda Batılılaşmıştı. 1859'da sivil memur yetiştirmek üzere kurulan bir yüksek okul olan Mekteb-i Mülkiye'nin bütün dersleri, "İç ve uluslararası ilişkiler" gibi modern bir terimle tanımlanabilir. Bu günün gururla izlenen A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi bu okulun bir devamıdır²⁵. Bu yüksek okulların kalitesi zamanla düzeltildi ve yirminci yüzyıl Türk tarihi üzerindeki etkileri başlıbaşına olağanüstüdür. Sonuçları Jön Türk dönemi sonundaki 1908 İhtilâli ve Mustafa Kemal (ATATÜRK) önderliğindeki cumhuriyet döneminde görülmüştür.

Bu özel yüksek okullar, Türk yönetici zümre arasındaki önemli ayrılığı da genişletmiştir. Bu ayrılık, bir ölçüde Batılı eğitim görenlerle-genellikle yüzeysel de olsa Fransızca bilenler-geleneksel medrese eğitimi görenler arasındaydı. Sivil memurlar arasındaki ayrılık, yüzyılın ortalarında gözle görülebiliyor, kendini yetiştirmiş ya da dışişlerinin Tercüme Bürosu'nda çalışan, Fransızca bilen memurların sayısı giderek artıyordu. Örneğin, 1840'da bazı elçilik atamaları, Batıcılara karşı muhafazakârların rekabetiyle ilgilidir. Cevdet Paşa'nın kızı, Paşa'nın kendisini Fransızca bilmediğinden azledilmekten kurtarmak için bunu sakladığını, gizli gizli çalıştığını söylemektedir²⁶. 1870'de Fransızca bilen zümre daha da belirgindir²⁷. 1870'de kolordularda, askerî okullardan yetişen subayların, erlikten subaylığa yükselenlerden ayrı bir sınıf oluşturmaya başladıkları da görülebilmektedir²⁸. Batılı tarzda bir parlamenterizme girmeyi amaçlayan 1876 ve 1908 ihtilâllerini yapanlarda askerî okullulardı²⁹. 1909 karşı

²⁴ Ibid, II, s. 361.

²⁵ Ibid, II, ss. 495-517, A. D. Mordtmann, *Stambul und das Moderne Türkenenthum*, (Leipzig, 1877-1878), I, s. 137. Türkçaya Ataöv, "The Faculty of Political Science of Turkey", MEJ, 14: 2, (Spring, 1960), ss. 243-245.

²⁶ Fatma Aliye, Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı, (İst. 1332) ss. 34-35.

²⁷ Hermann Vambéry, *Sittenbilder aus dem Morgenlande*, (Berlin, 1876) ss. 195-196.

²⁸ Murat Efendi (Fransız von Werner), *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1877), II, s. 130.

²⁹ 1890'da Harboku'nda, 1908 ihtilâli ile sonuçlanan harekette, bazı askerî öğrenciler, kurdukları iki gizli komiteye, 1876'da Abdülaziz'i deviren Harboku liderlerinden Hüseyin Avni Paşa ve Süleyman Paşa'nın adını vermişlerdi. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İst. 1952, s. 104.

ihtilâlini ise askerî okullardan yetişen “Mektepli”ye düşmanlık besleyen muhafazakâr askerler yapmıştır³⁰. 1789-1914 arası askerî ve sivil memurlar hakkındaki biyografik çalışmaların geniş bir değerlendirmesi, onların gördükleri eğitim ve ulaştıkları makamların karşılaştırılması, Osmanlı İmparatorluğu’nun Batılaşmaya doğru ilerleyişini olduğu kadar bu toplumsal ve siyasal bölünmenin nedenlerini de tamamen aydınlayabilecektir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda Batılı eğitime girişin bir diğer yöntemi de hepsi hükümetçe desteklenen üniversite, ilk ve orta öğretimin bir bütün sistem olarak ortaya konmasıdır. 7 Mart 1845’te bir camide Sultan Abdülmecit tarafından verilen bir beyanattaki “Kötülüğün kaynağı cahilliğin halkın arasından kaldırılması padişahın buyruğudur.” isteğiyle bu gelişme başlamıştır³¹. İşi bilenlerden bir komisyon kurularak çalışmaya başladı, kısa zaman sonra bir eğitim bakanlığı kuruldu. Okullar genel müfettişi olan Kemal Efendi eğitim sistemlerini öğrenmek üzere İngiltere, Fransa ve Almanya’ya gönderildi³². Hükümetin eğitim konusundaki bu tutumu ve girişimi Batılaşmaya doğru bir adımdı. Özel yüksek okullar bu devlet desteğinin dışındaydılar, çünkü buralarda eğitim özel ve dinî vakıflara bırakılmıştı.

1840’dan sonra hükümet eğitimin sorumluluğunu kabul ettiğinde, yeni sistem kesik kesik ve düzensiz oluşmaya başladı ve Ortadoğu’da sık sık görüldüğü gibi yukarıdan aşağı doğru olması reformun belirgin karakteristiği idi. Üniversite üç kez ölü doğmuş (1846, 1870, 1879) ve 1900’e gelinceye değin kesin bir şekilde kurulamamıştı. Yüksek derecede orta okullar (rüşdiye) kurulmuş fakat ulemânın muhalefeti nedeniyle ilk okullar (Sibyan ya da ibtidai) geleneksel karakterlerinden çok az bir değişme gösterebilmişlerdi. Buralarda cahil hocalar bir parça okuma yazma öğretmeyi sürdürüyorlar ve çocuklar Kur’an’ın anlaşılabilir Arapçasını bir uyum içinde başarıyorlardı. 1860’da Tuna Vilâyeti valisi olan Mithat Paşa, bu sırada modernleştirilmiş ilkokulları deniyor, yazar Namık Kemal Fransız vilâyet okulları konusunda ona yardımcı oluyor ve Tunuslu Hayrettin Paşa

³⁰ Vicomte de La Jonquiere, *Histoire de L’Empire Ottoman*, (Paris, 1914), II, ss. 232, 236, 240. Mektepli okuldan yetişen sivil memurlar içinde kullanılan bir terimdir. Mark Sykes, *The Caliphs Last Heritage*, (London, 1915), s. 489.

³¹ Freiherr, F.V. von Reden, *Die Türki und Griechenland in ihrer Entwicklungsfähigkeit*, (Frankfurt 1856), s. 307.

³² Ahmet Kemal Paşa, Ergin, *Maarif Tarihi*, II, ss. 367-375. J.H. Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, Trans by Lady Easthope (London 1856), I, ss. 197-202, İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 213.

Müslüman çağdaşlarını Fransız okul sisteminin alınmasına zorluyordu³³. İlkokullardaki gelişme 1870'den sonra başarıyor ancak bu zahmetli ve yavaş oluyordu. "Öğretmenin ana görevinin her bir çocuğun nasıl bağırdığını, aksan ve telâffuzlarının iyi olduğunu görmek olan" geleneksel ilkokulların birçok örneği Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar kalmıştır³⁴. Yazar Ömer Seyfettin, 1890'da ilköğrenimi sırasında gördüklerini kısa popüler hikâyelerinden biri olan "Falaka" da şöyle anlatmaktadır: "Okulda kırküz çocuktuk... sınıflara ayrılmamıştık. koro halinde bir ağızdan bağırarak alfabeyi ve Kur'an'dan parçalar öğrendik, koro halinde duaları makamla okuduk, çarpım tablosunu koro halinde tekrarlayarak öğrendik. Tüm derslerimiz boyunca anlamını hiçbir zaman kavrayamadığımız şeyleri papağan gibi sonsuz tekrarlıyorduk."³⁵ Batılı eğitim hiç olmazsa Kur'an'dan parçalar okunmasına çarpım tablosunu eklemişti.

1896'da çıkan bir yasaya göre Osmanlı okullarının organizasyonu ve okutulan dersler, içinde bulundukları durumdan daha çok Batılılaşmıştı. Bu yasa, ilk dereceden üniversiteye kadar okullardaki hiyerarşiye gerçekçi bir düzenleme getirdiği gibi her aşama için akılcı ve tümüyle Batılı bir ders düzeni getirmiştir³⁶. Bu temel, ileriki yıllarda da İmparatorluk sona erinceye kadar bazı düzeltmelerle sürdü. Ancak bu yasayla da gelişme ilköğretim düzeyinde bile çok yavaştı. Bütün okulların bir hiyerarşi içinde Batılılaşması imparatorluğun her tarafında aynen tekrarlanamamıştır. Galatasaray lisesi 1868'de, planlanmasına katkıda bulunulmuş ve doğrudan Fransa'nın etkisi altında kurulmuştu. Bütün derslerin tamamı Batılı, Türkçe ve yöresel dillerin bulunduğu sınıflar dışında genel öğretim Fransızca idi, okul müdürü ve öğretmenlerde Fransa'dan gelmişti ve okul açıldığında 341 öğrenciden 147'si Müslümandı, bunların çoğunluğunu da Türkler oluşturunuyordu³⁷. Galatasaray Lisesi mezunlarının kariyerleri üzerinde

³³ Ergin, *Maarif Tarihi*, II, ss. 389-390., A. H. Midhat, *Tabsira-i İbret* (İst., 1325) ss. 42-43., M. C. Kuntay, *Namık Kemal*, I, (İst., 1944), s. 24., *Le General Kheredine, Reformes necessaires aux etats musulmans* (Paris, 1868) s. 66.

³⁴ H. G. Dwight, *Constantinople and its Problems*, ss. 210-211.

³⁵ Ömer Seyfettin, *Raskazy* (Moskow, 1957) s. 23. Falaka, eskiden okullarda ceza olarak ayak tabanlarına dayak atarken, ayakları sıkıştırıp tutmak için kullanılan araç.

³⁶ Yasanın metni için bak: Gregoire Aristarchi, *Legislation Ottomane* (Constantinople, 1873-1888), III, ss. 277-315.

³⁷ Galatasaray Lisesi Kanunu için bak: *ibid*, ss. 315-317 ilk müdürünün anıları: De Salve, *L'enseignement en Turquie, Le lycee imperial de Galata Serai, Revue des deux mondes* 3rd period, V (15 October 1874), ss. 846-849.

yapılacak bir çalışma, Batılı eğitimin etkisi hakkında geniş bilgi verecektir. Ancak, 1869 yasasıyla bile okulların çoğunda Batılılaşma çok az olmuştur.

Türk toplumu, yeni eğitimin yöntem ve konularını yavaş kabul ediyordu. Osman Ergin, karatahta ve harita kullanan, Jimnastik yaptırın, tenefüste öğrencilere oyunlar oynatan Selanikli bir öğretmenin dramatik hikâyesini anlatır. Okulu onun “Gâvur” yöntemlerine söven bir gurubun saldırılarıyla iki kez yıkılmış ve ölümle tehdit edilmişti. Fakat öğrencileri diğerlerinininkinden daha iyi okuma ve hesap yapınca kabul edildi³⁸. Diğer tepkiler daha çok ulusal nedenlerle idi. Bu Galatasaray’daki Türk öğrencilerin kendi dillerinin küçümsenmesini protesto etmeleri ve Askerî Tıbbiye’deki öğrencilerin eğitim dilinin Fransızcadan Türkçeye çevrilmesini istemeleriyle başladı³⁹. Bu tepki daha çok, yirminci yüzyılın başlarında Ziya Gökalp tarafından felsefi planda seslendirilmişti. O, Fransız stili eğitimin dışarıdan alındığından şikâyet ediyor, Arap, İran uygarlığı üzerine kurulmuş olan eski “medrese” eğitimi gibi asıl Türk kültürüne zıt olduğunu söylüyordu⁴⁰.

Diğer iki eğitim kanalı olarak, Batı etkisini getiren Türklerden de kısaca söz edilebilir. Birisi dışarıda okuyan Türklerdir. 1834’den sonra hükümet düzensiz aralıklarla genç Türk gruplarını okumak üzere Batı Avrupa’ya gönderdi. Başlangıçta bunların çoğu askerî okul mezunlarıydı. Sonradan daha çok siviller gitti, birçok Türk de kişisel olarak okumaya gitti. Bazıları iyi bir eğitim görmüş ve oldukça Batılılaşmış olarak döndü. Dönenlerden bazıları reform çalışmalarının liderleri oldular, bazıları ise Avrupa’da öğrendikleriyle evdeki durumu karşılaştınca, hayal kırıklığına uğramış uyumsuz insanlar oldular. İmparatorluğun sadrazamlarından birinin karısı, kocasının “Avrupaya öğrenim için gönderilmiş olanların çoğunluğunda” olduğu gibi, cahilliğinin üzerini bir parça bilgi ile cilalamış biri olduğunu söylemişti⁴¹. İngiltere’de Edinburg ve Wollwvich’de okumuş biri olan Mehmet Sait Paşa 1877’de şöyle diyor “Dışarıda yaşayınca kadar kendimi adam sanırdım, ülkeme döndüğümde sadece akılsız biri olduğumu

³⁸ Ergin, Maarif Tarihi, II, ss. 395-397.

³⁹ Ibid, s. 404, Osman Şevki Uludağ, “Tanzimat ve Hekimler”, Tanzimat I, (İst., 1940) ss.

970-975.

⁴⁰ Niyazi Berkes, yay, Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp (New York, 1959), ss. 233-247.

⁴¹ Melek Hanım, Thirty Years in the Harem (London, 1872), ss. 277-278. Kıbrıslı Mehmet Paşa’nın levanten karısıdır.

gördüm...”⁴² kazançları yalnızca bazı pahalı Avrupa zevkeleri ve sefahatti: Bir Osmanlı devlet adamı şöyle eleştiriyor, onlar “Frengi kaptılar, uygarlık değil-Syphilized not civilized”⁴³. Yirminci yüzyıl başlarında okumak için dışarı gidenler, genellikle bir grup olarak çalıştılar ve Osmanlı hükümeti üzerinde oldukça etkili oldular. Bunlar hakkında da bir seri biyografik çalışma aydınlatıcı olacaktır.

Son kanalda ise Batılı eğitimin etkisi doğrudandır. Bu etki, Türk olmayan azınlıklardan geldi, -Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler- bu milletlerin imparatorluk içinde modern eğitim uygulayan okulları bulunuyordu. Bu tip okullar ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru hızla gelişti, dışarıdan sık sık para ve eğitim desteği alıyorlardı-Yahudi okullarına Musevi Birliği (Alliance Israelite), Rum okullarına Atina Musevi birliği (Alliance Israelite) Rum okullarına Atina Üniversitesi ve Rum çevreleri, Ermeni okullarına ise Rus ermenileri bu desteği sağlıyorlardı. Türkler bu okullarla ilgilenmiyorlardı ancak, Müslüman olmayan eğitimdeki bu gelişme Türkleri kamçılamıştı. Bunun öncülüğünü de Hristiyan, Müslüman her inançtan öğrencilerin birlikte okuyabilecekleri bir okul kurmak isteyen Mithat Paşa gibi bazı devlet adamları yaptılar. Sadrazam Ali Paşa'da 1860'da okullara azınlıkları çekmeye ve böylece onların İmparatorluğa bağlılıklarını artırmaya yarıyacağını umduğu karışık öğrencilerden oluşan resmi Türk okulları kurmak istemişti⁴⁴. Gayrimüslim okulları, Türkleri kendi okullarındaki eğitimin kalitesini yükseltmeye de özendiriyordu. Ziya Bey, Türklerde okuryazarlığın artırılmasında da geri kalındığından söz etmektedir: Rum ya da Ermeni okullarında on yaşında bir çocuk kendi dilinde bir gazeteyi okuyabilirken bunu ancak 15 yaşında bir Türk çocuğu yapabiliyor ya da kısa bir mektup yazabiliyordu⁴⁵. 1870'de muhafazakâr bir İstanbul gazesi olan Basiret, bir çare olarak Rum ve Ermeni okullarının hükümetçe denetlenmesini istiyordu⁴⁶. Azınlık okullarındaki Batılılaşma Türkleri bu konuda çabalar harcamaya sevketmiştir.

⁴² Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question*, (London, 1877), I, s. 134. İngiliz Sait olarak biliniyordu. İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, (İst., 1955), s. 290.

⁴³ Hermann Vambéry, *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert*, (Leipzig 1875), ss. 96-109.

⁴⁴ Mordtmann, *Stambul*, I, ss. 75-88.

⁴⁵ *Hürriyet*'de: S (27 July 1868), İhsan sungu *Tanzimat ve Yeni osmanlılar*”, *Tanzimat* I, s. 841'dan alınmıştır.

⁴⁶ Mordtmann, *Stambul*, I, ss. 148-149.

1914'e gelindiğinde, okul sistemi ne zamanın gereklerini karşılayacak kadar yeterli ne de yeteri kadar kapsamlı olmasa da Batılı eğitim mücadeleyi çok açık bir biçimde kazanmıştı. Bir Türk yazar I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesi birçok okulun durumundan hala şikayet edebiliyordu, "Okul binaları bir cami avlusunda veya bir mezarlık köşesindeydi, öğretmenler çocuklara okumayı yazmayı, nasıl okuyup yazıldığını bilmeden öğretiyorlardı"⁴⁷. Batılılaşma henüz kadının eğitimi için bir istek uyandırmaktan uzaktı. 1912'de Müslüman olmayan kızlar için yabancı okullar ve millet okulları varsa da alt derecedeki okullar dışında Türk okullarının sayısı hala azdı. İstanbul Üniversitesi'ne ilk bayan öğrenci 1914'de kabul edilmişti⁴⁸. Türkler Batılı eğitimi, yabancılar tarafından imparatorluğa getirildiği gibi olmasa da kabul etmişler ve din temeli üzerine kurulu Fransız modeli büyük ölçüde izlenmişti. İmparatorlukta, bünyelerinde böyle dini etkiler de bulunduran yabancı okullardan Türkler dikkatle sakınıyor, Batılı eğitimin model ve derslerinden yalnızca layik olanlar kabul ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı okullarının kuruluşunun başından beri durum böyleydi, hangi düzeyde olursa olsun layik dersler giderek artıyordu. Kur'an'la ilgili dersler, modernleştirilmiş dersler arasındaki yerini koruyorsa da bu okullardaki din eğitiminin kalitesi düşüyordu. Kabul edilen tek Batılı "din" milliyetçilik inancıydı.

Batılılaşmanın geliştiği dönem boyunca ulemâ bir grup olarak muhalefette kaldı. Ulemâdan Fransa'da yaşamış ve öğrenim görmüş biri olan Selim Sabit Efendi, okuluna harita gibi bazı Batılı ders araçlarının girmesinin tohumlarını atmış, sanki din ve inanca karşı tavır almış gibi meslektaşlarınca "Frenk" diye reddedilmişti. Şeyhülislam bu protestoları desteklemişti ancak, Maarif Nezareti'nin Selim'in reformlarını yavaş yavaş uygulaması şartıyla uygun bularak onaylaması dikkati çekecek önemdedir⁴⁹. Sivil hükümet giderek daha çok kendi kendine düşünebilen Batıcılarla, özel yüksek okul mezunlarıyla ya da eğitimde reformun temsilcileri olan Avrupa'da eğitim görenlerle doluyordu. Ulemâ bile Batılı etkilerden tamamen kaçmıyordu. Yeni okullarda çalışanlardan ve medreseden gelenlerden bazılarının yeni kavramlara karşı gözleri açılmıştı. Yabancı ülkelerde okuyanlar döndüklerinde diğerlerine Fransızca ya da bir başka yabancı dili öğretmişlerdi. 1840'da Cevdet gibi daha çoğunu öğrenebilenler

⁴⁷ Hamdullah Suphi'nin ikdam'daki bir yazısı (Tam tarih verilmemiş) "Turkish Womanhood" *Moslem World*, III; 1 (January, 1913) ss. 83-84'den alınmıştır.

⁴⁸ Ibid, "The Feminist Movement in Turkey", *Moslem World* IV: 4, (October, 1914), ss. 422-423.

⁴⁹ Ergin, *Maarif Tarihi*, II, s. 384.

yalnızca Arapçayla dünyanın anlaşılamayacağını anlamışlardı⁵⁰. Cahil ulemâ hala çoktu, 1909 parlamentosunda tipik bir hoca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kız okulları açılması önerisinin şeriate aykırı olacağı gerekçesiyle kabul edilemeyeceğini söyleyebiliyordu⁵¹. Başlangıçta başarısız olan medrese reformu 1908 İhtilâlinde sonra yeniden başlıyordu.

Osmanlı toplumu ve tarihi üzerinde Batılı eğitimin toplam etkisi hakkında tam ve sağlam bir değer yargısına varabilmek için biyografik, politik, kültürel, ve istatistiksel çalışmalar henüz tam ve yeterli değildir. Okulların etkisini, onsekizinci yüzyıldan itibaren İmpartorluğu etkileyen bir çok etkenlerden ayırdetmek de oldukça güçtür. Bu zor ayrımı dengelemek ve değerlendirmek de zordur. Şimdilik deneme bir sonuç çıkarılabilir. Bunlardan birincisi, 1839'da yapılan politik gelişmenin gerisinde başlı başına Batılı eğitimin rolü vardır. İkincisi, Türk dili sadeleşmeye doğru yönelişini, kısmen Batılılaşmış liderlere borçludur. Üçüncüsü, İmparatorlukta Batılı eğitim uygulandığı sürede amacına ulaşamadı. Ali Paşa ve diğerleri, Türkler, Rumlar, Ermeniler, Museviler, Bulgarlar ve diğerlerinden oluşan karışık okulların İmparatorluğu birarada tutacak bir katalizör olacağını umarak aldandılar. Her millet kendi yoluna gitti. Dördüncüsü, deneme bir sonuç çıkarılırsa, kimileri memleketlerindeki aydın çevrenin güvenmediği, yarısı Batılı, yarısı Doğulu levantenler oldular. Yeni düşüncelerle eski davranışların karışımı her zaman başarılı olmuyordu. Mark sykes, 1906'da üstünkörü Batılılaşmış genç bir Türk memurla konuştuktan sonra, "Yarı pişmiş Frenk eğitiminin sonucu can sıkıcıydı" diye yazıyor⁵².

Sonuçta, bu gruplar arasındaki ayrılık genişledi. Batılı eğitim görenlerle, geleneksel medrese eğitimi görenler arasındaki çatlak büyüdü. Son zamanlarda, ondokuzuncu yüzyıl Batılılaşma hareketlerinin yarattığı ikiliği konuşmak moda oldu ve bu hiç kuşkusuz ki, eğitim dünyasında da böyledir. İki sistem ve ürünleri yanyana yaşadılar. Bununla birlikte en doğru olanı bir üçlülüğün de olduğudur, bu farklı eğitim görmüş iki grup arasında yaşayan, yeni ve kısmen Batılı bir ilköğrenim görmüş, kendinden öncekilere biraz daha fazla layık ve daha milliyetçi ve hala nispeten cahil bir üçüncü grup vardır. Ve tatbiki bunlar toplumun alt tabakasında kalmış büyük bir kütledir, 1914'de hala eğitimsiz ve cahildirler. Ahmet Mithat onlar için "Kalemsiz ve dilsiz" demektedir⁵³.

⁵⁰ Mardin, Cevdet, s. 31.

⁵¹ Francis Mc Cullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, (London, 1910), s. 109.

⁵² Sykes, *Caliphs Last Heritage*, s. 365. A. H. Hourani, *Syria and Lebanon* (New York, 1946), s. 70.

⁵³ Ahmet Mithat, *Üss-i İnkılâb*, (İst., 1294-1295), I, s. 122.

İSLÂM VE HAÇLILAR *

Prof. CLAUDE CAHEN

Çev.: İSMET KAYAOĞLU

Selçuk Üniversitesi

Bir şarkiyatçı için “Haçlılar fikri” aşağıda sıralayacağım görüşlerle ele alınabilir:

- 1- Ortadoğunun durumu neden Haçlı Seferlerinin kaynağıdır?
- 2- Hristiyanların Haçlı Seferleri, müslümanların cihad anlayışlarındaki benzeş ve ayrılıklar.
- 3- Doğulular, Haçlıları nasıl anladılar?
- 4- Haçlılar fikri, Doğu Dünyasında yankılar uyandırdı mı?
- 1- Birinci konu üzerinde, bildiğim kadarıyla, *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg* (Strasbourg Edebiyat Fakültesi Dergisi)’da 1950’de yayınlanan bir küçük makalem ve 1954’de bunun biraz genişletilmiş haliyle *Past and Present*’de yayınlanan yazımdan başkası yoktur. (Mamafih *Runciman I*, aynı istikamette, çeşitli işaretleri görülebilir.)

İçeriği şu şekilde özetlenebilir. Haçlılar Doğuya, Türk fetihlerinden ezilmiş Hristiyanların yardımına ve onlarla savaşmağa ve Türk fetihlerinden tehlikeye düşen hacı yeniden tesise gittiler kanaati vardır. Halbuki gerçek oldukça farklıdır. Türk fethi Anadolu’daki sadece Hristiyan rumlar için yıkıcı olmuş, bunun hatta Anadolu’da ne diğer Hristiyanlara, ne de İslâm Dünyasının diğer yerlerine özellikle Filistin’de İslâm ülkelerinde geleneksel olarak korudukları statüyü koruyan Hristiyanlara yıkıcı tesiri olmuştur. Hac için gidenler, her ne kadar Anadolu tarikiyle, kara yolu ile Kutsal Topraklara gitmiyorlar ise de deniz yolu ile gidenler burada, eskisinden daha fazla rahatsız edilmiyorlardı. Başka türlü yorumlar, ters anlamlar veya kasıtlı olarak karıştırmalar üzerine dayanır. Şüphesiz, her zaman şikayet konusu olan konular vardır. Şikayetler XI. yüzyıl sonunda Filistin’de daha öncekinden fazla değildir. Batı, burada daha fazla hassasiyet göstermiştir. Bir çok defa Haçlıların Filistin’e yaptıkları seferler Bizans’a yardım olarak gösterilmiştir. İşte amacın bu şekilde değiştirilmesini izah etmek lazımdır.

* Congrès des Sciences historiques, Roma, 1955, III, 625-635.

İngilizce makalemin ikinci bölümünde ele alınan meseleler arasında, yanılmıyorsam, Doğu'daki durumun gereklerine tam cevap vermeyen bir tasavvurun Batı'da algılandığı hususu mevcuttu. Tabiatıyla (Haçlı seferleri için) Batı'da genellikle uygun bir zeminin şartları vardır. Her ne kadar bu durumdan yararlanan İtalyan liman şehirlerinin etkisi fikrini bu şartların dışında tutmak gerekiyorsa da bu şehirler başlangıçta pek hazır olmayıp bu yola büyük bir ihtiyatla girdiler kanaatındayım. Haçlı Seferlerini yapanlar ticaret amacıyla hareket etmeyip fakat ekonomik şartlardan etkilenen kişilerdir. Her ne olursa olsun, bu genel şartlar, Haçlı zihniyetinin bütününe izah etmez. Papalığın önemli bir rol oynamadığını söylemek zordur. Benim şarkiyatçı olarak görüşüm Papalık anlayışını nasıl izah eder? İki mesele gözönünde bulundurulur: Birincisi Papalığın, genel olarak müslümanlara tavrı; ikincisi ise Doğu Hristiyanlarına karşı tavrıdır.

Papalık, müslümanlar karşısında, Batı'nın yeniden kazanılması için bir teşvik politikası uyguladı. Hiç şüphesiz bu Batı tecrübesi daha sonraki Doğu'ya kararı etkilemiştir. Belirtilmesi gereken şu ki Doğu'da Haçlı Seferleri, Türk akınlarına bir karşılık olarak görünürse, Batı'da, Hristiyanların eski topraklarını tekrar almaları, eski arap fethinin rövanşı ve İslâmın genel bir zayıflamasının sonucudur. Bu durum Sicilya'da ve İspanya'da açık bir şekilde kesindir. Bu sonuncu ülkede, müsamahalı bir dönemden sonra, buraya katı bir müslüman idaresinin yerleşmesi ve Murabıtların çağırılması, Hristiyan saldırısı karşısında İslâmın sertleşmesini doğurmuştur. Bu saldırı sadece Papalığın işi değildir. Belki de bu iş için ilk fikir ondan gelmemiştir. Fakat Papalık, Sicilya'da normandlarla ittifaktan sonra ve İspanya'da II. Aleksandr'ın Papalığından itibaren buralarla ilgisini artırır. Bu fikir, Doğu'da yeni bazı karakterlerle, Türk saldırısı içinde müsait durumlar bularak bu yöne taşınır. Akdeniz'in batısında, bilinen bir takım olaylar bir arada mütalaa edilirse, papalığın İslâma karşı sürekli ilgisi olduğu söylenemez. Bu politika aynı zamanda, ulaşılmak istenen başka bir amaç için kullanılacağı zaman ona yardım eder; bu amaca hizmet etmediği zaman ilgiyi keser. Gregoryen reformu çerçevesinde, Sicilya'daki Grekler ve İspanyollar bir takım durumlar neticesinde büyük bir otonomi kazanarak Papalık karşısında Hristiyan topluluklar olarak ortaya çıkmaları, bunları kendilerine sıkıca bağlama meselesini ortaya çıkardı. Bu mesele İspanya'da kolay çözülmedi. Kaldı ki VII. Greguvar, Kuzey Afrika'nın müslüman prensi ile çok iyi münasebetler kurmuştu. Sicilya adasının eski sahibi olan Tunus'taki müslüman hükümdarla Normandlar barış yaptıklarında, Papalık, Pisalıların ve

Cenevizlerin Tunus'taki Mehdi'ye karşı durumları hakkında Normandlar kadar çekimser ve dikkatli davrandı. O halde müslümanlara karşı sistemli bir saldırı politikası değil fakat Papalık makamına yeni bir Hristiyan cemaatını sıkıca bağlama politikası mevcuttu. Kuzey Afrika'da az sayıda Hristiyan kalmıştı.

Bana öyle görünüyor ki, Doğu'da da Papalık için mesele aynı şekildedir. Doğuda akideleri tamamen ayrı (hérétique) olmasa bile Roma tarafından tahammül edilemeyen yöneticiler tarafından yönetilen bir Bizans Hristiyanlığı vardı. Yine Doğu'da az tanınan hérétique hristiyanlardan başka Grek Kilisesi vardı ki dil arapça, hareketleri, Bizans Antakya ve Kudüs patriklerinden daha fazla mütereddid bir davranış içinde olan bir kilise idi.

Ermeniler ise, Roma ile bazı ilişkiler arzusu içinde bulunarak Bizans'ı sevmediklerini gösterdiler. Hangi şekil altında olursa olsun o halde Doğu'da Bizans etkisini tesirsiz bırakmağa yardım edecek, İspanya'da yarı otonom ruhani liderlerin ulaştığı gibi, İstanbul Partikliğine sadede getirmeğe, Suriye ve Filistin'de Roma Hristiyanlığı için uygun bir ortam vardı. Burada ben Orientalist alanın dışına taşıyorum. Fakat mesele, Akdeniz bütünü içinde ele alınırsa, bu şekilde bir açıklamanın çözümlenemez bir şekil değil, en azından bir hipotez olarak izahı mümkündür. Aslında bu, bazı araştırmacıların, Papalığın, Doğu Latin Hristiyanlığı ve sonraki Haçlılar hakkında vardıkları kanaatla birleşir.

Tabiatıyla bütün bunlar, olayların içinde II. Ürben'in Haçlılar hakkında tam olarak ne düşündüğü meselesini ortaya çıkarmaktadır. Bu da ayrı bir konudur.

2- İkinci meselenin burada tafsilatla ele alınması aslı olmayan şeylerin kaynağı olabilir. Temel metinlere göre, İslâm'da kutsal savaş, Hristiyan kutsal savaşından farklıdır. Müslümanlarınki, inanmayanları itaat altına alma, hristiyanlarınki ise savunma veya kurtarma iradesine dayanır. Fakat bizzat bu ayırım metinlerde, din adamı olmayan insanların gerçek tavırlarında bulunmaz. İslâm dünyası (Haçlı Seferleri esnasında) Hristiyanlara karşı cihad yapma fikrini kaybetmiş; ancak bu fikir iki yerde hâlâ uygulanmakta idi. Biri, Orta Asya ve Afrika sınırlarındaki putperestler (païens) ve, diğeri İslâmiyete yeni girmiş olan Türklerin şimdi Bizans sınırlarında yaptıkları gazveler. Bu ikincisi, Küçük Asya'nın işgaline müncer oldu ise de, burada ilk baştaki düşünce, bütün diğer sınır gazvelerinde görüldüğü gibi, bir gazve fikrinden öteye gitmiyordu. Öte yandan Hristiyanlar, ister şuurlu olarak, ister objektif olduğuna inandıkları

şekilde olmayan, kurtarma hareketında samimi olarak saldırgan bir tutum aldılar. Günümüzde olduğundan daha fazla Orta Çağda Haçlı Seferlerinin, halka açıklanan amaçlarının dışında amaçları olmadığını söylemek pek safça olur.

3- Bu şartlar muvacehesinde, Haçlı Seferlerini Doğunun, Batılılar gibi telakki etmediğini anlamak kolaydır. İki zamanı, iki toplumu; Haçlı Seferlerinin hemen ertesini ve daha sonraki devirleri; Müslümanları ve Hristiyanları ayrı mütalaa etmek yerindedir. Müslümanlar hakkında tam bir fikir edinmek güçtür. Zira bir yandan I. Haçlı Seferleri esnasında mahalli bilgilerin noksan bulunuşu ve öte yandan, dolaylı işaretler birbirleriyle oldukça tezatlıdır. Bazı metinler, Haçlılarla doğrudan ilgili Suriye ve Filistin'in dışındaki İslâm dünyasında o esnada halkı heyecanlandırmadığı intibasını verir. Halbuki bazıları, hükümdarların davranışlarında değilse de toplumun şuurunda çok derin yankılar uyandırdığına dair işaretler taşırlar. Fakat şurası kesindir ki, müslümanları etkileyen "Frank"ların Suriye-Filistin topraklarında ilk görünmeleri değil, bu topraklara sürekli yerleşmeleri ve bu hareketlerinin devam etmesi tehlikesi idi. Onların bu topraklarda görünmeleri bizim tahminimizin aksine pek de garip karşılanmadı. Çünkü bu Franklar Bizans ordusunda yabancı paralı askerler olarak biliniyor ve halen Bizans'tan buraya naklediliyordu. Bunların sayılarının, Nicephore Phokas, Tzimisces ve hatta Romain Diogenes'in Bizans ordularının sayısından fazla olmaması gerekli idi. Sözün kısası, bilinen Bizans Seferlerinin bir başka türü olduğu düşünülür. Başka türlü değil.

Zamanla müslüman müellifler, Frankların Bizans karşısında bağımsız olmaları hususunda izahlar aramaya başladılar. Bu arada elimizde bulunan iki müellifin eserinde bilgi vardır. Biri, 1055 yılında Batılıların kutsal topraklara yaptıkları hacda karşılaştıkları sıkıntıyı anlatır. Bu bilgiyi Azîmî, Franklardan dolaylı olarak, onların hizmetinde bulunan bir Halepli hemşehrisinin (Hamdan İbn Abdürrahim) yazmış olduğu eserinden nakletmiştir. Diğeri ise geniş görüşleri olan İbnu'l Esir'dir. Görüşlerinde, olayları akıl yoluyla açıklamasıyla mesnedsiz izahatlara yer vererek hem Sicilyadaki Normandların, Doğuya Batılılar tarafından gönderilen yardımları, Afrika'ya yakın olan yerlerin alınmasını istemedikleri için engellediklerini ve hem XI. yüzyılda Hristiyan İtalya ve Bizansla iyi ilişkileri olan ortodoks müslümanların lanetledikleri Fatimilerin çağrısını hatırlatması önemlidir. (Fatimiler, Türkler'in elinde bulunan Kudüs'ü onların zor durumlarından yararlanarak geri almak isterler fakat Franklar

Filistin'e yaklaştıkları vakit onlarla ilişkiyi koparırlar.) Hiç şüphesiz, bütün müslümanlar Haçlı seferlerinin, müslümanlara karşı bir Hristiyan seferi olduğunu bilirler. Fakat hiç kimse bu halin ideolojik mahiyeti üzerinde durmaz.

Biz, yerli Hristiyan halkın o zamanki durumlarını anlatan ifadelerine veya konunun ayrıntılarına rastlamıyoruz. Monofizitler çoktan beri Bizans hakimiyetine karşı müslüman hakimiyetini tanımayı yeğlemişlerdi. Herhangi bir Hristiyanlık hareketi karşısında duyarlı değillerdi. İslâma karşı savaşa alışımlı olan Doğu Grekleri ve Ermeniler bu tarz düşünceleri daha kolaylıkla kabule müsait idiler. Bununla birlikte şuna dikkat edilmelidir ki, Bizans'ın ve Ermenilerin savaşlarında Hristiyanlar Tanrının korumasını niyaz etmişler ve buna karşı müslümanlar da aynı şeyi istemişlerse de bu savaşlar dini karakterde oldukları halde hiçbir zaman din adamları savaşa katılmanın ahirette üstünlükler sağlayacağını kabul etmemişlerdir. [Bilhassa Batı Kilisesi "Sen hiçbir cana kıymayacaksın" (Tu ne tueras point) der.] Öte yandan politik ve stratejik mülahazalar ön planda olduğundan, özellikle kutsal yerlerin kaderi halkın duygusunda özel bir önem taşımadı*. Toros-Suriye eteklerinde Türkmenlerin yağmalarına maruz kalan Ermeniler, politik açıdan, yerel otonomilerini korumaları için Bizans'ın kendi üzerlerindeki gevşek idaresine dönmeği, arzu ediyorlardı. Ermenilerin Franklar karşısındaki tavrı, onları Bizanslılardan farklı görüldüklerini daha iyi izah eder. Fakat burada, Batılıların kafasındaki Haçlıları ifade eden duygulara uyan bir davranış polemiği söz konusudur.

Daha sonraları Ermeniler ve hatta bazen (Frankların egemenliği altındaki topraklardaki Maruniler söz konusu edilmeden) Monofizitler, bazı hallerde Hristiyan dayanışmasını gösterdiler. Dolayısıyla Haçlılara doğru bu Hristiyanlar hayranlıklarını belirttiler. (Yerli halka derinliğine Haçlı Seferleri hakkında hiç bilgi verilmedi). O sırada Franklar ise bir arada yaşama zorunluğu ve sayılarının az olmasından kaynaklanan ve artan askeri zorlukların tesiri ile, onlarla gittikçe sıkılaştıran bağlar kurmayı istiyorlardı. Büyük çoğunluk burada anlatılması uzun olacak çeşitli nedenlerle, hiçbir zaman şahsi menfaat duygusundan vazgeçmedi. (Latinler de aynı şekilde, egemen olma iradesini taşıdılar). Bu durum belirli hallerde birleşme ve yardımlaşmanın münferit ve üstünkörü olması ile yakınlaşma teşebbüslerini başarıya götürmedi. Gayrimüslimlerin büyük çoğunluğu için, çevrelerindeki kuvvetli müslüman halkın ortasında, kendi hayatlarını sürdürmek söz konusu olduğundan, Haçlı ideolojisine kendileri için tehlike olmadıkça

* Yazarın bu görüşüne katılmak mümkün değil (Çeviren).

yabancı kalıyorlardı. Talih kendilerine güldüğü vakit yaptıkları gibi, müslüman bir ordunun yenilmesi neticesinde, köylünün ve şehirlinin yenik müslüman ordularının soyulmalarına girişmelerinden bir delil çıkarılamaz. Hulasa, yerli Hristiyan halk Haçlı olayına katılmadı. Ne birinci Haçlı seferlerinde ne de ikisinde. Genelde Doğu Latin tarihinde bir tarafsızlık mevcuttu.

4- Nihayet, Batıdan gelen Haçlı fikri, müslümanlar üzerinde hristiyanlara aksine bir tepki olarak ortaya çıktı mı? Başka bir deyişle, Hristiyan kutsal savaşının varlığı, müslüman kutsal savaşını uyandırdı mı, bu yola dönüştürdü mü? Burada birçok şeyi birbirinden ayırmak lazımdır. Şurası itirazsız kabul edilir ki Frank tehlikesinin mevcudiyeti, Suriye ve civarında müslümanları fiziki bir diriliş ve maddi bir toparlanmaya yöneltti. Bu diriliş ve toparlanma, Hristiyan saldırısına karşı dayanışma ve savunma iradesi olarak idrak edildi. Bu dirilişin ne derece yaygın olduğunu ve derinliğini ölçmek zordur. Ekseriya, küçük hükümdarlar, etraflarına cihad fikrine duyarlı olan halkı toplamaktan yararlanarak bir cihad politikası ilan ediyorlardı. Burada dini kanaat ile siyasi motif arasında hangisinin esas olduğunu birbirinden ayırmak pek mümkün değildi. Ama ne olursa olsun, esas mesele cihad ideolojisinin, Haçlılardan dolayı veya onun bir tepkisi olarak daha değişik bir karakter alıp almadığı meselesidir. Bu konuda, açıkça “hayır” olarak cevap vermek lazımdır. Hatta kronolojik olarak, Haçlılara karşı savaşın doğuşu, Franklara karşı diriliş fikir hareketinin içinden çıktığını söylemek mümkün değildir. Burada açıklaması uzun sürecek, genel İslâm dünyasında, daha önceki yüzyıllarda birçok mezhebin bir çeşit serbest düşüncenin ve cemaatın bölünmelerine meydan veren düşüncelere karşı ortodoks tepki hareketi vardır. Ancak ve yalnız bu hareket XII. ve XIII. yüzyıllarda devam eder. Ve sadece yabancıya karşı savaş, bu hareketin (Ortodoksinin tepkisi) Suriye’ye ve bilahare Mısır’a yayılarak güçlenmesini sağlamıştır. Dirilişin zorunlu olarak hissedilmesi iç’te ve dış’ta iki cephede görülmüştür. İç planda Ehlişünnetten ayrılan müslümanların eritilmesi, Frank tehlikesinin varlığı deliline dayandırılmıştır. Fakat esas olan dış cephe ile yapılan savaştır. Bu iki savaş birbirinden ayrılmaz. Buna rağmen, müslüman himayesi altında yaşayan Hristiyanlara karşı müslümanların toleransında bir değişiklik olmamıştır. Bunun tersini söyleyenler ya iyi kaynaktan bilgi alamamışlardır veya kötü niyetlidirler. Müslümanların Haçlı Seferleri karşısında dirilişlerinde Hristiyanlar çok az durumlarda zarar görmüşlerlerdir. Bu da ancak aynı ile mukabele ve Frank suikastlarına karşı yapılmıştır. (Mesela: 1124’de Franklar tarafından kutsal mahallere hüumsizlik yapılmasına karşılık Halep’teki kiliselerin müsadere-

si olayı). Bir çok durumlarda politik açıdan Frankların hesabına çalıştığı tahmin edilen çeşitli sınıf hristiyan vardır. Bunlara karşı İspanya'daki Murabıtların aldığı tavır pek az toleranslı görünüyor. Zira, İspanya Hristiyanları Latin dini akidesinde idi. Doğu'daki Türk beylerinin tavrı ise Haçlı Savaşlarının ortasında bile tam müsamahalı idi. Çünkü buraya gelenler, Frankların suç ortağı olarak gelmiyor ve Latin akideli değillerdi. Şurası da iyi bilinir ki, Latinlere karşı kinleri kolayca istismar edilebilecek Grek hristiyanlara müslümanlar çok avans verdiler. Aynı şekilde Roma'nın dostu olan Marunilere, müslümanların tavrının sertleşmesi bu şekilde izah edilir. Eğer genel anlamda müslümanların yönetimi altındaki hristiyanlara müslümanların davranışı sertleşmişse bu onlardan yararlanmak isteyen Moğollarla işbirliği yapmalarından dolayıdır. Ama gerçek anlamda bir işkence yapma yoktur. Hele biz bu çağda Batının Engizisyon dönemi yaşadığını hatırlarsak. O halde özetle, Frank tehlikesi bir reaksiyon yarattı. Bu reaksiyon, cihad şeklini ve iç'te de ehlişünnetin tepkisini ortaya çıkardı. Bazı tâli derecede olan katkıları da bu savaşın ideolojisine katmak mümkündür. Mesela Kudüs şehrine Mekke ve Medine şehirleri yanı sıra (Ama hiçbir zaman onların derecesinde olmayan) bir hürmet ve sadakat bağı ile bağlanma arttı.

Normal olarak bu kısa açıklama, bu konu üzerinde yakın geçmişteki yayınların tenkidi üzerinde olmalıydı. Bu mümkün olmadı; çünkü çok az var. Genel olarak yapılanlar daha önce belli olan şu veya bu şekildeki yorumun teyid edilmesi, Haçlı tarihinin geleneksel görüşlerinin ifade zaruriyetini ortaya koymaktır. Bu yalnız Doğunun askeri reaksiyonlarını değil, fakat içerde Franklara karşı tavrın belirtilmesi şeklinde olur. Durum bu olunca yüzyıllardan beri yaşanan kısa müspet tasdiklerin tamamen dayanaksız olduğu farkedilir.

Bu fikirler hazırlamakta olduğum "Autour des Croisades, points de vue d'Orient et d'Occident" (Haçlılar üzerinde Doğu'nun ve Batı'nın görüşleri) adlı eserimde açıklanacaktır.

II. Dünya Savaşından buyana, İslâmın Haçlılar karşısındaki tavrı ile ilgili tek eser şudur: *H.A.R. Gibb, "The achievement of Saladin" Bulletin of the John Rylands Library, (1952).*

Doğu'daki Hristiyanlar (Bizans hariç) hakkında hiçbir yayın yoktur. Monte'nin "*Crusade and Jihad*" adlı "*The arabe heritage*" da (1944) yayınlanan makalesi konunun sadece askeri yönünü ele almaktadır.

Yanlış anlaşılmalardan dolayı sadece bu bölümün başındaki iki makaleyi zikretmem yeterli görüldü.

1986 YILININ BİRİNCİ YARISINDA KİTAPLIĞIMIZA GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

ABDUL-HAK, SÉLİM ANDRÉE ABDUL HAK: *Catalogue Illustré du Département des Antiquités Greco-Romaines au Musée de Damas. 1. Cilt.* Damas 1951 Publications de la Direction Générale des Antiquités de Syrie. 180 s. 61 pl. 4° (B/9544-1).

ABDULKADİROĞLU, YRD. DOÇ. DR. ABDULKERİM: *Bursalı İsmail Belîğ.* Ankara 1985 Gazi Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Basımevi. 202 s. 8° (A. IV/9226).

ABDULRAZAK, FAWZİ: *Arabic Historical Writing 1975 and 1976. An annotated bibliography of books in history from all parts of the Arab world.* London 1979 Mansell. XVIII + 210 s. 8° (A. IV/9127).

ABOU-EL-HAJ, RİFA'AT ALİ: *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics.* Leiden 1984 Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul. 7 + 124 s. 4° (B/9552).

ABOU-OBEİD-EL-BEKRİ: *Description de L'Afrique Septentrionale. Texte Arabe. 2. bs.* Alger 1911 Typographie Adolphe Jourdan. 4 + 212 + 20 s. 8° (A. IV/9033).

ABSHAGEN, KARL HEINZ: *Le Dossier Canaris. Çev.: Jean-Luc Bellanger.* Paris 1949 Chavane. 281 s. 8° (A. IV/9039).

Abul Qasim Lahoti (1887-1957) Collected Poetical Works. Haz.: Ahmad Bashiri. Reprinted from the 1959 Tehran Edition. 2 kısım. Piedmont 1985 Jahan Book Co. = Middle Eastern Series No. 10. 8° (A. IV/9129).

ACAR, BELKİS BALPINAR: *Kilim-Cicim-Şili-Sumak. Turkish Flatweaves.* İstanbul 1983 Çeltüt Matbaacılık. 128 s. 4° (B/9497).

ACUN, YRD. DOÇ. DR. HAKKİ: *Manisa'daki Türbe Mimarisi.* Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 479-501, 16 res., 12 plan. 8° (A. IV/9110).

Açıklamalı Yemek Kitapları Bibliyografyası (Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler). Haz.: A. Turgut Kut. Ankara 1985 Feryal Basımevi. 104 s. = Kültür Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 67; Biyografiler-Bibliyografyalar Dizisi: 12. 8° (A. IV/9078).

- AHLBERG-CORNELL, GUDRUN: *Herakles and the Sea-Monster in Attic Black-Figure Vase-Painting*. Stockholm 1984 Paul Åströms Förlag. 172 s. pl. = Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Athen 4°, XXXIII. 4° (B/9591).
- AHMAD, FERÖZ: *İttihatçılıktan Kemalizme*. Çev.: *Fatmagül Berktaş*. İstanbul 1985 Doyuran Matbaası. 280 s. = Kaynak Yayınları: 62. 8° (A. IV/9166).
- Aile Hukuku Kararnâmesi*. Haz.: *Orhan Çeker*. İstanbul 1985 Gümüş Basımevi. 99 s. = Ebru Yayınları: 3; Osmanlı Kanunları Serisi: 1. 8° (A. IV/9180).
- AKA, DOÇ. DR. İSMAIL: *Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi*. Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi XI, 15 (1981-1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1-22. 4° (B/9598).
- AKGÜNDÜZ, ARŞ. GÖR. AHMET: *İslam ve Osmanlı Hukukunda Gıyapta Yargılama Müessesesi*. Belleten L, 196 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 169-199. 8° (A. IV/9340).
- AKPINAR, TURGUT: *Dünyada ve Türklerde ağza alınması yasak (tabu) kelimeler*. Folklor ve Etnografya Araştırmaları (1985)'den ayrı bs. İstanbul 1985 Erenler Matbaası. S. 13-27. 8° (A. IV/9132).
- AKŞİT, DR. BAHATTİN: *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme. Toplum, Siyaset ve Kültür Dönüşümleri Üzerine Araştırma Yazıları*. Ankara 1985 Çağ Matbaası. XI + 250 s. = Turhan Kitabevi Bilimsel Eserler Dizisi No: 16; Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar: 7. 8° (A. IV/9185).
- AKTEPE, PROF. DR. MÜNİR: *II. Mahmud Devrinde Osmanlı-Sardunya Münâsebetlerine Dâir Bazı Belgeler*. Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi XI, 15 (1981-1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 89-144, 36 belge. 4° (B/9600).
- AKYÜZ, KENAN: *Türk Ocakları*. Belleten L, 196 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 201-228. 8° (A. IV/9338).
- ALEX, MICHAEL: *Klimadaten ausgewählter Stationen des Vorderen Orients*. Wiesbaden 1985 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 4 + 418 s. 1 hr. = TAVO, Reihe A (Naturwissenschaften) Nr. 14. 8° (A. IV/9144).
- ALİ KEMAL: *Ömrüm. Yay.: Zeki Kuneralp*. İstanbul 1985 İstanbul Matbaası. VI + 208 s. = İSİS. 8° (A. IV/9188).
- ALİ RIZA SEYFİ: *Barbaros Hayreddin*. Der-Saadet 1326-1327 Şems Matbaası. 252 s. 8° (A. IV/9027).
- ALİ RIZA SEYFİ: *Kemal Reis ve Baba Oruç*. Der-Saadet 1325 Seha Matbaası. 115 s. = Osmanlı Meşâhir-i Bahriyyanî 1. 8° (A. IV/9027).

- ALİ RIZA SEYFİ: *Turgud Reis*. 2. bs. İstanbul 1327 İktbal Kütüphanesi. 276 s. 8 res. 8° (A. IV/9027).
- ALIČIĆ, AHMED S.: *Poimenični Popis Sandžaka Vilajeta Hercegovina*. Sarajevo 1985 Orientalni Institut u Sarajevu. X + XI + 663 s. = Orijentalni Institut u Sarajevu Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Ilustrantia II, 3. 8° (A. IV/9239).
- ALKİM, HANDAN: *İkiztepe Geç Kalkolitik Çağ Keramiği*. Anadolu Araştırmaları Jahrbuch für Klein Asiatische Forschung X'den ayrı bs. İstanbul 1986 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 99-109. 7 lev. 8° (A. IV/9332).
- ALPAN, NECİP P.: *Albanolojinin Işığında Arnavut Alfabeti Nasıl Doğdu? (100-Vjetori i Abecësë Shqipe)*. Ankara 1979 Ulucan Matbaası. 47 s., res., hr. 8° (A. IV/9313).
- ALPAN, NECİP P.: *Tarihin Işığında Arnavutluğun Bağımsızlığı ve Avlonyalı İsmail Kemal*. Ankara 1982 Ulucan Matbaası. 80 s., res. 8° (A. IV/9314).
- ALTINTAŞ, DOÇ. DR. HAYRANİ: *İbn Sina Metafiziği*. Ankara 1985 Ankara Üniversitesi Basımevi. V + 159 s. = Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 177. 8° (A. IV/9236).
- ALTUÇ, DOÇ. DR. FEVZİ: *Petrol Sorununun tarihsel gelişimi ve Türkiye*. İstanbul 1983 Haşmet Matbaası. 312 s. = Bursa Akademi Kitabevi Yayınları Yayın No: 6. 8° (A. IV/9213).
- ANDRÉN, ARVID: *Deeds and Misdeeds in Classical Art and Antiquities*. Gothenburg 1986 Paul Åströms Förlag. 176 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 36. 8° (A. IV/9253).
- Arapça - Türkçe Büyük Lûgat*. 2 Cilt Hazl.: Dr. Hüseyin Atay-İbrahim Atay-Mustafa Atay. Ankara 1964/1970. 8° (A. IV/9001).
- Arazî Kanunnâmesi*. Haz.: Orhan Çeker. İstanbul 1985 Gümüş Basımevi. 92 s. = Ebru Yayınları: 4; Osmanlı Kanunları Serisi: 2. 8° (A. IV/9184).
- Archeologické Pamiatky A Súčasnosť August 1983*. 1983 Akademik Jan Dekan. 34 s., res., şek. 4° (B/9529).
- Archives Royales de Mari XXIV. Textes Administratifs des Salles "Y et Z" du Palais de Mari*. 2 Kitap. Yay.: Philippe Talon. Paris 1985 Editions Recherche sur les Civilisations. 8° (A. IV/8984).
- ARFA, HASSAN: *Under Five Shahs*. Edinburg 1964 R. and R. Clark. X + 457 s. 8° (A. IV/9059).
- ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR: *Türkiye Cumhuriyetini Yıkma Matuf Siyasi ve İdeolojik Oyunlar*. Ankara 1986 Ayyıldız Matbaası. 34 + 6 s. = Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 8° (A. IV/9233).

- The Armenian Issue in nine Questions and Answers*. Ankara 1982 Meteksan. 3 + 39 s. = Foreign Policy Institute on the Armenian Question Publication No: 3. 8° (A. IV/9280).
- ARTUÇ, İBRAHİM: *Büyük Dönemeç. Sakarya Meydan Muharebesi*. İstanbul 1985 Özlem Kardeşler Matbaası. 360 s. = KASTAŞ 1912-1922 Türk Savaşları Belgeseli. 8° (A. IV/9147).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *A British Report (1895): "The Armenians Unmasked"*. Ankara 1985 Sevinç Matbaası. 12 + 12 s. 8° (A. IV/9274).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *A British Source (1916) On the Armenian Question*. Ankara 1985 Sistem Ofset. 18 s. 8° (A. IV/9272).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *An Armenian Author on "Patriotism Perverted"-Un Auteur Armenien S'Exprime sur le "Patriotisme Perverti" -Ein Armeischer Autor über "Patriotismus Missbraucht"*. Ankara 1985 Sistem Ofset. 25 s. 8° (A. IV/9259).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *An Armenian Falsification. 2. bs.* Ankara 1985 Renk Ofset. 30 s. 8° (A. IV/9263).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *An Armenian Source: Hovhannes Katchaznoui-Une Source Armenienne: Hovhannes Katchaznoui-Eine Armenische Quelle: Hovhannes Katchaznoui-Fuente Armenia: Hovhannes Katchaznoui*. Ankara 1985 Sistem Ofset. 49 s. 8° (A. IV/9258).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Deaths Caused by Disease in Relation to the Armenian Question-Les Deces dus a la Maladie en relation avec la Question Arménienne*. Ankara 1985 Sevinç Matbaası. 2 + 16 s. 8° (A. IV/9264).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Documentos Sobre la Cuestion Armenia: Falsificados y Autenticos*. Ankara 1986 Imprenta Sistem. 23 s. 8° (A. IV/9270).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Documents on the Armenian Question: Forged and Authentic*. Ankara 1985 Barok Ofset. 31 s. 8° (A. IV/9275).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Documents se Rapportant a la Question Armenienne: Documents Falsifiés et Authentiques*. Ankara 1985 Yorum Matbaası. 32 s. 8° (A. IV/9278).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Eine Armenische Heuchelei*. Ankara 1986 Barok. 32 s. 8° (A. IV/9267).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Hitler and the "Armenian Question"-Hitler et la "Question Armenienne"*. Ankara 1984 Sistem Ofset. 39 s. 8° (A. IV/9271).

- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Ilos "Documentos" Andonianos Atribuidos a Talât Pasha son Falsificaciones*. Ankara 1986 Imprenta Sistem. 23 s. 8° (A. IV/9260).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Les Rapports (1918) d'Officiers Russes Relatifs Aux Atrocites Commises par les Armeniens*. Ankara 1985 Tınaz Matbaası. 27 s. 8° (A. IV/9265).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *The Reports (1918) of Russian Officers on Atrocities by Armenians*. Ankara 1985 Tınaz Matbaası. 27 s. 8° (A. IV/9269).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Un Bref Aperçu de la "Question Armenienne"*. Ankara 1986 Barok. 45 s. 8° (A. IV/9266).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Un Rapport Anglais (1985): "Les Armeniens Demasques"*. Ankara 1985 Sevinç Matbaası. 2 + 12 + 14 s. 8° (A. IV/9277).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Una Falsificacion Armenia*. Ankara 1985 Imperta Tınaz. 30 s. 8° (A. IV/9261).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Une Declaration Faussement Attribuee a Mustafa Kemal Atatürk*. Ankara 1984 Sistem Ofset. 46 s. 8° (A. IV/9268).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Une Falsification Armenienne*. Ankara 1985 Renk Ofset. 31 s. 8° (A. IV/9262).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *Une Source Britannique (1916) Relative a la Question Armenienne*. Ankara 1985 Sistem Ofset. 20 s. 8° (A. IV/9276).
- ATAÖV, PROF. DR. TÜRKKAYA: *What Really Happened in Geneva: The Truth About the Whitaker Report*. Ankara 1986 Sistem Ofset. 35 s. 8° (A. IV/9273).
- Atatürk Ansiklopedisi. Türkiye Cumhuriyeti Siyasi Tarihi. 5 Cilt. Haz.: Kemal Zeki Gencosman-Niyazi Ahmet Banoğlu. İstanbul 1971 May Yayınları Matbaası. 8° (A. IV/8999).*
- Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar. Özel İşaretleri, Uyarıları ve Düşüğü Notlar ile. Yabancı Dillerdeki Kitaplar. Derl.: Gürbüz D. Tüfekçi. Ankara 1985 Doğu Matbaacılık. 303 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 272; Atatürk Dizisi: 26. 8° (A. IV/9072).*
- AX, PETER: *Die stammesgeschichtliche Ordnung in der Natur*. Stuttgart 1985 Franz Steiner Verlag Wiesbaden. 30 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 4. 8° (A. IV/9311-4).
- Der Ayın-i Bozorg-Dâst-i Nohostin-i dehe-i Inkılâb-ı Şâh ve Millet. Tebriz 1352 2 + 424 s. = İntişârât-ı Dâneşgâh-ı Tebriz 115. 4° (B/9568).

- AYVAZOĞLU, BEŞİR: *Yahya Kemal. Eve Dönen Adam*. Ankara 1985 Feryal Matbaacılık. 112 s. = Birlik Yayınları: 15; İsimler Dizisi: 1. 8° (A. IV/9170).
- AL-A'ZAMÎ, HÂLİD HALÎL HAMÛDÎ: *Al-Zahârif al-Cidâriyya fî âsâr Bağdâd*. Irak 1980. 405 s. = Manşûrât Vizâra al-Sakâfa ve al-İ'lâm al-Cumhûriyya al-İrâkiyya Silsila al-kutub al-fanniyya 42. 8° (A. IV/9135).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Deux Lettres de Murâd Akkoyunlu (Etudes Turco-Safavides VII)*. Journal Asiatique, CCLXXIII, 1-2 (1985)'den ayrı bs. 1985 La Société Asiatique. S. 163-182. 8° (A. IV/9086).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Les Premiers Fonctionnaires Ottomans dans le Hedjaz: Un Rapport de Kâsım Sîrvânî de Septembre 1517*. Annales Islamologiques XXI (1985)'den ayrı bs. Le Caire 1985 Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. S. 129-145. 4° (B/9557).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Soutien Logitique et Présence Navale Ottomane en Méditerranée en 1517*. R.O.M.M., 39, 1985-1'den ayrı bs. S. 7-34. 8° (A. IV/9324).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS-CHAHRYAR ADLE: *Quatre Lettres de Şeref Beg de Bitlis (1516-1520) (Études turco-safavides XI)*. Der Islam Zeitschrift für Geschichte und Kultur des islamischen Orients, LXIII, 1 (1986)'dan ayrı bs. Berlin 1986 Walter de Gruyter. S. 90-118. 8° (A. IV/9298).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS-HANS-PETER LAQUEUR-NICOLAS VATIN: *Stelae Turcicae I. Küçük Aya Sofya*. Istanbul Mittelungen XXXIV (1984)'den ayrı bs. S. 441-540. Pl. 81-99, 1 plan. 4° (B/9502).
- El-Bahriyyetul-Arabiyye ve Tatavvuru-ha fil-Bahr il-Mütevassıtı fî ahd-i muaviye*. Tatvan 1954 Darül-Tıbaatıf-Ma'ribiyye. 29 s. = Mahedu Mevlayel-Hasen. 8° (A. IV/8974).
- BAIERLE, HEINZ ULLRICH-ABDULLAH M. EL-SHEIKH-WOLFGANG FREY: *Vegetation und Flora im mittleren Saudi-Arabien (aṭ-Ṭā'if-ar-Riyāḍ)*. Wiesbaden 1985 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 142 s., 5 hr., 28 res., 14 tablo. = TAVO, Reihe A (Naturwissenschaften) Nr. 22. 8° (A. IV/9104).
- BARKAN, ÖMER LÜTFİ: *Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hâkana mahsus istatistik defterleri I. İktisat Fakültesi Mecmuası II, 1'den ayrı bs. İstanbul 1941 Güven Basımevi. 40 + 14 s. 8° (A. IV/8979-1).*

- BARKİN, DR. REBİ HİKMET: *İmrâz-ı Dahiliyye*. Kabil 1317 (1938) Riyaset-i Umumî Matbaası. 28 + 841 s. 8° (A. IV/9307).
- Basın/Halkla İlişkiler 1986. Haz.: Ercan Doğu-A. Eymür Yörük. Ankara 1986 Özkan Matbaacılık. 5 + 487 s. 8° (A. IV/9222).
- BAŞARAN, CEVAT: *Bayramiç-Kızılköy'de Bulunmuş Bir Mezar Kabartması*. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 467-477. 3 res. 8° (A. IV/9109).
- BAŞGÖZ, İLHAN: *Folklor Yazıları*. İstanbul 1986 Anadolu Yayıncılık. 354 s. = Adam Yayınları. 8° (A. IV/9189).
- Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri. Tarih. Antoloji. Ansiklopedi. 2 Cilt.* İstanbul 1985 Ötüken-Söğüt. 4° (B/9579).
- BATU, HÂMÎT-JEAN-LOUIS BACQUÉ-GRAMMONT: *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France*. İstanbul 1986 İstanbul Matbaası. VIII + 700 + 3 s. = Varia Turcica III. 8° (A. IV/9097).
- BAYRAK, MEHMET: *Pir Sultan Abdal. Dönemi, Ortamı, Yaşamı, Öğretisi, Sanatı ve Şiirleri (İnceleme)*. Ankara 1986 Yorum Yayıncılık-Matbaacılık. 249 + 10 s. = Yorum Yayınları: 10. 8° (A. IV/9165).
- BAYRAKDAR, DOÇ. DR. MEHMET: *İslam'da bilim ve teknoloji tarihi*. Ankara 1985 Güven Yayıncılık. 220 s., Şema. = Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 30. 8° (A. IV/9149).
- BEDİN, FRANCA: *Çin Sanatını Tanyalım. Çev.: Eren Soley*. İstanbul 1985 Anka Ofset. 64 s. res. 8° (A. IV/9154).
- BELİĞ, İSMAIL: *Nuhbetü'l-Asâr. Li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr. Haz.: Yrd. Doç. Dr. Abdulkерim Abdulkadiroğlu*. Ankara 1985 LXIII + 718 + CXXIII s. = Gazi Üniversitesi Yayın No: 62; Gazi Eğitim Fakültesi Yayın No: 8. 8° (A. IV/9223).
- BELLEN, HEINZ: *Metus Gallicus-Metus Punicus. Zum Furchtmotiv in der römischen Republik*. Stuttgart 1985 Franz Steiner Verlag Wiesbaden. 46 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 3. 8° (A. IV/9310-3).
- BENDIX, REGINA: *Progress and Nostalgia: Silvesterklausen in Urnäsch, Switzerland*. Los Angeles 1985 University of California Press. XI + 136 s., res. = University of California Publications Folklore and Mythology Studies Volume: 33. 8° (A. IV/9136).
- BENNIGSEN, PROF. DR. ALEXANDRE: *İslam in Soviet Union-General Presentation*. Ankara 1985 Middle East Technical University. 12 s. = M.E.T.U. Asian-African Research Group No: 27. 8° (A. IV/8997).

- BENNIGSEN, PROF. DR. ALEXANDRE-PROF. DR. CHANTAL LEMERCIER: *The Afghan War and Soviet Central Asia*. Ankara 1986 Offset Printing Studio of the Faculty of Architecture, METU. 2 + 13 s. = M.E.T.U. Asian-African Research Group No: 30. 8° (A. IV/9243).
- BENY, ROLOFF-SEYYED HOSSEIN NASR-MITCHELL CRITES: *Persia Bridge of Turquoise*. Roma 1975 Mc Clelland and Stewart. 367 s., 267 res. 4° (B/9539).
- BILGI, ÖNDER: *M.Ö. I. Binyılı Anadolu Matara Tipi Kapları*. Anadolu Araştırmaları Jahrbuch für Klein Asiatische Forschung X'den ayrı bs. İstanbul 1986 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 417-423, 5 lev. 8° (A. IV/9333).
- 1986 Yılı Programı. *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)*. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. XVI + 392 s., 273 tablo. = T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayın No: 2019. 8° (A. IV/9083).
- 1986 Yılı Programı Yatırım Projeleri. *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)*. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. XVI + 480 s. 8° (A. IV/9084).
- 1875-1878 Osmanlı-Ordusu Savaşları. 1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşları. XII. Cilt, 1. ve 2. Kısım. İstanbul 1955 K.K.K. İstanbul Askerî Basımevi. 6 + 267 s., 1 hr., 1 plan. = K.K.K. Yayınları. 8° (A. IV/8977-12; 1,2).
- BIRAND, MEHMET ALİ: *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası. (1959-1985)*. İkinci bs. 1986 Gül Matbaası. 464 s. = Milliyet Yayınları: 53. 8° (A. IV/9181).
- I. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Semineri 11-13 Mayıs 1985. Samsun 1985 Ondokuzmayıs Üniversitesi Basımevi. 3 + 90 s. 8° (A. IV/9131).
- BLACK, PROF. DR. C.E.: *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*. Ankara 1986 Doğu Matbaacılık. VII + 178 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 273; Sosyal ve Felsefi Eserler Dizisi: 27. 8° (A. IV/9124).
- BLAIR, SHEILAS.: *The Ilkhanid Shrine complex at Natanz, Iran*. Cambridge 1986 Harvad University Center for Middle Eastern Studies. 14 + 178 s. = Harvard Middle-East-Papers Classical Series Nu: 1. 8° (A. IV/9242).
- Boğazlar Meselesi. İstanbul 1334. 44 s. 8° (A. IV/9302).
- BOOCHS, WOLFGANG: *Die Finanzverwaltung im Altertum*. Sankt Augustin 1985 Verlag Hans Richarz. IX + 209 s. 8° (A. IV/9252).
- BOUCARD, ROBERT: *Les Dessous des Archives Secrètes. (D'un Espionnage A L'Autre)*. Paris 1929 Les Éditions de France. III + 222 s. 8° (A. IV/9038).

- BOUCAU, HENRI: *France et Colonies Françaises Géographie pour l'Enseignement Secondaire*. 2. bs. Paris 1936 Librairie A. Hatier. 430 s., res., hr. = Collection Jean Brunhes. 8° (A. IV/9060).
- BRICKER, HARVEY M. -NICHOLAS DAVID: *The Périgordian VI (Level 3) Assemblage*. Cambridge 1984 Harvard University Press. XII + 109 s., şekl., tabl. = Excavation of the Abri Pataud. Les Eyzies (Dordogne). 4° (B/9582).
- BRÜGGEMANN, W.-H. BÖHMER: *Teppiche de Bauern und Nomaden in Anatolien*. Hannover Verlag Kunst und Antiquitäten. 356 s., fotokopi, 2 hr. 4° (B/9586).
- BRYER, ANTHONY-DAVID WINFIELD: *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. 2 Cilt. Washington 1985 Dumbarton Oaks Research Library. = Dumbarton Oaks Studies XX. 4° (B/9596).
- BUHL, MARIE-LOUISE-ERIK DAL-TORBEN HOLCK COLDING: *The Danish Naval Officer Frederik Ludvig Norden*. Copenhagen 1986 The Royal Danish Academy of Sciences and Letters. 64 s., res. 8° (A. IV/9241).
- Bulgarcaya Türkçeden ve Türklerden Geçen Sözcükler*. Ankara 1986 T.C. Sofya Büyükelçiliği. 3 + 73 s. 8° (B/9593).
- Bulgaristan Müslümanları Muessesât-ı Diniyye İdare ve Teşkilatı Nizamnamesi*. 1924 Sofya Futinof Matbaası. 38 + 39 s. 8° (A. IV/9003).
- Bulgaristan'da Türk Varlığı. Bildiriler 7 Haziran 1985*. Ankara 1985 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 3 + 91 s., 7 hr. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa. 87. 8° (A. IV/9121).
- Bulgaristan'daki Yerleşme Bölgelerinin Türkçe Adları. 4 Bölüm*. Ankara 1985 Sofya Büyükelçiliği. 4° (B/9592).
- BURSALI MEHMET TAHİR: *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul 1338 Ali Şükrü Matbaası. S. 193-510. 8° (A. IV/9299).
- The Cambridge Ancient History. XII. Cilt: The Imperial Crisis and Recovery. A.D. 193-194*. Cambridge 1981 Cambridge University Press. XXVII + 853 s., 3 pl., 10 hr. 8° (A. IV/9118-12).
- Cemiyet-i Akvām. Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*. Ankara 1341 (1925) Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası. 3 + 252 s. = Not: 30 Eylül 1924 tarihli karar mucibince teşkil eden komisyon tarafından Cemiyet-i Akvāma takdim olunan rapordur. 4° (B/9562).
- El-Cezire Kutasındaki Petrol Madenleri İmtiyazı Meselesi*. İstanbul 1334 Matbaa-i Âmire. 23 s. 8° (A. IV/9303).

- CHRISTMANN, HANS HELMUT: *Romanistik und Anglistik an der Deutschen Universität im 19. Jahrhundert. Ihre Herausbildung als Fächer und ihr Verhältnis zu Germanistik und klassischer Philologie*. Stuttgart 1985 Franz Steiner Verlag Wiesbaden. 40 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 1. 8° (A. IV/9310-1).
- CHYDENIUS, JOHAN: *Humanism in Medieval Concepts of Man and Society*. Helsinki 1985 Societas Scientiarum Fennica. 53 s. = Commentationes Humanarum Litterarum 77. 8° (A. IV/9102).
- COISSAC, G.-MICHEL: *Histoire du Cinématographe. De ses origines à nos jours*. Paris 1925 Editions du Cinéopse. XV + 604 s. 8° (A. IV/9043).
- COLLON, DOMINIQUE: *Kıtap tanıtımı*. Archiv für Orientforschungen XXXII, (1985)'den ayrı bs. Horn 1985 Verlag Ferdinand Berger und Söhne Ges. m.b. H. S. 118-122. 4° (B/9584).
- Conferencia. Journal de l'Université des Annales. 1. Cilt.* Paris 1929/30 Université des Annales. 634 s., res. 8° (A. IV/9063-1).
- Contes d'Orient. Illustrations de Cremonini*. Milano 1959 Fabbristampa. 155 + 2 s., 13 res. = Les Grands Livres de Luxe III. 4° (B/9538).
- CONTI, FLAVIO: *Rokoko Sanatını Tanıyalım. Çev.: Eren Soley*. İstanbul 1985 Anka Ofset. 64 s., res. 8° (A. IV/9157).
- CONTI, FLAVIO: *Roman Sanatını Tanıyalım. Çev.: Eren Soley*. İstanbul 1985 Anka Ofset. 64 s., res. 8° (A. IV/9155).
- Cram's new modern World Atlas*. Indianapolis 1956 The George F. Cram Company. 336 s. 4° (B/9536).
- Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri. Günümüz Diline ve Yeni Harflere Çev.: Nuri Onat*. İstanbul 1984 Can Matbaa. 158 s. = Tarih-Anı-Gezi-Olay Dizisi: 36. 8° (A. IV/9174).
- ÇADIRCI, DOÇ. DR. MUSA: *Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi*. Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi XI, 15 (1981-1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 145-164 + 30. 4° (B/9601).
- ÇAKICI, PROF. DR. LATİF: *Örnek Çözümlerle Şirkeller Muhasebesi Problemleri*. Ankara 1986 Ankara Üniversitesi Basımevi. VII + 203 s. = A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 549. 8° (A. IV/9074).
- ÇEÇEN, PROF. DR. KÂZİM: *Süleymaniye Suyolları*. İstanbul 1986 İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası. 4 + 91 s., res., tabl., 12 hr., 5 plan, 1 kroki. = İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi No: 2. 8° (A. IV/9244).

- ÇOBANOĞLU, A.Z.: *Balkan Harbi ve Şark ordusunun hezimet-i. Birinci nizamiye kol ordusu hatıralarından. 2. Kısım. Der-Saat 1332 Eldâm Matbaası. 246 s. = Balkan Harbi Külliyyatı. 8° (A. IV/9025-1).*
- ÇOLAKOĞLU, ÖMER: *Karşılama. Türk Halk Bilimi ve Trakya Yöresinde Araştırmalar. İstanbul 1984 Gümüş Basımevi. 280 s. 8° (A. IV/9164).*
- DAL, PROF. DR. KEMAL: *Türk Esas Teşkilat Hukuku. 2. bs. Ankara 1986 Kurtuluş Ofset Basımevi. XIX + 304 s. = Bilim Yayınları. 8° (A. IV/9212).*
- Dalil Âsâr ve Mathaf Tîmkâd. Cezair 1982. 119 s. 8° (A. IV/9133).*
- DANIŞMAN, H. GÜNHAN: *Emirza Bey Türbesi, Baфра. Anadolu Araştırmaları Jahrbuch für Klein Asiatische Forschung X'den ayrı bs. İstanbul 1986 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 543-546, 5 lev. 8° (A. IV/9334).*
- DARGA, DR. A. MUHİBBE: *Hitit Mimarlığı 1: Yapı Sanatı. Arkeolojik ve Filolojik Veriler. İstanbul 1985 Edebiyat Fakültesi Basımevi. XIX + 208 s., 1 hr., 65 lev. 8° (A. IV/9309-1).*
- DEDİJER, VLADIMIR: *Tito parle... 14. bs. Paris 1953 Gallimard. 480 s. 8° (A. IV/9051).*
- DELİLBAŞI, DOÇ. DR. MELEK: *Bibliyografya. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 697-698. 8° (A. IV/9106).*
- DENTZER, JEAN-MARIE: *Le Motif du Banquet Couché Dans le Proche-Orient et le Monde Grec du VIIe au IVe Siècle Avant J.-C. Roma 1982 École Française de Rome Palais Farnèse. XXVI + 673 s., 118 pl. = Bibliothèque des Écoles Françaises d'athènes et de Rome Fascicule deux cent quarante sixième. 4° (B/9606).*
- DESİSTÂNİ, MELİK ŞAH HÜSEYİN BİN MELİK GİYASE'D-DİN MUHAMMED BİN ŞAH MAHMUD: *İhyâü'l-Mulûk. Yay., haz.: Prof. Dr. Menû Çehr Stüde. Tahran 1344 Be-gûnah ve Neşr-i Kitâb. 617 + 5 s., fotokopi. = Mecmu'a-i Mütûn-ı Farişî Şumare-i 25. 8° (A. IV/9247).*
- Le Deuxième Conflit Mondial. Paris 1946 Editions G.P. 603 + 3 s., res. 4° (B/9535).*
- Dictionnaire de l'Académie Française. 1. Cilt: A-G. 8. bs. Paris 1932 Librairie Hachette. IV + 622 s. 4° (B/9534-1).*
- Divân-ı Abu al-Kasım Lahûtî (1887-1957). Haz.: Ahmad Başîrî. 2 Kısım. Piedmont 1985 Jahan Book Co. 8° (A. IV/9129).*

- Documents concernant les Relations Germano-Polonaises et le Début des Hostilités Entre la Grande Bretagne et l'Allemagne le 3 Septembre 1939.* Paris 1939 His Majesty's Stationery Office. XXVI + 183 s. = Livre Bleu Anglais No: 1. 8° (A. IV/9007).
- Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes. Haz.: Bilâl N. Şimşir. 1. Cilt: (1886-1893).* Ankara 1985 Imprimerie de la Societe Turque d'Histoire. CLI + 580 s. = Publications de la Societe Turque d'Histoire Serie VII-No. 85. 8° (A. IV/9122-1).
- Documents on British Foreign Policy 1919-1939. 1. Seri; Cilt: XXVI.* London 1985 Her Majesty's Stationery Office. CXI + 1162 s. 8° (A. I/8802-1, 26).
- Documents on British Policy Overseas. II. Seri, Cilt 1: The Schuman Plan, the Council of Europe and Western European Integration 1950-1952.* London 1986 Her Majesty's Stationery Office. LXIX + 1023 s. 8° (A. IV/7837-II, 1).
- Dossier De la Question d'Orient.* Paris Imprimerie Internationale de G. Towne. 176 s. 8° (A. IV/9061).
- DRUMMOND, HENRY: *The Greatest Thing in the World.* Edinburg Missionary College. 32 s. 8° (A. IV/9010).
- DULAR, JANEZ: *Arheološka Topografija Slovenije. Topografsko Področje XI (Bela Krajina).* Ljubljana 1985 Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti. 123 s., res., 1 hr. = Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti Razred za Zgodovinske in Družbene Vede Inštitut za Arheologijo. 4° (B/9590).
- DURU, PROF. DR. REFIK: *Kuruçay Höyüğü Kazıları 1984 Çalışma Raporu.* Belleten L, 196 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 247-259, 18 lev. 8° (A. IV/9342).
- DURU, PROF. DR. REFIK: *Kuruçay Höyüğü Kazıları 1983 Çalışma Raporu.* Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 595-606, 30 res. 8° (A. IV/9100).
- Duvel-i Müttefika tarafından teklif olunan muâhede-i sulhiyye ve Mukavelât-ı ve Türkiye'nin teklif ettiği ta'dilât.* 1339 Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şurekâsı. 108 s. 4° (B/9564).
- Eastern and Western Europe in the Middle Ages. Haz.: Geoffrey Barraclough.* London 1970 Thames and Hudson. 216 s., res. 8° (A. IV/9145).
- EBERSOLT, JEAN: *Catalogue des Sceaux Byzantins.* Paris 1922 Feuardent Frères. 75 s., 3 pl. 8° (A. IV/9044).
- ECER, YRD. DOÇ. DR. AHMET VEHBİ: *Osmanlı Tarihinde Vehhabî Hareketi.* Kayseri 1985 IV + 377 s. 8° (B/9550).

- Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü. Haz.: Behçet Necatigil. Gözd. geç. gnşlm. 12. bs. İstanbul 1985 Gümüş Basımevi. 452 s. = Bilgi Dizisi: 13; Varlık Yayınları Sayı: 135. 8° (A. IV/9183).*
- Ege'de Deniz Sorunları Semineri. Ankara 1986 A.Ü.S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. V + 118 s., şek. = Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 552; Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları: 47. 8° (A. IV/9227).*
- EILERS, WILHELM: *Deutsch-Persisches Wörterbuch. 8 fasikül. Wiesbaden 1959/ Otto Harrassowitz. 8° (A. IV/9011).*
- EMMERICK, RONALD E.: *The Tumshuqese Karmavācanā Text. Stuttgart 1985 Franz Steiner Verlag Wiesbaden. 34 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 2. 8° (A. IV/9310-2).*
- Encyclopédie de l'Islām. Dictionnaire Géographique Ethnographique et Biographique des Peuples Musulmans. 5 kitap halinde. Leyte 1913/1927. 4° (B/9524).*
- ERDENTUĞ, AYGEN: *Kültür Alanı Yaklaşımı. Belleten L, 196 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 229-246. 8° (A. IV/9346).*
- ERENDİL, MUZAFFER: *Çok yönlü Lider Atatürk. Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. X + 334 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. IV/9085).*
- ERGIN, PROF. DR. MUHARREM: *Dede Korkut Kitabı. Metin-Sözlük. İstanbul 1986 Emin Ofset. 181 s. = Ebru Yayınları: 8. 8° (A. IV/9204).*
- ERGIN, PROF. DR. MUHARREM: *Türkiye'yi Bugüne Getiren Tarihi Seyir. Ankara 1986 Ayyıldız Matbaası. 42 + 6 s. = Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 8° (A. IV/9232).*
- ERGIN, OSMAN NURİ: *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı. İstanbul 1327 Kitaphane-i İslam ve Askeri. 1204 s. 8° (A. IV/9088).*
- ERKİN, FERİDUN CEMAL: *Dışişlerinde 34 Yıl. Vaşington Büyükelçiliği. II. Cilt, 1. Kısım. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII + 324 s., 16 res. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi-Sa. 40. 8° (A. IV/4919-II, 1).*
- ERTEKİN, YÜCEL: *Halkla İlişkiler. Gen. 2. bs. Ankara 1986 Sevniç Matbaası. XII + 184 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No: 215. 8° (A. IV/8996).*
- ERTOP, PROF. DR. KIVANÇ-DOÇ DR. ÇETİN YETKİN: *Sosyo-Ekonomik Temelleriyle Siyasal Düşünceler Tarihi. 1. Cilt: İ.Ö. III. Binyıl-İ.S. II Yüzyıl. İstanbul 1985 Onur Basımevi. 6 + 263 s. 8° (A. IV/9186-1).*

- ESEN, BÜLENT NURİ: *La Turquie*. Paris 1969 Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence. 3 + 276 s. = Comment Ils Sont Gouvernés Tome XXI. 8° (A. IV/9055).
- Excavations at Saqqara North-West of Teti's Pyramid*. 1. Cilt. Sydney 1984 The Ancient History Documentary Research Centre Macquarie University. 80 s., 47 pl. 4° (B/9551-1).
- EYÜB-ZÂDE A. NURİ: *Hind'in Moğol Hükümdarları ve Nadir Şah*. Trabzon 1329 İkbâl Matbaası. 86 s. 8° (A. IV/9304).
- FATK SABRİ: *Orta Atlas. Liselere Orta Mekteblere Mahsus*. İstanbul 1928 Kanaat Kütüphanesi. 32 s. 4° (B/9563).
- Family in Turkish Society*. Yay., Haz.: *Türköz Erder*. Ankara 1985 Turkish Social Science Association. 452 s. 8° (A. IV/9215).
- Fetava-yi Ali Efendi ve Fetava-yi Fevziyye*. 1 Cilt. Dersaadet 1324 Şirket-i Sahafıyye-i Osmaniyye. 4 + 398 s. 4° (B/9567-1).
- Fihrist. Al-Kutub al-Arabiyya al-Mahfuza Bidar al-Kutub al-Sarkıyya fî Tokyo*. Tokyo 1985. 5 + 876 + IX s. 8° (A. IV/9134).
- FIRDOUSI, ABOU'LKASIM: *Le Livre des Rois*. 5. cilt. Çev.: M. Jules Mohl. Paris 1866 Imprimerie Impériale. VII + 695 s. 2° (C/594-5).
- FLÜGEL, PROF. DR. GUSTAV: *Die Arabischen Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu wien*. 2. ve 3. Ciltler. Wien 1865/1867 Druck und Verlag der K.K. Hof-und Staatsdruckerei. 4° (B/9489).
- Folklor Açık-Hava Müzelerinin Türkiye'de Kurulma İmkânları Sempozyumu Bildirileri*. 13-15 Haziran 1985. Ankara 1985 A.Ü. Basımevi. 5 + 152 s., res. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 64; Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 18. 8° (A. IV/9077).
- Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1985*. Haz.: İ. Gündâğ Kayaoğlu. İstanbul 1985 Anadolu Sanat Yayıncılık. 544 s. = Anadolu Sanat Yayınları: 12; Folklor ve Etnografya Araştırmaları Dizisi: 2. 8° (A. IV/8993).
- FONCIN, P.: *Géographie Historique. (Leçons en regard des cartes)*. Paris 1888 Armand Colin. 136 s., hr. 4° (B/9543).
- GALANTİ, AVRAM: *Türkler ve Yahudiler; Tarihi Siyasi tedkik*. İstanbul 1928 Kağıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi. 216 s. 8° (A. IV/9023).
- GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA: *Anadolu'da Rus Muharebesi 1876-1877. Sadeleştiren: Enver Yaşarbaş*. 2 Cilt. İstanbul 1985 Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık. = Petek Yayınları. 8° (A. IV/9176).

Gaziantep'in Adaşı ve Fahri Hemşehrisi: Atatürk Gaziantep'te (Mektuplar, Belgeler, Fotoğraflar, Anılar, Nüfus Tescili). 2. bs. Haz.: Mehmet Solmaz. İstanbul 1983 Eko Matbaası. XVI + 168 s., res. 8° (A. IV/9175).

Gençliğin Eğitimi. Ankara 1986 Doğu Matbaacılık. VIII + 232 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 274; Sosyal ve Felsefi Eserler Dizisi: 28. 8° (A. IV/9125).

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Kitaplığı Kataloğu. 2 Cilt. 4° (B/9465).

GEORGHALLIDES, G.S: *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs: The Causes of the 1931 Crisis. Nicosia 1985 Cyprus at the Zavallis Press. VIII + 746 s., 1 hr. = Cyprus Research Centre Texts and Studies of the History of Cyprus XIII. 4° (B/9581).*

GÉRALDY, PAUL: *Robert et Marianne. Comédie en Trois Actes. 1926. 32 s. 4° (B/9520).*

GIFFORD, JAMES C.-WATSON SMITH: *Gray Corrugated Pottery from Awatovi and other Jeddito Sites in Northeastern Arizona. Cambridge 1978 Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University. XI + 155 s. = Papers of the peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University Volume 69; Reports of the Awatovi Expedition Report No. 10. 4° (B/9501).*

GINGRICH, ANDRE-JOHANN HEISS: *Beiträge zur Ethnographie der Provinz Şa'da (Nordjemen). Wien 1986 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 186 + 17 s., res. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte 462. Band; Veröffentlichungen der Ethnologischen Kommission Nr. 3. 8° (A. IV/9119).*

GODARD, A.-Y. GODARD-J. HACKIN: *Les Antiquités Bouddhiques de Bāmiyān. Paris 1928 Les Éditions G. Van Oest. 4 + 113 s., 48 pl. = Mémoires de La Délégation Archéologique Française en Afghanistan Tome II. 2° (C/592).*

GOODRICH, THOMAS D.: *Osmanlı Amerika Araştırmaları: XVI. Yüzyıla Ait Tarih-i Hind-i Garbi Adlı Eserin Kaynakları ile İlgili Bir Araştırma. Çev.: H.G. Yurdaydın. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 667-691, 9 şekil. 8° (A. IV/9098).*

GOUBELLE, M: *La Résistance dans les Landes. Paris Comité d'Histoire de la 2e Guerre Mondiale. 177 s. 4° (B/9528).*

GÖKBEL, ASAF: *Millî Mücadelede Aydın. Aydın 1964 Coşkun Matbaası. 432 s., fotokopi. 8° (A. IV/9255).*

- GÖKTAŞ, UĞUR: *Karagöz Terimleri Sözlüğü*. İstanbul 1986 Erenler Matbaası. 75 s., res. = Anadolu Sanat Yayınları: 14; Sözlük Dizisi: 2. 8° (A. IV/9196).
- GÖRGÜLÜ, İSMET: *Ana Hatlarıyla Türk İstiklâl Harbi*. İstanbul 1985 Özdem Kardeşler Matbaası. 189 + 10 s. = Kaştaş 1912-1922 Türk Savaşları Belgeseli. 8° (A. IV/9172).
- GÖZE, PROF. DR. AYFERİ: *İnkılâp Tarihimiz ve Atatürk İlkeleri. Gözd. geç. ve gnşlm. 2. bs.* İstanbul 1985 Fakülteler Matbaası. XVI + 573 s. 8° (A. IV/9207).
- Les Grands Travaux de L'Humanité*. Paris 1961 Éditions du Pont Royal. 293 s., 515 res. 4° (B/9540).
- A Greek-English Lexicon*. Derl.: Henry George Liddell-Robert Scott. Reprinted with a Supplement 1968. Oxford 1985 The Clarendon Press. XLV + 2042 + XI + 153 s. 4° (B/9608).
- GRIMM, J.-W: *Hansel'le Gretel*. Çev.: Ayşegül Güvenç. İstanbul 1973 Doğan Kardeş Matbaacılık. 251 s. 8° (A. IV/9245).
- GUIDI, IGNATIUS: *Summarium Grammaticae Veteris Linguae Arabicae Meridionalis. 2. Fasikül*. Caire 1930 Universite Egyptienne. 38 + 36 + 4 s. 4° (B/9527-2).
- GUILBEAU, E: *Atlas Populaire Universel*. Texte. Paris L. Boulanger. 4 + 480 s., res. 4° (B/9537-Texte).
- GÜÇLÜOL, DOÇ. DR. KEMAL: *Eğitim Yönetiminde Karar ve Örnek Olaylar*. Ankara 1985 Kadioğlu Matbaası. VII + 115 s. 8° (A. IV/9070).
- GÜLEN, NEJAT: *Heybeliada. Tarihi, Coğrafyası, Yaşamı. 2. bs.* İstanbul 1985 Özyılmaz Matbaası. 232 s. 8° (A. IV/9201).
- GÜLENSOY, DOÇ. DR. TUNCER: *Altan Topçu II*. Belleten L, 196 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 9-71. 8° (A. IV/9339).
- GÜREL, ZİYA: *Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk V*. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 579-594. 8° (A. IV/9108).
- GÜRÜN, KAMURAN: *The Armenian File. The myth of innocence exposed*. London 1985 Butler and Tanner Ltd. XVII + 323 s. 8° (A. IV/9049).
- HAAS, VOLKERT-GERNOT WILHELM: *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna. Hurritologische Studien I*. 1974 Verlag Butzon und Bercker Kevelaer. X + 353 s. = Alter Orient und Altes Testament Sonderreihe Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients. 4° (B/9605-3).

- HALİL, İMADÜDDİN: *İslâm Tarihi. Bir yöntem araştırması. Çev.: Ubeydullah Dalar.* İstanbul 1985 Acar Matbaacılık. 216 s. = İnsan Yayınları: 21; İnceleme-Araştırma Dizisi: 10. 8° (A. IV/9171).
- Halk Kültürü. Derleme, araştırma 1984. Dört kitap birarada.* İstanbul 1984/1985 8° (A. IV/9209-1984).
- HALLAGER, ERIK: *The Master Impression. A Clay Sealing from the Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania.* Göteborg 1985 Paul Åströms Förlag. 75 s. = Studies in Mediterranean Archaeology vol. LXIX. 4° (B/9498).
- EL-HAMMAMY, ALY: *İdris. Roman Nord-Africain.* Alger 1976 Société Nationale d'Édition. 396 s. 8° (A. IV/9126).
- HANKEY, HENRY: *Archaeology: Artifacts and Artificion.* Göteborg 1985 Paul Åströms Förlag. 32 s., pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 37. 8° (A. IV/9094).
- HANOTAUX, GABRIEL: *Histoire de la Nation Française. Cilt VII: Histoire Militaire et Navale. 1. Cilt: J. Colin-F. Reboul: Des Origines aux Croisades. Des Croisades a la Révolution.* Paris 1925 Société de l'Histoire Nationale. 5 + 591 s., 9 pl. 4° (B/4553-7).
- HANOTAUX, GABRIEL: *Histoire de la Nation Française. Cilt X: Germain Martin: Histoire Économique et Financière.* Paris 1927 Société de l'Histoire Nationale. 5 + 656 s., 7 pl. 4° (B/4553-10).
- HEATON, PROF. DR. HERBERT: *Avrupa İktisat Tarihi. 2 Cilt. Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş.* Ankara 1985 Olgaç Matbaası. = Teori Yayınları. 8° (A. IV/9190).
- HEDIN, SVEN: *Jérusalem. Voyage de Découvertes à travers la Palestine.* Nuremberg 1918 Burgverlag. 129 s., 3 res. 8° (A. IV/9040).
- HEISSENBÜTTEL, HELMUT: *Als ich meine Gedanken-und Phantasie-Kur gebrauchte. Zur Struktur der "Sudelbücher" von Georg Christoph Lichtenberg.* Stuttgart 1985 Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. 14 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Klasse der Literatur Jahrgang 1985 Nr. 1. 8° (A. IV/9328).
- HELLY, DENISE: *Kıt'a Çin'inde Benlik ve Milliyet Sorunu. Çev.: Yard. Doç. Dr. Deniz Bozer.* Ankara 1986 Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Basım İşliği. 9 s. = O.D.T.Ü. Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 31. 8° (A. IV/9336).
- HENDRIKSEN, HANS: *Himachali Studies III: Grammar.* København 1986 Munksgaard. VIII + 228 s. 8° (A. IV/1265-3).

- HENN, WALTER: *Vom Bauen in unserer Zeit*. Stuttgart 1985 Franz Steiner Verlag Wiesbaden. 14 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 5. (A. IV/9311-5).
- HERZOG, ZE'EV: *Beer-Sheba II. The Early Iron Age Settlements*. Tel Aviv 1984 Tel Aviv University The Institute of Archaeology and Ramot Publishing Co. XVI + 134 s. = Tel Aviv University Institute of Archaeology Publications of the Institute of Archeology. Number 7. (B/7358-2).
- Hethitica III*. Louvain 1979 Éditions Peeters. 168 s. = Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 15. 8° (A. IV/9032-3).
- Hethitica IV*. Louvain-la-Neuve 1981 Cabay. 159 s. = Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 21. 8° (A. IV/9032-4).
- Hethitica V*. Louvain-la-Neuve. 1983 Cabay. 136 s. = Bibliothèque des Chaiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 23. 8° (A. IV/9032-5).
- Hethitica VI*. Louvain-la-Neuve 1985 Cabay. 204 s. = Bibliothèque des Chaiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 27. 8° (A. IV/9032-6).
- HILLEBRAND, BRUNO: *Vernunft ist etwas Sicheres. Karl Krolow: Poesie und Person*. Stuttgart 1985 Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. 15 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Klasse der Literatur Jahrgang 1985 Nr. 2. 8° (A. IV/9329).
- HINDOGLU, A.: *Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français*. 6 + 518 s. 8° (A. IV/9352).
- HIRSCH, PROF. DR. ERNST. E.: *Hâtıralarım. Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*. Ankara 1985 Sevinç Matbaası. XII + 463 s., 1 res. = Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayın Nu.: 169. 8° (A. IV/9194).
- Histoire de la Littérature Française Illustrée. Haz.: Joseph Bedier-Paul Hazard*. 2. Cilt. Paris 1924 Librairie Larousse. 348 s., res. 4° (B/9532-2).
- Histoire Illustrée de la Littérature Française. Haz.: Gustave Lanson*. 2. Cilt. Paris 1923 Librairie Hachette. 474 s., 9 res. 4° (B/9533-2).
- HOULT, NORA: *Journey into Print*. London 1954 The Anchor Press. 222 s. 8° (A. IV/9012).
- Hukuk Tarihi*. 208 s. 4° (B/9548).
- İBN-İ ARABŞAH: *Acaibü'l-Makdûr fî Ehbar-i Timûr*. Kahire 1385 Matbaa Vâdiyy al-Nil. 8 + 249 + 2 s., fotokopi. 8° (A. IV/9284).

- İLHAN, SUAT: *Geopolitics and Historical Correlations Thereof*. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 625-646. 8° (A. IV/9116).
- İLHAN, SUAT: *Jeopolitik ve Tarihle İlişkileri*. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 607-624. 8° (A. IV/9111).
- İlim ve Sanat bakımından Fatih Devri Albümü I. Derl.: Prof. Dr. Süheyl Ünver*. İstanbul 1945 Kenan Matbaası. V + 64 s., 1 pl. = T.C. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınlarından Sayı 29. 8° (A. IV/8976-1).
- İlk Sınıflı Toplumlar Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi. Çev.: Kenan Somer*. Ankara 1985 Olgaç Matbaası. 4 + 232 s. = Birey ve Toplum Yayınları; Teorik Sorunlar Dizisi: 5. 8° (A. IV/9202).
- İnönü Kitaplığı Kataloğu. 2 Cilt*. Ankara 1986 İnönü Vakfiyesi. 4° (B/9036).
- İnsan Hakları. Ana Kuruluşlar ve Belgeler. Derl. ve Çev.: Muzaffer Sencer*. Ankara 1986 Sevinç Matbaası. VIII + 256 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme Enstitüsü Yayınları No: 214. 8° (A. IV/8995).
- The International Who's Who 1985-86. 49. bs.* London 1985 Europa Publications Limited. XX + 1676 s. 4° (B/9553).
- İRANŞEHR, H.K.: *Maarif der Osmani*. Berlin 1343 Çaphane-i İranşehr. 48 s. 8° (A. IV/9306-1).
- İRDELP, DR. NURETTİN KÂMİL: *Réflexions*. İstanbul 1969 İsmail Akgün Matbaası. 32 s., 1 res. 8° (A. IV/9005).
- L'Islam et l'Etat. Dans le Monde d'Aujourd'hui. Yay.: Oluvier Carré*. Paris 1982 Presses Universitaires de France. 270 s. = Politique d'Aujourd'hui. 8° (A. IV/8986).
- Islamic book review index. Derl.: Wolfgang H. Behn*. Berlin 1982 Offsetdruckerei Gerhard Weinert. XII + 250 s. 8° (A. IV/8987).
- İSMAİL HAKKI (İZMİRLİ): *Me'ânî-ı Kur'ân. Kur'ân-ı Kerimin Türkçe tercümesi. 2 Cilt*. İstanbul 1343 Milli Matbaa. 8° (A. IV/9000).
- İsmet İnönü. Hatıralar. 1. Kitap. Haz.: Sabahattin Selek*. Ankara 1985 Olgaç Basımevi. 346 s., 16 res., hr. = Bilgi Yayınları Özel Dizi: 21. 8° (A. IV/9152-1).
- İşletmelerde Bağımsız Dış Denetim Semineri*. Ankara 1985 Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları. IV + 251 s. = Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları No: 3. 8° (A. IV/9069).

- JAROS, KARL-STEFAN HILLER: *Forschungsberichte Palästina und Sinaihalbinsel. Die kyprominoischen Schriftsysteme*. Horn 1985 Verlag Ferdinand Berger Söhne Gesellschaft M.B.H. 2 + 102 s. = Archiv für Orientforschung. 4° (B/9530).
- JOUPLAIN, M.: *La Question du Liban. Étude d'Histoire Diplomatique et de Droit International*. Paris 1908 Arthur Rousseau. XXIII + 612 s. 8° (A. IV/9062).
- JUCQUOIS, GUY: *Hethitica 1*. Louvain 1972 Bibliothèque de l'Université. VI + 128 s. = Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université Catholique de Louvain VII. Section de Philologie et Histoire Orientales I. 8° (A. IV/9032-1).
- JUCQUOIS, GUY-RENE LEBRUN: *Hethitica 2*. Louvain 1977 Éditions Peeters. 2 + 159 s. = Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 7. 8° (A. IV/9032-2).
- JUNG, EUGÈNE: *La Révolte Arabe. 2 Cilt*. Paris 1924/1925 Librairie Colbert Ch. Bohrer. 8° (A. IV/9004).
- KARAALIOĞLU, SEYİT KEMAL: *Resimli-Motifli Türk Edebiyatı Tarihi. 5. Cilt: Çağdaş Edebiyat*. İstanbul 1986 Anka Ofset Basımevi. 807 s., res. 8° (A. IV/9221-5).
- KARAGÖZOĞLU, H. FEVZİ-İBRAHİM SÖNMEZ-TURGAY KARAGÖZOĞLU: *Taşınır-Taşınmaz Eski Eserler Hukuku. Açıklamalı-İçtihatlı-Gerekçeli 2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu Uygulaması ve Bundan Doğan Uyuşmazlıkların Çözüm Yolları*. Ankara 1985 359 s. = Hukuk Merkezi Yayınları Hukuk Dizisi: 1. 8° (A. IV/9210).
- KAYAOĞLU, PROF. DR. İSMET: *Beşir Ağa Vakfı*. Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi XI, 15 (1981-1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 77-87 + 36. res. 4° (B/9602).
- KAYAOĞLU, DOÇ. DR. İSMET: *İslâm Kurumları Tarihi. 3. bs*. Ankara 1985 Ankara Üniversitesi Basımevi. 162 s. = Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 168. 8° (A. IV/9235).
- KEMALEDDİN ŞÜKRÜ: *İslam Tarihinde Nifak Ali*. İstanbul 1928 Necm-i İstikbal Matbaası. 176 s. 8° (A. IV/9022).
- KEŞKİKİ, BURHANEDDİN: *Nadir-i Afgan. 1. Cilt*. Kâbil 1310 Matbaa-i Sengi Riyaset-i Umumi. 2 + 611 + 6 s., 16 pl., 4 hr., 36 res. 8° (A. IV/9002-1).
- KHORENATS'I, MOSES: *History of the Armenians. Çev.: Robert W. Thomson. 2. bs*. Cambridge 1980 Harvard University Press. VIII + 408 s., 1 hr. = Harvard Armenian Texts and Studies: 4. 8° (A. IV/9146).

- Kıbrıs meselesi*. İstanbul 1335 Matbaa-i Amire. 25 s. = Bab-ı Âlî Hariciye Nezareti. 8° (A. IV/9300).
- KIEL, MACHIEL: *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*. Assen 1985 Van Gorcum. XXII + 400 s. = Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period. 8° (A. IV/9037).
- KOÇAK, CEMİL: *Türkiye'de Milli Şef dönemi (1938-1945). Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*. Ankara 1986 Maya Matbaacılık Yayıncılık. 573 s. = Yurt Yayınları 12. 8° (A. IV/9211).
- KODAMAN, PROF. DR. BAYRAM: *Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)*. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 569-578. 8° (A. IV/9112).
- Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı*. Derl.: Emre Adıgüzel. Çev.: Fatma Mercan. 1985 Serbest Matbaası. 173 s. = Kaynak Yayınları: 63. 8° (A. IV/9173).
- KONGAR, EMRE: *Türkiye Üzerine Araştırmalar. İzmir: Kentsel Ailenin Değişimi. Kayseri: Kent Plânlaması İçin Toplumsal Araştırma. Altındağ: Yerleşik Bir Gecekondu Bölgesi*. İstanbul 1986 Evrim Matbaacılık. 459 s. = Remzi Kitabevi Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 68. 8° (A. IV/9193).
- KÖPRÜLÜ, DR. ORHAN F.: *Osmanlı Tarihi'nin Yabancı Kaynaklarından İngilizce Kaynaklar*. Belleten L, 196 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 261-277. 8° (A. IV/9347).
- KRAUS, WALTHER: *Aristophanes Politische Komödien. Die Acharner/Die Ritter*. Wien 1985 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 198 s. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte 453. Band. 8° (A. IV/8989).
- KREKIĆ, BARIŠA: *Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*. London 1980 Variorum Reprints. 332 s. 8° (A. IV/9046).
- KULA, WITOLD: *Feodalizmin Ekonomik Teorisi*. Çev.: Oğuz Esen. Ankara 1985 Sevinç Matbaası. XXIII + 197 s. = Birey ve Toplum Yayınları İktisat Tarihi dizisi: 1. 8° (A. IV/9191).
- Kunsten Idag*. Oslo 1953 Kaare Bernsten. 73 + 22 s., 16 res. 4° (B/9547).
- KURAT, PROF. DR. YULUĞ TEKİN: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*. 2. bs. Ankara 1986 Tunalı Matbaası. 120 s. = Turhan Kitabevi Bilimsel Eserler Dizisi No: 17; Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar: 8. 8° (A. IV/9167).

- KUZGUN, YRD. DOÇ. DR. ŞABAN: *Türklerde Yahûdilik ve Doğu Avrupa Yahûdilerinin Menşei Meselesi. Hazar ve Karay Türkleri*. Ankara 1985 Üçbilek Matbaası. XV + 272 s. = Se-da Yayınları: 6; İlmî Seri: 3. 8° (A. IV/9169).
- KUÇUK, YALÇIN: *Aydın Üzerine Tezler 1830-1980. 2. bs. 4 Cilt*. Ankara 1985/1986. 8° (A. IV/9160).
- KUÇÜKERMEN, PROF. ÖNDER: *Kendi Mekânının arayışı içinde Türk Evi. Turkish House in Search of Spatial Identity. 2. bs. İstanbul 1985 Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu 3 + 208 s. 8° (A. IV/9217).*
- KÜYEL, MÜBAHAT TÜRKER: *Değer ve Fârâbî. Araştırma X (1972)'den ayrı bs. Ankara 1976 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 215-229. 8° (A. IV/9017).*
- KÜYEL, MÜBAHAT TÜRKER: *Kitap Tanıtma. Araştırma X (1972)'den ayrı bs. Ankara 1976 Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 241-250. 8° (A. IV/9018).*
- KYRRIS, COSTAS P.: *History of Cyprus. With an introduction to the Geography of Cyprus*. Nicosia 1985 Nicocles Publishing House. 450 + XVI s., res. 8° (A. IV/9251).
- Lâiklik I. İstanbul 1954 Osmanlı Yalçın Matbaası. IV + 184 s. = Milli Tesânüt Birliği Yayını: 4. 8° (A. IV/8975-1).*
- LANCASTER, WILLIAM: *The Rwala Bedouin Today*. Cambridge 1981 Cambridge University Press. X + 179 s. 8° (A. IV/8991).
- LAUT, JENS PETER: *Der Frühe Türkische Buddhismus und Seine Literarischen Denkmäler*. Wiesbaden 1986 Harrassowitz. X + 230 s. = Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band. 21. 8° (A. IV/9082).
- LAYARD, GEORGE SOMES: *Wax a Novel*. London 1909 Ballantyne Press. 336 s. 8° (A. IV/9015).
- LERCHUNDI, M.R.P. FR. JOSE: *Vocabulario Español-Arábico del Dialecto de Marruecos*. 1892 Tánger. XXIII + 863 s. 8° (A. IV/9034).
- LISE, GIORGIO: *Mısır Sanatını Tanıyalım. Çev.: Eren Soley*. İstanbul 1986 Anka Ofset. 64 s., res. 8° (A. IV/9153).
- LOWRY, HEATH W.: *Richard G. Hovannisian on Lieutenant Robert Steed Dunn. The Journal of Ottoman Studies V (1985)'den ayrı bs. 44 s. 8° (A. IV/9286).*

- LOWRY, HEATH W.: *The U.S. Congress and Adolf Hitler on the Armenians. Political Communication and Persuasion III*, 2 (1985)'den ayrı bs. Crane 1985 Russak and Company. S. 111-142. 8° (A. IV/9285).
- MACQUEEN, J.-G.: *Les Hittites. Aux Origines de la Turquie*. Paris 1985 Armand Colin. 210 s. 8° (A. IV/9138).
- MADRAN, EMRE: *Osmanlı Devletinde "Eski Eser" ve "Onarım" Üzerine Gözlemler*. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 503-546. 8° (A. IV/9113).
- MAHMUD RAGİB: *Anadolu Türküleri ve Musiki İstikbalimiz*. İstanbul 1928 Ma'rifet Matbaası. 208 + 24 s., res. 4° (A. IV/9095).
- MANGO, CYRIL: *Byzantium and its Image. History and Culture of the Byzantine Empire and its Heritage*. London 1984 Variorum Peprints. 360 s. 8° (A. IV/9045).
- Materialien Zum Bericht Zur Lage der Nation 1974*. Berlin 1974 Elsnerdruck KG. XXVII + 594 s., tabl. 4° (B/9526).
- MAU, VŨ VÂN-NGUYEN VÂN TRÁC-DŨO VŨ TAP: *Tù-Dien Pháp-Việt. Pháp-Luât -Chính-Tri-Kinh-Tê.- Dictionnaire Français-Vietnamien des Sciences Juridiques-Politiques-Économiques*. 2. ve 3. Ciltler. Nha Sách Vinh-Bao Xuat-Ban. 1955/56. 8° (A. IV/9057).
- MEARS, ELIOT GRINNELL: *Modern Turkey. A Politico-Economic Interpretation 1908-1923 Inclusive with selected chapters by Representative Authorities*. New York 1924 The Macmillan Company. XVI + 779 s., res., hr. 8° (A. IV/9248).
- MEHMED NASRULLAH-MEHMED RÜŞTİ-MEHMED EŞREF: *Memalik-i Makruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*. İstanbul 1325 Şirket-i Mürettebiyye Matbaası. 4 + 140 s., 35 hr. 8° (A. IV/9087).
- MELAS, E.M.: *The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age*. Göteborg 1985 Paul Åströms Förlag. 337 s., pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol LXVIII. 4° (B/9574).
- Mémoire du 10 février 1925 présenté par le Gouvernement de la République Turque dans L'Arbitrage prévu par l'art. 47 du Traité de Lausanne de 1923 au sujet de la répartition de la Dette Publique Ottomane*. Lausanne 1925 Imprimerie de la Société Suisse de Publicité. 49 + XII s. 4° (B/9561).
- MERÇİL, PROF. DR. ERDOĞAN: *Sımcırlar IV. Ebû Ali b. Ebu'l-Hasan Sımcırlı*. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 547-567. 8° (A. IV/9099).

- Les Merveilles des Races Humaines. Les Types, Les Moeurs, Les Coutumes.* Hachette. IV + 392 s. 4° (B/9531).
- MET-ÇUNÂTÜKA İZZET: *Kadîm Trakyada Serake nam-ı diğerle Çerkesler. (İliya ve Odesada ve kadim Yunanistanda Çerkesler nam risaleye zeyldir.)* İstanbul 1334 Tanin Matbaası. 228 + 8 s. = Evrikâlarım Cüz 3. 8° (A. IV/9123).
- METE, İZZETTİN: *Büyük bir istikbalin felsefesi.* İstanbul 1962 Hüsnütabiat Matbaası. 61 s. 8° (A. IV/8980).
- MEUNIER, DOMINIQUE: *Le Consulat Anglais à Tetouan Anthony Hatfeild (1717-1728) étude et édition de textes.* Tunis 1980 Revue d'Histoire Maghrébine. 111 s. = Publications de la Revue d'Histoire Maghrébine Vol: 4. 8° (A. IV/8988).
- Meydan-Larousse. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedisi. Yay.: Sefa Kılıçoğlu. Ek 2. Cilt.* İstanbul 1985 Meydan Yayınevi. 6 + 974 s., res. 4° (B/7209-Ek, 2).
- The Middle East and North Africa 1986.* 32. bs. London 1985 Europa Publications. XIX + 863 s. 4° (B/9580).
- MİDİLLİLİ AHMET: *Birinci İnönü Muharebesinin İç Yüzü.* Ankara 1930 Büyük Erkânharbiye Reisliği Matbaası. 26 s., 3 kroki. = Büyük Erkânharbiye Reisliği X. Şube. 4° (B/9504).
- Miftah al-Abr.* 1278 Takvimhane-i Amire. 338 + 21 s. 4° (B/9522).
- MİJATEV, PETÂR: *Bulgaristan'daki Osmanlı Anıtları. Çev.: Prof. Dr. Yaşar Yücel.* Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 23 s., 50 pl. 8° (A. IV/9351).
- Milletlerarası Münasabetler Türk Yıllığı-The Turkish Yearbook of International Relations. 1960, I.* Ankara 1961 Sevinç Matbaası. 8 + 220 s. 8° (A. IV/8982-1).
- Milli Kütüphanede Mevcut Arap Harfli Türkçe Kitapların Muvakkat Kataloğu. Ek fasikül I: A-Z.* Ankara 1971 Milli Kütüphane Basım ve Ciltevi. 2 + 477 s. 4° (B/9505-1 Ek).
- MORAN, A. VAHİD: *Büyük Türkçe-İngilizce Sözlük-A Turkish-English Dictionary. Gözd. geçm. ve gnşlm. 1 bs. Gözd. geç. ve gnşl.: Yıldız Moran.* İstanbul 1985 Anadolu Yayıncılık. 1073 + 4 s. 8° (A. IV/9220).
- MORGAN, LEWIS HENRY: *Eski Toplum ya da İnsanlığın Barbarlık Döneminden Geçerek Yabamılıktan Uygarlığa Yükselmesi Üzerine Araştırmalar I. Haz.: Eleanor Burke Leacock. Çev.: Ünsal Oskay.* İstanbul 1986 Özal Matbaası. 446 s. = Payel Yayınları: 75; Bilim Kitapları: 26. 8° (A. IV/9177-1).

- Morocco. A country study. Yay. haz.: Harold D. Nelson.* Washington 1978 The American University. XIX + 410 s. = Area handbook series. 8° (A. IV/9140).
- MOKITT, JOHN BACON SAWREY: *A Grand Tour. Letters and Journeys 1794-96.* London 1985 century Publishing. X + 319 s. 8° (A. IV/9081).
- MOSCATI, SABATINO: *Mezopotamya Sanatını Tanıyalım. Çev.: Ceyhun Çalıklar.* İstanbul 1985 Anka Ofset. 63 s., res. 8° (A. IV/9158).
- Mosko Diyarında Mukim Bulunan Kostura Nam Fransa Elçisinin Mosko Devleti Hakkında Cem Ettiği Tarihin Tercümesidir. Çev.: Yakovaki.* Mısır 1246 Bulak Matbaası. 10 + 225 s. 8° (A. IV/9089).
- MOUNTJOY, P.A.: *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification.* Göteborg 1986 Paul Aströms Förlag. 241 s., res. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol LXXIII. 4° (B/9575).
- MOVIUS, HALLAM L. JR: *Excavation of the Abri Pataud Les Eyzies (Dordogne).* Cambridge 1975 Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University. X + 305 s., pl. = American School of Prehistoric Research Peabody Museum Harvard University Bulletin No: 30. 4° (B/9571).
- MUALLİM NACİ: *Lugat-i Nâci.* İstanbul 1322 Asır Matbaası. 4 + 819 s. = Suhulet Kütüphanesi. 8° (A. IV/9093).
- Muhammere Meselesi.* İstanbul 1334 Matbaa-i Amire. 8 s. 8° (A. IV/9301).
- MUHİDDİN: *Buhrân ve Necât.* Matba'a-i Enîs. 288 s., 1 hr., 11 res. 8° (A. IV/9117).
- MULLET, M.: *Etude-Statistique de la Déportation dans le Bas-Rhin 1940-1945.* 1971. 13 s., 17 levha. 4° (B/9518).
- MUSCHG, ADOLF: *Im Wasser Flamme Goethes grüne Wissenschaft.* Stuttgart 1985 Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. 15 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Klasse der Literatur Jahrgang 1985 Nr. 4. 8° (A. IV/9331).
- Nafaka Kanunu. Haz.: Orhan Çeker.* İstanbul 1985 Gümüş Basımevi. 192 s. = Ebru Yayınları: 5; Osmanlı Kanunları Serisi: 3. 8° (A. IV/9179).
- Nefiden Ateşin Şâir (Eşref)'in Külliyyatı. 1. Kitap.* 1928 Vakit Matbaası. XV + 144 s. = Not: Şairin hayatı hakkında yazılmış tedkikler bu kitaptadır. 8° (A. IV/9024-1).
- Neşriyye-i dâneşkede-i edebiyât ve ulûm-i insânî.* Tebriz 1354 Çaphâne-i Şafak. S. 319-448 + 4. = Dâneşgah-ı Azerâbâdegan Sâl: 27; Şamara-i Müselles: 115. 8° (A. IV/9237).

- NIETZSCHE, FRÉDÉRIC: *Oeuvres Posthumes*. 5. bs. Paris 1934 Mercvre De France. 333 s. 8° (A. IV/9052).
- NOMA, HIROSHI: *Zone de Vide*. Paris 1954 Éditions Le Sycomore. 456 sb. 8° (A. IV/9053).
- Notable Acquisitions 1979-1980*. New York 1980 The Metropolitan Mesuem of Art. 79 s., res. 4° (B/9572).
- Notable Acquisitions 1982-1983*. New York 1983 The Metropolitan Museum of Art. 88 s., res. 4° (B/9573).
- Notable Acquisitions 1983-1984*. New York 1984 The Metropolitan Museum of Art. 127 s. 4° (B/9421).
- Notable Acquisitions 1984-1985*. New York 1985 The Metropolitan Museum of Art. 72 s., res. 4° (B/9583).
- Notice Explicative pour l'utilisation des cartes de l'action de la Resistance dans le département de l'isère*. Yay.: M. Silvestre. Grenoble 1977 Imprimerie Générale. 40 s. 4° (B/9519).
- OIKONOMIDÈS, NICOLAS: *Byzantine lead seals*. Washington 1985 Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. 28 s., pl. 4° (B/9597).
- OKÇUZÂDE MERHÛM MEHMED EFENDİ: *Âyât-ı erbâin ve ehâdis-i erbaîn*. Yay.: *El-Hâfız Refî*. 1311 Matbaa-i Âmire. 18 s. 8° (A. IV/9257).
- OLLFORS, ANDERS: *Hjalmar Söderberg och antiken. Och andra essayer*. Göteborg 1989 Paul Åströms Förlag. 66 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 38. 8° (A. IV/9254).
- ONUR, ORAL: *Edirne Su Kültürü. "Kadim Su" (Haseki Suyu). Mimar Sinan'ın Su yolları, Su Kemerleri, Teraziler, Maksim yerleri, Çeşme ve Sebiller*. İstanbul 1978 Acar Matbaacılık. 80 s., res. 8° (A. IV/9148).
- Opuscula Romana*. 15 Cilt. Lund/Stockholm Institutum Romanum Regni Sueciae. = Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Rom, Acta Instituti Romani Regni Sueciae. 4° (B/9558).
- ORGUN, ZARİF: *1509 (Hicri 915) senesinde İstanbulu baştan başa harab eden zelzelede şehri tamir için alınan tedbirler*. İstanbul 1941 Cumhuriyet Matbaası. 4 s. = Arkitekt Neşriyatından Sayı: 7-8. 4° (B/9514).
- ORGUN, ZARİF: *Boğaziçinde eski bir Türk Yalısı*. İstanbul 1939 Cumhuriyet Matbaası. 8 s. 4° (B/9507).
- ORGUN, ZARİF: *Çinili Köşk*. İstanbul 1943 Cumhuriyet Matbaası. 8 s. = Arkitekt Neşriyatı No: 11 4° (B/9516).
- ORGUN, ZARİF: *Hassa Mimarları*. İstanbul 1939 Cumhuriyet Matbaası. 12 s. = Arkitekt Neşriyatından. 4° (B/9508).

- ORGUN, ZARİF: *İbrahim Paşa Sarayı*. İstanbul 1939 Cumhuriyet Matbaası. 7 s. 4° (B/9510).
- ORGUN, ZARİF: *Mimar Dalgıç Ahmet*. 4 s. 4° (B/9509).
- ORGUN, ZARİF: *Sinana ait yeni bir vesika*. İstanbul 1941 Cumhuriyet Matbaası. 4 s. = Arkitekt Neşriyatından Sayı: 6. 4° (B/9513).
- ORGUN, ZARİF: *Tophane Çeşmesi*. 1940 4 s. = Arkitekt Neşriyatından No: 4. 4° (B/9512).
- ORGUN, ZARİF: *Zarîf Mustafa Paşa Yalısı Hamamı*. İstanbul 1942 Cumhuriyet Basımevi. 4 s. = Arkitekt Neşriyatı Sayı: 10. 4° (B/9511).
- ORGUN, ZARİF-MİHRİBAN SÖZER: *Türk Süsleyici Sanatında Kilit süsleri, kapı kuşak ve rozaları ile anahtar ağızları*. İstanbul 1942 Cumhuriyet Matbaası. 7 s. = Arkitekt Neşriyatı No: 10. 4° (B/9515).
- OSMAN NURİ: *Şehir Eminleri*. İstanbul 1927 Şehremaneti Matbaası. 8 + 774 s. 8° (A. IV/9308).
- Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu 16-18. Yüzyıllar*. İstanbul 1986 Gül Matbaası. 312 s. = Çağdaş Kültürün Oluşumu I; Metis Yayınları Başvuru Kitapları Dizisi: 1. 8° (A. IV/9206).
- OURABAH, MAHMOUD: *Les Transformations Economiques de l'Algerie. Au 20e anniversaire de l'Indépendance*. Paris 1982 Editions Publisud. 159 s. 8° (A. IV/9130).
- ÖKE, MİM KEMAL: *Vambery. Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*. İstanbul 1985 Başaran Matbaası. 200 + 13 s., res. = Bilge Yayıncılık A.Ş. Belgesel Dizi: 1. 8° (A. IV/9187).
- ÖNCEL, PROF. DR. MUALLÂ-DOÇ. DR. NAMİ ÇAĞAN-DOÇ. DR. AHMET KUMRULU: *Vergi Hukuku*. 1. Cilt: Gn. Ks. 2. bs. Ankara 1985 A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi. XIII + 264 s. = A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 548. 8° (A. IV/9073-1).
- ÖNDER, ALI RIZA: *Açılmanın üçüncü basısı*. Yargıtay Dergisi III, 1 (1977)'den ayrı bs. S. 187-189. 8° (A. IV/9295).
- ÖNDER, ALI RIZA: *Ceride-i Mehakim'den Yargıtay Dergisi'ne (1873-1975)*. Yargıtay Dergisi II, 4 (1976)'dan ayrı bs. S. 121-143. 8° (A. IV/9292).
- ÖNDER, ALI RIZA: *Devleti Tahkir ve Tezyif Suçları*. Yargıtay Dergisi V, 1 (1979)'dan ayrı bs. S. 5-12. 8° (A. IV/9293).
- ÖNDER, ALI RIZA: *Halk Hukukunun Kaynakları*. Türk Folkloru Araştırmaları (1984)'den ayrı bs. Ankara 1984 G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. S. 153-160. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları. 8° (A. IV/9289).

- ÖNDER, ALI RIZA: *Halk Şiirinde "Dört Durak" Kavramı*. Folklor ve Etnografya Araştırmaları (1985)'den ayrı bs. İstanbul 1985 Erenler Matbaası. S. 227-237. 8° (A. IV/9287).
- ÖNDER, ALI RIZA: *İki temel yapıt*. Yargıtay Dergisi V, 3 (1979)'dan ayrı bs. S. 641-647. 8° (A. IV/9294).
- ÖNDER, ALI RIZA: *Kayseri'nin Turan Köyünde Yer Adları*. II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri IV'den ayrı bs. Ankara 1982 G.Ü. Basın Yayın Yüksekokulu Basımevi. S. 409-418. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi. 8° (A. IV/9291).
- ÖNDER, ALI RIZA: *Türk Hukukunda Töre*. Halk Kültürü 4 (1984)'den ayrı bs. İstanbul 1985 Eskin Matbaası. S. 137-143. 8° (A. IV/9288).
- ÖNDER, ALI RIZA: *Türklerde Renk Geleneği*. Türk Folkloru Araştırmaları (1982)'den ayrı bs. Ankara 1983 G.Ü. Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. S. 125-131. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları. 8° (A. IV/9290).
- ÖNDER, MEHMED: *Mevlâna and the Mevlâna Museum. Yay.: Zümrüt Akşit. Fotoğraflar: Yılmaz Dinç*. İstanbul 1985 Akşit Culture and Tourism Publication. 96 s., res. 8° (A. IV/9216).
- ÖNER, DOÇ. DR. NECATİ: *Klasik mantık*. Ankara 1970 Ayyıldız Matbaası. VIII + 200 s. 8° (A. IV/9030).
- ÖZBARAN, SALİH: *Bibliyografya*. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 693-696. 8° (A. IV/9107).
- ÖZEN, MİNE ESİNER: *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü*. İstanbul 1985 İ.Ü. Fen Fakültesi. 6 + 87 s., res. 8° (A. IV/9192).
- ÖZGÜÇ, NİMET: *Sümeysat Definesi*. Belleten XI IX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 441-450, 35 res. 8° (A. IV/9101).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN: *Küllepe-Kaniş II. Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar.-New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East*. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XXI + 123 s., 136 pl., 6 plan = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Tarih Kurumu Yayınları V. Dizi-Sa. 41. 4° (B/4314-2).
- PANZAC, DANIEL: *La Peste Dans L'Empire Ottaman 1700-1850*. Leuven 1985 Editions Peeters. 659 s. = Collection Turcica 5. 8° (A. IV/9067).

- PARZYMIES, ANNA: *Anthroponmie Algérienne Noms de Famille Modernes d'Origine Turque*. Varsovie 1985 Scientifiques de Pologne. 126 s. = Prace Orientalistyczne Tom XXXI. 8° (A. IV/9240).
- PAZARCI, HÜSEYİN: *Doğu Ege Adalarının Askerden Arındırılmış Statüsü*. Ankara 1986 A.Ü.S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. VIII + 98 s. = Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.: 550; 40. Kuruluş Yıldönümünde Ankara Üniversitesine Armağan: 2. 8° (A. IV/9231).
- PEGOLOTTI, FRANCESCO BALDUCCI: *La Pratica Della Mercatura*. Haz.: Allan Evans. New York 1970 Kraus Reprint Co. XLIX + 443 s. 8° (A. IV/9076).
- PEKARSKI, EDOUARD: *Yakut Dili Sözlüğü. Örnek Basımı*. İstanbul 1942 Maarif Matbaası. 64 s. = Türk Dil Kurumu. 4° (B/9506).
- PEKER, RECEP: *Inkilâp Dersleri*. İstanbul 1984 Kent Basımevi. 108 s. = İletişim Yayınları: 29 8° (A. IV/9208).
- PEREZ, MAURO S. HERNANDEZ-JOSE M. SEGURA MARTI: *Pinturas rupestres esquematicas en las estribaciones de la serra del benicadell. Vall d'Albaida (Valencia)*. Valencia 1985 Diputacion Provincial de Valencia. 76 s. = Servicio de Investigacion Prehistorica. Diputacion Provincial de Valencia Serie de Trabajos Varios Num. 82. 4° (B/9500).
- PETSOPOULOS, YANNI: *Kilims. The Art of Tapestry Weaving in Anatolia, the Caucasus and Persia*. London 1982 Thames and Hudson. 394 s., fotokopi, res. 4° (B/9587).
- PIPPIDI, ANDREI: *Traditia Politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*. București 1983 Editura Academiei Republicii Socialiste România. 274 s. 8° (A. IV/9035).
- PLIEVIER, THEODOR: *Hitler'in Moskova Seferi. Çev.: Sâmih Tiryakioğlu*. İstanbul 1985 Erenler Matbaası. 451 s. = Başkan İkinci Dünya Savaşı Belgeseli 1. 8° (A. IV/9151).
- POLACCO, LUIGI: *"Aponus" in Paflagonia*. Quaderni ticinesi di Numismatica e Antichità classiche XIV (1985)'den ayrı bs. Lugano 1985 Tipografia Gaggini-Bizzozero. S. 15-30, 5 pl. 8° (A. IV/9096).
- PRINCE İBRAHİM HİLMY: *Catalogue of the Collection of H.H. The Late. Avrupa bs.* Cairo 1936 Printing Office Paul Barbey. IX + 269 + 182 s. 4° (B/9525).
- PRITCHARD, JAMES B.: *Tell es-sa'idiyeh. Excavations on the Tell, 1964-1966*. Hanove 1985 The Sheridan Press. XVI + 90 s. 189 pl. = University Museum Monograph 60. 4° (B/9494).

- Le Probleme Armenien: Neuf Questions, Neuf Reponses.* Ankara 1982 Imprimé Meteksan. 3 + 39 s. = Institut de Politique Etrangère Série sur la Question Arménienne Publication No: 4. 8° (A. IV/9283).
- Proces de l'Attentat d'Orly 19 février-2 mars 1985 Depositions et Plaidoirie.* Ankara 1985 l'Imprimerie Aslımlar. 83 s. = Université d'Ankara Faculté des Sciences Politiques. 8° (A. IV/9282).
- PURGSTALL, BARON JOSEPH VON HAMMER: *Osmanlı Devleti Tarihi. 7-12 Ciltler.* İstanbul 1985/1986 Tasvir Matbaası. 8° (A. IV/8496).
- RADENIC, ANDRIJA: *Österreich-Ungarn und Serbien 1903-1918 Dokumente aus Wiener Archiven. 3. Cilt: 1905.* Beograd 1985 Historisches Institut. 659 s. = Historisches Institut Urkundenserie Bd. 14. 8° (A. III/8971-3).
- Râh-numa-yı Âmûzişî Dâneşkede-ı Pezeşkî Sâl-i tahsîlî 1354-1355. 1354 İdâre-i İntişarat-ı Danişgah. S. 397-568, 4 res., 1 plan.* = Dâneşgah-ı Âzerâbâdegan. 8° (A. IV/9238).
- RAHMAN, F.: *Probhecy in Islam. Philosophy and Orthodoxy.* London 1958 George Allen and Unwin. 118 s. = Ethical and Religious Classics of East and West No: 21. 8° (A. IV/8990).
- RAU, WILHELM: *Die Vedischen Zitate im Vyākaraṇa-Mahābhāṣya. Stuttgart 1985 Franz Steine Verlag Wiesbaden. 106 s.* = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 4. 8° (A. IV/9310-4).
- RAUF YEKTA BEY: *Türk Musikisi. Çev.: Orhan Nasuhioğlu.* İstanbul 1986 Ayhan Matbaacılık. 141 s. 4° (B/9576).
- Relations Between East and West in the Middle Ages. Haz.: Derek Baker.* Edinburgh 1973 Edinburgh University Press. 12 + 156 s. 8° (A. IV/9143).
- Repertoire d'Etudes Balkaniques 1966-1975. 2 Cilt.* Sofia 1983/1984 Editions de l'Académie Bulgare des Sciences. = Akademie Bulgare des Sciences Institut d'Etudes Balkaniques Ludmila Jivkova. 4° (B/9493).
- Research Centre for Islamic History, Art and Culture The Library. Accessions List. July-September 1984 I.* İstanbul 1984 Research Centre for Islamic History, Art and Culture. 4 + 130 s. 4° (B/9560-1).
- La Resistance dans la Loire 1940-1944. Haz.: M. Peycelon.* Saint Etienne Centre Departemental de Documentation Pédagogique de la Loire. 33 s. = Académie de Lyon Inspection Académique de la Loire. 4° (B/9517).

- Revue de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines* Tabriz 1975 Imprimerie Chafaq. S. 319-448 + 4. = Université d'Azarabadgan XXVIIe année; Serie: No 115. 8° (A. IV/9237).
- REYMOND, WILLIAM: *Histoire de l'Art. Depuis les Origines Jusqu'à nos Jours. Architecture-Statuaire Peinture. 3. bs.* Paris 1894 Librairie Ch. Delagrave. 297 s., res. 4° (B/9545).
- RİDVÂN, NEBİL ABD AL-HAY: *Al-Devlet ul-Osmâniyye ve Garbiyyi al-Cezire al-Arabiyye ba'de İftitah Kanât al-Sivîs (1286-1326 H./1869-1908 M.).* Cidde 1983 Memleket al-Arabiyye al-Suudiyye. 246 + 14 s. = Resâil Cami'iyye: 11. 8° (A. IV/9335).
- Rihlât fî al-Ürdün ve Filistin. Çev.: Süleyman Mûsâ.* Amman 1984. 193 + 10 s. 8° (A. IV/9029).
- ROBERTSON, LAURA FAHY: *Corpus of Cypriote Antiquities. 11. Bölüm: The Brock University Collection of Cypriote Antiquities.* Gothenburg 1986 Paul Åströms Förlag. 76 s., 173 pl., 170 şekil. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. XX: 11. 4° (B/5825-11).
- RODLEY, LYN: *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia* Cambridge 1985 Cambridge University Press. XVIII + 266 s., res., plan. 8° (B/9585).
- ROOS, PAAVO: *Survey of Rock-Cut Chamber-Tombs in Caria. 1. Bölüm: South Eastern Caria and the Lyco-Carian Borderland.* Göteborg 1985 Paul Åströms Förlag. 132 s., 73 pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. LXXII: 1. 4° (B/9555-1).
- RUNCIMAN, STEVEN: *Haçlı Seferleri Tarihi. 1. Cilt. Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığının Kuruluşu. Çev.: Prof. Dr. Fikret Işıltan.* Ankara 1986 Türk Tarih kurumu Basımevi. XVII + 309 s., 5 hr., 8 res. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları X. Dizi-Sa. 9. 8° (A. IV/9225-1).
- SAATÇI TAHSİN: *Sümeysat Definesi Sikkeleri.* Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 451-465, 5 lev. 8° (A. IV/9105).
- SABATINI, RAFAEL: *Love-Arms. Being a Narrative Excerpted from the Chronicles of Urbino During the Dominion of the High and Mighty Messer Guidobaldo Da Montefeltro.* London Hutchinson. 248 s. 8° (A. IV/9009).
- LE SAGE: *Le Diable Boiteux.* Paris 1842 Ernest Bourdin et Cie XVI + 380 s., res. 4° (B/9546).
- SAID, EDWARD: *Filistin'in Sorunu. Çev.: Alev Alatlî.* İstanbul 1985 Zafer Matbaası. 336 s. = Pınar Yayınları: 32. 8° (A. IV/9150).

- Salname-i Mecelle-i Kâbil*. 1311 Encümen-i Edebî 414 + 24 s., res., 4° (B/9565).
- Salnâme-i Mecelle-i Kabil. Annuaire de la Revue de Kaboul 1933-34*. Kabil 1312 4 + 502 + 20 s., res., hr., Şekl. 4° (B/9523).
- Salnâme-i Vilâyet-i Aydın*. 1326 sene-i hicriyyesine mahsus. Vilâyet Matbaası. 762 + 3 s., fotokop. 8° (A. IV/9296).
- Le Salut au Drapeau. Témoignages de Loyalisme des Musulmans Français*. Paris 1916 Ernest Leroux. 176 s., 19 res. = Collection de la Revue du Monde Musulman. 8° (A. IV/9056).
- SARAÇ, TAHSİN: *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük-Grand Dictionnaire Français-Turc. Gözd. geçm. ve gnşlm. 1. bs.* İstanbul 1985 Anadolu Yayıncılık. 1492 s. 8° (A. IV/9219).
- SARIASLAN, DOÇ. DR. HALİL: *Kaynak Dağılımında Doğrusal Programlama*. Ankara 1986 A.Ü.S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. IX + 289 s. = Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 553; 40. Kuruluş Yıldönümünde Ankara Üniversitesine Armağan: 4. 8° (A. IV/9228).
- SARIHAN, ZEKİ: *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)*. 3. Cilt: *TBMM'den Sakarya Savaşı'na (23 Nisan 1920-22 ağustos 1921)*. Ankara 1986 Erol Matbaası. 648 s. = Öğretmen Yayınları: 13; Araştırma dizisi: 1. 8° (A. IV/6817-3).
- SCHADEWALDT, HANS: *Die Polnischen Greuelthaten An Den Volksdeutschen in Polen*. Berlin 1940 Volk und Reich Verlag Berlin. 308 s., 1 hr. 8° (A. IV/9065).
- SCHAENDLINGER, ANTON C.-CLAUDIA RÖMER: *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte Beamte und Richter. 2 Kitap. Wien 1986 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften 183 Band; Osmanisch-Türkische Dokumente Aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. 4° (B/9569-2).*
- SCHALLES, HANS-JOACHIM: *Untersuchungen zur Kultur politik der Pergamenischen Herrscher im Dritten Jahrhundert vor Christus*. Tübingen 1985 Verlag Ernst Wasmuth. XIII + 174 s., 7 lev. = Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul. Istanbul Forschungen Band 36. 4° (B/9554).

- SCHLÖGL, REINHARD W: *Membranen. Unauffällige, unentbehrliche biologische Strukturen.* Stuttgart 1985 Franz Steiner Verlag Wiesbaden. 22 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 1. 8° (A. IV/9311-1).
- SCHÖLMEICH, PAUL: *Grundlagen ärztlicher Entscheidungsprozesse.* Stuttgart 1985 Franz Steiner Verlag Wiesbaden. 34 s., res. = Akademie der Wissenschaften und Literatur Abhandlungen der Mathematisch Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 2. 8° (A. IV/9311-2).
- SCHRADER, F.-F. PRUDENT-E. ANTHOINE: *Atlas de Géographie Moderne.* Paris 1899 Librairie Hachette. 252 + 35 s., 63 hr. 2° (C/593).
- SCHRÖDER, WERNER: *Auxiliar-Ellipsen bei Geiler von Kayserberg und bei Luther.* Stuttgart 1985 Franz Steiner Verlag Wiesbaden. 64 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 5. 8° (A. IV/9310-5).
- SCHWEDHELM, KARL: *Der Aufstand gegen das Bild.* Stuttgart 1985 Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. 16 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Klasse der Literatur Jahrgang 1985 Nr. 3. 8° (A. IV/9330).
- SCOTT, JOHN: *Au Delà l'Oural. Un travailleur américain dans la cité russe de l'acier. Çev.: Géo H. Blanc.* Lausanne 1945 Marguerat. 250 s. 8° (A. IV/9042).
- Secce'i Sıbyan.* Kahire 1249 Bulak Matbaası. 52 s. 8° (A. IV/9246).
- SEIBERT, JAKOB: *Die Eroberung des Perserreiches durch Alexander d. Gr. auf kartographischer Grundlage. 2 Cilt.* Wiesbaden 1985 Dr. Ludwig Reichert Verlag. = TAVO, Reihe B (Geisteswissenschaft) Nr. 68. 8° (A. IV/8983).
- SELÇUK, İLHAN: *Atatürkçülüğün Alfabesi. 2. bs.* İstanbul 1985 Can Matbaa. 158 s. = Çağdaş Yayınları. 8° (A. IV/9168).
- SENCER, MUZAFFER-YAKUT IRMAK: *Toplumbilimlerinde Yöntem. 2. bs.* İstanbul 1984 Onur Basımevi. XVI + 675 s. 8° (A. IV/9195).
- SEPEHR, MUVARRİH AL-DAVLA: *İrân der Ceng-i Bozork 1914-1918.* 1336. 517 s., 2 hr. 4° (B/9566).
- Sermaye Piyasası Kanunu.* Ankara 1985 TİSA Matbaası. 65 s. = Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları; El Kitapları Serisi no: 1. 8° (A. IV/9068).

- SEYİDOĞLU, DOĞ. DR. BİLGE: *Erzurum Efsaneleri. Erzurum'da Belli Yerlere Bağlı Olarak Derlenmiş Efsaneler Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara 1985 A.Ü. Basımevi. VI + 222 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 65; Halk Edebiyatı Dizisi: 11. 8° (A. IV/9080).
- SEYYİD MEHMED SİRET: *Usul-u Kitābet*. 1298 Mahmud Bey Matbaası. 136 s. 8° (A. IV/9028).
- A Short History of English Painting*. Glasgow Robert Maclehose and Co. Ltd. The University Press. X + 263 s., 32 res. 8° (A. IV/9058).
- SİÉ, DR. C.K.: *Le Maréchal Chiang Kai Shek. Son enfance sa jeunesse*. Bern 1942 Chekiaï 193 s., 16 res. 8° (A. IV/9064).
- SİSTÂNÎ, MALEK SHÂH HOSEYN IBN MALEK GHİYÂTH AL-DÎNE SİSTÂNÎ: *Ehyâ' Al-Muluk*. Yay., haz.: *Monoochehr Sotoodeh*. Tehran 1966 B.T.N.K. 617 + 5 s., fotokopi. = Persian Texts Series No: 25. 8° (A. IV/9247).
- SONYEL, DR. SALÂHI R.: *Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü*. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 647-656. 8° (A. IV/9114).
- SONYEL, DR. SALÂHI R.: *The Role of Christian Minorities in Efforts by the Great Powers to Dismember the Ottoman Empire*. Belleten XLIX, 195 (1985)'den ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 657-665. 8° (A. IV/9115).
- SONYEL, DR. SALÂHI R.: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika. II. Cilt: Büyük Millet Meclisinin Açılışından Lozan Anlaşmasına Kadar*. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XVIII + 399 s., 32 belge. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları XVI. Dizi-Sa. 19^a 8° (A. IV/8586-2).
- SØRLANDER, KAI: *Necessity, Identity and Universality*. Helsinki 1985 Societas Scientiarum Fennica. 18 s. = Commentationes Humanarum Litterarum 78. 8° (A. IV/9013).
- SOUPAULT, PHILIPPE: *Le Temps Des Assassins. Histoire Du Détenu No. 1234*. New York 1945 Éditions De La Maison Française. 347 s. 8° (A. IV/9041).
- SOYSAL, İSMAIL: *Les Relations Politiques Turco-Françaises (1921-1985)*. L'Empire Ottoman la République de Turquie et la France, Varia Turcica III'den ayrı bs. S. 587-698. 8° (A. IV/9139).

- Split Vision. The Portrayal of Arabs in the American Media. Haz.: Edmund Ghareeb. 2. bs. Washington 1983 The American-Arab Affairs Council. XVII + 402 s. 8° (A. IV/9128).*
- STACCIOLI, ROMOLO A: *Etrusk Sanatını Tanıyalım. Çev.: Ceyhan Çalıklar. İstanbul 1985 Anka Ofset. 64 s., res. 8° (A. IV/9156).*
- STACHDWSKI, STANISLAW: *Studien über die Arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen. III. Kısım: N-T. Wrocław 1981 Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich Wydawnictwo. 147 s. = Polska Akademia Nauk'Oddział W Krakowie Prace Komisji Orientalitycznej Nr. 17. 4° (B/7527-3).*
- STACPOOLE, H. DE VERE: *The Blue Lagoon. London 1917 The Temple Press. 260 s. 8° (A. IV/9014).*
- STROSETZKI, CHRISTOPH: *Balzacs Rhetorik und die Literatur der Physiologien. Stuttgart 1985 Franz Steiner Verlag Wiesbaden. 62 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 6. 8° (A. IV/9310-6).*
- Sumer Assur Babylone. 7000 ans de culture et d'art sur le Tigre et l'Euphrate. Berlin 1979 Verlag Philipp Von Zabern. 212 s., 1 hr. 8° (A. IV/9075).*
- SÜSLÜ, DOÇ. DR. AZMİ: *Sefaretnâme de Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi. Belleten L, 196 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 127-167 + 4. 8° (A. IV/9343).*
- ŞEHİDOĞLU, SÜREYYA HAMİ: *Milli Mücadele'de Zile Ayaklanması. Ankara 1983 Kırallı Ofset. 47 s. 8° (A. IV/9159).*
- ŞEYH MUHSİN FÂNİ: *10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici Türkiye İnkırazının sâikleri: Makedonya, Ermenistan ve Suriye Mes'eleleri. Yay.: Tüccarzâde İbrahim Hilmi. İstanbul 1336 Matbaa-i Orhaniye. 198 s. = Kütüphâne-i İslam ve Askeri. 8° (A. IV/9305).*
- ŞİMSİR, BİLÂL N: *Aperçu Historique sur le Question Arménienne. Ankara 1985 Imprimerie de la Société Turque d'Histoire. 2 + 62 s. = Publication de la Société Turque d'Histoire Serie VII No: 85. 8° (A. IV/9279).*
- ŞİMSİR, BİLÂL N.: *Malta Sürgünleri. 2. bs. Ankara 1985 Olgaç Basımevi. 422 s. = Bilgi Yayınları-Bilgi Dizisi: 38. 8° (A. IV/9178).*
- TABAKOĞLU, DR. AHMET: *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi. İstanbul 1985 Emek Matbaacılık. 384 s. = Dergâh Yayınları: 117; Tarih Dizisi: 10. 8° (A. IV/9199).*

- TABERİ: *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*. 4 Cilt. Çev.: Zâkir Kadiri Ugan-Ahmet Temir. Ankara 1954/1958 Maarif Basımevi. = Dünya Edebiyatından Tercümeler Şark-İslam Klasikleri: 32. 8° (A. IV/8973).
- TAMMSAARE, U.H.: *La Terre-Du-Voleur (Wargamaë)*. Romanca'dan Fransızca'ya adapte eden: Elisabeth Desmarest. Paris 1944 Editions Pierre Tremois. 398 s. 8° (A. IV/9050).
- TAN, NAIL: *Folklor (Halkbilimi)*. Genel Bilgiler. İstanbul 1985 Dilek Matbaası. 135 s. = Halk Kültürü Yayınları: 2; Folklor Dizisi: 1. 8° (A. IV/9205).
- TANILLI, SERVER: *Yüzyılların Gerçeği ve Mimarisi. İnsanlık Tarihine giriş*. 2 Cilt. İstanbul. = Say Yayınları. 8° (A. IV/9161).
- TANJU, SADUN: *Doludizgin. Ali Naci Karacan. Bir gazetecinin hayatı*. 1986 Güzel Sanatlar Matbaası. 250 s., res. 8° (A. IV/9203).
- Tarih Kitapları hakkında Darülfünun Müderrislerinin Mütalâaları*. 73 s., daktilo. 4° (B/9521).
- Tarih ve Tarihçi. Annales Okulu İzinde. Derl.: Ali Boratav*. İstanbul 1985 Özdem Kardeşler. 194 s. = Alan Yayıncılık: 47; Bilim Dizisi: 9. 8° (A. IV/9200).
- TARİH-İ MAHMUD CELALEDDİN PAŞA: *Mir'at-ı Hakikat*. 3 Cilt. İstanbul 1327 Matbaa-i Osmaniyye. 8° (A. IV/9090).
- Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa*. 1279 Matbaa-i Amire. 348 s. 8° (A. IV/9026).
- TEKİN, MEHMET: *Hatay basınında Atatürk, 1928-1939*. Antakya 1985 İskenderun-Hatay Postası Matbaası. 3 + 67 s., 4 pl. = Türk Kütüphaneciler Derneği Hatay Şubesi Yayın No: 2. 4° (B/9503).
- Tercüme-i Tarih-i Nevadir-i Çin Maşin*. 1270. 299 + 6 s. 8° (A. IV/9092).
- Terim Anketleri. Bitki Bilimi (Botanik) Terimleri*. Ankara 1954 Yeni Matbaa. 21 s. 8° (A. IV/9019).
- Terim Anketleri. Biyoloji*. Ankara 1954 Yeni Matbaa. 21 s. 8° (A. IV/9021).
- Terim Anketleri. Müzik*. Ankara 1954 Yeni Matbaa. 27 s. 8° (A. IV/9020).
- Terrorist Attack at Orly. Statements and Evidence Presented at the Traial February 19-March 2 1985*. Ankara 1986 Tınaz Matbaası. 3. bs. 86 s. = University of Ankara Faculty of Political Science. 8° (A. IV/9281).
- THIRIET, FREDDY: *Etudes sur la Romanie greco-vénitienne (X^e-XVe siècles)*. London 1977 Variorum Reprint. 362 s. 8° (A. IV/9047).

- THIRIET, FREDDY: *La Romanie Vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*. Paris 1975 Éditions E. de Boccard. 485 s. = Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome Fascicule Cent-Quatre-Vingt-Treize. 8° (A. IV/8985).
- Thirty-Sixth Annual Report 1984*. London 1984 Printed in England by Stephen Austin/Hertford. 23 s. = British Institute of Archaeology at Ankara. 4° (B/9549).
- THUKYDIDES: *Peloponnesos'lularla Atina'lıların Savaşı. 1. Kitap. Çev.: Halil Demircioğlu*. Ankara 1950 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 151 s., 1 res., 1 hr. = A.Ü. DTCF Yayınlarından No: 63, Tarih Bölümü: 7. 8° (A. IV/9016-1).
- Tıp Tarihi Araştırmaları-History of Medicine Studies. Editörler: Hasan Âli Göksoy-Hüsrev Hâtemi-Nil Sarı*. İstanbul 1986 Renkler Matbaacılık. 142 s., res. = T.C. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı ve Tıp Tarihi Bilim Dalı Yayınları Özel seri No: 1. 8° (A. IV/9230).
- TROTET, J.-P.: *Le Génie des Civilisations. 2. bs.* Paris 1862 A Geneve, Mème Maison. 406 s. 8° (A. IV/9013).
- TRZECI, TOM: *Źródła Arabskie Do Dziejow Slowiańszczyzny. Ibn Fadlan Kitab*. Wrocław 1985 Printed in Poland. 247 s. = Polsk Akademia Nauk-Oddział W Krakowie Prace Komisji Orientalistycznej Nr. 18. 8° (A. IV/9066).
- TUĞLACI, PARS: *Mehterhane'den Bando'ya-Turkish Bands of Past and Present*. İstanbul 1986 Onur Grafik. VIII + 248 s., res. 4° (B/9578).
- TUĞLACI, PARS: *Türkiye'de Kadın-Women in Turkey. 1. ve 3. Ciltler*. İstanbul 1984/1985 Altay Han Matbaası. 4° (B/9577).
- The Turkish Presence in Bulgaria Communications 7 June 1985*. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 3 + 90 s., 7 hr. = Publications of the Turkish Historical Society Serial: VII, No. 87^a. 8° (A. IV/9120).
- TÜRENÇ, TUFAN-ERHAN AKYILDIZ: *Gazeteci*. 1986 Teknografik Matbaacılık. 479 s., 15 res. = Milliyet Yayınları. 8° (A. IV/9163).
- Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Danışma Toplantısı (İstanbul 9-12 Kasım 1985)-Consultative Meeting on Turkish-Arab Relations Studies*. İstanbul 1985 İstanbul Matbaası. 192 s., 4 pl., 3 res. = Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları: Sayı 2. 8° (A. IV/8994).
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. Devirler/İsimler/Eserler/Terimler. 3. Cilt*. İstanbul 1976/1979 Dergâh Yayınları. 4° (B/8627).

- Türk Edebiyatında Necip Fazıl Kısakürek. Hayatı-Sanatı-Çilesi. 1. Kitap. Yayına Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul 1983 Fatih Matbaası. 569 s. = Ağrı Yayınları Kültür Dizisi: 1. 8° (A. IV/9162).*
- Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü). Ankara 1985 Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü. 123 s., Tabl. 8° (A. IV/9031).*
- Türk Yemekleri (XVIII. Yüzyıla Ait Yazma Bir Yemek Risâlesi). Haz.: Yrd. Doç. Dr. M. Nejat Sefercioğlu. Ankara 1985 Feryal Basımevi. XV + 101 + 2 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 63; Gelenek, Görenek ve İnançlar Dizisi: 2. 8° (A. IV/9079).*
- TÜRKAY, ORHAN: *Mikroiktisat Teorisi. 1. Cilt. Ankara 1986 A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi. XIV + 250 s., şekl. = Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 551; 40. Kuruluş Yıldönümünde Ankara Üniversitesine Armağan: 3. 8° (A. IV/9229-1).*
- TÜRKDOĞAN, PROF. DR. ORHAN: *Avrupa'daki İşçilerimiz ve Çocukları. İkinci Neslin Dramı. İstanbul 1984 Zafer Matbaası. 223 s., tabl. = Orkun Yayınevi Yayın Nu: 29. 8° (A. IV/9198).*
- TÜRKEŞ, ÜNAL: *Kurtuluş Savaşında Muğla. 1 ve 2. ciltler birarada. İstanbul 1973 Yelken Matbaası. 463 s., fotokopi. = Muğla İli Toplum Yapısı Araştırmaları 2. 8° (A. IV/9256).*
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Yıllık 3. Devre 1. İktimai. Ankara 1928 Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası. S. 137-298, 54 pl. 4° (B/757-3).*
- Türkiye'de Siyasi Dernekler II. Ankara 1950 Başbakanlık Devlet Matbaası. 620 s. = T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Neşriyatından. 8° (A. IV/8978-2).*
- Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV. Ankara 1986 Elif Matbaacılık. XVI + 768 s., 455 res., 157 plan. = Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. 8° (A. IV/8979,4).*
- ULUÇAY, M. ÇAĞATAY: *Saruhanogulları ve eserlerine dair vesikalar II. İstanbul 1946 Marifet Basımevi. XVI + 136 s., 1 hr. = C.H.P. Manisa Halkevi Yayınlarından Sayı: XVII. 8° (A. IV/1681-2).*
- Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar. Edirne, 8-10 Mayıs 1984. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VI + 388 s. = Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa. 86. 8° (A. IV/9224).*
- L'union Interparlementaire de 1889 à 1939. Lausanne 1939 Librairie Payot Cie. XV + 385 s. 4° (B/9541).*

- United States Policy in the Korean Crisis*. Washington 1950 The Department of State. XI + 68 s. = Department of State Publication 3922; Far Eastern Series 34. 8° (A. IV/9006).
- The Uprooted of the Western Sahel. Migrants' Quest for Cash in the Senegambia*. New York 1981 Praeger Publishers. XIV + 386 s. 8° (A. IV/9141).
- USSISHKIN, DAVID: *The Conquest of Lachish by Sennacherib*. Tel Aviv 1982 Tel Aviv University The Institute of Archaeology. 135 s. 4° (B/9496).
- Ustav' za dunhovnot oustroystvo i upravljenje na Myusyulmanite v' Tsarstvo Bulgariya*. Sofiya 1924 Peç. "Fotinov"-Turski otdel'. 38 + 39 s. 8° (A. IV/9003).
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI: *Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hıref (Sanatkârlar) Defterleri*. Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi XI, 15 (1981-1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 23-76, 25 belge. 4° (B/9599).
- ÜLGENER, SABRİ F.: *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*. Ankara 1984 Mayaş Matbaacılık. 6 + 159 s. = Mayaş Yayınları: 9; Araştırma Dizisi: 2. 8° (A. IV/9197).
- ÜNSAL, HÜSAMETTİN-HİFZİ TOPUZ: *Cumhuriyet'in Beş Dönemeci*. İzmir 1984 Sergi Yayınevi. 100 s. 8° (A. IV/9214).
- ÜNVER, DOÇ. DR. İSMAİL: *Ahmed-i Rıdvân*. Belleten L, 196 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 73-125. 8° (A. IV/9337).
- VALLS, DOMINGO FLETCHER: *Textos Ibericos del Museo de Prehistoria de Valencia*. Valencia 1985 Diputacion Provincial de Valencia. 131 s. = Servicio de Investigacion Prehistorica Diputacion Provincial de Valencia Serie de Trabajos Varios Núm. 81. 4° (B/9499).
- Versailles que j'aime*. Paris 1958 France by Draeger. 134 s. 8° (B/9542).
- WEBB, JENNIFER M.: *Corpus of Cypriote Antiquities*. 12. Bölüm: *Cypriote Antiquities in the Abbey Museum, Queensland, Australia*. Gothenburg 1986 Paul Åströms Förlag. 88 s., pl. 4° (B/5825-12).
- WEBERLING, FOCKO: *Die Nachfahren der Gondwana-Flora*. Stuttgart 1985 Franz Steiner Verlag Wiesbaden. 39 s., res. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 6. 8° (A. IV/9311-6).
- WHEELER-BENNETT, J.W.: *Le Traité de Brest-Litovsk et la Politique Allemande en Europe Orientale*. Oxford 1940 Oxford University Press. 39 s. = Études Internationales Collection Oxford. 8° (A. IV/9008).

- Who's Who in Saudi Arabia 1978-79*. London 1978 The Stanhope Press. XVI + 309 s. 8° (A. IV/8992).
- YALÇINKAYA, İŞİN-ANGELA MINZONI-DÉROCHE: *Taş Aletlerin Teknik Betimleri İçin Türkçe-Fransızca Bir Sözlükçük Denemesi*. Belleten L, 196 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 1-8, sek. 8° (A. IV/9344).
- YENİAY, HAKKI: *Osmanlı Borçları Tarihi*. Ankara 1936 Mehmet İhsan Matbaası. 4 + 283 s. 8° (A. IV/8981).
- YÖRÜKOĞLU, PROF. DR. ATALAY: *Gençlik Çağı. Ruh Sağlığı, Eğitimi, Ruhsal Sorunları*. Ankara 1985 Tisa Matbaası. XII + 379 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 270; Sosyal ve Felsefi Eserler Dizisi: 26. 8° (A. IV/9071).
- Yunanistan ve Terör*. Lefkoşe 1986 Ulus Ofset Tesisleri. 45 s., res., belge. = Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi. 8° (A. IV/9234).
- YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: *XVII. Yüzyıl Edebî Metinlere Göre Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplum Düzenine Ait Görüş ve Bilgiler*. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 40 s. 8° (A. IV/9350).
- ZACHARIADOU, ELIZABETH A.: *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*. London 1985 Variorum Reprints. X + 304 s. 8° (A. IV/9048).
- ZACHARIADOU, ELIZABETH A.: *Trade and Crusade Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*. Venice 1983. 36 + 273 s. = Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies No: 11. 4° (B/9570).
- ZAHN, RUDOLF K.: *Über physische Umweltrisiken*. Stuttgart 1985 Franz Steiner Verlag Wiesbaden. 40 s. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1985 Nr. 3. 8° (A. IV/9311-3).
- ZEBİDÎ, ZEYNUDDİN AHMED: *Sahihi Buhârî Muhtasarı Tecridi Sarih Tercemesi*. Çev.: Ahmed Naim. 6 Cilt. İstanbul 1936/1944 Matbaai Ebüzziya. = T.C. Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatından 7, 9. 8° (A. IV/8998).
- ZIEGLER, CHRISTIANE: *Catalogue des instruments de musique égyptiens*. Paris 1979 Éditions de la Réunion des Musées Nationaux. 133 s. = Musée du Louvre Département des Antiquités Égyptiennes. 4° (B/9495).

B. DERGİLER *

- Acta Archaeologica XXXVI, 1-4 (1984).
 Acta Historiae Artium XXXI, 1-4 (1985).
 Acta Historica XXXI, 3-4 (1985).
 Acta Orientalia XXXIX, 1-2 (1985).
 Acta Poloniae Historica LI (1985).
 Akkadica XLVI (1986).
 Alba Regia XXI (1984).
 Alt-Orientalische Forschungen XII, 2 (1985).
 The American Historical Review XC, 5 (1985).
 American Journal of Archaeology LXXXIX, 4 (1985).
 American West XXII, 5-6 (1985).
 Amme İdaresi Dergisi XVIII, 4 (1985).
 Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi 20 (1985).
 Anatolian Studies XXXV (1985):
 J. YAKAR, *Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia Part II*. S. 25.
 S. PAYNE, *Animal Bones from Aşıklı Hüyük*. S. 109.
 J.D. MUHLY - R. MADDIN - T. STECH - E. ÖZGEN, *Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron Industry*. S. 67.
 Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XL, 1-4 (1985):
 Ö. ÖZENKAYA, *Atatürk et le Laïcisme*. S. 85.
 S. DILİK, *Atatürk Döneminde Sosyal Politika*. S. 93.
 Annales I (1983).
 Annales Économies Sociétés Civilisations XL, 5-6 (1985).
 Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes XXXIII, 2 (1983).
 Annali XLV, 2-4 (1985); (Suplemento 43-45).
 Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa XV, 1-4 (1985).
 Annuaire de l'Université de Sofia Faculté d'Histoire LXXIV (1980);
 LXXVI (1983); LXXVII (1984).
 The Annual of the British School at Athens 80 (1985).

* Dergilerde yalnız, Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

Annual Report of the Department of Antiquities (1985).

Antike Kunst XXIX, 1 (1986):

A. HOUGHTON, *A Colossal Head in Antakya and the Portraits of Seleucus*. S. 52.

The Antiquaries Journal LXV, 1-2 (1985).

Anzeiger CXXII, 1-9 (1985):

7 - P. HERRMANN, *Sühn- und Grabinschriften Aus der Katakekaumene Im Archäologischen Museum Von Izmir*. S. 248.

Archaeologia Historica 10 (1985).

Archaeologiai Értésítő III, 2 (1984).

Archaeological Reports For 1984-85 31 (1985).

Archäologische Bibliographie (1984); (1985).

Archaeologische Mitteilungen Aus Iran XVII (1984).

Archäologischer Anzeiger 1-2 (1986).

Archeologicke Vyskumy a Nalezky na Slovensku v Roku 1984 (1985).

Archiv für Orientforschung XXXII (1985).

Archiv Orientální LIII, 4 (1985); LIV, 1 (1986).

Arctos XIX (1985).

Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi III (1984).

Ars Orientalis XV (1985).

Art and Archaeological Research Papers 1-2 (1985).

Asian and African Studies XXI (1985).

Asien Afrika Latein-Amerika XIII, 3-6 (1985).

Askeri Tarih Bülteni XI, 20-21 (1986):

20 - G. ÖZDEN, *Osmanlı İmparatorluğu Silahlı Kuvvetleri'nde Askeralma Sistemleri*. S. 37.

M.A. ÖZÜTOPÇU, *Osmanlı Devleti'nde Maden İşletmeciliği*. S. 51.

R. BOZKURT, *Osmanlı-İran Savaşları (1603-1639)*. S. 57.

F. ÇELİKER, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Başkomutanlığı'nın Kendi Hükümeti ve Alman Başkomutanlığı ile İlişkileri*. S. 91.

Y. YÜCEL, *Birinci Dünya Harbi Bibliyografyası* S. 157.

21 - S. DURUSU, *15 Mayıs 1919'da İzmir'e Çıkan Yunanlıların İzmir ve Çevresinde Yaptıkları Katliam*. S. 1.

N. KÖSE, *Ermeni Sorununun Doğuşu ve Tehcir Kanunu'nun Uygulanması*. S. 15.

İ. ÖZÇELİK, *1915'te Urfa'da Ermeni Olayları ve İsyanı*. S. 23.

H. TANYER, *Osmanlı Devleti'nde XVIII. Yüzyıla Kadar Kara Kuvvetleri Teşkilatı*. S. 35.

G. ÖZDEN, *Osmanlı İmparatorluğu Silahlı Kuvvetleri'nde Kullanılan Ateşsiz Silahlar*. S. 43.

T. DOĞANTAN - M.A. ÖZÜTOPÇU, *Osmanlı Devleti'nin Politik, Ekonomik ve Sosyal Durumunun, Osmanlı - İtalyan Harbi (1911-1912)'nin Harekât ve İdari Faaliyetleri Üzerindeki Etkisi*. S. 53.

M. ÖZDEMİR, *Mütareke Dönemi (Ekim 1918-Nisan 1920) Türk Ekonomisinde Demiryolları*. S. 83.

M. ERENDİL, *Birinci Dünya Harbi Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Sosyal Durumu*. S. 93.

R. BOZKURT, *1787-1792 Osmanlı-Avusturya ve Rus Savaşları; Zıstovi ve Yaş Antlaşmaları ile Bu Savaşlardan Alınan Dersler*. S. 101.

Athenaeum LXXIV, 1-2 (1986).

Atiqot "English Series" XVII (1985).

Ausgrabungen und Funde XXX, 6 (1985).

Aziya i Afrika Segodnya 1-6 (1986).

Balkanica IV, 3-4 (1985).

Balkan and Asia Minor Studies XII (1986).

Al-Basayır I, 1 (1985).

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 9-10 (1985).

Baghdader Mitteilungen XVI (1985).

Bericht der Römisch-Germanischen Kommission LXVI (1985).

Berkeley Journal of Sociology XXX (1985).

Biblica LXVII, 1-4 (1986).

Biblical Archaeologist XLVIII, 2-4 (1985).

Bibliografia XXXIV, 17-24 (1985).

Bibliographie d'Etudes Balkaniques XVIII (1983).

Bibliographie internationale d'Histoire Militaire (1984-1985).

Bibliotheca Orientalis XLII, 1-4 (1986):

3—4 - L. KINROSS, *The Ottoman Centuries. The Rise and Fall of the Turkish Empire*. S. 445.

- Bilim Birlik Başarı XII, 45-47 (1986).
 The Bodleian Library Record XII, 1, 2 (1985-86).
 Bulgarian Historical Review XIV, 1-3 (1986).
 Bulletin 20-22 (1984); 23 (1985).
 Bulletin Archéologique Fasc B, 15-16 (1979-1980); Fasc B, 17 (1981); Fasc B, 19 (1983).
 Bulletin de Correspondance Hellenique CIX, 2 (1985).
 Bulletin de Liaison de la Société des Amis de la Bibliothèque Saloman-Reinach 2 (1984).
 Bulletin of the American Schools of Oriental Research 259 (1985); 260 (1986).
 Bulletin of the Ancient Orient Museum VI (1984).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology X, 2-4 (1985).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLIX, 1 (1986):
 T. GANDJEI, *Turkish in Pre-Mongol Persian Poetry*. S. 67.
 Bulletin Scientifique XXI, 1-12 (1985).
 Bulletin Signalétique Art et Archeologie XXXIX, 4 (1985).
 Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris II, 4 (1985).
 Byzantinische Zeitschrift LXXVIII, 2 (1985).
 Byzantino Slavica XLVI, 2 (1985).
 Byzantion LV, 2 (1985).
 Cahiers de Civilisation Médiévale XXVIII, 4 (1985).
 Les Cahiers de Tunisie XXXII, 127-130 (1984).
 Časopis Moravského Muzea Acta Musei Moraviae LXX (1985).
 The Central Asian Newsletter IV, 12-13 (1985).
 Central Asiatic Journal XXIX, 3-4 (1985).
 Cornell Journal of Social Relations XVIII, 2 (1985).
 Cultura Antiqua XXXVII, 11-12 (1985); XXXVIII, 1-4 (1986).
 Çukurova Üniversitesi Bülteni 2-4 (1985).
 Dacia XXIX, 1-2 (1985).
 Dania Poly Glotta 17 (1985).
 Deutsche Nationalbibliographie Jahresregister 46-52 (1985).
 Devlet Su İşleri Aylık Haber Bülteni 285-289 (1985).
 Al-Dirasat Al-Islamiyyah XX, 4 (1985).

Dumbarton Oaks Papers XXXVIII (1984); XXXIX (1985):

XXXIX - R.W. EDWARDS, *Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey*. S. 15.

T.F. MATHEWS - E. J. W. HAWKINS, *Notes on the Atik Mustafa Paşa Camii in Istanbul and Its Frescoes*. S. 125.

Durham University Journal LXXIII, 1, 2 (1980-81); LXXIV, 1, 2 (1981-82); LXXV, 1, 2 (1982-83); LXXVI, 1, 2 (1983-84); LXXVII, 1 (1984).

East Asian Cultural Studies XXIV, 1-4 (1985).

East European Quarterly XIX, 4 (1985).

Emel 151 (1985).

Encyclopedie de Islam V, 97-98 (1985).

Epigraphica Anatolica 6 (1985); 7 (1986):

6 - CHR. MAREK, *Katalog der Inschriften in Museum Von Amasra. Mit Anhang: Die Inschriften von Amastris und die angebliche Pompeianische Ara der Stadt*. S. 133.

G. PETZL - H. MALAY, *Neue Inschriften aus den Museen Manisa, İzmir und Bergama*. S. 55

7 - H. MALAY - G. ÇELGIN, *Some Unpublished Inscriptions in the Manisa Museum*. S. 103.

Erciyes IX, 99 (1986).

Eski Eserler ve Müzeler Bülteni 3-4 (1985).

Ethnologie Française XV, 4 (1985).

Etudes Balkaniques 4 (1985).

Etudes Politiques et Sociales 2 (1985).

Excavationes Arqueologicas 128, 133-138 (1984).

Excavations and Surveys in Israel II, 82-83 (1983); III, 84-85 (1984).

Expedition XXVII, 1-3 (1985).

Faravid IX (1985).

Finski Museum 92 (1985).

The Florida Anthropologist XXXVIII, 3-4 (1985).

Folia Orientalia XXII (1981-1984).

Fornvännen 80 (1985).

Forum VII, 152-165 (1986).

The German Tribune XXV, 1209-1256 (1986).

Gjuha Jone 3 (1985).

Godišen Zbornik 12 (1985).

Godišnjak XXXIII (1985).

Görüş 5-10 (1984).

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi III, 2 (1985):

M.M. HATİPOĞLU, *1909 Gudi Darbesi'nin Yunan Siyasi ve Askeri Hayatındaki Yeri ve Türk-Yunan İlişkileri Üzerinde Oynadığı Rol*. S. 63.

Hamdard Islamicus VIII, 4 (1985).

Harvard Journal of Asiatic Studies XLV, 2 (1985); XLVI, 1 (1986).

Hebrew Union College Annual LVI (1984).

Hesperia LIV, 4 (1985).

Histoire Archeologie et Ethnographie XXVIII, 3 (1985).

History Today XXXV, November (1985).

Human Evolution I, 1-2 (1986).

Il Ponte I, 1-2 (1985).

İlahiyat Fakültesi Dergisi XXVI (1983); XXVII (1985):

B. BILGIN, *Atatürk ve Din*. S. 265.

S. EROĞLU, *Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şariat*. S. 633.

S. ATEŞ, *Türkler Zulmedici Olmamışlardır*. S. 765.

N. YAZICI, *Basın Yayın Tarihi*. S. 779.

H. YURDAYDIN, *İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu*. S. 97.

S. HİZMETLİ, *Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi*. S. 149.

M. ATALAR, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığında Mevcut Bulunan Tarihi Çalışmaların Listesi*. S. 347.

M. ATALAR, *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Kitaplığı Yazmalar Bölümündeki Tarih Çalışmaları*. S. 355.

İlgi XX, 44-47 (1986).

Iliria 2 (1984).

Information Bulletin 6 (1985).

İnsan Bilimleri Dergisi 1-2 (1982); 1 (1983); 1-2 (1984).

Institute of Archaeology Bulletin 21-22 (1985).

International Bibliography of Historical Sciences LI (1982).

International Journal of Middle East Studies XVII, 3-4 (1985); XVIII, 1-3 (1986):

XVII, 3-J.R. PERRY, *Language Reform in Turkey and Iran*. S. 295.

XVII, 4 - F.C. SHORTER, *The Population of Turkey After the War of Independence*. S. 417.

XVIII, 3 - V.N. DADRİAN, *The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide*. S. 311.

Iraq XLVII (1985).

Der Islam LXIII, 1-2 (1986).

Islam and the Modern Age XV, 4 (1984).

İslâm Storia e Civiltà II, 4 (1983); III, 1-4 (1984); IV, 1-4 (1985):

III, 4 - A. MASALA, *Il mistico Gül Baba Una tomba ottomana a Budapest*. S. 255.

Islam Today 3 (1985):

A. INANI, *Istanbul City of peace and Metropolis of Islam (1)*. S. 26.

Islamic Culture LIX, 3-4 (1985).

Israel Exploration Journal XXXV, 2-4 (1985).

Istorie Veche și Arheologie XXXVI, 3 (1985).

Istoriya Filosofiya Pravo 3-4 (1985).

Istoriya SSSR 1 (1986).

İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR 4-6 (1985).

Jahrbuch (1985).

Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 101 (1986):

C. İŞİK, *Neue Beobachtungen zur Darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rolistempelsiegeln. Mit 13 Abbildungen*. S. 1.

Jahrbücher für Geschichte Osteuropas XXXIII, 1-2 (1985).

Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien LV (1984); LVI (1985).

Janus LXXII, 1-3 (1985).

Journal Asiatique CCLXXIII, 1-4 (1985).

Journal des Savants (1984).

Journal of Archaeological Science XIII, 1-3 (1986).

Journal of Asian and African Studies 30 (1985).

Journal of Central Asia VIII, 1-2 (1985).

Journal of Cuneiform Studies XXXVII, 1-2 (1985):

1 - R.D. BIGES, *The Babylonian Prophecies and the Astrological Traditions of Mesopotamia*. S. 86

The Journal of Hellenic Studies CV (1985).

Journal of Human Evolution XIV, 7 (1985).

Journal of Near Eastern Studies XLIV, 4 (1985).

Journal of Palestine Studies XI, 4 (1981); XII, 1 (1982).

Journal of the American Oriental Society CV, 3 (1985).

Journal of the Middle East VI, 1 (1979).

Journal of the Royal Asiatic Society 1-2 (1985); 1 (1986):

2 - H.B. PAKSOY, *The Traditional Oğlak Tartış Among the Kirghız of the Pamirs*. S. 174.

1 - R. KRAHL, *Export porcelain fit for Chinese emperor Early Chinese blue-and-white in the Topkapı Saray Museum, Istanbul*. S. 68.

Journal des Savants (1984).

Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XLVIII (1985).

Journal of the Turkish Studies VIII (1984):

G. BAYERLE, *Hungarian History Accoding to Evliya Çelebi*. S. 21.

T.D. GOODRICH, *Special Information About the New World From the Tarih-i Hind-i Garbi*. S. 113.

B. GOWAN, *A Look at Bosnia*. S. 175.

Karaman Müzesi Yıllığı 3 (1985).

Keesing's Contemporary Archives XXXII, 1-7 (1986).

Kemalist Ülkü XVIII, 207-208 (1986); XIX, 209-213 (1986):

207 - M. UĞRAŞKAN, *Atatürk İlkeleri-2- Devletçilik*. S. 3.

M. ERENDİL, *Türk Devriminin Temel İlkesi Laiklik*. S. 5.

H. HÜRKAN, *Cumhuriyet Devrinde Gerici ve Bölücü İlk Hareket*. S. 8.

G. AKALIN, *Atatürk ve Harf İnkılabı*. S. 11.

M. YAZICI, *Avar İmparatorluğu*. S. 17.

208 - N. ÇAĞATAY, *Laiklik, Ne Değildir?* S. 5.

H. HÜRKAN, *Kuva-yı Seyyare Kumandanı'nın Anatomisi*. S. 8.

C. UZER, *Mustafa Kemal'in Din Görüşü*. S. 11.

209 - M. UĞRAŞKAN, *Atatürk İlkeleri -3- Milliyetçilik*. S. 3.

K. ARIBURNU, *Atatürk ve Muzaffer Kılıç*. S. 6.

H. HÜRKAN, *Kuva-yı Seyyare Kumandanı'nın Anatomisi -2-* S. 9.

M. YAZICI, *Atatürk ve Milli Eğitim*. S. 18.

210 - M. UĞRAŞKAN, *Atatürk İlkeleri -4- Laiklik*. S. 3.

K. ARIBURNU, *Atatürk ve Ali Cenip Yöntem*. S. 5.

- H. HÜRKAN, "Gazi" nin Çok Partili Siyasi Yaşama Geçiş Denemesi. S. 8.
211 - M. UĞRAŞKAN, Atatürk İlkeleri -5- İnkılapçılık. S. 3.
- H. HÜRKAN, "Gazi"nin Çok Partili Siyasal Yaşama Geçiş Denemesi. S. 7.
213 - M. UĞRAŞKAN, Atatürk İlkeleri -6- Halkçılık. S. 3.
- Khronika Tes Lapethou I (1970-71); II, III (1972-74); IV (1975-77); V (1978-81).
- Kıbrıs XXXVIII, 18-24 (1986).
- Kiryat Sefer LIX, 4 (1984).
- Korea Newsreview XIV, 24-26, 29-30, 32-38, 40-42, 44-45, 48-51 (1985).
- Kultura Popullore 1 (1986).
- Kuzey Kıbrıs IX, 321 (1985); X, 322-340 (1986).
- Letopis XXXV (1984).
- Levant XVIII (1986).
- Levéltni Közlemények 1-2 (1984).
- Libya XXX, XXXI (1982-1983).
- Le Livre Hongrois XXVIII, 1 (1986).
- Livres et Revues d'Italie XXVII, 1-2 (1986).
- Lumea 1-5, 7, 8, 10, 17-19, 22, 24, 28-32, 35, 36, 38, 40 (1986).
- Macedonian Review XIV, 1-3 (1984).
- Maden Tetkik ve Arama Dergisi 101-102 (1983-1984).
- Madrider Mitteilungen 26 (1985).
- Makedonika (1984).
- Man XX, 4 (1985); XXI, 1 (1986).
- Materialia Turcica 10 (1984):
- P. FODOR, *Türkische Studien in Ungarn*. S. 31.
- K. KNÖSS, *Germanistik und Deutschdidaktik in der Türkei*. S. 43.
- D. GLADE, *Das Türkisch-Deutsche Kulturinstitut Istanbul*. S. 65.
- Medelhavsmuseet XX (1985).
- Medical Times XX, 7-8 (1985).
- Medioveo Saggi e Rassegne X (1985).
- Memoirs of the American Academy in Rome XXXIV, XXXVI (1980).
- Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 42 (1984); 43 (1985).

The Metropolitan Museum of Art Bulletin XLIII, 3-4 (1985-1986).

The Middle East Journal XL, 1 (1986).

Middle East Studies Association Bulletin XIX, 2 (1985); XX, 1 (1986):

1 - T. BAYKARA, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya (Konya in Anatolian Seljuk times)* (Scott Redford). S. 65.

Mitteilungen 69, 72-73 (1985).

Mitteilungen Bulletin CXII (1985).

Milli Kültür 52-55 (1986):

52 - A. SATOĞLU, *Tarihimizde Lâle ve Lâle Devri*. S. 54.

S. KOCA, *Mustafa Kemal'e göre XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı İmparatorluğu Nasıl Kurtarılabildi*. S. 73.

53 - Z. KİTAPÇI, *Atatürk ve Tarih Boyunca Türklerde Milli Hakimiyet Duygusu Tezahürleri*. S. 12.

54 - A. GÜZEL-Ş.K. SEFEROĞLU, *İslamiyete Anadolu'da Giren Türkler*. S. 32.

55 - M. ERGİN, *Atatürk ve Akif*. S. 2.

Milliyet Sanat Dergisi 136-147 (1986).

Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 117-118 (1985).

Monumentet 1-2 (1985).

Moskow News 44, 46, 48 (1985).

Moyen Orient et Océan Indien II, 1-2 (1985).

Musaica XVII (1984).

Muslim Education Quarterly III, 1-3 (1985-86).

Narodi Azii i Afriki 6 (1985).

National Geographic CLXVII, 5-6 (1985); CLXVIII 1-6 (1985).

Nato Dergisi 3-4 (1985).

Neuerwerbungen Vorderer Orient 1-3 (1986).

New Cyprus I, 11-12 (1985); II 1-3 (1986).

Newsletter 9-10 (1985).

Newspot 1-9, 11, 13 (1986).

New Times 45 (1985).

Nouvelles de l'Inde 253, 256 (1985).

Novaya i Noveyşaya Istoriya 1-3 (1986).

Novita Bibliografiche Antichita'Greca e Romana 20 (1985-86).

Opal 159-160 (1985).

Orient XXI (1985)

- Orient , Zeitschrift des Deutschen Orient-Instituts XXVI, 2-4 (1985).
 Orientalia LIV, 4 (1985); LV, 1-3 (1986).
 Orientalistische Literaturzeitung LXXX, 6 (1985).
 Oriente Moderno LXIV, 1-12 (1984).
 Otim Haber 33-37 (1986).
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXXXVIII, 3-4 (1985);
 LXXXIX, 1 (1986).
 Papers of the British School at Rome LIII (1985).
 The Philosophical Review XCIV, 4 (1985); XCV, 1-2 (1986).
 Pirelli XXII, 260 (1985).
 Praehistorische Zeitschrift LX, 2 (1985).
 Praktika tes en Athenais Arkhaiologikes Etaireias CXXXIX (1983).
 Prilozi XXXIV (1984):
 E. PROKOSCH, *Studien zur Grammatik des Osmanicsh-Türkischen*. S. 231.
 Prilozi Contributions IX, 1 (1978); XIV, 1-2 (1983).
 Pristapnp Predavanja Prilozi i Bibliografija VII (1983).
 Proceedings of the British Academy LXX (1984).
 The Quarterly Index Islamicus IX, 4 (1985).
 Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society XXXIV, 1, 2 (1986).
 Rassegna Storica del Risorgimento LXXII 4, (1985).
 Referativniy Jurnal V, 1-2 (1986).
 Report of the Department of Antiquities Cyprus (1985).
 Revista Arhivelor XLVII, 3-4 (1985).
 Review IX, 3-4 (1986).
 Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale LXXIX, 2 (1985).
 Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine XXXII, 4 (1985).
 Revue de Synthèse CVI, 120 (1985).
 Revue des Archeologues et Historiens d'Art de Louvain XVII (1984).
 Revue des Etudes Islamiques XLVIII, 2 (1980).
 Revue des Etudes Sud-Est Europeennes XXIII, 4 (1985); XXIV, 1 (1986).
 Revue Historique CCLXXIII, 1-2 (1985); CCLXXIV, 1-2 (1985).
 Revue Internationale d'Histoire Militaire LXII (1985).
 Revue Roumaine d'Etudes Internationales XIX, 5-6 (1985).
 Rivista degli Studi Orientali (1983).

Romania Pages of History X, 4 (1985).

Romanian News 1-5, 7, 8, 10, 17-19, 22, 24, (1986).

Saeculum XXXVI, 2-4 (1985).

Safaka al-Hind XXXV, 1-2 (1984).

Sanat Tarihi Yıllığı XII (1982).

Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XXXV, 2-4 (1985).

Schweizerisches Landesmuseum XCIV (1985).

Selçuk I, 1 (1985):

H. CİN, *Atatürk ve Gençlik*. S. 7.

H. ÖZGEN, *Atatürk Öncesi ve Atatürk Döneminde Türk Kadını*. S. 21.

Ö. GÖÇGÜN, *Atatürk İdeolojisi ve Gençlik*. S. 47.

O. AYDIN, *Atatürk'ün Milli Kültür Görüşü ve Günümüz Milli Eğitime Mesajları*. S. 105.

Senri Ethnological Studies 18 (1986).

Silahlı Kuvvetler Dergisi CV, 301-302, 304, 306 (1986):

301 - M. ERENDİL, *Türk İstiklal Savaşı'nda Lider ve Halk İlişkileri ve Milli Bilinçlenme*. S. 71.

Y. ERCAN, *II. Mahmut ve Batılılaşma Hareketleri* S. 77.

T. ATMACA, *Atatürk İnkılaplarıyla, Ümmet Aşamasından Millet Aşamasına*. S. 91.

302 - M. ERENDİL, *Siyasi Güç ve Atatürk*. S. 39.

İ. KAYAOĞLU, *Çanakkale Zaferi*. S. 97.

Y. ERCAN, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Tanzimata Kadarki Durumu*. S. 102.

Slovenskà Archeológia XXXIII, 2 (1985).

Sovet Turkmenistanının Ayalları 9-12 (1985).

Sovetskaya Arheologiya 1-2 (1986).

Sovetskaya Etnografiya 4 (1985); 1, 3 (1986).

Sovetskaya Tyurkologiya 3-6 (1985).

Soviet Woman 2-3 (1986).

Special News Bulletin XXXVI, 82-84 (1985); XXXVII, 85-94, 96-100 (1986); XXXVIII, 1-11 (1986).

Speculum LX, 4 (1985).

Storia della Città III-IV, 31-32 (1984).

Studi Classici e Orientali XXXV (1985).

Studi Magrebini XVI (1984).

Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XXV (1984).

Studia Albanica XXII, 2 (1985).

Studia Kurdica II, 1-3 (1985).

Studia Orientalia LVII (1985).

Studia Turco-Hungarica V (1981).

Studies in Islam XVII, 4 (1980).

Studijne Zvesti 21 (1985).

Studime Filologjike XXXIX, 2-4 (1985).

Stvdia Islamica LXII (1985).

Suomen Museo (1985).

Südost-Forschungen XLIV (1985):

J. STRAUSS, *International Symposion für Osmanische Wirtschafts-und Sozialgeschichte (OWS)*. S. 245.

Südosteuropa Mitteilungen XXV, 4 (1985); XXVI, 1-2 (1986):

4 - G. A. SONNENHOL, *Die Türkei und Europa-Zur Vorstellung des Türkeihandbuchs*. S. 9.

1 - D. SCHLEGEL, *Die Türkei aus deutscher Sicht. Ihr Bild in der Presse der Weimarer Republik 1924-1933*. S. 20.

Syria LX, 3-4 (1983); LXI, 1-4 (1984); LXII, 1-4 (1985).

Századok CXIX, 1-3 (1985).

Şişe Cam XXV, 140 (1985).

Tarbiz LIV, 3-4 (1985).

Tarih ve Toplum 25-30 (1986):

25 - W. ALLEN, *Abdülhamit II Koleksiyonu*. S. 16.

Kızının Kalemıyla Mahmut Muhtar Paşa'nın Yaşamı (1866-1935). S. 20.

N. ZAFER, *Antiphellos (Kaş) Antik Likya Şehirleri: IV*. S. 29.

İ. ILGAR, *Ta'lat Paşa'nın Mondoros Öncesinde Bırakışması İzmir Valisi Rahmi Bey'e Şifreli Telgrafı* S. 44.

26 - N. ZAFER, *Myra Antik Likya Şehirleri: V*. S. 36.

27 - T. AKPINAR, *Eski Türklerin Dinî Tek Tanrı İnancı mıydı?* S. 17.

N. ZAFER, *Kyaenai ve Istlada (Hoyran) Antik Likya Şehirleri: VI*. S. 35.

28 - İ. ORTAYLI, *İstanbul'da Barok*. S. 23.

- N. ZAFER, *Kekova Theimiussa Simèna Antik Likya Şehirleri: VII*. S. 27.
 29 - Ş. TEKİN-G.A. TEKİN, *Viyana'nın Kanunî Sultan Süleyman Tarafından Fethedilmiş Olduğuna Dair Yepyeni Bir Vesika*. S. 13.
- N. ZAFER, *Ksanthos ve Letoon Antik Likya Şehirleri: VIII*. S. 28.
 İ.C. SCHICK, *Osmanlılar, Azınlıklar ve Yahudiler*. S. 34.
 30 - A. GALLOTTA, *Venedik Devlet Arşivi'nde, Osmanlı Şehzadesi Cem İle İlgili Belgeler*. S. 19.
 E. BENBASSA, *Kampana Çalanlar Davası: 1901'de İzmir'de Cereyan Etmiş Bir Kan İftirası Vak'ası*. S. 44.
- Tebliğler Dergisi XLVIII, 2200-2204 (1985); XLIX, 2205-2209 (1986).
 Tel Aviv XI, 2 (1984); XII, 1 (1985).
 Tıp Dünyası LVIII, 5-6 (1985); LIX, 1-2 (1986).
 Toyo Bunko Nenpo 58 (1983); 59 (1984).
 Toyo Bunko Sho-ho 16 (1984).
 The Toyo Gakuho LXVII, 1-2 (1985).
 The Tōyōshi-Kenkyū XLIV, 3 (1985); XLIV, 4 (1986).
 Történelmi Szemle XXIX, 1-3 (1985).
 Turcica XVII (1985).
 Turkologischer Anzeiger XI (1985).
 Türk Dili L, 409 (1986); LI, 410 (1986).
 Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (1980-81); (1982-83).
 Türk Dünyası Araştırmaları 40, 41 (1986):
 40 - F. SÜMER, *Ak Koyunlular*. S. 1.
 M. A. KAŞGARLI, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Tarihi İnanç Yapısı*. S. 39.
 H. GÜNGÖR, *Süryanî Kaynaklarına Göre Türklerin Menşei, Dinî İnanış ve Âdelleri*. S. 77.
 Z. KİTAPÇI, *Türk Tarihinin İslâm Tarihi ile Birleşmesi ve Bütünleşmesi Meselesi*. S. 157.
 41 - F. SÜMER, *Avşarlar*. S. 125.
 A. BENNIGSEN, *Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler*. S. 159.
 Türk Folkloru Araştırmaları 1-2 (1985).
 Turkish Review Qarterly Digest (1985):
 V. HALEFOĞLU, *Turkey and the West*. S. 7.

M. GÖNLÜBOL - Ö. KURKÇUOĞLU, *A General Look At Turkish Foreign Policy During The Period Of Atatürk*. S. 15.

H. EROĞLU, *The Principle Of National Sovereignty And The Turkish Constitutions*. S. 49.

H. PAZARCI, *Rights Of Turkish In Bulgaria Vis-a Vis International Laws And Treaties*. S. 79.

M. ÖNDER, *Mevlana*. S. 91.

Türkiye Bibliyografyası 8-12 (1984); 1-7 (1985).

TBMM Dergisi 1 (1985); 2 (1986):

I - K. GÜRÜN, *Ermeni Sorunu*. S. 22.

İ. GIRITLI, *Atatürk ve milli Egemenlik*. S. 33.

T.C. Devlet Yayınları Bibliyografyası XV, 2-12 (1985).

Türkiye Makaleler Bibliyografyası 1-4 (1985).

Ugarit-Forschungen XVII (1985):

S. LAYTON, *Biblical Hebrew "To Set the Face" in Light of Akkadian and Ugaritic*. S. 169.

J. P. WESTHUIZEN, *A Proposed Possible Solution to KTU 1.14 II 7 Based on Babylonian and Biblical Evidence*. S. 357.

Vestnik Drevney Istorii 1-2 (1986).

Vestnik Leningradskogo Universiteta 23 (1985); 2 (1986).

Voprosi Istorii 12 (1985); 1-3 (1986).

Die Welt des Islams XXV (1985); XVI (1985).

Die Welt des Orients XV (1984).

Wissenschaftliche Zeitschrift XXXV, 1 (1986).

The Yale Review LXXV, 1-3 (1986).

Yankı 773-797 (1986).

Zafer 113 (1986).

Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft CXXXVI, 1 (1986).

Zeitschrift für Archäologie XIX, 1-2 (1985).

Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie LXXV, 1-2 (1985):

I - J.A. BRINKMAN - V. DONBAZ, *Twa Middle Assyrian Texts from Assur*. S. 78.

I. SINGER, *The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire*. 100.

Zeitschrift für Balkanologie XXI, 2 (1985).

Zeitschrift für Kulturaustausch XXXV, 4 (1985); XXXVI, 1 (1986).

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 62-65 (1986).

Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLIII, 1 (1986).

Zion L (1985).

BELLETEN

PERIODIQUE PARU TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LI

No. 200

Août 1987

ANKARA - IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

2001